

אוניברסיטת תל-אביב

הפקולטה למדעי-הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

קהילת הסופרים העברים בארץ-ישראל ותגובתה לנוכח השואה (1939–1945)

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

רחל ורדיגר-סטפק

החיבור נכתב בהדרכתו של

פרופ' דן לאור

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב

מאי 2011

אייר תשע"א

תודות

תודתי נתונה בראש ובראשונה לפרופ' דן לאור על ההנחייה לאורך הדרך, על הדיאלוג הרצוף והמשמעותי ועל ההבחנות החדות בנוגע למחקר, וכן על ההקשבה הרגישה והתמיכה בכל שלב ושלב.

לפרופ' דינה פורת, ממנה למדתי רבות על תחום המחקר, על הליווי והעזרה משלביו המוקדמים של המחקר; לפרופ' חגית הלפרין על תמיכתה ועל עצותיה המועילות; ולפרופ' נורית גוברין ופרופ' עוזי שביט על תרומתם החשובה בתחילת הדרך. מכל המורים הללו שאבתי ידע רב וכלים במהלך השנים, והם אלה שעיצבו את גישתי למחקר הספרות.

תודה לעובדי הארכיונים שעזרו וסייעו ברצון ובעיקר לדבורה סתוי, הילה צור ואנדי קסלר מארכיון "גנזים", וכן לאורנה ריבלין ופנינה שוקרון מאולם המיקרופילם בספרייה המרכזית באוניברסיטת תל-אביב על השירות המהיר והאדיב.

העבודה נעשתה במסגרת בית-הספר למדעי היהדות של אוניברסיטת תל-אביב. אני מודה לראשי בית-הספר על תמיכתם, וכן נתונה תודתי לגבי שרה ורד, מזכירת בית-הספר, על הליווי והעזרה.

תודה לתורמים ולמוסדות על המלגות שסייעו לכתיבת עבודה זו:
מלגת דן דוד לחוקרים צעירים בתחום "ספרות – יוצרים בראי המאה ה-20";
מלגה מטעם "יד ושם", מהקרן על-שם זיגמונד וזיסל זיגלמן;
מלגות מטעם בית-הספר למדעי היהדות על-שם חיים רוזנברג: מלגת קיום, מלגה על-שם איגנאץ בוביס והמלגה על-שם משה ורחל ביאליסטוק;
מלגת סדנת הדוקטורנטים של המכון לחקר א"י ויישובה ביד יצחק בן-צבי;
ומענק נסיעה מטעם National Association of Professors of Hebrew (NAPH)

תודה לבני משפחתי, ובמיוחד ליאיר, על שליוו אותי לאורך כל הדרך, סייעו לי בעצתם הטובה, והעניקו לי עידוד ותמיכה.

תוכן העניינים

עמ'	תקציר
VI-I	מבוא
1	רקע
15	א. הפולמוס סביב שתיקת הסופרים בזמן השואה
15	1.1. טענות בדבר שתיקת הסופרים
19	א.2. דברי סנגוריה על ציבור הסופרים
24	ב. הפרובלמטיקה בייצוג הספרותי של השואה
26	ב.1. דיון הסופרים בנושא הפרובלמטיקה בכתיבה על השואה בזמן אמת
27	ב.1.1. בין כתיבה לשתיקה
29	ב.1.2. הבעייתיות בהישענות על קונבנציות ספרותיות קיימות
30	ב.1.3. הכתיבה על השואה מרחוק
32	ב.2. שירה בראי עצמה: תובנות ארס-פואטיות בשירה על השואה
34	ג. רוחות מלחמה: הפולמוס והפילוג הרעיוני בחבורת "יחדיו" בפרוץ מלחמת-העולם השנייה (שלהי שנת 1939)
43	פרק 1. כתר קינה לכל בית ישראל: חורבנה של יהדות אירופה
	1.1. התגובה לעוולות המשטר הנאצי כלפי היהודים עד להודעת הסוכנות היהודית על ההשמדה השיטתית (ספטמבר 1939 – נובמבר 1942)
43	1.1.1. העלייה לארץ-ישראל כעליית הצלה: סיפור העלייה החמישית
44	1.1.2. התגובה למצבם של הפליטים היהודים
51	1.1.2.1. עדויות
51	1.1.2.2. ארבעה סיפורים קצרים
56	1.1.3. "אחי הסְחֹבִים עֲדָרִים לְשִׁחִיטָה": חורבן יהדות פולין וברית-המועצות
58	1.1.3.1. גורל היהודים בצבת האנטישמיות
58	1.1.3.2. הקמת הגיטאות
59	1.1.3.3. הפלישה הנאצית לברית-המועצות
61	1.1.3.4. רצח המוני של יהודים
62	1.1.3.5. אל מול פני ההיסטוריה: שאול טשרניחובסקי פונה אל ההיסטוריה היהודית
67	1.1.3.6. "הצופה לבית ישראל": נבואות הפורענות בפובליציסטיקה מאת יצחק למדן
69	1.1.4. האבֵּל על הנספים באניות המעפילים (1940–1942)
71	1.1.5. בין כאן לשם: תחושת חוסר האונים ותודעת האשמה
77	

1.2. נקודת המפנה ביחס היישוב לשואה: בעקבות הודעת הסוכנות היהודית

- 81 על ההשמדה (נובמבר 1942 – מאי 1945)
- 81 1.2.1. התגובה המיידית של העתונות הספרותית
- 88 1.2.2. אבל על חורבן יהדות אירופה
- 88 1.2.2.1. השירה על חורבן יהדות אירופה
- 96 1.2.2.2. הסיפורת על חורבן יהדות אירופה
- 103 1.2.3. המחאה כנגד אדישות היישוב והתעמולה להצלה
- 103 1.2.3.1. השירה
- 106 1.2.3.2. הפובליציסטיקה
- 109 1.2.4. המחאה כלפי מדינות העולם החופשי על עמידתן מנגד
- 113 1.3. מְשָׁרָם מְרָחֵק: האבֵּל של הסופרים העברים בארץ-ישראל על אובדן בני משפחותיהם
- 114 1.3.1. "בית אבא חרב ושומם": האשם והאבל על גורל יקיריהם
- 118 1.3.2. השירה על בני המשפחה שנשארו "שם": תחושות החרדה, האשם והאבל
- 128 1.4. סיכום

129 פרק 2. בימי צרה ומצוקה: ציבור הסופרים נוכח השואה

- 129 2.1. מפעלים ספרותיים המוקדשים לשואה
- 129 2.1.1. ייסוד ספריית "מן המוקד" בהוצאת "עם עובד"
- 135 2.1.2. אנתולוגיות בנושא השואה
- 138 2.1.2.1. 'עלי טרף': משירי העמים במלחמה' (מאי 1943)
- 2.1.2.2. 'בסער': מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ-ישראל'
(אוקטובר 1943)
- 141 2.1.2.3. 'דברי סופרים': מאסף סופרי ארץ-ישראל' (אוגוסט 1944)
- 145 2.1.2.4. 'אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)' (אוקטובר 1944)
- 149 2.1.2.5. 'בליל זה...': ילקוט משירי הזמן' (מרס 1945)
- 153 2.2. תגובת אגודת הסופרים
- 154 2.2.1. העלאת השואה על סדר היום הציבורי בוועידות ובכינוסי הסופרים
- 154 2.2.1.1. פעולות האגודה בין ספטמבר 1939 ליולי 1942
- 159 2.2.1.2. כינוס הסופרים בירושלים "בעת צרה ליעקב" (12–13 ביולי 1942)
- 166 2.2.1.3. כינוסים מיוחדים (יוני 1943–1945)
- 175 2.2.2. ניסיונות האגודה להצלת סופרים יהודים בארצות הכיבוש הנאצי
- 184 2.2.3. מספד על אנשי הרוח שנספו בשואה
- 193 2.2.4. הסופרים והקהילה היהודית בברית-המועצות
- 193 2.2.4.1. שידור הרדיו אל יהודי ברית-המועצות
- 201 2.2.4.2. הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר.
- 205 2.2.5. הוצאת ספרים בנושא השואה בסדרת "רמון"

212	2.3. קבוצת "אל-דמי"
214	2.3.1. הקמת "אל-דמי"
215	2.3.2. פעילות תנועת "אל-דמי"
219	2.3.3. ההצעה להקמת מכון תעמולה באמצעות גיוס אנשי ספרות
220	2.3.4. הוצאת הספרים "אל-דמי"
222	2.3.5. לאחר המלחמה
225	2.4. סיכום

226 **פרק 3. הגולה: בין שלילה לחיוב**

228	3.1. "בצל הדורות": ספרות הזיכרון
228	3.1.1. "זיכרון עיר": שירה על המולדת
232	3.1.2. סיפורת אוטוביוגרפית על הגולה
233	3.1.2.1. 'בצל הדורות' מאת אברהם נחתומי (מאי 1940)
234	3.1.2.2. 'בית סבתא שחרב' מאת ישראל זרחי (יוני 1941)
237	3.1.2.3. 'זבורוב, עיר מולדתי' מאת ר' בנימין (1940–1942)
239	3.1.2.4. 'ציון לגולה' באנתולוגיה 'ילקוט ירושלמי לדברי ספרות' (ינואר 1942)
243	3.2. צעדים ראשונים ביצירת "ספרי הקהילות"
244	3.2.1. 'חוברת פולין' בימאזנים' (אוגוסט 1940)
254	3.2.2. 'בְּסֶרְבִּיָּה' (מרס 1941)
258	3.2.3. גלעד לקהילות הנחרבות ב'כנסת' וב'גזית' (1943–1945)
259	3.2.3.1. 'כנסת': בפני החורבן (ינואר 1944)
267	3.2.3.2. 'גזית': קהילות ישראל בתפוצות הגולה (נובמבר 1943–1945)
278	3.3. מן השוליים אל המרכז: השינוי ביחס אל היידיש
280	3.3.1. תרגום ספרות היידיש וכינוסה באנתולוגיות הספרותיות
286	3.3.2. "המאסף": מפעל תרגום מיטב היצירות ביידיש לעברית
290	3.4. ראשיתה של התנועה הכנענית
295	3.5. סיכום

296 **פרק 4. בחזית ובעורף: היישוב לנוכח המלחמה**

	4.1. בין החזית ובין העורף: איום הפלישה וספרות התעמולה להתגייסות
299	(1940–1942)
300	4.1.1. הפצצות הצבא האיטלקי על חיפה ותל-אביב (יולי-ספטמבר 1940)
307	4.1.1. אל מול איום הפלישה לארץ-ישראל
308	4.1.1.1. "בין טָרֶם-שׁוֹאָה וְעָרְב-חָג": 'שמחת עניים' לנתן אלתרמן (מרס 1941)
310	4.1.1.2. ימי איום הפלישה מצפון (1941)
314	4.1.1.3. כנגד השאננות: לנוכח איום הפלישה מדרום (1942)

318	4.1.3. "תָּננוּ לָנוּ נֶגוֹן וְשִׁיחָה, בָּם נֵצַא לְקִרְאת מְנַדִּינוּ": תְּרוּמַת הַמְשׁוֹרְרִים לַהוּוִי הַחִיילִים הָעֵבְרִים
322	4.2. הפעילות הציבורית של הסופרים להגברת ההתגייסות
322	4.2.1. ייסוד התנועה "המלחמה – מלחמתנו"
324	4.2.2. פעילותה של אגודת הסופרים למען המאמץ המלחמתי
329	4.2.2.1. הוצאת האנתולוגיה 'בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ-ישראל' (1943)
334	4.3. סופרים במדים: התגייסות סופרים עברים לצבא הבריטי
335	4.3.1. הספר והסיף: הפולמוס על התגייסות הסופרים
339	4.3.2. שירת החיילים
345	4.3.3. סיפורת החיילים
348	4.3.4. מעורבותם של הסופרים המגויסים בפעילות התרבותית במחנות הצבא
350	4.3.5. "אל נא יתן לי להרגיש את עצמי כאן מחוץ לזרם הספרות": הסופרים המגויסים כשלוחה של המערכת הספרותית בארץ-ישראל
353	4.4. סיכום

פרק 5. הגבורה בשואה בראי הספרות: מרד הגיטאות והמוות על

354	קידוש השם
357	5.1. נקודות ציון בדינמיקה של מושג הגבורה בשנים הראשונות לשואה (עד סוף 1942)
363	5.2. גבורת לוחמי הגיטו: התגובות למרד גיטו וארשה
363	5.2.1. התגובות הראשונות ביישוב היהודי לנוכח מרד גיטו וארשה
367	5.2.2. שירת המרד
374	5.2.3. סיפורת ומחזאות
382	5.2.4. הפובליציסטיקה
387	5.2.3. 'גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו' (יולי 1943)
393	5.3. המוות על קידוש השם: פרשת התשעים-ושלוש והתאבדותם של מנהיגים יהודיים בשואה
393	5.3.1. פרשת תשעים ושלוש בנות "בית יעקב"
395	5.3.1.1. הספרות על התשעים-ושלוש
400	5.3.1.2. החוברת '93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון' (מאי 1943)
403	5.3.2. התאבדותם של מנהיגים יהודים בשואה
406	5.4. סיכום

408	פרק 6. משואה לתקומה
410	6.1. תקומה: ארץ-ישראל כבית לעם היהודי וכמקלט עבור שארית הפליטה
410	6.1.1. התחדשות העולם בבוקר שלמחרת המלחמה
411	6.1.2. תקומת העם היהודי בארץ-ישראל
412	6.1.2.1. השירה
415	6.1.2.2. הפובליציסטיקה
417	6.1.2.3. 'בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן' (מאי 1945)
419	6.1.3. אגודת הסופרים
426	6.2. "ביום נקם ושלם": הקריאה לנקמה
427	6.2.1. נקם בידי האל
432	6.2.2. נקמה בידי אדם
437	6.3. היחס כלפי גרמניה לאחר המלחמה
437	6.3.1. הטלת אות קלון על האומה הגרמנית ועונשם של פושעי המלחמה
440	6.3.2. היחס כלפי השפה והתרבות הגרמנית
443	6.4. הלקח לדור: זיכרון השואה והנצחתה
450	6.5. סיכום

451	סיכום
455	ביבליוגרפיה
472	נספח: הפריטים מהעתונות ומהמאספים שזכרו בעבודה
	תקציר באנגלית
	תוכן עניינים מקוצר באנגלית

תקציר

מחקר זה בוחן את תגובותיה של קהילת הסופרים העבריים בארץ-ישראל לשואה בעת התרחשותה, בין השנים 1939 ל-1945. המחקר מציג את הכתיבה הספרותית ואת הפעילות הציבורית של הסופרים, המשוררים והמבקרים בנושא השואה.

תגובות קהילת הסופרים העבריים בארץ-ישראל לשואה בזמן התרחשותה הוא נושא שנוי במחלוקת וטעון מאוד, ולמרות שמאז ימות מלחמת-העולם השנייה ועד היום נשמעו טענות וקביעות רבות בעניין זה, הנושא טרם נחקר באופן שיטתי. רבים גורסים, שהסופרים שחיו בארץ-ישראל בזמן השואה חטאו בהתייחסות דלה לנושא השואה בכתיבתם, וזאת למצער. יש אף הטוענים, כי יחסם של הסופרים בתקופת השואה ובשנים שמיד לאחריה היה יחס של אדישות עד כדי התעלמות אל מול זוועות השואה, ויש שאף מרחיקים לכת ומאשימים אותם בקשר שתיקה תרבותי.

עבודה זו בוחנת בעיקר את השאלות הבאות: האם הספרות שנכתבה בארץ-ישראל בזמן השואה נתנה הד למאורעות התקופה? האם הסופרים העבריים בארץ-ישראל הגיבו לשואה באופן ציבורי? אם כן, מתי החלו תגובות אלה, מה היה אופיין ומה היה היקפן? ואם לא – מה עשוי להסביר התנהגות זו? ומה היו הסיבות החברתיות, הפסיכולוגיות והפואטיות העשויות להסביר הימנעות מכתובה על השואה?

מחקר זה עוסק, כאמור, בתגובה "בזמן אמת" וכולל את הספרות שנכתבה בידי סופרים אלה לצד פעילותם הציבורית, בייחוד דרך פעילותה של אגודת הסופרים העבריים. המחקר מבוסס על עיון יסודי ושיטתי בממות הספרותיות שראו אור בארץ-ישראל בימי השואה: מוספי הספרות בעיתונות היומית ('דבר', 'הארץ' ו'משמר') ובעיתונות השבועית ('העולם' ו'הגלגל'), כתבי-העת הספרותיים ('מאזנים', 'גליונות', 'גזית', 'מחברות לספרות' ו'ילקוט הרעים') והשנתונים הספרותיים ('כנסת', 'לוח הארץ' ו'שנתון דבר') וכן כעשרים אנתולוגיות שראו אור במהלך התקופה. במות אלה הן כעין סיסמוגרף או פריזמה לציטיגייסט (Zeitgeist), היא רוח הזמן, ובאמצעותן ניתן לבחון את תגובת הקהילה הספרותית לאירועים בזמן אמת. הן משקפות את ההתפתחות בתגובת הסופרים לשואה ואת ההתמודדות עם הטראומה האישית והציבורית-לאומית. כמו כן, המחקר בוחן את הפעילות המו"לית בנושא השואה על-ידי בחינת ספרים שראו אור בזמן השואה ותוך התמקדות בסדרות מיוחדות שנוסדו בימי השואה ('מן המוקד' בהוצאת "עם עובד" ו"רמון" של הוצאת "מוסד ביאליק" בשיתוף אגודת הסופרים).

המחקר עוסק בז'אנרים ספרותיים שונים: שירה, פרוזה, פובליציסטיקה ותרגום. הז'אנרים הללו נבחנו כאפיקים שונים של תגובה ספרותית לטראומה שחוללה השואה. המחקר נשען בעיקר על ניתוח של הספרות שראתה אור מעל דפי הבמות הספרותיות. בחינה של תיעוד היסטורי (פרוטוקולים, מכתבים, נאומים ועוד) מארכיונים שונים, ובעיקר מארכיון "גנזים" של אגודת הסופרים, מלווה את המחקר.

ממחקר זה עולה, שקהילת הסופרים עסקה בנושא השואה באופן אינטנסיבי הן בפעילותה הספרותית והן בפעילותה הציבורית. מאות רבות של יצירות שנכתבו בין השנים 1939 ל-1945

עסקו בשואה. הן נכתבו מתוך רגישות רבה וכן שיקפו שינוי אידיאולוגי מהותי ביחס כלפי הגולה. רבים מהסופרים אף חוו את האובדן והאבל על בשרם ממש כאשר הבינו שבני משפחותיהם שנשארו "שם" נספו בשואה וביטאו את תחושות המצוקה הקשות בשיריהם, במכתביהם ובכתביהם הפובליציסטיים. מפעלים מו"ליים ואנתולוגיים הוקדשו לנושא השואה, ביוזמתם של אנשים פרטיים וכן ביוזמתן של הוצאות לאור ותנועות פוליטיות. המחויבות האדירה שחשו הסופרים הארצישראליים באה לידי ביטוי בפרקטיקת החיים של רבים מהם, למשל בהתנדבותם לצבא של עשרות סופרים ("סופרים במדים") או בפעילותו של חוג "אל-דמי", שחבריו התגייסו בגופם וברוחם לנוכח השואה. אגודת הסופרים פעלה באפיקים שונים על-מנת לעודד את הסופרים לפעולה וכדי להעלות את השואה על סדר היום הציבורי של היישוב היהודי.

השואה השפיעה על הסופרים העברים בארץ-ישראל באופן מהותי, והם נאבקו בהשלכות המוסריות והפואטיות של כתיבה על השואה בזמן אמת. כבר בתחילת מלחמת-העולם השנייה, פרץ ויכוח בין כמה מהסופרים הבולטים של התקופה (אברהם שלונסקי, לאה גולדברג, נתן אלתרמן ועוד) על כתיבת ספרות בשעת מלחמה. ככל שהתגלו נתונים על פגיעה קשה בקהילות היהודיות בשטחי הכיבוש הנאצי, התמודדו הסופרים עם שאלות שונות בנוגע לכתיבה על השואה, כגון: האם ניתן לכתוב על השואה מרחוק? מהם הכלים הפואטיים ההולמים נושא זה?

הפרק הראשון, "כתר קינה לכל בית ישראל: חורבנה של יהדות אירופה", בוחן את התגובה הספרותית לידיעות על השואה בחלוקה לשתי תקופות: הראשונה מפרוץ המלחמה בספטמבר 1939 ועד להודעת הסוכנות היהודית מנובמבר 1942 אודות ההשמדה השיטתית, והשנייה מאותה נקודת זמן ועד סוף מלחמת-העולם השנייה במאי 1945. פרק זה מדגים את הפעילות הספרותית הרצופה שנתקיימה למן תחילת המלחמה בתגובה למצב היהודים תחת הכיבוש הנאצי. הכתיבה על השואה הייתה תופעה רצופה שהתקיימה לאורך כל התקופה, אך היא קיבלה תנופה בהיקפה ובנושאייה בעקבות הודעת הסוכנות בנובמבר 1942. מפרק זה עולה, כי הסופרים הגיבו, כבר מספטמבר 1939, לידיעות על מצב היהודים באזורי הכיבוש הנאצי באופן מיידי ובאמצעים שונים: סיפורים קצרים המציגים, בדיעבד, את העלייה החמישית כעליית הצלה, סיפורים על הפליטים היהודים שנעקרו מבתיהם וחיפשו מפלט מעבר לגבולות ארצותיהם; שירים רבים נכתבו בעקבות הידיעות הראשונות על רצח יהודים. תגובה מיוחדת עוררו מקרי הטביעה של ספינות שהובילו פליטים יהודים לחופי ארץ-ישראל ("פאטריה", "סלבדור" ו"סטרומה"), כאשר המשוררים נתנו ביטוי לאבל העמוק על הטרגדיה של מאות היהודים שהצליחו להיחלץ מציפורני הנאצים, ודווקא זמן קצר לפני הגיעם לחוף המבטחים, טבעו במצולות. כמו כן, כבר בתקופה מוקדמת זו ביטאו יצירות הספרות רגשות הן של אשמה והן של חוסר אונים לנוכח השואה. הודעת הסוכנות חוללה רעידת אדמה בתגובת היישוב לשואה לנוכח התרחשותה, ובתוך כך גם בקרב הסופרים. עניין זה ניכר במרבית מוספי הספרות ובגיליונות כתבי-העת שראו אור מייד לאחר ההודעה. השירה שראתה אור לאחר הודעת הסוכנות מנסה לתאר את מציאות ההשמדה על בסיס ידיעות שהתפרסמו. השירה הגיבה בעיקר על חיסולן של קהילות יהודיות שלמות ועל הפגיעה באוכלוסיות חסרות-האונים – ילדים ונשים.

הסיפורת לעומתה נמנעה מעיסוק בעצם ההשמדה והתמקדה בעיקר בחורבן העיירה היהודית ובמפגש שבין החברה היישובית ובין הניצולים. נדבך חשוב בספרות של אותן שנים היא הספרות שנכתבה בצל החרדה לבני המשפחה שנתרו מאחור ובעקבות האבל לאחר הידיעות על מותם בשואה.

הפרק השני, "בימי צרה ומצוקה: ציבור הסופרים נוכח השואה", מתאר את המפעלים הספרותיים שהוקדשו לשואה. בחינת מכלול המפעלים מעלה, שגם בתחום הציבורי, חל מפנה של ממש בעקבות הודעת הסוכנות בנובמבר 1942. בעוד שבשלוש השנים הראשונות למלחמה, ניתן היה להגדיר את התגובה הציבורית כקול ענות חלושה כמעט, הרי שהחל בנובמבר 1942, נעורו הסופרים לפעילות ציבורית רחבת-היקף באופנים שונים. אפיק ראשון הוא מפעלים מו"ליים, הכוללים את ייסוד סדרת "מן המוקד" בהוצאת "עם עובד" והוצאה לאור של אנתולוגיות על השואה על-ידי עורכים שונים ובמסגרת הוצאות שונות. החל ב-1943, ראו אור ארבע אנתולוגיות מיוחדות לנושא השואה, שעצם שמותיהן מעידים על מהותן: 'עלי טרף', 'בסער', 'אבן מקיר תזעק (שואת הגולה)' ו'בליל זה: ילקוט משירי הזמן'. הפרק בוחן את המאספים ותגובותיהם לשואה בזמן התרחשותה. אפיק שני הוא זה של פעילות אגודת הסופרים, שהיה המוסד הציבורי שאיגד וייצג את ציבור הסופרים העברים בארץ-ישראל. אגודת הסופרים פעלה להעלאת נושא השואה על סדר היום הציבורי של הסופרים בפרט, ושל היישוב בכלל, בכינוסיה המיוחדים החל בחודש יולי 1942. אגודת הסופרים שימרה את הקשר עם הסופרים היהודיים בבריית-המועצות. לאורך כל תקופת השואה, האגודה פעלה להשגת מידע על גורל סופרים יהודים באזורי הכיבוש הנאצי ופעלה בדרכים שונות בניסיון להצילם. היא עשתה זאת באמצעות סופרים שנמצאו באזורים ניטרליים על אדמת אירופה ובשיתוף הסוכנות היהודית. בנוסף, "מוסד ביאליק" פעל בשיתוף עם אגודת הסופרים בסדרת "רמון" שבמסגרתה ראו אור מספר ספרים בנושא השואה. צעד מרכזי נוסף בפעילות הציבורית של הסופרים היה ייסוד קבוצת "אל-דמי" בידי ר' בנימין ופישל שניאורסון, שפעלו באמצעים שונים לעורר את היישוב והנהגתו המדינית והרוחנית לתגובה לנוכח השואה.

הפרק השלישי, "הגולה: בין שלילה לחיוב", מתאר את השינוי שהתחולל ביחס כלפי הגולה לאורך שנות השואה. הציונות מתחילתה התבססה על אידאולוגיית שלילת הגלות שגרסה שינוי ערכים עד לכדי מהפכה של ממש באורח החיים היהודי. באמצעות מערכת של דיכוטומיות, שללה הציונות את ה"ישן" המשוך לאורח החיים בגולה וחייבה את ה"חדש". התרבות העברית החדשה נועדה להחליף את עולם המסורת היהודית שבין מאפייניו הבולטים היו העיירה היהודית, היהדות הרבנית ושפת היידיש. אולם, הידיעות על השואה שינו כל אלה משהתברר שעולם הגולה הולך ונמחק מעל פני האדמה. הסופרים של אותם ימים, רובם ילידי הגולה, ביכו את האובדן המר וקיבלו על עצמם את המחויבות לשמר את זכרה. הסופרים כתבו שירה נוסטלגית על מקומות הולדתם ומחוזות ילדותם וכן סיפורים אוטוביוגרפיים שסיפרו על ילדותם בגולה. מעל ליצירות אלה ריחפה רוח נכאים שנבעה מן הידיעה, שהמקומות הללו נחרבו והקהילות היהודיות בהן נפגעו, ומאוחר יותר הושמדו. תופעה נוספת שהתרחשה במהלך השואה היא יצירת "ספרי זיכרון" לקהילות בידי סופרים. כבר שנה לאחר תחילת המלחמה, יצאה לאור "חוברת פולין" במסגרת כתב-העת 'מאזנים', שהמאפיין המייחד את תגובתה הוא המרת

התפיסה הרווחת של "שלילת הגלות" בתפיסה של המשכיות ורצף בין התרבות היהודית במרכז היהודי בפולין לבין התרבות בארץ-ישראל. מפעלים נוספים להנצחת קהילות כוללים את המאסף 'בסרביה' (1941), המדור "בפני החורבן" בשנתון 'כנסת' (1944) והמדור "קהילות ישראל בתפוצות הגולה" שראה אור החל בנובמבר 1943 מעל דפי כתב-העת 'גזית'. שינוי נוסף ביחס כלפי הגולה ניכר סביב היחס אל שפת היידיש והוא התגלה בשתי דרכים מרכזיות: האחת היא תרגום ספרות יידיש וכינוסה באנתולוגיות והשנייה היא הקמת מפעל "המאסף" שנועד להוציא לאור את מיטב הספרות היידישית בתרגום עברי עבור קהל הקוראים בארץ-ישראל. לא הכול היו שבעי רצון מהשינוי התפיסתי הזה. על רקע כל המהלכים הללו התפתח, בקרב קבוצה מצומצמת של אנשי רוח שנקראה מאוחר יותר "הכנענים", מהלך מנוגד של הקצנה ביחס לשלילת הגולה.

הפרק הרביעי, "בחזית ובעורף", עוסק בתגובת הסופרים נוכח מלחמת-העולם השנייה ובמיוחד כלפי האיום שנשקף ליישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופה זו. היישוב היה נתון באותן שנים בתוך שלושה מעגלי התייחסות עיקריים: האחד, הפנימי ביותר, הוא היישוב עצמו ואיום הפלישה אליו; השני הוא ההזדהות עם בעלות הברית במלחמת הטוב מול הרע בעולם; והשלישי הוא ההזדהות עם הגורל היהודי בעקבות השואה. ההתרחשויות בכל אחד ממעגלים אלה עודדו את התגייסות היישוב לטובת המאמץ המלחמתי. הסופרים שיקפו ביצירתם את אוירת החרדה שהורגשה ביישוב בעיקר בשלוש נקודות זמן: בימי ההתקפה האווירית האיטלקית על הערים חיפה ותל-אביב (קיץ 1940), בימי איום הפלישה מצפון (קיץ 1941) וכן בשנת 1942, שהייתה שנת החרדה מפני פלישה לארץ-ישראל מדרום. הספרות בתקופה זו לא ביקשה רק לשקף את המתרחש, כי אם לעצב את סדר היום הציבורי ולחולל שינוי ביחסו של היישוב כלפי ההתגייסות. הסופרים השתמשו באמצעי היצירה והפובליציסטיקה כדי לעודד את בני היישוב להתגייסות, אם באמצעות התנדבות לצבא הבריטי, ואם באמצעות תרומות. בחלוף הזמן, כאשר התבררו ממדי החורבן של יהדות אירופה, תפס עניין זה מקום מרכזי יותר ויותר בדברי התעמולה להתגייסות. בתוך כך, ייסד ר' בנימין את התנועה "המלחמה – מלחמתנו" בניסיון לעורר את היישוב להתגייסות. אגודת הסופרים הייתה פעילה בשטח הגיוס ופעלה באמצעים שונים לגיוס הסופרים בארץ-ישראל לצבא הבריטי. תופעה חשובה שאפיינה את תקופת השואה היא התגייסותם של הסופרים ("סופרים במדים"), שרבים מהם התגייסו מתוך מניעים של נקם במרצחים. סופרים אלו יצרו שירה וסיפורת שעניינם המלחמה והשואה. הם היוו סוכני תרבות במחנות הצבא בהם שירתו, והקדישו ממרצם לקיום פעילות סביב התרבות העברית. רבים מהם אף השתתפו בהוצאה לאור של עיתונות החיילים.

הפרק החמישי, "הגבורה בשואה בראי הספרות: מרד הגיטאות והמוות על קידוש השם", עוסק בדיאלקטיקה של מושג הגבורה במהלך שנות השואה. מאז סוף המאה ה-19, שאפה הציונות לדמות של יהודי חדש, אקטיבי, בעל כוח פיזי, שיוכל להגשים את יעדי הציונות. הציונות תבעה פעולה של הגנה עצמית בכוח הגוף והנשק ושללה את דפוסי ההתנהגות הפסיביים של יהדות הגולה של ימי-הביניים והעת החדשה, ובתוך כך גם את המוות על קידוש השם. ואולם, הידיעות על המתרחש בעת השואה יצרו תמונת עולם מורכבת שבה יכולת ההגנה העצמית הייתה מוגבלת עד מאוד. במציאות של הגיטאות והמחנות, היהודים הורעבו והוחלשו, וכל אדם נאלץ להילחם על קיומו שלו, עד שהיה קשה מאוד להתגבש לצורך פעולות הגנה או

מרד. נוסף על כך, אותה מציאות העמידה את הדחף למרד במבחן בלתי-אפשרי: המורד היה אחראי בפעולתו להענשתם של אחרים בסביבתו ואף למוותם. וכך, כבר מראשית התקופה, השיח הציבורי מגלה שחלו שינויים במשמעותם של המושגים "גבורה" ו"קידוש השם" בעיני סופרי היישוב היהודי, והגבולות בין שני המושגים החלו להיטשטש. המפעל האנתולוגי של 'ספר הגבורה' בהוצאת ההסתדרות (1941, 1944) ממחיש זאת: כותרת הספר שמה דגש על הגבורה, אך בפועל מעשים של קידוש השם תופסים כמחצית מנפח האנתולוגיה. במרכז פרק זה עומדים שני מקרי מבחן לתגובת הסופרים לנוכח אירועים בזמן אמת: האחד הוא מרד גיטו וארשה והשני הוא הסיפור על התאבדותן של תשעים-ושלוש בנות "בית-יעקב", שעובדת התרחשותו איננה ודאית, אך עם זאת אין להמעיט בחשיבותו ובאותנטיות התגובה כלפיו. הידיעות על שני האירועים הגיעו בסמיכות זמנים, ובשניהם מסרו את נפשם יהודים אשר מצאו במעשה זה את המוצא האחרון. הגבורה שבמרד ושבמוות על קידוש השם זכו להאדרה מפי סופרים רבים, בני דורות שונים. בשני המקרים, הונצחו המעשים באופן מיידי בשירה, בסיפורת, בפובליציסטיקה וכן באנתולוגיות. הסופרים לקחו חלק מרכזי בהבלטת מרד גיטו וארשה ובהוקרתו וטיפחו את הערכים המגולמים בו, וכך היו שותפים ל"פולחן המרד". השירים שהוקדשו למרד גיטו וארשה חושפים מגוון של רגשות שהתעוררו בקרב היישוב לנוכח המרד: אבּל על מות המורדים; גאווה גדולה על גבורתם; תחושת חוסר-אונים ואשמה של היישוב הצופה למרחוק על חוסר יכולתו לסייע; וזעם כלפי העולם שעמד מנגד ולא נענה לזעקת המורדים לעזרה. לצד זאת, השירה שנכתבה אודות התאבדותן של תשעים-ושלוש בנות "בית יעקב" מגלה תפיסה דתית-מיסטית של גבורת התשעים-ושלוש, שהיו כקורבנות הנעקדים על המזבח. לנוכח התאבדותם של המנהיגים היהודיים אדם צ'רניאקוב ושמואל זיגלבוים, גילו מספר סופרים בדבריהם תפיסה מורכבת באשר למעמדה של ההנהגה היהודית הפועלת במערך של תנאים בלתי-אפשריים. פרק זה מדגים כיצד הדיכוטומיה שבין שואה וגבורה, שעל-פי המחקר החלה להשתרש בימי השואה עצמם וקנתה אחיזה בחברה הישראלית עד ימי משפט אייכמן, לא הייתה בגדר תפיסה מקובלת בקרב הסופרים. להיפך, דברי הסופרים מגלים תפיסה מורכבת יותר של מציאות השואה.

הפרק השישי, "משואה לתקומה", נסוב סביב סוגיות הנוגעות ביום שלאחר המלחמה. הסוגיות המרכזיות בנוגע ל"יום שאחרי" כוללות ארבעה היבטים מרכזיים, והם: תקומת העם היהודי על אדמת ארץ-ישראל באמצעות עליית הניצולים ושיקומם; סוגיית הנקמה בעם הגרמני; היחס כלפי האומה הגרמנית בעתיד; והנחלת זיכרון השואה והנצחתה. סוגיות אלה עלו בעיקר בשנותיים האחרונות למלחמת-העולם השנייה, לאחר המפנה שחל בחזיתות השונות לטובת בעלות הברית. ככל שנתגבשה ההכרה, שהמרכז היהודי באירופה הולך ונמחק מעל פני האדמה, עלתה מידת המחויבות כלפי הניצולים מצד הקהילות היהודיות בתפוצות ישראל, אך מעל הכול, עלתה חשיבותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל בשל תפקידו בהגשמת החזון הציוני. תפיסה זו זכתה לביטוי הן בשירה והן בכינוסי אגודת הסופרים. לצד זאת, עסקו הסופרים בשאלת הנקם בידי האל ובידי אדם ובסבך השאלות המוסריות שסוגייה זו מעוררת. סוגיית הנצחת השואה עסקה בשאלת שימור זיכרון השואה בדורות הבאים, ברובד הפרטי וברובד הקולקטיבי.

לסיכום, המחקר מציג תמונה מקיפה של פעילות הסופרים במהלך השואה. ממנו עולה, שקהילת הסופרים כלל לא עמדה מנגד, וחבריה פעלו כמיטב מצפונם ובהתאם לכלים שהיו ברשותם. הסופרים פעלו ברובד האישי – ביצירתם – על-מנת לבטא את החרדה, הצער והאובדן על חורבן הקהילות היהודיות ועל האובדן שבו נשאו ברמה האישית. כמו כן, הם פעלו ברובד הציבורי בניסיון לעורר את היישוב לפעולה ולהעלאת השואה על סדר היום הציבורי, בקרב קהל הסופרים בפרט ובקרב היישוב היהודי בכלל. יתרה מכך, הם היו מודעים לאחריותם כאנשי רוח בתקופה הרת-גורל זו וכפועל יוצא הם ביקשו לשמש, בהתאם למעמדם הציבורי, כמופת לבני היישוב. זאת הם עשו בהתגייסותם למאמץ המלחמתי, בניסיונות ההצלה של עמיתיהם – הסופרים היהודים שנשארו "שם", ובהרמת קול זעקה בארץ ובעולם.

מבוא

מחקר זה בוחן את תגובותיה של קהילת הסופרים העברים בארץ-ישראל לשואה בעת התרחשותה. במונח "קהילת הסופרים" הכוונה לקהילת היוצרים בתחום הספרות, ובכלל זה גם המשוררים, העורכים והמבקרים וכן אנשי רוח שהיו פעילים קבועים בעיתונות הספרותית ובאגודת הסופרים. המחקר ינסה להציג תמונה כוללת של הפעילות הספרותית וגם הציבורית של הסופרים בעת השואה, ולענות על שאלת המחקר בדבר המיתוס על שתיקת הסופרים בנושא השואה.

המחקר הנוגע ליחסה של הספרות העברית לשואה הוא אמנם ענף ביותר, אך הוא מתמקד בעיקר בקורפוס שלאחר השואה, בעוד שעבודה זו בוחנת את הנושא "בזמן אמת", היינו בטווח השנים 1939–1945. נושא זה שנוי במחלוקת, שהרי רבים גורסים, שהסופרים שחיו בארץ-ישראל בזמן השואה חטאו בהתייחסות דלה לנושא השואה בכתיבתם באותם ימים. יש אף הטוענים, כי יחסם של הסופרים בתקופת השואה ובשנים שמייד לאחריה היה יחס של אדישות עד כדי התעלמות אל מול זוועות השואה,¹ ויש אף המרחיקים לכת ומאשימים אותם ב"קשר שתיקה תרבותי". הסופרים הואשמו בכך, ש"המשיכו, כביכול, לטוות את חוטי יצירתם כבעבר והזעזוע של השואה לא גרם להם אותה טלטלה עזה שמן הראוי היה שתקרה".² אולם קביעות אלה נתקבעו בתודעה הציבורית מבלי שנבדקו לעומק במחקר ההיסטורי והספרותי.

עלייתם של הסופרים הבולטים לארץ-ישראל מאירופה, ובעיקר עלייתו של ח. נ. ביאליק בשנת 1924, הובילה להתמסדות המרכז הספרותי בארץ-ישראל כמרכז החשוב ביותר של הספרות והתרבות העברית. אף מוסדות הספרות המרכזיים העתיקו את פעילותם לארץ-ישראל, ביניהם הוצאות הספרים "דביר", "מצפה" ו"אמנות".³ בשנות מלחמת-העולם השנייה היה בארץ-ישראל ציבור גדול של סופרים – כמאתיים וחמישים סופרים היו פעילים במסגרת אגודת הסופרים העברים. רובם היו ילידי אירופה, ועם עלייתם מרביתם השאירו מאחוריהם בני משפחה, חברים ומכרים. עובדה זו הכתיבה במידה רבה את יחסם של הסופרים למתרחש בימות מלחמת-העולם השנייה.

במחקר שוררת מחלוקת בעניין מועד הפנמתה של השואה בקרב החברה הישראלית. ישנם חוקרים רבים הטוענים,⁴ שהשואה לא השתרשה בתודעה הקולקטיבית של החברה הישראלית בתקופת השואה ואף לא בשני העשורים שלאחריה לפחות. לדידם, המפנה בתודעה חל רק בשנות השישים והשבעים, כאשר כל חוקר מציין אירועים מרכזיים בזיכרון הקולקטיבי כנקודות זמן

¹ דוגמה מובהקת העולה פעמים רבות בפולמוס באשר לשתיקת הסופרים מתייחסת לאחד מן המשוררים המרכזיים באותה תקופה, אורי צבי גרינברג, שבשנים 1939–1945 לא פרסם אף יצירה ספרותית, ועל כך ראו להלן בסעיף א: הפולמוס סביב שתיקת הסופרים בזמן השואה.

² נורית גוברין, 2002. "מבְּשָׁרָם מרחוק: התגובות על השואה בספרות העברית של מי שלא היו 'שם'", **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך א', גוונים: 303.

³ זהר שביט, תשמ"ג. **החיים הספרותיים בארץ ישראל, 1910–1930**, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 108.

⁴ איריס מילנר מונה בספרה שורה של חוקרי תרבות, סוציולוגים והיסטוריונים השותפים לעמדה זו, ביניהם: אניטה שפירא, יאיר אורון, יוסף גורני, צ'רלס ליבמן, אליעזר דון-יחיא, יעל זרובבל, תום שגב, חנה יבלונקה ועוד (איריס מילנר, 2003. **קרעי עבר: ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני**, המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן, אוניברסיטת תל-אביב: 36–37).

קריטיות: משפט אייכמן, מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים, או המהפך של 1977.⁵ ואולם, לדעת החוקרים פורת (1986) ושטאובר (2000), תהליך קליטת השואה והפנמתה החל כבר בימי התרחשותה. התגבשות ההבנה בדבר ההשמדה החלה כבר לנוכח האירועים, והשיח הציבורי בדבר השואה החל עוד בשנות הארבעים ונמשך באינטנסיביות בשנות החמישים.

ערב המלחמה טרם ניתן היה לחזות את גודל המשבר והאסון העומד להתרחש. ואולם, לנוכח השואה, המהווה אירוע טראומטי בקנה מידה חריג בתולדותיה של התרבות המערבית בכלל, ובתולדות העם היהודי בפרט, נטען שאנשי-הרוח – הסופרים, המשוררים והמבקרים – לא היו יכולים, ואולי אף לא היו רשאים, להניח את עטם ולידום, וכי הייתה להם מחויבות לתת ביטוי להדי השואה. הנחה זו היא שהובילה לפולמוס המורכב והטעון רגשות חזקים, שעודנו רלוונטי.

הוויכוח שהחל עוד בשנות המלחמה לא חלף מן העולם גם מקץ עשרות שנים, והנה, ורק על דרך ההדגמה, בשנות התשעים קרא חנוך ברטוב למסתו הנוגעת בפולמוס זה: "אין אמת בדיבה על אדישותנו לשואה" (1992). במסה זו הוא בא לסנגר על עצמו ועל בני-דורו אל מול ההאשמות, לפיהן שואת יהודי אירופה איננה ניכרת בכתיבתם של בני "דור בארץ", כיוון שאֵלה התעסקו ב"פופיק" הארץ-ישראלי. הוא מביא את עובדת התגייסותם של רבים מבני דורו אל שורות הבריגדה היהודית כהוכחה, ואף טוען, כי מעורבות זו היא זו שעיצבה את תפיסת עולמו ואת ספרותו. באותה שנה, פירסם אבי כצמן מאמר ביקורת על ספרו של דן מירון, 'מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות'. מאמר זה הוא למעשה כתב-קטגוריה על הספרות העברית, ובו כתב: "בימות מלחמת-העולם השנייה ועל הריסותיה נולדה התרבות העברית החדשה, **תרבות הבריחה מהשואה, השתקתה**".⁶ הוא מאשים את הסופרים ב:

"קשר שתיקה תרבותי. לא זדון: מין שתיקה מגויסת. גדולי הסופרים לא התייחסו אליה: הזו ויזהר [...] לא נגעו בה במלה; שמיר נגע בה בעקיפין שבעקיפין; ואצל עגנון היא מופיעה בסיפורים אחדים בלבד [...] המשוררים נגעו בה במלה או שתיים, שלונסקי וגולדברג ופייכמן הקשיש. [...] בסך כל הקורפוס של היצירה הישראלית הקנונית אין השואה תופסת מקום מרכזי."⁷

החוקר אלן מינץ, במחקרו על התגובות לפורענות ולחורבן בתרבות היהודית, אינו דן במפורש בתגובת הסופרים בארץ-ישראל לנוכח השואה, אך טוען, כי בשנים שלמן סוף המלחמה ועד משפט אייכמן, לא נכתבו כמעט יצירות חשובות בארץ-ישראל על השואה.⁸

⁵ שם; וראו גם: אניטה שפירא, 1996. "השואה: זכרון פרטי וזכרון ציבורי", **זמנים**, 57: 4; חזר ונדפס בספרה: **יהודים חדשים יהודים ישנים**, עם עובד, ספרית אפקים: 86–90.

⁶ אבי כצמן, תשנ"ג. "מול הדן השותק", **אפס שתיים**, 2: 100; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.
⁷ שם: 101; דן מירון השיב לדברי כצמן במאמר: דן מירון, תשנ"ג. "מול דמעות התנין: הערות למאמרו של אבי כצמן", **אפס שתיים**, 2: 107, וראו על כך בהרחבה בסקירת המחקר להלן, בסעיף 4.3: המחקר על הספרות העברית לנוכח השואה בזמן אמת.

⁸ אלן מינץ, 2003. **חורבן: תגובות בספרות העברית על אסונות לאומיים**, תרגם מאנגלית: יצחק קומס, מוסד ביאליק: 137.

1. מטרת המחקר

התמונה המצטיירת לגבי תגובתם של הסופרים העבריים בארץ-ישראל לשואה בזמן התרחשותה לוטה בערפל. המטרה המרכזית של המחקר היא להתחקות אחר הפעילות הספרותית והפעילות הציבורית של קהילת הסופרים בארץ-ישראל בתקופת השואה, לבחון בקפדנות את העדויות הקיימות ולהציג תמונה מהימנה ומקיפה ככל האפשר של קהילת הסופרים העבריים בארץ-ישראל בתקופת השואה. כך ניתן יהיה להשלים היבט חשוב בחקר תחומי הספרות, ההיסטוריה והתקשורת שעניינם יחסו של היישוב היהודי לשואה.

2. המקורות שעליהם התבסס המחקר

המרחב הכרונולוגי שלגביו תיבחן פעילותם של הסופרים הוא פרק הזמן שבין ספטמבר 1939 לבין מאי 1945, היינו מיום פרוץ מלחמת-העולם השנייה עם פלישת הצבא הגרמני לפולין, ועד לסיומה של המלחמה בחזית אירופה עם כניעת גרמניה לכוחות בעלות הברית. בחינת התגובות מן הרגע שבו פרצה המלחמה היא חשובה, כיוון שלמרות שלא ניתן היה לנבא במדויק את ממדי האסון הקרב,⁹ ניתן היה לחזות שגורל היהודים תחת הכיבוש הנאצי יהיה מר ביותר. מידת האנטישמיות בקרב האוכלוסיות המקומיות במזרח אירופה הייתה ידועה, ועמדתו של היטלר לגבי היהודים הרי הייתה ברורה כבר זמן רב לפני כן: מאז ועוד טרם עלתו לשלטון, דרך חוקי הגזע של נירנברג (1935) ועד ליל הבדולח (9 בנובמבר 1938).¹⁰

המרחב הגיאוגרפי בו יעסוק המחקר הוא ארץ-ישראל בלבד, ללא הספרות שנוצרה במרכזים תרבותיים יהודיים שבתפוצות, וזאת מפאת הרצון להתמקד בשיח אודות השואה בחברה היהודית בארץ-ישראל.¹¹

2.1 טקסטים ספרותיים

המחקר יעסוק בכל צורות הייצוג הספרותי: השירה, הסיפורת, הפובליציסטיקה, המחזאות והתרגום. הז'אנרים הללו יידונו כנתיבים שונים של עיבוד ספרותי של טראומת השואה. המרחב הטקסטואלי שבו ייערך המחקר יכלול את הטקסטים הספרותיים שראו אור בעיתונות הכתובה בת-הזמן בארץ-ישראל במהלך מלחמת-העולם השנייה: במסגרת מוספי הספרות של העיתונות היומית, כתבי-העת הספרותיים, האנתולוגיות, השנתונים הספרותיים וכן ספרים שראו אור בספריות מיוחדות בנושא השואה. במיוחד מהוות הבמות הספרותיות של העיתונות הכתובה **ססמוגרף** או **פריזמה** למאורעות-הזמן בהיותן זירה לפרסום יצירות המגיבות על אירועי

⁹ יעקב כ"ץ גרס כי אופן ההתפתחות של רצף האירועים ההיסטוריים שהובילו בסופו של דבר אל השואה היה בלתי-ניתן לניבוי. לפיכך, טיעונים שנשמעו מאז, שמנהיגים או הוגים יהודיים מסוימים צפו את השואה, הן אמירות של חוכמה בדיעבד. בהתאם לכך, אין הטענה כאן כי השואה נחזתה מראש כבר בספטמבר 1939, אלא שהפגיעה ביהודים עם פרוץ המלחמה הייתה צפויה מראש לאור תמונת המצב שהייתה ידועה באותה נקודת זמן (ראו: יעקב כ"ץ, תשל"ט. "השואה – האם היה ניתן לחזותה מראש?", בתוך: **לאומיות יהודית: מסות ומחקרים**, הספריה הציונית על יד ההסתדרות העולמית: 54–71).

¹⁰ ואמנם, כבר בשבועות הראשונים לכיבוש פולין בידי הצבא הנאצי התגלה יחס אכזרי במיוחד כלפי הקהילות היהודיות. ידיעות ראשוניות על הרג ועל פגיעות בגוף וברכוש החלו להופיע כבר אז בעיתונות התקופה; על כך ראו בהמשך המבוא.

¹¹ סופרים שישבו באותה עת בארץ-ישראל, אך יצרו בשפות אחרות, אינם משתייכים למסגרת המחקר, וכך גם במות ספרותיות שראו אור במרכזי תרבות בתפוצות.

השעה.¹² בהתאם לתיאוריית "סדר היום" מתחום חקר התקשורת, המוספים הספרותיים משקפים את מאורעות התקופה, אך בו בזמן גם מעצבים את תודעתם של בני-הזמן. לכן יש להם חשיבות רבה בחקר האקלים הרוחני של התקופה, על אחת כמה וכמה כאשר מדובר בשנות הארבעים, עת משקלה הסגולי של העיתונות היה משמעותי מאוד במפת התקשורת הארצישראלית, לעומת המצב כיום, בעידן של ריבוי ורוויה של אמצעי התקשורת.¹³ המוספים היו בעלי השפעה רחבה בספרות העברית של התקופה. א. ד. שפירא כתב שמוספי הספרות הם האורים והתומים של הספרות בארץ-ישראל:

"לא השבועון ולא הירחון הספרותי, או שאר סוגי הוצאות ספרותיות, הם הפוסקים בעניני ספרות אצלנו, לא הם האורים והתומים שלה. אלא דווקא העתון היומי, שאינו למעשה מרכז לציבור הסופרים ויש לו, בעיקר, סופריו שלו. הרי שנוצרת גושפנקה מיוחדת במינה של ספרות עברית: ספרות המוסף לשבתות, ויש חשש, כי היא שתייצג בציבור את כלל הספרות העברית."¹⁴

מוספי הספרות של העיתונות היומית כוללים את אלה שראו אור בימי ו' ובערבי חג בעיתונות: 'הארץ' (1939–1945), 'דבר', כולל מהדורת הצהריים (1939–1945), 'משמר' [על המשמר] (1943–1945), וכן בשבועונים 'העולם' (1939–1945) ו'הגלגל' (1943–1945). לעתים, ראו אור מוספים ספרותיים מיוחדים בנושא השואה בעקבות אירועים שהתרחשו או בימי שנה לאירועים מרכזיים.¹⁵

כתבי-עת הספרותיים¹⁶ הנכללים במחקר הינם: 'בעיות: במה חדשית לחיי ציבור' (1944–1945) בעריכת א' סימון, 'גזית' (ת"ש-תש"ה) בעריכת גבריאל טלפיר, 'גליונות' (1939–1945)

¹² דיון באופיים של המוספים הספרותיים ושל כתבי-העת בתולדות הספרות העברית ראו בהרחבה: מרדכי (מוטי) נייגר, 1999. **מוספי הספרות ועיצוב התרבות הישראלית: מוספי הספרות בעתונות היומית הישראלית 1948–1995** **כיוצרי תמורות וכמשקפי תופעות בתרבות, בחברה, בעתונות ובספרות**, עבודה לתואר "דוקטור", האוניברסיטה העברית: 1–63.

¹³ לפי מרדכי נאור, "עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה, ובשנה שלאחר מכן, זכתה העיתונות היהודית בארץ לפריחה בלתי רגילה." (מרדכי נאור, 2002. "העיתונות היהודית בארץ-ישראל בתקופת מלחמת-העולם השנייה", בתוך: דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים). **העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 12).

בשנת 1939, היו בארץ-ישראל כ-475 אלף יהודים. מפת העתונות היומית הייתה מורכבת מ-9 עיתונים יומיים. 5 מתוכם היו עיתוני בוקר. נכון ל-1939, נתוני התפוצה היו כדלקמן: **הארץ** – 11,000 גיליונות ביום, **דבר** – 15,000 ביום, **הבקר** – 5,000 ביום, **הצפה** – 3,000 ביום, **המשקיף** – 2,000 ביום. 4 עיתוני הערב היו: מוסף הצהריים של **דבר**, **השעה** – עיתון הצהריים של **הארץ**, מהדורת הצהריים של **הבקר**, והעיתון העצמאי **ידיעות אחרונות** שהופיע ב-3,000 גיליונות ביום (הנתונים לקוחים מתוך: חביב כנען, 1969. **מלחמתה של העיתונות: מאבק העיתונות העברית בארץ-ישראל נגד השלטון הבריטי**, הספרייה הציונית על יד הנהלת ההסתדרות הציונית: 20–23).

¹⁴ א. ד. שפירא, 1941. 5.2. "העתון היומי והספרות", **השומר הצעיר**, שנה עשירית, גיליון 6, דפים לספרות: 10.

¹⁵ המחקר אינו כולל את העתונות הדתית והחרדית, אשר לתגובותיה לשואה ראוי להקדיש מחקר נפרד. במחקר על התגובות לנוכח השואה, הדיון בשדה הדתי הוא דיון נפרד; ראו: גרשון גרינברג, תשנ"ז. **הציבור הדתי ביישוב בארץ-ישראל בתקופת השואה: רשימת פרסומים (מאמרים וספרים) על השקפות בענייני האמונה היהודית והשואה: 1938–1948**, אוניברסיטת בר-אילן; חוה אשכולי-וגמן, תשס"ד. **בין הצלה לגולה: הצינונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה**, יד ושם; ענת צפתי, 2004. **העיתונות החרדית והשואה: היחס לשואה והשימוש בה בעיתונים 'המודיע' ו'יתד נאמן' בשנים 1985–1988**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב; חיים שלם, 2007. **עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, 1942–1945**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הצינונות ומורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון; מיכל שאול, 2009. **"פאר תחת אפר": ניצולי השואה, זיכרונה וההתמודדות עם השלכותיה – פרק מרכזי בשיקום החברה החרדית האשכנזית ביישוב ובמדינת ישראל, 1945–1961**, דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן.

¹⁶ מיפוי כתבי-העת הספרותיים נערך בעזרת:

בעריכת יצחק למדן, 'ילקוט הרעים' (1943–1945), 'מאזנים' (1939–1945) בעריכת יעקב פיכמן (עד אדר תש"ב), צבי וויסלבסקי ויעקב שטינברג (מאז ועד לסוף המלחמה), 'מחברות לספרות' (ת"ש-תש"ד/ו) בעריכת ישראל זמורה, ו'המחרי' (ת"ש) בעריכת אביגדור המאירי.

השנתונים הספרותיים שנסקרו במחקר הינם: 'כנסת' (1939–1945) בעריכת יעקב כהן ופ. לחובר, 'לוח הארץ' (1942–1945), ו'יתו שין...': שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה' בעריכת זלמן רובשוב בהשתתפות נתן אלתרמן (תש"ג-תש"ה).

האנתולוגיות הספרותיות שנכללו במחקר (לפי סדר כרונולוגי):

1. 'מאסף סופרי ארץ-ישראל: לספרות ולדברי מחשבה' בעריכת א. א. קבק ואליעזר שטיינמן (אוגוסט 1940)
2. '6 פרקי שירה' בעריכת אברהם שלונסקי (דצמבר 1940)
3. 'דפדפת לספרות עברית: מאה משוררים ומספרים' בעריכת יוסף אריכא ויצחק עגן (1940–1942)
4. 'בסרביה' בעריכת חיים שורר ויעקב פיכמן (קטעי הספרות) (מרס 1941)
5. 'בכור: מאסף בן-זמנו' בעריכת ברל כצנלסון (יוני 1941)
6. 'ילקוט ירושלמי לדברי ספרות' בעריכת ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (ינואר 1942)
7. 'סדרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל לספרות ולדברי מחשבה' בעריכת אשר ברש, יצחק למדן, אליעזר שטיינמן וצבי וויסלבסקי (פברואר 1942)
8. 'ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון' בעריכת אברהם שלונסקי (אפריל 1942)
9. 'אדם בכפר: דברי ספרות' בעריכת יהושע טן-פי (יולי 1942)
10. 'חוף: למחשבת התנועה, הגות, ספרות יפה ובקרת' בעריכת נ. בנארי (קיץ 1942)
11. 'אסיף: כנסת סופרים ואמנים ארץ-ישראל' בעריכת דב שטוק (ספרות ותיאטרון), משה קסטל ומ. שמיט (ציור ופיסול) (שלהי 1942)
12. 'עלי טרף: משירי העמים במלחמה' בעריכת עזריאל שורץ (יוני 1943)
13. 'בסער: מאסף: מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ-ישראל' בעריכת יעקב פיכמן (סתיו 1943)
14. 'פרקי גבורה מספרות ישראל' בעריכת זרבבל גלעד (אוקטובר 1943)
15. 'דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ ישראל' בעריכת אשר ברש ויצחק למדן (אוגוסט 1944)
16. 'ספרותנו היפה: מביאליק ועד ימינו' בעריכת חיים תורן ומרדכי רבינזון (1944)
17. 'בליל זה...': ילקוט משירי הזמן' בעריכת בנימין יצחק מיכלי (ינואר 1945)

2.2. ארכיונים מרכזיים

מספר ארכיונים שימשו לחקר פעילות הסופרים בתקופת השואה באמצעות מסמכים כגון: פרוטוקולים, פרסומים רשמיים, מכתבים, נאומים, הרצאות ועוד. ארכיונים אלה הינם:

1. "גנזים": המכון ביו-ביבליוגרפי ע"ש אשר ברש לחקר תולדות הספרות העברית בעת החדשה.
2. המרכז לחקר הספרות והתרבות העברית ע"ש לאורה שוורץ-קיפ, אוניברסיטת תל-אביב.
3. ארכיונים אישיים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.
4. הארכיון הציוני המרכזי.
5. ארכיון יד ושם.
6. ארכיון ההגנה.
7. יד טבנקין – המרכז המחקרי, הרעיוני והתייעודי של התנועה הקיבוצית.
8. מכון לחקר תנועת העבודה והחלוץ על-שם פנחס לבון.
9. ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה על-שם אביעזר ילון, אוניברסיטת תל-אביב.
10. ארכיון בן-גוריון.

3. מתודולוגיה

המחקר מבוסס על עיון שיטתי בממות הספרותית: בעיתונות היומית, בכתבי-העת הספרותיים, בשנתונים הספרותיים ובאנתולוגיות. המפתחות שערך מנדל פייקאז' בשני ספריו שימשו מקור מרכזי לאיתור פריטים שעניינם השואה: 'השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית: ביבליוגרפיה' (1966) ו'השואה וספיחיה בספרים העברים שיצאו לאור בשנים 1933–1972: ביבליוגרפיה' (תשל"ד). כלי נוסף ששימש במחקר הוא מאגר המידע "עיתונות יהודית היסטורית" באינטרנט המכיל את גיליונות עיתון 'דבר'. מקור נוסף הוא התייעוד שנוצר במשך התקופה הנחקרת: פרוטוקולים של ארגונים מרכזיים בחיי הספרות בארץ (בעיקר אגודת הסופרים העברים), נאומי סופרים, מכתבים וידיעות עיתונאיות על אירועים ספרותיים.

4. סקירת המחקר

4.1. ההיסטוריה של היישוב היהודי נוכח השואה

ההיסטוריוגרפיה של השואה היא תחום ידע נרחב מאוד, ובתוכו בולטת התפתחות הנושא שעניינו יחסו של היישוב היהודי אל מול השואה, כאשר המחקר עוסק לרוב בנקודת המבט של הנהגת היישוב ומפא"י לנוכח הידיעות על השואה.¹⁷ ענף זה הוא הרלוונטי ביותר לנושא המחקר המוצע, שהרי העיסוק הוא בקהילת הסופרים שפעלה כאלטיה תרבותית ביישוב. תהליך קליטת המידע והפנמתו מצטייר במחקרה של דינה פורת, 'הנהגה במילכוד' (1986), כתהליך הדרגתי, שהתחולל הן ברובד הפרטי והן ברובד הציבורי.¹⁸ במהלך שנת 1940 הגיעו לארץ-ישראל ידיעות רבות על המתרחש באזורי הכיבוש הגרמני, "אך מידע מקיף זה טרם גרם

¹⁷ חוה אשכולי (וגמן), 1994. אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939–1942, יד יצחק בן-צבי; יהודה באואר, 1963. דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית 1939–1945, ספרית פועלים; יחיעם ויץ, 1994. מודעות וחוסר-אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943–1945, יד בן-צבי; דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד; דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), 2002. בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות, יד ושם ויד יצחק בן צבי; תום שגב, 1991. המיליון השביעי, הוצאת דומינו.

¹⁸ דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד: 70.

בארץ לתחושה שבאירופה מתרחש משהו החורג מגדר ההיסטוריה של העם היהודי למוד הסבל".¹⁹ גם כאשר החלו באמצע שנת 1941 להגיע ידיעות על הרג בקנה מידה גדול, הן נראו מדאיגות, אך בלתי מתקבלות על הדעת.²⁰ הפער בין המציאות המתפתחת לבין מה שהיה ידוע ביישוב היהודי בארץ-ישראל גדל והפך לתהום לאחר פלישת גרמניה אל ברית-המועצות ביוני 1941,²¹ מה גם שעד נובמבר 1942 היישוב היה טרוד בסכנה המרחפת של כיבוש ארץ-ישראל על-ידי צבאות הציר מכיוון מצרים. השיא היה כאשר ביולי 1942 הגיעו צבאות רומל לעומק שטח מצרים. גורל היישוב הוא שהעסיק אז את הנהגתו, והיא פעלה להכנת תוכניות חירום. בין התוכניות והפעולות שננקטו על-ידי הנהגת היישוב: הגברת הגיוס לצבא הבריטי אגב לחץ להקמת יחידות יהודיות, חיזוק ההגנה העצמית, הקמת תחנות ריגול בתמיכת הבריטים, והכנת תוכנית לשעת הדין – "מצדה על הכרמל".²²

בסוף נובמבר 1942 פורסמה ההודעה הרשמית מטעם הסוכנות היהודית אודות ההשמדה השיטתית. בהודעה זו אישרה הסוכנות, ש"נתקבלו ממקורות מוסמכים ומהימנים ידיעות מפורטות על מעשי הרצח והטבח, אשר נעשו ביהודי פולין וביהודי אירופה המרכזית והמערבית שגורשו לפולין".²³ לפי פורת וויץ, הייתה זו נקודת-שבר בתולדות יחסו של היישוב לשואה. באותו רגע חל מפנה תודעתי, והציבור החל להפנים שהמתרחש באירופה אינו עוד פוגרום, אחד מני רבים שכמותו ידעה ההיסטוריה היהודית, אלא תופעה חסרת תקדים – השמדה טוטלית.²⁴ פרסום ההודעה לווה בשלושה ימי אבל ובהזדקקותו של היישוב היהודי, ובתוך כך גם של אנשי-הרוח.²⁵ מאותה נקודת זמן, הלכה ונתגבשה תודעת היישוב בכל הנוגע למשמעות הידיעות אודות גירוש יהודים מאזורים שונים.²⁶ כחלק מאותו מהלך, החלה הנהגת היישוב להתמקד בהכנת תוכניות פעולה להצלתם של יהודי אירופה הנותרים – אם באמצעות ניסיונות להשפיע על אומות העולם, אם על-ידי משא-ומתן וניסיונות להציל יהודים תמורת כופר, ואם בפעילות צבאית-אקטיביסטית כדוגמת שליחות הצנחנים.²⁷

¹⁹ שם : 36.

²⁰ שם : 43.

²¹ שם : 41.

²² לנשוא זה ראו בהרחבה: יהודה באואר, 1963. הפרק החמישי: "סכנת הפלישה הגרמנית (1942)", **דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית 1939–1945**, ספרית פועלים: 144–188; יואב גלבר, 1995. "התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936–1947", בתוך: משה לייסק (עורך ראשי), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, חלק שני: תקופת המנדט הבריטי, הוצאת האקדמיה הישראלית למדעים ומוסד ביאליק: 303–463; תום שגב, 1991. **המיליון השביעי: הישראליים והשואה**, כתר: 59–71.

²³ 23.11.1942. "הנציים התחילו בהשמדת-בזק של היהודים", **דבר**: 1.

²⁴ דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), 2002. **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות**, יד ושם ויד יצחק בן צבי: 21; ראו גם: יואב גלבר, 1970. "העתונות העברית בארץ-ישראל על השמדת יהודי אירופה 1941–1942", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה, מאסף א' (העורכים: צבי שניר, שלמה דרדך), בית לוחמי הגטאות: 49–50; חזר ונדפס בתוך: דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), 2002. **העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 56.

²⁵ באותם ימים קמה קבוצת "אל-דמי". ראו על כך בהרחבה להלן בסעיף 2.3: קבוצת "אל-דמי".

²⁶ יחיעם ויץ, 1994. **מודעות וחוסר-אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943–1945**, יד בן-צבי: 35–48.

²⁷ על התגובות וניסיונות ההצלה ראו: יהודה באואר, 1983. **תגובות בעת השואה: ניסיונות עמידה, התנהגות, הצלה**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור; דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945**, עם עובד.

4.2. העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1939–1945 ותגובתה לנוכח השואה

המחקר בעניין תגובת העיתונות העברית בארץ-ישראל לנוכח השואה מעלה שידיעות על המתרחש בקרב היהודים באירופה הגיעו ליישוב, ויתרה מכך – רובן פורסמו בכלי התקשורת המרכזיים, היינו בעיתונות הכתובה. בשנת 2009 ראה אור המחקר המקיף 'קריאה באין אונים' מאת יוסף גורני על העיתונות היהודית בארץ-ישראל, בברית-המועצות ובארצות-הברית לנוכח השואה בזמן אמת. מחקר זה מדגים את התגובה הנרחבת של העיתונות העברית בארץ-ישראל לשואת יהודי אירופה.

עיקר המאמרים שנכתבו בידי חוקרים נוספים בנוגע לעיתונות ביישוב בזמן השואה ראה אור בקובץ המאמרים שערכו דינה פורת ומרדכי נאור – 'העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1945–1939' (2002). בספר כונסו מאמרים שעניינם השתקפות מאורעות התקופה בעיתונות.

בנוסף, עבודת המחקר של חוה זיינפלד, 'מודעות היישוב העברי והנהגתו לשואה הקרבה כפי שהיא משתקפת בעיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1939–1942' (1987), וכן מאמרים כגון אלה של יואב גלבר (1970), אברהם לורברבוים (1985) ואמיר הורקין (1991) מבקשים לענות על שאלת מקומה של העיתונות ביידוע על השואה בשלוש השנים הראשונות. סיכום המחקרים מעלה, כי המידע על המתרחש הגיע אל העיתונות הארץ-ישראלית כבר באותם ימים, וזאת באמצעות פליטים מפולין, עולים מארצות הכיבוש, שליחי הסוכנות היהודית ושליחי תנועות שונות, סוכנויות הידיעות וקשרי דואר עם המדינות הניטרליות. הידיעות כללו מידע על תקנות אנטי-נאציות, החרמות, השפלות, עינויים, מאסרים וגירוש יהודים, עבודות כפייה, מות יהודים ממחלות, מרעב ומרצח של קבוצות יהודים.

באשר לתקופה הבאה, שבין השנים 1942–1945, המחקר התקשורתי מקדים את זמן פרסום הידיעות עוד טרם פרסום ההודעה מטעם הסוכנות. מסתבר, כי ידיעות ראשוניות בנוגע להשמדה החלו להופיע כבר בראשית שנת 1942. פורת מציינת, כי ידיעות על רציחות המוניות של יהודים ועל זוועות נוספות הנעשות ביהודים בעיקר במזרח אירופה התפרסמו בעיתונות היהודית החל בינואר ובפברואר של שנת 1942.²⁸ לפי מחקרו של הורקין, חודש יוני 1942 סימן את מועד תחילת ההתראה לגבי התרחשותה של השמדה שיטתית, כאשר באוגוסט 1942 החלו ליידע בדבר השמדה של יהודים בגזים רעילים.²⁹ לאור זאת, גלבר טען ש"ההנחה המקובלת, כי ידעו בארץ על פעולות השמדה רק מסוף 1942, נראית איפוא כמוטעית."³⁰

אף בתחום חקר העיתונות העברית שורר פולמוס. תום שגב, בספרו 'המיליון השביעי: הישראלים והשואה' טען, כי בעת שיכלו עורכי העיתונים לדווח בזמן אמת על רצח שיטתי של

²⁸ דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד: 45.
²⁹ אמיר הורקין, 1991. "השתקפות אירועי השואה בשנים 1939–1942 בעיתון 'העולם'", קשר, גיליון 9: 100–101; חזר ונדפס בתוך: דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), 2002. העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 189–190.

³⁰ יואב גלבר, 1970. "העיתונות העברית בארץ-ישראל על השמדת יהודי אירופה 1941–1942", דפים לחקר השואה והמרד, סדרה שנייה, מאסף א' (העורכים: צבי שטר, שלמה דרך), בית לוחמי הגטאות: 41; חזר ונדפס בתוך: דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), 2002. העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 47; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

יהודים, הם נהגו לפרסם ידיעות כאלה בשולי דיווחים מחזיתות המלחמה.³¹ דוגמה נוספת היא מאמר הקרוי "השתקה עמוקה" מאת ש"ב בית-צבי, המבוסס על גליונות 'דבר' ו'הארץ' משנת 1942. בית-צבי טען כלפי העיתונות, שעל אף שהובאו ידיעות רבות הנוגעות לגורלם של היהודים באירופה, ישנן מספר פרשות שהושתקו באותם ימים על-ידי מוסדות היישוב בתואנה שהן בגדר הגזמות והפרזות. עדותו של ד"ר צבי רותם מעיתון 'דבר', משרטטת תמונה הפוכה למעשה, ולפיו עזרו התנועה הציונית ומוסדות היישוב בהשגת הידיעות על השואה. הוא העיד: "לא זכורות לי שום הנחיות שהיו עלולות להגביל את הפרסום. [...] לפי מיטב ידיעתי אין יסוד להשערה, כי המנהיגות היהודית השתדלה להשפיע על העיתונים לא להבליט את ממדי השואה."³² בית-צבי גרס, כי "כל הפרסומים על הנעשה בארצות השואה היוו, למעשה, לא אינפורמציה אלא אנטי-אינפורמציה. [מטרתם] להרדים את ערנותו [של הקורא] ולהביאו לבלבול-חושם ולאדישות אל המתרחש."³³ הוא תלה את הגורם לכך ביישוב עצמו, ש"קיבל מעיתונותו את אשר רצה לקבל" ו"ביקש להתגונן מפני הבשורות האיומות בדרך של התגוננות פרימיטיבית."³⁴ אברהם לורברבוים ענה לו במאמר "האמנם 'השתקה עמוקה'?" (1985), שם הוא שלל את תזת ההשתקה. גם לפי יהודה באואר, "ידיעות לא הוסתרו ואיש לא העלימן, במתכוון או בשוגג."³⁵

אולם, בצד הידיעות על גירוש ועל רצח צורפו הערות שעיקרן הטלת ספק באמיתותן. לפי פורת, באמצע שנת 1942, הזהירו כל עיתוני הארץ את קוראיהם מפני הגזמה שהייתה לדעתם בתיאורי שיטות ההריגה: "שריפת אנשים וקבורתם בעודם בחיים; ואפילו [...] קבורת ילדים חיים בנוכחות הוריהם. [...] מעשים כאלה נראו בלתי מתקבלים על הדעת."³⁶ העיתונים האשימו את סוכנויות הידיעות בנטייה לנפח ידיעות, ונאחזו בכל סתירה בידיעות שהגיעו אל המערכת. דוגמה קיצונית ליחס העיתונות אל הידיעות היא המאמר "המדשדשים בדמים":

"כבר העירונו לא פעם בעיתוננו על הנוהג המצער שנוהגים כמה מעיתוני הארץ לנפח כל שמועה רעה על שפיכת דמי יהודים, להרבות במספר החללים וההרוגים, להכתירם [ב]מסגרת שחורה, כדי להשחיר את השחור ולהגדיל רושם. ולשם מה? וכי אין די בצרות ישראל? [...] יש לחוס על כל טיפת דם ויש להימנע מכל מריטת עצבים מיותרת. [...] המודיעים הבלתי-אחראיים למיניהם מוסיפים כמו ידיהם להרוג יהודים. הם קולטים כל שמועה, מחפשים בנרות אחרי כל בשורה רעה, אחרי כל מספר קטלני."³⁷

³¹ תום שגב, 1991. המיליון השביעי, הוצאת דומינו: 64.

³² חביב כנען, 1969. מלחמתה של העיתונות: מאבק העיתונות העברית בארץ-ישראל נגד השלטון הבריטי, הספרייה הציונית על יד הנהלת ההסתדרות הציונית: 145.

³³ ש. ב. בית-צבי, תשל"ז. הפרק "השתקה עמוקה", **הציונות הפוסט-אוגנדיית במשבר השואה**, הוצאת ברונפמן: 44; חזר ונדפס בתוך: דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), 2002. **העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 74.

³⁴ שם: 50; חזר ונדפס בתוך: פורת ונאור, 2002: 81.

³⁵ יהודה באואר, 1983. **תגובות בעת השואה: נסיונות עמידה, התנהגות, הצלה**, משרד הבטחון – ההוצאה לאור: 86.

³⁶ דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945**, עם עובד: 49.

³⁷ **הצפה**, 18.3.1942; דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), 2002. **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות**, יד ושם ויד יצחק בן צבי: 90.

נדמה, כי מנגנונים פסיכולוגיים של הדחקה פעלו בהקשר זה כמנגנוני-הגנה כדי לגונן הן על התודעה הקולקטיבית והן על התודעה הפרטית מפני הטראומה שבהתמודדות עם הידיעות.³⁸ לפי יהודה באואר, בתחום השואה ישנה בעיה באפשרות הנפשית לקבל את המידע ולהפנימו, שהרי "עצם קבלת הידיעות אינה סוף פסוק, הואיל והדבר כל כך לא-יאומן, כל כך רחוק מכל ניסיון היסטורי אנושי עד אותה תקופה, עד כי אנו החיים בדור שלאחר השואה ויודעים שהיא היתה, מתקשים לתפוס את חוסר התגובה, את ההלם, של האנשים ששמעו על כך לראשונה."³⁹

4.3. המחקר על הספרות העברית לנוכח השואה בזמן אמת

המחקר הנוגע בשאלת יחסה של הספרות העברית לשואה הוא ענף ביותר, אולם מחקר מקיף בעניין קהילת הסופרים בארץ-ישראל נוכח השואה בעת התרחשותה טרם נערך.⁴⁰ ישנו תחום במחקר הספרות המתמקד בספרות שנכתבה בתוך המחנות והגיטאות. כך, למשל, יחיאל שיינטוך חקר את פועלם של סופרים שפעלו בגיטאות בעבודת הדוקטורט שלו⁴¹ ומאז פרסם את כתביהם של יצחק קצנלסון מגיטו וארשה וממחנה ויטל⁴² וישעיהו שפיגל מגיטו לודז'.⁴³ כמו כן, פרידה אהרון פרסמה מחקר על השירה היידית והפולנית שנכתבה בגיטאות ובמחנות הריכוז.⁴⁴

החוקרים צבי דרור, הלל ברזל וחנה יעוז עסקו בשאלת התמודדותה הפואטית של השירה העברית בארץ-ישראל עם הקשיים שבייצוג השואה. מאמרו של הלל ברזל הניצב בפתח האנתולוגיה 'השואה בשירה העברית' (1974) מוקדש לקשיי ההבעה ולאמצעים בהם נקטו המשוררים להתמודדות עימם. במאמר נסקרות התימות המרכזיות בשירת השואה – ההצהרה, הקינה, התחייה והנקם. שני מחקרים בחנו את תגובתה של השירה העברית לנוכח השואה, כאשר הפריזמה היא פואטית בלבד (ללא התייחסות להיבט הכרונולוגי של שאלת יחסם של הסופרים המרכזיים לשואה בעת התרחשותה). מחקרה של חנה יעוז, 'הניגון והזעקה: מחקר בשירת השואה של משוררי שנות ה-40 בארץ-ישראל' (1995) סוקר בפירוט את שירתם של משוררי שנות הארבעים שנכתבה מימות השואה ואילך. צבי דרור, בספרו 'נושא השואה בשירה העברית: פרקי

³⁸ יש לציין, שגם בתוך התופת עצמה, בעיירות ובערים באירופה, נתגלה יחס של חוסר-אמון כלפי הידיעות על ההשמדה.

³⁹ יהודה באואר, 1983. **תגובות בעת השואה: נסיונות עמידה, התנהגות, הצלה**, משרד הבטחון – ההוצאה לאור: 83.

⁴⁰ מחקרים ספרותיים-היסטוריים המבוססים על מוספי הספרות ערכו:

1. יהודית דגן, 1991. **מוספים ספרותיים כראי של תקופה**, עבודת גמר לקראת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב; מחקר זה בחן את מוספי הספרות בשנה הראשונה לעצמאות מדינת ישראל.

2. מרדכי (מוטי) נייגר, 1999. **מוספי הספרות ועיצוב התרבות הישראלית: מוספי הספרות בעתונות היומית הישראלית 1948–1995 כיוצרי תמורות וכמשקפי תופעות בתרבות, בחברה, בעתונות ובספרות**, עבודה לתואר "דוקטור", האוניברסיטה העברית; מחקר זה בחן את מוספי הספרות מקום המדינה ועד שנת 1995;

3. מחקר בעל אופי דומה למחקר המוצע, והבנוי על מודל מסוג זה המוצע כאן נכתב על החיים הספרותיים בלונדון בעת מלחמת-העולם השנייה. המחקר בוחן את חיי התרבות בעיר לונדון מתחילת המלחמה, תוך התמקדות בחיי התרבות בעת ההפצצות על לונדון. ראו:

Robert Hewison, 1977. **Under Siege: Literary life in London, 1939-1945**, Weidenfeld and Nicolson.

⁴¹ יחיאל שיינטוך, 1978. **ספרות יידיש ועברית תחת שלטון הנאצים במזרח אירופה: כתביו האחרונים הדו-לשוניים של יצחק קצנלסון ויצירתם בגיטו של אברהם סוצקובר וישעיהו שפיגל**, דיסרטציה.

⁴² יחיאל שיינטוך, 1990. **יצחק קצנלסון – כתבים שניצלו מגיטו וארשה וממחנה ויטל**, י"ל מאגנס.

⁴³ יחיאל שיינטוך, 1995. **ישעיהו שפיגל – פרוזה סיפורית מגיטו לודז': שישה-עשר סיפורים מפוענחים על פי כתבי-יד שניצלו בצירוף מבוא וראיון עם המחבר**, מאגנס.

⁴⁴ Frieda W. Aaron, 1990. **Bearing the Unbearable: Yiddish and Polish Poetry in the Ghettos and Concentration Camps**, State University of New York.

עיון למורה ולתלמיד' (1964) דן בשירת השואה של חמשת המשוררים החשובים בני-הזמן, ביניהם אורי צבי גרינברג, נתן אלתרמן, אברהם שלונסקי ועוד, וכן בשירתם של שלושה משוררים ניצולי שואה.

מחקר הספרות שבו **ההיבט הכרונולוגי** הוא במוקד הדיון כולל מחקרים מונוגרפיים על תגובתם של יוצרים בודדים לשואה בעת התרחשותה, ביניהם: ש"י עגנון,⁴⁵ נתן אלתרמן,⁴⁶ אורי צבי גרינברג,⁴⁷ אמיר גלבע⁴⁸ ויונתן רטוש.⁴⁹

בתחום מקביל, אך שונה למדי – ספרות הילדים – פרסמה יעל דר את המחקר 'ומספסל הלימודים לקחנו' (2006). המחקר בוחן את יחסה של ספרות הילדים לסוגיות השואה והתקומה בשנים 1939–1948. מסקנת המחקר היא, כי ספרות הילדים ברובה לא נותרה אדישה אל מול השואה. סופרי הילדים והמחנכים היכו על חטא על חינוכה של ספרות הילדים לשלילת הגלות בימים שלפני השואה ויצרו נרטיב חדש, של זיקה אל הגולה. זאת ועוד, בשל אופיה האינדוקטרינרי של ספרות הילדים, אל סיפור השואה הוצמד לקח מחזק של "מדינה שבדרך": דמויות הילדים בספרות לילדים התגייסו לצורך לחימה בגרמנים ונקמה בהם.

בן-עמי פיינגולד חקר את תחום המחזאות על השואה ובמבוא לספרו 'השואה בדרמה העברית' (1989) התייחס למחזות שנכתבו בזמן השואה. לטענתו, נושא השואה עלה כבר בשנות הארבעים "בכמה מחזות נשכחים ושוליים, שלא הוצגו וכמעט שלא עוררו הדים בשעתם".⁵⁰ לדבריו, אלה הם ברובם מחזות נאיביים, לא מבוססים מבחינה עובדתית ולא משכנעים מבחינה אמנותית.

בתחום סיפורת השואה, חקר אבנר הולצמן את דיוקנה של שארית הפלטה בסיפורת של דור תש"ח (2002). מאמרו מתמקד במפגש הספרותי שבין סופרי דור תש"ח ובין הניצולים, ובו דנונים חמישה סיפורים קצרים שראו אור בזמן השואה. ביצירות הללו מתגלה – אולי בניגוד לדעה הרווחת על עמדתו של דור תש"ח – יחס של אמפתיה של הסופרים כלפי הניצולים.

⁴⁵ דן לאור בחן את כתיבתו של ש"י עגנון על השואה במהלך השואה ולאחריה. במהלך השואה, פרסם עגנון שני ספרים (אלו ואלו ושבועת אמונים), ו-12 סיפורים קצרים בעיתון הארץ, בכתבי-עת ספרותיים ובמאספים. מסקנתו היא, כי הרומן אורח נטה ללון, שיצא לאור ב-1939, ואשר כתיבתו הושלמה קודם לתחילת המלחמה, התקבל כיצירה המשמעותית ביותר שכתב עגנון בנושא השואה, וזאת אף שקדם לשואה (דן לאור, 1995). "האם כתב עגנון על השואה?", ש"י עגנון: היבטים חדשים, ספריית פועלים: 60–97.

⁴⁶ מרדכי נאור בחן בספרו הטור השמיני (2006) את שירי "הטור השביעי" של אלתרמן, ובתוכם גם את אלה העוסקים בשואה. ממחקרו עולה, כי מספר השירים שפרסם אלתרמן בנושא השואה בעת התרחשותה אינו רב, אולם איכותם והשפעתם בשדה הספרות העברית ניכרים. אחד המופרים ביניהם הוא "מכל העמים" שראה אור ב-27 בנובמבר 1942.

עוזי שביט, בספרו שירה מול טוטליטריות (2003), ייחד את הדיון ליצירתו של אלתרמן – שירי מכות מצרים (1944). הוא מצא בה יצירה המתמודדת עם המציאות של עלייתם של המשטרים הטוטליטריים – הנאציזם והפאשיזם – בעולם המערבי; שביט הקדיש מחקר מקיף נפרד ליצירתו של אלתרמן שמחת עניים (1941) בספרו לא הכל הבלים והבל (2007).

חנן חבר בחן את יצירתו של נתן אלתרמן לכל אורך שנות השואה: חנן חבר, 2009. "עברו תולדות עמים כשוד בצהריים": נתן אלתרמן בתקופת השואה", בתוך: דינה פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948, יד יצחק בן-צבי: 48–84.

⁴⁷ ירון שחיש, 1990. "שתיקת המשורר והבוקר שלמחרת", דפים למחקר בספרות, 7: 25–36.
⁴⁸ בשנת 2007 ראה אור כתב-יד של ספר שגנו גלבע, המכיל שירים שנכתבו במהלך השואה, בעת ששירת בבריגדה היהודית. בפתח הספר, צורף מבוא הקושר בין הביוגרפיה של גלבע ובין שיריו בנושא השואה (אמיר גלבע, 2007). הנה ימים באים: שירים 1942–1946, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיף לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב.

⁴⁹ יעקב שביט וליאת שטייר-לבני, 2009. "יונתן רטוש, 'הכנענים' ויחסם לשואה 1943–1953", בתוך: דינה פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948, יד יצחק בן-צבי: 85–99.

⁵⁰ בן-עמי פיינגולד, 1989. השואה בדרמה העברית, הקיבוץ המאוחד: 9.

הפעילות הציבורית של הסופרים נחקרה באופן חלקי⁵¹ בידי רפי עגנון במסגרת עבודת המ.א. "בימי צרה ומצוקה": ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה" (2001). המחקר בוחן את התכנסויות האגודה בשנים 1939–1945. נמצא, שהסופרים נועדו בשלוש ועידות, בשלושה כינוסים מיוחדים ובעצרת מיוחדת. הוועידות עסקו בעיקר בשאלות מקצועיות של הסופרים. בכינוסי הסופרים, לעומת זאת, התמקדה האגודה בענייני השעה. הכינוס המיוחד הראשון התקיים בירושלים ביולי 1942 והוא מסמן מפנה בפעילות הסופרים מוויכוחים פנימיים לעיסוק בשאלות השעה ובשואת יהודי אירופה.

פיליפ פרידמן פרסם בשנת 1951 מאמר על המחקר והספרות על השואה שנכתבו בארצות-הברית עד לאותה נקודת זמן. לגבי הפעילות שהתרחשה בארץ-ישראל, ציין פרידמן כי איסוף חומרים על השואה ופרסומם החל מפרוץ מלחמת-העולם השנייה. הוא ציין בעיקר את סדרת "מן המוקד" ואת הוצאות הספרים עם עובד, הקיבוץ המאוחד וספרית פועלים.⁵²

מחקר ראשוני בתחום מחקר זה בוצע על-ידי נורית גוברין, בעיקר בהתבסס על הביבליוגרפיה של פייקאז' לספרות השואה.⁵³ על-סמך הסקירה שערכה, היא שללה מכל וכל את הטענה בדבר התעלמותם של הסופרים מהשואה, ובתוך כך את הטענה על שתיתקם בימי מלחמת-העולם השנייה. היא טענה, כי כל מה שנעשה בשנים שלפני קום המדינה ואחריה "עמד בסימן חורבן יהדות אירופה, גם בשעה שהדברים לא נאמרו במפורש. השואה היתה תמיד ברקע, דווקא בשתיקה, ואולי אף ביתר תוקף".⁵⁴ לטענת גוברין, לא ייתכן כי סופרים אלה התעלמו מן השואה במכוון. היוצרים המרכזיים הרי היו ברובם ילידי ארצות מזרח-אירופה, ולרובם ככולם נותרו שם בני משפחה, חברים ומכרים. לכן, למרות שרבים מהם עלו ממניעים ציוניים, ושללו לעתים היבטים מן ההווי הגלותי, הרי שוודאי לא יכלו לעמוד אדישים אל מול ידיעות אודות רציחתם של יהודים ועל חורבן עיירות-הולדתם. הידיעות הללו היו מלוות בחשש לגבי בני משפחותיהם וחבריהם שנותרו מאחור. לפי גוברין, אין כמעט סופר מן הסופרים, שלא נתן ביטוי ישיר או עקיף לנושא השואה ביצירתו.⁵⁵ כך טוען גם דן מירון במאמרו "מול דמעות התנין: הערות למאמרו של אבי כצמן": "בשנות הארבעים נענו ל'נושא' בהרחבה ובמלוא הפתוס כמעט כל משוררי הזמן (אלה שלא נענו הם היוצאים מן הכלל)."⁵⁶

יתרה מכך, **לשתיקה**, לפי גוברין, יש כוח, "ופעמים רבות מאוד היא נובעת דווקא ממצוקה ומיראת כבוד ולא דווקא מאדישות וחוסר אכפתיות".⁵⁷ שתיקה זו עולה בקנה אחד עם הצהרתו של תיאודור אדורנו כי כתיבת שירה אחרי אושוויץ היא מעשה ברברי (1949). טענה ברוח זו

⁵¹ המחקר דן בהתכנסויות הסופרים בלבד, ואינו מתעמק בפעולות נוספות של האגודה, כגון: ניסיונות הצלה של סופרים שנשארו "שם" והוצאת אנתולוגיות ספרותיות במהלך השואה.

⁵² Philip Friedman, July 1951. American Jewish Research and Literature on the Jewish Catastrophe of 1939-1945, *Jewish Social Studies*, Vol. 13, No. 3: 237.

⁵³ מנדל פייקאז', תשל"ד. פרק ארבעה-עשר: "ספרות יפה", בתוך: **השואה וספיחיה בספרים העבריים שיצאו לאור בשנים 1972–1933: ביבליוגרפיה, כרך שני**, יד ושם: 529–632.

⁵⁴ נורית גוברין, 2002. "מבשרם מרחוק: התגובות על השואה בספרות העברית של מי שלא היו 'שם'", **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך א', גוונים: 303–304.

⁵⁵ שם: 307.

⁵⁶ דן מירון, תשנ"ג. "מול דמעות התנין: הערות למאמרו של אבי כצמן", **אפס שתיים**, 2: 107; מאמר זה נכתב כתגובה למאמר מאת אבי כצמן, ועל כך ראו לעיל, במבוא.

⁵⁷ גוברין, 2002. שם: 303.

מופיעה גם אצל מירון: "רתיעה מנגיעה תמטית גלויה וישירה בהוויה הרסנית ומאיינת כהוויית השואה אין פירושה כלל וכלל התעלמות ממנה או חוסר-רגישות ביחס אליה. ניסיונה של הספרות העברית – אך לא רק שלה – מלמד שככל שהרגישות המוסרית והאסתטית של היוצר פחותה, נושא כמו השואה 'זמין' לו יותר".⁵⁸

5. מבנה העבודה

העבודה מכילה שישה פרקים המייצגים כל אחד נושא מרכזי בספרות ובפעילות הציבורית לנוכח השואה.

הפרק הראשון, "כתר קינה לכל בית ישראל: חורבנה של יהדות אירופה", בוחן את תגובת הסופרים לידיעות על השואה בחלוקה לשתי תקופות שביניהן הודעת הסוכנות היהודית בנובמבר 1942. מתוך הנתונים המוצגים בפרק זה עולה, שהכתיבה על השואה הייתה תופעה רצופה שהתקיימה לאורך כל התקופה והיא קיבלה תנופה בהיקפה ובנושאייה עקב הודעת הסוכנות.

הפרק השני, "בימי צרה ומצוקה: ציבור הסופרים נוכח השואה", מתאר את המפעלים הספרותיים שהוקדשו לשואה. הודעת הסוכנות היהודית חוללה מפנה של ממש בתחום הציבורי והסופרים העברים התעוררו לפעילות רחבת-היקף באופנים שונים: מפעלים מו"ליים כגון ייסוד סדרת "מן המוקד" בהוצאת "עם עובד" והוצאה לאור של אנתולוגיות על השואה; אגודת הסופרים העברים העלתה את נושא השואה על סדר היום הציבורי בכינוסיה החל ביולי 1942 ופעלה בניסיונות להצלת סופרים יהודים באזורי הכיבוש הנאצי. בנוסף, "מוסד ביאליק" פעל יחד עם האגודה בסדרת "רמון" שבמסגרתה ראו אור מספר ספרים בנושא השואה. צעד מרכזי נוסף בפעילות הציבורית היה ייסוד קבוצת "אל-דמי" שפעלה באמצעים שונים להתעוררות היישוב והנהגתו המדינית והרוחנית לתגובה לנוכח השואה.

הפרק השלישי, "הגולה: בין שלילה לחיוב", מתאר את השינוי שהתחולל ביחס כלפי הגולה לאורך שנות השואה. הציונות מתחילתה התבססה על אידאולוגיית שלילת הגלות, שגרסה מהפכה באורח החיים היהודי. לנוכח השואה, התברר שהעולם שנמחק מן הזהות הפרטית והקולקטיבית הולך ונמחק מעל פני האדמה. הסופרים של אותם ימים, רובם ילידי הגולה, ביכו את האובדן וקיבלו על עצמם את המחויבות לשמר את זכר הגולה. הם עשו זאת באמצעות שירה וסיפורת נוסטלגית על מקומות הולדתם. תופעה נוספת היא יצירת "ספרי זיכרון" לקהילות בידי סופרים. שינוי נוסף ביחס כלפי הגולה ניכר סביב היחס אל שפת היידיש. על רקע כל המהלכים הללו התרחש מהלך מנוגד, של הקצנה ביחס שולל הגולה, בקרב קבוצה מצומצמת של אנשי רוח שנקראה מאוחר יותר "הכנענים".

הפרק הרביעי, "בחזית ובעורף", עוסק בתגובת הסופרים כלפי האיום שנשקף ליישוב היהודי בארץ-ישראל בשלוש השנים הראשונות למלחמה, סביב שלוש נקודות זמן מרכזיות: בימי ההתקפה האווירית האיטלקית על הערים חיפה ותל-אביב (קיץ 1940), בימי איום הפלישה מצפון (קיץ 1941) ובשנת 1942, שהייתה שנת החרדה מפני פלישה לארץ-ישראל מדרום.

⁵⁸ מירון, תשנ"ג. שם: 108.

הסופרים בתקופה זו ביקשו לא רק לשקף את אוירת החרדה שהורגשה ביישוב, כי אם לעצב את סדר היום הציבורי ולחולל שינוי ביחסו של היישוב כלפי מפעל הגיוס וההתנדבות. אגודת הסופרים הייתה פעילה בשטח התעמולה לגיוס. תופעה חשובה שאפיינה את תקופת השואה היא התגייסותם של סופרים ארצישראלים לצבא הבריטי.

הפרק החמישי, "הגבורה בשואה בראי הספרות: מרד הגיטאות והמוות על קידוש השם", עוסק בדיאלקטיקה שחלה במושג הגבורה במהלך שנות השואה. למן סוף המאה ה-19, שאפה הציונות לדמות של יהודי חדש ואקטיבי, תבעה הגנה עצמית בכוח הגוף והנשק ושללה את המוות על קידוש השם. בזמן מלחמת-העולם השנייה, התגלו שינויים במשמעות המושגים "גבורה" ו"קידוש השם" בשיח הציבורי של הסופרים בארץ-ישראל, והגבולות בין המושגים החלו להיטשטש. במרכז הפרק עומדים שני מקרי מבחן לתגובת הסופרים בזמן אמת: מרד גיטו וארשה והתאבדותן של תשעים-ושלוש בנות "בית-יעקב", סיפור שהתרחשותו איננה ברורה אך הדבר אינו ממעיט מערך האותנטיות של התגובה כלפיו. בשני המקרים, הגבורה שבמרד ושבמוות על קידוש השם זכו להאדרה מפי סופרים רבים באופן מיידי. למעשה, לא התקיימה בדברי הסופרים בימי השואה הדיכוטומיה שבין שואה וגבורה, שעל-פי המחקר השתרשה החל בימי השואה עצמם, וקנתה אחיזה בחברה הישראלית עד ימי משפט אייכמן.

הפרק השישי והאחרון, "משואה לתקומה", נסוב סביב סוגיות הנוגעות ביום שלאחר המלחמה בשלושה היבטים מרכזיים: תקומת העם היהודי על אדמת ארץ-ישראל באמצעות עליית הניצולים ושיקומם; סוגיית הנקמה בעם הגרמני; והנחלת זיכרון השואה והנצחתה. סוגיות אלה עלו בשנתיים האחרונות למלחמת-העולם השנייה, לאחר המפנה שחל בחזיתות השונות לטובת בעלות הברית.

רקע

א. הפולמוס סביב שתיקת הסופרים בזמן השואה

”האם ניכל ספר – האם ספרנו

השכת אדם ואדם אלהים?”

(יעקב פיכמן)¹

שורשיו של הפולמוס בדבר שתיקת הסופרים נעוצים כבר בעצם ימי השואה. מבקרים מרכזיים ובהם יוסף קלוזנר וגבריאל טלפיר יצאו בהאשמות חריפות על חוסר ההיענות כביכול של הספרות העברית בת-הזמן לשאלות השעה. מנגד, ניצבו מבקרים רבים אחרים כדוגמת ישראל זמורה ואליהו מייטוס שביקשו להגן על קהילת הסופרים ולהפריך את הטענה בדבר שתיקתה.

א.1. טענות בדבר שתיקת הסופרים

כבר למן פרוץ המלחמה, מספר סופרים היכו על חטא באשר למיעוט הכתיבה בנושא השואה. כך, למשל, טען יוסף קלוזנר² בוועידת הסופרים שנערכה בדצמבר 1939:

”[הספרות העברית בת-הזמן] מנותקת מן המציאות: בשעה שגזורה כליה על היהדות

הגרמנית, האוסטרית והצ'כוסלובאקית, בשעה שיהדות פולין שסועה וקרועה, מתבוססת

בדמיה, ופליטינו לאלפי רבבותיהם מתדפקים על שערי כל הנמלים וכל הגבולין ואינם

נענים, – עוסקת הספרות העברית בדברי שירה והגות, בחשבון נפשו של אדם ובכבשונו של

עולם. על-חנם תבקשו בה ארשת ודמות לטראגדיה הגדולה העוברת עלינו, לזעזועים

האיומים שבהם מתנסה יהדות העולם.”³

כשלוש שנים מאוחר יותר, טען קלוזנר שוב ברוח דומה כנגד כתבי-העת הספרותיים 'מאזנים' ו'גליונות' שלטעמו לא נמצאה בהם תגובה ראויה לחורבן היהדות באירופה: ”יקח=נא את 'מאזנים' ואת 'גליונות' – אם יש בהם ניצוץ אחד של קדושה, סימן קל של עליית-נשמה.”⁴

גבריאל טלפיר⁵ טען אף הוא כנגד הספרות העברית של אותם ימים במאמר שפרסם בשלהי 1942: ”מבחוץ, במרחבי הגולה באירופה, החרב תשכל, ובפנים, בתוך תוכה של יצירתנו, זו בבת

¹ יעקב פיכמן, 7.7.1944. ”בכי ימינו” (”קטעי שירה ופרוזה”), דבר: 3.

² יוסף קלוזנר (1874–1958): יליד אולקניקי, פלך וילנה. סיים לימודי בלשנות המזרח ופילוסופיה באוניברסיטת היידלברג ב-1902. עלה ב-1919. ב-1925 נתמנה לפרופסור לספרות העברית החדשה באוניברסיטה העברית. * הפרטים הביוגרפיים על הסופרים מבוססים על: ג. קרסל, 1965–1967. **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים** (2 כרכים), ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר; דוד תדהר, 1947–1971. **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו** (19 כרכים), ספרית ראשונים; יוסף גלרון-גולדשלגר (עורך), **לקסיקון הספרות העברית החדשה**, באתר: <http://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon>

³ א. א. קבק, 25.1.1940. ”הרהורים בקיום שבורים”, דבר, מהדורת צהריים: 2–3; ההדגשות שלי – ר.ו.ס. ⁴ יוסף קלוזנר, ר”ח שבט תש”ג [7.1.1943]. מכתב אל פ. שניאורסון, אח”י, אוניברסיטת תל-אביב: אוסף פישל שניאורסון (א-30), מיכל 5.153, תיקים 1931, 1932; ההדגשה במקור – ר.ו.ס.

⁵ **גבריאל טלפיר (1901–1990)**: משורר, מבקר ועורך. יליד סטאניסלאבוב, גליציה. למד באוניברסיטה ובפדגוגיון בווינה. עסק בהוראה בתי-ספר תיכוניים בווינה ובזאמושץ. ישב לסירוגין בלבוב ובווארשה. היה מזכיר ”החלוץ”. החל לפרסם שיריו ב-1924 בכתב-העת **העתיד** בווארשה. עלה לארץ-ישראל ב-1925 ועבד כפועל. משנות השלושים בעבודות ספרותיות ובעיקר בעריכת כתב-העת **גזית** (משנת תרצ”ב).

העין של העם, דומיה מצמיתה, שאיננה יודעת תקדים. [...] דומה, כי קרחים נצבנו מול זעף הדור, המשווע למלת-גאולה, ואת פינו מלאנו מים. לא מלת נוחם ואף לא זעקת-יאוש וכאב, כאילו שותקו האברים והלב דואב". הוא האשים את הסופרים בשתיקה מוחלטת לנוכח השואה, שתיקה שאין ביכולתו להסביר: "עמידה מתוך קפאון גוף ונפש, כאילו איזה כוח לא-נראה כפה עלינו את השקט, המאיים על רוחנו ועל ספרותנו בימי בלהותיו. [...] ומה תגובתנו? מה תגובת ספרותנו על כל ענפיה, זרמיה, צעיריה וזקניה – מודרניסטים ואפיגונים? ! שתיקה ושקט מדהימים, שאין להם פשר."⁶

דב קמחי⁷ טען בטורו מאוגוסט 1944, כי לשואה טרם ניתן הביטוי ההולם בספרות: "ואפילו הדברים שכתב, ואפילו הדברים שבשירה ובקינה, כלום ניתן בהם אפילו מבע כלשהו למה שנפל ביעקב בשנים אלו? והרי קינות-ירמיהו לא יספיקו ויחווירו לעומת ה'איכה' הזה של קהילות-הקודש שבפולין וליטא ורייסין ופודוליה ווהליניה וכו' של הימים האלה!"⁸ קמחי הזכיר כמופת לתגובה על חורבן את הפואמה "בעיר ההרגה" מאת חיים נחמן ביאליק שנכתב בעקבות פרעות קישינב.

עמדתו של יצחק יציב⁹ בנושא תגובת הסופרים ידעה תהפוכות במשך הזמן. במאמר שפורסם בחודש פברואר 1944 כתב: "מפעם לפעם משמיעים משוררים וסופרים קול נביאים יחידים, אך אם אין קול גדול המביע את הכאב ואת היסורים של הכלל יש נסיונות להשתקע בפרטים שונים של האבידה והנפש דואבת עם העלאת הקרוב ביותר."¹⁰ כעבור כחצי שנה, ברשימתו "בשולי רצנויה אחת" המסכמת את ספרותה של שנת תש"ד, כתב כי במהלך שנה זו, "שנת הוודאות בהשמדת יהודי אירופה למליוניהם [...] ישבו סופרי ישראל בארץ-ישראל וכתבו על מה שכתבו ולא כתבו על עניני ההשמדה [...] ואמנם זה חמש שנים מקשיין למה סופרי ישראל בארץ ישראל לא נזקקו לכתיבה על השואה הישראלית והעולמית."¹¹

אורי צבי גרינברג¹² הוא סופר יוצא-דופן בתקופת השואה. נדמה, שהוא הפנים את התפיסה בדבר חוסר-האפשרות לכתוב על השואה, גזר על עצמו שתיקה ולא פרסם דבר במהלכה. כמשורר ופובליציסט בעל תודעה פוליטית יוצאת-דופן, שהיה מחובר אל האקלים התרבותי שהגיב תמיד בכתיבתו על המתרחש, עוררה שתיקתו זעם כלפיו מצד הציבור. הוא בחר בדרך של

⁶ ג. טלפיר, נובמבר-דצמבר 1942. "ספרותנו בצוק העתים", גזית, כרך ה', חוברת ג'ד' (נ"א-נ"ב): 2.
⁷ דב קמחי (קודם: מלר) (1889–1961): סופר, מתרגם ועורך. יליד יאסלו, מזרח גליציה. התחנך בחדר. היה ממייסדי האגודה העברית "השחר" שפעלה בעיר הולדתו. עלה לארץ-ישראל ב-1908. סיים לימודיו בבית המדרש למורים "עזרה". ערך מספר כתבי-עת עבריים (מולדת, הד החינוך, הגלגל ועוד).

⁸ ד. קמחי, 23.8.1944. "מן הצד: עיירותי, עיירות ישראל!", הארץ: 2.
⁹ יצחק יציב (קודם: שפיגלמן) (1890–1947): עורך. יליד סוחוטשין, פולין. עלה ב-1910 כחלק מקבוצת צעירי פלונסק שעלו בעלייה השנייה (לקבוצה זו השתייך גם דוד בן-גוריון). יציב היה ממקימי המוסף לילדים של עיתון דבר (הוקם ב-1931), שהפך ב-1936 לשבועון בשם דבר לילדים.

¹⁰ י. יציב, 2.6.1944. "רגשי יחידים" ("קו לקו"), דבר, מהדורת צהריים: 2.
¹¹ יצחק יציב, 29.9.1944. "בשולי רצנויה אחת", דבר: 3.

¹² אורי צבי גרינברג (1896–1981): משורר. יליד בילקמין, ליד זלוטשוב, גליציה המזרחית. נתחנך בלבוב. החל לפרסם שיריו בעברית ב-1912 ובמקביל פרסם שירה גם ביידיש. היה עד לזוועות המלחמה עם כיבוש גליציה על-ידי הרוסים במלחמת-העולם הראשונה. גויס לצבא האוסטרי וערק ממנו. חזר ללבוב וחזה שם בפוגרום שנערך ב-1918 ביהודי העיר. ממחוללי הזרם האקספרסיוניסטי בשירת היידיש. ערך את כתב-העת היידי אלבאטראס. ב-1920 יצא לווארשה והיה חבר בקבוצת משוררי יידיש. ב-1923 עבר לברלין. עלה ב-1924. השתתף בקונטרס והפעל הצעיר, ומאז הקמת דבר היה ממשתתפיו הקבועים. בשנים 1931–1935 ישב בווארשה וערך את בטאונה היידי של התנועה הרוויזיוניסטית. חזר לארץ-ישראל בפרוס מאורעות תרצ"ו. ב-1939 שהה בפולין.

"והמשכיל בעת ההיא ידום". לפי מחקרו של סחיש, אצ"ג בעצם לא פסק כל אותן שנים מלכתוב. שירים רבים משירי 'רחובות הנהר' נכתבו במהלך השואה, אם כי הספר עצמו ראה אור רק בשנת 1951.¹³ כבר באביב 1943, פרסם יוסף סערוני רשימת ביקורת על אצ"ג שכותרתה "משורר-מגויס (סלודים בימי אלם מפוייט)":

"המערכה נטושה. רק הספרות עודנה משתמטת, הספרות, שהפכה ברוסיה לטנק רוחני וצועדת בראש המערכה, נחבאת אצלנו אל כלי האמנות הצרופה ומייצרת תרוצים הממריקים את עוון השתמטותה. [...] וכיצד קרה שהמשורר המגויס הראשון, החייל בלי חזית, ישקע עכשיו ביון הדממה והומה קונכית שירתו?"¹⁴

ביולי 1943 כתב אורי צבי גרינברג במסגרת מכתב אל אגודת הסופרים בנוגע לכתב-העת 'מאזנים': "ודוקא משום שאני רחוק מכל פוליטיקה ועבודתה ופולמוסה, נוגעים לי עכשו דוקא הענינים הרוחניים ביותר – 'המושגים הכחולים' שיסודם בנפש."¹⁵ לרגל יובלו החמישים של גרינברג, שצוין בטעות בשנת 1944,¹⁶ נכתבו אודותיו מאמרי הערכה רבים. חלקם התעלמו משתיקתו הרועמת בימי השואה, אך חלקם האירו פרשה זאת וניסו להתחקות אחר סיבותיה האפשריות. פינחס לנדר¹⁷ כתב במאמר רחב-יריעה מעל דפי כתב-העת 'גזית' על שתיקתו של אצ"ג כהבנה של הצורך במרחק אסתטי מן המאורעות:

"נשתתק קולו של המשורר זה כמה וכמה שנים. שוב לא נתקרב אל עמו לא בשבט זעם ולא בחזונות של גאולה. גלמוד יתהלך בתוכנו ויתבונן. עם ראשית מלחמת עולם זו בא אלינו מן הגולה של פולין ושוב לא התנערה רעמת השלהבת מעל לקרקפתו. הנתמלא לבו רחמים על עמו ביגונו? ההציץ לתוך גיהנום הסבל וראה את האש הבוערת ובאה לכלותנו חו"ח? [...] היארוג במסתוריו את ארג עתידינו? היהגה את הגיי [כך במקור] הנחמה שמנע מאתנו עד כה?"¹⁸

עד כאן באשר לתגובת הספרות לשואה. והרי הטענות בדבר שתיקת הסופרים התייחסו גם לחוסר תגובתם כגוף ציבורי לנוכח השואה. בניגוד לתגובה המיידית לאירועי השעה בעיתונות הספרותית, ההתארגנות של הסופרים כקהילה לעיסוק בשאלת היהודים באירופה החלה בפועל

¹³ ירון סחיש, 1990. "שתיקת המשורר והבוקר שלמחרת", **דפים למחקר בספרות**, 7: 25–36.
¹⁴ י. סערוני, מרץ-אפריל 1943. "משורר-מגויס (סלודים בימי אלם מפוייט), **גזית**, כרך ה', חוברות ז'-ח' (נ"ה-נ"ו): 48.

¹⁵ אורי צבי גרינברג, ר"ח תמוז תש"ג. מכתב אל ועד אגודת הסופרים, **גזים**, 25: 21495/4.
¹⁶ לפי דן מירון, ב-1944 נחוג יובל החמישים שלו ושלושים שנה ליצירתו אגב סילוף כפול של האמת ההיסטורית. שלושים שנה ליצירתו מלאו ב-1942, ואילו רק ב-1946 הוא עתיד להיות בן חמישים; דן מירון, 2009. "אורי צבי גרינברג נושא קינתו אל דמויות הטובעים", בתוך: דינה פורת (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 6.

¹⁷ **פינחס לנדר** (לימים: אלעד) (1905–1987): יליד רופשיץ, 1905. עלה ב-1931, ומ-1934 חבר מערכת **הארץ**.
¹⁸ פ. לנדר, ספטמבר 1944. "שירת אורי צבי גרינברג", **גזית**, כרך ז', חוברת א' (ע"ג): 32.

רק ביולי 1942, עם הכינוס המיוחד שנערך בירושלים. רשימתו של נתן גרינבלאט¹⁹ מספטמבר 1941 העלתה שורה של שאלות נוקבות:

"בימים אלו אין קול הסופר העברי בארץ נשמע. ודאי שמשוררים ומספרים כותבים, ויש גם שיעלו מכבשונה של הטרגדיה וההירואיקה של הימים, אבל **צבור הסופרים ככוח מלוכד, מדוע אינו מתגלה?** מה פירושה של אותה צניעות חסרת דם ואותה פרישה לקרן-זוית, הצטמצמות והתנוולות עד כדי ביטול היש? הן זורמים גלי החיים, זועקים, משוועים, וכל זה לא איכפת לנו, הטהורים והמזוככים והמתבודדים באהלינו, המתרחקים מכל שמץ של תגובה, פעילות, התערבות והשפעה."²⁰

לסיכום, ההאשמות כלפי הסופרים העברים נשענות על היבטים שונים, והמרכזי שבהם הוא ההיבט הכמותי. רבים חשו שקהילת הסופרים לא התגייסה בכל כוחה למשימת ייצוג השואה והשמעת הזעקה בעולם, וכי התגובה הייתה בגדר קול ענות חלושה. היבט נוסף הוא ההיבט האיכותי: לפי המבקרים, אף יצירה מן היצירות שראו אור בזמן השואה לא תפסה מעמד מכונן כיצירה קנונית המקיפה את נושא השואה ונותנת לו ביטוי נאמן. היבט נוסף, הקשור בקודמו, הוא התהודה: נדמה היה שהיצירות שראו אור אינן מותירות רושם עז בקרב הקהל הרחב. ההסברים לשתיקה, לפי המבקרים, הם רבים ומגוונים. טענה אחת היא, שהשתיקה נבעה ממנגנוני-הגנה פסיכולוגיים של הדחקה. מנגנונים אלה עמדו כמכשול בין הסופרים ובין תפיסת המציאות. טיעונים מסוג זה קשורים הן בקושי בעיבוד האבל והן בנסיבות הקשות בהן היה מצוי היישוב שהיה נתון בשלוש השנים הראשונות למלחמה במצב של סכנה קיומית. אהרן מגד העיד על התקופה: "האמת היא שהדחקנו את הידיעות אל שולי הדברים שהעסיקו אותנו אז, וצימצמנו את חשיבותן לממדים כאלה, שבראייה לאחור, הדיספרופורציה הזאת מכסה בכלימה את פנינו."²¹ מנגנוני-ההגנה הפסיכולוגיים קשורים, כאמור, גם בקושי שבעיבוד טראומה בסדר גודל שכזה – טראומה אישית ולאומית. רבים מבני היישוב היהודי עלו מאירופה מספר שנים קודם לשואה, ומשפחותיהם נותרו "שם". פישל שניאורסון, פסיכולוג, ממנהיגי קבוצת "אל-דמיי", הציע בעצם אותם ימים את ההסבר, כי תושבי הארץ מצויים בטרומה, ולכן "למרות כאבו ורצונו הכן של הישוב לפעול ולהציל, משתק ההלם את הידיים".²² טיעון נוסף בעל אופי פסיכולוגי הוא, כי לא ניתן היה לעכל את הידיעות בזמן אמת, שהרי לא היה תקדים שיצר מסגרת קוגניטיבית בעזרתה ניתן היה לעבד את הידיעות. לפי פורת, "השואה חרגה מן הנסיון האנושי והקיבוצי, ואפילו בעברו של עם למוד סבל כעם היהודי היתה ארוע ללא תקדים, שקשה היה להאמין

¹⁹ נתן גרינבלאט (לימים: גורן) (1887–1955): יליד ווידז, פלך קובנה. מ-1903 בוילנה, ובאודיסה מ-1910. בשנים 1919–1921 חי בפוז'ץ ועבד בהוראה. ב-1921 הגיע לליטא. סיים לימודיו באוניברסיטת קובנה (1935). עלה ב-1935.

²⁰ נתן גרינבלאט, ספטמבר 1941. "הספרות, הסופר והאגודה", גזית, כרך ד', חוברת ה' (מ"א): 33–34; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

²¹ אהרן מגד, 1989. "אלתרמן ושירת קו הקץ", בתוך: שולחן הכתיבה: קובץ מאמרים בענייני ספרות, עם עובד: 246; ההדגשה במקור – ר.ו.ס.

²² דינה פורת, 1983. "אל דמיי: אנשי רוח בארץ ישראל נוכח השואה 1943–1945", הצינוות, ח': 262; חזר ונדפס בספרה: 2011. "בין הבנה להנצחה – אל דמיי, אנשי רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943–1945", קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, עם עובד ויד ושם: 66.

בהתרחשותו.²³ ואמנם, בעצם אותם ימים, ברשימה בה ערך מ. ליפסון²⁴ חשבון נפש בשם הסופרים, הוא כתב: "לא עמדנו עליהם [על המאורעות] עמידה שבלב, שברגש, שבהכרה, שבידע".²⁵

טענה מסוג אחר היא זו הנשענת על הסוגייה הפואטית, ולפיה השתיקה מקורה ביראת כבוד אל מול השואה, או בקושי בעיבוד הספרותי של המאורעות בזמן אמת ובהיעדר פרספקטיבה מספקת. בלשונו של ליפסון: "דור יתום. שירה יתומה. התשובה ידועה. גלויה וידועה. אין השראה. אין פרספקטיבה. קרובים אנו למאורע. קרובים בנפש ובגוף. בימינו ולעינינו."²⁶ טיעונים המחמירים עוד יותר עם הסופרים, כגון אלה של אבי כצמן, קושרים את שתיקתם באדישות.

א.2. דברי סנגוריה על ציבור הסופרים

החל מראשית שנת 1944, החלו להישמע קולות המגוונים על הספרות העברית בעניין תגובתה לשואה. לעתים, הכותבים ציינו במפורש במאמריהם טיעונים שונים שנשמעו בשיח הציבורי לגבי שתיקת הסופרים. בכל אופן, עצם נימת ההתגוננות בהם נקטו הסופרים במאמרים אלה מעידים על קיומה של תופעה של האשמה בעלת היקף ניכר כלפי ציבור הסופרים.

בפברואר 1944 התנהל ויכוח סופרים במסגרת מסיבה של עיתון 'דבר'. הוויכוח נסוב סביב שאלת האקטואליה בשירה העברית.²⁷ יעקב הורוביץ²⁸ כתב על העמדות שעלו במסגרת מסיבה זו. עמדתו של הורוביץ הסתכמה בדבריו: "במקום שיש שירים, האקטואליות של אלו אינה מורגשת, כך שלמעשה אינה קיימת, ובמקום שהאקטואליות היא המורגשת – הרי שאין שירה" היינו, בעינינו שירים שניסו להגיב באופן ישיר לשואה לקו באיכויותיהם הספרותיות. ז. רובשוב אמר במסגרת המסיבה כי "לא בצבור שלנו, ולא בהסתדרות העובדים, ולא בשירה שלנו אין עוד הד מוחשי מספיק אצלנו לאותו איום ונורא, אותו חושך וצלמות לא דרשו אלוה ממעל". לעומתו, ישראל זמורה טען,²⁹ כי "אפילו היום יש כבר פה ושם ביטוי ואף עוד יהיה, משום שלא בכת אחת נוצר ביטוי שירי מרוכז ואין לבוא כאן בקנה מידה של רגע [...] יש לפרש שמות. יש להוכיח קבל עם כי אמנם יש לנו מיטיבי שיר וניב במחנה." לדבריו, הטענה בדבר שתיקת הסופרים תופרך בעתיד, ואלה המקטרגים על יחסה של הספרות העברית לשואה עוד יחזרו בהם: "עוד ישובו לפאר את

²³ דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד: 71.

²⁴ מרדכי ליפסון (1885–1958): עורך ומתרגם. יליד ביאליסטוק. למד בחדרים ובישיבות ביאליסטוק. ב-1903 הוסמך לרבנות. יצא לאנטוורפן ועסק בהוראת עברית. מ-1913 ישב בניו-יורק שם עסק בעבודות ספרותיות. ב-1930 עלה לארץ-ישראל. החל כתיבתו הספרותית במאמרים ופיליטונים בעיתונות העברית ב-1907. עבר בהדרגה לכתיבה ביידיש. בארץ היה בראש המערכת של העיתון היומי הצופה מ-1937 ועד לפרישתו ב-1944.

²⁵ מ. ליפסון, אייר תש"ג. "והיה כי ישאלך בך...". מאזנים, כרך ט"ז, חוברת ב' (פ"ח): 112.

²⁶ שם: 115.

²⁷ המאמר נכתב בעקבות שני מאמרים קודמים: המאמר "לספרות השנה" מאת יעקב פיכמן בשנתון דבר לשנת תש"ג והשגותיו של ישראל זמורה על מאמרו של פיכמן: ישראל זמורה, 24.12.1943. "היש יסוד לחששות קשים לשירתנו הלירית?", הארץ: 5.

²⁸ יעקב הורוביץ (1901–1975): סופר, עורך, מחזאי ומתרגם. יליד קאלוש, גליציה המזרחית. התחנך חינוך מסורתי בבית המשפחה ולימודים כלליים בגימנסיה בווינה. היה פעיל בתנועת "השומר הצעיר" בווינה. עלה ב-1919. חזר לווינה וסיים בה את לימודיו באוניברסיטה (1924), ובאותה שנה חזר ארצה. החל דרכו הספרותית ב-1924 בקובץ פרט בעריכת ג. שופמן. בשנים 1943–1966 היה עורך מוסף הספרות של הארץ.

²⁹ ישראל זמורה (1899–1983): סופר, מבקר, מתרגם ומייסד כתב-העת והוצאת הספרים "מחברות לספרות" (מאז 1940). יליד העיירה פוצימבאוצ'י, חבל בלו, בסרביה. למד ב"חדר" ובישיבה וגם רכש השכלה כללית. עלה ב-1925. השתתף בכתובים וטורים.

אורי צבי גרינברג, הם הם עצמם יעטרוהו ככרוז הדור וביטוי התקופה. עוד ישובו לתהות ולפרש, לתרץ ולהסביר את א. שלונסקי ואביגדור המאירי, עוד ישובו לשאוב נחת וללקק אצבעות מנתן אלתרמן ובת-מרים.³⁰

ישראל זמורה חש כנראה צורך לשטוח את עמדותיו במאמר נפרד, וכך בספטמבר 1944 פרסם את מאמרו "בתחומי ספרותנו". ברשימה זו הוא יצא נגד המקטרגים על הספרות העברית, וייתכן שמאמרו נכתב בניסיון לעמוד מול ההאשמות שהושמעו כלפיה:

"הרבה התעניינו, דיברו וגם כתבו, בשנה החולפת – בשאלת האקטואליות בסיפור ובשיר שאצלנו, אלא שזו היתה בחינת התפרצות לדלת פתוחה; כי למעשה היה טבוע חותם האסון והשבר – כמעט בכל סיפור ובכל שיר, שנוצרו ונתפרסמו במשך השנה; מי שקרא את הפרוזה, אם בספרים מיוחדים ואם מעל דפי הבמות [...] ימצא שיש יד למאורעות הזדוניים ולמקרי-הדמים; פרקים נפלאים, מצויינים בכוח אמנותי – משקפים לזמננו וגם לאחרינו את ההווה המזועזע והמסוכסך הזה, לאדם וליהודי"³¹

הפולמוס נמשך עם מספר רשימות שפרסם יעקב פיכמן³² במסגרת מדורו "קטעי שירה ופרוזה" מעל דפי עיתון 'דבר'. באחת מרשימות אלה הסביר את תפיסתו לגבי "השירה האקטואלית":

"אם לא נביאים, בני-נביאים אנו. שירים טובים ונאמנים – אם גם לא רב מספרם – נכתבו בימינו גם על נושאים אקטואליים, ואולם יסודם רננה לירית – המית-לב ומכאוב-לב. בתגובת-אמת יש תמיד מן החזון, אבל הוא מופקע מן הריטוריקה הרשמית, הנבואית כביכול. לא בדקתי את כל החומר השירי מסוג זה, אבל דומני, שאם הצליח כאן משהו באמת – לא היה זה ברובו אלא ביטוי אדם נאמן, כבוש, שנזהר מן הצלצלנות הנבואית – שהיה אקטואלי ולא הכריז על 'אקטואליותו'.³³

אליהו מייטוס³⁴ סיכם במרס 1944 את תמונת המצב של היצירה העברית שעניינה השואה. בעת כתיבת הסקירה יכול היה מייטוס לצטט עשרות שירים בנושא השואה שראו אור עד אז במוספי הספרות ובספרים, בנושאים כגון: הגורל היהודי, רגשות האשם של היושבים מרחוק לנוכח השואה, הקריאה לנקמה ועוד. הוא מנה כעשרים משוררים שעסקו בנושא זה, וביניהם: נתן אלתרמן, אברהם שלונסקי, שאול טשרניחובסקי, יעקב פיכמן, לאה גולדברג, ש. שלום, ועוד "משוררים אחרים, מהם חדשים ומהם אלמונים, המתפרסמים פעם בפעם בעתונות".³⁵

³⁰ יעקב הורוביץ, 4.2.1944. "היכן היא שירת הדור? (בשולי ויכוח ספרותי אחד)", **הארץ**: 5.

³¹ י. זמורה, 15.9.1944. "בתחומי ספרותנו", **הארץ**: 3.

³² **יעקב פיכמן (1881–1958)**: יליד בלצי בבסרביה. התחנך בקייסנינג ושם גם לימד. ב-1901 עבר לאודיסה. מ-1903 בווארשה. חזר לקייסנינג ב-1905, ומ-1908 חי בוויילנה ובאודיסה. עלה בתחילה ב-1912, יצא לחו"ל ב-1914 ובינתיים פרצה המלחמה. חזר והתיישב בארץ-ישראל בשנת 1919.

³³ יעקב פיכמן, 4.2.1944. "לפולמוס על שירתנו" ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.

³⁴ **אליהו מייטוס (1892–1982)**: משורר ומתרגם. יליד קייסנינג. סיים לימודי הגימנסיה באודיסה, ואחר-כך למד בסורבון בפריז. במלחמת-העולם הראשונה המשיך לימודיו בפטרוגרד. מ-1921 מנהל הגימנסיה העברית בסורוקי בבסרביה. מ-1923 בבית-המדרש למורים ביאסי, רומניה. עלה ב-1935, ועסק מאז בהוראת ספרות. ביכורי שירתו נדפסו ב**השלוח** בעריכת ביאליק (1910) ומאז ראו אור שיריו ורשימותיו מאז בממות עבריות ברוסיה וברומניה.

³⁵ אליהו מייטוס, 10.3.1944. "המלחמה והשירה העברית", **דבר**: 4.

נושא תגובתה של הספרות העברית לשואה היה לנקודת מחלוקת בכינוס הסופרים שנערך בכפר שמריהו ביוני 1944. "ציר לויכוחים שימשה בעית האקטואליות בשירה העברית ותפקידה של הספרות העברית",³⁶ כתב עיתונאי 'דבר'. משה קליינמן יצא בדברי קיטרוג כללי על הספרות העברית: "דלים ורפים אנחנו"; ליהדות פליטת-החרב אין צורך בבאלאדות, בשירים יפים ובכל חמדות האמנות.³⁷ לעומתו, יהודה קויפמן³⁸ אמר באותו כינוס: "ואני מסכים שגם הקינה בספרות וגם הזעם בספרותנו וגם שירת הזעם הם חזקים מאד. גם בכיתו של פיכמן, גם דברי ש. שלום, גם דברי משוררינו באמריקה מזעזעים את לבותינו, אבל עוד לא את לב העולם."³⁹ יעקב פיכמן דיבר על הנושא "על תפקידי ספרותנו בשעה זו". הוא סיפר בנאומו, שנושא זה הוכתב לו ותפקיד זה אינו קל מסיבה פסיכולוגית. כל הסופרים שעסקו בנושא זה בוועידות קודמות דיברו בשם ססמאות, ואילו לטענת פיכמן יש לגשת אל הנושא קודם כל דרך בירור המצב לאשורו:

"הכשרון לכתוב שניתן לנו, הכשרון לבטא רעיונות ורגשות איננו מזדהה תמיד עם הכשרון לחיות את חיי סביבתנו, את חיי האומה ואת חיי הזמן. [...] ייחסו לי זיקה שלילית אל שירה אקטואלית. עד כמה שאין זה נכון, הרוב מכם או כולכם יכולים לדעת, כי אני בעצמי כבר כתבתי הרבה מסוג השירה הזאת [...] אני בכל נגר זה שנחשוב כי בימים טראגיים כאלה המשורר צריך לכתוב רק שירים טראגיים."⁴⁰

טענתו הכללית של יעקב פיכמן במסגרת נאומו היא: "אין להסכים עם אלה הטוענים כי הסופר העברי עמד בימי שואה אלה מרחוק. בעצם יצרו תרבות עברית, בעצם כתבו ספרים עברים – מילאו את תפקידם."⁴¹ נתן גרינבלאט היה אף הוא שותף לפולמוס בעניין הכתיבה על השואה בדבריו בכינוס זה והוא טען, שההאשמה כלפי השירה העברית איננו מבוסס על עובדות:

"סבורני שהקטרוג שמקטרגים עליה [השירה], שהשירה העברית בימינו אינה משקפת לפי כוחותיה, לפי יכולת הביטוי שלה, את השעה, את הזמן ואת השואה, בא מתוך היסח הדעת. קראתי במשך השנים האחרונות כל דבר שירה וחזון שנתפרסם בעברית בארץ. ואני אומר שאילו היינו מאספים את כל היצירות השיריות שנתפרסמו היינו רואים גילויי כוח גדול בכל סוגי הביטוי, כל משורר, לפי מכשירי הבעתו זעק, תינה את שואת ימינו. ומתוך כל

³⁶ 6.6.1944. "הממלא הסופר העברי את חובתו לעמו בשעה זו?", **דבר**: 1.

³⁷ שם.

³⁸ **יהודה קויפמן** (לימים: אבן-שמואל) (1886–1976): יליד באלטה. התחנך חינוך מסורתי בבית אביו ולמד בשיבות בקישינב, באלטה ואודיסה. מגיל 19 למד באוניברסיטאות בריסל, פריז, לונדון, מונטריאול, פילדלפיה וניו-יורק. ב-1918 קיבל את תארו האקדמי בדרופסי קולג' בפילדלפיה. במונטריאול (1913) הצטרף לתנועת פועלי ציון. עלה ב-1926 בהזמנת הוצאת דביר לשם עריכת המילון האנגלי-עברי. עסק בפעולה תרבותית, תחילה בהסתדרות העובדים ואחר-כך כמנהל מחלקת התרבות בוועד הלאומי.

³⁹ יהודה קויפמן, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44), **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 341.

⁴⁰ יעקב פיכמן, אב תש"ד. "על תפקידי ספרותנו בשעה זו", בתוך: "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44), **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 333–334.

⁴¹ 5.6.1944. "דבר הסופר העברי בכינוסו", **דבר**: 1.

מלה שירית עברית עולה זו הזעקה האיומה. אינני יודע מנין השגרה המעליבה הזאת, ששירת ישראל לא הגיבה ולא שיקפה את האימים של ימינו.⁴²

עוד טען גרינבלט כי קיים קושי לייצג את השואה בפרוזה בגלל המרחק של הסופר מן המאורעות עצמם. הפובליציסטיקה לדעתו מילאה באותם ימים תפקיד של פורקן יותר מאשר הדרכה רעיונית.

אחד הפרסומים החשובים בתחום ההגנה על קהילת הסופרים בפני הטענה על שתיקתה הוא מאמרו של ב. י. מיכלי,⁴³ "המלחמה ושואת ישראל בשירתנו", שהופיע באנתולוגיה 'דברי סופרים'. מאמר זה הוא מאמר מקיף ביותר על שירת השואה שראתה אור עד למועד כתיבת המאמר. מיכלי כתב על 32 משוררים שכתבו על השואה והדגים מתוך יצירותיהם. בין המשוררים הנזכרים במאמר: שאול טשרניחובסקי, יעקב פיכמן, יהודה קרני, אביגדור המאירי, ד. שמעונוביץ, אליהו מייטוס, יצחק למדן, א. שלונסקי, י. בת-מרים, אנדה פינקרפלד, ש. שלום, פינחס לנדר, אברהם ברוידס, שמשון מלצר, נתן אלתרמן, לאה גולדברג ובנימין טננבוים. מדברי מיכלי ניכר כי המאמר נכתב בתגובה למבקרים שטענו, כי השירה העברית לא הגיבה לשואה. הוא יצא בדברים חריפים כנגד המקטרגים על השירה העברית:

"וכאן אנו מגיעים לתופעה מוזרה, המקעקעת את הבירה כולה. אלה התובעים מן השירה העברית את עלבון ימינו מעידים על תלישותם משירה זו. דינם מופרך מעיקרו. דומים הם לאחוזי-תזזית, שלא מידת היש והאין היא מקור שיפוטם. גם משניתן להם מבוקשם לא יפסיקו מזעקתם. כי עם כל הסתייגותנו וקביעת תחומי המגע הממשיים בין הזוועות לשירתנו אין לכחד, שהיא שימשה להן תהודה ובכואה. צבעיה וצליליה נשתנו בשנים האחרונות תכלית שינוי."

"אותה בקורת המוקיעה את שירתנו בשל תלישותה ושאננותה, הנמקתה רפויה, נטולת שרשים. גם לפזילתה למרחקים, להתלהבותה משירת-חוץ, וגם לגינויה את הקרוב – אין יסוד ממשי. [...] עם שוני מעמדו [של המשורר העברי], שלא חזה אותה מברו, הרי אין להכחיש שחזה אותה מנפשו, שחש אימתה בדמו. כליון אחים המר את שירו, המירו, השבית ששונו וכיבה מאורו. [...] עם גילויים של אותות-היכר אלה [הבדלי נואנסה דקים, לא רק בצד הגלוי] היתה האקטואליות חורגת ממסגרתם של שירים בודדים ומתפשטת על פני שירתנו כולה, מאז פרוץ השואה ועד היום. התפשטות זו היתה מדגישה את הצד המגוחך שבהאשמה, הרואה בכלל אפשרות של תלישות לקיבוץ משוררים גדול. [...] מלקוטי החרוזים

⁴² גרינבלט, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 335–336; וראו גם: 6.6.1944. "הממלא הסופר העברי את חובתו לעמו בשעה זו?", דבר: 1.

⁴³ בנימין יצחק מיכלי (קודם: דוחובני) (1910–1989): מבקר ועורך. יליד אטקי, בסרביה. למד בחדרים ובישיבת קישינב ואחר-כך חינוך עברי וכללי על-ידי מורים פרטיים. מ-1933 ישב בבוקרשט, בה היה מפעילי מפלגת צעירי-ציון-פועלי-ציון. עלה ב-1939. מ-1942 עבד בארכיון העבודה של ההסתדרות.

מתברר, כי אזנו של המשורר העברי לא נתחרשה. הוא עמד על מצפה גורלנו וקלט את קולות האימים שנישאו מגיא ההריגה, מבית ישראל העולה בלהבות.⁴⁴

כשנה לאחר פרסום המאמר יצאה לאור האנתולוגיה לשירת השואה 'בליל זה' (ינואר 1945) בעריכתו של מיכלי, שהיוותה שלב נוסף בניסיון להוקיע את הטענות בדבר שתיקת הסופרים.⁴⁵ במניפסט לאנתולוגיה, כתב מיכלי: "התחמקות שירתנו ממעגל הדמים של התקופה אינה אלא בדותה. להיפך: יותר מבכל תקופת-חורבן נתפשטו בה עתה צללי התופת."⁴⁶

לסיכום, הפולמוס באשר לשתיקת הסופרים לנוכח השואה החל בשנות השואה עצמן, והוא התנהל באופן סוער בכתב ובשיחות שבעל-פה. היה זה ויכוח שעורר רגשות עזים בקרב הסופרים מכל צד.

⁴⁴ ב. י. מיכלי, 1944. "המלחמה ושואת ישראל בשירתנו", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), **זברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 329.

⁴⁵ ראו על האנתולוגיה בהרחבה בסעיף 2.1.2.5: 'בליל זה...': ילקוט משירי הזמן (מרס 1945).

⁴⁶ ב. י. מיכלי, 1945. [מניפסט], בתוך: ב. י. מיכלי (עורך), **בליל זה...: ילקוט משירי הזמן**, הוצאת עדי: 6.

ב. הפרובלמטיקה בייצוג הספרותי של השואה

השואה היא לא רק אירוע חסר-תקדים בהיקפו, אלא גם נקודת-שבר בהיסטוריה, ששינתה את פני התרבות המערבית. ההשמדה המתוכננת של מיליוני בני העם היהודי באמצעות מנגנוני ההשמדה הנאציים הייתה התגלמות של התנהגות קיצונית ובלתי-נתפסת בטווח ההתנהגויות האנושיות וערערה את יסודות המוסר. שאלת ייצוג השואה בספרות ובאמנות טומנת בחובה מורכבות עצומה של סוגיות מתחומי הפילוסופיה של המוסר ושל האסתטיקה. שאול פרידלנדר הגדיר את השואה כ"אירוע של גבולות" (event of limits), אירוע המעמיד במבחן את הקטגוריות הקונספטואליות והייצוגיות של הספרות.⁴⁷ כבר במהלך השואה עלתה השאלה, האם וכיצד ניתן לייצג בספרות את הזעזוע הגדול ביותר בתולדות התרבות האנושית. הפילוסוף תיאודור אדורנו, ממובילי "אסכולת פרנקפורט", קבע בשנת 1949, שכתובת שירה אחרי אושוויץ היא מעשה ברברי: "Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch".⁴⁸ תגובתו המיידית של אדורנו לשואה הייתה שלילת האפשרות של המשך קיומה של תרבות אנושית, תרבות המתגלמת בשיאה באמנות השירה. תחושה מסוג זה משקפת את **תחושת המשבר הגדול והטראומה** שנובעת מחוויית השואה. לפי ארווין קאו, אדורנו לא היה היחיד שביטא תחושות כאלה, ולא הייתה בכך כוונה להתוות לסופרים קוד התנהגות שיאיים על עצם עתידם כסופרים. באמירה זו, אדורנו נתן מעין אזהרה, ביטוי דרמטי לקשיים עימם יאלצו הסופרים להתמודד בייצוג השואה בספרות.⁴⁹ שאלת הייצוג של השואה נתונה לוויכוח של ממש בין הוגים וחוקרים שונים מזה שנים הרבה. על-פי איריס מילנר, תגובת ההוגים לאחר מלחמת-העולם השנייה נבעה מכך ש"ספרות שעוסקת בשואה נתפסת כמועדת לסכנות של גימוד, טריוויאליזציה, רלטיזציה, שחיקה ואף מניפולציה של האירועים ההיסטוריים".⁵⁰ תיאורטיקנים מאוחרים עסקו במגבלות האמנותיות והמוסריות החלות על הסופרים בבואם להתמודד עם נושא השואה. תופעה זו נבעה, בין היתר, בשל הצורך להתמודד עם היקפה המשמעותי של ספרות השואה שנכתבה, וכן בשל אופני הייצוג של השואה בז'אנרים שונים, ואף באמצעים כמו הומור. ברל לאנג טען, כי קיים קשר מובהק בין ההשלכות המוסריות של השואה ובין אמצעי הביטוי הספרותי שלה.⁵¹ שרה הורוביץ, בספרה *Voicing the Void*, טענה כי מעמדה של סיפורת השואה (Holocaust Fiction) ככלי לייצוג האירועים ההיסטוריים, מוטל בספק לפי השיח הביקורתי המתנהל אודותיה. רבים מתייחסים אל סיפורת השואה כסוג חלש של עדות בהשוואה להיסטוריה, או אף חמור מכך, בתור בלבול מטעה ומסוכן בין סבירות ומציאות.⁵² לפי הורוביץ, אמירתו של אדורנו מהדהדת בדבריהם של מבקרים שונים המביעים חשש משותף, שהפיכת הזוועה ההיסטורית לכדי יצירת ספרות דמיונית כרוכה

⁴⁷ Saul Friedlander, 1992. Introduction, in: Saul Friedlander (ed.), **Probing the Limits of Representation**, Harvard University Press: 3.

⁴⁸ Theodore Adorno, 1949. In: Klaus Hofmann, 2005. Poetry After Auschwitz – Adorno's Dichtung, **German Life and Letters**, 58 (2): 182.

⁴⁹ Irving Howe, 1988. Writing and the Holocaust, in: Berel Lang (ed.). **Writing and the Holocaust**, Holmes & Meier: 179.

⁵⁰ איריס מילנר, 2008. **הנרטיבים של ספרות השואה**, ספריית "הילל בן-חיים", הוצאת הקיבוץ המאוחד: 10.

⁵¹ Berel Lang, 1988. Introduction, in: Berel Lang (ed.). **Writing and the Holocaust**, Holmes & Meier: 1-2.

⁵² Horowitz Sara R., 1997. **Voicing the Void: Muteness and Memory in Holocaust Fiction**, State University of New York Press: 1.

בטריוויאליזציה ובבגידה במאורעות האמיתיים של השואה.⁵³ השאלות הניצבות ביסוד הטענות הביקורתיות על ספרות השואה: האם צריך לקרוא (ולכתוב) ספרות דמיונית על-פני היסטוריה "ישירה", לגבי מה שלא ניתן לדמיין ביקום מחנות הריכוז? אם כן, כיצד ניתן להעריך ולהבין ספרות זו? והאם יש צורה ספרותית המתאימה ביותר לייצוג מה שהוגדר פעמים כה רבות כבלתי ניתן לייצוג? הורוביץ טענה במחקרה, שבלב נרטיב השואה ניצבת סתירה מהותית: חוסר האפשרות להביע את חוויית השואה, לצד מחויבות פסיכולוגית ומוסרית לעשות כן.⁵⁴ טענתה היא, כי הבדיון הספרותי יכול אמנם לשמש אמצעי משמעותי לעיסוק בשואה. ככלל, היא טענה, שהניגוד שבין השיח ההיסטורי ובין השיח הספרותי, כדרכים לחשיפת האמת, היא תפיסה שגויה.⁵⁵

לפי לורנס לנגר (1975), האתגר המרכזי של הדמיון הספרותי הוא להפוך תופעה ייחודית זו לנגישה עבור תודעתו של הקורא.⁵⁶ במאמר מאוחר יותר טען, כי בדרך-כלל הסופרים רשאים – ואף מצופה מהם – לערוך מניפולציות במציאות. אולם, כאשר השואה היא נושא היצירה, ההיסטוריה מכתובה מגבלות על הרישיון האמנותי. לדבריו, בחלוף הזמן, כאשר הפרטים אודות באבי יאר ואשוויץ יישכחו, ההקשר שלהם לשואה יחלוף מהזיכרון ההיסטורי והם יהיו לא יותר מאשר שמות מקומות, אזי הגבולות בין ההיסטוריה ובין הדמיון יטושטשו.⁵⁷

א. ב. יהושע במסתו "המכשולים האסתטיים של ספרות השואה" התנגד לטענה האסתטית הפוסלת את האפשרות לייצג את השואה באמצעות מבע אמנותי על אף שהיה בה משהו בלתי-אנושי. זאת, מכיוון שהשואה אכן הייתה מעשה ידי בני אדם.⁵⁸ הוא הבחין בקיומו של "אלמנט בלתי פתור", המהווה מוקד לאובססיה המאפיינת את העיסוק החוזר ונשנה בשואה ביצירות אמנות. עיסוק אובססיבי זה נובע מכוח המשיכה של אותו "חור שחור", שממאן להיסתם בהסבר טוטאלי כלשהו.

רינה דודאי נגעה בסוגיית ההתמודדות הפואטית בספרות השואה. היא טענה כי ביצירות על השואה, כמו ביצירות על כל אירוע טראומטי, פועלים שני כוחות בד בבד, והם נאבקים זה בזה. מצד אחד, קיים "הדחף לנגוע נגיעה חיה, רוטטת ואותנטית בלב הגרעין הצורב של החוויה", המנסה להשתחרר מהמוסכמות הלשוניות ולהגיע למצב של שחרור באמצעות התפרקות, ומצד שני ניצב "הדחף לייצג אותה [את החוויה] באופן מרוסן מבחוץ", דחף המאפק את ההתפרקות ושומר על מסגרות שאמורות להכיל את תהליך ההתפרקות.⁵⁹

⁵³ Horowitz, 1997. Ibid.: 16.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.: 24.

⁵⁶ Lawrence L. Langer, 1975. *The Holocaust and the Literary Imagination*, Yale University Press: xii.

⁵⁷ Lawrence L. Langer, 1990. Fictional facts and factual fictions: History in Holocaust literature, in: Randolph L. Brahm (ed.), *Reflections of the Holocaust in Art and Literature* Columbia University Press: 117-118.

⁵⁸ א"ב יהושע, 1989. "המכשולים האסתטיים של ספרות השואה", *הקיר וההר*, זמורה-ביתן: 134-136.

⁵⁹ רנה דודאי, 2003. "פרימו לוי מדבר מן האש", *אלפיים*, 25: 138.

ב.1. דיון הסופרים בנושא הפרובלמטיקה בכתיבה על השואה בזמן

אמת

עד כאן לתמצית הדיון בסוגיה זו שהתקיים לאחר המלחמה. אבל, לגבי הסופרים העברים שחיו בארץ-ישראל במהלך המלחמה והשואה, הייתה זו שאלה מעשית שדרשה תשובה מיידית ובזמן אמת. הם היו מודעים למורכבות הכרוכה בייצוג השואה וקיימו דיון רפלקטיבי יסודי בשאלות אסתטיות, פואטיות ומוסריות הקשורות בכתיבה על השואה. נורית גוברין טענה במאמרה "מבשרם מרחוק", שהסופרים שפעלו ויצרו בארץ-ישראל בתקופת השואה עמדו בפני קושי ספרותי עצום, עוד לפני שהתגבשה התמונה המלאה על היקף הזוועה ומוראותיה, והתחבטו בדילמה אם יש להגיב על המתרחש, ואם כן – כיצד?⁶⁰ כיצד מוצאים את המלים העשויות לבטא את הזוועות שפקדו את המוני בית ישראל?

שורשי הדיון בנושא הכתיבה על המלחמה והשואה מצויים כבר בפולמוס הסופרים שהתקיים בחודשים הראשונים של המלחמה בין סופרי חבורת "יחדיו", אך הדגש בפולמוס זה – על רקע הזמן בו התקיים – היה דגש כללי, על כתיבה בעת מלחמה, והנושא היהודי היה במעמד שולי במסגרתו.⁶¹ תחילתו של הדיון בשאלת ייצוג השואה בקיץ 1940. אז, החלה להתברר המצוקה החמורה של היהודים תחת המשטר הנאצי. סוגיית ייצוג השואה העסיקה את גדולי הסופרים של התקופה, בהם: יעקב פיכמן, יהודה קרני, אשר ברש, גרשון שופמן, אברהם שלונסקי, לאה גולדברג ועוד. מדבריהם עולה, כי ההתמודדות הפואטית עם השואה היא נושא טעון הנוגע בנפשו של כל אחד מהם.

ההתמודדות עם הקשיים בייצוג השואה במהלך התרחשותה מתבטאת בשני מישורים מרכזיים: הראשון הוא המישור הפואטי: האם מערכות המושגים והסמלים הקיימות מסוגלות להכיל את הטראומה ולהעניק לה מבע הולם? האם ניתן לכתוב במסגרת הקונבנציות הקיימות, או שיש ליצור מסגרות חלופיות שיבטאו את השבר הגדול? המישור השני הוא המוסרי והוא נוגע בקושי שבכתיבה מרחוק על השואה. בעצם הימים בהם התחוללה השואה, הסופרים העברים שישבו בארץ-ישראל נמצאו הרחק מהתופת. שאלת הכתיבה על-ידי מי שאינו "שם" היא מורכבת, והיא נוגעת בסוגיית האותנטיות של היצירה. באשר לפרוזה, היה קיים קושי אמיתי בכתיבת יצירה הנשענת על עובדות שאינן ידועות, לפחות לא במלואן, לסופר העברי בארץ-ישראל. האם ניתן להסתמך לצורך הכתיבה על עדויות, שיש בהן פערים של זמן או של מרחב? האם בנושא השואה מותר להשתמש בכלי הדמיון ולהשלים פרטים שאינם ידועים בלי להיות נאמן באופן טוטאלי למציאות? האם יש מקום לחופש יצירתי בנושא מורכב וטעון כמו השואה?

⁶⁰ נורית גוברין, 2002. "מבשרם מרחוק: התגובות על השואה בספרות העברית של מי שלא היו 'שם'", בתוך: **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך א', גוונים: 309–310.

⁶¹ על כך ראו בהרחבה בסעיף הבא: ג. רוחות מלחמה: הפולמוס והפילוג הרעיוני בחבורת "יחדיו" בפרוץ מלחמת-העולם השנייה (שלהי שנת 1939).

ב.1.1. בין כתיבה לשתיקה

אשר ברש⁶² כתב ברשימה שראתה אור ב'מאזנים' על תופעה של צמיחת השירה אודות "צרות ישראל", תופעה שאליה התייחס בנימה ביקורתית:

"יש שאני מתקנא במשוררים, שצרות ישראל משמשות להם ענין והתעוררות ונושא ליצירתם. כל מה שהצרה מתגברת – רוחם מתעורר לומר דברי זמר. כאילו בזה שהם נותנים ביטוי לצרה – הצרה מתרככת או מסתלקת. [...] ואני, להפך, כל צרה המתרגשת על אחב"י בכל מקום שהוא מטילה עלי עצבות ומרה-שחורה עד דכדוכה של נפש. בחינת, מאנה לנגוע נפשי".⁶³

ברש התייחס להיבט התרפויטי שבכתיבה, ולטענתו הסופרים המרבים לכתוב על השואה עושים זאת כפתרון למצוקתם הרגשית לנוכח הידיעות. במאמר זה העיד לגבי עצמו, שהשעה הקשה הביאה אותו לכדי מצב הפוך, מצב של שיתוק ושל השתתקות, והדירה אותו לחלוטין מן הכתיבה הספרותית – בין אם על השואה עצמה ובין אם על כל נושא אחר.

שלמה צמח,⁶⁴ במאמרו על הספרות העברית של שנת ת"ש בשנתון 'כנסת' נתן ביטוי לתחושה, שעצם הכתיבה על השואה גורעת מעוצמתה, שהרי אין מלים שישתוו לגודל הטראומה: "ודאי מצוקת-הדור אין גבול לנוראותיהן. אבל אין גם אומר אשר ישוה להן. מה שהוא איום למדי כשהוא לעצמו, כלום אין קביעת מציאותו המלולית בלבד עושה אותו איום פחות? יש להרהר בכך ולחזור ולהרהר דוקא בימי מגור אלה."⁶⁵ לטענתו, רק סופרים מוכשרים, שיכולים למצוא את הכלים הפואטיים להתמודדות עם התופעה, צריכים לגשת לכתיבה על השואה. לנגד עיניו ניצב מופת השירה האקטואלית בדמות הפואמה "בעיר ההרגה" מאת חיים נחמן ביאליק. צמח כתב: "כוונתי לכחות הגדולים שהנוראות תובעות בשעה שאתה בא ליתן להן צורה ולכנסן לתחומים ולדפוסים. ומי שלא נחן בכחות אלו מוטב שיניח ידו מהן. כי בפרשת-דרכים זו שבין חיים לשירה, לדמיון [...] פתוח מדרון בו טמונים פחים ומכשולים שרבים וטובים נלכדו בהם ללא מוצא." אברהם שלונסקי כתב כנגד התופעה של כתיבת שירי קינה על השואה: "הללו [המשוררים] אינם יודעים, כנראה, אלם מהו. הם מביעים הם מבטאים, משמיעים קול, תמיד תמיד". שלונסקי תיאר את חווייתו האישית באשר לכתיבה בימי השואה. משהדחף לכתיבה עודנו קיים, ומתוך חוסר האפשרות לתת מבע לשואה, הוא ניגש לכתוב דווקא על ענייני דיומא, שערכם מתמעט כביכול על רקע השואה: "ואתה? הנה חזרת אל הדוכן, – ועל מה תדבר? על מה תשלח יד כותבת?"

⁶² אשר ברש (1889–1952): סופר, עורך ומתרגם. יליד לופטין, ליד ברודי, גליציה. למד בחדרים ובבית-המדרש וכן בבית-ספר ממשלתי. בן 16 עזב את עיירתו ונדד בגליציה תוך עיסוק בהוראה. ישב זמן ממושך בלבוב במחיצת סופרי עברית ויידיש. ראשית פרסומו הספרותי ביידיש ובפולנית, ופרסומו הראשון בעברי בשנת תרס"ח. עלה ב-1914 ועסק בהוראת הלשון העברית וספרותה עד שנת תשי"ג, אז פרש לענייני ספרות ועריכה. לאחר מלחמת-העולם הראשונה ייסד יחד עם יעקב רבינוביץ את כתב-העת הספרותי **הדים**.

⁶³ אשר ברש [בחינת: ב. פליכס], אלול ת"ש-תשרי תשי"א. "ממחברת", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ה'ו' (ס"א-ס"ב): 442–443.

⁶⁴ שלמה צמח (1886–1974): סופר ופובליציסט. יליד פלונסק, פולין. היה חבר באגודה הציונית "עזרא". עלה ב-1904. ב-1909 יצא לצרפת ללימודים. במלחמת-העולם הראשונה ישב בפולין ועסק שם בהוראה. חזר לארץ-ישראל ב-1921. ב-1933 הקים את בית-הספר החקלאי ע"ש כדורי.

⁶⁵ שלמה צמח, תשי"א. "הספרות העברית בשנת ת"ש", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שיש: 479; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

באין-אונים לזעוק את זעקת הטבוחים, היקום כך העוז לדבר 'על דא ועל הא' ? על 'פכים קטנים' שבחיים. והרי עכשיו הכל הוא בחזקת מה-בכך, בחזקת דא-והא", ואז, למרות הכול, מתעורר בקרב הסופר כוח היצירה: "אך לפתע יונק מקרבך האף-על-פי-כן, החפץ-חיים. זה האומר: הן! תמיד: הן! והוא מזהיר ומתרה: – אלם? לא! פכים-קטנים? אין פכים קטנים! גם בימים אלה. דווקא בימים אלה!"⁶⁶ שלונסקי יישם גישה זו הלכה למעשה. מאז ספטמבר 1939 ועד למועד כתיבת המאמר, שלונסקי מיעט מאוד בפרסום שירה. בעיקר, הוא נתן ביטוי להדי התקופה לא באמצעות כתיבת שירה אלא בפעילות ענפה של תרגום, עריכה וכתיבה פובליציסטית. עוזי שביט הסביר, כי תגובתו של שלונסקי נבעה מהיותו משורר סימבוליסט, שהרי הפואטיקה הסימבוליסטית "אינה מסוגלת להתמודד עם הסיטואציה החדשה." על כן, במקום שירה מקורית, שלונסקי ייחד את עיקר פעילותו השירית לתרגום.⁶⁷

לאה גולדברג⁶⁸ הטיחה ביקורת בשירת השואה שנכתבה בארץ-ישראל מתוך פריזמה פואטית מובהקת. היא ביקרה את המשוררים ואת השירה בת-הזמן על מה שלתפיסתה הוא כשלון בהתמודדות עם השואה. דבריה הם כתב-קטגוריה חריף נגד שירת השואה:

"אדמת-נכר, אדמת תפוצות-גלותנו עודה מתבוססת בדם, והקורא העברי רואה בתימהון, כי היה הדם הזה לגשם-נדבות, שאחריו, צצו פטריות-השירה. נורא, נורא מאד לראות, כיצד הפכה הזעקה לשיטה, כיצד נהפכים סיוטינו ל'טכניקה', כיצד לא יחרדו משוררינו מפני ה'יפיפות' של הביטוי, בבואם לספר דברים שאין איומים מהם. [...] אבל אין איש מרגיש, כי הרצח, הזוועה, צעקת ילדים, היו כאן למישחק, המתיימר להיות ביטוי הדור.", "וכי אין בלב הכותבים מעט חרדה, מעט כבוד, מעט רוח נמוכה ונכנעת לגבי הטראגדיה הגדולה ביותר של עם-ישראל! האם כך, כך מותר לכתוב על דברים אלה?!", "ייתכן, ייתכן שיסלחו הדורות הבאים גם את השירה הזאת."⁶⁹

ישראל זמורה כתב במסגרת ביקורת על ספר העוסק בנושא השואה: "האם יכול עט-אנוש לספר ולתאר את שואת-ישראל בזמן הזה? כלל-האסון עובר גבולותיו של כל 'דמיון' שטני [...] ועל-כן שאלה רצינית מאד היא – אם יש להרבות ולכתוב על כך, כי אורב בזה החשש של מיעוט-ה'דמות', ומה שגרוע יותר: – סכנה כאן לקהות הרגש מרוב מריטת עצבים ונקיפת הלב הדווי."⁷⁰

⁶⁶ א. שלונסקי [בחתימת: אשל], 15.1.1943. "אוי, לעבוד! אוי, לעבוד!" ("דגש קלי"), **הארץ**: 2.

⁶⁷ עוזי שביט, 2003. **שירה מול טוטליטריות: אלתרמן ו'שירי מכות מצרים'**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, זמורה-ביתן: 25.

⁶⁸ **לאה גולדברג (1911–1970)**: ילידת קובנה. מ-1928 באוניברסיטת קובנה. ב-1930 יצאה לגרמניה ולמדה באוניברסיטאות ברלין ובון. סיימה לימודיה בבלשנות שמית בבון (1933). חזרה לליטא עם סיום לימודיה ועסקה בהוראת ספרות בגימנסיה עברית. עלתה ב-1935, ונכנסה למערכת **דבר**, ואחריה למערכת **משמר**.

⁶⁹ לאה גולדברג [בחתימת: עדה גראנט], 6.10.1944. "יומן ספרותי: בעידנא דריתחא", **משמר**: 4.

⁷⁰ זמורה [בחתימת: י. זה], 5.1.1945. "רשמי קריאה בספרים", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

ב.1.2. הבעייתיות בהישענות על קונבנציות ספרותיות קיימות

ג. שופמן⁷¹ יצא בחודש מרס 1942 כנגד שירת השואה שנכתבה באותם ימים על השואה: "על כל הנעשה לנו ומסביב לנו אין להגיב בדברי פיוט ובמליצה מנוקדת. בשירים לא נכה את היטלר!" לטענתו, שירה זו איננה נובעת ממעמקי הלב ועל כן היא מלאכותית ואיננה אותנטית: "הפייטן יושב על האבניים ולוטש וחורז ומנקד וקובע דגש בדגש במקומו או שלא במקומו. אין הרושם, שהוא כואב באמת ושדמעה נאמנה דמעתו. מתקומם בנו משהו בשינוי הנוסח: אנחנו טובעים בים ואתם אומרים שירה! ומה טעם בשעה זו ובמצב זה לכל הניבים ה"נשגבים" והנבואיים הללו?! מה טעם לכל הריטוריקה התפלה הזאת?!"⁷² הטענה העולה מדברי שופמן היא, שהשירה על תבניותיה המקובלות של המשקל והחרוז המדודים איננה הולמת את גודל האסון, וכי יש למצוא פואטיקה שתוכל להכיל את הכאב הגדול.

כשבוע מאוחר יותר, הגיב ר' בנימין⁷³ לדברי שופמן ברשימה שכותרתה "השיר והשעה"⁷⁴. הוא הצר על גישתו של שופמן לכתובת ספרות באותם ימים: "הוי, צר לי גם עליך, אחי שופמן! איך מלאך לבך לומר שאחרי פסוק ראשון אין לומר יותר כלום לחלוטין?" ר' בנימין טען, כי טרם ניתן ביטוי לשואת יהודי אירופה בספרות העברית. אף הוא, כמו שלמה צמח, הביא כדוגמה את "בעיר ההרבה". הוא חייב את השירה האותנטית, הנובעת מעומק החוויה:

"השיר הוא מיותר? חלילה! השיר האמת הוא מעשה רב. [...] אכן חויה נאמנה מולידה אצל המשורר דמעה נאמנה. [...] בשירים לא נכה את היטלר? כן, בשירים בלבד לא נכהו. אבל גם השיר הוא כן-הכוח. כמובן לא ריטוריקה תפלה, מלאכותית, תפורה בידים, המתנפחת כשירה. [...] תן לנו שיר אמתי, הנובע מחויה עמוקה, אישית, והוא יהיה עדות נאמנה על רגש חי, נאמן. תן לנו פרוזה טובה, אמיתית, וגם היא תחולל נפלאות."

ר' בנימין הוא מן הדמויות הפעילות בקרב קהילת הסופרים העברים בתקופת השואה, אשר נמנה על מייסדי חוג "אל-דמי", שמטרתו הייתה לעורר את היישוב היהודי לפעולה לנוכח השואה.⁷⁵ בהתאם לגישתו האקטיביסטית, ר' בנימין יצא בקריאה אל הסופרים העברים בארץ-ישראל: "עורה, המשורר! עורה, הסופר! פרוץ העם, מושחת העם. קומה-נא אתה, התייצבה-נא אתה! ... כל עוד לא עבר המועד!"

⁷¹ ג. שופמן (1880–1972): סופר. יליד אורשה, פלך מוהילוב, רוסיה הלבנה. בראשית המאה שהה בווארשה. שירת שלוש שנים בצבא הרוסי. בימי מלחמת רוסיה-יפן ישב בגליציה. אחר-כך עבר ללבוב, ובזמן מלחמת העולם הראשונה ישב בווינה. עלה ב-1938.

⁷² ג. שופמן, 6.3.1942. "על כל הנעשה לנו" ("שתיים שלוש שורות"), דבר: 3.
⁷³ ר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן) (1880–1957): סופר, פובליציסט ומבקר. יליד זבורוב, גליציה. יצא ב-1901 לברלין ולמד בבית-הספר הגבוה לחקלאות תוך פעילות ציונית. עבר ללונדון ב-1906 וסייע לברנר בהוצאת המעורר ואף השתתף בו. עלה ב-1907, תחילה היה פועל בפתח-תקוה ואחר-כך עסק בהוראה. היה עם העולים הראשונים לכנרת. כל השנים עסק בפעילות ספרותית-פובליציסטית במרבית עיתוני הארץ.

⁷⁴ ר' בנימין [בחתומת: ר' ב.], 12.3.1942. "השיר והשעה", דבר: 2.
⁷⁵ על תנועת "אל-דמי" ראו בהמשך, בסעיף 2.3: קבוצת "אל-דמי".

יהודה קרני⁷⁶ לא שלל את האפשרות של המשך כתיבת שירה באותה עת. גם בדבריו עלתה נימת ה"אף-על-פי-כן", המניעה את הסופר לכתוב על השואה למרות הקשיים הכרוכים בכך. דבריו נכתבו בטון אפולוגטי, שהרי עולה מטורו תחושה, שלמשוררים אין ברירה – מתוך הצורך שלהם בנחמת-מה – אלא להמשיך ולכתוב שירה באמצעים המופרים להם (חרוז ומשקל) על חורבן יהדות אירופה:

"אנחנו אנשי העט, המומחים לחרוזים, אין לנו יכולים לוותר אפילו על מלאכת החרוזים בימים אלה. [...] וכל מחברי הקינות המאוחרים שלנו מצאו איזה קורת-רוח וקצת נחמה לעצמם ולאחרים בכתיבת דבריהם במשקל השיר. שר האומה יסלח גם לנו אם לפעמים משיאנו היצר לחרוז חרוזים על צרותינו ואסונותינו. לא כל שכן על שמחותינו."⁷⁷

גבריאל טלפיר טען, כי כתיבה על השואה באמצעות קונבנציות של זרמים ספרותיים טומנת בחובה בעייתיות: "מולד ספרותנו החדשה עומד משום מה במזל של איזמים וכיוונים ספרותיים, שיותר משהם מסייעים לברור מהותי של יצירתנו, הם מאפילים על עצם תהליך התהוותה; [...] תפיסה זו סותמת כל עורקי-הגוף ותאי הנשמה בפני התרשמות קוסמת של היצירה עצמה ומגישה לסופר או משורר חמרי-תחליף, שיותר משהם פרי של חוויה וראיה עצמאית, הם תוצאה של שיכלתנות ונטילת צורות ותארים המוכנים משל אחרים."⁷⁸

ב.1.3. הכתיבה על השואה מרחוק

אברהם שלונסקי העלה במאמרו את השאלה המוסרית של כתיבה על התופת תוך ישיבה במקום מבטחים, הרחק מן התופת: "קראו, אחי ורעי, קראו נא את הקינים וההגה הללו, בחרוזים ובלי חרוזים, אלה המבעים, הכתובים בקן-מבטחים כאן על ערי ההריגה, על עדרי הטיבחה שם. על בית ישראל שהוכה לרסיסים – מתוך מקלט בטוח זה. קראו, אחי, וראו: הזאת הזעקה, הזאת הדמעה?" יתרה מכך, שלונסקי העלה את הטענה, שאפשר שהשירה האותנטית כלל אינה יכולה להיכתב על-ידי משוררים בארץ-ישראל: "היכולה בכלל הזעקה האמתית לבוא מכאן, ממקום המנוחות השאננות? האם לא מצווה היא לנו לניצולים, למפונקי-הגורל, לכפר על אשרנו, על כלימתנו וקוצר-ידנו – בהימנעות מאנחות, אם אין בנו כוח (ומניין, מניין יהא לנו הכוח הזה?) לתת את המבע הראוי לגודל השואה?"

יצחק יציב העלה בינואר 1943 את הדילמה שניצבה בפני כל סופר בארץ-ישראל: "מה יעשה איש השירה בשעה זו? היעבוד לרעיון נשגב וירתום עצמו בעול הימים או יעמוד מן הצד וישיר כצפור בין העפאים?" מדבריו נרמז, כי אין מנוס מפני הירתמות לענייני השעה, אם כי הפערים החווייתיים שבין "כאן" ו"שם" מציבים קושי פואטי עצום: "מה רב המרחק בין כל המתרחש

⁷⁶ יהודה קרני (1884–1949): יליד פינסק. מגיל צעיר היה פעיל ציוני ושימש ציר בתנועת "פועלי ציון". סייע לא. א. דרויאנוב בעריכת העולם ועבר עם העיתון לאודיסה. עלה בשנת 1921. מ-1924 היה לחבר מערכת עיתון הארץ ובעל טורים לשירה ולתגובות על ענייני השעה. פרסם אלפי רשימות בהארץ במשך שנות עבודתו.

⁷⁷ י. קרני (בחימת: י. ק.), 13.4.1943. "קשה – ואין ברירה" ("עניינים"), הארץ: 3.

⁷⁸ ג. טלפיר, נובמבר-דצמבר 1942. "ספרותנו בצוק העתים", גזית, כרך ה', חוברת ג-ד' (נ"א-נ"ב): 2–4.

אצלנו לבין חויה אמיתית לאסון ישראל. מה רב המרחק בין המציאות היהודית והמחשבה האמנותית שלנו!⁷⁹ בעקבות מפגשיו של יציב עם פליטי השואה, הוא כתב במרס 1943 על הקשיים עימם צפויים הסופרים להתמודד בבואם לנסות לייצג את חוויית השואה והטיל ספק ביכולתם לייצג באופן ראוי. לדידו, מי שיכול לייצג חווייה זו באופן אותנטי הוא רק מי שהיה "שם", וניצל מן התופת: "את רחשי הנפש של המעונה יספר מי שהיה בלועה של החיה הנאצית ובדרך נס יצא חי ממנה. תוך ישיבה על אי-מבטחים, והאזנה לאסון מרחוק וקליטתו בקויו הכוללים לא יוכל, כנראה, הסופר לעצב את דמות המעונה ולפענח את סודות-נפשו."⁸⁰ במאמר מחודש אפריל 1945, לקראת תום המלחמה, התייחס יציב לתופעה שהלכה והתגלתה באותם ימים, שאף בגיטאות נכתבה שירה: "היכול היה הגאטו שהקימו הנאצים לשיר? עתה, כשאנו יודעים מקצת מן המקצת ממה שהתחולל שם, ודאי שקשה ביותר לחשוב, כי אמנם יכלו שם אנשים מעונים ומושפלים עד עפר, כשהם מובלים לכבשני מאידנק במשך שנים אחדות – להגיע לידי ביטוי שקול וקצוב לענותם ויסוריהם. קשה להשיג זאת."⁸¹

יהודה קרני העלה בדברים שכתב בעקבות מרד גיטו וארשה את הקושי בכתיבת שירה מרחוק. כיצד ניתן לכתוב על המתרחש "שם" בעוד שהכותבים יושבים לבטח: "מה טעם לומר שירה ללוחמי הגיטאות מתוך שבתנו על סיר הבשר שלנו, מתוך התהלכות תחת שמש אביב בערים, שטעמו אך מעט מאד מיסורי המלחמה, ומתוך התפנקות בלילה במיטות מוצעות ללא הפרעה? הרי נהיה משולים ל'שרים בשירים על לב רע', או ל'גבורים סאלוניים', היודעים להלל ולפאר את שמם של המחרפים נפשם למות בעוד שאנחנו עצמנו חיים חיי שאננות."⁸²

מאמר מאת יעקב פיכמן עסק בשאלות כלליות על יכולת הספרות העברית להתמודד עם חורבנה של יהדות אירופה מרחוק, על בסיס ידיעות בלבד. פיכמן טען, שבספרות של שנת תש"ג, "[המשוררים] שכחו, שאנחנו הרחוקים ממקום הבלהות ומתרשמים בעיקר מן הקריאה בעתונים, צריכים להיות זהירים ביותר שלא לשוב וללעוס את הכרוניקה ואת המאמר הראשי."⁸³

ב. י. מיכלי העלה את הדילמות לגבי הכתיבה על-ידי מי שלא היו "שם": "המשורר בציון אינו חוזה את האימים מבשרו, אף לא בעיניו. בראייתו חלומות-סיוטים בטרבלינקה אין משום התפלצות-מישרין. עם חסרונה של התרשמות בלתי-אמצעית מתרופף המתח הפיוטי. ויכול המשורר לשאוב את רשמיו גם ממרחקים, אך שאיבתו בהכרח שתהא מוגבלת." מיכלי ציין שתי אפשרויות של התמודדות עם בעייה זו: "או שהוא פונה לעבר ומסתייע בזכירה הקיבוצית, בראיית הדורות, כשהוא מחזק דמיונו בתחושתם ומרכיב את ההווה במה שהיה; או שהוא מתנה את המתרחש בזמנו, ואז עליו להתרחק מפרטי הבלהות ולשקפן רק בהיקפן הכללי." לפי מיכלי, הכתיבה על השואה בידי סופרי

⁷⁹ י. יציב, 22.1.1943. "מעשי ידי טובעים בים" ("קו לקו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

⁸⁰ י. יציב, 19.3.1943. "האלם והתגובה" ("קו לקו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

⁸¹ י. יציב, 20.4.1945. "דברי-שיר מגיטו פולין", **דבר**, מהדורת צהריים: 2; הוא התייחס במאמר לשיר "הריחי בוערת, רחמימים..." מאת מ. גבירטיג בתרגומו של צבי ברמאיר. הוא תיאר את גורלו הטראגי של גבירטיג, שאנשי הגסטאפו מצאו את שירו ותפסוהו כשיר מרד נגדם. הם התעללו במשורר והענישוהו עונש מות.

⁸² יהודה קרני [בחתימת: י. ק.], 6.6.1943. "עם כל ידיעה" ("עניינים"), **הארץ**: 2.

⁸³ יעקב פיכמן, תש"ד. "לספרות השנה (הערות וסימני-שאלה)", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ, שנתון לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 242.

ארץ-ישראל מתבססת על היכולת לתרגם את הידיעות למציאות בעיני הרוח, כי הסופרים לא ראו ולא חוו את השואה על בשרם. החוויה איננה פיזית-חיזונית, כי אם נפשית-פנימית. הסופר ניצל השואה חיים רבינזון⁸⁴ הרצה במסיבה באוקטובר 1944⁸⁵ בפני חברי אגודת הסופרים וטען שאין בכוחם לעמוד באותו זמן על המציאות הבלתי-נתפסת של השואה. לדעתו, יכולת זו תבוא עם הזמן, לאחר עיבוד נפשי של המאורעות: "חכו עד שיעבור זמן, והדברים יעמדו הרחק-הרחק מאחוריהם ותוכלו לראות את הר-הפגרים וגם את צלו."⁸⁶ כעבור כחודש, כתב רבינזון במכתב אל ב. י. מיכלי:

"המלחמה מצאה את כל הסופרים העברים בארצם, בארץ ישראל. [...] הסופרים העברים מארץ ישראל והסופרים באידיש מאמריקה, לא ידעו ולא הרגישו בטשטוש בין חזון ומציאות. אפשר מאוד כי הרגשת היוצר האמתי החוצב את דבריו ממקור נשמתו, אפשר, כי הוא הרגיש בגודל הצער של רבבות נחנקים ונשחטים, בה בשעה כשישב לשולחן עבודתו שנהיה למזבח, עליו הועלו קרבנות החורבן, בצורה שהמשורר רואה אותם. אבל דוקא הקרבנות האלה יכולים לבוא בטענה ליוצר. הרגשת השואה תקפה את הסופר רק בגבול השולחן-המזבח, אך, הלשם-זה סבלו הם מה שסבלו, כי דמותם תשאר תמיד מגואלת בדם, כלפי הדורות הבאים? לא ולא! אני, בתור אחד שסבלתי, לא ארשה לי אף פעם להאמין כי נוח לו ל'קדוש', אותו מעמד שבו רוצים להעמיד אותו בתערוכת הספרות."⁸⁷

ב.2. שירה בראי עצמה:⁸⁸ תובנות ארס-פואטיות בשירה על השואה

מעבר להתבטאויות הפובליציסטיות בנושא הכתיבה על השואה, הקשיים בכתיבה על השואה עלו גם בשירה עצמה, שבה התנהל דיון רפלקטיבי באשר ליכולת הספרות להתמודד עם נושא השואה. דוגמאות לכך ניתן למצוא בשיריהם של דוד שמעונוביץ, אהרן מירסקי, שאול טשרניחובסקי, מרדכי טמקין ובנימין טננבוים.⁸⁹ שירו של אהרן מירסקי⁹⁰ מאפריל 1943 פותח במלים: "אֵיךְ אֶבְרָא בְּלִפֵּי הַמְּסֻפָּד וְאֵתִיךְ נִשְׁמָתִי בְּקִינָה", ותשובתו של המחבר היא שהקינה אינה יכולה להיכתב בידי אדם, אלא רק בידי שמיים: "יָקוּם אֱלֹהִים בְּכַבֹּדוֹ וְיִתֵּן אֶת-קוֹלוֹ בְּקִינָה, / וְיִצַּו בְּשָׂמַיִם נְהִי, וּבְאָבֶל יַעֲטֵף הַשְּׂכִינָה, / תְּחַבֵּר בְּשִׁתְּקִים הַ'אִיכָה', וְיַגִּד הַדְּבָר בְּהַעֲדָהם, / וְיִשְׁמַע מְרוֹם הַמְּסֻפָּד, וְאֶנְחֵנוּ נִשֵּׁב וְנָדָם."⁹¹ שאול טשרניחובסקי⁹² כתב בשירו "זמירות" על הזמירות שליוו

⁸⁴ חיים רבינזון (1914–1989): משורר, עורך ומתרגם. יליד יאסי, רומניה. למד אצל אביו, רב העיר, ב"חדריים" ובישיבות. מ-1937 בבוקרשט, שם עסק בהוראת עברית ובפעילות ציבורית. במלחמת-העולם השנייה עבד עבודות כפייה במחנות. עלה לארץ ב-1944 כמעפיל. שיריו הראשונים הופיעו בהעולם (1931).

⁸⁵ ככל הנראה, ההרצה נערכה בפגישה באולם הקרן הקיימת בחיפה ב-13 בספטמבר 1944 בהשתתפות חברי אגודת הסופרים; 12.9.1944. "פגישה עם משורר פליט" ("חיפה"), דבר: 2.

⁸⁶ חיים רבינזון, 13.10.1944. "ויגד הפליט... (מתוך דברים במסיבת אגודת הסופרים בתל אביב)", דבר: 3.

⁸⁷ חיים רבינזון, כרכור, כ"ה חשוון תש"ה (11.11.1944). מכתב אל ב. י. מיכלי, גנזים, 64: א-5285.

⁸⁸ כותרת זו לקוחה משם ספרה של רות קרטון-בלום על שירה ארס-פואטית.

⁸⁹ שיר נוסף מאת מרדכי ורהפט, "קול", פותח בקושי לכתוב על השואה: "לו ניב נהגות לי לרַחֵשׁ, לְקוֹל הַמְּפַפֵּץ בְּדָם, / הַדְּהוּד שֶׁעוֹד טָרֵם דּוּבְבָתִּי, עֲנָבֶל פְּעֻמוֹן שְׁנָדָם"; מרדכי ורהפט, 11.12.1942. "קול", הארץ: 4.

⁹⁰ אהרן מירסקי (1914–2001): משורר וחוקר שירת ימי-הביניים. יליד נובוגרודוק, פולין. למד בישיבות והוסמך לרבנות. עלה ב-1935. למד בבית-המדרש למורים של "המזרחי".

⁹¹ אהרן מירסקי, 19.4.1943. "איך אברא המספד", הארץ: 3.

אותו לאורך חייו ונחרטו בזיכרונו: זמירות אביו ואמו, שירת בני גילו, שירת בעל-הקריאה ועוד. מזיכרונות העבר, הוא עבר לזמירות של אותם ימים. בשירו, הטיח ביקורת בשירה בת-הזמן: "אֲשֶׁרִי אֲשֶׁר דְּמַעְתֶּם עֹמְדָת בְּעֵינֵם נְכוֹנָה / לְרַעוּף כְּמָטָר, בְּגֶשֶׁם עַל כָּל צָרָה אֲשֶׁר לֹא תָבֵא; / אֲשֶׁרִי אֲשֶׁר אֲנַחְתֶּם הַזּוֹלָה תְּקוּעָה בְּגֵרוֹנֵם, / תְּמִיד נְכוֹנָה וְשִׁמּוּרָה לְהִיּוֹת מְטֻרְטָרֶת בְּרַבִּים; / אֲשֶׁרִי הַצּוֹעֲקִים וְנִהְיִים מְלַעְצִים תְּרוּעַתֶם הַנְּבוּכָה / אֲשֶׁר קָלְטוּ וְקָלְעוּ מִכָּל הָ'אִיכוֹת' בְּעוֹלָם".⁹³ מרדכי טמקין,⁹⁴ שכתב שירים רבים על השואה, הביע באחד משיריו, "אמרתי אשירה..." את הקושי המתלווה לכתיבה על השואה: "אֲמַרְתִּי אֲחֻנֶּן גִּזְעֵי בְּטָרָם יָכַרְתָּ, / אֶךְ צָלִיל שִׁירֵי חֲנוּק וְקוֹלוֹ חָרָד".⁹⁵

שתי הדוגמאות המרכזיות והמובהקות לשירים מסוג זה הם שירו של דוד שמעונוביץ, "ובנך לא ישאל..." ושירו של בנימין טננבוים (לימים: טנא), "עטי איך אטבלה בדם". דוד שמעונוביץ⁹⁶ עסק בשירו בסוגיית מבטם של הדורות הבאים על הסופרים שחיו בתקופת השואה.⁹⁷ תשובתו היא, שהשירה נאלמת לנוכח השואה. "ובנך לא ישאל, לא יתמה תמה: / מדוע פִּיטֵן לֹא הִצִּיב מְצַבָּת / לְזֵאת הַזּוֹעָה, לְזֵה הַצִּלְמוֹת, / [...] בְּנֶךְ כְּכֹר נַחֵשׁ, כְּכֹר הַרְגִישׁ וַיִּבֶן / כִּי מִזֵּאת הָאִימָה, לֹא הִיְתָה כְמוֹהָ // כָּל קוֹל, כָּל צָלִיל, נְחֻנֵק בְּלוּעַ, / כָּל הֶגְהָ, כָּל נִיב נְמוּג וַיֵּעֲלֶם, / כָּל בְּכִי, כָּל מִסְפַּד נֶהְפֵּךְ לְאֵלֶם / מְבַעִית מִכָּל הִי אֶךְ אוֹתוֹ אֵיךְ לְשִׁמְעַ." שירו של בנימין טננבוים,⁹⁸ "עטי איך אטבלה בדם", דן אף הוא במפורש, ובאופן שונה, בפרובלמטיקה שבכתיבה על השואה. טננבוים כתב: "עֲטִי אֵיךְ אֶטְבֵּלָה בְּדָם, דְּבָרֵי אֵיךְ אֲצִיְתָה בָּאוֹר, / בְּיָם הַדְּמִים הַשְּׁפוּף, בְּאֵשׁ הַמוֹקֵד הָאָרוֹר".⁹⁹ יש בידינו עדות בכתב על הקושי העצום שחש טננבוים בכתיבת שירה בימי השואה במכתב שהפנה אל ברל כצנלסון: "מימי 'משא בגליל'¹⁰⁰ נאלמתי ולא כתבתי שירים." על שתיקתו הוא העיד: "אלו הכרתיך אני קרוב יותר, שמא הייתי מנסה להעלות על הנייר, מה עובר על בחור כמוני, שעשה באשר עשה, שר באשר שר, בעמדו בימינו אלה מול עולמנו ועליו לומר שיר. ואין שיר בפיו כי אם קינה. והיא – לשיר בושָה להגיע. על כל פנים אושרתי ששוב מצאתי ניב."¹⁰¹

⁹² **שאל טשרניחובסקי (1875–1943)**: יליד מיכאילובקה, פלך טאבריה, על גבול קרים ואוקראינה. סיים לימודי רפואה בלוצאן (1905). עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה גויס כרופא צבאי במינסק ונדד עם בית-החולים הצבאי בחזיתות שונות עד לשלהי המלחמה. לאחר מכן נדד עם משפחתו בקרים, אודיסה, קושטא, ארץ-ישראל, ברלין וליטא. עלה ב-1931.

⁹³ שאל טשרניחובסקי, 8.6.1943. "זמירות", **הארץ**, 3.

⁹⁴ **מרדכי טמקין (1891–1960)**: יליד שדלץ, פולין. עסק בהוראה במלאכה בפולין. עלה ב-1909 ולמד בבית-המדרש למורים של "עזרה" בירושלים. יצא לפולין וחזר לארץ-ישראל בשנת 1911.

⁹⁵ מרדכי טמקין, 2.9.1943. "אמרתי אשירה...", **הגלגל**, כרך א', גיליון 4: 16.

⁹⁶ **דוד שמעונוביץ (1886–1956)**: יליד בוברויסק, רוסיה הלבנה. עלה ב-1909 ונסע לאחר שנה לגרמניה, שם למד באוניברסיטאות ברלין, היידלברג ווירצבורג. במלחמת-העולם הראשונה יצא את גרמניה וחזר לרוסיה. בסוכות תרפ"א עלה לארץ-ישראל. היה פעיל באגודת הסופרים.

⁹⁷ ד. שמעונוביץ, שבט תש"ג. "ובנך לא ישאל...", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה): 276; כונס בתוך: ב. י. מיכלי (עורך), 1945. **בליל זה...: ילקוט משירי הזמן**, הוצאת עדי: 33–34.

⁹⁸ **בנימין טננבוים (לימים: טנא) (1914–1999)**: משורר, סופר, מתרגם ועורך. יליד וארשה. למד בגימנסיה העברית "חינוך" בווארשה. מגיל צעיר היה חבר תנועת "השומר הצעיר" והצטרף להכשרה בסלונים. עלה לארץ-ישראל עם חלוצי קיבוץ אילון בשנת 1937.

⁹⁹ בנימין טננבוים, 1944. "עטי איך אטבלה בדם...", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים). **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ ישראל**, החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל: 206.

¹⁰⁰ ספרו **משא בגליל** ראה אור במאי 1941; ראו: 9.5.1941. "הופיע 'משא בגליל'", **דבר**, 7.

¹⁰¹ בנימין טננבוים, 26.1.1942. מכתב אל ברל כצנלסון, **אח"ע**: 24-2-71-104-IV.

ג. רוחות מלחמה: הפולמוס והפילוג הרעיוני בחבורת "יחדיו" בפרוץ מלחמת-העולם השנייה (שלהי שנת 1939)

עם פרוץ המלחמה ניצבו הסופרים העברים בפני צומת דרכים, ומבחינה זו הם לא היו שונים מסופרי העולם. על הסופרים היה לבחור: האם יצירתם תתייחס ותתמודד עם שאלות הזמן ותשמיע את הדי השעה ומצוקותיה, או שהיא תמשיך באפיקים שבהם התנהלה בימים כתיקונם, תוך התעלמות מודעת מאירועי השעה. היה זה הקונפליקט בין תפיסת המשורר והסופר **כנביא העומד בשער**, כמי שנותן ביטוי למצוקות-הזמן, ובין התפיסה של **"המשכיל בעת ההיא יידום"**. התלבטות זו איננה ייחודית לספרות העברית והיא סוגייה אוניברסלית התקפה לגבי ספרותו של כל עם בעת מלחמה, קל וחומר מלחמה עולמית. הבחירה בכל אחת מדרכים אלה אינה בהכרח מודעת, ונדמה שכל בחירה עלולה להעלות טענות מצד ביקורת הספרות ומצד רחשי הציבור: היה ולא נענתה היצירה לשאלות השעה – אזי היא מנותקת משאלות הזמן וממצוקותיו; נענתה היצירה לשאלות השעה – אזי היא יצירה הטובה לשעתה בלבד ויש בה פגם אמנותי. לדוגמה, אברהם אהרן קבק כתב, שהיוצרים הקולטים ורושמים את רישומי הצללים והאורות של השעה הם **"יצרני הריפורטאז'ה האמנותית, זריזי-העט המגישים לקוראים מטעמים ממאורעות היום המפרפרים בצורת רומנים וסיפורים; הואיל ולנגד עיניהם דרישות הצרכנים הרי סחורתם תלויה בתהפוכות האופנה, ובת חלוף היא כאופנה"**.¹⁰²

הוויכוח שהתעורר עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה בשאלת הספרות בשעת מלחמה הוא אחד הפולמוסים הסוערים והמרכזיים בתולדות הספרות העברית החדשה. הוא נגע בשאלות-יסוד של היחסים בין הספרות לבין המציאות. מצב המלחמה, כמצב משברי, חידד את השאלות סביב מעמד הספרות לנוכח המציאות: מה תפקידה של הספרות – האם לשקף את המציאות? או לנסות ולהשפיע עליה? או אולי דווקא לשמש מפלט מן המציאות עבור הקורא? הסוגיות הללו קשורות קשר בל-יינתק עם תפיסת מקומו של הסופר בשדה התרבות. השאלות הללו הן שאלות-יסוד שילוו את הכתיבה על השואה בזמן התרחשותה.

בפולמוס לקחו חלק סופרי חבורת "יחדיו", שהיו באותם ימים בין הסופרים והמשוררים הבולטים בחיים הספרותיים בארץ-ישראל: לאה גולדברג, אברהם שלונסקי, נתן אלתרמן, משה ליפשיץ, עזריאל שורץ ועוד. הוויכוח התנהל מעל דפי העיתונות, ובעיקר במוסף "דפים לספרות" של השבועון 'השומר הצעיר' (גליונות 33–42, בין התאריכים 8.9.1939 ל-27.10.1939), כלומר כבר בראשית המלחמה. מרכזיות הוויכוח ניכרת גם בכתיבה המחקרית הענפה לו זכה.¹⁰³

¹⁰² א. א. קבק, 25.1.1940. "הרהורים בקוים שבורים", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 2–3. טוביה ריבנר, 1980. **לאה גולדברג: מונוגרפיה**, מכון כ"ץ לחקר הספרות העברית, בית הספר למדעי היהדות ע"ש ח. רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב: 69–75.
א. ב. יפה, 1984. **פגישות עם לאה גולדברג**, צ'ריקובר.
חנן חבר, 2000. "הזמר תס": לאה גולדברג כותבת שירי מלחמה", בתוך: רות קרטון-בלום וענת ויסמן (עורכות). **פגישות עם משוררת: מסות ומחקרים על יצירתה של לאה גולדברג**, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית וספריית פועלים: 116–134.
עוזי שביט, 2007. **לא הכל הבלים והבל: החיים על קו הקץ על פי אלתרמן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

חברות הסופרים התרכזה סביב השבועון 'טורים' (1933–1934, 1938–1939) שפסק מלהופיע חודשים ספורים לפני פרוץ המלחמה בשל מאבקים פנימיים. לחבורה השתייכו הסופרים שהיו פעילים קודם לכן בשבועון 'כתובים' (1926–1932).¹⁰⁴

בשנות השלושים המאוחרות, הזרם הפואטי שאפיין את החבורה הזו היה הפוסט-סימבוליזם. משוררי החבורה, בגרעין שירתם, השתייכו לאסכולה הסימבוליסטית בהשראת מורשת הסימבוליזם הרוסי והסימבוליזם הצרפתי. השירה הסימבוליסטית היא שירה השואפת ל"אמנות לשם אמנות", לניתוק מן העולם וניתוק מן הנמען. השירה בוראת עולם עצמאי, סגור, אוטונומי, כאשר היחס עם העולם החיצוני הוא יחס של סמלים. לפי עוזי שביט, הסימבוליזם הצרפתי בטהרתו לא היה מסוגל להתמודד עם פלישת ההיסטוריה לרשות הפרט.¹⁰⁵ תהליך המעבר מסימבוליזם לפוסט-סימבוליזם הוא "תהליך שגרעינו מפגש בין התפיסה הסימבוליסטית החושית, המיסטית, הסימבולית, לבין המציאות החברתית-פוליטית."¹⁰⁶ שביט תיאר את התמודדותם של משוררים סימבוליסטיים כדוגמת בלוק וייטס עם המציאות הפוליטית לקראת סוף העשור השני של המאה העשרים כהתמודדות שהובילה "לתפנית הפוסט-סימבוליסטית". הם ויתרו על החלום של שירה לעצמה, "אך לא רצו לוותר על גרעין תפיסתם הפואטית הסימבוליסטית ועל האוטונומיה של העולם השירי."¹⁰⁷ לפיכך, הם חתרו למפגש של האישי עם הכללי. תהליך זה התחולל גם באסכולת שלונסקי-אלתרמן בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים. המציאות הפוליטית המורכבת ויוצאת הדופן של שנות השלושים חלחה לכל היבט מחיי הציבור והפרט, ובתוך כך גם ליצירה הספרותית. המציאות הקשה מבית – המאורעות ביישוב היהודי (תרצ"ו-תרצ"ט), ומחוץ – עליית המשטרים הטוטליטריים בברית-המועצות, גרמניה, איטליה וספרד – הובילה לפוליטיזציה של השירה ולערעור על התפיסה הסימבוליסטית. לפי מחקרה של נורית גרץ על "ספרות ואידיאולוגיה" בשנות השלושים, בכתב-העת 'טורים' הייתה נטייה כללית להימנע מהתייחסות אל המצב הלאומי, אך בשנות המאורעות חלה תפנית והמאמרים שראו בו אור גילו מעורבות בחיים הציבוריים של התקופה ומעורבות פוליטית ערה.¹⁰⁸ חלק מבני החבורה גרסו, שלא ניתן עוד לכתוב רק ספרות לשם עצמה, המנותקת מן המציאות. בהתאם לכך, היה עליהם ליצור גישה פואטית שתגשר בין הסימבוליזם ובין המציאות. במהלך שנות השלושים של המאה העשרים הקדישו משוררי החבורה מספר יצירות ופרסומים להתמודדות עם עליית המשטרים הטוטליטריים במדינות אירופה. כך, למשל, אברהם שלונסקי הקדיש תשומת לב מיוחדת לנושא הפציפיזם בחוברת שפרסם עוד בשנת 1932 הקרויה 'לא תרצח': ילקוט קטן של שירים נגד המלחמה בספרות העולם. בחוברת, מבחר שירים פציפיסטיים שנכתבו בשנות מלחמת-העולם הראשונה (1914–1918) על-ידי גדולי המשוררים האירופאיים, ביניהם: ולדימיר מאיקובסקי, ז'יל רומן וז'אן פייר ז'יוב. השירים לוקטו ותורגמו

¹⁰⁴ אברהם שלונסקי, נתן אלטרמן, יוכבד בת-מרים, עזרא זוסמן, אברהם חלפי, עזריאל שוורץ, ואליהם הצטרפו באמצע שנות השלושים חלק מבני חבורת "פתח" מקובנה שעלו לארץ-ישראל, והבולטת ביניהם הייתה לאה גולדברג.

¹⁰⁵ עוזי שביט, 2003. **שירה מול טוטליטריזם: אלטרמן ו'שירי מכות מצרים'**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, זמורה-ביתן: 31.

¹⁰⁶ שם: 26–27.

¹⁰⁷ שם: 32.

¹⁰⁸ נורית גרץ, 1988. **ספרות ואידיאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים**, האוניברסיטה הפתוחה: 38.

על-ידי אברהם שלונסקי, ולהם הוא הקדים מבוא שכותרתו "לא תרצח". בפרסום חוברת זו היה משום תגובה למיליטריזם הגואה ולעליית המשטרים הפשיסטיים על אדמת אירופה. בשלהי שנות השלושים, התפצלה החבורה לשני אגפים: האגף האחד היה בעל אוריינטציה פוליטית-שמאלנית, ובראשו אברהם שלונסקי. לאגף זה השתייכו לאה גולדברג, רפאל אליעז ומשה ליפשיץ, שמצאו את במתם הספרותית ב"דפים לספרות" של השבועון 'השומר הצעיר'. האגף השני שמר על נטיות א-פוליטיות ואליו השתייכו: נתן אלתרמן, ישראל זמורה, יעקב הורוביץ, א. ד. שפירא, ש. גנס, יחיאל פרלמוטר (לימים: אבות ישורון), א. טסלר ועוד. חבורה זו התרכזה סביב כתב-העת שייסד ישראל זמורה בשנת ת"ש – 'מחברות לספרות'.¹⁰⁹ הפוליטיזציה באגף שלונסקי והחרפת הקרע בין שלונסקי לבין אלתרמן ניכרים בדברים שכתב ישראל זמורה ביומנו ב-30 בנובמבר 1938, זמן קצר לאחר מאורעות "ליל הבדולח": "אלתרמן בא מאוחר והתווכח עם שלונסקי בשאלה האם מחוייב הסופר להשתתף בחיים הפוליטיים בימים אלה. שלונסקי מחייב, אלתרמן אמר: רק רשות ולא חובה היא. הויכוח היה חריף ומרוגז; גישתו של אלתרמן היא של סופר שהספרות לו עיקר, של שלונסקי של סופר ועסקן, שמחוץ לספרות יש לו עוד דברים".¹¹⁰ פולמוס הסופרים העלה ביתר תוקף את שאלת היחסים שבין הספרות לבין ההיסטוריה. הסופרים, שהיו עדים לתחילתה של מלחמת העולם השנייה, הבינו מהשלכות המלחמה העולמית הקודמת, כי הקטסטרופה העומדת להתרחש תהיה עצומה. כחודש לאחר פרוץ המלחמה, כתבה לאה גולדברג:

"והלא ידענו, כולנו ידענו מראש. לא בלבד הפוליטיקאים, והמחזיקים במושכות גורלן של המדינות, ובעלי התעשייה הכבדה, ובעלי חנויות המכולת – לא הם לבדם ידעו, כי באחד הימים שאינם רחוקים כלל וכלל, תבוא עלינו השואה הזאת. הלא גם אנו, המושכים בעט-סופרים, ידענו שמץ-דבר, ואף יותר מזה, על אפשרותה של הפורענות. ואת טעמה חשנו וניחשנו מראש".¹¹¹

החל בספטמבר 1939, משפרצה המלחמה, עלתה השאלה ביתר שאת, והסופרים צריכים היו להכריע בשאלות היסודיות: האם הם יכולים להמשיך וליצור כמנהגם מימים ימימה בעולם בו מתחוללת מלחמת-הרס, האם עליהם "לגייס" את יצירתם, או שמא עליהם לידום לנוכח המתרחש ולהמתין עד יעבור זעם? האם עליהם לשעבד את קולמוסם לצורכי השעה? או שעליהם להימנע מכתובה פוליטית ולדבר בשם עקרונות המוסר בלבד? היצירות שראו אור בשבוע הראשון למלחמה מעידות על כך, ששאלות אלו העסיקו את קהילת הסופרים, וזאת עוד בטרם נפתח הפולמוס מעל דפי 'השומר הצעיר'. המלחמה כפרק זמן של שקיעת המוסר האנושי והקטל ההמוני ומשולל-ההגיון המאפיין את המלחמה המודרנית של המאה העשרים החרידו את הסופרים. ביום פרוץ המלחמה עצמו ראתה אור מסה מאת משה

¹⁰⁹ רינה צביאלי, 1995. **הדינמיקה החברתית של חבורת הסופרים "יחזיו" ופואטיקת השירה שלה**, עבודת לתואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב: 56–57.

¹¹⁰ שם: 57.

¹¹¹ לאה גולדברג, 1939. 5.10. "מול פני השירה", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 38: 9, 12.

ליפשיץ¹¹² בה כתב, כי על הספרות לראות במלחמה: "קודם כל רק מלחמה, – כלומר: פרוצס נורא של השמדת איש על ידי רעהו, מעשה-זוועה, שאין לו שום צידוק". הוא טען, כי הספרות צריכה ללחום בעד העיקרון של "לא תרצח", אולי גם בהשפעת ספרו של שלונסקי הנזכר לעיל: "הרי מוכרח מישהו להיות בעולם הזה, שבעקשנות בלי שום יוצא מן הכלל ובלי הפסק ומרגוע יצעק: 'לא! לא תרצח!' ומישהו זה הוא – הספרות. עליה לעמוד במשמר ובקול רם, בלי להתחשב ב'מציאות', ב'הגיון', ב'אינטרסים המוצדקים', ללחום נגד המלחמה."¹¹³ באותו יום ממש התפרסם במוסף לשבתות של עיתון 'דבר' שירו של מרדכי טמקין, "למשורר הזמן", שייצג גישה הפוכה. הוא ייעץ למשורר בן-התקופה להתנתק מן המציאות: "הוי, התנער מְדַאָגַת-תְּבֵל, הַמְשׁוֹרֵר! / הַמְרָא כְּמוֹ חֵלוֹם מְעַל הָאָדָמָה", "כִּי אוֹי לֵךְ מִיּוֹם בָּא / וְכִלָּה קְצֵיר-הַמְּנוֹת מִשְׁדְּמוֹת הָאָרֶץ, / וְשָׁמַם סִפָּךְ מִתְּשׂוּאוֹת חֶג-אֲבָלִים; / וְעָמְדוּ אֲזַי דָּם גְּלִגְלֵי-מְלִיךְ, / וְנָדְמוּ כְּנֶפֶי-הַשִּׁיר כְּכַעַת-בְּצֵרֶת".¹¹⁴ גישה זו עולה בקנה אחד עם הגישה שתציג לאה גולדברג באשר לספרות לנוכח המלחמה מספר ימים לאחר מכן. שבוע לאחר פרוץ המלחמה התפרסם שירו של מרדכי ברתנא¹¹⁵ שכותרתו "אם אין לי..." השיר פונה אל הסיפור המקראי אודות קין והבל כמיתוס היסוד על שנאת אחים ורצח. השיר נכתב מנקודת ראותו של הבל הנרצח, שנכלם על מעשה אחיו. השיר מבטא אכזבה מהאנושות ומטבע האדם. טענת אי-המוסריות שבמלחמה העולה מן השיר קשורה קשר הדוק אל מאורעות השעה: "וְאִם אֵין לִי אוֹת עַל מַצָּח, / רִצַּח אַח / (כִּי אֲנִי הַנְּרָצָח) – / אֲבוֹשׁ וְאֲפָלֵם, / כִּי קִין וְאֵנִי יִנְקְנוּ לְשֵׁד אֶחָד שֶׁל אֵם / וְדָמֵי אָדָם כְּדָמוֹ, / וְשָׁמֵי כְּשָׁמוֹ – / אָךְ דָּם."¹¹⁶

פולמוס הסופרים פרץ במלוא עוצמתו עם פרסום המסה "על אותו הנושא עצמו" מאת לאה גולדברג בתאריך 8 בספטמבר 1939 במוסף "דפים לספרות" של 'השומר הצעיר'. מסה זו היא אבן-דרך בהגותה של הספרות העברית על מעמדו של הסופר בעת מלחמה. לאה גולדברג סיפרה, שעם פרוץ המלחמה החלו לגשת אליה אנשים ולשאול מתי תתחיל לכתוב שירי מלחמה. דרישה זו התפרשה בעיניה במספר אופנים: ראשית – שבעיני אותם אנשים, נתפס המשורר כמעין ליצן-החצר של ההמון, של הצבא ושל המצביאים. שנית – שהשירה היא סוג של קברט פרטי עבור הקהל שהתבייש באותם ימים ללכת לקברט אמיתי, כלומר, השירה נדמית להם כצורה של בידור, שהוא גם זול יותר מהצגת-קברט. שלישית – זוהי הוכחה לכך שהשירה פשטה את הרגל ואין בה שום צורך. גולדברג טענה, שבימי מלחמה הכרח הוא שהמשורר יכתוב שירי אהבה ויזכיר לאדם את הערכים הנצחיים. עיקר טיעונה של גולדברג מתרכז בדברים הבאים:

¹¹² **משה ליפשיץ (1894–1940):** משורר, מחזאי ועורך. יליד העיירה בילה צרווקה, אוקראינה. במלחמת-העולם הראשונה היגר לווינה. נשלח לריגה כנספח תרבותי של ברית-המועצות, אחר-כך עזב את המפלגה הקומוניסטית ונדד עם משפחתו לברלין, וינה ופריז. עלה ב-1935. השתייך לקבוצת הסופרים "יחדיו". שימש כעורך של מוסף הספרות של **השומר הצעיר**.

¹¹³ מ. ליפשיץ, 1.9.1939. "הספרות במלחמה", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 33: 9. בגיליון זה ראו אור גם השירים: "דם", "צפרדע" ו"כנים" – שלושת השירים הראשונים של **שירי מכות מצרים** מאת אלתרמן. על כך ראו: עוזי שביט, 2003. **שירה מול טוטליטריות: אלתרמן ושירי מכות מצרים**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה: 10.

¹¹⁴ מרדכי טמקין, 1.9.1939. "למשורר הזמן", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1.

¹¹⁵ **מרדכי ברתנא** (קודם: ברטניסקי) (ב. מרדכי) (1909–1986): יליד פודברודז ליד וילנה. למד בווארשה בבית-המדרש לרבנים "תחכמוני" ובסמינר למורים היהודי. עלה ב-1935 ולמד מספר שנים באוניברסיטה העברית. עסק בהוראה.

¹¹⁶ מרדכי ברתנא [חתום]: ב. מרדכי, 8.9.1939. "אם אין לי...", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1.

"המשורר הוא האיש, אשר בימי המלחמה אסור ואסור לו לשכוח את הערכים האמיתיים של החיים. לא רק היתר הוא למשורר לכתוב בימי המלחמה שיר-אהבה, אלא הכרח, משום שגם בימי מלחמה רב ערכה של האהבה מערך הרצח. לא זכות בלבד היא למשורר בימות הזוועה לשיר שירו לטבע, לאילנות הפורחים, לילדים היודעים לצחוק, אלא חובה, החובה להזכיר לאדם, כי עדיין אדם הוא, כי קיימים בעולם אותם הערכים הפשוטים והנצחיים העושים את החיים ליקרים יותר, את המות למושלם יותר, – את המות ולא את הרצח. להזכיר לאדם, כי בכל עת ובכל שעה לא הוחמץ עדיין המועד לשוב ולהיות אדם. [...]

ואם יבואו ימי אסון וערפל, ועיני, אשר למדו לאהוב רק את ירק האילנות ואת אודם השקיעות, לא תראינה בעד הכדורים והפצצות אלא כדורים ופצצות, וקללתי שבעתיים את העיניים הללו, וידעתי כי בגדתי באהוב עלי ביותר – בשירה."
 "הרי יתכן, כי בימים הקרובים אולי יבואו אלינו בדרישות ספרותיות מסוימות מאוד. על כן נטלתי על עצמי תפקיד שאינו מכובד, תפקידו של הקופץ בראש, כדי להגיד, בשמי הפרטי שלי, כי אני, בספטמבר 1939, רואה אני חובה לעצמי לצאת אל הספרות בפסוק הפותח, נניח, במלים אלו:

בְּבִקְרָא לְלוֹל

הַיָּם בְּאַרְצֵנוּ שְׁקוּף וְצוֹנֵן...¹¹⁷

יעקב עמית¹¹⁸ הגיב הן למסתה של גולדברג, והן למסתו של משה ליפשיץ מן הגיליון של האחד בספטמבר 1939. על דברי גולדברג כתב: "אל תשיר לנו המשוררת שירי מלחמה. אילו הייתי אני משורר, כי עתה, בספטמבר 1939, הייתי יוצא אל הספרות בפסוק הפותח בערך במלים אלו: עננים כבדים רובצים על שמינו / ועלטה כיסתה את הארץ..."¹¹⁹ מדברים אלה עולה, כי לגישתו, על השירה לבטא את רוח הזמן (Zeitgeist), ואין היא יכולה להמשיך בדרכה כתמול שלשום. באותה רשימה, ניסח עמית את עמדתו בדבר תפקיד הסופר בעת מלחמה. התנגדותו של עמית לעמדותיהם של גולדברג וליפשיץ ניכרת בגישתו אל אידיאת המוסר. לעתים, חובתה המוסרית של הספרות היא דווקא להתגייס לטובת צד מסוים:

"לא אבוא בטרוניה על הסופר אשר איננו מפאר ומרומם ביצירתו את הלוחם והמגיין, את העומד על משמר החיים, אך אם יעשה כן בנפש חפצה, אם יגלה ביצירתו את המאור המוסרי שבכונות למסור את הנפש על דבר שבאמונה, שבהכרח הקיום, לא אוכל שלא לברך על מעשהו ולהכיר לו תודה. [...]. אינני גורס, שאפשר לתחום תחום בין החיים והספרות. אם

¹¹⁷ לאה גולדברג, 8.9.1939. "על אותו הנושא עצמו", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 34–35, דפים לספרות: 9–10.

¹¹⁸ **יעקב עמית (1904–1985)**: פעיל "השומר הצעיר" וחבר מערכת העיתון **השומר הצעיר**. יליד קובנה. מנעוריו היה חבר תנועת "השומר הצעיר" והיה לחבר ההנהגה הארצית בליטא וחבר מרכז "החלוץ". החל לפרסם רשימות ושירה ברוסית, ואחר-כך ביידיש. עלה ארצה ב-1929, יצא לשנתיים בשליחות הקיבוץ הארצי בליטא וחזר ב-1934.

¹¹⁹ עמית, 8.9.1939. "קצת השגות", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 34–35, דפים לספרות: 12. משה ליפשיץ השיב לו בגיליון הבא (מס' 36) מתאריך 22.9.1939, עמ' 9.

הספרות רוצה באמת ובתמים להשליט בחיים ציוויים מוסריים, הרי אין לפניו אלא דרך אחת: להתיצב בשתי רגליה על קרקע המציאות, לא להסתתר בצל 'האמת המופשטת' ולא לחפש מפלט באסתטיזם לשמו."

נתן אלתרמן¹²⁰ לקח חלק בפולמוס עם פרסום רשימה שכותרתה "מכתב על אותו נושא" בתאריך 22 בספטמבר 1939. הוא לא ביקש לקבוע מסמרות בעניין התמות עליהן מותר או אסור לכתוב. בשונה מקודמיו, הוא הציב את העיקרון הפואטי בתור העיקרון המרכזי לשיפוט היצירה בכל עת, וטען כי גם לאה גולדברג עצמה יודעת שישנם שירי מלחמה טובים. אלתרמן טען כי היצר העמוק והאמיתי שבזכותו כותב הסופר על העץ הפורח "יכול להעלות על הכתב גם את שיר הטאנקים ואת שיר הגבורה והמות של קברניטיהם". לדבריו, חובת הסופר בכל ימות השנה היא לכתוב ספרות טובה, וזוהי חובתו גם בימי המלחמה: "והספרות הטובה אינה אם חורגת לשום שיר משיריה. אף לא לשירי המלחמה."¹²¹

אברהם שלונסקי¹²² הגיב לדבריה של לאה גולדברג במסה שראתה אור בתאריך 27 באוקטובר 1939. הוא ערער על עיקרון-היסוד של האסכולה הסימבוליסטית כשכתב: "כי מה תועלת בה, בשירה הצרופה". הוא העלה בדבריו את רעיון "האפלתה" של השירה עד יעבור זעם.¹²³ הוא גילה הזדהות עם עמדתה של גולדברג בהתנגדות לגיוס הספרות לצורכי מלחמה, אך פתח פתח לאפשרות כזו – בתנאי שהשירה מוותרת על רוחה לטובת ערך התועלת. מחד, הוא אמנם הזדהה עם עמדתה הפואטית, אך מנגד ביקש לערוך בה תיקון ולהפריד בין הסופר ובין הספרות וטען כי הסופר כאזרח חייב להתגייס ככל אדם:

"מבין אני לרוחה של ל. גולדברג, כשהיא אומרת: 'אני – לא!' אולי הייתי משנה את הנוסח, ובמקום אני אומר היא, דהיינו: השירה. אך כלום דקדוקי הנוסח מכריעים כאן? ובכן השירה – לא! והמשורר? כאדם, כאזרח – כן. יחד עם כולם. ובדיוק כמו כולם. כלומר: בכלי המגן ממש, ולא בכלי היצירה. [...] וגם השירה, – אם היא נתבעת לגיוס, הלא רק בתנאי אחד: שתוותר על עצמה, על 'האנוכי' שבה, על נשימתה הארוכה, על אווירה הגבוהה, – תוותר למען תועלת לא לתר, או... תסתלק. [...] ומי יודע, – אולי, באמת, זה

¹²⁰ נתן אלתרמן (1910–1970): משורר ומחזאי. יליד וארשה. ב-1914 עברה משפחתו למוסקבה, ב-1918 עברה לקייב ומ-1920 בקייב. המשפחה עלתה ב-1925 והתיישבה בתל-אביב. בהיותו בן 19 יצא לצרפת שם השתלם כאגרונום. החל דרכו הספרותית בכתב-העת **כתובים** בשנת 1931 והשתייך לחבורת הסופרים "יחדיו". אחר-כך החל להשתתף בעיתונות הארצישראלית וכתב טורים אקטואליים.

¹²¹ נ. אלתרמן, 22.9.1939. "מכתב על אותו נושא", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 36, דפים לספרות: 9–10.

¹²² **אברהם שלונסקי (1900–1973)**: יליד קריוקוב, פרבר קרמנצ'וג, פלך פולטבה, אוקראינה. בסתיו 1912 הגיע ארצה ולמד שנה אחת בגימנסיה "הרצליה". חזר לברית-המועצות, וסיים לימודיו ביקטרינוסלב. עלה ב-1921. עבד כשנה בעיתון **דבר** לאחר הקמתו (1925). לאחר פרישתו מ**דבר** הצטרף לאליעזר שטיינמן והיה שותף פעיל בירחון **כתובים**. ערך את הירחון **טורים** שיצא לאור בשנים 1933–1934, 1938–1939. היה חבר מערכת עיתון **הארץ** בשנים 1928–1942. ערך את ה"דפים לספרות" של שבועון **השומר הצעיר** עד שנת 1943, ואז עבר לערוך את מוסף הספרות של העיתון היומי **משמר**.

¹²³ הדרישה ל"האפלת" הספרות בעת מלחמה עלתה גם בספרות האנגלית. הסופר האנגלי קונולי (Connolly) ביקר בזמן אמת את הספרות האנגלית במלחמת-העולם השנייה. הוא הציע להכריז מורטוריום על האמנות ולפטור מפעילות ספרותית עד לסיום המלחמה כל סופר שחש תחושת אחריות לניצחון במלחמה:

"I would therefore declare a moratorium on Art till the war is over. All writers who feel that they are in the war and responsible for winning it should be excused of literary activity, and even forbidden it. This alone would remove their guilt, and put an end to the paper-covered books in which they express it." (in: Robert Hewison, 1977. **Under Siege: Literary life in London, 1939-1945**, Weidenfeld and Nicolson: 72).

הוא האונס: להסתלק, להאלם עד בוא מועד, ולשרת ככל האדם, אבל רק ככה. בלי שום תוספת פונקציה, כי עת לעשות היא." ¹²⁴

בהמשך לאותו ויכוח, הגיבה כותבת בשם לאה א' מתל-עמל בזכות התגייסות המשורר ובזכות נאמנותו לאמת הפנימית שלו: "ואין לקונן על איבוד החופש, ועל הפיכת המשורר בן-החורין למשורר-החצר. אל יזלזלו במשוררי-החצר, מתוכם קמו לנו לוחמים גדולים, ולאז דווקא על-ידי התכחשות לאמת הפנימית שלהם. וכי לא היו ישעיה ונתן הנביא, משוררי-חצר?" ¹²⁵ הכותבת ביקשה לנער את התדמית השלילית מעל המושג "משורר חצר". מקובל לחשוב, שהכותבת לאה א' היא לאה אלתרמן (להב), אחותו של נתן אלתרמן. ¹²⁶

עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה ועל רקע האווירה האנטישמית והמדיניות הנאצית כלפי יהודי גרמניה, מעניין, כי היחיד מבין חבורת סופרי "יחדיו" שהתייחס להיבט היהודי במלחמה במסגרת פולמוס הסופרים היה עזריאל שורץ. ¹²⁷ הוא תבע להביט על המתרחש **בעיניים יהודיות**. הוא היחיד שראה במלחמה לא רק מלחמה בין עמי אירופה, אלא בחר בפריזמה היהודית – שאלת עתידם של היהודים באירופה. שורץ שם את הדגש על ההכרח המוטל על הסופר העברי לקחת חלק פעיל במתהווה, ולשמש כנביא הזעם והנחמה: "עיקרה של השאלה – כאן ועכשיו – הוא תפקידו של הסופר היהודי. מכל האמור לעיל מסתבר: לעזור, להדריך, לקחת חבל פעיל במשתלשל ומתארע. אל יעמוד מן הצד." ¹²⁸

רשימתו של אברהם חלפי ¹²⁹ חתמה את הדיון הסוער מעל דפי 'השומר הצעיר' בשורות הבאות: "הלכות על 'היש, או אין לכתוב?' הופכות כאן, לפי הרגשתי, את צער-המלחמה, האמיתית והנוקב תהומות של רגש-אדם, לאסכולסטיקה ספרותית. וזה הכלל: אל תעשה לך פסל לסגוד לו מן ה'לאו' ומן ה'הן' הנשמעים כתשובה לשאלה הנ"ל." ¹³⁰ למעשה, תגובתו של חלפי שוללת את הפולמוס מיסודו, שהרי העיסוק בו מסיח את הדעת מן המציאות ומצער המלחמה.

בכך הגיע לקיצו הפולמוס מעל דפי 'השומר הצעיר'. אולם, היה לו המשך לאחר דעיכתו, שהרי שאלת תפקידו של הסופר בעת מלחמה המשיכה לעמוד על הפרק. לקראת סוף הפולמוס, כתב דב שטוק (לימים: סדן) ¹³¹ מאמר שסיכם את עיקרי הדברים שעלו בו. הוא שיבח בעיקר את

¹²⁴ אברהם שלונסקי, 27.10.1939. "פיקוח הנפש", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 41–42, דפים לספרות: 11.

¹²⁵ לאה א', 27.10.1939. "דברים מן השורה", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 41–42, דפים לספרות: 12–13.

¹²⁶ עוזי שביט, 2007. **לא הכל הבלים והבל: החיים על קו הקץ על פי אלתרמן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 16–19.

¹²⁷ **עזריאל שורץ** (לימים: אוכמני) (1907–1980): מבקר, משורר ומתרגם. יליד סאנוק, גליציה. סיים לימודיו בבית-המדרש לרבנים "תחכמוני" בווארשה ואחר כך למד חקלאות באוניברסיטת טולוז בצרפת. עלה ב-1932. היה מוזיקר מערכת **משמר** (1943–1947).

¹²⁸ עזריאל שורץ, 28.9.1939. "בעיניים יהודיות", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 37, דפים לספרות: 9–10; ההדגשות במקור – ר.ו.ס.

¹²⁹ **אברהם חלפי** (1904–1980): משורר ושחקן. יליד לודז'. עלה ב-1924. השתייך לחבורת "יחדיו" ושיריו פורסמו בשנות השלושים מעל דפי **כתובים**.

¹³⁰ אברהם חלפי, 27.10.1939. "שורות", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 41–42, דפים לספרות: 13.

¹³¹ **דב שטוק** (לימים: סדן) (1902–1989): סופר, עורך ומבקר. יליד ברודי, גליציה המזרחית. התחנך חינוך יהודי וכללי. בימי מלחמת-העולם הראשונה עברה משפחתו ללבוב ובה למד בגימנסיה הפולנית. עסק בפעילות ציונית מנעוריו. ב-1923 היה לראש מרכז "החלוץ" בלבוב ועסק בהכשרת הנוער. ב-1925 עבר לווארשה, שם עבד כמוזיקר הברית העולמית של הנוער העברי, וערך את **העתיד**, בטאון "החלוץ". עלה בשלהי 1925 ועבד כשנתיים בקיבוצי-פועלים. ב-1927 הצטרף למערכת **דבר** בעקבות הזמנתו של ברל כצנלסון. ב-1928 יצא בשליחות

עזריאל שורץ שהיה היחיד, כאמור, שעסק בנושא מנקודת המבט היהודית. כמו כן, הוא תרם לדיון באמצעות דברי ביקורת משלו. השאלה שהטרידה אותו, שאלה שלא עלתה קודם לכן, הייתה: "מה נעשה לסתירה שבין איסור-הרציחה ובין הכרח-הרציחה, שהיא סתירה איומה", ומה התשובה היהודית לסתירה זו. הוא מנסה להשיב על השאלה באמצעות דיון בספרות המלחמה המקראית ובסוף הדיון הוא מכריע כי יש לכתוב גם שירי מלחמה, אבל "בעיניים יהודיות, אלו הרואות גם בעצם-הקרב, לא בלבד בנפול הנרדף, המשועבד, אלא גם בנפול הרודף, המשעבד, בעצם-השמחה על מפלתו, את פני-האלהים העצבים הרואה כל חלל וכל הרס כהויה נרמסת."¹³²

אשר ביילין¹³³ הגיב על מאמרה של לאה גולדברג כשלושה חודשים לאחר הופעתו, ובו הצהיר שעמדותיה עוד יעמדו למבחן ביצירתה שלה: "הריני מבטיח אותה שהמלחמה תכנס לתוך דמה ודם שירתה לאט לאט, מבלי משים, והענין לא יהיה פשוט כלל, אלא מסובך מאד."¹³⁴ הוא יצא כנגד דברי שלונסקי שהציע שהשירה צריכה "להאלם עד בוא מועד". ביילין חייב את המשך היצירה, כי לטענתו לא ניתן "לתלות מנעול על היכל השירה 'עד יעבור זעם'". הוא הביע את עמדתו, שהספרות בשעת המלחמה צריכה להיות יצירה של ממש, ולא יצירה "בזקית". הוא אף שלל את שירת הלכת ושירת הגבורה, שהרי בימי המלחמה הקהל זקוק לשירה טובה.

ברוח דבריה של לאה גולדברג כתבו גם סופרים נוספים כגון אברהם קריב:¹³⁵ "מערכות עולם רוגשות בכל עוז והגיגי ספרות מן הרגיל מתכוצים ונחבאים כצפרי גנים ביום סער. אי אפשר לה עתה למחשבה לרעות כדרכה באחד משדותיה. גלי הרדיו וחדשות שחרית וערבית שתו עליה להכותה בתמהון ועושים, בזועות וחרדות. אולי טוב להפליג לשעה ולתור מנוח-מעט על אחד ההרים אשר גבהו ממי כל מבול."¹³⁶ עמדה דומה בחר לנקוט גם ז. י. אנכי,¹³⁷ ברשימתו "בימים אלה": "לעת כזאת אשר גבורי התקופה מקיימים את אמתת מחשבותיהם בסייף, בעת כזאת שגבורי התקופה חושלים את תורתם על צוארי בני האדם, ולהם ולכבודם שרים המשוררים, להם ולכבודם מספרים המספרים – לעת כזאת אני על האור, על הפרח ועל עיני תינוקות אספר."¹³⁸

ההסתדרות לגרמניה ופעל במרכז "החלוץ" בברלין. בין השנים 1930–1934 בירושלים. ב-1933 חזר למערכת **דבר**, בה עבד עד 1944 ושימש כעורך המוסף הספרותי. ב-1940 ייסד וערך את העיתון היומי המנוקד **הגה**. מ-1944 חבר מערכת הוצאת "עם עובד".

¹³² דב שטוק, 18.10.1939. "סעיפים קטנים (על תעודתה של הספרות בימי מלחמה)", **דבר לגולה**: 10.

¹³³ **אשר ביילין (1881–1948)**: סופר. יליד קיוב. התחנך חינוך עברי אצל אביו, נחום ביילין. סיים לימודי תיכון ויצא ללמוד באוניברסיטאות ברן ופרייבורג (1904–1906). בשנים 1901–1905 שימש מזכירו של שלום עליכם. מ-1906 בלונדון, שם עסק בעיתונאות ועם יסוד קרן הייסוד (1920) היה בעובדי לשכת הפרסום שלה. עלה ב-1933 והתיישב בירושלים.

¹³⁴ א. ביילין, 20.12.1939. "מסביב לשרשרת", **דבר לגולה**: 6–7; דברי ביילין אמנם התגשמו; על שירת גולדברג בנושא השואה ראו להלן: "על האשם", "בלילות" (פרק 1), 'מביתי הישן' (פרק 3) ו'האמנם עוד יבואו ימים' (פרק 6).

¹³⁵ **אברהם קריב** (קודם: קריבורצ'קא) (1900–1976): מבקר. יליד סלובודקה. מ-1923 למד במוסקבה בפקולטה למתמטיקה ופיזיקה. סיים לימודיו ב-1929. עלה ב-1934, ועסק בעריכה.

¹³⁶ אברהם קריב, 24.5.1940. "רשימות", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 2.

¹³⁷ ז. י. אנכי (1878–1947): יליד ליאדי, פלך מוהילוב, רוסיה. נתחנך בישיבות ליטא וספג את ההווי החסידי-העממי. בשנים 1910–1911 חי בארץ-ישראל. חזר לרוסיה. לאחר מלחמת-העולם הראשונה יצא לאמריקה הדרומית ובדרך שהה בברלין. ב-1923 הגיע לארגנטינה, וב-1924 עלה לארץ-ישראל.

¹³⁸ ז. י. אנכי, 9.8.1940. "בימים אלה", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 3.

אולם, ככל שגברה חומרת הידיעות מאירופה, והלכה והתבררה תמונת האסון שניחת על העם היהודי, כך התקשו הסופרים לעמוד מנגד, ולפחות אצל חלק מהם הכריעה הנפש את האידיאולוגיה הצרופה.

פרק 1.

כתר קינה לכל בית ישראל:¹**חורבנה של יהדות אירופה**

1.1. התגובה לעוולות המשטר הנאצי כלפי היהודים עד להודעת הסוכנות היהודית על ההשמדה השיטתית (ספטמבר 1939 – נובמבר 1942)

עם פלישת הצבא הגרמני לפולין, החלו ביוזמת המפקדים והחיילים של הצבא הכובש פעולות טרור שכוונו כלפי האוכלוסייה היהודית. בתי-כנסת הוצתו, הגברים נלקחו לעבודות קשות, ועד מהרה החלו גם בגירושים. כעבור זמן קצר, היוזמה באזורי הכיבוש הוכתבה על-ידי מדיניות מלמעלה. לאחר הפלישה החל המשטר הנאצי בהקמת הגיטאות בשטחה המערבי של פולין. כבר ב-21 בספטמבר 1939 הוציא היידריך, ראש המשרד הראשי לבטחון הרייך, איגרת למפקדי עוצבות המבצע לפיה יש לרכז את היהודים בערים הגדולות, בקרבתן של מסילות הרכבת. באותה איגרת, הוא גם הורה על הקמת מועצות זקנים יהודיות – היודנראט.² על-פי המחקר ההיסטורי, ביישוב היהודי בארץ-ישראל היה ידוע על הקמת הגיטאות ועל התנאים הקשים ששררו בהם.³ בחודשי המלחמה הראשונים התפרסמו בעמודי החדשות של העיתונים היומיים ידיעות רבות על מצבן המידרדר והולך של הקהילות היהודיות בשטחי הכיבוש הגרמני – בערים הגדולות ובעיירות. הידיעות הופיעו לעיתים תכופות וזכו למיקום מובלט ומרכזי בראש עמוד השער או בראש העמוד השני של העיתונים.

הסופרים בארץ-ישראל ביטאו ביצירות שראו אור מעל דפי מוספי הספרות וכתבי-העת דאגה לגורל היהודים הנתונים לשלטון צלב הקרס. האווירה הקודרת בשבועות שקדמו לפרוץ המלחמה התאפיינה בחרדה ממשית לגורלן של הקהילות היהודיות שבשטחי הרייך השלישי. דאגה זו נבעה מהמדיניות האנטישמית של גרמניה, וכן מן החשש, המבוסס על הניסיון ההיסטורי, שבעתות של מאבקים על אדמת אירופה הופכת האוכלוסייה היהודית שער לעזאזל. חרדה זו מוצאת ביטוי בשיר "לביאליק" מאת שמעון גינצבורג⁴ המופנה אל המשורר המת. השיר נכתב באמצע חודש אוגוסט 1939, שבועיים לפני פרוץ המלחמה ובמלאת חמש שנים למותו. בשיר זה מובעת דאגה כנה לגורל הצפוי ליהודים במלחמה העולמית הקרבה. השיר מציג את

¹ הכותרת "כתר קינה לכל בית ישראל" מבוססת על שיר בשם זה מאת אורי צבי גרינברג. ראו: אורי צבי גרינברג, תשי"א. "כתר קינה לכל בית ישראל", *רחובות הנהר: ספר האיליות והלח*, הוצאת שוקן: מז-סב.

² לני יחיל, 1987. *השוואה: גורל יהודי אירופה 1932–1945*, כרך ראשון, הוצאת שוקן ויד ושם: 211–213.

³ ראו בהרחבה: יוסף גורני, 2009. *קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939–1945*, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 31–87.

⁴ *שמעון גינצבורג (1890–1944)*: יליד ליפניקי שבוהלין. היגר לארצות-הברית ב-1912, ועלה לארץ-ישראל ב-1933. הוא היה מפעילי אגודת הסופרים, וב-1938 יצא בשליחות אגודת הסופרים אל ארצות-הברית.

ההתמודדות הקרובה של ישראל כקרב-איתנים, ואולי אף כאפוקליפסה העומדת להתרחש בעקבות סיום הריב הנצחי שבין אלוהים ובין השטן: "פיוס, ראה, כצאן-טבקה היינו / לצלב האשמידי. הוי, יד שטן / גבקה ועדר-אדני נשבה!"⁵ חשוב לציין, שכבר בפתח המלחמה בחר גינצבורג במטבע הלשון "כצאן לטבח" לתיאור מצבו של העם היהודי. הפנייה אל ביאליק נובעת מתפיסת המשורר כנביא, נביא זעם ונביא נחמה, כשהדובר מצפה לשמוע מפיו את נבואת הנחמה: "אמר, נביא האחרית והישע, / האם אל קצה מסה הגענו, / להרי החשף שלפני הפדות, / לקרב אחרון, קרב-איתנים / בין אשמידי ובין האלהים, / בחרבו האדירה לסוף יצא? / היש בפיך נחמה (הן גם נחם ידעת!)".⁶

1.1.1. העלייה לארץ-ישראל כעליית הצלה: סיפור העלייה החמישית

האסון שהומט על יהדות פולין כבר עם פרוץ המלחמה והאירועים שהתרחשו במהלך החודשים הראשונים למלחמה איששו את הנחת היסוד של האידיאולוגיה הציונית בדבר שלילת הגולה והתברר שהנבואות הקודרות ביותר קורמות עור וגידים. בשנים 1939–1941 החלה להופיע סיפורת המגוללת את סיפורם של העולים בעלייה החמישית. בסיומם, עולה הגיבור לארץ-ישראל וכך מוצא הצלה פיזית ונפשית. הסיפורים נפתחים ברקע הגולה, כאשר במרכזם ניצבת דמות של יהודי צעיר. בתחילה, הגיבור סובל מגילויי האנטישמיות בסביבתו, עד אשר האנטישמיות מחוללת בקרבו תהליך של התפכחות, ושיאו של הסיפור מגיע עם עלייתו של הגיבור לארץ-ישראל המלווה בשינוי פנימי. התשובה לבעיית יהודי אירופה, על-פי אותם סופרים, היא הציונות והחיים בארץ-ישראל.

רבים מיהודי מרכז אירופה ומערבה בשנים שבין שתי מלחמות-העולם הדחיקו את זהותם היהודית. הם ידעו על יהדותם במעורפל, אך העדיפו לא לחקור את זהותם היהודית, ובחרו להתעלם מהידיעה על יהדותם מתוך ניסיון להשתלב כאזרחים שווים במדינות-הלאום; היו אף כאלה, שפיתחו רגשות של אנטישמיות עצמית. אולם, היהודים – בגרמניה במיוחד – לא יכולים היו להמשיך להחזיק במנגנון ההדחקה לאחר השלטת עיקרון הגזע עם הנהגת חוקי נירנברג (1935), ולנוכח גילויי האנטישמיות שניכרו בעיתונות, בתעמולה וברחוב הגרמני. אותם יהודים נאלצו להתמודד עם המודחק.⁷ העלייה החמישית החלה בשנת 1929,⁸ ולפי מחקרו של בצלאל עמיקם, מספר הפליטים מגרמניה שמצאו בארץ-ישראל את ביתם נע בין 55 ל-60 אלף, שהם קרוב לרבע מהעולים לארץ בשנים 1933–1941.⁹ העלייה מגרמניה הגיעה גלים-גלים, בהתאם לאירועים שהתרחשו: הגל הראשון הגיע כתוצאה מעליית היטלר לשלטון, ושיאו היה ב-1934

⁵ ביטוי זה נשען על הפסוק "ודמע תדמע ותרד עיני דמעה כי נשבה עדר ה'" (ירמיהו יג 17).

⁶ שמעון גינצבורג, כסלו-טבת ת"ש. "לביאליק", מאזנים, כרך י', חוברת א' (נ"ב): 13–15.

⁷ על נושא זה ראו בהרחבה בספר: עמוס אילון, 2004. רקוויאם גרמני: יהודים בגרמניה לפני היטלר, 1933–1943, מאנגלית: דני אורבך, הוצאת דביר.

⁸ לפי מחקרו של בצלאל עמיקם, ניתן לחלקה לשני גלים: הגל הראשון בשנים 1929–1931 התאפיין בעלייה חלוצית עובדת. הגל השני בשנים 1932–1936 היה גל של עלייה המונית ורבגונית. פולין הייתה ארץ המוצא העיקרית של העולים, ובקרב עולי גרמניה חל גידול ניכר. בשנים 1929–1931 היו עולי גרמניה רק 3% מכלל העולים, ובשנים 1932–1938 היו 18.7%; בצלאל עמיקם, תש"ס. נירים ראשונים: ההתיישבות בימי העלייה החמישית, יד יצחק בן-צבי: 10–12.

⁹ שם: 146.

(9,800 עולים). עוצמת העלייה התחזקה לאחר קבלת חוקי נירנברג (1935). לאחר ליל-הבדולח (1938) החלה עלייה של מנוסת-פליטים (8,500 עולים).

מספר סיפורים מדגישים את גילויה המחודש של הזהות היהודית בקרב יהודי אירופה. למשל, בסיפור מאת א. ברטורא,¹⁰ "מעשה-פלא של נגריד", המספר מתאר כיצד משפחתו הייתה מרוחקת מיהדותה עד למאורעות ליל הבדולח, "ושוב דבר לא שתף אותנו אל 'אחינו לגזע'".¹¹ בליל הבדולח עצמו, פרצו הפורעים לביתם, אך הדובר הצליח להימלט. יחד עם עוד יהודים ניצולי אותו לילה, הוא עלה לספינה שהעפילה אל ארץ-ישראל.

סיפורו של אברהם שמואל שטיין¹² "בעקבות 'היהודי זיס'" פונה אל העבר הרחוק של יהדות גרמניה. הסיפור נע בטווח השנים שמימי-הביניים ועד הימים שלפני פרוץ מלחמת-העולם השנייה. במרכז הסיפור עומד קורט, סוחר יהודי שהיגר בצעירותו מגליציה לגרמניה, והסיפור מגולל את חייו בגרמניה בימים שבין שתי מלחמות-העולם. דמותו של היהודי זיס אופנהיימר, ששימש שר הכספים של הדוכס קרל אלכסנדר, מייצגת את ההיסטוריה הרחוקה של יהדות גרמניה בימי-הביניים והיא משמשת אנאלוגיה להווה,¹³ בגדר ההיסטוריה לעולם חוזרת. במקביל להצלחה שנחל קורט בעסקי המסחר בגרמניה, הולכת צבת האנטישמיות וסוגרת על הציבור היהודי בגרמניה. בתחילת הדרך, קורט עצמו מפתח רגשות אנטישמיים ומבקש להציב עצמו מן הצד השני של המתרס. הוא רוחש שנאה כלפי הרבנים וכלפי הקהילה היהודית. הוא חש שהיהודים סביבו "אבן נגף הם לו בדרך".¹⁴ אך בחלוף השנים הולך ומחמיר היחס כלפי היהודים. עליית היטלר לשלטון והרדיפות אחר "אוייבי המשטר" מובילים אותו להחלטה לצאת את גבולות גרמניה. "יש המאיימים בהפקעת הרכוש, ויש המאיימים בגירוש כל היהודים. אוי לו מאלה, ואבוי לו מאלה." קורט בוחר לעלות לארץ-ישראל. הוא לוקח חלק כפועל בבניין מוסדות רפואה על הר הצופים. הוא, שסבל מ"תשישות גוף וריקניות נפש" הופך לפועל-כפיים "שזוף, נקשה, יציב בעבודתו". קורט עובר את ה"תיקון" המיוחל עם הגיעו לארץ: "מצאתי את הנתבי לעמי, לארצי, לעצמי. טעם-חיים חדש אני טועם כיום. טעם חדש. – ודמעה נשרה מעיניו – –".

¹⁰ **אברהם ברטורא** (קודם: ברגמן): סופר ומתרגם. היה פעיל בתנועת "גורדוניה" בלבוב. ב-1938 התיישב בחולדה. נתפס בחיפוש הנשק בחולדה והיה אסור בין השנים 1943–1945. היה מעורכי **אלומות** בהוצאת חבר מורים (תש"ו-תש"ט). בשלהי שנות הארבעים עבד במדור ההסברה של רשות השידור והעביר במסגרת שידורי רדיו "קול ישראל" תוכניות לימוד עברית לעולים. עבד במשרד החינוך והתרבות. ראו: אברהם בר-טורא, 1988. "אברהם בר-טורא (ברר) מספר", בתוך: **פודולוצ'יסקה והסביבה**, ארגון יוצאי פודולוצ'יסקה והסביבה בישראל: 49–60.

¹¹ א. ברטורא, 3.1.1940. "מעשה-פלא של נגריד", **הארץ**: 5.

¹² **אברהם שמואל שטיין (1912–1960)**: סופר ועיתונאי. יליד ביאליסטוק. למד במכון למדעי-היהדות בברלין ועלה לארץ-ישראל ב-1936. היה חבר מערכת **דבר**.

¹³ קרל אלכסנדר (1684–1737): דוכס וירטמברג בשנים 1733–1737. בתחילת כהונתו, היהודים שחיו במדינה הוגבלו וחיו בגטו. אולם, לאחר שמיינה ב-1736 את יוזף זיסקינד אופנהיימר ("היהודי זיס", 1698–1738) ליועצו הכלכלי, הסיר את מרבית ההגבלות על היהודים. אופנהיימר הנהיג שינויים בכלכלת המדינה והקים בה את הבנק הראשון. נעצר ביום מותו של קרל אלכסנדר והוצא להורג באכזריות מספר חודשים לאחר מכן. דמותו שימשה לסופר ליאון פויכטוונגר השראה לכתיבת הרומן **היהודי זיס** (1925). בשנת 1933, העלה תיאטרון "הבימה" מחזה המבוסס על הרומן בבימויו של צבי פרידלנד. במחזה, צייר שמעון פינקל (1905–1990; עלה ב-1924), שחקן חבר "הבימה" (מ-1927), את תמונת היהודי המבקש להיטמע בחברה הגרמנית כדמות טרגית של תועה דרך (שלי זר-ציון, 2007. "התיאטרון הארצישראלי (התא"י): תנועה בין פריפריות תרבותיות", **זמנים**, חוברת 99: 25). באנגליה, בשנת 1934, הפיק מייקל בלקון סרט פרו-יהודי בשם **היהודי זיס** שנועד להתריע מפני האנטישמיות הגרמנית. יוזף גבלס, שר התעמולה הנאצי, יזם הפקה של סרט באותו שם (1940), שהיה לאחד מסרטי התעמולה האנטישמיים החריפים ביותר.

¹⁴ א. ש. שטיין, 29.12.1939. "בעקבות 'היהודי זיס'", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1–3.

הסיפור "בין שתי אמהות" מאת יהודה יערי¹⁵ הוא סיפור על מצוקת יהודי גרמניה המסופר באמצעות התחקות אחר דמות של פליטה מגרמניה. הסיפור, המתרחש בשלהי 1941, נפתח בתחינה מאת הפליטה להקשבה: "מוכרחה אני לשפוך את נפשי..."¹⁶ בעלה והיא, זוג רופאים, החליטו להישאר בגרמניה שלאחר עלות היטלר לשלטון עד כמה שיוכלו. לאחר שרוב הרופאים היהודים נמלטו, הם נשארו מתוך תחושת שליחות כלפי הקהילה היהודית. מאורעות ליל הבדולח חוללו משבר בחייהם כאשר היא משמיעה בין דבריה את הביקורת שהפנו בני היישוב ליהודי גרמניה על כך שלא קראו בזמן את האותות: "וקודם לכן היה גן עדן בגרמניה? ועד עכשיו לא היה ברור לכם שצריך לברוח? כלום לא הרגשתם שהקרקע נשמטה מתחת רגלי היהודים בגרמניה?"¹⁷ בני הזוג חיפשו דרך מילוט לארץ-ישראל או לאמריקה, אך שעריהן ושערי כל המדינות היו נעולים בפניהם, ואז החליטו לחפש דרך להציל את ילדם בן החמש, מיכאל. מכרים שהשיגו סרטיפיקטים הציגו לקחת את הילד במקום אחד מילדיהם שנסע לקיבוץ הכשרה בהולנד. תחושת הבטן של האם-המספרת בישרה לה רעות, אך היא נשברה תחת הלחץ שהפעיל בעלה: "אינך רוצה שיסע עכשיו, סופו שיסע כשהוא יתום". לנגד עיניה, היא ראתה את כל הילדים, בנים לאבות שמתו במחנות ריכוז בגרמניה. וכך, בנם הצטרף אל המשפחה שעלתה לארץ-ישראל ובחלוף הזמן המכתבים מארץ-ישראל נעשו קודרים יותר ויותר. המכרים התקשו למצוא פרנסה, ומסרו את שני ילדיהם למוסד חינוכי לילדי גרמניה, ואת מיכאל מסרו למרת ג., אלמנה נדיבה בירושלים, אף היא יוצאת גרמניה, שאין לה ילדים. באותן שנים הורע כמובן גם מצבם של ההורים בגרמניה. לאחר פרוץ המלחמה, נעצר האב ונלקח למחנה ריכוז, שם נרצח. האם החליטה לברוח מגרמניה ולהגיע לארץ-ישראל ויהי מה. היא עברה מסע עמוס מכשולים ותלאות עד שעלה בידה להגיע לירושלים ולפגוש את בנה. מייד לאחר המפגש, היא עברה התמוטטות פיזית ונפשית: "כל הפורענויות שבאו עלי בשנים האחרונות, נתנו עכשיו אותותיהם בי בבת אחת. כרעתי תחתי שבורה ורצועה"¹⁸ היא סבלה מדכאון ושיקומה ארך כחודש. רופא עיניים בבית-החולים הציג לה לעבוד אצלו, ולמחרת חל בקרבה שינוי: "רגע של הארה חדשה, של הקלה; כאילו נשאר מעלי פתאום כל אותו משא כבד של יגיעה ודכדוך שהיה מעיק עלי כל כך במשך השנים האחרונות." היא הרגישה מוכנה לפתוח דף חדש בחייה. היא החלה להיפגש עם בנה מידי יום עד שחשה שהגיע הזמן שיעבור לגור עימה. היא ניגשה אל מרת ג., והשתיים רבו ביניהן כבמשפט שלמה על זכותן כאמהות של מיכאל. הסיפור מסתיים ללא פתרון, והמספרת פונה אל המאזין ואומרת שבהצללתו של הילד מהמציאות בגרמניה אין בעיניה נחמה: "ואל תזכיר לי, בבקשה, את הילדים שנשארו שם בגרמניה. הלואי ויכולתי לשכוח אותם. בכל עת ובכל שעה הם עומדים לנגד עיני, הם ואמותיהם המעונות. [...] אבל, האמינה לי, גם בזה אין לי נחמה."

¹⁵ יהודה יערי (קודם: ואלד) (1900–1982): סופר, מחזאי ומתרגם. יליד טרנוב, גליציה. בנעוריו הצטרף לתנועת "השומר הצעיר". עלה לארץ-ישראל ב-1920 ועבד בייבוש ביצות וסלילת כבישים. ב-1926 עבר לירושלים. בשנים 1928–1933 ישב בארצות-הברית. עם שובו לארץ, היה לספרן בבית הספרים הלאומי ואחר-כך עבד בלשכת קרן היסוד בירושלים.

¹⁶ יהודה יערי, 30.1.1942. "בין שתי אמהות (סיפור)", דבר: 3.

¹⁷ שם.

¹⁸ יהודה יערי, 6.2.1942. "בין שתי אמהות (סיפור) (סוף)", דבר: 3.

הסיפור "בן... בן... בן... : סיפורו של פליט" מאת מ. ב. לזבניק¹⁹ מסופר בגוף ראשון על-ידי יהודי צעיר מגרמניה שהצליח להגיע לארץ-ישראל. אביו היה שען, שנפטר "לפני בוא ימי האפלה במדינתנו".²⁰ המספר מתאר בהתרגשות את הירושה שנשא על גופו לאורך מסע הייסורים – שעון מיוחד שאביו הכין עבורו לפני מותו – עליו שמר בקרבת לבו. כעבור שנה בדיוק לאחר מות האב, באו ימי הרעה על גרמניה. השעון ליווה את המספר בתקתוקיו "בן... בן... בן..." ובתוך כך, נזכר הבן בפסוקי החוכמה של אביו ועבר תהליך של התקרבות אל היהדות ואל הציונות. הוא שמע את קולו של אביו אומר לו: "בבסיס המולדת המיוחדת היא הצלתך, בני, הצלת שרידי עמך מעיניויהם", והתקרב אל קבוצת יהודים שהתכנסו וספגו בצמאון ממקורות התרבות היהודית. יום אחד, הגיע אליהם אדם גרמני שיידע אותם בלחש כי המשטר מתכוון לעצור אותם ולכלואם בדכאו. המספר נפרד מייד מאמו החולה ומאחותו וכעבור יומיים היה כבר הרחק מעבר לגבול. צלצולי השעון ליוו אותו עד שיצא מכלל סכנה בתחומי "הטורפים האריים", והוא החליט להפעיל מחדש את השעון רק כאשר יישב בראשונה אל השולחן "בין אחים מוצלים כמוני במולדת העברית 'הנצחית-העולמית'". אחד הפליטים פתח עימו בשיחה, והצהיר כי לו היה זה בגדר האפשר, היה מעדיף להתנצר ולהישאר בגרמניה, והמספר מתווכח עימו ועונה לו בזו הלשון: "יסוריני היום ותלי תלים היסורים והסכנות, שעודם מוכנים לקראתנו, ימרו-יטהרו את לב כולנו, יגלו-יבהירו בכל אחד מאתנו את הקדוש לכולנו, את הצמאון לסבול ולייחל בשם הקדוש לנו..."

החל ביוני 1940, ראה אור בהמשכים הרומן שכתב ארי אבן-זהב, 'אדם וספינה', מעל דפי השבועון 'העולם'.²¹ כתיבת הספר נמשכה על-פני השנים תרצ"ז-תרצ"ח, והושלמה ככל הנראה בתרצ"ח,²² אך פרסומו התעכב בשנתיים (בשבועון 'העולם') עד שלוש (כספר בהוצאת "יבנה").²³ חלק מהרומן נדפס בפולנית זמן-מה לפני כן, מעל דפי כתב-העת 'נאש פשעגלונד' (*Nasz Przegląd*) בווארשה.²⁴ הרומן היה אחד מספרי הפרוזה הראשונים (אם לא הראשון בהם) שהתמקדו

¹⁹ משה ברוך לזבניק (1879–1956): משורר. יליד פייטריקוב, פלך מינסק. עסק בהוראה בווארשה וכן בעבודה ספרותית. עסק בהוראה גם בארץ-ישראל.

²⁰ מ. ב. לזבניק, 20.3.1942. "בן... בן... בן... : סיפורו של פליט", דבר : 3.

²¹ ארי אבן-זהב (1899–1971): סופר, משורר, מתרגם, מחזאי וסופר לילדים ונוער. יליד העיירה גראייבו שבפולין, התחנך חינוך עברי, ובזמן מלחמת-העולם הראשונה עבר ללמוד בלייפציג. עלה לארץ-ישראל בראשית תרפ"ג. בשנים 1924–1946 שימש מזכיר אקדמי של האוניברסיטה העברית, והיה מקורב לבכירי האוניברסיטה "ל מאנגס ויוסף קלוזנר. תחילת פרסומו הספרותי – בידיש, ויצירתו הראשונה בעברית ראתה אור בשנת תרפ"א בכתב-העת 'העולם' בעריכתו של משה קליינמן; ארי אבן-זהב, "מרשות היחיד", ספרות צעירה, גיליון 7, 27.4.1939 : 2.

²² בשער כתב-היד של הרומן נכתב: "ירושלים, תרצ"ץ", וכך גם בסוף הספר חתום: "ירושלים, תרצ"ח". ראו גם מכתבו של ארי אבן-זהב ליצחק עוגן מתאריך 6.6.1940, שבו כתב: "היום התחיל להופיע רומן חדש שלי ב'העולם', שגמרתי לפני שנתיים." (גזים, 169 : א-67158).

הרומן התפרסם בארץ-ישראל מעל דפי השבועון 'העולם' בסדרה של 27 חלקים במהלך יותר מחצי שנה, בין החודשים יוני 1940 לינואר 1941. מאוחר יותר, לקראת סוף שנת 1941, ראה אור הרומן בשלמותו בספר, ב-25 פרקים, בהוצאת יבנה. זאת, על-פי: טבת-שבט תשי"ב. "ספרים חדשים שנתקבלו במערכת", גלינות, כרך י"ג, חוברת א' (ע"ג) : 53.

²³ ארי אבן-זהב, 1941. אדם וספינה: רומן, הוצאת יבנה.

²⁴ הרומן תורגם לפולנית בידי בתו של נחום סוקולוב (סוקולוב-רצ'קובסקי). ב-26 בינואר 1939 התקבל מכתב מהעיתון נאש פשעגלונד (*Nasz Przegląd*) בווארשה, ובו אישור לחוזה בין אבן-זהב לבין העורך י. אפנשלאן בעניין "הרומאן של כבודו אודות אנית 'תל-אביב' (שם הרומן ב'נש-פשגלונד' טרם הוסכם)"; העיתון *Nasz Przegląd*, 26.1.1939. מכתב לארי-אבן זהב, גזים, 40 : 288461/2.

הקטע הראשון נדפס ביום פרוץ מלחמת העולם-השנייה, 1.9.1939, בגיליון האחרון שיצא לעיתון זה, שהוצאתו נפסקה מחמת המלחמה. לפי עדותו של ארי אבן-זהב בפתק המצורף לכתב-היד של הרומן (גזים, 40 : כ-33700).

במציאות של יהדות גרמניה בשנות השלושים ובפרשת העלייה החמישית. פרשת האנייה ברומן מהווה מסגרת היסטורית המעניקה ייצוג למספר תהליכים שאפיינו את יהדות גרמניה ואת המציאות ביישוב היהודי בארץ-ישראל במשך שנות השלושים: הרעת מצבה של יהדות גרמניה ובעקבותיה העלייה הגרמנית הגדולה אל ארץ-ישראל בשנות השלושים (העלייה החמישית); השתלבות העולים מגרמניה וקליטתם ביישוב היהודי בארץ-ישראל; והידרדרות מפעל הספנות העברית, לא מעט מפאת יחסם הלקוי של מוסדות היישוב היהודי בארץ-ישראל.

'אדם וספינה' הוא רומן היסטורי המבוסס במידה רבה על תולדות האנייה "תל-אביב"²⁵. באמצע שנות השלושים, בעל האניות ארנולד ברנשטין מהמבורג, יחד עם בעלי הון יהודים נוספים, החליטו לפעול באופן אקטיבי לטובת הספנות העברית, וייסדו את "חברת ארץ-ישראל לספנות" שמקום מושבה היה בחיפה. החברה רכשה אנייה, לה הוענק השם "תל-אביב". האנייה החלה להפליג בקו שבין חיפה וטריאסט בחודש מרס 1935,²⁶ אולם מפעל ספנות זה לא שרד זמן רב. מכונותיה של האנייה היו ישנות, והסקתה בפחמים עלתה ביוקר רב. המחירים הגבוהים של כרטיסי הנסיעה גרמו למיעוט נוסעים, וכך נקלעה החברה לקשיים כלכליים לאורך שנות קיומה. התחרות מול הקו של החברה האיטלקית, "לויט טריאסטינו", שהיה לה מעין מונופול בתחום זה, וכך יכלה להציע כרטיסים במחירים זולים יותר, זירזה את קצה של "תל-אביב". בחודשים הראשונים של שנת 1937 עמדה האנייה מושבתת במשך חודשים ארוכים במימי נמל חיפה עד שנמכרה לחברה יפנית. בעת שעשתה את דרכה ליפן, היא טבעה בימה של סין הדרומית בין סינגפור והונג קונג.²⁷ **כשלו מפעל זה התקבל באכזבה רבה, ועורר חשבון נפש בקרב היישוב.**²⁸

שם הרומן כבר מעיד על כך, שאין המדובר בספינה עצמה בלבד, כי אם על "אדם וספינה"²⁹. הרומן הוא סיפורו של המלח ווילי ווייסמן, יליד 1899, יהודי צעיר בגרמניה של ראשית שנות השלושים, שחווה על בשרו את עליית הנאצים. העלילה נפתחת בשנת 1934, כאשר ווילי פוטר ממשרתו כקצין בספינת-המשא "המבורג" בשל יהדותו. האנטישמיות מורגשת בכל מקום, ונוכחותו של צלב הקרס מהווה סמל לאווירה האנטישמית: "מבטי העוברים ושבים, דגלי צלב-הקרס שהתנוססו על פני הרחובות קראו לו: אתה יהודי, אתה בן הגזע הטמא!"³⁰ עם עליית הנאצים, גם ווילי, כאחרים, האמין שהחברה הגרמנית תתפכח והכל ישוב להיות כשהיה, אולם משפוטרו, החל להבין את חומרת המצב. זאת ועוד, אביו של ווילי היה קצין בצוללת גרמנית שנספה בעת מילוי תפקידו במלחמת-העולם הראשונה. גם זכות זו לא עמדה לוילי כאשר כתב מכתב להנהלת החברה בבקשה להשיבו למקום עבודתו. אירוע משברי זה הפך לאירוע מכונן בחייו של ווילי, והוביל לשינוי ביחסו אל עניין זהותו היהודית. עד לפיטוריו, "מעט מאד ידע ווילי על גזעו,

²⁵ חומרי הגלם ההיסטוריים ליוו מקרוב את כתיבת הרומן. הרומן עוסק בהפלגות האנייה "תל-אביב" בקו חיפה – טריאסט ופרטים רבים ברומן מבוססים על אירועים שאמנם התרחשו בהקשר לאנייה "תל-אביב". טווח הזמן בו מתרחשת העלילה הוא השנים 1934–1938. הסופר מצהיר על הקשר של יצירתו לאירועים ההיסטוריים כבר בהקדשה בפתח היצירה: "לזכר הנשכחה מלב האניה 'תל-אביב' שטבעה במימי יפן".

²⁶ זאת, לפי הידיעות: 5.3.1935. "עוד אניה לחברה יהודית", **דבר**: 6; 17.3.1935. "האניה 'תל-אביב' מביאה אוירונים בלי מנועים", **דבר**: 6; וכן: 25.12.1935. "לאחר 20 הפלגות של אניה עברית", **דבר**: 3.

²⁷ 8.4.1938. "האניה 'תל-אביב'", **דבר**: 18.

²⁸ ראו: 20.5.1937. "עלה וגדל, נמל תל-אביב! עלי, ימאות עברית!", **דבר**: 1; ישראל קרניאלי, 10.6.1937. "עם הכנוס הימי הראשון: כיבוש הים", **דבר**: 4; 17.9.1937. "בספנות: האניה 'תל-אביב'", **דבר**: 5.

²⁹ חשוב לציין, כי במקור, נקרא הרומן "כגורלו של אדם". ראו: ארי אבן-זהב, תרח"ץ. "כגורלו של אדם" [כתב-היד לרומן **אדם וספינה**], **גנזים**, 40: כ-3992.

³⁰ ארי אבן-זהב, 1941: ז.

עד שבאו עריצים אלה והעמידו אותו על יהדותו. לאחר הפיטורים, הוא בחר להשליך את ספריהם של גיתא ושילר לתנור מפני ש"השירה פנתה את מקומה לעריצות", והחליף אותם בספרים על תולדות ישראל, ובהם 'מלחמות היהודים' ליוספוס פלביוס, אותו הוא קרא בתחושת גאווה על הגבורה היהודית. בעקבות השינוי הפנימי שחל בנפשו, הוא חשב: "אילו היה נאלץ לפני שנה, בגלל איזו סיבה שהיא, להמיר את דתו, היה עושה זאת בלי כל פקפוק. עתה לא היה ממיר את דתו בעד כל הון שבעולם."³¹ יתרה מכך, ויילי כבר אינו אורח קרוא בביתה של גרטרוד, חברתו הנוצרייה שעימה היה אמור להינשא.

גם יחסו כלפי הציונות עבר שינוי יסודי. התעמולה האנטישמית מעל דפי העיתונות הגרמנית הביאה אותו לידי זעם רב, ועם הזמן צמחו בקרבו רגשות ציוניים. הוא פנה לראשונה אל העיתונות היהודית בדמות ה'פאמיליענבלאט' וה'יודישע רונדשאו'.³² עד למשבר הפיטורים, הוא לעג לציונים, אך כשקרא על העיר העברית, על מושבות וקיבוצים, חשב: "אלפים יוצאים את גרמניה ומוצאים להם בארץ-ישראל מקום-מקלט – הלא דבר גדול הוא!"³³

המפנה חל כאשר ויילי זכה בהזדמנות להיות קצין על הספינה "הוהנברג" בה עבד אביו, ובה עבד גם הוא עצמו לפני שעבר לעבוד ב"המבורג". האנייה נרכשה על-ידי יהודים, והיא היא האנייה "תל-אביב". לאחר שקרא ב'יודישע רונדשאו' על רכישת "הוהנברג" בידי יהודים, הוא נתקף בהתרגשות רבה, וכתב מייד מכתב בקשה לעבודה באנייה.

עלילת הרומן מתרכזת ברובה בעיר חיפה, שם בוחרת משפחת קאמפינסקי להתיישב. ויילי היה מאוהב בילדותו ברות, שנישאה למקס קאמפינסקי העשיר. הוא פגש אותם כשעלו לארץ באנייה "תל-אביב". עולים רבים מגרמניה, שהתרגלו בדרך-כלל לרמת חיים מבוססת, התקשו להתמודד עם אובדן רכושם ועם המציאות הכלכלית הקשה ביישוב היהודי. לפי בצלאל עמיקם, לעולים מגרמניה בעלייה החמישית הציעה ארץ-ישראל לא רק מקלט ומקום הצלה, כי אם אתגר רציני. עולי גרמניה מצאו מציאות זרה ובין היתר, נתקלו במידה רבה של מונופולזציה של עמדות-המפתח הכלכליות שאוישו על-ידי העולים שקדמו להם.³⁴ קשיים אלה וההתמודדות עימם מקבלים ביטוי ברומן 'אדם וספינה' דרך בני משפחת קאמפינסקי, ובעיקר בדמותו של האב מקס. לאחר הגיעם לארץ, העיק המצב הכלכלי החמור על המשפחה, שעלתה כאשר לרשותה 50 לירות בלבד: "העליה מגרמניה היתה בימים ההם גדולה, רחובות שלמים נבנו בקדחתנות ומחירי הדירות האמירו מיום ליום. מכס היה נרגז: היתכן שינצלו את אסונה של יהדות גרמניה להפקעת מחירים?"³⁵

עם התקדמות הסיפור, נכנסת העיר חיפה לתקופה מתוחה של פרוץ מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. במקביל, יהדות גרמניה סבלה מגזירות קשות יותר ויותר: "דפי העתון מלאים היו ידיעות

³¹ שם.

³² מן העיתונות היהודית שראתה אור בפולין ובגרמניה עד מלחמת-העולם השנייה. פאמיליענבלאט (תרצ"ז-תרצ"ט): ראה אור בווארשה בעריכת ש. רוטשטיין. יודישע רונדשאו (Juedische Rundschau) (1896–1938): ביטאונה של ההתאחדות הציונית של גרמניה. ראה אור בברלין (נקרא גם Israelitische Rundschau). המשיך לצאת לאור בירושלים בשם Juedische Welt-Rundschau (1939–1940). ראו: חגית לבסקי, תש"ן. **בטרם פורענות: דרכם וייחודם של ציוני גרמניה, 1918–1932**, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס: 20–21.

³³ שם: י.

³⁴ שם: 147.

³⁵ שם: עא.

זוועה. פה, בארץ-ישראל, ממשכים הערבים במעשי-חבלה; בגרמניה ממצאים בכל יום גזירות חדשות על היהודים, ורבים מן הנשלחים למחנה-ההסגר רק אפרם שב למשפחתם; אוירה של מלחמה שוררת באירופה.³⁶ לאחר שנודע על מכירת האנייה "תל-אביב" לחברה יפנית, התנדב ווילי להיות המלח היחיד שיישאר על סיפונה וישיט אותה, והוא נספה כאשר הספינה טבעה במימי יפן.

מהרומן עולה האשמה כלפי היישוב היהודי, שלא עשה די כדי לאפשר את המשך פעילותה של האנייה. כבר בהקדמה לרומן, כתב אבן-זהב את כתב-האשמה שלו כלפי היישוב ומוסדותיו: "עצם המאורע הזה וכל ההתחבטויות הקשות שהיו כרוכות ביזמה זו, וסופה הטרגי של היזמה, שלא מעט אשמים בו גם אנחנו כולנו, הישוב העברי בארץ ומוסדותיו והצבור היהודי שבגולה, – ראוי שיקבע לו זכר בספרותנו".³⁷ בסיום כתב: "לא קם ל'הרצליה'³⁸ גואל מתוך הישוב הארץ-ישראלי – כפי שכתב אז באחד העתונים בהתמררות עסקן חשוב של ההסתדרות – לא גואל-שותף, לא גואל-פודה, לא גואל-משקיע, לא גואל-מלווה, לא גואל-מציל".³⁹

בעוד שהרומן עוסק בשנות השלושים, הרי שפרסום הרומן מתרחש בשנים 1940–1941, ברקע מלחמת העולם השנייה. עם צאת הרומן בשלהי שנת 1941, פירשו אותו המבקרים על רקע המציאות של השנים הראשונות למלחמת-העולם השנייה והדגישו את הטרגדיה של היהדות הגרמנית.⁴⁰ על רקע זה, כשלונה של האנייה העברית הראשונה נתפס כטרגי אף יותר, שהרי המשך פעילותה של האנייה "תל-אביב" עשוי היה להציל יהודים נוספים מצפורני הנאצים. זאת ועוד, סיפורה של אנייה זו נקרא בדיעבד כמקבילה ואף כנבואה לסיפוריהן של האוניות "פטריה" ו"סטרומה".⁴¹ כלומר, פרשנות הרומן נערכה דרך פריזמה של אירועים שהתרחשו לאחר כתיבת הרומן. משה קליינמן,⁴² עורך כתב-העת 'העולם', פרסם במסגרת מדור הביקורת הקבוע שלו ביקורת חיובית על הספר. קליינמן הדגיש את הטרגדיה האישית של ווילי שנספה כאשר היה כה קרוב להגשמת יעדו. דבריו של קליינמן הנסובים על מפח הנפש הציבורי של קריסת מפעל האנייה העברית, שהייתה אמורה לעזור להציל את יהודי גרמניה הנרדפים, מתמלאים בדיעבד בנוף טרגי. לטענתו, זהות סיפור עגום על ספינה שצריכה הייתה "לחצות ימים תחת דגלנו העברי ולהשיב תחת הדגל הזה נידחי גולה גאולים אל מולדתם, אבל 'גרמו העוונות' והיא נעשה תוחלה ומפח-נפש לבעליה ועובדיה, לאלה שרמזה להם עידוד וגאון לאומי..."⁴³ קליינמן שם דגש גם על

³⁶ שם: קסא.

³⁷ ארי אבן-זהב, 6.6.1940. "אדם וספינה", **העולם**, כרך כ"ח, גיליון ל"ח: 594–595. חשוב לציין, שדברי הקדמה אלה הושמטו עם פרסום הרומן בספר.

³⁸ בגרסה שנדפסה בהמשכים בשבועון **העולם**, שמה של האנייה הוא אמנם "תל-אביב", אולם בספר גופו, מסיבה שאינה ידועה, אולי על-מנת להרחיק את העדות, שינה ארי אבן-זהב את שם האנייה ל"הרצליה".

³⁹ אבן-זהב, 1941. שם: רה.

⁴⁰ הרומן זכה להתייחסות מועטה בביקורת ובמחקר הספרות. שניים מהמבקרים שכתבו על הרומן הם מקורביו של ארי אבן-זהב: משה קליינמן, עורך השבועון **העולם**, שבמסגרתו ראה אור הרומן בהמשכים; ויוסף קלוזנר, אליו היה מקורב במסגרת העבודה באוניברסיטה העברית.

⁴¹ על תגובת הסופרים לטביעת האניות הללו ראו בהמשך, בסעיף 1.1.4: האבל על הנספים באניות המפעלים (1940–1942).

⁴² **משה קליינמן (1870–1948)**: יליד הולופציניץ, ליד מז'יבוז', פודוליה. חי ברוסיה, ותקופה קצרה ישב בגליציה. עזב את רוסיה עם חבורתו של ביאליק (1921) וחי לסירוגין בברלין ובלונדון. עלה ב-1936. עורך השבועון **העולם** ועורך מדורו הספרותי.

⁴³ משה קליינמן [בחתימתו: קורא ותיק], 25.12.1941. "ביבליוגרפיה", **העולם**, כרך ל', גיליון י"ג: 104.

היות הרומן היצירה הספרותית הראשונה שעוסקת הן בטרגדיה של יהדות גרמניה בשנות השלושים, והן בנושא של העלייה החמישית ובקשיי העולים: "והרקע לכל זה הריהי הטרגדיה של היהדות הגרמנית, שבר גאונה והתמוטטותה והמלטות רסיסים ממנה אל חוף המולדת העתיקה ולבטיהם של אלה בהתאחזותם בקרקע החדש והתערום בה – כל אלה דברים שהבלטריסטיקה העברית מעלה אותם כאן כפעם הראשונה לנושא של יצירה ספרותית." ביקורתו הנוקבת של ארי אבן-זהב בעניין יחסו של היישוב כלפי מפעל זה הוא אלמנט חשוב בעיני קליינמן, העשוי להקשות את הקריאה על הקורא העברי בן-הזמן הניצב בפניה.

בדומה, כתב יוסף קלוזנר במכתב ששלח אל ארי אבן-זהב עם צאת הרומן: "אפשר, שבסוף הובלטה המגמה לגנות את כל אלה, שלא הצילו את הספינה, קצת יותר מן הראוי לסיפור." ⁴⁴ מאוחר יותר, פרסם קלוזנר ביקורת על הרומן, בה כתב: "בו [בספר] יש תיאור של כל ההרפתקאות, שאירעו למעפילים הראשונים, של כל הסבל, של כל הצרות, שבאו על ישראל." ⁴⁵

מאיר פרנקל הדגיש אף הוא את הראשוניות שבעיסוק בעלייה הגרמנית וכתב: "דברי הסיפור קרובים ללבנו, כי קרוב הזמן שבו קרו המאורעות וחביב עלינו הספר משום שהתאחדו בו שלש מעלות, הלא הוא רומן העליה הגרמנית ורומן הספנות העברית ורומן מזמן ההווה." ⁴⁶

1.1.2. התגובה למצבם של הפליטים היהודים

1.1.2.1. עדויות

סגירת שערי ארץ-ישראל באופן הרמטי כמעט על-ידי משטר המנדט הבריטי בהתאם למדיניות "הספר הלבן" (1939) והפגיעה בדרכי התקשורת עם אירופה בשל המלחמה, הובילו לצמא וסקרנות לעדויות מפי אנשים המצויים "שם", או מאנשים שהצליחו להימלט. ערכה של העדות כמקור מידע עלה, והעיתונות הביאה עדויות כאלה, בדרך-כלל מאת הפליט עצמו או מאת עיתונאי שראיין אותו. כמה מן הכותבים – בנציון בנשלוס (כ"ץ), י. מ. ניימן, יואל מסטבוים ומרדכי האלטר – חוו כולם את חומרת המצב על בשרם. הם ביקשו להעביר את התמונה לקהל הקוראים היושב בארץ-ישראל. מטרה נוספת של העדויות הללו הייתה לעיתים קרובות להשפיע ולעודד את היישוב היהודי לפעולה. הפליטים הפכו לנואמים מבוקשים בקרב חוגים רבים ביישוב היהודי. בנציון בנשלוס הרצה על רשמים משטח הכיבוש הסובייטי, ⁴⁷ ל. קופרשטיין הרצה על יהדות רומניה באסיפה בעיר רחובות ובאסיפת "הברית העברית העולמית", ⁴⁸ ומרדכי האלטר, עם הגעתו לארץ-ישראל, פתח בסבב של הרצאות בפני חוגים שונים ברחבי ארץ-ישראל על חיי היהודים בשטחי הכיבוש הסובייטי: באולם "מוגרבי" בתל-אביב, בסמינריון לספרות

⁴⁴ יוסף קלוזנר, "יט בטבת תש"ב [8.1.1942]. מכתב אל ארי אבן-זהב, גנזים, 40: א-11658.

⁴⁵ יוסף קלוזנר, בתוך: מנחם גרשון גלן, 1969. ארי אבן-זהב: המספר ומשורר ירושלים, הוצאת עם הספר: 84.

⁴⁶ מאיר פרנקל, 26.12.1941. "אדם וספינה" (ארי אבן זהב, הוצאת יבנה, ת"א), דבר: 4; חזר ונדפס בשינויים: מאיר פרנקל, 1943. "אדם וספינה", בצרון: ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן, ניו-יורק, שנה ה', כרך ט', חוברת א' (49): 75.

⁴⁷ 12.4.1940. "תל-אביב: במוסדות ובהסתדרויות", דבר: 8.

⁴⁸ 31.1.1941. "רחובות" ("בכפר"), דבר: 5; 3.3.1941. "על חרבות התנועה העברית באירופה" ("תל-אביב"), דבר:

ולביקורת בתל-אביב, בעיר רחובות, באסיפת "הברית העברית העולמית", ובפני הנוער העובד הרצה על מסעו מווארשה דרך וילנה לארץ-ישראל.⁴⁹

העדויות ראו אור בצורה גולמית, אם כרפורטזיות מעל דפי העיתונות ואם כספרי עדויות הכתובים כיומנים. זאת בשל העובדה, שגיבושה של יצירת ספרות רחבת-היקף – רומן, ספר שירים או פואמה – הוא תהליך מתמשך התובע פרק זמן ארוך הדרוש לעיבוד הרעיונות לכדי יצירה ספרותית מגובשת.

גבריאל טלפיר פרסם בכתב-העת 'גזית' רשימה לרגל הגעתו של בנציון בנשלום (כ"ץ) לארץ-ישראל לאחר כמה חודשי נדודים. בנשלום, יליד 1907, היה סופר, חוקר ספרות ומתרגם, והיה מן הדמויות הבולטות ביהדות פולין. הוא הורה לשון עברית באוניברסיטת קרקוב (1929–1939) והורה במכון למדעי-היהדות בוארשה (1937–1939). הוא נמלט עם משפחתו מווארשה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה והגיע לארץ בשנת 1940. משנת 1941 היה מנהל המחלקה לנוער ו"החלוץ" של הסוכנות היהודית. לימים היה לרקטור הראשון של אוניברסיטת תל-אביב. הגעתו עוררה התרגשות רבה בקרב הסופרים, ובאחת מישיבות הוועד של אגודת הסופרים נערכה לכבודו קבלת פנים, עליה דווח כי "השיחה שנתפתחה היתה חדורת אימת השעה בעולם ובחיי ישראל". בעקיפין, דרך עיניו של בנשלום, ניסה טלפיר לשער מהם הקשיים שעבר: "מי ידע לקרוא מתוך זוג עינים מציצות, מתלכדות את אשר עבר שם בגיא צלמות, בארץ עקובת דם בני אחינו, המתסרים תחת מגף ברברים, מי ידע לנער מעל נשמת היוצר העברי את סיוטי בעותים, שזעזעו את נפשו והטילו לתוכה ארס הזועה, שפתחה את פיה לבלוע אותנו חיים?!"⁵⁰ בנשלום עצמו פרסם את עדותו על הימים הראשונים למלחמה בפולין ועל נתיב הבריחה לארץ-ישראל בשלוש במות שונות: לראשונה במוסף הספרות של 'דבר', בשנית ב"חוברת פולין" בכתב-העת 'מאזנים'⁵¹ ובשלישית בספרו 'בסער ביום סופה: פרקי פולין' (1943). ב"חוברת פולין", הביא בנשלום במאמרו "אנו הולכים לוילנא" עדות על בריחתו מפולין בתחילת מלחמת העולם השנייה.⁵² בעת שהות בעיר לבוב, המחבר היה טרוד במחשבות על אפשרויות הבריחה. כל הגבולות היו סגורים בפני משפחתו. בחודש דצמבר, התגנבו לאזניו השמועות על פעילות יהודית מחתרנית המתקיימת בוילנה והמארגנת מעבר אל ליטא. בני המשפחה (המספר, אשתו ובנם הקטן) הצליחו לעבור לשטח ליטא ללא תקלה, כאשר בכל תחנה בדרך חיכה פעיל יהודי שסייע בהתקדמות אל ארץ-ישראל. איכרים מקומיים הסתירו אותם ושימשו מורי-דרך, כאשר לאורך מסע ההימלטות, סחבו ההורים את ילדם ב"שק" על גבם. תוך כדי ההליכה במסע המפרך, צפו הזיכרונות מן הימים הטרופים של פרוץ המלחמה:

"אני צועד, הלב נלחץ כבצבת, תמונות הימים שעברו עולות מתהומות הנפש ושוב אני

רואה בתים בוערים ורחובות הרוסים ואנשים אומללים הנמלטים על נפשם אובדי-עצות ושוב

⁴⁹ 24.1.1941. "עתון העתונאים מספר 27" ("תל-אביב"), דבר: 6; 21.2.1941. "תל-אביב", דבר: 6; 31.1.1941. "רחובות" ("בכפר"), דבר: 5; 3.3.1941. "על חרבות התנועה העברית באירופה" ("תל-אביב"), דבר: 4; 28.3.1941. "בנוער העובד" ("תל-אביב"), דבר: 8.

⁵⁰ גבריאל טלפיר [בחתימת: ג. ט.], טבת-שבט-אדר ת"ש. "בן-ציון בנשלום (לבואו לארץ)", גזית, כרך ג', גיליון י" (ל"ד): 37.

⁵¹ על "חוברת פולין" ראו בהרחבה להלן בסעיף 3.2: צעדים ראשוני ביצירת "ספרי הקהילות".
⁵² בשולי הרשימה הופיע הכיתוב: "מתוך הספר ת"ש בפולין". אין סימן לכך, שספר בשם זה יצא לאור, אולם בשנת 1943 ראה אור ספר העדות שלו **בסער ביום סופה**; וראו בהרחבה על ספר זה ועל העיכוב בהוצאתו לאור בסעיף 2.2.5. הוצאת ספרים בנושא השואה בסדרת "רומן".

אני שומע נפץ פצצות ושריקות-כדורים ובכי-מסכנים. נזכר אני בכל מה שעבר עלי בחדשים האחרונים: ימי המלחמה הראשונים על הרעשותיהם ופחדיהם, הבריחה מעיר-מגורי, הנסיעה ברכבת שהופצה בלי סוף, בלי רחמים, כבישים מאובקים, שרופי-שרב, עליהם דרכו רגלי העיפות והפצועות שעה אחר שעה, יום אחר יום, בלי סוף, בלי קץ, כניסת הצבא האדום, נסיעותי ונדודי בחפשי את משפחתי, חיי בלבוב הסובייטית. ועתה אני צועד ביער אפל זה. מה יהיה מחר?"⁵³

עדויות מאת י. מ. ניימן, עיתונאי מפולין, ראו אור מעל דפי עיתון 'דבר'.⁵⁴ י. מ. ניימן הוזכר ברשימת הסופרים והעיתונאים שנמלטו לוילנה שהתפרסמה בנובמבר 1939.⁵⁵ במרס 1940 הופיע תחת הכותרת "זעקת יהודי מפולין" מכתב פרי עטו שכתב בהיותו בוילנה. בעדותו צייר תמונה קודרת ביותר על מצבה של יהדות פולין: "האניה הגדולה ששמה יהדות פולין נטרפה בסערת-הים וצללה בתהום רבה ורק בסירות-הצלה מעטות ובחגורות-הצלה עוד נישאים-נאחזים אותם שרידים יחידים הנאבקים עם המים הזידונים, נאבקים ומשוועים לעזרה. [...] חורבנה של יהדות פולין גדול כל כך, שנבצר מהשגת האדם לתפסו במלוא היקפו ועמקו. כמעט אין לו אח ותקדים בתולדות האנושות."⁵⁶ הוא ביקר את אופן הסיקור של הטרגדיה של יהודי פולין בעיתונות היהודית בארץ-ישראל ובאמריקה וקרא לעיתונאים לראות את גודל השואה שבאה על יהדות פולין ולתת לה את התיאור הראוי. עדות נוספת פרי עטו התפרסמה לאחר עלייתו לארץ-ישראל במוסף הספרותי של 'דבר' תחת הכותרת "הרגש הראשון (מפנקסו של עולה מפולין)". עם הגעתו לארץ-ישראל, בדומה למכתבו שראה אור כחודש לפני כן, ניימן לא הסתפק במתן עדות גרידא, אלא העביר מסר חזק הקורא לפעולה. הוא טען, כי היישוב בארץ-ישראל חייב להפנים את המציאות ולהרתם לפעולה:

"הבעיה של היהדות הפולנית אינה משתקפת במידה מספקת, אינה מודגשת במידה מספקת. ודבר זה לא נאמר לגבי ההמון. מיד לאחר שירדנו מעל האניה בחיפה סובבו אותנו והקיפנו בשאלות על גורלן של עיירות פולין, על גורלם של רחובות בווארשה. ואין זו תאב-דעתנות גרידא, זוהי התענינות של אמת, של קרבת-דם. שהרי רכבות היהודים הפולניים שבישוב יש להם שם, בתוך מחנה האויב, אנשים קרובים ויקרים. ורוצים לדעת, בולעים כל פרט מסופר."⁵⁷

לדבריו של ניימן, ארץ-ישראל צריכה לשמש שופר לקולה של יהדות פולין שנחנק ואינו יכול להישמע בעולם הגדול. על היישוב לארגן עזרה חומרית ורוחנית לשלושה וחצי מיליון היהודים בפולין ובכך לשמש דוגמה ליהדות העולם. כעבור שלושה חודשים, פרסם י. מ. ניימן עדות על

⁵³ בנציון בנשלום, תמוז-אב ת"ש. "אנו הולכים לוילנא", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג' (נ"ט-ס'): 278.

⁵⁴ יחזקאל משה ניימן (1893-1956): עיתונאי, פובליציסט ועורך. השתתף עם נ. צמח בלהקה העברית הראשונה "הבימה" בבאליסטוק לפני מלחמת-העולם הראשונה. חבר מערכת ההיינט ועורך מדורו הספרותי עד מלחמת-העולם השנייה. עלה ב-1940. חבר מערכת דבר (ב. א., 28.9.1956. י. מ. ניימן, דבר: 12).

⁵⁵ 7.11.1939. "סופרים ועיתונאים שנמלטו לוילנה", דבר: 1.

⁵⁶ י. מ. ניימן, 6.3.1940. "זעקת יהודי מפולין", דבר (אמר): 2.

⁵⁷ י. מ. ניימן, 19.4.1940. "הרגש הראשון (מפנקסו של עולה מפולין)", דבר: 3.

הימים הראשונים למלחמה ועל החוויות הקשות שעבר בתקופה זו: "העינים סופגות תמונות מחרידות, סיוט מרגיז – ואת התמונות אי אפשר להקיא והן יורדות לדם, ומכים גל אל גל, – עד לשפת הלב."⁵⁸

מרדכי האלטר, סופר נוסף שהצליח להימלט ולהגיע אל ארץ-ישראל, פרסם את עדויותיו מעל דפי עיתון 'דבר' במהלך שנת 1941.⁵⁹ האלטר היה חבר מערכת 'דאס ווערט' בווארשה, וב-1939 ראה אור ספרו 'לחיים חדשים': ספור מחיי ההכשרה החלוצית בפולין. ב-4 בפברואר 1940 הופיעה ידיעה שכותרתה "קריאת סופרים פליטים" ובה נזכרו מרדכי האלטר וי. מ. ניימן ברשימת סופרים יהודים פליטי פולין המבקשים תמיכה להקלת הגירתם לאמריקה הצפונית והדרומית.⁶⁰ ב-13 בינואר 1941 התפרסמה ידיעה על הגעתו לארץ מפולין "אחרי טלטולים וסכנות".⁶¹ הוא החל לפרסם סדרה של מאמרים מייד עם הגיעו. ברשימה מפברואר 1941 כתב האלטר על מסעו מחוץ לליטא, וכיצד הפקיד בידי נער בן 12, חבר "פרייהייט – החלוץ הצעיר" את ספר התנ"ך שליווה אותו במנוסתו מווארשה לוויילנה. הוא סיפר על הפליטים שנסעו יחד ברכבת למוסקבה ושרו שירים עברים.⁶² הוא המשיך לפרסם סדרת מאמרים על תחנות שעבר במהלך מסע הבריחה מווארשה לארץ-ישראל.⁶³ לרגל חג הפסח, הופיעה רשימה פרי עטו על "הפסח האחרון בוויילנה", ובה סיפר כיצד יהודי זקן הסתכל במצה ובמסובים-הפליטים ופרץ בבכי: "עד מתי נאכל לחם חסד? הוא, שכל התלאות הרבות שעברו עליו לא העלו בו דמעות, הוא שקבר את קרוביו בדרך, סבל מכל ענויי האויב ומעין-הדמעות היה סתום – והוא בוכה!"⁶⁴ האלטר המשיך במגמת התיעוד של חיי היהודים בפולין, וביוני 1942 ראה אור ספרו 'חלוצים באו לעירה': ספור מחיי קבוץ-הכשרה בפולין בספריית "שחרות" של הוצאת "עם עובד".⁶⁵

כחלק מהמאמץ להביא בפני היישוב היהודי בארץ-ישראל את תמונת המצב בגולה, יצאו לאור החל באביב 1940 ארבעה ספרים של עדויות פרי עטם של פליטים שהצליחו להימלט מפולין ולהגיע לארץ-ישראל. בארבעת הספרים מתוארים התנאים הקשים בהם חיו היהודים בפולין מאז תחילת הפלישה. תיאורים אלה מספרים על רעב, מנוסה, מעשי התעללות מצד החיילים הנאצים ופוגרומים ביהודים. ספרים אלה ראו אור במסגרת ההוצאות הציבוריות והמפלגתיות הגדולות. המהירות בה הופיעו הספרים הללו מעידה על החשיבות שייחסו הוצאות אלה לנושא. כל תנועה ריכזה בידיה את העדויות שהגיעו מאת חבריה בגולה וראתה לנכון להדפיסן ולהפיץ אותן בקרב היישוב. להוצאות אלה ניתן לצרף את הוצאת "דבר", שערכה – ברל כצנלסון –

⁵⁸ י. מ. ניימן, 5.7.1940. "לב האומות", דבר: 4.

⁵⁹ מרדכי האלטר (1906–1976): סופר. יליד קולו, פולין. התחנך חינוך מסורתי. למד בקורסים למורים של "תרבות" בווארשה. בשנים 1930–1932 עסק בהוראה. היה פעיל בתנועת "החלוץ" בפולין ובקיבוצי ההכשרה. מ-1932 חבר עיתון הליגה למען ארץ-ישראל העובדת בפולין דאס ווערט. עלה ב-1941 והצטרף לקיבוץ דפנה.

⁶⁰ 4.2.1940. "קריאת סופרים פליטים", דבר: 6.

⁶¹ 13.1.1941. "בין הבאים", דבר: 1.

⁶² מרדכי האלטר, 3.2.1941. "השומרים אמונים לעברית בליטא המועצתית", דבר: 2.

⁶³ מרדכי האלטר, 28.2.1941. "ראשיתה של המחנת (פרק מספר הנדודים)", דבר: 4; מרדכי האלטר, 23.5.1941. "בשולי ההרפתקאות (פרק מספר הנדודים)", דבר: 4–5.

⁶⁴ מרדכי האלטר, 11.4.1941. "הפסח האחרון בוויילנה", דבר: 5.

⁶⁵ 24.6.1942. "ספרים חדשים ביעם עובד", דבר: 1.

עתיד להקים את הוצאת "עם עובד" באביב 1942. נושא השואה יזכה לעדיפות גבוהה גם בתוכנית הפעולה של ההוצאה החדשה.⁶⁶

הספרים 'בימי שואה: מפי שליחים ל'החלוץ'⁶⁷ בהוצאת הקיבוץ המאוחד ו'על משואות פולין' בהוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר⁶⁸ הם ספרים שקיבצו את עדויותיהם של שליחים או עסקנים מתנועות שונות. הספר 'שואת יהודי פולין' בהוצאת "הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולין"⁶⁹, כולל דיווחים וסקירות על רדיפות היהודים במזרח אירופה שנמסרו מפי עדי ראייה בימים 15 ו-17 בפברואר 1940.⁷⁰ שמות הספרים מלמדים על מגמתם להביא בפני הקוראים בארץ-ישראל את סבלות המוני בית ישראל בפולין. בשמות בולט השימוש המוקדם במושג "שואה", שבאותם ימים נועד לבטא חורבן ואסון גדול, אך כמובן שעדיין לא נשא את המשמעות בה נטען מאוחר יותר, עם הגילוי אודות ההשמדה השיטתית של היהודים.

אחד מבין ארבעת הספרים הללו הוא עדות מאת סופר. הספר 'ששים יום בפולין של היטלר: רשימות של עד ראייה' מאת יואל מסטבוים⁷¹ בתרגומו של יעקב קופמן בהוצאת "דבר" יצא

⁶⁶ על ספריית "מן המוקד" בהוצאת "עם עובד" ראו בהרחבה להלן, בסעיף 2.1.1: ייסוד ספריית "מן המוקד" בהוצאת "עם עובד".

⁶⁷ 31.5.1940. "מעבר לחומה", דבר: 4. הספר הוא אוסף של עדויות של שישה פליטים מפולין, שליחי תנועת "החלוץ". אניטה שפירא ציינה, כי לאחר פיזור הקונגרס הציוני ה-21 בז'נבה, שנערך בתאריכים 16-25 באוגוסט 1939, החליטו השליחים מארץ-ישראל ל"החלוץ" בארצות מרכז אירופה ומזרחה, לחזור לארצות שליחותם. אולם, שלושה חודשים בלבד לאחר מכן, בנובמבר 1939, חזרו השליחים, שהיו רובם ככולם אנשי הקיבוץ המאוחד, מפולין דרך ברית-המועצות לארץ-ישראל. כעבור חודשים אחדים יצא לאור הספר **בימי שואה**, ובו תיאור חוויותיהם של השליחים בפולין וברוסיה בדרכם לארץ; אניטה שפירא, 1980. "בגבנו אל הקיר: 1939-1944", בתוך: ברל, ספרית אפקים, עם עובד: 612-613.

הספר יצא בכריכה פשוטה, ללא ציון שנה ושם עורך, וייתכן שפרטים אלה מעידים על החיפזון ותחושת הדחיפות שאפיינו את הוצאת הספר. הכותבים בספר אינם מזוהים בשמותיהם המלאים. העדויות עוסקות בקיבוצי ההכשרה במרכזים היהודיים בפולין בימים שטרם המלחמה ובמסע הבריחה של חברי התנועה מתוך גבולות פולין עם פרוץ המלחמה. הפליטים העידו על המראות הקשים שראו בדרך, על התעללותם של חיילי הצבא הפולני ביהודים, ועל ההגעה לברית-המועצות והמפגש עם הצבא האדום. יש לציין, כי כמחצית מעמודי הספר מוקדשים ליהדות ברית-המועצות, שמצבה מוצג באור חיובי. בעוד שהפליטים חווים ברשימותיהם הרס וכלייה ליהדות פולין, הרי שליהדות שבשטח הסובייטי הם צופים (בהתאם לתפיסתם הפוליטית) עתיד של "חיים ללא הפלייה"; [ללא עורך], [1940]. **בימי שואה: מפי שליחים ל'החלוץ'**, הוצאת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הקיבוץ המאוחד: 102.

⁶⁸ הספר **על משואות פולין** יצא לאור בהוצאת הקיבוץ המאוחד. הספר נפתח בהסבר קצר מאת ההוצאה לאור. הספר מכיל רשימות, קטעי יומנים, תיאורים ומכתבים פרי עטם של למעלה מ-40 חברי התנועה. רק מיעוט קטן מתוכם הצליח להימלט משם. רוב החומר הגיע ממסדות התנועה בוויילנה ועבר עריכה בארץ. העריכה הייתה מינימלית מתוך רציונל "לקיים את הסינגון האינדיבידואלי של רוב החומר המכונס כאן, הטבוע בחותם ההתרשמות והחוויה הבלתי-אמצעית". הספר נחלק לחמישה שערים: "השואה", "בחזית", "בדרכים", "במחצית" ו"וילנה". שמות כל הכותבים מובאים בראשי-תיבות או פשוט בשם "חבר". הספר פותח ב"זיכור": "זיכור עם ישראל את רכבות הנשמות של בניו ובנותיו שנכרתו בלא עתם [...] אשר הוצאו להורג בראש כל חוצות על לא עוול בכפם, ואשר עונו במיני יסורים והומתו במיתות שונות, כי מזרע היהודים המה".

⁶⁹ "הוועד לעזרת יהודי פולין" – גוף שנוסד על-ידי הסוכנות היהודית ביוזמתו של יצחק גרינבוים – הקים בראשית 1940 מרכז לאיסוף הידיעות שהגיעו מפולין. בוועדה השתתפו גרינבוים, שפירא, דובקין וד"ר שמוראק. הוועדה כונתה אחר-כך ועדת הארבעה או הוועד לענייני יהדות פולין; דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945**, עם עובד: 27.

⁷⁰ בין העדים גם מנהיגים יהודיים נודעים כמו אפולנירי הרטגלס, שהיה נשיא ההסתדרות הציונית בפולין, ומשה קליינבאום [לימים: סנה]. הרטגלס העיד על המהלכים שנקט הצבא הנאצי לאחר כיבוש וארשה: הקמת היודנראט, התקנות האנטי-יהודיות ששללו מן היהודים את כל זכויותיהם, הרעב, עבודות הכפייה, השוד, ההתנכלות ליהודים ברחובות העיר, מקרי אונס, ורצח המוני של קבוצות של מאות יהודים. לפי דינה פורת, היה זה הסיכום המקיף ביותר על מצב היהודים באירופה בשנה הראשונה למלחמה; דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945**, עם עובד: 30.

⁷¹ **יואל מסטבוים (1882-1957)**: סופר. יליד מזריץ', פולין. גדל בעיירה הסמוכה שדלץ, התחנך חינוך מסורתי וכללי. בראשית המאה הגיע לווארשה וישב בחוגם של י. ל. פרץ, דוד פרישמן, הלל צייטלין, שלום אש ועוד. ב-1920 יצא ללונדון וערך את **די צייט**. לאחר שנתיים שב לווארשה. ב-1933 עלה לארץ-ישראל ובקיץ 1939 יצא לפולין וחי בווארשה במשך חודשיים בעת הפלישה הגרמנית. חזר לארץ-ישראל בשלהי 1939 (מרדכי חלמיש, 1990. **ידיש בישראל**, עקד: 216-219).

לאור באפריל 1940.⁷² הספר מבוסס על סדרת רשימות שפרסם מסטבוים מדי יום מעל דפי המוסף 'אמר' של עיתון 'דבר'.⁷³ ספר זה הוא עדות מפורטת ביותר על אוירת המלחמה שהורגשה בווארשה בחודשים שקדמו למלחמה ומתאר בפרוטרוט את ימי ההפגזות ואת המראות המחרידים שאפיינו את תחילתה. מסטבוים תיאר גם את היחס כלפי היהודים בווארשה לאחר סיום כיבושה: גזל, עבודות כפייה, הקמת הגיטאות ובריחת הפליטים מווארשה לכיוון השטח הפולני שהיה נתן לכיבוש הסובייטי. יואל מסטבוים המשיך בכתיבת זיכרונות מהגולה גם לאחר פרסום הספר.⁷⁴

ספרי העדויות מתאפיינים במתן עדות (או עדויות) בגוף ראשון, "מבפנים", ומתוך רגשות חזקים. בקיץ 1940, נתן גרינבלאט כתב רצנזיה על "שלשה ספרים על חרבן פולין" (בימי שואה: מפי שליחים ליהחלוץ", "על משואות פולין" ו"ששים יום בפולין של היטלר"). לטענתו, ספרים אלה לוקים באיכויותיהם הספרותיות. זאת ועוד, הניסיונות הללו לתנות את החורבן הגדול שבא כחתף על שלושה מיליון יהודים נבלעים בגלי הימים הסוערים ללא הד חזק. גרינבלאט ראה בשלושת הספרים הללו ניצוצות מהמדורה הגדולה שכלתה את יהדות פולין. רק יד האמן המנוסה תוכל לתת בבוא הזמן את הביטוי הספרותי האיכותי למאורע זה. זהו ביטוי נוסף לגישה הגורסת שיש קושי לעבד את גודל האירועים גם מחמת היעדר מרחק אסתטי. לפי גרינבלאט, "עוד טרם ישתלט עליהן [על חוויות האימים] ניב האמן לצקת אותן לדפוס אמנותי-ספרותי. ודאי שלאחר שיורחקו הדברים מתחום הראיה הפיסית והחתך הראשוני, ויוקדם עור העתים על הפצעים הפתוחים השותתים דם – יצרו גם בדפי שירה ואמנות".⁷⁵

1.1.2.2. ארבעה סיפורים קצרים

הידיעות העיתונאיות, עדויות הפליטים היהודים המופיעות בעיתונות, והחל בשנת 1940 – גם ספרי העדויות – מצאו דרכם אל הספרות עצמה. סיפורים קצרים נכתבו על-ידי סופרים ארצישראלים בהשפעת העדויות שהופיעו בעיתונות ובספרים על מצב היהודים בארצות הכיבוש הנאצי. הסיפור "בנתיבות עולם" מאת ליב חזן,⁷⁶ למשל, מתאר את מצבם של פליטי המלחמה בפולין באמצעות סיפורה של משפחה אחת, משפחת שמואלי. הסיפור נפתח בעיירה על גבול פולין-גרמניה בימי פרוץ המלחמה. שמואלי ובני משפחתו החליטו, יחד עם שאר תושבי העיירה, לברוח מזרחה מן העיירה שנכבשה בידי הגרמנים. במהלך המסע, כבר ביום הראשון, היטשטשו ההבדלים בין היהודים בני המעמדות השונים "והיו לערב רב של יהודים 'פליטים' עניים, שאין להם כלום, חוץ מגופם הרצוף וצוררות קטנים".⁷⁷ שמואלי ומשפחתו הגיעו אל עיירה אחרת שבה התקבצו יהודים רבים שסייעו זה לזה, אך עד מהרה גם עיירה זו הופצה על-ידי הצבא הגרמני.

⁷² 18.4.1940. "ששים יום בפולין של היטלר", דבר : 6.

⁷³ פרסום סדרת הרשימות החל ב-24 בדצמבר 1939. ראו: 24.12.1939. "קראו היום ב'אומר'" [מודעה], דבר : 1. הרשימה הראשונה נדפסה בטעות בחתימת: בן-יצחק.

⁷⁴ ראו על כך בהרחבה בהמשך, בסעיף 2.2.3: מספד על אנשי הרוח שנספו בשואה.

⁷⁵ נתן גרינבלאט, תמוז-אב ת"ש. "שלשה ספרים על חרבן פולין", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (ני"ט-ס'): 316. גישה דומה עלתה בביקורת של פ. היילפרין על ספרו של מסטבוים. הוא טען שהספר נכתב בחפזון ולא כל החומר בו פותח די צרכו; פ. היילפרין, 24.7.1940. "ששים יום בפולין של היטלר" ("מיומני"), דבר : 2.

⁷⁶ ליב חזן (1891–1969): יליד ביאליסטוק. חי בוויילנה עד 1912 תוך לימודים והוראה ואחר-כך במקומות שונים ברוסיה ובפולין. עלה ב-1935.

⁷⁷ ל. חזן, 25.10.1940. "בנתיבות עולם", דבר : 4.

המשפחה יצאה שוב אל עיירה אחרת, והאב נפרד מאשתו וילדו שהצטרפו לפליטים הנוסעים בעגלה. הסיפור משקף את ייאושו של הפליט: "לא היה איכפת לו, אילו באו עכשיו אירונים ושמר קץ לנדידתו על פני הכביש ולשארי חייו. נמאס, נמאס הכל... בכל זאת הוסיף ללכת".

סיפור נוסף, מאת שלמה רייכנשטיין,⁷⁸ "מותו של החלוץ שמואל וולף", מספר על קבוצת פליטים יהודים שהצליחו לצאת את גבולות פולין עם פרוץ המלחמה והגיעו בסופו של דבר בדרך חתחתים להונגריה. שאלת ההצלה עוררה אנדרלמוסיה בקרב הקבוצה, ובאסיפות שהזעיקו המנהיגים, היה כל אחד מהם מציע תוכניות הצלה ונוקב בשמות של ארצות שונות. אל עיירת המקלט הגיע השליח הארץ-ישראלי, שכניס וליכד את הפליטים הפזורים ואף מצא להם פתרון בדמות אוניית העפלה. הפליטים שילמו את הסכום הנדרש לבעל האונייה, אך הוא נעלם עם כל כספם. מאוחר יותר, ניסה שמואל וולף לחצות את הגבול לשטח הכיבוש הסובייטי, אך נתפס ביערות בידי חיילים מן הצבא האדום. סיומו של הסיפור הוא טראגי. בכלא הסובייטי, עלו במוחו של הקצין חמליאנקו הרהורים אנטישמיים: "לכל מקום הם נדחקים! אינני יודעים... אודארניקים... מפקדים... קומיסארים... פוי! ככנים פשטו בכל מקום..."⁷⁹ הקצין האנטישמי נזכר במקרה בו יהודי הלשין עליו וגרם לכליאתו. מונע על-ידי הרגשות האנטישמיים, הקצין גורר את שמואל וולף אל היער ורוצח אותו שם. רחל כצנלסון⁸⁰ הזכירה שיחה שהתנהלה בעקבות סיומו של סיפור זה. אחת המשתתפות בשיחה העלתה את התפיסה שאחזו בה התנועות הפוליטיות הנאמנות לברית-המועצות, ובעיקר "השומר הצעיר", תפיסה שעל-פיה הסובייטים לא יפגעו ביהודים שבאזורי כיבושם: "קמה אחת ואמרה: 'אינני מאמינה שחייל וואָטִי מסוגל כך לרצוח חלוץ'. אילו היה הצדק עם הבלתי-מאמינה הזאת – היה כל חשבון-העולם וחשבוננו אנו אחר."⁸¹

סיפור בשם "שבעה שהלכו..." מאת יצחק שנברג (לימים: שנהר) מספר על קבוצת פליטים שעשו דרכם אל מחוץ לגבולות פולין הכבושה בכפור ובשלג.⁸² הדמות המרכזית בסיפור היא דמותו של מאיר'קה, המתגעגע אל משפחתו שאותה השאיר בלית ברירה מאחור. הוריו, אחותו ואחיו הצעיר נשארו בעיר מולדתו. בני המשפחה כולם "מרכינים ראשם וצופים פני השואה הבאה עליהם." אביו, משה פויזנר, קרא למאיר'קה ואמר לו: "לך, בני, והמלט על נפשך. לנו אל תדאג, מסתמא ירחמו עלינו מן השמים. אתה צעיר לימים הנך, וחייב אתה לבקש מעמד לכף רגלך בעולם... לך, בני, ויהא השם בעוזריך... ולאחר שתמצא בעזרת השם מנוח אי בזה – תעלה על לוח לבבך את זכר אחיך ואחותך..."⁸³ חבורת הפליטים חתרה להגיע אל מקום ממנו תוכל להעפיל לארץ-ישראל. לאורך הדרך, פקדו את החבורה מחלות, מאסרים ואסונות, והיא הלכה והצטמצמה עד שלארץ-ישראל הגיע בסופו של דבר רק אחד.

⁷⁸ שלמה רייכנשטיין (1902–1942): סופר. יליד שברשין בפולין. עלה בשנת 1919.

⁷⁹ ש. רייכנשטיין, 1940. 12.4. "מותו של החלוץ שמואל וולף", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1–3.

⁸⁰ רחל כצנלסון-שז"ר (1885–1975): אשת ציבור, ממייסדות מועצת הפועלות. לילדת בוברויסק, פלך מינסק. למדה היסטוריה וספרות באוניברסיטה בפטרבורג ולמדה במקביל באקדמיה ללימודי יהדות בעיר. במהלך לימודיה פגשה את זלמן רובשוב (לימים: שז"ר) ונישאה לו בירושלים ב-1920. עלתה בשנת 1912. ייסדה את הבטאון **דבר הפועלת** אותו ערכה במשך 25 שנה.

⁸¹ רחל כצנלסון, 1940. 7.5. [ערב פסח ת"ש]. "לחשבוננו", **דבר הפועלת**, שנה ז', גיליון 2: 54–55.

⁸² יצחק שנברג (לימים: שנהר) (1902–1957): יליד וולוצ'יסק, על גבול אוקראינה וגליציה. בנעוריו, היה פעיל בתנועת "החלוץ". נתפס כשניסה לחצות את הגבול (1920) ונשתהה בקרמנץ. לבסוף, הצליח לעלות ב-1921.

⁸³ יצחק שנברג, ת"ש. "שבעה שהלכו...", **מאסף סופרי ארץ-ישראל: לספרות ולדברי מחשבה**, בהוצאת המפעל העצמי של אגודת הסופרים בארץ-ישראל בהשתתפות "קרן התרבות" באמריקה: 41–42.

סיפורו של צ. ז. ויינברג, "שלהי קיץ", מתאר את מציאות החיים של מספר משפחות יהודיות בווארשה בקיץ 1939.⁸⁴ היהודים מבליים במסיבות ובנשפים, עד אשר באחד מערבי יולי האחרונים, עם תחילת הנשף בבית המורות, הגיע היהודי פיטרמן ומספר לנוכחים: "גיוס באשכנז. גיוס ברוסיה. בעיר מהומה."⁸⁵ היהודים מיהרו להימלט מווארשה. ראשונים ברחו בעלי האמצעים, ואחריהם נותרו אלה ללא פרוטה בכיסם, שניסו לגייס כסף בכל דרך אפשרית. הסיפור מסתיים עם פרוץ המלחמה.

הסופרים ביקשו, איפוא, לשקף את תמונת-המצב מרחוק, וזאת בהתאם לאינפורמציה שעמדה לרשותם. מגמה בולטת בתקופה זו היא הופעת עדויות הסופרים הפליטים מעל דפי העיתונות. מגמה זו מעידה הן על הדחף של הפליטים להעלות את הדברים על הכתב ולעודד את היישוב היהודי לפעולה, והן על הצמא של היישוב לשמוע עדויות מהימנות "מבפנים" אודות המתרחש. הסופרים הארצישראלים עיבדו את המידע שהגיע לידיהם, אם מן העדויות שנדפסו ואם מעדויות ששמעו בעל-פה, לסיפורים קצרים.

1.1.3. "אחי הסחובים עֲדָרִים לְשִׁחִטָה": חורבן יהדות פולין וברית-

המועצות

1.1.3.1. גורל היהודים בצבת האנטישמיות

אוירת הנכאים והחרדה ליהדות אירופה תחת השלטון הנאצי שאפינה את ימי תחילת מלחמת-העולם השנייה מצאה את ביטוייה בשירים מאת משוררים רבים. מעל דפי הבמות הספרותיות בארץ-ישראל החלו להופיע יצירות שתיארו את הצבת האנטישמית שהלכה וסגרה על יהדות אירופה בתחילת מלחמת-העולם השנייה. השירה שראתה אור בחודשי המלחמה הראשונים התייחסה באופן מוצהר אל הידיעות המופיעות בעיתונות הארץ-ישראלית. ככל שחלף הזמן והחמירו הידיעות, כך הלכה התגובה וקיבלה ביטוי חזק, מידי ומפורש יותר.

אברהם ברוידס⁸⁶ פרסם את שירו "אני איש יהודי..." כארבעה שבועות לאחר תחילת המלחמה. הדובר בשיר מייצג את האדם היהודי באשר הוא: "אֲנִי אִישׁ יְהוּדִי מְרֻמָּס לְבָנֵי כָּל עָם." העם הגרמני פוגע בו מתוך שנאה אנטישמית יוקדת: "חֲצִי אֶרֶסוֹ יִתְקַע בִּי פֶתֶן אֲשֶׁכְּנֹו / יִשְׁטֵן אֶת זֵיק סִינֵי שְׂבָדְמֵי נְגֻזוֹ."⁸⁷ אף יעקב כהן⁸⁸ בשירו "ראו את הרשע..." קונן על גורלו המר של העם היהודי וחווה לו עתיד קודר, בהיותו הראשון להיפגע בכל מאבק על-פני אדמת אירופה: "וְאֶתָּה,

⁸⁴ צבי זבולון ויינברג (1884–1971): סופר. יליד וארשה. למד בחדרים ובישיבות פולין. ראשית פרסומו הספרותי בהזמן (1905). עסק בהוראה בפולין. היה ממייסדי התאגדות הסופרים והעיתונאים העברים בפולין בווארשה לאחר מלחמת-העולם הראשונה וכיהן זמן-מה כראשה. ב-1920 עלה לארץ-ישראל. שב לפולין ב-1921 ועלה בשנית ב-1934. הורה בבית-הספר בתל-מונד עד פרישתו ב-1949.

⁸⁵ צ. ז. ויינברג, 1942. "שלהי קיץ", בתוך: אשר ברש, יצחק למדן, אליעזר שטיינמן וצבי וויסלבסקי (עורכים). סדוים, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 61–62.

⁸⁶ אברהם ברוידס (1907–1979): משורר. יליד וילנה, עלה ב-1923. היה מזכיר אגודת הסופרים מאז 1928 ועד פרישתו לגמלאות בשנת 1964.

⁸⁷ אברהם ברוידס, 27.9.1939. "אני איש יהודי...", דבר: 6.

⁸⁸ יעקב כהן (1881–1960): משורר ומחזאי. יליד סלוצק, רוסיה. ב-1903 יצא ללימודים בשווייץ. ב-1909 סיים בברן לימודי דוקטורט בפילוסופיה. עסק בהוראה ובפיקוח על מוסדות חינוך עבריים. בשנים 1927–1933 היה מרצה לספרות העברית החדשה ולשירת ימי-הביניים ב"מכון לחכמת ישראל" בווארשה. היה מפעילי התנועה הרוויזיוניסטית בפולין עד לפרישתה מההסתדרות הציונית (1933). עלה ב-1934.

זקן עמים, הראשון למשפחה בכל עת ומקום, / מה תקו עוד אתה בעולם כזה ולעת כזאת?⁸⁹ הגישה הנקוטה בשיר באשר לעתידם של היהודים הנתונים בציפורני הנאצים היא גישה פסימית: "ואם יש רחמים בעולם, הן לא עליך יחולו".⁹⁰

מאיר מוהר⁹¹ עלה מברלין בשנת 1939. הוא כתב את שירו "לא הפקר תבל!" כמי שהיה עד לעליית הנאצים בגרמניה וחש על בשרו את אווירת האנטישמיות הגואה. השיר עוסק בעיוורון שתקף את הנסחפים אחר האידיאולוגיה הנאצית. הוא גינה את האידיאולוגיה האנטישמית, המגובה באצטלה מדעית של שנאה על בסיס תורת הגזע: "צונו למומחיתכם ומרקק קדומים / יצלו תורת גזע נדם... / לענור עיני פקחים ולגדל סומים, / בוזי חפשי, שונאי אדם." המשורר הזהיר את "יוצרי תרבות הקטל", כי יש דין ויש דין, ומזימותיהם לא יתגשמו: "לא הפקר תבל וישקאל לא אלמן! / עוד דין יש, עוד דין!"⁹²

שירו של מ. ז. וולפובסקי⁹³ בשם "מדליקי הפנסים (סיוט)"⁹⁴ מתאר חלום מסויט של הדובר. בחלום, הדובר ואחיו נמצאים במינץ או וורמס בעת ליל. החזרה למקומות הללו איננה מקרית, שהרי אלה הן ערים המסמלות את רדיפת יהודי גרמניה בימי-הביניים. האחים שומעים מרחוק צעדי קלגסים. הדובר מעודד את אחיו להציב סולמות ולהדליק את פנסי העיר. האח, לעומתו, מבקש דווקא להתרחק מהעיר, כיוון שלדבריו "העם צוהל בחשך ופנסים שוכר." השניים צועדים יחד בחושך, והדובר זוכר מחלומו סמטה, צלבי קרס ואת קול אחיו הקורא לו להתעורר: "עורה, עת לעשות, אחי, / נציב הסלמות ונדליק הפנסים." פרשנותו של ב. י. דוחובני לשיר גורסת, שבשיר ניתן ביטוי לצמד הניגודים: "מדליקי הפנסים" ו"שוכרים".⁹⁵ הדלקת הפנסים היא מעשה סימבולי של הארה. השיר מבטא רצון לפעולה, רצון להאיר את חשכת הימים.

1.1.3.2. הקמת הגיטאות

הדוגמאות המוקדמות הללו מעידות על חשש ניכר של המשוררים לגורלם של היהודים בעולם בו משתוללת מלחמה בשם צלב הקרס. יש בהם גם התייחסות כללית לעליית כוחו של הנאציזם על אדמת אירופה, אולם עדיין אין בהם תגובה לאירוע מסוים במפורש. אחד האירועים הראשונים שעוררו תגובה מיידית היה **תוכנית לובלין**, תוכנית לריכוז יהודים מכל אזורי הכיבוש והסיפוח הנאציים דרומית-מזרחית לעיר לובלין. לפי ההיסטוריונית לני יחיל, הרעיון לרכז יהודים בשטח

⁸⁹ יעקב כהן, 3.11.1939. "ראו את הרשע", דבר, מוסף לשבתות ולמועדים: 1; חתום: "לי תשרי תיש".

⁹⁰ שורה זו מתכתבת עם שירו של ביאליק "על השחיטה": "ואם יש צדק – יופע מיד!"

⁹¹ **מאיר מוהר (1888–1968)**: משורר. יליד רוזבדוב, מערב גליציה. ב-1910 יצא לארצות-הברית, ושהה שם 4 שנים. לאחר שובו ב-1914, גויס לצבא האוסטרו-הונגרי ונפצע במלחמה. משנת 1920 עסק בהוראה בגרמניה, ומ-1923 עד לעלייתו ארצה ב-1939 ישב בברלין. היו לו שלושה בנים. בנו המשורר יחיאל מר היה הראשון לעלות לארץ-ישראל, ובעקבותיו עלו מאיר מוהר, אשתו והבן ישעיהו ב-1939. הבן אברהם נותר מאחור, ועקבותיו נעלמו בשואה. הבן ישעיהו נפל במלחמת השחרור, בחודש מאי 1948.

⁹² מאיר מוהר, 26.10.1939. "לא הפקר תבל!", העולם, כרך כ"ח, גיליון ו': 93.

⁹³ **מנחם זלמן וולפובסקי (1893–1975)**: יליד סוראז', פלך טשרניגוב, רוסיה. במלחמת-העולם הראשונה לחם בצבא הרוסי. עלה ב-1921.

⁹⁴ מ. ז. וולפובסקי, 1941. "מדליקי הפנסים (סיוט)", בתוך: ברל כצנלסון (עורך), **בכור: מאסף בן-זמנו**, הוצאת חוג אבניים: 250.

⁹⁵ ב. י. דוחובני, תשרי תש"ב. "בכור: על חלק הספרות היפה" (בשדה ספר), **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י': 216.

לובלין הועלה כבר בשנות השלושים.⁹⁶ התוכנית לא נשמרה בסוד ואף דווח עליה בעיתונות בארץ-ישראל.⁹⁷ בראשית אוקטובר 1939 ניגש אייכמן לביצוע התוכנית. הוא קרא לנציגי היהודים מערים שונות בסביבה והודיע להם על כוונתו להקים שטח יהודי אוטונומי במחוז לובלין. תוכנית זו היוותה עדות למדיניות מכוונת של המשטר הנאצי כלפי האוכלוסייה היהודית, מדיניות שעיקרה גירוש היהודים מבתיהם אל גורל לא נודע. שירו של נתן אלתרמן, "לובלין", ראה אור בסוף נובמבר 1939.⁹⁸ אלתרמן היה חבר במערכת עיתון 'הארץ' בין השנים 1934–1943 ופרסם את שיריו האקטואליים במדור הקבוע "רגעים" בחתימת "אגב".⁹⁹ לפי דן לאור, "שירי העת והעתון", כפי שאלתרמן כינה אותם מאוחר יותר, מהווים למעשה יומן פיוטי המלווה את מאורעות התקופה ובאים להתמודד עם מירב העניינים שעמדו על סדר היום הלאומי בשנות השלושים והארבעים וגם לאחר מכן.¹⁰⁰ בשיר זה, המצטיין בחריפותו והכתוב בטון אירוני, הגיב אלתרמן על הידיעות בדבר תוכנית לובלין. אלתרמן עבד אז במערכת 'הארץ' כמתרגם הטלגרמות של סוכנויות הידיעות ומתוקף תפקידו קרא את הידיעה שהופיעה בעיתון 'הארץ' ביום 27 בנובמבר 1939 על התוכנית להקים אזור יהודי במחוז לובלין שבפולין עוד בטרם נתפרסמה, ואולי אף תרגם אותה בעצמו.¹⁰¹ תגובתו השירית הופיעה בגיליון 'הארץ' של אותו יום. בשיר זה, התוכנית הינה תמונת-ראי הפוכה למפעל הציוני. על משקל הפסוק "בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים",¹⁰² כתב אלתרמן: "היינו כחולמים / בשוב אדני את שיבת לובלין". המהגרים מזדרזים אל לובלין, היא ה"מכורה", כשהם נושאים דגל, אך על הדגל מצויר צלב הקרס. הדובר מתאר את תחושת האימה של היהודים בלכותם בליווי חיילי הצבא הנאצי: "על הרים ובקעות, על נהר ופּלג, / לחיים חדשים מתנהל המפסע, / זקן ונער / נופלים בשלג, / לברך בך מעות את רובי S. A." עוד כתב אלתרמן בציניות, שאחרי כל השנים בהן ביקשו היהודים מקלט, בקבלם סוף סוף "מכורה" – עליהם לברך את ידי הנותן. כמו בהגיעם לארץ-ישראל, כך גם בהגיעם ללובלין, הם כורעים אל האדמה, אך זאת מפאת התשישות שלאחר המסע המפרך, ולא מתוך רגש של הכרת תודה. הסיום מהווה את נקודת השיא בתיאור מצבם של היהודים במציאות זו: "והם היו מחפזים גם את גדר הפיל / אכל הגדר מחושמלת."

⁹⁶ שמידט, מושל המחוז, קבע בחודש נובמבר 1939: "איזור זה, המתאפיין באופיו הביצתי, יכול... לשמש מאגר ליהודים, ופעולה זו עלולה לגרום להשמדת היהודים בהמוניהם."; לני יחיל, 1987. השואה: גורל יהודי אירופה 1932–1945, כרך ראשון, הוצאת שוקן ויד ושם: 228.

⁹⁷ יוסף גורני, 2009. קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939–1945, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדראה וצירלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 37.

⁹⁸ נתן אלתרמן [בחתימת: אגב], 27.11.1939. "לובלין", הארץ: 2.

⁹⁹ ראשיתה של הכתיבה האקטואלית של אלתרמן – בתוספת הערב של דבר בתאריכים 20.7.1934–2.11.1934. בין 7.11.1943 ל-1.1.1943 פרסם אלתרמן את טוריו במדור "רגעים" בעיתון הארץ (בחתימת "אגב"). בינואר 1943, עזב אלתרמן את הארץ וחזר לדבר, שם החל לפרסם את שירי "הטור השביעי" (מרדכי נאור, 2006. הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדראה וצירלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 9–10).

¹⁰⁰ דן לאור, 1983. השופר והחרב, אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד: 15–16.

¹⁰¹ עוזי שביט, 2007. לא הכל הבלים והבל: החיים על קו הקץ על פי אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 212–213.

¹⁰² תהלים קכו 1.

השיר "מחול" מאת ש. שלום¹⁰³ החתום בפסבדונים "בן-ירושלים"¹⁰⁴ עוסק גם הוא במתרחש בגיטו לובלין. תגובה מיידית מנוסח חדש נוצרה בעקבות אירועי השעה הקשים של שנת 1940: המשוררים הגיבו בשיריהם אל כותרות העיתונים באופן מפורש. ציטוט מן הידיעות הובא בראש השיר, בתור מוטו, והשיר הגיב לידיעה המופיעה בראשו.¹⁰⁵ בראש השיר "מחול" הופיעה הכתובת הבאה בסוגריים: "בניגון 'מיר וועלן זיי איבערלעבן'¹⁰⁶ שהושר בימים אלה על ידי ששת אלפים יהודים רוקדים בעל-כרחם, לפני הנוגשים הנאצים, בגיטו בלובלין." המשורר שם בפהם של אותם יהודים מלות תקווה לנצחונם על פני רודני הרשע, של תקווה לשלום ולעלייתם לארץ-ישראל בעתיד: "עוד נְרָאָה עֲמָנוּ חַי, / צִיּוֹן יְרוּשָׁלַיִם!"¹⁰⁷

בשיר "ראה והביטה" מאת יהודה קרני מחודש ינואר 1940, לראשונה בשירה על השואה, בחר המשורר לנקוט טון אירוני כלפי עיקרון הבחירה של עם ישראל, וזאת על בסיס המשפט "אתה בחרתנו מכל העמים". מלים אלה הן הפותחות את ברכת קדושת היום בתפילת שבע לשלוש הרגלים, לראש השנה ויום כיפור. הנוסח המלא הוא: "אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו ורוממתנו מכל הלשונות, וקידשתנו במצוותיך וקירבנו מלכנו לעבודתך; ושמן הגדול והקדוש, עלינו קראת". משפט זה מבטא את ייחודו של עם ישראל והיותו עם הבחירה. השיר מעלה את השאלה התיאולוגית על היות העם היהודי עם הבחירה. האמונה בכך עמדה למבחן לנוכח הידיעות ההולכות ומצטברות בדבר רצח היהודים באירופה. השיר מבטא את האכזבה מהעמידה מנגד של האל לנוכח הפגיעה בבניו, וקורא להתגלות של האל ולעזרתו. בניו של העם הנבחר עומדים שפופים ומובסים. הם גורשו מבתיהם, ואין להם מקום לגור בו: "העם שבחרת מכל העמים / וישע ושגב – / בניו לפניך עומדים נכלמים / עם טלאי על הגב. // העם בו חרת שמך המפורש / יחודך המחלט – / הביטה וראה איך נושל וגורש / מכל נחלת."¹⁰⁸

1.1.3.3. הפלישה הנאצית לברית-המועצות

מספר יצירות התמודדו באופן מידי עם הפלישה הנאצית אל ברית-המועצות שהתחילה עם מבצע ברברוסה (22 ביוני 1941). יצירות אלה הביעו חשש עמוק לגורלן של הקהילות היהודיות במקומות שנכבשו. בשירו של שאול טשרניחובסקי, "על תל הערבה" (ספטמבר 1941), פנה המשורר אל הערבה שמהפרוט ועד מי הזדון בתוכחה: "מַה לָךְ צְמָאוֹנָה הָאֵיּוֹם, כִּי תִצְמָאֵי לְדָם וְלְדָמָע, / לְרֵוֹת מֵהֶם מְדֵי יוֹבֵל בְּיוֹבְלוֹ תִרְוִי פְעָמִים. / אֲמָרִי, הַגִּידִי, מִי קָלְלָךְ קָלְלַת הַדְּמִים הַגְּדוֹלָה?"¹⁰⁹ אף נושא שירו של יצחק אטלס, "כנף רקיע ארגמן"¹¹⁰, הוא הפלישה הנאצית אל

¹⁰³ ש. שלום (שלום יוסף שפירא) (1904–1990): יליד פארצ'ב, פולין. נכדו של האדמו"ר מדרוהביץ', ר' חיים מאיר יחיאל שפירא ובנו של האדמו"ר והצייר אברהם יעקב שפירא. ימי נעוריו עברו בחצרות האדמו"רים מצד אביו ואמו. בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה עברה המשפחה לווינה. עלה ארצה עם משפחתו ב-1922 ועסק בהוראה. בשנים 1930–1931 למד באוניברסיטת ארלנגן בגרמניה ועם שובו לארץ חזר להוראה.

¹⁰⁴ פענוח הפסבדונים נעשה על בסיס: ש. שלום [בחתימת: "בן ירושלים"], [ללא תאריך]. כתב-יד של השיר "מחול", אח"ע: IV-104A-151.

¹⁰⁵ סגנון זה קיבל תנופה בהמשך, בעיקר בכתיבתה של אנדה עמיר-פינקרפלד.

¹⁰⁶ תרגום הביטוי "מיר וועלן זיי איבערלעבן" הוא: "אנו נבלה אותם".

¹⁰⁷ ש. שלום [בחתימת: בן-ירושלים], 19.7.1940. "מחול", דבר: 4.

¹⁰⁸ יהודה קרני [בחתימת: י. ק-ן], 28.1.1940. "ראה והביטה", הארץ: 2; השיר איננו מנוקד במקור.

¹⁰⁹ שאול טשרניחובסקי, 1941. "על תל הערבה", לוח הארץ לשנת תש"ב 1941/42 הוצאת חיים: 64–71.

ברית-המועצות: "כִּנְיָ רְקִיעַ אַרְגָּמָן אַרְגָּמָן אַרְגָּמָן! / שְׁלֵהֲבוֹת מִימֵי הַדְּנִיפָר, בְּרִזְיָנָה – נַחַל דָּם. / בְּאַפְקִים יְעָרוֹת, יְעָרוֹת בּוֹעָרוֹת. [...] מוֹסְקָלִים וּבְנֵי אוּקְרַאִינָה, קוֹזָקִים מְגֹדוֹת הַדּוֹן, / יְהוּדִים בְּנֵי מִינְסֵק וְוִילְנָה, עֲמִמֵי סְלָבִים עַרְב-רַב – / וְאֵשׁ רוֹעֵפֶת... אֵשׁ שׁוֹטְפֶת... אֵשׁ סוֹחֶפֶת שְׂדוֹת-הַקָּרֶב." התמונה המצטיירת בשיר היא של שריפות הצובעות את השמיים בצבע אדום וטבח ההופך את מי הנהרות לאדומים מדם.

אברהם ברוידס, יליד וילנה, הקדיש שיר לעיר זו, והוא כתב עליה: "יְרוּשָׁלַיִם דְּלִיטָא, אֶתְ עָרְשׁ וְאָם", "וְוִילְנָה שְׁלִי. מְחִזּוֹ יְלָדוֹת וִיקָר". המחצית הראשונה של השיר מוקדשת לזיכרונותיו מילדותו בעיר. הוא הזכיר בשיר את דפוס האלמנה ראם שפעל בעיר, את קלוזי הגר"א, דירת הרשי"פ וספריית שטראטון; וכן את זלמן שניאור,¹¹¹ אותו כינה "אחי הגדול". מחציתו השנייה של השיר עוסקת במצב העיר בהווה, נכון לימים שלאחר הפלישה הנאצית אל אדמת ברית-המועצות: "אָבוֹי אֵיךְ הִשְׁפַּלְתָּ הַיּוֹם וְדָלוֹת, / וּמָה כִּי אֶקְשׁוֹר לָךְ כְּתָרִים." הוא דימה את עירו-הורתו בראשונה לגביר שהורד מנכסיו ובשנית, לעוף מפרפר בידו של מולק. הוא התייחס בעיקר למצב היהודים בעיר: "עַל גֵּב יְהוּדִיךָ דִּישָׁה וּמְחוּל – דְּהַר וְשַׁעַט גְּזִיסוֹת בְּנֵי עֶשׂוֹ.", "כְּכָה אוֹר תּוֹרָה, הַס קוֹל אֶלֶף בֵּית, / בְּתֵי מְדַרְשֵׁיךְ אַרְוֹת עֲמֻלָּק." הוא ביטא את תסכולו לנוכח המתרחש בעיר הולדתו וקרא להתערבות האל להצלת יהודי העיר: "אֶכּוֹל יְגוֹנִיךָ אֲרַתַח וְאֶהִים, / אֲזַעַק עִם אֲחֵי כּוֹרְעֵי בְּמַצוֹר: / אֵיזָה זְרוּעֶךָ הַנְּטוּיָה, אֲלֵהִים? / אֲבִיר יַעֲקֹב, מִלֵּט נָא וּנְצוֹר!"¹¹²

1.1.3.4. רצח המוני של יהודים

תגובה מוקדמת לידיעות על רצח יהודים ניתן למצוא בשירו של אברהם ברוידס "שלג בפולין יורד...".¹¹⁰ שהופיע בחודש ינואר 1940. המשורר מדמיין את החורף הנוכחי, חורף שנת ת"ש, בגבולות פולין שתחת הכיבוש הגרמני. המשורר מדגיש את הניגוד שבין לובן השלג מצד אחד, ובין "עֲקָבוֹת רַצַח שְׁחוֹר" ואודם הדם של "קְדוּשֵׁי ת"ש" הנספג בשלג מצד שני. דם הנרצחים זועק מבעד לשכבת הקרח שעל הקרקע:

¹¹³שֶׁלֶג בְּפּוֹלִין יוֹרֵד

שֶׁלֶג בְּפּוֹלִין יוֹרֵד	שֶׁלֶג בְּפּוֹלִין יוֹרֵד.
עַל דְּלָקוֹת וְחֶרֶבָן,	רְשָׁפֵי קוֹר וְרוּחוֹת.
וּמְכֹסָה בְּדָרְכִים אֲבֵלוֹת	חוֹרֵק מִגַּף הַקְּלָגָס
עֲקָבוֹת רַצַח שְׁחוֹר	וְקוֹפָא בְּכִי קָדִישׁ
בְּנִגְהָ לָבָן.	בְּכַפּוֹר אֲרַחוֹת.

שֶׁלֶג בְּפּוֹלִין יוֹרֵד.

וְהַקָּרַח רָאִי מִלְטָשׁ,

¹¹⁰ יצחק אטלס, 5.9.1941. "כנף רקיע ארגמן...". הארץ: 5.
¹¹¹ על מסעותיו של זלמן שניאור וניסיונות אגודת הסופרים לסייע להצלתו ראו סעיף 2.2.2: ניסיונות האגודה להצלת סופרים יהודים בארצות הכיבוש הנאצי.

¹¹² אברהם ברוידס, 19.9.1941. "וילנה", דבר: 3.

¹¹³ אברהם ברוידס, שבט ת"ש. "שלג בפולין יורד...", מאזנים, כרך י', חוברת ב'-ג' (ניג-ג"ד): 260.

התקשיב? קול הדם
 מן הקרח זועק –
 דם קדושי ת"ש!

תגובות נוספות לרצח ההמוני של היהודים אפשר למצוא גם בשיריו של ש. שלום – "במראה" שהופיע במרס 1940 ו"יזכור..." מחודש אפריל 1940. השיר "במראה"¹¹⁴ בנוי כמונולוג של אב לבנו הנמצאים בארץ-ישראל. האב אומר לבנו: "בפולין – עמנו נשחט כשה", "בני, התשמע נקישות בקרים / באויר המכסיף? / זה עומדים הם בכפור וְחופרים קברים / איש לאֶחיו..." בהמשך השיר, הוא משמיע דברי הרגעה ונחמה על תקומת העם בארץ-ישראל בעתיד, "לו אף לא נגוע פְרוֹאָה על נבו". בשיר "יזכור..." ההתייחסות לידיעות על הרג היהודים ניכרת בראש ובראשונה בכותרת השיר. במלה "יזכור" ישנה קונוטציה מיידיית לתחום האבל והשכול בעולם התפילה היהודית. נוסף על כך, ההקשר למצב היהודים נובע מהשימוש במלה "אחי". להלן יובא השיר במלואו:

יזכור...¹¹⁵

בְּכָל שְׂאֵלָה אֲנִי שׁוֹמֵעַ צְעָדִים
 – אחי בְּדַרְכֵי, בְּבַצּוֹת, בְּיַעְרוֹת –
 עֲמוּסֵי חֲשֵׁכָה, מְקַרְה רֹעֲדִים,
 רְדוּפֵי לְהַבּוֹת, מְגַפּוֹת וּפְחָדִים,
 בְּמִטָּר, בְּשִׁלְגִים, בְּסוּפּוֹת, בְּסַעְרוֹת.

בְּכָל שְׂאֵעַמֵּד אֲנִי שׁוֹמֵעַ דְּפִיקוֹת,
 – אחי בְּצִינּוֹק, בְּתַאֲי הַנְּכָאִים –
 מְפַלְחוֹת הַחוּמוֹת וּבוֹקְעוֹת הַשְּׂתִיקוֹת,
 מְדוּרוֹת אֶל דּוּרוֹת הַדִּיָּהֵן מְזַעֲקוֹת
 בְּמַתְנוֹת הָעֲנוּי, בְּבוּרוֹת רְפָאִים.

בְּכָל שְׂאֵשְׁכָב אֲנִי שׁוֹמֵעַ קוֹלוֹת,
 – אחי הַסְּחוּבִים עֲדָרִים לְשִׁחִיטָה –
 מְאוּדֵי תְּבַעְרָה, מְעֵי מְפִלוֹת,
 מְעָרִים וְעֵירוֹת – מְזַבְּחוֹת לְעוֹלוֹת;
 אֲנַקֵּת אֲבָדָנִים לִילוֹתֵי מְבַעֲיָתָה.

וְעֵינַי לֹא תִחַדְלֶנָּה תְּמִיד לְרְאוֹתָם,

¹¹⁴ ש. שלום, 6.3.1940. "במראה", דבר (אמר): 2.
¹¹⁵ ש. שלום, 11.4.1940. "יזכור...", דבר, לעולה: 4.

וְלִבִּי לֹא יִחְדַּל מִלְזַעֲוֶק: תּוֹעֵבָה!
 וְכָל הָאָדָם תִּבְעַע עַל מוֹתָם,
 וְשָׁמַיִם מֵעַל עוֹד יִרְדּוּ לִכְפוֹתָם,
 וְעוֹלָם וּמְלוּאוֹ עַל קַבְרָם מֵצָבָה.

שלושת בתי-השיר הראשונים מוקדשים לתיאור מצבם הקשה של היהודים. המצב הולך ומחמיר בהדרגה לאורך השיר: בתחילה, מתוארים הפליטות, הקור, המגיפות, וההישרדות ביערות ובדרכים. לאחר מכן, מתוארים מתקני-המאסר השונים. זעקותיהם של האחים מן הצינוק מרעידות את העולם לדורי דורות. השיא, בו מדובר על טבח ועקדה של היהודים, מגיע לקראת תום השיר כאשר המשורר כותב על "אחי הסחובים עֲדָרִים לְשִׁחִיטָה" ב"מִזְבְּחוֹת לְעוֹלוֹת". הבית הרביעי של השיר נותן ביטוי למסקנת הדובר לנוכח הזוועה המתחוללת. הטון החותם את השיר הוא טון של הצהרה אישית וציבורית, כעין תפילה של שליח הציבור לשימור זכרם של הנספים לעד. נקודת מבטו של הדובר היא של אדם השומע על המתרחש מרחוק. גורל אחיו רודף אותו, ולא נותר לו אלא לקונן על מותם ולהישבע כי יפעל לשימור זכרם. הוא בא בתוכחה כלפי כלל האנושות באומרו: "וְכָל הָאָדָם תִּבְעַע עַל מוֹתָם". כלומר בעתיד, האנושות תיתבע לתת דין וחשבון על מותם.

השיר "קדיש" מאת נח פלנטובסקי (לימים: פניאל) ראה אור ביולי 1940 בשבועון 'העולם'. פלנטובסקי, יליד פולין (1905), עבד בהוראה בבית-ספר "תרבות" ברובנה. עם פרוץ המלחמה, נמלט לוויילנה ומשם הצליח להגיע לארץ-ישראל דרך ברית-המועצות וסוריה. עוד בהיותו בוויילנה, כתב את השיר "בתור", ששיקף "מבפנים" את מצוקת הרעב ששררה אותה עת בוויילנה.¹¹⁶ ייתכן ששירו "קדיש" מבוסס על החוויות ועל הרשמים שצבר בימים שלאחר הפלישה. השיר הוא קינה על הנרצחים, והוא נפתח במלות תפילת ה"קדיש". התמונה בשיר נשענת אף היא – גם אם באופן חלקי – על האינפורמציה שהועברה בידיעות העיתונאיות. גיא ההריגה מצטייר כך: גופות היהודים מתגוללות בכל מקום ונדרסות בידי הנאצים; הבתים נשרפים; ספרי קודש מושלכים למדורות; הנשים והזקנים מושפלים ומוכים. לנוכח הזוועות הללו, ביקש המשורר מבני עמו: "חֲרֹק שְׁנַיִם, בְּן עַמִּי, אֶת שְׂאֲגֵתְךָ הַפֶּה לְאָזְנִי". הדובר מאמין כי העונש יבוא מידו של האל, ועם שוך הסערה תבוא הנקמה. להלן יובא השיר במלואו:

קדיש¹¹⁷

לנשמת חללי עמי בשדמות אירופה.

יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ... עוֹד לֹא יָבֵשׁ מַעֲיַן אֲמוֹת הַדְּמָע

וּבְדַרְכֵיכֶם זְרוּעֵי הַמָּוֶת לֹא נִקְרַשׁ הַדָּם.

מִתְגוֹלְלוֹת גְּוִיֹת אַחֵינוּ עוֹד בְּכָל בְּקָעָה וְגִבְעָה

וּבְרָגְלֵי גְאֻנָה אוֹתָן דוֹרְסוֹת חַיֹּת-אָדָם.

¹¹⁶ נח פלנטובסקי, 19.7.1940. "בתור", דבר: 3.

¹¹⁷ נח פלנטובסקי, 11.7.1940. "קדיש", העולם, כרך כ"ח, חוברת מ"ג: 672.

פה יד מתבוססה בדם שלוחה, ושם צופה גלגלת –
אלמת היא בוכה בקול זועה על החרבן.
אתמל ראיתי עוד בתי שלנה, היום – עיי מפלת,
ושמי התכלת כבר יעננו תמרות עשן.

נשרף ביתנו. את גילי קדשנו העריץ קורע
ויד אכזר טמאה גם תשליכם אל המדורות.
האותיות פורחות שרופות. הוי, אימתי יבוא תובע?
את עלבונן וככי אבות מסתר הדורות?

חלאת אדם התהוללה, השתוללו ידי בליעל,
וכל פרחה על אחזתי חרפה ימטיר זרק;
כל בן-אשפה עלי זקן בתוף עמי ישליף הנעל
וחפן שקוצים על זכר נביאי זרק.

חרק שנים, בן עמי, את שאגתך הפך לאבן,
עצר בלב המתגעש, את סערת הדם;
כי עוד שמור הגמול בחיק עתיד לפועלי האון,
ואל יפל לך אחי: יבוא עוד יום נקם!

הפואמה "שלום לך ארופה" מאת ש. שלום ראתה אור ביולי 1941. הפואמה פותחת בתיאור ילדותו באירופה. בנוסף, ש. שלום סקר את גדולי התרבות היהודית שהיו גם גדולי תרבות אירופה. הוא קטרג על אירופה, שמאז פרוץ המלחמה שריה גולים, אמניה מתענים במחנות ובחוריה הם בשר-תותחים לרייך השלישי. הוא תיאר את עלייתו של היטלר לשלטון, ואת השלבים שביישום משנתו האידיאולוגית, מעיגון מושגי ה"גזע" וה"אדם העליון" תוך שימוש במדע ובפילוסופיה, דרך התעמולה ועד לשימוש בגדודי צבא. שלום המשיל את מערכת היחסים בין היטלר לאירופה ליחסי גבר ואישה. הוא, התליין, מפתה את האישה בהבטחות ומרגיע אותה לבל תחוש בסכנה הקרבה, עד שלפתע הוא תופס בגרירתה, ואונס אותה באכזריות. ש. שלום התייחס לגורל היהודים מאז תחילת המלחמה, ונראה כי חלק זה בפואמה נשען במידת-מה על שירו המוקדם "יזכור..." שנדון לעיל: "רבים תללי מידו, רבים שם אחי למשסה לו. / רבים ששקטם בבתים, רבים שטבעם בנהרות, / רבים ששרף, שתלה, שקברם בעודם בחיים, / רבים שקבולים שם עמך בצינוק, במחנק, בפרך." ¹¹⁸ השיר מסתיים באמונה שהתליין ייפול ואירופה תקיץ, תתנער ויבואו ימים של בנייה מחודשת. בספרו של בנציון בנשלום, 'הספרות העברית בין שתי מלחמות-

¹¹⁸ ש. שלום, 25.7.1941. "שלום לך ארופה", דבר, 4; חתום: תמוז תש"א.

עולם' (תש"ג), הוא כתב, כי בפואמה "שלום לך ארופה" נמצא "החשבון שבינינו וביניהם, כפי שחווה רואה את הדברים ומבין אותם. ארוך החשבון שבינינו ובין אירופה, ארוך ולא-פשוט, והחשבון טרם תם."¹¹⁹

במהלך 1942 ראו אור מספר שירים תחת כותרות הלקוחות מן המילון של ביטויי האבל והקינה. שירו של נח פלנטובסקי, "יזכר", הוא שיר אבל על בני העם היהודי הנרצחים והטבוחים: "יזכר אדם גויות מרששות בפאת דרכים, / וגוף זקן משלך, פרוצ ומדקר, / וגלגלות כרותות בשלוליות של דם אחים, / וילד ככברה בחיק אמו הקר. / יזכר!"¹²⁰ גם כאן, כמו בשירים אחרים, מושם דגש על הדרכים האכזריות שבהן נרצחים היהודים, ועל רצח הילדים והאמהות, שהם סמלי הקרבנות התמימים וחסרי-ישע. רפאל ספורטה¹²¹ קורא בשירו הקרוי "קינה" לכינורות לייבב נגינת-תחינה, "הרטיטו קול קינה / על מות הרחלות / בפתעלות. / על מות גדיים / ברהי, / על מות עדר / בגיא ההרנה."¹²² הוא פונה אף אל רוחה של רחל אמנו, שתבכה את בניה ובנותיה.

שירו של ש. שלום, "צנאה", שהתפרסם ביולי 1941, מקונן על רצח היהודים בכל מקום אליו הגיע הכובש הנאצי. בשונה מהשירים שנסקרו לעיל, שיר זה מפרט את הקהילות היהודיות הנפגעות. מעניין לציין את השימוש שעושה ש. שלום במעמד העקידה לתיאור טבח היהודים בשואה. אנלוגיה זו תעלה בשירים רבים. שלום סוקר את הערים והמדינות הנמצאות תחת המשטר הנאצי, ומבכה את גורל היהודים באותם מקומות. עד סוף שנת 1940 שלטה גרמניה במרכז אירופה ובמערב: בספטמבר 1939 כבשה את מערב פולין ומרכז, באפריל 1940 – את דנמרק ונורווגיה, במאי 1940 כבשה את הולנד, בלגיה ולוקסמבורג וביוני 1940 השלימה את כיבוש צרפת. איטליה ויפן הצטרפו בברית עם גרמניה. עד קיץ 1941 היא שלטה גם בחלק ממדינות הבלקן, חלקן בעקבות כיבוש (יוגוסלביה ויוון) וחלקן באמצעות בריתות (רומניה, הונגריה, סלובקיה ובולגריה):

"ערי באש פניו, אל פסוי לדם ישראל שפכתן!
קהלות שפפו לין – קברות אלפי רבכה אין גולל!
רומניה – מזבח עקדה, והשה לעולה זה עמי!
צ'רפת שנקברת בחיים – ועמי במפלת רסק!

הולנד? ה, ארץ החפש, איך נכבלת, ואחי פפרך-דם!
בלגיה בשבי, ויהודי תערוכות שעורפים צוארם.
נורווגיה, בולגריה, יון – מגדלור מתמוטט על מתי!

¹¹⁹ בנציון בנשלום, תש"ג. הספרות העברית בין שתי מלחמות-עולם, המחלקה לענייני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית, הוצאת ראובן מס: 50.

¹²⁰ נח פלנטובסקי, 1942. "יזכר", בתוך: אשר ברש, יצחק למדן, אליעזר שטיינמן וצבי וויסלבסקי (עורכים). סדורים, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 186.

¹²¹ רפאל ספורטה (1913–1983): משורר. יליד קפריסין. עלה בהיותו בן 11. סיים לימודיו בבית-מדרש למורים ועסק בהוראה בתל-אביב.

¹²² רפאל ספורטה, 23.7.1942. "קינה", דבר: 2.

בְּגֵד בְּעֵרְקוֹתוֹ גָּר – שְׁמוֹת לְשֵׁד רָצַח אָחָד!¹²³

ב. מרדכי פיתח בשירו "עקדה" את תמונת המעמד המקראי של עקידת יצחק כדי לתאר את טבח היהודים, אבות וילדיהם, המועלים כולם קורבן. בשיר זה, האב והבן מובלים יחדיו לעקידה, ומקשים: "הֲנֵה שְׁגִינוּ מוֹבְלִים בְּסַעַר כְּצֹאן טְבָחָה, / וְלָמָּה רַק בָּנוּ, תְּמִיד בָּנוּ יִבְחָר?"¹²⁴ שיר זה מביע אף הוא יחס אירוני להיותו של העם היהודי עם הבחירה.

1.1.3.5. אל מול פני ההיסטוריה: שאול טשרניחובסקי פונה אל ההיסטוריה

היהודית

אליעזר שטיינמן ייחד מאמר פרשנות לשירת השואה של שאול טשרניחובסקי ובמסגרתו טען שקיים זיכרון קולקטיבי של הגניוס העברי, וממנו שואבים משוררי האמת את קינתם בכל דור ודור:¹²⁵ "הגניוס העברי הקדמון אשר חקק כחותם בזכרונו ראש פתן עמלק, ציווה לזכור. אף הוא רשם בדפנתראותיו, בקינות ובזמירות, בתפילות ובסליחות, בספורי מעשיות ובדברי אגדה, במפורש וברמז, את כל אשר עשו גויים אכזריים לישראל [...] וככל שהפייטן מעורה בשרשיו, בגזעו וחוש הקדמון ער בקרבו כן יחזק זכרונו וכן יטה אוזן קשבת לכוחות קדומים וישאב ממעינות בראשית של האומה."¹²⁶ לפי שטיינמן, הפואמה "ברוך ממגנצה" שחיבר טשרניחובסקי בשנת 1902 משתייכת לאותה שירת בראשית.

בתום שנת ת"ש, ובמלאת שנה לפרוץ המלחמה, ערכו גליונות המוספים הספרותיים וכתבי-העת סיכום של שנת הדמים שחלפה. הגליונות לחגי תשרי עמוסים בדרך-כלל, וגם במקרה זה, ביצירות העוסקות בנושאים יהודיים יותר מאשר גליונות אחרים.¹²⁷ שירים פרי עטו של שאול טשרניחובסקי הופיעו בגליונות 'הארץ' לרגל החגים. השיר "נשאת בעולם" ראה אור במוסף ערב ראש השנה תש"א. השיר עוסק בגורל היהודי באמצעות אנלוגיה לפרעות שנערכו ביהודים לאורך ההיסטוריה בארצות ובערים הפזורות על-פני מפת אירופה, שבעת כתיבת השיר היו חלקן תחת המשטר הנאצי, ובהן: גרמניה, אוסטריה, פולין, צרפת וצ'כיה. צרת היהודים חוצה את גבולות הזמן והמרחב.¹²⁸ שיר נוסף פרי עטו של טשרניחובסקי הופיע ב-23 באוקטובר 1940, ערב שמחת תורה, ובשוליו כתוב: "יג תשרי תש"א, משמע שנכתב שלושה ימים לאחר יום הכיפורים. השיר מתאר את הכמיהה למשיח, שיתקע בשופר ויציל את היהודים בכל התפוצות: "בֵּין אוֹקְיָנוֹס

¹²³ ש. שלום, 7.4.1942. "צנאה", דבר: 2.

¹²⁴ מרדכי ב[רתנא], תמוז תש"ב. "עקדה", גליונות, כרך י"ג, חוברת ה' (ע"ז): 251.

¹²⁵ אליעזר שטיינמן (1892–1970): יליד אובודבקה, פלך פודוליה. עד מלחמת-העולם הראשונה חי באודיסה ובווארשה ועסק בהוראה. ב-1920 יצא את ברית-המועצות אל קישינב ומשם לארצות-הברית. חזר לפולין, וב-1924 עלה לארץ-ישראל. ערך את כתב-העת **כתובים** (1926–1932). מסותיו ראו אור בקביעות בעיתון **דבר**.

¹²⁶ א. שטיינמן, 27.11.1942. "ברוך ממגנצה בימינו", דבר: 3.

¹²⁷ תופעה זו עולה בקנה אחד עם הבחנתו של מוטי נייגר במחקר **מוספי הספרות ועיצוב התרבות הישראלית** (1999), לפיה במוספים שראו אור בחגים ובמועדים בלוח השנה היהודי: ראש השנה, יום הכיפורים, פסח, ט' באב יש נטייה לתת ביטוי נרחב למצוקות השעה ולעסוק בהווה היהודי באנלוגיה לעבר, וזאת יותר מאשר המוספים בימי חול.

¹²⁸ שאול טשרניחובסקי, 2.10.1940. "נשאת בעולם", הארץ: 9.

מָכָאן / וְאֹקְנִינֹס מָכָאן, / הָאוֹבְדִים בְּאֶרֶץ רוּס, / נִדְחִים בְּיָנֶן, / מִי שָׁרִיד לִי בְּלוּב, / מִי בְּכוּשׁ נְאֻמָּן. //
 הֶלֶךְ וְחָפֵר, / יָצָא וְיָבִיא / לוֹ אֶת קֶרֶן הַצְּבִי / עִם שְׁאֵגַת הַלְּבִיא, / וְתִקַּע בּוֹ תְּקִיעָה / הַתְּשֻׁבִי הַנְּבִיא.¹²⁹
 שירו של שאול טשרניחובסקי "בעותי לילה" מעלה זיכרון של המשורר מילדותו בגולה. מן
 הסיפור על הילדות בגולה, הוא עובר אל המציאות של אותם ימים ואל מהותה של האומה
 היהודית: "אף רק עקשנים נשארו... על אפם ועל כל תמתם / של ההמנים מעולם, של דור ודור
 והמנו. / עם קשה ערף ונרדף, עם אמלל שבאמללים".¹³⁰ שניים משירי טשרניחובסקי נשענים על
 אנלוגיה בין אירועי ההווה לבין מאורעות קשים בעבר היהודי. "נרות אלמוניים", חלק מ"בלדות
 ורמיזא", ראה אור בכתב-העת 'מאזנים' באייר תש"ב. השיר מתבסס על הכרוניקה של העלילה
 נגד היהודים בוורמיזא שבגרמניה בימי-הביניים. המקרה תועד בממורבוך על-ידי הרב ר' פטר
 זצוק"ל, תלמידו של רבנו תם. העלילו על יהודי ורמיזא, כי ירקו על הצלב וחיללו את ההמנון,
 והקהילה ערכה שלושה ימי תענית כדי להינצל מפני העלאת כל יהודי העיירה לגרדום. עד חצות
 הם נתבקשו להסגיר את בני הקהילה שעשו זאת, אחרת ייהרגו כל בני הקהילה. שני ישישים
 הגיעו אל הקהילה ביום השלישי והאחרון, וחברי הקהילה הפצירו בהם שיצילו את נפשם ויברחו
 לפני שכולם יועלו לגרדום. אולם, אותם ישישים-קדושים הקריבו עצמם למען יהודי ורמיזא
 והועלו לגרדום למחרת. האנלוגיה שבין פרשת ורמיזא ובין המתרחש באותם ימים ברור לעין:
 ראשית, המדובר בקהילה יהודית בגרמניה. כמו כן, יש כוונה לפגוע בקהילה כולה, ללא הצדקה.
 טשרניחובסקי כתב בשיר במפורש: "היו קדושים השנים? כל-ישראל קדושים! / ומה אכפת מי
 אלה: עוד שנים, עוד ששים... // מי באש ומי במים, בחץ או על גרדום, / לפני שנים אלפים, מחר,
 אולי היום?"¹³¹ שיר נוסף מאת שאול טשרניחובסקי, "בלדת הזאב", עוסק ברדיפת היהודים
 בימי מסעות הצלב, והוא מסתיים באמירה אקטואלית על הימים בהם נדפס השיר. בחירתו
 הפואטית של טשרניחובסקי בהתמודדות עם נושא השואה ביצירתו היא הישענות על אירועים
 של רדיפות ורצח יהודים מימי-הביניים תוך יצירת קשר אנאלוגי מרומז בין העבר להווה.
 הצלבנים ערכו טבח ביהודי העיר טריר, הניחו את הטבוחים בערימה, והשאירו את הקבורה
 לאנשי העיר. זאב "ירא שמים" שהיה בקרבת העיר נכנס אל גיא הקטל, וגאל את הגוססים
 מיסוריהם: "מָצָא רְצוּץ-גִּלְגֵּלֶת, / וְהִנְשָׁמָה עוֹד בּוֹ, / וּמִתְחַנֵּן לְמָוֶת – / קָרַע אֶת סָגוֹר לְבוֹ." כאשר
 הזאב הגיע אל הרב יוזפא, הרב מברכו: "בְּרוּךְ מְזַאבֵי-עָרָב! / בְּרוּךְ עוֹשֶׂה דְבָרוֹ! / [...] וְיִרְעֶף
 בְּאֶרֶץ / הוּא לֹא יִסּוּף – קָנִים / עַד שֶׁהִפֵּף פְּרִיץ-טָרֶף / וַיִּזָּב כָּל-הָאָדָם."¹³² והנה, לאחר שהימים
 חלפו-עברו, דורות מתו ודורות קמו, מתקיימת נבואתו של הרב יוזפא: האדם הפך פריץ-טרף
 וכל האדם זאב, אך זרע הזאב הרחמן כבר איננו.

לסיכום, טשרניחובסקי שאב את שירתו על השואה מן העבר היהודי ונתן ביטוי פואטי יוצא
 דופן לשואה בזמן התרחשותה. חביבה יונאי טענה שטשרניחובסקי, בדומה לאלתרמן, הוא

¹²⁹ שאול טשרניחובסקי, 23.10.1940. "ואומרים יש שופר", הארץ: 5; חתום: "יגתשרי תש"א.

¹³⁰ שאול טשרניחובסקי, 1942. "בעותי לילה", לוח הארץ לשנת תש"ג 1942/43, הוצאת חיים: 81; חתום: 6/8.6.42.

¹³¹ שאול טשרניחובסקי, אייר תש"ב. "בלדות ורמיזא (נרות האלמוניים)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ג': 146.

¹³² שאול טשרניחובסקי, 7.8.1942. "בלדת הזאב", הארץ: 3.

משורר "שהוא פה לרחשי-הציבור, המלווה את המאבק הלאומי וצמוד לבעיות שעל סדר היום של תקופתו."¹³³

1.1.3.6. "הצופה לבית ישראל": נבואות הפורענות בפובליציסטיקה מאת יצחק

למדן

תגובת הסופרים לידיעות הראשונות על פגיעה באוכלוסייה היהודית ניכרת בימים שלאחר פרוץ המלחמה גם בפובליציסטיקה. ביטוי פובליציסטי חריף ויוצא דופן נתן יצחק למדן¹³⁴ לכל אורך התקופה בכתב-העת 'גליונות' שבעריכתו. לפי דן לאור, למדן ראה עצמו בפובליציסטיקה שכתב – כמו גם בשירתו – בבחינת "הצופה לבית ישראל" שכתבתו היא "כורה הנובע מתוך מחוייבות ציבורית עמוקה לקיבוץ הלאומי", שנועדה "לא רק לבטא את תחושותיו ואת מאווייו של ה'דור' אלא גם להשפיע עליו, לנווט אותו, להראות לו את הדרך."¹³⁵ חנה יעוז טענה, שלמדן היה אחד המשוררים הבולטים שהתריע בשנות השלושים על הסכנה המתקרבת המאיימת על העם היהודי. בשנים 1933–1939 הוא הביע את עמדותיו לנוכח אירועים שונים, וכך על רקע גילויי האנטישמיות של המשטר הנאצי כתב שהאסון המתרחש בקרב יהדות גרמניה איננה תופעה מקומית בלבד, כי אם "הכאת חרדה בתוף העולם כולו."¹³⁶ כמעט מייד לאחר פרוץ המלחמה, למדן הביע את חזונו לגבי הגורל הצפוי ליהדות אירופה כהמשך לתפיסה שהציג ברשימותיו הפובליציסטיות במהלך שנות השלושים. עמדתו ברשימה זו היא עמדת הנביא העומד בשער, המוכיח את בני עמו על אדישותם והתעלמותם לנוכח האותות לחורבן הצפוי ליהדות אירופה: "הפורענות הגדולה שאימה על האנושות נתרגשה ובאה, וכפי שאפשר היה לשער מראש פגעה בראש וראשונה, פגיעה מוחצת ומכרעת, בנו. בין שבועות מספר שודדה ונחרבה יהדות-פולין הגדולה והיתה למרמס ולטרף לשני גדולי הדורסנים והטורפים של מאת-העשרים שהגיחו ממערב וממזרח. כבמחז-יד נמתח הקו האיום, המספם את חורבנה של יהדות אירופה – צומת החיזיונות של יהדות התפוצות. [...] אם לגבי האחרים המלחמה עדיין בראשיתה ותוצאותיה הן מן הנסתרות של העתיד, הנה לגבינו תוצאותיה הן גלויות למדי, גלויות ומכרעות."¹³⁷

למדן סיפר באותו מאמר על תחושה של שיתוק ביישוב היהודי לנוכח מה שכינה "חורבן": "ודומה, חורבן זה או שהדהימנו עד שיתוק, עד כדי אי-יכולת פנימית לתפוס את כל המורא שבו, או שבכלל כבר קתה הרגשתנו והפורענויות שבאו עלינו תכופות ורצופות שנים על שנים העלו עלינו

¹³³ חביבה יונאי, 1987. "שאל טשרניחובסקי: נגד חלוקה, בעד 'חומה ומגדל': עיון בכמה משיריו שנכתבו בתקופת ה'מאורעות'", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **ימי חומה ומגדל, 1936–1939**, סידרת עידן, יד יצחק בן-צבי: 192.

¹³⁴ **יצחק למדן (1899–1954)**: יליד מלינוב, ווהלין. לאחר המהפכה התנדב לצבא האדום, וברח בימי הפרעות. עלה ב-1920. ב-1933 הקים את כתב-העת **גליונות** אותו ערך עד מותו. ערך את האנתולוגיה **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל** יחד עם אשר ברש (1944).

¹³⁵ דן לאור, אפריל 1984. "בעיני המתבונן: הערות מבוא לפובליציסטיקה של יצחק למדן", **ספר הכנס: הכנס הבינאוניברסיטאי לחקר הספרות העברית (9.4.84–12.4.84)**, בעריכת זיוה שמיר, מכון כץ לחקר הספרות העברית, החוג לספרות עברית, אוניברסיטת תל-אביב: 61.

¹³⁶ חנה יעוז, 1995. **הניגון והזעקה: מחקר בשירת השואה של משוררי שנות ה-40 בארץ-ישראל**, עקד: 32.

¹³⁷ יצחק למדן, תשרי-כסלו ת"ש. "התוצאות הגלויות" ("במסכת"), **גליונות**, כרך ט', חוברת ד'-ו: 357–358.

קליפה אטומה של אדישות." למדן מצא שני הסברים אפשריים לאותו שיתוק, שניהם מתחום הפסיכולוגיה: הסבר אחד הוא תדהמה, במשמעות של טראומה נפשית, אל מול המתרחש; הסבר שני הוא תופעה של קהות חושים שנוצרה בשל רצף הפורענויות שניתך על היהודים בעשורים הקודמים. ואולם, על אף ההתעלמות, החורבן נוכח ומעיב על החיים ביישוב: "אנו כאילו מסיחים עדיין את דעתנו מזאת, כאילו נמנעים לפי שעה מלהביט ישירות בפני מציאות זו, אבל התעלמות זו, המובנה למדי מבחינה נפשית, אינה משנה את עצם העובדה, שצֶלָה מאפיל עלינו בכל כבודו."¹³⁸

ביוני 1940 כתב יצחק למדן בטורו על עתיד יהדות אירופה בנימה פסימית ביותר: "יום יום אנו מצרפים שורות-עובדות חדשות לסכום אסוננו במלוא עולם; יודעים אנו להראות על מפת-הענות הישראלית את כיבושי המשטמה המשתוללת, [...] אם היו ימים שהאמנו בהם כי פורענות זו, שניתכה עלינו, אפשרויותיה וזדונוותיה הם בכל זאת מוגבלים – הרי עתה יודעים אנו כולנו כי אין גבול לאלה. [...] את כל זאת אנו יודעים לכאורה יפה בידיעה עובדתית, אבל אין אנו פוסים זאת עדיין בכל מלוא משמעותה המחרידה."¹³⁹

בקיץ 1942, כתב יצחק למדן כנגד ניסיונות ההרגעה, לפיהם המספרים הנמסרים בידיעות על רצח היהודים הם מוגזמים: "יום-יום מגיעות הן הידיעות השחורות מגלויות ישראל הנענות והדוויות והן גדושות מספרים, מספרים לרציחות, לעינויים ולכל המוראות המתמידים שם. יש בינינו המנחמים ומתנחמים ומרגיעים אותנו: מוגזמות הן הידיעות האלו ומוגזמים המספרים שלהן ואין להאמין ברוב רובן. נחמת-שוא שטחית היא זו!" למדן טען, שמתוך מכלול הידיעות, אף אם פה ושם ישנם אי-דיוקים, עולה תמונה כללית קשה ביותר:

"מכל יהדות אירופה הגדולה ניטל אויר-החיים, ניטלה היכולת לנשום ככל החי על פני אדמות. היא נתונה כולה בתנאים כאלה ההופכים שם כל יחיד וכל עדה מועמדים לכליון ודאי [...] מה שלא עושות הרציחות במישרין עושים הרעב והמגפות, ומה שאלה אינם עושים – יעשו הגירושים, מחנות-ההסגר ועבודות-הכפיה. שליחי מלאך-המות סגרו שם על ישראל מכל צד. ואחת היא אם ידיעה זו או אחרת אינה מדויקת או שאינה נכונה כלל. כל לם של התנאים מדבר בעדו ברורות: אם מצב זה ימשך עוד זמן רב – והיתה חלילה כל כנסת-ישראל בגלויות-אירופה למרמס."¹⁴⁰

יצחק למדן המשיך ללוות את המאורעות בטוריו הפובליציסטיים החריפים גם לאחר הודעת הסוכנות היהודית מנובמבר 1942 על ההשמדה השיטתית של יהודים. הוא הגיב על אירועים מסוימים, כמו מרד גיטו וארשה וועידת ברמודה. הוא התריע בפני היישוב על אדישותו לנוכח השואה וקרא להתגייסותו לפעולות ההצלה. הוא לא הסתפק בפעילות פובליציסטית, ופעל גם בתחום הציבורי. הוא היה פעיל בוועד המרכזי של אגודת הסופרים. כתב-העת 'גליונות' בעריכתו

¹³⁸ שם.

¹³⁹ יצחק למדן [בחתימת: ח. שואל], סיון-אלול ת"ש. "ראשי פרקים", גליונות, כרך י', חוברת י"א-י"ב (נ"ט-ס'): 277-279.

¹⁴⁰ יצחק למדן, אב-אלול תש"ב. "זה לעומת זה" ("ראשי-פרקים"), גליונות, כרך י"ג, חוברת ו': 292.

היה במה לפרסומן של יצירות הנוגעות בנושא השואה. כמו כן, הוא ערך יחד עם אשר ברש את האנתולוגיה 'דברי סופרים' (1944), שהוקדשה ברובה לתגובה על השואה.¹⁴¹

1.1.4. האבל על הנספים באניות המעפילים (1940–1942)

במהלך תקופת המנדט הבריטי, הגבילו השלטונות את עליית היהודים לארץ-ישראל וקבעו מכסה של רשיונות עלייה בהתאם לתקנות "הספר הלבן" הראשון (1922). תופעת העלייה הבלתי-חוקית של יהודים תוך עקיפת שלטונות המנדט החלה בשנות העשרים ובתחילת שנות השלושים של המאה העשרים. משנת 1934, בעקבות עליית היטלר לשלטון בגרמניה והחמרת מצבם של היהודים בגרמניה, החלה ההעפלה המאורגנת לארץ-ישראל על-ידי תנועות שונות ביישוב היהודי.¹⁴² "הספר הלבן" שפורסם במאי 1939 הגביל את העלייה עד מאוד מבחינה מספרית תוך קביעת תקנות חמורות. במהלך שנת 1939 זכתה ההעפלה לתנופה עם הפיכת "המוסד לעלייה ב'" לזרוע של "ההגנה" בראשות שאול מאירוב (לימים: אביגור).¹⁴³ מספטמבר 1939, הצלת יהודים בדרכי ההעפלה הפכה לצורך דחוף.¹⁴⁴ פליטים רבים ניסו להימלט מהגיהנום הנאצי באניות ולא הורשו לעלות באף לא אחד מן החופים. התנאים באניות הללו היו קשים מנשוא ונדחסו בהן אנשים רבים. אניות מלחמה בריטיות נשלחו להילחם בהעפלה, ואניות מעפילים רבות נעצרו. נוסעיהן הועברו למחנות-מעצר בארץ ושחררו לאחר זמן רב, בהתאם למכסת רשיונות העלייה.¹⁴⁵

במהלך השנים הראשונות למלחמת-העולם השנייה התרחשו מספר אסונות טביעה של אניות מעפילים ("פטריה", "סלודור", "סטרומה" ועוד). במהלך שנות השואה נספו כ-1,200 מעפילים,¹⁴⁶ מרביתם באסון "סטרומה" בלבד. אירועים אלה נתפסו כחלק מהאסון של יהדות אירופה ההולכת ומושמדת. האירוע הראשון שזכה לתהודה ביישוב היה טביעת האנייה "פאטריה". לפי מחקרה של דליה עופר, בנובמבר 1940 התבררה כוונת הבריטים לגרש את נוסעי האניות "פאסיפיק" ו"מילוס" על ספינת הגירוש "פאטריה" שיעדה היה האי מאוריציוס.¹⁴⁷ חברי "ההגנה" חיבלו ב"פאטריה" במטרה למנוע את הפלגתה מחיפה אך הפגיעה הסתיימה בטביעתה ובמותם של 267 בני אדם ובפציעתם של 172. האנייה "סלבדור" יצאה מבולגריה בדצמבר 1940 ובעקבות סערה בים היא נבקעה לשניים וטבעה בים השיש. רוב נוסעיה נספו.¹⁴⁸ האנייה "סטרומה" יצאה מרומניה ב-12 בדצמבר 1941, וב-15 בדצמבר נגררה על-ידי התורכים לנמל איסטנבול ועגנה בבידוד. ב-23 בפברואר 1942 פקדה ספינת משמר-חופים תורכית על רב-החובל לצאת את הנמל אל הים השחור. רב-החובל סירב והאנשים על האנייה פתחו בפעולות מחאה. 150 שוטרים חמושים עלו על הספינה והתגברו על התנגדות הנוסעים. האנייה נגררה

¹⁴¹ פעולות אלה של למדן נסקרות בהמשך.

¹⁴² מרדכי נאור, 1978. **ההעפלה 1934–1948**, משרד הבטחון – ההוצאה לאור: 8–9.

¹⁴³ דליה עופר, 1988. **דרך בים: עלייה ב' בתקופת השואה, 1939–1944**, יד יצחק בן-צבי: 466.

¹⁴⁴ מרדכי נאור, 1978. **ההעפלה 1934–1948**, משרד הבטחון – ההוצאה לאור: 41–43.

¹⁴⁵ שם: 44–46.

¹⁴⁶ דליה עופר, 1988. **דרך בים: עלייה ב' בתקופת השואה, 1939–1944**, יד יצחק בן-צבי: 470.

¹⁴⁷ שם: 51.

¹⁴⁸ שם: 157.

מהנמל ולפנות בוקר נשמע פיצוץ אדיר ו"סטרומה" ירדה למצולות. לפי המחקר הקיים, היא נפגעה בטעות על-ידי צוללת רוסית.¹⁴⁹ רק ניצול אחד שרד מתוך 769 המעפילים שהיו על סיפונה. כל אחד מהאירועים האלה התקבל ביישוב בזעזוע ובאבל כבד. התגובה ניכרת בעיקר בפרשת "סטרומה", שבעקבותיה ערכו מוסדות רבים אספות אבל.¹⁵⁰ לפי יואב גלבר, פרשות אלה הובילו להתפרצות של רגשות אנטי-בריטיים ביישוב היהודי בארץ-ישראל. בסוף 1942, לאחר שנודע על היקף ההשמדה, ועל רקע המשך מדיניות "הספר הלבן", נתפסים השלטון הזר ונציגיו בארץ כאחראים לכך.¹⁵¹ לפי יוסף גורני, הופנתה ביקורת כלפי ממשלות המערב שלא נקטו בפעולות הצלה. באופן טבעי, עיקר הביקורת הוטחה כלפי ממשלת בריטניה באשר למדיניותה בנושא פליטים יהודים שביקשו מקלט בארץ-ישראל, אך שערי הארץ ננעלו בפניהם. מדיניות זו הובילה לאסונות "פאטריה" ו"סטרומה".¹⁵²

בנובמבר 1940 התפרסם שירו של דוד שמעונוביץ, "לחללי פטריה", המתאר את הטרגדיה של הנספים, המגיעים לחוף מבטחים וטועמים את טעם המולדת לאחר התלאות הרבות שעברו – רק במותם. השיר נמסר כביכול מפייהם של הנספים:

עֲתָה בָּאֵנוּ אֶל חוֹף מִבְּטָחִים,
לְמִצּוֹלוֹת יָם מְשֻׁנֵי אֲרֵיוֹת,
וּמִהַמִּצּוֹלוֹת אֶל קֶבֶר אֲחִים,
קֶבֶר אֲחִים וְאֶחָיוֹת.
עֲתָה בָּאֵנוּ אֶל חוֹף מִבְּטָחִים.

עֲתָה רְאִינוּ מְנוּחָה כִּי טוֹב,
לֹא חֶרֶב, לֹא קֶר לְשִׁדְנוּ יָמָי,
לֹא עוֹד נִסְעֵר בְּרוּחַ כְּמוֹן
מִגּוֹף אֶל נוֹף, מִחוּף אֶל חוּף.
עֲתָה רְאִינוּ מְנוּחָה כִּי טוֹב.

עֲתָה טַעַם מוֹלְדָת נְטַעַם
שְׁלֹוִים כִּי נָנוּם לְרִגְלֵי הַפְּרָמָל,
וְזֶקֶן הַהָרִים אֲגָרוֹת יִמְלָמָל
עַל אֶרֶץ שְׂמָמָה הַמְּפֹלֶלֶת לְעַם...

¹⁴⁹ שם: 244.

¹⁵⁰ ראו: 27.2.1942. "אבל כבד בארץ. – עוצר ושבתה", דבר: 1, 6; 1.3.1942. "הדי האסון", דבר: 1; 1.3.1942. "מועצת הסתדרות הפקידים על עניני השעה", דבר: 1; 2.3.1942. "הישוב העברי מבטל כל חגיגות פורים השנה", דבר: 1 ועוד.

¹⁵¹ יואב גלבר, 1995. "התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936–1947", בתוך: משה ליסק (עורך ראשי), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, חלק שני: תקופת המנדט הבריטי, הוצאת האקדמיה הישראלית למדעים ומוסד ביאליק: 443.

¹⁵² יוסף גורני, 2009. **קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939–1945**, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדראה וצירלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 25.

עֵתָה טַעַם מוֹלְדֵת נְטַעַם...¹⁵³

שיר מאת יהודה קרני ללא כותרת, שראה אור בטורו הקבוע "עניינים" בדצמבר 1940, ביטא את המשאלה להביא יהודים מן התפוצות אל ארץ-ישראל. השימוש בתמונת האנייה המובילה יהודים וזקוקה לסיוע בהגעה אל חוף המבטחים מובילה להשערה כי השיר הוא תגובה לטביעתה של האנייה "פאטריה": "אֶסְפְּתִי אֶת פְּזוּרֵי מַעַם וְעַם, / פִּי רֶב-חֹבֵל אֲנִי, מְפָלֵג עַל צִי יָגוֹן; מִיָּם סוֹעֵר אוֹתִתִי אֶל חוֹפִים: / עֲזָרוּנִי נָא מְעַט חֶתֶר וְעַד עֲגוֹן."¹⁵⁴

שירו של יעקב פיכמן, "לנכח החוף: בלדה" הופיע במאסף 'סדרים', והוא נכתב כנראה כתגובה לאסון "פאטריה" (השיר חתום: ת"ש). השיר מתאר את הטרגדיה הלאומית דרך הפריזמה של הטרגדיה האישית. אניות שטות מול החופים בלילה, ובהן פליטים הנפליטים מכל חוף: "שָׁם סְפִינּוֹת תּוֹעוֹת בִּישִׁימוֹן-מַיִם, / שָׁם עֲנֵי-אָדָם צָרוּר נִשְׂא. // שָׁם אָחִים שְׂדוּדִים, בְּלִי צֶל, בְּלִי בֵית, / זוּ פִלְטָה יִבְשֶׁת חֲרָבָה, / נִקְלָעִים כְּלוֹאִים בְּתַבּוֹת-שֵׁיט, / נִהְדָּפִים מִכָּל חוֹפֵי-תִקְוָה." השיר מסתיים בטרגדיה של הנספים באנייה, במוותם בטביעה לנוכח החוף האילם, שלא היה מוכן לקבלם: "נוֹף קְרוֹב, כְּלוֹ זְרוּעַ שְׁקֵט, / יוֹם עַל יוֹם אֶת הוֹד פְּלָאִיו חוֹשֵׁף / וְעוֹד הָאֵם אֶת תִּינוּקָה חוֹבֶקֶת, / וּמִתְפַּלְלָה – וְאֵין אוֹסֵף. // וְאֶרֶץ זוּ תִדְשָׂא, וְעַץ זוֹרֵחַ / כְּשֶׁזָרַח בְּלֵב שְׂדֵה חוֹלֵם, – / וְשָׁם תִּינוּק מִחִיק אִמּוֹ צוֹנֵחַ / אֶל הַתְּהוֹם לְנִכַח חוֹף אֵלֶם."¹⁵⁵

ביולי 1941 ראה אור שיר מאת שרה טוביה, שכותרתו "הפליטה". שיר זה מגולל את גורלו המר של פליט יהודי, שהמקום היחיד אליו נותר לו להימלט הוא הים. אין בפניו ברירה, ובהיותו שערי ארץ-ישראל סגורים בפניו, גורלו נגזר למוות בעומק הים: "הִנֵּה הַפְּרִתֶיךָ! אֶתָּה יְהוּדִי! [...]" אֶזְרַח אֶתָּה לְאֵי-מְדִינָה, / מְסַתֶּר בְּחַפְּיִם, / מְפָלֵג עַל מִשְׁבְּרֵי גַלִּים, / לְפָרוֹץ שְׁעָרֵי מוֹלְדֵת סְגוּרָה / אוּ לְצִלּוֹל – בְּעַמְקֵי יָמִים."¹⁵⁶ השיר מדגיש את הטרגדיה של היהודי במלחמת-העולם השנייה, שנותר עקור, ואיננו אזרח של אף מדינה המוכנה לקבלו לתוכה.

שירו של ב. מרדכי, "קדיש", הוא קינה על הפליטים היהודים שטבעו בספינה "סלבדור". השיר פותח במוטו המסביר את ההקשר שאליו מתייחס השיר: "בִּים הָאֵגַי נִטְרָפָה בִּסְעָרָה וְטַבְעָה הַסְפִינָה 'סְלוּדוֹר' שֶׁנִּשְׂאָה פְּלִיטִים יְהוּדִים (מֵתוֹךְ הַעֲתוּנוֹת בַּתְּשׁ"א)". המשורר קורא אל המרחבים, אם יש שומע ואם אין, את קריאת הקדיש "יתגדל ויתקדש" על הנספים באנייה: "וְאֵם אֵינְךָ חֶקֶר לְכָאֵב וְגִבּוֹל אֵינְךָ לֵיגוֹן / וְטְרוּפָה הַסְפִינָה בְּמִצּוֹלוֹת תַּעֲגוֹן, / וְהָאֵפֶל עֲמֵק וְהַיּוֹם פֶּה בּוֹשֵׁשׁ – / יִתְגַּדֵּל וְיִתְקַדֵּשׁ!"¹⁵⁷

ב-23 בפברואר 1942 טבעה האנייה "סטרומה" בים השחור. לפי מחקרה של דינה פורת, במשך חודשים, עשתה הנהלת הסוכנות היהודית מאמצים להשיג מממשלת המנדט הבריטי

¹⁵³ דוד שמעוניביץ, 29.11.1940. "עתה באנו...", דבר: 3; כונס בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. אבן מקיר **תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 5.

¹⁵⁴ יהודה קרני [בחתימת: י. ק.], 9.12.1940. "אספתי את פזורי", הארץ: 2.

¹⁵⁵ יעקב פיכמן, 1942 [ת"ש]. "לנכח החוף", בתוך: אשר ברש, יצחק למדן, אליעזר שטיינמן וצבי וויסלבסקי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 155–156; כונס בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. אבן מקיר **תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 8.

¹⁵⁶ שרה טוביה, 11.7.1941. "פליטה", הארץ: 5.

¹⁵⁷ מרדכי [ברתנא], תמוז תש"א. "קדיש", גלינות, כרך י"ב, חוברת ח' (ס"ח): 59.

אישורי כניסה לארץ עבור הפליטים על האנייה, אך לא נענתה. טביעת האנייה שנשאה שלט "הצילו אותנו" זעזעה את היישוב, ובארץ-ישראל נערכות פעולות רבות של אבל ומחאה.¹⁵⁸ האבל בא לידי ביטוי בעיתונות בארץ-ישראל. העמוד הראשי של עיתון 'דבר' מיום 27 בפברואר 1942 הוקדש כולו לאסון "סטרומה".¹⁵⁹ בצירוף מקרים טראגי, טביעת האנייה הייתה סמוכה לחג הפורים, וביום 3 במרס 1942, בו חל חג הפורים, הופיע המוסף הספרותי של עיתון 'דבר', שלא כהרגלו, בעמוד השני (במקום בעמוד השלישי).¹⁶⁰ המוסף הוקדש לאסון, ובראשו הופיע, במסגרת שחורה, פסוק מתוך מגילת איכה, היא מגילת הקינה על החורבן: "שבת משוש לבנו, נהפך לאבל מחולנו". המוסף מכיל שבעה פריטים: שלושה מאמרים על "סטרומה", שלושה שירים ויצירת פרוזה. המאמר הראשון נקרא "הגיהנום ברומניה (מהיכן ברחו בני סטרומה?)" מאת ל. קופרשטיין,¹⁶¹ שיפרסם כעבור זמן קצר את הספר 'מגלת סטרומה' (1942) ולימים יכתוב את הספר 'גורל יהודי רומניה' (1944).¹⁶² מאמרו מתאר את הידרדרות מצבה של יהדות רומניה מאז כניסת רומניה למלחמה: החרמת הרכוש, עבודות הכפייה, הסחיטה הכלכלית, ביטול מוסדות הקהילות והקמת המשרד לענייני היהודים.¹⁶³ מאמר נוסף תחת הכותרת "יום אחד בסטרומה" הוא תיאור של החיים על האנייה מפי אחת מתשעת בעלי הסרטיפיקטים שהגיעו לארץ-ישראל. מ. קוטיק,¹⁶⁴ לימים מחבר הספר על יהדות רומניה 'גולה במאבקה', פרסם מאמר תחת הכותרת "אסון 'סטרומה'" העוסק בפרעות הקשות שהתחוללו ביהדות רומניה בשנות מלחמת-העולם השנייה, ביניהם הטבח ביאסי שבו נורו עשרת אלפים יהודים. הוא קשר בין מצב יהדות רומניה ובין מות מעפילי "סטרומה": "זהו ה'גיהנום' עלי אדמות אשר ממנו רצו להינצל שבע מאות וששים היהודים".¹⁶⁵

בעמוד הופיע גם השיר "אם איד כמו סלע" מאת ר' שם-טוב פלקירה (1225–1295) וכן שיר האבל מאת רחל קרמפף¹⁶⁶ בתרגום י. ליכטנבוים. לפי המשוררת, קריעת האבל על הנספים באנייה לא נעשית בבגדים כי אם בלב פנימה: "יָאֵם יֵשׁ וְיִגְוֶן / בְּקִרְבּוֹ יִנְלֵד – מִשֵּׁם / אֵין עוֹד אִישׁ

¹⁵⁸ דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד: 45–46.

¹⁵⁹ 27.2.1942. דבר: 1.

¹⁶⁰ מוספי ספרות מיוחדים ראו לרגל יובלות של סופרים או בימי שנה לפטירת סופרים מרכזיים. מוספים לציון ימי השנה לפרוץ המלחמה ולמרד גיטו וארשה שכללו יצירות ספרות על הנושא היו בעיקר נחלתו של עתון דבר. הארץ ומשמר נטו לכך הרבה פחות, והסתפקו בציון המאורע באמצעות מאמר. אף לנושא השואה הוקדשו מוספים מיוחדים. ראו: מוסף ספרותי ל"יום השנה הראשון למרד בגיטו וארשה", דבר, 7.4.1944; וכן מוספים בימי השנה לפרוץ מלחמת-העולם השנייה: "שנתיים למלחמה – שנתיים לחורבן יהדות פולין", דבר, 1.9.1941; "יום יהדות פולין: השנה השלישית לחיי הגיטו", דבר, 1.9.1942; "ארבע שנים לשואת יהדות פולין", דבר, 1.9.1943; "חמש שנים למלחמה – חמש שנים לשואת ישראל", דבר, 1.9.1944. המוספים הם בני עמוד אחד ובכל אחד מהם הופיע שיר או שניים, מאמר שסיכם את גורל היהודים בשנה שחלפה מאת משה פראגר וכן מאמרים נוספים מאת כותבים שונים: יוסף קרוק, י. מ. ניימן ועוד.

¹⁶¹ ליב קופרשטיין (1904–1992): סופר, עורך ופובליציסט. יליד מרקולשטי, בסרביה. התחנך חינוך מסורתי וכללי. בן 19 יצא ללמוד מדעי הטבע וחקלאות בבלגיה ובצרפת והוסמך כאגרונום. אחר-כך למד בצרפת ספרות ומדעי החברה. היה פעיל במוסדות הציוניים. חזר לבסרביה ועסק בהוראה ובפעילות ציונית. ייסד וערך את הירחון הספרותי שורות (תרצ"ה-תרצ"ח) ואחריו את אודים (תרצ"ט). נמלט מבסרביה עם כניסת ברית-המועצות. עלה עם משפחתו בשלהי 1940 והחל להשתתף בעתונות הארצישראלית (לפי: מרדכי זיסמן, 2001. "ציוני דרך", ל. קופרשטיין: ביבליוגרפיה, הוצאת תמוז: 9–11).

¹⁶² על הספר גורל יהודי רומניה ראו להלן, בסעיף 2.2.5. הוצאת ספרים בנושא השואה בסדרת "רמון".

¹⁶³ ל. קופרשטיין [בחתימת: ל. ק-ן], 3.3.1942. "הגיהנום ברומניה (מהיכן ברחו בני סטרומה?)", דבר: 2–3.

¹⁶⁴ מאיר קוטיק (1908–2003): היסטוריון. יליד מרקולשטי, בסרביה.

¹⁶⁵ מ. קוטיק, 3.3.1942. "אסון 'סטרומה'", דבר: 2.

¹⁶⁶ רחל קרמפף (1906–1988): משוררת.

יְגַרְשֵׁנוּ.¹⁶⁷ שיר מאת יעקב כהן, "וזאת לישראל (מדברי אריאל)", שהוא חלק משירה רחבת-יריעה פרי עטו,¹⁶⁸ מספר על השואה כחזון של קץ הימים, בהם ניתנה למשחית הרשות להרוס, לחבל ולהשמיד.¹⁶⁹ שיר נוסף שהופיע באותו עמוד הוא "בחקי ימים" מאת מוריס רוזנפלד בתרגום מיידיש בידי שמשון מלצר.¹⁷⁰ השיר חתום: 25 בפברואר 1942, משמע שנכתב כתגובה מיידית לטביעת האנייה "סטרומה". השיר מתאר את מסע האנייה, על סבלם של נוסעיה הרבים. בירכתי הספינה נמצאים שני גברים שאינם פוחדים ואינם מדברים. הדובר בשיר שואל לזהותם, והם מסבירים את שתיקתם. הם יהודים ניצולים שאיבדו את כל היקר להם, ולכן אין דבר שיפחידם עוד: "וְיֵשׁ לָנוּ בַּיִת, אוֹלָם הַחֲרִיבוּהוּ, / וְכָל קְדָשֵׁינוּ הֶעֱלוּ בְּאֵשׁ; / וְכָל הָאָהוּב, הִיָּקַר – הַמִּיתוּהוּ, / וְכָל שְׂשָׂאָר – לְמַאֲסָר, לְגֵרֵשׁ!". גורלם הוא טראגי גם בהימלטם מן התופת: "כִּי מָה עוֹד צְפוֹת וְקוֹוֹת עוֹד נוֹכְלָה – / וְאֵין בְּתֵבֶל לְרַגְלָנוּ מְקוֹם?" בשיר ניכרת ביקורת סמויה לגבי מדיניות ממשלת המנדט באשר לכניסתם של הפליטים לארץ-ישראל: "כִּי אֶרֶץ הַחֶפֶשׁ, הַטּוֹב וְהַדַּעַת – / אַחֹר תִּהְדָּפְנוּ אֶל הַמַּאֲפֵל."

זמן קצר לאחר מכן, ראו אור שירים נוספים בנושא אסון "סטרומה". שירה של אנדה פינקרפלד שכותרתו "לירודי 'סטרומה'" מבכה את גורל הפליטים, והוא נכתב כתגובה מיידית ל ידיעות על טביעת האנייה.¹⁷¹ בשיר זה, מצולות הים הם המקום היחיד המוכן לקבל את הפליטים. הים לא הובילם למקום מבטחים "לְהִסְגִּיָּרְכֶם לְאָדָם". הוא גם לא זעק, כבני האדם: "קָבֵל לֹא אֶקְבָּלְם!" הים הוא היחיד שלא עמד בפני תחינת הפליטים, וקיבל אותם לקרבו: "הוא לֹא עָמַד בְּפָנָי תַּחֲנֹתְכֶם, / תַּחֲנוּנָי עֵינֵיכֶם: / חוֹסֶה, הֵיִם, / פָּעַר חִיקְךָ, / קָבֵלְנוּ! / כִּי אָנוּ לֹא נַעֲצָר עוֹד. / אֵל תִּקְשֶׁחַ לְבָבְךָ כְּאָדָם אֲחִינוּ. / קָבֵלְנוּ!"¹⁷² למחרת פרסום שיר זה, ראה אור השיר "זאת כל השארית" מאת רפאל ספורטה בעיתון 'דבר'. על אף שלא נזכרת בו פרשת האנייה במפורש, הרי נדמה ששיר זה נסוב סביב אותו מאורע. השיר קרוי "זאת כל השארית", והוא מספר על השרידים האחרונים המגיעים מן התופת לאחר שעברו תלאות קשות, והם אינם רצויים בשום מקום: "קְרָעִים, קְרָעֵי-אָדָם / מְפַתְמִים, עֶקְבֵי-דָם, / גְּרוּפֵי נַחְשׁוֹל, סְחוּפִים, / מְנַשְׁלֵי כָּל הַחוּפִים, זְרוּקֵי מַכְּף אֶל כְּף, / מַכְּף אֶל כְּף, בְּעוֹטֵי-מַגֵּן, / רְדוּפֵי אֵשׁ וְשָׂאוֹל." המשורר קרא לארץ-ישראל שוב ושוב לאורך השיר: "אֶסְפִּי בְּנֶיךָ, מְכוֹרָה!", ואומר: "כָּל שְׂנֵצוֹל בְּנֵס – / שְׂאֵי שְׂעָרִים וְיַכְנֵס!"¹⁷³ תפקידה של הארץ אינו מסתיים בכך, שהרי עליה גם לאחות את הקרעים ולהנביט את הניצולים באדמות הארץ לחיי-עד. הבלדה "בין גל ובין שמים" מאת רפאל ספורטה ראתה אור באוקטובר 1942. הבלדה מספרת על ספינה טרופה שרוב נוסעיה נספו לאחר שהגלים בים טיבעו אותם.

¹⁶⁷ רחל קרמפף, 3.3.1942. "לא הלבוש יקרע", עברית: י. ליכטנבוים, **דבר**: 2.

¹⁶⁸ יעקב כהן, תש"ה. "ינדודי אריאל", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ת. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דבר, ספר תשיעי: 4.

¹⁶⁹ יעקב כהן, 3.3.1942. "וזאת לישראל: מדברי אריאל", **דבר**: 2.

¹⁷⁰ מוריס רוזנפלד, 3.3.1942. "בחקי ימים", **דבר**: 2; חתום: 25 בפברואר 1942.

¹⁷¹ **אנדה פינקרפלד-עמיר (1902–1981)**: משוררת וסופרת ילדים. ילידת ריישא, גליציה. למדה מדעי הטבע באוניברסיטאות לבוב ולייפציג. עלתה ב-1920 וכעבור זמן קצר חזרה לפולין, שם פרסמה ספר שירים ראשון. ב-1923 עלתה עם בעלה והתיישבה בקריית ענבים, ואחר-כך בתל-אביב. ב-1928 פורסם שירה הראשון לילדים בעברית. השתתפה בעיתונים **דבר** ו**דבר לילדים**. לאחר מלחמת-העולם השנייה יצאה בשליחות הסוכנות היהודית למחנות הפליטים בגרמניה (1946–1947).

¹⁷² אנדה פינקרפלד, 25.3.1942. "לירודי 'סטרומה'", **דבר**, מהדורת צהריים: 1; חתום: 24.2.42.

¹⁷³ רפאל ספורטה, 26.3.1942. "זאת כל השארית", **דבר**: 2.

הגלים הפכו אדומים ובים שכנו "פְּגֵרֵי-קְפִינֹת, פְּגֵרֵי-אָדָם".¹⁷⁴ לקראת ערב, מגיע מניין של פליטים, "שְׂרִידֵי בְּנֵי יַעֲקֹב", אל חופי המולדת השוממים. בקבוצה זו ישנו זקן הנושא גווילי תורה, עלמה מטורפת, כרותת-שפה, גבר שראשו שמוט, ילד פליט מחנות-ריכוז ואשה הרה צולעת. שני גברים חלשים מושכים גופתו של גוסס. השיר מסתיים כאשר האשה ההרה כורעת ללדת וקרעי כתונת ושמלה משמשים לה מצע. הלידה על חוף המולדת מעל קרעי הבגדים עימם הגיעו הפליטים מ"שם" היא בעלת מימד סמלי.

בספטמבר 1942 הופיע שירו של אליהו מיטוס, "מזמור שיר לים תל-אביב". השיר מתאר יום שלו על חוף הים, כאשר לפתע נראית סירה באופק: "הַעֵיִן צוֹפָה אֶם שִׁירָת- / אַחִים מְמַרְחֵק שֵׁם בְּאֶה",¹⁷⁵ אך הסירה מתבררת כחזיון-שווא הנובע ממשאלת הלב העזה: "אֶךְ לֵב מְאָמִין: עוֹד יְבוֹאוּ / צְלִי מִי יַמָּךְ, תֵּל אָבִיב: / גְּלִים הֵן אֶלְיָךְ יְנוּעוּ – / בְּנִים לְגְבוּלָם יָם יָשִׁיב."

שלב נוסף בתגובה לפרשת "סטרומה" ובהנצחתה הייתה הוצאתו לאור של הספר 'מגלת סטרומה' מאת ל. קופרשטיין בהוצאת התאחדות עולי רומניה בארץ-ישראל מספר חודשים לאחר האסון. הספר נחלק לארבעה-עשר פרקים בהם מתואר מסעם של מעפילי "סטרומה" לכל אורכו. שני פרקים מוקדשים לרקע על האנטישמיות ברומניה ועל מעשי הטבח ביהודי רומניה בשנת 1941, שהובילו את היהודים שם לחפש מפלט בכל דרך אפשרית. לאורך הספר, שובצו חלקים משירו של יעקב פיכמן, "לנוכח החוף", שנדון לעיל, שמשקף לדעת המחבר את הטרגדיה של נספי "סטרומה". פרק מיוחד הוקדש לנושא "הדי האסון", וממנו ניתן ללמוד על היקף האבל ביישוב היהודי עקב האסון. בסוף החוברת מובאים רשימת שמות הנספים, דבר עולי רומניה, תזכיר התאחדות עולי רומניה בארץ-ישראל וכתב-מחאה שהגישה ההתאחדות בעניין "סטרומה" למוסדות היישוב, ובאמצעותה לממשלה הבריטית בלונדון.

אסונות טביעתן של האניות קיבלו ביטוי אף בסיפור "אספרנצה" מאת יצחק שנברג. הסיפור נדפס במאסף 'סדרים', והוא מגולל את פרשת גורלו הטרגי של פליט יהודי. זליג פיין הוא אחד הפליטים הנקלעים למסע באנייה, שהיא בעיקרה אניית משא, שהייתה מבריחה לעיתים גם פליטים יהודים. באחד ממסעותיה היא מובילה יהודים רבים, ובהגיעם אל חופי ארץ-ישראל באים פקידי הרשות וחוקרים כל אחד מהנוסעים. כולם נכנסים אל ארץ-ישראל מלבד זליג פיין, שאין לו מכרים וגם לא תעודות. המוסדות בירושלים משתדלים בעניינו, אך כבר מאוחר מדי – "אספרנצה" מפליגה למחוז חפצה החדש. פרק הזמן בו שוהה זליג באנייה ארוך עד מאוד, ומתאפיין בתחושת בדידות קשה. בכל נמל, הוא מבקש לרדת מן האנייה, אך אף מדינה אינה מוכנה לקבלו. הוא משגר מכתבים אל ועדי הקהילות בכל ארץ שאל חופיה הוא מגיע, ומועברות אליו תרומות של מזון. כאשר האנייה מגיעה שוב אל חופי ארץ-ישראל, משתדלים שוב בעניינו, אך ללא הצלחה. בסופו של דבר, האנייה נקלעת לסערה וטובעת בסביבת יוון. הספנים חותרים בסירות הצלה אל החוף וניצלים, אך זליג נעלם וככל הנראה טבע. ניתן לקרוא את הסיפור כתגובה לפרשות של אניות העפלה שהובילו פליטים יהודים אל חופי ארץ-ישראל, אך נמנע מהן להגשים את ייעודן עם איסור כניסתם של הפליטים לארץ. אותן אניות תעו במימי הים התיכון

¹⁷⁴ רפאל ספורטה, ספטמבר-אוקטובר 1942. "בין גל ובין שמים", גזית, כרך ה', חוברת א'-ב': 19.

¹⁷⁵ אליהו מיטוס, 25.9.1942. "מזמור שיר לים תל-אביב", הארץ: 3; חתום: תש"א.

במשך שבועות ואף חודשים, והפליטים התדפקו על שערי המדינות השונות ללא מענה. גורלם של אותם פליטים נגזר לכיליון, אם ברעב ובמחלות, ואם בטביעה. לפיכך, בדידותו של זליג מסמלת את בדידותו של עם ישראל בין עמי העולם.¹⁷⁶

בצד השירה והסיפורת נכתבו כמה מאמרים ורשימות. הפובליציסטיקה הייתה נתונה בקונפליקט בשל הצורך לעמוד בדרישות הצנזורה, שהרי מאורע זה היה כרוך בביקורת קשה כלפי מוסדות המנדט.¹⁷⁷ הפובליציסטיקה שראתה אור מעל דפי העיתונות הספרותית נתנה ביטוי לתחושה שאין מוצא ותקווה ליהודי הנרדף המבקש מפלט. מאמרו של יעקב עמית "בחודש האביב", הוא כעין מבוא למאסף הספרותי 'ניסן',¹⁷⁸ שהרי הוא שוטח את הרקע ההיסטורי למועד יציאת המאסף (אפריל 1942). מאמר זה התייחס למעמדו של היישוב היהודי נכון לאביב 1942, ודן בציונות כפתרון היחיד לעתידה של הגולה המיוותמת והדווייה. במאמר זה, התייחס גם לפרשת "סטרומה": "התרגש ובא אסון 'סטרומה' (ומאורעות כמוהו) – והוא הנוטע בלב את ההכרה: כל הארץ לנו גרדום. למנודים היו אחינו, פליטי חרב ומגור. [...] אסון 'סטרומה' חשף את התהום הפעורה לרגלינו בארצות האויב, גילה את בדידותנו, את עמידתנו הדלה."¹⁷⁹ יצחק למדן טען מעל דפי 'גליונות': "מאורע 'סטרומה' אינו אפיזודה. סמל הוא. סמל גורלה של אומה בלב ים-עולם מתנחשל ומקציף איבה. [...] 'סטרומה' אף היא אחד הסמלים שצו הזכירה מוסב עליו. נשמרהו בלבנו. כי עוד גדולים ומסוערים הם הימים שלפנינו."¹⁸⁰

1.1.5. בין כאן לשם: תחושת חוסר האונים ותודעת האשמה

היישוב היהודי בארץ-ישראל והקהילות היהודיות באירופה היו קשורים זה בזה ברמה האישית-המשפחתית וכן ברמה הלאומית. קשרים אלה מצאו את ביטויים בדחף לפעול למען הצלת היהודים מחד גיסא ובתחושת חוסר-האונים מאידך גיסא. שני רגשות אלה שלובים זה בזה, שהרי לאלה הנמצאים בארץ-ישראל לא הייתה אפשרות אמיתית לפעול פעולה של ממש. יעקב פיכמן הביע במאמר ב'מאזנים' את התסכול שנובע מחוסר האונים של היושבים בארץ-ישראל: "ועלינו נגזר יום-יום וערב-ערב לשמוע את הבשורות הנוראות ולהאנק דום מחוסר כוח להושיע, – מחוסר כוח גם להגיב על הרעה אשר היקפה ומוראיה עצמו מכל תגובה."¹⁸¹ דברים אלה משקפים

¹⁷⁶ יצחק שנברג, 1942. "אספרנצה", בתוך: א. שלונסקי (עורך), ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון, ספרית פועלים: 8 – 18; כונס תחת הכותרת "התקווה הטובה": ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה), פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 21–28.

¹⁷⁷ כך, למשל, יצחק גרינבוים שלח אל צבי וויסלבסקי מאמר לפרסום בנושא "סטרומה". הוא בחר בפסבדונים "בן יהושע" מהסיבה ש"אין ברצוני לחתום על רשימות כאלה בשמי. הנני חפשי יותר כשאני חותם פסבדונים"; יצחק גרינבוים, 29.2.1942. מכתב אל צבי וויסלבסקי, גנזים, 69: א-4945. במכתבו של יעקב שטיינברג אל שותפו לעריכת מאזנים, צבי וויסלבסקי, שלושה וחצי חודשים מאוחר יותר, מסר לו כי הצנזורה פסלה את מאמרו של בן-יהושע (גרינבוים); י. שטיינברג, 18.6.1942. מכתב אל צבי וויסלבסקי, גנזים, 69: א-9402.

¹⁷⁸ הקובץ ניסן בעריכת אברהם שלונסקי יצא לאור באפריל 1942 (26.4.1942). "יצא לאור ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון", דבר: 3). בקובץ דברי-ספרות מאת 19 סופרים, שרובם היו מקורבים אל העורך, אם מימי חבורת הסופרים "יחדיו" (נתן אלתרמן, לאה גולדברג, יוכבד בת-מרים, עזרא זוסמן, רפאל אליעז, מנשה לוי, א. ד. שפירא ועזריאל שורץ), ואם מימיו כעורך ה"דפים לספרות" של השומר הצעיר (יעקב עמית).

¹⁷⁹ י. עמית, 1942. "בחודש האביב", בתוך: א. שלונסקי (עורך), ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון, ספרית פועלים: 4 – 6.

¹⁸⁰ יצחק למדן [בחתומת: ח. שואל], אדר-ניסן תש"ב. "צו הזכירה" ("ראשי פרקים"), גליונות, כרך י"ג, חוברת ב' (ע"ד): 57.

¹⁸¹ יעקב פיכמן [בחתומת: פלאן], חשון-כסלו תש"א. "בשולי היריעה", מאזנים, כרך י"א, חוברת א'-ב' (ס"ג-ס"ד): 108–111.

את הטרגדיה של היושבים מרחוק בעת השואה, ובתוכה של הסופרים העברים בארץ-ישראל בתקופת השואה. בעצמות בער הרצון לעשות דבר-מה שיהיה בו כדי לעצור את המשך רצח היהודים, אך אין ידם מגעת.

בסיפורו של יוסף חנני,¹⁸² "שקיעה" מקיץ 1942, המספר מתאר את תהליך ההידרדרות הנפשי של אחותו בעקבות הידיעות המגיעות מן הגולה. יום אחד, הוא שומע בכי, ומוצא את אחותו בחדר כאשר:

"ראשה היה מוטל על קטע עתון רטוב מדמעות. לקחתי בידי. הקטע סיפר על איזה בן-רב באחת העיירות הקטנות ליד וארשה. [...] לאחר חתונת בן-הרב הזה באו הגרמנים והתחילו במעשי האכזריות. כמעט כל היהודים ברחו משם. נשארנו בעיירה רק מועטים שעונו בידי המענים בכל מיני עינויים קשים. הזוג הזה היה 'מאושר' שהצליחו להמלט עם שאר אחיהם, אבל לאסונם פגשו בהם הגרמנים בדרך ורצו לגזוז את זקנו של הצעיר. הוא, כמובן, התנגד. הם קשרו אותו אל האופנוע וגררו אותו על פני דרכים ויערות עד לבסוף נעשה גל של בשר ועצמות..."¹⁸³

האחות סובלת מסיוטים בלילות ונתונה במצב של חרדה מתמדת, והאח אינו מסוגל להרגיעה. היא מספרת לו, שבאחד הסיוטים היא עומדת ברחוב העיירה מול בית-הכנסת. היא נכנסת פנימה ורואה "שני חיילים מלקים את אביה... היא רואה את אביה, את פאותיו השותתות דם. והוא שותק ורק מסתכל בה..." האח מתחיל מחביא מעיניה את העיתונים, אך היא מוצאת אותם בכל פעם. הוא משתדל לבדר את רוחה, אך ללא הועיל: "איך יכולה אני לשמוח, – היתה אומרת – או אפילו להעלות חיוך על שפתי, עת הורי ובית אבי שרויים בזועה הנוראה אשר גם לתאר אותה לא נוכל?" בסוף הסיפור, האחות יוצאת מדעתה, עד שהיא מדמינת שהיא ממש "שם", בגולה. היא תופסת בזרועו של האח, ומגרונה פורץ קול מטורף: " – אש, אש! .. העיירה בוערת... א-מא... צאו כולכם משם... רוצו אל היער, אל היער... הם באים, לכו מפה, הסתתרו... החיילים באים... אל תכו, רוצחים... דם נשפך, הרפו!..."¹⁸⁴

הדחף לפעולת הצלה מקבל ביטוי בשיר מאת אברהם ברוידס. הדובר בשיר "עיניים" של ברוידס נרדף על-ידי עיניהם של היהודים המעונים בנכר. העיניים המפוחדות והמבוהלות מכתרות אותו, והסיטואציה המצטיירת היא כתמונה סוריאליסטית של גיהנום עלי אדמות: "עיני-ךם, עיני-שכול, עיני-תהום, / עיני יהודים זועקות מתפתו של עולם."¹⁸⁵ בשיר זה ניכרת תחושה של שליחות. הוא מביע את השאיפה הבערת בו להצלת יהודים ומבקש מהאל שיאפשר לו לשמש מקלט

¹⁸² יוסף חנני (1908–1988): יליד וילנה. התחנך חינוך עברי וכללי בחרקוב ואחרי המלחמה – בוויילנה. עלה ב-1925 ועסק בחקלאות. ב-1937 יצא בשליחות "החלוץ" להולנד. למד בבית-המדרש למורים בירושלים. עסק בהוראה. היה בין עורכי האנתולוגיה על השואה **אבן מקיר תזעק** (1944).

¹⁸³ יוסף חנני, תשרי-חשוון תש"ג. "שקיעה", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ז' (כ"ט): 16.

¹⁸⁴ שם: 16–18.

¹⁸⁵ אברהם ברוידס, 7.6.1940. "עיניים", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1; כונס בתוך: תמוז תש"ג. [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 29.

לעיניהם של כל היהודים הסובלים וכך, בדרך פלאית, בעזרת כל העיניים הללו יוכל לעזוע את כל העריצים ולהכריעם.

“מה אַעֲשֶׂה לְעֵינַיִם, עֵינֵי הַמַּגּוּר, עֵינֵי הַיְתוֹם?
 אִיךָ אֲשָׂא אֶלְיָהֶן עֵינֵי?
 אַתָּה, אֱלֹהִים אֲדִירִים, אֱלֹהֵי הַמְּאֹרוֹת,
 תִּנְנֵי מִשְׁכָּן לְעֵינַיִם נְעוֹת וְנָדוֹת
 וְהֵייתִי גְלָגֶלֶת-מִקָּלֶט
 לְעֵינַיִם גְּזוּלוֹת עֲקוּרוֹת מִשְׁרָשֵׁי גְלָגֶלוֹת.”
 “אַשְׁבָּצֵם בְּתוֹכִי וְאֶלְפֵךְ לִי מִיָּם וְעַד יָם
 לְבָקוּעַ חוֹמוֹת הַסִּגְר וְלַהֲתִיף שִׁלְשׁוֹת מַעֲנִיִּם.
 עִם צָבָא הָעֵינַיִם אָבוֹא תַחַת כָּל הַרְקִיעִים,
 עָלִי כָל אַדְמוֹת,
 עַד יִכְרְעוּ עָרִיצֵי מַמְלָכוֹת הַגּוֹיִם
 אַחֲזוּזֵי חֲלָחֶלֶה וְאֵימִים וְכַלְמוֹת
 מַעֲיֵנֵי הַיְהוּדִים זוֹעֲקוֹת מִתְּפֹתוֹ שֶׁל עוֹלָם! — — —”

באוגוסט 1940 יצא לאור הספר 'קול' מאת אברהם ברוידס, ובו נכלל שיר זה. אברהם קריב הצביע על תחושת השליחות הניכרת בשיר זה במסגרת רצוניה שכתב על הספר. הוא כתב שברוידס הגיע "להרגשת המונים בקרבו – המוני אדם, המוני יהודים. קול חדש וחזק, של תובע ושל נתבע, של עמוס-שליחות בוקע משירו הנמרץ מאד 'עֵינַיִם'." ¹⁸⁶ לאה גולדברג כתבה ביקורת שלילית על שיר זה, מאוחר הרבה יותר, עם צאת האנתולוגיה 'אבן מקיר תזעק' (1944) בה נכלל השיר: "וכי ייתכן שיזדעזע מישהו משירים כאלה [...] מה חטאנו אנו שנותנים לנו שירים כאלה?" ¹⁸⁷ הכתיבה המפורשת והנטורליסטית פוגמת לטעמה בערכו האמנותי של השיר.

מספר שירים נותנים ביטוי לרִגֵש האשמה של אלה הנמצאים מחוץ למעגל המלחמה והרג היהודים. כך, למשל, בשיר נוסף פרי עטו של ברוידס, שכותרתו "בְּצִלּוֹ שֶׁל הַנֵּס", נכתב: "וְאִם עוֹד יִשְׁנֵי וְדוֹרָף אֲדַמָּה בְּרִגְלֵי / וְאֵינִי בְּהַ טְמוֹן כְּאַחֵי הַנְּסֻפִּים, / וְאֶף אִם לִבִּי לֹא נִחְלַשׁ וְכַדְמֹן הוּטַל / וְרֹאשִׁי לֹא רָסַק רָסַק מִחַ וְדָם — / מְשׁוֹשׁ לֹא אֲדַע". ¹⁸⁸ נושא השיר "וואני את נפשי הצלתי..." מאת אנדה פינקרפלד הוא האשמה שחשה המשוררת. השיר הוא מונולוג המופנה אל נמענים בלתי-מוגדרים, אך מתוכנו עולה, שהיא פונה אל בני עמה המתענים והנרצחים על אדמת אירופה. היא חשה אשמה על כך שהצילה את נפשה כשאחיה עולים "בְּלִהְבוֹת הַמּוֹקְדִים". ¹⁸⁹ היא שומעת את זעקתם העולה "כִּי לָ לָ לָ ה" ממרחקים. היא מתארת את עומק המורכבות של תחושת אשם זו, וכך למשל היא כותבת: "גַּם אִם לֹא סוֹסֵי בְּרַחוּבוֹת סִקְבוּכְכֶם, / אִם לֹא אֲנִי אֲשַׁמְתִּי. / אֶף אֲנִי אֶת נַפְשִׁי

¹⁸⁶ אברהם קריב, 9.8.1940. "יתוך כדי קריאה", דבר, מוסף לשבתות ולמועדים: 3; ביקורת נוספת על הספר קול: א. פ., תמוז-אב-אלול ת"ש. "ספרים: קול", גזית, כרך ג', חוברת י"א-י"ב (ל"ה-ל"ו): 63-64.

¹⁸⁷ לאה גולדברג [בחתומת: עדה גראנט], 6.10.1944. "יומן ספרותי: בעידן דריתחא", משמר: 4.

¹⁸⁸ אברהם ברוידס, 20.9.1940. "בצלו של הנס", דבר: 4.

¹⁸⁹ אנדה פינקרפלד, 14.2.1940. "וואני את נפשי הצלתי...", דבר לגולה: 8.

הצלתי; / אֲשַׁמְתִּי, בְּגִדְתִּי. " היא חשה, שאף אם היא מתייסרת עימם, אין מנוס מתחושת האשם, שהרי "אתם אינכם עוד, / וְאֲנִי הֲנִי בְּתִקְלָתוֹ שֶׁל חֶלֶד". בסוף השיר מגיע רגש האשם לשיאו: "אֲנִי אֶת נַפְשִׁי הִצַּלְתִּי – / אֵיכָה אֶכְבֵּשׁ מִפְּלֵמָה פָּנִי?"

ב"הד מתפתת" מאת אביגדור המאירי¹⁹⁰ מוקדש חלק נרחב מן השיר לביטוי תחושת האשמה של היושב במקום מבטחים שהיא חזקה עד כדי כך, שהוא תובע מן האל להעניש אותו בעונשים קשים, עד לעונש הקשה מכולם – הקרבתו בעקידה: "וְעַד שֶׁהֵם חַיִּים שָׁם נִחְנָקִים בְּקָבֶר, / אֲשֶׁה בְּחִיק גָּבֶר / וְאֲנִי שָׁר בְּשִׁירִים עַל שְׁמַיִם וְתַכְלֶת: / שְׁלַח עָלַי, אֱלֹהִי, זְעֻזְוֹתֶיךָ הַמְּסַמְּרֶת, / אוֹבְלָה גַם אֲנִי לְטֹבַח בְּמְרוֹמֵי קָרַת – / וְטַעַמְתִּי גַם אֲנִי אֶת טַעַם הַמְּאֻכָּלֶת."¹⁹¹ השיר מבטא את המאוויים הבלתי-רציונליים של היושב מרחוק, השומע על המתרגש על אחיו היהודים. תחושת חוסר האונים לנוכח השואה נובעת מהעובדה, שאין דבר שהיחיד מסוגל לעשות למען אחיו הנרצחים. הדאגה, חוסר האונים והכעס רודפים אותו, והמוצא היחיד שהוא רואה הוא בקשה מן האל להיות שותף לגורלם של אחיו הנמצאים "שם". הוא מבקש שהאל יטיל בו מומים גופניים שיבטאו את תחושותיו הפנימיות. גולת הכותרת היא בקשתו להיות מובל לטבח, ולטעום, כמו אחיו, את "טַעַם הַמְּאֻכָּלֶת". חשוב לציין, כי כבר בשיר זה (יוני 1942) הופיע הצירוף "מובל לטבח" כביטוי לגורלם של היהודים בשואה.

תודעת האשמה ותחושת שותפות הגורל עולה גם בשיריהם של יהושע רבינוב ומרדכי טמקין. שירו של רבינוב,¹⁹² "כי תהלך, רעי", מבליט את הפער שבין היושב בארץ-ישראל ובין היהודים המצויים בתוך התופת הנאצית. המשורר נמצא בארץ-ישראל, וכאשר הוא מהלך בעמקים, הוא שומע: "וּבְעֶרְוֵץ עֵמֶק אֵי מִיכַל מַיִם יִבֶּן / בְּכִיוֹ שֶׁל יִשְׂרָאֵל." בארץ-ישראל הטבע פורח, "אֶף שָׁם, אֵי-שָׁם הִרְחַק, עוֹטְפֶת תְּבַעְרָה", "שָׁם הַמּוֹקְדִים פּוֹרְחִים."¹⁹³ שירו של מרדכי טמקין, "תפלה", הוא שיר הודיה לאל על כך שהיישוב היהודי בארץ-ישראל ניצל מהתופת: "אֶכֶן הִנְסֶתָ גּוֹי מֵרַ וְאֶכְזָר מְגֻבֹלָנוּ."¹⁹⁴ החיים בערים בארץ-ישראל נמשכים כסדרם, ותושבי הארץ ישנים לבטח בלילות, אך החיים השקטים מתנהלים על רקע החורבן המתחולל בעם היהודי הרחק מארץ-ישראל, ועל כך מבקש הדובר כפרה מהאל: "כִּי הִנֵּה עֲלָה הַפֶּרֶת עַל גְּזַעְנוֹ / וְאֶנְחַנּוּ פֶה נִשְׁלָה / כִּיּוֹנְקוֹת רַכּוֹת נְטוּשׁוֹת בְּאוֹר הַשָּׁמַשׁ / וְלֹא נִרְאָ רַע ! / כִּפֶּר-לָנוּ !"

¹⁹⁰ אביגדור המאירי (קודם: פויארשטיין) (1890–1970): משורר, סופר, מתרגם ועורך. יליד דוידהאזה ליד מונקאץ, קארפאטורוסיה. התחנך חינוך מסורתי ולמד בבתי-ספר ממשלתיים ובתיכון ליד בית-המדרש לרבנים בבודפשט. היה פעיל בתנועת הנוער הציונית. ראשית פרסומו הספרותי בעברית בהמצפה ב-1909. שירת כקצין בצבא ההונגרי במלחמת-העולם הראשונה, נשבה ונשלח לסיביר. עם פרוץ המהפכה, הגיע לקייב ולאודיסה והשתתף בכתבי-העת העבריים. עלה לארץ-ישראל ב-1921.

¹⁹¹ אביגדור המאירי, ינואר-יוני 1942. "הד מתופת", גזית, כרך ד', חוברת ז' י"ב (מ"ג-מ"ח): 11.

¹⁹² יהושע רבינוב (1904–2000): משורר. נולד בסביבת פינסק. התחנך ב"חדר מתוקן" ובתיכון רוסי בפנינסק והמשיך בוולנה. עלה ב-1924 והצטרף לקבוצה שהתיישבה בגבת. שיריו הראשונים נדפסו בהדסים.

¹⁹³ יהושע רבינוב, סיון תש"ב. "כי תהלך, רעי", גליונות, כרך י"ג, חוברת ד' (ע"ו): 194.

¹⁹⁴ מרדכי טמקין, 6.8.1943. "תפלה", הארץ: 3.

1.2. נקודת המפנה ביחס היישוב לשואה:

בעקבות הודעת הסוכנות היהודית על ההשמדה (נובמבר 1942 – מאי 1945)

באביב 1942 הגיע לארץ-ישראל מידע ממקורות רשמיים על הרג שיטתי של יהודים, על מתקנים מיוחדים שתכליתם קטל המוני ועל מאות אלפי נרצחים. לפי פורת וויץ, מנהיגי היישוב היהודי התקשו לתת אמון במידע זה. אולם, ההיסוסים הגיעו לקיצם בנובמבר 1942, עם הגעת קבוצה של ארצישראלים שהוחלפו בנתינים גרמנים שהיו בארץ.¹⁹⁵ עדויותיהם גרמו זעזוע עמוק והובילו לפרסום הודעה רשמית מאת הסוכנות היהודית. ב-23 בנובמבר 1942 התפרסמה בעמודים הראשיים של העיתונים העבריים בארץ-ישראל הודעה מאת הסוכנות היהודית תחת הכותרת "הנצים התחילו בהשמדת-בזק של היהודים. הוקמה ועדת-השמדה. – רוצחים בהמון."¹⁹⁶ הודעה זו הייתה לנקודת מפנה בתולדות יחסו של היישוב היהודי, ובכלל זה של הסופרים העבריים, לשואה, שהרי הייתה זו ההודעה הראשונה מטעם גוף רשמי בארץ-ישראל על השמדה שיטתית והמונית של יהודים. בהודעה זו נכתב, בין השאר:

"בהנהלת הסוכנות היהודית בירושלים נתקבלו ממקורות מוסמכים ומהימנים ידיעות מפורטות על מעשי הרצח והטבח, אשר נעשו ביהודי פולין וביהודי אירופה המרכזית והמערבית שגורשו לפולין.
לפי ידיעות אלו פתחו השלטונות הנאציים בפולין, לאחר ביקורו בוארשה של ראש ה"גיסטאפו" – הימלר, באביב ש.ז. בפעולת השמדה שיטתית של האוכלוסייה היהודית בערי פולין ובעיירותיה. הוקמה ועדה ממשלתית מיוחדת להשמדת היהודים."¹⁹⁷

הוועד הלאומי, בהסכמת הנהלת הסוכנות, החליט להכריז על שלושה ימים, בין ה-30 בנובמבר ל-2 בדצמבר 1942, כימי "אזעקה מחאה וקריאה".¹⁹⁸ לפי דינה פורת, "הודעת הנהלת הסוכנות על ההשמדה ושלושת ימי האבל מהווים קו מפריד בתודעת היישוב".¹⁹⁹

1.2.1. התגובה המיידית של העיתונות הספרותית

הידיעות בדבר ההשמדה השיטתית של יהודים באירופה חוללה רעידת אדמה שהניעה את מוסדות היישוב היהודי בארץ-ישראל לשינוי מהותי בתפיסתם את המתרחש. הודעת הסוכנות היהודית עוררה תחושה של מחויבות ציבורית מצד רוב המוסדות הספרותיים בארץ-ישראל להעמיד את השואה בראש סדר היום הציבורי של היישוב. לפי מחקרו של יוסף גורני, בעקבות

¹⁹⁵ דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), 2002. בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות, יד ושם ויד יצחק בן צבי: 75.

¹⁹⁶ 23.11.1942. "הנצים התחילו בהשמדת-בזק של היהודים", דבר: 1.

¹⁹⁷ 23.11.1942. "הנצים התחילו בהשמדת-בזק של היהודים", דבר: 1; ההדגשות במקור – ר.ו.ס.

¹⁹⁸ דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד: 76.

¹⁹⁹ שם: 78.

הודעה זו הפכה הדאגה הציבורית של העיתונות העברית לזעקת שבר לאומית חסרת-תקדים. זעקה זו ביטאה צער עמוק על האובדן של בני משפחה באירופה, מחאה על חוסר פעולתו של העולם החופשי לעזרת היהודים והלקאה עצמית על היעדר התגובה הציבורית עד כה.²⁰⁰ העיתונות העברית בארץ-ישראל, ובתוכה העיתונות הספרותית, שיקפה את האווירה הציבורית שהורגשה ביישוב היהודי בימים הראשונים שלאחר פרסום ההודעה הרשמית של הסוכנות היהודית, ובו-בזמן גם לקחה חלק בקביעת סדר היום הציבורי ובעיצוב השיח אודות השואה במרחב הציבורי. עיתון 'דבר' התבלט במהירות תגובתו להודעת הסוכנות ובהיקף תגובה זו. ההודעה באשר להשמדה השיטתית ראתה אור בעמודו הראשי של עיתון 'דבר' מיום 23 בנובמבר 1942. בימים שלאחר מכן, העיתון המשיך לראות אור במתכונתו הרגילה, כאשר טורי "דבר היום" בעמודים הראשיים במספר גיליונות הוקדשו לשואה ולתגובתם של היישוב היהודי ושל יהדות העולם לנוכח השואה. לאחר שלושה ימים (26 בנובמבר 1942), נדפס בראש הדף הראשי של עיתון 'דבר', באותיות גדולות ומובלטות, המשפט הלקוח מתוך השיר "על השחיטה" לחיים נחמן ביאליק: "נקמת דם ילד קטן עוד לא ברא השטן".²⁰¹ הייתה זו החלטת עריכה שנועדה להמחיש את גודל השבר וכן את ההרגשה, שלא ניתן להמשיך את העיתון במתכונתו הרגילה. בראש העמוד הראשי בגיליון 'דבר' שלמחרת, ביום שישי, ה-27 בנובמבר, הופיע המשפט: "מי יאמר למשחית: הרף! הלא יזדעזע מצפון עולם!"²⁰² ומתחתיו, בריבוע נפרד, הופיעה קריאה אל היישוב היהודי תחת הכותרת "היום כולנו מגויסים": "היום נסתם מקור הדמעות. אין דמעות עוד. היום נאלמה כל זעקה כי מהי לעומת הזוועה הזאת."²⁰³ המסר הינו קריאה לאחדות ביישוב היהודי תחת מטרה אחת, והיא הנקמה. את הנקמה ניתן להשיג באמצעות התגייסות הן לחזית והן לפעולות בעורף, באמצעות תרומות ועוד.

בגיליון זה, הופיע המוסף הספרותי הראשון לאחר הודעת הסוכנות, ובו ניכרת תגובה חלקית למשבר. שישה מתוך שמונת הפריטים במוסף זה מגיבים על הודעת הסוכנות: השיר "מול כוכבים" מאת יעקב פיכמן מוקדש "להלל צייטלין, שם במחשכים",²⁰⁴ ובו המשורר בארץ-ישראל מתאר את חרדתו לגורל יקיריו.²⁰⁵ בטורו של ג. שופמן, "שתים שלוש שורות", הוא הגיב לאירועי הימים – הדיפת המתקפה הגרמנית בשלג הרוסי ובחול הפירמידות. במקביל וללא הפסקה, מתחוללת שואת יהודי אירופה: "בינתיים ידו [של היטלר] נטויה להשמיד גם את שארית הפליטה. הוא מסוגל לכל, לכל. [...]. אל נא יתמהמה יום אידו! ובבואו, רוצה הייתי, שהרהורו האחרון יהא: 'היהודים הם הם שגרמו למפלת. היהודים הרגוני.' בטור זה הטיח שופמן ביקורת באנשי הרוח החרדים מכך שבגרמניה נקמה בקנה מידה קיצוני.²⁰⁶ עוד באותו גיליון הופיע

²⁰⁰ יוסף גורני, 2009. קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939–1945, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 113.

²⁰¹ 26.11.1942. "נקמת דם ילד קטן עוד לא ברא השטן", דבר: 1.

²⁰² 27.11.1942. "מי יאמר למשחית: הרף!", דבר: 1.

²⁰³ 27.11.1942. "היום כולנו מגויסים", דבר: 1.

²⁰⁴ הלל צייטלין נספה בשלהי שנת 1942.

²⁰⁵ יעקב פיכמן, 27.11.1942. "מול כוכבים", דבר: 3.

²⁰⁶ ג. שופמן, 27.11.1942. "לאט לי לנער..." ("שתים שלוש שורות"), דבר: 3; ראו על טור זה בהרחבה להלן בסעיף 6.2: "ביום נקם ושלים": הקריאה לנקמה.

מאמרו של דב שטוק (לימים: סדן), "קרעי דפים"²⁰⁷ באותו שבוע חל היובל לשירו הראשון של שאול טשרניחובסקי. רשימה זו היא קטעי הרהורים שתחילתם בניסיונו של שטוק ליטול עטו ולכתוב דברי שבח ותהילה לשאול טשרניחובסקי עם יובל שירו הראשון, כאשר "בא לבי ומרד עלי, שאין הוא רואה לפניו אלא אותה שורה שחורה הצועקת משערי העתונים: נקמת דם ילד קטן עוד לא ברא השטן." המאמר עוסק בזעקות הנקם בשירתם של טשרניחובסקי וביאליק. אף מאמרו של אליעזר שטיינמן בגיליון זה מפרש את שירת טשרניחובסקי על רקע הידיעות: "זוועת זמננו פתחה בספר טשרניחובסקי את הדף ברוך ממגנצה"²⁰⁸. מאמר מאת יצחק שויגר דן בשאלת הגלות והקשר שבינה ובין ארץ-ישראל על רקע הידיעות על המתרחש בקרב יהדות אירופה.

תגובתו המיידית של המוסף הספרותי של עיתון 'הארץ' הייתה חלקית. כמו בעיתון 'דבר', הודעת הסוכנות על ההשמדה השיטתית הופיעה בגיליון מיום 23 בנובמבר 1942 בתוך מסגרת שחורה במרכז העמוד הראשי.²⁰⁹ בגיליון שראה אור יומיים אחר-כך, ב-25 בנובמבר, הדפיס 'הארץ' בראש העמוד הראשי, בתוך מסגרת שחורה, את המשפט: "הישוב! אל דמי לך על דמי אחיך באירופה"²¹⁰. יום לאחר מכן נדפס בראש העמוד הראשי, במקביל לעיתון 'דבר', המשפט משירו של ביאליק, "נקמת דם ילד קטן עוד לא ברא השטן", ובגיליון יום שישי, ה-27 בנובמבר 1942, נדפס המשפט: "מי יאמר למשחית: הרף! הלא יזדעזע מצפון עולם!". תגובת עיתון 'הארץ' ניכרת בעיקר בזכות שירו של נתן אלתרמן, "מכל העמים", שנדפס ב"טור השביעי". במקד השיר ניצבים הילדים היהודים הנרצחים בשואה. השיר נאמר בלשון מדברים, ונפתח במתן ביטוי למחאה של היושבים בארץ-ישראל כלפי העולם העומד מנגד: "בְּכֹחַ יְלָדֵינוּ בְּצֶל גְּרֹדוּמִים / אֶת תְּמַת הָעוֹלָם לֹא שָׁמְעָנוּ."²¹¹ בנוסף, השיר מטיח ביקורת כלפי הכנסייה הקתולית על עמידתה מנגד, שהרי האפיפיור ("הָאֵב הַנּוֹצְרִי הַקָּדוֹשׁ בְּעִיר רוֹם") לא יצא "לְעֲמוֹד יוֹם אָתָּה בְּפוֹגְרוֹם!" ולעמוד יום אחד במקומו של ילד יהודי. הוא מבקר את הבעת הזאגה של הכנסייה באשר לסכנת ההפצצה של יצירות אמנות חשובות, בה בעת ש"רֵאשֵׁי-עוֹלָלִים / אֶל קִירוֹת וּכְבִישֵׁי יְרוּשָׁלַיִם". המשורר תיאר את הטרגדיה של הילדים היהודים המובלים לטבח בידיעה מפוכחת, ומבקשים להרגיע את אימותיהם: "יֹדְעִים כִּי דָמָם לֹא-נִחְשָׁב בְּדָמִים – הֵם קוֹרְאִים רַק לְאֵם: אֵל תְּבִיטִי!" השיר מסתיים בדברים הנאמרים כביכול מפי הילדים הנרצחים: "שְׁאֵתָה בְּחֶרְתָּנוּ מְקַל הַיְלָדִים / לְהֵרֵג מוֹל פְּסָא כְּבוֹדֶךָ. / וְאֵתָה אֶת דְּמֵנוּ אוֹסֵף בְּכַדִּים / כִּי אֵין / אֵין לוֹ אוֹסֵף מְלַבְּדֶךָ... // וְאֵתָה מְרִיחוֹ כְּמוֹ רֵיחַ פְּרָחִים / וְאֵתָה תְּבַקְשֵׁנוּ מִיְדֵי הָרוֹצְחִים / וּמִיְדֵי הַשׁוֹתְקִים גַּם יְחַד." לאורך השיר, חוזר הביטוי "כִּי אֵתָה בְּחֶרְתָּנוּ מְקַל הָעַמִּים", המתייחס אל תפילת שמונה-עשרה של שלוש הרגלים. השימוש שעושה אלתרמן בביטוי זה מבטא התרסה ואירוניה באשר להיותו של העם

²⁰⁷ דב שטוק, 27.11.1942. "קרעי דפים", דבר: 3.

²⁰⁸ א. שטיינמן, 27.11.1942. "ברוך ממגנצה בימינו", דבר: 3; ראו על מאמר זה בהרחבה לעיל, בסעיף 1.1.3.5: אל מול פני ההיסטוריה: שאול טשרניחובסקי פונה אל ההיסטוריה היהודית.

²⁰⁹ 23.11.1942. "פרניכטונגס-קומיסיון של הימלר גזרה גירוש ורצח על כל יהודי פולין", הארץ: 1.

²¹⁰ 25.11.1942. "הישוב! אל דמי לך על דמי אחיך באירופה", הארץ: 1.

²¹¹ נתן אלתרמן [בחתומת: אגב], 27.11.1942. "מכל העמים", הארץ: 2; כונס בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), 1943. עלי טרף: משירי העמים במלחמה, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 68-70.

היהודי "העם הנבחר". כמו כן, השיר מתכתב עם שירו הידוע של ח. נ. ביאליק, "על השחיטה", דרך השימוש בדמותו של ילד יהודי.²¹²

כעבור תשעה ימים ממועד הודעת הסוכנות, הוקדש גיליון 'הארץ' של יום רביעי, ה-2 בדצמבר 1942, לתגובה על ההשמדה. אותו יום היה יום אבל, צום ותפילה ביישוב היהודי. גיליון זה אינו מכיל מוסף ספרותי כגיליונות יום שישי, אולם בכל זאת בולטת בו נוכחותם של הסופרים. בראש העמוד הראשי של גיליון זה נדפס המשפט: "יָדַע בְּגוֹיִים לְעֵינֵינוּ נִקְמַת דָּם עֲבָדֶיךָ הַשְּׁפוּךְ". בעמוד הראשי הופיעו שני שירים: קטע מתוך הקינה הימי-ביניימית "בכי מר ולב דָּוִי" מאת ר' משה ב"ר אליעזר הכהן ושירו של לודוויג שטראוס,²¹³ "קינה", החתום: "ז' חשון תש"ג [18.10.1942]. השיר נקרא בפרסומיו המאוחרים "קינה על גולת אירופה", ובו בחר שטראוס לתאר את מציאות השואה כמציאות המסומלת באמצעות שמש חדשה, מעוותת. בחירה זו איננה מקרית, שהרי השמש היא מן האלמנטים הבסיסיים ביותר במציאות החיים: "וְהִנֵּה שֶׁמֶשׁ חָדָשׁ! / שֶׁמֶשׁ אֲדָם הַמְּאִיר אֶת הַלַּיַל / אֹרֶז וְאֶכְזָר, / וְאֶחָזֶה כָּל הַשָּׁמַיִם / מְלֵאִים שְׂאוּל / וְכָל תִּבְלַת שׁוֹרְצָת / חַיֵּי הַמָּוֶת. / וְאֲדַע: זֶה הַשֶּׁמֶשׁ דָּם עֲמִי הוּא / הַנִּקְוָה בְּשִׁחָתָם".²¹⁴ השמש "זורחת" בעת הלילה, כאשר צבעה האדום מייצג את הדם היהודי הרב שנשפך – "דָּם עֲמִי". השינוי שחל בה מעיד על השינוי היסודי שחל במציאות כפי שהאנושות הכירה אותה מאז ומעולם. בתמונה האפוקליפטית המתוארת בשיר זה, העל-טבעי מתערב בטבעי: השָׂאוּל מתגלה בשמיים, ותבל כולה שורצת מוות. התמונה באה לשקף עולם שנתהפכו בו היוצרות. מציאות השואה היא בלתי-נורמטיבית וגורמת לתחושת אימה של עולם זר החורג במנהגיו מן העולם המוכר.

בעמוד השני של גיליון 'הארץ' מאותו יום הופיע טור מיוחד מאת יהודה קרני, המכיל מאמר וגם שיר פרי עטו תחת הכותרת "אבלנו". הוא פנה אל רוחו של הנביא ירמיהו: "שים את טליתך על בשר גופך הסגוף, אותה טלית, שבה ליקטת אצבעות ידים ורגלים מקוטעות ומושלכות בדרכי ירושלים, וצא לפולין, לארץ ההיא המרובצת בדם יהודים".²¹⁵ קרני קורא ליהודים הנרצחים לקום מקבריהם, בהתבסס על הרעיון שמאחורי נבואת "חזון העצמות היבשות" של הנביא יחזקאל ולזעזע את מצפון העולם עד שתבוא גאולה ליהדות אירופה: "נעמוד, כרותי ראשים וגדועי ידים, מתחת לחלונותיכם יומם ולילה ונדרוש ונתבע עד שתרחמו, עד שתפתחו שערים, עד שתסיעו במטוסים ובכל סוגי תחבורה תינוקות ישראל משבים ומגלותם ומבית המטבחיים של אירופה המנואצת אל ארץ הבחירה, אל הארץ המובטחת, לבל יישמדו מעל פני האדמה". שירו, הפותח במלים "נחמו, נחמו עמיי", ממשיך את השימוש בדמותו של הנביא ישעיהו. השיר מתנה את צרות העם היהודי: "כִּי הִפְקַר הָיִינוּ לְלֹא דִין וְדָיִן / וּמְנַחֵם בְּיַגְוֵנוּ הִכָּבֵד, / וְכִדְרוֹךְ בְּגִתּוֹ הָיִין / כֵּן דָּרְךְ בְּדַמְנוֹ הַשּׁוֹחֵט / וְאָמֵן יִעֲנֶה כָּל תְּלִין.".

²¹² דן לאור, סמסטר ב' תשס"ז. "שירה אחרי אושוויץ", אוניברסיטת תל-אביב, החוג לספרות.

²¹³ אריה לודוויג שטראוס (1892–1953): משורר. יליד אאכן, גרמניה. התקרב לחוג "הפועל הצעיר" בגרמניה אחרי מלחמת-העולם הראשונה והיה אחד מעורכי עיתונו. פרסם שירה לירית בגרמנית. ביקר בארץ-ישראל ב-1924 וב-1934. עלה ב-1935. עסק בהוראה. עבר בהדרגה לכתיבת שירה בעברית.

²¹⁴ אריה ל. שטראוס, 2.12.1942. "קינה", הארץ: 1.

²¹⁵ קרני, 2.12.1942. "אבלנו", הארץ: 2.

התגובה של כתבי-העת הספרותיים לאירועי השעה היא מדרך הטבע מאוחרת יותר מאשר העיתונות היומית ומוספי הספרות שלה. תגובה להודעת הסוכנות היהודית ניכרת בשלושה כתבי-עת ספרותיים: 'מאזנים', 'גליונות' ו'גזית'. בכל אחד מהם, באה התגובה לידי ביטוי בשער הגליון הראשון שראה אור לאחר הודעת הסוכנות, וכן בתכנים של אותם גליונות. עורך כתב-העת 'מחברות לספרות' בחר שלא להקדיש גליון מיוחד לעניין זה.

בעקבות החלטה של הוועד המרכזי של אגודת הסופרים משיבתו מיום ה-6 בינואר 1943, הוקדשה חוברת 'מאזנים' לחודש שבט לנושא השואה. הוועד פנה אל צבי וויסלבסקי ויעקב שטיינברג, עורכי כתב-העת 'מאזנים': "בישיבת הוועד החלטנו לבקש מכם להקדיש את הגליון הראשון של החוברת 'מאזנים' לחודש זה לציון אסון אחינו בארצות הדמים. אנו בטוחים כי תשתדלו כמיטב יכולתכם לעשות את הדבר הזה."²¹⁶ חוברת ה' (פ"ה) של כתב-העת 'מאזנים' לחודש שבט תש"ג אכן מוקדשת בחלקה הגדול לשואת יהודי אירופה. החוברת נפתחת בקריאת הסופרים העברים אל סופרי העולם שנשלחה במברק לארצות שונות. לאחר מכן, הופיע מאמרו של יעקב פיכמן, "עם קריאת 'יון מצולה'", בו עוסק פיכמן בשאלת ההבדל שבין הכרוניקה לבין ההיסטוריה. הוא קורא את ספרי הקינה שכתבו סופרים בימי-הביניים בעקבות פרעות ביהודים. דגש מיוחד שם פיכמן על ספרו של נתן נטע הנובר 'יון מצולה' באנלוגיה לאותם ימים, ומכריז בסוף המאמר: "הרכבות הרבות, לחרפתנו, לא נעו ולא זעו: עדיין מחכים הם שיד אחרים תקום ותצילם, וטרם הבינו, שעתידם של ישראל, חייהם, ויותר מחייהם, תלויים כיום במידת הנכונות לקרבן שנגלה אנחנו: אנחנו, ולא אחרים."²¹⁷ מייד לאחר מכן, הופיע שיר מאת דוד שמעונוביץ "ובנד לא ישאל..." שעניינו – הפרובלמטיקה בכתיבה על השואה.²¹⁸ שיר נוסף בהמשך החוברת, פרי עטו של מ. ז. וולפובסקי, הקרוי "גיטו תש"ג",²¹⁹ מנסה לתאר את התחושה בגיטו: "אָטום. נְהָס. אֵין קוּל. אֵין זַעק." הוא צופה, כי הכוח העצור יתפרץ: "אָפּוּר אָטום-עצור עוד פֶּחַ בוֹ לָרֵב! / פְּבּוּא הָעֵת יִפְרֵץ חוּמוֹת-פְּלֵאוֹ / וּבְרַעַשׁ רְסִיסָיו יִקְרַע הַשְּׂכֵת מְצָרֵים." מאמרו של אהרן ראובני, "מלחמה יהודית", עוסק באנטישמיות הנאצית ושוטח את טיעונו, שמלחמת-העולם השנייה היא מלחמה יהודית. שני פריטים נוספים עוסקים בנקמה: שיר מאת אברהם ברוידס ומאמר מאת אשר ברש.²²⁰

²¹⁶ אשר ברש וא. ברוידס (בשם הוועד המרכזי של אגודת הסופרים), כ"ט בטבת תש"ג [6.1.1943]. מכתב אל צבי וויסלבסקי ויעקב שטיינברג, עורכי מאזנים, גזנים, 69: א-4727.

²¹⁷ יעקב פיכמן, שבט תש"ג. "עם קריאת 'יון מצולה'", מאזנים, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה): 276.

²¹⁸ על שיר זה ראו לעיל במבוא, בסעיף ב: הפרובלמטיקה בייצוג הספרותי של השואה.

²¹⁹ מ. ז. ולפובסקי, שבט תש"ג. "גיטו תש"ג", מאזנים, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה): 279.

²²⁰ על פריטים אלה ראו להלן בסעיף 6.2: "ביום נקם ושלם": הקריאה לנקמה.

ג ל י ר נ ו ת
ל ד ב ר י ס פ ר ו ת מ ח ש ב ה ו ב ק ר ת
י ו צ א י מ א ח ת ל ח ד ש ע ל - י ד י
י צ ח ק ל מ ד נ

חוברת ט (פא) / כרך ארבעה עשר / תל אביב טבת תש"ג

אבל ישראל על השמד באירופה

מחור שישו של ר' אפרים ביר יצחק מרגנבורק:
...
הוא מתוך מגילת ר' שלמה ב"ר שמעון מימי
גזירות תתנ"ו. ר' שלמה בר' שמעון, מגדולי פייטני
אשכנז, חי במאה ה-12, בימי גזירות ומסע-הצלב
השני.²²³

עמוד הפתיחה של חוברת 'גליונות' לחודש
טבת תשי"ג²²¹ הוקדש לציון האבל הכבד. בתוך
מסגרת שחורה הופיע המשפט "אבל ישראל על
השמד באירופה". בעמוד זה הופיעו שני טקסטים
קדומים – פיוט וכווניקה מימים של פרעות
בתקופת ימי הביניים: האחד הוא פיוט מאת ר'
אפרים ב"ר יצחק מרגנבורק בו נכתב: "יָבֹל אֵישׁ
מִשְׁתָּאָה / לְרַבּוּי הַנְּגָשִׁים / הַאֲיִינְךָ רָאָה / מָה הַמָּה
עָשִׂים? – // מָה רָבוּ רַדְפִּים / רַבִּים עָלֵי קָמוּ /
וּמְאִימַת חַרְפִּים / שְׁפָתַי נִחְסָמוּ."²²² הטקסט השני
הוא מתוך מגילת ר' שלמה ב"ר שמעון מימי
גזירות תתנ"ו. ר' שלמה בר' שמעון, מגדולי פייטני
אשכנז, חי במאה ה-12, בימי גזירות ומסע-הצלב
השני.²²³

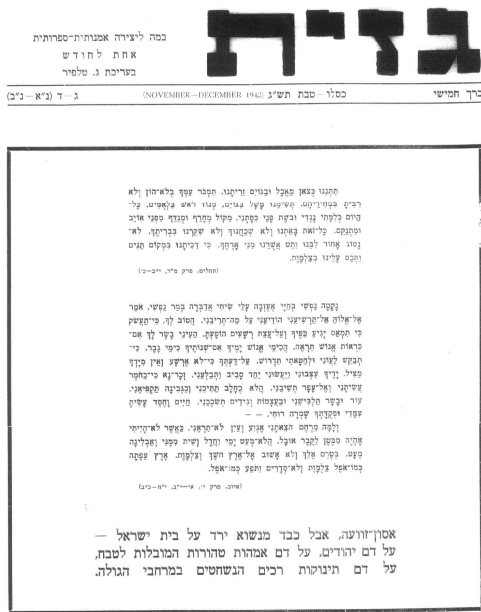
בהמשך החוברת, מופיעים מאמרים מאת פינחס לנדר ונתן גרינבלאט, הכתובים בנימה של
הכאה על חטא מתוך חשבון נפש על חוסר המעש לנוכח הידיעות שזרמו אל היישוב היהודי עד
להודעת הסוכנות.²²⁴ כמו כן, מופיעים בגיליון זה מספר שירים המבטאים את הזעזוע מהידיעות
על ההשמדה. כך, למשל, כתב ירוחם לוריא²²⁵ בשירו "ובקרונות מתים...": "וּבְקֶרְוֹנוֹת מְתִים רוּחֵי
נִטְרָפֶת / בֵּין מַר הַשָּׂאוֹל וְאֶהָבָה אֵין-קֶץ."²²⁶

הירחון 'גזית' נוסד על-ידי גבריאל טלפיר בשנת 1932, ומתחילתו התאפיין בדגש על אמנות
ואסתטיקה. האמנות הפלסטית ואמנויות הבמה זכו למעמד נכבד בגזית לצד הספרות, שעמדה
במרכז עניינו של כתב-העת. בעמודי כתב-העת ניכרת הקפדה אסתטית, וכל חוברת מעוטרת
תצלומי ציורים ופסלים של אמנים יהודים ושל אמנים מהעולם. המגמה הספרותית של כתב-
העת הייתה על-זמנית, והספרות שראתה אור מעל דפיו התרחקה מענייני השעה. ואולם, גיליון
נובמבר-דצמבר 1942 של 'גזית' הגיב על ידיעות אלה בראש וראשונה כבר בצורתו החיצונית.
בעטיפת החוברת נדפס ציור של דמויות מעונות ומקוננות בתוך מסגרת שחורה ומעליה הפסוק:
"אמרו: לכו ונכחידם מגוי, ולא יזכר שם ישראל עוד"²²⁷ עורכי 'גליונות' וגזית' נקטו באותו קו

²²¹ יום סיום החוברת על-ידי המערכת: 31.12.1942. (טבת תשי"ג. "בשולי הגליונות", גליונות, כרך י"ד, חוברת ט'
(פ"א): 166.)
²²² טבת תשי"ג. "בשולי הגליונות", גליונות, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 166.
²²³ "למה שמים לא קדרו וכוכבים לא אספו נגהם וצר ואור למה לא חשכו בעריפתם אשר נהרגו ונשחטו ביום אחד –
אלף ומאה נפשות קדושות, כמה עוללים ויונקים שלא פשעו ושלא חטאו ונפשות אביונים נקיים? העל אלה תתאפק
יי? כי עליך נהרגו נפשות לאין מספר, ותנקום דם עבדיך השפוך בימינו ולעינינו, אמן במהרה!" ; טבת תשי"ג. "אבל
ישראל על השמד באירופה", גליונות, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 113.
²²⁴ על מאמרים אלה ראו בהמשך, בסעיף 1.2.3: המחאה כנגד אדישות היישוב והתעמולה להצלה.
²²⁵ ירוחם לוריא (1914–1977): יליד ביירות. התחנך בעיר הולדתו ובירושלים. החל דרכו הספרותית ב-1933 בכתבי-
העת גזית וגליונות.
²²⁶ ירוחם לוריא, טבת תשי"ג. "ובקרונות מתים...", גליונות, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 121.
²²⁷ תהלים פג 5.

עריכה בשערי הגליונות, של הבאת טקסטים קדומים שנכתבו על רקע פורענויות בהיסטוריה היהודית.

השער הפנימי היה אף הוא שער מיוחד: בתוך מסגרת שחורה הופיעו שלושה טקסטים. שני הטקסטים הראשונים לקוחים מהמקרא: הראשון לקוח מתהלים מ"ד, והוא פותח במלים: "תתננו כצאן מאכל ובגוים זריתנו". השני הוא קטע מפרק י' בספר איוב בו איוב מתנה את צרותיו בפני האל: "אמר אל-אלוה אל-תרשיעני הודיעני על מה-תריבני." הטקסט השלישי הוא משפט מובלט כנראה מאת העורך: "אסון-זוועה, אבל כבד מנשוא ירד על בית ישראל – על דם יהודים, על דם אמהות טהורות המובלות לטבח, על דם תינוקות רכים הנשחטים במרחבי הגולה."

הגליון פותח במאמרו של טלפיר, "ספרותנו בצוק העתים", שהוא כתב-קטיגוריה על השירה העברית בימות השואה. במסה זו, טלפיר מתנגח ביוצרים העברים הנשענים בכתיבתם על השואה על קונבנציות ספרותיות.²²⁸ מייד לאחריו בא שיר מאת י. ליכטנבום²²⁹ המתאר מציאות כמו מתוך חלום של הדובר בה יהודים מובלים לטבח: "בְּנִיד אֶחָד, מְשֻׁקִים בְּאוֹר, בְּאֶפֶס אוֹן, / מַעֲיֵן נְרַעֲעִים, כְּסוּיִים בְּמִשְׁאוֹן, / זְעִים עֲתָה גּוֹפּוֹת, קְשׁוּרִים אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ, [...] מְחֻשִׁים וְזֶה אֶל זֶה קְרִיבִים אֵין-זִיו, אֵין-נִיד, / אוֹלֵי נוֹגְעִים אִישׁ בְּאֶחָיו בְּעוֹר, בְּיָד / וְאֶל-נְכוֹן חַיִּים".²³⁰ עוד בגליון זה מובא שיר העוסק בשואה מאת אביגדור המאירי, ושיר מאת גבריאל טלפיר עצמו הקרוי "הינשוף השחור": "עָלוּ לְהַבּוֹת בְּעָרִים פְּרוּזוֹת [...] הַעֲמֵק קָדָר, נִסְתַּחֲרַר-הַתְּנוּדָד ... / הִנֵּה ... עֲמוּד-אֵשׁ ... יַעֲלֶה מוֹל הָאֶפֶק! / אֲבוֹי! לִינְשׁוֹף בְּמִקְוֹרֹ אוֹת הַשְּׂמֵד: / גְּלַגְלַת אֲדָם, גִּיהֶזֶם וְתַפְתּוֹ".²³¹ הינשוף, סמל לאפלה ומסתורין, מחליף את מקומה של היונה מסיפור המבול. הינשוף נושא במקורו את אות החורבן מן התופת.

מבין שלושת השנתונים שראו אור בעת השואה ('כנסת', 'לוח הארץ' ושנתון "דבר"), השנתון 'כנסת' מהווה דוגמה מובהקת להשפעת הידיעות אודות השואה על אופן העריכה. מבנהו וצביונו של 'כנסת' נקבעו עם תחילת צאתו לאור בשנת 1937 בתור מפעל להנצחת זכרו של חיים נחמן ביאליק, ובמסגרתו יצא לאור מדי שנה כרך עבה של כ-450 עמודים. בשלושת הכרכים

²²⁸ ג. טלפיר, נובמבר-דצמבר 1942. "ספרותנו בצוק העתים", גזית, כרך ה', חוברת ג'-ד' (נ"א-נ"ב): 2-4; ראו על המאמר בהרחבה לעיל, במבוא לעבודה זו.
²²⁹ יוסף ליכטנבום (1895-1968): משורר ומבקר. יליד וארשה. התחנך ב"חדר" ובבית-המדרש למורים בחארקוב. בין ראשוני "הבימה" במוסקבה. שיריו הראשונים ראו אור במאסף נתיבות בעריכת א. נ. גנסין ופ. לחובר. עלה ב-1920.
²³⁰ ג. ליכטנבום, נובמבר-דצמבר 1942. "אפלה חייה", גזית, כרך ה', חוברת ג'-ד' (נ"א-נ"ב): 4.
²³¹ ג. טלפיר, נובמבר-דצמבר 1942. "הינשוף השחור (מתוך 'בזעף ימים')", גזית, כרך ה', חוברת ג'-ד' (נ"א-נ"ב): 27.

הראשונים שמאז פרוץ המלחמה (כרכים 5–7, ת"ש-תש"ב) כמעט ולא ניכרת ההתייחסות למתרחש בקרב יהדות אירופה, ואילו הכרך שראה אור לאחר הודעת הסוכנות היהודית מבטא את הזעזוע: המבנה הקבוע של ארבעה שערים שונים, שנשמר עד אז באדיקות – נפרץ, וכעת הכרך עוסק ברובו בחורבן. עורכי 'כנסת' בחרו לדחוק לשוליים ואף להעלים מדורים קבועים שהיו מיסודות השנתון, ולשלב במקומם תכנים המשקפים את מחויבותם של העורכים וכן את מחויבותה של ההוצאה לאור העומדת מאחורי המפעל, להעמיד את השואה בראש סדר היום הציבורי. 'כנסת' לשנים תש"ג-תש"ד (הספר השמיני) ראה אור בינואר 1944.²³² בפתח הספר הובא מניפסט ששטח את הרקע לשינוי במבנה ובתכנים של הכרך כתוצר של נסיבות הזמן: "אִי פה, לשון ועט שידעו לבטא ולספר את התלאה, ואת כל הזועה? [...] כי היינו צאן לטבח יובל, היינו מושפלים למטה מן העפר, היינו כדומן לאדמה."²³³ המדור המוקדש מידי שנה לזכר ח. נ. ביאליק התבטל, והמחלקה הראשונה מקבלת את הכותרת "**בפני החורבן**". מדור זה מתפרש על-פני 144 עמודים, המהווים כשליש מנפח הקובץ. המדור נפתח במאמר מקיף מאת משה פראגר תחת הכותרת "חורבן יהדות אירופה", ואחריו בא מאמרו של יצחק גרינבוים "מחורבן לחורבן" המתאר את ייחודה של השואה בתולדות החורבן של עם ישראל בגולה. לאחר מכן, באותה מחלקה, הופיע מדור שכותרתו "**קהילות ישראל שנחרבו**".²³⁴ המדור נפתח במאמר "גלויות וחורבן" מאת ב. דינבורג על תולדות גלויות שונות וחורבן בשנות השואה. תשעת המאמרים נכתבו בידי אנשי רוח בולטים ודנו בקהילות היהודיות הגדולות באירופה שנחרבו: אודיסה (יוסף קלוזנר), וארשה (פ. לחובר), וילנה (ב. דינבורג), ישיבות ליטא (ג. אלון), לבוב (מרדכי זאב ברודא), פראג (ש. ה. ברגמן), וינה (נ. ה. טורטשינר), ברלין (יוליוס גוטמן) ופרנקפורט-דִּמְיין (א. סימון).

1.2.2. אבל על חורבן יהדות אירופה

1.2.2.1. השירה על חורבן יהדות אירופה

השירה שנכתבה על השואה מאז הודעת הסוכנות היהודית על השמדת היהודים (נובמבר 1942) הייתה שונה בטיבה מזו שנכתבה קודם לכן. מבחינה כמותית, חלה העצמה של התופעה והשירה על השואה נעשתה רווחת הרבה יותר. בתקופה זו, לא מעטים הם שירי הקינה והמספד על מות יהודים, אבל איכותם הספרותית של רבים מהם אינה גבוהה. כמות השירים הגדלה היא ביטוי לצורך הפנימי של המשוררים להביע את אבלם, ופרסומם מעיד על החשיבות שתפס נושא השואה בסדר היום הציבורי. בשונה מהשירה בשנים 1939–1942, השירה שנכתבה לאחר הודעת הסוכנות עסקה במישרין במציאות ההשמדה בתיאורים מפורטים, לעתים תוך התבססות על ידיעות קונקרטיביות שפורסמו בעתונות. בתוך כך ישנם כותבים המתייחסים באופן ממוקד לגורלם של המחוזות שמהם באו.

²³² 6.1.1944. "הוצאת מוסד ביאליק" ע"י 'דביר', דבר [מודעה]: 3.

²³³ המערכת, תש"ג-תש"ד. [ללא כותרת], בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 3–4.

²³⁴ ראו על כך בהרחבה בסעיף 3.2.3.1: 'כנסת': בפני החורבן (ינואר 1944); המאמרים המובאים במדור זה הם עיבודי הרצאות שניתנו באוניברסיטה העברית בירושלים בקיץ של שנת 1943. ההרצאות ניתנו בכל יום א' מהתאריך ג' סיון תש"ג [6.6.1943] עד כ"ט בתמוז תש"ג [1.8.1943]. סדר המאמרים על הקהילות השונות נקבע על-פי המיקום הגיאוגרפי: ממזרח אירופה למערבה.

תיאור ההשמדה של קהילות יהודיות

המשוררים ניסו לדמיין בשיריהם את מציאות השואה ואת אופני ההרג וההשמדה על-סמך הידיעות שהיו בידי היישוב היהודי באותם ימים. מ. ב. לזבניק תיאר בשירו "על פני תהום..."²³⁵ רצח של יהודים בבורות. במוטו נכתב: "מול בורות קדושי פולין..." היהודים נלקחים כעדר לשדה, ונרצחים בבורות הנכרים בידי אחיהם: "תהום דם וְאַבְדוֹן לְשָׂרִידִים מְעַבְרִים, / עָנוּם, הֲרַעֲבוּם וְלִשְׁדָה הֶרַג רַב / דְּפָקוּם כְּבִהְמוֹת עֲדָרִים-עֲדָרִים...", "יְרִיזוּ רוּעָמוֹת, וּמֵאֶפֶל לֹעַ בּוֹר, / כְּרוּהוּ עֲבָרִים מְצַלְפִים עַד טְרוּף", ואז נשמעות יריעות ואנקות נקטעות, וגופות נערמות על גופות: "גופות תִּינוּקוֹת וְאִמּוֹת וְיִשְׁשִׁים / כְּדָמָן אֶל לֹעַ הַבּוֹר נִגְרָפוֹת..." אך לאחר ששדה ההרג נעזב, עולה אחד היהודים מתוך הבור. השיר מתריע בפני העולם על כוח העדות של אותו יהודי ששרד את הקטל: "הוֹי גּוֹרֵי, תִּבְלֵ, מְעַדוֹת זֶה הַקָּם / מְבוֹר, בּוֹ פָּרְפֵר בֵּין תִּינוּק וּבֵין שָׁב; / כְּיוֹם דִּין, יוֹם נָקָם – כָּל צְדָקָה הַכּוֹזֵב / טִשְׁטֵשׁ לֹא יוּכַל עוֹד פִּשְׁעָהּ וְעִנּוּיָהּ".

מספר שירים מבכים את גורלן של קהילות יהודיות מסוימות. שירים אלה נותנים ביטוי למשבר הנפשי העמוק המתחולל בעקבות הידיעות על השמדת היהודים. המשוררים בארץ-ישראל הבינו את משמעותן של הידיעות על כיבוש ערים ועיירות בידי הנאצים. יעקב פיכמן ביכה בשיר "ורשה" את גורל יהודי העיר. בפתח השיר, הוא הזכיר את התקופה בה גר בווארשה, וכעת, העיר הגוועת "פִּלְטָה לְתֵהוּ רַבְבוֹת חַיִּים! / אֵיךְ יִשְׁשִׁים וְטַף גָּלוּ כְּלֵי דַעַת: / לְאֵן? עַל מָה? – וְזַעֲקַת דָּמָם / בְּעֵלְטָה קְנָה אֲבָדָה עֲמָם..." השיר מסתיים בפנייה של התרסה כלפי האל: "אֵתָהּ כָּל זֹאת רְאִיתָ, אֱלֹהִים!"²³⁶ שיר נוסף שפרסם יעקב פיכמן חודשיים מאוחר יותר מוקדש לארץ הולדתו בסרביה ולגורל יהודיה. השיר כתוב במבנה הסונטה, כאשר שני הבתים הראשונים הם תיאור נופיה הפסטורליים של בסרביה, "נוף מוֹצָאָי", על-פי זיכרונו של המשורר מילדותו. בשני הבתים האחרונים חל היפוך ברוח השיר עם המעבר החד לטרגדיה של שואת יהדות בסרביה: "שָׁם יְהוּדִים פְּשׁוּטִים, שׁוֹתְקִים", והוא שואל: "אֵימָה עֲתָה? אֵי סוּפַת לֵיל נוֹשָׁאָה אֵת / אֶפְרָם פְּזַר בְּקַר נֶכֶר זוֹעֵם, וְכֹחַל שְׂדוֹת דָּמָם עוֹד יִפְעֵם."²³⁷

חיים אורלן כתב על השמדת יהודי עירו בשיר "בעירי..."²³⁸ בחלומו, בעיני רוחו, ראה המשורר כיצד בני קהילתו מובלים בתהלוכה אל מותם על רקע בית-העלמין. הם הולכים עירומים, כעדר, ללא מנהיג ומורה. הוא מזהה כל אחד ואחד מהם, ומכיר אותם בשמותיהם. מנגד, הוא רואה להקה של פרשים המשחזים חרבותיהם. הוא אף מדמיין כיצד הוא משוחח עם ידידת נעורים שאותה לימד עברית. הוא מתעורר מן הסיוט כשזיעה קרה על מצחו.²³⁹

הבלדה "ענשו של פריץ" מאת אליהו מיטוס מתארת את ענשו של קצין המופקד על רצח יהודים בבורות. עם צאת הצו לטבוח ביהודים, פריץ מציב את חיל הגדודים בכיכר ומצווה על היהודים – נשים וגברים, צעירים ומבוגרים – לכרות קברים. היהודים מוכנסים אל הבורות

²³⁵ מ. ב. לזבניק, 25.12.1942. "על פני תהום...", דבר : 3.

²³⁶ יעקב פיכמן, 1.1.1943. "ורשה" ("קטעי שירה ופרוזה"), דבר : 3.

²³⁷ יעקב פיכמן, 26.3.1943. "בסרביה" ("קטעי שירה ופרוזה"), דבר : 3.

²³⁸ חיים אורלן (1911–1999): יליד דובריבור, כפר ליד סלונים, פולין. התחנך בבתי-ספר עבריים ובישיבות בפולין והיה אחד מפעילי "החלוץ". עלה בתרצ"א ועבד כפועל בניין וחרושת, ואחר-כך בפקידות.

²³⁹ חיים אורלן, 28.1.1944. "בעירי...", דבר : 3.

ושופכים מעליהם עפר, "עד נָאֵלֶם קוֹל הַיְתוֹם / וְהִלְלָה מִתְחַתּוֹ".²⁴⁰ ואולם מדי פעם הקרקע זעה ופריץ פוקד לעבור עם אֵת ולבוסס את הקבר. פריץ עצמו דורך בעוצמה ובזעם רב מעל הקבר. ענשו של פריץ הוא באירוע סוריאליסטי של התקוממות הקבורים מתחת פני האדמה: קולות השבר שלהם אינם משתתקים ו"הקרקע – פָּלוּ קְפִיצִים / חָג וְנָע בְּמִיטָה, / הַרְגָּבִים – הֵם נְפוּצִים / כְּגַלִּים בְּשֵׁיטָה..." רגליו של פריץ מיטלטלות ובאזניו מהדהדים קולות הזקנים והילדים. מתוך הקבר מזדקרות זרועות, גלגלות ועיניים. פריץ נס אל ביתו ואז מתרחשת נקמת האל: "הֵה, נְקַמְתָּ אֵל הָעֶבְרִים, / אֵל שׁוֹפֵט גְּבוּהָ! / פְּרִיץ נִקְלַע לְעֶבְרִים, / וּבְאֲזָנָיו הִנְפָה, // עַד זְרוּעוֹת הַבְּלָהוֹת נִזְדַּקְרוּ מִתְחַת / וּסְחָבוּהוּ הַזְרוּעוֹת – / וְהוּא יָרַד לְשַׁחַת..." המשורר סיים את השיר בקריאה לנקמת האל בכל הפושעים השותפים לרצח היהודים: "פֹּה לְפְרִיצִים תְּשַׁלֵּם, / אֵת זְרוּעֵם תִּרְעַע, / וּמְהִיּוֹת גּוֹי תְּכַלֵּם, / אֵל שׁוֹפֵט גְּבוּהָ!"

הבלדה "כפפות לבנות" מאת אנדה פינקרפלד מתארת בפרוטרוט רצח של יהודים בבורות. השיר מבוסס על הידיעה: "אחת הנצולות מקבר-אחים ספרה כי הקצין המנצח על הרציחה היה לבוש פרוה לבנה, כובע לבן וכפפות לבנות".²⁴¹ לבושו הלבן של הקצין מנוגד ניגוד חריף לאכזריותו. הוא צועד על השלג לקראת מקום הטבח "כְּמוֹ לְחָג". שורת החיילים מצדיעה לכבודו ב"הייל", והוא עובר בין היהודים ופוקד עליהם לשתוק ולהתפשט. הוא מרים ידו, ומייד מתחיל הירי וכמאה יהודים נופלים. על הקבוצה הבאה פוקד הקצין להתפשט ולהתחיל לכרות בורות באמצעות מעדרים. הוא מבחין בנערה צעירה ואומר לה: "תְּקַרְבִי נָא הָלוֹם, כְּתוֹלָה בַת כְּלָבִים, / נְעָרִי כְּנִי הַגִּזַע יִלְמְדוּךְ אֶהְיִים". ובינתיים, היהודים הכורים את הבורות מוכים באכזריות. אם מנחמת את בנה הבוכה: "אֵל נָא, אֵל נָא תְּבַקֶּה, הֵן נִשְׁכָּב פֹּה יַחְדָּיו!". ברגע מסוים, הקצין פוקד על הכורים להתאסף, מרים את ידו העוטה כפפה לבנה והיהודים נורים ונשמעות גניחות, זעקות, קללות ותפילות. הקצין אוטם את אזניו בפני הקולות בכפפתו הלבנה. לאחר מכן, הקצין נותן לחייליו הפסקה, אך מצווה עליהם לקחת את מכונות הירייה, פן יקומו הגופות ויירו מתוך הקברים. אך עד מהרה, דבריו שנאמרו כבדיחה מתגשמים. מכאן ואילך, חלה תפנית בשיר, והאירועים המתרחשים בו פונים לתחום על-מציאותי ומתארים כיצד דעתו של הקצין נטרפת עליו. הקצין נותר לבדו ליד קבר ההמונים, ונוצר בנערה הצעירה ורוצה לקחתה עימו. הוא קורא לה, והיא עונה לו מתוך הקבר. הוא מחפש אותה בין הגופות בקבר עד אשר היא עולה מתוך הדם, לבנה כולה והיא מצווה עליו להתפשט מפרוותו וממדיו, לחלוץ את נעליו ולהשתחוות בפני הקבורים והוא נשמע לה. מתוך הקבר עולה צחוקם של הנרצחים על עליבותו של הקצין שמידותיו הולכות ומתגמדות ושערו הולך ומלבין. הנערה מצווה עליו למתוח את פרוותו מעל הקבר כולו ופוקדת עליו להתיישב מעל הקבר ולשמור לנצח על הטבוחים. הוא נשמע לה ויושב, כמכושף, בלי נוע, מעל הקבר. עם בוא הקיץ, יוצאים הצעירים לקציר ומוצאים בקמה זוג כפפות לבנות על ידיים גרומות של שלד. טירוף דעתו וסופו המר הם עונשו. השלד הוא הגלעד למות היהודים בבור.

²⁴⁰ אליהו מיטוס, 7.5.1943. "ענשו של פריץ (בלדה)", הארץ: 3.
²⁴¹ אנדה פינקרפלד, 13.4.1944. "כפפות לבנות", דבר: 4; חתום: מרס 1944.

ישראל רינג²⁴² כתב את השיר "הזועקים מבור" בעקבות הידיעה: "בשבעה בנובמבר 1941 הומתו במינסק 25 אלף יהודים". השיר מנסה להתמודד עם ידיעה זו על רצח של רבבות ביום אחד בירי לתוך בורות. השיר נמסר מפי הנרצחים הזועקים אל העולם שישמע את זעקתם מתוך הבור. הם קוראים לבני האדם בכל דור ודור לזכור את זעקתם: "וְנִקְם, וְנִזְכָּר, וְנִקְם!". עשרים וחמשת אלפי היהודים עומדים מול הבורות הנרחבים שחיקם פתוח "לְקַבֵּר אֶמָּה". השיר מתאר את רגעי הטבח: הנוגשים ממרקים את רוביהם ומכונות הירייה מוכנות. לאחר הפקודה "וּפְעֵל!" הגופות המפרפרות מתכסות באדמת השדה: "עֲשָׂרִים וְחֲמֵשֶׁת אֲלֵפֵי הַנְּפָשׁוֹת / כֹּה מְלֵאנוּ טְרוֹף בְּנִפְלְנוּ בּוֹר, / כֹּה בְעָרְנוּ כְּנִיעָה וְאֲזֵלָה, וְאֶבְדָּן, / וְאוֹתוֹ הַכְּדוּר פִּלַּח בְּנוֹ דֹר! / הטבוחים קוראים לאחיהם הפזורים בתבל לשמוע את קולם החנוק, ובעקבות זאת להתמרד, להוקיע "כָּל אֵל", להשבית כל שמחה ולא להירדם "עַד כְּלוֹתְכֶם דְּבַר הַנְּדָר: חֲרוֹת!"²⁴³

"אבא, אבא! חופרים לנו קבר גדול": הילדים והנשים שנספו

בשירים הנכתבים על השואה בזמן אמת בולטת ההתייחסות להשמדת אוכלוסיות הנשים והילדים היהודים כקורבנות חסרי-ישע. מ. ז. ולפובסקי כתב שיר מלא חמלה על הילדים שאיבדו את הוריהם, והם גוועים ברעב. הם "אֲשֶׁר כָּלָה קוֹלָם מְכִי וְדַמְעוֹת / וְנִמְק הֵלֵב מִן הַיְאוּשׁ הַמְשׁוּעַ: / אֵיפָה אֶמָּא? אֵיפָה אֶבָּא? – / אֵין מְשִׁיב וְאֵין יוֹדַע..."²⁴⁴ הוא מבכה את גורל התינוקות הנולדים במחשכים וגוועים. חלקו השני של השיר מתאר את מסעם של הילדים ברכבות אל מותם, "בְּקִרְוֹנוֹת הַחֶשֶׁךְ מְסָעִים..." "ילדים עֲבָרִים, / כִּיּוֹנִים זְכוֹת נִשְׁחָטִים בְּגִטְאוֹת... // אֵל אֲלֵהִי הַנּוֹרְאוֹת!"

ב-12 באוקטובר 1943 פרסם סטניסלב מיקולאיצ'יק, ראש הממשלה הפולנית הגולה שישב בלונדון, מברק אזעקה שהגיע מפולין על גורל הילדים היהודים. בסעיף 8 של מסמך זה נכתב: "הילדים היהודים הושמדו. הם אינם עוד".²⁴⁵ נח פלנטובסקי (לימים: פניאל) כתב שיר על הילדים היהודים שנספו תחת הכותרת "תינוקות ישראל". אף בשיר זה, כמו בשירים רבים נוספים, נעשה שימוש במעמד העקידה: "תִּינוּקוֹת יִשְׂרָאֵל הַטְּבוּחִים, מְאֲלָפֵי עֲקָדוֹת / אֶרְאָכֶם, כִּהְשָׁחִיז הַטְּבַח מְאֲכָלָת."²⁴⁶ יעקב פיכמן כתב בשירו "קינה" קינה לבנות ישראל שנספו בשואה, "כָּל אֵלָה שְׁהִשָּׂאָרְנוּ וְאֵינָן! // אֲשֶׁר נִשְׂאוּ יָפִיז, אֶהְבֶּתָן, / אֶת אוֹר לְבָן אֵל כָּל בְּמַת-מְטַבַּח / וְיַד אוֹיֵב שְׁחוֹרָה מְצַאֲתָן".²⁴⁷

²⁴² ישראל רינג (נ' 1922): משורר וסופר. יליד ברלין, גרמניה. עלה בהיותו נער, בשנת 1938. הוריו ושתי אחיותיו נספו בשואה.

²⁴³ ישראל רינג, 7.11.1944. "הזועקים מבור (בשבעה בנובמבר 1941 הומתו במינסק 25 אלף יהודים)", משמר : 3.

²⁴⁴ מ. ז. ולפובסקי, 22.1.1943. [ילדים חורים], דבר : 3.

²⁴⁵ משה פראגר, 19.11.1944. "אנו דורשים את האמת על מיידאנק!", דבר : 2.

²⁴⁶ נח פלנטובסקי, 9.12.1943. "תינוקות ישראל", הגלגל, כרך א', גיליון 11 : 8.

²⁴⁷ יעקב פיכמן, 17.12.1943. "קינה", דבר : 4.

אחד משיריו הבולטים של נתן אלתרמן על השואה הוא השיר "הרצל והילדים", שנכתב במלאת ארבעים שנה למות בנימין זאב הרצל.²⁴⁸ שיר זה, כרוב שיריו של אלתרמן על השואה ב"טור השביעי", עוסק בדמויות של ילדים הנלקחים להשמדה. קברו של הרצל מצוי בווינה, כלומר באדמת האויב, וכך הוא עד לנסיעת הרכבות שבהן ילדים יהודים מובלים אל ההשמדה. הוא קם מתוך קברו ושואל: "מָה עוֹשִׁים, מָה עוֹשִׁים לְיְלָדֵי הַיְהוּדִים?"²⁴⁹ הילדים עונים לו בתור אב: "אָבָא, אָבָא! חוֹפְרִים לָנוּ קָבֶר גָּדוֹל / וְשָׁמַיִם אֲדָמָה מִמַּעַל", והם בוכים על מותם הקרב. אלתרמן בוחר להתייחס למתרחש בנימה המקאברית האופיינית לשירי "הטור השביעי". הוא מעמת בין חזונו של הרצל לגבי רכבות המובילות יהודים אל מדינת היהודים לבין הרכבות הנוסעות בימי השואה על אדמת אירופה: "הוא תָּזָה, הוא נִבָּא רַבָּבוֹת אֲחֵרוֹת, / וְנִסְעוֹת אֲחֵרוֹת / וְאֵל אֲרֶץ אֲחֵרָת...". אך העם נשאר בגיא הצלמוות במשך ארבעים שנה. בשיר עולה ביקורתו של אלתרמן על המחותרות שיש בידיהן היכולת לעצור רכבות, אך את רכבות היהודים הן אינן עוצרות.

אנדה פינקרפלד בשיר "אם שכולה" מנסה להבין את משמעותה של מציאות השואה שבה נשמד חלק ניכר מאוד מאוכלוסיית הילדים. שירה נכתב בעקבות הידיעה: "מפי נער נצול: ילדים עד גיל 18 אין עוד, אין...". המופיעה בראש השיר. שיר זה נכתב תוך ניסיון להתחקות אחר תודעתה ותחושותיה של אם שכולה שאיבדה את ילדיה בשואה. האם היהודייה פונה אל העולם במלים: "אָנִי, אִם יִשְׁרָאֵל שְׂפוּלָה", ושואלת בשלום ילדי העולם, ילדים בני חודש ובני עשר שנים. היא מבקשת לראות כיצד הם חיים, צוחקים וצוהלים. האם מטיחה בעולם שאלות קשות. העולם היה עד לרצח ילדיה, "וְנִשְׂאֵת מוֹת יְלָדֵי עַל תְּזֶדֶךְ", "אֲתָה רְאִיתָ וְעַד – וְלֹא תִטְרַף דַּעְתְּךָ? / וְלֹא תִפְעֵר אֶת לַעֲפֶךָ? / בְּמַלְךְ יְלָדֶיךָ לְבַלְעֶךָ? / אֲתָה, הָעוֹלָם הַשּׁוֹקֵט, / אָנִי לֹא אֶקְלָל יְלָדֶיךָ, / אָנֹכִי לֹא אֶקְלָלִים – / כִּי הֵייתִי אִם."²⁵⁰

שיר נוסף פרי עטה של פינקרפלד, "זאבים הילילוי", מתכתב עם הידיעה המופיעה בראשו: "מתוך העתונות: הגרמנים הוציאו ילדים יהודים ביום של כפור ושפכו עליהם מים והיו לגלדי קרח." במרכז השיר דמות של אם איכרה צעירה שגרה בכפר, ולה בן יחיד. בעלה נאסר ונורה יחד עם מורדים מהכפר שניסו להחביא אדם יהודי ולהצילו. האיכרה לא ידעה מה עלה בגורל בעלה, עד שכעבור ימים הביאו את גופתו לביתה, והסכימו להשאיר אצלה את הגופה רק תמורת פרה. ערב אחד, היא שומעת את הזאבים מייללים ממרחקים, ותמחה על כך, שהרי הזאבים "אֵינָם רַעֲבִים! / בְּשִׁבְלֵי הַכְּפָרִים / מוֹטְלִים הַפְּגָרִים, / לְזֹאֲבִים שְׁלָל רַב, – / אֵין עוֹד זָאֵב כִּי יִרְעֵב."²⁵¹ למשמע יללותיהם, היא יוצאת מביתה אל השלג כדי לברר מה קרה. היא דופקת על חלונות השכנים ומעירה את כל נשות הכפר שנותרו לבדן מכיוון שהגברים נלקחו, ומבקשת מהן לצאת עימה ולחפש את הזאבים מחשש שהתרחש אסון. הנשים יוצאות ולפידים בידיהן, ומגלות את האסון של הילדים היהודים שהוקפאו למוות. גלידי הקרח ניצבים, ומסביבם הזאבים מייללים.

²⁴⁸ מרדכי נאור, 2006. הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדריאה וצירלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 108.

²⁴⁹ נתן אלתרמן [בכתימת: נתן א.], 14.7.1944. "הרצל והילדים" ("הטור השביעי"), דבר: 2.

²⁵⁰ אנדה פינקרפלד, 23.6.1944. "אם שכולה", דבר: 3.

²⁵¹ אנדה פינקרפלד, 12.5.1944. "זאבים הילילוי", דבר: 3; חתום: 1.5.1944.

בתחילה, הנשים אינן מבינות מהם גלידי הקרח, אך לפתע הן מוצאות, כי "נראו מקרובם גופי ילדים". זעקתן לנוכח מראה זה היא עצומה: "למן היות אדמה / בכי כזה לא נשמע". הנשים אוחזות בילדים הקפואים, והקרח נמס מחוס גופן. הנשים לוקחות את גופות הילדים לעורר את היישובים שמסביב, "לתנות, לקונן, ולזעק עם כל אדם". במטרה לעורר את הסביבה לנקמה על מעשה זה.

הנעליים היו לסמל מרכזי לזוועות השואה כבר בזמן השואה, בעקבות עדויות של יהודים שהצליחו להימלט מן המחנות וכן עקב הגעת הצבא האדום למחנות ההשמדה. ערימות הנעליים היו עדות ומצבה ליהודים שנספו במחנות ההשמדה. ערימת הנעליים בטרבלניקה הוזכרה במאמר עדות מאת יהודי ניצול שראה אור בשלהי 1943, וכן במאמר שסיכם עדויות של שלושה סופרים סובייטיים ממחנות ההשמדה.²⁵² לפי מאמר שפרסם משה פראגר²⁵³ בנובמבר 1944, ידיעות על ערימות של נעליים של יהודים הופיעו בעתונות העולמית. חשיפת מיליוני הנעליים העידה על השמדתם של מיליוני יהודים:²⁵⁴ "ועכשיו, כשנחשפה המציאות האכזרית וכשהתברר שבחמשת המיליונות היהודים באירופה המזרחית, בתחום המושב היהודי ההיסטורי, כמעט שנשארו לנו רק אותם גלי אפר וערמות הנעליים במיידאנק ובדומה להם, נהפך בית הקברות הזה, שהוא בעיקרו יהודי, לבית-קברות בינלאומי."²⁵⁵ בחודש מרס 1945 הופיע שירו של ברוך רוטמן, "נעלים", שהתייחס לידיעות על גילוי ערימות הנעליים.²⁵⁶ יצירה זו מעמידה במרכזה את נעלי הילדים כסמל להשמדה האכזרית ומתייחסת לידיעה המצוטטת בראשה: "במידנק ששוחזרה, מצאו על יד המשרפות, מיליוני נעלים מהיהודים שנשרפו". מיידנק הפכה כולה לבית קברות והיא אבלה וקודרת. דממת מוות שוררת בה ונותרו בה רק סימנים המעידים על מה שהתרחש בה: "אודים מעשנים / מארבות המשפחות / ותלי אפר כגלים / נצטברו בערמות." ²⁵⁷ לא רחוק מתלי העפר, במישור רחב-ידיים, ישנן ערמות של מיליוני נעלים שהן "שירי וזכר למיליוני אהים". השיר מדובב את הנעליים ומספר את סיפור הנעליים ובעליהן באמצעות רב-שיח המתנהל ביניהן בלילה אחד. נעל אחת מספרת כי בעלה היה סוחר גדול ועשיר שחי את חייו בנחת ובסופו של דבר גורלו הוביל אותו למיידנק והוא נקבר חי. נעל שנייה השתייכה לסבתא למשפחה ענייה. הסבתא נגררה לילה אחד ממיטתה, סגרוה בקרון ושרפוה במשרפה. השלישית היא נעל של עלמה צעירה

²⁵² 14.11.1943. "עדות מגיא ההשמדה בטרבליאנקה", **דבר**; 2; 17.10.1944. "בית חרושת למות העצום במיידאנק", **דבר**; 2.

²⁵³ **משה פראגר (1908–1985)**: סופר. יליד פראגה, פרבר של וארשה. למד בישיבה בווארשה ומגיל צעיר היה פעיל בתנועת הנוער של אגודת ישראל. פעיל בעיתונות היידיית של אגודת ישראל מ-1926. ב-1932 היה בארץ-ישראל בשליחות עיתונאית. בראשית הכיבוש הנאצי בווארשה הקים וניהל משרד חשאי לתיעוד פשעי הנאצים ביהודים. עלה באמצע 1940 ופרסם את החומרים הללו בספרו **יון מצולה החדש** (1941). מעלייתו השתתף בעיתונות הספרותית, בעיקר **בדבר**. עדותו על דרכו אל ארץ-ישראל הופיעה תחת הכותרת "בדרך היסורים" מעל דפי **הצפה** בעשרה חלקים. בדבריו הובאה עדות על הפליטים היהודים באיטליה, שביקשו להימלט דרך נמל טרייסט, על האווירה באיטליה לאחר כניסתה למלחמה ועל המסע שערך דרך קונסטנטינופול וסוריה עד לארץ-ישראל. ראו: משה פראגר [בחימת: י. בן-עמרם], 8.7.1940. "בדרך היסורים", **הצפה**; 2. ההמשכים ראו אור במשך שלושה שבועות (9–11.7, 15–17.7, 24–25.7, 28.7).

²⁵⁴ על תגובתו של משה פראגר לשואה ראו בהרחבה: מלי אייזנברג (גוטדינר), תשס"ו. **עד, מזעיק, מתעד ומנציח: ר' משה פראגר והשואה, 1940–1984**, אוניברסיטת בר-אילן, סדרת "תשתית למחקר", מספר 15: 32–36.

²⁵⁵ משה פראגר, 19.11.1944. "אנו דורשים את האמת על מיידאנק!", **דבר**; 2.

²⁵⁶ שיר נוסף שהתייחס לנעליים כסמל הוא השיר "מליון נעלים" מאת אנדה פינקרפלד, אך הוא מתמקד ביחס כלפי גרמניה לאחר המלחמה. ראו על שיר זה בהמשך, בסעיף 6.3.1: הטלת אות קלון על האומה הגרמנית ועונשם של פושעי המלחמה.

²⁵⁷ ברוך רוטמן, 27.3.1945. "נעלים (בלדה)", **העולם**, כרך ל"ג, גיליון 26–27: 254.

שנלקחה בכוח מבית-הספר ועל אף ההפצרות הרבות הובילוה לשם ושרפוה חיים. הנעל הרביעית היא נעלו של תלמיד כבן עשר שנתפס כשהכין יום אחד את שיעוריו, "אַת בְּקִשְׁתָּו הָאֲחֵרוֹנָה הָרוֹצְחִים מְלֹאוֹ / וְאוֹתוֹ עִם הוֹרְיוֹ יִחַדּוּ שְׂרָפוּ." הנעל החמישית היא נעל אותה נעל תינוק בן שנה בפעם הראשונה, אך לא זכה לנעלה בשנית. הנאצים לקחוהו והתעלמו מבכיו, "סְתָבוּהוּ בְּכַח אֶל גֵּיא הַהֲרָגָה / נִפְצוּ אֶת רֵאשׁוֹ אֶל קִיר הַמְשָׁרְפָה." לשמע סיפורה של נעל זו, נעלו של התינוק, התפרצה זעקה מקרב כל הנעליים והן שאלו: "אֵיךְ רְקִיעִים לֹא נִפְתְּחוּ? / אֵיךְ שְׁחָקִים לֹא הִתְבַּקְּעוּ? / לְשִׁמְעַת הַבְּכִיּוֹת וְלִמְרָאָה הָאֵימִים, / בְּשִׁרְפַת יְלָדִים וְטַבַּח יוֹנְקִים?" הן תמהות כיצד אלהים עמד מנגד כאשר התרחש טבח זה: "אֵיךְ לֹא זָע מִכְּסָאוֹ / אֲדוֹן עוֹלָמִים, / וְלֹא סָר מִזַּעְפוֹ / וְלֹא רָחַם עַל בְּנֵים?" והן תובעות את נקמתם.

התגובה לפלישת הנאצים להונגריה

בחודש מרס 1944, פלשו הנאצים אל אדמת הונגריה, ומשמעותה של פלישה זו לגבי האוכלוסייה היהודית הייתה כבר ברורה ליישוב היהודי בארץ-ישראל. נתן אלתרמן פרסם שיר שכותרתו "משמעות הפלישה"²⁵⁸, המבהיר את משמעותה של הפלישה מנקודת המבט היהודית. השיר מספר על אח ואחות יהודים העושים דרכם ביערות אל גבול הונגריה כדי להינצל מידי הנאצים. האח חולה, והוא מבקש מאחותו שתשאיר אותו לבד בשלג ותמשיך, אך אחותו מעודדת אותו להמשיך בדרך ולא לבכות. היא אומרת לו, שביער מסתובבת הפרניכטונגסקומיסיון²⁵⁹ שאינה סובלת ילדים שבוכים, וסוגרת אותם בגדר של תיל, או שולחת אותם במטוסים, או לוקחת אותם בקרון ומכונית, ואותם ילדים לא בוכים עוד כלל. היא מראה לו את הגבול באופק, ומבטיחה לו, ששם אין פרניכטונגסקומיסיון, ושם יוכל לבכות בקול. הילד קורס אל השלג, ואחותו נושאת אותו על כפיה עד הגבול. השיר מסתיים באופן טראגי. כאשר הם חוצים את הגבול, היא אומרת לאחיה: "זו הוֹנְגְרִיָּה אַחִי! יְלָדִים פֹּה חַיִּים! / קוֹם, אַחִי, וְלֹאֵל נִתְפַּלֵּלָה...". אך באותו רגע התרחש אירוע שגזר את גורלם: " - - - וּבְרִגְעָה הַהוּא, פְּרִשְׁנִים צְבָאִים, / הַפְּלִישָׁה לְהוֹנְגְרִיָּה הַחֲלָה. // שְׁאֵלוֹ נָא אֶת פִּי הַיְלָדָה בְּלִחְיָהּ, / מָה מְשַׁמְעוֹת הַפְּלִישָׁה." יצחק יציב כתב בהתפעלות על שיר זה של אלתרמן, וטען כי אלתרמן הצליח להתמודד בו עם הקשיים שבכתיבה על השואה. לכאורה, השיר הוא "קומנטריה" על עניין הונגריה, "אך מיד באה התמונה הנעה של האחות והאח, התועים בגבולות וחותרים לארץ החסות לצאת מגוב האריות. התמונה אמיתית. בה מקופלות תמציות של יסורים. הדברים מוחשיים. המלים המשומשות על שואה ועל פורענות מתמלאות תוכן."²⁶⁰

ההשמדה המהירה והאכזרית של יהודי הונגריה מצאה ביטוייה בשיר "כי לבבה לב ברזל..." מאת אנדה פינקרפלד המתייחס לידיעה שהעבירה סט"א (סוכנות טלגרפית ארצישראלית): "בסוף מאי עברו את גבול פולין 62 קרונות בהם ילדים יהודים מהונגריה בני 2–6 שנים בדרכם

²⁵⁸ נתן אלתרמן [בחתומת: נתן א], 24.3.1944. "משמעות הפלישה" ("הטור השביעי"), דבר: 2.

²⁵⁹ פרניכטונגסקומיסיון (בגרמנית: Vernichtungskommission): ועדת השמדה לביצוע "הפתרון הסופי". ראו: נתן אלתרמן, 2009. הטור השביעי, 1943–1945, כךך ראשון: שירי העת והעיתון, עריכה וביאורים: דבורה גילולה, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 299.

²⁶⁰ י. יציב, 7.4.1944. "משורר האקטואליה: עם 'שירי מכות מצרים'", דבר: 5.

לאוסביינצ'ים [אשוויץ]". הרכבת המובילה את הילדים מואנשת על-ידי המשוררת: לבה עשוי ברזל, וגם נשמתה מברזל, אך במסע זה היא נהיית לאם לילדים. היא היחידה שנותרה עימם. בעת שהיא נושאת את משאה ומזדחלת במסלולה, היא מנסה להרגיע את הילדים שהיא נושאת בתוכה: "שֶׁקֶטוֹ, שֶׁקֶטוֹ, עוֹלָלִי, / יִשְׁנֹוּ, הֲרָדְמוּ"²⁶¹ ומפצירה בהם שלא יבכו. היא מקווה שהברזל יירך להם ובו היא תרדים אותם בקצב הרעש שלה, בו הם ישמעו את "הֶלֶם לֵב אֶמְכֶם". הרכבת יודעת מה צפוי לילדים הללו, ולכן היא מאחלת שימותו בחובם בשנתם כדי שלא יתעוררו וייצאו ממנה "לְיַדִּי הַמְּפֹלָצֶת. / יִשְׁנֹוּ אֶךְ יִשְׁנֹוּ בִּי, / לְעַד בִּי תָנוּמוּ, / עוֹלָלִי!" באמצעות האנשת הרכבת והצגתה כאם לילדים, המשוררת ממחישה את מציאות השואה שבה אין חמלה על פעוטות וילדים.

שיר נוסף, שככל הנראה נכתב בתגובה להשמדת היהודים בהונגריה, הוא שירו של אביגדור המאירי, "ברגע זה", שראה אור בספטמבר 1944. לפי מחקרה של דינה פורת, כבר בסוף יוני נודע בארץ-ישראל ובעולם על שילוחם של 430,000 יהודים מהונגריה.²⁶² אביגדור המאירי הוא יליד עיירה ליד מונקאץ' בהונגריה. נכון לנקודת הזמן בה השיר פורסם, מכונת השילוחים להשמדה פעלה בהונגריה באינטנסיביות רבה. המאירי תיאר בשירו מסע של יהודים ברכבת בדרך אל מותם במחנה ההשמדה: "בְּרִגְעַ זֶה הֵם נוֹסְעִים צְפוּפִים / (שָׂא רֹאשׁ עִם-זוֹ קְנִיָּת) / וְיִוְדְעִים: הֵם יָמוּתוּ, אֵין עֲצָה. / בְּרִגְעַ זֶה דָּנָה הַמוֹעֵצָה, / אִם נוֹסֵחַ אֲשַׁפְּנֶנּוּ אוֹ סְפָרְד. // בְּרִגְעַ זֶה הָרוּבִים שְׁלוּפִים / (אֵל תִּירָא, אֲתָף אָנִי). / פְּקוּדָה. הַקֶּץ. הַקְּצִיר הַחֵל." "בְּרִגְעַ זֶה בְּפָנִים שְׂרוּפִים / (פְּקוּחוֹת הָעֵינַיִם) / תִּינּוֹק קֵט מְבִיט אֶל הַפֶּל-נֶל / וּמִיִּשְׁהוּ מְפָהֵק כְּבִיכָל. / בְּרִגְעַ זֶה הַנֶּרֶק הַיְקוּם."²⁶³ הבית השלישי בשיר עוסק בגורלם של הנשלחים אל המוות במונחים מעולם הקבלה. הוא מאזכר את אינון ספירות הזוהר על רקע שאלתם של הקורבנות זה לזה לאן פניהם מועדות: "עוֹלָם הַבָּא?". זאת ועוד, הם מברכים "בְּרִיךְ שְׁמֵהּ רַבָּא, / דְּכֵלָא, פְּלָא לְטֹב עָבְד."²⁶⁴ איתמר יעוז-קסט מפרש את ההיבטים הקבליים שבשיר, ומסביר כי ספירות הזוהר מתייחסות אל דרך של ייסורים ואימה אל הגאולה.²⁶⁵

יוסף פטאי,²⁶⁶ אף הוא יליד הונגריה, עלה לארץ-ישראל כשנה לפני פרוץ המלחמה. הוא היה דמות בולטת ביהדות ההונגרית ופעל למען הציונות ולמען התרבות העברית בהונגריה. הוא פרסם, יומיים לאחר סיום המלחמה באירופה, שיר שכותרתו "למה עזבתיכם..." והוא מוקדש: "לאחי, טבוחי הונגריה". המשורר הביע את תחושות האשמה הכבדות שהוא חש כמנהיג קהילה

²⁶¹ אנדה פינקרפלד, תמוז תש"ד. "כי לבבה לב ברזל...", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ד' (ק"ד): 294; חתום: יולי, 1944.

²⁶² דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד: 168.

²⁶³ אביגדור המאירי, 1.9.1944. "ברגע זה", הארץ: 3.

²⁶⁴ פירוש הברכה בעברית: "ברוך שמו הגדול / שהכל, הכל עושה לטובה."

²⁶⁵ ראו הערותיו לשיר בתוך: אביגדור המאירי, 1976. ילקוט שירים, בעריכת איתמר יעוז-קסט, הוצאת יחדיו ואגודת הסופרים העברים בישראל: 102.

²⁶⁶ יוסף פטאי (קודם: קליין) (1882–1953): משורר ומתרגם. יליד הכפר ג'נגיש-פאטא, מחוז האוואש, הונגריה. למד אצל אביו ובישיבות ואחר-כך בבית-המדרש לרבנים בבודפשט. ב-1907 סיים לימודי דוקטורט בספרות באוניברסיטת בודפשט. חקר את ספרות ימי-הביניים. כתב שירה בעברית ותרגם להונגרית מהספרות העברית. היה ממקימי ארגוני הנוער הציוניים בהונגריה. ייסד את כתב-העת עבר ועתיד בהונגרית (1911–1941), בשנים האחרונות ערך את כתב-העת מארץ-ישראל. עלה ב-1938 והתמנה למנהל ארצי של אגודת שוחרי האוניברסיטה. עם סיום מלחמת-העולם השנייה יצא בשליחות ציונית להונגריה.

שעזב את הונגריה ואת בני עמו. המשורר חש שבגד בקהילתו, שהרי בעת שהחרב הונפה מעל ראשם, "הה, לא הייתי ביניכם כְּאֵחַ לְאֵיד, / וְלֹא עָלִיתִי אִתְּכֶם קְדוֹשִׁים, לְמוֹקֵד!"²⁶⁷

1.2.2.2. הסיפורת על חורבן יהדות אירופה

בשנים 1939–1942 הופיעו סיפורים בודדים הנוגעים בשואה מעל דפי העיתונות הספרותית. הסיפורת בתקופה זו התמקדה ברקע האנטישמי שהיה מן הגורמים המרכזיים לעלייה החמישית ובתלאותיהם של הפליטים היהודים המחפשים מקלט בימי המלחמה. הסיפורת על השואה עלתה כתופעה שלאחר הודעת הסוכנות, אולי משום שההות הדרושה לעיבוד של יצירה בפרוזה. חודשים ספורים לאחר הודעת הסוכנות בדבר ההשמדה ההמונית והשיטתית של יהדות אירופה, החלו לראות אור מעל דפי העיתונות הספרותית סיפורים קצרים העוסקים בשואה. סיפורים אלה אינם נוגעים במציאות מחנות הריכוז ומחנות ההשמדה. הסופרים היושבים מרחוק – בניגוד למשוררים – חשו שאין בידם "הרשיון האמנותי" לתאר ביצירתם את מחנות הריכוז ואת מחנות ההשמדה. קורפוס הסיפורים מכיל סיפורים הנוגעים במציאות השואה דרך העיסוק בסיפורים אישיים של יהודים שאיבדו את בני משפחותיהם ובאמצעות סיפורים על נדודיהם בניסיון למצוא מקלט. חטיבה יוצאת-דופן בסיפורת השואה היא חטיבת סיפוריו של ש"י עגנון, העומדת בפני עצמה בתכניה ובסגנון הייחודיים לה ונוגעת בחורבן העיירה היהודית.

באפריל 1943 הופיע סיפורו של ש. בס,²⁶⁸ "הגברת סרלי", והוא סיפור יוצא-דופן המתאר במישרין את המתרחש על אדמת אירופה בעקבות עליית הנאצים. הסיפור עוסק במשפחת פורנהיים הגרמנית האמידה המתגוררת בצפון-מערב איטליה, בין הערים פְּלֶנְצָה ואִינְטֶרָה. המספרת היא הגברת סרלי, סוכנת הבית של המשפחה, שנשאת בימי המלחמה לשמור על ביתם המשמש בינתיים כמלון-אורחים. היא מספרת על ההתרחשויות בקרב המשפחה בימי השואה. אבי המשפחה היה נשוי ליהודייה ולזוג שני ילדים, אך עם חקיקת חוק הגזע באיטליה (שלהי 1938), הוא הסתלק מן הבית. גברת פורנהיים סיפרה לגברת סרלי, כי בעלה אינו יכול עוד לחיות עימה ועם ילדיה, "עליו לשוב אל צור-מחצבתו האציל". הוא שייך לדם אחר.²⁶⁹ לפני עזיבתו, הוא צעק על אשתו: "לכי לך מזה, ככל היהודונים".²⁷⁰ נראה, שבעקבות חוקי החרמת הרכוש, האם נאלצה לעזוב עם ילדיה את הבית, ובבית שננטש בחפזון נשארו "תקוות שלא נתמלאו, על אורחים אחרים שעוד יבואו".²⁷¹ האם והילדים, ארתור בן השש והנסל בן הארבע, עברו למילנו. משם, האם שולחת מכתב אל גברת סרלי, שתשתדל עבורה אצל שלטונות מילנו שייתנו לה להישאר בעיר ולהמשיך בעבודתה ככנרת בתזמורת בית-קפה. היא ממתינה בינתיים לסרטיפיקט כדי לעלות לארץ-ישראל. הוריה של גברת פורנהיים התאבדו, והיא כותבת לגברת

²⁶⁷ יוסף פטאי, 10.5.1945. "למה עזבתיכם...", **העולם**, כרך ל"ג, גיליון ל"ב: 307.

²⁶⁸ **שמואל בס (1899–1949)**: משורר, סופר, עורך ומתרגם. יליד פוצ'י, פלך צ'רניגוב, אוקראינה. עלה עם הוריו ב-1906. ב-1917 התנדב לגדוד העברי ועם שחרורו המשיך לימודיו בבית-המדרש למורים בירושלים. מתרפ"ב עסק בהוראה. בגיל צעיר החל בכתיבה בעיתונות הארצישראלית.

²⁶⁹ ש. בס, אדר ב' תשי"ג. "הגברת סרלי", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"א (פ"ג): 238.

²⁷⁰ שם: 239.

²⁷¹ שם: 237.

סרלי, "מי יודע אם לא תגיע בקרוב גם שעת".²⁷² הסיפור מסתיים כאשר, למקרא מכתבה, מתקשה הגברת סרלי לנשום ומתחילה לאבד את הכרתה אט אט עד מותה.

סיפור מאת מרדכי עובדיהו²⁷³ בשם "פגישה" מתאר את מסע-הייסורים שעברו שני אחים שניצלו משריפת בית-הכנסת בביאליסטוק שבה נספו אלף יהודים. המספר הוא תושב ארץ-ישראל, המתאר את הסיפור כפי ששמע אותו מפי אחד האחים, שהגיע לארץ בקבוצת "ילדי טהרן". קבוצה זו של 719 ילדים מפולין הגיעה בפברואר 1943 לארץ-ישראל דרך טהרן. ידיעות על הגעת הקבוצה הופיעו מייד בעתונות. שני האחים נמלטו ליערות יחד עם פולני נוצרי שניצל אף הוא מן השריפה. לילה אחד הם נתפסו בידי הנאצים ונכלאו במחנה-הסגר. אחד האחים מצא חן בעיני קצין נאצי, והוא נבחר על-ידו לצחצח את נעליו. ושוב האחים ברחו, והפעם הם מצאו מקלט בבית של איכר נוצרי, ואחר-כך ברחו שוב אל היערות, הביצות והאגמים. האח הקטן, חניך "החלוץ הצעיר", לקה בדלקת ריאות, ואחיו הבוגר עודד את רוחו בתקווה שיגיע לבסוף לארץ-ישראל, אך על סף הגבול הסובייטי גווע האח הקטן ומת. אחיו השאיר אותו כך, בשדה הפתוח, "ללא קבורה, ללא פרידה, ללא דמעה". על אף הקשיים והרצון להפסיק את המסע, החזיק אותו צו פנימי: "לחיות – לחיות – לחיות". הוא הגיע אל מחנה הגולים בטהרן ונשלח עם קבוצת ילדים יהודים ניצולים אל ארץ-ישראל. הוא פגש בחיילים ארצישראליים, אך נפשו עוד כאבה את מות אחיו: "רואה הוא כל אלה ואינו רואה. תבלול שחור, כבד, מכסה על עין נשמתו." פניו "נפולות, נוקשות, עינים כבויות, שרק לפרקים מנצנץ בהן זיק רחוק, כמו ממארב." גופו גוף צעיר "שנצטמק ושח תחת עול הזועה".²⁷⁴ עם הגעת הקבוצה לארץ, הילדים נעטפים בגלי אהבה וחרדה מכל עבר. הסיפור מסתיים במקרה מרגש, במפגש של שני אחים. בחור במדי נוטר הממתין בפתח קרון הרכבת מסתער על אחיו המצוי בתוכו. המספר אינו מוסר האם מדובר בגיבור עצמו, או בילד אחר בקרון. כך או כך, מפגש זה מחולל שינוי פנימי אצל הגיבור, ונשבר בו המחסום הרגשי: "נבקע שחור התבלול ועינו בדמע ראתה."

סופר המתבלט בהיקף כתיבתו על השואה הוא ש"י עגנון.²⁷⁵ דן לאור כתב מאמר הבוחן את סיפורת השואה של עגנון. סיפורי השואה פרי עטו מתרחשים לרוב על רקע הגולה, והם עוסקים בחורבן העיירה היהודית. סיפורו "בין הבית ולחצר" שהופיע באפריל 1943, מתרחש בערב יום הכיפורים, ומתוארת בו מנוסה של אב ובתו לאחר שהחריבו האוייבים את ביתם ואת העיירה היהודית: "ואני מתעטף בטלית ולוקח את המחזור ומתפלל לפני האלקים שהציל אותנו מכף כל אויבינו ומיד מבקשי נפשנו." הבת רוצה לברוח, ואביה עונה: "להיכן נברח? ביתי חרב ואוייבים מכסים את הדרכים."²⁷⁶ לפי דן לאור, בסיפור זה, "העיר אכן חרבה, יושביה מתים ולכן השיבה אליה איננה עוד בגדר האפשר."²⁷⁷

²⁷² שם: 241.

²⁷³ **מרדכי עובדיהו** (קודם: גוטסדינר) (1909–1980): סופר, מתרגם ועורך. יליד שדלץ בפולין. עלה לארץ-ישראל ב-1931 ועסק תחילה בעבודה חקלאית, בפקידות ואחר-כך בעריכה במרכז קופת-חולים.

²⁷⁴ מרדכי עובדיהו, 19.4.1943. "פגישה", **דבר**: 4.

²⁷⁵ **שמואל יוסף עגנון** (קודם: צ'צ'יקס) (1887–1970): יליד בוצ'אץ'. עלה בשנת 1908. בשנת 1912 יצא לגרמניה, וישב בה עד 1924. חזר לארץ-ישראל ב-1924.

²⁷⁶ ש"י עגנון, ניסן תשי"ג. "בין הבית ולחצר", **מאזנים**, כרך ט"ז, חוברת א' (פ"ז): 12.

²⁷⁷ דן לאור, 2009. "אל מול פני הרעה: ש"י עגנון כותב על השואה, 1939–1948", בתוך: דינה פורת (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 34.

סיפורו של עגנון "הרופא וגרושתו" הוא סיפור אהבתם של הרופא-המספר והאחות דינה. הסיפור נוגע במצבם של יהודי וינה דרך דמותו של הרופא הפרופסור הזקן, עליו מסופר כי מת כתוצאה מהתעללות במחנה ריכוז גרמני. המשפטים הבאים מתמצתים את עוצמת האכזריות של הקצינים הנאצים כלפי אסיריהם. הפרופסור מת במחנה הריכוז שבדכאו, "שסרדיוט נאצי נתעלל בו כל יום להתעמל עמו. פעם אחת ציווהו לשכב על כרסו בפישוט ידיים ורגלים. כיון ששכב ציוה עליו לקום. כיון שלא נזדרז דרסו במגפו המסומר עד שנקצצו אליוני ידיו והורעל דמו ומת."²⁷⁸

סיפורו של ש"י עגנון, "האדונית והרוכל", הוא גולת הכותרת בין קטעי הפרוזה באנתולוגיה 'בסער'. הסיפור הוא על רוכל יהודי המגיע לביתה של אדונית ומציע לה סחורה. השניים מתקרבים זה לזה והופכים לזוג. אט אט, יוסף נוטש את מנהגי היהדות, ובמקביל מתגלים רמזים שונים לגבי אכזריותה של הילני, שרצחה את בעליה הקודמים. למשל, כאשר תמה יוסף, כיצד מעולם לא ראה אותה אוכלת דבר, היא עונה לו תוך שהיא מחייכת: "מבקש אתה לדעת מה אני אוכלת ומה אני שותה, דם אנשים אני שותה ובשר אדם אני אוכלת. עם שהיא מדברת חיבקה אותו בכל כוחה והניחה שפתיה על שפתיו ומצצה ואמרה מימי לא ציירתי לי שבשרו של יהודי מתוק כל כך."²⁷⁹ יום אחד, הוא יצא לקרוא קריאת שמע, וכשחזר – גילה שהאדונית רצתה לרצוח אותו באותה שעה במיטתו. היא עצמה נפצעה מהסכין בה דקרה את מיטתו, ומתה מפצעה כעבור מספר ימים. סיפור זה הוא משל של עגנון על גרמניה, בו, לפי לאור, ממחזז עגנון "את המפגש הפטאלי שבין האשה הקניבלית, סמלה של גרמניה, לבין הרוכל הנע-ונד, בן דמותו של היהודי הנצחי."²⁸⁰

בסיפור "הסימן" מאת ש"י עגנון שנדפס באביב 1944, יושב המספר בליל שבועות לבדו בבית מדרש ואומר פיוטי אזהרה. לפתע, הוא רואה מולו איש אלהים, המבקש לדעת היכן אומרים פיוטים. המספר נזכר בעירו, ביערותיה, בבית הכנסת הגדול שלה, בסידור הישן ובו פיוטים קדומים ובחזן הזקן שהיה בקי בפיוטים וידע אותם בעל-פה, שהרי "דפי הסידור שרויים בדמעות ואין הכתב ניכר". המספר עונה להלך, שבעירו נוהגים לומר פיוטים. ההלך שואל אותו לשם עירו, והוא עונה בלחשיה: "**בוטשאטש שם עירי. ועיני זלגו דמעות מחמת הצרות שבאו על עירי, ואיני יודע אם עדיין היא קיימת.**"²⁸¹ המספר מזהה את האדם כרבי שלמה בן יהודה גבירול שאת הפיוטים שלו אמר אותו לילה. בן-גבירול מבטיח למספר שיעשה לו סימן כדי לזכור את שם עירו, וכך הוא עומד לפניו ומחבר פיוט ובו אקרוסטיכון, ששבע אותיות העיר בוטשאטש הן תחילת שורותיו. לפי דן לאור, זו יצירתו היחידה של עגנון שבה הוא מתייחס אל השואה במישרין ובזמן אמת. לאור טוען, שעל בסיס הידיעות שהופיעו בעיתונות העברית, סביר להניח שעגנון היה מודע בעת כתיבת הסיפור לגורלה של קהילת בוצ'אץ'. תושבי העיר בוצ'אץ' הובלו בשתי האקציות הראשונות באוקטובר-נובמבר 1942 להשמדה במחנה בלז'ץ. בדצמבר 1942 מוקם בבוצ'אץ' גיטו והאקציות האחרונות נערכות בפברואר ובאפריל 1943, ו"די היה לו [לעגנון]

²⁷⁸ ש"י עגנון, 1941. "הרופא וגרושתו", בתוך: ברל כצנלסון (עורך), בכור: מאסף בן-זמנו, הוצאת חוג אבניים: 181.

²⁷⁹ ש. י. עגנון, תש"ג. "האדונית והרוכל", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 88.

²⁸⁰ דן לאור, 1998. חיי עגנון, הוצאת שוקן: 348–349.

²⁸¹ ש"י עגנון, אייר-סיון תש"ד. "הסימן", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ב' (ק') – ג' (ק"א): 104; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

בקריאת כותרות העיתונים 'דבר' או 'הארץ' כדי להבין כי קצה של יהדות גליציה – ובכללה של העיר בוצ'אץ' – הוא בלתי נמנע.²⁸²

בסיפורו של ש"י עגנון, "בדרך", המספר, הנמצא בגרמניה, ממחר להגיע לעיירתו לפני כניסת ראש השנה. לפי דן לאור, "זמן ההתרחשות בו מועתק לתקופת מסעי הצלב, המשמשת בידי עגנון כ'מוליך' לתיאור ימי השחיטה וההרג של תקופת השואה (כדוגמת 'בלדות וורמייזא' שחיבר טשרניחובסקי)."²⁸³ משהמספר מבין שלא יצליח להגיע לעיירה בזמן, הוא מוצא מקום בחיק הטבע לישון בו, וחושב: "ואם יגיע מחר למקום יישוב ספק אם ימצא שם יהודי. שה פזורה ישראל, כל מקום שיהודי הולך הוא מוצא יהודים. ברם כאן כל הקהלות נשמדו וישראל לא חזרו."²⁸⁴ כאשר הוא מקיץ בבוקר, הוא רואה גברים ונשים יהודים מסביבו. הוא אינו מאמין למראה עיניו, וחושב שהוא ודאי חולם. הוא שואל אותם מאין הם באים ולהיכן הם הולכים. הם מצביעים לכיוון ההרים, ועונים: "הולכים אנו לבית האלקים". הוא שואל בתמיהה: "ויש כאן יהודים?", והם מספרים לו: "בימים שעברו היו כל המקומות כאן מרובצים בקהלות קדושות, ובעוונותינו שרבו וברשעת הגויים נשרפו ונהרגו ונשמדו ונחרבו כל בתי הכנסיות ולא נשתייר אלא יהודי כאן ויהודי כאן". בשלוש הרגלים, בראש השנה וביום הכיפורים וכן בראש חודש סיון, מתקבצים יהודים אלה למניין ומתפללים. המספר מצטרף אליהם, עד שלבסוף הם מגיעים "לחורבה אחת של אבנים גדולות. על הקירות שבפנים ניכרים היו סימנים של דם קרוש מדם הקדושים ששחטו את עצמם ואת נשיהם ובניהם ובנותיהם שלא יפלו בידי הארורים." מייד עם הגיעם, מתבשרים בני הקהילה שאחד מיהודי הסביבה נמצא על ערש דווי. לפיכך, רואה הרב בהגעת המספר מעשה מכוון על-ידי הגורל, שהרי הוא משלים את מנין המתפללים. המספר בוחר להאריך שהייתו עד אחרי יום הכיפורים כדי לאפשר ליהודים להתפלל במניין. במהלך ימים אלה, הוא מתוודע למנהגים המיוחדים המאפיינים קהילה זו, מנהגים שהם תולדה של הפרעות הרבות אותן חוו. בסוף הסיפור, אחרי יום הכיפורים, הוא חוזר אל ארץ-ישראל.

סיפורת השואה מאת הסופרים הצעירים, בני "דור בארץ", היא סיפורת בעלת היקף ניכר. "דור בארץ", הנקרא בשמות שונים, ביניהם: "דור תש"ח" ו"דור הפלמ"ח" הוא יחידה דורית שהחלה להתבלט כתופעה במהלך השנים 1944–1945.²⁸⁵ בין חברי "דור בארץ" הסופרים: משה שמיר, אהרן מגד, חנוך ברטוב, יגאל קמחי, יגאל מוסינזון, שושנה שרירא, ס. יזהר ועוד רבים. הסופרים הללו נולדו בארץ או בגולה משנת 1910, והם גדלו והתחנכו בארץ-ישראל. רבים מהם

²⁸² דן לאור, 2009. "אל מול פני הרעה: ש"י עגנון כותב על השואה, 1939–1948", בתוך: דינה פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראל ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948, יד יצחק בן-צבי: 37.

²⁸³ דן לאור, 2008. "ש"י עגנון בגרמניה", הרצאות הקתדרה על-שם בראון לתולדות היהודים בפרוסיה, 14, אוניברסיטת בר-אילן: 25.

²⁸⁴ ש"י עגנון, 1944. "בדרך", הארץ: 5.

²⁸⁵ ראובן קריץ, 1978. הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, הוצאת פורה: 10–11.

התגייסו לצבא הבריטי. אבנר הולצמן כתב בהרחבה על דיוקן שארית הפליטה בסיפורת של בני דור תש"ח.²⁸⁶

סיפוריהם של בני "דור בארץ" עוסקים בעיקר במפגש בין "שארית הפליטה" לבין החברה היישובית. בחירה זו היא טבעית על רקע העובדה, שבתור ילידי הארץ, הם אינם מכירים את המציאות "שם". אין להם זיכרונות מן העיירה היהודית, פשוט מכיוון שלא הכירו אותה. על כן, הם ממקמים את עלילות הסיפורים בארץ-ישראל, וייתכן אף שחלק מהסיפורים מבוססים על סיפורים שאותם שמעו. הסיפורים עוסקים לרוב בניצולי שואה שהצליחו להימלט ולהגיע לארץ-ישראל בדרך-לא-דרך. המספרים הם דמויות של ארצישראלים המביאים פעמים רבות את הסיפור מפי הדמות שהגיעה מ"שם". רבים מהסופרים בני דור זה התגייסו לצבא הבריטי. סיפוריהם נשענים פעמים רבות על ההווי הצבאי כרקע לסיפורים על חיילים ניצולי שואה, על חיילים שאיבדו את בני משפחותיהם בשואה ועוד.

בסיפורה של שושנה שרירא²⁸⁷ שפורסם בחודש מרס 1943, "הנערה מהגיטו", המספרת שומעת את סיפורה של נערה יהודייה בשם בתיה, שמגיעה לארץ-ישראל במסגרת עסקה של חילופי שבויים. הנערה חיה עם בני משפחתה בגיטו וארשה לפני תחילת הגירושים, ונקראה על-ידי הגיסטאפו לעזוב ולנסוע לפלשתינה כיוון שבעלה הנמצא בארץ-ישראל דורש את הגעתה. אותה נערה טרם נישאה לאיש, והיא מבקשת מן הקצינים לברר שוב מיהי האישה הנדרשת. אולם, משלא נמצאת אישה אחרת הנושאת שם זהה, היא נשלחת אל ארץ-ישראל. ואמנם כאשר היא מגיעה לארץ, בא הבעל לאסוף את אשתו, ואז מתגלה הטעות. אשתו האמיתית הוחלפה בנערה מהגיטו.²⁸⁸ אבנר הולצמן טען במאמרו, כי "מציאות השואה משמשת כאן רקע כמעט מרומז לעלילה האבסורדית."²⁸⁹ הולצמן טען עוד, כי ייתכן שהסיפור מבוסס על מקרה שקרה, משום שמשנת 1939 שושנה שרירא הייתה עיתונאית בעיתון 'הבוקר', בו פרסמה ראיונות עם ניצולי השואה הראשונים שהגיעו לארץ-ישראל בזמן המלחמה.

סיפור נוסף מאת שושנה שרירא, "שבוע בגבעה", מתאר את ביקורו של יוחנן, חייל בצבא הבריטי, בביתו ביישוב שעל גבעה. יוחנן מאוהב באורה, אחת החברות. במענה לשאלתה מדוע אינו כותב אליה, הוא מתוודה בפניה שהוא נמנע מכתיבת מכתבים בגלל תחושת התלישות שלו, תחושה הנובעת מאבדן בני משפחתו בשואה: "שם כותב סקוטי צנום למרחקים 'אמא יקרה!'.... כן. ואני איני כותב. כי לי אולי שוב אין אם במרחקים. כבר אין." ²⁹⁰ בשיחתו עם אורה, הוא מספר לה על המחשבות הרודפות אותו בנושא השואה: "אולי לנשמות הוא זקוק אלהינו. לנשמות זכות שעלינו לגלגלן לגופי תינוקות זכים שיוולדו על אדמת מולדת. שמא יעלה ארצה נשמות בלבד ללא גוף? נפשות שנתערטלו מגשמיות, שתהיינה מעיקות, ממררות בככי בקרבנו, מבכות בינינו ימיהן

²⁸⁶ אבנר הולצמן, 2006. "אנשים אחרים הם": דיוקנה של שארית הפליטה בסיפורת של דור תש"ח", **אהבות ציון: פנים בספרות העברית החדשה**, כרמל: 370–387; התפרסם לראשונה: אבנר הולצמן, 2002. "אנשים אחרים הם": דיוקנה של שארית הפליטה בסיפורת של דור תש"ח", **יד ושם: קובץ מחקרים**, גיליון 30: 271–293.

²⁸⁷ **שושנה שרירא (1917–2003)**: סופרת, עיתונאית ומתרגמת. ילידת אוסטרוב, פולין. עלתה עם הוריה ב-1925. בוגרת תיכון תל-אביב ואוניברסיטת לונדון. ראשית פרסומה הספרותי בימי לימודיה בלונדון בכתב-העת **גליונות** (1937). עבדה במערכת **הבוקר** בשנים 1939–1955.

²⁸⁸ שושנה שרירא, שבט-אדר א' תש"ג. "הנערה מהגיטו", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י' (פ"ב): 176–180.

²⁸⁹ אבנר הולצמן, 2006. שם: 377; התפרסם לראשונה: אבנר הולצמן, 2002. שם: 281.

²⁹⁰ שושנה שרירא, תשרי-חשוון תש"ה. "שבוע בגבעה", **גליונות**, כרך י"ז, חוברת א' (צ"ז): 12.

שלא תמו.²⁹¹ יוחנן הוזה בהקיץ, בעיקר על אחיו ואמו. אחד מחלומותיו על אחיו מתאר את תודעת חוסר האונים ואת תחושת האבל:

”את אחיו ראה ניצב בראש הר גבוה, מתנשא מעל ככר-דשא, והנה הוא נופל התהומה. ויוחנן מתרוצץ ומחפש רופא, מציל, שיציל את אחיו. והנה הוא רואה שנים יושבים והאחד עוטה לבנים. וזה נלווה אליו והם מקיפים את ההר, מקיפים והולכים, אך את אחיו של יוחנן אינם רואים. הנה הגיעו למרגלות ההר, ראו גיא עמוק, אך הנער איננו, כאילו צלל באדמת האחו הירוקה.”²⁹²

לקראת חזרתו של יוחנן ליחידתו, הוא נפרד מאורה, שמבקשת ממנו: ”אם תרחיק לכת ותגיע עד מחילה באדמה אשר בה מסתתרים יהודים באירופה, ואם תמצא שם ילד יהודי אכול פחד=מות, טול ראשו בין ידיך ונשק לו מנשיקתי, מנשיקת פי.”²⁹³ בקשה זו נותנת ביטוי לרצונם של יושבי הארץ להגיע אל הניצולים, לנחמם ולסייע בהצלתם.

הסיפור ”השי” מאת יגאל קמחי²⁹⁴ מספר על ברוך באק, ניצול שואה שהתגייס לצבא הבריטי. הוא ברח מ”שם”, ”נמלט עם תרמילו וברח על נפשו, בעוד שכל שאר הנפשות, הורים, אחים ואחיות, נשארו מופקרות לאותה חית-טרף. לא, לא היתה שהות, לא היתה כל שהות. והוא רץ נרדף, בינות לגוויות ולקברים, במרוץ הנצחי של היהודי.”²⁹⁵ הוא הצליח להגיע לארץ-ישראל, אך השקט היחסי בארץ לא נתן מנוחה לנפשו הרצוצה והוא בחר להתגייס. עיניו ”נעוצות הן במחוזות-העבר”²⁹⁶ והוא נעשה אכול בתאוות נקם, ורצה להיות טייס קרב, אך בגלל בריאותו הלקויה הגיע לשירות ביחידתו של המספר, בכוחות הקרקע של חיל-האוויר. ברוך, הנקרא בפי כולם בשם משפחתו באק, מצטייר בעיני חבריו ליחידה כאדם מסוגר ומופנם והוא מתקשה ליצור קשרים. החיילים אינם מודעים לעברו, אך הם מבחינים שבשעת חלוקת המכתבים הוא לעולם אינו מקבל מכתבים. לרגל חג הפסח, מגיעות ליחידה חבילות שי לחיילים מן היישוב היהודי. כעבור מספר ימים, באק מתחיל לקבל מכתבים. יום אחד, פורצת שריפה באחד המחסנים, ובאק מטיל את עצמו לתוך הלהבות ומחרף נפשו כדי לכבות את השריפה. הוא נכווה קשות ולפני מותו הוא מבקש מחבריו ליחידה לשמור את מכתביו שבתרמילו, ולא להודיע לזו שהתכתב איתה על מותו כיוון שלא תוכל לשאת את הידיעה. הוא נפטר באותו ערב, וכעבור מספר ימים ניגשים חבריו לתרמיל ועוברים על המכתבים. הם מגלים כי התכתב עם רות, תלמידת המחלקה השישית של בית-ספר עממי באחת המושבות, התכתבות שהחלה עם משלוח ה”שי” בפסח.

²⁹¹ שם : 14.

²⁹² שם : 15.

²⁹³ שם : 17.

²⁹⁴ יגאל קמחי (1915–1993): סופר ומתרגם. יליד ירושלים. בנו של הסופר דב קמחי. למד עיתונאות בלונדון. בשנים 1936–1942 עבד כמתרגם במזכירות הראשית של ממשלת המנדט הבריטי. בשנת 1942 התגייס לצבא הבריטי ושירת בחיל האוויר. קובץ סיפוריו הראשון, **אהלים** (1944), מכנס את סיפוריו הראשונים שאותם פרסם בעיתונות הספרותית בארץ-ישראל.

²⁹⁵ יגאל קמחי, 3.2.1944. ”השי”, **הגלגל**, כרך א', גיליון 15 : 8.

²⁹⁶ שם.

"מוטיל פרטיזאן" מאת יגאל קמחי הוא סיפור על פרטיזן יהודי.²⁹⁷ המספר שומע סיפור שהגיע לאזני קצין בריטי: מוטיל ראה את בני משפחתו נרצחים לנגד עיניו, ואת אחותו הנשואה עם שתי בנותיה ראה מפרפרות ושותתות דם, ומאז נטרפה דעתו. הוא הצליח להציל את כלבו, חברו הטוב, מידי הפורעים, ויצא עימו לנדודים. החיילים הגרמניים היו מתעללים במוטיל ובכלב, עד שיום אחד בעט אחד החיילים בכלב וגרם למותו. באותו לילה יצא מוטיל אל היער בדחף עז לנקמה. הוא מצא את הפרטיזנים הרוסים, ושכנעם לאפשר לו להצטרף אליהם. הוא נשלח אל גדות הנהר במשימת ריגול כדי לברר מה מאחסנים שם הגרמנים. בעזרתו, הם מצליחים למלכד את הגשר החדש שבונים הגרמנים, והמשימה היא לפוצץ את הרכבת הראשונה העוברת שם. מוטיל, המשמש כתצפיתן, נמצא לבדו כאשר הרכבת הראשונה מגיעה, והוא מצליח לחבר את חוטי החשמל ולהפעיל את הפצצה. מאתיים חיילים גרמנים נהרגים בפעולה זו, ומוטיל מוצא להורג למחרת. סיפור זה מציג את דמותו של הפרטיזן היהודי בניגוד לתפיסה המקובלת. הפרטיזנים נתפסו כגיבורים חזקי-גוף ונפש, ואילו בסיפור זה הפרטיזן הוא אנטי-גיבור מבחינת מאפיינים אלה.²⁹⁸

הסיפור "אפר" מאת יגאל מוסינזון²⁹⁹ הופיע בעיתון 'משמר' ביולי 1944. חנן הוא חייל בצבא הבריטי והוא מתגורר עם בת-זוגו סוניה בקיבוץ. סוניה יוצאת מדעתה כיוון שכל דבר מזכיר לה את השואה – היא חושבת שהסבון במקלחת עשוי משומן אדם, ואומרת שאמה מחכה לה בתחנת רכבת בווארשה, "כי השאירה את אמא בתחנת-הרכבת בשעת עלייתה בארץ, ועדיין אמא מחכה לה. ואסור היה לה להניח את אמא שתחכה זמן רב כל-כך; בתחנה אין אוויר, ואמא, מטפחת של צמר כרוכה על צווארה, יכולה להיחנק."³⁰⁰ חנן מתאר את הידרדרותה בפני המספר. לילותיה טרופי-שינה, ומתוך סיוטיה היא צועקת: "אמא!". הוא מספר ש"כל קרונות-המוות הנוסעים מזרחה משתקשים" במוחה.³⁰¹ הרכבות העוברות בקרבת הקיבוץ מחרידות אותה, והסבריו של חנן כי מדובר ברכבת משא אינם מצליחים להרגיעה. היא שואלת אותו לגורל אמה, וכאשר הוא מנסה לגרום לה לנוח היא אומרת לו: "אתה משקר! ואמא? ואחר כך: 'חנן! חנן! הם באים!'"³⁰² תחושת האשם על כך שהאם נשארה מאחור אינה מרפה ממנה, והיא מאשימה גם את חנן בכך שאמה לא עלתה לארץ-ישראל. הוא מסביר לה, שהם איחרו את המועד להעלות את האם לארץ-ישראל, ואז פרצה המלחמה. יום אחד, פורצת שריפה גדולה בקיבוץ. חנן נועל את סוניה בחדרם ויוצא לעזור בכיבוי השריפה, אך בינתיים סוניה פורצת את המנעול ועולה על צוק במרומי הוואדי בהר. זמרתה בידיש, שפת ילדותה, נישאת למרחוק. חנן עולה אליה כדי להצילה מפני נפילה מהצוק. סוניה באה לקראתו, ובעוד חנן מדבר על השריפה שבקיבוץ, היא מדברת על תופת

²⁹⁷ יגאל קמחי, ינואר-פברואר 1944. "מוטיל פרטיזאן", **גזית**, כרך ו', חוברת ה'-ו': 25–27; 1944. **אהלים: ספורים מאי-שם**: 59–70.

²⁹⁸ מבקר החתום בראשי התיבות "א. י." כתב על סיפור זה: "כשהוא נטפל ל'גדולות' ('מוטיל הפרטיזן') סגנונו אינו הולם את נושאו. בסיפור הנ"ל ישנה עלייה, שהיא חשובה כשלעצמה, אך הספר לא הצליח להעלותה לדרגת אמנות."; א. י., יולי-אוגוסט 1945. "אהלים", **גזית**, כרך ז', חוברת י"א-י"ב (פ"ג-פ"ד): 61.

²⁹⁹ **יגאל מוסינזון (1917–1994)**: סופר ומחזאי. יליד עין-גנים. אחיו של משה מוסינזון. למד בבתי-ספר בתל-אביב ובמוסדות החינוך בבית אלפא ובבן שמן. חבר קיבוץ נען (1938–1950). ב-1943 הצטרף לפלמ"ח, נעצר בידי הבריטים ונכלא בלטרון. ב-1944 התפרסם ספרו הראשון בעיתון **משמר**.

³⁰⁰ יגאל מוסינזון, 17.9.1944. "אפר", **משמר**; כונס בספרו: תש"ו. **אפורים כשק**, ספרית פועלים: 101.

³⁰¹ שם: 102.

³⁰² שם: 103.

השואה. היא שוכבת על הקרקע ומתחילה לזחול, ואומרת: "הכול נשרף. רק אפר נשאר. אפר. גם אתה אינך אלא אפר. כולנו שרידי שריפה גדולה – וגם אמא נשרפה. היא נשרפה בתחנת-הרכבת בוורשה. היא חיכתה לי כל הזמן. כולנו שרופים. אתה לא נשרפת, כי לך אין לב!"³⁰³ הסיפור משקף את נטל המצוקה הנפשית שנושאים על מצפונם אנשי היישוב שהשאירו את בני משפחתם מאחור.

סיפור נוסף פרי עטו של מוסינזון, "אפורים כשק", ראה אור באנתולוגיה 'בין מלחמה לשלום'. בראש הסיפור הופיע מוטו מתוך השיר "תפלת נקם" מ'שמחת עניים' של אלתרמן: "תן לי שנאה אפורה כשק, / וכבדה משאתה בשניים". הסיפור הוא אודות שני אנשי קיבוץ, שמעון ומיכאל, שסייעו לחיילים אוסטריים כמורי דרך בחזית הצפונית, בדרך צור, בחודש יוני 1941. מיכאל, גיבור הסיפור, איבד את אחת מעיניו בפעולה זו, ובמקומה הותקנה עין זכוכית, ובפניו נותרה צלקת גדולה. השניים כלואים בבית-סוהר על אחזקת נשק שנתפס בפעילות חיפוש של המשטרה הבריטית אחר נשק בקיבוץ. השואה נוכחת בסיפור דרך דמותה של צפורה ולמינסקי, אהובת נעוריו של מיכאל, ניצולת השואה המגיעה לארץ: "עולם מוזר! שנים הגה בצפורה ולמינסקי, שנים חיכה לבואה, שנים רבות. אך כשנשתבשו הדרכים בעולם, וגיסות אדירים נסחפו למערבולת, ונתערבבו תחומים, של יום ולילה, של אדם וחיה, גם אז האמין, בעומק לבו, כי בוא תבוא מן התופת."³⁰⁴ הוא מדמיין את המפגש עימה, בו היא אומרת לו: "שוב לא יכעס אבא כי הנני הולכת אליכם, אל האפיקורסים. עולם של מתים הוא, – והמתים אינם כועסים. [...] הם נקברו בלא גוף. הם פוזרו כדשן בשדות איכרים".³⁰⁵ אולם, משהיא מגיעה לארץ-ישראל, הוא אינו יוצא לפגוש אותה בימי הביקור, ככל הנראה, בגלל החשש מתגובתה לנוכח מראה פניו. שמעון מנסה לשכנע את מיכאל לצאת לפגוש את צפורה, ואומר לו, שגם היא השתנתה בזמן שחלף מאז נפגשו: זוהי צפורה "שהיתה אצל הנאצים; ששערותיה אפורות, וקומתה שחוחה, ואינה אלא צל צלה של ההיא".³⁰⁶

1.2.3. המחאה כנגד אדישות היישוב והתעמולה להצלה

1.2.3.1. השירה

מספר משוררים תיארו את הניגוד העמוק שבין מציאות הגולה לבין המציאות הארצישראלית וביקשו להעמיד את בני היישוב היהודי על הפער המהותי שבין החיים "כאן" לבין האימה "שם". השירים מתאפיינים בהאשמה עצמית של המשורר, או בביקורת חברתית שלו על החיים ביישוב, שאינם משקפים לדעתו תחושות של כאב או זעזוע כפי שניתן היה לצפות במציאות מעין זו. המשוררים ביקרו את חיי השגרה שניהלו אנשי היישוב, שלא הדירו רגליהם מבילויים על רקע חומרת הידיעות. שירים אלה, חלקם במפורש וחלקם במרומז, ביקשו לעורר את מודעות

³⁰³ שם: 107.

³⁰⁴ יגאל מוסינזון, 1945. "אפורים כשק", בתוך: ש. אוורבך, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 218.

³⁰⁵ שם: 218.

³⁰⁶ שם: 223.

היישוב ולנער אותו מאדישותו. הטיעון לאדישות הוא מן הטיעונים המרכזיים שנשמעו כלפי היישוב בעקביות גם לאחר השואה.

כך, למשל, השיר "מי יתנני..."³⁰⁷ מאת מ. ב. לזבניק מטיח ביקורת נוקבת כלפי "השאננים בציון", ש"לא זכרו דמי אחים נטבחים בגולה". השיר עוסק גם בסוגיית ההצלה והנקם, שהם חלק מחובותיו של היישוב כלפי יהדות הגולה הנשמדת: "וְנִשְׁפָּעֵנוּ: אוּ פְדוּת אוּ נְקָם עַד עוֹלָם!". הביקורת הנוקבת כלפי היישוב היא הן כלפי אדישותו ושאננותו והן כלפי העובדה שבאותו זמן שהאחים נרצחים, בני היישוב מתענגים ואף עושים לביתם: "אֶתְנַדָּה שָׁם בּוֹדֵד, וּבְשִׁתִּי בִּי תִגְבֵּר: / שְׁאֲנָנִים בְּצִיּוֹן, בְּשִׁרְוֹן, בְּשִׁפְלָה / לֹא זָכְרוּ דְמֵי אֲחִים נְטֻבְחִים בְּגוֹלָה", "שְׁאֲנָנִים בְּצִיּוֹן וּבְמוֹרֶשֶׁת אֲבוֹת / הִתְעַנְּנוּ גַם צָכְרוּ אֲלֵפִים וּרְבֻבוֹת'..."

השיר "הד מתפת" מאת אביגדור המאירי³⁰⁸ מציג את התהום הפעורה בין המציאות של יהודי אירופה לבין מציאות החיים ביישוב היהודי בארץ-ישראל. זאת, באמצעות שורה של ניגודים. שתי השורות הראשונות בכל בית מייצגות שיחה המתקיימת בארץ-ישראל, ושתי השורות האחרונות, המצויות בתוך סוגריים, מייצגות שיחה המתקיימת אי-שם. בשיר משתקף הפער בין המציאות הנוראה בגולה לבין התלונות על החוס בארץ, על טעם המרק ועל עוד עניינים תפלים. מניגוד זה משתמע, גם אם אין האשמה מפורשת באדישות, כי המשך שגרת החיים בארץ-ישראל צורם מאוד למסתכל מן הצד.

— הַשֶּׁמֶשׁ פֹּה צוֹרֵב כְּמוֹ כְּבֶשֶׂן-חֲרֹשֶׁת!

— אֵיזוֹ אֶרֶץ זוֹ! אֵין רוּחַ בְּאֶפֶי!

— "הַתְּכַנֵּן, בְּנִי, פֹּה בְּחִיק אֶמְךָ,

כָּךְ, אֶתְמַמְךָ, כָּכָה, בְּהֶבֶל-פִּי).

— הַמָּרֵק, אֲשִׁתִּי, לֹא טַעַם לוֹ, לֹא רִיחַ,

הַבֶּשֶׂר קָשָׁה, גַּם חֵי וְגַם נִשְׁרָף? —

— אֵל תִּבְכֶּה, בְּעָלִי, לְכֹל הַפְּחוֹת אֶתָּה,

הָא לֶךְ קְלַפ־תַּעֵץ, שְׂבוֹר אֶת הָרֶעֶב).

— חֵיט אֲשֶׁר כָּזָה! לְמָה הוּא מְבֹטֵחַ?

— אֲפֹנָה זוֹ עוֹבְרָת. אֵין בְּמָה לְצֵאתָ.

(לִקְק, בְּנִי, פִּצְעֵיךָ, אֵין פֹּה טַפַּת מַיִם,

לִי אֶסוֹר בְּנִי, נִשְׁקָתִי אֶת הַמֵּת).

— קְרֵאתָ הַעֲתוֹן? "נִשְׁפָּף עֲדָף-מָרֵץ!

מְעַנְיֵן נוֹרָא! קַנְדָּסִים, הַכּוֹנֵנוּ!"

³⁰⁷ מ. ב. לזבניק, 4.9.1942. "מי יתנני...", הארץ: 3.

³⁰⁸ אביגדור המאירי, ינואר-יוני 1942. "הד מתפת", גזית, כרך ד', חוברת ז'-י"ב (מ"ג-מ"ח): 11.

(הם! הם קרבים! – אבינו בשמים! –
רחמים בני איש! – חוסו! נא! אי, חנו!)

"משירי הימים הנוראים" מאת אשר ברש הוא שיר מחאה הרומז לשתיקה לנוכח המתרחש:
"תבל טובעת בדם ובדמע, / ועל סביבי אין בוכה". לדידו, הסיבה לכך היא אנוכיות והתרכזות של
כל אדם בדל"ת אמותיו, בבטחונו שלו: "וכל ראש / הגיג-תולעת יחוש: / רק אלי הרע אל נא יקרב,
/ רק אני בל אפחה! – / אין איש בוכה // חללה אחות ואח חנק, / לבור השלף עוד חי האב, / ורוח
אם עושה בצוק רעב, / אין דם נאנק / ואין שואל נפש עד מה – / אין עין אשר תדמע."³⁰⁹
שירו של דוד שמענוביץ, "ברגע זה – – –",³¹⁰ מתאר את הפער שבין החיים בארץ-ישראל אל
מול מכונת ההשמדה המתנהלת על אדמת אירופה. שירו מבליט כיצד דברים שנדמים כמובנים
מאליהם בחיי כל אדם נשללו מאת היהודים הנשלחים אל מותם. בעודו נושם אוויר מלוא-
החזה, "על פני שדמות פולין התרבה / מתגלגלים קרונות מרוי אד קטב, / ובקרונות אחי ואחיותי, /
זקנים וטף, צפופים באפלה, / בצפרנים דם מטפטפות / שורטים את הקירות האטומים: / - א ו י ר!
א ו י ר! / ובצויות-מחנק נופחים נפשים – – –". בעוד הוא מביט בשמיים כחולים, "בשדות פולין
התרבה נקרים / בורות שחורים ועמקים, / ואל תוכם פדמן משלכים / אחי ואחיותי, זקן וטף /
טבוחים, ממשמלים ומרעלים." בעת שהוא נח במיטתו מעמל היום, השרידים המצויים עדיין
בגיטאות פולין חיים במצב מתמיד של חרדה מפני התליינים הנאצים, ובני משפחה מחבקים זה
את זה ובוכים מתוך פחד. החזרה על המלים "ברגע זה" בתחילת כל בית, מבליטה את הפער
שבין שני תחומי המציאות: חיי היישוב הנורמליים מול החיים ב"פלנטה האחרת", במציאות
שאינה לה אח ורע שבה נטרפו חוקי העולם.

השיר "על האשם" מאת לאה גולדברג נותן ביטוי לתחושת האשם המתמדת המקננת
ביושבים הרחק מאירופה לנוכח השואה: "ונדע פי אשמנו מאד. פי היינו צדים / למותו המכוער של
עולם שאהבנו כל כך".³¹¹ תחושת האשם היא כקללה שתלווה אותם לכל אורך חייהם: "הנוכל
עוד ברבות הימים להביט בעיני ילדינו [...] לא טבלנו ילדינו בדם, והנה הוא דבק בילדינו. / אשמים
וכפופים נעלה בשלבי הזקנה."

נתן אלתרמן כתב בשיר "התנאי העקרי" על הרווחה הכלכלית שאפיינה את ימי המלחמה
ביישוב: "הישוב בפרוספריטי. עיר הזמה." היישוב מרוויח מעסקי המלחמה, ומעל הכל מרחף
אבק המעילה והשוחד. הוא רומז שלכך שותפים הכול – תושבים, יזמים, חברות, פועלים,
יצרנים ואף מפלגות שלמות – יד כולם במעל. הוא כתב על הצביעות שבקיום מסיבות שנתח
מרווחיהן ניתן כתרומה לטובת יהודים בגיטאות: "ובנשפי-מחולות עם תקנית מגוננת / התחלה
שפזאת מאליה מוכנת. / ביחוד שאחוז-רוחים, חדש-חדש, / הוא קדש לגטו. אפילו קדש!"³¹² זאת
ועוד, אלתרמן מטיח ביקורת בטקסי האבל שפיתח היישוב היהודי. היישוב התמחה "בכמוי של

³⁰⁹ אשר ברש, תשרי תש"ג. "משירי הימים הנוראים", מאזנים, כרך ט"ו, חוברת א': 14; המשכו של השיר: חשון
תש"ג, מאזנים, כרך ט"ו, חוברת ב': 9.

³¹⁰ ד. שמענוביץ, 2.4.1943. "ברגע זה – – –", דבר: 3.

³¹¹ לאה גולדברג, 23.4.1943. "על האשם", דבר: 3.

³¹² נתן אלתרמן [בחתימת: נתן א.], 11.6.1943. "התנאי העקרי" ("הטור השביעי"), דבר: 2.

פְּסוּקֵי קְדִישִׁים וְיִזְכָּר, וְכֹל יִשְׁבֶּה נִפְתַּחַת בְּאִמְרַת "יִזְכּוֹר". כְּמוֹ כֵּן, מוֹרִים וּמוֹרוֹת מְקִיִּימִים טַקְסִים לְתַלְמִידֵי בְּתֵי-הַסֵּפֶר וּבְכִיכְרוֹת תַּל-אֲבִיב נִעְרָכִים טַקְסִים שֶׁל קְרִיאוֹת קְדִישׁ הַמוֹנוֹת. אֲלֵתֶרְמֵן שׁוֹטַח אֶת תְּפִיסָתוֹ בְּאִשֶּׁר לְבַעִיִּיתוֹת בְּטַקְסִים אֵלֶּה. לְטַעֲנָתוֹ, לְאַחַר עֲמִידַת-דּוֹם פֶּעַם אַחַת אוֹ פַּעֲמִיִּים, עֵרַכְסָם שֶׁל מִנְהַגִּים אֵלֶּה נִשְׁחָק. הוּא תוֹבַע מֵהִיִּשׁוֹב לְעֶרְוֹךְ חֶשְׁבוֹן נַפְשׁ אֲמִיתִי וְלִבְעַר מֵתוֹכּוֹ אֶת הַזִּיּוֹף וְהַמַּעַל. רַק "אֲזַ הַצֵּעֵר יִחְדָּל מִלְּהִיּוֹת תִּיאַטְרוֹן / וְהַטְקָס יִחְדָּל מִלְּשָׁטוֹף פְּמִים. / זֶה תְּשׁוּב עוֹד יוֹתֵר / אֶף מִיּוֹם שְׁבָתוֹן, / וְקָשָׁה, כְּמוֹכֵן, שְׂבָעָתִים."

1.2.3.2. הפובליציסטיקה

בְּפּוֹבְלִיצִיסְטִיקָה, בְּשׁוֹנָה מֵהַשִּׁירָה, בְּאֵה לִידֵי בִיטוּי גִישָׁה מוֹרְכַבֶּת וְאֲמִבִּיּוּלֶנְטִית יוֹתֵר בְּדַבְרֵי הַסּוֹפְרִים בְּאִשֶּׁר לְתַגּוּבָתוֹ שֶׁל הִיִּשׁוֹב הַיְהוּדִי לְנוֹכַח הַיְדִיעוֹת. לְצַד הַבִּיקוֹרֶת הַעוֹלָה מְדַבְרִיהֶם, הַפּוֹבְלִיצִיסְטִים מְנַסִּים לְהַתְחַקוֹת אַחַר הַגּוֹרְמִים הַפְּסִיכּוֹלוֹגִיִּים הַמְּסַבִּירִים, גַּם אִם לֹא מְצַדִּיקִים, אֶת אוֹפֵן תַּגּוּבָתוֹ שֶׁל הִיִּשׁוֹב. הוֹדַעַת הַסּוֹכְנוֹת הַיְהוּדִית מְנוּבֵמֶבֶר 1942 מוֹבִילָה הֵן לְבִיקוֹרֶת-בְּדִיעַבְד עַל יַחְסוֹ שֶׁל הִיִּשׁוֹב בְּשִׁלּוֹשׁ שָׁנוֹת הַמַּלְחָמָה הַרְאִשׁוֹנוֹת, וְהֵן לְבִיקוֹרֶת עַל הַתְּנַהְגוֹת הִיִּשׁוֹב גַּם מֵאוֹתָה נִקוּדַת זְמַן וְאִלָּךְ. הֵם חֲצוּיִים בְּתַחוּשָׁתָם: מְצַד אֶחָד, הֵם מְבַקְשִׁים לְעוֹרֵר בְּדַבְרֵיהֶם אֶת הִיִּשׁוֹב בְּאַרְץ-יִשְׂרָאֵל לְתַגּוּבָה, וּמְצַד שֵׁנִי, הֵם מְכִירִים בְּכֵךְ, שֶׁאֲפִשְׁרוּיּוֹת הַתַּגּוּבָה שֶׁל הִיִּשׁוֹב הֵן מוֹגְבְּלוֹת בְּיוֹתֵר, וְעַל כֵּן אֵין בְּדַבְרֵיהֶם פְּתוּרָן אוֹ תְּשׁוּבָה חַד-מִשְׁמַעִית בְּאִשֶּׁר לְאוֹפֵן הַתַּגּוּבָה הַרְצוּי שֶׁל הִיִּשׁוֹב לְנוֹכַח הַשׁוֹאָה.

בְּחוֹדֶשׁ הַרְאִשׁוֹן שֶׁלֵּאַחַר הוֹדַעַת הַסּוֹכְנוֹת, הוֹפִיעוּ מֵאֲמָרִים רַבִּים שְׂבִיקְשׁוּ לְהַשְׁפִּיעַ עַל אוֹפֵן תַּגּוּבָתוֹ שֶׁל הִיִּשׁוֹב. הַכּוֹתְבִים הַתְּרִיעוּ עַל כֵּךְ, שֶׁזְמַן קֶצֶר מְאוֹד לְאַחַר הַהוֹדַעָה, סִימְנֵי הַזְעִזוּעַ הַרְאִשׁוֹנִי כְּבֵר אִינֶם נִיכְרִים בְּמִרְחַב הַצִּיּוּרִי. נִתֵּן גְרִינְבֶּלְט הַתְּרִיעַ בְּמֵאֲמָר בְּכַת־הַעַת 'גְּלִיוֹנוֹת' לְחוֹדֶשׁ טֶבֶת תְּשׁוּ"ג כִּנְגַד הַמַּהִירוֹת שְׁבֵה הַחַיִּים בִּיִּשׁוֹב הַיְהוּדִי חִזְרוּ לְמַסְלוֹלֶם לְאַחַר הַגַּעַת הַיְדִיעוֹת הַקְּשׁוֹת: "זוֹ רַעַה חוֹלָה שֶׁלְבוֹתֵינוּ מְזוֹדַעְזָעִים כְּדִי חֲלַחֲלַת רַגַע, מֵתַלְקָחִים הַזִּיקִים וְכַבִּים מִיַּד בְּאֶפֶר-הַדְּבָרִים וְאֵנּוּ שְׁבִים מֵהֵר לְאוֹרַח חַיִּינוּ, לְחוֹל וְלִקְטָנוֹת, וְהַכֹּל מֵתַנְדֵּף וְהִיָּה כֹּלָּה הִיָּה."³¹³

בְּאוֹתָה חוֹבְרַת שֶׁל 'גְּלִיוֹנוֹת', פִּינַחַס לְנֹדֵר טַעֵן, כִּי הִיִּשׁוֹב הַתַּעֲכָב מְאוֹד בְּתַגּוּבָתוֹ: "עַכְשִׁיו, רַק עַכְשִׁיו, הַשְּׂמַעְנוּ אֶת קוֹלְנוּ. רַק עַכְשִׁיו. כְּאִילוֹ רַק אֲתַמּוּל נִתְחַדַּשׁ עֲלֵינוּ הַהֶרֶג, כְּאִילוֹ לֹא זֶה שְׁלֹשׁ שָׁנִים וּמַעֲלָה אֵין בְּנֵי עֲמָנוּ הַנְּתוּנִים תַּחַת הַשְּׁלִטוֹן הַנֶּאֱצִי הַרוֹצֵחַ מוֹצֵאִים לְהוֹרֵג לְאַלְפִים וְלְרַכְבוֹת בְּלֵי הַרְף, בְּלֵי כֹל נִיצוּץ שֶׁל רַחֲמִים. וְהִיכֵן הִיִּינוּ עַד כַּה? וְלִמָּה לֹא נִשְׁמַע קוֹלְנוּ, קוֹל זַעֲקָה וּמַחֲאָה, קוֹל תוֹבַע חַיִּים". לְנֹדֵר טַעֵן, כִּי הַתַּגּוּבָה הַיִּיתָה צְרִיכָה לְהַתְּבַטָּא בְּתַחוּשָׁה שֶׁל מַחֲוִיבוֹת עֲמוּקָה כְּלִפִּי יְהוּדוֹת אִירוּפָה וּבְהַתְּגִיִּיסוֹת טוֹטְאֵלִית לְמַטְרַת הַהַצְלָה: "לִמָּה לֹא נִרְאָתָה בְּנוֹ בְּעֲצֻמָּנוּ, בְּכֹל אֶחָד מֵאֲתַנּוּ הַקְּשׁוֹר אֶל הַגּוֹלָה הָאִירוּפִית קְשָׁרֵי דָם וּמִשְׁפָּחָה, הַכּוֹנְנוֹת לְעֲמוּד נֶגֶד הָאוֹיֵב שֶׁקָּם לְכֹלֹתֵנוּ, הַכּוֹנְנוֹת הַנִּפְשִׁית, הַגּוֹפְנִית וְהַכְּסִפִּית כֵּאֲחַת? בְּמִי נִטִּיל אֲשֵׁמָה זוֹ? אֶת מִי נִתְבַּע לְדִין עַל כֵּךְ?" הוּא מְסַבֵּר אֶת אִי-הַהִיעוֹנוֹת שֶׁל הִיִּשׁוֹב וְאֵת הַ"דְּמָמָה גְּדוּלָּה" שֶׁנִּפְלָה בִּיִּשׁוֹב בְּאוֹתָם יָמִים בְּאֲמַצְעוֹת טִיעוֹנוֹים מֵתַחוּם הַפְּסִיכּוֹלוֹגִיָּה: "לֹא רְצִינוּ לְהַסִּיחַ בְּזֶה. [...] מִיִּן שִׁיתוּק נִתְהוּוּה בְּמַגְנָנוֹן הַמַּחְשְׁבָה וְהַרְגֵשׁ שְׁבָנוּ." נִימַת הַהַכָּאָה עַל חֲטָא מַגִּיעָה לְשִׁיאָה בְּמִשְׁפָּטִים:

³¹³ נִתֵּן גְרִינְבֶּלְט, טֶבֶת תְּשׁוּ"ג. "זֵאת הַשְּׁעָה" ("בְּמַסְכַּת"), גְּלִיוֹנוֹת, כֶּרֶךְ י"ד, חוֹבְרַת ט' (פ"א): 154.

"האם עד כדי כך טומטמנו בשבתנו לבטח עת מרחוק השתולל הר-הגעש ופלט מות וכליון? האמנם ניטל מאתנו החבל הנפשי המקשר בני עם אחד לקשר אחד? הלא עובדה היא, כי הידיעות המוסמכות על רצח רבבות מאחינו נודע מיד משהתחילה בפעולתה אותה ועדת-השמד הנאצית, מספרים נמסרו, תיאורי שחיטה תוארו [...] ואף-על-פי-כן לא זו איש. אדרבה, עוד נמצאו כאלה שניסו לבטל את כל העובדות האלה באמרו: 'הגזמה', 'תעמולה'. [...]. היו אצלנו עתונים שנמנעו מלפרסם את הידיעות מפני שראו בהן הפרזה מרובה."³¹⁴

יצחק למדן כתב על מחויבותו של היישוב היהודי לעורר את העולם ולהימנע מן הייאוש המשתק: "אל דמי לנו ואל נתן דמי לאחרים, כי אותה ידיעה איומה שבהכרתנו על הנעשה בנו בינתיים מצוה עלינו אזעקה ואחרדה מתמדת אשר לא תחדל מנסיונה לזעזע ולהחריד את עצמנו ואת העולם; היא אומרת עלינו את השתיקה-מיאוש, היא מחייבת לא לשקוט ולקרוא ולהוסיף לקרוא באזני הכל את אשר בפנינו ובלבבנו, כי החרש לא נוכל, ואף אם מעטים השומעים."³¹⁵

מספר חודשים לאחר הודעת הסוכנות, באפריל 1943, יהודה קרני טען ששואת יהודי אירופה אינה מצויה על סדר היום של היישוב. עולם כמנהגו נוהג, מסיבות ונשפים ממשיכים להתקיים, ואף-על-פי-כן "לא שמעתי שמישהו יאמר: הערב לא אלך [...]. משום שאני מדוכא מאד מן הידיעות בעתון". כמו כן, בסיטואציות של מפגשים חברתיים, כמו למשל בבתי-קפה, "מרבית בשיחה על כל מיני נושאים, אבל כמעט שאין מעלים על הפרק את אסונותינו הלאומיים." על אף ביקורתו, קרני מכיר בדילמה האינהרנטית לגורלו של היישוב, שהוא חסר-אונים לנוכח המצב: "פעמים אני מלמד זכות על בני אדם ואומר, כי לא מחמת ההרגשה, כי חסרי אונים אנו להושיע."³¹⁶ כחודש מאוחר יותר, בימי מרד גיטו וארשה, קרני כתב: "אולי חייבים אנחנו להזעיק שוב את היישוב ולהחרידו ממנוחתו, אף כי מסופקת התועלת שבדבר. אך היכולים אנו להחריש? המותר לנו לקרוא עם פת שחרית את המסופר בעתונים ולעבור ל'סדר היום' שלנו הרגיל? האפשר? המותר?"³¹⁷

באביב 1943, טען מ. ליפסון, כי היישוב היהודי לא הפנים את המתרחש באירופה. לטענתו, אילו הייתה מתחוללת הבנה פנימית של ממש, הייתה דעתם של בני היישוב נטרפת עליהם. הוא פתח את דבריו בנימת וידוי על החטא שחטא דורו:

"נודה ונתודה, נודה ונבוש. נבוש ונכלם בפני עצמנו, בפני דורנו ובפני הדורות הבאים אחרינו. לא תפסנו את שואת-האימים, שבאה כחתף עלינו; [...] לא תפסנו אותם תפיסה מקיפה לכל היקף ממדיהם ומעמיקה לכל מעמקי-מעמיקהם. לא תפסנו אותם תפיסת עם, תפיסת רמ"ח ושס"ה של אומה חיה, בריאה בגוף ונפש, ברוח ונשמה. לא עמדנו עליהם עמידה שבלב, שברגש, שבהכרה, שבידע; עמידה הנבלעת באברים, בבשר ודם, במוח העצמות, בכל פרודה ופרודה מפרודות הגוף והנפש. [...] ואנו קוראים ושומעים, מדברים

³¹⁴ פינחס לנדר [בחתומת: פ. ע], טבת תש"ג. "עוד בוא היום" ("במסכת"), גליונות, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 152-153.

³¹⁵ יצחק למדן, אדר ב' תש"ג. "ואף-על-פי-כן" ("במסכת"), גליונות, כרך י"ד, חוברת י"א: 268.

³¹⁶ יהודה קרני [בחתומת: י. ק.], 13.4.1943. "קשה – ואין ברירה" ("ענינים"), הארץ: 3.

³¹⁷ יהודה קרני [בחתומת: י. ק.], 25.5.1943. "למקרא הידיעות החדשות" ("ענינים"), הארץ: 2.

וכותבים – ואין מוחנו נהפך ואין דעתנו מטורפת עלינו... שפויים אנו, שפויים ומיושבים. צלולי-דעת ונוחי-דעת.³¹⁸

לעומת זאת, יצחק למדן כתב ביוני 1943 על תופעה שזיהה לטענתו ביישוב, של הפנמה והבנה של המאורעות ברמת האמירה והכתיבה, אך לא ברמת המעשה. גם הוא מעלה בדבריו ביקורת על כך, שהשינוי הניכר במלים איננו ניכר במעשים – בחיי היומיום של היישוב: "הפה מדבר נכונה והעט כותב נכונה – ובאורח-החיים שלנו למעשה אין נכונה ואין מתום. הכל כתמול שלשום, [...] ומה עוד צריך להתרחש ולבוא כדי שההכרה הנכונה שהחלה לפקוד אותנו להלכה תחדל להיות הכרה ערטילאית ללא נוף ודמות הנוף תעלה עור, בשר ועצמות של ממש, של דפוסי מעשה ורצון?"³¹⁹

בהמשך, עברו הסופרים מכתובת ביקורת והבעת מחאה לפעולה בדמות התגייסות לתעמולה לטובת **פעולות ההצלה**. ההכרה בכך שגורל היישוב היהודי בארץ-ישראל שפר עליו הובילה לתפיסה, שעליו לשאת בעול ההצלה ולהתגייס למען הצלת העם היהודי בגולה. בינואר 1943 הוקם "ועד ההצלה" בראשות יצחק גרינבוים,³²⁰ ואף הסופרים התגייסו לטובת ההצלה. יצחק למדן הצהיר במאמר מפברואר 1943, כי כל מעשה הצלה יהיה כרוך באיחוד כל הכוחות של היישוב הן למטרות ההצלה והן להכנה לקראת יום המחרת: "הכל מכירים בחובה לנסות ולהציל את הניתן עוד לכך, ויודעים אנו בידיעה מדכאה ונוקבת כי לעומת גודל האסון הרי כל מה שנעשה – אם יעשה – הוא מעט מאוד".³²¹ יהודה קרני כתב את שירו "לחדש ההצלה" לטובת גיוס התרומות הנדרש לפעילותו של "ועד ההצלה": "וְאֶנְחֵנוּ אֲשֶׁר אֱלֹהִים בְּעֶזְרֵנוּ / וְעַל יְשׁוּבְנוּ בְּחֶסֶד שְׁמֵר, / נִתֵּן בְּרִצּוֹן רַב אֶת פֶּךְרֵנוּ / לְאֲשֶׁר הַגּוֹרֵל מֵאֵד לָהֶם הֵמָּה. // עֲזָרוּ לְחַלֵּץ וְהַמְצִיאֵנוּ נָא יֵשַׁע / לָהֶם, הַמְשֻׁעִים לְעֶזְרָה מִמְּרָקֵק;³²² קרני כתב מספר חודשים אחר כך: "האחריות לחיי אחינו המעונים מוטלת עלינו, ונחטא חטא מות אם נעמוד מרחוק ולא נתן את הנדרש מאחינו."³²³

עזרה למען הפליטים התארגנה מטעם הסוכנות היהודית וארגוני העולים.³²⁴ הסופרים יוצאי בסרביה התגייסו למען פעולות הסיוע לניצולי בסרביה באמצעים שונים של תעמולה. ב-15 בספטמבר 1944 התפרסמה מעל דפי העיתונות קריאה "לכל יוצאי בסרביה בארץ-ישראל" מטעם "הוועד לעזרת יהודי בסרביה בארץ ישראל": "בשעה מכרעת זו, הדורשת עזרה מידית, נתבעים יוצאי בסרביה בארץ ושאר בני הישוב שזוכרים חסד ימי העזרה לרבות נצולי פרעות אוקראינה 1919, שמצאו מקלט ומחסה במשכנות ישראל בבסרביה, להרתם בשרשרת העזרה

³¹⁸ מ. ליפסון, אייר תשי"ג. "והיה כי ישאלך בנד... מאזנים, כרך ט"ז, חוברת ב' (פ"ח): 112.

³¹⁹ יצחק למדן [בחימת: י. מתבונן], אייר-סיון תשי"ג. "מפרשיות השעה" ("במסכת"), גליונות, כרך ט"ו, חוברת א' (פ"ה): 42.

³²⁰ על השלבים בהקמת הוועד ראו: דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945**, עם עובד: 116–101.

³²¹ יצחק למדן [בחימת: י. מתבונן], שבט-אדר א' תשי"ג. "מפרשיות השעה: כתמול שלשום" ("במסכת"), גליונות, כרך י"ד, חוברת י' (פ"ב): 211.

³²² יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 5.10.1943. "לחדש ההצלה", **הארץ**: 2.

³²³ יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 4.4.1944. "תרומת הנפש" ("עניינים"), **הארץ**: 2.

³²⁴ 21.4.1944. "לעזרת אחינו הפליטים בסס"ר", **דבר**: 1.

הזאת.³²⁵ ב-10 באוקטובר 1944 התקיימה באולם הקרן הקיימת לישראל בתל-אביב אסיפת יוצאי בסרביה שבה הוכרז על מפעל העזרה בצורת תרומה של יום עבודה לטובת פליטי בסרביה הנמצאים בברית-המועצות. באסיפה השתתפו הרב י. ל. הכהן פישמן, י. קורן, מ. קוטיק ול. קופרשטיין.³²⁶ כעבור כשבועיים, שודרה ברדיו תוכנית שהוקדשה לנושא "שואת יהודי בסרביה" בקשר למפעל העזרה לניצולי יהדות בסרביה בעריכת ל. קופרשטיין ובהשתתפות הרב י. ל. פישמן, יעקב פיכמן ומרים ברנשטיין-כהן.³²⁷ זאת ועוד, יעקב פיכמן, ל. קופרשטיין ומ. קוטיק נרתמו לטובת הפקת חוברת התעמולה 'חורבן יהודי בסראביה' שיצאה לאור בדצמבר 1944 בהוצאת הוועד לעזרת יהודי בסרביה בארץ-ישראל.³²⁸ עוד השתתפו בחוברת: הרב י. ל. הכהן פישמן, א. ורטהיים, י. קורן ועוד. חוברת זו, בת 32 עמודים, יצאה במטרה לקדם את ההתרמה ל"מפעל החבילות" לטובת יהדות בסרביה. בפתח החוברת הופיע כרוז "לכל יוצאי בסרביה בארץ-ישראל", הקורא ליישוב היהודי בכלל, וליוצאי בסרביה בתוכו בפרט, להירתם למפעל העזרה לטובת יהודי בסרביה. רשימתו של יעקב פיכמן, "חנה של בסרביה", דנה בייחודה של יהדות בסרביה ומסתיימת בקריאה לבני היישוב להכיר במחויבותם כלפי יהדות הגולה: "מצווים ועומדים להציל את כל מה שניתן להציל. נקום נא ונעשה למען גוליה ופזוריה – למען המעט שנשאר לחיים ולבניין החיים."³²⁹

1.2.4. המחאה כלפי מדינות העולם החופשי על עמידתן מנגד

חיצי הביקורת של הסופרים העברים לא הופנו רק פנימה, לכיוונו של היישוב היהודי בכלל ולכיוון הסופרים בפרט, אלא גם כלפי העולם ומנהיגיו. הביקורת על שתיקת העולם לנוכח הטבח התעצמה לאחר המשבר שחוללה הודעת הסוכנות. נתן אלתרמן ביקר בשירו "נקודת ארכימדס" מפברואר 1943 את מדינות העולם החופשי על שתיקתן ועל חוסר-המעש שלהן בעניין שואת היהודים, שהרי למן עליית הנאצים ותחילת רדיפת היהודים ועד ההשמדה השיטתית של יהודים, המעשים שנעשו כנגד היהודים עברו בשתיקה מצד העולם: "זֶה מִתְחִיל מִשְׁתִּיקָה וּמְאִי-הַתְּעַרְבוּת, / זֶה מִתְחִיל מִבּוֹרוֹת הַיַּפֶּר-פְּלִמְנֶטְרִית / [...] זֶה מִתְחִיל מִיִּדְעָה מְנַמְקֶת עַד בְּלִי דֵי / מָה רְאוּי לְהַצִּיל וְאֵת מִי לֹא כְּדָא, / זֶה מִתְחִיל מִפְּאֵלָה אֲשֶׁר מְיָדָם / יִבְקֶשׁ בְּיוֹם דֵּין חֶלֶק-מָה מִן הַדָּם... / זֶה מִתְחִיל... – אֲבָל לְמָה נְגִידָה עַד תָּם? / זֶה נִמְשָׁךְ עוֹד / אֲפֹלוּ הַיּוֹם!"³³⁰ כעבור חודש וחצי, פרסם אלתרמן את שירו "בעיית הפליטים", הדן בגורלו הטראגי של ילד יהודי בן שש על אדמת אירופה. דרך דמותו של הילד היחיד, ביקש אלתרמן לתאר את הטרגדיה של הפליטים היהודים באשר הם שם. השיר נכתב על רקע שיחות שהתנהלו בין ארצות-הברית ובריטניה בעניין בעיית הפליטים. יומיים לפני פרסום השיר, הופיע בעמוד הראשי של 'דבר' דיווח על עצמות ששלחו אנשי רוח, אנשי חברה ואנשי דת בעולם ללונדון ולווינגטון בבקשה להציל פליטים יהודים

³²⁵ הוועד לעזרת יהודי בסרביה בארץ ישראל, 15.9.1944. "לכל יוצאי בסראביה בארץ-ישראל", **דבר**: 6.
³²⁶ 8.10.1944. "ליום הכרזת מפעל העזרה ליהודי בסראביה", **דבר**: 7; 10.10.1944. "הוועד לעזרת יהודי בסרביה", **דבר**: 2.

³²⁷ 22.10.1944. "שמעו ברדיו", **דבר**: 3.

³²⁸ 12.12.1944. "חורבן יהודי בסראביה", **דבר**: 4.

³²⁹ יעקב פיכמן, 1944. "חנה של בסרביה", בתוך: **חורבן יהודי בסרביה**, הוצאת הוועד לעזרת יהודי בסרביה בא"י: 4.

³³⁰ נתן אלתרמן [בחתימת: נתן א.], 5.2.1943. "נקודת ארכימדס" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.

מאדמת אירופה. בתגובה, דווח כי הוסכם בין שתי הממשלות על גילוי דעת המכריז שבעתיד הקרוב ביותר ייערכו שיחות בין שתי הממשלות.³³¹ הילד בשירו של אלתרמן מתדפק על דלתותיהן של מדינות שונות: הונגריה, בולגריה וספרד, אך אין מדינה המוכנה לקבלו לתוכה. אלתרמן מעצב את הילד בדמות איוב: "אִישׁ הָיָה בְּאֶרֶץ עֹזִי",³³² וכן: "רַק מְלֶאֶךָ מְמָרוֹם שִׁפְנֵי חֲרִים / טָס מְעַל וְלוֹ טְלָאי צָהָב / וְאוֹמֵר: יֶלֶד קָטָן מִיְלָדֵי הָעֶבְרִים, / עֶבְדֵי הַקָּטָן אִיֹּב..."³³³ אף אדמת אירופה אינה מוכנה לשאתו בתוכה, ועל כן הוא מבקש להגיע ליבשת אחרת, אך אז מתעוררות כל המעצמות ומערימות קשיים ביורוקרטיים. הן עונות שהעניין כרוך בגורמי הקליטה, בנסיבות האספקה ובהקמה של עשרה ועדים ועוד דברי הבל כעין אלו. השיר מסתיים בשתיקתו של הילד שיודע "כִּי מוֹשִׁיעַ לוֹ אֵין, כִּי סָבִיב אֶבְדוֹן, / כִּי עוֹרֵךְ הָעוֹלָם יְעִיֵד ה'!"

הביקורת כלפי העולם התחדדה ביתר שאת על רקע ועידת ברמודה. ב-4 במארס 1943, הודיע סאמנר וולס, סגן שר החוץ האמריקאי, על ועידה משותפת של אנגליה וארצות-הברית לשם ארגון פעולת הצלה לקרבנות הטבח הגרמני. ב-9 באפריל, הצהיר השר אידן בפרלמנט, שהוועידה תתכנס על האי ברמודה. לפי פראגר, השאלות מצד הציבור על התוכניות להצלה נענו בתשובה שהעניין תובע סודיות מוחלטת.³³⁴ ועידת ברמודה נפתחה ב-19 באפריל 1943 – הוא יום פרוץ מרד גיטו וארשה – והתקיימה בהשתתפות נציגי בריטניה וארצות-הברית.³³⁵ לפי דינה פורת, הוועידה אמורה הייתה לדון בפתרונות לפליטים באירופה, והתעוררה תקווה מסויגת שתדון גם בשאלת היהודים.³³⁶ הוועידה נמשכה שבוע ותוצאותיה לא פורסמו בהחלטת מארגניה ובארץ נודע שנדחו ההצעות שהגישו הנהלת הסוכנות וועד ההצלה.

נתן אלתרמן הקדיש לוועידה שיר בשם "איי הברמודים" במסגרת "הטור השביעי". קבוצת האיים הזעירים נעשו, בנסיבות ההיסטוריה, לאבן-בוהן ולמאזנים בעתידם של ממשלות ועמים. לבלרים ואנשי פרקמטיה התכנסו על האיים לדון ולהכריע "בְּחִזֵּית הַשְּׂגָרָה / וְחִזֵּית הַבִּירוֹקְרַטִיָּה!"³³⁷ שאלת היהודים נמצאת על סדר היום, אך איננה עולה לדיון: "יָעַל סֵדֶר הַיּוֹם, יָעַל סֵדֶר הַיּוֹם, / בְּנִעְצֵים קְטַנְטָנִים מְסֻמְרָת / וְדִקְרָה בְּעֵטֵי הַלְבָּלָר הָאִיֹּם, / הַשְּׂאֲלָה הַחִיָּה מְפֻרָּת! // הִיא שׂוֹאֵלֶת עַל מָה וְעַל אֵיזָה חֵטָא? / בְּתִיקִים הִיא מְפָה וּמְנַשְׁקֶת – / אֶף נוֹשָׂא הַלְבָּלָר הַנְּצַחִי אֶת הָעֵט... / וְיַעֲדֶת הַבְּרָמוֹדִים נְמַשְׁקֶת." אלתרמן הביע כך את מחאתו על התעלמות ועידת ברמודה מהנושא היהודי.

השיר "הלשון השוודית" לנתן אלתרמן³³⁸ הוא כעין המשך לשיר "בעית הפליטים", והוא הופיע חצי שנה מאוחר יותר בעקבות הידיעות בתחילת אוקטובר 1943,³³⁹ על הסכמתה של שוודיה לקבל אליה פליטים יהודים מדנמרק. באמצעות הדוגמה החיובית שמציבה שוודיה,

³³¹ 24.3.1943. "הצהרת בריטניה ואמריקה על ההצלה", דבר : 1.

³³² איוב א 1.

³³³ נתן אלתרמן [בחתומת: נתן א.], 26.3.1943. "בעית הפליטים" ("הטור השביעי"), דבר : 2.

³³⁴ משה פראגר, תש"ד. "יהדות אירופה על המוקד", תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, הוצאת דבר : 107.

³³⁵ לפי משה פראגר, נציגים יהודים לא הורשו להשתתף בה.

³³⁶ דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד : 91.

³³⁷ נתן אלתרמן [בחתומת: נתן א.], 23.4.1943. "איי הברמודים" ("הטור השביעי"), דבר : 2.

³³⁸ נתן אלתרמן [בחתומת: נתן א.], 8.10.1943. "הלשון השוודית" ("הטור השביעי"), דבר : 2.

³³⁹ 5.10.1943. "הצעד האנושי של שוודיה", דבר : 1.

מבקר אלטרמן את שאר מדינות העולם המערבי החופשיות שאינן מוכנות לקבל לתוכן פליטים. בזמן ששוודיה אמרה בפשטות, כי היא מוכנה לקבל מגבול דניה את כל היהודים הגולים, נוכחו האומות האחרות כי בשוודית אין את המלים שיש באוצר המלים שלהן, כמו "אינפליטֶרציה", "טרנספורט", "קוֹוֹטה" ו"ויזה".

הקריאה אל העולם בבקשה לעזרה חזרה ועלתה בעקבות כיבוש הונגריה בידי הנאצים. ש. שלום קרא בשירו "אזעקה" להתעוררות העולם לפעולה. הטקסט מאזכר את הקינה המקראית בנוסח מגילת איכה. לפי חנה יעוז, התשתית של הקינה המקראית היא הבולטת בשירת השואה בעברית, ומבחינה צורנית, ההשפעה הבולטת ביותר היא של ספר איכה: ³⁴⁰ "אֵיכָה תִתְעַלְמוּ לְנֶצַח? / רֶצַח! רֶצַח! רֶצַח! רֶצַח!", "מָה תִשָּׂהוּ עוֹד? מָה תִזְחִילוּ? / טָרָם גַּז הַפֵּל – הִצִּילוּ! / אֲזַעְקָה! / אֲזַעְקָה!" ³⁴¹

הפובליציסטיקה היא אמצעי בולט לביקורתם של הסופרים העברים כלפי אומות העולם ולמתן ביטוי לייאושם בעקבות ועידת ברמודה. בדברי הפובליציסטים הפכה **ועידת ברמודה לסמל הכישלון ואזלת-היד של העולם לנוכח השואה**. מייד לאחר הוועידה, כתב יצחק למדן על תוצאותיה באכזבה, אך לטענתו אכזבה זו הייתה צפויה מראש: "יתכן כי רבים מבינינו קיוו שאיי-ברמודה ישמשו לנו מעין איי מבטחים והצלה, והנה היו גם אלה לא י-גזירה [...] כאילו צפינו באמונה לועידה זו. אבל בתוך-תוכנו ידענו מה הורונו הנסיונות עד עתה, ודיעה זו לחשה לנו במסתרים כי לא יהא גם כאן אלא אישור נוסף לבדידותנו הטרגית בעולם." ³⁴² במאי 1943, כתב יהודה קרני על ועידת ברמודה בטון ציני. הוא הבין, כי התקווה להצלתם של יהודי אירופה עומדת להתחלף באבל עליהם:

"אסור לנו להתעלם מן האמת המרה ולהשלוח את עצמנו בתקוה, שאחרי ועידת ברמודה תבוא הצלה ללקוחים למות. [...] תחת בקשת הצלה ממשית של שארית ישראל נתבקש לקשור מספר על השארית הזאת, אהה ואהה! [...] מדינאים ישאפו רוח, הם ייפטרו מן הצרה הזאת להיות כל יום מוטרדים על ידי היהודים האלה, שלא הסכימו לקבל על עצמם את דין ההמתה בסך! מעכשיו אין צורך בשום 'ברמודה'. הפרובלימה נפתרה. התליין האירופאי הוא שנתן לה את הפתרון." ³⁴³

במאמר שפרסם קרני כעבור כשלושה שבועות, ניכר ייאוש עמוק: "ואוי לנו אם נאמר, ואבוי לנו אם לא נאמר: במצב שכזה הרי כל הביקורת שלנו על 'ברמודה' אינה כבר אלא כמיותרת." ³⁴⁴ משה פראגר ביקר במאמרו את ועידת ברמודה על רקע המועד בו התרחשה, בזמן מרד גיטו וארשה, כאשר המורדים פרסמו קריאה להצלת יהודי אירופה: "לקריאת הגיטו הנואשת ענתה ברמודה

³⁴⁰ חנה יעוז, 1995. הניגון והזעקה: מחקר בשירת השואה של משוררי שנות ה-40 בארץ-ישראל, עקד: 31.

³⁴¹ ש. שלום, 9.6.1944. "אזעקה", דבר: 6.

³⁴² יצחק למדן, ניסן תש"ג. "ברמודה" ("במסכת"), גליונות, כרך י"ד, חוברת י"ב: 319.

³⁴³ יהודה קרני [בחתומת: י. ק.], 6.5.1943. "ברמודה" שלנו ("יעניינים"), הארץ: 2.

³⁴⁴ יהודה קרני [בחתומת: י. ק.], 25.5.1943. "למקרא הידיעות החדשות" ("יעניינים"), הארץ: 2.

בדחית כל תכניות ההצלה הרציניות [...] חרפת דורנו חסרת התיאור." ³⁴⁵ אף י. קלינוב ³⁴⁶ העיד בדבריו על מפח-הנפש הציבורי שנגרם עקב ועידת ברמודה: "נזקה היה מרובה מתועלתה. אכזבה שררה בכל הציבוריות, היהודית והבלתי-יהודית כאחד." ³⁴⁷

³⁴⁵ משה פראגר, תש"ד. "יהדות אירופה על המוקד", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 108.

³⁴⁶ **ישעיה קלינוב (1890–1963):** עיתונאי ופובליציסט. יליד גולובאנובסק, פודוליה. מגיל צעיר השתתף בעיתונות יידיית, עברית ורוסית, תחילה ברוסיה ולאחר מלחמת-העולם הראשונה בברלין, שם עבד כעיתונאי, בין היתר, של עיתון **הארץ**. בשנים 1925–1930 בפעילי התנועה הרביזיוניסטית. עלה ב-1933 והיה חבר מערכת **הארץ** מעלייתו ועד 1939. אחר כך היה מנהל לשכת ההסברה של הסוכנות היהודית.

³⁴⁷ י. קלינוב, תש"ד. "מבילטימור-ירושלים עד כנסית ניו-יורק", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 165–178.

1.3. מְפָשָׁרִים מְרַחֵק: האבֵּל של הסופרים העבריים בארץ-

ישראל על אובדן בני משפחותיהם

הסופרים העבריים בארץ-ישראל היו ברובם ילידי מדינות מזרח אירופה שעלו לארץ-ישראל ממניעים ציוניים לפני מלחמת-העולם הראשונה ולאחריה. הם אלה שבנו וביססו את הספרות העברית בארץ-ישראל ועיצבו את פניה. מאפייניה של קבוצת סופרים זו מפורטים במאמרה של נורית גוברין: "מְפָשָׁרִים מְרַחֵק – התגובות על השואה בספרות העברית של מי שלא היו 'שם'" (2002). העלייה לארץ-ישראל הייתה כרוכה לעיתים קרובות במאבק בין-דורי מול דור ההורים. רבים מן הסופרים שעלו לארץ-ישראל עשו זאת חרף התנגדות מצד הוריהם, והיו אף כאלה שברחו מבתיהם מבלי לומר להוריהם שהם עולים ארצה מפחד תגובתם. לאחר פרוץ מלחמת-העולם השנייה, עזיבת הבית רדפה אותם, והעובדה שהם חיים בארץ-ישראל בעוד שבני-משפחתם נשארו "שם" גרמה להם לתחושת אשם קשה. מציאות החיים בגולה הייתה חלק מעברם ומהווייתם, ורובם השאירו בגולה רבים מבני-משפחתם, חבריהם ומכריהם. קורבנות השואה היו **בשר מבשרם**, והמקומות שנחרבו היו נוף מולדתם וחלק מעברם. למן שנות החמישים, לאחר הקמת רשות הזיכרון "יד ושם" במסגרת "חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם, התשי"ג – 1953", החלו הסופרים, כמו גם אחרים, לדווח על בני משפחותיהם ומכריהם שנספו. דפי-העד מאת אמיר גלבע,³⁴⁸ יהושע רבינוב,³⁴⁹ חיים תורן³⁵⁰ וסופרים רבים נוספים הם ראייה לאובדן העצום שחוו.

הכתיבה בזמן אמת על בני המשפחה שנשארו "שם" היא תופעה רחבת-היקף המתרחשת למן תחילת מלחמת-העולם השנייה, ומעידה על חוויה קיומית משותפת לסופרים רבים היושבים בארץ-ישראל. בנאום שנשא בוועידת הסופרים התשיעית בדצמבר 1939, היטיב דוד שמעונוביץ לנסח את תחושות המצוקה והחרדה המלוות את הסופר העברי היושב בארץ-ישראל: "רבים מה רבים מאתנו מתאבלים גם א ב ל י ח י ד על הורים ובנים, על אחים ואחיות, על קרובים וידידים, הנדונים שם, במרכז אירופה, במאה העשרים, לענויי גיהנםם כאלה, אשר כל בלהות סדום היו מחוירות בפניהם."³⁵¹

כתיבתם של הסופרים היושבים בארץ-ישראל בעת המלחמה מעידה על זיקה עמוקה בין הביוגרפיה הקולקטיבית שלהם לבין כתיבתם – פרטים מסיפורי-החיים האישיים המהווים חלק

³⁴⁸ בשנת 1956, אמיר גלבע (ברל פלדמן) מילא תשעה דפי-עד ב"יד ושם" על קרובי משפחתו, בחתימת "ברל פלמן": אביו, חיים (נפתלי) הרץ פֶּלְמָן; אמו, פרידה צביה פלמן (לבית כגן); אחיו, משה פלמן; אחיותיו: אסתר (דבורה) פלמן, ביילה פלמן, שרה (גיטל) פלמן, פֶּרְנַצְיָה ובנה יוסי (יוסף), להם הוא גם הקדיש שיר; וגיסו, אהרן פומס. בדף של אביו, הוא ציין את זמן ומקום המוות: רדזיבילוב, תשרי תשי"ג. ראו: **ארכיון יד ושם**, המאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה.

³⁴⁹ יהושע רבינוב דיווח ב"יד ושם" על 22 מכרים. אחיותיו, גיסיו, אחייניו, בני דודיו. בדפי העד של רבים מהם כתב שנרצחו ביער פינסק, 1941. ראו: **ארכיון יד ושם**, המאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה.

³⁵⁰ חיים תורן דיווח ב"יד ושם" באפריל 1985 על ארבעה קרובי משפחתו שנספו: אביו אהרן זיגלבוים, אמו רחל לבית וייסר, אחיותיו צפורה זיגלבוים וחנה דימנשטיין. בנסיבות המוות של אביו כתב: "מת בנדודים ביערות בסרביה, י"ב מנ"א [מנחם אב] תשי"א (5.8.1941)". אצל האחרים כתב: "מחלות ונדודים, 1941".

³⁵¹ דוד שמעונוביץ, כסלו-טבת ת"ש. "דברי פתיחה בוועידה התשיעית של אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך י', חוברת א' (נ"ב): 88.

מסיפור-החיים הקולקטיבי מוצאים דרכם לתוך היצירות. ניכר, כי תגובה פסיכולוגית ראשונית ביותר של הסופרים לנוכח הידיעות הייתה התבוננות פנימית ועריכת חשבון נפש אל מול עברם.

1.3.1. "בית אבא חרב ושומם": האשם והאבל על גורל יקיריהם

השנים הראשונות למלחמת-העולם השנייה התאפיינו בחרדה לבני המשפחה. מתוך התכתבויות ומאמרים מאת מספר סופרים בימי השואה, עולה כי רבים חשו תחושת מחויבות כלפי משפחותיהם וניסו לסייע להם להגיע לארץ-ישראל. החרדה גברה עד מאוד בעקבות הודעת הסוכנות היהודית בנובמבר 1942 על ההשמדה השיטתית של היהודים. בעקבות הודעה זו, החלה לחלחל ההכרה, כי ייתכן שבני המשפחה שנתרו מאחור נספו. לגילוי על מות יקיריהם על אדמת אירופה נלוותה פעמים רבות תחושת אשמה על כך שלא הצליחו להציל את בני משפחתם.

אורי צבי גרינברג היה מהמשוררים העברים הבולטים בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלשים, אולם בשנות השואה נדם, ולא פרסם דבר בין השנים 1939–1945. מחקרו של דן מירון על שירת השואה של גרינברג מסביר מהם הגורמים לכך. לפי מירון, בשנים שלפני המלחמה, אצ"ג הקדיש את כוחו למחאה על סגירת ארץ-ישראל בפני יהודים ולהתרעה מפני הסכנה הגרמנית ושקע בעבודתו העיתונאית. הוא שהה בווארשה עד ספטמבר 1939, ועם פרוץ המלחמה הצליח להגיע לנמלי הים השחור ומשם לחיפה בנובמבר 1939. בבריחתו המהירה, הוא לא קיים הבטחה שהבטיח לבני משפחתו – לקחת בשו בו ארצה את שמואל, בן אחותו. הוא חשש לחזור ללבוב, עיירת מולדתו, שבאותה עת הייתה תחת הכיבוש הסובייטי בהתאם לעקרונות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. הוא ידע, כי אם יגיע אל לבוב, הוא עלול להיעצר כמשורר "ריאקציונר". מירון כתב: "הבריחה הזאת הניחה משקע מר מאוד בלב המשורר – משקע שהתעבה והלך במשך השנים, כשהתברר שהפרדה מן המשפחה, שנראתה ארעית, הייתה בדיעבד פרדה סופית. חמור מזה, אצ"ג לא יכול לסלוח לעצמו על שלא הסתכן ולא הגיע אל לבוב הסובייטית ולא חילץ ממנה את הילד שמואל."³⁵² במהלך שנות המלחמה, הוא חזר לכתוב שירים, אך נמנע לגמרי מפרסומם. על אורי צבי גרינברג נכתב באפריל 1944, במסגרת משאל סופרים מטעם עיתון 'הארץ', כי הוא:

"פרש לגמרי מכל פעילות פוליטית וציבורית ומקדיש את כל זמנו לעבודתו הספרותית. האסון האיום שעבר על יהדות אירופה והחרדה לבני משפחתו שהשאיר שם – הם שהביאוהו, במידה מרובה, לידי פרישות מכל פומביות, אפילו בשדה הספרות. עתה נגש המשורר למילוי שאיפתו מאז – דהיינו למתן לבוש לחלק הארי מספריו הקודמים באידיש, שהוא רואה אותם כחלק בלתי-נפרד משירתו העברית. כן מאסף עתה המשורר את שיריו שלא כונסו עדיין בספריו ומכין מחזורי שירים חדשים."³⁵³

³⁵² דן מירון, 2009. "אורי צבי גרינברג 'נושא קינתו אל דמויות הטובעים'", בתוך: דינה פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948, יד יצחק בן-צבי: 4.

³⁵³ 13.4.1944. "סופר וספר: תכניותיך לעתיד הקרוב", הארץ, 6; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

אריה ליפשיץ כתב במסתו רחבת-ההיקף על שירתו של אורי צבי גרינברג אותה פרסם לאחר סוף המלחמה: "נקל לשער מדוע התכנס המשורר אל תוך יגון עצמו, מה משמעות פרישותו, בריחתו אל מדבר השתיקה, איך מתבוסס הלב באלם זה שכפה על עצמו."³⁵⁴ ליפשיץ קרא למשורר להוסיף ולתת ביטוי למאבקי הדור.

המקרה של אורי צבי גרינברג מתבלט בחריגותו כיוון שהוא לא פרסם דבר במהלך השואה, אולם הוא כמוכן לא היה היחיד שחש תחושות אשם ואבּל כבד. ש. י. פינלס³⁵⁵ כתב מייד עם פרוץ המלחמה, בחודש ספטמבר 1939, אל יצחק למדן: "דכאוני גובר והולך. נודע לי היום שאָבִי ואָמִי ברחוּ מְטוֹבִיץ לְקֶרְקוֹב. אך הרי גם קרקוב נכבשה כבר בידי הגרמנים. אחי בצבא, בחזית. השם ירחם עליהם!"³⁵⁶ מצוקתו גברה במרס 1940, על רקע מכתב שקיבל ממשפחתו מ"שם": "מהורי קבלתי טלגרמת-תחנונים להעלותם לכאן ממצוקתם (הם בשטח הרוסי של פולין). מה עכשיו הדרך להעלות הורים לארץ-ישראל? היתנום לצאת משם? –"³⁵⁷ מאוחר יותר, בשנת 1944, פינלס גילה כי רבים מבני משפחתו וגם מבני משפחת אשתו נספו בשואה: "גם אנו שרויים באבל ובדכאון. משפחתה של הניה נרצחה כולה בפולין, וגם שלי, מחוץ לאלה שנמלטו לסיביריה, אינם בחיים."³⁵⁸ הוריו ואחד מאחיו ברחו לסיביר ושרדו, אך הוא עוד לא ידע מה עלה בגורלו של אח נוסף. בנובמבר 1945 הוא כתב אל למדן: "קבלתי טלגרמה מהורי ומאחי שהגיעו לֶסְרֶטוֹב. 4 חדשים ארכה נסיעתם מיאָקוֹטְסֶק לֶסְרֶטוֹב. נתקרבו אלינו במקצת, במרחק של כל סיביריה לארכה. מי יתן ויגיעו פעם לכאן. מוכשרים מאד הם שלושת אחי אלה, אנשי עבודה ודעת. עוד שני אחים היו לי, אך הללו לא גורשו בשעתם מפולניה לרוסיה, ומי יודע אם עודם בחיים."³⁵⁹

א. ז. אשכולי³⁶⁰ כתב ליצחק למדן ביוני 1940 על ניסיונותיו לסייע לסופר שטיין לעלות ארצה, ובתוך כך הביע את רגשות האשם הכבדים מנשוא על כך, שלא עשה דבר להצלת משפחתו: "לא טפלתי בענין אמי הזקנה ובני-משפחתי, ולא עשיתי שום מעשה להציל את אחי החסיד והצנוע שהרגוהו הגרמנים בלודז, איני יודע באילו מסבות."³⁶¹ אשכולי התנדב לצבא הבריטי בשנת 1942, וזאת למרות השקפת עולמו הפציפיסטית.³⁶² זאב גריס העלה את ההשערה, שתחושת האשם היא אחד הגורמים שהובילוהו להתגייס.³⁶³

³⁵⁴ אריה ליפשיץ, [1945]. **אורי צבי גרינברג: משורר אֲדוֹנֵת האומה**, ספרית השעות, הוצאת גחלת: 34.
³⁵⁵ **שמואל ישעיהו פינלס** (לימים: פנואלי) (1904–1965): יליד מיידאן, גליציה. עסק בהוראה וסיים את בית-המדרש העברי למורים בוויילנה עלה ב-1935.

³⁵⁶ ש. י. פינלס, 7.9.1939 [נהלל]. מכתב אל יצחק למדן, **גנזים**, 196: 52176/1.

³⁵⁷ ש. י. פינלס, 7.3.1940. מכתב אל יצחק למדן, **גנזים**, 196: 52216/1.

³⁵⁸ ש. י. פנואלי, י"ד אלול תש"ד [2.9.1944]. מכתב אל יצחק למדן, **גנזים**, 196: 18273/1.

³⁵⁹ ש. י. פנואלי, א' כסלו תש"ה [17.11.1944] [נהלל]. מכתב אל יצחק למדן, **גנזים**, 196: 18276/1.

³⁶⁰ **אהרן זאב אשכולי** (קודם: ויינטרויב) (1901–1948): יליד לודז'. התחנך חינוך מסורתי. אחר-כך למד באוניברסיטאות ברלין, לייז' (בלגיה), פריז ובית-המדרש העליון למדעי-היהדות בברלין. עלה בתרפ"ב, נסע להמשך לימודיו וחזר לארץ ישראל בשנת תר"ץ. ב-1939 הקים סמינריון לגנות. בין השנים 1942–1945 היה רב צבאי בחטיבת החיילים היהודים.

³⁶¹ א. ז. אשכולי, 3.6.1940. מכתב אל יצחק למדן, **גנזים**, 196: 50349/1.

³⁶² במסיבה שנערכה לרגל גיוסו של אשכולי, "המתגייס נפרד מעם המברכים בדברים נוגשים בהם יישב את הסתירה שבין השקפותיו הפציפיסטיות ובין התגייסותו"; 16.8.1942. "המסיבה הצנועה שנערכה לדי"ר אשכולי", **דבר**: 3.

³⁶³ זאב גריס, 2004. "סופרו של משיח – אהרן זאב אשכולי", **פעמים**, 100: 147–157.

אמיר גלבע³⁶⁴ הוא משורר נוסף המתגייס, וגם אצלו, ככל הנראה, רגשות האשם פעלו כאחד המניעים להתגייסות. לפי חגית הלפרין, גלבע שמר מפני הוריו את סוד תוכנית עלייתו ארצה, וזאת במצוות אנשי "החלוץ". הוא עזב את הבית ושוב לא ראה את משפחתו.³⁶⁵ בסוף 1942, הוא התחיל להבין כי הלך ופחת הסיכוי שבני משפחתו עדיין בחיים. הוא ידע, כמעט בוודאות, שמשפחתו הושמדה.³⁶⁶ ב-3 בדצמבר 1942 הוא כתב לנתן אלתרמן: "אני רואה את אבא ואמא אילמים בקפאונם המשגע. אני שומע אנקת אחיותי המובסות. ראשי טס עם גולגולותיהם של אחי הערופים – אני שפל, מקולל, משום שאני חי ורחוק מגלד דמם." הוא נתקף רגשות אשם עזים על שעזב את בני משפחתו: "שכחת בשרי ודמי כנראה הדריכתני, כי איך יכולתי עד עכשיו לשכחם, את הקרובים לי ביותר".³⁶⁷

אפרים שמואלי³⁶⁸ התוודה במאמר מעל דפי כתב-העת 'גליונות' בפברואר 1943 על רגשות האשם שהוא חש על כך שלא העלה את בני משפחתו לארץ-ישראל: "אכן, לרבים מבינינו מציקים עתה רגשי חרטה. לבי נוקפני, שלא הבאתי לכאן את הורי, את אחי ואחיותי וכל קרובי, שלא הוצאתי מן התופת את ידידי ומיודעי בעוד מועד."³⁶⁹

לקראת סוף המלחמה, החלו להגיע מכתבים רשמיים עם הידיעות על מות קרובי משפחה של בני היישוב ובכללם, כמובן, הסופרים. יצחק למדן התייחס לתופעה זו באחד ממאמריו: "עם כל חבל-ארץ, עם כל עיר ועיירה הנחלים מצפוני החיה האשכנזית מתרבות הידיעות המגיעות אלינו משם, ושוב לא בעקיפין ובמחשך, בדרך-עקלקלות ארוכה, כי אם בדרך ישרה, מהמקורות עצמם – אגרות משרידי משפחות בישראל שבכולן חוזר אותו נוסח אחד, האיום באחידותו: מכל משפחתנו נשארתי רק אני האחד, או אני האחת... בעיר אשר כך וכך אלפים יהודים ישבו בה שרדו כך וכך עשרות צללי-אדם (ובמקומות רבים אין מספר השרידים מגיע גם לעשרות)."³⁷⁰

א. י. ח. בילצקי³⁷¹ כתב במאמרו "בשפת הכאב" בקובץ 'בין מלחמה לשלום' שראה אור באפריל 1945, על הגעת הידיעות אודות השמדת בני משפחתו בשואה. הוא היכה על חטא, כסופרים אחרים, על כך שלא עשה דבר להצלת משפחתו: "קטני-ראייה היינו. סירבנו לראות. השלינו את עצמנו באמונה יהירה: 'נצח ישראל לא ישקר' [...] לאלהי האשלות סגדנו ואלה הובילו

³⁶⁴ אמיר גלבע (קודם: ברל פלדמן) (1914–1987): יליד רדזיבילוב, אוקראינה. למד כשנתיים בבית-ספר של "תרבות", ואחר-כך למד בבית-ספר פולני עד 1930. הצטרף לתנועת "החלוץ", ובין 1933–1937 השתתף בהכשרה מטעם "החלוץ". עלה ב-1937.

³⁶⁵ חגית הלפרין, 2007. "ברל, האדמה בוערת": אמיר גלבע ושירתו בימי שואה ומלחמה, בתוך: אמיר גלבע, הנה ימים באים: שירים 1942–1946, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 9.

³⁶⁶ שם: 16.

³⁶⁷ שם: 16–18; בהתבסס על חומרים מארכיון אמיר גלבע, מרכז קיפ.

³⁶⁸ אפרים שמואלי (1908–1988): פובליציסט ומתרגם. יליד לודז', פולין. סיים לימודי תיכון בלודז' ואחר-כך יצא לגרמניה, שם סיים לימודיו באוניברסיטה (1932) ובבית-המדרש לרבנים (1933). עלה לארץ-ישראל ב-1933 ועסק בהוראה בה ולסירוגין בארצות-הברית. החל כתיבתו בשירה בעברית, ואחר-כך בידיש ובגרמנית. מאז עלייתו כתב בעברית.

³⁶⁹ אפרים שמואלי, שבט-אדר א' תש"ג. "מן האלם", גליונות, כרך י"ד, חוברת י' (פ"ב): 173.

³⁷⁰ יצחק למדן [בחתימת: ח. שואל], שבט תש"ה. "ראשי פרקים", גליונות, כרך י"ז, חוברת ג' (צ"ט): 109.

³⁷¹ ישראל חיים בילצקי (1914–1992): משורר יידיש, חוקר ספרות ופובליציסט. יליד קוברין בפולין. סיים גימנסיה עברית בפרוז'אני. עלה ב-1934. היה בפעילי "השומר הצעיר" ומפלגת הפועלים המאוחדת.

לכבשוני לובלין, את אבי ואמי, את אחי ואחיותי.³⁷² הוא דיווח על ריבוי מכתבי ההודעה שהגיעו אז ליישוב היהודי בארץ-ישראל, ועימם הבשורה הקשה על הקרובים שנספו:³⁷³

”יגון היחיד מתקרב והולך. הוודאות האכזרית, הממשית. המכתב הקטן והקצר, המכיל ידיעה מקוטעת כתובה ביד רועדת. הנה אנו ממששים אותה, את הוודאות האכזרית הזאת. מתוך הידיעות על מיליונים מזדקרת דמות אחת, שתיים, שלוש, קרובה ויקרה. אבא זקן עטוף בטליתו, ביקוד עיניו, בצקון תפילה. – הנה גופו הנשרף, כאחד מעשרת הרוגי מלכות, והנה אמא זקנה, לא שכחה לקחת לדרכה האחרונה את ‘התחינה’, את לבה הטהור, ויצאה בעקבות אבא, וכולה קמוטה, שחוחה, לא נוחמה. וברגעי חייה האחרונים רק מחשבה אחת: על בניה בארץ ישראל. והנה אחי, רק בן ל”ה שנות חיים עיפים, ואשתו, וילדיו, ערומים ויחפים, לעיניו. ודאות אכזרית. יגון-יחיד, הוא מתקרב והולך בצעדים המטריפים את הדעת. איך נקבל את הידיעה הקטנה, השחורה, שמחר-מחרתיים תגיע אלינו?”³⁷⁴

עיכוב משמעותי במענה למכתבים הוא אחד הסימפטומים לדיכאון שפקד מספר סופרים. באיחור-מה, הם ענו למכתבים תוך שהם מתנצלים על העיכוב שנבע מחוסר יכולתם לתפקד במישורים מסוימים. באפריל 1945, חיים תורן³⁷⁵ כתב אל יצחק למדן, לאחר שחל נתק בקשר המכתבים ביניהם: ”אגרותיך הגיעוני. לא עניתי לך מיד כי בימים האחרונים הגיעוני ידיעות משם, ע”י אחד ממשפחתי שחזר לביסרביה, שהחשיכו עלי את עולמי. בית אבא חרב ושומם. כל בני משפחתי, פרט לנפש אחת ויחידה, נספו. והרי לך סך=הכל. ידעתי גם ידעתי שזוהי צרת רבים אעפ”י כן אין בכך משום נחמה, הלא תבין!”, ”לבי עלי דווי מבשורת איוב שהגיעתני ואינני מרבה לבוא בחברה.”³⁷⁶

מאיר מוהר כתב אל גבריאל טלפיר ביוני 1945 והביע את התנצלותו על האיחור במענה למכתבו. הוא העיד על משבר נפשי עמוק שהתחולל בקרבו, עד כדי שבמשך חודש ימים לא עבד כלל – לא עבודה עצמאית ולא עבודת תרגום, מפאת החרדה לבנו שנשאר ברוסיה: ”ברוך השם שבני אשר בכריגאדה בריא ושלם, הלואי שאקבל בקרוב בשורה טובה גם מבני שברוסיה, לפי שעה אין קול ואין עונה משם. וזה מדכא את הרוח ומרפה את הידים.”³⁷⁷

³⁷² י. ח. בילצקי, 1945. ”בשפת הכאב”, בתוך: ש. אוורבוק, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 293.

³⁷³ בשנת 1955 מילא ישראל בילצקי דפי-עד ב”יד-ושם” על קרוביו שנספו: אביו סנדר-ברוך, אמו חיה שרה, אחיו מרדכי, אחייניו וקרובים רבים נוספים שלו שנספו עם קהילת קוברין ב-1942.

³⁷⁴ שם.
³⁷⁵ **חיים תורן** (קודם: זיגלבוים) (1913–1988): מבקר ועורך, יליד דומברובני, מחוז סורוקי, בסרביה. עלה ב-1932, וסיים לימודיו באוניברסיטה העברית.

³⁷⁶ חיים תורן, 18.4.1945. מכתב אל דב חומסקי, **גנזים**, 337: 52666/1.

³⁷⁷ מאיר מוהר, כ”א בסיון תש”ה [2.6.1945], מכתב אל גבריאל טלפיר, **גנזים**, 392: 4092/9.

1.3.2. השירה על בני המשפחה שנשארו "שם": תחושות החרדה, האשם והאבל

החרדות לגורל בני המשפחה שעולות ממכתביהם וממאמריהם של הסופרים, מקבלות ביטוי עז גם בספרותם. הכתיבה על בני המשפחה נעשית מתוך חשש למצבם או מתוך תחושת הידיעה, אם הפנימית-אינטואיטיבית ואם העובדתית, על מותם. פעמים רבות, היצירות נכתבות אל אחד מבני המשפחה – אח, אחות, אב או אם – כנמעניהם. חשוב לציין, שנושא זה הינו ייחודי לשירה, ואיננו עולה כלל בסיפורת. השירים הם קינות על בני המשפחה ומביעים את דאגת הכותבים ואת תחושת האשמה על כך שהם ניצלו בעוד שבני המשפחה נתונים בתוך התופת. חשוב לציין, כי ישנם משוררים שהקינה על בני המשפחה הפכה לתופעה מרכזית בשירתם והיא שָׁבָה ועלתה בשירים רבים פרי עטם, כדוגמת: שמשון מלצר, פינחס לנדר, אמיר גלבע, בנימין טננבוים וי. רבינוב. עניין זה עשוי להעיד על **עומק הטראומה** שרדפה אותם והניעה אותם לעסוק בכך כמעט באופן אוטומטי.

יצחק עגן (קודם: ניצברג)³⁷⁸ כתב בשירו "אל שרשי ומקוריי" על שבירת העול ועל המרד בהורים שנבעו מהרצון לעלות לארץ-ישראל: "לְמַגֵּנַת לֵב הַזְרִים נִפְצְנוּ עֲלֵים / וְנִחְרַג לְמַרְחָק – רְנוּנִים, גְּאוּלִּים".³⁷⁹ תחושת האשם רודפת אותו עד כדי כך, שהוא שואל את עצמו, כיצד יוכל להמשיך בשגרת חייו לנוכח המצב בו נתונים אחיו בגולת אירופה: "הָאֶהָיָה אֲנִי לְאִישׁ בֵּין אֲנָשִׁים / וְאֶחִי נִכְלָאוּ בְּמֵאוֹרֵת הַנְּחָשִׁים?". שאלת המשך החיים והשיגרה בארץ-ישראל הפכה לשאלה קיומית כמעט עבור היושבים בארץ-ישראל. תחושת האשם שלו נבעה מנסיבות הגורל, שהובילו לכך שהוא מצוי במקום-מבטחים בעוד משפחתו מצויה בתוך התופת. יצחק עגן התייחס לתודעת האשמה שתטריד את בני היישוב לאורך ימי השואה וגם לאחריה בשאלתו: "הַזְּכוּתִי יוֹתֵר מֵאֶחִי בְּגוֹלָה?". כעבור יותר משנתיים, עגן פרסם את השיר "פגישה", בו מתואר מפגש מדומיין בינו לבין אחיו שבגולה.³⁸⁰ לפי מחקרו של אבידב ליפסקר, אחיו של יצחק עגן, יוסף, אמנם נשאר בגולה ונספה בשואה.³⁸¹ נשמתו של המשורר יורדת אל הגולה, "עוֹד פֶּעַם לְפָגֵשׁ וְעוֹד פֶּעַם לְרְאוֹת / הַדְּיוֹקָן הַחֲבִיב וּמְעֵנָה שֶׁל אֶחִי.", אחיו נראה פצוע ודואב: "וְגוֹפוֹ כְּמִשְׁפָּן נִצְחִים שֶׁל הַדָּוִד / כֵּל אֶבֶר פּוֹעֵר אֶת פְּצָעוֹ זְזוּעֵק." לעומת האח, פניו של הדובר נראים צחים ושלווים, אך את לבו ואת דמו אינו יכול לראות, ובהם צפון הכאב. הם יעמדו זה מול זה, נושאים בחובם רגשות של אחים: רחמים, זוועה ושנאה, עד שפתאום הדובר יתפרק ויפול לרגלי אחיו, "מִתְפַּלֵּשׁ בְּעָפָר וּמְשׁוֹעֵץ בְּקוֹל". מסיום זה, הרומז למנהגי אבלות, משתמע כי המפגש המדומיין הוא טראגי: הדובר נוכח במות אחיו ומתאבל עליו.

³⁷⁸ יצחק עגן (קודם: ניצברג) (1909–1991): יליד וילנה. עלה ב-1929. למד בבית-המדרש למורים בירושלים. בשנים 1932–1933 יצא ללמוד באוניברסיטת וינה.

³⁷⁹ יצחק עגן, 29.12.1939. "אל שרשי ומקוריי", דבר: 2.

³⁸⁰ יצחק עגן, 28.8.1942. "פגישה", דבר: 3.

³⁸¹ אבידב ליפסקר, 2006. יצחק עגן משורר 'גליונות': אקולוגיה ספרותית בשנות השלושים והארבעים בארץ ישראל, הוצאת המרכז למורשת בן-גוריון: 9.

שירו של דוד רוקח,³⁸² "יימים", מתאר את תחושתו לאחר כיבוש עיר המולדת בידי הצבא הנאצי. הדובר מונה את הימים למן כיבוש עירו ומתאר את תחושת היגון שמילאה אותו. קולותיהם של אביו ואחיו נישאים אליו מ"שם": "קול אָבִי שְׁמַעְתִּי / מִגֵּב הָאֲבִדוֹן: / הֲצִלְנִי מִחַיַּת אָדָם! / וְאָחִי עוֹל-יָמִים / חָרַב שְׁלוֹפָה לְמִתְנָיו / יוֹצֵא לְקָרֵב / לְקַטֵּל רֵב..."³⁸³ מכתב של דוד רוקח שנכתב בשנות השלושים מתאר את הרקע הביוגרפי-הרגשי לתחושות המתוארות בשיר: "מעיקה עלי דאגה לזולת (אבא, אחים) בצרה.... עוד לפני זמן מה בביתנו הכל עמד על פנו – אבל בא המשבר בפולין ובעקבותיו המורטוריום של הממשלה וכל הונם הלך לטמיון... כיום הורע הכל ועלי לתמוך ולהושיע... וזה הכל לא שמח ולא מעורר... קשה לי להכביר מלים על כך, כי כל זה כואב ומדאיב, אבל באין התרה לפקעת=הדאגה הכאב הולך וגדל." –³⁸⁴

בבלדה של שמשון מלצר,³⁸⁵ "מאיר הכליזמר נעשה קומיסר" מובעת דאגה לבני המשפחה שנותרו מאחור: "הוֹי טְלוֹסֵט, עֲנִיָּה זְעָרְעָרַת שְׁלִי! / אָבִי כִּי נִתְקַת מְעַמִּי לְעוֹלָם, / וְכָל בֵּית אָבִי שָׁם נִשְׁאַר, גַּם מִבְּלִי / אֲדַע אִם חַיִּים וְכִרְיָאִים הֵם כְּלָם."³⁸⁶ בחתימה שהוסיף מלצר לבלדה ארבעה חודשים מאוחר יותר הוא היכה על חטא וייחל ליום בו יראה שוב את אביו. האב סירב להצטרף לבן כי לא רצה להיות לו לנטל. תחושת האשם מהדהדת בזיכרון מן היום בו נפרד הדובר מאביו בסוף שנת תרצ"ג: "אָבּוֹא אֶל אָבִי וְאָמַר לוֹ: שְׁלוֹם! / מֵאַנְתָּ לְבּוֹא וְלִהְיוֹת לְמִשָּׂא – / וְקָמְתִי וְכִאתִי אֲלֶיךָ הַלּוֹם / זְכוֹר עַתְּ נִפְרְדְּנוּ בְּסוֹף הַתְּרַצ"ג, / נִשְׁאַרְתִּי חַיֵּב נְשִׁיקָה לְךָ, אָבִי". הוא מדמיין את היום בו יפגוש את כל בני משפחתו – אחים ואחיות, גיסים וגיסות, אך במהרה הוא מתפכח מן החלום, ומבין כי מחר, "אָקוּם בְּחִשָּׂאֵי וְאִשׁוּשׁ הַמָּטָה / וְאֶל בֵּית-הַקְּבֻרוֹת בְּשִׁבְלִים אֲתַגְּנֵב." לשמשון מלצר היו שמונה אחים ואחיות, והוא היה הצעיר מבין האחים. רוב אחיו ואחיותיו, נשיהם ובעליהן וילדיהם נספו בשואה.³⁸⁷ השיר "אגרת" הוא מכתב געגועים אל אחותו הגדולה שנשארה "שם", והוא חתום: אדר תש"ב. מלכה הייתה אחותו הגדולה ממנו בכעשרים שנה והיא הייתה לו כאם לאחר שהתייתם מאמו. השיר נפתח בסיטואציה בה כותב המשורר את האגרת. לאחר יום מייגע, שנתו נדדה והוא נזכר באחות והחליט לכתוב לה מכתב מתוך ידיעה, כי ייתכן שהמכתב לא יגיע לידיה. הוא תיאר כיצד כל שנות חייו, מילאה האחות את תפקיד האם בהיבטים רבים, ולקראת צאתו לארץ-ישראל תפּרה לו שלוש ציפות. הוא שומר על הציפות שנתפרו באהבה מכל משמר, וכך גם אשתו היודעת מה חשיבותן בעיניו. לקראת סיום השיר, פונה המשורר אל האחות במלים המבטאות חרדה לעתידה: "וְזוֹ הַפְּרָרַת עֲפָה לִי מִזְּכָרְתָּ – / אוֹתָךְ, רְחִימָה, וְרַעְדָה בִּי עוֹבְרָת: / הֵיכֵן אַתָּה, הֵיכֵן אַתָּה, הֵיכֵן? // כְּמָה רְחוּקָה אַתָּה! הֵאֵם אַתָּה יוֹדַעַת / כִּי פֶה

³⁸² **דוד רוקח** (קודם: אפטיקר) (1916–1985): משורר ומתרגם. יליד לבוב. עלה לארץ-ישראל בשנת 1934. ספר שיריו הראשון נכתב ביידיש ולאחר מכן עבר לכתובה בעברית. ספר שיריו הראשון בעברית הופיע בשנת 1939.

³⁸³ דוד רוקח, תמוז-אב ת"ש. "יימים", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 288–289.

³⁸⁴ דוד רוקח, כ"ו שבט [ללא ציון השנה]. מכתב אל ר' בנימין, **גנזים**, 99: א-24791.

³⁸⁵ **שמשון מלצר** (1909–2000): משורר ומתרגם. נולד בעיירה טלוסט בגליציה המזרחית, ועלה לארץ-ישראל בשנת 1934.

³⁸⁶ שמשון מלצר, 5.1.1940. "מאיר הכליזמר נעשה קומיסר", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1–3; שמשון מלצר, 31.5.1940. "מאיר הכליזמר נעשה קומיסר", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 2.

³⁸⁷ אביב, יהודה ומולי מלצר ומלכה בק, 2009. הקדמה, בתוך: שמשון מלצר, **אור זרוע: מבחר שירים**, ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות, ספרי חמד: [9]–[10].

אַחַת לְךָ תְּמִיד?³⁸⁸ בסוף השיר, מדמיין המשורר את היום בו תגיע האחות לביתו. יהודה מלצר, בנו, כתב במאמר על אודות שירת אביו: "ובימים ההם, וכדברי אמא ע"ה, היפהפייה שלו, 'במשיכה אחת' [...] עד הבוקר, כתב אבא את היפה בשיריו: 'אגרת'. והוא מוקדש בפשטות – 'למלכה אחותי'."³⁸⁹ האחות נספתה כשלוש שנים לאחר כתיבת השיר, בשנת 1945. יהודה מלצר העיד, שמלכה לא נלקחה אל המחנות כאלפים רבים בטלוסט וסביבתה. היא נספתה בהפצצה גרמנית. בשירתו של פינחס לנדר עולה החרדה לבני המשפחה בהרחבה, והוא אולי המשורר שתופעה זו היא הרווחת ביותר בשירתו. יש בידינו אף עדות לרגשותיו כשנתיים לאחר פרוץ המלחמה. במאמר תחת הכותרת "שנתים לשואת פולין" שפרסם ב'גליונות' כתב:

"וקרובים ובני-משפחה עדיין שוהים שם בתוך הגיהינום [...] כל אחד מאתנו קשור אליה [ליהדות פולין] לא קשר של אחות-עם בלבד, אלא קשר של אחדות-דמים ממש. אב, אם, אח, אחות, יש כמעט לכל אחד מאתנו בתוך לוע התופת הזה. [...] אין אנו יודעים כמעט ולא כלום על המתרחש שם ברחבי פולין המדינה. אך תחושות-הבלהה יומם ולילה יבעתונו. אנו חשים בבשרנו ממש כל הצלפת מגלב, כל הקשת מעדר ואת בשעת חפירת קבר, כל בעיטת מגף, כל מלה של חירוף ונידוף. וכאילו מתוך בשרנו אנו זב הדם הרב הזה של קרבנותינו היקרים."³⁹⁰

שלושה שירים פרי עטו של לנדר – "שבת", "מכתב" ו"מעבר לסוגר" – ממחישים את הגעגוע ואת הדאגה לבית המשפחה שבגולה. השיר "שבת" הוא קינה על בית-האב העולה באש. הקינה מופנית אל נמענת בלתי-מזוהה: "הַרְבֵּי אֹר! הַעֲלֵי נְרוֹת! שֶׁבֶת. / לְמַעַן בֵּית-אָבִי עֲלֶה עַל אֵשׁ מוֹקְדָת", "הַדְּלִיקִי! פֶּל דוֹלֵק. בּוֹעֵר בֵּית יִשְׂרָאֵל. / אַרְמִילוֹס הַרְשָׁע יִצָּא עִמִּי הַכְרִיעַ. / לְבֵית-אָבִי בְּזַעַקַת הַשְּׂמֵד הַגִּיעַ."³⁹¹ השיר "מכתב" הוא שיר עלילה המתאר סיטואציה שבה הדובר, המצוי בארץ-ישראל, מקבל מכתב מבני משפחתו "שם". הוא יודע כי עיר הולדתו, שם מצויה משפחתו, הופצצה כבר ביום השלישי למלחמה. ואמנם, עיירת הולדתו של לנדר – רופשיץ בגליציה – הופצצה בקרב בין הצבא הגרמני והצבא הפולני בתחילת ספטמבר 1939. השיר מבטא חוויה דורית המשותפת לדור הצעירים שעזבו את משפחותיהם באירופה ועלו לארץ-ישראל. עם פרוץ המלחמה, גברו הגעגועים אל המשפחה והצמא לקבל אות חיים מהמשפחה, וכן גבר התסכול הנובע מהמרחק בין הבן לבין משפחתו. הקשר בין העולה ומשפחתו יכול היה להתנהל באמצעות מכתבים בלבד, והגעגועו של מכתב יצרה סערת רגשות. המתח הולך ונבנה לאורך ששת בתי השיר. הבית הראשון מתאר את ההתרגשות הרבה ברגע קבלת המכתב וזיהוי כתב-היד של אביו: "וּלְבָבִי עָנָה רְאוּשׁוֹן טָרָם תֵּט עֵינַי לְכֶתֶב." הבית השני מתאר את המכתב הקצרצר הכתוב בכתב ידו של האב: "בְּגִלוּיָה אַרְבַּע שׁוּרוֹת וּבְהֶן הַפֶּל נֶאֱמַר. / עוֹד נִתְיָה בְּרוּף הַשֵּׁם, כְּתוּב נָא מְשֻׁלּוֹמָךְ, הַבֶּן, / אָנוּ מְצַפִּים לְכֶתֶב. אֵל תִּשְׁתּוֹק. הִיִּתְכֵן? / מַעֲנֵנוּ הִישָׁן שִׁים, יִגִּיעַ מְכֶתֶבְךָ." בבית השלישי מתואר כיצד הוא חש לפתע שחדרו מתרחב ומכיל את בית האב. מחוץ לחלון – השוק, ומצד הבית – בית

³⁸⁸ שמשון מלצר, 7.4.1942. "אגרת", דבר: 3.

³⁸⁹ יהודה מלצר, 7.10.2008. "כאילו בכלל בעולם את אינך!", הארץ, תרבות וספרות.

³⁹⁰ פינחס לנדר [בחתומת: פ. ע], תשרי תש"ב. "שנתים לשואת פולין", גליונות, כרך י"ב, חוברת י' (ע'): 209–210.

³⁹¹ פינחס לנדר, סיון-אלול ת"ש. שירים: "שבת" ו"מכתב", גליונות, כרך עשירי, חוברת י"א-י"ב (נ"ט-ס'): 303–304.

הכנסת: "חֶדֶר אֶל תוֹךְ חֶדֶר בָּא, וְחִלּוֹן צָף אֶל חֶצֶר". תוכן המכתב הקצר מטריד אותו והוא נזכר שלא צוין בו היכן נמצא האח ומה נפל בגורלו, והוא החל לחשוש שמא הוריו מנסים להסתיר מפניו דבר נורא. הוא גם חושף את תחושת הברידות שלו, את תחושת הנתק ואת הרגשתו שהוא כגולה נידח: "לא צִיַן גּוֹרֵל הַבֵּית, לֹא נִזְכָּר גּוֹרֵל הָאֵת. / הַתְּפִרְצָה הַמְּלַחֵמָה וְאֵי גוֹלָה, נִדְחָ. / בְּנִכְר מְשָׁמִים אֲשֶׁב וּסְפִינָה אֵין מְפִלִיגָה". בבית החמישי, מתואר כיצד הדובר מתעמק ומתעכב על כל מלה מ-26 מלות המכתב, ומחפש לשאוב מהן רמזים על מצב משפחתו, מעבר לכתוב עצמו. הוא מוצא רמזים לדברים שאינם נמסרים במכתב, כאילו תחת המעטה החיצוני והמרגיע של הטקסט מסתתרות הדמעות, החרדה והזעקה של בני המשפחה: "וְעֵתָה גְלוּיָה מְשָׁם... דָּם שְׁהֵיטִי עַל כָּל אוֹת... / זוּ, – הִדְיֹו בָּהּ קָצֵת דְּהוּיָה, כְּטְבוּלָה בְּתוֹךְ דְּמַעוֹת. / זוּ מְלֵת "שְׁלוֹם" – דוּמָה, אוֹתִיּוֹת שְׁעַל הַנֶּיֶר / חֶרְדָּה בְּכָל אַחַת, קוֹל שׁוֹעָה תוֹכָה נֶעְצָר. / "מַעַנְנוּ הַיֶּשֶׁן" – מָה הָיָה זֶה לְפָסוּק? / רַחֲמֵי בּוֹ אוֹת מְאוֹת, אֶבֶר אֶבֶר בְּרָסוּק." הבית השישי והאחרון הוא שיאו הרגשי של השיר. החששות הגרועים ביותר מתממשים למראה החותמת האדומה והזרה על הגלויה. החותמת מסמלת את הכיבוש האכזר, והדובר יודע בתוך תוכו, שבית האב כבר נחרב: "וְחוֹתְמָת לִי זָרָה הָאֲדִימָה בְּאֲמָצֵעַ. / הַבֵּינוֹתִי אֲזֵי הַפֶּל. עֵיר-יְלָדוֹת הַקִּיץ קָצָה / וְהָיָה בֵּית-אָבָא בָּהּ לְשִׁמָּה וְלִשְׂאִיָּה. – / וְאֲגַהֵר עַל הָעֵיִים וְגוֹפִי זַע בְּבִכְיָה." שיר נוסף מאת לנדר, תחת הכותרת "מעבר לסוגר", הוא שיר המבטא חרדה לגורל אחיו שנעקר יחד עם בית האב כולו. הדובר מדמיין כיצד אחיו נמלט דרך סמטאות חשוכות. הוא מביע רגש אשם על כך שהשאיר את אחיו מאחור: "הִנֵּה נִמְלָטְנוּ עַל נְפְשֵׁנוּ וְגִלְמוּד נִשְׁשָׁנוּד, / בָּאֵנוּ אֶל אֲרֻצוֹת הַשְּׁמֶשׁ וְתַכְלֵת שְׁמִינֵי תַגִּיָּה, / וְאֵתָה לְפֹת מְגוּר, גִּנְךָ דְרוּס מְגַף מְפִרְזֵל."³⁹² האח מצוי בעולם של ייסורים – הוא שומע נאקת אדם בעינוי עד מוות. הדובר רואה לנגד עיניו את אחיו נשען אל גדר תיל דוקרנית, עיניו שקופות כמוות ולבושו מאדים מעליו, והוא מדמיין כיצד הוא מתקרב אל אחיו ונוגע בו, ולפתע גדר התיל נעלמת והם מצויים בלב העיירה, יחד עם אביהם ואמם. המראה המתגלה סביבם הוא מראה מחריד של תופת: "מְפֶל גַּל עֵיִים יִתְנַשְׂאוּ, פְּנִים נֶעְוִים וּמְשָׁנִים, / כְּאֵלוּ קוֹל שׁוֹעָה מְפִיָּהם פְּעוֹר עוֹד לֹא נָדָם." השיר מסתיים עם קץ חלום הבלהות, והדובר חוזר אל הגדר במחנה, כשכף אחיו בידו.

אליהו מייטוס הביע בשירו "שרופה באש" חרדה לגורל האם שנתרה מאחור: "וְאוֹלִי הִיא נִשְׂאָרָה, אֲמִי דוֹאֶבֶת, / עַל עֵי הַחֶרְבוֹת, תַּחֲתָן נִקְבֵּר / כָּל מָה שְׂאֵהָבָה, שְׁהִיא אוֹהֶבֶת / בֵּית-הָעוֹלָם עִם כָּל יָקָר עֶבֶר?"³⁹³

אהרון מאירוביץ³⁹⁴ כתב בשיר "מולדת בית אבי" על התחושה של חוסר הידיעה בדבר גורל האב. המכתבים ממנו כבר אינם מגיעים: "לֹא עוֹד אֲגַרֵּת אֶב בְּלִשׁוֹן קְדָשׁוֹ צְרוּפָה, לֹא קָשָׁב וְלֹא אוֹת, / וְכִן חֶרְדָּת הַלֵּב נִקְשִׁיב אֶל הַבְּאוֹת", אך רגש פנימי-אינטואיטיבי מטריד אותו: "עוֹד לָנוּ לֹא הִגַּד דְּבָר, כְּמִתְחַבֵּא אֲסוֹנָנוּ בְּצִלְלִים פּוֹסֵעַ, / אֶף הַלֵּב מְתַנַּבֵּא וְרַחֵשׁ פְּעָמָיו לְבָנוּ כְּבָר שׁוֹמֵעַ. / חִכָּה

³⁹² פינחס לנדר, כסלו תש"ג. "אל מעבר לסוגר", גליונות, כרך י"ד, חוברת ח' (פ'): 72.

³⁹³ אליהו מייטוס, אב תש"א. "שרופה באש (אלגיה)", מאזנים, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 135–136.

³⁹⁴ אהרון מאירוביץ (1910–2006): משורר. יליד קורניץ, גליל וילנה. נתחנך בעירו ומגיל 13 בוולנה. עסק בהוראת עברית. היה חבר "השומר הצעיר" ועלה לארץ-ישראל ב-1932. החל בפרסום שיריו בעיתוני בתי-הספר בוילנה.

כְּמַעֲט וְהוּא יָבֹא – פְּלִיט תְּרוּף בְּגָדִים מְבִיט אָבִי, / שְׁמֵרְנוּ אֱלֹהִים מִן הַבְּשׂוּרָה אֲשֶׁר יָבִיא”³⁹⁵ שיר זה, שנדפס בינואר 1942, ביטא במפורש את תחושתם של סופרים רבים, שהיו נתונים במצב של חוסר ידיעה, אך תחושת הבטן בישרה להם רעות.

יעקב פִּיכְמֵן תִּיאָר בִּשְׁירוֹ “מֹול כּוֹכְבִים” שראה אור מייד לאחר הודעת הסוכנות היהודית את החרדה של היישוב היהודי בכללו ליקירים שנתרו שם: “עַתָּה עַל סְפֵי אֲשֶׁב בְּעֶרְבִים, / עֵינַי שְׁלוּחָה לְמַרְחָקִים שְׂרוּפִים, / אֵי לֵב אֶהוּב פּוֹעֵם, אֵי אֶח וְרַע / בְּכִלּוֹא-חֹמּוֹת לְאוֹת בּוֹשֵׁשׁ צוֹפִים”³⁹⁶ בשיר זה יש גם ביטוי לתחושת האשם האינהרנטית לסיטואציה שבה הוא מצוי במקום מבטחים וחיוו נמשכים בעוד יקיריו מצויים בתוך התופת.

שירו של משה שלנגר,³⁹⁷ “שבילי בשדה”, מוקדש לאחיו: “לאחי יחיא אל – מחבר החלוצי'ל מפולין”. השיר הוא קינה על בני המשפחה. השביל בשדה מושך אותו לנוע, והוא שואל את השביל: “הֲלִבִּיתִי בְּפּוֹלִין נְשׁוּבָה, שְׁבִילִי, – / וְלֹא שָׁאָר שֶׁם דְּבָר בְּשְׁבִילִי: // אֲמִי הֲלָכָה, אָבִי אֵינְנוּ, וּבְקֹרָא הֵבֵן – אִישׁ לֹא יַעֲנֵנוּ.”³⁹⁸

אמיר גלבע ודב חומסקי, שני משוררים שהתגייסו לצבא הבריטי, עסקו באופן נרחב במשפחתם שנשארה “שם” בשנים בהן פעלו כחיילים בחזיתות ופגשו בפליטי השואה. ההכרה בהשמדת משפחתו הובילה את אמיר גלבע לכתוב שירים על השואה. בעת ששהה במדבר המערבי בשנת 1942, כתב שיר הפותח במלים “הנה ואכבהו את הנר”, המביע את תחושת הידיעה הפנימית על גורל יקיריו שנתרו “שם”: “הִנֵּה וְאֶכְבְּהוּ / אֶת הַנֵּר. / לֹא רָק נֵר נִשְׁמָה הוּא / הוּא נֵר הַגּוֹף הַמְתַּעֲנֵת / שֶׁל אָבָא, / שֶׁל אֵמָא, / שֶׁל אַחֹתִי הַקְּטָנָה / שֶׁל אֶסְתֵּר – / הִנֵּה הָאִים מְתַבְּהָר – / הֵנָּה בּוֹכָה בְּלִי הַפּוֹגוֹת”.³⁹⁹ ב-26 בספטמבר 1944, ערב יום הכיפורים, הוא כתב שיר הפותח במלים “עיני קרועה לפחד”. בשיר זה קוראים לו אחיו יהושע ומשה: “בְּרַל, הֲאֶדְמָה בּוֹעֲרָת.”⁴⁰⁰ דב חומסקי⁴⁰¹ כתב בשיר הפותח במלים “קרובן נוסף” על החשש לגורל בני המשפחה שנתרו “שם”: “לְשֵׁם אַחִי וְאַחֹתִי הֲרַחֵק, / אֵלֵי, אֵיִם עֲכָשְׁיוּ, אֵיִם?”⁴⁰² שירו “הסב והנכד” הוא שיר נוסף משיריו הבלוטים של חומסקי על השואה, שראה אור במהלך שירותו הצבאי. השיר עוסק ברצח

³⁹⁵ אהרן מאירוביץ, 1942.1.23. “מולדת בית אבי”, דבר: 3.

³⁹⁶ יעקב פִּיכְמֵן, 1942.11.27. “מול כוכבים”, דבר: 3.

³⁹⁷ משה שלנגר (לימים: בן-מנחם) (1898–1968): משורר וסופר. יליד הכפר יארוטשין במחוז אולאנוב, גליציה. נתחנך על-ידי אביו ברוח המסורת ואחר-כך למד לימודי חול. במלחמת-העולם הראשונה גויס לצבא האוסטרי. ראשית דרכו הספרותית בעיתונות העברית בשלהי מלחמת-העולם הראשונה. באותו זמן עסק בהוראה בערים שונות בגליציה ואחר-כך בגרמניה. בשנים 1933–1934 בצרפת. עלה לארץ-ישראל ב-1934.

³⁹⁸ משה שלנגר, 1944.6.30. “שבילי בשדה”, דבר: 3.

³⁹⁹ אמיר גלבע, 1944.11.10. “הנה ואכבהו”, לחייל: 2; כונס בתוך: 2007. הנה ימים באים: שירים 1942–1946, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 65.

⁴⁰⁰ אמיר גלבע, 1944.12.1. [עיני קרועה לפחד], לחייל, גיליון 224: 2; נכלל בתוך: גלבע, 2007. שם: 99–100.

⁴⁰¹ דב חומסקי (1913–1976): יליד מינסק, רוסיה. עם מעבר משפחתו לקרטו-ברזה בפולין לאחר מלחמת העולם הראשונה, החל ללמוד בבית-ספר עברי של “תרבות”. סיים לימודיו בסמינר העברי בוויילנה (1932) והורה בבתי-ספר עבריים של “תרבות” בפולין. עלה לארץ-ישראל ב-1936, למד באוניברסיטה העברית ועסק בהוראה בירושלים ובתל-אביב.

⁴⁰² שמות הוריו של דב חומסקי הם חנה ויוסף (וזאת על-פי: דוד תדהר, 1950. “דב חומסקי”, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, כרך 4, ספרית ראשונים: 1642). אמו כנראה נספתה בשואה. דף-עד לזכר חנה חומסקי, אשת יוסף, מקרטו-ברזה מופיע במאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה בארכיון “יד-ושם” על בסיס ספר ה”זכור” לקהילת קרטו-ברזה.

⁴⁰³ דב חומסקי, 1944. [קרובן נוסף], אי-שם: שירים, הוצאת אחיאסף: 39.

היהודים על אדמת אירופה. המשורר נזכר בסבו, ומבטא את תחושתו הפנימית, כי עליו לנקום את מותו: "בְּרַגְעַ שְׁפָזָה הֵיטָה דְמָעָה רוֹתַחַת / עַל סֵף עֵינַי סָבִי – מְקוֹר שְׁלֹא דָלָל – / צָעִיר וְשָׁב קוֹרְסִים בְּיַדִּי אוֹיֵב שָׁם יַחַד, / וְאִם מִיִּשְׂרָאֵל נִשְׁחַטְתָּ עַל עוֹלָל. // הַנֵּר הוֹלֵךְ וְקָט וּמִשְׁתַּעַר הַחֲלָב, / בְּרַגְעַ שְׁפָזָה קוֹנֵן סָבִי הַתָּם. / אֵיִה, אֵיִהוּ סֵפֶר תַּחְנוּנָיו? כִּי חֲלָף / צָקוֹן לְחִשׁוֹ הָאָרֶץ לֹא שְׁבָעָה מְדָם."⁴⁰⁴

אף אלה וילנסקי-אמיתן⁴⁰⁵ התגייסה לצבא הבריטי. בשנת 1943 היא פרסמה את שיר "In memoriam: לאבי". בשיר היא מתארת את היום שבו תפקוד את קברו בבית-עלמין "בְּקָצֵה עֵיר נְכָרָה בְּצָפוֹן", אך מצבתו לא תימצא מעל קברו: "דְּמוֹ הַשְּׁהוֹר סָפַג רֶגֶב עֶפֶר / וְהֵיָה לְאָבִי – מְצָבָה..."⁴⁰⁶ בשנת 1955 וילנסקי אמנם העידה בדף עד ב"יד ושם" כי אביה, מיכאל-יוסף, נרצח בדורפט בדצמבר 1941.⁴⁰⁷

פניה ברגשטין⁴⁰⁸ תיארה בשירה "על קבר אבות" את השתטחותה על קברי הוריה. קולותיהם הבוקעים מן האדמה רדפו אותה: "מָאוֹם לֹא אֶגִּיד, אֶשְׁתַּטַּח וְאֶדֶם, / וְאֶלְמֵי יִאֲדִין וְיִשְׁמַע / אֶת קוֹל הַמְּתִים הַבּוֹקֵעַ אֵלַי / מִמְּעַמְקֵי אֲדָמָה // זֶה בָּא קוֹל אָבִי וּבָאָה אִמִּי / אֵלַי, אֵל הַחַי, לְבַקֵּשׁ: / עַל חֲלֵי גְדוֹל, עַל מְכֹאֹב-אֵין-מְרַפָּא, / עַל פְּצָע יוֹקֵד אֵין-חוֹבֵשׁ."⁴⁰⁹

בנימין טננבוים (לימים: טנא) הוא אחר המשוררים שעסקו באינטנסיביות בגורל יקיריו. טננבוים נולד בווארשה ב-1914 ומגיל צעיר היה חבר תנועת "השומר הצעיר". הוא הצטרף להכשרה בסלונים ועלה לארץ-ישראל בשנת 1937 עם חלוצי קיבוץ אילון. אביו ואחותו הצעירה נלקחו מפריז ונספו באושוויץ. אמו נפטרה לפני המלחמה, וקברה הופצץ בימים הראשונים למלחמה.⁴¹⁰ בשיר "ענות" תיאר טננבוים את חששותיו לבני משפחתו ואת התחושה הנוראה שהתלוותה לחוסר הידיעה באשר לגורלם: "אֶחָיוֹת וְאָחֵי הָיוּ לִי – וְאֵי שָׁם בְּחֵיק תְּבַל, / בֵּין בְּתִים רְבִים, הִרְכִּינוּ אֶת גַּגְם שׁוֹפֵעַ צֶל". פעמיים לאורך השיר, הדובר מתייחס לאחיו ולאחיותיו בלשון עבר. האחים מדומים לאפרוחים רכים שקנם חרב, והם תועים בעולם ללא מחסה. הוא מביע את החשש שאחיו מתו: "אֶפְרוּחִים רְכִים נְפוֹצִי בְּקֶרֶה וּבְמַחְשָׁךְ, / מְרַעֲדִים תְּעוּ בַּנֶּכֶר – אָחֵי הָיוּ לִי, אֶחָיוֹת – / הִקְרָסוּ לְגוֹעַ תְּמוֹ, אוֹ כּוֹשְׁלִים יְנוּדוּ עוֹד?"⁴¹¹ השיר "שחרית" לטננבוים הוא שיר ארוך הנותן ביטוי למגוון רחב של תחושות שחש היושב ממרחקים החרד לקרוביו. השיר נפתח בתיאור העננה הכבדה המרחפת מעל המשורר. חרדה זו מתבטאת בחרדה מן היום בו "עֲדַת הַמְּתִים" תפקוד אותו, ועוד יותר מכך – מיום מפגשו עם פליט שיגיע אל סף ביתו, מזה-רעב

⁴⁰⁴ דב חומסקי, 6.10.1944. "[שולחן רעוע...]. שלושה שירים", **דבר** : 3; חזר ונדפס בספרו: 1944. **אי-שם: שירים**, הוצאת אחיאסף: 34.

⁴⁰⁵ **אלה וילנסקי-אמיתן (1908–1995)**: ילידת דורפאט (טרטו) באסטוניה. עלתה ב-1925 וסיימה לימודיה באוניברסיטה העברית. עבדה שנים רבות כמזכירה וכמתרגמת בלשכה המרכזית של קרן היסוד. אמיתן היה שם המשפחה של אמה של אלה וילנסקי, רחל, לפני הנישואים (על-פי דף העד ב"יד ושם").

⁴⁰⁶ אלה וילנסקי, 3.9.1943. "In memoriam": לאבי", **דבר**, מהדורת צהריים: 2; חתום: "אי-שם, 26.6.43".

⁴⁰⁷ ראו: **ארכיון יד ושם**, המאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה (דף מספר 55037).

⁴⁰⁸ **פניה ברגשטין (1908–1950)**: משוררת. ילידת שטוטשין, ליד לומז'ה, פולין. במלחמת-העולם הראשונה התגוררה המשפחה בטיקטין. משם עברו לרוסיה. נתחנכה על-ידי אביה ואחר-כך בגימנסיה עברית בסומי, פלך חרקוב. לאחר המלחמה עברה המשפחה לאוגוסטוב בפולין. הייתה פעילה ב"החלוץ הצעיר". עלתה ב-1930 והצטרפה לקיבוץ גבת. ראשית פרסומה הספרותי בעיתונות הפועלים בארץ-ישראל מ-1932.

⁴⁰⁹ פניה ברגשטין, 31.3.1944. "על קבר אבות", **דבר** : 3; כונס בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 16.

⁴¹⁰ שאלון ביוגרפי מאת בנימין טננבוים, **גנזים** : 494/2; ובנימין טנא, 1982. **החצר השלישית**, עם עובד: 176.

⁴¹¹ בנימין טננבוים, ת"ש-תש"ב. "ענות", בתוך: יוסף אריכא ויצחק עגן (עורכים), **דפדפת לספרות עברית: שירים וספורים ממבחר יצירותיהם של מאה משוררים ומספרים**, הוצאת צ. ליינמן: ק.

ומעולף.⁴¹² השיר נותן ביטוי לחרדה של בני היישוב מן המפגש עם הניצולים ולהתמודדות עם השאלות הקשות שמפגש זה עתיד לעורר. בעצם, דמותו המדומינת של הפליט מאפשרת למשורר להציג את הדיאלוג הפנימי המתחולל בקרבו לנוכח השואה. המשורר מדמיין כיצד יחקור את הפליט וישאל אותו אינספור שאלות. אותו פליט יהיה רק סנונית ראשונה מ"עדה אימקנית" שתגיע ותקטע את השלווה היחסית בה הוא חי, ומאותו רגע הדברים לא יהיו כשהיו ו"משוש מביתך יִשְׁבֹּת עַד־עַד". בדצמבר 1943, כתב בנימין טננבוים – אם מתוך ידיעה ממשית ואם מתוך תחושה פנימית – כי אביו ואחיו נספו והוא כותב: "לֹא אֶשְׁאַל לְשִׁלּוּמֵם שֶׁל אֲחִים וְשֶׁל אָב. / יְדַעְתִּי: קְבָרָם כָּרוּ בְּמוֹ יָד, יָרְדוּ בְּ'אֶחָד' לְבוֹר הַמְּשֻׁתָּף". אמנם הוא לא ישאל על מותם, אך הוא ישאל את הפליט מה ראה במבטם בעת שנטלו את המעדר על שכמם, בשעה שהובלו "קְעֵדָר לְטִבַּח" וניצבו עם פניהם אל הבור. הוא ירצה לדעת מה ציווה לו אביו "מִחוּץ לְיְאוֹשׁ וְעֲנֹת בְּמִשְׁתָּן" והאם קידש את השם כדרך האבות. המשורר ימשיך לחקור את הפליט עוד ועוד גם מתוך הפחד מפני השאלות שיפנה הפליט אליו, כגון: "מָה עָשִׂיתָ אֲתָה שְׁעָה הַקְּחָדוּ הָאֲחִים וְהָאָב?", האם המשיך בשגרת חייו ועדר את גינתו ובצע את לחמו. הוא יקשה כיצד כאשר התופת התקרבה אל יקיריו, "אֵיךְ לֹא נִחַלְצָתָ עֲזָרָה לְהַחִישׁ" ולא בחר להיות עימם כדי שלא ימותו לבדם. ולאחר שלבו כבר ניחש שיקיריו נספו וכבר ידע שביתו נחרב, כיצד לא יצא לנקום, שהרי ידע ש"יֵקֶם דָּם הַתְּלֵזָן, בְּיָדָךְ הוּא יוֹמֵת, יִשְׁקִיט, יִכְבֶּה, תִּרְפֹּתְךָ הוּא יָגֵל?" המשורר ישאל את הפליט מה קרה "שם" ומה עשו הוא וידידיו ביום פורענות, מה אמרו זה לזה. כיצד הפליט, שהיה עד למות רעייתו ובתו, יכול היה להמשיך ולהתפלל על הגשם, על הקציר ועל היום שבו יבנה את ביתו, ואיך לא הפך להר געש "יִוָּרֵק מִשְׁטֶמָה לְרִמָּה, טְרוֹף אֶשֶׁר שֶׁשׁ אֶל נֶקֶם וְשִׁלּוּם?" ואז, יפול המשורר לרגלי הפליט, יחבש את פצעיו ויהיה לו למשענת רגשית. המשורר מסיים בתיאור ימיו בארץ-ישראל. הוא בחר לעלות ולקחת חלק בבניין הארץ, חבריו מתו והוא עצמו שקע בתכונה הרבה של מפעל הבנייה ורק בלילות, בעלותו על משכבו, הגה בבדידותו והתפלל שביתו יהיה מקלט לרבים שעוד יגיעו. עם בוא השואה, יצאו חלק מאנשי המחנה להילחם ולנקום, בעוד שאחרים נשארו בארץ והיכו בה שורשים, כשהוא עצמו ביניהם. הוא שרד את סיוטי הלילות ועם השחרית הוא חושש איך יקדם את פני היום, והוא ייפול ויגעה בבכי, "בְּכִי-תִמְרוּרִים שֶׁל שְׁפוּל וְיָתוֹם." השיר הוא כאספקלריה לרחשי הלב של המשורר ונותן ביטוי מקיף לחשבון הנפש אותו ערך לנוכח השואה. שיר נוסף מאת טננבוים הקרוי "ילדות" פותח בהתרפקות על הילדות בגולה: זיכרונות שונים של רעש הגשם, תקתוק השעון בלילות ופחדים; צווארה הרך של אמו ושירתה הנעימה; רחמים על ציפור שאותה מצא קפואה ואותה קברו בגן; לימודי התורה; תפילת האב; ואף דמותו של האל, שעימו האב דיבר "פנים אל פנים" בכל עת מצוקה ובעת שבניו חלו. ואולם עתה, "לֹא צְפוּר שָׁם קוֹפְאָה וְכִנְפֵיהָ מְטוּת – / כִּי גֵוִיֹת אֲחִיֹּתִי מְעֻנּוֹת וְשְׁחוּטוֹת. // וְאֵין עוֹד הָאָב שְׁפָנִים אֶל פָּנִים / יִקְרַע גִּזְרֵן הַדִּין שֶׁנִּתְרַץ עַל פָּנִים, / וְאֵין אֱלֹהִים שֶׁיִּשְׁמַע וְיִרְחַם – / אֲנִי עֵתָה, הוּא צְנָאָר רַךְ שֶׁל אֵם? / נוֹתֵר לִי זֶה שִׁיר מְנַסֵּר בְּלִילוֹת / וּפְחָדִים מְרַבִּים וְזוֹעוֹת אֶפְלוֹת."⁴¹³

⁴¹² בנימין טננבוים, 10.12.1943. "שחרית", דבר: 3; חתום: "אילון, סוכות תש"ד".

⁴¹³ בנימין טננבוים, 13.10.1944. "ילדות", דבר: 3.

יהושע רבינוב אף הוא, כאמור, אחד המשוררים שתופעת הכתיבה על בני המשפחה שנשארו "שם" בולטת עד מאוד בשירתו. השיר "נבל ישראל" מאת רבינוב מתאר שאיפה לערוך מסע פלאי אל מקום הולדתו ואל בני המשפחה על רקע צלילי הנבל. במסעו, הוא פוגש את דודו, את הסב ואת אחיותיו. המפגש עם אחיותיו הוא מפגש טעון: "את צמות המשי לשפתי אגישא. / רף ותם יזרע בי מבטן חולם. / שפתיהן תבענה: 'התוגה שלמה'. –" ⁴¹⁴ שיר נוסף פרי עטו של רבינוב עוסק בצער ובכאב באובדן האח שנשאר מאחור. הכאב מתחדד על רקע העובדה, שהמשורר הגיע אל החוף הנכסף – אל ארץ-ישראל: "אז הטלתי גופי אל חיקו של אוקינוס / והגעתי עד חוף תלומך הלכן. / ונותרף אטה תחת להט התרב / להיות עם גורל-ישראל עד אבדן." ⁴¹⁵ הוא נותן ביטוי לרגשות אשם: "הה, סלח לי, אחי, ששטפני הרגש, [...] שעגנתי בשקט הזה התופח / בעת שנשאת רגליך למות. // לי סלח כי על סף שעתך מצלצלת / עינים שלי עוד הטבלתי בפחול." ⁴¹⁶ שיר נוסף מאת רבינוב, "אני ואחי", מפתח נושא זה של תחושת האשמה של המשורר, שאחיו מת מוות טראגי: "אני שזכיתי, אחי לא זכה. / אני שעברתי את סף הברכה. / אני שפרצתי תחומי מרחקים, / אחי – הוא נשאר בין בוזים ומכים. [...] אני הנלחץ תחת אבן-כלמה – / אחי, רק אחי, הוא יוכל הרימה." ⁴¹⁷

השיר "לא מכתב ולא אות" מאת ב. מרדכי עוסק בהכרה באובדן בני המשפחה שמהם לא מגיע "לא מכתב ולא אות ולא רמז מאין". ⁴¹⁸ תחושתו היא שכאילו הכל היה כבחלום, "ואח לא הנה לי ופחות מעולם" או כאילו חלפו אלפי שנים מאז "ידם גפפתי, רייתי מקולם." המשורר זועק אל אלוהים ואומר כי שכח כיצד אביו מחייך אך את דמעתו לעולם לא ישכח. הוא מביע את הקושי להפנים שחיוך האב לא יופיע פתאום בדלת והוא מבכה את מות האב ואחיו הקטן: "כי הרימה יד הרוצח והאלהים / לא סער בסער, לא צמד בפרץ, / כי זעק לחנם אחי הקט, הילד, / וזעקתו בוקעת שמים וארץ." שיר נוסף פרי עטו קרוי "שיר השירים לשנאה" והוא כתוב כמכתב אל האב. זוהי שירה מנוקדת הכתובה בשורות ארוכות: "לא בכיתי עליך אבי, הוי אבי! כי הדמעה הרוחתת במצולות הים הגיעה לעין." ⁴¹⁹ לפי עדותו של אורציון ברתנא, בנו של מרדכי, בני משפחתו של ב. מרדכי – אביו, אחיו ואחותו – נספו בשואה. ⁴²⁰

⁴¹⁴ ג. רבינוב, תש"ה. "נבל ישראל", תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, הוצאת דבר: 53.

⁴¹⁵ ג. רבינוב, 1944. "באור השקיעה", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 171.

⁴¹⁶ שם: 172.

⁴¹⁷ ג. רבינוב, טבת תש"ג. "אני ואחי", גליונות, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 119; כונס בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה), פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 15.

⁴¹⁸ מרדכי ברתנא [בחתימת: ב. מרדכי], כסלו תש"ד. "לא מכתב ולא אות", גליונות, כרך ט"ו, חוברת ו' (צ'): 329.

⁴¹⁹ מרדכי ברתנא [בחתימת: ב. מרדכי], 10.1.1944. "שיר השירים לשנאה", העובד הציוני, שנה ז', גיליון וי-ט' (98–101): 28; כונס בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה), פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 19–20.

⁴²⁰ אורציון ברתנא, 1.5.2000. "ביתנו על סף שואה מתמדת", אתר נש"ר (נשים ברשת), כתובת המאמר: <http://www.wol.co.il/magazine/press.asp?categoryCode=28&id=732>

אהרן מאירוביץ איבד בני משפחה רבים בשואה.⁴²¹ בפברואר 1945 הוא פרסם שיר המוקדש לאחותו. הוא הביע רגשות אשם על כך שביקש ממנה בשיחה להיות עדה ולבשר לו דברים מ"שם". הוא תיאר כיצד בהקיץ שמע את קולה וראה את פניה, "אף לא עיניך, פי הן אל העפר היו שחות". הוא הביע גם את מבוכתו על כך שאילו הייתה מפנה אחותו מבט למקום יישובו, הוא היה מתבייש להיראות בקהל של אנשים שחיים בשגרה, בפאר של שמלות וצבעים מסביב, והקהל אינו מגלה סימני אבל ("ללא עפר על ראש, ללא אותות קרעים"). הוא מספר: "ויהי אחר ספרך וצבוקש לתעוזת בלילה עירי / וקינת קדומים שמוע מרחובות עירי",⁴²² אך מסביבו רון ומחול שמחות.

השיר "בלילות" מאת לאה גולדברג מתאר את המפגשים הדמיוניים המתרחשים בלילות בין הדוברת ובין יקיריה שנספו בשואה.⁴²³ בשעות הלילה, בחשיכה, היא נאלצת להתמודד עם הדברים המודחקים במשך היום, ואז צפים "כל אותם הדברים, שפסגתך שתקתי את שמם". היא מביטה אל החושך בקשב לדמויות העולות בזיכרונה, "דמם שוב אקביל את פניכם, ידי, אהובי המתיים". עולים בה זיכרונות מן העבר, וכולם עימה כאז. השיר מסתיים בהכרה נוקבת על גורל יקיריה: "קול אבי מספר הלצה. צחוק רעים – / מלילי העמק צוחקת עירי המטה / בנגון של ימים נוראים".⁴²⁴

אחד השירים האחרונים שנכתבו בזמן המלחמה המוקדשים לבני המשפחה שנספו הוא גם אחד המחרידים שבהם. שיר זה, מאת אביגדור המאירי, קרוי "אשפיזין" והוא ראה אור בגיליון 'דבר' לערב שמחת תורה תש"ה. האושפיזין המתארחים בסוכה בשיר זה הם בני המשפחה שנספו בשואה. הוא מברך אותם: "ברוכים הבאים מעולם הבא". הוא שואל כל אחד מהם לנסיבות מותו: "ספר-נא לי, אחי, / המאוד נפחדת מפני המות? –", והאח עונה: "רגע קט שמעתי בכי. / תקפתני עצבת צורבת. / רציתי לקלל – / אף נאנקתי את השם המפרש / ושרפים פצחו בהלל. / האחות עונה: "בקרבני פנימה / הבליו לי רגע פני אמה / והיא באלהים מצטחקת / וילדי שיר-שחר מזמרת. / הנה כל פך טוב. / יותר אינני זוכרת." גיסתו מספרת על מותה והצטרפותה אל ילדי המתים: "אך ידעתי: כעת תם ונשלם. / ופתאם מחזה מפליא ונעים, / עין איש לא שזפתו: / ילדי מנחם והדסה ודוד"⁴²⁵ / נאחזו שלשפתם בזנב השביט / ונמלטו –".⁴²⁶

⁴²¹ ראו דפי העד שמסר אהרן מאירוביץ: אביו בן-ציון נספה ב-9 בספטמבר 1942; אחותו פרומה ווארפמן, בעלה זאב ובנותיהם, בתיה ופרלה נספו בקורניץ באותו יום; אחיו מיכאל ודודו ישראל שאפר ושני ילדיו נספו בפוסטב, גליל וילנה, ב-1942; וכן קרובי משפחה נוספים (דפי-עד מהשנים 1956 ו-1999). ראו: ארכיון יד ושם, המאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה.

⁴²² אהרון מאירוביץ, 23.2.1945. "שמעתי את קולך", משמר: 4; מאירוביץ היה לדמות מפתח בהנצחת זכר עיר הולדתו קורניץ וערך את ספר הקהילה: אהרן מאירוביץ (עורך), 1956. מגילת קורניץ: עיירה בחייה ובמותה, הוצא על-ידי ארגון יוצאי קורניץ בישראל ובארצות-הברית.

⁴²³ אביה של לאה גולדברג, אברהם, כנראה נספה בשואה, אך לא ידוע היכן ומתי. העדות האחרונה למקום הימצאו היא כי נשלח להתרפא בגרמניה ב-1926. ראו: יפעת וייס וגדעון טיקוצקי (עורכים), 2009. נערות עבריות: מכתבי לאה גולדברג מן הפרובינציה, 1923–1935, ספרית פועלים: 248. תודה לגדעון טיקוצקי על סיועו.

⁴²⁴ לאה גולדברג, 20.4.1945. "בלילות", משמר: 4.

⁴²⁵ שם אמו של אביגדור המאירי, שמתה בילדותו, היה הדסה (על-פי: דוד תדהר, 1949. "אביגדור פוארשטיין (המאירי)", אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובונים, כרך 3, ספרית ראשונים: 1260). דוד רושובסקי הוא שם אבי-האם אצלו גדלו הילדים לאחר שהתייתמו מאמם. ייתכן, שהאח קרא לילדיו על-שם אמו וסבו.

⁴²⁶ אביגדור המאירי, 8.10.1944. "אשפיזין", הארץ: 4.

לסיכום, הטקסטים שנסקרו בסעיף זה חושפים מערכת מורכבת של רגשות ותחושות שליוו אותם בעת השואה. הרגשות כוללים תחושת חרדה בהיעדר מידע על גורל יקיריהם, אבל וקינה עליהם עם היוודע גורלם, וכן רגשות אשם על כך שעזבו את משפחתם באירופה, לצד רגש של אשמה על כך שהם נשארו בחיים ומצויים במקום מבטחים בו-בזמן שבני משפחותיהם נתונים בתוך התופת. לכך מצטרפת לעיתים תחושת אשם על חוסר הפעולה למען העלאת בני המשפחה לארץ-ישראל בזמן שהדבר היה עדיין בחזקת אפשרי.

1.4. סיכום

הסופרים העברים בארץ-ישראל היו קשובים, למן תחילת המלחמה, לידיעות על גורל היהודים באזורי הכיבוש הנאצי, והגיבו עליהן. בתקופה שבין ספטמבר 1939 לנובמבר 1942 סופרים רבים התייחסו לידיעות ההולכות ומחמירות לאורך הזמן: מידיעות על פליטים יהודים בתחילת המלחמה, ועד לידיעות על רצח יהודים ופרעות בקהילות יהודיות שלמות.

הודעת הסוכנות היהודית בנובמבר 1942 הובילה למשבר של ממש בקרב הסופרים בארץ-ישראל, במסגרתו הם ערכו חשבון נפש והיכו על חטא באשר ליחסם לידיעות בשלוש שנות המלחמה הראשונות. הודעת הסוכנות הובילה לגל של שירה על בני עיירת ההולדת, ועל כלל הילדים, האמהות, הצעירים והזקנים שהובלו להשמדה. לאורך כל שנות מלחמת-העולם השנייה, הסופרים חרדים לגורל יקיריהם וכותבים על כך במכתביהם, במאמריהם ובשיריהם. הודעת הסוכנות הופכת את תחושת החרדה לאבל על המשפחות. הסופרים מאמינים, אם בידעה ממשית ואם בידעה אינטואיטיבית, שבני משפחותיהם ומכריהם נספו.

פרק 2.

בימי צרה ומצוקה:

ציבור הסופרים נוכח השואה

2.1. מפעלים ספרותיים המוקדשים לשואה

2.1.1. ייסוד ספריית "מן המוקד" בהוצאת "עם עובד"

הוצאת "עם עובד" נוסדה באפריל 1942 על רקע השואה ועם תחושת מחויבות לייצוג השואה בספריה. במניפסט שפורסם עם הקמת ההוצאה נאמר:

"בעצם הימים אשר אנקת-אחים חנוקה מגיעה אלינו ממצרי הגיטאות, ממחנות פליטים וממשברי-ימים, והאויב מנופף חרבו על השארית שבמולדת. [...] אותו כוח המצווה עלינו את החיים ואת העמידה מול האויב הוא המצווה עלינו התגוננות והתבצרות רוחנית. ובימים שישובים יהודים נחרבים וקני תרבות עברית נשמדים, אנו נדרשים לכך יותר מכלל זמן."¹

הקמת ההוצאה התקבלה בברכה על רקע הימים הקשים,² כפי שניכר בדבריו של יצחק יציב: "הקורא אינו יכול לותר על ידיעת המתרחש שם יום יום אך יחד עם זה אינו מעשיר ביותר את אוצרו הרוחני עם הטלגרמות הרבות אשר הוא בולע. קשה לו לאדם לצרף לעצמו תמונה שלימה מתוך הפרטים הרבים אשר העתון מגיש לו. מן ההכרח איפוא לפנות למקורות נוספים או נכון יותר למקורות, לספר. הספר הוא שיעזור לו בשיפוט על מאורעות הימים מתוך ראייה מעמיקה, מתוך הרגשה ומתוך חדירה והבנה יתרה במסכת הכללית אשר המאורעות פרטים בה."³

כעבור זמן לא רב, בספטמבר 1942, ייסד ברל כצנלסון את ספריית "מן המוקד" במסגרת הוצאת "עם עובד". לפי דינה פורת, הסדרה הייתה חלק ממאמצים גדולים לרכז את הידיעות מאירופה ולפרסמן כספרים ומחקרים, אולם ספרים אלה אינם שונים באופיים מאלה שראו אור בארץ ב-1940,⁴ וגם בהם יש בעיקר זיכרונות של פליטים.⁵

שם הספרייה מעיד על הכוונה להביא בפני הקורא העברי בארץ-ישראל מידע על המתרחש "שם", "מבפנים". הדגש בספרי הסדרה הוא על **תעודות**: עדויות, מכתבים ורשימות, במקור

¹ ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, 1.4.1942. "לקורא העברי", **דבר**: 1; ההדגשות במקור. ² ש. י. עגנון כתב אל כצנלסון מתאריך 19 במאי 1942: "אני מברך אותך שתזכה ותצליח במעשה ידיך ותזכה לראות כי עם אובד עם עובד הוא מתוך נחת רוח והרחבה."; ש. י. עגנון, 2002. **מסוד חכמים: מכתבים 1909-1970**, הוצאת שוקן: 196.

³ י. יציב, 10.4.1942. "עם-עובד" ("קו לקו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

⁴ על הספרים שיצאו לאור ב-1940 ראו לעיל בסעיף 1.1.2: התגובה למצבם של הפליטים היהודים.

⁵ דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945**, עם עובד: 69.

ובתרגום. תוכנית ההוצאה לאור הסדרה "מן המוקד" הופיעה מעל דפי עיתון 'דבר' בחודש ספטמבר 1942.⁶ לפי תוכנית זו, הסדרה נועדה להיות אינפורמטיבית בתוכנה ועממית בצורתה: "בספרים 'מן המוקד' יבואו פרקי-חיים של קרבנות הנאציזם והפאשיזם; עדויות מהימנות מן הגיטאות וממחנות העינויים; ספורי פליטים והרפתקאות מוצלים; תעודות מן ההאבקות במחתרת; דברי לוחמים."⁷

מאז הקמת הספרייה ועד לסוף המלחמה ראו אור במסגרתה שבעה-עשר ספרים, הנסובים כולם סביב שני נושאים: **מלחמת-העולם השנייה והשואה**. רוב הספרים – 11 מתוך 17 – עוסקים בשואה, בין אם כנושאים המרכזי ובין אם ברקע הדברים.⁸ הספרים על המלחמה מתארים אירועים שהתרחשו בימי המלחמה בחזיתות שונות. כחצי מהספרים (8 מתוך 17) נכתבו במקורם עברית, וחצי מהם תורגמו משפות שונות: יידיש, רוסית, פולנית ועוד.

דמות מרכזית בספריית "מן המוקד" היא הסופרת והעורכת ברכה חבס,⁹ שהייתה שותפה בהקמת עיתון 'דבר' (1925), וכן בהקמת 'דבר לילדים' (1931) עם יצחק יציב. בנוסף, היא הייתה שותפה גם בהקמת הוצאת "עם עובד" (1942), בה הייתה עורכת המחלקות לילדים ולנוער.¹⁰ בעריכתה ראו אור מספר ספרים תיעודיים על השואה. הראשון שבהם, 'שנים עשר פליטים', ראה אור בספטמבר 1942,¹¹ והוא ריכז עדויות שנרשמו באוגוסט 1942 בעזרת אנשי מרכז העלייה מפי פליטים שהגיעו לארץ-ישראל בחודשים יוני-יולי 1942.¹² בפתח ספר זה, כתבה חבס: "דפים אלה אינם מתמרים להיות נאד הדמעות היהודיות. רק טיפות אחדות הן אשר נגרו והגיעו אלינו. 'סיפורים' מעטים אשר הביאו אלינו אחים מוצלים, פליטי-חרב, רעב ומגיפות, אשר הגורל חנן אותם רגע-קט ופדה אותם ממצרי-שואל ואכזריות בני-אדם והביאם עד לשערי המולדת."¹³ יצחק יציב פרסם רצנייה על הספר במדורו "קו לקו" בנובמבר 1942 וקבע כי בספר

⁶ 16.9.1942. "מן המוקד": ספרייה חדשה ב'עם עובד'", **דבר** : 1; 24.9.1942. "ספרייה חדשה ל'עם עובד'", **דבר**, תוספת ערב: 1.

⁷ 16.9.1942. "מן המוקד": ספרייה חדשה ב'עם עובד'", **דבר** : 1.

⁸ הספרים המוקדשים לנושא מלחמת-העולם השנייה הינם:

1. **תחנה ד'** מאת ג'ון סטארצ'י על ימי ה"בלץ" בלונדון בתרגומו של מ. בוגדן (ספטמבר 1942); ספר זה אזל מן הדפוס כעבור חמישה חודשים מהוצאתו. ראו: 28.1.1943. "ספרי 'עם עובד' שאולו", **דבר** : 1.
2. **בלי ירח** מאת ג'ון סטיינבק בתרגומו של מ. בוגדן (מרס 1943); ראו: 5.3.1943. "בספריה 'מן המוקד' הופיע קונטרס רביעי: 'בלי ירח'", **דבר** : 5.
3. **מחזית לחזית** מאת אן קורי, תרגם מאנגלית: יצחק עברי; ראו: 23.10.1944. "מחזית לחזית" [פרסומת], **דבר** : 3.
4. **בן אלמות העם** מאת ואסילי גרוסמן בתרגומו של אברהם קריב (מאי 1944); ראו: 3.5.1944. "בן אלמות העם" מאת ואסילי גרוסמן, **דבר** : 1.
5. **ליאון בלוס לפני שופטיו** בתרגום מ. כרמון, לפי סטנוגרמות מבית הדין; ראו: עמנואל בן-גריון, 17.9.1944. "זכרון בספר", **דבר** : 13.

בנוסף, פרסמה ברכה חבס ספר בנושא יהדות עיראק: **אחים קרובים-נדחים** מאת ברכה חבס (תש"ג).

⁹ **ברכה חבס (1900–1968)**: סופרת ועורכת. ילידת אליטה, ליד וילנה. עלתה עם הוריה ב-1907. נתחנכה ביפו-תל-אביב ובבית המדרש למורות ע"ש לוינסקי. עסקה בהוראה. בשנים 1925–1927 השתלמה בחינוך בגרמניה ובשנים 1933–1934 בווינה ואחר-כך בווארשה כעורכת ההוצאה הספרותית של "החלוץ". חברת מערכת **דבר** בשנים 1935–1953 ולסירוגין חברת מערכת ההוצאה "עם עובד". ראשית פרסומה בפרסומי ועדת התרבות של "אחדות העבודה" ב-1921.

¹⁰ יעל דר-קליין, 1997. **אגדת הלאום המתהווה: הסיפורים לילדים ולנוער שכתבה וערכה ברכה חבס בשנים 1933–1940**, עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב: 7–8.

¹¹ 16.9.1942. "מן המוקד": ספרייה חדשה ב'עם עובד'", **דבר** : 1; 6.10.1942. "מימי הבלץ בלונדון" [פרסומת], **דבר** : 4; 14.10.1942. "בספריה 'מן המוקד'" [פרסומת], **דבר** : 1.

¹² ברכה חבס, תש"ג. **שנים-עשר פליטים**, ספרייה "מן המוקד", עם עובד : 4.

¹³ שם : 3.

קיים ניסיון לייצג את "המציאות כמות שהיא"¹⁴. אף ש. פנואלי כתב, כי ספר זה הוא כרוניקה, ולא ספרות: "ספר זה כרוניקה הוא, כרוניקה מזעזעת"¹⁵. הספר השני בעריכתה היה 'קול דמי אחים: תעודות מגיטאות תש"ג', שראה אור בינואר 1943, והכיל עדויות מן הגיטאות של ניצולים שהגיעו לארץ-ישראל.¹⁶ ספר זה זכה לתגובה יוצאת דופן בדמות שיר מאת יעקב פיכמן. השיר "לאמה זו" מאת פיכמן נכתב, לפי האמור בכותרת-המשנה שלו, "עם קריאת 'קול דמי אחים' לברכה חבס". השיר מופנה אל האומה הגרמנית, שתישא אות קלון לדורי דורות. כל דור "יתמה עוד ועמד תוהה, משמים / עד אם יכביד לבו והאמין: / כָּזָה הִיָּה אָדָם. כָּזָאת – אָמָה."¹⁷ הספר השלישי שברכה חבס ערכה הוא 'מכתבים מן הגיטאות', שראה אור באוקטובר 1943, ובו 250 מכתבים.¹⁸ על ספר זה כתב ב. י. דוחובני: "קהלות שלמות הוצאו להורג, ילדים ונשים וישישים עונו ונטבחו, נשרפו חיים, נקברו חיים, הומתו בתאי-גזים. 'המכתבים מן הגיטאות' אינם ממצים את כל הזוועה. רק באחדים מהם ניתן לנו להציץ לתוך האמת הערומה. רובם עוד תקוה קלושה מהבהבת בהם"¹⁹. המשותף לספריה של ברכה חבס הוא ריכוז של עדויות על השואה מאת עדים רבים מתוך הכרה בכוחה של העדות.

ספרים נוספים על השואה שראו אור במסגרת "מן המוקד" הם פרי יצירתם של סופרים שהצליחו להימלט מהכיבוש הנאצי, וביקשו להציב יד ושם לקהילות היהודיות שבתוכן חיו ולספר על אודות גורלן עד לפרוץ המלחמה וכן בתקופה שלאחר נפילתן בידי השלטון הנאצי. כך, למשל, ל. קופרשטיין, שהצליח להימלט לארץ-ישראל לאחר פרוץ המלחמה, פרסם את הספר 'גורל יהודי רומניה'. ספר זה מוקדש ברובו לתיאור תולדות יהדות רומניה ומוסדות התרבות שנתקיימו במסגרתה. הפרקים האחרונים בספר מתארים את גורלה של יהדות זו לאחר פרוץ המלחמה, הן על בסיס עדותו של קופרשטיין עצמו, והן על בסיס ידיעות עדכניות מן העיתונות. קופרשטיין כתב על גורלם המיוחד של יהודי בסרביה. ב-26 ביוני 1940, הודיע רדיו בוקרשט על אולטימטום של הממשלה הסובייטית הדורש את החזרת בסרביה מידי רומניה. היהודים הואשמו על-ידי האוכלוסייה הרומנית בהבאת הבולשביקים ופרצו פרעות ביהודים: "כבר למחרת הסיפוח הושלכו יהודים מן הרכבות ונהרגו. עוד בשבוע הראשון היו שחיתות נוראות בגאלאץ ובדורוהוי."²⁰ הפרק האחרון בספר, "כל הארץ לי גרדום", מספר על זוועות השואה בקהילות השונות ברומניה, לאחר הפלישה הנאצית אל ברית-המועצות: "מה שקרה אחרי כניסת הגרמנים למלחמה ברוסיה, עובר כל גבולות הדמיון האנושי."²¹ ספרים נוספים מאת פליטים

¹⁴ י. יציב, 6.11.1942. "הכרוניקה והספור" ("יקו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

¹⁵ ש. פנואלי, כסלו תש"ג. "מן המוקד" ("בשדה ספרי"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ח': 105–106.

¹⁶ 21.1.1943. "קול דמי אחים", **דבר**: 1.

¹⁷ יעקב פיכמן, 12.2.1943. "לאמה זו..." ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.

¹⁸ 28.10.1943. "מכתבים מן הגיטאות" [פרסומת], **דבר**: 4; 29.10.1943. "נתקבלו במערכת", **הארץ**: 4; ההקדמה ראתה אור מעל דפי **דבר** בטרם יצא הספר לאור: ברכה חבס [בחתימת: ב. ח.], 8.10.1943. "מכתבים מן הגיטאות" (דברי הקדמה לקונטרס העומד לצאת בימים אלה בספריית 'מן המוקד'), **דבר**: 3.

¹⁹ ב. י. דוחובני, 9.12.1943. "מכתבים מן הגיטאות", **הגלגל**, כרך א', גיליון 11: 20.

²⁰ ל. קופרשטיין, תש"ד. **גורל יהודי רומניה**, מן המוקד, עם עובד: 70.

²¹ שם: 86.

יהודים הם 'מתוך המפלת' מאת שלמה רוזן,²² שתורגם מכתב-יד ביידיש על-ידי חיים טרטקובר. רוזן היה פליט שהצליח לברוח מאירופה וזיכרונותיו נכתבו במאי 1941, בעודו מצוי על ספינה בדרך מיפן להודו.²³ ספר נוסף הוא 'שנה ברוסיה' מאת אליהו רודניצקי,²⁴ פליט יהודי, המספר על בריחתו מזרחה לאחר פלישת הנאצים לברית-המועצות ועוסק בין היתר בגורל היהודים בשנה הראשונה למלחמה על אדמת ברית-המועצות.²⁵ הספר תורגם מכתב-יד ביידיש על-ידי ש. זרחי. החל ב-24 ביולי 1942 שימש רודניצקי בא-כוח המשרד הארצישראלי בטהרן, והיה מופקד על קבוצת ילדי טהרן מגיבושה ועד להגעתה לשערי עתלית. במאמר שכתבה ברכה חבס לאחר הגעת ילדי טהרן לארץ, היא מספרת על רודניצקי: "אף הוא מפליטי פולין והגורל לא הפלה אותו לטובה. נותק ממשפחתו, שיכל את בנו בנסיבות אכזריות, התגולל ברוסיה ונדד בדרכיה 800 ק"מ ברגל."²⁶ ספרו זה מוקדש לבנו ליובה שנפטר. בסוף הספר, מגלה רודניצקי את אשר עלה בגורל בנו: "בני, אשר חיפשתי ולא מצאתיו, נמצא כאן [בהווארין]. בנובמבר 1942 גוע מרעב."²⁷ ספר נוסף, 'לי נקם ושלם' מאת ניצול השואה פרידריך טורברג,²⁸ הופיע ביולי 1944 בתרגום ש. שלום, מלווה בדברים מאת מכס ברוד. ספר זה עוסק בסוגיית הנקמה בנאצים.

עוד הופיע בספריית "מן המוקד" ספרו של אלישע רודין,²⁹ 'לְבָן'. לפי מחקרה של אניטה שפירא על ברל כצנלסון, רודין, סופר עברי בברית-המועצות, נחשב לתגליתו של כצנלסון.³⁰ הספר מוקדש לבנו של המחבר – גרישה רודין (1924–1942), שנפל חלל במלחמה בכפר פוסטושיקא שבגליל קלינין ב-14 במרס 1942. המחבר ישב אותו זמן בברית-המועצות, והוא קיבל אישור מהצנזורה למשלוח שיריו העברים אל ארץ-ישראל. במכתבו אל הצנזורה הצבאית כתב אלישע רודין: "הנני בטוח כי תרגום מדויק וישר של שירי ירשה לכם לשלחם בלי שהיות לפלשתינה, היות ושירי משמשים את הענין אשר לכולנו: מיגורו של היטלר."³¹ הספר איננו מתייחס לשואה, כי אם לשדה הקרב ומכיל שירי אבל ושכול ליריים על הבן, מעין דיאלוג עם מכתביו ועם זיכרון הבן.

²² שלמה רוזן (1919–1948): יליד שדלץ, פולין. מאמריו הראשונים התפרסמו בעיתון קיר של תנועת "השומר הדתי" בשדלץ. בפרוץ מלחמת-העולם השנייה ברח לוויילנה ועסק בהעברת בני נוער לוויילנה. בספטמבר 1941 הצליח להגיע לארץ-ישראל. נפל במלחמת העצמאות; ראו: "נוכח את כולם", אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל: <http://www.izkor.gov.il/HalalKorot.aspx?id=4869>

²³ שלמה רוזן, תש"ד. **מתוך המפלת**, תרגם מכתב-יד אידי: חיים טרטקובר, "מן המוקד", עם עובד: 5.
²⁴ בארכיון הציוני המרכזי מצויים דו"חות מאת רודניצקי מהחודשים ספטמבר 1942 ומרס 1943 ששוגרו אל הסוכנות היהודית על מצב הפליטים ברוסיה ובטהרן ועל העלאת ילדים לארץ-ישראל. ראו: S26/1136, S26/1144, S26/1396.

²⁵ 10.12.1944. "ספרי החודש של 'עם עובד'", **דבר**: 1; 15.12.1944. "שנה ברוסיה", **דבר**: 1.

²⁶ ב. חבס, 23.2.1943. "היכרות ראשונה עם 'ילדי טהראן'", **דבר**: 2.

²⁷ אליהו רודניצקי, תש"ה. **שנה ברוסיה**, תרגם מכתב-יד אידי: ש. זרחי, מן המוקד, עם עובד, דפוס אחדות: 232.

²⁸ 21.7.1944. "עם עובד: לך, לנערך ולילדך" [פרסומת], **דבר**: 3.

²⁹ **אלישע רודין (1888–1946)**: משורר. יליד מסטיסלאב, פלך מוהילוב, רוסיה. היה פעיל בתנועה המהפכנית היהודית בליטא ובפולין בשנים 1905–1907. בנערותו החל בכתובה ספרותית ביידיש. בשלהי שנות העשרים, עם הולדת בנו, עבר לכתובה בעברית. שיריו ורשימותיו ראו אור בעיתונות בארץ-ישראל בשנים 1929–1938. בשל כתיבתו בעברית נאסר למשך כמה שנים. בנו התנדב במלחמת-העולם השנייה לחזית ונפל ב-1942.

³⁰ אניטה שפירא, 1980. "בגבנו אל הקיר: 1939–1944", **ברל**, ספרית אפקים, עם עובד, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן, בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב: 635.

³¹ אלישע רודין, תש"ג. **לְבָן**, ספריה "מן המוקד", עם עובד: 1.

שלושה ספרים הם רשימות פרי עטם של **חיילים יהודים**. הספר 'רשימות חייל עברי' מאת משה מוסנזון, יצא לאור בינואר 1943.³² מוסנזון התגייס לצבא הבריטי והיה עורך הבטאון 'החייל העברי' של היחידה להובלה במצרים החל מ-1942. סדרת רשימות שהוא פרסם בקביעות במסגרת 'החייל העברי' לוקטו והופיעו כספר בסדרה "מן המוקד". חלקן אף נדפסו קודם לפרסום הספר במהדורת הצהריים של עיתון 'דבר'.³³ מחבריהם של שני ספרים נוספים הם חיילים יהודים שנפלו בשבי הגרמני. האחד הוא 'מן השבי הגרמני' מאת שמעון הכהן, קצין בצבא הבריטי. חלק ממכתביו ראו אור מעל דפי העיתון 'דבר' עוד קודם לפרסום הספר.³⁴ שמעון הכהן, חניך גימנסיה "הרצליה", התנדב לגדוד העברי במלחמת-העולם הראשונה. בין שתי מלחמות-עולם נסע ללמוד חקלאות בקליפורניה והיה לאיכר באחת ממושבות השרון. הוא היה בין המתנדבים הראשונים לצבא הבריטי, ונפל בשבי במערכה ביוון באפריל 1941. 'ובינתיים שבי' מאת ראובן פֶּנְרֵת, חייל יהודי מפולין, יצא לאור בספטמבר 1943 בתרגומו של דב שטוק (מפולנית).³⁵ הספר כתוב כיומן המתחיל בתאריך 22 ביוני 1940, עם נפילתו של המחבר עם חבריו, חיילים בצבא הפולני, בשבי הגרמני בחזית צרפת. הספר נפתח בהקדמה מאת המחבר, ובה הוא מצהיר: "הראפורטאז'ה הרשומה בזה, אינה מכוונת לתאר את החיים במחנות השבויים בגרמניה לכל צדדיהם. פרקים הם, שאינם תובעים לעצמם את גבולות-הסינתיזה; דפים הם שנתלשו מספר-החיות, כמראה עיני שנחרת בזכרוני."³⁶ המחבר עוסק באופן נרחב ביחס המיוחד בו נקטו השופים הגרמנים כלפי שבוייהם היהודים. ב. י. דוחובני התייחס לכך בביקורתו על ספר זה: "בגיהנום של מטה זה יש עוד מדור תחתון, המיועד רק ליהודים. הללו מצוקתם כפולה; כשבויים וכבנים לעם-חרמו של היטלר."³⁷

ברל כצנלסון סיכם כך את פעילותה של "מן המוקד" בהרצאה שנשא בקיץ 1943: "לדעתי, יש גם בספריה "מן המוקד" מן החידוש – הרצון להכניס את העולם החי לתוך הספרות העברית. [...] ב'מן המוקד' נעשה גם נסיון ליצור ריפורטאז'ה יהודית. נדמה לי, שמכל הספריות שישנן בארץ זו עכשיו הספריה הדואגת לדבר הזה."³⁸

תגובות רבות התפרסמו אודות סדרת הספרים "מן המוקד"³⁹ המבקרים הדגישו בדבריהם את חשיבותם של הקונטרסים שראו אור במסגרת ספריית "מן המוקד" כעדויות על השואה ואת

³² בתחילת דצמבר 1943, מופיעה ידיעה על מסירתו של הספר לדפוס; ראו: 1.12.1943. "נמסר לדפוס רשימות חייל עברי", **דבר**, 1. בינואר 1944 התפרסמה מודעת פרסומת על צאת הספר: 18.1.1944. "רשימות חייל עברי" [פרסומת], **דבר**, 4; וראו גם: 21.1.1944. "נתקבלו במערכת", **הארץ**, 4.

³³ ראו למשל: משה מוסנזון, 16.7.1943. "שנאה: מפנקסו של חייל עברי", **דבר**, 2.

³⁴ 29.4.1943. "בשבי הגרמני: מכתבי קצין עברי", **דבר**, 2.

³⁵ 24.9.1943. "ובינתיים שבי", **דבר**, 1.

³⁶ ראובן פֶּנְרֵת, תש"ג. **ובינתיים – שבי**, תרגם מכתב-יד פולני: דב שטוק, מן המוקד, עם עובד: 3.

³⁷ ב. י. דוחובני, 28.10.1943. "ובינתיים – שבי", **הגלגל**, כרך א', גיליון 8: 20.

³⁸ ב. כצנלסון, קיץ תש"ג. שיחה בענייני "עם עובד", **אח"ע**: IV-267-20, עמ' 29.

³⁹ **תחנה ד'** מאת סטרצי: מ. בן-אליעזר, 22.1.1943. "רשימות קורא", **הארץ**, 4.

מן השבי הגרמני מאת שמעון הכהן: ש. שלום, 2.9.1943. "מן השבי הגרמני" ("בשדה ספר"), **דבר**: 2; עזרא זוסמן, 2.9.1943. "מן השבי הגרמני" ("בשדה ספר"), **דבר**: 2.

שנים-עשר פליטים מאת ברכה חבס: ש. פנואלי, כסלו תש"ג. "מן המוקד" ("בשדה ספר"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ח': 105–106; מ. בן-אליעזר, 22.1.1943. "רשימות קורא", **הארץ**: 4.

בלי ירח מאת סטיינבק: מ. בן-אליעזר, 19.3.1943. "רשימות קורא", **הארץ**: 4.

לבן מאת אלישע רודין: ד. בן-נחום, 13.8.1943. "סופר עברי בברית-המועצות", **משמר**: 4.

חשיבותן להווה ולעתיד. ל. קופרשטיין כתב בביקורתו כי המטרה שהוגדרה עבור הספרייה, "להבהרת הכרתנו ולהגברת מאמצנו", "מתגשמת והולכת. גם עצם העלאת התעודות 'מן המוקד' – חשיבות רבה לה." 40. י. ש-לבן⁴¹ כתב על הסדרה:

"יצירה ספרותית כעין זו של 'מן המוקד' דינה לא כדין סיפור, קנה-מידה אחד יסודי לה: האמת, הנאמנות למקור, להווייה. [...] הנפש היא, נפש המספר, אשר לרחשיה יש להאזין, לביטוייה המגומגם, וגם לאלם אשר בה, לאשר לא ניב לו. חותם אמת שכזו טבוע על ספרית 'המוקד'." 42

ש-לבן נדרש גם לתפקידן של עדויות מן השואה: "מחברות אחדות מעלות מתוך עדות ויודי של הפרט, מעמקי נפשו ומרחבי פעולתו, תמונה אחידה של הגורל היהודי בימינו. ייאוש ותקוה, אזלת יד וגבורה, ספקנות מפוקחת ואמונה תמימה. ולא רק עדות לגורל האימים של ישראל בימינו, אלא גם ספרות התנועה, שבאה לשבח אך גם לעורר ולהביע. חוברות אחדות ורבות-משקל הוקדשו לנושא זה." 43

מבקר ספרות בעיתון 'הגלגל' עמד בספטמבר 1943 על הצורך בעדויות בתקופה שבה, לדעתו, הפרוזה טרם בשלה להתמודד עם השואה:

"פרשה זו – הואיל ועדיין לא נעשתה לנחלת ההיסטוריה ועדיין היא כולה הווה, הריהי עוד סתומה ואטומה, ורק הדים קלושים מגיעים לאזנינו מפי בודדים שהצליחו להמלט מתוך ההפיכה. [...] והמעט הזה – חובה עלינו למהר ולהעלותו על הכתב. כי מצוה להציל כל אגל דמע ודם, לבל יאבד בתהום השכחה." 44

ממרחק השנים, אניטה שפירא טענה: "למרות מאמץ זה, בדיקת הספרים שהופיעו בסדרה זו מגלה שהופיעו בה יותר סיפורי מלחמה מאשר סיפורים העוסקים בשואה." 45 לפי אניטה שפירא ותום שגב, ברל כצנלסון העיד במפגש עם נוער בסמינר שהתקיים על הכרמל בקיץ 1944 כי הספרים שיצאו על השואה במסגרת "מן המוקד" לא נמכרו. שפירא כתבה, כי בתור דוגמה ליחסו של

רשימות חייל עברי מאת משה מוסנזון: עמנואל בן-גריון, 25.2.1944. "זכרון בספר", דבר: 4. ובינתים שבי מאת ראובן כורת: י. זמורה, דצמבר 1943. "מפנקסו של מבקר", מחברות לספרות, כרך ב', מחברת ג': 119–118.

40. ל. קופרשטיין, דצמבר 1943. "ספרית 'מן המוקד', גזית, כרך ו', חוברת ד' (ס"ד): 36; ביקורתו עוסקת בספרים הבאים: י"ב פליטים – ברכה חבס; קול דמי אחים – תעודות מגיטאות תש"ג; מכתבים מן הגיטאות, לוקטו בידי ברכה חבס; אחים קרובים נדחים – ברכה חבס; לבן – אלישע רודין; שמעון הכהן – מן השבי הגרמני; ובינתיים – שבי – ראובן כורת.

41. יוסף ש-לבן (1906–1982): חוקר ספרות. יליד שפולה, אוקראינה. היה פעיל ב"החלוץ" ברוסיה ובפולין. עלה ב-1923. לאחר סיום לימודיו בבית-המדרש למורים בירושלים עסק בהוראה. מ-1924 השתתף במאמרים בענייני השעיה והספרות במרבית הבמות הספרותיות בארץ-ישראל.

42. יוסף ש-לבן, 27.7.1944. "ספריה מן המוקד", הפועל הצעיר, 44: 11. במסגרת רצוניה זו, כתב ש-לבן על הספרים: י"ב פליטים – ברכה חבס; קול דמי אחים – תעודות מגיטאות תש"ג; גורל יהודי רומניה – ל. קופרשטיין; שמעון הכהן – מן השבי הגרמני; ובינתיים – שבי – ראובן כורת; רשימות חייל עברי – משה מוסנזון; אחים קרובים נדחים – ברכה חבס; תחנה ד' – גיון סטארצ'י (על לונדון בזמן ההפצצות, 1940); בלי ירח – גיון סטיינבק; בן-אלמוות העם – וואסילי גרוסמן; לבן – אלישע רודין.

43. שם.

44. ג. א., 16.9.1943. "מתוך ההפיכה", הגלגל, כרך א', גיליון 5: 18.

45. אניטה שפירא, 1997. "בין שואה למלחמה", יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, ספרית אפקים: 108.

"הקורא העברי" אל השואה, הוא הביא את נתוני תפוצת הספרים בספריית "מן המוקד". הספרים על הבליון או ספרי מלחמה על מאבק העמים הבריטיים, הנורווגיים והרוסיים "התקבלו באהדה גדולה על-ידי הקוראים. לעומת זאת הספרים שעוסקים בשואה, כמו המכתבים מן הגיטאות, נשארו מונחים על המדפים, ואין להם קונים".⁴⁶

2.1.2. אנתולוגיות בנושא השואה

במהלך השנים 1939–1945 ראו אור עשרים אנתולוגיות של ספרות עברית בארץ-ישראל. האנתולוגיה הספרותית⁴⁷ היא מפעל של כינוס שבמסגרתו עורך (או מספר עורכים) מפרסם יצירות ספרות בקובץ, אם באופן עצמאי ואם במסגרת ציבורית (הוצאת ספרים מסוימת). תוכן האנתולוגיה נקבע בהתאם לקריטריונים מסוימים: עיקרון פואטי, תמטי, כרונולוגי, גיאוגרפי, או פשוט בהתאם להעדפות הספרותיות של העורכים. בשל הגיוון והשוני הרב בין אנתולוגיה אחת למשנהה, האנתולוגיה היא אובייקט שהגדרתו מורכבת. החוקרת אן פרי טענה בספרה בנושא האנתולוגיות בשירה האנגלית, כי האנתולוגיה היא ספר שירה מסוג מיוחד. היא ייחודית במובן, שבשונה מאוסף מיצירתו של משורר מסוים, בחירת השירים אינה מוגבלת למשורר אחד. האנתולוגיה מיוחדת גם מכיוון שההחלטות בנוגע לתוכן הספר הן החלטות של אדם שמטרתו ליצור תוצר מסוג שונה: מבחר מיצירתם של משוררים ספורים או רבים, המאורגנים על-פי עקרונות מסוימים ותוך שימוש בחומרים שונים מכאלה שהיו מצויים בספר שירה פרי עטו של יוצר בודד.⁴⁸

האנתולוגיה היא מוצר תקשורתי המצוי על הציר שבין כתב-עת ספרותי ובין ספר. מחד גיסא, קרובה האנתולוגיה לכתב-העת הספרותי בשל המאפיינים המשותפים כדוגמת עורך, והעיקרון של מספר יצירות המקובצות יחדיו, אך היא נבדלת ממנו בחד-הפעמיות שלה. מאידך גיסא, האנתולוגיה קרובה לספר שהוא קובץ יצירות פרי עטו של יוצר יחיד, אולם גם שונה ממנו, שהרי באנתולוגיה בדרך-כלל הופיע מקבץ של יצירות פרי-עטם של יוצרים שונים. היצירות באנתולוגיה נבחרות אם מתוך העיתונות הספרותית, ואם בעקבות הזמנה מצד העורך ליצירות שטרם פורסמו מהסופרים המוערכים על-ידו. המאפיין המרכזי של האנתולוגיה הספרותית הוא עומק המחשבה שמאחורי מעשה הכינוס ורמתן הספרותית הגבוהה של היצירות המכונסות בה. ככל שהאנתולוגיה כוללת יותר סופרים ומשוררים בעלי-שם, כך ערכה הספרותי עולה, וכך גם צפוי לעלות העניין בה מצד הקוראים.

האנתולוגיה מבקשת לקדם אינטרסים של עורך, של חבורה ספרותית, או של מוסד ספרותי (הוצאה לאור או אגודת סופרים), ועשויה למלא ייעודים כגון: ספר עזר ולימוד, ספר של תולדות הספרות, או כספר קריאה המייצג טעם ספרותי מסוים. האנתולוגיות נפתחות לרוב במניפסט

⁴⁶ שם.

⁴⁷ מקורו של המושג "אנתולוגיה" בשפה היוונית ופירושו המילולי הוא "זֶר" (bouquet). המלה Anthology מורכבת מהמלים פרח (Anthos), והפעל לצרף, לאסוף (Legein). ביוון העתיקה, הייתה האנתולוגיה אוסף מכתמים שנלקטו מיצירתם של משוררים מסוימים או על-פי נושאים מסוימים.

Roy Arthur Swanson & T. V. F. Brogan, 1993. Anthology, in: Alex Preminger and T. V. F. Brogan, **The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics**, Princeton University Press: 74-76.

⁴⁸ Anne Ferry, 2001. **Tradition and the Individual Poem: An Inquiry into Anthologies**, Stanford University Press: 2.

ספרותי. מניפסט הוא "האני מאמין" של יחיד, של חבורה או של דור. הם הביטוי המרוכז והבולט ביותר למשאלות-הלב, לרצונות, לכיוונים ולכוונות של כותביהם.⁴⁹ בהוצאת אנתולוגיה יש משום ניסיון להשפיע על דעת הקהל ולעצבה על-ידי בחירת הסופרים שישתייכו לקאנון הספרותי ועל-ידי קאנוניזציה של טקסטים מסוימים.

עורכי האנתולוגיות במהלך מלחמת-העולם השנייה היו הבולטים שבקרב אנשי הרוח, הסופרים והמשוררים ביישוב היהודי באותם ימים.⁵⁰ אגודת הסופרים קיימה פעילות רציפה בתחום זה, והוציאה לאור ארבעה מאספים ספרותיים במהלך התקופה: בשנת 1940 יצא 'מאסף סופרי ארץ-ישראל: לספרות ולדברי מחשבה'. בשנת 1942 יצא 'סדרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל לספרות ולדברי מחשבה'. בשנת 1943 – 'בסער: מאסף: מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ-ישראל', ובשנת 1944 – 'דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל'. האנתולוגיות של אגודת הסופרים העברים בתקופת השואה היו מפעלים ספרותיים רחבי-היקף, שנועדו בין השאר לסייע לפרנסתם של הסופרים העברים בארץ-ישראל שנפגעה כתוצאה מהמשבר שחל בענף המו"לות. לפי אברהם ברוידס, חשיבותם של מאספי אגודת הסופרים הייתה בהיותם "פרי מאמץ קיבוצי ובימי שיתוק לניב העברי זימנו אלה מספר רב של סופרים בצל קורה אחת, שממנה השמיעו את קולם בצבור, אם בענינים שהזמן גרמם ואם בענינים שכל זמן שעתם".⁵¹ אנתולוגיות אחרות יצאו לאור בהוצאות ציבוריות, לדוגמה: הוצאת הקיבוץ הארצי השומר-הצעיר, ספריית פועלים ובהוצאות פרטיות, כגון: "צ. ליינמן", "אחיאסף", "גזית" ו"עדי".

בשלהי שנת 1940, אפיין א. ד. שפירא את הפעילות הספרותית בארץ-ישראל בתופעת ריבוי האנתולוגיות. לדידו, היצירה הספרותית שראתה אור בעיתונות הספרותית באותה שעה נדחקה הצידה בשל הידיעות שעסקו במלחמת-העולם השנייה: "וודאי נתת פעם דעתך על עתידו של השיר, או הסיפור, בין שכניו בעתון היומי או השבועון הכללי, אלו מאמרים, רשימות ופליטונים שמסביבו, שמצד אחד הריהו כמו מכריז, – בקול ענות חלושה, – על מעלתו המיוחדת והטבעית ומצד שני הריהו כמו מתכוון ומצטמצם כמתוך מצוק של נחיתות [...] אם מתוך כך ואם שלא מתוך כך, שעה זו, דומה, היא השעה של הקובץ".⁵² משמע, שלאור מצב זה, האנתולוגיות היו אכסניות שהקנו ליצירות הספרות מעמד ראוי. עורכי האנתולוגיות ביקשו "לגאול" יצירות נבחרות מן השכחה באמצעות הכללתן בקבצים ספרותיים.

עד להודעת הסוכנות היהודית אודות ההשמדה השיטתית בנובמבר 1942, השואה תפסה מקום שולי באנתולוגיות, אולם לאחר הודעה זו התחולל שינוי יסודי במהותן. לראשונה, ראו אור אנתולוגיות המוקדשות רובן, או אף כולן, לנושא השואה, העוסקות בה באינטנסיביות, לא עוד

⁴⁹ נורית גוברין, 2002. "מניפסטים ספרותיים", קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, כרך ב', הוצאת גוונים: 9. ⁵⁰ דמות בולטת בפעילות הוצאת הקבצים הספרותיים הוא אברהם שלונסקי, שערך שתי אנתולוגיות: 6 פרקי שירה (1940) וניסן (1942); בנוסף, ערך אברהם שלונסקי בתקופה זו גם את האנתולוגיה שירת רוסייה יחד עם לאה גולדברג.

⁵¹ אברהם ברוידס, 1976. פגישות ודברים: עם סופרי הדור, הוצאת מסדה: 285; ההדגשות שלי – ר.ו.ס. ⁵² א. ד. שפירא, אפריל 1941. "ששה פרקי שירה בעריכת א. שלונסקי", מחברות לספרות, שנה ראשונה, מחברת ג-ד: 90-92.

כנושא מתוך מגוון נושאים, כי אם כנושא המרכזי שלהן. שש אנתולוגיות שהשוואה ניצבת במרכזן יצאו לאור בין מאי 1943 למאי 1945. עצם שמותיהן מעיד פעמים רבות על מהותן, למשל: 'בסערי' (1943), 'אבן מקיר תזעקי' (1944) ו'בליל זה: ילקוט משירי הזמן' (1945).

יוצא דופן באנתולוגיות שיצאו לפני הודעת הסוכנות היהודית היא האנתולוגיה 'סדרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל לספרות ולדברי מחשבה' בעריכת אשר ברש, יצחק למדן, אליעזר שטיינמן וצבי וויסלבסקי. המאסף יצא לאור בחודש פברואר 1942 בהוצאת החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל.⁵³ הספר מחזיק 530 עמודים וניכר בו המאמץ לשתף מספר רב של סופרים. מפעל זה נועד לסייע לפרנסת הסופרים העברים בימים של מצוקה כלכלית והצטמצמות כמותן של הבמות הספרותיות. ל'סדרים' היו שותפים לא פחות מ-91 סופרים, משוררים, חוקרים ומבקרים. האנתולוגיה נחלקה לארבעה שערים נפרדים, לכל אחד מהם – עורך שונה. האנתולוגיה בכללותה מגיבה לשואה באופן חלקי, אך יש לציין את סדר השירה בה. בסדר זה 41 שירים הנחלקים לשלושה חלקים, והחלק הראשון שבהם מוקדש לשירה המגיבה על אירועי הזמן. עורך מדור זה, יצחק למדן, הבהיר את הרציונל לחלוקה זו בדבריו בעמוד האחרון של סדר השירה: "סדרה ראשונה – דברי-שירה שהד ימינו, ימי אימה ומבוכה לעם ולאדם, עולה מהם, אם במפורש ואם במרומז ובמסומל [...] יש בה, בחלוקה זו, כדי מתן דמות מסויימת למאסף זה בכללו, שלא יראה כעירוב-פרשיות מקרי, וכדי להקל על העיון בו".⁵⁴

הסדרה הראשונה מכילה 15 שירים שבהם מהדהדים אותות הזמן. רוב השירים הללו עוסקים בשואה, מהם במישרין ומהם בעקיפין. השיר "לנכח החוף" מאת יעקב פייכמן, למשל, הוא תגובה לאסונם של הפליטים היהודים שביקשו לברוח מגורלם המר, אך נדחו בכל החופים עד למותם האכזרי על סיפון האנייה.⁵⁵ שירו של אליהו מייטוס, "תפלתו של קלמן-ליב, שואב מים", מבטא את התערערות האמונה באל. קלמן-לייב הוא יהודי עני ממשוטי העם, המשועבד בפני האל על גורל העם היהודי. הוא מביע את שוועתו בדימויים מתוך עולם התוכן שלו, מתחום שאיבת המים: "ומה לעמך ישראל בְּיָרִיד הַגְּדוֹל וְהַנּוֹרָא? / דְּלִיּוֹ הַמְּלֵאִים הוּא נוֹשֵׂא לְמִשְׁפָּחוֹת אֲדָמָה – / וְהוּא מְפַל פֶּתַח מְגֵרֶשׁ עִם פְּלִי הַרְיָקִים". בני העוולה הולמים בו, והוא כורע על סף ונופל, אולם אף דלת אינה נפתחת בפניו. הוא אומר בתחינה: "וְאֵתָהּ, אֱלֹהֵי אַבְרָהָם, יִצְחָק וְיַעֲקֹב, / מַה שִׁכְתָּ בְּעֶדְךָ בְּעֵנֶן, הַעֲלֵמֵת מִמֶּנּוּ עֵינֶיךָ? / אֵיכָכָה תִרְאֶה אֶת עֵינֶיךָ אֶת דָּמוֹ הַנִּשְׁפָּף וְתִשְׁקֹט?"⁵⁶ בשיר זה עולה התפיסה של הסתר הפנים. קלמן-לייב חושש, שמא הארץ ניתנה בידי רשע וכי אין עין משגיחה על עולמו המטורף של האל, והעולם אינו פועל עוד לפי הגיון ואין בו גמול ועונש. תחושת היעדרו של האל מובילה את קלמן-לייב לייאוש עד לכדי אמירת דברי כפירה באל: "מַעַל כְּתִפֵּי אֲנִי שׁוֹמֵט אֶת עַנְנֵי כְבוֹדְךָ, / וּבְתוֹךְ הָאֲדָמָה אֲכַרְהָ בְּמוֹ יְדֵי לִי קָבֵר, /

⁵³ 4.2.1942. "מאסף סופרי ארץ-ישראל", דבר: 4.

⁵⁴ יצחק למדן [בחתומת: י. ל.], 1942. "לסדר השירים", בתוך: אשר ברש, יצחק למדן, אליעזר שטיינמן וצבי וויסלבסקי (עורכים). סדרים, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 256.

⁵⁵ ראו על השיר בהרחבה לעיל בסעיף 1.1.4: האבל על הנספים באניות המעפילים (1940–1942).

⁵⁶ אליהו מייטוס, 1942. "תפלתו של קלמן-ליב, שואב-מים", בתוך: אשר ברש, יצחק למדן, אליעזר שטיינמן וצבי וויסלבסקי (עורכים). סדרים, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 166.

וְאֵת עֵינַי, כְּלוּ מִיחַל, אֶכְסֶה בְּשִׁבְרֵי-חֶרֶס...⁵⁷ קלמן-לייב מצפה לגאולה, אך זו מבוששת להגיע: "עַד מָתַי עוֹד אֶצְפֶּה לְחֶסֶדְךָ – וְעֵינַי כְּכֶר עֲשָׂשׁוּ?" אך הוא חוזר בו מעוצמת הדברים ומעיד כי הם נאמרים מעוצמת ייאוש, וכי "לֹא דַעַךְ בִּי עֲדִינְךָ סִנְהָ-אֶמּוֹנֶתְךָ". בסוף השיר הוא מתמלא בפרץ אמונה ומביע את אמונתו בכוח האל: "כִּי תִמְלֹט אֶת עַמְךָ מִיַּד עוֹשֵׁקוֹ פֶּחַ / וְתִגְלָה, אֶל שְׂדֵי, בְּעוֹלָם"⁵⁸, והוא מפציר בו להתגלות מהר. סדרת שירים זו היא חטיבה נכבדת המוקדשת לנושא השואה, והיא מדגישה את מרכזיותו של הנושא בסדר היום של אגודת הסופרים. מאסף זה זכה לתהודה שהלמה את סדר הגודל של המפעל של אגודת הסופרים. ביקורות ראו אור ב'דבר', 'הארץ', 'גליונות', 'מחברות לספרות', 'ניסן' ו'הפועל הצעיר'.⁵⁹ ב-18 בפברואר 1942 נערכה מסיבת סופרים לכבוד צאת המאסף באולם הקרן הקיימת לישראל בתל-אביב,⁶⁰ ועל-פי הדיווח בשבועון 'העולם', בין כל המברכים רק ב. בנשלום "נתעכב על הפרובלימתיקה הספרותית של תקופתנו ותבע יתר ערות מצד הסופר לבעיות ימינו הסוערות".⁶¹

2.1.2.1. עלי טרף: משירי העמים במלחמה' (מאי 1943)

האנתולוגיה 'עלי טרף: משירי העמים במלחמה' בעריכת עזריאל שוורץ (לימים: אוכמני) יצאה לאור במאי 1943⁶² בהוצאת "הקיבוץ הארצי השומר הצעיר". הרציונל שהנחה את עריכת האנתולוגיה הוא ייחודי, והוא העיקרון של **לאום המשוררים**. מן המניפסט בפתח האנתולוגיה עולה, כי אחת ממגמותיה של חלוקה על-פי קריטריון לאומי היא להראות את שורשי המאבק הנוכחי כקונפליקט שבין אומות העולם ובין הנאציזם. עזריאל שוורץ ביכה את אדישותו של העולם אל מול האותות, ואת ההתעלמות מהאזהרות שעלו משיריהם של גדולי משוררי העולם. הוא ביקש להציג באנתולוגיה זו את הכרוניקה הטראגית שהיא "כרוניקת הדור וכרוניקת האדם": "כרוניקה טראגית, שראשיתה לפני עשרים-ותשע שנה,⁶³ באותה פרשת-דרכים גורלית בין שתי 'היסטוריות', זו של 'אנוכיות ודם' וזו 'הבוראת חיי עמים ונשמתם' [...] יספרו השירים את פרשת הימים: הנה אתראת המשורר הגרמני על מסע הברברים – ומסביב

⁵⁷ שם: 166–167.

⁵⁸ שם: 167.

⁵⁹ י. יציב, 27.2.1942. "סדרים" ("קו לקו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2; יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 5.3.1942. "עם הסדרים" ("עניינים"), **הארץ**: 2; פנחס לנדר [בחימת: פ. ע.], אייר תש"ב. "סדרים", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ג': 155; ב. י. דוחובני, "סדר ספורים", שם: 155–158; ש. י. פינלס, "סדר שירים", "סדר מאמרים", שם: 158–163; גדליה אלקושי [בחימת: ג. א.], "סדר בקרת", שם: 163–166. זיהוי הכותב נערך על-פי: גדליה אלקושי, 1966. **נחלת צבי: ביבליוגרפיה מוערה של כתבי ד"ר צבי וויסלבסקי**, הוצאת עכשיו: 165; דוחובני כתב סקירה גם על סדר המאמרים של **סדרים** בשבועון **הפועל הצעיר**: ב. י. דוחובני, 2.7.1942. "סדרים", **הפועל הצעיר**, כרך ל"ה, גיליון 37–38: 11–12; עמנואל בן-גריין, 1.4.1942. "סדרים (ספורי המאסף 'סדרים')", **דבר**, מהדורת צהריים: 2; א. ד. שפירא, 1942. "שלהי ניסן: מענה לשון", בתוך: א. שלונסקי (עורך), **ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון**, ספרית פועלים: 96; י. זמורה, מאי 1942. "סדרים", מאסף סופרי ארץ-ישראל לספרות ולדברי מחשבה", **מחברות לספרות**, כרך שני, מחברת א': 94–95; ד"ר ברוך קורצווייל, 26.6.1942. "סדרים (סדר מאמרים וסדר בקורת)", **הארץ**: 3.

⁶⁰ אדר תש"ב. "מידיעות הועד המרכזי", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת א' (ע"ה): 71–72; אגודת הסופרים, [ללא תאריך]. מכתב הזמנה למסיבה לרגל צאת המאסף ב-18.2.1942, **גזנים**, 25: 21440/4; וראו גם: 18.2.1942. "מסיבת סופרים חגיגית", **דבר**: 6.

⁶¹ 26.2.1942. "במסבת הסופרים לצאת המאסף 'סדרים'", **העולם**, כרך 30, גיליון כ"ב: 173.

⁶² ידיעות על הופעת המאסף: מ. בן-אליעזר, 27.5.1943. "הספר הקטן (רשימות קורא)", **הארץ**: 3–4; טבת תש"ד. "ספרים חדשים שנתקבלו במערכת", **מאזנים**, כרך ט"ז, חוברת ג' (פ"ט): 191.

⁶³ הכוונה לשנת 1914, היא שנת פרץ מלחמת-העולם הראשונה.

עדיין שתיקה [...] דומה, אתה שומע מכאן אומות אדירות אומרות: רק אפיזודה, רק 'עניינים פנימיים', ופתאום – כבר תבערה עולמית." ⁶⁴

האנתולוגיה היא על טהרת השירה ובה 38 שירים. השירים באנתולוגיה נאספו מן העיתונות היומית והפריודית, "זו הצוררת בטוריה מאורעות יום-יום וכאבם – ערכם לא ביחודו של כל שיר, אלא בכושר-ההצטרפות שלו לכרוניקה שירית של ימינו, כרוניקה טראגית" ⁶⁵. ניתן לחלק את האנתולוגיה לשתי חטיבות נפרדות: החטיבה הראשונה מכילה שירי מלחמה שנכתבו בין שתי מלחמות-עולם בידי **משוררי אומות העולם**: בלגיה (1), ⁶⁶ גרמניה (1), צ'כיה (1), פולין (4), הולנד (1), צרפת (3), אנגליה (2), יוון (1), סרביה (1) וברית-המועצות (7). ⁶⁷ הבחירה בשירים רבים מאת משוררי ברית-המועצות עשויה להיות מוסברת באוריינטציה המרקסיסטית של העורך עזריאל שוורץ ושל הוצאת "השומר הצעיר". החטיבה השנייה, שתופסת נפח קטן יותר מקודמתה, מכילה את שיריהם של **משוררים בני העם היהודי**. בחטיבה זו שני חלקים: הראשון מורכב משירי יידיש – שבעה במספר. ⁶⁸ החלק השני מכיל שירים עבריים פרי עטם של משוררים בארץ-ישראל. חלק זה הוא הנרחב ביותר מכל שירי העמים, ובו 9 שירים. סך-הכל, גורל היהודים במלחמת-העולם השנייה תפס מקום נכבד באנתולוגיה זו, עם 16 מתוך 38 שירים. הנושא היהודי הוא מרכזי באנתולוגיה, שהרי, לגישת העורך, בלב השירה העולמית ניצבת השירה היהודית, ולדבריו "כאן הפרשה טראגית שבעתיים. לכאורה שירו של המשורר היהודי כשירו של המשורר הפולני, היווני, ההולאנדי: על שכול, על מוות, על נצחיות העם – ואף-על-פי-כן משהו נוסף, משהו שאין למצוא במשוררי העמים, והוא – עלבון הדידות, הרגשה מר-מרה, 'כי הפקר היינו ללא דין ודיין'". ⁶⁹ מצבו של העם היהודי – שנבדל לרעה מגורלם של עמים אחרים במלחמה זו – מוצא את ביטויו בשירו של המשורר היהודי. מאפייני שירת השואה היהודית, לפי שוורץ, הם התפילה העמוקה ותביעת-הדין החמורה. שורת הסיום נותנת ביטוי לתפיסתו החברתית של שוורץ: "יעוד? ודאי. יעוד טראגי, אך בשוליו – זוהר. בימינו אין לו שם אחר אלא סוציאליזם". ⁷⁰

השיר הראשון בחטיבת שירי **משוררי אומות העולם** ⁷¹ הוא שירו של אמיל ורהרן על גרמניה ("עני, גרמניה!") שנכתב בימי מלחמת-העולם הראשונה, ובו כתב ורהרן: "הִסְטוֹרְיָה שְׁלֶךְ –

⁶⁴ עזריאל שוורץ [בחתומת: ע. ש.], 1943. [מניפסט], בתוך: עזריאל שוורץ (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 5.

⁶⁵ שם.

⁶⁶ המספרים בסוגריים לאחר שם המדינה מציינים את מספר השירים שהתפרסמו מאת משורריה.

⁶⁷ חצי מ-22 השירים בחטיבת שירי אומות העולם תורגמו בידי א. שלונסקי. לאה גולדברג תרגמה שלושה שירים, עזרא זוסמן תרגם שלושה שירים, פנחס לנדר תרגם שני שירים, י. ליכטנבוים תרגם שני שירים וב. אפרים תרגם שיר אחד.

⁶⁸ ארבעה מהם תורגמו על-ידי אברהם שלונסקי, ושלושת הנותרים בידי: לאה גולדברג, מ. בסוק ושמשון מלצר.

⁶⁹ שוורץ, 1943. שם: 6.

⁷⁰ משפט הסיכום של המניפסט תאם את תפיסת העולם של העורך עזריאל שוורץ ואת תפיסתה של ההוצאה.

⁷¹ בחטיבת שירי **משוררי אומות העולם** מופיעים שירים פרי עטם של: אמיל ורהרן (בלגיה); יוהנס בכר (גרמניה); קרל צ'פק (צ'כיה); קז'ימ'ר' וְיָז'ינְסקי, ולדיסלב בְּרוּנְבֶּסקי, אלמוני ויולן טובים (פולין); טין דה פריז (הולנד); ז'ול סופרניי, פול אלוואר ואלמוני (מן המחותרת) (צרפת); ו. ה. אוֹן וְהַרְבֵּרֵט ריד (אנגליה); אליה פֶּפְדִּימִיטְרִיו (יוון); רְדוּלְהָ סְטִינְסקי (סרביה); אנה אחמטובה, מ. איסקובסקי, פִּימֶן פֶּנְצִינקו, ק. סימונוב, איליה אָרְנְבוֹרג, אלכסי סוֹרְקוֹב ונ. רוֹדְנִיב (ברית-המועצות).

אָנְכִיּוֹת וְדָם⁷² שיר זה קיבל משנה-תוקף כשלושים שנה מאוחר יותר, על רקע אירועי מלחמת-העולם השנייה. משוררים שונים תיארו את החורבן במדינתם בעקבות מלחמת-העולם השנייה. יולֵן טֹבִים כתב על חורבנה של העיר וארשה. המשורר הבריטי הרברט ריד תיאר את המראות המחרידים לאחר הפצצה ב"בליץ" בלונדון. אלמוני בשיר "שְׁמֵי סַעַר" ביכה את גורלה של פריז. ו. ה. אוֹדֵן גולל את גורלם של הפליטים באירופה הכבושה ומ. אִיִּסקוֹבֶסקִי כתב אף הוא על גורל הפליטים, ותבע בשירו נקם בהיטלר ובעם הגרמני. המשוררת הסובייטית אנה אחמטובה הגיבה בשירה לקול התותח הראשון בלנינגרד. שירים רבים לאורך החטיבה מעלים קריאה למרד, ועוסקים במחטרות ובפרטיזנקה. כך למשל שירו של טֵין דֵה פְּרִיז על אמסטרדם. רְדוּלָה סְטִינְסְקִי כתב על נקמתם של הפרטיזנים הבוסנים בכובשיהם, והמשורר הסובייטי נ. רוֹדְנִיב כתב על הפרטיזנקה, על שבועת ההגנה על המולדת ועל הנקם למענה.

חטיבת **שירי המשוררים היהודים** נחלקת, כאמור, לשני חלקים – שירי יידיש ושירים עבריים. במדור **שירי היידיש**⁷³ התגובה לידיעות על ההשמדה עולה כמעט בכל השירים.⁷⁴ במדור השירים פרי-עטם של **משוררי ארץ-ישראל** מופיעים שירים פרי עטם של יהודה קרני, יעקב פיכמן, ש. שלום ואביגדור המאירי. חותמים את האנתולוגיה שיריהם של ארבעה מהמשוררים המקורבים אל עזריאל שוורץ, בני חבורת "יחדיו": רפאל אליעז,⁷⁵ נתן אלתרמן, לאה גולדברג ואברהם שלונסקי. שירו של יעקב פיכמן, "הֶסְפֵּנוּ לְגֹן", הוא שיר נקם התובע, לנוכח היגון והיאוש, "יום לְלִיל חֶשֶׁל אֶגְרוֹן-ף-נֹקְמִים".⁷⁶ נתן אלתרמן הוא המשורר היחיד מבין המשוררים הארץ-ישראלים, ששניים משיריו נבחרו להידפס באנתולוגיה ("מכל העמים" ו"תפלת נקם"). הדבר מעיד כנראה על עליית מעמדו של אלתרמן באותם ימים כמשורר לאומי מרכזי, שמבטא בשירתו באופן נוקב את התחושות ואת הלך הרוח בקרב היישוב. שירו של אלתרמן, "מכל העמים",⁷⁷ ראה אור לראשונה בעיתון 'הארץ' ב-27 בנובמבר 1942, ארבעה ימים בלבד לאחר ההודעה הרשמית מטעם הסוכנות היהודית בדבר השמדת היהודים.⁷⁸ זהו, לכל הדעות, אחד השירים הידועים ביותר מבין השירים שנכתבו על השואה בזמן אמת. השיר השני מאת נתן אלתרמן, "תפלת נקם", לקוח מתוך היצירה 'שמחת עניים'.⁷⁹ מספר רשימות ביקורת התפרסמו אודות המאסף, והן התמקדו בחטיבת השירים היהודים. המבקרים חזרו והדגישו את איכויותיו השיריות של "מכל העמים" מאת נתן אלתרמן. כך,

⁷² אמיל ורהרן, 1943. "עני, גרמניה!", בתוך: עזריאל שוורץ (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 7–8.

⁷³ בחטיבת שירי היידיש מופיעים שירים מאת: א. נ. שטנצל, פ. בִּינְצְקִי, פֶּרֶץ מַרְקִישׁ, ה. לֵוִיק, דוד איינהורן ושני שירים מאת קדיה מולודובסקה.

⁷⁴ ראו על שירי היידיש שבאנתולוגיה בהרחבה להלן בסעיף 3.3.1: תרגום ספרות היידיש וכינוסה באנתולוגיות הספרותיות.

⁷⁵ שירו "הביתה" שנדפס במאסף זה, נדפס קודם לכן בניסן (1942).

⁷⁶ יעקב פיכמן, 1943. "הסכנו ליגון", בתוך: עזריאל שוורץ (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 62–63; השיר ראה אור קודם לכן: 13.11.1942. "הסכנו ליגון... דבר: 2; כונס בתוך: תמוז תש"ג. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 57.

⁷⁷ השיר נדון במסגרות רבות. ראו עליו בהרחבה אצל: מרדכי נאור, 2006. **הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדריאה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 102–104.

⁷⁸ ראו על השיר בהרחבה לעיל, בסעיף 1.2.1: התגובה המיידית של העיתונות הספרותית.

⁷⁹ ראו על היצירה בהרחבה להלן, בסעיף 4.1: בין החזית ובין העורף: איוס הפלישה וספרות התעמולה להתגייסות (1940–1942).

למשל, מבקר החתום בראשי-התיבות "ש. ו." כתב מתוך הרושם הרב שעשתה עליו חטיבת השירים היהודים: "אך מזעזעים ביותר הם השירים היהודיים כי גדולה ביותר היא הטרגדיה היהודית. היא נגלית בכל מוראה בשירו של נ. אלטרמן – 'מכל העמים'." ⁸⁰ משה בן-אליעזר ⁸¹ כתב על המאסף בשתי רשימות ביקורת שונות. באשר למתרגמים הוא כתב, כי "הצליחו למסור בניב העברי את אנקותיהם וקינותיהם של משוררי עמים שונים על חורבן ארצם ומולדתם." לטענתו, השירים במאסף מבטאים את מצוקת הדור: "הרבה שירים בקובץ קטן זה מוכיחים, כי יש לו למשורר רגעים של עלית נשמה, שבהם הוא מצליח לתת בטוי לרגשות הטמירים שבלבנו, ואשר לכן עושות עלינו השורות המבורכות שלו רושם בל ימחה." ⁸² כחצי שנה לאחר מכן כתב בן-אליעזר ברשימת ביקורת נוספת: "כשהקורא מדפדף בקובץ הקטן והנאה הזה, אי אפשר לו שלא להתעכב על כמה שירים, שהם טורי פנינים אם לפי תכנם או לפי צורתם." הוא מציין כדוגמאות לכך את השירים: "את חכי ליי" מאת ק. סימונוב, "מכל העמים" מאת נתן אלטרמן ו"האמנם עוד יבואו" מאת לאה גולדברג. ⁸³

2.1.2.2. 'בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ-ישראל'

(אוקטובר 1943)

האנתולוגיה 'בסער' בעריכת יעקב פייכמן יצאה לאור בהוצאת אגודת הסופרים העברים בסתיו 1943. ⁸⁴ קובץ זה, כפי שמעידה כותרת-המשנה שלו, הוא מחווה מאת הסופרים העברים לחיילים ולחיילות העברים. הציפייה ממאסף המוקדש לחייל היא, שהוא יכיל ספרות על גבורה, שירי לכת ותעמולה. אך בפועל, יצירות הספרות באנתולוגיה עוסקות ברובן בשואת יהדות אירופה. המאסף מחזיק 392 עמודי דפוס, מפעל הוצאה לאור שהוא בעל היקף נכבד בתקופה של מגבלות חמורות על הנייר. הוצאתו הייתה כרוכה בקשיים רבים. לפי דבריו של יעקב פייכמן בסוף הקובץ, חל עיכוב בהופעת הקובץ בשל סירוב מצד המוסדות הממשלתיים לקצוב את מעט הנייר עבור המאסף, והוא העיד ש"עצם הופעתו היה מפני גורמים שאינם תלויים בווד, בחזקת סכנה". בדצמבר 1942 נאלצה האגודה לנקוט בצעד יוצא דופן על-מנת להגשים מפעל זה, כאשר

⁸⁰ ש. ו., 27.8.1943. "לספרייתנו נוסף", **במעלה**, גיליון 16 : 11.

⁸¹ **משה בן-אליעזר (1882–1944)**: סופר, מבקר ומתרגם. יליד שטוטשין, פלך וילנה. למד תחילה בעירו ואחר כך ביישיבת מיר, שם נתפס להשכלה ואז החל בכתיבה. בשנים 1906–1910 ישב בארצות-הברית שם הקים את העיתון העברי **שבליים** (1909). חזר לפולין ולרוסיה. ערך את עיתוני הילדים **השחר**, **בן שחר** ו**שתילים**. לאחר מלחמת-העולם הראשונה חי בקובנה, שם ניהל את לשכת העיתונות שליד המיניסטריון היהודי בליטא. מקובנה יצא לגרמניה ומשם עלה לארץ-ישראל ב-1925 והשתלב במערכת עיתון **הארץ**.

⁸² מ. בן-אליעזר, 27.5.1943. "הספר הקטן (רשימות קורא)", **הארץ** : 3–4.

⁸³ מ. בן-אליעזר, 14.1.1944. "מספרות המלחמה (רשימות קורא)", **הארץ** : 4.

⁸⁴ ידיעה על הופעת המאסף נתפרסמה ב: תשרי-חשוון תש"ד. "ספרים חדשים שנתקבלו במערכת", **מאזנים**, כרך י"ז, חוברות א'–ב': 111.

נציגי אגודת הסופרים פנו אל המפקח הצבאי לאזור לוד⁸⁵ וכך אל הוצאות לאור בבקשה שיתרמו למפעל זה. המאסף ראה אור בסופו של דבר בעזרת תרומה של בתי-דפוס שונים.⁸⁶

פרק הזמן שעבר מאז ההחלטה על הוצאת המאסף ועד לצאתו שינה את מטרת המאסף והקנה לו צביון שונה מזה שיועד לו מלכתחילה. שני התהליכים המרכזיים שהתרחשו בפרק זמן זה הם הודעת הסוכנות היהודית מנובמבר 1942 על ההשמדה השיטתית של יהודים, ותחילת המפנה במלחמה לטובת בעלות הברית, שהפחית את הצורך הדחוף בהתגייסותם של בני היישוב היהודי. בדברים שניסח ועד אגודת הסופרים בתמוז תש"ג (יולי 1943) ונדפסו בפתח המאסף, נכתב: "בפרק זמן זה, שבו נבקע שחר של נצחון לעמים הלוחמים לחיים ולחרות, גברו על אחת שבע הפורענויות של אומנתנו." מדברי פיכמן, שנראה כי נכתבו בסמוך לצאת המאסף ונדפסו בעמוד האחרון של הספר עולה, כי "למאסף [...] אופי אחר מכפי שהוכרז עליו לכתחילה. הספר, כפי שעלה במחשבה לפנינו, נועד להיות בעיקר אמצעי לתעמולה, והחומר – בחלקו הגדול – מלוקט מספרות ההוה והעבר."⁸⁷ לבסוף, הושם דגש על הספרות בת-הזמן, מה שעשוי להסביר את ריבוי היצירות שעניינן השואה במאסף זה.

המשתתפים במאסף הם מגדולי המשוררים, הסופרים, החוקרים והמבקרים של התקופה. המאסף נחלק לשישה חלקים.⁸⁸ החלק הראשון מכיל דברי פתיחה: דברי פתיחה מאת העורך, דבר ועד אגודת הסופרים, פניית הסופרים העברים לסופרי העולם, הדברים שנוסחו בידי האגודה אל היישוב, אל האחים המעונים בגולה ואל העמים והממשלות בכינוס הסופרים שהתקיים ב-12–13 ביולי 1942, וכן החלטות כינוס הסופרים העברים בחולדה (7 ליוני 1943). החלק השני מוקדש לשירה. החלק השלישי – לסיפורת, הרביעי – למאמרים עיוניים, החמישי – לרשימות אקטואליות, והשישי – לרשימות ספרותיות.

בפתח המאסף ניצב מניפסט שנכתב בידי העורך יעקב פיכמן. המניפסט מנסח את אחד הרעיונות המרכזיים הניצבים מאחורי כינוס האנתולוגיה – מחווה לחיילים העברים שהתגייסו לצבא הבריטי. אך במקביל למטרה זו ניצבת מטרה נוספת למאסף, והיא להוות "ספר על גורל ישראל". וכך כתב פיכמן בדברי הפתיחה:

"עלים אלה, שסופרי ישראל מגישים שי לחיילת ולחייל העברים, אינם עלים לתעמולה, אינם גם דברים ממצים את כל עומק הטרגיות הישראלית בשעת בלהות זו, כי אם ספר על גורל ישראל, ובראש וראשונה אות אהבה ואות הודיה עמוקה לאלה, ששמעו לקול לבבם וקדשו את שמנו והצילו את כבודנו, כבוד ישראל, וגוללו מעלינו, לוא גם במקצת, את חרפת

⁸⁵ "החומר, שנאסף בזהירות עד עתה, מוכן לדפוס, אך מפני חוק הצמצום של הניר אנו עומדים בפני קשיים גדולים בקבלת הרשיון להדפסת המאסף, בעוד שמצב השעה מחייב את הופעתו בהקדם האפשרי. אנו פונים לכ' המפקח הצבאי [...] שיואיל להמליץ על נתינת רשיון ונייר לספר זה."; ראו: הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 8.12.1942. מכתב אל המפקח הצבאי לאיזור לוד, גנזים, 25: 21423/4.

⁸⁶ בתחילת הספר, מופיעה תודתה של אגודת הסופרים לבתי-הדפוס: "אחדות", "דבר", "הארץ", "הפועל הצעיר" ו"שושני", שהשתתפו במפעל המאסף בהזיילם את מחיר ההדפסה. ככל הנראה, הוועד הלאומי תרם אף הוא להוצאה לאור; לפי הכיתוב בגב הספר, לוועד הלאומי היה חלק בהוצאת המאסף. על גב הספר נכתב: "ברכת הישוב לחיל ולחיילת ולכל בני הישוב המסורים למאמץ המלחמה / הוועד הלאומי".

⁸⁷ יעקב פיכמן, תש"ג. "מאת העורך", בסער: מאסף, מוגש לחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 360.

⁸⁸ מלבד מאמרו של יצחק בער שהובא כנראה בטעות במדור הסיפורת. בתוכן העניינים מקוטלג המאמר בחטיבה השלישית.

המסתכלים, העומדים על הדם השפוך בידי אויב, שקם להשמידנו בכל מקום שתשיגנו ידו הארורה.⁸⁹

לפי פיכמן, המתגייסים ממלאים את הצו של הצלת הנפש והגוף של האומה היהודית, וכך פיכמן מציג את הקשר שבין ההתגייסות לבין שואת יהודי אירופה. ואמנם, לאורך האנתולוגיה כולה קשורים שני הנושאים זה בזה, והקשר ביניהם מובלט.

המכנה המשותף לשירה שבקובץ הוא נושאה: **שואת יהודי אירופה**.⁹⁰ גולת-הכותרת בשירי המאסף הוא שירה של לאה גולדברג הפותח במלים "האמנם עוד יבואו ימים בסליחה ובחסד", שנדפס קודם לכן בעיתונות היומית וכן באנתולוגיה 'עלי טרף' (ראו לעיל)⁹¹ שירים נוספים שנושאים השואה הם שיריהם של יעקב כהן, יעקב פיכמן, נח פלנטובסקי, ש. שלום, אברהם שלונסקי, אביגדור המאירי, אברהם ברוידס, פינחס לנדר, זלמן שניאור, יצחק למדן, י. קרני, ראובן גרוסמן ועוד.⁹²

המדור הבא הוא מדור הפרוזה והפובליציסטיקה, ובו קטעים מאת רחל פייגנברג, א. שטיינמן, אשר ברש, חיים הזז, דוד שמעוניוביץ, ש"י עגנון, יעקב רבינוביץ, מ. סמילנסקי, יהודה בורלא ועוד. המשותף לרוב היצירות במדור זה הוא **ההתייחסות העקיפה לאירועי השעה באמצעות האנלוגיה והאלגוריה**. גולת הכותרת בין קטעי הפרוזה הוא סיפורו של ש"י עגנון, "האדונית והרוכל".⁹³ מגמה נוספת המתגלה בקטעי הפרוזה היא מגמת **אקטואליזציה של אירועים מן העבר**. כך, למשל, רחל פייגנברג מביאה שלושה סיפורים על ימי הפרעות ביהודי אוקראינה בשנים 1919–1920.⁹⁴ הקשר שבין המאורעות הנוראים של ימי הפרעות ביהודי אוקראינה לבין הטבח בימי השואה ברור וגלוי לעין. מאמרו המחקרי של יצחק בער, "גירוש היהודים מספרד", עוסק ב"פתרון בעיית היהודים" בספרד, ובסופו שואל המחבר: "היום חזרו ונשנו אותם המעשים. [...] איך אפשר שמעשים כאלה חוזרים ונישנים מתקופה לתקופה?"⁹⁵

המדור הרביעי מכיל מאמרים עיוניים ומחקריים בתולדות היהדות, שביניהם ראויים לציון מאמריהם של יחזקאל קויפמן, "הנבואה הספרותית והאמונה הישראלית העממית" ושל ש. א. הורדצקי, "גלות וגאולה במסתורין הישראלי". כמו כן, הביא פ. לחובר קטע מ"ספר הזוהר" שכותרתו "ימות המשיח". מספר מאמרים במדור זה עוסקים בתולדות הציונות וארץ-ישראל: מובאים שלושה מכתבים מאת יוסף טרומפלדור, מאמר של א. ציוני על ארתור רופין, ומאמר

⁸⁹ יעקב פיכמן, תש"ג. "בשער", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים: [1–2], לא ממוספר; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

⁹⁰ אחדות מהיצירות שכוונסו במאסף זה נדפסו לפני כן בעיתונות היומית, ביניהן: שירה של לאה גולדברג הפותח במלים "האמנם עוד יבואו ימים" (**דבר**, 19.2.1943), שירו של ש. שלום "צוואה" (**דבר**, 7.4.1942), שירו של פנחס לנדר "שבת" (**גליונות**, סיון-אלול ת"ש) ושירו של יעקב פיכמן "על גיטו ורשה השרוף" (**דבר**, 9.7.1943).

⁹¹ לאה גולדברג, תש"ג. [האמנם עוד יבואו ימים], יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים: 2.

⁹² דיון בחלק משירים אלה – ראו לעיל בפרק הקודם.
⁹³ ש. י. עגנון, תש"ג. "האדונית והרוכל", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 84–93; דיון בסיפור זה – ראו לעיל בסעיף 1.2.2.2: הסיפורת על חורבן יהדות אירופה.

⁹⁴ סיפורים אלה נרשמו על-ידה 22 שנה לפני כן, כאשר חיברה את הפרקים "בימי-זעם", "מגילת דובובה" ו"נע-ונד".

⁹⁵ יצחק בער, תש"ג. "גרוש היהודים מספרד", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 132.

מאת נחום סלושץ, "ממדבר נחליאל", שעניינו עיון במקרא. בנוסף, מובאים מאמרים העוסקים בגרמניה ובצרפת בימות המלחמה הנוכחית, ובהם מאמרו של מנחם לנדאו "החטא שחטאה גרמניה" ומאמרו של מ. כרמון על צרפת.

המאסף ממחיש את ההשפעה המיידית של מאורעות התקופה על סדר היום הספרותי, שהרי בתוך שנה מאז שהוחלט על הוצאתו, נשתנתה מגמתו מהמטרה שנועדה לו מלכתחילה. הודעת הסוכנות היהודית על ההשמדה (נובמבר 1942) משנה באחת את סדר היום הציבורי של היישוב, ובתוך כך גם את סדר היום של קהילת הסופרים. כתוצאה מכך, נשתנה, כאמור, צביון המאסף, והעניין ניכר בעיקר במדור השירה, שהמסה הקריטית שלו עוסקת בשואה.

מספר ביקורות נכתבו על המאסף.⁹⁶ המבקרים כולם הדגישו ברשימותיהם את היות המאסף פרי של מאמץ משותף של סופרים ארצישראליים רבים. עמנואל בן-גריון⁹⁷ כתב על 'בסער': "הפעם התרכזו אנשי משמרות וסיעות שונים מסביב לנושא אחד והעמידו את עצמם כאילו בשרות אחר".⁹⁸ במאמר מסכם שפרסם בן-גריון על ספרות המלחמה העברית כעבור שנה וחצי, הוא כתב בהבלטה על מעמדו החלוצי של קובץ זה, אשר בו: "ניתנו דוגמאות לשירה, לסיפור, למחשבה, למחקר 'לוחמים'. את הספר הזה אפשר לראות כחלוץ ספרות המלחמה שלנו, כמבשר של מה שעתיד היה להינתן (ואמנם כבר ניתן), וכן כמבליט את אשר נבצר מאתנו לתת."⁹⁹ נתן גרינבלאט כתב: "ואמנם חותם האימים והזועה טבוע ברבים מדפי 'בסער', והולכים כאן כרגיל בראש, מי בזעקה ומי בצקוקן-לחש – המשוררים, שרובם ככולם מעורבלי ניב ומשולים למתדפקים על שערים נעולים."¹⁰⁰ ברוך קורצווייל¹⁰¹ פרסם רצנייה נרחבת על 'בסער', בה הוא ביקר את הבחירה לאגד סופרים כה רבים במאסף. הוא טען, כי המכנה המשותף לכל הפריטים במאסף הוא, ש"כמעט מכולם עולה נימה אחת, ההד המזעזע למאורעות זמננו". עוד, הוא טען, כי "מובן מאליה שבשירים מורגשת התגובה הבלתי-אמצעית ביותר", אם כי "הרבה שירים חסרים היכולת לתת ביטוי ההולם את המתרחש בתקופתנו." מבין השירים, הוא ציין כי היצירות הליריות הטובות במאסף בעיניו הן 'צוואה' לש. שלום ו'תפלת נקם' ליצחק למדן.¹⁰²

כחודשיים לאחר צאת המאסף, נערכה הוועידה ה-11 של אגודת הסופרים (דצמבר 1943). החלטה מספר 11 של ועידה זו מברכת על השלמת מפעל המאסף: "הוועידה שולחת ברכת-אחים

⁹⁶ פנחס לנדור [בחתימת: פ. עזאין], דצמבר 1943. "בסער", **גזית**, כרך ו', חוברת ד' (ס"ד): 32–33; נ. גרינבלאט, שבט תש"ד. "על שלשה קבצים", **מאזנים**, כרך י"ז, חוברת ה': 295; עמנואל בן-גריון, 5.11.1943. "זכרון בספר (סקירה)", **דבר**: 3; ב. קורצווייל, 11.2.1944. "בסער", **הארץ**: 5.

⁹⁷ **עמנואל בן-גריון (1903–1987)**: מבקר. יליד ברסלוי. בנו של הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי. נתחנך בבית אביו ובבית-ספר כללי ובאוניברסיטה בברלין. עלה ב-1936 ועסק בעבודות ספרותיות שונות וכן בניהול "בית מיכה יוסף" בתל-אביב. שקד עם אמו על הוצאת עזבונו הספרותי של אביו.

⁹⁸ עמנואל בן-גריון, 5.11.1943. "זכרון בספר (סקירה)", **דבר**: 3.

⁹⁹ עמנואל בן-גריון, תש"ה. "ספרות מלחמה בעברית", **תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 348–354.

¹⁰⁰ נ. גרינבלאט, שבט תש"ד. "על שלשה קבצים", **מאזנים**, כרך י"ז, חוברת ה': 295.

¹⁰¹ **ברוך קורצווייל (1907–1972)**: מבקר וחוקר ספרות. יליד פירניץ, מורביה. למד בישיבה וסיים לימודיו באוניברסיטת פרנקפורט (1933). עסק בהוראה בגימנסיה היהודית בברין, מורביה (1933–1939). עלה ב-1939. עד 1942 היה תלמיד מחקר באוניברסיטה העברית ובשנים 1942–1956 עסק בהוראה בחיפה. פרסם בעיתונות העברית, ובעיקר **בהארץ**, מסות ומחקרים על ספרות עברית וכללית מאז שנת תש"ב.

¹⁰² ב. קורצווייל, 11.2.1944. "בסער", **הארץ**: 5.

לחיילים ולחיילות העברים העומדים במערכה הקשה לשחרור העולם וגאולת ישראל ומצינת בסיפוק את תרומת הסופרים למאמץ המלחמה בהוצאת המאסף 'בסער' שנערך בידי יעקב פייכמן.¹⁰³

2.1.2.3. 'דברי סופרים': מאסף סופרי ארץ-ישראל' (אוגוסט 1944)

המאסף 'דברי סופרים'¹⁰⁴ בעריכת אשר ברש ויצחק למדן יצא לאור באוגוסט 1944¹⁰⁵ בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל של אגודת הסופרים העברים בהשתתפות קרן התרבות באמריקה.¹⁰⁶ ההחלטה על הוצאת המאסף התקבלה בסמוך להופעת המאסף 'סדרים' בפברואר 1942 באותה הוצאה,¹⁰⁷ ובדצמבר 1943 נמסר לדפוס.¹⁰⁸ מטרת החברה למפעלי הספרות העברית, על-פי אברהם ברוידס, הייתה לעודד את היצירה המקורית על-ידי הקמתם וביסוסם של מפעלים ספרותיים, וכך לסייע לסופרים העברים בארץ-ישראל, שהיו נתונים במצוקה כלכלית, לעסוק בעבודתם הספרותית.¹⁰⁹ החברה למפעלי ספרות נוסדה על-ידי א. ז. בן-ישי ואליעזר שטיינמן בסתיו תרצ"ח, בעצם ימי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, כאשר בעלי המניות בחברה היו סופרים.¹¹⁰

האנתולוגיה מכילה 339 עמודים, ובה 67 פריטים שנכתבו בידי 64 סופרים. הקובץ נחלק לשלושה מדורים: סיפורת, שירה ופובליציסטיקה. זהו הספר הראשון שיצא בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית מאז הכרזת הסוכנות היהודית על ההשמדה השיטתית, וביטוי לכך ניתן בעמוד הפתיחה של האנתולוגיה, שכותרתו "נזכור!". הנוסח פותח בבני העם היהודי שנשפו: "נזכור בכאב ובחרון את נשמות אחינו ואחיותינו הקדושים והטהורים שנפלו בידי מרצחים טמאים נטולי צלם אלהים [...] נזכור את כלם, שנשמדו ונגדעו ונהרסו ונחרשו בידי זדים מטרפים וטמאי נפש, נזכור, – לא נשכח!" לאחר מכן, הציווי "נזכור!" נאמר גם לגבי המוסדות היהודיים שנחרבו: בתי-המדרש, בתי-הכנסת, מוסדות הצדקה, בתי-הספר, הספריות ובתי-הקברות.

¹⁰³ 12.1.1944. "החלטות ועידת הסופרים העברים", **דבר** : 3.

¹⁰⁴ ויכות התגלע סביב בחירת השם למאסף. יש שהציעו לשמור על הכותר 'סדרים'; בישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים מיום 13.6.1944, אמר אריכא: "שמעתי כי הוחלט לקרוא למאסף סופרי ארץ-ישראל בשם 'דברי סופרים'. בישיבת הנהלת החברה החלטנו להשאיר את השם 'סדרים' כדי שיהיה המשך למפעל המאספים. גם בישיבת הוועד לא קבענו שם מסוים ואיך נקבע השם הזה". ברש ענה: "שני העורכים הסכימו לשם זה. אפשר שמבחינה פורמלית אין הדבר בסדר, אבל בינתיים נדפס כבר השם על גבי השער ואין לשנות". הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 13.6.1944. ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25.

¹⁰⁵ 4.8.1944. "מאסף סופרי ארץ-ישראל", **דבר** : 1.

¹⁰⁶ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, מכתב אל י. רוקח, ראש עיריית תל-אביב, **גנזים**, 25 : 21420/4.

¹⁰⁷ לפי הידיעות: "הנהלת החברה למפעלי ספרות שליד אגודת הסופרים החליטה להוציא מאסף חדש, ודואגת עתה להשגת הנייר הדרוש. עם הבטחת הנייר תבוא הודעה לסופרים."; 26.3.1942. "מאסף חדש לסופרי ארץ-ישראל", **דבר** : 3, וכן: ניסן תשי"ב. "מידיעות הוועד המרכזי של אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ב' : 136.

¹⁰⁸ 17.12.1943. "סופר וספרי", **הארץ** : 4.

¹⁰⁹ אברהם ברוידס, 1976. **פגישות ודברים: עם סופרי הדור**, הוצאת מסדה : 285.

¹¹⁰ ב-7 בדצמבר 1937 החליטה האגודה להקים מפעל עצמאי בשם "קרן הספרות והסופר". כבאי כח הוועד המרכזי למפעלים אלה נבחרו ש. גינצבורג וא. שלונסקי. ב-15 ביוני 1938 נרשמה "קרן הספרות והסופר" באופן רשמי אצל רשם החברות תחת השם "חברה למפעלי ספרות בע"מ". ב-י"ג כסלו תרצ"ט [6.12.1938], לרגל קבלת אישור לקיומה של החברה, נקראה האסיפה המייסדת בראשות שאול טשרניחובסקי, שכיהן אז כיו"ר ההנהלה וכנשיא אגודת הסופרים. שיתוק המו"לות פגע לא רק בעשרות הסופרים, שהספרות הייתה פרנסתם היחידה, אלא גם במאות משפחות שפרנסתן באה באופן ישיר או עקיף מתעשיית הספרות; רנה צביאלי, 1995. **הדינמיקה החברתית של חבורת הסופרים "יחדיו" ופואטיקת השירה שלה**, כרך א', עבודה לתואר "דוקטור", אוניברסיטת תל-אביב : 94.

הפריט השני המופיע בפתח האנתולוגיה מוקדש לזכר שאול טשרניחובסקי, שהיה נשיא כבוד של אגודת הסופרים העברים לאחר מותו של ח. נ. ביאליק, ונפטר באוקטובר 1943.¹¹¹ מדור הסיפורים מכיל 14 סיפורים, רובם מתרחשים על רקע ארץ-ישראל ועוסקים בהווי היישוב היהודי ובקשיי ההתיישבות, כדוגמת סיפורו הארץ-ישראלי של צ. ז. ויינברג וכן סיפורים ירושלמיים מאת סופרי "המשמרת הצעירה", כגון זה של עזרא מנחם. סיפורו של אשר ברש "העין" מתרחש על רקע עיירה בגולה, ומתאר את היחסים שבין היהודים לגויים בעיירה. מדור השירים כולל 31 שירים, והדי הזמן מורגשים בו היטב. השואה היא הנושא של מספר שירים, כדוגמת שיריהם של י. צ. רמון, ש. שלום, יצחק עוגן ויצחק תבורי וכן שירו של בנימין טננבוים, "עטי איך אטבלה בדם", שעניינו בהיבט אחר של השואה – הפרובלמטיקה שבכתיבה על השואה.¹¹² מקום נכבד במאסף זה מוקדש לקבוצת ה"סופרים במדים".¹¹³ נח שטרן ודב חומסקי פרסמו משירתם במאסף, ובחלק משיריהם מורגשת הוויית המלחמה. במדור המאמרים נכללים 17 מאמרים בתחומים שונים בחיי הספרות והתרבות של היישוב: מאמרי סקירה על דמויותיהם ויצירתם של סופרים ומשוררים שונים (ג. שופמן, חיים הזז, מרדכי טמקין, יצחק שנברג וי. ל. פרץ, פ. לחובר ומ. ל. לילינבלום) ומאמרים בתחומי עניין שונים בתולדות הספרות העברית. בנוסף, הופיעו מאמרים בתחומי ידע כגון: מקרא (צבי קארל), פילוסופיה (צבי רודי), פסיכולוגיה חברתית (ד"ר י. רבקה), תולדות עם ישראל (ש. א. הורודצקי). בראש המאמר מאת אהרן קמינקא על ההיסטוריה הישראלית בתפיסתו של שמעון דובנוב נכתבה הקדשה: "נזר לזכרון ההיסטוריון החביב בימי האבל על קצו הטראגי בין חללי השמד בגולה."¹¹⁴ שניים מן המאמרים עניינם השואה: מאמרו של ש. י. פנאלי "נדחים ואובדים" מצייר קווים לדמויותיהם וליצירתם של סופרים עברים שנשארו "שם", ולא נודע עד אז מה עלה בגורלם.¹¹⁵ אחד הפרסומים החשובים ביותר המופיעים באנתולוגיה הוא מאמרו של ב. י. מיכלי, "המלחמה ושואת ישראל בשירתנו".¹¹⁶ זהו מאמר מקיף ביותר על שירת השואה. מדברי מיכלי ניכר היטב כי המאמר בא להגיב על הטענות שנשמעו כבר אז ביחס לאדישות השירה העברית כלפי השואה.

2.1.2.4. 'אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)' (אוקטובר 1944)

האנתולוגיה 'אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)' בעריכת ב. מרדכי ויוסף חנני הייתה החוברת הראשונה בסדרת "פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה" בהוצאת "המרכז לחנוך",

¹¹¹ הקובץ **דברי סופרים** היה הספר הראשון שיצא לאור בהוצאת אגודת הסופרים מאז מות טשרניחובסקי (אוקטובר 1943). לפיכך, בחרו העורכים להקדיש לו את עמודי האנתולוגיה הראשונים. לאחר עמוד עם תמונתו האחרונה, מופיע מאמר מאת יעקב רבינוביץ על טשרניחובסקי ושירתו.

¹¹² ראו בהרחבה לעיל במבוא, בסעיף ב.2: שירה בראי עצמה: תובנות ארס-פואטיות בשירה על השואה.

¹¹³ ראו בהרחבה להלן בסעיף 4.3: סופרים במדים: התגייסות סופרים עברים לצבא הבריטי.

¹¹⁴ אהרן קמינקא, 1944. "ההיסטוריה הישראלית בתפיסתו של דובנוב", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 294.

¹¹⁵ חמישה מתוך ששת הסופרים הללו נספו בשואה. ש. ד. בונין הוא הניצול היחיד מביניהם.

¹¹⁶ על מאמר זה ראו לעיל במבוא, בסעיף הפרובלמטיקה שבייצוג הספרותי של השואה. ב. י. מיכלי, 1944. "המלחמה ושואת ישראל בשירתנו", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 320–329.

ונועדה לשמש מקראה לבני נוער בנושא שואת הגולה. מחלקת הוצאת ספרי הלימוד במרכז לחינוך הוקמה ב-1944.¹¹⁷ התוכנית הייתה להוציא שורת חוברות לעיתים תכופות שמטרתן להביא לנוער פרקים מהספרות החדשה: "ברצוננו לקרב את הנוער (כתות ז', ח' – וכן כתות ההמשך וחוברות הנוער) לבעיות ספרותנו החדשה, להראות להם את הכוחות החדשים העולים בה ולקרנם אליהם, ועל ידי זה ליצור את יחסי הגומלין בין הסופר ובין העברי הצעיר במולדתו."¹¹⁸

הבחירה להקדיש את החוברת הראשונה לנושא שואת הגולה מעידה על **תחושת מחויבות להטמעת השואה בקרב בני הנוער.**

באוגוסט 1944 היה הספר מוכן בדפוס,¹¹⁹ והוא יצא לאור בראשית אוקטובר 1944.¹²⁰ הכותרת "אבן מקיר תזעק" נשענת על הפסוק המקראי: "אבן מקיר תזעק וכפס מעץ יעננה",¹²¹ ופירושה קריאה נגד עוול משווע. החוברת מכילה 67 עמודים ונחלקת לשתי חטיבות: חטיבת שירה וחטיבת פרוזה. בפתח האנתולוגיה מובא מניפסט קצר בו מוצהר, כי "נושאי החוברות נוגעים בענינים שטבועים עליהם רטט השעה ואקטואליות היום. אך בצרופם הכללי הם מתחברים כחוליות בשרשרת הארוכה בדרך היסורים והיצירה של עמנו וארצנו. החוברת שלפנינו, הראשונה בסדרה, כונתה לתת ביטוי מה לשואה העוברת על ישראל בתפוצות הגולה."

בחטיבת השירה מופיעים 27 שירים מאת 19 משוררים, ובחטיבת הסיפורת שישה סיפורים מאת שישה סופרים. הסופרים השותפים לאנתולוגיה הם ברובם סופרים צעירים. רבים מהם משתייכים לחבורת "המשמרת הצעירה" שהתגבשה כחבורה סביב כתב-העת 'ספרות צעירה' (1939),¹²² ונוכחותם ניכרת בשתי אנתולוגיות שראו אור למן תחילת מלחמת-העולם השנייה – 'דפדפת לספרות עברית: מאה משוררים ומספרים' (1940–1942) ו'ילקוט ירושלמי לדברי ספרות' (ינואר 1942), ביניהם: העורכים ב. מרדכי ויוסף חנני, שמשון מלצר, אנדה פינקרפלד, אריה טבקאי, ש. שלום, ישראל זרחי, יצחק עגן, יצחק שנברג ופינחס לנדר. נוסף על כך, באנתולוגיה משתתפים סופרים צעירים בולטים שאינם בני חבורה ספרותית זו: יצחק למדן, נתן אלתרמן ולאה גולדברג. כל היצירות שנדפסו באנתולוגיה נדפסו קודם לכן בעיתונות הספרותית ובאנתולוגיות הספרותיות. אף סופרים ותיקים יותר תרמו מיצירתם לטובת המאסף, בהם: יעקב כהן, דוד שמענוביץ, יעקב פיכמן, מרדכי טמקין, אליהו מייטוס ויהודה קרני, ששיריהם

¹¹⁷ 31.8.1944. "מחלקת הוצאת ספרי לימוד על-ידי המרכז לחינוך", **דבר**: 4.

¹¹⁸ מרדכי ב[רתנא] וי. חנני (עורכים), תש"ה. "בשער החוברת", **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחינוך: 3.

¹¹⁹ ב. מרדכי כתב אל יוסף חנני: "חתמתי על זכרון דברים עם שכטמן וגם קבלתי כבר את המפרעה. אנא סדר את הענינים עם הסופרים וקבל מהם חומר לחוברת השניה 'ירושלים' ואולי גם לשלישית שתקרא לפי הצעתי בשם 'שירת אדמתנו' (במקום 'בשדמות יזרעאל') ואלה הם הסופרים הירושלמיים הבאים בחשבון החוברת השניה: ש. שלום, י. זרחי, ע. מנחם, י. שנברג, עגנון, קבק, והזו. [...] החוברת כבר כלה מסודרת ויתכן שבסוף השבוע הבא תדפס."; ב. מרדכי, גי' אלול תש"ד [22.8.1944]. מכתב אל יוסף חנני, **גזים**, 163: 5573; וראו גם: 31.8.1944. "מחלקת הוצאת ספרי לימוד על-ידי המרכז לחינוך", **דבר**: 4.

¹²⁰ 6.10.1944. "נתקבלו במערכת", **הארץ**: 4.

¹²¹ חבקוק ב 11.

¹²² **ספרות צעירה** ראה אור מ-9 במרס 1939 ועד 23 במאי 1939. עשרה גיליונות ראו אור בסך-הכל. המשתתפים בכתב-עת זה היו: צ. אדלר, י. אורלנד, א. אשמן, י. בן-ישראל, נ. ה. בן-משה, יהושע בר-יוסף, ב. מרדכי, אריה גלבול, שרה גלוזמן, ר. דויד, עבר הדני, יהודה האזרחי, משה ויניאר, חיים זיגלבוים (לימים: תורן), דב זינגר, ישראל זרחי, דב חומסקי, אריה טבקאי, משה טייטלמן, מרים טל, גבריאל טלפיר, יהושע טן-פי, גד יחיל, מ. כוכבא, פנינה כספי, אריה ליפשיץ, פינחס לנדר, אליהו סבא, מ. עובדיהו, א. פוירשטיין, חיים פוקס, ר. פטאי, אנדה פינקרפלד, ב. פישקו, יוסף ציסלר, שרגא קדרי, יעקב קויפמן, שרגא קולר, דוד רוקח, יוסף שה-לבן, משה שלגי, ש. שלום, א. ש. שלמה, אפרים שמואלי, אלון שמחה, ז. ד. שמש, שושנה שרירא ואפרים תלמי.

מובאים בפתח חטיבת השירים. השיר הראשון הוא השיר "הוי כי באונו" מאת יעקב כהן. השיר פותח בתיאור אימי הימים: "הוי פי באונו כל חבלי הקץ, והקץ לא נראה!", ומבטא את ההרגשה כי השואה איננה מקבלת את התהודה שראוי שתישמע בעולם: "ואי הַעֲקָה הַגְּדוּלָה, הַעֲקָה הַאֲחַת זו תִּתִּיחַ / מְלֵא הָעוֹלָם כְּמִצּוּלָה וְכָל קִיר, כָּל אֶבֶן תִּרְעִישׁ?"¹²³ קבוצת שירים מאת דוד שמעונוביץ, יעקב פייכמן ואליהו מייטוס מוקדשים לפליטים שמצאו את מותם במסעם לארץ-ישראל בים. שירי הקינה המופיעים במאסף הם מן השירים הבולטים והמרכזיים שראו אור על השואה למן תחילת המלחמה, למשל: "מכל העמים" לנתן אלתרמן, "האמנם עוד יבוא ימים" מאת לאה גולדברג, "בכל שאלך..."¹²⁴ מאת ש. שלום, "קמץ אלף א" מאת יהודה קרני ועוד.¹²⁵

בחטיבת הסיפורת מופיעים סיפורים קצרים העוסקים בהיבטים שונים של שואת יהודי אירופה: הסיפור "התקוה הטובה" מאת יצחק שנברג (לימים: שנהר) עוסק בפליט יהודי המנסה להגיע אל שערי הארץ בספינה.¹²⁶ סיפורו של אריה טבקאי "הם נפגשו" עוסק בהתייחסות, סיפורו של יוסף חנני עניינו רצח קרובי המשפחה שבגולה וסיפורו של יוסף אריכא "הטוחן הזקן" מתרחש על רקע אימת ימי פרעות פטלורה באוקראינה (1919). בסיפור, נער יהודי ניצל מידיהם של שניים מאנשי פטלורה בעזרת הטוחן פיאודור, שמקריב את נפשו למען הנער. העיסוק בפוגרומים ובהצלה בידי גויים עומד בזיקה לאירועים שהתרחשו על אדמת אירופה בשעת פרסום הסיפור.¹²⁷ לצד הסיפורים הקצרים, מופיעים בחטיבת הסיפורת קטעים מתוך שני ספרים שעניינם חיי היהודים בגולה. האחד הוא קטע מספרו של ישראל זרחי, 'בית סבתא שחרב' (1941)¹²⁸ והשני לקוח מספרו של אשר ברש, 'הנשאר בטולידה'. העורכים נימקו את בחירתם לכנס קטע זה מתוך ספרו של ברש שראה אור בשנת 1928 באנתולוגיה של יצירות שנכתבו בימי השואה כך: "ספרו של אשר ברש, השייך לתקופה אחרת ורחוקה, בא לסמל את רציפות העיניים ואת נצחיות הבטחון."¹²⁹ האנתולוגיה מסתיימת במאמר מאת זלמן רובשוב שכותרתו "חשבוננו המר" העוסק בחורבן יהדות אירופה בנימה של הכאה על חטא על רקע האזהרות שנשמעו למן ראשית הציונות באשר לגורל הצפוי ליהודים בקרב עמי אירופה. כמו כן, המחבר העלה סוגיות כאובות באשר ליחסו של היישוב כלפי הידיעות: האם היישוב אמנם הפנים את המתרחש? האם חלה בקרב המהפכה הנפשית הנדרשת לנוכח ידיעות אלה?

התייחסותה של הביקורת הספרותית אל המאסף הייתה בהיקף מוגבל. עמנואל בן-גריון כתב ביקורת משבחת על המאסף, וטען כי במאסף נמצא איזון בין ספרות הצעירים וספרות הוותיקים וכן איזון ספרותי בבחירת היצירות שהן בין ה"פוצע" לבין ה"ממית": "המבחר הצליח; ענין בכל מה שכוונס כאן, וערך לרוב המכוונס כאן. תרומת הוותיקים משה לקובץ משקל וקו.

¹²³ יעקב כהן, תש"ה. "הוי כי באונו", בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 5.

¹²⁴ השיר נקרא קודם לכן "יזכור" ונדון לעיל: ש. שלום, 11.4.1940. "יזכור...", **דבר**, לעולה: 4.

¹²⁵ ראו בהרחבה לעיל בפרק 1: כתר קינה לכל בית ישראל.

¹²⁶ הסיפור נקרא קודם לכן "אספרנצה" ונדון בסעיף 1.1.4: האבל על הנספים באניות המעפילים (1940–1942).

¹²⁷ יוסף אריכא, תש"ב. "הטוחן הזקן", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שביעי: 211–218; כנס בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 46–52.

¹²⁸ על ספר זה ראו בהרחבה להלן בסעיף 3.1: "בצל הדורות": ספרות הזיכרון.

¹²⁹ ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. "בשער החוברת", **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 3.

[...] אפשר ואפשר היה לתת דוגמאות מרעישות יותר ומייאשות בתכלית, אך המסדרים ידעו לשמור על קו-הגבול שבין הפוצע לבין הממית.¹³⁰ לאה גולדברג, היא עצמה אחת ממשנתפי הקובץ, כתבה ביקורת בנימה של זעם על איכות השירה המכונסת במאסף, וכך היא מסכמת את דבריה: "ייתכן, ייתכן שיסלחו הדורות הבאים גם את השירה הזאת."¹³¹

2.1.2.5. 'בליל זה...': ילקוט משירי הזמן' (מרס 1945)

האנתולוגיה 'בליל זה...': ילקוט משירי הזמן' בעריכת ב. י. מיכלי ראתה אור במרס 1945.¹³² האנתולוגיה זו מכילה שירה בלבד. האנתולוגיה נדפסת במתכונת קטנה במיוחד (11x7 ס"מ) ובדפוס צפוף.¹³³ היקפה 123 עמודים ובה 57 שירים פרי עטם של 37 משוררים בני היישוב היהודי בארץ-ישראל. האנתולוגיה ראתה אור בהוצאת "עדי", הוצאה שהייתה מפעל משותף של אנדה עמיר-פינקרפלד ומרדכי ברנשטיין, ובמסגרתה הופיעו כ-15 ספרונים בלבד.¹³⁴ ב. י. מיכלי (קודם: דוחובני) נולד באסאקי, בסרביה (1910). בשנת 1939 ערך את כתב-העת הספרותי 'נתיב' שיצא מטעם מרכז "תרבות" בבוקרשט,¹³⁵ והופעתו נפסקה עם עליית מיכלי לארץ-ישראל מאוחר יותר באותה שנה.¹³⁷

כותרת האנתולוגיה בת חמש המלים, 'בליל זה': ילקוט משירי הזמן', שמה דגש על מרכיב הזמן ומעידה על קשר בל-יינתק בין האנתולוגיה ובין ההקשר שבמסגרתה היא ראתה אור. הצירוף "בליל זה" מעיד על ההקשר ההיסטורי של התקופה האפלה שפקדה את האנושות, והוא לקוח מן הקינה "בליל זה יבכיון" לרב דוד חי הכהן, הנאמרת בליל תשעה באב לאחר קריאת מגילת איכה.¹³⁸ הבחירה בכותרת זו מציבה את הספר כספר הקינות לחורבן האחרון בתולדות היהדות – השואה. הצירוף "משירי הזמן" שבכותרת-המשנה מעיד, כי בתקופה זו נוצרו שירים המיוחדים לאותו זמן. אחד היסודות החשובים באנתולוגיה הוא המניפסט שחיבר מיכלי. כאמור, מיכלי פרסם כשנה קודם לכן, באנתולוגיה 'דברי סופרים', את המאמר "המלחמה ושואת ישראל בשירתנו",¹³⁹ ובו עסק באופן פרטני בשירת השואה של 29 משוררים. המניפסט המופיע בראש האנתולוגיה 'בליל זה...' היא תמצית הדברים והתפיסה שהציג כמאמר.

מדברי מיכלי במניפסט לאנתולוגיה משתמעת מגמת האנתולוגיה, והיא לחזור ולסגור על השירה העברית ולהוכיח את היענותה לשאלות השעה באמצעות היצירות שנושאן השואה מאת

¹³⁰ עמנואל בן-גריין, 3.10.1944. "שתי רצויות", **דבר**: 3.

¹³¹ לאה גולדברג [בחתומת: עדה גראנט], 6.10.1944. "יומן ספרותי: בעידן דריתחא", **משמר**: 4.

¹³² 9.3.1945. "ספרים חדשים", **דבר**: 4.

¹³³ המשורר יצחק למדן, בעל ניסיון רב בעריכה, העיר לו הערות על העיצוב הגרפי במכתב שכתב לו לאחר שערך הגהות על שיריו באנתולוגיה; יצחק למדן, 28.12.1944. מכתב אל ב. י. מיכלי, **גנזים**, 64: א-5176.

¹³⁴ נורית גוברין, תשמ"ג. **מאופק אל אופק: ג. שופמן – חייו ויצירתו**, חלק א', הוצאת יחדיו, אוניברסיטת תל-אביב: 221–222.

¹³⁵ ראו תולדות חייו בגנזים, 64, בתיק החומרים להוצאת אנתולוגיה של סופרים יוצאי בסרביה.

¹³⁶ יעקב פיכמן, 28.5.1939. מכתב אל ב. י. דוחובני, בתוך: י. זמורה (עורך), 1973. **ערוגות: קובץ לזכרו של יעקב פיכמן**, הוצאת האיגוד העולמי של יהדות בסרביה: 8; במכתב זה, הודה פיכמן לדוחובני על חוברת **תרבות**.

¹³⁷ לפי מכתב מאת "תרבות", בתאריך 10.10.1939 עוד היו דוחובני ואשתו בבוקרשט; תרבות, הוועד המרכזי, 10.10.1939. מכתב אל ב. י. דוחובני, **גנזים**, 64: א-5046.

¹³⁸ בקינה זו נזכרים חמישה מהאסונות הגדולים בתולדות היהדות: האיסור על כניסת דור המדבר לארץ-ישראל, חורבן בית ראשון, חורבן בית שני, נפילת ביתר ושריפת הר הבית.

¹³⁹ ב. י. מיכלי, תש"ד. "המלחמה ושואת ישראל בשירתנו", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 320–329.

מיטב הסופרים באותה עת: "התחמקות שירתנו ממעגל הדמים של התקופה אינה אלא בדותה. להיפך: יותר מבכל תקופת-חורבן נתפשטו בה עתה צללי התופת."

דבריו של מיכלי מעידים על כך, שכבר בעצם הימים ההם החלה להישמע טרוניה כלפי הסופרים, על-פיה הם לא נתנו ביטוי להדי הזמן ביצירתם, ויתרה מכך – שנותרו אדישים אל מול המאורעות. מיכלי טען, כנראה גם בעקבות טרוניות הציבור ביישוב היהודי, כי מבחינה ספרותית, היצירה על השואה טרם הגיעה לשיאים ספרותיים: "אמנם ביטוי הכאב טרם נתגלה בשיאי-יצירה. עוד לא הרעימה בחללנו זעקת-אדירים, שתחריד את הדור, שתזעזע דורות. בתחום זה, כמו באחרים, מצויים בשירתנו מעלות ומורדות. אף צלילים מזוייפים, צורמים, לא יחסרו בקינתה. אולם אם לדבר על עיקרה יש להודות, שגם ברפיונה היא מצטיינת בכנותה. אין היא תולדת-כפיה של צו חיצוני. השיר הושר בכפית הלב, כי באו דמים עד נפש."

רוב היצירות המכונסות באנתולוגיה פורסמו בעיתונות הספרותית ובספרים קודם לכן, למן תחילת המלחמה ממש.¹⁴⁰ חלק מן השירים אף נתגלגלו מאנתולוגיה לאנתולוגיה, כגון "שיר לכת" לנח שטרן, וחלק הספיקו לראות אור בעיתונות ולאחר מכן באחת מן האנתולוגיות לפני שכונסו במסגרת מאסף זה, דוגמת "עטי איך אטבלה בדם" לבנימין טננבוים.

סדר המשוררים באנתולוגיה נקבע על-פי שנות הלידה של המשוררים.¹⁴¹ **השירים עוסקים כולם בשואה.** חלקם עוסקים בגורל היהודי באופן כללי, חלקם במעמדו של החייל היהודי בשנות מלחמת-העולם השנייה וחלקם מוקדשים לאירועים מסוימים, כגון: מרד גיטו וארשה, או פרשת התשעים ושלוש.

ישראל זרחי כתב למיכלי אחרי קבלת האנתולוגיה: "נראה לי שהצלחת מאד בבחירה. אמנם ספר קינות הוא [...] די המעט הזה להוכיח מה שאמרת במבוא: המשורר העברי לא עמד אדיש בימי השואה האלה. נראה לי שקובץ קטן זה יעשה שליחות במובן הפרכת האגדה על היצירה העברית, נטולת השרשים העממיים. צורך השעה היה הקובץ, וברוך תהיה שעשית צורך זה, ונתגלגלה הזכות על ידך."¹⁴² מבקר בעיתון 'הארץ' כתב שחלק משירי האנתולוגיה הם שירים טובים ו"יש והשירה פורצת כצעקה מרה". אך עם זאת ישנם שירים מסוג אחר שהרי "דווקא הנושא הזה, שירי זמן, דורש הרבה, כי קשה לו, קשה לו לשיר להגיע ולוא אך עד טיפת דם אחת של ילד יהודי מרוסק."

¹⁴⁰ "בלדת הזאב" לשאול טשרניחובסקי (הארץ, 7.8.1942), "הם כה מרובים" ליעקב פיקמן (הארץ, 26.5.1944), שירו של יהודה קרני על פרשת "התשעים ושלוש" (הארץ, 19.4.1943) ושירו "נחמו" (הארץ, 2.12.1942), שירו של אביגדור המאירי, "אל התינוק" (גזית, ינואר-פברואר 1944) ו"מזבח האבן" (בסער, תשי"ג), שירו של דוד שמעוניביץ, "מכתב לאי-שם" (דבר, 16.7.1943) ו"בנד לא ישאל..." (מאזנים, תשי"ג), "חרוזים ביום אבל" ליעקב שטיינברג (דבר, 11.12.1942), שירו של מרדכי טמקין, "זעם אלוהים" (הארץ, 25.7.1941) ו"תפלה" (הארץ, 6.8.1943), "מדליקי הפנסים" למ. ז. וולפובסקי (בכור, 1941), "תפילתו של קלמן-לייב שואב-מיים" (סדרים, 1942), "פלג גופי" לש. בס (גליונות, תמוז-אב תשי"ד), שיריה של אנדה אמיר-פינקרפלד: "הכאז" (דבר, 8.10.1943) ו"לך אני, עמי ישראל" (דבר, 26.9.1944), "שבת" לפינחס לנדר (גליונות, סיון-אלול ת"ש; ובסער, תשי"ג), "עם הפנים לגולה" ליהושע רבינוב (מבפנים, מרס 1943), "קינת אלמון" לש. שלום (דבר, 7.4.1944), "דבר, המבשר" למשה בסוק (מבפנים, נובמבר 1943), השירים "גדלנו, אחי" (דבר, 6.2.1942) ו"לרעם כלי קטלי" (מאזנים, אייר-סיון ת"ש), "הוי טלוסט, עירה זערערת שלי" לשמשון מלצר (דבר, 31.5.1940), "פגישה" ליצחק עוגן (דבר, 28.8.1942), "פתיחה לשירי מכות מצרים" לנתן אלתרמן (מתוך הספר שירי מכות מצרים, 1944), "תחנון" ליעקב אורלנד (הארץ, 29.9.1943), "שדה-קרוב" לדב חומסקי (בסער, תשי"ג), "שיר-לכת" לנח שטרן (בסער, תשי"ג), "שוב סגרתנו סביב" לי. תבורי (גליונות, ניסן תשי"ג), "מי סופד מתוכי" לדוד רוקח (גליונות, ניסן תשי"ג), "אחי" לדוד רוקח (העובד הציוני, 1.6.1943), "צביה" לזרובבל גלעד (מבפנים, יוני 1943), "עטי איך אטבלה בדם" לבנימין טננבוים (הדים, ינואר 1943; דברי סופרים, 1944).

¹⁴¹ לפי דברי העורך בסוף הקובץ, כאשר מספר סופרים נולדו באותה שנה, שיריהם הובאו לפי סדר א"ב של שמות המחברים.

¹⁴² ישראל זרחי, י"ג באדר תשי"ה. מכתב אל ב. י. מיכלי, גזנים, 64: א-5113.

לסיכום, טען המבקר: "ואמנם הוא [מיכלי] מוכיח, כי 'התחמקות שירתנו ממעגל הדמים של התקופה אינה אלא בדותה' אך גם נגיעתה במעגל הדמים אינה, בכל המקרים, נגיעה שיש עמה גם צידוק שירי."¹⁴³

* * * * *

סמוך לסיומה של מלחמת-העולם השנייה, ראו אור מספר אנתולוגיות ספרותיות שהוקדשו לנושא השואה. בשלהי 1945, שמונה חודשים לאחר סיום המלחמה, יצאה לאור האנתולוגיה 'שירי הימים: ילקוט משירת העולם על מלחמת העולם בעריכת אברהם שלונסקי.¹⁴⁴ אנתולוגיה זו ריכזה שירים על המלחמה ועל השואה מן הספרות העברית ומספרות העולם. אגודת הסופרים העברים, בשיתוף מוסד ביאליק, הוציאה לאור מאסף מיוחד בנובמבר 1946¹⁴⁵ – האנתולוגיה 'מבית: קובץ ספרותי מסופרי ארץ-ישראל לאחים השרידים באירופה' בעריכת יהודה בורלא,¹⁴⁶ ותרמה כ-600 עותקים שלה למחנות הנידחים באירופה.¹⁴⁷ בפתיח של האגודה נאמר: "בקובץ [...] הובאו מדבריהם של סופרי ישראל במולדתו, אשר הגיבו, איש איש לפי ניבו, על השואה הגדולה שניחתה על גולת ישראל באירופה. [...] כוונתנו היא למסור לשרידינו באשר הם, על ידי הדפים האלה, את רגשי האהבה אשר יהמו בלבנו, את אותות חרדתנו לגורלם ואת השתתפותנו בסבלם ובתקותם."¹⁴⁸ בשנת 1947 יצאה לאור האנתולוגיה 'מעט מהרבה: מאסף סופרי ארץ ישראל בעריכת ג. שופמן, שהייתה חלק מסדרת המאספים הקבועים של אגודת הסופרים העברים.¹⁴⁹ הופעת הבכורה של ק. צטניק, אחד מסופרי השואה הבולטים בתרבות העברית, התקיימה באנתולוגיה זו. הוא פרסם בחתימת "ק. צטניק 135633" את הפרק "אושוויץ" מתוך הרומן 'סלמנדרה' שעמד לראות אור.

לסיכום, במהלך שנות השואה ראה אור מספר רב של אנתולוגיות, ומתוכן הוקדשו חמש אנתולוגיות לשואה. במאספים לקחו חלק סופרים, משוררים, פובליציסטים ואינטלקטואלים בני אסכולות שונות ודורות שונים מן היישוב היהודי. בשלוש השנים הראשונות למלחמה, גורל יהדות אירופה זכה לביטוי במספר זעום של יצירות במסגרת האנתולוגיות. הודעת הסוכנות היהודית בנובמבר 1942 על השמדת היהודים באזורי הכיבוש הנאצי הובילה למשבר עמוק

¹⁴³ אות, 20.4.1945. "ילקוט משירי הזמן" ("במשעול הספרים"), **הארץ**: 3.

¹⁴⁴ 11.1.1946. "ספרים חדשים", **דבר**: 4.

¹⁴⁵ 1.11.1946. "ספרים חדשים", **דבר**: 7.

¹⁴⁶ יהודה בורלא (עורך), תש"ו. **מבית: קובץ ספרותי מסופרי ארץ-ישראל לאחים השרידים באירופה**, הוצאת אגודת הסופרים העברים בא"י בהשתתפות מוסד ביאליק.

¹⁴⁷ א. דובקין, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 7.11.1946. מכתב אל י. פייכמן וא. ברוידס, אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: 21458/4.

¹⁴⁸ יהודה בורלא, תש"ו. "דברי פתיחה", בתוך: **מבית: קובץ ספרותי מסופרי ארץ-ישראל לאחים השרידים באירופה**, הוצאת אגודת הסופרים העברים בא"י בהשתתפות מוסד ביאליק: [1].

¹⁴⁹ ג. שופמן (עורך), תש"ז. **מעט מהרבה: מאסף סופרי ארץ ישראל**, החברה למפעלי הספרות העברית בארץ ישראל על יד אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה; לפי נורית גוברין, ההכנות לעריכתו של מאסף זה החלו כשלושה חודשים אחרי מלחמת-העולם השנייה והמאסף אמור היה לצאת לקראת פסח תש"ו, אולם לבסוף הוא יצא לאור בטבת תש"ז; נורית גוברין, תשמ"ג. "מעט מהרבה", **מאופק אל אופק: ג. שופמן – חייו ויצירתו**, חלק א', הוצאת יחדיו, אוניברסיטת תל-אביב: 234–241.

ביישוב היהודי ושינתה באחת את ההתייחסות הספרותית. באנתולוגיות שראו אור בין השנים 1942–1945, ניטשטשו הגבולות שבין החבורות והאסכולות, ונושא שואת יהודי אירופה הוצב בראש סדר היום הספרותי. סייעה לכך גם הסרת האיום המיידני על היישוב בארץ-ישראל מהחזית הצפון אפריקאית. ניתן לתאר שינוי זה כ**הסטת מוקד המבט של הסופרים מהתבוננות כלפי פנים ועיסוק ביישוב היהודי להתבוננות אל הגולה, ובהפניית המשאבים הרגשיים והחומריים להנצחת הגולה העומדת בחורבנה**. כך, מטרתו המוצהרת של המאסף 'בסער' הייתה להוות מחווה מאת הסופרים העברים לחיילים ולחיילות העברים, אולם בפועל, עקב שינוי הנסיבות, הוא מוקדש ברובו לשואת יהודי אירופה.

משנת 1943 ואילך, הפכה האנתולוגיה הספרותית עצמה לאמצעי של תגובה ספרותית לנוכח השואה. האנתולוגיות שנדונו לעיל מוקדשות לנושא השואה ומהוות עדות ברורה להפנמת חומרת המצב בידי הסופרים ולכוונתם להעמיד את נושא השואה בראש סדר היום של החברה הארצישראלית. מגמה זו נמשכה ביתר שאת גם בשנים שלאחר המלחמה.

2.2. תגובת אגודת הסופרים

אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל נוסדה בשנת 1926. לפי מחקרה של זהר שביט, להקמת האגודה קדמו שני ניסיונות: הניסיון הראשון נערך בראשית המאה העשרים בפולין על-ידי מרדכי בן הלל הכהן.¹⁵⁰ הניסיון השני נערך בארץ-ישראל, כאשר האסיפה הראשונה נערכה ב-26 באפריל 1921. החלטות האגודה, כולל תוכנית להוצאת ירחון ספרותי בשם 'גשר' בשנת 1924 לא התממשו מעולם, ופעילותה הסתכמה בעריכת הרצאות ומסיבות ספרותיות.¹⁵¹ יוזמה מחודשת להקמת האגודה התעוררה בעקבות עלייתו של ח. נ. ביאליק (1924) ובני חברתו לארץ-ישראל. ועידה מכינה להקמת האגודה התקיימה בירושלים בחול-המועד פסח תרפ"ה (אפריל 1925), והוועידה הכללית התכנסה באביב 1926. האגודה הציבה לעצמה לפעול בשלושה תחומים: בתחום המקצועי, בחיי התרבות ובתחום הציבורי.¹⁵² הסכסוך שפרץ בין ביאליק לבין בני חברת "כתובים" הוביל לפילוג ולהתפטרותו של ביאליק מן האגודה. האגודה נתחדשה כשנתיים מאוחר יותר, ואז הקימה את כתב-העת 'מאזנים'. אנשי "כתובים" הוצאו למעשה מאגודת הסופרים ונאלצו להיאבק בה מבחוץ. עם חידוש האגודה, השתנו גם הקריטריונים לקבלת חברים אליה, וזאת לפי דרישתו של ביאליק.

שני תחומים מרכזיים הטרידו בו בזמן את הסופרים העברים בארץ-ישראל בתקופה שקדמה למלחמת-העולם השנייה – מבית ומחוץ. מבית, פקד את היישוב היהודי משבר כלכלי מימי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. תקופת המאורעות פגעה קשות בסופרים, שהרי המשבר הכלכלי ביישוב הוביל, בין היתר, למשבר בתחום ההוצאה לאור. בעקבות זאת, הוקם "המפעל העצמי של הסופרים", שמטרתו הייתה לשקם את פעילות ההוצאה לאור וכך לסייע לפרנסתם. מחוץ, במהלך שנות השלושים הסופרים העברים היו עדים לעלייתם של המשטרים הטוטליטריים באירופה. בשלהי שנות השלושים, פרצה מלחמת-העולם השנייה שבה היה מעורב היישוב הן בהיבט איום הפלישה לארץ-ישראל והן בהיבט משמעות המלחמה לגבי אוכלוסיית היהודים באירופה.

נושא תגובתה של אגודת הסופרים לנוכח מלחמת-העולם השנייה והשוואה נחקר על-ידי רפי עגנון.¹⁵³ בשנות מלחמת-העולם השנייה היה שאול טשרניחובסקי נשיא הכבוד של אגודת הסופרים עד למותו בשנת 1943. אברהם ברוידס היה מזכיר האגודה. פעילותה של אגודת הסופרים העברים בשנות מלחמת-העולם השנייה התרכזה בחמישה מישורים:¹⁵⁴

¹⁵⁰ בשנת 1902, באסיפה הציונית במינסק, הוא העלה את הצעתו להקים אגודה שתלכד את כל הסופרים שישבו באירופה; 14.9.1902. "מהאספה הכללית במינסק", המליץ: 1; מרדכי בן הלל הכהן, 25.9.1902. "עיד 'אגודת סופרים'", הצפירה: 1; זהר שביט, תשמ"ג. החיים הספרותיים בארץ ישראל, 1910–1930, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 109–111; אברהם ברוידס, 1976. "ציונים לתולדות אגודת הסופרים העבריים", פגישות ודברים, הוצאת מסדה: 275–295.

¹⁵¹ זהר שביט, שם: 110–111.

¹⁵² שם: 111.

¹⁵³ רפי עגנון, 2001. בימי צרה ומצוקה: ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה, עבודת גמר לתואר "מוסמך", בהדרכת פרופ' דן לאור, אוניברסיטת תל-אביב.

¹⁵⁴ סעיף זה יתמקד בשלושת הסעיפים הראשונים המצוינים ברשימה זו. לגבי סעיף 4 (כתב-העת מאזנים), ראו להלן הסעיף על "חוברת פולין" (3.2.1) וכן יצירות וידיעות שונות הנזכרות לאורך העבודה. באשר לסעיף 5 (מאספים ספרותיים בהוצאת אגודת הסופרים) – ראו לעיל על סדרים, בסער ודברי סופרים בסעיף "אנתולוגיות בנושא השואה" (2.1.2).

1. הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, שפעל באופן שוטף והתכנס לשיבות אחת לשבוע.
2. ועידות קבועות של אגודת הסופרים, שהתכנסו בחג החנוכה אחת לשנתיים.
3. כינוסים מיוחדים שהתקיימו בשל נסיבות מיוחדות.
4. הוצאת כתב-העת 'מאזנים'.
5. הוצאה לאור של מאספים ספרותיים (החברה למפעלי הספרות בע"מ) ושיתוף פעולה בהוצאת "מוסד ביאליק".

2.2.1. העלאת השואה על סדר היום הציבורי בוועידות ובכינוסי הסופרים

2.2.1.1. פעולות האגודה בין ספטמבר 1939 ליולי 1942

תגובת אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל לידיעות על הפגיעה ביהודים בשנתיים הראשונות למלחמה הייתה בהיקף מוגבל מאוד. נדמה שמפגשי הסופרים במסגרת האגודה בשנים 1939–1942 הוקדשו לשאלות המקצועיות שלהם ולשאלות בנושא היישוב ועסקו מעט מאוד באסון של יהדות גרמניה, יהדות פולין ושל היהדות בשאר ארצות הכיבוש הנאצי. במאבק על סדר היום בהתכנסויות הסופרים, הכריעו הקשיים מבית לרבות קשיי פרנסה, ובעיקר ענייני האגודה. בתקופה זו, האגודה לא פעלה כגוף ציבורי לעורר את דעת הקהל ביישוב היהודי בארץ-ישראל לשאלת המתרחש בקרב יהדות אירופה.

הידיעות על מצב יהדות פולין הובילו את הסופרים לכנס אסיפה כללית כבר כחודש לאחר פרוץ המלחמה – ב-3 אוקטובר 1939 במטרה לדון "על בעיות הסופר והספרות העברית בשעת החירום"¹⁵⁵. ההתכנסות נערכה בבית ביאליק בנוכחות ציבור גדול של סופרים. הם גילו דאגה מפני חורבן המרכז התרבותי היהודי בפולין. בהתייעצות החירום נדונה שאלת יחסו של היישוב היהודי בארץ-ישראל אל הגולה ושאלת הסיוע האפשרי לגולה. אולם, על-פי מחקרו של רפי עגנון, אסון יהדות פולין התגלה כִּזְרָז לדיון בשאלת מצוקתם החומרית של הסופרים בארץ-ישראל.¹⁵⁶ ההתייעצות נפתחה בדבריו של פ. לחובר,¹⁵⁷ ש"השמיע דברים נרגשים על חורבן יהדות פולין",¹⁵⁸ אך עיקר דבריו הוקדש לשאלת קיומם הכלכלי של הסופרים בארץ-ישראל באותה שעה. ההתייעצות עסקה במגוון נושאים, וביניהם: מצבה הכלכלי של האגודה, פעילותו של ד"ר שמעון גינצבורג, נציג האגודה באמריקה, ויחסי הכוחות בין "הצעירים" ו"הזקנים" בירחון 'מאזנים'.

¹⁵⁵ 29.9.1939. "אספה כללית של אגודת הסופרים", דבר: 6; 2.10.1939. "אסיפה כללית של חברי אגודת הסופרים", דבר: 6; 3.10.1939. "האספה הכללית של חברי אגודת הסופרים" ("בתל-אביב"), הארץ: 5.

¹⁵⁶ רפי עגנון, 2001. בימי צרה ומצוקה: ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה, עבודת גמר לתואר "מוסמך", בהדרכת פרופ' דן לאור, אוניברסיטת תל-אביב: 20–21.

¹⁵⁷ ירוחם פישל לחובר (1883–1947): עורך ומבקר. יליד חורז'ל, פולין. עלה ב-1927. היה פעיל באגודת הסופרים וב"מוסד ביאליק".

¹⁵⁸ 8.10.1939. "הסופר העברי בשעת מצוקה", דבר: 2.

בתאריכים 13–14 בדצמבר 1939 התכנסה הוועידה התשיעית של אגודת הסופרים באולם "אהל-שם" בתל-אביב בנוכחותם של סופרים רבים מכל קצוות הארץ.¹⁵⁹ הדיון בנושא מצוקת יהודי אירופה היה בהיקף מצומצם מאוד, ולא יוחד לו מושב מיוחד. סדר היום שנקבע לקראת הוועידה העיד על תוכנית לדיון בבעיות פנימיות של אגודת הסופרים.¹⁶⁰ הוועידה הוקדשה לעניינים מקצועיים-פנימיים של האגודה, וכמעט לא ניתן בה ביטוי לאסונה של יהדות פולין. הוועידה עסקה בשאלת כתב-העת 'מאזנים', בהוצאת "מוסד ביאליק" וב"מפעל העצמי של הסופרים". חלק ניכר מהדיון נסוב סביב המאבק שבין הסופרים בני הדור הצעיר, שביקשו לרכוש כוח והשפעה לבין הדור המבוגר שאחז בעמדות הכוח.

שלושה נאומים התייחסו בכל זאת לנושא השואה: נאום הפתיחה של דוד שמעונוביץ, נאום של יהודה קויפמן ונאום של יוסף קלוזנר. דוד שמעונוביץ, חבר הוועד המרכזי של האגודה, פתח בנאומו את הוועידה ואפיין את הלך הרוח הכללי באותם ימים כ"דכאון הנפשי הגדול" שפקד את הסופרים.¹⁶¹ הוא אמר את הדברים הבאים: "כל ארץ פולין עקובה עתה מדם חללינו. התלינים הנאציים, עובדי אלילי החמס והאלימות הורגים, חונקים, יורים, דנים באש ובמים מאות אלפים של חפים מכל פשע, מלבד פשעם היחידי, שהם בני אברהם, אבי כל מנתצי אלילים."¹⁶² כמו כן, הזכיר שמעונוביץ את הסופרים שהלכו לעולמם מאז הוועידה הקודמת שהתקיימה שנתיים קודם לכן.¹⁶³ לאחר מכן, הוא סקר את פעילויות האגודה.

נאומיהם של קויפמן ושל קלוזנר לא נדפסו, וניתן ללמוד על תוכנם רק באמצעות דיווחים שהופיעו בעיתונות הספרותית לאחר הוועידה. יהודה קויפמן דיבר בוועידה בשם המחלקה לתרבות של הוועד הלאומי. בסיכום נאומו נכתב, כי קויפמן היה בין הנאומים, שדבריו "היו דוויים הרגשת המצב הטראגי של עם ישראל בשעה זו". הוא יצא בביקורת כלפי הסופרים, ו"טען נגד שתיקתו של צבור הסופרים העולמי מול הצרות והרדיפות, שתכפו עלינו בגרמניה. גם אנחנו כאילו השלמנו, ואנו והתרבות העולמית עתידים ליתן את הדין. מחובתנו להזעיק את אנשי הרוח בעולם, כדי שנלחם בכוחות השחורים."¹⁶⁴

נאומו של קלוזנר הטיח ביקורת בספרות העברית של התקופה, ועליו ניתן ללמוד מתוך תגובתו של א. א. קבק במוסף 'דבר'. קלוזנר טען לגבי הספרות, שהיא "מנותקת מן המציאות" ואיננה עוסקת במציאות הקשה של יהדות אירופה:

"בשעה שנגזרה עליה על היהדות הגרמנית, האוסטרית והצ'כוסלובאקית, בשעה שיהדות

פולין שסועה וקרועה, מתבוססת בדמיה, ופליטינו לאלפי רבבותיהם מתדפקים על שערי כל

הנמלים וכל הגבולין ואינם נענים, – עוסקת הספרות העברית בדברי שירה והגות, בחשבון

¹⁵⁹ 14.12.1939. "נפתחה ועידת הסופרים", דבר : 1.

¹⁶⁰ 10.12.1939. "הוועידה התשיעית של אגודת הסופרים העבריים", דבר : 6.

¹⁶¹ סיכום נאומו של דוד שמעונוביץ הובא כבר למחרת בעיתון הארץ : 14.12.1939. "הסופרים – לפעולות חדשות ונועזות", הארץ : 6. הנאום הובא במלואו בירחון מאזנים: דוד שמעונוביץ, כסלו-טבת ת"ש. "דברי פתיחה בוועידה התשיעית של אגודת הסופרים", מאזנים, כרך י', חוברת א' (נ"ב) : 88.

¹⁶² דוד שמעונוביץ, כסלו-טבת ת"ש. "דברי פתיחה בוועידה התשיעית של אגודת הסופרים", מאזנים, כרך י', חוברת א' (נ"ב) : 88.

¹⁶³ 14.12.1939. "נפתחה ועידת הסופרים", דבר : 1.

¹⁶⁴ יהודה קויפמן, 15.12.1939. "הרצאות וויכוחים באגודת הסופרים: תרעומת על שתיקת הסופרים", הארץ : 2; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

נפשו של אדם ובכבשונו של עולם. על-חנם תבקשו בה ארשת ודמות לטראגדיה הגדולה העוברת עלינו, לזעזועים האיומים שבהם מתנסה יהדות העולם.”¹⁶⁵

החלטות הוועידה מעידות אף הן שנושא יהדות אירופה זכה ליחס שולי במכלול הנושאים שעלו לדיון בוועידה. רק סעיף אחד מתוך 12 סעיפי ההחלטות נוגע בעניין יהדות אירופה (סעיף 11). כותרת הסעיף הינה: **עידוד לאחים נרדפים ואסירי ציון**, ולשונו: “הוועידה שולחת ברכת עידוד ואימוץ לכל הנענים ברוסיה המועצתית ובגרמניה הנאצית על יהדותם ועל נאמנותם לציון ולתרבות העברית.”¹⁶⁶ חשוב לציון, כי לא נתקבלה שום החלטה ספציפית שעניינה יהדות פולין וגם לא הותוותה שום דרך אופרטיבית לסייע לה. דומה, שהחלטה זו נועדה לצאת ידי חובת הוועידה, אך פעילות ממשית לא ננקטה על-ידי האגודה. התעלמותם הכמעט מוחלטת של הסופרים בוועידה משאלת יהדות פולין עוררה ביקורת ציבורית. במאמר תגובה מאת יהודה קרני מייד לאחר הוועידה נכתב: “בנאומי הפתיחה נאמרו אילו דברים חמים ונרגשים על מצבנו בעולם ובארץ, אלא שהדברים היו מובלעים בתוך השאר, בעוד שהיה הכרחי להקדיש לעניין זה הרצאה מיוחדת.”¹⁶⁷ יעקב פיכמן הביע אף הוא חוסר שביעות רצון מתוכן הוועידה, וכתב: “כל בעיות השעה החמורה כאילו נשכחו מפניה.”¹⁶⁸ ישראל זרחי כתב במכתב אל יעקב פיכמן:

“באשר לוועידה הגיעונו הדים עגומים מאד. האם נוכל להגיד שידינו נקיות? כלום מהוים אנו רק קומץ של בעלי מלאכה המתנים בכנוס את מכאוביהם? והרי המכאובים לאו דוקא גשמיים הם. צבור זה של יוצרים, שכל אחד מפרטיו מהוה עולם שלם – מדוע כה דל הוא בכנוסיו? הוועידות שלנו צריכות לטפל יותר בברור דרכנו כסופרים ולא ככותבים גרידא.”¹⁶⁹

תגובה מאוחרת הגיעה בדמות מאמר ביקורת נוקב של דב שטוק (לימים: סדן) ב'מאסף סופרי ארץ-ישראל' על המנהגים שנהיו לקבע בוועידות הסופרים: הוא ביקר בעיקר את תרבות הדיון בוועידות ואת הוויכוחים במסגרת מאבק הדורות. חלק מביקורתו עוסק בטענה, שתרבות הוויכוחים שנתפתחה עלולה להוביל לחוסר הפעולה של הסופרים כקולקטיב:

“אורו של הכינוס לא די שאין נספג בו מגודל-התעודה, שמחייבת שעת-האימים בקורות-עם ועולם ושאיין לקיימה אלא במלוא-גיוס של כוחות נפש, ביחוד כיחידים יוצרים, בחינת איש איש בלבבו ישמע קול אלוה דובר, אך גם ככוח קולקטיבי מסויים, אלא שהמחיצה הפסיכית – ואולי מותר להביע אותה מלה קשה, המתגלגלת במרוצת הוויכוחים:

¹⁶⁵ א. א. קבק, 25.1.1940. “הרהורים בקוים שבורים”, **דבר**, מהדורת צהריים: 2–3.
¹⁶⁶ כסלו-טבת ת”ש. “ידיעות ועד אגודת הסופרים בארץ-ישראל”, **מאזנים**, כרך י', חוברת א' (נ”ב): 160;
 16.1.1940. “החלטות אגודת הסופרים העבריים”, **דבר**: 3.
¹⁶⁷ יהודה קרני, 19.12.1939. “סיכום קצרי” (“עניינים”), **הארץ**: 2.
¹⁶⁸ יעקב פיכמן [בחתימת: פלאי], כסלו-טבת ת”ש. “בשולי היריעה”, **מאזנים**, כרך י', חוברת א' (נ”ב): 150.
¹⁶⁹ ישראל זרחי, 26.12.1939. מכתב אל יעקב פיכמן, **גנזים**, 8: 4805/1.

תהום – המעלה את תחרות-ההתנצחויות, עלולה להרחיב את התנכרות-ההדדין, שסופה תחליד גלגלי-עשיה ועשיה ותרפה את הידים.¹⁷⁰

מנקודה זו ואילך, אגודת הסופרים כמעט נדמה עד לוועידה הבאה, שנערכה כעבור שנתיים, היינו בדצמבר 1941. פעילותם של הסופרים כארגון בשנתיים הראשונות לשואה היא בגדר קול ענות חלושה למתרחש באירופה. התפקיד של אגודת הסופרים כגוף ציבורי והתעלמותה הכללית לנוכח השואה הכעיסה חלק מהסופרים. כך, למשל, כתב נתן גרינבלאט בחודש מרס 1940, שאגודת הסופרים אינה פעילה "במידה ההולמת את צרכי השעה לא למען הספרות ולא למען הסופרים [...] צאו סופרי ישראל מקרן-זוית למערכת החיים, דוקא עכשו, בשעת הכרעת גורלות לעמים ולעמנו, בימי אימים אלו, כאשר גברה הבדידות הישראלית וגבר האופל – ישמע נא קולו של הסופר העברי."¹⁷¹

שנה וחצי מאוחר יותר (ספטמבר 1941), קבל שוב גרינבלאט¹⁷² על חוסר-הפעולה. הוא טען, שדבר לא התרחש במשך שנתיים מצד הסופרים כציבור ומצד אגודת הסופרים ולא רק בהקשר של השואה:

"בימים אלו אין קול הסופר העברי בארץ נשמע. ודאי שמשוררים ומספרים כותבים, ויש גם שיעלו מכבשונה של הטרגדיה וההירוויקה של הימים, אבל **צבור הסופרים ככוח מלוכד, מדוע אינו מתגלה?**" "בקרוב מנהיגי אגודת הסופרים [...] קנתה לצערנו שביטה, יחס של ביטול של לכל פעולה חיה, הופעה צבורית ויזמה עצמית של הסופר בארץ. ומכאן – שיתוק גמור בחיינו הספרותיים. [...] אף אספה אחת של סופרים, אף מסבה ספרותית רצינית אחת לא נערכו במשך השנתיים למן הוועידה האחרונה".

הוועידה העשירית של אגודת הסופרים נערכה בתאריכים 17–18 בדצמבר 1941 באולם "אהל שם" בתל-אביב ולמרות הביקורת שהושמעה כלפי חוסר המעש בוועידה הקודמת ובשנתיים שחלפו מאז, אף בוועידה זו, ניצב נושא חורבן הקהילות היהודיות באירופה במעמד שולי. הנושאים שעלו לדיון היו דומים באופיים לאלה שעלו בוועידה התשיעית, וזאת על אף ההחמרה שחלה במצב יהדות העולם. סדר היום שנקבע לוועידה דומה למדי לסדר היום שנקבע לוועידה הקודמת שנערכה בדצמבר 1939, ושוב הסופרים עסקו בשאלות מקצועיות ופנימיות. הנושאים לדיון היו הקשר בין האגודה לחבריה, הקשר בין הסופר לקהלו, מצבם הכלכלי הקשה של הסופרים, המאבק הבין-דורי באגודה, "החברה למפעלי הספרות", כתב-העת 'מאזנים' ו"מוסד ביאליק".

מלבד דברי הפתיחה שהזכירו את אסון יהדות אירופה, הרצאה אחת בלבד נועדה לעסוק בעניין חורבן הקהילות היהודיות באירופה, וזוהי הרצאתו של ד"ר אפרים שמואל. ¹⁷³ עוד בטרם

¹⁷⁰ דב שטוק, ת"ש. "כינוס סופרים אצלנו", בתוך: א. א. קבק וא. שטיינמן (עורכים). **מאסף סופרי ארץ-ישראל: לספרות ולדברי מחשבה**, המפעל העצמי של אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל: 456.

¹⁷¹ נתן גרינבלאט, 28.3.1940. "החזרת העטרה ליושנה", **העולם**, כרך כ"ח, חוברת כ"ח: 439.

¹⁷² נתן גרינבלאט, ספטמבר 1941. "הספרות, הסופר והאגודה", **גזית**, כרך ד', חוברת ה' (מ"א): 33–34; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

כינוס הוועידה, סופרים רבים הגיבו על תוכנית סדר היום מעל דפי העיתונות, מתוך ניסיון לשנותה. ש. שלום ופ. היילפרין¹⁷⁴ הטיחו ביקורת בסדר היום שנקבע עבור הוועידה, וביקשו להעלות נושאים נוספים לסדר היום – נושא האיגוד המקצועי של הסופרים, שאלות של פרנסת הסופרים וכדומה, אולם אף אחד מהם לא העלה את שאלת יחסו של הסופר העברי ויחסה של הספרות העברית לשואת יהודי אירופה.¹⁷⁵ יצחק למדן כתב לקראת הוועידה על הלך הרוח שצריך לשרור בוועידה:

”מעל לכל צריכה לרחף הרגשת השעה הזאת, היא שצריכה לכוון את טון הדברים, את תכנם וצורתם כאחד. מבעד לחשבונות הענינים השוטפים צריך לבצבץ חשבון-הנפש של הסופר בעמו וזמנו. [...] ועידת סופרים עברים בארץ-ישראל בימים אלה אינה יכולה להיות מעל לזמנה ואסור לה להיות מלמטה לו. היא צריכה ויכולה להיות, בהלך-רוחה הכללי, בטון היסודי שלה, ראויה לשעה שבה שהיא מתכנסת.”¹⁷⁶

הוועידה נפתחה בנאומו של נשיא האגודה, שאול טשרניחובסקי, ואחריו נאם יו"ר ועד האגודה, אשר ברש, ש"תיאר בדברים קודרים את מצב היהדות בעולם.”¹⁷⁷ א. א. קבק¹⁷⁸ הרצה על הספרות העברית החדשה והטיח ביקורת בספרות העברית של אותם ימים, שלדידו לא נתנה ביטוי לתמורות הזמן. הוא טען, שהסופרים הצעירים "מאזהבים יותר מדי ב'אני' שלהם" מלבד בודדים שאינם נרתעים "לעמוד פנים אל פנים עם חידת גורלו של האדם, והאדם בישראל"¹⁷⁹ וכוח סוער התנהל ביומה הראשון של הוועידה סביב תנועת "ברית שלום". ביום השני לוועידה נדונו שני נושאים עיקריים: "מוסד ביאליק" ויחסו לציבור הסופרים וכן בעיות הספרות העברית באותה שעה.¹⁸⁰

לאחר תום הוועידה נוסחו 28 החלטות, שרובן עסקו בבעיותיה של אגודת הסופרים, ב"מוסד ביאליק" ובמצבו הכלכלי של הסופר.¹⁸¹ בארבע מתוך 28 החלטות בלבד (14%) יש נגיעה בשאלת יהדות אירופה. שני סעיפים עסקו במצב הסופרים העברים באירופה: ברכת עידוד

¹⁷³ רפי עגנון, 2001. **בימי צרה ומצוקה: ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה**, עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב: 48; על-פי גנזים, 377 : 6759/15.

¹⁷⁴ ש. שלום, 5.12.1941. "לועידת הסופרים", **דבר**, 3; פ. היילפרין, 17.12.1941. "מיומני – לאסיפת אגודת הסופרים", **דבר**: 2.

¹⁷⁵ רפי עגנון, 2001. **בימי צרה ומצוקה: ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה**, עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב: 50.

¹⁷⁶ יצחק למדן [בחתומת: י. מתבונן], חשון תש"ב. "שאלות והערות" ("במסכת"), **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י"א (ע"א): 264–265; ההדגשות במקור – ר.ו.ס.

¹⁷⁷ 18.12.1941. "נפתחה ועידת הסופרים העברים", **הארץ**.

¹⁷⁸ **אברהם אהרן קבק (1883–1944)**: יליד סמורגון, פלך וילנה. עלה ב-1911 ולימד בגימנסיה "הרצליה". ב-1914 יצא ללימודים באוניברסיטת ברלין, ומשם עבר לשווייץ ולמד באוניברסיטאות ז'נבה ולוזאן. בלוזאן סיים תואר בפסיכולוגיה ופילוסופיה. חזר ארצה ב-1921. כל השנים היה מורה לספרות ופעיל באגודת הסופרים.

¹⁷⁹ א. א. קבק, 2.1.1942. "לבעיות ספרותנו (דברים שנאמרו בוועידה העשירית של אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל)", **דבר**: 3.

¹⁸⁰ בוויכוח על בעיות הספרות השתתפו הסופרים: עבר הדני, ש. קדרי, נ. גרינבלאט, צ. קרול, י. קרני, מ. עובדיה, י. זרחי, י. בר-יוסף, ע. בן-גוריון, א. קריב, ג. טלפיר, ד"ר צ. רודי, א. ברוידס, א. פולק ומ. סמבטיון; 19.12.1941. "גמר הוועידה של אגודת הסופרים", **הארץ**: 5.

¹⁸¹ 14.1.1942. "החלטות ועידת הסופרים", **דבר**: 3; אדר תש"ב. "החלטות הוועידה העשירית של אגודת הסופרים העבריים", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת א' (ע"ה): 70–71.

לסופרים המתענים בשטחי הכיבוש וברכות זולמן שניאור¹⁸² ולד"ר יעקב קלצ'קין¹⁸³ שהצליחו להגיע לחוף מבטחים (סעיף 24), וברכה לסופרים העברים בברית-המועצות בתקווה שהממשלה הסובייטית תאפשר להם לשוב לחיי יצירה בלשון העברית (סעיף 25). שני סעיפים נוספים התייחסו למצבה החמור של יהדות פולין: קריאה לעם היהודי בארץ-ישראל ובתפוצות לגייס בכל מקום את כל הכוחות בחומר וברוח למען המאמץ המלחמתי (סעיף 26) והתקווה שלאחר תום המלחמה תימצא תשובה לגורל הטראגי של העם היהודי (סעיף 27).

ידיעה על הוועידה מיום 18 בדצמבר 1941 הדגישה, בסקירה שאיננה מאוזנת, את ההחלטות העוסקות בשאלת היהודים באירופה ובתפקידה של ארץ-ישראל בקליטת הפליטים לאחר מלחמת-העולם השנייה: "הסופרים העברים בארץ ישראל שנתכנסו בוועידתם הכללית אתמול ב'אהל שם' בתל-אביב, פנו בקריאה לעם ישראל לתפוצותיו שיגייס את כל כוחותיו למלחמת הדימוקרטיה ולהשמדת הצורר. כן פנו לאומות העולם שיזכרו לאחר הנצחון את גורל ישראל".¹⁸⁴ ר' בנימין פרסם ביקורת אודות הוועידה. על דברי ברש בפתח הוועידה הוא כתב במורת רוח:

"ציערו עוד יותר הפסוקים על שואת ישראל בהווה. גם הם היו כמעט נאים ומהוקצעים – אך כל כך חסרי לשד ורגש! [...] לבי עלי דוי. כמה חדשים לפני הוועידה צפיתי לה, חכיתי לה. אנו חיים זה שנים בתקופה טרגית עולמית-ישראלית שלא היתה כמוה לאדם ולישראל. [...] ועל בית ישראל נתכה שואה שלא ראינוה גם במירע פחדינו. ופה, בקרית-ספר שלנו, שיגרא, קרירות, שלטון היום-יומי, כאילו חיינו באיזה עולם-מוקסם."¹⁸⁵

2.2.1.2. כינוס הסופרים בירושלים "בעת צרה ליעקב" (12–13 ביולי 1942)

כינוס הסופרים בירושלים הוא הפעולה הראשונה שארגנה אגודת הסופרים לדיון ציבורי נרחב בענייני השעה. ניסיון ראשון לעורר את האגודה לקיים כינוס מיוחד לענייני השעה התרחש כשנה לפני הכינוס. הסופר מרדכי גיאורגו לנגר, שהצליח להימלט מאיזור הכיבוש הנאצי לאחר פרוץ מלחמת-העולם השנייה והגיע לארץ-ישראל באפריל 1940 כמעפיל ונאסר במחנה המעפילים בעתלית,¹⁸⁶ כתב בקיץ 1941 מכתב אל אגודת הסופרים בהצעה לקיים כינוס "שמטרתו חיסון מאמצי גיוס הגוף והרכוש היהודי לשם הגברת כוחות ההגנה במלחמת קיומנו זו", אך מכתבו לא נענה.¹⁸⁷ היוזמה שהובילה בסופו של דבר לקיום הכינוס הייתה מכתבו של ר' בנימין אל ועד האגודה במאי 1942.¹⁸⁸ בישיבת הוועד של אגודת הסופרים בתאריך 20 במאי 1942 הועלה לדיון מכתבו של ר' בנימין הקורא לערוך כינוס סופרים בהשתתפות באי-כוח האוניברסיטה, הטכניון,

¹⁸² זלמן שניאור היה אותה עת בצרפת הכבושה.

¹⁸³ ד"ר יעקב קלצ'קין הצליח בשנת 1940 להימלט מאירופה אל ארצות-הברית.

¹⁸⁴ 18.12.1941. "ועידת הסופרים העשירית", **דבר**: 2.

¹⁸⁵ ר' בנימין [בחתומת: ר' ב], תש"ג. "ועידת-עשור לסופרים", בתוך: ד. שטוק, מ. קסטל ומ. שמיט (עורכים). **אסיף: כנסת סופרים ואמנים בארץ-ישראל**, הוצאת גזית: 160.

¹⁸⁶ 16.4.1940. "להצגת 'בקצוי הכרך' ב'הבימה'", **דבר**: 1; מ. ברוד, 31.5.1940. "פנקס קטן", **דבר**: 11. בתחילת אפריל 1940, הגיעה אנדה פינקרפלד במיוחד לישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים ובעקבות דבריה הוחלט לפנות במכתב לנציב העליון מטעם אגודת הסופרים וקלוב פא"ן ולבקש להחיש את שחרורו של הסופר גיאורגו לאנגר שנכלא כמעפיל בבית ההסגר בעתלית; 1.4.1940. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גזנים**, 25: ק-84872.

¹⁸⁷ דב שטוק, 28.7.1942. "פסיפס", **דבר**: 2.

¹⁸⁸ 20.5.1942. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גזנים**, 25: ק-84874.

הרבנות, העיריות ועוד כדי לדון בשאלת הגיוס ובשאר ענייני השעה. נתן גרינבלאט טען בישיבה זו, כי יש להרחיב את מסגרת הדיונים בכינוס מעבר לשאלת הגיוס. פ. לחובר ואשר ברש הביעו את עמדתם, שחובה לקיים התייעצות מוקדמת לפני הכינוס על-מנת לקבוע את הנושאים ואת רשימת הנואמים. הצעה זו התקבלה, והתייעצות מוקדמת נקבעה לראשית חודש יוני.¹⁸⁹ יעקב פיכמן העיד על קבלת ההחלטה על קיום הכינוס: "כשבא ר' בנימין שהתמסר כולו בחדשים האחרונים לענייני הגיוס וחזר והציע לפנינו את דבר הכינוס – החלטנו לעשות מעשה ועשינו כל מה שיכולנו".¹⁹⁰ ב-24 ביוני 1942 התקיימה ישיבת הכנה לקראת הכינוס, ובה נדון קיום הכינוס בירושלים. אשר ברש הציע שהכרוז מטעם הכינוס יתחלק לשלושה סעיפים: דבר ליישוב, דבר לעמים ודבר לגולה. זאת, כאשר כל הדברים יכוונו לעניין המאמץ המלחמתי של עם ישראל.¹⁹¹

הכינוס התקיים שלא במועדו הרגיל, שהרי ועידות הסופרים הקבועות התקיימו בימי חג החנוכה, וכמו כן הוא התקיים שלא במקומו הרגיל – תל-אביב – כי אם בירושלים. ר' בנימין טען שהשיקול לערוך את הכינוס בירושלים במקום בתל-אביב הוא "לתת לכינוס משקל פנימי יותר [...] כינוס בירושלים יוציא את הסופר לפחות לשעות הכינוס מן הסביבה הרגילה שלו [...] רעיון חדש או מצב חדש דורשים לפחות משהו של סביבה חדשה".¹⁹²

לקראת פתיחת הכינוס, הופיעו מספר מאמרי דעה בעיתונים המרכזיים, כאשר הכותבים ביקשו להתוות את קווי המתאר לדיוני הכינוס ולתוצאותיו. ר' בנימין כתב במאמרו "לקראת כינוס הסופרים":

"איש לא יתפלא על החפץ לערוך כינוס סופרים בקשר עם המאמץ המלחמתי. אדרבא, רבים המתפלאים על שתיקת-אלם של הסופר במשך שלוש שנות מלחמה. לא רק שהסופר לא הופיע על הבמה הצבורית כגוף צבורי, אלא כמעט שגם בחדר עבודתו השתדל להסיח את דעתו מן המוראות של הזמן הזה. אותה שאננות, שהטביעה את חותמה על הישוב עד הזמן האחרון, השתלטה על הסופר לא פחות מאשר על חוגים אחרים.", "את ההחלטה לערוך כינוס סופרים בקשר עם שאלות הזמן יש לראות כנסיון להתגבר על השיתוק בעולם הסופרים".¹⁹³

דב שטוק הביע בטורו הקבוע "קב חרובים" את תקוותם של רבים, שמעמדו המיוחד של כינוס זה יביא לבשורה של פעילות יוצאת דופן מצד ציבור הסופרים בעניין יהדות אירופה. את מאמרו הוא סיים בקריאה אל אחיו הסופרים: "ובכן, נלך אחי, לכינוס הסופרים, לא כראובן ושמעון ולוי המתלבטים איש איש בלבטיו הנעלים והפעוטים, אלא כישראל המתבוסס בדמיו וזועק מתוכם".¹⁹⁴ באותו מוסף של 'דבר' שראה אור יומיים לפני פתיחת הכינוס, פרסם גם יצחק יציב במסגרת טורו הקבוע "קו לקו". דבריו משקפים את עמדתו ואת תנועת "אל-דמי" שאליה

¹⁸⁹ על-פי: 29.5.1942. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25: ק-84874.

¹⁹⁰ תשרי תש"ג. "על-כינוס הסופרים ותוצאותיו (דו"ח על אספת סופרים בת"א, שנתקיימה ביום כ"ז באב תש"ב)", מאזנים, כרך ט"ו, חוברת א': 63–72.

¹⁹¹ 24.6.1942. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25: ק-84874.

¹⁹² ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 30.6.1942. "לקראת כינוס הסופרים", דבר: 2.

¹⁹³ ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 30.6.1942. "לקראת כינוס הסופרים", דבר: 2.

¹⁹⁴ דב שטוק, 10.7.1942. "לכינוס הסופרים" ("קב חרובים"), דבר, מהדורת צהריים: 2.

ישתייך כעבור זמן קצר: "על הכינוס למצוא דרך כיצד להביא את אימת הימים לידי הכרה בשכלו של כל איש ואשה בישוב ולהביאם לידי פעולה."¹⁹⁵

לקראת הכינוס, הציג מאמר מערכת בעיתון 'הארץ' ביקורת שביטאה אולי את הלך הרוח בציבור באשר לתגובת הסופרים, ואת הציפייה שהכינוס המיוחד יביא לשינוי:

"זה כבר הורגשה אצלנו, כמו שהורגשה גם אצל הרבה עמים אחרים, הזרות הרבה שבשתיקתם של אלה, הקרויים להיות פה לדורם ומצפוננו. מבוכת הימים היא שגרמה לשתיקה זו, והסופר לא היה היחיד שלא ידע להתגבר על המבוכה הנפשית שבאה בעקבותיה. בהתקרב המלחמה לימי-המשבר, לימי-ההכרעה, התחילה התעוררות במחנה אנשי הרוח. [...] כינוס הסופרים העברים, בבירת-העם הנצחית ירושלים, קרוי להיות לא 'הפגנה' בלבד כלפי-חוץ, כי אם דחיפה למאמץ פנימי. הסופר צריך לברר לעצמו את תפקידו ואת מקומו בהיאבקות הנואשה."¹⁹⁶

שאלו טשרניחובסקי פתח את הכינוס, והסביר בנאומו כי בניגוד לוועידות הקבועות הנערכות בתדירות של אחת לשנתיים, כינוס זה הפעם הינו "צו השעה, חרדת השעה – צו השואה הגדולה והאיומה המתחוללת על ראשינו." הוא עמד על תפקידו של הסופר העברי בארץ-ישראל באותה שעה: "נהיה נא היום לפה לכל הישוב, לכל פליטת היהדות כאן, חולמי עתידותיה ובחירי חלוציה בארץ, להרים קולנו, קול גדול אל העולם הגדול, קול היוצא מלב האומה."¹⁹⁷ הוא פנה בדברי חיזוק אל היהודים תחת השלטון הנאצי. כמו כן, עודד את היהודים בתפוצות שאליהן לא הגיעה הרעה בקריאה להיות מקור נחמה ועזרה ליהודי אירופה. לבסוף, הוא פנה אל העולם הגדול בבקשה להיענות לצו השעה ולעשות דבר-מה לטובת היהדות הנרמסת.

אחריו, הביא דוד שמעונוביץ את דבר הסופר העברי אל היישוב היהודי בארץ-ישראל. בנאומו, הוא עסק במעמדו של היישוב לנוכח השואה, ביחס לגלות אירופה ההולכת ונשמדת. לדבריו, בשלוש שנות המלחמה הראשונות נשלחו התראות "בלשון של דם ואש, דם ישראל הנשפך כמים, אש המדורות אשר 'אכלו את יעקב ואכלוהו ויכלוהו' – ואנחנו – שאננים בציון!" הוא ביקש לעורר בדבריו מחשבה על תגובתו של היישוב לידיעות:

"האמנם חדלנו לכאוב את כאב ישראל? האמנם נעשינו חלילה אבר מדולדל מגופו של ישראל, חוליה מבודדת שניתקה משרשרת האומה? או אולי להיפך, אולי רק מתוך הכרת כל אימת האסון שניתך על תפוצותינו ומתוך הרגשת כל כבדו של התפקיד שהוטל עלינו [...] נדהמנו, נבוכונו, אבדו עשתונותינו ורפו ידינו!"¹⁹⁸

¹⁹⁵ ג. יציב, 10.7.1942. "לקראת כנוס הסופרים" ("קו לקוי"), דבר, מהדורת צהריים: 2.

¹⁹⁶ 12.7.1942. "מיום ליום", הארץ: 2.

¹⁹⁷ שאול טשרניחובסקי, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 370; וכן: 13.7.1942. "יעמוד הישוב במבחן-עם ומבחן-אדם!", הארץ: 1.

¹⁹⁸ דוד שמעונוביץ, אב-אלול תש"ב. "דבר אל הישוב", בתוך: "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 372.

הנואמים המרכזיים בכינוס היו יוסף קלוזנר, ר' בנימין, פ. שניאורסון ומרטין בובר, ארבעתם יהיו כחמישה חודשים מאוחר יותר מייסדי ופעילי קבוצת "אל-דמי". יוסף קלוזנר נאם במושב הפתיחה של הכינוס בנושא "ישראל לעמים". הוא ציין את תרומת היהדות והיהודים לתרבות העולם לאורך ההיסטוריה, ומנגד, הראה כיצד העמים "גמלו" ליהדות בפרעות ובגירושים. לדידו, מיום שחרבה ארץ-ישראל, מצא עם ישראל בין העמים רק שוד, הרג, חורבן ורדיפות, והרי הפורענות האחרונה היא החמורה שבכולן.¹⁹⁹ קלוזנר מנה מקרים של טבח יהודים בארצות השונות, ואמר: "זהו הגמול, שגומלים ליהודים על כל מה שנתנו לעולם התרבותי בימי-קדם, בימי-הביניים ובמאה וחמישים השנים האחרונות". קלוזנר הטיח ביקורת בעולם העומד מנגד ושותק. השתיקה, לטענת קלוזנר, החלה כבר לנוכח עליית הנאצים ותחילת הגזירות נגד היהודים. מיליארדי המארקים שהוחרמו מידי יהודים שימשו לייצור נשק, ולבסוף "הופנו כלפי השתקנים, שאחרו את המועד מתוך שתיקתם... אכן, ההיסטוריה דנה דיין-צדק ואין בה חטא ללא עונש".²⁰⁰ לטענת קלוזנר, על המנהיגים לרסן ולבלום את השנאה הפתולוגית כלפי היהודים, ועם נצחון העמים הדמוקרטיים, חייב העולם להקנות ליהודים מה שניתן לעמים הקטנים ביותר – לפתח את חייו המדיניים, הכלכליים והרוחניים במדינה חופשית בארץ-ישראל.²⁰¹

ר' בנימין, פ. שניאורסון ומרטין בובר נאמו כולם ביום השני לכינוס, ודבריהם נסובו סביב **תפקידו של איש הרוח** לעת הזאת. ר' בנימין דיבר על השאננות שאחזה ביישוב היהודי, אליה התייחס כצורה של השתמטות, של קהות הרגש. הוא טען:

"גם הסופר אינו יוצא מן הכלל. הוא ממשיך בשלו כתמול שלשום. העולם מזועזע ומעורער עד היסוד. עם ישראל טובע בנהרי נחלי דם, לא רחוק מגבולות ארצנו משתוללת מערכה, שהיא תכריע על חיינו, והסופר בשלו. [...] חטאו של הסופר גדול וכבד משל אחרים, מפני שהוא מועל בשליחותו, מפני שהוא מצווה להיות צופה לבית ישראל".²⁰²

שניאורסון ובובר העלו בדבריהם טענה בדבר בגידת אנשי הרוח. מרטין בובר עסק בשאלה, האם תהיה בגידת אנשי הרוח במלחמת-העולם השנייה כבגידתם במלחמה העולמית הקודמת. הוא טען בנאומו, כי חובתו של איש הרוח להיות "המוכיח בשער" ועליו להציג לחברה את האמת עליה ברוח הנביאים המקראיים: "הברירה בידינו: לשרת את החברה או את הרוח; הברירה בידינו, אם לשרת את החברה הנוכחית, החברה כמות שהיא, או את החברה העתידה לבוא, החברה כמו שראויה להיות".²⁰³ פ. שניאורסון התייחס אף הוא לעניין זה בנאומו, וטען: "אולי בגד הסופר בתעודתו במה שלא גייס מיטב כוחו לכך?".²⁰⁴

¹⁹⁹ יוסף קלוזנר, אב-אלול תשי"ב. "ישראל לעמים", בתוך: "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 374.

²⁰⁰ שם: 376.

²⁰¹ שם: 377.

²⁰² ר' בנימין, אב-אלול תשי"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 377-381.

²⁰³ מ. בובר, אב-אלול תשי"ב. "לשם התבצרות פנימית", בתוך: "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 382.

²⁰⁴ דב שטוק, 24.7.1942. "על שילוח המוזה ועוד..." ("יקב חרובים"), דבר, מהדורת צהריים: 2.

גם מרדכי גיאורגו לנגר נשא דברים קצרים בכינוס, ולפי ר' בנימין, הוא היה כנראה הסופר היחיד בכינוס שהיה עֵד במו עיניו לזוועות היטלר. הוא ברח מפראג ונדד במשך חצי שנה מגבול לגבול, לן ביערות ותחת גשרים, והגיע לארץ "כשהוא שבור ורצוץ וכל עוד נשמתו בו".²⁰⁵ דב שטוק סיפר, כי שידל את לנגר להגיע לכינוס למרות שהיה חולה וחלש עד מאוד. שטוק עשה זאת מתוך המחשבה, "שמן ההכרח הוא, כי לא ייעדר בו הסופר העברי הזה, אשר שתה בממש את כוס היגונים של גורלנו עתה".²⁰⁶ ואולם, לפי שטוק, באי הכינוס לא היו קשובים לדבריו של לנגר והוא הופסק בדיוק בהתאם למספר הדקות שהוקצבו לו. שטוק תלה את היחס כלפיו בקושי של הנוכחים להתמודד עם דבריו החמורים: "ואך הגה מלים מועטות – הופסק. אמת – פתיחתו היתה קשה לשמוע: כל מה שנאמר עד עתה – אמר – לא היו אלא דברי רוח. אבל מן הדין שיהא בנו אורך רוח לשמוע דברים קשים, ביחוד מפי מי שיכול להיות לנו, לא כשליחה של שמועת הצער אלא כשליחו של הצער עצמו."

בכינוס הוחלט על הוצאת מאסף ספרותי מיוחד למען החיילים העברים.²⁰⁷ בעקבות הכינוס, נוסח דבר הסופרים העברים אל היישוב, אל האחים המעונים בגלות ואל העמים והממשלות. דבר הסופרים אל היישוב היהודי נפתח באזכור איום הפלישה אל ארץ-ישראל שאפיין את אותם ימים (קיץ 1942). ארץ-ישראל נתפסה בעיני הסופרים כ"מעוז-תקותנו האחרון", והם טענו כי "עיני כל גלויות-ישראל הנדרסות, השחוטות והמעוננות בכל כלי-התופת של שטן דורנו, נשואות אלינו, אל העם היושב בציון!"²⁰⁸ בהתאם לכך, תפקידו של היישוב באותם ימים היה לשמש מקור של תקווה ונחמה לגלויות ישראל, ועל כן עליו לעמוד במבחנים הקשים שבפניהם ניצב. מלחמה זו היא מלחמת-חובה, לחיי היישוב ולקיומו, ולכן על כל הפלגים ביישוב היהודי להתאחד לטובת המאמץ המלחמתי של היישוב: "על כל יחיד ויחיד ביישוב להרגיש ולדעת מה מאמץ מלחמתי זה דורש ממנו מיד ולאחר". דבר הסופרים אל היישוב מסתיים בפנייה נרגשת: "בני ישראל בארץ-ישראל, אל דמי לכם לעת כזאת! דרכו עוז ואמונה! בשם כל היקר והקדוש לישראל ולכל הנברא בצלם אלהים, בשם לוחמי ישראל ומקדשי השם בכל הדורות, בשם יסורי עמנו הזועקים מן המיצר, בשם תוחלת הדורות לפדות ולגאולה – החלצו למערכה הגדולה למען נצחון הטוב על הרשע, למען נצחון האור על החושך, למען הצלת ישראל ותקומתו המלאה במולדתו! ושומר ישראל יהיה בעזרתנו!"²⁰⁹

דבר הסופרים "לאחינו המעונים בגלות" פותח בתיאור מצוקת האחים: בתי ישראל, מרכזי תורה וקהילות היו למשיסה ביד הצורך. מתוך הגיטאות, מחנות הריכוז ומשכנות העוני בארצות

²⁰⁵ ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], אב-אלול תש"ב. "אחרי הנעילה", בתוך: "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 396; לאנגר נפטר זמן קצר לאחר הגעתו לארץ-ישראל, במרס 1943. בהספד שנדפס בדבר נכתב, ש"יסוריו הגדולים והשמועות על מוראות הגולה [...] וביחוד על גורלו המר של ר' אהרן רוקח, רבה של בלזא, שהיה נערץ עליו, קיפדו פתיל חייו" (14.3.1943). "מרדכי דוד (גיאורגו) לאנגר", דבר: 1. נפלה טעות בשמו של רוקח, והשם הוא ישכר-בר רוקח; 15.3.1943. "תיקון", דבר: 1.

²⁰⁶ דב שטוק, 28.7.1942. "פסיפס", דבר: 2.

²⁰⁷ על מאסף זה, בסער, ראו להלן בסעיף 4.2.2: פעילותה של אגודת הסופרים למען המאמץ המלחמתי.

²⁰⁸ אב-אלול תש"ב. "דבר הסופרים העברים בארץ-ישראל", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו': 330–329.

²⁰⁹ שם.

שונות ומדבריהם של הפליטים, מגיעות זעקות האחים, והן "ממלאות את לבנו מכאוב וחרדה. יום יום אנו מתפלצים לקול העולה אלינו ממעמקיכם – ואין בידינו להושיע. במה ננחמכם, ושברכם, שברנו, גדול כים?" אולם התפיסה העולה מן הדברים, היא שגורל עם ישראל הוא כגורלם של עמים אחרים תחת שלטון הנאצים: "כוס יגונכם המלאה שכנה היא הפעם לכוסות יגונים של עמים רבים, אשר הוצגו עמכם ביום איד וצרה. אולי יהפך מעתה לב העמים לומדי הנסיון וידעו כי בחליפות העתים גורל אחד לבני אדם, גורל אחד לעמים, ובבוא יום הפדות להם וידעו כי גם לישראל זכות לחיים תחת השמש."²¹⁰

ההסתדרות העברית באמריקה השיבה לקריאת אגודת הסופרים. באספה שהוקדשה לזכר ביאליק התקבלה "החלטת הבטחה המדגישה את עומק התענינותם של יהודי אמריקה בהגנת ארץ ישראל."²¹¹ פישל שניאורסון פנה אל ועד האגודה מתוך רצון לוודא כי הצעות מעשיות שהועלו על-ידי נואמים שונים בכינוס יזכו ליישום על אף שלא הועמדו להצבעה. בין ההצעות הללו – הוצאת קול קורא מיוחד ל"פאן-קלוב" העולמי "בדבר העינייים האכזריים של היהודים בארצות הכיבוש הנציות."²¹²

לפי עדותו של יעקב פיכמן, לא פחות משישים מאמרי ביקורת על הכינוס הופיעו מעל דפי העיתונות.²¹³ אברהם שלונסקי, למשל, פרסם בטורו הקבוע "דגש קל" ביקורת בנימה צינית על הכינוס. אך הוא טען שאין הוא מביע את כל דברי הביקורת שלו כיוון שהוא חש, שמארגני הכינוס בעצמם חשו שהכינוס לא עמד ביעדיו:

"כן, היה זה חידוש גדול: כינוס סופרים אקטואלי! כי מתי נהיתה כזאת אצלנו, אשר כותבי-שירים וסיפורים יהיו כמיני טריבונים בעמיהם? אך מה שלא יעשה ההרגל, עשה, כפי שראינו, הזמן האכזר: ה' תש"ב, אל-עלמין, רומל, וכו' וכו'... [...] הלא קראתם, אחי ורעי, בעתונים את הדברים אשר דיברו, הלא בחנתם את המרחק העצום המדכך שבינם לבין אימת הימים פשוטה כמשמעה (פרט למעטים עד מאד)."²¹⁴

בעקבות הביקורת הקריפה מצד מבקרים רבים על הכינוס, התקיימה ב-10 באוגוסט 1942 אסיפת סופרים שעניינה תוצאות הכינוס, במטרה להפיק לקחים לגבי התנהלות כינוסי הסופרים לעתיד.²¹⁵

לאחר הכינוס, עלתה הדרישה להגדיר את מטרות האגודה ואת תפקידיה בהווה ובעתיד, בהתאם לבעיות השעה. באוקטובר 1942, כתב אברהם ברוידס אל חבר הוועד המרכזי של אגודת הסופרים: "אגודת הסופרים יכולה וצריכה לשמש מנוף לרוח היצירה בארץ ובעולם היהודי. האגודה

²¹⁰ ש.ס.

²¹¹ 20.7.1942. "תשובה מאמריקה להכרזתה של אגודת הסופרים", **דבר**: 1.

²¹² פ. שניאורסון, 24.7.1942. מכתב אל ועד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, **גונים**, 25, 21483/4.

²¹³ ראו: תשרי תשי"ג. "על-כנוס הסופרים ותוצאותיו (דו"ח על אספת סופרים בת"א, שנתקיימה ביום כ"ז באב תש"ב)", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת א': 63–72.

²¹⁴ אברהם שלונסקי [בחתימת: אשל], 21.7.1942. "על קריאת ביניים אחת" ("דגש קל"), **הארץ**: 2.

²¹⁵ הדוברים באסיפה זו היו: נתן גרינבלאט, יעקב פיכמן, פ. לחובר, דוד שמעונוביץ, אשר ברש, ברוך קרופניק, ר' בנימין, מ. ליפסון, א. חרמוני, חיים ויינר, י. לופבן ומרדכי עובדיהו; תשרי תשי"ג. "על-כנוס הסופרים ותוצאותיו (דו"ח על אספת סופרים בת"א, שנתקיימה ביום כ"ז באב תש"ב)", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת א': 63–72.

נדרשת להיות גורם רב-ערך בעיצוב דמותו של הדור ובכיוון מחשבתו. על שליחי האגודה לצאת אל העם, ללכת אל הגולה.²¹⁶

* * * * *

הודעת הסוכנות היהודית על השמדת היהודים חוללה שינוי לא רק בדפוסי התגובה של הסופרים העברים ברובד האישי, אלא גם אופני התגובה הממסדית השתנו באופן יסודי. בישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים שמייד לאחר הודעת הסוכנות, ניתן ביטוי לאבל ולזעם שפקדו את היישוב. הוועד החליט לפנות אל היישוב פנימה ואל העולם הגדול בזעקה להתגייסות למען העם היהודי באזורי הכיבוש הנאצי. בישיבה זו נוסחה קריאה שפורסמה מעל דפי 'מאזנים', המדגישה את הנטל שעל בני היישוב היהודי לדאוג לאחיו: "הסופר העברי קורא לגבורת נפש, לליכוד כל כוחות העם בארץ ובתפוצות, מול סערת הרציחות וההשמדה העוברת על ישראל בתחומי הרשעות הנאצית. זכות ישיבתנו בציון, כבני-חורין, מטילה עלינו חובה כפולה ומכופלת, חובת-קודש לגבי אחים נתונים לעבדות ולהרג."²¹⁷ בנוסף, הוועד המרכזי שיגר טלגרמה אל קלוב פא"ן העולמי מטעמו ומטעם מרכז קלוב פא"ן העברי, בחתימת נשיא האגודה שאול טשרניחובסקי. במברק נכתב: "נדהמים משתיקת העולם החפשי להשמדת העם היהודי בארצות שתחת שלטון הנאצים אנו פונים אל חברינו לעט בקריאה: זעזעו את מצפון העולם! עזרו להציל רבבות אנשים חסרי-מגן – הצילו מה שעוד ניתן להצלה!"²¹⁸

על אגודת הסופרים הופעל גם לחץ מחוץ, על-ידי הוועד הלאומי, שעודד אותה להרים קול זעקה כלפי היישוב בארץ-ישראל וכלפי הגולה. ש. ז. רובשוב (שז"ר), חבר הנהלת הוועד הלאומי, שיגר מכתב אל האגודה, ובו הטיח ביקורת כלפיה:

"על מעשי הטבח והשמדה של היטלר את יהדות הגולה – טרם נשמע קולו של הסופר לא כלפי היישוב היהודי כאן, לזעזע אותו, להפסיקו משאננותו, להחדיר בו את ההכרה, כי האומה הישראלית עומדת ח'ו לפני סכנת כליה והשמד. כמו'כ עוד לא נשמע קולו של הסופר העברי בארץ כלפי העולם הגדול הלא-יהודי בתביעה לראשי האנושיות, סופריו ומנהיגיו הרוחניים שיפנו להיטלר לפתוח שערים בשביל היהודים לצאת מארצות הכבוש, וכן שארצות הניטראליות יפתחו שערים למפלטם של היהודים היוצאים. אנו חושבים לדבר תכוף והכרחי השתתפותכם בפעולה זו. אנו מציעים לכן, לפיכך, לכנס באופן דחוף על ידי הודעה והכרזה בעתונות – אספת סופרים יוצאת מהכלל."²¹⁹

²¹⁶ א. ברוידס, כ"ב תשרי תש"ג [3.10.1942]. מכתב אל חבר הוועד המרכזי של אגודת הסופרים – צבי וויסלבסקי, גנזים, 69: א-4723.

²¹⁷ טבת תש"ג. "מידיעות הוועד המרכזי של אגודת הסופרים", מאזנים, כרך ט"ו, חוברת ד' (פ"ד): 265.

²¹⁸ שם; החוברת יצאה לאור ביום א', ה-20 בדצמבר 1942 (ראו: 20.12.1942. "מאזנים", דבר: 3), כך שככל הנראה, טקסט זה נתחבר קודם לקבלת המכתב מן הוועד הלאומי (ראו להלן).

²¹⁹ ש. ז. רובשוב, הנהלת הוועד הלאומי, 17.12.1942. מכתב אל אגודת הסופרים, גנזים, 25: 21455/4.

אגודת הסופרים פירטה בתגובה למכתבו של רובשוב את הצעדים בהם נקטה עד אותה נקודת זמן בעקבות הידיעות על השואה: ראשית, קיום כינוס הסופרים הגדול בירושלים, שבעקבותיו הייתה למוסד הראשון שפנה אל היישוב בארץ, לגולה, לעמים ולממשלות. שנית, האגודה פנתה אל מרכז פא"ן קלוב העולמי בלונדון "בענין הצלת אחינו מידי רוצחיהם בתחומי הרשעות הנאצית", ושלישית – היא עומדת להוציא מאסף מיוחד למאמץ המלחמה (הכוונה למאסף 'בסער').²²⁰ ארבעה ימים לאחר מכן, כתב רובשוב בתשובתו: "בשורות איוב שמגיעות אלינו על טבח חדש שהיטלר מכין עתה – מחייבות אותנו לא לנוח ולא לתת דמי לא לנו ולא לאחרים."²²¹ הוא הציע לארגן כינוס דחוף של סופרי ארץ-ישראל במהלכו יישמעו נאום או שניים ויימסר מידע על-ידי חבר הנהלת הוועד הלאומי. בסיום הכינוס, תצא הכרזה מטעם הכינוס לעולם, לאנשי הרוח והתרבות וליישוב היהודי.

אגודת הסופרים אכן החליטה על קיום כינוס מיוחד ביוני 1943, חצי שנה אחרי פניית רובשוב, ובניתיים שיגרה, יחד עם קלוב פא"ן, מברק אל קלובי פא"ן באנגליה ובאמריקה ב-2 בפברואר 1943, וזה תוכנו:

"אנו פונים אליכם, סופרי העולם, באשר אתם, מתוך התפלצות לשמע הידיעות המחרידות המגיעות אלינו יום-יום מארצות הכיבוש הנאצי על גורלם האיום של אחינו היהודים הנתונים לשוד ולהרג באכזריות שהעולם לא ידע דוגמתה עד כה. מיליוני אנשים, נשים וטף, שכל חטאם הוא היותם שייכים לגזע שנאו על הפושעים, מובלים מכל ארצות אירופה בתנאים הנוראים כדי להישמד בעינויי סדיסטים. סופרי כל עם, נושאי המסורת של אהבת הבריות וההגנה על הנרדף בלא צדק – הרימו קולכם נגד הזוועה הזאת; הודיעו בכל מקום שקולכם מגיע על פשעי האימים; הצילו בעוד מועד רבבות חיים חסרי מגן, שהופקרו בידי אויב לא ידע רחם; עורו, דרשו משפט, הראו דרך להצלה; אל נא תחרישו".²²²

2.2.1.3. כינוסים מיוחדים (יוני 1943–1945)

כינוס הסופרים בחולדה התקיים ב-7 ביוני 1943 בעקבות פניית הוועד הלאומי, וכן בשל הרגשה של צורך בקרב פעילי אגודת הסופרים. הכינוס המיוחד נמשך יום אחד ומטרתו – דיון בענייני האומה.²²³ הכינוס התקיים בשיתוף "קרן היסוד" בקבוצת חולדה, ונכחו בו כ-150 סופרים ואנשי רוח עברים.

ועד האגודה פנה אל מספר דוברים בבקשה שיישאו הרצאה בכינוס: דוד בן-גוריון ויוסף קלוזנר לא נענו להזמנה, ואילו פישל שניאורסון נעתר.²²⁴ יוסף קלוזנר נתבקש להרצות בנושא

²²⁰ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 24.12.1942. מכתב אל הוועד הלאומי: המחלקה לעתונות ולהסברה, **גנזים**, 21425/4 : 25.

²²¹ ש. ז. רובשוב, הנהלת הוועד הלאומי, 28.12.1942. מכתב אל אגודת הסופרים, **גנזים**, 21490/4 : 25.

²²² אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל ומרכז קלוב פא"ן העברי, 2.2.1943. "סופרי כל עם הרימו קולכם!", **דבר** : 1.

²²³ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 20.5.1943. מכתב אל יוסף קלוזנר, **גנזים**, 21421/4 : 25.

²²⁴ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 20.5.1943. מכתב אל יוסף קלוזנר, **גנזים**, 21421/4 : 25; אשר ברש, בשם הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 9.5.1943. מכתב אל דוד בן-גוריון, **אצ"מ**: S44/280; הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 16.5.1943. מכתב אל פ. שניאורסון, **אח"י**, אוסף פישל שניאורסון, א-30, תיקי "אל-דמי": 5.153/1932.

"על תפקידי הסופר העברי בשעה גורלית זו לישראל" וענה, שלא יוכל לקחת חלק בכינוס מטעמים טכניים, והביע את מורת רוחו מדלות תגובת הסופרים לשואה: "אבל העיקר – יש למצוא ביטוי למצב המאויים של עמנו בימים האלה! אבותינו כתבו סליחות וקניות וספרים ק"יין-מצולה" ואגדות=החורבן – ואנחנו מה? האמנם לא כלום? ! ולא תכסנו בושה? –" ²²⁵ בסופו של דבר, נשא קלוזנר ברכה בכינוס בשם האוניברסיטה העברית.

לפני הכינוס, פנתה מגבית ההתגייסות של הסוכנות היהודית אל נשיאות הכינוס של אגודת הסופרים בבקשה לפנות בקריאה אל היישוב לתת את ידו לפעולת ההצלה. במכתב צוינו שלוש מטרות המשותפות ליישוב על כל שכבותיו: **התגייסות**: "הגברת כוחנו ומשקלנו בהיאבקות ובנצחון, טיפול במגוייסיים ודאגה למשפחותיהם", **בטחון**: "הכשרת עם לעמידה איתנה בכל שעת שואה", **והצלה**: "גאולת אחים ואחיות, נצולי הגולה." ²²⁶

תוכנית הכינוס כללה שבעה נאומים: פתיחה מאת אשר ברש, נאום על "גורלנו ומלחמתנו" מפי ב. דינבורג (דינור), "תפקידי הסופר העברי" מפי א. א. קבק, "לקראת הבאות" מפי יצחק גרינבוים, "מהפכות הנפש בישראל" מאת פ. שניאורסון, "חזון ומעשה" מאת י. ריטוב ודוד שמעונוביץ בדברי נעילה. ²²⁷

את הכינוס פתח אשר ברש באמירת ה"נזכור":

"נזכור בכאב ובחרון את נשמות אחינו ואחיותינו הקדושים והטהורים, שנפלו בידי מרצחים טמאים נטולי צלם אלוהים.

נזכור את אבדן אוצרות התורה והחכמה, אצילי בני ישראל, בחירי התרבות העתיקה והחדשה, תפארת האדם מזקן ועד ילד, כל מידה נכונה: צדקה וגמילות חסדים, אהבת הבריות ומסירות נפש.

נזכור את כל הכשרונות המזהירים, נרות אלוהים שהאירו לרבים, את החלומות, התקוות ומשאות-הנפש, את השאיפות הרמות, את אהבת ישראל ואהבת ארץ-ישראל, את האמונה והגבורה, את השנאה והבוז לחיות האדם.

נזכור את בתי הכנסיות ובתי המדרשות, את מוסדי הצדקה והחסד, את בתי הלימוד והמדע, את בתי עקד הספרים ואת הבתים שהיו קודש לעבודת העם והארץ.

נזכור גם את בתי המועד-לכל-חי, את קברות גאוני התורה והמדע, הספרות והאמנות מכל הדורות – נזכור את כולם שנשמדו ונגדעו ונהרסו ונחרשו בידי זדים מטורפים וטמאי נפש, נזכור, לא נשכח! ²²⁸

בן-ציון דינבורג ²²⁹ עסק בהרצאתו במהות האנטישמיות. ²³⁰ הוא הביא דוגמאות מן ההיסטוריה היהודית, והוכיח "שהפעם הופעל כל המנגנון המדיני כדי להשמידנו, דבר שלא היה מעולם. מחצית

²²⁵ יוסף קלוזנר, ט"ו בסיון תש"ב [31.5.1942]. מכתב אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גנזים, 25 : 21488/4.
²²⁶ ד"ר א. ברט (בשם הנשיאות), מגבית ההתגייסות, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל – הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל, 3.6.1943. מכתב אל נשיאות הכינוס של אגודת הסופרים בחולדה, גנזים, 25 : 21508/4.

²²⁷ 6.6.1943. "כינוס הסופרים בחולדה – ביום ב", **הארץ** : 4.

²²⁸ 8.6.1943. "סופרי אי"י קוראים לאחדות בעת צרה", **הארץ** : 1, 5.

ישראל ולמעלה מזה הושמדו לעיני העולם כולו ואין בא להצילנו." הוא קרא להציל כמה שאפשר ובכל אמצעי שהוא: "יש פתרון אחד יהודי ואנושי להצלת ישראל – ארץ-ישראל."²³¹ יצחק גרינבוים²³² ניתח בנאומו את מצב העם היהודי בארץ-ישראל ובגולה. הוא הזכיר את התגוננות הגבורה בגיטו וארשה כדוגמה להקמת חזית יהודית ממשית. א. א. קבק עמד על תפקיד הסופר העברי באותה שעה, והביע עמדה הניצבת בניגוד לדעות שהושמעו לרוב על-ידי סופרים בציבור. לפי קבק, על הסופר "להשמיע את האמת ולהיות רק סופר בלי לשים לב לצרכי השעה." קבק "לא נרתע מלהכריז בפירוש: 'הסופר בוגד, אם הוא עובד בשביל דרישות השעה'."²³³ פ. שניאורסון ערך בהרצאתו, שכותרתה "מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה", ניתוח של תופעות פסיכולוגיות שהתגלו בקרב הציבור היהודי בארץ-ישראל במהלך השואה. הוא פתח את דבריו בתיאור ההתרשמות ממצבו של היישוב באותם ימים וכינה מצב זה בשם "חזיון ה'התחמקות'", שהרי עולם כמנהגו נוהג, ואנשי היישוב ממשיכים בשגרת יומם, מבקרים בבתי קפה ועוד. הרושם שמדובר באדישות הוא מוטעה ומקורו בהסתכלות שטחית. היישוב נתון בתד"המה, כוח המתגלה בעת אסונות שעוברים את גבול הסבל האנושי ואין המוח מסוגל לעבדם. במקרה כזה, האדם מסיח את דעתו מן האסון עד שהתדהמה חולפת בהדרגה. זאת ועוד, ביחסו של היישוב אל השואה יש משום תחושה של שיתוק. התדהמה מדכאת את תחושת השואה וגורמת לשיתוק בתחום הפעילות הציבורית בנושא ההצלה. עבודתם המשותפת של המדינאים והסופרים לעת הזאת, לפי שניאורסון, היא היא זו העשויה לחלץ את העם מן התדהמה המשתקת. כאשר האסון מזעזע את אינסטינקט הקיום, האדם אינו מוכשר להשלים עם האסון ומתחוללת בקרבו מהפכה נפשית. ישנם שני סוגים של מהפכות נפש: מהפכה הרסנית ומהפכה שביצירה. שניאורסון צופה, שאסון השואה יביא את העם היהודי ברובו לכדי מהפכה נפשית לאומית, ותפקידם של המדינאים והסופרים יהיה "להאיר לעם את דרכו ההיסטורי ולהפנותו בעוד מועד ממהפכה נפשית הרסנית למהפכה נפשית שביצירה וגאולה."²³⁴ הרצאתו זו של פ. שניאורסון פורסמה הן מעל דפי 'מאזנים' והן כחוברת נפרדת במסגרת הוצאת "אל-דמי".²³⁵

כל ההחלטות שהתקבלו כתוצאה מהכינוס עסקו בדרך זו או אחרת בשואת יהודי אירופה: הסעיף הראשון הוא הבעת רגשות האבל של הסופרים לנוכח השואה: "אסון השמד שבא על מחצית העם העברי מידי אויב מרצח ומטורף ממלא את צבור הסופרים העברים רגשי תוגה וזעם

²²⁹ **ב. דינבורג** (לימים: דינור) (1884–1973): יליד חורול. עלה ב-1921. משנת 1936 היה מרצה בתולדות ישראל בתקופה החדשה באוניברסיטה העברית.

²³⁰ ראו תגובתו של שלמה צמח על נאומו: ש. צמח, 6.8.1943. "אהבת הקללה", **הארץ**: 3.

²³¹ 8.6.1943. "סופרי אי"י קוראים לאחדות בעת צרה", **הארץ**: 5.

²³² **יצחק גרינבוים** (1879–1970): יליד וארשה. סיים לימודי משפטים באוניברסיטת וארשה (1900–1904). בפעילות ציונית מימי לימודיו באוניברסיטה. מנהל המרכז הציוני בוולנה (1909–1911). חי בווארשה בשנים 1911–1915. ברוסיה בימי מלחמת העולם הראשונה. חזר לווארשה ב-1918 ונעשה ראש התנועה הציונית בפולין. ב-1932 עזב את פולין, שהה זמן קצר בפריז ועלה ב-1933. בימי מלחמת-העולם השנייה, היה חבר הנהלת הסוכנות היהודית וראש "מוסד ביאליק".

²³³ 10.6.1943. "מדברי הסופרים בכינוסם בחולדה", **הארץ**: 4.

²³⁴ פישל שניאורסון, אלול תש"ג. "מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה", **מאזנים**, כרך ט"ז, חוברת ו' (צ"ב): 377; חזר ונדפס: פישל שניאורסון, תש"ד. **מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה (הרצאה בכינוס הסופרים בחולדה בשנת תש"ג)**, דפוס הפועל הצעיר. פ. שניאורסון אף הרצה בנושא "מהפכות הנפש של הכלל והפרט בעקבות שואת היהדות בגולה" ביוני 1943 בביה"ס "ביליו" מטעם "ארגון צעירים ללימודי היהדות"; 18.6.1943. "מהפכות הנפש", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

²³⁵ על ההוצאה ראו להלן, בסעיף 2.3.4. הוצאת הספרים "אל-דמי".

עמוקים כשאל: תוגה על אבדן רבבות בני עמנו וזעם על עמלק של זמננו.²³⁶ אסון זה יכול היה להתרחש בממדים כאלה רק מכיוון שהעם היהודי היה עם גולה, מפוזר וחסר-מגן (סעיף 2). הסעיף השלישי עסק בלקח העולה מן השואה: עקב הטרגדיה של העם היהודי, עליו לדרוש מעצמו ומאומות העולם שינוי במצבו. סעיפים 4 ו-5 קראו לאחדות של העם היהודי, וזאת סביב השפה העברית והמורשת הרוחנית שלו. על-פי הסעיף השישי, שיקומו של העם היהודי לא יתבצע בהבעות אהדה, בפירורי זכויות ובנדבות מידי יחידים, כי אם בהתגייסות המונית של כל תפוצות היהדות. סעיפים 7–9 עניינם תפקידיהם של הסופרים העברים נכון לאותה שעה: הסופר העברי "כמבטא רוחה ומצפונה של האומה" מתחייב לא לשקוט עד ששאיפת הגאולה של העם תוליד מעשים גדולים ומכריעים (סעיף 7), הסופר העברי קורא לסלק את כל חילוקי הדעות בין חלקי העם (סעיף 8) והסופר יחזק בלב האומה את האמונה הציונית ואת הרצון הציוני, הנחוצים שניהם על-מנת להתגבר על המכשולים בדרך לגאולת העם (סעיף 9). סעיפים 10–13 הם קריאות של הכינוס לגורמים שונים: לאומה היהודית, ובעיקר ליישוב היהודי בארץ-ישראל, "לתת את מלוא כוחם למלחמת השחרור של העולם והצלת עם ישראל מידי משמידיו" (סעיף 10); ופנייה אל סופרי אומות העולם ומנהיגיהן, להציל את פליטי העם היהודי (סעיף 11); דברי שבח ל"קרן היסוד" על מאמציה הגדולים במפעל ההצלה וההגשמה וקריאה ליישוב היהודי לחזק את הגופים הלאומיים לבניין האומה (סעיף 12); הסעיף האחרון (13) הוא פנייה בברכת עידוד אל החיילים והחיילות העברים העומדים על משמרתם למלחמה באוייב העם והאנושות.

בעקבות הכינוס, השווה נתן גרינבלט במאמרו בין כוחו של עט הסופר ובין כוחה של פעילותו הציבורית. מסקנתו הייתה, שהיצירה לכשעצמה אינה מספקת בזמן השואה, וכי הסופר מחויב לנקוט גם בפעילות ציבורית לנוכח המתרחש:

"ובמיוחד, טוענים מחייבי פעילות ספרותית ציבורית, יורגש הצורך והיה כמעט להכרח, בימים קשים, בימי זוועות ואימים, כשמתרגשת ובאה שואה על העם, כלום אז ישב הסופר בדרד וידום! האם אין הוא חייב להשמיע את קולו, קול היוצר ואיש הרוח בעם, לזעזע ולהחריד, והרי לו ניתנו כלי הבעה יותר חזקים והוא היודע יותר מאחרים להביע את חרדת הימים. [...] כלום גם בשעה גורלית כזו יתהלך הסופר צמוד-שפתים".²³⁷

כינוס "קול האדמה" נערך ב-10–11 באוקטובר 1943 בקריית ענבים ככינוס משותף לאגודת הסופרים ולקרן הקיימת לישראל, והוא עמד בסימן עתידו של העם היהודי ותקומתו על אדמת ארץ-ישראל.²³⁸ מטרתו "לתת ביטוי לעמדתם של עובדי התרבות העברים כלפי שאלת הקרקע כבסיס לבנין הציוני בעתיד".²³⁹ הכינוס נמשך יומיים: ביום הראשון נערכה עצרת אנשי התרבות והמדע וביום השני כינוס "קול האדמה". יושב הראש של "עצרת אנשי התרבות והמדע" היה דוד שמעונוביץ.²⁴⁰ כמאתיים סופרים משתתפים בעצרת זו.²⁴¹ נושא הכינוס היה עתידו של עם ישראל

²³⁶ 8.6.1943. "סופרי א"י קוראים לאחדות בעת צרה", **הארץ**: 1.

²³⁷ נתן גרינבלט, יולי-אוגוסט 1943. "על כינוסי סופרים", **גזית**, כרך ה', חוברות י"א-י"ב (ני"ט-ס'): 52.

²³⁸ כינוס זה יידון בהרחבה להלן בפרק 6: משואה לתקומה.

²³⁹ [האזרחי], קרן קיימת לישראל בע"מ, 21.9.1943. מכתב אל ברל כצנלסון, **אח"ע**: IV-104-71-2-25.

²⁴⁰ 8.10.1943. "ימי קול האדמה", **הארץ**: 6.

בארץ-ישראל, ובין השאר נדונה גם שאלת עלייתם של ניצולי השואה והתיישבותם, אולם השואה לא עלתה בכינוס בנושא בפני עצמו.

כחודשיים לאחר מכן, בימים 22–23 בדצמבר 1943, התקיימה הוועידה האחת-עשרה של אגודת הסופרים באולם "אוהל-שם".²⁴² נכון לאותם ימים, האגודה מנתה קרוב ל-270 חברים.²⁴³ בראיון שנערך עם דוד שמעונוביץ לקראת הוועידה, שאל המראיין על האפשרות להוציא משלחת של סופרים עברים, שתסייר בארצות-הברית ובברית-המועצות ותשמיע את קול זעקת הסופר העברי על השואה. שמעונוביץ ענה בדברי סניגוריה על הסופרים העברים: "הסופרים פעלו הרבה בשטח זה, הם השמיעו את קולם בכינוסים שנערכו בחולדה, בירושלים, בקרית-ענבים. באמריקה יש משלחת גדולה של סופרים עברים, ובאשר לרוסיה – חוששני אם אפשר להגשים את הדבר, על כל פנים: הצעה היא ואפשר להשמיעה בוועידה הקרובה."²⁴⁴

היום הראשון לוועידה הוקדש לברכות, לדיון בתוכניות האגודה לעתיד ובירחון האגודה 'מאזנים', והיום השני לוועידה הוקדש ל"בירור השאלות המעסיקות כיום את צבור הסופרים העברים בארץ." הוועידה נפתחה בנאומו של דוד שמעונוביץ,²⁴⁵ ובהתאם לנוהג שהיה מקובל בפתח ועידות הסופרים, הוזכרו הסופרים, ואנשי הרוח שנפטרו בשנתיים שעברו בין הוועידות. בדברי שמעונוביץ נזכרו אנשי הרוח שנודע כי נספו בשואה: שמעון דובנוב, משה שור, מאיר בלבן ויצחק שיפר. כמו כן, נזכר יצחק משה אלבוגן שנפטר ב-1943 בניו-יורק. שמעונוביץ נשא דברים לזכר שאול טשרניחובסקי, נשיא אגודת הסופרים, שנפטר כחודשיים לפני הוועידה. מייד אחר כך, עבר שמעונוביץ לעסוק בשואה:

"צרת ישראל הגיעה עתה לשיאה. נסך דם ודמע כזה שלנו, של גלויות ישראל תחת שלטון הזדון, עוד לא ידע שום מזבח, לא ידע העולם, לא ידעה ההיסטוריה. אין אדם אשר ימצא ארשת לשבר אשר השבר ישראל ולקלון אשר הועטה על האנושות כולה. מאות קהילות ישראל, מאות מרכזי ספרות עברית, מדע ומחשבה – הושמדו ביד האויב הצר."

הפרק הבא בדברי שמעונוביץ עסק בגבורתם של לוחמי הגיטאות: "נזכור את הגבורה המופלאה של לוחמי הגיטאות, [...] במותם הוכיחו גיבורי האומה, מה עצום, מה איתן מעין המרץ המפכה בנשמתה." כמו כן, הוא העלה את זכר חיילי ישראל שנפלו במלחמתם בכל חזיתות העולם. "רבבות צעירים ארצישראליים התגייסו אליה מתוך התנדבות", ואותם חיילים "הרימו בישראל את דגל הכבוד ודגל הנקמה."²⁴⁶

²⁴¹ 11.10.1943. "קול קרקע ארץ=ישראל המשועת לגאולה נשמע אתמול בכינוס אנשי=הרוח העברים", הארץ: 1.

²⁴² 21.12.1943. "מחר – ועידת הסופרים העברים", הארץ: 4.

²⁴³ ועד אגודת הסופרים, 19.12.1943. מכתב אל הנהלת השעה העברית ברדיו ירושלים, גנזים, 25: 21418/4.

²⁴⁴ שיין, 15.12.1943. "הסופר העברי, ארגונו ופעולותיו", דבר: 1.

²⁴⁵ 23.12.1943. "צבור הסופרים צריך לשמש דוגמה לאיחוד הכוחות ונקיות הדעת: דברי ד. שמעונוביץ בפתיחת ועידת הסופרים הכללית", דבר: 1, 4.

²⁴⁶ שם.

פ. שניאורסון העלה בהרצאתו במסגרת הוועידה את השאלה: **"מדוע אין לנו כוח לצעוק?"**²⁴⁷ ותשובתו: **"הצעקה הוא דבר ראשוני, אינסטינקטיבי, אף החיה יש לה תכונה זו, כשמכאיבים לה – היא עונה בצעקה. איזמל נתקע בלב האומה ואנו מתפלספים ומתחכמים על ערך הצעקה. בל נשתיק את קול הטבע. הטבע דורש: צעק ואל תעשה חשבונות."** שניאורסון סיפר על דחיית ההצעה שהוועידה תקדיש ישיבה מיוחדת לנושא טרבלינקה. ידיעות על מחנה טרבלינקה החלו להופיע ידיעות בעיתונות בינואר 1943.²⁴⁸ הוא טען: **"את מעשה-טראמבליאנקה [כך במקור] יש להפוך לסמל-זוועה בפני העולם כולו."**²⁴⁹ הצעותיו המעשיות של פ. שניאורסון כללו: ייסוד ועדת-תגובה של סופרים כדי לעורר את העם מייאוש; הקדשת ישיבה מיוחדת להשמעת צעקת הסופרים; והוצאת חוברת שתוקדש לטרבלינקה ואשר תופץ בין נאורי העולם הגדול, לחברי הפא"ן קלוב העולמי ועוד. שרגא קדרי הגיב על דברי שניאורסון בטענה ש"עייפנו מלצעוק. משה בלינסון המנוח צעק בזמנו יום-יום, איליה אהרנבורג צועק יום-יום, ורק אנחנו נתונים בשלטון היאוש והקפאון."²⁵⁰ דוד שמעונוביץ ענה מדי פעם בקריאות-ביניים, כי הסופר העברי השמיע את קולו ומשמיע גם כיום. נתן גרינבלט קבל על 'מאזנים', **"שלא ידע להיות אקטואלי ולא דק לזמנו אלא בשביל ההיסטוריה. לא זכר ל'רמת הכובש'**²⁵¹ (גם לא ל'סטרומה'²⁵² – קריאת ביניים).

עשרים ושלוש החלטות נוסחו בסיום הוועידה – חמש מתוכן עוסקות בשואה. הראשונה, והארוכה שבהן, שכותרתה **"לקול אנקת מעוני ישראל וחלליו"** עוסקת בשואת יהודי אירופה: **"בכל קצוי אירופה הכבושה בידי מרצחים, מזעיקה הוועידה את אנשי הרוח והיצירה, בעלי המצפון וההשפעה בכל העולם החפשי ודורשת מהם מאמצים ממשיים ונאמנים להצלת שארית עמנו, המפרפר בצפרני האויב האכזרי. וידעו נא כל אלה שגורל העמים העשוקים בידם, כי ההצלה האחת לעם ישראל אינה אלא בשיבת בניו למולדתם. ולא יכופר דם גבורינו וקדושינו עד אשר יתוקן העוול ההיסטורי ועד אשר יושרש העם חסר המולדת באדמת מטעו כאומה חפשית ועצמאית.**

נוכח השואה והחורבן של גלויות ישראל ומאמצי הגבורה של העמים, לוחמי החירות להקים עולם על יסודות הצדק – נתבעים הסופרים העברים להתלכד ברוח אחת למען עורר את רצון התקומה וכוח החיים בעם היהודי ולכוון את כל מאמצי רוחם ויצירתם להשגת מטרתנו האחת והיחידה – הלא היא גאולתנו השלמה במולדתנו."²⁵³

²⁴⁷ על נאומו ראו גם בקצרה: 24.12.1943. "ננעלה ועידת הסופרים", **הארץ**: 8.

²⁴⁸ 14.1.1943. "זעקת אמהות מגיא הדוי, היסורים והכליה: מכתב נשי פולין לגנרל שיקורסקי", **דבר**: 1.

²⁴⁹ 24.12.1943. "חרדת הסופר העברי לגורל ישראל בעולם ובארץ באה לידי ביטוי בדיונים ובהחלטות בוועידת הסופרים", **דבר**: 1, 5.

²⁵⁰ 24.12.1943. "חרדת הסופר העברי לגורל ישראל בעולם ובארץ באה לידי ביטוי בדיונים ובהחלטות בוועידת הסופרים", **דבר**: 5.

²⁵¹ כחודש לפני הוועידה (16 בנובמבר 1943), פשטו שלטונות המנדט על קיבוץ רמת הכובש וערכו חיפוש אחר נשק ואחר לוחמי מחתרת. בתגרה שפרצה, נעצרו 35 איש ונפצעו 14, אחד מהם מת מפצעיו.

²⁵² על פרשת סטרומה ראו לעיל בסעיף 1.1.4: האבל על הנספים באניות המעפילים (1940–1942).

²⁵³ 12.1.1944. "החלטות ועידת הסופרים העברים בימי א-ב חנוכה תש"ד בתל-אביב", **דבר**: 3; ראו גם: 20.1.1944. "החלטות ועידת הסופרים העברים", **העולם**, כרך ל"ב, גיליון ט"ו: 129–130.

כמו כן, נאמר בסעיף זה שהוועידה "מעלה על נס את אומץ הלב ואצילות הרוח" של האומה השוודית וממשלתה בהגנתן על חייהם וכבודם של היהודים בסקנדינביה. סעיפים נוספים שעסקו בשואה הינם: סעיף 12, שהוא ברכת אחים "לסופרים העברים המתענים בשטחי הכיבוש הנאצי". וסעיף 13 מביע הערכה כלפי הניסיונות שנעשו בארץ לקיים קשרי תרבות עם יהדות רוסיה הסובייטית: "הוועידה מעודדת את נאמני תרבותנו וספרותנו השומרים על גחלת התרבות העברית ברוסיה הסובייטית." בנוסף, הוועידה המליצה לוועד החדש של אגודת הסופרים לקיים כינוס מיוחד לבעיות הספרות ומצב היהדות ועתידה (סעיף 22). סעיף נוסף הנוגע בשואה, גם אם בעקיפין, הוא סעיף 10 העוסק בכתב-העת 'מאזנים'. כנראה בעקבות הדברים שנשא גרינבלט, הוועידה הביעה את קורת רוחה לעורכי כתב-העת על שאיפתם לשמור על הרמה הספרותית של הירחון ועל דיוק הופעתו, אך "עם זאת מעמידה הוועידה את המערכת על מיעוט התגובה על עניני השעה."

שני סעיפים נוספים (14–15) עסקו בקשר שבין סופרי ארץ-ישראל וסופרי הגולה. יתר ההחלטות נגעו בשאלות אדמיניסטרטיביות של אגודת הסופרים, כגון: הדו"ח הכספי של קופות האגודה, הקמת בית המרגוע לסופרים, הקמת בית הסופר, תקנון פרס ביאליק, הלחימה בשפות הלעז ביישוב, ברכה לכתב-העת 'גליונות' לרגל גיליון העשור שלו, מתן סטיפנדיות לסופרים, חיזוק ידי אנשי חולדה ורמת-הכובש על עמידתם מול ההתנשקות, ושלוש מההחלטות עסקו בהוצאת "מוסד ביאליק".

כינוס הסופרים המיוחד "בימי צרה ומצוקה" נערך ב-4 ביוני 1944 בכפר שמריהו. היה זה כינוס הסופרים המיוחד הרביעי והאחרון שארגנה אגודת הסופרים בימי מלחמת-העולם השנייה והשואה, ומטרתו לדון בענייני האומה לקראת הבאות.²⁵⁴ הכינוס התרחש על רקע כיבוש הונגריה בידי הנאצים ושילוח רכבות היהודים משם אל אושוויץ.

מטרת הכינוס הייתה דיון על מצב האומה ותפקידיה ועל הספרות באותה שעה.²⁵⁵ ועד האגודה ביקש לדאוג לרמה גבוהה של נאומים, והוא פנה אל דוד בן-גוריון בבקשה שינאם במסגרת הכינוס.²⁵⁶ כמו כן, כתב יעקב פיכמן אל ר' בנימין בבקשה שיהיה משתתף פעיל בכינוס. פיכמן כתב: "מאד רצוי שתבא ושתשתתף בשיחה – תריס בפני הפטפטנות, האוכלת כל כינוס."²⁵⁷ יוסף אריכא אמר בישיבת ועד האגודה שבוע לאחר מכן: "על השתתפותו של ר' בנימין אין לותר. דבריו – בין שמסכימים להם או לא – נאמרים בטעם."²⁵⁸ ר' בנימין ענה ליעקב פיכמן: "חשבתי לעתים: לנסוע או לחדול? מה יתן ומה יוסיף הכנוס? האפסיק את מעט עבודתי ויגיעתי ואלך לנוע יום ומחרתו על כינוס המוני, שאין לו לרוב לא פרי ולא פרחים? למי יש חפץ וצורך בו?"²⁵⁹ ר' בנימין

²⁵⁴ הועד המרכזי של אגודת הסופרים, י' אייר תש"ד [3.5.1944]. מכתב אל דוד בן-גוריון, גנזים, 25 : 21417/4.

²⁵⁵ יעקב פיכמן, 23.5.1944. מכתב אל ר' בנימין, גנזים, 99 : 8235/257.

²⁵⁶ הועד המרכזי של אגודת הסופרים, י' אייר תש"ד [3.5.1944]. מכתב אל דוד בן-גוריון, גנזים, 25 : 21417/4.

²⁵⁷ יעקב פיכמן, 23.5.1944. מכתב אל ר' בנימין, גנזים, 99 : 8235/257.

²⁵⁸ 30.5.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גנזים, 25 : ק-84850.

²⁵⁹ ר' בנימין, [ללא תאריך]. מכתב אל יעקב פיכמן, גנזים, 8 : 5096/1.

הציע שפיכמן יקרא בכינוס את מאמרו 'עמי חולה. מדרכי רפוי והצלה'.²⁶⁰ בסופו של דבר, ר' בנימין נענה להצעה והוא נאם בכינוס הסופרים.

כבר בישיבת הוועד המרכזי בתאריך 30 במאי 1944 התווה הוועד קווים כלליים להחלטות שאמורות להתקבל עם תום הכינוס: "הכינוס יקבל שלש ארבע החלטות יסודיות כלפי חוץ ופנים בנוגע לפניה לאנשי הרוח בעולם לעוררם למען הצלת שרידי אומתנו, לפתיחת שערי הארץ ובנין מדינה לעם העברי בארץ-ישראל. לדרוש אחדות מאת פלגות הישוב וקביעת משטר של תרבות עברית בחיינו."²⁶¹

דוד שמעונוביץ פתח את הכינוס בנאום על תפקיד הסופר באותה שעה. הוא העיד על פחד רדום בקרב אנשי היישוב מפני מה שעתיד להתגלות ברגע שייפתחו השערים ויתפרקו ההריסות ועיי המפולות באירופה. תפקידו של הסופר העברי בארץ-ישראל לדידו הוא "לפרוש לעיני כל ישראל את מגלת החובות העצומות המוטלות עלינו ולהחדיר בלב העם כולו את הרגשת ההכרה לעשות לא רק את האפשרי, כי אם גם את העל-אפשרי."²⁶² זאת ועוד, שמעונוביץ עסק במסגרת נאומו בסוגיית ההכרה הציונית בקרב יהדות אמריקה ודרום אפריקה. לטענתו, על הסופר העברי בארץ-ישראל מוטלת חובה גם בתחום הכשרת הלבבות בקרב תפוצות אלה, שהרי בבוא העת יהיה צורך לגייס את האמצעים החומריים הנדרשים מידי אותן תפוצות.

ר' בנימין ופישל שניאורסון נאמו בכינוס והציעו לייסד ועדת הצלה וועדת תגובה. ר' בנימין התמקד בנאומו בנושא יהדות הונגריה ההולכת ונשמדת, וביקש לעורר את הסופרים לפעילות לשם הצלת יהדות זו.²⁶³ בתחילת נאומו, הוא העיד על חוסר נכונותו לנאום בכינוס זה, אולם סיפר שבדיעבד נדמה לו כי:

"זה מן השמים שמתקיים היום הכנוס של הסופרים ואני צריך לדבר פה. [...] יש ענין שעליו צריך לדבר פה, ענין חשוב שלא נזכר פה אף במלה אחת. אותה המלה היא 'אונגריה', שלא שמעתיה ואפשר שבגללה באתי הנה. ואעזוב את כל הענינים האחרים שרשמתי לי לפני ואת כל השאלה על שירה אקטואלית ובלתי אקטואלית."²⁶⁴

ר' בנימין ציין את משמעות כיבוש הונגריה לגבי אוכלוסיית היהודים: "אינני צריך להגיד כי פירוש הדבר: שעת צרה למיליון יהודים. לפי ידיעות מהימנות שבאו הולכים יום יום קרוונות מות מהונגריה לפולין טעונים 10,000, 12,000 יהודים [...] ועלינו להציל עד כמה שאנחנו יכולים."²⁶⁵ בסיכום דבריו, דרש ר' בנימין לקיים פעולות הצלה והציע לבחור שתי ועדות להצלה, אחת מקרב סופרי תל-אביב והשנייה מקרב סופרי ירושלים. הוא הציע להוציא משלחת של סופרים אל מושב אסיפת הנבחרים שהתקיימה למחרת הכינוס כדי להביא בפני האסיפה הצעות שמטרתן

²⁶⁰ ר' בנימין [בחתומת: ר' ב.], סיון תש"ד. "דוי (עמי חולה – דרכי רפוי והצלה)", בעיות: במה חדשית לחיי צבור, שנה א', חוברת ג': 104–116.

²⁶¹ 30.5.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גזנים, 25: ק-84850.

²⁶² דוד שמעונוביץ, אב תש"ד. "דברי פתיחה", בתוך: "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 330.

²⁶³ 6.6.1944. "הממלא הסופר העברי את חובתו לעמו בשעה זו?", דבר: 1.

²⁶⁴ ר' בנימין, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 337.

²⁶⁵ שם: 338.

לסייע להצלת יהודי הונגריה, וביניהן: הוצאת משלחת נוספת לקושטא ולאנקרה, אך לא רק של המנהיגות המדינית, כי אם בצירוף הרב הרצוג, ד"ר עליאש שכבר הצטרפו בעבר למשלחת כזו, וכן ד"ר מגנס.

באותו כינוס, הביע פישל שניאורסון את עמדתו באשר לתגובה הפסיכולוגית הרצויה של היישוב בעת השואה, והיא **הזעקה**. באנלוגיה לתחום חיי הפרט, התגובה המתבקשת של אדם המצוי במצוקה פיזית ונשקפת סכנה לחייו היא הצעקה: "אם האדם, למשל, מתפלסף בשעה שלבו שותת דם, ואינו מחריד בקריאות בלתי פוסקות את האנשים מסביבו לפעולת הצלה דחופה, הריהו מגלה בזה מתינות חולנית ומסוכנת."²⁶⁶ הוא עמד על אחת הבעיות המרכזיות של היישוב בתקופת השואה, והיא עצם השאלה: "מה אפשר לעשות?" שנימה של ייאוש עולה ממנה. תשובתו של שניאורסון לשאלה זו היא, שיש להרים קול צעקה חזק בעולם, שהרי אין אדם נורמלי שיוכל לעמוד בפני צעקת סבל אמיתית.²⁶⁷ שניאורסון הציע לפנות במניפסט לעמי התרבות על שואת ישראל, שהיא שואת העולם כולו: "בקרונות המות ובתאי הגזים באירופה משמידים לא בלבד נשים וילדים מעמנו, אלא את צלם דמות האדם, את קדשי-הקדשים של האנושות."²⁶⁸ כמו כן, הוא הציע שאגודת הסופרים תבחר ועדת תגובה בת חמישה חברים שתעמוד בקשר עם ועדת ההצלה, וכן הציע לשלוח משלחת סופרים לאנגליה ולאמריקה לצורך תעמולת ההצלה. באותו כינוס, נאם יהודה קויפמן והביע את הערכתו לפעילותה של "אל-דמי" ושל ר' בנימין ופ. שניאורסון, שנרתמו בשם אנשי הרוח בארץ-ישראל אף-על-פי שלא נבחרו לכך רשמית ונתנו ביטוי בלתי-פוסק לחרדה שבחייהם.²⁶⁹

יהודה קויפמן תבע מהסופר העברי "לצעוק יומם ולילה עד שתשמע זעקתנו."²⁷⁰ נושא נוסף שעמד במרכז הכינוס הוא האקטואליות של הספרות העברית. יעקב פיכמן טען בדבריו: "אם הסופר חי את הסביבה, הסביבה מדברת מתוכו"²⁷¹ והגן על הסופרים העברים בפני ההאשמות שעמדו לנוכח השואה מרחוק. משה קליינמן אמר דברי קטגוריה על הספרות העברית, שהרי לטענתו ליהדות פליטת-החרב אין צורך בבלדות ובשירים יפים. לעומתו טען נתן גרינבלאט, שאין יסוד לטענות הנשמעות כנגד הספרות העברית. היא "הביעה במיטב יכלתה וכוחה את שואת הימים."²⁷²

הכינוס, על-פי הדיווח בעיתון 'דבר', עבר מתוך מתיחות גדולה. "הורגש בו לב פועם וחרד של הסופר העברי לכאבו וליגונו של ישראל בעולם." בעיקר, הודגש פשע העולם שלא הגיב לנוכח הדם השפוך, עמד מנגד ולא פעל לטובת ההצלה.²⁷³

²⁶⁶ פ. שניאורסון, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44), "מאזנים, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 344.

²⁶⁷ שם: 345.

²⁶⁸ שם: 346.

²⁶⁹ יהודה קויפמן, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44), "מאזנים, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 341.

²⁷⁰ שם.

²⁷¹ 5.6.1944. "דבר הסופר העברי בכינוסו", דבר: 1.

²⁷² 6.6.1944. "הממלא הסופר העברי את חובתו לעמו בשעה זו?", דבר: 1.

²⁷³ 5.6.1944. "דבר הסופר העברי בכינוסו", דבר: 1.

החלטות הכינוס התפרסמו בעיתונות הספרותית.²⁷⁴ הפעם, מרבית ההחלטות עסקו בשואת יהודי אירופה. חמישה מתוך שמונת סעיפי ההחלטה עניינם השואה, ושלושת האחרים מופנים אל היישוב היהודי, אל החיילים העברים ואל קרן היסוד. לפי הסעיף הראשון, כינוס הסופרים העלה "בכאב וביגון את זכר המוני אחינו המעונים, לוחמי הגיטאות ושאר משכנות ישראל, שנפלו במערכות גבורה נואשות מידי מרצחים נטולי צלם-האדם. אסון זה שבא על עמנו יכול היה להתרחש בממדים כאלה רק מפני מצבנו כעם גולה מפוזר וחסר-מגן."²⁷⁵ הסעיף השני הוא פנייה אל מנהיגי העמים לוחמי החופש "לכונן את ארץ ישראל כמדינה עברית, שתשמש מקלט לכל שרידי החרב והרדיפות האכזריות ומרכז לחיים של יצירה וכבוד לעם העברי.", הסעיף השלישי הוא קריאה לעמים ולישראל לפעול למען ההצלה ברגע האחרון, כל עוד אפשר, של יהודי הונגריה, רומניה ובולגריה. הסעיף החמישי הוא קריאה "לכל בני האומה באשר הם שם, וביחוד לעם היושב בציון, לתת את מלוא כוחם למלחמת השחרור של העולם ולהצלת עם ישראל מידי משמידיו ע"י התנדבות רבת-תנופה בגוף וברכוש." והסעיף השישי הוא פנייה ליישוב היהודי בארץ-ישראל לקבל את ניצולי השואה "באהבה ובדאגה לצרכיהם, לסייע לשיכונם ולקיומם". סעיף נוסף הקשור בשואה הוא הסעיף הרביעי, המופנה בעיקר אל היישוב על רקע הפלגנות שהתגלתה בו באותם ימים וקורא לאיחוד של העם בארץ ובחוו"ל לזרמיו ולמפלגותיו ולהתגברות על חילוקי הדעות "כדי להוות כוח מוסרי ומדיני מאוחד להצלת העם ולבנין ביתו בארץ מכורתו."

2.2.2. ניסיונות האגודה להצלת סופרים יהודים בארצות הכיבוש

הנאצי

מעבר לכנסים שקיימה אגודת הסופרים, נערכו גם ניסיונות מצדה לסייע באופן ממשי לסופרים יהודים באירופה. אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל נרתמה לטובת עמיתה במספר דרכים. האחת היא בקשת סרטיפיקטים לשם הצלת הסופרים היהודים באירופה. דרך נוספת היא משלוח סיוע לסופרים אלה בימי המלחמה, ועם סיום המלחמה – עזרה לסופרים הניצולים ולניצולים שהיו קרוביהם של סופרים.²⁷⁶ במהלך שנות השלושים, הסופרים העברים בארץ-ישראל עמדו בקשרים אישיים וספרותיים עם חבריהם הסופרים בגולה. למרבה הצער, סופרים עברים רבים שפעלו על אדמת אירופה בשנות השלושים לא הצליחו להיחלץ ממנה, ונספו בשואה.²⁷⁷ בנושא ניסיונות ההצלה, אגודת הסופרים פעלה בימי השואה כגוף ציבורי בעל

²⁷⁴ 5.6.1944. "דבר הסופר העברי בכינוסו", דבר : 1 ; אייר-סיוון תש"ד. "מהחלטות כנוס הסופרים", גליונות, כרך ט"ז, חוברת ט"ו-י" (צ"ג-צ"ד) : 164 ; אב תש"ד. "החלטות כינוס הסופרים העברים", בתוך : "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיוון תש"ד, 4.6.44)", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג) : 351-350.

²⁷⁵ אב תש"ד. "החלטות כינוס הסופרים העברים", בתוך : "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיוון תש"ד, 4.6.44)", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג) : 351-350.

²⁷⁶ א. ז. אשכולי, 3.6.1940. מכתב אל יצחק למדן, גזים, 196 : 50349/1.

²⁷⁷ ראו : 1973. ידיעות גזים : סופרים עברים שנספו בשואה, הוצאת אגודת הסופרים העברים במדינת ישראל, תל-אביב.

מחויבות לעמיתיו המקצועיים, אף אם אלה אינם חברים בה. מבחינות רבות, ניתן למצוא נקודות דמיון בין ניסיונות אלה לבין הניסיונות להצלת רבנים.²⁷⁸

בחודשים הראשונים למלחמה נערכו פעולות עצמאיות מצד סופרים עברים שחיו בארץ-ישראל בניסיון לסייע לסופרים יהודים באירופה. פעולה ראשונה וייחודית בהקשר לסופרים היהודים באזורי הכיבוש הנאצי יזם יצחק למדן במסגרת כתב-העת 'גליונות' שבעריכתו. בחודש פברואר 1940, הוא ביקש מקהל הקוראים ליידע את מערכת כתב-העת באשר לגורלם של סופרים יהודים שונים שאבדו עקבותיהם לאחר פרוץ המלחמה. בסוף החוברת, הוא פרסם מודעה בלשון זו: "כל מי שיודע או שמע משהו על גורלם של המשוררים העברים, חברינו בפולין: ד"ר ישראל אוסטרופר, ש. ד. בונין, ד"ר ישראל טריף, ב. פומרנץ, יוסף צ'סלר, שבתי רפפורט, ד"ר מנחם שטיין – מתבקש להודיענו"²⁷⁹ מודעה זו הובילה למספר פניות אל יצחק למדן מצד אישים שהיה בידיהם מידע כלשהו. ב-26 בפברואר 1940 כתב זרבבל גלס (גלעד) אל למדן על בסיס התכתבות עם חבר מהימן בוויילנה, כי אותו חבר ראה את פומרנץ בביאליסטוק, ואין נוגעים בו לרעה. החבר מסר, כי פומרנץ חולם על הוצאת ספר שירים חדש בעברית. חבר אחר של זרבבל גלס, שעלה מלבוב, מסר כי ראה את צ'סלר בפניסק.²⁸⁰ ב-8 באפריל 1940 כתב נחמן מזיא, בעל בית מסחר לספרים בוויילנה, אל למדן בתגובה לבקשתו. מזיא מסר, כי לפי ידיעתו, ד"ר טריף נשאר בביתו במיקולינצה (עיירה בהרים לא רחוק מהגבול) בעת הכיבוש הסובייטי. י. צ'סלר נמצא בפניסק, כנראה בכתובתו שברח' זמקובה. פומרנץ היה זמן קצר לפני כן בינוב פולסקי, עיירת מגוריו.²⁸¹

בנציון בנשלוס, שהגיע זה מקרוב מפולין, הפך לאחר הגעתו לארץ-ישראל במרס 1940 לדמות מפתח בהעלאת נושא ההצלה של הסופרים העברים באירופה. במאי 1940, במסיבה לרגל הגעתו לארץ-ישראל, השתתפו סופרים מכל המשמרות. את המסיבה פתח ש. שלום, "שהדגיש את צורך 'העשייה' הספרותית גם בימים טרופים אלה". עוד נאמו במסיבה זו סופרים נוספים על נושאים שונים: נתן גרינבלט, פינחס לנדר, א. פוירשטיין וגבריאל טלפיר. בנשלוס עצמו בדברים שנשא, סיפר "על מצב הספרות העברית והסופרים העברים לפני הפלישה הגרמנית והרוסית, ופנה בבקשה נמרצת למסובים ולאגודת הסופרים שיעשו כל מה שביכלתם להצלת אחינו אנשי העט מתופת הדיקטטורות."²⁸² המשתתפים בשיחה "הביעו את חרדתם לגורל הסופרים העברים בפולין ובליטא וטיכסו עצה כיצד להעלותם ארצה."²⁸³

בנציון בנשלוס התריע ברשימתו בעיתון 'דבר' מיום 11 ביוני 1940 על הסכנה שנשקפה באופן ספציפי לסופרים היהודים בפולין ותיאר את התסכול העמוק שנתעורר אצלו בפניותיו החוזרות

²⁷⁸ לפי אשכולי-וגמן, העזרה לגולה הייתה בעלת משמעות מיוחדת ליהדות הדתית. ההלכה היהודית קובעת שיש לתת עדיפות להצלת תלמידי חכמים והרצון לבסס מחדש את עולם התורה בארץ-ישראל הביאו את היהדות הדתית בארץ ובעולם לכוון את מעשיהם להעלות לארץ רבנים ובני ישיבות מארצות החורבן. המאמץ הגדול ביותר כוון להעלות עשרות רבנים ו-2,336 תלמידי ישיבות שנמלטו מפולין לליטא מייד לאחר פרוץ המלחמה; חוה אשכולי-וגמן, תשס"ד. **בין הצלה לגולה: הצינונות הדתיות בארץ-ישראל לנוכח השואה**, יד ושם, ירושלים: 112, 73. ראו שם הפניות למחקרים נוספים בנושא הצלת הרבנים.

²⁷⁹ יצחק למדן [ללא שם מחבר], טבת-אדר א' ת"ש. [ללא כותרת], **גליונות**, כרך י', חוברת ז' ח' (נ"ה-נ"ו): 110.

²⁸⁰ זרבבל גלס, 26.2.1940. מכתב אל יצחק למדן, **גנזים**, 196: 52687/1.

²⁸¹ נחמן מזיא, וילניוס, 8.4.1940. מכתב אל מערכת **גליונות**, **גנזים**, 196: 51599/4.

²⁸² 16.5.1940. "מסיבה לכבוד בן-ציון בנשלוס" ("תל-אביב"), **דבר**: 5.

²⁸³ אייר-סיון ת"ש. "מידעיות הועד המרכזי של אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת א' ב' (נ"ז-נ"ח): 160.

והנשנות אל המוסדות המוסמכים בארץ-ישראל. דבריו מעלים את השאלה, האם תסכולו היה מוצדק, או שמא ניסו המוסדות לעשות אז כל מה שביכולתם במסגרת המגבלות הקשות של אותה שעה:

“פטרונני בנוסחה השגורה, כי ‘עושים כל מה שביכלתם’ (הוי, איך תסביר לשאננים ולשוקטים על שמריהם, כי יש לעשות למעלה מה‘יכולת’?!) ולא עשו, כמוכן, כלום, פרט למכתבים שכתבו, כדי שהתיקים לא יהיו ריקים חלילה. בינתיים הגיעו ארצה עסקנים מכל המינים – כן ירבו! – רבנים ואדמו“רים ויהודים סתם. הגיעו גם אנשים, אשר בפולין ידענום כשונאי ציון ורבות נלחמנו בהם. הסופרים העברים לא זכו.”²⁸⁴

החל בחודש מרס 1940, מספר חודשים לאחר פרוץ המלחמה, התגייס הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים לדון באפשרות הסיוע וההצלה של סופרים המצויים בשטחי המשטר הנאצי ובווילנה באמצעות תרומות וסיוע לעלייתם. הוועד המרכזי של אגודת הסופרים היה הגוף שריכז את פעילותה השוטפת של האגודה, והוא התכנס אחת לשבוע, פרט למקרים מיוחדים. הבחירות לוועד נערכו מדי שנתיים, במסגרת הוועידה הכללית של הסופרים. בין חבריו במהלך שנות מלחמת-העולם השנייה היו, בין השאר: שאול טשרניחובסקי, שכיהן כנשיא האגודה עד למותו בשנת 1943, פישל לחובר, יצחק למדן, יעקב פיכמן, ברוך קרופניק (לימים: קרוא), ש. שלום, דוד שמעונוביץ ואשר ברש. אברהם ברוידס היה מזכיר האגודה, והוא חתום על כל הפרוטוקולים שלה. בידינו נשתמרו הפרוטוקולים מאותן שנים,²⁸⁵ והם משמשים פריזמה לעניינים שעמדו על סדר היום של קהילת הסופרים. ישיבות הוועד דנו בנושאים שהעסיקו את חבריה, וכן בעניינים שוטפים שהונחו על שולחנה בעקבות פניות מצד סופרים.

לאורך התקופה שבין 1939 ל-1945, עסק הוועד בנושאים כגון: גזירות; חלוקת הכספים שהגיעו מקרן התרבות העברית בארצות-הברית; חלוקת הנייר מאז חקיקת “חוק הנייר” ב-1940;²⁸⁶ קבלת חברים חדשים לאגודת הסופרים; בקשות מצד סופרים להלוואות או לתמיכה בהוצאת ספריהם לאור; יובלות של סופרים; מסיבות סופרים; פרסים ספרותיים; יוזמת השבועון שהועלתה על הפרק עוד לפני פרוץ המלחמה; הקמת “בית הסופר”; והקמת “שיכון סופרים”.

במהלך התקופה כולה, שואת יהודי אירופה איננה נושא מרכזי בסדר היום של ועד אגודת הסופרים, ולמעשה אין לו כמעט אזכור עד לימים של סוף מלחמת-העולם השנייה. ההתייחסות לשואה ניכרת דרך הדיון במצבם של הסופרים היהודיים (ובעיקר הסופרים העברים). מלבד הפעולות הקשורות בסופרים אלה, השואה נזכרת אך פעמיים במהלך הדיון בארגון הכינוסים המיוחדים של אגודת הסופרים, וגם זאת – בעקיפין, וללא עיסוק בהשמדה או בתגובת הסופרים כלפיה.

²⁸⁴ בנציון בנשלום, 11.6.1940. “הספרות העברית בפולין לפני חורבנה”, דבר: 2-3.

²⁸⁵ הפרוטוקולים שמורים בארכיון גנזים, מלבד פרוטוקולים החסרים בתקופה שבין יולי 1942 לדצמבר 1942. עם הוצאת “חוק הנייר”, הזמין מר טווידי את באי כחה של אגודת הסופרים לשם בירור עניין הוצאת הירחונים בקשר עם חוק הנייר. ב-9 בספטמבר 1940 החליט הוועד על הקמת משלחת שיהיו מיוצגים בה עורכי הירחונים מאזנים, גליונות, סיני, השדה וגזית. ראו: 9.9.1940. פרוטוקול ישיבת הוועד של אגודת הסופרים, גנזים, 25: ק-84872.

בישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים מיום 25 במרס 1940 דן הוועד המרכזי של אגודת הסופרים בפניית איגוד הסופרים הדתיים בנושא החשת עלייתם של הסופרים ראובן פאהן ונתן שטוקהמר. בתגובה הוחלט להשיב שאגודת הסופרים העברים כבר פנתה אל הסוכנות היהודית בעניינם.²⁸⁷ בחודש אפריל 1940 התקבלה החלטה לפנות למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בדבר העלאת בנו של ד"ר ש. ברנפלד, ולבקש לצרף את המשורר חיים גראדה²⁸⁸ מווילנה אל רשימת האישים והסופרים שמחלקת העלייה מטפלת בסידור עלייתם לארץ-ישראל.²⁸⁹ במאי 1940, החליט הוועד לפנות "בדרישה נמרצת" אל הסוכנות היהודית בנוגע למתן רשיונות עלייה לסופרים הלל צייטלין,²⁹⁰ יצחק קצנלסון,²⁹¹ מנחם שטיין, בתו של דוד פרישמן, מלכיאל לוסטרניק, ירחמיאל ויינגרטן, נח פלנטובסקי, מרדכי הלטר ולור. בעיקר, קבעו חברי הוועד, "יש להדגיש במכתב לסוכנות בדבר החשת עלייתם של הלל צייטלין ויצחק קצנלסון."²⁹² ביוני 1940, החליט הוועד לפנות למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בדבר סידור סרטיפיקט עבור נח פלנטובסקי (לימים: פניאל) שנמצא באותה שעה בווילנה.²⁹³ ביולי 1940, החליט הוועד לשלוח טלגרמה שנתקבלה בידו בדבר בקשת רשיון עלייה בשביל ירחמיאל ויינגרטן, ולהמליץ על כך בפני מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית.²⁹⁴

ביולי 1940, יצאה משלחת סופרים מטעם אגודת הסופרים אל מחלקת העלייה של הסוכנות בדבר עליית הסופרים נח פלנטובסקי, ברל פומרנץ ושאר הסופרים העברים הנתונים בשטחי הכיבוש. במשלחת זו השתתפו יעקב פיכמן, בנציון בנשלום, צבי וויסלבסקי ושלמה צמח.²⁹⁵ הסופרים במשלחת זו למדו על הקשיים במשלוח הסרטיפיקטים לחו"ל ועל הקושי שהעמידה ברית-המועצות במתן רשיונות-מעבר. אליהו דובקין הבטיח להם "לעשות ככל האפשר", והודיע כי הוצא סרטיפיקט למשורר נח פלנטובסקי.²⁹⁶ בחוברת 'מאזנים' לחודש תשרי תש"א הופיעה ידיעה על-פיה "נעשתה פעולה להחשת עלייתם של הסופרים העברים הנמצאים בוילנה ובשטח הכיבוש הנאצי. מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, לפי הודעתה, נקטה כבר באמצעים הדרושים."²⁹⁷

²⁸⁷ 25.3.1940. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: ק-84872.

²⁸⁸ **חיים גראדה (1910-1982)**: משורר וסופר יידיש. יליד וילנה. חניך ישיבות וילנה ונובהרודוק. ראשוני שיריו ראו אור ב-1932. מחבורת "יונג ווילנע" (ווילנה הצעירה) שקמה בשנות השלושים. במהלך מלחמת-העולם השנייה מצא מקלט בבית-המועצות. נדד למרכז אסיה – לסטאלינובד ולקזחסטאן. ב-1945 חזר לפולין, שהה בלודז' ויצא לפריס. מ-1948 ועד מותו ישב בארצות-הברית. ראו: משה בסוק, תשכ"ג. **מבחר שירת יידיש: למן י. ל. פרץ עד ימינו**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 341.

²⁸⁹ 1.4.1940. פרוטוקול ישיבת הוועד של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: ק-84872.

²⁹⁰ על הניסיונות להצלת הלל צייטלין ראו גם במכתב: יעקב יוסף הוז, 1.5.1940. מכתב אל יהושע רדלר-פלדמן [ר' בנימין], **גנזים**, 99: א-85967.

²⁹¹ בדצמבר 1939, התפרסמה ידיעה בעתון **דבר** שכותרתה "למשורר יצחק קצנלסון – שלום" ובו נמסר, שבניין הגימנסיה שלו הוחרם ושיכנו בו את "משטרת העזר" (3.12.1939). "ממעשי הזועה של הנצים בלודז'", **דבר**: 2.

²⁹² 6.5.1940. פרוטוקול הישיבה המשותפת של ועד אגודת הסופרים והנהלת החברה למפעלי הספרות, **גנזים**, 25: ק-84975.

²⁹³ 24.6.1940. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: ק-84872.

²⁹⁴ 29.7.1940. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: ק-84872.

²⁹⁵ 8.7.1940. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: ק-84872.

²⁹⁶ תמוז-אב ת"ש. "ידיעות ועד אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 336.

²⁹⁷ אלול ת"ש-תשרי תש"א. "ידיעות ועד אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ה'-ו' (סא-סב): 448.

הסוכנות היהודית פעלה בשיתוף עם אגודת הסופרים בתחום הניסיון להצלת סופרים. ביוני 1940 פנה משה גרדון אל אגודת הסופרים :

"אל נכון ידוע לכם מספר הסופרים העברים שנמצא בוילנה ובליטא בכללה, וממחלקת העליה שלנו מסרו לנו, כי אף פניתם אליה בבקשה לסייע בעלייתם. אימתי יוכלו לעלות, בתנאים הקיימים, קשה לדעת, אולם ברור הוא לכל הדעות, שסופרים אלה נתונים במצוקה חומרית וזקוקים הם לעזרה. [...] שמענו הרבה על המצב הקשה, בו נתונה אגודתכם, ועל העול המוטל עליה לדאוג בשעה זו לרבים מבין חבריה. אולם, נראה לנו, שמן הראוי הוא שהסופרים העבריים הנמצאים כעת בגולה מרה, בתור פליטים, ידעו שאגודת הסופרים בא"י לא שכחה אותם והיא דואגת לא רק לעלייתם, אלא גם להקלת המצב החומרי, כשם שעושים זאת הסופרים בארצות-הברית. למותר הוא להגיד לכם שהכוונה איננה לסכום גדול, אולם ברור הוא שערך ציבורי ולאומי רב יהיה אם בוילנה תוגש עזרה לסופרים, דוקא מארץ-ישראל".²⁹⁸

הוועד המרכזי של אגודת הסופרים נענה לפנייה והעביר תרומה סמלית בסך 5 לא"י לשם תמיכה בסופרים העברים בוילנה.²⁹⁹ גרדון ציין שאגודת הסופרים היידישאים על-שם פרץ בניו-יורק שולחת תמיכות חד-פעמיות וקבועות לעזרת הסופרים והעיתונאים היידישאים בוילנה "וממלאה על-ידי כך חובה מקצועית וציבורית גם יחד." מדברי גרדון עולה, כי נכון לשלבים הראשונים של מלחמת-העולם השנייה, הייתה ניכרת חלוקה ברורה בין תחומי האחריות של המרכז הספרותי בארץ-ישראל ובין זה שבארצות-הברית. הדאגה לסופרי היידיש הייתה בתחומם של הסופרים היהודיים בארצות-הברית, ואילו לסופרים העברים שנשארו "שם" דאגו הסופרים העברים בארץ-ישראל. יש לציין, כי במהלך הזמן, היטשטשו גבולות אלה, והסופרים העברים בארץ-ישראל השתדלו לסייע לסופרים היהודים ללא הבחנה בשפת יצירתם.

באוגוסט 1940, החליט הוועד לפנות למחלקת העלייה על-מנת לברר אם הוקצה בשביל ד"ר ח. נ. שפירא מקובנה סרטיפיקט מהמכסה החדשה שנפתחה.³⁰⁰ ב-28 באוקטובר 1940 דן ועד האגודה במתן תמיכה למען עלייתו של הסופר ל. קופרשטיין מרומניה, והחליט לתרום 10 לא"י "למטרת גאולתו המהירה מתחומי הכיבוש".³⁰¹ בדצמבר 1940, הוחלט לפנות שוב אל הסוכנות היהודית בעניין בנו של שמעון ברנפלד שהיה אותה עת ביוגוסלביה.³⁰²

מאמץ מיוחד הוקדש על-ידי ועד אגודת הסופרים לטיפול בעניינו של זלמן שניאור. הוא היה אז בצרפת, ובמאי 1940 אבדו עקבותיו. העיתון 'פורוורטס' בארצות-הברית ציין שהמכתב האחרון משניאור יצא ב-19 במאי ולא מפאריס כרגיל אלא מעיירה קטנה בדרום צרפת אליה נמלט. ידיעה בעיתון 'דבר' ציינה, כי מאז ועד תחילת אוגוסט לא נתקבלו משניאור ההמשכים

²⁹⁸ מ. גרדון, מוסד ביאליק על-יד הסוכנות היהודית לארץ ישראל, 1940.6.25. מכתב אל אגודת הסופרים העברים בא"י, גנזים, 25 : 23065/4.

²⁹⁹ 1.7.1940. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25 : ק-84872; הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 1.7.1940. מכתב אל הנהלת "מוסד ביאליק", לידי מ. גרדון, גנזים, 25 : 23076/4.

³⁰⁰ 26.8.1940. פרוטוקול ישיבת הוועד של אגודת הסופרים, גנזים, 25 : ק-84872.

³⁰¹ 28.10.1940. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גנזים, 25 : ק-84872.

³⁰² 15.12.1940. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גנזים, 25 : ק-80488.

השבועיים לרומן 'החתול היהודי' שהתפרסם מעל דפי העיתון. עוד דווח, ש"כל המאמצים הרבים מצד 'פורוורטס' ומצד מוסדות יהודיים אחרים לגלות את מקום גלותו החדש של שניאור לא הצליחו עדיין. המאמצים נמשכים בכל הדרכים האפשריים."³⁰³ בתחילת ספטמבר 1940, לאחר שהבירורים שערכה הסוכנות היהודית בעניינו העלו חרס, החליט הוועד לפנות אל משה סמילנסקי, שהיה בליסבון בדרך חזרתו לארץ-ישראל משליחות הקרן הקיימת לאמריקה,³⁰⁴ ולשאל אותו אם הגיעה אליו ידיעה כלשהי על גורלו של שניאור.³⁰⁵ בישיבה שנערכה שלושה שבועות אחר-כך, דיווח אברהם ברוידס כי הצליח לקבל את כתובתו של שניאור בעזרת י. ד. ברקוביץ, והוחלט לפנות אל יצחק ניידיץ שנמצא בליסבון בבקשה להודיע מה שלומו של שניאור והיכן הוא נמצא.³⁰⁶ באוקטובר 1940 פורסם חלק מסיפורו של שניאור, "פנדרי הגבור", מעל דפי עיתון 'דבר'. בשולי הסיפור נכתב: "את הפרקים האלה שלח המשורר לפני כיבוש צרפת. כל מאמצי המערכת להודיע על שלום המשורר מאז הכיבוש עוד לא נשאו פרי."³⁰⁷ בנובמבר 1940 הועברה אל האגודה ידיעה שהתקבלה בסוכנות היהודית מידי משרד הגיוינט בליסבון, כי זלמן שניאור נמצא בפריס ומנסה להשיג ויזה לאמריקה אבל נתקל בקשיים.³⁰⁸ בחודשים פברואר ומרס 1941, דן שוב ועד האגודה במצבו של זלמן שניאור, לאחר שנתקבלה ידיעה על-ידי בא-כוח הסוכנות היהודית בז'נבה על קבלת מכתב משניאור, שנמצא אותה עת בתחומי "צרפת החופשית". מצבו החומרי היה קשה מאוד, והוועד החליט "להשתתף השתתפות סמלית בסך 10 לא" במפעל העזרה לטובתו."³⁰⁹ כעבור חודש, מסר צבי וויסלבסקי על השתדלויותיו להחיש את העזרה לזלמן שניאור, ודיווח כי לידיעתו שלחה הסוכנות היהודית 50 לא"י לטובתו.³¹⁰ רק ב-19 במאי 1941 נתקבלה ידיעה כי יצא מצרפת הכבושה, "לאחר מאמצים רבים שנעשו מצדדים שונים"³¹¹ ובשלהי שנת 1941 הגיע לארצות-הברית.³¹²

במהלך השנים 1941–1943 נפסקו כמעט ניסיונות אגודת הסופרים להציל סופרים יהודים בארצות הכיבוש הנאצי, ככל הנראה לאחר שהתגבשה ההכרה בחוסר היכולת של אגודת הסופרים ושל הסוכנות היהודית לעשות דבר-מה לטובת העלאת סופרים משטחי הכיבוש הנאצי. בקיץ 1943 קיבלה האגודה מברק מאת שמעון רבידוביץ על אודות הכוונה לקיים בלונדון אספת-אזכרה לסופרים היהודים שנרצחו בפולין בהשתתפות הפא"ן העולמי וסניפיו. אגודת

³⁰³ 30.9.1940. "היכן ז. שניאור", **דבר** : 1.

³⁰⁴ סמילנסקי יצא לשליחות בפברואר 1940, והחל את דרכו חזרה מאמריקה לארץ-ישראל ביוני 1940 באנייה "ווישינגטון". האנייה נעצרה בקרבת ליסבון על-ידי צוללת גרמנית, וסמילנסקי ירד מהאנייה בליסבון, שם שהה זמן רב עד שעלה בידו לחזור לארץ-ישראל.

ראו : 27.2.1940. "ברכות המושבה רחובות למ. סמילנסקי", **דבר** : 6 ; 28.2.1940. "קצרות", **דבר** : 6 ; 20.6.1940. "מ. סמילנסקי חוזר", **דבר** : 6 ; 21.6.1940. "מ. סמילנסקי יצא ללונדון", **דבר** : 8.

³⁰⁵ 9.9.1940. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : ק-84872.

³⁰⁶ 30.9.1940. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : ק-84872.

³⁰⁷ ז. שניאור, 16.10.1940. "פנדרי הגבור", **דבר** : 3.

³⁰⁸ ש. איזנברג, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 5.11.1940. מכתב אל הסתדרות הסופרים העברים, **גנזים**, 25 : 23063/4.

³⁰⁹ 4.2.1941. פרוטוקול ישיבת הוועד של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : ק-84873.

³¹⁰ 5.3.1941. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : ק-84873.

³¹¹ 22.5.1941. "ז. שניאור במארסאָל", **דבר** : 4.

³¹² 7.1.1942. "שיחה עם זלמן שניאור", **דבר** : 2.

הסופרים ומרכז פא"ן הארצישראלי השיבו ב-3 ביולי 1943 במברק שעליו חתום שאול טשרניחובסקי:

"הסופרים העברים בארץ-ישראל מתאבלים אבל מר על אבדן משפחת סופרי-ישראל באירופה הכבושה – סופרים שהיו פאר הדור ומחנכיו. הדם הנקי והיקר הזה, שנשפך בידי מרצחים אכזרים, זועק להצלת שרידי עמנו. באספת אבל זו הרימו נא קולכם נגד הזועה הצפויה עוד לרובבות אחינו ודרשו הצלה בכל הדרכים".³¹³

בשנת 1944, לאחר המפנה במהלך המלחמה, ולאור תחושת הבטחון בנצחון הקרב של בעלות הברית, אגודת הסופרים התעוררה שוב לפעילות בתחום זה. האגודה פעלה נמרצות בעניינם של יצחק קצנלסון ובנו צבי. קצנלסון היה משורר עברי וידי. בנובמבר 1939 הגיע לווארשה מלודז', שהייתה עיר מושבו, וכעבור כחודשיים הגיעה גם משפחתו לווארשה.³¹⁴ באוגוסט 1942, אשתו חנה ושניים מבניו, בנימין ובן-ציון, נלקחו למחנה ההשמדה טרבלינקה ונרצחו. קצנלסון ובנו צבי עבדו באותם ימים בבית-מלאכה גרמני, וכך ניצלו מהגירושים מן הגיטו. באמצע מאי 1943 קיבל קצנלסון, בעזרת המחתרת בווארשה, תעודת אזרח הונדרס שבדרום אמריקה. באותו חודש, הובלו יצחק קצנלסון ובנו למחנה ויטל בצרפת, מחנה שבו רוכזו מועמדים לחליפין. ניסיונות רבים להצלתם של יצחק קצנלסון ובנו נעשו גם מצד מוסדות היישוב, אולם ללא הועיל.³¹⁵ באפריל 1944 שולחו יהודי ויטל, ובתוכם יצחק וצבי, למחנה הריכוז דראנסי, וכעבור זמן קצר גורשו השניים בטרנספורט לאושוויץ, שם נרצחו.³¹⁶

בישיבת הוועד מיום 1 בפברואר 1944, יעקב פייכמן מסר, שיצחק קצנלסון מצוי במחנה עצורים בוויטל. מ. ז. וולפובסקי אמר, כי נשלח סרטיפיקט לשוויץ עבור קצנלסון, אבל טען שיש להשפיע על אליהו דובקין ממחלקת העלייה של הסוכנות לתת עוד סרטיפיקט גם בשביל בנו. בנציון בנשלום תבע להחיש את הטיפול בנושא: "שמעתי מאחורי הפרגוד שמצב העצורים בוויטל החמיר. ואם רוצים לעשות משהו, יש לעשות מיד."³¹⁷ בעקבות הישיבה, כתבו חברי הוועד מכתב אל דובקין ובו הביעו את דאגתם העמוקה: "בשעה זו שלפני הפלישה גורלו מעורר בנו חרדה גדולה, והננו מבקשים מכם לעשות את כל המאמצים, כדי להציל את חיי המשורר ובנו."³¹⁸ מזכיר מחלקת העלייה בסוכנות היהודית השיב כי שמו של קצנלסון הופיע ברשימת הציונים הוותיקים והמקרים המיוחדים מוויטל שהועברה למחלקת העלייה של הממשלה ב-29 בדצמבר 1943.³¹⁹ בישיבת ועד אגודת הסופרים שהתקיימה שלושה שבועות מאוחר יותר נאמר, שמחלקת העלייה התעלמה מהבקשה לסרטיפיקט עבור בנו של קצנלסון, ועל בנציון בנשלום ודוד שמעונוביץ הוטל

³¹³ תמוז תש"ג. "מידיעות הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים", מאזנים, כרך ט"ז, חוברת ד' (צ'): 248.

³¹⁴ יחיאל שיינטוך, 1990. יצחק קצנלסון – כתבים שניצלו מגיטו וארשה וממחנה ויטל, י"ל מאגנס: 21–23.
³¹⁵ על פרשת קבלת הדרוכון ראו: שם: 284–286, ושלמה אבן-שושן, תשמ"ד. יצחק קצנלסון מקונן השואה, בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון: 25; חיים שלם, אפריל 2005. "מכתבי זעקה של הלל זיידמן ממחנה ויטל", ילקוט מורשת, ע"ט: 49.

³¹⁶ שלמה אבן-שושן, תשמ"ד. יצחק קצנלסון מקונן השואה, בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון: 32.

³¹⁷ 1.2.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גנזים, 25: 84850.

³¹⁸ ועד אגודת הסופרים, 4.2.1944. מכתב אל א. דובקין, מחלקת העלייה של הסוכנות, גנזים, 25: 21416/4.

³¹⁹ מזכיר מחלקת העלייה, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 14.2.1944. מכתב אל מזכירות אגודת הסופרים העברים, גנזים, 25: 21473/1.

להיפגש למחרת עם אליהו דובקין בעניין הצלתם.³²⁰ שבוע לאחר מכן, בנשלו מסר שהמכתב הקודם ממחלקת העלייה אינו אלא טעות של פקיד, ועניין הסרטיפיקטים ליצחק קצנלסון ובנו מצא את פתרונו הדרוש.³²¹

רק שישה חודשים מאוחר יותר, עלה בידי הסוכנות היהודית לברר מה עלה בגורלו. ב-25 באוגוסט 1944 שיגר שליח הסוכנות היהודית בלונדון, ג' לינטון, מכתב אל לידי ציטהאם במשרד החוץ בבקשה לנסות לאתר את המשורר יצחק קצנלסון ובנו צבי. במכתב נאמר, שהשניים גורשו לאחרונה מוויטל לדרנסי ואז ל"יעד בלתי-ידוע". על-פי דיווח שלא אושר, שניהם נכללו במשלוח של 200 יהודים שנשלחו לאושוויץ.³²² שניהם היו ברשימה שאושרה לפלשטינה והחזיקו בדרכונים של הונדורס. המוען ביקש שהרשויות השוויצריות יסייעו לאתר את השניים ויארגנו את חזרתם אל וויטל או למחנה אחר ולספק להם הגנה ככל הניתן.³²³ גורלם, כידוע, כבר נגזר עוד קודם לכן. שניהם נרצחו במאי 1944 באושוויץ.

פעולה לסיוע לסופרים היהודים התקיימה גם **לקראת תום המלחמה**. בישיבת הוועד שנערכה בתאריך 12 במרס 1945, הועלתה לדיון הצעתו של מ. ז. וולפובסקי,³²⁴ לבוא לעזרת הסופרים והאמנים היהודים בשטחי הכיבוש המשוחררים על-ידי משלוח של חבילות מזון ובגדים בסך 100 לא"י.³²⁵ ב-23 במרס 1945 כתב הוועד המרכזי אל הנהלת הסוכנות היהודית והודיע כי אגודת הסופרים הקציבה סך של 100 לא"י לעזרת הסופרים והאמנים היהודים בפולין. הכסף נועד לשמש עבור חבילות מזון ובגדים. הם ביקשו מהנהלת הסוכנות שתשתתף בתרומה ותוסיף סכום נוסף, "כדי שהתרומה תהיה מתאימה למטרתה".³²⁶ בתגובה, כתב ר. שפר בשם הסוכנות, כי לצורך משלוח זה יש להעביר רשימה של הסופרים והאמנים היהודים בפולין וכתובותיהם המדויקות, כי רק במקרה כזה ניתן יהיה להעביר את החבילות באופן אינדיבידואלי.³²⁷

האגודה המשיכה בפעולתה גם **לאחר תום המלחמה**, באמצעות ניסיונות לסייע לסופרים הניצולים ולבני משפחתם לעלות לארץ-ישראל. האגודה ביקשה ממחלקת העלייה של הנהלת הסוכנות להעניק סרטיפיקטים למספר סופרים. אחד מהם הוא חיים הוכמן, שלדברי ב. י. מיכלי, היה היחיד מבין סופרי בסרביה העברים, שניצל מתופת טרנסדניסטריה וחזר לבסרביה. מלבדו, שרד גם המשורר ק. א. ברתיני מבסרביה, אך הוא הוגלה על-ידי הרוסים לסיביר.³²⁸ כמו כן, הוזכרה ברשימה רבקה שטיינברג,³²⁹ אלמנתו של המשורר אליעזר שטיינברג, שלפי מכתבו של ש. אייזנפלד, נמצאה אותה עת בצ'רנוביץ, בוקובינה, ומצבה היה קשה מאוד. באמתחתה

³²⁰ 23.2.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : ק-84850.

³²¹ 29.2.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : ק-84850.

³²² כך נכתב במקור.

³²³ **אב"ג** : A373/12.

³²⁴ מ. ז. וולפובסקי, 11.3.1945. מכתב אל ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25.

³²⁵ 12.3.1945. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : ק-84851 ; 9.4.1945. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25.

³²⁶ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים (יהודה בורלא – יו"ר, א. ברוידס – מזכיר), 23.3.1945. מכתב אל הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, **גנזים**, 25 : 21419/4.

³²⁷ ר. שפר, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 26.3.1945. מכתב אל אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, **גנזים**, 25 : 21504/4.

³²⁸ ב. י. מיכלי, 19.12.1945. מכתב אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21467/4.

³²⁹ מזכיר המחלקה לעלייה, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 21.1.1946. מכתב אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21456/4.

נשמרו כתבי-יד חשובים מעזבונו בעלה.³³⁰ סופר נוסף הוא ש. ד. בונין, שניצל מהתופת, וכתב מלודז' אל יצחק למדן בבקשת עזרה בעלייה לארץ-ישראל.³³¹ אגודת הסופרים פנתה בעניינו אל הסוכנות היהודית.³³² בנובמבר 1946, החליט ועד אגודת הסופרים לפנות אל הסוכנות היהודית בעניינם של ק. ברתני ו.ש. ד. בונין ולהודיעה: "כי לא נוכל להרגע עד אם הסופר העברי היחיד בפולין יקבל רשיון כניסה לארץ".³³³ ייתכן, שפנייה נוספת זו באה בעקבות מאמציו של צ. ז. ויינברג, שכתב אל דוד שמעונוביץ:

"ועתה החרידתני איגרתו של חברנו למדן, בדבר מצבו של ש. ד. בונין [...] והלא הוא השריד היחיד מסופרינו העבריים הקדושים בפולניה וברחבי אירופה שנשאר לנו לפליטה. ואיך נחריש? למה נשב בחיבוק ידים ולא נרעיש את הסוכנות ואת הממשלה, שיתנו לנו סרטיפיקט אחד בשבילו. [...] אסור לנו להתעלם מחובתנו האלמנטרית, כקיבוץ, כחברי אגודה, ולהסתפק במשלוח מכתבים אל הסוכנות וכו'. אלינו לעשות הפעם דבר ממש, שיביא תועלת, ועליך, ידיד יקר, שיש לך השפעה ומתחשבים בדעתך, לשנס מתניך, יחד עם יתר חברי הוועד, ולנסוע ירושלימה ולדפוק על דלתי הסוכנות בכוח, שישעו פעולה ממשית לטובת אור מוצל זה – לעשות, לעשות ולא להבטיח !! יש לנו הזכות לדרוש זאת בכל תוקף. יש לי הרושם שגם בענין הצלתו של י. קצנלסון ז"ל – לא נעשה מה שיכולנו לעשות וצריך היה לעשות. הפעם אסור להזניח אף רגע!"³³⁴

מהלך נוסף שעשתה אגודת הסופרים לאחר המלחמה היה ארגון משלחת של סופרים לנסיעה למחנות לאחר תום המלחמה. הרעיון הועלה כבר בחודש מאי 1944, במסגרת מסיבת סופרים ועתונאים לרגל צאת גיליון המאה של כתב-העת 'מאזנים'. אברהם ברוידס עמד בדבריו על הצורך בארגון משלחת סופרים לגולה.³³⁵ כשנה וחצי לאחר מכן, ב-14 בספטמבר 1945, שלחה האגודה מכתב אל הנהלת הסוכנות, בבקשה לשגר משלחת סופרים אל שרידי הגולה בארצות אירופה. א. דובקין השיב בחיוב על הצעה זו, וביקש מאת האגודה הצעה של מועמדים לשליחות.³³⁶ שמו של בנימין טננבוים עלה כאחד המועמדים האפשריים, ואשר ברש פנה אליו בעניין זה. כעבור זמן-מה, הוא נזכר יחד עם מ. ז. וולפובסקי בידיעה שפורסמה ב'דבר' על אודות תוכנית המשלחת.³³⁷ אנדה פינקרפלד כתבה במכתבה לוועד האגודה:

³³⁰ ש. אייזנפלד, 25.12.1945. מכתב אל ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21474/4.
³³¹ יצחק למדן, 18.2.1946. מכתב אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21486/4.
³³² מזכיר מחלקת העליה, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 26.6.1946. מכתב אל אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21462/4; מזכיר מחלקת העליה, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 18.10.1946. מכתב אל אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21460/4.
³³³ 4.11.1946. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25.
³³⁴ צ. ז. וויינברג, 16.10.1946. מכתב אל ד. שמעונוביץ, **גנזים**, 165 : א-75750; ההדגשות במקור – ר.ו.ס.
³³⁵ אייר-סיון תשי"ד. "עם העתונאים" ("מידיעות הוועד המרכזי של אגודת הסופרים"), **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ב' (ק')-ג' (ק"א): 192–193.
³³⁶ א. דובקין, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 5.10.1945. מכתב אל אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, **גנזים**, 25 : 21499/4.
³³⁷ בנימין טננבוים, ערב יום הכיפורים תשי"ו [16.9.1945]. מכתב אל אשר ברש, **גנזים**, 49 : 1/16004.

”אבקש מאד לדון בשליחותם של הסופרים לגולה, וביחוד למחנות. אני מבקשת לקחת אותי בחשבון, באשר נגשתי לאיזה מפעל ספרותי רחב,³³⁸ ומאד חשוב שלא להסתמך רק על עדויות בעל פה. מלבד הערך המוסרי של שליחות סופרים לגיא האסון של עמנו, יש בזה גם משום צורך לאסוף חמר, מעין המשך ל’ספר הדמעות’ לברנפלד. אבקש אפוא, באם תיראה לכם הצעתי, לפנות למר דובקין בענין שליחותי לגולה. אני רק מדגישה שלא בנקל קבלתי על עצמי רעיון של נסיעה זו, אך יש בה בשבילי משום הכרח גורלי.”³³⁹

בסופו של דבר, התקבלה החלטה על משלחת בת חמישה סופרים: חיים הזז, מ. ז. וולפובסקי, יצחק למדן, אליעזר שטיינמן ואברהם שלונסקי.³⁴⁰ ואולם, אנדה פינקרפלד ובנימין טננבוים שהיו חדורי תחושת שליחות מצאו את הדרך להגיע אל מחנות הפליטים. הקונגרס הציוני ה-22 התקיים ב-24–29 בדצמבר 1946 בבזל. ברכה חבס דיווחה מהקונגרס וכתבה שטוב היה לראות בין הבאים את אנדה פינקרפלד שהגיעה מפעולה במחנה ילדים בגרמניה ואת בנימין טננבוים שהגיע מביקור ממושך בפולין: ”טוב שנמצא בקהל הסופרים העברים בארץ-ישראל אחד-שניים, לפחות, אשר פרצו להם דרך לגולה.”³⁴¹

2.2.3. מספד על אנשי הרוח שנספו בשואה

בשנות המלחמה נספו אנשי רוח רבים על אדמת אירופה, ובהם: סופרים, משוררים, עורכים, חוקרים ועוד. למן תחילת המלחמה, הופיעו בעיתונות לעיתים תכופות ידיעות על גורל אנשי הרוח באזורי הכיבוש הנאצי. הידיעות היו לעתים מעורפלות ואף מוטעות. על גורל אנשי רוח בברית-המועצות ניתן היה ללמוד מתוך הרשימות ששיגר הוועד היהודי האנטי-פשיסטי לאגודת סופרי עברית ויידיש באנגליה. הרשימות פירטו אילו סופרים נספו, אילו סופרים משרתים בצבא האדום, וכן רשימת סופרים שלא נודע מה עלה בגורלם.

הסופרים העברים שישבו בארץ-ישראל הכירו רבים מהם מימי ישיבתם באירופה. הם חשו תחושת אחריות להעלאת זכרם של הנספים, שדבר מותם עלול היה להיעלם מידיעת העולם. בדומה לניסיונות הצלת הסופרים, גם מפעל ההספדים החל כמפעל פרטי של יחידים שהתמסרו לנושא ונמשך כמפעל ציבורי שהתקיים באופן יזום מעל הבמות הספרותיות השונות. בתחילה, ההספדים הופיעו באופן אקראי מאת סופרים שונים ומעל דפי במות ספרותיות שונות. מספר כותבים קבועים התגייסו לכתיבה רצופה של מאמרים בהם העלו דמויות של אנשי הרוח שהכירו. אולם, במהרה הפכה התופעה למאורגנת כאשר הבמות הספרותיות הקצו מדורים לצורך כך.

שיח האבל על אישים אלה, שהיו בעלי מעמד ציבורי, נערך כמקובל באופן פומבי מעל דפי העיתונות העברית. לכתיבה אודותיהם בעיתונות היה תפקיד כפול: האחד הוא יידוע קהל הקוראים בעובדת מותם והשני הוא הצבת יד ושם לאותם אישים, שרבים מהם נספו בלא קבר

³³⁸ המפעל הספרותי שאליו התייחסה פינקרפלד, בנוסח **ספר הדמעות**, לא יצא לפועל.

³³⁹ אנדה פינקרפלד, 6.1.1946. מכתב אל ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21509/4.

³⁴⁰ י. פיכמן, יו"ר אגודת הסופרים, 5.2.1946. מכתב אל א. שטיינמן, **גנזים**, 25 : 21466/4.

³⁴¹ ברכה חבס, 25.12.1946. ”בקונגרס הציוני הכ”ב”, **דבר** : 3 ; חתום : 15.12.1946.

ומצבה. רשימות ההספד מאת הסופרים העבריים בארץ-ישראל כללו פרטים ביוגרפיים לצד זיכרונות מאת הסופרים המספידים, תוך ציון פגישתם האחרונה. כך הסביר י. מ. ניימן את התופעה: "רבים חללי חרב וקרוב ורעב בפולין, אך בין הנעדרים ישנם אחדים שתפסו מקום בחיי התרבות של העם ושירת חייהם נפסקה והם נקברו אי שם בלי הלויית המת, ללא ספוד וללא הד." ³⁴²

רשימה ראשונה על אנשי הרוח שנשארו "שם" הופיעה בעיתון 'דבר' בידי בנציון בנשלום במאמרו "הספרות העברית בפולין לפני חורבנה", שהביע חרדה לגורל הסופרים עוד בטרם נפגעו. ³⁴³ הוא התריע ברשימתו על הסכנה שנשקפה באופן ספציפי לסופרים היהודים בפולין: "יש לחרוד לגורל הסופרים עצמם, שכולם נשארו תקועים שם פרט לנח פלנטובסקי ולמרדכי הלטר, שנמלטו לוילנה. פתע-פתאום באה השואה והסופרים לא הספיקו למלט נפשם." ³⁴⁴ בנשלום סקר את המפעלים הספרותיים שהתקיימו בווארשה, קרקוב ולודז' עד לפרוץ המלחמה. בנשלום ביכה את ירידתם לטמיון של המכון למדעי היהדות בווארשה, הוצאת הספרים הוורשאית "מפלטי", כתב-העת 'תחומים' (לודז'), וכן של כרכים שהיו מוכנים לדפוס ושל כתבי-יד של סופרים. הוא ציין סופרים ואנשי תרבות רבים, שלמרבה הצער, נספו בשואה במהלך ארבע השנים שלאחר פרסום הרשימה: המשוררים יצחק קצנלסון, ברל פומרנץ, נתן נטע שטוקהמר, מלכיאל לוסטרניק; הסופרים ראובן פאהן ובנציון רפפורט; והסופר וחוקר המקרא שבח ולקובסקי; ישראל אוסטרזר ומנחם שטיין, ממורי המכון למדעי היהדות ושבתאי רפפורט מחניכי המכון.

במהלך שנות השואה, ראו אור רשימות הספד בודדות פזורות מעל דפי העתונות. כך, למשל, בינואר 1941, כתב י. מ. ניימן ברשימה "לזכר נעדרים בפולין (שנה למותם)" על שלושה אנשי רוח שנספו: הרופא והסופר גרשון לויין שנפטר; בחור הישיבה אורקה גבלניק שמת בניסיון להציל ספר תורה מבית-כנסת בווער; והמשורר שמעון הורונטשיק מווארשה שהתאבד לאחר פרוץ המלחמה. בפברואר 1940 התפרסמה רשימה מאת מ. בן-יצחק מוילנה ובה עדות מפי אנשים שליוו אותו על ימיו האחרונים של שמעון הורונטשיק. הם יצאו ב-7 בספטמבר מווארשה ולשמע השמועות כי החיילים הגרמניים מתקרבים, היה הורונטשיק נתון בחרדה גדולה שהנאצים ירצחוהו. הורונטשיק סיפר לבן-יצחק כי בשנת 1914, גר בעיר קאליש כאשר הגרמנים כבשוה. לפי פקודת הגנרל פון פרוסאן הוצאו אלפיים צעירים יהודים ופולנים, בהם הוא עצמו, וכעונש על ירייה לכיוון חיילים גרמניים, הומת כל עשירי שהועמד בסך. הורונטשיק היה בטוח שיירו בו ולבסוף היה האחד-עשר וניצל. לאחר שסיפר סיפור זה, בהיותם בעיר קאלושין, התאבד והשאיר צוואה בה כתב, כי "לא יכול לעמוד בפני אכזריות הגורל ולשאת את מעשי האלימות של השונא ולכן שם קץ לחייו." ³⁴⁵ באוגוסט 1942, דב שטוק כתב פרקי זיכרונות על משה שור (1874–1941). היה זה יותר שנה לאחר שנודע דבר מותו בכלא ברוסיה. דב שטוק התריע בפני ציבור מוקיריו:

³⁴² י. מ. ניימן, 1941.3.1. "לזכר נעדרים בפולין (שנה למותם)", **דבר**: 3.

³⁴³ בנציון בנשלום, 1940.6.11. "הספרות העברית בפולין לפני חורבנה", **דבר**: 2–3.

³⁴⁴ שם.

³⁴⁵ מ. בן-יצחק, 1940.6.2. "פרטים חדשים על מותו הטראגי של ש. הורונטשיק", **דבר**: 2.

"וכשהגיעה שמועת מותו לא נספד כהלכה, וזה מקרוב. מקץ שנה, לא נכתבה עליו אצלנו אפילו שורה אחת."³⁴⁶

פעילות ענפה מצד כותבים רבים הסתמנה בעקבות הידיעות על מותו של המחנך יאנוש קורצ'אק.³⁴⁷ בעיתון 'דבר' מיום 29 בינואר 1943, כתב פאלק היילפרין על השמועות שהגיעו ליישוב היהודי אודות גורלו של יאנוש קורצ'אק.³⁴⁸ לפי היילפרין, לא ידוע לאן הגיע עם הילדים, שהרי אבדו עקבותיו ועקבות הילדים. הוא הביע את התקווה, שעם שוך הסערה יתגלה שקורצ'אק עודו חי.³⁴⁹ יעקב פיכמן פרסם באפריל 1943 זיכרונות מפגישתו עם קורצ'אק מבלי להתייחס לשמועות על גורלו.³⁵⁰ בחודש יולי 1943 העלה זרבבל בפני מנחם דורמן הצעה שהעלה דב שטוק, להוציא לאור קונטרס על קורצ'אק. קונטרס זה יכלול רשימות של שטוק, של זרבבל עצמו, שיחות של יצחק יציב עם קורצ'אק שהתפרסמו מספר שנים קודם לכן ב'דבר' ומפגישה איתו בפולין והרצאה שנשאה עדה פוזננסקי.³⁵¹ ב-20 בספטמבר התפרסם דבר מותו על בסיס ידיעות שנתקבלו דרך פרטיזנים. על אף שיכול היה להציל את עצמו, הוא לקח שני ילדים בידיו וצעד עם כל הילדים אל תחנת הרכבת ונספה יחד עימם במחנה מוות במזרח פולין.³⁵² בעקבות הידיעה על מות קורצ'אק, ראה אור ספרו של משה זילברטל (לימים: זרטל),³⁵³ 'במחיצתו של יאנוש קורצ'אק' (1944). הספר ראה אור באביב 1944, במלאת שנה למרד גיטו וארשה. משה זילברטל היה באותם ימים חייל בצבא הבריטי וספרו הינו "פרקי זכרונות והירהורים" שנכתבו באוהלי הצבא אי-שם.³⁵⁴ זילברטל תיאר את תחושתו כאשר גילה את עובדת מותו של קורצ'אק: "דמעות חנקו את גרוני. לפתע ראיתיו בתוך החדר הצר ב'בית היתומים', כשהוא מקשיב לדברי על גזירות העלייה בארץ ופתאום מפסיקני ושואל: 'ואם אקח את כל הילדים שלי ואצא עמהם לדרך – ונלך לארץ-ישראל, מה יעשו לי? החרשתי וחייכתי. לא נתקיים חלומי. כחמש-עשרה שנה לאחר שיחתנו זו – יצא עם ילדיו לדרך אחרת, דרך שהיתוו לו רוצחים פאשיסטיים."³⁵⁵

יואל מסטבוביץ פרסם סדרה ארוכה של מאמרי זיכרונות על סופרים שהכיר מעל דפי 'דבר'. ספרו 'ורשה 1939', בו כינס רבות מרשימות אלה, הוא מפעל הנצחה של איש אחד, של ניצול שחש חוב

³⁴⁶ דב שטוק, 7.8.1942. "משהו על משה שור", **דבר**: 3.

³⁴⁷ בינואר 1943 הובאה בעתון **דבר** ידיעה על-פיה עתונים יהודיים באמריקה (בהם **הדאר**), דיווחו שיאנוש קורצ'אק "נמק עתה בגלות סיביר" וקראו לבוא לעזרתו ולעזרת איש חינוך נוסף המצוי בסיביר, יעקב שרייבמאן מפולין. העיתונאי תמה על ידיעה זו וכתב, כי בארץ-ישראל "אנו יודעים מ כ ב ר, כי יאנוש קורצ'אק איננו לא בסיביר ולא במקום אחר בסס"ר. לפי כל הידיעות, נשאר יחד עם מוסד-הילדים שלו בתחום-הכיבוש הנאצי – ומי יודע מה גורלו..."; ק., 29.1.1943. "בסימן תמיחה", **דבר**: 2.

³⁴⁸ **יאנוש קורצ'אק** (שם העט של הנריק גולדשמיט) (1878–1942): סופר, רופא, מחנך והוגה יהודי פולני. יליד וארשה. ב-1911 החל לנהל בית יתומים, שבו גרו ילדים יהודים. ב-1934 וב-1936 ביקר בארץ-ישראל. ב-1940, עם הקמת גטו וארשה, הועבר בית היתומים לילדים יהודים בהנהלתו של קורצ'אק אל תוך חומות הגטו, והוא המשיך לפעול כבית-ספר. ב-5 באוגוסט 1942 הגיעו הנאצים לקחת את הילדים וחלק מהסגל למחנה ההשמדה טרבלינקה.

³⁴⁹ פ. היילפרין, 29.1.1943. "מורים" ("יומני"), **דבר**: 4.

³⁵⁰ יעקב פיכמן, 19.4.1943. "לדמותו של יאנוש קורצ'אק" ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.

³⁵¹ זרבבל [גלעד], 18.7.1943. מכתב אל מנחם דורמן, **אי"ט**: 15-51/2/10.

³⁵² 20.9.1943. "יאנוש קורצ'אק הומת עם ילדי בית-היתומים שלו", **דבר**: 1. לקראת סוף המלחמה, נפוצו שמועות שהוא ניצל וחי בבלובלין, על-פי ידיעה שהגיעה במישרין מפולין. לפי השמועה, הוא אמנם נלקח למחנה מוות, אך ניצל בזכות קשריו עם המחותרת הפולנית (11.4.1945). "יאנוש קורצ'אק חי!", **דבר**: 1.

³⁵³ **משה זילברטל** (לימים: זרטל) (1909 – 1993): הצטרף לקן השומר הצעיר בווארשה ב-1919.

³⁵⁴ משה זילברטל, 1944. **במחיצתו של יאנוש קורצ'אק**, דורון, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, ספרית פועלים: 1.

³⁵⁵ שם: 61–62.

כלפי חבריו שנתרו מאחור. הספר יצא לאור בפברואר 1944 בהוצאת "הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבוים".³⁵⁶ חלק מן הספר תורגם בידי יעקב קויפמן. ספר זה אמור היה להיקרא 'צלילי פולין' ובמאי 1943 אף הופיעו מודעות על הופעתו הקרבה.³⁵⁷ הספר מכיל 49 פרקי זיכרונות קצרים, שרובם מוקדשים לאנשי הרוח המרכזיים שמסטבוים הכיר.

הספר עוסק בשקיעתה של וארשה, שהייתה המרכז היהודי החשוב בפולין, ובגורלם של סופריה היהודים ושל מפעלי ומוסדות התרבות בתוכה. חלק מאנשי הרוח אותם מזכיר מסטבוים נפטרו לפני השואה, חלק מהסופרים ניצלו מהשואה, אך רובם נספו. הספר הוא מצבת-זיכרון למרכז התרבות היהודי בווארשה שנחרב. מסטבוים מציב יד ושם לאנשי רוח שהיו פחות ידועים ומוכרים ביישוב היהודי, וכך מציל את זכרם מתהום הנשייה. יואל מסטבוים נולד במזריץ' שבפולין בשנת 1882. בראשית המאה העשרים הגיע לווארשה וישב בחוגם של י. ל. פרץ, דוד פרישמן, הלל צייטלין, שלום אש ועוד. ב-1933, בהיותו בן 51, עלה לארץ-ישראל. הוא זכה להערכה רבה בארץ ואף הוקם ועד להוצאת כתביו ("הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבוים"). בקיץ 1939 יצא לפולין³⁵⁸ וחי בווארשה במשך חודשיים בעת הפלישה הגרמנית.³⁵⁹ הוא שב לארץ-ישראל בדצמבר 1939.³⁶⁰ החודשיים בהם שהה בפולין לאחר פלישת הנאצים הובילו להיותו הסופר העברי האחרון שפגש את אנשי הרוח היהודיים בווארשה. עם בריחתו מפולין והצלתו, הוא נשא את צוואותיהם האחרונות של אישים אלה והעבירן במאמרים שכתב. מייד עם הגיעו פרסם מעל דפי עיתון 'דבר' "דרישות שלום מפולין" בשם אנשים שפגש בהיותו שם וביקשו להעביר מסרים לבני משפחותיהם בארץ. בינואר 1940, הרצה על הנושא "המלחמה בפולין וביהודים" בבית-העם בקריית-חיים³⁶¹ ועל הנושא "מה ראיתי בפולין של היטלר?" באולם ההסתדרות בירושלים.³⁶² כזכור, פרסם מסטבוים את הספר 'ששים יום בפולין של היטלר' כבר באפריל 1940.³⁶³

במבוא לספר, כתב מסטבוים בקצרה על התפתחות העיתונות והספרות בווארשה. הוא החליט לייחד את ספרו למנהיגים, סופרים ואמנים שאותם פגש פנים אל פנים בימי 1939, בשעה שעמדו לעקור מווארשה או להישאר בה. הפרידה הייתה כרוכה בקושי נפשי רב בשל העובדה שהמחבר ידע שגורלו שפר עליו בעוד שעל הנשארים נגזר גורל של ייסורים. מסטבוים העיד באחת מן הרשימות: "האזכה עוד ביום מן הימים לטעום טעם חיים עם הללו שנפשי קשורה בנפשם? הרי אני משאיר לאנחות בני אדם עלובים שכל אסונם הוא רק בזה שאין להם פספורטים וויזות והם צפויים אלי מחסור ורעב בלא קרן אורה של תקוה ונחומים."³⁶⁴

בנוגע לכל דמות, כתב מסטבוים על פגישה מסוימת הזכורה לו ועל פגישתם האחרונה. הוא טווה קווים לאופיו של כל אחד, למראהו, לספרותו, להגותו ולהשפעות התרבותיות מהן שאב.

³⁵⁶ 11.2.1944. "ורשא 1939" [פרסומת], דבר : 5.

³⁵⁷ 13.5.1943. "צלילי פולין ליואל מסטבוים", דבר : 4.

³⁵⁸ ביוני 1939 נערכה לכבודו מסיבת פרידה. ראו: 19.6.1939. "מסיבת הפרידה ליואל מסטבוים", דבר : 4.

³⁵⁹ מרדכי חלמיש, 1990. **יידיש בישראל**, עקד: 216-219.

³⁶⁰ 13.12.1939. "במוסדות ובהסתדרויות" ("תל-אביב"), דבר : 5.

³⁶¹ 4.1.1940. "קריית חיים" ("חיפה"), דבר : 5.

³⁶² 15.1.1940. "מה ראיתי בפולין של היטלר?" ("ירושלים"), דבר : 5.

³⁶³ ראו על הספר בהרחבה לעיל בסעיף 1.1.2: התגובה למצבם של הפליטים היהודים.

³⁶⁴ יואל מסטבוים, 1944. "אני נפרד מעם יצחק שיפר", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבוים : 49.

סדר הרשימות נקבע על-פי שנת הולדתם של הסופרים.³⁶⁵ רשימותיו הראשונות נסובות על הסופרים י. ל. פרץ (1851–1915)³⁶⁶ ודוד פרישמן (1859–1922), אבות המרכז הספרותי בווארשה שנפטרו שנים רבות לפני השואה.

לאחריהם, מופיעים זיכרונות על שורה ארוכה סופרים רבים שנשפו בשואה, אם כי כאשר חיבר מסטבויס את הדברים, לא היה עדיין ידוע מה עלה בגורלם: בפתח הרשימה על הלל צייטלין (1871–1942), כתב מסטבויס את הדברים האחרונים שמסר לו: "ולאנשי הישוב תאמר בשמי, כי שליו אני כעת יותר מבשאר הימים; כי קרובים אנו אל התכלית שחותמה אמת [...] וקרוב היום בו נמצא את הפתרון הנרצה, זה הפתרון אשר בכל דור ודור התנפץ אל אבני נגף לאין ספור, פתרון מלא ומוחלט בלא פשרות ובלא סטיות; כי סוף סוף נהיה עם ככל העמים."³⁶⁷ מסטבויס סיפר כי בימי המלחמה הראשונים חל שינוי בהתנהגותו והוא התאפיין בהתעוררות פנימית שהתבטאה בסיוע לארגון התגוננות כנגד הפצצות. לאחר שהחלו אנשי הגיסטאפו לפגוע ביהודי וארשה, אמר צייטלין: "למענו של הגוף כלי משחית להם לבריות הללו די והותר, אך להמית את הנשמה קצרה ידם, קצרה."³⁶⁸ יום אחד, נכנסו אנשי הגיסטאפו לביתו של צייטלין ועמדו לגזור את זקנו והשחקן זיק לוי הציל אותו בתחבולה. כאשר נפרד מסטבויס מעימו, אמר צייטלין: "אם נגזר עלי להשאר – אשאר עם יתר אחי בני עמי, ובלב שלם אדע כי זהו גורלנו, ואין לנו רשות להרהר אחרי זה ולא כלום..."³⁶⁹ את הרשימה הבאה ייחד מסטבויס לאלחנן, בנו של הלל צייטלין. בשנת 1937 פרסם אלחנן ספר על חוג הסופרים המקורבים לאביו. עם פרוץ המלחמה, החליט להישאר בווארשה בגלל אביו על אף שידע שעליו לברוח. הוא התמודד עם המצב באמצעות רוח של אופטימיות ודברי נחמה, שהמשטר ההיטלראי הוא זמני בלבד. כאשר נשאל מדוע לא יברח ענה: "לעזוב את אבא פירושו לעזוב את חיי אני."³⁷⁰ בעת פרסום הרשימה, לא ידע מסטבויס האם אלחנן עודנו בחיים.

הרשימה הבאה, כותרתה "פרופסור שור נפרד מורשה", ובה עסק מסטבויס בדמותו של פרופ' משה שור (1874–1941). מסטבויס מתאר את התופעה של בריחתם של "עשרות ומאות של אישים, עסקנים, סופרים, מכובדים, עשירים"³⁷¹ מווארשה. אנשים רבים התגודדו בתחנת הרכבת כדי להשיג כרטיסי נסיעה. בתוך ההמולה הבחין מהמחבר בפרופ' שור כאשר סביבו חבורת אנשים השומרים עליו והוא נראה "לחוף ומדוכדך עד היסוד". הוא עמד לעלות על רכבת שיעדה העיר לבוב, אך מאז לא ידע היכן הוא ומה עלה בגורלו.

הרשימה הבאה בספר מוקדשת למאיר בלבן (1877–1942). בלבן הביע חרדה עמוקה לגבי תוכניותיו של היטלר בנוגע ליהודים ומיאן לברוח מהעיר בגלל הקשר שהוא חש לבית, לסביבתו

³⁶⁵ הסדר הוא עקבי, פרט למקרים בודדים.

³⁶⁶ המאמר נדפס לראשונה: יואל מסטבויס, 26.4.1940. "בלילה בשוק הישן", **דבר**: 3.

³⁶⁷ יואל מסטבויס, 1944. "הלל צייטלין איש הזעם", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויס: 35; נדפס לראשונה: 26.2.1943, "עם הנותרים", **דבר**: 3.

³⁶⁸ שם: 39.

³⁶⁹ שם: 40.

³⁷⁰ יואל מסטבויס, 1944. "האב והבן", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויס: 42; נדפס לראשונה: 1.1.1943. "הבן והאב" ("סופרים ואמנים שנשארו בגיטו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

³⁷¹ יואל מסטבויס, 1944. "פרופסור שור נפרד מורשה", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויס: 45; נדפס לראשונה: 15.3.1942. "פרופסור שור נפרד מעירו וארשה", **דבר**: 2.

ולאנשים: "ידידי, פה עומד ארון ספרי, איני אדם החי אך ורק על ספרים, אבל בארון-הספרים קשרתי את חיי. שנים על שנים אני נהנה ממנו ומתנחם בו כמו עם אדם חי. והנה עומד כאן שולחני, מונחים עטי ונייר יפה, עומד הכסא אשר בשבתי עליו רקמתי את מחשבותי, אלי, אלי, כאן עומדת מיטה ופה שולחן, פה ישיבה אשה, פה – ילד וממולך ידיד..."³⁷²

על יצחק שיפר (1884–1943) כתב מסטבויס, שהיה מאלה שקיבלו עליהם את הדין בחוסר היכולת להימלט ורתמו עצמם בעול של מעשים למען העם. בעת שנפרדו, אמר שיפר: "מסור בשמי שלום לכל מכרי וידידי. אם יהיה לאל ידם לעשות משהו לרווחתי – מה טוב, ואם לא, גם כן אין רע, הרי אני כאן נותרתי עם כל כך הרבה יהודים."³⁷³

הסופר הבא עליו כתב מסטבויס הוא יצחק קצנלסון (1886–1944) והוא פותח את דבריו בפנייה לקצנלסון: "... אין אני יודע היכן אתה שרוי כעת, וייתכן שבדרך-נס היית לפליטה. בני משפחתך, שאהבוך כנפשם, עשו מעשה וחילצוך בעד חור וסדק של חומת הגיטו ושילחוך ואתה תועה בהר וביער, יושב ומצפה לנס?"³⁷⁴ לאחר פתיחה זו, פונה מסטבויס לתיאור ייחודו של קצנלסון כמשורר ומחנך. ברשימה על אהרון איינהורן התייחס מסטבויס לגורלם של העיתונאים בווארשה בספטמבר 1939. מערכות העיתונים נסגרו, וכל העיתונאים התכנסו בבית התמחוי מטעם ה"גיוינט" שברחוב קרמליצקה ושוחחו על השנים הטובות של העיתונות היהודית בווארשה כשהם מנסים לנחש מה צופן בחובו העתיד. רבים מהעיתונאים והסופרים נרדפו בידי המשטר הנאצי. איינהורן, אחד מיושבי בית התמחוי, היה עיתונאי ופעיל ציבורי, מבקר ספרות ותיאטרון. עם הפרידה מאיתו, אמר איינהורן כי הוא מכיר את הביקורת המוטחת כלפי אנשי הרוח בגולה שהחמיצו הזדמנויות שונות לעלות לארץ-ישראל, אך הוא מציג את הצד השני של המטבע: "רבה היתה המלאכה לפנינו, אנחנו שנשארו בעורף, מצוים היינו אף אנו למלחמת מצוה, להכשיר גם כאן בתפוצות הקרקע, להכשיר הדור."³⁷⁵

הרשימה הבאה עניינה נח פרילוצקי (1882–1941), שפעל בתחומי הספרות, התיאטרון, הציור, הפולקלור והפוליטיקה. בתחילת דרכו היה פרילוצקי ציוני, אולם לאחר מכן פנה עורף לציונות ועמד בראש מפלגת ה"פולקס-פארטיי" ולחם כנגד הציונות. הוא יצא את וארשה ב-6 בספטמבר 1939, הגיע לווילנה ונתמנה שם לרקטור של האוניברסיטה ליידיש ולחקר הלשון ואחר כך אבדו עקבותיו.

הרשימה על הסופר והעתונאי ד"ר י. גוטליב מספרת על ביקורו הראשון של מסטבויס בווארשה. ד"ר גוטליב היה יושב-ראש אגודת הסופרים והיה פעיל ציבור ביהדות וארשה. לאחר פרוץ המלחמה חלה גוטליב ובשעה שבא מסטבויס להיפרד ממנו, אחז גוטליב מזוודה וסיפר

³⁷² יואל מסטבויס, 1944. "מאיר באלאבאן", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויס: 49; נדפס לראשונה: 8.1.1943. "פרופיסור מאיר באלאבאן" ("סופרים ואמנים שנשארו בגיטו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

³⁷³ יואל מסטבויס, 1944. "אני נפרד מעם יצחק שיפר", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויס: 52; נדפס לראשונה: 8.1.1943. "אני נפרד מעם יצחק שיפר" ("עם הנותרים בגיהנום"), **דבר**: 3.

³⁷⁴ יואל מסטבויס, 1944. "יצחק קצנלסון", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויס: 53; נדפס לראשונה: 8.1.1943. "יצחק קצנלסון" ("עם הנותרים בגיהנום"), **דבר**: 3.

³⁷⁵ יואל מסטבויס, 1944. "אהרון איינהורן, איש מהעורף", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויס: 60; נדפס לראשונה: 15.6.1943. "אהרון איינהורן, איש מהעורף", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

שהוא בורח לפינסק כדי למצוא שם מנוחה. המאמר מסתיים בידיעה על מותו: "הוא הלך לפינסק וממנה לא ישוב עוד..."³⁷⁶

ברשימה על שמעון הורונטשיק (1889–1939) מספר מסטבויים על האווירה באגודת הסופרים בווארשה לפני פרוץ המלחמה. הסופרים, האמנים ועסקני הציבור ישבו ודנו בתוכנית לחפור חפירות הגנה ברחובות. אולם אצל הורונטשיק לא הסתמנה עצבנות באותו יום, וכששאל אותו מסטבויים מה שלומו ענה: "ימים נוראים מתרגשים לבוא עלינו. מוטב שכל אחד יאבד עצמו לדעת בטרם יבוא האויב."³⁷⁷ המחבר נזכר שבעבר ניסה הורונטשיק להתאבד בעקבות סכסוך בינו ובין עורך, ועל כן ניסה לעודד את רוחו. הורונטשיק ברח מווארשה כאשר הוא קרוב למצב של טירוף. הוא הגיע לקאלושין, ושם התאבד.

רשימה נוספת מייחד מסטבויים להרשלי המשורר העממי, שהיה יושב בבניין אגודת הסופרים ומעתיק כתבי-יד של סופרים בכתב-ידו המיוחד וכן מילא תפקידים מנהליים שונים באגודה. מסטבויים כתב גם על העיתונאי ש. סטופינצקי עימו נפגש בעת הכנת החפירות בסביבות העיר וארשה לפני פרוץ המלחמה. סופרים ועיתונאים ורשאים רבים התגייסו לעבודה זו. לאחר פרוץ המלחמה, סטופינצקי נלקח ללובלין ומאז אבדו עקבותיו. עוד כתב מסטבויים על שלמה גילברט (1885–1942) וישראל שטרן (1894–1942) שהיו מצויים תמיד בביתו של הלל צייטלין. כמו כן, יואל מסטבויים כתב רשימות על סופרים בעקבות ביקור בקבריהם (ה. ד. נומברג, י. מ. ויסנברג וש. אנ-סקי).

רשימות נוספות מוקדשות לאישים שאינם משתייכים לחוג סופרי וארשה. מסטבויים כתב על המנהיגים: אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט בגיטו וארשה ויוסף יאשוונסקי, מנהל "אורט" בווארשה, ד"ר מיליקובסקי, חבר ועד הקהילה בווארשה; האמן חנוך גליצנשטיין; מספר רשימות מוקדשות לזיכרונות ממוסדות של תרבות, חינוך ופוליטיקה שהתקיימו בווארשה: אגודת הסופרים, מערכת ההוצאה "צנטרל", המשרד הארצישראלי, מעון הפועלים של "פועלי ציון", רשת "תרבות", ציש"א (מרכז הסתדרות בתי-ספר יידיים), המועדון על-שם גרוסר, התזמורת הסימפונית בווארשה ועל אנשי מוסיקה, תיאטרון, חינוך ועוד ועוד.

דב שטוק עמד על חשיבותו של ספר זה במתן ציון לדמויות נשכחות: "פנורמה – סופרים, עתונאים, עסקנים. שלל פרצופות. לא נשכח גם מי שהשכחה התאכזרה לו עוד בחייו. נשמה-נר, נר-נשמה."³⁷⁸ עמנואל בן-גריון כתב בביקורתו על הספר, שמסטבויים, ששהה בווארשה בחודשיים הראשונים למלחמת-העולם השנייה, "נפרד מאחיו הסופרים והחכמים כממלא בידועים גמורים תפקיד כאוב עד מאד: להציל זכרונות, אם לא ניתן לו להציל נפשות. והם אף נענו לו והפקידו בידי את צוואתם בעל-פה, אף הם בידועים גמורים וללא אשליה."³⁷⁹

³⁷⁶ יואל מסטבויים, 1944. "ד"ר י. גוטליב נוסע לפינסק", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויים: 66.

³⁷⁷ יואל מסטבויים, 1944. "מותו של שמעון הורונטשיק", **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבויים: 67; נדפס לראשונה: 12.2.1943. "מותו של שמעון הורונטשיק" ("סופרים ואמנים שנשארו בגיטו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

³⁷⁸ דב שטוק, 1.3.1944. "פולין העדינה — — —", **דבר**: 2.

³⁷⁹ עמנואל בן-גריון, 21.4.1944. "זכרון בספר (סקירה חדשית)", **דבר**: 4.

היוזמה הפרטית בתחום הנצחת הסופרים שנספו בשואה באה לידי ביטוי במכתב שכתב חיים אורלן בשלהי 1943 למערכת עתון 'דבר' ובו הציע להקים מפעל לכינוס היצירות של "סופרינו האובדים והנדחים".³⁸⁰ הוא בירך על מפעל התרגומים "לגבולם"³⁸¹ שפעל בהשתתפות הוצאת "מוסד ביאליק" בזמן השואה, וכן על מפעל "המאסף" לתרגום יצירות מיידש לעברית.³⁸² הוא הציע לאסוף את כתביהם של הסופרים הנעדרים שלא כינסו את יצירתם בחייהם וכן לשוב ולהוציא את היצירות שהופיעו עם פרוץ המלחמה ואבדו יחד עם יוצריהם. הוא מביא כדוגמה את הסופרים יצחק קצנלסון, מרדכי גולדברג ואת חוקר הלשון מרדכי בצלאל שניידר. לארץ-ישראל הגיעו אך עותקים בודדים מספריהם שראו אור לקראת פרוץ המלחמה. בנוסף, הוא הציע לאגור את מבחר המאמרים של ההוגים בגולה ולהוציאם באנתולוגיות.

כאמור, תופעת ההנצחה (בדומה לפעולות ציבוריות רבות בימי השואה) החלה כעניין שהיה תחום עיסוקם של מספר סופרים שהקדישו לכך חלק גדול מזמנם. בהמשך, במהלך שנת 1943, החלה התופעה לקבל נופך ציבורי באמצעות פעולתם של עורכי הבמות הספרותיות. שנתוני "דבר" 'תו שין גימלי' (דצמבר 1943)³⁸³ ו'תו שין דלתי' (פברואר 1945)³⁸⁴ כללו מדור שנקרא "אישי קרבנותינו", שרובו הוקדש להספדים על אנשי רוח שנספו בשואה. באוגוסט 1943 החל להופיע ב"דף לספרות" של עיתון 'משמר' מדור שכותרתו "היכן הם", המוקדש לאישי תרבות שלא היה ידוע מה עלה בגורלם בימי מלחמת-העולם השנייה.³⁸⁵ במדור זה ניתנה אינפורמציה על סופרים ואמנים, בעיקר על אלה שהגיעו לארצות-הברית. אולם, מדור זה הופיע רק פעמים בודדות. בנובמבר 1943 הופיע לראשונה המדור "היכן הם עתה?" בכתב-העת 'גליונות' בעריכת יצחק למדן ובו הובאו רשימות על אנשי רוח יהודים שישבו באירופה בתחילת המלחמה ועקבותיהם אבדו מאז. בפתח המדור, כתב יצחק למדן על המטרה שהציב עם הקמת כתב-העת 'גליונות' – למתוח גשר ולקרב בין ה"כאן" לבין ה"שם" בספרות העברית, מתוך התפיסה שכולם "בנים הם לעדה עברית א ח ת". למדן מספר על השיח הער והמתמיד שנרקם בינו ובין הסופרים "שם". מצב זה נמשך עד המלחמה:

"עד שירד האסון הגדול והכה ראשונה לרסיסים את בית-ישראל בפולין, ונעלמו עקבותיהם של חברים-אחים בסערה הגדולה. מאחד-שנים עוד נתקבלו ידיעות מקוטעות בתקופה הראשונה של המלחמה, אחר כך נבלעו באפלה גם עקבותיהם. [...] העם בו כה ל מ ש פ ח ו ת י ו . בכי העם הוא בכי משפחותיו ובכי המשפחות הוא בכי העם. והלב, מבלי

³⁸⁰ חיים אורלן, 30.12.1943. "שארית לסופרי ישראל", **דבר** : 2.

³⁸¹ **לגבולם** : הוצאה לאור שנוסדה בתל-אביב ביוני 1940 במטרה לכנס את מבחר יצירותיהם של יהודים מלשונות נכר בתרגום עברי ולגאול את "היצירה הישראלית מגלותה הלשונית". עורך ההוצאה היה ד"ר ש. פרלמן. ההוצאה עבדה בשיתוף "מוסד ביאליק" (3.6.1940). "לגבולם", **דבר** : 4. ספרי "לגבולם" ראו אור החל ב-1941 ובהם הובאו ספרים פרי-עטם של גיאורג ברנדס, גיאורג הרמן, זיגמונד פרויד, שלמה מיימון, היינריך היינה והנרי ברגסון.

³⁸² על מפעל זה ראו להלן, בסעיף 3.3.2 : "המאסף" : מפעל תרגום מיטב היצירות בידיש לעברית.

³⁸³ 31.12.1943. "הופיע השנתון תו-שין-גימלי" [פרסומת], **דבר** : 1.

³⁸⁴ 21.2.1945. "הופיע שנתון-דבר' תו שין דלתי" [פרסומת], **דבר** : 4.

³⁸⁵ 27.8.1943. "היכן הם", **משמר** : 4.

להתעלם מהיקפו של החורבן כולו, הומה ליחידים אלה, לבני המשפחה הקרובים: מה עלתה להם שם בגיא-הצלמות? היכן הם עתה?"³⁸⁶

במדור זה הופיעו רשימות פרי עטם של כותבים שונים על אישים שאבדו עקבותיהם, אך טרם היה ידוע מה עלה בגורלם: ראש המכון ליהדות בווארשה ישראל אוסטרזצר (1904–1941), ישראל טריף (1915; נספה בשואה), ברל פומרנץ (1901–1942), יוסף ציסלר (1897–1942), שבת רפפורט (1910; נספה בשואה) ומנחם שטיין (1892/4–1943). ש. ד. בונין הוא הניצול היחיד מבין הסופרים הנזכרים במדור זה. במאי 1945 הופיע המדור תחת הכותרת "מגיא האבדון". עתה, כבר נודע גורלם של חלק גדול מהסופרים. במדור הובאו הספדים על חיים נחמן שפירא (1895–1943) ומלכיאל לוסטרניק (1911–1942).

זלמן רובשוב (לימים: שז"ר), עורך שנתון "דבר" (1943 ואילך), החליט להקצות את המדור האחרון בשנתון לרשימות על אישים חשובים שהלכו לעולמם באותה שנה, רבים מתוכם אנשי רוח שנספו בשואה. המדור נקרא "אישי קרבנותינו". בשנתון 'תו שין גימל' שראה אור בדצמבר 1943 הכיל המדור מאמרים על אנשי רוח שכבר נודע כי נספו בשואה: ההיסטוריון הידוע שמעון דובנוב, ההיסטוריון יצחק שיפר, הסופר וההיסטוריון של הספרות היהודית ישראל צינברג, הסופר והעיתונאי הלל צייטלין, המחנך והסופר יאנוש קורצ'אק. לאחר מכן הובאו שרטוטי דמויות של פעילים ציוניים שנודע כי נספו בשואה: טוסיה, ממורדי גיטו וארשה, שכנא זאגאן, פעיל "פועלי ציון" בווארשה, פעילי תנועת "החלוץ", יואכים סימון (שושן)³⁸⁷ ואלפרד זלביגר ואיש ה"בונד" ארתור זיגלבוים. כל כותב סיפר על האופן בו נוצרה ההיכרות בינו ובין הנספה, צייר קווים לדמותו ואופיו, וציין מתי וכיצד נפרד ממנו, מה עלה בגורלו מאז תחילת המלחמה, וכיצד הוא נספה – אם הדבר היה ידוע. שנה מאוחר יותר, בשנתון 'תו שין דלת' (פברואר 1945), הכיל המדור "אישי קרבנותינו" הספדים לאישים שנפטרו ואישים שנספו בשואה, וכלל מאמרים אודות האינטלקטואל פרופ' ויקטור באש, שהוא ואשתו נמצאו הרוגים בסביבת ליון שבצרפת, סופר היידיש שמעון הורונצ'יק, המשורר ישראל שטרן, הסופר יונה רוזנפלד, ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום, המשורר ב. פומרנץ ופעיל תנועת "החלוץ" יחיאל לרר.

באנתולוגיה 'דברי סופרים' (1944) הופיע המאמר "נדחים ואובדים" מאת ש. י. פנואלי. המאמר הוקדש לסופרים עברים שנשארו "שם", ולא נודע עד אז מה עלה בגורלם: יצחק קצנלסון, בן-ציון רפפורט, ב. פומרנץ, מנחם שטיין, ראובן פאהן וש. ד. בונין. חמישה מתוך ששת הסופרים הללו אכן נספו בשואה. ש. ד. בונין הוא הניצול היחיד מביניהם.

גם במסגרת מוסדות היישוב עלו יוזמות להנצחת הסופרים היהודים שנספו. בינואר 1945, כתב מלך ניישטט אל יצחק גרינבוים בהצעה להוציא ספר "יזכור" שיכיל הערכות על אישים שנספו. ניישטט הצביע על הקושי להחליט על מי לכתוב מבין אלפי האנשים הבאים בחשבון.³⁸⁸

³⁸⁶ יצחק למדן, כסלו תש"ד. "היכן הם עתה?", גליונות, כרך ט"ו, חוברת ו' (צ'): 350–351.
³⁸⁷ אלי פרוינד, תש"ד. "יואכים סימון (שושן)", תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, הוצאת דבר: 343–344.
³⁸⁸ מ. ניישטט, 16.1.1945. מכתב אל יצחק גרינבוים, אצ"מ: S26/672.

מפעל ההנצחה נמשך גם בשנים שלאחר השואה. "הוועד להוצאת כתביהם של סופרים עבריים מבסרביה" נוסד כמפעל של הנצחה לסופרים שנספו.³⁸⁹ בנשיאות הוועד כיהנו יעקב פיכמן, נ. הוברמן וי. סקוירסקי, וחברי המערכת היו: יעקב פיכמן, אליהו מייטוסוב. י. מיכלי. קבוצה של יוצאי בסרביה "נגשה להציב יד ושם לסופרי בסרביה, אשר מהם נספו בלא עת ומהם הגלו לארץ גזרה בימים הטורפים של המלחמה האחרונה. מפעל-זכרון זה ימצא את בטויו בכנוסם והוצאתם של כתבי הסופרים הנ"ל."³⁹⁰ בשנים 1960–1965 ראתה אור הסדרה 'אודים' בשני כרכים, ובה לקט מדברי סופרים עבריים שנספו בשואה. בשנת 1973 ראתה אור חוברת מיוחדת של 'ידיעות גנזים' שנושאה: "סופרים עבריים שנספו בשואה".³⁹¹ בחוברת נכללים 62 סופרים. לכל סופר הוקצה עמוד עם ביוגרפיה קצרה, תמונה ורשימת פרסומים.

2.2.4. הסופרים והקהילה היהודית בברית-המועצות

קהילת הסופרים בארץ-ישראל הייתה מנותקת בשנות המלחמה מקהילות הסופרים באירופה, אולם, כבר מאז פרוץ המלחמה הביעו הסופרים בארץ-ישראל את דאגתם לגורל הסופרים באזורי הכיבוש הנאצי וניסו לפלס אליהם דרכים בצורות רבות ומגוונות. יש לזכור, שלפני העלייה לארץ-ישראל, היו סופריה בקשרי חברות ובקשרים ספרותיים עם הסופרים היהודים שנשארו "שם" וגם לאחר העלייה ארצה שמרו רבים מהם על קשרים אלה עם הסופרים באירופה.

יהדות ברית-המועצות הייתה למעשה הקיבוץ היהודי היחיד שעמו ניתן היה ליצור קשר, זאת בתוקף הנסיבות שחלקים נרחבים מארץ זו לא היו נתונים באותה עת לכיבוש גרמני. אגודת הסופרים העבריים, וכן "הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ר", שכלל חברים בעלי אוריינטציה פרו-סובייטית, היו פעילים בשטח זה. אחד הביטויים לקשר היה שידור הרדיו שהופנה אל ברית-המועצות. כמו כן טופחו קשרים בין סופרים שפעלו במסגרת ה"וועד לקשרי תרבות" לבין קהילת הסופרים בברית-המועצות, שכללה מספר לא מבוטל של סופרים שהצליחו לברוח מזרחה מקו החזית, חלקם הגיעו עד לאסיה התיכונה.

2.2.4.1. שידור הרדיו אל יהודי ברית-המועצות

בחודש יוני 1941 התרחשה תפנית משמעותית במלחמת-העולם השנייה ובתולדות השואה עם פתיחת מבצע ברברוסה ופלישת הצבא הנאצי לברית-המועצות תוך הפרת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. לפי מחקרו של שמעון רדליך, בתקופה שמייד לאחר הפלישה, החלו פעולות תעמולה סובייטיות המבוססות על רגשות לאומיים ואתניים. התעמולה הסובייטית הנהוגה בתקופה זו התבססה על עצרות עם ועל שידורי רדיו בהם השתתפו אישים שתוארו כ"נציגים" של הלאומים השונים בברית-המועצות. מן האירועים הללו צמחו במשך הזמן המוסדות שנקראו הוועדים האנטי-פאשיסטיים, כאשר הדוברים המרכזיים במסגרתם היו בהמשך ממנהיגי הוועדים

³⁸⁹ 23.9.1945. "כינוסים", דבר: 4.

³⁹⁰ י. סקוירסקי (הנשיאות) ומ. אגרת (המזכירות), ועד להוצאת כתביהם של סופרים עבריים מבסרביה, 21.1.1946. מכתב אל אגודת הסופרים העבריים, גנזים, 25 : 21480/4.

³⁹¹ 1973. "סופרים עבריים שנספו בשואה", ידיעות גנזים, כרך ה', שנה 10.

הללו.³⁹² ביום 24 באוגוסט 1941 פנו הסופרים היהודים בברית-המועצות בשידור רדיו אל יהודי היישוב בארץ-ישראל ואל יהודי העולם. אסיפה זו הייתה המבשרת להקמת "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי",³⁹³ ולפי רדליך, הודגשו בה האינטרסים היהודיים ורעיונות ועמדות שהיו אסורים בברית-המועצות מזה שנים רבות וזכו לפתע לברכת השלטון.³⁹⁴ נציגי יהדות ברית-המועצות, בהם סופרים, אמנים, עיתונאים ומלומדים פנו "בקריאה נרגשת אל יהדות רוסיה וליהודי העולם כולו למלא את חלקם במאבק הנוכחי, שהוא לעם היהודי מלחמה לחיים ולמות". כרוז זה שודר בכל תחנות הרדיו הרוסיות בשפות יידיש, רוסית, אנגלית וגרמנית. בשידור נאמר, כי שלושה מיליון פולנים ויהודים נרצחו או עונו עד מוות בפולין. "דם אחינו זועק אלינו לנקמה. העם היהודי אחוז להבות אש! אל דמעות! אין פנאי למלים! נחוצים מעשים!" הסופר היידי דוד ברגלסון ציטט בדבריו את הפסוק "לא אמות כי אחיה" בעברית, ופנה אל העם היהודי בכל תפוצותיו לתת יד לבריטניה, לברית-המועצות ולבנות בריתן במלחמה.³⁹⁵ עוד נאמו בשידור זה הסופרים פרץ מרקיש, אליה ארנבורג ועוד.³⁹⁶

חשוב לציין, שפנייתם של סופרי ברית-המועצות אל היישוב היהודי והדיבור בעברית לא היו כלל מובנים מאליהם. חלק מסופרים אלה פעלו נגד הציונות ונגד השפה העברית במהלך שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. דוד ברגלסון פעל לטובת האוטונומיה היהודית בבירוביגיאן ושימש כשופר לתעמולת המשטר הסובייטי. באותן שנים גילתה הנהגת היישוב יחס של עוינות כלפיהם ולפיכך לאור פנייתם בעברית, הייתה התגובה ביישוב נרגשת מאוד. תגובה מיידית לקריאה הגיעה, באופן טבעי, מכיוון תנועת "השומר הצעיר" ששיגרה איגרת אל יהודי ברית-המועצות. המברק נשלח לממשלה הסובייטית במוסקבה על-ידי השומר הצעיר והליגה הסוציאליסטית. מברק זה מאת השומר הצעיר זכה להד בקרב יהדות ברית-המועצות.³⁹⁷ כותרת האיגרת היא "תחזקנה ידיכם", ובה נכתב:

"שמענו בהתלהבות לקריאתם של יהודי ברית-המועצות אל העם היהודי, [...] באסיפות ההמוניות הנערכות על-ידי השומר הצעיר והליגה הסוציאליסטית בערים, במושבות ובמסקים הקולקטיביים ניתן ביטוי לסולידריות עמוקה ונלהבת עם מלחמת הגבורה של הצבא האדום. אחינו, יהודי ברית-המועצות, בעמידתכם הגאה והאמיצה נגד הפאשיזם מלווה אתכם ברכתה החלוצית של ארץ-ישראל: תחזקנה ידיכם!"³⁹⁸

בכירי הסופרים העברים בארץ-ישראל הגיבו לקריאה זו מעל דפי העיתונות. בדברי הכותבים עלו שני קולות מנוגדים, לעיתים אף בו-זמנית: מחד גיסא, הזעם כלפי נציגים אלה של יהדות רוסיה על יחסם לציונות, ומאידך גיסא – החמלה כלפיה בזמנים קשים אלה. על אף הטרוניה

³⁹² שמעון רדליך, 1990. תחייה על תנאי: הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי הסובייטי: עלייתו ושקיעתו, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון והוצאת הקיבוץ המאוחד: 48.

³⁹³ שם: 49; וכן: יהושע א. גלבו, 1972. "הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי", השנים השחורות: יהדות ברית-המועצות, 1939–1953: 37.

³⁹⁴ רדליך, שם: 49.

³⁹⁵ עוד על תכני הנאומים ראו: גלבו, 1972. שם: 41–42.

³⁹⁶ 26.8.1941. "יהדות רוסיה מתודעת אל אחיה", דבר: 1.

³⁹⁷ ראו: 25.11.1941. "הד ברכתנו לברית-המועצות", השומר הצעיר, שנה י', גיליון 48: 3.

³⁹⁸ 3.9.1941. "תחזקנה ידיכם", השומר הצעיר, שנה עשירית, גיליון 36: 2.

העזה שהייתה בלבם כלפי יהודי ברית-המועצות, ובעיקר כלפי מוסד היבסקציה,³⁹⁹ שפגע קשות במעמדה של השפה העברית בברית-המועצות, עלתה מדברי הסופרים התחושה כי הגיעה העת להניח בצד את רגשות הטינה, שהרי זו אינה העת לעריכת חשבונות באשר לעבר. פנייתם של הסופרים היהודים בברית-המועצות, ובעיקר מלותיו של דוד ברגלסון שנאמרו עברית "לא אמות כי אחיה", הסירו את החומות ויצרו תחושת אחווה של בני עם אחד. ר' בנימין כתב, בעקבות קריאה זו:

"ואתם, אחי הסופרים בארץ העברים, על מה אתם מחשים? על מה לא תקראו אתם אל אחינו בכל אשר הם, בארץ ובתפוצות, כי יחלצו למלחמה בעמלק? [...] אי קולו של שאול המשורר? אי קולם של חבריו המשוררים ואנשי-הפרוזה, אשר להם לדבר? אי קולו של משה סמילנסקי, זקן הפובליציסטים בארץ? ומדוע לא יתלכדו מסביב לסופרים גם גדולי הרבנים, המלומדים, החוקרים? מדוע לא ישמע על גלי הרדיו קול אדיר וחזק, קול ירושלים? העת שתוק היא, אחי הסופרים? ישמע וישמע גם קולכם בעולם, בעולמו של ישראל! –"⁴⁰⁰

באותו גיליון של ירחון 'מאזנים' הגיב גם העורך, יעקב פיכמן, לקריאת יהודי ברית-המועצות: "היהדות הזאת, שהלכה ודלדלה את עצמה בשנים האחרונות, שתועים ומתעים מקרבה נתנו יד לעקור מן השורש את כל מה ששמר עליה דורי-דורות מכליון, התעוררה עתה לרעם האסון והשמיעה את קולה, קול קורא לעזרה, להצלה. הכרת האסון האיום השיבה אותם אל עמם. עם ישראל. בבת אחת נפלה חומת ההתנכרות, התערערה המחיצה שהפסיקה בינם ובינינו – והנה אחים אנחנו, אחים בני עם אחד, בני גורל אחד. שבה והוקמה החזית האחת: החזית של עם ישראל, העומד במלחמה המכרעת לחייו ולכבודו."⁴⁰¹

יצחק למדון, עורך כתב-העת 'גליונות', כתב על יהדות רוסיה בעקבות פנייה זו: "שבירי-קול שמענו בינתיים ברדיו מוסקבה מפי סופרים ואמנים יהודים, מאלה שעד עתה קול אחר ודברים אחרים שמענו מפייהם. האם קולה של יהדות רוסיה הוא? האם הקריאות 'לא אמות כי אחיה!' ו'אחינו היהודים בעולם כולו!' שבפי ברגלסון וחבריו, הן קריאות ממעמקיה של יהדות זו?" אך למרות זאת, טען למדון, שאין זו השעה לעריכת חשבונות באשר לעבר:

"אין שעה זו כשרה לחשבון עם בעלי הקול הזה שהושמע בחסדם ובזכותם של אחרים. לא נבוא כעת לגולל את כל מגילת-האשמה הכבדה והארוכה הזאת. לא נזכיר את הפרשיות האפלות המרובות שנתרקמו בידי הברגלסונים למיניהם מחוטי-יקר גזולים של פרכות יקרות, פרכות חלומות עבריים קורנים, ששנקרעו ונרמסו בזדון. [...] לא נטפל בפצעים אלה בשעה שגוף האומה כולו הוא פצע אחד גדול. גורל אחד כעת לקרובים, לרחוקים ולמתרחקים גם יחד. שיתוף-גורל מכפר. [...] ואם באותם שבירי-קול יש גם משהו מהרהורי-תשובה – הרי

³⁹⁹ **היבסקציה**: המחלקה היהודית של המפלגה הקומוניסטית בברית-המועצות. מטרתה הייתה לדכא את התרבות היהודית והעברית בברית-המועצות ולהחליפה ב"תרבות פרולטרית". נוסדה ב-1918. מנהיג היבסקציה לאורך רוב שנות פעילותה היה שמעון דימנשטיין.

⁴⁰⁰ ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], אב תש"א. "לא אמות כי אחיה", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 203.

⁴⁰¹ יעקב פיכמן [בחתימת: פלאי], אב תש"א. "אסון יהודי רוסיה", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 206.

אלה בודאי שמכפרים הם. אבל לקולה המלא והאמתי של יהדות רוסיה עדיין אנו מצפים. ייתכן כי לא רחוק היום שבו תתנער זו מאפר מוקד-עינוייה החדש, תתרומם בכל שיעור קומתה והוד עברה.”⁴⁰²

דוד כנעני⁴⁰³ פרסם ב"דפים לספרות" של 'השומר הצעיר' רשימה שעולה ממנה זעם רב כלפי יהדות ברית-המועצות על שתיקתה לנוכח שואת אחיה במדינות השכנות ועל התנכרותה לציונות. כנעני הטיל דופי בכוונתה של קריאה זו ורומז כי חבויים בה אינטרסים פוליטיים: "זו הפעם הראשונה לאחר שנים רבות נשמע קולם לא בלבד כסוציאליסטים ופאטריוטים סובייטיים, אלא גם כיהודים; זו הפעם הראשונה יצאו מבידידותם שמרצון ומאונס, לרגע קט שכחנו את כל חשבוננו המר עם אלה; על אשר התעלמו מעצמם ובשרם בימי-שואה ליהודי פולין ואשכנז; על אשר שקטו שאננים, כשתינוקות מבני-ישראל נדדו ביערות, כשהעלו את בתינו באש, כשרבבות טעו-תעו בין הגבולות, במלטם נפשם מתחת המציק, כאשר השפילו את צלמנו ודחקונו לגיטאות; על אשר התנכרו לשיבת-ציון ולעגו למאמצינו לבנות מכורה; על אשר נשטפו בזרם הטמיעה ומיתת נשיקה נתחלפה להם בחיים לאומיים חדשים, לרגע קט שכחנו את המוטיבים שהניעו לקרוא ואת התכלית הפוליטית של הקריאה. דומה היה: הזר מתוודע אל אחיו. דומה היה: הנה מוקם גשר-של-אחוזה בין אחים שמעבר-לגבולות. [...] הופיעו דוד ברגלסון ופרץ מארקיש, שתחום-חיייהם הוא עד היום יהודים ועניינים יהודיים. הופיעו אחרים, הרועים בשדות זרים ומשקיעים שם ממיטב-אונם – כארנבורג, זסלבסקי, אייזנשטיין. לפתע הכריזו: 'אני יוסף אחיכם'."⁴⁰⁴

התגובה הציבורית נוכח קריאתם של יהודי ברית-המועצות טופלה במסגרת הסוכנות היהודית ואגודת הסופרים העברים. בישיבות הנהלת הסוכנות היהודית נדונה התגובה הרצויה לפנייתם של סופרי ברית-המועצות. בדבריהם של אנשי הסוכנות ובכירי אגודת הסופרים עולות תחושות מעורבות של טרוניה וזעם על העוולות שגרמה יהדות ברית-המועצות לצד חמלה על רקע מצבה הנוכחי של יהדות זו. פרשה זו מגלה מתחים רבים שהתקיימו בין אגודת הסופרים והסוכנות היהודית.

בישיבה של הנהלת הסוכנות היהודית שהתקיימה בירושלים בתאריך 31 באוגוסט 1941⁴⁰⁵ הביע יצחק גרינבוים את התנגדותו לתגובה ישירה של הנהלת הסוכנות או הנהלת הוועד הלאומי. במקום זאת, הוא הציע שאגודת הסופרים תפרסם תגובתה בהסכמת הסוכנות

⁴⁰² יצחק למדן [בחתומת: ח. שואל], תשרי תש"ב. "ראשי-פרקים", גליונות, כרך י"ב, חוברת י' (ע'): 169–170.

⁴⁰³ דוד כנעני (1912–1982): מבקר וחוקר. יליד וארשה. למד במוסדות חינוך יהודים וכלליים בווארשה והיה בפעילי "השומר הצעיר". עלה ב-1934, ומאז היה חבר קיבוץ מרחביה. החל את כתיבתו בהשומר הצעיר שיצא לאור בווארשה.

⁴⁰⁴ דוד כנעני, 15.9.1941. "הבית והעולם", השומר הצעיר, שנה עשירית, גיליון 38, דפים לספרות: 8.

⁴⁰⁵ בישיבה נכחו גרינבוים, ד"ר סנטור, הרב פישמן, קפלן, ד"ר שמורק, שרתוק, דובקין, שפירא, אוסישקין, ד"ר יוסף, בן-צבי, ד"ר הנטקה, ד"ר לויטברג, אייזנברג וסימון.

היהודית.⁴⁰⁶ השמות שעלו בישיבה הם המשורר שאול טשרניחובסקי והשחקנית חנה רובינא. כולם הסכימו על כך, שלו היה ביאליק עוד בחיים, היה הוא המתאים לתפקיד. הדיון העלה את הרגשות המעורבים שהיו להנהגת היישוב כלפי אנשי-הרוח שבין יהודי ברית-המועצות. אוסישקין הביע עמדה נחרצת נגד מענה לאותם סופרים: "השפלה תהיה זאת לנו – ליישוב, לתנועה וגם לסופרים עצמם, אם יענו לאלה שדברו מרוסיה, שברגל גסה דרכו במשך 20 שנה על כל דבר שבקדושה, והם הביאו לכך שהלשון העברית אסורה ברוסיה, בתי הכנסת הרוסים, ולפי פקודתו של סטאלין – מדברים עכשיו בתורה אחרת". הוא התנגד בחריפות לרעיון שאגודת הסופרים תגיב לפניית הסופרים היהודים בברית-המועצות:

"אם הסופרים ירצו לעשות זאת, אני אתנגד כל כמה שאפשר. [...] לא ניתן לנו מנדט לדבר עם צ'רניחובסקי [שאול טשרניחובסקי] או [חנה] רובינא שהם יענו. הדיבור צריך להיות בשם התנועה ובשם היישוב, ולא בשם פרטי ולא בשם מקצוע מסוים. [...] חרפה תהיה זו לנו, אם סופרינו יענו לברגלסון ולכל החבריה, שלא מעט אסונות המיטו עלינו. ירד בעיני ערך הסופרים אם הם יעשו זאת. ענין אחר לדבר אל רוסיה, רוסיה בתור מדינה, הלוחמת עכשיו, המדינה בה ליהודים זכויות מלאות, אם כי הרוח היהודית נרדפת שם."⁴⁰⁷

אליהו דובקין חשב שיש לנצל דווקא את ההזדמנות שניתנה לשם חיזוק הקשרים בין יהדות ארץ-ישראל ובין יהדות ברית-המועצות. הוא חשב שאין להשיב תשובה על-ידי סופרים בלבד, והציע שבין הדוברים בשידור הרדיו יהיה סופר אחד. הוא הטיל דופי במוסריות של הסופרים היהודים בברית-המועצות, שלא התעוררו כאשר הסבל עבר על יהודי גרמניה ופולין, ונעורו רק בעקבות הפלישה לארצם. הוא הדגיש את הצד הפוליטי שבעניין, שהרי הממשלה הסובייטית לא הרשתה עד אז ליהדות רוסיה לטפח קשרים עם יהדות העולם. עתה, משאישרה את הפנייה, יש לנצל את ההזדמנות לטובת יצירת קשרים תוך התעלמות מחשבונות העבר.⁴⁰⁸

משה שרתוק (לימים: שרת) הציע, שאחד מתוך הדוברים יהיה סופר או אמן ששמו הולך לפניו בברית-המועצות. אוסישקין הביע את אי-שביעות רצונו מהבחירה בטשרניחובסקי, שכיהן אותה עת כנשיא אגודת הסופרים: "ומה שמר גרינבוים הזכיר את שמו של ביאליק, הרי זה לא צ'רניחובסקי, ביאליק היה סופר, היה לב יהודי, היה ציוני, היה חוזה העם, וצ'רניחובסקי הוא רק סופר." אך למורת רוחו, נבחר לבסוף טשרניחובסקי לדבר בשם הסופרים.

לפי אניטה שפירא, שלטונות המנדט נענו לבקשת הנהלת הסוכנות, והתירו את שידור הרדיו המיוחד של היישוב היהודי אל יהדות ברית-המועצות.⁴⁰⁹ ההחלטה התגבשה במסגרת הנהלת הסוכנות היהודית ללא מעורבותה של אגודת הסופרים. לאחר שהידיעה בדבר החלטת הסוכנות היהודית לקיים את השידור המיוחד לברית-המועצות הגיעה אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, זעמו חבריו על כך, שהסוכנות לא מצאה לנכון לפנות אליהם, וכן על כך שהטילו על שאול טשרניחובסקי לנאום ברוסית, ולא בעברית. זמן קצר לפני מועד השידור, הם עמדו על כך,

⁴⁰⁶ אב"ג: רשומה 20764.

⁴⁰⁷ ש.ם.

⁴⁰⁸ ש.ם.

⁴⁰⁹ אניטה שפירא, 1980. "בגבנו אל הקיר: 1939–1944", בתוך: ברל, ספרית אפקים, עם עובד: 645.

שיש לבוא בדברים עם טשרניחובסקי ולשכנעו לנאום בעברית. דוד שמעונוביץ העלה הצעה, שטשרניחובסקי ינאם בעברית, וחנה רובינא תתרגם את דבריו לרוסית. נימוקו היה: "יש ברוסיה הרבה יהודים יודעי עברית וזה עלבון שנציגנו ישמיע דברו רוסית." בישיבה זו הוחלט, כי בא כוח הסופרים העברים בשידור הרדיו ליהדות רוסיה חייב לשאת את נאומו **רק בעברית**, ולשם כך נשלח מזכיר האגודה, אברהם ברוידס, לירושלים על-מנת להיפגש עם טשרניחובסקי ולמסור לו את החלטת הוועד. כפי שהעיד ברוידס בישיבת הוועד המרכזי כמה ימים מאוחר יותר, הוא נפגש עם טשרניחובסקי במשרדי הסוכנות בירושלים. טשרניחובסקי התכוון לדבר עברית ואף הכין את דבריו בעברית, אך אנשי הסוכנות היהודית הכריחו אותו לדבר רוסית.⁴¹⁰ אליהו דובקין אמר אז לברוידס, כי אין ועד האגודה מבין את הנימוקים הפוליטיים שבהחלטת מארגני השידור לדרוש מטשרניחובסקי לדבר רוסית. ברוידס ענה לו, כי יש די והותר פוליטיקאים, ואילו מחובתו של נציג הספרות העברית לדבר עברית.⁴¹¹ כמו כן, הוחלט כי הכרחי לשלב בנאומו את הפיסקה הבאה: "אנו בטוחים כי ברוסיה הגדולה והמנצחת – הארץ [...] בה קמו לספרות העברית גדולי יוצריה ישובו הלשון והיצירה העברית להתפתח ולפרוח."⁴¹² בישיבת הוועד שנערכה ביום 26 לספטמבר, יומיים לפני השידור, כל חברי הוועד הביעו התמרמרות "על הזלזול המעליב והבולט שנתנה הסוכנות באגודת הסופרים בענין זה".⁴¹³

ב-28 בספטמבר 1941 הובא תמליל שידור הרדיו מעל דפי העיתונות תחת הכותרת: "אחים יהודים ברוסיה, שמעו קולנו!"⁴¹⁴ הנואמים היו: מ. מ. אוסישקין, הרב הראשי הרצוג, שאול טשרניחובסקי, יצחק בן-צבי, יצחק גרינבוים, ברל כצנלסון, מ. סמילנסקי וחנה רובינא. לפי שמעון רדליך, הנואמים שהושמעו חלקם ברוסית, היו נרגשים ביותר. לטענתו, מרבית הדוברים שהיו בעצמם ממוצא אירופי ורוסי "ראו בעיני רוחם את המחיצות הנופלות בין היישוב היהודי בארץ-ישראל ובין יהודי רוסיה."⁴¹⁵ שאול טשרניחובסקי נאם לבסוף ברוסית. בדברים שנשא, אמר:

"לא היה אף רגע אחד שנשכחתם מלבנו וקרובים תמיד נשאתם לנו. לעולם לא נואשנו מלפגוש אתכם שוב. שלום לכם כל חובבי השפה והספרות העברית. שאו שלום בעברית מירושלים, בעברית שקמה לתחיה בפי כל תינוקות הארץ [...] מכל מקום ששם חושלים וממשיכים עבודתנו התרבותית, אגודות הסופרים העברים והעתונאים ובכתי מערכת עתונים יומיים, שבועונים וירחונים – מתוך תקוה שנצח ישראל לא ישקר, מתוך אמונה ששוב תרתק אותנו אותה שלשלת הזהב שניתקה לזמן-מה. [...] שמע ישראל – כל תפוצות עמנו – עם אחד."

⁴¹⁰ יצחק למדן [בחתומת: י. מתבונן], חשון תש"ב. "שאלות והערות" ("במסכת"), גליונות, כרך י"ב, חוברת י"א (ע"א): 264.

⁴¹¹ 2.10.1941. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25: ק-84873.

⁴¹² 25.9.1941. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25: ק-84873.

⁴¹³ יצחק למדן וא. ברוידס, בשם הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים, 28.9.1941. מכתב אל הנהלת הסוכנות היהודית לא"י, אצ"מ: S25/5762-29.

⁴¹⁴ מ. מ. אוסישקין, הרב הראשי הרצוג ואחרים, 28.9.1941. "אחים יהודים ברוסיה, שמעו קולנו!", דבר: 1-2.

⁴¹⁵ שמעון רדליך, 1990. תחייה על תנאי: הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי הסובייטי: עלייתו ושקיעתו, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון והוצאת הקיבוץ המאוחד: 148.

באותו יום, שלח הוועד המרכזי של הסופרים מכתב אל הנהלת הסוכנות היהודית. במכתב עולה טרונניה בראש ובראשונה על כך, שלאגודת הסופרים נודע על השידור המיוחד ליהודי רוסיה מתוך העיתונות בלבד. זאת ועוד, בעקבות קריאת הסופרים היהודים ברוסיה התבקש שישמע כראוי קולו של הסופר העברי בארץ-ישראל, אך הסוכנות היהודית לא מצאה לנכון להתייעץ עם הסופרים ואף לא מצאו לנחוץ להודיעם על כך, "וכך יצא שקולו של הסופר העברי והספרות העברית בא"י נשמע באזני יהודי רוסיה דוקא ברוסיה – דבר שאין לו לא טעם, לא הגיון ואין להצדיקו בשום פנים."⁴¹⁶ הם הצרו על כך שטשרניחובסקי כנציג הספרות העברית הסכים לדבר רוסית בהשפעתם, ושלא עלה בידם למנוע זאת גם ברגע האחרון.

ימים ספורים לאחר מכן, במסגרת ישיבת ועד אגודת הסופרים שנתקיימה ב-2 באוקטובר 1941, נדון שוב עניין השידור ליהדות ברית-המועצות. דוד שמעונוביץ זעם על כך ששאל טשרניחובסקי בחר לנאום בשפה הרוסית למרות דרישתה של אגודת הסופרים ותבע להגיב על כך בעיתונות. יצחק למדן אמר בישיבה זו: "כך יצא הדבר המוזר והמעליב, שדוקא קולו של הסופר העברי וקול הספרות העברית בארץ ישראל נשמע רוסית."

בעקבות השידור כתב נתן גרינבלט כתב דברי ביקורת על פרשת התגובה של אגודת הסופרים. הוא האשים את הסופרים בחוסר יוזמה: "מדוע, למשל, לא נתפנו סופרי ארץ-ישראל להשמיע את קולם הם ותשובתם הם לסופרים ולאמנים היהודים במוסקבה? מדוע דוקא הסוכנות היהודית טיפלה בזה?"⁴¹⁷

יצחק למדן פרסם בטורו "במסכת" בכתב-העת 'גליונות' שבעריכתו דברי ביקורת, שהרחיבו את הדברים שהשמיע במסגרת ועד האגודה זמן קצר לפני כן, והביאו את ביקורתו בפני הקהל הרחב:

"ההגיון הישר מחייב, שאם הקריאה ממוסקבה יצאה מפי סופרים (ותהא הסיבה לכך איזו שתהא) – הרי גם התשובה מכאן צריכה היתה בחלקה ההגון להשמיע מפי סופרים. אבל הגיונם של עורכי תכנית השידור פסק אחרת. ולא זו בלבד אלא שלא ראו אפילו כל צורך וחובה לשתף את אגודת הסופרים בעריכת תכנית זו, להתייעץ אתה או, לכל הפחות, להודיעה על ענין השידור בכלל. וכך יצא הקוריוז המעליב וחסר-הטעם כאחד: דוקא [...] מה הטעם וההגיון בכך? איזה נימוק פוליטי או תרבותי חייב או יכול לחייב זאת? איזו דוגמה שימשה כאן למופת? האמנם גזירה היא, שכל מעשה היכול להיות כה פשוט, טבעי וישר, צריך להתגלגל אגב עשייתו במעוות?"⁴¹⁸

כעבור כשישה חודשים, ב-24 במאי 1942, פנו שוב סופרים, אמנים ואנשי מדע בעצרת משודרת שנייה של "נציגי העם היהודי" אל יהודי כל העולם. בדיווח שהובא בעמוד הראשי של עיתון

⁴¹⁶ יצחק למדן וא. ברוידס, בשם הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים, 28.9.1941. מכתב אל הנהלת הסוכנות היהודית לא"י, אצ"מ: S25/5762-29.

⁴¹⁷ נתן גרינבלאט, ספטמבר 1941. "הספרות, הסופר והאגודה", גזית, כרך ד', חוברת ה' (מ"א): 33-34; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

⁴¹⁸ יצחק למדן [בחתומת: י. מתבונן], חשון תש"ב. "שאלות והערות" ("במסכת"), גליונות, כרך י"ב, חוברת י"א (ע"א): 264.

'דבר' מתאריך 25 במאי 1942 נכתב כי הבמאי שלמה מיכאלס פתח את העצרת ברוסית, ואחריו נאם דוד ברגלסון ביידיש. גם הפעם, כמו בשידור הקודם, הוא שילב פסוק עברי בדבריו: "באו מים עד נפש". הסופר לייב קוויטקו קרא ברכה מאת הסופרים היהודים לסטאלין. נאם גם שכנא אפשטיין, מזכיר הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי. אחת ממטרות השידור הייתה גיוס תרומות לטובת הצבא האדום: "החישו עזרה, שלחו נשק לסס"ר. המלחמה היא לחיים ולמות. לא יהיה שלום בעולם עד אם יושמד היטלר. הקיץ הזה צריך להביא את תבוסת היטלר. יהודים, אל הנשק!"⁴¹⁹ לפי יהושע א. גלבו, מעניינת בעיקר הייתה הצעתם לקרוא לטורי-הטנקים וללהקות-המטוסים שיירכשו בתרומות היהודים בשמות היוצרים הגאונים של העם היהודי: בר-כוכבא, יהודה הלוי, ברוך שפינוזה, היינריך היינה, שלום עליכם, י. ל. פרץ, מנדלי מוכר-ספרים ועוד, וכן בשמות היהודים גיבורי המלחמה: שלמה גורליק, ישראל פיסאנוביץ ועוד.⁴²⁰

הפעם לא הייתה תגובה מקיפה ומאורגנת מצד הסופרים העברים, וייתכן שהגורם לכך היה מפח-הנפש שגרמה פרשת התגובה לשידור הראשון לראשי אגודת הסופרים. גורם נוסף לכך הוא המתח הרב שבו היה שרוי היישוב באותם ימים נוכח ההצלחות שנחלו צבאות רומל בחזית צפון-אפריקה. ובכל זאת, תגובה מיידית הגיעה בדמות שיר פרי עטו של נתן אלתרמן בשם "באו מים עד נפש" (הפסוק העברי מתוך השידור של יהודי רוסיה). שירו מדגיש את הקשר הבל-יינתק בין העם היהודי לבין השפה העברית. קשר זה הומחש בנאומו של דוד ברגלסון, שכאמור, שילב בדבריו את הפסוק העברי "באו מים עד נפש": "היי פֿסוֹקִים שִׁחְתְּרוּ עֶקְשָׁנִים כְּרָמֶשׁ [...] דֶּרֶךְ שְׁלָל גְּלוּיּוֹת, דֶּרֶךְ כְּתִיב הַ'עֲמַעֵס',⁴²¹ / דֶּרֶךְ כָּל הַפְּלָגוֹת בֵּין הַבּוֹנֵד וְצָ"ץ. [...] וְיִהוּדִי, כָּל עוֹד רוּחַ חַיִּים בּוֹ נוֹשְׁפֵת, / לוֹ יִהְיֶה גַם יִבְסֵק, – הוּא תְּמִיד הַבְּרֵאִיֶסֶט. // וְעַל אֵף הַפִּמְפִּלְטִים וְחֶרֶף הַ'אִיזְמִים', / בְּרֵאוֹתוֹ אֶת אֶחָיו כְּמוֹ צֶאֱן לְטִבְחָה, / הוּא נוֹשֵׂא אֶת רֵאשׁוֹ וְזוֹכֵר הַבְּרֵאִיזְמִים, / כְּמוֹ 'שְׁמַע יִשְׂרָאֵל', כְּמוֹ 'שְׁפוֹף חֲמֻתְךָ'!⁴²² כחודש לאחר מכן, כתב אברהם שלונסקי בטורו "דגש קל" דברי סנגוריה על הסופרים העברים בארץ-ישראל וטען שבתגובה לקריאת ה"הצילו!" של סופרי ברית-המועצות, אגודת הסופרים ראתה לעצמה "להיות הראשונה, העליונה, הנשגבה והלכבית בין כל המשיבים לאחים זועקים".⁴²³ אחר כך, כאשר נאם טשרניחובסקי בכינוס המיוחד של אגודת הסופרים בירושלים, הוא פנה אל יהדות ברית-המועצות בדברי עידוד וחיזוק, והעיד על ההתקרבות הרגשית שבין היישוב ובין יהדות ברית-המועצות בעקבות קריאתם של הסופרים היהודים:

"חזקו, אחים! חזקו ואמצו! [...] חלק מגופנו אתם, ועכשיו, עכשיו שמענו את קולכם,

קול אחים, הקורא אלינו, ואנו ידענו כי כך יהיה! וכאילו במאמר פלאים נפלו פתאום

הגבולים אשר בינינו, נעלמו המרחקים המפרידים, ושוב נפש אחת, לב אחד לנו, לב יהודי

⁴¹⁹ 25.5.1942. "הקיץ הזה צריך להביא את תבוסת היטלר – הגיעו מים עד נפש – יהודים אל הנשק!", **דבר** : 1. יהושע א. גלבו, 1972. "הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי", **השנים השחורות: יהדות ברית-המועצות, 1939–1953** : 42.

⁴²¹ **דער עמעס (1918–1938)**: עיתון יומי ביידיש. בתחילה ראה אור בפטרבורג, ואחר-כך במוסקבה. העיתון שימש לתעמולת המפלגה הקומוניסטית בעיקר נגד הציונים ונגד ה"בונד". לאחר הפסקה ממושכת בין פברואר 1919 לנובמבר 1920 חזר העיתון להופיע, ובשנת 1924 שונה שמו ל**עמעס**. עורכו הראשון היה שמעון דימנשטיין (1886–1937) ועורכו הבא, משנת 1921, היה משה ליטבקוב (1879–1939), סופר יידיש, פובליציסט ועסקן קומוניסטי, שנאסר בשנת 1938 והוצא להורג.

⁴²² נתן אלתרמן (בחתימת: אגי"ב), 29.5.1942. "באו מים עד נפש" (הפסוק העברי מתוך השידור של יהודי רוסיה), **הארץ** : 2.

⁴²³ א. שלונסקי [ללא חתימה], 23.6.1942. "סופרים בעמיהם" ("דגש קל"), **הארץ** : 2.

אחד, מטרה אחת, רצון אחד ותקוה אחת. יישר כוחכם, באשר אתם: ממעברות הדון ועד עיי סיוואסטופול – יישר כוחכם, אחים בקרב ובגורל! 424

2.2.4.2. הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר.

אגודת הסופרים פעלה לצד התאגדות העיתונאים לטובת אנשי הרוח היהודיים בברית-המועצות במסגרת "הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר.", 425 שנוסד ב-1942 ביוזמת התאגדות העיתונאים בתל-אביב, אגודת הסופרים ו"ליגה V". "ליגה V" הוקמה בחיפה באוקטובר 1941. 426 בין מייסדי הארגון היו הסופר ארנולד צווייג, ז. אברמוביץ, מנהל הטכניון ש. קפלנסקי, המשורר מרדכי אבי-שואל, הפילוסוף מרטין בובר, הסופרים מקס ברוד ואביגדור המאירי, המשורר אלכסנדר פן, השחקנית חנה רובינא ודוד שור. 427 במקביל, הוקם בתל-אביב "הוועד הציבורי לעזרת הצבא האדום במלחמתו נגד גרמניה הנאצית" בראשות המשורר מרדכי אבי-שואל. במאי 1942 התקיים כינוס האיחוד של שתי הקבוצות, ובו אושר מצע בן שלושה סעיפים, שהוכן על-ידי מרטין בובר: (1) הליגה הינה ארגון אל-מפלגתי; (2) מתפקידו להגיש עזרה לצבא האדום; (3) עליו לטפח הבנה הדדית בין ברית-המועצות לבין היישוב היהודי והערבי בארץ-ישראל. 428 בנימין פינקוס ציין במחקרו, כי לליגה הצטרפו חברי מפלגות שונות, לדוגמה: דוד רמז, ח. וישינסקי, ש. קולודני ומ. ברכמן (מפא"י), אהרון ציזלינג (אחדות העבודה), ד"ר י. קרוק (הציונים הליברלים), י. זרובבל ול. טרנופולר (פועלי-ציון שמאל) וה. רובין (השומר הצעיר). ב-1943 מנתה הליגה 2,500 חברים.

מטרת "הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר." הייתה להתרכז בתחומי התרבות – ספרות, מדע, תיאטרון, מוזיקה, ציור, עיתונות, חינוך וכדומה. הוועד שלח אל ברית-המועצות ספרים עברים מהוצאות שונות וארגן בערים תל-אביב, חיפה וירושלים תערוכות הקשורות במאמץ המלחמה של ברית-המועצות, ויצר קשרים עם הוועד היהודי האנטי-פשיסטי, עם מערכות עיתונים, ספריות ומוסדות תרבות שונים בברית-המועצות. 429 בין הפעילויות שארגן הוועד היה נשף למען הסופרים והעיתונאים העברים בברית-המועצות, שהכנסותיו נועדו לטובתם. 430

424 13.7.1942. "יעמוד הישוב במבחן-עם ומבחן-אדם!", **הארץ**: 1.
425 הוועד לקשרי תרבות עם ססס"ר (מוסדות תרבות לאומיים וליגה V), ינואר 1944. סקירה, **גנזים**, 25: 21477/4 (סקירה שפרסם הוועד על פעילותו).

426 בשלהי 1942 נקראה הליגה: "ליגה למען רוסיה המועצתית V", וייעודה הוגדר כך: "להגביר את השתתפותה הישירה של ארץ ישראל בעזרה הניתנת על ידי הדמוקרטיה לברית המועצות במלחמתן המשותפת בפשיזם. בפעולתה תשאף הליגה לרכוש את תמיכתה של רוסיה המועצתית במפעל הציוני – מפעל השחרור הלאומי והסוציאלי של העם היהודי בארץ ישראל. הליגה – ארגון עממי ועצמאי, שאליו יכולים להשתייך כל איש ואשה, ללא הבדל לאום, השקפה והשתייכות מפלגתית, המסכימים למטרות הליגה ומוכנים לסייע בעבודתה."; ליגה למען רוסיה המועצתית V, 28.12.1942. מכתב אל י. קלינוב, **אצ"מ**: S23/87.

על הגרסאות השונות לגבי הקמת "ליגה V" ראו: בנימין פינקוס, 2007. **יחסים מיוחדים: ברית המועצות ובעלות בריתה ויחסיהן עם העם היהודי, הציונות ומדינת ישראל, 1939–1959**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב: 118–120.

427 רות לוביץ', 1984. **קורותיה של ידידות**, הוצאת תנועת הידידות ישראל – ברית-המועצות: 14–17.

428 שם: 19.

429 אליהם הצטרפו בהמשך גופים ומוסדות נוספים ביישוב, ביניהם: אגודת הציירים, הסתדרות המורים, ארגון המו"לים, תיאטראות "הבימה", "האוהל", ו"המטאטא", הברית העברית העולמית, מחלקת ההסברה של הנהלת הסוכנות היהודית, הוצאות הספרים "עם עובד" ו"ספרית פועלים" ועוד; ראו: הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר, ינואר 1944. "סקירה", **אצ"מ**: S23/87.

430 17.6.1942. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת העיתונאים, **גנזים**, 25: 21507/4.

בישיבת הוועד שנערכה ב-17 ביוני 1942⁴³¹ הוחלט לערוך נשף מיוחד בהשתתפות אגודת הסופרים תחת הססמה: "היישוב להסופר והעתונאי העברי ברוסיה" בהשתתפות הסופרים ש. טשרניחובסקי, י. פּיכמן, ז. רובשוב, דן פינס וי. הפטמן. לחלק האמנותי הוזמנו להשתתף חנה רובינא, א. קוטאי, ש. פינקל ומ. מרגלית.

בקשר עם יהדות ברית-המועצות, נערכה פעולה בקיץ 1942. במסגרת פעילותו של "הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ר." שוגרה טלגרמה למען הסופרים והעתונאים אסירי ציון אל אגודת הסופרים היהודים ואל הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי בקויבישב ב-5 ביולי 1942.⁴³² המכתב ביקש מהגופים היהודיים בברית-המועצות להשתדל לטובת השגת אישורים ליציאת אנשי הרוח מברית-המועצות ולעלייתם לארץ-ישראל. במכתב נזכרים 13 אנשי רוח יהודים בברית-המועצות: ההיסטוריון ש. דובנוב, הסופר אברהם אלישע רודין, ג. פריימאן, המשורר חיים לנסקי, אשר זכס (עזאי), הסופר משה פלוטקין (מ. חיוג), י. צינברג, בן-ציון פרדקין, רוברט לוין, מרדכי חנזין, ראובן רובינשטיין, ז. רוזנטל ויעקב גוטליב. על מכתב זה היו חתומים שאול טשרניחובסקי ויעקב פיכמן בשם אגודת הסופרים וי. הפטמן בשם התאגדות העיתונאים.

פגישה ראשונית בעניין הקמת קשרי תרבות עם רוסיה התקיימה בהשתתפות נציגי מוסדות תרבות ב-27 בינואר 1943. המוסדות שלקחו חלק בפגישה זו היו: אגודת הסופרים העבריים, ברית עברית עולמית, מוסד ביאליק, התאחדות המו"לים, ליגה V, הקיבוץ המאוחד, ספרית פועלים, עם עובד, לשכת המודיעין של הסוכנות היהודית ואגודת העיתונאים. יעקב פיכמן והמו"לים צ'צ'יק, ליינמן וברכה פלאי (מסדה) לקחו חלק בוויכוח. בתום הפגישה, הוחלט להקים ליד אגודת הסופרים והתאגדות העיתונאים בתל-אביב ועדה לקשרי תרבות עבריים עם ס.ס.ר.⁴³³ יצחק למדן הגיב על ידיעה זו בכתב-העת 'גליונות' שבעריכתו. הוא כתב, כי לפי השמועה מדובר באפשרות מצומצמת למשלוח ספרים עבריים לרוסיה.

"אם אפשרות כזו – ולו גם מצערה מאד – קיימת באמת, אין לזלזל בה ומחובתנו להקדיש לה תשומת-לב ערה מ י ו ח ד ת ולהאחז בה בכל האמצעים שבידינו. אשנב צר וקטן זה אם אמנם נפתח – עלול במשך הימים להיות לחלון-אור גדול בחיץ האטום שהפריד בינינו לבין אחינו ברוסיה ולשמש ראשית לפגישה חדשה אחרי פירוד-מאונס ממושך וטרגי כל-כך. [...] אם נדע איפוא לנצל פתח אפשרות חדשה כזו, אם הועדה הנ"ל תכיר כראוי איזה תפקיד נעלה לפניה וכל הפעולה הזאת תמסר לידיים נאמנות ותיעשה ברוח נכונה

⁴³¹ דן פינס שלח אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים הזמנה להשתתף בישיבה במערכת **דבר** ב-11 ביוני 1942 בעניין עזרה לסופרים ולעתונאים בברית-המועצות; דן פינס, 4.6.1942. מכתב אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21492/4.

⁴³² S. Chernihovsky & J. Fichman (Jewish Writers Association), J. Heftman (Association of Palestine Journalists), July 5th 1942. A letter to: Jewish Writers Association, Jewish Antifascist Committee, Vencenka, Kouibishev.

בתוך: **גנזים**, 25 : 21510/4.

⁴³³ 28.1.1943. "קשרי תרבות ארץ-ישראל ססס"ר", **דבר** : 2 ; וכן: "בהתייעצות שנתקיימה בהשתתפות נציגי מוסדות ספרות ותרבות בענין משלוח ספרים עבריים לברית המועצות ויצירת קשרי תרבות עבריים עם יהדות רוסיה, הוחלט לאחר חילופי דעות והצעות להקים ליד אגודת הסופרים העבריים והתאגדות העיתונאים ועדה מיוחדת לתכלית זו."; שבט תש"ג. "מידיעות הוועד המרכזי של אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה) : 332.

הששה לקראת עצם סלילתו של נתיב עברי מחודש זה – והיתה זו ראשיתו של מעשה רב מכל הבחינות.⁴³⁴

למדן נרתם עד מהרה ליוזמה, והשתתף באספה המייסדת של הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר. שנתקיימה בהמשך אותו חודש.

האספה המייסדת של מליאת הוועד לארגון קשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר. (ובראשי תיבות: ו.ק.ת.) התכנסה ב-21 לחודש פברואר 1943 ביזמת הוועדה המארגנת שליד אגודת הסופרים ואגודת העיתונאים. בין משתתפי האסיפה היו נציגים של אגודת הסופרים, אגודת העיתונאים, ברית עברית עולמית, הסתדרות המורים, התאחדות המו"לים, תיאטרון 'הבימה', התזמורת הארצישראלית, אגודת הציירים, תיאטרון 'המטאטא', הטכניון בחיפה, "ליגה V" והוועדה לענייני רוסיה שעל יד הסוכנות. י. הפטמן נשא את דברי הפתיחה, ואחריו הרצו יעקב פיכמן ודן פינס על מגמות הוועד ועל תוכנית הפעולה. ל. טרנופולר⁴³⁵ הרצה על הקשרים בין "ליגה V" ו"ו.ק.ת." וד"ר א. רוזנפלד דיבר על המבנה הארגוני של הוועד. בוויכוח השתתפו, בין השאר, הסופרים זרובבל, חבר "ליגה V", ויצחק למדן. באסיפה התקבלה תוכנית שהוצעה ליצירת קשרים ישירים עם מוסדות תרבות ומוסדות יהודים בסס"ר, שליחת ספרים לרוסיה, השתתפות בתרגומים מיצירות סופרים עברים, שליחת חומר לתערוכות נודדות, יצירות אמנות מא"י ועוד. בין חברי המזכירות שנבחרו היו יצחק למדן ויעקב פיכמן.⁴³⁶ ואמנם, זמן קצר לאחר האספה נתפרסמה ידיעה על-פיה מטעם "הוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר." החלו בהכנת שני קבצים מהשירה והפרוזה העברית החדשה לשפה הרוסית. הקבצים נועדו למשלוח לברית-המועצות במספר מסוים של עותקים. המתרגמים שלקחו חלק במפעל זה היו כולם סופרים עברים מארץ-ישראל.⁴³⁷

ב-6 באוגוסט 1943 נערך נשף שהוקדש לקשרי התרבות בין ארץ-ישראל וברית-המועצות בבית "הבימה" בתל-אביב.⁴³⁸ בישיבת ועד אגודת הסופרים שנערכה קודם לכן, הביע יוסף אריכא את מורת רוחו על חוסר שיתוף הוועד לשמע הידיעה על הנשף ועל קובץ ספרותי ברוסית אשר ייצג את הספרות העברית: "כלום אין הועד רשאי לדעת מפי באי כוחו על ההחלטות והמעשים האלה?" אשר ברש טען, שנושא הקשרים התרבותיים עם רוסיה "הוא עדיין רופף מאוד". בעקבות הדיון, הוחלט לבקש מאת יעקב פיכמן ויצחק למדן למסור בפני הוועד דין וחשבון על הנעשה בוועד לקשרי תרבות עם ס.ס.ס.ר.⁴³⁹

⁴³⁴ יצחק למדן [בחימת: י. מתבונן], שבת-אדר א' תשי"ג. "מפרשיות השעה: אשנב למרחב?" ("במסכת"), גליונות, כרך י"ד, חוברת י (פב): 212.

⁴³⁵ אריה ליב טרנופולר (1903–1989): מנהיג ציוני, מראשי "פועלי ציון שמאל". יליד רוסיה. עלה ב-1923. ממייסדי "ליגה V".

⁴³⁶ 22.2.1943. "הוועד לקשרים תרבותיים עם ס.ס.ס.ר.", הארץ: 4.

⁴³⁷ 3.3.1943. "סופר וספר: תרגום קובצי שירה ופרוזה עברית לרוסית למשלוח לרוסיה", הארץ: 4.

⁴³⁸ 27.7.1943. "נשף התרבות העברית וסס"ר", דבר: 4.

⁴³⁹ ועד אגודת הסופרים, 2.8.1943. פרוטוקול ישיבת הוועד, גנזים, 25: ק-84875.

הוועד שיגר מכתב אל אגודת הסופרים בחודש ינואר 1944, וביקש מאת האגודה לתת יד לפעולותיו, לשלם דמי חבר ולשלוח נציג מטעמה לשיבות הוועד.⁴⁴⁰ כעבור יומיים, הוחלט במסגרת ועד אגודת הסופרים כי באי הכוח של האגודה לוועד לקשרי תרבות עם סס"ר יהיו יעקב פיכמן, יצחק למדן ואברהם ברוידס וכן הוחלט להשתתף בדמי חבר בסך 3 לא"י.⁴⁴¹ ב-1 בפברואר 1944 התקיימה במועדון העיתונאים מליאת "הוועד לקשרי תרבות עם סס"ר" בנושאותו של יעקב פיכמן.⁴⁴² מסקנת המליאה הייתה, כי "דרושה פעולה מתמדת בקשירת קשרי-תרבות עם סס"ר ובשליחת חומר-הסברה לשם, גם אם אי-אפשר לאסוף מיד את פרי-הפעולה."⁴⁴³ דן פינס הדגיש את חשיבות קשרי התרבות עם ברית-המועצות, והציע מספר תוכניות: הוצאת "אגרות" ברוסית על החיים בארץ, הקמת קשר בין הארגונים המקצועיים בארץ עם "ווקס" (החברה הסובייטית לקשרי תרבות עם חו"ל), להעלות שוב את הדרישה לביקורי-גומלין של סופרים, אנשי רוח ואמנים, לפתח את המרכז לייבוא ספרים ועוד.⁴⁴⁴

כשלושה שבועות לאחר מכן, בישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים ב-23 בפברואר 1944, העלה יוסף אריכא את נושא "הוועד לקשרי תרבות" לסדר היום, והצביע על הכשלים הרבים של ועד זה בכל הקשור לטיפול בספרות העברית.⁴⁴⁵ הוא קבל על כך, שהוועד טרם המציא דו"ח לאגודת הסופרים בדבר פעילותו. האגודה לא הייתה מעודכנת ברשימת הספרים העברים שנשלחו לברית-המועצות. אריכא התרשם, שברשימה זו נתקפחה הספרות העברית על חשבון הספרות המרקסיסטית והציע לדרוש נציגות גדולה יותר בוועד זה ולעמוד על המשמר בענייני הסופרים והספרות העברית. אברהם ברוידס טען, שאנשי "ליגה V" מושכים בחוטים בפעילות "הוועד לקשרי תרבות עם סס"ר" והציע כי כל ענייני הספרות של ועד זה יתנהלו בידי אגודת הסופרים.⁴⁴⁶ פנחס לנדר טען אף הוא, כי הכוחות הפוליטיים הם המניעים את פעילותו של הוועד, ורמז להשפעתו הרבה של ל. טרנופולר. יעקב פיכמן ענה כי הוא נכנס לוועד מפני הכרתו בחשיבות העניין: "עלינו למצוא איזה קשר עם המדינה הזאת מבחינות רבות". הוא טען, כי הוא ממלא תפקיד של יו"ר רק מבחינה חיצונית, והוסכם כי יצחק למדן ודן פינס יעסקו בכל הפרטים. הוא העיד מבפנים על קשיי הוועד ועל התחדשות הרעיון להוציא קבצים קטנים בני 48 עמודים, חציים לסקירות וחציים לדברי ספרות מתורגמים לרוסית. למדן נבחר לאחראי לבחירת הסיפורים לתרגום, ופיכמן – האחראי לבחירת השירים. העיקרון בבחירת החומר, לפי פיכמן, יהיה הטיב הספרותי, ללא מגמות כיתתיות.

עם תום הישיבה הוחלט, שאריכא יצטרף אל פיכמן ולמדן בנציגות אגודת הסופרים. הוחלט גם על הרחבת הוועדה לבדיקת הספרים הנשלחים לברית-המועצות, שחבריה יהיו: יעקב פיכמן, יצחק למדן, יוסף אריכא, אברהם ברוידס, עזריאל שוורץ, יהושע צ'צ'יק בא כוח המו"לים,

⁴⁴⁰ מזכירות הוועד לקשרי תרבות עם סס"ר, 9.1.1944. מכתב אל אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, **גנזים**, 25 : 21476/4.

⁴⁴¹ ועד אגודת הסופרים, 11.1.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד, **גנזים**, 25.

⁴⁴² בין המשתתפים: ל. טרנופולר, ד. הנגבי, י. קלינוב, י. רבינוביץ, י. בן-שם, עזריאל שווארץ, ל. גרינבלאט, ש. ברנשטיין, י. ברטוב, ד"ר שרמן, י. פיכמן ואחרים.

⁴⁴³ 2.2.1944. "יש להביא את דבר התרבות של ארץ-ישראל לסס"ר", **דבר** : 4.

⁴⁴⁴ שם.

⁴⁴⁵ 23.2.1944. ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : ק-84850.

⁴⁴⁶ כנראה, שבעקבות טענות מסוג זה, נחתם הסכם בין "ליגה V" ובין "הוועד לקשרי תרבות" ובו נערכה חלוקת סמכויות בין שני הגופים (מרץ 1944. **ידיעות המזכירות הארצית (ליגה V למען רוסיה המועצתית)** : 16).

מנליס מ'דבר', דן פינס וד"ר אלכסנדר רוזנפלד מטעם "הברית העברית".⁴⁴⁷ ידיעה קצרה על כך התפרסמה ב'מאזנים' תחת הכותרת "משלוח ספרים עברים לרוסיה".⁴⁴⁸

חלק מתוכניות "הוועד לקשרי תרבות" אמנם יצאו לפועל. במרס 1944 ראתה אור חוברת בסדרה 'ידיעות המזכירות הארצית' מטעם "ליגה V" למען רוסיה המועצתית ובה הובא סיכום של פעילות הוועד. בין הפעילויות שצוינו נזכרה תוכנית להוצאת חוברת ראשונה בסדרת חוברות שתופענה ברוסית בהוצאת הוועד ובה יהיו מדורים לספרות, מדע, חינוך ותרבות, כלכלה והמאמץ המלחמתי של היישוב. כמו כן, נאמר שהוועד עומד לארגן משלוחים קבועים של כל העתונות היומית והשבועונים לברית-המועצות.⁴⁴⁹ זאת ועוד, באותו חודש התפרסמה ב'הארץ' ידיעה, כי הוועד שוקד על הכנת שני קבצי תרגומים מן השירה והפרוזה העברית החדשה לרוסית בתרגום סופרים עברים מארץ-ישראל.⁴⁵⁰ בסקירה על פעולות הוועד בשנת תש"ד צוין, כי נשלחה "ספרות תעמולה" בשפה הרוסית אל ברית-המועצות: חוברת מצוירת ברוסית 'אל חופי המולדת העתיקה' (2,000 טפסים) וחוברת מצוירת 'ארץ ישראל בשנת המלחמה החמישית' (2,000 טפסים). לפי אותו מסמך, תוכנית התעמולה לשנת תש"ה כללה הוצאת קובץ ספרותי על-ידי הוועד לקשרי תרבות עם ססס"ר בתקציב של 200 לא"י.⁴⁵¹

2.2.5. הוצאת ספרים בנושא השואה בסדרת "רמון"

סדרת הספרים "רמון" יצאה לאור במסגרת "מוסד ביאליק" ובשיתוף הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים.⁴⁵² הוצאת "מוסד ביאליק" נוסדה על-ידי ההנהלה הציונית העולמית והנהלת הסוכנות היהודית בשנת 1935, במלאת שנה לפטירת חיים נחמן ביאליק. התשתית לייסוד סדרת "רמון" הונחה במכתב מאת מ. גרדון אל חברי הקורטוריון של "מוסד ביאליק" מתאריך 23 באוקטובר 1939. גרדון הציע להקים ספרייה חדשה במטרה לשמש מקור פרנסה לסופרים, לעורכים ולמתרגמים עברים, להמציא עבודה לבתי-הדפוס ולהקל על הפצת הספר העברי באמצעות מחירים נמוכים. בהוצאת ספרים זו, יכיל כל ספר בין 200 ל-250 עמודים, ספרות מקור ותרגום, ספרי מדע וספרים פופולריים לצד ספרות יפה. "מוסד ביאליק" נעזר במו"לים נוספים שהשקיעו בספרייה.⁴⁵³

ביולי 1940 הוחלט לקרוא לספרייה-לעם בשם "רמון" ותוכננה רשימת הספרים הראשונים.⁴⁵⁴ הספרייה פעלה ללא עורך אחראי. בתחילה היא התנהלה באמצעות ועדה מלווה שמינה "מוסד ביאליק". בראשית פעולתה היו חברים בוועדה זו: יעקב כהן, פ. לחובר, ח. י. רות, שלמה צמח ומ. גרדון.⁴⁵⁵ חברי הוועדה המלווה התפטרו במשך הזמן מסיבות שונות.⁴⁵⁶ לפי

⁴⁴⁷ 29.2.1944. ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גזנים, 25: ק-84850.

⁴⁴⁸ אדר תש"ד. "ספרים חדשים שנתקבלו במערכת", מאזנים, כרך י"ז, חוברת ו' (צ"ז): 368.

⁴⁴⁹ מרץ 1944. ידיעות המזכירות הארצית (ליגה V למען רוסיה המועצתית): 10-11.

⁴⁵⁰ 3.3.1944. "סופר וספר", הארץ: 4.

⁴⁵¹ יצחק רבינוביץ, [ללא תאריך]. "סקירה על פעולות הוועדה לענייני ססס"ר בשנת תש"ד", אצ"מ: S23/87.

⁴⁵² על-פי דו"ח של הוצאת "מוסד ביאליק" לחברי הנהלת הסוכנות היהודית ב-2 בפברואר 1941; אב"ג: ב-

S44/142; ידיעה על תחילת פעילותה של הספרייה ראו: אלול ת"ש-תשרי תש"א. "מידעות הוועד המרכזי של

אגודת הסופרים העברים", מאזנים, כרך י"א, חוברת ה' (סא-סב): 447-448.

אצ"מ: ב-S44/142.

⁴⁵⁴ מ. גרדון, 11.7.1940. מכתב אל אגודת הסופרים העברים בא"י, גזנים, 25: 23062/4.

⁴⁵⁵ ללא תאריך, "רמון", אצ"מ: A107/892.

אברהם ברוידס, הספרייה העסיקה סופרים בעבודות תרגום ומקור בהתאם להמלצת הוועד המרכזי,⁴⁵⁷ אולם בין האגודה לבין "מוסד ביאליק" שרר מתח, ולא פעם התגלעו מחלוקות של ממש בין הוועד המרכזי של אגודת הסופרים לבין "מוסד ביאליק". במאמר שהופיע לאחר הוועידה העשירית של אגודת הסופרים, הוטחה ביקורת כלפי מדיניותו של "מוסד ביאליק", שהרי למרות שאגודת הסופרים הייתה צריכה להיות המייעצת והבוחרת את הספרים, "הוכנסו לספרייה ספרים, שהאגודה לא ידעה עליהם. [...] המועצה עצמה כונסה אך לעתים רחוקות ביותר, כדי ליטול ממנה באופן כזה את חיוניותה ולנתק את הקשרים בינה ובין 'מוסד ביאליק'".⁴⁵⁸ המתח ניכר גם בתגובתו של מ. גרדון להצעת הוועד להוציא "רמון" את הספר 'בדרכים אבלות' מאת צ. ז. ויינברג: "אין מוסדנו אורגן אכסוטיבי של ועד אגודת הסופרים, המוציא לפועל את החלטותיו, אולם בקשתכם תובא כמובן לפני ישיבתנו הקרובה."⁴⁵⁹

הספרים ראו אור אחת לחודש באופן שיטתי, מלבד בפרק זמן מסוים בו נקלעה ההוצאה לקשיים כספיים.⁴⁶⁰ אגודת הסופרים אף נענתה לבקשת "מוסד ביאליק" למתן הלוואות לסופרים שקיבלו תרגומים בספריית "רמון" ושילמה לנח שטרן, אוריאל שלח (לימים: יונתן רטוש), יוסף סערוני וצבי רודי מקדמות עבור תרגומיהם.⁴⁶¹

במסגרת הספרייה "רמון" ראתה אור בעיקר ספרות מתורגמת,⁴⁶² אך גם ספרות מקור.⁴⁶³ הספרות המתורגמת כללה ספרים שהופיעו למן תחילת המאה העשרים ועד מלחמת-העולם השנייה. הספרייה כללה ספרים אקטואליים בנושא המלחמה, כגון: 'ממלחמה עד מלחמה' מאת

⁴⁵⁶ 28.6.1944. פרוטוקול ישיבת המועצה הספרותית של "מוסד ביאליק", גנזים, 25 : 23086/4.

⁴⁵⁷ אברהם ברוידס, 1976. "ציונים לתולדות אגודת הסופרים העבריים", פגישות ודברים, הוצאת מסדה : 287.

⁴⁵⁸ 14.12.1941. "האם מלא 'מוסד ביאליק' את חובתו כלפי הספרות העברית?", השעה (הארץ).

⁴⁵⁹ מ. גרדון, 11.2.1942. מכתב אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העבריים בא"י, גנזים, 25 : 23062/4.

⁴⁶⁰ "אחת המעלות הטובות של ספרייה זו [...] היתה זו, שהרגילה את הקורא לקבל מדי חודש בחדשו את הספר הנאה, בתבנית אחת ובצורה אחידה, עד שהקורא היה מחכה לו פעם בחודש, כשם שהוא מחכה בכל בוקר לעתונו." ; מ. בן-אליעזר, "ספרי 'רמון' (רשימות קורא)", הארץ : 4.

⁴⁶¹ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 3.2.1942. מכתב למוסד ביאליק, לידי מ. גרדון, גנזים, 25 : 23073/4.

⁴⁶² בספרים הנזכרים להלן תופיע בסוגריים שנת הפרסום הראשונה.

מאנגלית : ג. י. רניר, 1940 [1932]. **הככל האדם האנגלי?**, תרגם : י. ל. ברוך, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (1); תורנטון ויילדר, 1940 [1927]. **גשר סן לואיס רי**, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (5); ו. סומרסט מואם, 1941 [1937]. **תיאטרון: רומן**, תרגם : מ. בן-אליעזר, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (7); ווינסטון צ'רצ'יל, 1941 [1937]. **גדולי הדור**, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (10).

מרוסית : אנטולי וינוגרדוב, 1940 [1936]. **גזר-דינו של פגניני: רומן**, תרגם : י. סערוני, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (2). ק. ס. סטניסלבסקי, 1942 [1924]. **חיי באמנות**, תרגם : י. סערוני, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (15). **מצרפתית** : יולן פלדש, 1940 [1937]. **רחוב החתול הצד דגים: רומן**, תרגם : א. א. קבק, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (3); ז'ורז' דיהמל, 1941 [1920]. **ודוי של חצות: סיפור**, תרגם : א. ל. יעקובוביץ, מסדה, ספרית רמון (9); וז'ן ז'יונו, 1944 [1934]. **שירת העולם: רומן**, תרגם : י. ל. ברוך, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (24).

מגרמנית : הרמן ראושנינג, 1941 [1939]. **שיחות עם היטלר**, תרגם מגרמנית ואנגלית : מ. ז. וולפובסקי, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (4); הרמן הסה, 1941. **פטר קמנצ'נד: ספור**, תרגם : ש. הרברג, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (6); פליקס סלטן, 1941 [1922]. **במבי: קורות חיים ביער**, תרגם : מ. ח. בן-אברם, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (8); יום טוב בטו, 1942. **דון יוסף נשיא: פרשת חיים**, תרגם מכתב היד : ש. הרברג, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (17); ברנו פרנק, 1942. **תעודת מסע: רומן**, תרגם : מ. בן-אליעזר, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (19); מכס ברוד, 1943 [1938]. **הרפתקה ביפן: רומן**, תרגם : אביגדור המאירי, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (22); ומ. י. בן-גבריאל, תש"ה. **בית בפרג: רומן**, תרגם מכתב-היד ש. שלום, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (26).

מיידעש : יואל מסטבוים, 1942 [1926]. **דרכה של מריטה**, תרגם : מ. אינדלמן, מסדה, ספרית רמון. [הספר נקרא לראשונה 'שלושה דורות'; על-פי: ללא תאריך, "רמון", אצ"מ: A107/892]

⁴⁶³ הספרות העברית כוללת את הספרים הבאים: יעקב כהן, 1942. **פגישות: מחרוזת ספורי אהבה**, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (14); יעקב פייכמן, 1942. **סופרים בחייהם: ספר הפגישות**, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (16); צבי זבולון ויינברג, 1942. **בדרכים אבלות: סיפור**, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (18). ויהושע בר יוסף, 1943. **אם הבנות: סיפור**, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (20).

ישעיהו קלינוב (1942), שעניינו המהלכים שהתרחשו באירופה בין שתי מלחמות-העולם ושהובילו אל מלחמת-העולם השנייה; ו'חדושי המדע במלחמה' (1943) מאת אהרן קצלסקי (לימים: קציר), ישעיהו ליבוביץ ומשה בריל, שהיו שלושתם מורי האוניברסיטה העברית. ספר זה עוסק בסוגיות במדעי הפיסיקה, הכימיה, הביולוגיה והפסיכולוגיה בימי המלחמה.

בצד הספרים בעלי העניין הכללי, הופיעו במהלך מלחמת-העולם השנייה חמישה ספרים שעניינם הנאציזם, המלחמה והשואה: 'שיחות עם היטלר' מאת הרמן ראושנינג (1941), 'יון-מצולה החדש: יהדות פולניה בצפרני הנאצים' מאת משה פראגר (1941) שיצא לאור בהשתתפות הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולין, 'בסער ביום סופה: פרקי פולין' מאת בנציון בנשלום (1944), 'גולה במאבקה: מערכת הסבל והגבורה של יהדות רומניה' מאת מ. קוטיק (1944) ו'בית בפרג' מאת משה יעקב בן גבריאל (1945).

הספר 'שיחות עם היטלר' מאת הרמן ראושנינג יצא לאור בינואר 1941. הרמן ראושנינג (1887–1982) היה מהאישים הבולטים בתנועה הנאצית ואיש אמונו של היטלר שהתמנה לנשיא הסנאט של דנציג. בשנת 1936 הוא נמלט מגרמניה לשווייץ ופרסם ספרים על הנאציזם. הספר 'שיחות עם היטלר' היה השני בספריו אלה, ועורר סערה ציבורית עם צאתו בשווייץ ב-1939. הגרמנים מחו כנגד הפצת הספר, וממשלת שווייץ החליטה לאסור על מכירת הנוסח הגרמני, אך לאפשר את מכירת התרגומים לצרפתית ולאנגלית. עשרות אלפי עותקים נמכרו בשווייץ בתוך זמן קצר.⁴⁶⁴ במאי 1940 פנתה "מוסד ביאליק" מעל דפי העתונות בבקשה לשאת ולתת עם המו"ל שקיבל מאת המוציא לאור את האישור לתרגם את הספר לעברית.⁴⁶⁵ אנשי "מוסד ביאליק" השקיעו מאמץ רב בהוצאת הספר ולמרות בעיות שונות שנוצרו בתהליך התרגום, הובא הספר לדפוס תוך עשרה חודשים מיום הגשת הבקשה לקבלת זכויות התרגום.⁴⁶⁶ הספר מספר על פגישותיו של ראושנינג עם היטלר ושיחותיהם למן אוגוסט 1932 ועד שנת 1934. מן השיחות שמתאר ראושנינג, שהיה פעמים רבות פנים אל פנים עם הצורך, ניתן ללמוד על אופיו, התנהגותו ותכונותיו של היטלר. בשיחות אלה, שטח היטלר את עמדותיו ואת תוכניותיו במישורים שונים, בין השאר את תוכניותו לגבי עקירת האוכלוסייה היהודית. מ. בן-אליעזר כתב בביקורתו על הספר: "אם הספר 'מלחמתי' מאת היטלר ונאומיו הרבים והצעקנים הנשמעים בראדיו הם בבחינת 'תורת הנגלה' של ה'פיראָר' הגרמני [...] הנה 'השיחות עם היטלר' מאת ראושנינג הן פרקים מ'תורת הנסתר', תורה שבלב, שהיטלר מגלה בחוג מצומצם של מתי סודו".⁴⁶⁷ עמנואל בן-גריון ציין בביקורתו על הספר את האמביוולנטיות המתלווה לקריאה בספר: אף אם לקוראים ולמחבר יש אויב משותף, "לא נתייך אתו [עם ראושנינג]" על אף שחזר בו, הוא היה בתחילה בין ההולכים שולל אחר היטלר, והרי אוהדיו הם אלה שעזרו לעלייתו של היטלר.⁴⁶⁸

ספרו של הסופר החרדי משה פראגר, 'יון-מצולה החדש: יהדות פולניה בצפרני הנאצים' הופיע בספטמבר 1941, לרגל יום יהדות פולין. לפי ג. קרסל, בראשית הכיבוש הנאצי בווארשה

⁴⁶⁴ 18.2.1940. "ספרו של ראושנינג בשווייץ", דבר: 2.

⁴⁶⁵ 13.5.1940. "ספרו של ראושנינג 'כה דיבר היטלר'", דבר: 6.

⁴⁶⁶ נעמה שפי, 1994. ספרות גרמנית בתרבות העברית, 1882–1948: תרגום והתקבלות, דיסטריבוציה בהנחיית דן לאור ושלמית וולקוב, אוניברסיטת תל-אביב: 214.

⁴⁶⁷ מ. בן-אליעזר, 10.1.1941. "ספרי 'רימון'", הארץ: 5.

⁴⁶⁸ עמנואל בן-גריון, 16.1.1941. "הרמן ראושנינג: שיחות עם היטלר" ("עם קריאה ראשונה"), דבר: 2.

פראגר יזם וניהל משרד חשאי לאיסוף החומר על פשעי הנאצים ביהודים. באמצע 1940 עלה לארץ-ישראל עם החומר שאסף. חומרים אלה היוו בסיס לספרו 'יון-מצולה החדש'.⁴⁶⁹ הספר יצא לאור בספריית "רמון" בהשתתפות הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולניה בהוצאת "מסדה".⁴⁷⁰ על-פי דינה פורת, את כתיבת הספר יזמה ועדת הארבעה, ועדה לטיפול בענייני יהדות פולין בראשות יצחק גרינבוים שהיה גם זה שיזם את הקמתה.⁴⁷¹ בספר ניתנת סקירה על מצב היהודים בפולין על בסיס מקורות יהודיים, פולניים וגרמניים.

בפתח הספר מופיע מבוא מאת יצחק גרינבוים, בו הסביר את הבחירה בשם הספר, על-שם הספר 'יון מצולה' מאת נתן נטע הנובר המתאר את חורבן היהודים בימי בוגדן חמליניצקי בפרעות ת"ח-ת"ט (1648–1649). לפי גרינבוים, אותה תקופה איזמה חוזרת ו"גזירות-הרשע שגזרו [הנאצים] על היהודים – מטרם להמשיך את מעשי ההשמד וההשפלה והדיכוי של ימי הקרבות, עד שישקע הציבור היהודי ביון המצולה לבלי קום."⁴⁷² לדברי גרינבוים, מטרת המחבר איננה לתאר את הגזירות ואת מעשיהם האכזריים של הנאצים, כי אם "לגולל לפנינו את פרשת היאבקותם של היהודים עם מר החיים תחת מגפו של הנאצי צמא-דם ומדכא נשמתם."⁴⁷³ גרינבוים כתב גם על החוב שחב היישוב היהודי כלפי יהדות פולין, שתולה את תקוותיה בכך שמארץ-ישראל תבוא עזרתם ושבה ימצאו את מקומם לאחר הנצחון.

משה פראגר פתח את הספר בתיאור אופי המאבק הנאצי ביהודים: "בהיפגשו עם היהודי הפולני האומלל וחדל-המגן פרק מעליו הנוגש הנאצי המאולף כל עול משמעת צבאית וכל מסוה של תרבות, והחיה שבאדם יצאה וניצבה בכל מערומיה."⁴⁷⁴ הספר הוא בעל אופי תיעודי-מחקרי. החומר המובא באחד-עשר פרקי הספר כולל מסמכים, פקודות ונתונים מספריים וכן מפות ותמונות בעיקר מפרק הזמן שבין ספטמבר 1939 למאי 1940. במהלך תקופה זו שהה פראגר בשטח הכיבוש הנאצי והיה עד ראיייה לתופעות המתוארות בספר. הספר מתאר את ימי פרוץ מלחמת-העולם השנייה ואת תמונת המצב של יהדות פולין בחלוקה שבין המשטר הנאצי ובין זה הסובייטי, ואת בריחת הפליטים היהודים מגבול אל גבול. פראגר תיאר גם את הגירושים ההמוניים, את גזירת הגיטו, עבודות הכפייה, החטיפות ברחובות, העינויים ועוד. כמו כן, תיאר את החורבן הכלכלי של יהדות פולין ואת מגיפת הטיפוס והתמותה בקרב האוכלוסייה היהודית. הוא עסק במלחמה נגד הדת היהודית, בחיי הקהילות היהודיות תחת שלטון הנאצים ובעזרה העצמית ומפעלי הסיוע של ארגון ה"גוינט". הוא הקדיש פרק נפרד לחורבן התרבות היהודית והעברית בפולין, ובה תיאר את מפת התרבות העברית בעיתונות, בספרות ובתיאטרון לפני פרוץ המלחמה, על-פי נתונים משנת 1937. הוצאות הספרים, העיתונים והתיאטראות הרבים "הוחרבו

⁴⁶⁹ ג. קרסל, 1967. "פראגר, משה", בתוך: **לכסיקון הספרות העברית בזירות האחרונים**, כרך שני, ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 650.

⁴⁷⁰ 9.9.1941. "נתקבל במערכת", **דבר**: 3.

⁴⁷¹ על "ועדת הארבעה" ראו לעיל, בסעיף 1.1.2: התגובה למצבם של הפליטים היהודים.

⁴⁷² ג. גרינבוים, ספטמבר 1941. מבוא, בתוך: משה פראגר, **יון-מצולה החדש: יהדות פולניה בצפרי הנאצים**, ספרית "רמון", הוצאת מסדה, בהשתתפות הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולניה ומוסד ביאליק: 11.

⁴⁷³ שם: 6.

⁴⁷⁴ משה פראגר, ספטמבר 1941. **יון-מצולה החדש: יהדות פולניה בצפרי הנאצים**, ספרית "רמון", הוצאת מסדה, בהשתתפות הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולניה ומוסד ביאליק: 11.

והושמדו בחמת פראים, מתוך תשוקת-הרס זועפת של ונדלים".⁴⁷⁵ הפרק האחרון מסכם את האבידות בנפש כתוצאה מפעולות המלחמה וההריגות ההמוניות.

הספר 'יון מצולה החדש' זכה להצלחה ונמכר באלפי עותקים,⁴⁷⁶ ואף זכה לתהודה בביקורת הספרותית.⁴⁷⁷ דוד לאזר הציע לחלק את הספר לבני הנוער בארץ-ישראל כחלק מתעמולת הגיוס, כדי לעורר בקרבם את רגש הנקמה. ב. י. מיכלי פרסם רצנויה קצרה על הספר וטען: "המחבר אינו מפליג בתיאור החורבן, הסבל והעינויים, שאין למצותם בניב ולשון. הוא רושם וסוקר את המאורעות, תוהה על המקרי והמכוון שבהם [...] בפינות-חיים שונות הוא תופס את המתהווה, את תהליך-ההשמד בשלביו העיקריים."⁴⁷⁸ דב שטוק אזכר את החיבור תוך התייחסות למכלול עבודתו של פראגר בתחום תיעוד חורבנה של יהדות פולין: "הוא מן הסופרים שאינם חיים אלא את הטרגידיה הזאת והוא מנסה להקיפה בכמה דרכים."⁴⁷⁹ ברכה פלאי, מייסדת הוצאת הספרים "מסדה", תיארה בספרה משנת 1984 את נסיבות הוצאת הספר 'יון מצולה החדש': "למרות הזעזוע, ואולי מחמת הזעזוע, שמרתי על איזו הסתייגות לגבי כתיב-יד של ספרים בנושא השואה. האם היה זה הכאב, או אי-היכולת לקלוט את פרטי-האסון ולטפל בהם? האם היתה בכך איזו רתיעה מפני 'עשיית-עסקים' בנושא מחריד כזה? איני יודעת."⁴⁸⁰ ואולם, היא מעידה, כשהגיע לידיה כתב-היד של 'יון מצולה החדש' מאת משה פראגר, התגברה על תחושת ההסתייגות והוציאה אותו עם "מוסד ביאליק" בסדרת "רמון".

ספר נוסף על השואה הוא 'בסער ביום סופה: פרקי פולין' מאת בניציון בנשלוס שראה אור בהוצאת מסדה בהשתתפות הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולניה ומוסד ביאליק בספריית "רמון" בפברואר 1944.⁴⁸¹ המועצה הספרותית של אגודת הסופרים שליד "מוסד ביאליק" דנה בהוצאת הספר כבר בפברואר 1940 והמליצה להוציאו בספריית "רמון",⁴⁸² אך הוצאת הספר התעכבה במשך ארבע שנים. עיכוב זה הוביל לכך, שהעדות מגוף ראשון על ימי ראשית המלחמה איבדה מן האקטואליות שלה, שהרי במהלך ארבע השנים הללו התרחשו אירועים קשים וחמורים בהרבה, שעליהם היה ידוע באמצעות עדויות של פליטים שהצליחו להימלט ולהגיע ארצה וכן באמצעות סוכנויות הידיעות.

הספר כתוב כיומן, והוא נפתח באחד בספטמבר 1939, יום פרוץ מלחמת-העולם השנייה, ומתאר את ימי האזעקות וההפצצות בקרקוב ואת מסע הבריחה של בנשלוס עם בני משפחתו אל וילנה, בה ישבו בני המשפחה שלושה חודשים בהמתנה לוויזה. הפרק האחרון נקרא "מסע לארץ הצבי בשנת ת"ש", והוא מתרחש בחודש מרס 1940. פרק זה מתאר את המסע המורכב שעברו

⁴⁷⁵ שם: 120.

⁴⁷⁶ מלי אייזנברג (גוטדינר), תשס"ו. "חלק ב': מזעיק", **עד, מזעיק, מתעד ומנציח: ר' משה פראגר והשואה, 1940–1984**, אוניברסיטת בר-אילן, סדרת "תשתית למחקר", מספר 15: 19.

⁴⁷⁷ ראו: ה[פ]טמן, [יוסף], 19.9.1941. "משולחן הספרים", **הבוקר**: 4; דוד לאזר, 27.10.1941. "בשולי המאורעות", **הארץ**: 2; בנימין יצחק מיכלי [בחתימת: מ. הדס], כסלו תש"ב. "יון-מצולה החדש" ("בשדה ספר"), **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י"ב (ע"ב): 325.

⁴⁷⁸ ב. י. מיכלי [בחתימת: מ. הדס], כסלו תש"ב. "יון-מצולה החדש" ("בשדה ספר"), **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י"ב (ע"ב): 325.

⁴⁷⁹ דב שטוק, 1.3.1944. "פולין העדינה — — —", **דבר**: 2.

⁴⁸⁰ ברכה פלאי, 1984. **חיים של ברכה**, הוצאת מסדה: 263.

⁴⁸¹ 4.2.1944. "ספרים חדשים", **דבר**, מהדורת צהריים: 2; 11.2.1944. "נתקבלו במערכת", **הארץ**: 4.

⁴⁸² 1.12.1940. החלטות המועצה הספרותית שע"י "מוסד ביאליק", **גזים**, 25: 23080/4.

עד להגעה אל חופי ארץ-ישראל. ב-24 במרס 1940 הגיעה האנייה לארץ: "הנס התרחש. ניצלתי מהדלקה, עברתי גבולים, הלכתי ברגל, היטלטלתי בעגלות, נסעתי ברכבת, טסתי באוירון, שטתי באניה – והגעתי למחוז חפצי. החלום הפך מציאות. [...] במה זכינו? במה זכינו? כי דווקא אנחנו נהיה האודים המוצלים מאש הדלקה הגדולה, שהחריבה את משכנות יעקב?!"⁴⁸³

הביקורת ייחדה דיון נרחב לספר זה. משה בן-אליעזר כתב על הספר: "זוהי ריפורטג'ה נאה, המתקרבת בצורתה לביליטריסטיקה, שהקורא בולע אותה בצמא"⁴⁸⁴. עמנואל בן-גריון כתב על ספר זה במסגרת שלוש רשימות ביקורת נפרדות. הוא טען שבנשלוט "כבש בספרו זה לחלוטין את יצר-לבו של איש-הרוח ולא רצה כי אם לתת למשמרת, מה שנקבר לרוב עם לבות קרבנותיו של הזמן הזה"⁴⁸⁵. הוא שייך את הספר לתופעה ייחודית שזיהה בספרות של אותן שנים, והיא התפתחותו של "סוג ספרותי מיוחד, יומני-עתיים; עדות-עצמם של בני הדור הזה שנתנסו בנסיונות ובפיהם להעיד על גודל ישראל ועל תעודת ישראל. [...] מחבריהם באו, שלא מכוונה תחילה, למלא ממה שחסרו או החסירו המספרים המוכרים."⁴⁸⁶

הספר 'גולה במאבקה' מאת ד"ר מ. קוטיק ראה אור באוקטובר 1944.⁴⁸⁷ הספר הוא בעל גוון מחקרי, והוא עוסק ביהדות רומניה למן המאה ה-18, דרך התקופה שבין שתי מלחמות-עולם ועד לגורלה בימי השואה. מבחינות רבות, מבנה הספר דומה למבנהו של 'יון-מצולה החדש'. בפתח הספר מופיע מבוא מאת יצחק גרינבוים. הספר מתאר את שלבי ההידרדרות של יהדות זו לאורך ההיסטוריה של העת החדשה. הפרקים המרכזיים בספר עוסקים בשואה ובטבח יהדות רומניה על קהילותיה השונות. פרק אחד מוקדש למאמצי העלייה של יהודי רומניה למן 1882 ועד לאסון "סטרומה" (1942), והפרק האחרון מתאר את מצבה של יהדות רומניה נכון למועד שבו ראה הספר אור.

הספר 'בית בפרג' מאת משה יעקב בן-גבריאל⁴⁸⁸ ראה אור בספריית "רמון" במרס 1945. ש. שלום תרגם את הספר מכתב-היד בגרמנית. בן-גבריאל התגורר בירושלים מאז 1927 ועבד ככתב

⁴⁸³ כנשלוט בנציון, תש"ד. **בסער ביום סופה: פרקי פולין**, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספריית רמון (23): 209.
⁴⁸⁴ מ. בן-אליעזר, 25.2.1944. "ספרי ירימון" (רשימות קורא), **הארץ**: 4; ביקורת נוספת ציינה את התקרבות כתיבתו לבלטריסטיקה: אריה ליפשיץ [בחתומת: א. ל.], מרץ 1944. "עם נפילת פולין", **גזית**, כרך ו', חוברת ז' (ס"ז): 35-36.

⁴⁸⁵ עמנואל בן-גריון, 31.3.1944. "עם קריאה ראשונה", **דבר**: 4; ראו גם: עמנואל בן-גריון, 25.2.1944. "זכרון בספר", **דבר**: 4.

⁴⁸⁶ עמנואל בן-גריון, תש"ה. "הספרות היפה העברית בתש"ד", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר תשיעי: 318.

⁴⁸⁷ 20.10.1944. "נתקבלו במערכת", **הארץ**: 4.

⁴⁸⁸ **משה יעקב בן-גבריאל** (קודם: אויגן הופליך) (1891–1965): סופר, עיתונאי ומחזאי. יליד וינה. שירת כקצין בצבא האוסטרי במלחמת-העולם הראשונה ונשלח לירושלים בשנת 1917. עם שובו לווינה כתב את ספרו הראשון **דרך ארצה – רשמים ירושלמיים** וייסד כתב-עת לסטודנטים יהודיים **עזרא** ואת הירחון המצויר **דאס צאלט** ("אוהל"). עלה ב-1927 והתיישב בירושלים. השתתף בעיתונות האירופית והארצישראלית. בן 51 התגייס לצבא הבריטי ושירת בו בארץ-ישראל ובמצרים (לפי: [ללא שם מחבר], 15.9.1961. "איש העליה השניה וחציו", **דבר**: 3; גדעון ברוידא, 5.9.2003. "רקוויאם לחוקר ספרות", **הארץ**, תרבות וספרות). בתקופת השואה חיבר מספר תסכיתים, שתורגמו בידי א. לובראני ושודרו ברדיו על-ידי האולפן הדרמטי העברי שליד שירות השידור: **מרי לנואר** (10.4.1940, "שמעו ברדיו", **דבר**: 5); **תסכית באתונה** (9.12.1940, "שמעו ברדיו", **דבר**: 3); **הצדק הנאצי** (30.12.1940, "שמעו ברדיו", **דבר**: 3); **מר יאנקין** (23.4.1941, "שמעו ברדיו", **דבר**: 3); **וקצרו את אשר זרעו** (7.5.1942, "שמעו ברדיו", **דבר**: 3).

בסוכנות ידיעות גרמנית, עד שפוטר בשנת 1934 בשל עליית הנאצים בגרמניה.⁴⁸⁹ הספר מתאר את קורות הדיירים היהודים של הבניין ברחוב קאפרובה 115 ברובע היהודי בפראג. העלילה מתרחשת בימים שלאחר הפלישה הגרמנית לציכוסלובקיה וכיבוש העיר פראג במרס 1939. הספר מבוסס על עדויותיהם של סטודנטים יהודים שהגיעו מפראג הכבושה בשנים 1938–1939. לפי מרים בן-גבריאל, אלמנתו של הסופר, הוא רשם את העדויות מפיחהם והתרשם מאוד מסיפוריהם.⁴⁹⁰ הספר נפתח בתיאור של דיירי הבניין ושל היחסים ביניהם ומתאר את תמונת המצב נכון לערב הפלישה, אולם השלווה מופרת באותו חודש מרס 1939. שגרתם יומם עשויה הייתה להימשך "אילמלא דן אותם הגורל – להיות נמצאים בעולם הזה בשנת אלף תשע מאות שלושים ותשע [...] שנת 1939 זו – ההיסטוריונים של הימים הבאים שיניהם תקחינה בה ותלמידיהם משיגיעו אליה יאבדו כל שאר ושארית לאמונה בטוב האדם".⁴⁹¹

במהרה נחרץ הגורל הטראגי של הדיירים היהודים של רחוב קאפרובה 115. כזה היה גורלו של הקונדיטור בוהומיל ווקורקה. ווקורקה מתואר כי שמצא את מותו במהלך מאבק שפרץ בגין עוגה שאפה למען וינצל סמיטאנה, מפקד אגודת החיילים "ויקארקה 1916", למלאת לו חמישים שנה. ווקורקה הציג את העוגה בחלון הראווה של חנותו ובכך עורר את חמתם של מספר חיילי ס.א. גרמנים שעברו ברחוב. ווקורקה נפטר מהתקף לב בזמן קטטה עם החיילים.

עמנואל בן-גריון כתב ביקורת חריפה על הספר.⁴⁹² גלגוליו של הספר בשנים הבאות הם יוצאי דופן. בן-גבריאל ביקש לפרסם את הספר בגרמניה ונתקל בסירוב מצד מו"לים גדולים שהוציאו לאור את ספריו האחרים.⁴⁹³ לבסוף, הספר ראה אור בגרמנית ב-1957 על-ידי מו"ל גרמני קטן והפך לרב-מכר. לאחר מאמצים שונים לעבד את הספר לסרט,⁴⁹⁴ הפיק הבמאי קורט הופמן סרט טלוויזיה בשלושה חלקים על בסיס הספר בעזרת השקעה מצד תחנת הטלוויזיה של מזרח גרמניה. סרט הטלוויזיה הוסרט ברחוב קאפרובה וזכה לשבחי הביקורת.⁴⁹⁵ ביוני 1965 זכה הסרט בחמישה פרסים בפסטיבל הסרטים בברלין.⁴⁹⁶ הסרט הוקרן בתל-אביב בשנת 1968.

⁴⁸⁹ שרגא הרגיל, "הבית בסימטת הקרפיונים", **מעריב**, ימים ולילות: 14. ואמנם, בספטמבר 1934 הוא פרסם ידיעה בדבר פיטוריו מסוכנות "טלגרפן-אוניון"; 16.9.1934. "למען דעת", **דבר**: 6.

⁴⁹⁰ שרגא הרגיל, "הבית בסימטת הקרפיונים", **מעריב**, ימים ולילות: 14.

⁴⁹¹ מ. י. בן-גבריאל, תש"ה. **בית בפראג: רומן**, תרגום מכתב-היד ש. שלום, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (26): 8–9.

⁴⁹² עמנואל בן-גריון, 2.3.1945. "מ. י. בן-גבריאל: בית בפראג" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר**: 4.

⁴⁹³ הם טענו: "אין זה לטעמו של הקהל הגרמני, לא רוצים להזכר תמיד בעבר" (שרגא הרגיל, "הבית בסימטת הקרפיונים", **מעריב**, ימים ולילות: 14–15).

⁴⁹⁴ המו"ל שלח את הספר אל במאי הסרטים קורט הופמן שהציע להסריט את הספר וכבר ב-1958 החלו בעבודות ההכנה להסרטה, אולם מפיץ סרטים גרמני שרצה להשתתף בהפקה חזר בו בעקבות טענות שהושמעו בגרמניה, ש"אסור להשמיץ את המולדת". ב-1961 אושר הספר להסרטה בפראג בידי הממשלה הציכוסלובקית (ללא שם מחבר), 23.11.1961. "פדיון שבויים", **מעריב**: 4.

⁴⁹⁵ ב-1963 זכה הסופר גרד אנגרמן בפרס כספי מטעם ממשלת מזרח גרמניה על התסריט שכתב על-פי הספר, אולם הפרס הותנה בכך שהסרט יופק בתוך שנה. המענק לא ניתן בסופו של דבר מכיוון שלא נמצא מפיץ שהסכים לקחת על עצמו את ההפקה "בטענה, שהקהל הרחב של באי הקולנוע לא יבוא לראות את הסרט".

⁴⁹⁶ 23.5.1965. "פרס שלא התממש", **מעריב**: 4.

⁴⁹⁶ 29.6.1965. "בעל הפרס – אושפז" ("ממעריב עד מעריב"), **מעריב**: 2; 19.9.1965. "מ. י. בן-גבריאל", **דבר**: 11.

2.3. קבוצת "אל-דמי"

בשלהי שנת 1942 נוסדה קבוצת "אל-דמי" בידי אנשי רוח שביקשו להעלות את שואת יהודי אירופה לראש סדר היום הציבורי של היישוב היהודי על-ידי המרצת הציבור והמוסדות הלאומיים להגיב על השמדת יהודי אירופה. פעילות הקבוצה זכתה למחקר יסודי ומקיף של דינה פורת.⁴⁹⁷ מנהיגי הקבוצה היו ר' בנימין⁴⁹⁸ ופ. שניאורסון. לקבוצה הצטרפו עם ייסודה אישים רבים, ובעיקר סופרים ועיתונאים: מרטין בובר, ש"י עגנון, יצחק יציב, יוסף קלוזנר, ב. דינבורג ועוד. אנשי רוח אלה הם אנשי-עט, אינטלקטואלים, בעלי מעמד ביישוב, שלקחו חלק בשיח הציבורי של קהילת הסופרים, מעל דפי הבמות הספרותיות, וחלקם היו חברים באגודת הסופרים העברים. אולם, התנועה לא התכנסה בהרכב קבוע ובמועדים קבועים והשפעתה הייתה מצומצמת. בסיכומו של דבר, רוב אנשי הרוח שהצטרפו נכחו בפגישות בודדות בלבד ולא היו פעילים בתנועה לאורך כל תקופת קיומה. וכך, מוקד הפעילות של התנועה נסוב סביב שני המנהיגים-המייסדים ר' בנימין ופישל שניאורסון.

הקבוצה הציבה לעצמה למטרה לעורר את היישוב ואת העולם להתגייס להצלת יהודי אירופה. הקבוצה פעלה להפצת רעיונותיה בקרב הסופרים, בקרב הציבור בארץ-ישראל ואף בקרב סופרי העולם ומנהיגיו באמצעים רבים: מברקים, מכתבים, מאמרים, נאומים וחוברות. פ. שניאורסון סיכם כך את מהות התנועה ותמצית הווייתה במכתב אל מרטין בובר ממרס 1943:

"האידיאה של 'אל-דמי' כשמה כן היא קוראת להבעה קולקטיבית מתמדת בצורותיה השונות של זעקה, אזעקה, אבל, מחאה, קריאה, הסברה, העמקה חודרת לתוך נכחי הטרגדיה, חיפוש בלתי פוסק ונסיונות הצלה כלשהם ללא הפוגות. מלומדים, אמנים, סופרים ועיתונאים, חברות ומפלגות – כל אחד לפי כוחותיו ואמצעיו מצווה לחתור ללא הפוגות וללא היסוס וחיטוט לקראת התעוררות-עולם והצלה דחופה."⁴⁹⁹

אנשי "אל-דמי" היו פעילים ומעורבים, כל אחד בנפרד, בעניינים ציבוריים הנוגעים בשואה עוד בטרם הוקמה הקבוצה. עד לימי מלחמת-העולם השנייה, פעולתם של שני מנהיגי "אל-דמי" – ר' בנימין ופישל שניאורסון, וכן של אנשי הרוח הבולטים הפעילים בקבוצה – מרטין בובר, יוסף קלוזנר ודב שטוק – לא הסתכמה בחיי הרוח בלבד. אישים אלה היו פעילים במרחב הציבורי בדרגות שונות של מעורבות, כאשר בשלבים שונים בחייהם שימשו עורכי עיתונים או כתבי-עת וחלקם ייסדו אגודות שונות. בימי השואה, חלקם היו בעלי עמדות מפתח בציבוריות

⁴⁹⁷ מחקרה פורסם במאמר: דינה פורת, 1983. "אל-דמי" – אנשי-רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943–1945, "הציונות", ח': 245–275; חזר ונדפס בספרה: 2011. "בין הבנה להנצחה – 'אל דמי', אנשי רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943–1945", קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, עם עובד ויד ושם: 45–80.

⁴⁹⁸ זמן קצר לאחר ייסוד הקבוצה, נכתב: "מספר עתונאים ועסקנים מאלה העמלים לסדר קבוצת 'אל דמי' לשם המרצת פעולות המוסדות והציבור בתגובתם על רצח יהודי אירופה, ובראשה ר' בנימין"; ראו: 25.12.1942. "אל דמי!", דבר: 1.

⁴⁹⁹ פ. שניאורסון, קבוצת "אל-דמי" בתל-אביב, 1943.3.24. מכתב אל מרטין בובר, גזים, 146: 9772/25.

הארצישראלית. ר' בנימין היה ממייסדי תנועת "ברית שלום" (1925)⁵⁰⁰ וחבר פעיל במסגרתה. פישל שניאורסון,⁵⁰¹ פסיכולוג שהתמחה בתחום החינוך, פרסם מחקרים רבים בתחומי הפסיכולוגיה הפדגוגית. מאז שעלה בשנת 1937, היה מנהל התחנה לפסיכו-הגיינה בעיריית תל-אביב ומפקח על החינוך המיוחד.⁵⁰² מרטין בובר, סופר והוגה, שילב כל חייו בין פעילות מדעית וספרותית ובין פעילות ציבורית.⁵⁰³ בימי מלחמת-העולם השנייה, היה ממובילי תנועת "איחוד" שהוקמה ב-1942. הוא היה מזוהה עם הרעיון הדו-לאומי,⁵⁰⁴ ואף הוא – כר' בנימין – הצטרף לתנועה "ליגה V". יצחק יציב, עיתונאי ופובליציסט, התנדב בשלהי מלחמת-העולם הראשונה לגדודים העברים. עסק בעיתונאות, הן בעברית בארץ-ישראל, והן בידיש בעיתונות שבחו"ל. היה פעיל תנועת "אחדות העבודה" ובין עורכי השבועון שלה 'קונטרס'. שימש חבר-מערכת 'דבר' מאז ייסודו (1925) וערך את 'דבר לילדים' מתחילתו (1931). דב שטוק (לימים: סדן), סופר ואיש עיתונות, היה עד שנת 1944 חבר מערכת 'דבר' ועורך המוסף הספרותי, ומ-1944 עבד במערכת הוצאת הספרים "עם עובד".

דינה פורת ציינה במחקרה, כי כבר לאחר מאורעות ליל הבדולח בנובמבר 1938, הקימו פ. שניאורסון, מרטין בובר, שמואל הוגו ברגמן, ר' בנימין ואחרים אגודה בשם "בין ישראל לעמים", בה היו חברים גם שאול טשרניחובסקי, אליעזר שטיינמן וסופרים נוספים.⁵⁰⁵ מטרת אגודה זו הייתה לארגן פנייה מאת אנשי הרוח בארץ-ישראל אל אנשי-הרוח בעולם החופשי ולהתריע על הסכנה הנשקפת לעולם מרדיפות היהודים. ניתן לראות באגודה זו נקודת-ציון במהלך שלקראת היווצרות קבוצת "אל-דמי", וזאת על בסיס העיקרון של התגייסות של מספר אנשי רוח (מרביתם יהיו בין חברי "אל-דמי") והעיקרון של התאגדותם לפעולה סביב נושא ציבורי, כאשר בשני המקרים המטרה נוגעת בפעולה לטובת יהדות אירופה.

צעד נוסף לקראת גיבוש הקבוצה נערך כחצי שנה לפני ייסוד "אל-דמי". ר' בנימין ביקש לייסד אז את הארגון העממי "המלחמה – מלחמתנו".⁵⁰⁶ הוא ניסה לקבץ סופרים לפעולה ציבורית בנושא ההתגייסות. הוא סיפר, כי הזמין לשיחה בירושלים מספר סופרים פובליציסטים

⁵⁰⁰ חגית לבסקי, תש"ן. "ברית שלום", **בטרם פורענות: זרעם וייחודם של ציוני גרמניה, 1918–1932**, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס: 185–204; שרה שטרסברג-דיין, 2008. "ציון: מלכות שמים או מלכות ישראל? בין 'ברית שלום' ל'ברית הבריונים'", בתוך: עדי גורדון (עורך), **'ברית שלום' והציונות הדו-לאומית: השאלה הערבית כשאלה יהודית**, הוצאת כרמל: 182.

⁵⁰¹ **יהושע פישל שניאורסון (1895–1958)**: סופר ופסיכולוג. בן למשפחת אדמו"רים. לאחר לימודי קודש, למד רפואה בברלין וקיבל תואר אקדמי בפטרבורג. מ-1920 פרופסור לפדגוגיה רפואית באוניברסיטת קייב. ב-1922 יצא לפולין וניהל בווארשה תחנה פסיכוהגיינית לילדים. מ-1922 ישב בברלין, ומ-1927 בניו-יורק, בהם עסק בפעילות פדגוגית-פסיכולוגית. ב-1933 חזר לווארשה.

⁵⁰² פ. שניאורסון פרסם סדרת סיפורים בידיש על החסידות ועל ההווי היהודי ברוסיה. ספרו **חיים גראביצר** ראה אור בשני כרכים בתרגומו של אברהם שלונסקי (1939–1940). בספטמבר 1942 הרצה בפני קבוצת סופרים בנושא "הספרות והזמן". בהרצאה זו, הוא ניסה "להאיר את בעיית ההזמנה הסוציאלית, ועמד על הצורך בגיוס כוחות הסופרים גם מבחינה רוחנית". 2.9.1942. "על הספרות והזמן" ("תל-אביב"), **דבר**: 4.

⁵⁰³ **מרטין בובר (1878–1965)**: פילוסוף וסופר. יליד וינה. עד גיל 14 התחנך בבית סבו שלמה בובר בלבוב. למד בגימנסיה פולנית בלבוב ומ-1896 למד באוניברסיטאות וינה, ליפסיה, ציריך וברלין וב-1900 קיבל תואר אקדמי. ב-1899 השתתף כציר בקונגרס הציוני השלישי. ב-1901 התמנה על-ידי הרצל לעורך השבועון של ההסתדרות הציונית **די וועלט**, ובאותה שנה התפטר מתפקידו והקים עם אחרים את הוצאת "יידישער פערלאג". במלחמת-העולם הראשונה ארגן בברלין את הוועד הלאומי היהודי לסיוע ליהודים בארצות הכבושות בידי גרמניה. ב-1916 ייסד את כתב-העת **דער יודע**. עקב עליית הנאצים הודר מכהונתו כפרופסור למדעי-הדת באוניברסיטת פרנקפורט. הוזמן לאוניברסיטה העברית בירושלים, בה לימד בשנים 1938–1951.

⁵⁰⁴ תמר הרמן, 2008. "הרעיון הדו-לאומי בישראל/פלסטין: עבר והווה", בתוך: עדי גורדון (עורך), **'ברית שלום' והציונות הדו-לאומית: 'השאלה הערבית כשאלה יהודית'**, הוצאת כרמל: 24.

⁵⁰⁵ 28.12.1938. "מחאת בעלי המקצועות החפשיים בת"א", **דבר**: 8.

⁵⁰⁶ על ניסיון זה ראו בהרחבה להלן, בסעיף 4.2.1: ייסוד התנועה "המלחמה – מלחמתנו".

והציע, שיחתרו יחד לשינוי המצב: "דעתי היתה, כי מניין סופרים בעלי-כשרון, המאוחדים בכיוון אחד, מוכשרים לשנות ברב או במעט את דעת הקהל, אם הם עושים את עבודתם מתוך מסירות נפש".⁵⁰⁷ בהצהרתו זו מיולי 1942 ניתן לראות את הגרעין לגיבוש הרעיון של קבוצת סופרים הפועלת במשותף מתוך תחושת שליחות.

נקודת ציון חשובה אחרונה לקראת ייסוד "אל-דמי" היא הכינוס המיוחד של אגודת הסופרים ביולי 1942, אליו התנקזה בו-זמנית פעילות אינטנסיבית מצד אנשי הרוח שיהיו שותפים חמישה חודשים לאחר מכן ב"אל-דמי". סופרים אלה, כל אחד בנפרד, פעלו והביעו לקראת הכינוס, במהלכו ולאחריו, עמדות העולות בקנה אחד עם האידיאולוגיה של "אל-דמי".

2.3.1. הקמת "אל-דמי"

קבוצת "אל-דמי" נוסדה בירושלים במהלך דצמבר 1942 ביוזמת ר' בנימין שפנה בראש ובראשונה אל אנשי הרוח ביישוב. ייתכן, שגיבוש תנועה לצורך פעילות משותפת ואינטנסיבית התרחשה בעקבות המשבר חסר-התקדים שהתחולל עם הודעת הסוכנות היהודית אודות ההשמדה השיטתית בסוף נובמבר 1942. סמיכות הזמנים שבין הודעת הסוכנות (23 בנובמבר 1942) לבין האסיפה הראשונה שארגן ר' בנימין (13 בדצמבר 1942) היא אות לכך. אפשר, שבקרב אנשי הרוח הללו התגבשה ההכרה, שפעולות מצד אינדיבידואלים לא ישיגו את התוצאות הרצויות בקרב הציבור היהודי בארץ-ישראל ובעולם, וכי לשם השגת המטרות, ולנוכח היקף ההשמדה, חובה על אנשי הרוח להתאחד במהירות ולהרים קול זעקה משותף. השם "אל-דמי" מבוסס על הפסוק "אֱלֹהִים אֵל-דָּמִי-לָךְ; אֵל-תַּחַרְשׁ וְאֵל-תִּשְׁקֹט אֵל".⁵⁰⁸

בתחילה, באמצע חודש דצמבר, פנה ר' בנימין אל ציבור העיתונאים מתוך התפיסה ש"העיתונאים חייבים בערות צבורית יותר מאחרים".⁵⁰⁹ רבים מעיתונאי ירושלים נענו לקריאתו, ובאספה שארגן השתתפו מ. קליינמן, י. גרביצקי, י. שווארץ, י. שוכמן, י. קלינוב, א. ריבקין, י. קרוקוב. ר' בנימין הכריז בפני הנוכחים, "שיש לרכז לפעולה מתמדת את האנשים שאינם רוצים ואינם יכולים להרגע". הוא התריע על כך, שכעבור שנים-עשר יום מימי האבל ביישוב, כבר מורגשת אווירה של מעבר לסדר היום. הוא הצהיר על כוונתו ליסד קבוצה בשם "אל-דמי": "אני פונה ואפנה גם לכל יהודי אחר שאינו רוצה להשלים עם השמדת לב עמו. אני מציע להקים מעין פלוגה או קבוצת אנשים, נקרא לה 'אל דמי!', שגרעינה העיקרי יהיו עיתונאים ושתפקידה יהיה – אקטיביזציה של הציבור ומוסדותיו למלחמה להצלת יהודי אירופה".⁵¹⁰

ב-16 בדצמבר נערכה בירושלים אספת המשך לאסיפת העיתונאים, על-מנת לדון בהצעותיו של ר' בנימין על תגובת העיתונאים למעשי ההשמדה.⁵¹¹ ב-17 בדצמבר 1942 נערכה בירושלים

⁵⁰⁷ ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 17.7.1942. "כינוס שהצליח", דבר : 3.

⁵⁰⁸ תהלים פג 2.

⁵⁰⁹ 14.12.1942. "נקים פלוגת 'אל-דמי'", דבר : 1.

⁵¹⁰ שם.

⁵¹¹ 16.12.1942. "אספת עיתונאים", דבר : 4.

פגישה בפורום שונה של סופרים ואנשי רוח בהשתתפות ש"י עגנון,⁵¹² יוסף קלוזנר, שמואל הוגו ברגמן, יוסף קרוק ואחרים, ובה חזר והציע ר' בנימין לייסד "ועדת אל-דמי".⁵¹³ לפי הידיעה על ייסוד "אל-דמי" שהופיעה בעיתון 'הצפה' מתאריך 18 בדצמבר 1942, היה זה ניסיון מחדש של ר' בנימין להקים ועדת "אל-דמי", וכך נכתב בידועה: "העלה ר' בנימין מחדש את הצעתו להקים ועדת 'אל דמי' כדי לזעזע את השאננים בציון".⁵¹⁴ בפגישה הבאה נכחו גם הרב הראשי יצחק-אייזיק הלוי הרצוג, דניאל אוסטר, סגן ראש עיריית ירושלים, דוד שמעונוביץ, מרטין בובר, יהודה לייב מגנס, נשיא האוניברסיטה העברית והנרייטה סולד. בהמשך, הצטרפו לקבוצה אישים נוספים: הרצל לנדא, מנחם לנדאו, צבי שקרלט-שני, שלמה זלמן שרגאי, יצחק מלכו וב. דינבורג;⁵¹⁵ וכן הסופרים יצחק למדן, י. מ. ניימן, בן-ציון כ"ץ, אברהם שרון (שבדרון) ואביגדור המאירי.⁵¹⁶ חלקם היו פעילים למשך זמן וחלקם נכחו בפגישה אחת בלבד ובכך הסתכמה פעילותם ב"אל-דמי".

ב-30 בדצמבר 1942 פרסמה הקבוצה מניפסט קצר, עליו היה חתום ר' בנימין בשם קבוצת "אל-דמי" בירושלים, ובו הצהרת הכוונות של התנועה ופנייה אל הציבור להצטרף אליה:

"אל דמי!

קבוצת 'אל-דמי' בירושלים מודיעה בזה, כי התחילה בפעולות בכיוונים שונים, על אף כל ההסוסים והפקפוקים. אם יש סיכוי אחד מני אלף, מני רבבה להציל לקוחים למות – עלינו לנסות בכל הדרכים והמאמצים.

דרושים עוזרים ומסייעים בכל מקום!

יהודים מכל החוגים ובכל המקומות! חושו והתארגנו לקבוצות פעולה! אל נאבד רגע

בשהיות יתירות! אנו שולחים צירים ואינפורמציה לכל מקום שדורשים."⁵¹⁷

2.3.2. פעילות תנועת "אל-דמי"

דינה פורת ציינה במחקרה מספר צעדים בהם נקטה הקבוצה מייסודה ועד שנת 1945: הצעה להכריז על "משטר אבל"; הצעה להקים מכון לתעמולה שיפעל הן כלפי העולם והן כלפי היישוב;

⁵¹² דן לאור טוען כי עגנון נענה לפנייתו של מרטין בובר להצטרף ל"אל-דמי" אך חברותו בקבוצה הייתה קצרת-ימים. ראו: דן לאור, 2009. "אל מול פני הרעה: ש"י עגנון כותב על השואה, 1933–1948", בתוך: דינה פורת (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 32.

⁵¹³ 18.12.1942. "סופרי ועתונאי ירושלים: יקום אירגון 'אל דמי', הצפה: 1; ראו: דינה פורת, 1983. "אל דמי": אנשי רוח בארץ ישראל נוכח השואה 1943–1945, "הציונות, ח': 246; חזר ונדפס בספרה: 2011. "בין הבנה להנצחה – 'אל דמי', אנשי רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943–1945, "קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, עם עובד ויד ושם: 46.

⁵¹⁴ 18.12.1942. "סופרי ועתונאי ירושלים: יקום אירגון 'אל דמי', הצפה: 1.

⁵¹⁵ על פעילותו של דינבורג במסגרת "אל-דמי" ראו: צבי צמרת, "בין פלשתינוצנטריות ליודוצנטריות: בן-ציון דינבורג (דינור) ושואת יהודי אירופה", בתוך: דינה פורת (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 278–280.

⁵¹⁶ דינה פורת, 1983. "אל דמי": אנשי רוח בארץ ישראל נוכח השואה 1943–1945, "הציונות, ח': 247; חזר ונדפס בספרה: 2011. "בין הבנה להנצחה – 'אל דמי', אנשי רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943–1945, "קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, עם עובד ויד ושם: 48.

⁵¹⁷ ל. רדלר-פלדמן (ר' ב.), 30.12.1942. "אל דמי!", דבר: 2; מניפסט זה מתפרסם במקביל במספר עיתונים. ראו: דינה פורת, 1983. "אל דמי": אנשי רוח בארץ ישראל נוכח השואה 1943–1945, "הציונות, ח': 246; חזר ונדפס בספרה: דינה פורת, 2011. "בין הבנה להנצחה – 'אל דמי', אנשי רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943–1945, "קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, עם עובד ויד ושם: 47–46.

הצעה לייסד מוסד דומה ל"יד ושם";⁵¹⁸ תביעה להקמת מוסד שפעיליו יקדישו את כל זמנם להצלה בלבד. היא חילקה את תקופת פעילותה של הקבוצה לשלושה חלקים: ינואר עד אפריל 1943, תקופה המתאפיינת בפעלתנות רבה; מאי עד דצמבר 1943, תקופה שקטה יותר המתאפיינת בהרגשה שהם מבודדים בציבור; שנת 1944 עמדה בסימן החשש מפני כיבוש הונגריה ולאחר מכן בסימן התגשמות החששות הללו.

מייד עם הקמת הקבוצה, פתחו חבריה בגל של פעולות מול המוסדות הלאומיים ופעילותם זכתה לסיקור נרחב בעיתונות העברית הארצישראלית. בין השאר, הצהירה הקבוצה על רצונה לפעול להגברת קצב ההתגייסות.⁵¹⁹ במסגרת הפעולות שארגנה הקבוצה מול המוסדות הלאומיים בשלהי 1942, נערכה פנייה רשמית אל אגודת הסופרים העברים. פ. שניאורסון פנה "בשם חבורת סופרים" אל ועד אגודת הסופרים כשהוא מונע על-ידי השאיפה ש"כל איש וכל אגודה בישוב – מחויב לנקוט באמצעי הגבה, יהיו מה שיהיו. בחוגי הציבור הרחבים רווחת הדיעה, כי חובה קדושה וחיונית מוטלת 'גם' על אגודת הסופרים להגיב באופן מחריד את הלבבות על מאורעות האימים של מגיפת השמד." בהתאם לכך, הוא העלה הצעה מעשית שכללה שתי פעולות שמטרתן הרמת קול צעקה שיהדהד ביישוב היהודי ובעולם כולו: האחת היא קריאה לכינוס סופרים בירושלים, שממנו יש לפנות בזעקה אל אנשי הרוח בעולם. הפעולה השנייה היא ארגון האפשרות לחברי הכינוס לערוך הפגנה רבת-רושם ברחוב, שתכוון את דרכה לשלטונות הארץ ולקונסולים, אשר להם ימסרו באי-כוח המפגינים את דברי הזעקה.⁵²⁰ בתשובה למכתבו זה, הזמין הוועד המרכזי של אגודת הסופרים את שניאורסון להשתתף בישיבה ב-9 בפברואר 1943 כדי להשמיע את הצעותיה של הקבוצה בנושא הצלת האחים המעונים בכלא הנאצי.⁵²¹

דב שטוק, אחד מפעילי "אל-דמי", פרסם בשבוע הראשון לחודש ינואר 1943 את המאמר "אל דמי: הערות לפי שעה", בו התייחס לתביעותיו של ר' בנימין מציבור העיתונאים, הוא כתב: "אל דמי! – היא הסיסמה, שבה פונה עתה ר' בנימין לאנשי העט", ובניגוד לימי הגיוס, פנייתו כעת היא אל העיתונאים: "אולי לא אטעה באמרי, כי הא עושה כך, מתוך שהסופר הכזיבו."⁵²² לטענת שטוק, העיתונאים מחויבים להתוודות "על חטא שחטאנו" ולהודות על מעילתם בתפקידם. יצחק יציב פרסם מאמר בו שטח את משנתו באשר לתפקידם של העיתונאים בימי השואה: "העיתון העברי תפקידו עתה חמור מבימים כתיקונם. [...] שאלת הגשת הידיעה לקורא אינה צריכה להיות מתוך שיקול, כיצד להנעים לו את קליטתה, אלא כיצד להחדיר בו את האמת הנוראה על גורלנו, שהוא חייב לדעתה על הנוקב שבה, שתחייבו אותו לפעולות."⁵²³ ביציב פעמה תחושת שליחות עיתונאית של ממש. הוא ראה צורך להגביר את תהודת הידיעות בדבר השואה, ויתרה מכך – שאף לעורר את קוראיו לפעולה.

⁵¹⁸ יד-ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, נוסדה בשנת 1953 בהתאם ל"חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם".

⁵¹⁹ 29.12.1942. "בגיוס: פלוגת נוקמי ראדום", דבר: 1.

⁵²⁰ פ. שניאורסון, "י"ט טבת תש"ג (27.12.1942). מכתב אל ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25 : 21482/4.

⁵²¹ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, [ללא תאריך]. מכתב אל פ. שניאורסון, גנזים, 25 : 21436/4.

⁵²² דב שטוק, 1.1.1943. "אל דמי!: הערות לפי שעה", דבר, מהדורת צהריים: 2; המאמר נדפס בשניוניים כעבור שבוע בעיתון היומי המנוקד הגה: דב שטוק, 8.1.1943. "על חטא שחטאנו אנחנו העיתונאים העברים", הגה: 3; חזר ונדפס בספר: דב סדן, 1972. פולמוס ושואה-פולמוס: בין רשות הספרות וחובת הסופרים, מוסד ביאליק: 29.

⁵²³ י. יציב, 12.3.1943. "לכינוס העיתונאים", דבר, מהדורת צהריים: 2.

באביב 1943, "אל-דמי" ניסתה לארגן כינוס ארצי של אנשי רוח בשם "בתוך השואה". תוכנית זו נכשלה על אף עבודת ההכנה הנרחבת לקראתה.⁵²⁴ במרס 1943, כתב פישל שניאורסון אל מרטיין בובר בניסיון לשכנעו להניע את הנהלת האוניברסיטה העברית לקיים כינוס ארצי בהר-הצופים:

"ובכן, מדוע לא תעשה, למשל, האוניברסיטה (שאלה זו מכוונת גם לאגודת הסופרים, הסתדרות המורים וכו') כינוס ארצי של אנשי המדע בהר-הצופים, כינוס לאבל ואזעקה, שיכניס 'משהו' משלו לתוך המאמץ הכללי להחריד את העולם לקראת מעשי הצלה דחופה? [...] והנה פונים אנו בהצעה נמרצת לכבודו, אולי יסכים לעשות אתנו יחדיו כינוס אנשי-הרוח (בירושלים או בת"א), כדי לטכס עצה בדבר האפשרויות (ושוב: אפשרויות אולטרא-רציונליות) לפעול בכלי-זיין שלנו, היינו בנשק המחשבה, כי הלא היו וישנם רעיונות ודברי-מחשבה, שהם מפרקים הרים ומשברים סלעים."⁵²⁵

במסגרת ההכנות לכינוס "בתוך השואה", השתתפו נציגי "אל-דמי" בישיבת ועד אגודת הסופרים, ובה, לפי פ. שניאורסון, "הביעו חברי הוועד פה אחד את הסכמתם ורצונם לשתף פעולה אתנו בענין אירגון הוועידה של אנשי-הרוח בארץ."⁵²⁶ זאת ועוד, הוועד הביע בישיבה זו את נכונותו להעמיד את מנגנון האגודה לרשות הוועדה המארגנת של הכינוס. לאחר מכן התקיימו מספר ישיבות של "אל-דמי" בירושלים, והייתה תוכנית לכנס ישיבה מוקדמת בתל-אביב לתכנון הכינוס בהשתתפות סופרים ואנשי מדע. יעקב פייכמן הציע לשניאורסון לשלוח הזמנות לכל חברי הוועד של אגודת הסופרים. לפי שניאורסון, פייכמן היה בטוח, שכל חברי הוועד יגיעו, אולם אף אחד מחברי הוועד לא הגיע לישיבה. כנראה, שחוסר שיתוף הפעולה מצד הגורמים השונים הוא שגרם לכשלון היוזמה לארגן את כינוס אנשי הרוח.

על-פי דינה פורת, החודשים מאי-דצמבר 1943 התאפיינו, כאמור, כתקופה שקטה יותר בפעילות "אל-דמי". לחברי "אל-דמי" היה חלק מרכזי בכינוס המיוחד של אגודת הסופרים שנערך בחולדה ביוני 1943,⁵²⁷ ומאז אמנם חלה ירידה בפעילותם. תחושה זו באה לידי ביטוי במאמר של ר' בנימין מינואר 1944, בו העיד על אווירה של ירידת המתח. הוא סיפר במאמר זה על תגובתו הנפשית עם הגעת הידיעות על ההשמדה: "הייתי לעתים מקיץ בלילות מתוך חלומות זוועה. נדמה היה לי, שאני רואה בעיני את קרונות המות, שאני שומע את חריקת גלגליהם [...] באותם הימים לא ידעתי מנוחה לנפשי. יסדתי קבוצת 'אל דמי'. פניתי על ימין ועל שמאל." אולם בחלוף הזמן עוצמת הזעזוע הנפשי הלכה והיטשטשה, וכעת: "אני ישן ב"ה פחות-יותר בשקט. אני חזרתי כבר מזמן לחיים נורמליים נבונים."⁵²⁸

⁵²⁴ פורת 1983, שם: 254.

⁵²⁵ פ. שניאורסון, קבוצת "אל-דמי" בתל-אביב, 24.3.1943. מכתב אל מרטיין בובר, גנזים, 146: 9772/25.

⁵²⁶ פ. שניאורסון, ג' דחומה"פ תשי"ג [23.4.1943]. מכתב אל ועד אגודת הסופרים, אח"י, אוסף פישל שניאורסון, א-30, תיקי "אל-דמי": 5.153/1932; ראו גם: פ. שניאורסון, 14.2.1943. מכתב אל ועד אגודת הסופרים, אח"י, אוסף פישל שניאורסון, א-30, תיקי "אל-דמי": 5.153/1932.

⁵²⁷ ראו על כך לעיל, בסעיף 2.2: תגובת אגודת הסופרים.

⁵²⁸ ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 4.1.1944. "דברים", דבר: 2.

הפלישה הנאצית להונגריה הובילה לזעזוע נפשי נוסף, ובאביב 1944, ר' בנימין התריע מעל דפי הבמה 'בעיות': במה חדשית לחיי צבור' בעריכת מרטין בובר על הדחיפות שבפעולת ההצלה. על מפעל ההצלה נכון לשלהי 1943 ותחילת 1944 הוא כתב, שהם "מין ברמודה שבפנים". כמו כן, הוא תבע **משטר הצלה ועזרה**, שלדעתו היה צריך להתחיל עם הגעת הידיעות על השואה.⁵²⁹ באותו גיליון, מרטין בובר כתב במאמר "שתיקה וזעקה": "כל אחד, שיש לו שם או שהיו לו שם קרובים או ידידים, חש במישרין בקורטוב ממה שמתרחש שם; כולנו יחד אין אנו חשים בכלל כולו."⁵³⁰ במאמרו מיוני 1944, ר' בנימין ביכה את העובדה, שלא נמצא אף אדם אחד בעל שיעור קומה – בהנהלת הסוכנות, בהנהלת הוועד הלאומי, ברבנות הראשית, באוניברסיטה העברית, בין אנשי התעשייה או עורכי העיתונות היומית – אשר קם בבוא הידיעות על השואה, זנח את עיסוקיו היומיומיים והתמסר רק לנושא ההצלה.⁵³¹ בקיץ 1944 פרסם ר' בנימין מאמר בירחון 'בעיות', ובו העיד על תפיסתו בעניין המחויבות להצלה. הוא סיפר, כי מספר שבועות קודם לכן פנה אליו עסקן ציבורי בבקשה לפעולה מסוימת. ר' בנימין ענה לו: "אני עסוק בבעית ההצלה". אמר לי בבת-צחוק: 'הגידה לי באמת: היש עוד מה לחדש בזה?' ועניתי לו: 'עוד לא התחלנו'. במענה זה היה בודאי מן ההפלגה אבל, לדאבוני, גם מן האמת."⁵³² כמו כן, במאמר זה הוא הביע את הקושי להתמודד עם כיבוש הונגריה וההשמדה המהירה של יהודי הונגריה, וכן מספר על הקשיים בהצלחתם: "מתחזקות השמועות כי מן הגבול הרומני ועד בודאפשט נעלמו היהודים כמעט כליל."⁵³³ הוא העלה את הנושא שוב בהרצאתו בפני סופרים במסגרת כינוס אגודת הסופרים המיוחד שהתקיים באותו חודש.

לקראת כינוס הסופרים בכפר שמריהו ביוני 1944, הפנה פ. שניאורסון מכתב אל יו"ר אגודת הסופרים ובו כתב, כי "אל-דמיי" מציעה להכניס לסדר היום בישיבת הפתיחה תוכנית של הצעה למניפסט הסופרים אל אנשי הרוח בארצות החופש בדבר הצלה דחופה של שארית הפליטה ביהדות אירופה. הוא יצא בטרוננייה כלפי ציבור הסופרים:

"אין איש מפקפק בעומק ההזדעזעות של סופרי ישראל בענין שואת היהדות ומשום כך קשה להבין את הסירוב השיטתי של אגודת הסופרים לעורר ולהגביר בתמידיות מכריעה את הצעקה העולמית על שואת המליונים של עמנו. אמנם כמשה רבנו בשעתו, כך טוען איש הרוח בכל דור ודור אותה הטענה הבטלנית: 'איך ישמעני פרעה?' אבל כמשה מצוים אנו להקשיב ולהכנע לקול אלוקים המפעם בעמקי הנפש ודורש במפגיע: 'הרם כשופר קולך'.⁵³⁴"

⁵²⁹ ר' בנימין [בחתומת: ר' ב.], ניסן תש"ד. "הצלה (נסיון שלא הצליח?)", **בעיות: במה חדשית לחיי צבור**, שנה א', חוברת א': 17.

⁵³⁰ מ. בובר, ניסן תש"ד. "שתיקה וזעקה", **בעיות: במה חדשית לחיי צבור**, שנה א', חוברת א': 21.

⁵³¹ ר' בנימין [בחתומת: ר' ב.], סיון תש"ד. "דוי (עמי חולה) – דרכי רפוי והצלה", **בעיות: במה חדשית לחיי צבור**, שנה א', חוברת ג': 115.

⁵³² ר' בנימין [בחתומת: ר' ב.], אלול תש"ד. "במלחמת ההצלה", **בעיות: במה חדשית לחיי צבור**, שנה א', חוברת ה': 196.

⁵³³ שם: 194.

⁵³⁴ פ. שניאורסון, ז' סיון תש"ד [29.5.1944]. מכתב אל יו"ר אגודת הסופרים, אח"י, אוסף פישל שניאורסון, א-30, תיקי "אל-דמיי": 5.153/1932.

ביולי 1944, כתבו ר' בנימין ויוסף קלוזנר אל דוד שמעונוביץ ואל סופרים נוספים בהצעה להצטרף אל פעולות "אל-דמי" – לפנות אל אנשי שם בתחומים שונים בעולם ולעוררם להצלה ולחזק את דעת הקהל לפעול להצלה, וזאת באמצעות משלוח מברקים, מכתבים, קונטרסים ועוד. ועד ההצלה הבטיח לספק את המימון עבור פעולות אלו. "אל-דמי" ביקשו לגייס אנשי רוח מקרב היישוב היהודי בארץ-ישראל הידועים בעולם על-מנת לסייע להצלחת הפעולה. האישים הכלולים ברשימה זו הינם: הרבנים הראשיים שליט"א, עורך-הדין דניאל אוסטר, מרטין בובר, פרופ' מאיר, י. ל. מאגנס, הנרייטה סולד, ש"י עגנון, אברהם הלוי פרנקל, ב. צונדק, יוסף קרוק ודוד שמעונוביץ.⁵³⁵

באוגוסט 1944, שלח פישל שניאורסון אל צבי וויסלבסקי, עורך 'מאזנים', את נאמו לפרסום מעל דפי כתב-העת. הוא מסר לו את טענת חברי "אל-דמי" על שתיקת כתב-העת בנוגע לשואה: "בכלל, מתאוננת הקבוצה של 'אל-דמי' על ה'מאזנים', שאין היא 'מזכירה' כלל את השואה."⁵³⁶

2.3.3. ההצעה להקמת מכון תעמולה באמצעות גיוס אנשי ספרות

אחת ההצעות החוזרות ונשנות במכתביהם של חברי "אל-דמי" היא ההצעה להקים מכון לתעמולה, וזאת על-ידי גיוס אנשי הספרות והמדע ההומניטרי. נראה, שפישל שניאורסון הוא שעמד מאחורי הרעיון וקידומו. כך, למשל, בנובמבר 1938, בעקבות מאורעות ליל הבדולח, שניאורסון פנה במכתב אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים בהצעה לייסד "לשכה לתעמולה פרוגרסיבית וחינוך ציבורי".⁵³⁷ כבר בינואר 1943, שניאורסון פנה בשם הוועד הזמני של "אל-דמי" אל הוועד הלאומי בתביעה לגייס לכל הפחות "עשרה מומחים מובהקים למלחמת-התעמולה (סופרים, סוציולוגים ופסיכולוגים), שיקדישו את כל זמנם וכשרונם לתעמולת האמת והאור נגד תעמולת הרצל של מחוללי מגיפת השמד."⁵³⁸

פ. שניאורסון ניסח מסמך טיוטה בן ארבעה סעיפים תחת הכותרת "עיקרונות מעשיים לאירגון מכון לתעמולת=ההצלה (טזיסים)".⁵³⁹ עיקרו של הסעיף הראשון הוא שהמכון לתעמולת ההצלה "נוסד על ידי וועד ההצלה וכשמו כן הוא מיועד להגשים באורח מתמיד ושיטתי תעמולת הצלה לכיווניה השונים", הסעיף השני ריכז את חמשת הכיוונים בהם תתנהל תעמולת-ההצלה: להחריד את מצפון העולם כנגד מעשי הזוועה; לרכוש את לבות ההמונים בארצות התרבות למעשי הצלה דחופים וממשיים כצעד בדרך לפתיחת שעריהן של הארצות; לנהל תעמולת אמת נגד תעמולת-השקר של הנאצים; לערוך מחקר שיטתי של השואה הנאצית ולעמוד על טבעה הפתולוגי כדי להתאים את דרכי ההצלה; ולאסוף ולעבד את החומר של קרבנות ההשמדה בארצות אירופה שיש לו ערך היסטורי ומעשי, ולייסד ארכיון. הסעיף השלישי עיקרו בחשיבות

⁵³⁵ ר' בנימין ויוסף קלוזנר, חוג "אל-דמי", 11.7.1944. מכתב אל דוד שמעונוביץ, גנזים, 165 : א-75829.
⁵³⁶ פ. שניאורסון, יום ה', פרשת ואתחנן, תשי"ד [השבוע הראשון לחודש אוגוסט 1944]. מכתב אל צבי וויסלבסקי, גנזים, 69 : א-9585.

⁵³⁷ פ. שניאורסון, 23.11.1938. מכתב אל ועד אגודת הסופרים, גנזים, 16 : 17444.
⁵³⁸ פ. שניאורסון, י"ט שבט תשי"ג [25.1.1943]. מכתב אל מר שרגאי, הוועד הלאומי, אח"י, אוסף פישל שניאורסון, א-30, תיקי "אל-דמי": 5.153/1932.

⁵³⁹ פרופ' פ. שניאורסון, [ללא תאריך]. "עיקרונות מעשיים לאירגון מכון לתעמולת=ההצלה (טזיסים)", אצ"מ : S26/1051-36.

החיונית של התעמולה באותם ימים ובהיותה של התעמולה מקצוע מסועף. הסעיף הרביעי קובע כי ועדת ההצלה תבחר ועדה מארגנת להקמת המכון.

פ. שניאורסון פרסם מאמר שכותרתו "על השיתוק ועל השתיקה במלחמת ההצלה" ב-8 בספטמבר 1943, ובו העלה את ההצעה שהפנתה קבוצת "אל-דמי" אל המוסדות הלאומיים: "ועדת ההצלה קוראת למועצה מתמדת של אנשי רוח, סופרים ואנשי מדע, שיעבדו מתוך מחקר ודיון מעמיק תכניות לפעולות הצלה לדרכי הגשמתן. חברי המועצה אינם עובדים באקראי ובהתנדבות ארעית, אלא הם מגויסים על ידי המוסדות הלאומיים."⁵⁴⁰

ב-18 בנובמבר 1943 כתבו חברי "אל-דמי" אל ועד ההצלה:

"זה מזמן נחלש בארצנו ובחו"ל קול הכאב והזעקה וההתעוררות. הדבר עושה רושם- שוא, כאילו השלימו, חלילה, הכל עם השואה בלי להיאבק אתה יותר באורח פוליטי-מוסרי – העולם הגדול מתוך אדישות והעולם שלנו מתוך יאוש. אבל היאוש המביא לידי שתיקה היא תגובה פסולה וחולנית. [...] אנו מציעים לייסד ללא דיחוי מכון לתעמולת הצלה [...] אנו מציעים לעשות אספת-זעקה ואזעקה ולפנות לעולם הגדול במניפסט על אסון טרבלינקה, הננעצת כחרב בלב האנושות כולה."⁵⁴¹

ב-24 בנובמבר 1943 הודיע י. גרינבוים לקבוצת "אל-דמי", כי בישיבת נשיאות ועד ההצלה שנערכה יום קודם לכן הוחלט להקים ועדה להסברה ותעמולה. הוועדה תורכב מהחברים: פישל שניאורסון, ד"ר לנדאו, י. יציב, י. קלינוב, ר' בנימין, י. גרביצקי, ב. מינץ, מ. ניישטט ולובוצקי.⁵⁴² שניאורסון לא היה מרצה מן העובדה שזמן-מה לאחר ההודעה על הקמתה, הוועדה לא התכנסה ואף לא אחד את החלטה להקים ועדה המורכבת מעסקנים שכל אחד מהם טרוד בענייניו. הוא ביקש לשקול שוב הקמה של מכון ובו אנשי מקצוע שכל זמנם יוקדש לנושא התעמולה.⁵⁴³ ואמנם, כפי שעלה ממכתבו של י. קליינבאום מחדש דצמבר 1943, לא הצליחו בהקמת הוועדה להסברה ותעמולה מפאת קשיים רבים בנושא הרכב הוועדה. החברים נבחרו "שלא בפניהם וללא שאול את פיהם". מאוחר יותר, הסתבר שחלק מהם לא מצאו אפשרות להיכנס לוועדה נוספת בזמן שהיו פעילים באותה עבודה במוסדות קיימים, ואף הטילו ספק ביעילות הוועדה החדשה, כיוון שראו בה מן הכפילות.⁵⁴⁴ אם כך, יוזמתו ומאמציו של פישל שניאורסון להקמת מכון מקצועי לתעמולה, נסתיימו בכשלון.

2.3.4. הוצאת הספרים "אל-דמי"

קבוצת "אל-דמי" אף קיימה פעילות של הוצאה לאור לצורך הפצת רעיונותיה. עשרה פרסומים הופיעו במסגרת הוצאה זו בין השנים 1943–1945. ההוצאה התנהלה כנראה על-ידי פ.

⁵⁴⁰ פ. שניאורסון, 1943.8.9. "על השיתוק ועל השתיקה במלחמה ההצלה (השכל הבריא ותסביך-היאוש)", **דבר** : 2.
⁵⁴¹ י. יציב, ד"ר ה. לנדאו ופרופ. פ. שניאורסון (קבוצת "אל-דמי"), 18.11.1943. מכתב אל י. גרינבוים, ועדת ההצלה, **אצ"מ** : 26/1051-27.

⁵⁴² י. גרינבוים, 1943.11.24. מכתב אל קבוצת "אל-דמי", **אצ"מ** : 26/1051-25.

⁵⁴³ פ. שניאורסון, ט"ז כסלו תש"ד [13.12.1943]. מכתב אל א. דובקין, ועדת ההצלה, **אצ"מ** : 26/1051-22.

⁵⁴⁴ י. קליינבאום, 1943.12.23. מכתב אל קבוצת "אל-דמי", **אצ"מ** : 26/1051-6.

שניאורסון בתקציב דל, והפרסומים היו כולם פרי עטו. החוברות הצנומות, בנות 8 עד 32 עמודים, הן רובן תדפיסים של מאמריו שנדפסו בעיתונות היומית ובכתבי-עת מקצועיים. על מצב ההוצאה העידה העובדה, שכריכות החוברות נדפסו מצדן השני של כריכות ישנות.⁵⁴⁵ עדות נוספת היא מכתבו של שניאורסון אל דוד בן-גוריון אליו צורף שיר, והוא ביקש: "כדי לכסות את הוצאות ההדפסה והמשלוח, מתבקש כבודו, אם אפשר ונוח לו, לשלוח לנו ששה גרוש (בבולים)".⁵⁴⁶ עשרת הפרסומים שהופיעו במסגרת ההוצאה הינם:⁵⁴⁷ 'לנוכח מגיפת ההשמדה באירופה (לפסיכו-פתולוגיה של עמים והמונים)',⁵⁴⁸ 'מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה (הרצאה בכינוס הסופרים בחולדה בשנת תש"ג)',⁵⁴⁹ 'על שיתוק ועל השתיקה במלחמת ההצלה (השכל הבריא ותסביך היאוש)',⁵⁵⁰ 'חורבן שלא מן המניין (ניגון הבכי והריקוד) מתקופת הקאנטוניסטים',⁵⁵¹ 'לפסיכו-פאתולוגיה הקרימינליסטית של מגיפת ההשמדה באירופה',⁵⁵² 'הצעקה העולמית על טרבליאנקה, למה ואיך? (לפילוסופית היאוש והשתיקה בימינו)',⁵⁵³ 'צעקת מיליונים על טבח מיליונים (לפסיכולוגיה הסוציאלית של הסבל)',⁵⁵⁴ 'דבר הפסיכיאטרים למדינאי העולם (על המצב של הפסיכו-פאתולוגיה הסוציאלית בימינו)',⁵⁵⁵ 'ההתרשמות הנפשית של ילדינו מהידיעות על שואת הגולה (מבדיקות פסיכולוגיות בבתי"ס העירוניים)',⁵⁵⁶ ו'לנגעי הפסיכולוגיה הפוליטית של ימינו'. החוברת האחרונה תורגמה לאנגלית ונשלחה בצירוף מכתב קצר ליותר משבעים סופרים בעלי השפעה באנגליה, אמריקה, שווייץ ושוודיה.⁵⁵⁷ בפתח חוברת זו נכתב "חוברת א'", משמע שהיא נועדה להיות הראשונה מתוך סדרה, וייתכן שכוונתו של שניאורסון הייתה לייסד כתב-עת שעניינו פסיכולוגיה פוליטית, אולם לחוברת לא היה המשך.

החוברות 'דבר הפסיכיאטרים למדינאי העולם' ו'לנגעי הפסיכולוגיה הפוליטית של ימינו' ביקשו לבסס תחום מחקר חדש יחסית, של **הפסיכולוגיה הפוליטית**, וליתר דיוק **הפסיכופתולוגיה הסוציאלית**, מתוך ניסיון להתחקות אחר הגורמים שאפשרו את עליית המשטר הנאצי ואת קיום העוולות שחולל משטר זה בתוך החברה האנושית. החוברת 'דבר הפסיכיאטרים למדינאי העולם' היא תדפיס מאמרו של שניאורסון שנדפס בעיתון 'הצפה'

⁵⁴⁵ כך, למשל, כריכת החוברת **חורבן שלא מן המניין** נדפסה על כריכת חוברת 'ישנה בהוצאת "שטיבל" משנת 1929.

⁵⁴⁶ פ. שניאורסון, 4.12.1945. מכתב אל דוד בן-גוריון, **אצ"מ**: S44/523-15.

⁵⁴⁷ רשימת הספרים מופיעה בסוף הספר: פישל שניאורסון, [ללא תאריך]. **בטרקלינה של לידי קורפלד (הנשף הביבלי המשונה)**, הוצאת "אל-דמי" על ידי מסדה.

⁵⁴⁸ תדפיס מתוך: **הרפואה**, חוברת ט', תש"ג.

⁵⁴⁹ פישל שניאורסון, אלול תש"ג. "מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה", **מאזנים**, כרך ט"ז, חוברת ו' (צ"ב): 375-380; חזר ונדפס: פישל שניאורסון, תש"ד. **מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה (הרצאה בכינוס הסופרים בחולדה בשנת תש"ג)**, דפוס הפועל הצעיר.

⁵⁵⁰ תדפיס מתוך: פ. שניאורסון, 8.9.1943. "על השיתוק ועל השתיקה במלחמת ההצלה", **דבר**: 2.

⁵⁵¹ פרק מיוחד מהרומן **הרופא והפילוסוף** שנתפרסם ב**הצופה**; פישל שניאורסון, 4.6.1943. "פרק רביעי: חורבן שלא מן המניין (ניגון הבכי והריקוד)", מתוך: "הרופא והפילוסוף (סיפור פלאים על הרופא יונה גיטליש)" – חלק שלישי, **הצופה**: 3 (המשך הפרק: 11.6.1943, 9.7.1943, 16.7.1943, 30.7.1943); וראו ביקורת על ספר זה: י. יציב, 7.4.1944. "חורבן שלא מן המניין", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

⁵⁵² תדפיס מתוך: **הרפואה**, חוברת ו', תש"ד.

⁵⁵³ נאום בכינוס הסופרים בחודש כסלו תש"ד; תדפיס מתוך: פ. שניאורסון, 11.2.1944. "הצעקה העולמית על טרבליאנקה, למה ואיך? (לפילוסופי היאוש והשתיקה בימינו)", **הצופה**: 3.

⁵⁵⁴ נאום בכינוס הסופרים בחודש סיון תש"ד; תדפיס מתוך: פ. שניאורסון, 18.8.1944. "צעקת מיליונים על טבח מיליונים (לפסיכולוגיה הסוציאלית של הסבל)", **הצופה**: 4.

⁵⁵⁵ תדפיס מתוך: פ. שניאורסון, 20.10.1944. "דבר הפסיכיאטרים למדינאי העולם", **הצופה**: 4.

⁵⁵⁶ תדפיס מתוך: פ. שניאורסון, תש"ד. "ההתרשמות הנפשית של ילדינו מהידיעות על שואת הגולה", **חקרי חנוך: קובץ פדגוגי-פסיכולוגי**, בעריכת פ. שניאורסון, ד. לוי ויעקב לוי: 1-12.

⁵⁵⁷ פ. שניאורסון, 13.12.1945. מכתב אל דוד בן-גוריון, **אצ"מ**: S44/523-16.

לקראת כינוס ארצי של הפסיכיאטרים והנוירולוגים ב-26–27 באוקטובר 1944. לטענתו, "אין הפסיכיאטרים עוסקים בנטיות 'חולניות' של הציבור ומשום מיעוט מחקר שבנסיון אינם יודעים הרבה, וממילא אין בידם להורות למדינאים את הדרכים המעשיים, שיש בהם כי למנוע בעוד מועד מעשי-טירוף הרסניים בחיי הציבור. זאת אומרת, כי יש מקום לפסיכו-פאתולוגיה סוציאלית."⁵⁵⁸ חוברת זו יצאה כבר לקראת סוף המלחמה, כאשר נצחון בעלות הברית נראה באופק, וברור כי הפושעים יעמדו למשפט בינלאומי. אולם, על-מנת לשקם את תרבות המערב ולהשיב את סדר העולם על כנו, אנשי הרוח מן המקצועות השונים יידרשו, לפי שניאורסון, להתעמק בשלוש סוגיות. הראשונה היא ה**טיפול בניצולים**: איך לאחות את החבלה הנפשית אצל המבוגרים, ועוד יותר אצל הילדים, שראו במו עיניהם את מעשי הזוועה. הבעייה השנייה עניינה **ריפוי נפשי** של הטראומה שהתחוללה אצל אלה שלקחו חלק, אם מרצון ואם מאונס, **בפשעי ההשמדה**, והבעייה השלישית היא **חיזוק העם היהודי וגיוס הכוחות לבניין המדינה היהודית**: "השואה של מיליוני אחינו הקדושים מציגה עכשיו לפני כל העולם את הצו המוחלט שבגורל להתנער אחת ולתמיד מן השפלות של ה'חולשה' האומללה, שיש בה כדי להביא מיליונים לאבדון שבזוועה ולגייס את כל כוחות האומה לבנין המדינה היהודית."⁵⁵⁹

החוברת 'לנגעי הפסיכולוגיה הפוליטית של ימינו' מכילה שני מאמרים מאת שניאורסון. הראשון הוא המאמר "מחלת סתרים של האנושות (על השיתוק ועל השתיקה בתקופת שואת-היהדות ולאחריה)"⁵⁶⁰ בו טען שניאורסון שהאנושות לא הפיקה את הלקח משואת הארמנים במלחמת-העולם הראשונה. הוא הציע לייסד בכל מדינה, כמו גם בארץ-ישראל, מכון סוציולוגי למחקר שנתה הגזע והאנטישמיות בפרט כאמצעי מגן נגד התפרצותה של מגיפת ההשמדה.⁵⁶¹ במאמר השני בחוברת, "ה'איחורים' ההיסטוריים שבגורל (על הייעוד של אנשי-הרוח בימינו)", שטח שניאורסון את משנתו בעניין מעמדם של אנשי הרוח בחברה, כאשר לטענתו חיי הרוח וחיי הפוליטיקה פועלים כשתי רשויות נבדלות. לדידו, אנשי הרוח מחויבים להתערב בפוליטיקה: "בכל מדינה תרבותית, וכן על יד הסוכנות של מדינת היהודים המתהווה, יש לבצע בשיטתיות חמורה את הנסיון החד-פעמי המוצלח של רוזוילט בשעתו, והוא אירגון של 'טרוסט המוחות', שיעמוד על המשמר הפוליטי יחד עם המדינאים שומרי החומות בעולם."⁵⁶²

2.3.5. לאחר המלחמה

התנועה המשיכה בפעילותה גם לאחר תום המלחמה. באוגוסט 1945 חזרה קבוצת "אל-דמי" והטיחה ביקורת בצבי וויסלבסקי, עורך 'מאזנים', על יחסו של כתב-העת לשואה בזמן התרחשותה. פ. שניאורסון כתב:

⁵⁵⁸ פ. שניאורסון, [תדפיס מהצופה, 20.10.1944]. **דבר הפסיכיאטרים למדינאי העולם (על המצב של הפסיכו-פאתולוגיה הסוציאלית בימינו)**, הוצאת "אל-דמי", דפוס "הצופה": 5.

שם: 7–8.

⁵⁵⁹ המאמר איננו זהה עם המאמר "על השיתוק ועל השתיקה במלחמת ההצלה", שראה אור בדבר, 8.9.1943: 2.

⁵⁶⁰ פ. שניאורסון, [ללא ציון שנה]. "מחלת סתרים של האנושות (על השיתוק ועל השתיקה בתקופת שואת-היהדות ולאחריה)", **לנגעי הפסיכולוגיה הפוליטית של ימינו**, חוברת א', הוצאת "אל-דמי": 10.

שם: 15.⁵⁶²

"א) מדוע לא רק עכשיו, אלא גם בשנות=השואה הקשות לא באו ב'מאזנים' אלא לעתים רחוקות מאוד מאמרים על השואה. לפרקים עברו חדשים בלי להזכיר דבר וחצי דבר על כך. האם זוהי 'התחמקות' כללית המצוייה בכל הספרות שלנו, או היתה כאן איזו כוונה מיוחדת? ב) כשנדפס פעם מאמרי ('מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה') ב'מאזנים', בא המאמר הזה במקום השלישי ולא בראש החוברת. האם אין הנושא הזה ראוי לתפוס את המקום הראשון, אם אין בחוברת זו מאמרים אחרים המטפלים בנושא זה?"⁵⁶³

מספר חודשים לאחר תום המלחמה, התעוררה "אל-דמי" לפעולה מחודשת בעקבות "היחס האדיש של העולם לניצולי השואה באירופה ולעמנו השכול בכלל".⁵⁶⁴ הקבוצה ביקשה להפנות את תשומת לבם של אנשי הרוח והתרבות בארצות החופש למצבו של העם היהודי. וכך, בעקבות כינוס הסופרים שנערך במעלה-החמישה בספטמבר 1945 שיגר פ. שניאורסון את מכתב ההצהרה לאנשי הרוח ל-65 אנשים.⁵⁶⁵

ב-5 במרס 1946 שלח פישל שניאורסון מכתב אל צבי וויסלבסקי בו העלתה קבוצת "אל-דמי" את ההצעה שכל אגודה תרבותית או מקצועית תבחר מבין חבריה מעין "ועדת חוץ" בת חמישה חברים שתעסוק בענייני הגאולה של עם ישראל ובהצלת שרידי השואה.⁵⁶⁶ הוצאת הספרים המשיכה אף היא בפעילותה לאחר תום המלחמה. קבוצת "אל-דמי" שלחה אל דוד בן-גוריון (וכן אל צבי וויסלבסקי)⁵⁶⁷ את החוברת 'אני מאמין', מסיפוריו של יוס'ילה אוסטרובצר, פליט מגיטו וארשה, הנוגע בעניין "ניגון הגיטו" והשפעתו. לסיפור מצורפים תווי הנגינה של אותו הניגון: "יהא נא הניגון הזה שמור עמו וניתן לו מקום הראוי לשמו בחיינו, כדי שלא ימוש זכר מליוני הקדושים מנשמתנו וכדי לעורר ביתר שאת את הלבבות לעבודת התיקון והגאולה, שינחמו את עמנו השכול".⁵⁶⁸ ב-27 במאי 1946 שלח שניאורסון אל צבי וויסלבסקי, בשם ועדת קבוצת "אל-דמי", חוברת בשם 'שואת ילדי היהודים באירופה' מאת משה פראגר בהוצאת "אל-דמי", שבה מדובר בעובדות ובמספרים על השואה של מאות אלפי ילדים יהודים. שניאורסון חזר והדגיש: "אנו מצווים ומוכרחים לזכור ולהזכיר תמיד דברי השואה הזאת, שהיא בעצם שואת העולם".⁵⁶⁹

זאת ועוד, לנוכח שרשרת הפרעות אחרי המלחמה בפולין, ובפרט בקילץ, פנה פישל שניאורסון במכתב אל ועד אגודת הסופרים ב-10 ביולי 1946. שניאורסון ביקש לעורר את האגודה לתגובה ציבורית כבירה ולערוך אסיפת מחאה ואזכרה בה יפנו בהצהרה אל העם הפולני ואל העולם הנאור. כמו כן, הוא הציע להקים ועד מיוחד להגנת יהודי הגולה:

"תגובה כזאת, היא לא רק חובת הלב לזכר הקדושים ולכבוד אומתנו השכולה, אלא יש בה משום אזעקה ואזהרה לעמים המופקרים, אשר טבח יהודים נעשה אצלם חזיון 'טבעי' ואמצעי

⁵⁶³ פישל שניאורסון, קבוצת "אל-דמי", 10.8.1945. מכתב אל ד"ר וויסלבסקי, גנזים, 69: א-9594.

⁵⁶⁴ פ. שניאורסון, קבוצת "אל-דמי", 10.8.1945. מכתב אל ד"ר וויסלבסקי, גנזים, 69: א-9594.

⁵⁶⁵ פ. שניאורסון, ט"ז כסלו תשי"ו [21.11.1945]. מכתב אל י. קלינוב, אצ"מ: S23/61.

⁵⁶⁶ פ. שניאורסון, בשם ועד קבוצת "אל-דמי", 5.3.1946. מכתב אל צ. וויסלבסקי, גנזים, 69: א-9587.

⁵⁶⁷ פ. שניאורסון, קבוצת "אל-דמי", 4.12.1945. מכתב אל צבי וויסלבסקי, גנזים, 69: א-9586.

⁵⁶⁸ פ. שניאורסון, קבוצת "אל-דמי", 4.12.1945. מכתב אל יו"ר הסוכנות דוד בן-גוריון, אצ"מ: S44/523-15.

⁵⁶⁹ פ. שניאורסון, בשם ועדת קבוצת "אל-דמי", 27.5.1946. מכתב אל וויסלבסקי, גנזים, 69: א-9558.

מלחמה 'רגיל' של כוחות הריאקציה. [...] ידעו נא כולם שקול דמי אחינו צועק לא רק מתוך האדמה, אלא מתוך לבה של אומה גדולה, שאינה מוחלת ולא תמחול על דמה וכבודה.⁵⁷⁰

לסיכום, פישל שניאורסון ור' בנימין גילו מחויבות עמוקה לפעילויות תנועת "אל-דמי", תוך עיסוק אינטנסיבי בתגובה לשואת יהדות אירופה. עיסוק בלתי-נלאה זה היה כרוך בהקרבה אישית מצדם. שניאורסון העיד על עצמו: "אנא לסלוח לי בטובך על הטרדנות שבשאלותי. הן אתה יודע, שאני בענין זה בבחינת 'משוגע לדבר אחד'".⁵⁷¹ אצל ר' בנימין, מחויבות זו זכתה לקדימות בסדר העדיפויות על-פני יצירתו הספרותית. בימי השואה, החל ר' בנימין בכתיבת פרקי היצירה האוטוביוגרפית "זבורוב, עיר מולדתי",⁵⁷² ופרסמם מעל דפי 'מאזנים' בין אוגוסט 1940 לפברואר 1942,⁵⁷³ אולם אז הוא פסק לפרסם את פרקי הרומן והספר עצמו ראה אור רק בשנת 1950. על בחירה זו אמר צבי קרול בכינוס הסופרים ביוני 1944:

"משבח אני את ר' בנימין שאולי שגה שהפסיק את 'זבורוב' שלו משום שלדעתי מבחינה יצירתית וספרותית אין כזבורוב יצירה אקטואלית, כי היא מציבה מצבה אקטואלית יותר מאשר שירים הנכתבים לכתחילה לפי הזמנה של אקטואליות. אבל משבח אני אותו בעד הכרתו שעכשיו אין הוא עומד בתוך התחום של הצד הזה האמנותי. עכשיו הוא רואה את החובה לעמוד ולזעוק על החורבן ועל האבדן ועל כל השואה העוברת על האומה. ואם לזעוק, הרי לא לזעוק בשירים ובבלדות."⁵⁷⁴

כמו כן, היה למעורבותו העמוקה מחיר חברתי. הוא עורר עליו רוגזם של רבים שכתבו כנגדו בעיתונות. יצחק יציב, חבר ב"אל-דמי", פרסם מאמר בניסיון להגן עליו אל מול מתקפה שנוהלה כנגדו לאחר התפרצותו במסגרת אסיפת הנבחרים בינואר 1944. יציב תיאר את האווירה המורגשת נגדו: "על מה יצא הרוגז עליו? על טרדנותו בעניני ההצלה. הוא מטריד יותר מדי. הוא תובע."⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ פ. שניאורסון, 10.7.1946. מכתב אל ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25 : 21463/4.

⁵⁷¹ פ. שניאורסון, קבוצת "אל-דמי", 10.8.1945. מכתב אל ד"ר ויסלבסקי, גנזים, 69 : א-9594.

⁵⁷² על יצירה זו ראו בהרחבה בסעיף 3.1.2.3 : זבורוב, עיר מולדתי מאת ר' בנימין (1940–1942).

⁵⁷³ ר' בנימין, תמוז-אב ת"ש. "זבורוב, עיר מולדתי (פתיחה לספר)", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג' (ט"ט-ס'): 250 (בספר **זבורוב ועד כינרת**: 7–36); ר' בנימין, ניסן-אייר תש"א. "זבורוב, עיר מולדתי" (ב), מאזנים, כרך י"ב, חוברת ה' (ט"ז-ס"ח): 298–304 (בספר **זבורוב ועד כינרת**: 37–50); ר' בנימין, אב תש"א. "זבורוב, עיר מולדתי" (ג), מאזנים, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 137–145 (בספר **זבורוב ועד כינרת**: 51–70); ר' בנימין, תשרי-חשוון תש"ב. "זבורוב, עיר מולדתי", מאזנים, כרך י"ג, חוברת ה' (ע"ג-ע"ד): 304–313 (בספר **זבורוב ועד כינרת**: 71–90); ר' בנימין, אדר תש"ב. "זבורוב, עיר מולדתי", מאזנים, כרך י"ד, חוברת א': 32–41; לצד הפרסום במאזנים, פרסם חלקים גם בעיתון **הצפה**: ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 25.7.1941. "חנויות בזבורוב (פרק מתוך כתב-היד של הספר 'זבורוב, עיר מולדתי')", **הצפה**: 7.

⁵⁷⁴ צבי קרול, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 343.

⁵⁷⁵ י. יציב, 30.6.1944. "ר' בנימין", **דבר**: 3.

2.4. סיכום

הודעת הסוכנות בחודש נובמבר 1942 הובילה לשינוי חשוב בקרב קהילת הסופרים העברים בארץ-ישראל, והוא מעבֵר מפעולות של יחידים להתגייסות הסופרים לפעילות ציבורית של עיסוק בשואה והעלאתה על סדר היום הציבורי ביישוב היהודי. פעילות זו מתבטאת במפעלים ספרותיים כגון סדרת "מן המוקד" במסגרת הוצאת "עם עובד" ובהוצאתן לאור של שש אנתולוגיות המוקדשות לנושא השואה.

הפעולה הציבורית של הסופרים באה לידי ביטוי בעיקר באמצעות פעילותה של אגודת הסופרים העברים. בשלוש השנים הראשונות למלחמת-העולם השנייה לא ניכרת תגובה של הסופרים – כציבור – לשואה, ואולם ביולי 1942 מסתמנת התעוררות עם קיום הכינוס המיוחד הראשון שערכה אגודת הסופרים בירושלים. הגם שכינוס זה נערך על רקע איום הפלישה הנאצית לארץ-ישראל מדרום, ומוקדש רובו להתגייסות, הרי שיש בו התייחסות משמעותית גם למצב יהדות אירופה. הודעת הסוכנות היהודית בנובמבר 1942 חוללה מפנה והאיצה גם בתחום הפעילות הציבורית של הסופרים. מאותה נקודת זמן ואילך, בכל ועידה או כינוס של אגודת הסופרים, מוקדשים מספר נאומים לשואה, ובהחלטות המתקבלות בסיום מכינוסים אלה ישנה התייחסות מקיפה לשואה. נוסף על כך, הסופרים העברים עשו מאמצים לסייע לסופרים היהודים בגולה. בתוך כך, הם פעלו רבות בגזרת יהדות ברית-המועצות, הן מסיבות אידיאולוגיות, ובמיוחד מסיבות פרקטיות, שהרי היה זה ענף של היהדות שעוד ניתן היה לעמוד עימו בקשר גם בימות השואה.

דוגמה יוצאת-דופן לפעילות ציבורית של סופרים היא גיבושה של קבוצת "אל-דמי", קבוצה שהחלה בשאיפה לקבץ לתוכה אנשים מן היישוב לצד סופרים ועיתונאים, אך בסופו של דבר הסתיימה בקול ענות חלושה, בתור מפעל של שני אישים – ר' בנימין ופישל שניאורסון – שהקדישו את כל מרצם לניסיונות לעורר את היישוב ואת העולם כולו לעסוק בשאלת הצלת יהודי אירופה.

פרק 3.

הגולה: בין שלילה לחיוב

שלילת הגלות הייתה מובנית באידיאולוגיה הציונית מראשיתה, והייתה אחת מנקודות המוצא היסודיות במחשבתם של ההוגים הציוניים. שלילת הגלות¹ חייבה מהלכים של **שינוי ערכים**, בלשון הביטוי שטבע מיכה יוסף ברדיצ'בסקי,² עד לכדי מהפכה של ממש באורח החיים היהודי. התרבות העברית החדשה נועדה להחליף את עולם המסורת היהודית שבין מאפייניו הבולטים היו העיירה היהודית, היהדות הרבנית ושפת היידיש. ברדיצ'בסקי כתב: "ושהגענו לעת שבה שני עולמות מתנגשים: היות או חדלון! להיות היהודים האחרונים או עברים ראשונים."³ מהפכה זו שמ"יהדות" ל"עבריות" משמעה מרד במסורת היהודית תוך שלילת מרכיבי זהות ברמת הפרט והלאום ואימוץ זהות חדשה. נגזרת נוספת של אידיאולוגיית שלילת הגלות הייתה, לפי עוז אלמוג, הדגשת הניגוד שבין ה"יהודי הגלותי" ובין ה"עברי החדש" תוך שלילת דמותו של היהודי הגלותי עד כדי דמוניזציה שלו, לפעמים עם מידה של אנטישמיות עצמית.⁴ עיקרון שלילת הגולה הוחל על כל תחומי החיים והיב, לפי הגותו של א. ד. גורדון, כיבוש העבודה וכיבוש האדמה. עיקרון זה הוחל על כל התחומים המאפיינים חברה לאומית נורמטיבית: חקלאות, תעשייה, בניין, ימאות וכדומה. שינוי הערכים חל אף בכל שדות התרבות: השפה, הספרות, החינוך, הספורט ועוד. בין המאבקים הסוערים ביותר של המפעל הציוני בארץ-ישראל היה המאבק המתמשך להשלטת השפה העברית כשפת הדיבור וכשפת הלימוד בארץ-ישראל. אחד מביטויי של קרב זה היה הקמתו של "גדוד מגני השפה".⁵ לפי יעקב שביט, הציונות בארץ-ישראל הייתה מוכרחה להגדיר לא רק את יחסה אל הגלות כאל תופעה היסטורית, אלא אף להגדיר את יחסה לגלות בת-הזמן, ובימי העלייה השנייה, נשמעו ביטויים קיצוניים של דחיית הגלות. "תהליך ההגשמה לווה איפוא בתהליך של התרחקות וזרות, שהטריד מאד את בעלי תחושת הרצף והשותפות."⁶ עיקרון שלילת הגולה, לפי אלמוג, הגיע לשיאו בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים.⁷

¹ היסודות לדיון התיאורטי ברעיון שלילת הגולה מבוססים בחלקם על הקורס: דן לאור, סמסטר א' תשס"ט. "הספרות העברית והמחשבה הציונית", **אוניברסיטת תל-אביב**, החוג לספרות.

² וכך כתב ברדיצ'בסקי במסתו "סתירה ובנין": "יחד עם התשוקה, אשר החלה לפכות בלב השרידים המעטים לתחיה רוחנית, אנו מרגישים, שהתחיה הזאת צריכה להיות פנימית וחיצונית גם יחד, ושאי אפשר לה אלא בכגון הפיכת הקערה על פיה, כלומר – ה ע ר כ י ם ש ה י ו לחיינו עד עתה לקו ולמשקולת."; מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, תש"ך [1900–1903]. "סתירה ובנין", בתוך: **כתבי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי)**, מאמרים, הוצאת דביר: כט-ל.

³ ש.ם.
⁴ עוז אלמוג, 1997. "שלילת הגלות והיהודי הגלותי – הצבר כהתגלמות היהודי החדש", **הצבר – דיוקן**, ספרית אפקים, עם עובד: 128.

⁵ על כך ראו להלן בסעיף 3.3: מן השוליים אל המרכז: השינוי ביחס אל היידיש.
⁶ יעקב שביט, 1972. **האידיאולוגיה של "האנטי-ציונות הארץ-ישראלית"**, 1940–1960, הוגש כעבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב: 15–16.

⁷ עוז אלמוג, 1997. "שלילת הגלות והיהודי הגלותי – הצבר כהתגלמות היהודי החדש", **הצבר – דיוקן**, ספרית אפקים, עם עובד: 128.

רעיון שלילת הגולה זכה לביטוי נרחב בספרות העברית החדשה.⁸ בשמת אבן-זהר חקרה, למשל, את עיצוב דמותו של "העברי החדש" בפרוזה העברית. לפי מחקרה של נורית גרץ אודות הספרות והאידיאולוגיה בשנות השלושים, "תהליך תרגומו של הקונצנזוס הציוני ברוח תנועת-העבודה החל אפוא במערכת הספרותית כבר בשנות העשרים, והושלם בשנות השלושים".⁹

⁸ בשמת אבן-זהר, 1988. **צמיחת הדגם הספרותי של "העברי החדש"**, עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח" בהדרכת פרופ' גדעון טורי, אוניברסיטת תל-אביב.

⁹ נורית גרץ, 1988. **ספרות ואידיאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים**, האוניברסיטה הפתוחה: 24.

3.1. "בצל הדורות": ספרות הזיכרון

המציאות של מלחמת-העולם השנייה והשוואה עוררה בקרב הסופרים שפעלו ביישוב היהודי בארץ-ישראל את הצורך לערוך חשבון נפש באשר ליחסם אל עברם. מרביתם עזבו את עיירת הולדתם וארץ מולדתם וביקשו להכות שורשים בארץ-ישראל. בקרב רבים מהם, ניסיון זה "להמציא את זהותם מחדש" כלל את שכחת העבר והתנתקות מן ה"גלותיות" על כל גילוייה. עד כדי כך היה חזק הרצון להתנתק מ"שם", שחלק מהם ניתקו את הקשרים עם בני המשפחה שנשארו "שם".¹⁰ מאפיין שכוח נוסף של תהליך זה הוא החלפת השמות הפרטיים ושמות המשפחה לשמות עבריים.

הקונפליקט שהתעורר בקרב הסופרים לנוכח החורבן היה התנגשות חריפה ביותר בין האידיאולוגיה לבין השורשים והעבר. מן העבר האחד – האידיאולוגיה של שלילת הגלות, ומן העבר השני – הזיכרונות ובעיקר המשפחה שנשארה "שם".¹¹ הקונפליקט הביא לשיאו את "כאב שתי המולדות",¹² את תחושת השייכות הכפולה ל"שם" ול"כאן". כאשר המציאות אותה ביקשו להדחיק מזיכרונם הלכה ונחרבה, הייתה ידו של העבר על העליונה. **הסופרים עברו מהפך נפשי עמוק, במסגרתו לקחו על עצמם לשנות באופן אקטיבי את מערכת הערכים ביחס לגולה.** הסופרים חשו חובה להעלות על הכתב את זיכרונות העבר מהעיירה היהודית, וזאת על-מנת לשמר את זכר החיים היהודיים שנכחדו למען הקהילות שנחרבו, למען עצמם ולמען הדורות הבאים.¹³

3.1.1 "זיכרון עיר": שירה על המולדת¹⁴

פרק-החיים בו חיו הסופרים העבריים בגולה היה לרוב הילדות והנעורים. משוררים רבים כתבו ופרסמו לאורך שנות מלחמת-העולם השנייה שירים הנסובים סביב עיירת מולדתם או ארץ מולדתם. אחת ממטרותיהם הייתה לכוון את זיכרון העבר כערך מרכזי. ניתן לראות בשיריהם קינה על המקומות שנפלו בידי הכובש הנאצי. בנוסף, השירים מתייחסים למצבו של המקום בהווה, ונותנים ביטוי לתחושת התסכול שחש המשורר בעקבות היחס הנגלה באותן ערים ועיירות כלפי היהודים. ביחס לעבר, השירים מתארים את המולדת בתיאור נוסטלגי, אולם באשר להווה – בכולם מופיע אלמנט של התפכחות הנובע ממצבה של היהדות באותו מקום באותו זמן. שירה זו היא שירה פטריוטית, אך הנמענת אינה ארץ-ישראל – המולדת החדשה שמתוך בחירה, אלא דווקא הגולה. בעצם כתיבתה של שירה זו יש משום ערעור על

¹⁰ אחד המקרים הידועים ביותר של נתק מבית ההורים הוא של המשורר אבות ישורון. ראו: יוחאי אופנהיימר, 1997. **תנו לי לדבר כמו שאני: שירת אבות ישורון**, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

¹¹ נורית גוברין, 2002. "מבְּשָׁרָם מרחוק: התגובות על השואה בספרות העברית של מי שלא היו 'שם'", **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך א', גוונים: 303–323.

¹² הביטוי "כאב שתי המולדות" הוא מושג המתאר את המתח שבין השייכות לארץ-ישראל והשייכות למולדת שבגולה. הביטוי נטבע בשירה של לאה גולדברג, "אורן".

¹³ קביעה זו עולה בקנה אחד עם ממצאיה של יעל דר במחקרה על ספרות הילדים בזמן השואה. לפי דר, בספרים ובעיתונות לילדים ניכר שינוי בזיקה ליהודי אירופה כבר בשנות המלחמה הראשונות; יעל דר, תשס"ו. **ומספסל הלימודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939–1948**, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס: 20.

¹⁴ המוטו לקוח מכותרת השיר: לאה גולדברג, 1943.9.29. "זכרון עיר", **משמר**: 7. לאה גולדברג כתבה בשיר זה: "לפתע מן הגֶּשֶׁר הָאֶפֶל / יִבְקֶיעַ, יַעַל בְּכִי עֲרִירִי. / וְדוֹמְקֶה. יָבֹוא, יָבֹוא הַלַּיַל, / צְעִיף אֶלְמָנוּתְךָ, עֲרִירִי, עֲרִירִי!".

האידיאולוגיה של שלילת הגולה. יצחק עגן כתב על וילנה, מרדכי טמקין על פולין, שמשון מלצר על טלוסט, אליהו מייטוס – על קישינב ובסרביה.

יצחק עגן, יליד וילנה, מתרפק על זיכרונות הילדות משם. הדובר בשיר עורך מסע דמיוני ברחובות וילנה, העיר שבה גדל. העיר מצטיירת כשורש הרוחני של המשורר, המקום בו גילה את השירה: "הנה פה הספסל. במחבוא אילנות / פה ישבתי שעות על שעות לבדי / ונפשי מתרפדה בצללים ורננות / על דף ספר שירים הרועד בדי." ¹⁵ אך בשנים שעברו מאז ילדותו, הפך המקום המוגן למסוכן עבורו כיהודי: "זה היה משפך הימים – ועכשו / פה אשב להרגיע מעט מנודי. / אף הלו, פולני סמור-שפם, פה-זעף / בשבתי על ידו ורטן: "יהודי!" –".

מרדכי טמקין, ¹⁶ יליד שדלץ בפולין, כתב את השיר הנוסטלגי "פולין" לארץ מולדתו, שהיא כור מחצבתו: "פולין ארץ מכורתי, שרשי ומצבתי, / בעודי רף לימים את ספך עזבתי", "תאות-מולדת קדומה רוחי הקסימה, / ואעקר בכאב משרשי כמו מרחם אמא!", "אח, מה קנאתי וזעמתי עת נגאלת ראשונה / ועליזת-גאונה בזית ענות עמי!". ¹⁷ השיר מסתיים בנימה של אכזבה כאשר הדובר מפגין את כעסו על כך שפולין אפשרה לכובש לבזות את העם היהודי.

הבלדה של שמשון מלצר, "מאיר הכליזמר נעשה קומיסר", שראתה אור כספר בהוצאת "גזית" בשנת ת"ש (1940), ¹⁸ היא דוגמה מובהקת לפיוט הגעגועים לעיירת המולדת. הבלדה היא תגובה לכיבוש של עיירת המולדת בידי הצבא הסובייטי לאחר פרוץ המלחמה. השיר נפתח בפנייתו של הדובר אל העיירה כנמענת: "אוי טלוסט, עינה זעזערת שלי! / אבוי, כי נפלת בידו של כובש". ¹⁹ המשורר מיטיב להדגים את נצחון השורשים על-פני האידיאולוגיה. הגולה בשירו נתפסת כשורש ההווה, וזאת למרות התביעה למחיקה של העבר הגלותי. הדובר מכריז: "ילדות היא מולדת! ואין כל הבלל / היכן ראינוה, אם פאן ואם שם". הדובר מצהיר על מה שבעיניו היא אמת אוניברסלית, מתוך קריצה אל קוראיו: "לכן גם אין פלא – נאמר בגלוי – / שאנו פלנו – ולמה נכחיד? – / נושאים בלבנו בחדר חבוי / את עיר ילדותנו תמיד ותמיד!". בחתימה שהוסיף מלצר לשיר כעבור ארבעה חודשים, הביטוי לגעגועים הוא חזק עוד יותר: ²⁰ "אולי יתגעגע כמוני אני – – / קויתי כי פעם אבוא עוד לשם". רצוניה קצרה ואוהדת על ספרו של מלצר פרסם חיים זיגלבוים (לימים: תורן) ובה עמד על הקשר בין החוויה המתוארת בבלדה ובין החוויה של בני-הדור: "המשורר הצעיר הציב בבלדה זו מצבת-עד לאחת ממאות העיירות היהודיות בפולין השדודה והשסועה, שבהן קשורים לבותיהם של עשרות בנים אשר הכו שורש ונקשרו קשר בל-ינתק בארץ-ישראל. הלא כלנו סוף-סוף נושאים בלבנו בחדר חבוי את עיר ילדותנו תמיד ותמיד!

¹⁵ יצחק עגן, 29.12.1939. "בגן העיר וילנה", דבר : 2.

¹⁶ מרדכי טמקין (1891–1960): יליד שדלץ, פולין. עסק בהוראה במלאכה בפולין. עלה ב-1909 ולמד בבית-המדרש למורים של "עזרה" בירושלים. יצא לפולין וחזר לארץ-ישראל בשנת 1911.

¹⁷ מרדכי טמקין, 22.4.1940. "פולין", דבר : 2.

¹⁸ ב-30.5.1940 התפרסמה מודעה של "גזית" בה נכתב, כי הספר יצא לאור במסגרתה (העולם), כרך כ"ח, גיליון ל"ז: (580).

¹⁹ שמשון מלצר, 5.1.1940. "מאיר הכליזמר נעשה קומיסר", דבר, מוסף לשבתות ולמועדים: 1–3; דבר, 31.5.1940: 1; השיר חתום: "תל-אביב, מרחשון ת"ש".

²⁰ על חתימה זו ראו בהרחבה לעיל, בסעיף 1.3: מבשרם מרוחק: האבל של הסופרים העברים בארץ-ישראל על אובדן בני משפחותיהם.

ותמיד!".²¹ שמשון מלצר המשיך לעסוק בזיכרונות הילדות מהגולה באינטנסיביות, ושירו "עוד אזכר... (פרקים מספר)" שראה אור באפריל 1945 מעל דפי השנתון 'כנסת' עסק אף הוא בחיי יהדות הגולה דרך זיכרונות מהילדות ומה"חדר".²²

ירוחם טולקס²³ כתב בשירו "עִירְתִי הַחֲרֵבָה" שראה אור בסיום השנה הראשונה למלחמת-העולם השנייה על חורבן עיירת המולדת שלו: "עִירְתִי שְׁפוּלָה, חֲרֵבָה, / נְמָה לָּהּ שְׁנַת הַהֶפְכָּה / בְּחֵתוּלֵי דָם מְגֹאֲלִים / בְּעֵי הַרְיָסוֹת וְאֲבָנִים".²⁴ הוא מתאר כיצד אדם ישיש, "ממתים שכוח", יושב בצל בית ערירי ובחצות הלילה לוחש לחן של קינה על שנת ת"ש, היא השנה החולפת.

אליהו מייטוס כתב לכבוד מולדתו שני שירים: הראשון לבסרביה, ארץ הולדתו, והשני לקישינב, עיר הולדתו. השיר "בסרביה" כתוב בצורת ה"דוינה", שיר עממי רומני, והוא חתום: "ת"א 8.40". זהו שיר געגועים אל בסרביה: "וְאֵם רְחֵמֵי – עוֹד עֲלֶיךָ / אֶתְרַפֵּק, נְפִשֵׁי נְכֻסֶפֶת / עוֹד לְרֵאוֹת אוֹתָהּ הֶרְפֶּת".²⁵ האלגיה "שרופה באש" מוקדשת לעיר קישינב ("על קישינב עירי אֶשָׁא נְהִי").²⁶ השיר חתום: "ת"א, תש"א, אב". שם השיר נשען על קינת מהר"ם מרוטנברג שנכתבה בתגובה לשריפת ספרי התלמוד בפריז בשנת 1244. השיר מתאר את ילדותו ואת התבגרותו של הדובר בצל הערבות והגבעה, ואת הצער בעקבות חורבנה: "שְׁרוּפָה בְּאֵשׁ עִירִי, כְּבִדַת הַסֶּכֶל, / מֶר הַגּוֹרֵל עֲלֶיהָ לֹא פֶסַח. / שְׁוֹקֶיהָ שְׁמָמוֹ, עֲטוּפֵי אֶבֶל, [...] אוֹי, קִישִׁינוֹב עִירִי, פְּנַת מוֹלְדָתָהּ, / שֶׁם נֶעֱנַע עֲרִשֵׁי גְדִי לְבָן! – / מָה אֵל מְרֵאוֹת יְלָדוֹת נְפִשֵׁי נוֹדְדָתָהּ". הדובר היושב מרחוק מתאר את חרדתו לגורל עירו: "עַם כָּל בְּשׂוֹרָה רָעָה, הַדָּם הַקְּפִיאָה, / נְשָׂאתִי אֶת כְּפִי לְשָׁמֵי מְרוֹם: / עֲשֵׂה-נָא נֶס, אָבִי, לֹא יִגִּיעַ / אֲלִימוֹ הַגּוֹרֵל זֶה הָאֵים...".

חורבן יהדות פולין ניצב ברקע שירי "פולין: פרקי פואימה" של פינחס לנדר. אלה הם שירים נוסטלגיים על הילדות בפולין, שהרי על אף שהוא רחוק ממנה, בלבבו נוגה "כְּמֵאֵז הַמְרָאָה שֶׁל פּוֹלִין".²⁷ הוא נזכר במראות ובקולות מימי ילדותו: השוק ההומה, הבאר הסתומה, גלגל הטחנה שעל הנהר ועוד. בעקבות המלחמה המתחוללת על אדמתה, המשורר פונה אל פולין המצטיירת בעיניו בדמות אישה ומעלה בפניה תהיות בדבר עתידה וגורל היהודים בה: "הָאֵם הַקִּיץ הַקִּיץ לְעֵמִי וְאֶדְמָתָךְ גַּם יַחַד? ", "הָאֵם יְשׁוּבוּ בְּנֵי עַמִּי לְפָנַי יְיָדִים לְכְרוּעַ / וְתוֹךְ עֲנוֹת מְכֻאֲבִים יִצְפוּ שׁוֹב לְאֵל יְשׁוּעָה?".

²¹ חיים זיגלבוים, 14.11.1940. "ביבליוגרפיה", העולם, כרך כ"ט, גיליון ו': 96; ביקורת נוספת ראו: ש. צמח, תש"א. "הספרות העברית בשנת ת"ש: הספרות היפה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שישי: 479.

²² שמשון מלצר, תש"ה. "עוד אזכר... (פרקים מספר)", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר תשיעי: 84–88.

²³ **ירוחם טולקס (1907–?)**: משורר. יליד בלוז, גליציה מזרחית. עסק בהוראה. עלה ב-1939, וסיים את לימודיו בספרות באוניברסיטה העברית.

²⁴ ירוחם טולקס, 20.9.1940. "עירתי החרבה", **הארץ**: 3.

²⁵ אליהו מייטוס, 27.9.1940. "בסרביה", **דבר**: 4; בשולי השיר נרשם: "מתוך קובץ 'בסרביה', שנמסר לדפוס ויופיע בקרוב"; כונס בתוך: חיים שורר ויעקב פיכמן (עורכים), 1941. **בסרביה**, הוצאת חוג עולים מבסרביה: 121.

²⁶ אליהו מייטוס, אב תש"א. "שרופה באש (אלגיה)", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 135–136.

²⁷ פינחס לנדר, 1942. "פולין: פרקי פואימה" בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 29.

הפואמה "אוקראינה" מאת שרה גלזמן²⁸ ראתה אור בארבעה המשכים מעל דפי השבועון 'העולם' במהלך חודש מאי 1942 ויצאה לאור כספרון בן 16 עמודים בהוצאת "העולם" ביוני 1942.²⁹ בפואמה העלתה המחברת זיכרונות על בני משפחתה ועל הסביבה בה גדלה ב"מולדתה המתנכרת". אביה סיפר לה על קורות העם היהודי ונטע בה את אהבת ארץ-ישראל. היא מספרת כיצד, בהיותה פעוטה, פרעו גדודיו של ז'נטיקין, ז'לויני וס'טצ'יורה ביהודים ברחוב קג'לניגה באומן, והקולות ממשיכים לרדוף אותה גם בבגרותה. באחד מהאירועים, הגיעו הפורעים אל בית המשפחה והקיפו את אביה בדרישה לכסף. מהקומה למעלה שמעה הילדה את זעקתה של בת השכנים שנרצחה. הבית הלפני-אחרון בפואמה מכיל אמירה אקטואלית: "אַלְהִי, גִּזְנֵן, רַחֵם נָא! / אָנֹכִי הַמִּתְחַנְנֵת / כְּמוֹ בְּאֶפֶל הַמֶּרְתֵּף אֲזִי וּבְגֵן אֶפֶל שֶׁל גֹּי, / בְּסִפְיָן דְּמִים עֲצוּרָה, בַּת צְחוּקָךְ שֶׁלַּח הַקּוֹרֶנֶת / אֶל עוֹלָם הַדָּם לוֹעֵעַ, לְאַהֲבָה נוֹצֵר, לְנוֹי..."³⁰

ביוני 1944 ראתה אור החוברת הדקה 'מביתי הישן' המכילה שישה מחזורי שירה ובהם 32 שירים פרי עטה של לאה גולדברג. השירים נוגעים בעקיפין בשואה דרך זיכרונות הילדות שהתרחשו במקומות שנחרבו מאז. גדעון טיקוצקי טען כי הספר 'מביתי הישן' מעלה, לראשונה ביצירת לאה גולדברג, את זכר הבית שחרב והוא עתיר נוסטלגיה ל"שם".³¹ גולדברג פתחה את מחזור השירים "מביתי הישן" בשורות: "מְבִיתִי הַיֵּשֵׁן לֹא נוֹתֵר עוֹד / אֶלָּא זֶכֶר כְּמִיָּהָה עֲמוּמָה" (השיר "לפנות ערב").³² היא מעלה מזיכרונה תמונות מילדותה בליטא, כגון: דמויות מהעיר כמו הקבצנית ("ראשית האביב"), התופרת ("ההר הירק") וילדות המעון ("המעון") וזיכרונות של רגעים ואירועים שהתרחשו "שם" ("קייץ", "גשם", "הסמטה", "יונים", "מסע בסתיו"). היא מביעה את חוסר היכולת לחזור אל העולם שהיה ואיננו עוד: "מֵעַל עֵינַיִנו כְּקֶלֶפָה / עוֹלָם יָקָר, עוֹלָם אֶהוּב כָּל-כֶּף, / וּבְהַמְשָׁכָה אֶלָּוִי תִּגְוַע יְדֵנוּ."³³ 'מביתי הישן' כולל גם את שירי הספר 'שיר בכפרים' (1942), הכתובים בנוסח שירי-עם ליטאיים. גם בכך ניכר יחסה הנוסטלגי של גולדברג אל ההווי של ארץ הולדתה.³⁴

המבקרים שיבחו את לאה גולדברג על ההישג הפואטי אליו הגיעה באמצעות הכתיבה על השואה בדרכי-עקיפין. ב. י. מיכלי כתב על הספר: "אין החורבן מבוטא כאן במפורש, בתכנו של המושר, אלא באוירתו, בנעימתו האלגית. כך דרכה של לאה גולדברג שאת רעמי השואה היא מגלגלת

²⁸ שרה גלזמן (1915–1988): סופרת. עלתה עם משפחתה ב-1923.

²⁹ הפואמה נדפסה בהעולם, כרך ל"ה, גיליון ל"ב, 7.5.1942; גיליון ל"ג, 14.5.1942; גיליון ל"ד, 21.5.1942; וגיליון ל"ה, 28.5.1942; הפואמה חתומה הפואמה בתאריך: אדר תש"ב.

³⁰ שרה גלזמן, תש"ב. **אוקראינה: פואימה**, הוצאת העולם: 16; ראו: 17.6.1942. "נתקבל במערכת", **דבר**: 3.

³¹ גדעון טיקוצקי, 2006. **ייצוג הנוף הארץ-ישראלי בשירת לאה גולדברג כזירת התמודדות עם מוסכמות ספרותיות ואידיאולוגיות**, חיבור לקבלת תואר "מוסמך", בהנחיית ד"ר אריאל הירשפלד, האוניברסיטה העברית: 64.

³² לאה גולדברג, [1944]. "לפנות ערב", **מביתי הישן**, דורון, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 6.

³³ לאה גולדברג, [1944]. "העץ", **מביתי הישן**, דורון, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 33.

³⁴ בראיון שנערך עימה בשנת 1977 היא אמרה: "עם כל הבשורות הרעות על חורבנה של ליטא התחלתי לראות בחלום ובהקיץ מראות אלה, תמונות מאותו הווי ממש רדפו אותי. אני איני עושה אידיאליזציה של הארץ שבה נולדתי, אבל אהבתי את נופיה ואהבתי כמה דברים שהיו קשורים באותו עולם שאבד, ולא יכולתי שלא לכתוב עליהם"; א. ב. יפה, 28.1.1977. "בראשית הייתה המוזיקה, בראשית היה הריתמוס" – שיחה עם לאה גולדברג בשנת 1959 – מובאת במלאת שבע שנים לפטירתה, **ידיעות אחרונות**: 1; לפי: גדעון טיקוצקי, 2006. **ייצוג הנוף הארץ-ישראלי בשירת לאה גולדברג כזירת התמודדות עם מוסכמות ספרותיות ואידיאולוגיות**, חיבור לקבלת תואר "מוסמך", בהנחיית ד"ר אריאל הירשפלד, האוניברסיטה העברית: 61.

בהדים רוטטים וכובשתם ב'רחמי השעה הזוכרת'. מה שאין לו ניב, שאין הקינה הולמתו, אותו תבטא בעיקופי מראות.³⁵ י. זמורה כתב כי השירים בספר זה:

"כמוהם כדמעות התלויות ורוטטות בריסי עינים אשר ראו יסורים רבים וגדולים מכדי בכי רוגש-וגועש [...] אלה הן תמונות אלגיות מתוך עולם הילדות שנחרב ונרמס ברגל כבדה-אכזרית ויש שדומה הדבר שתותחי-אדירים עמדו והשמידו... [...] השירים 'מביתי הישן' אינם מקוננים, בפירוש, אלא זועקים מן השלווה המלאה שבהם, כאילו קוראים אל יה ממעמקים"³⁶

3.1.2. סיפורת אוטוביוגרפית על הגולה

שלוש יצירות שראו אור בשנים 1940–1942 משקפות את תחושת המחויבות של הסופרים העברים כלפי הגולה ואת שאיפתם לשמר את זכר החיים בגולה. אלה הן: 'בצל הדורות' לאברהם נחתומי (1940), 'בית סבתא שחרב' לישראל זרחי (1941) ו'זיבורב עיר מולדתי' לרי בנימין (1940–1942). יצירות אוטוביוגרפיות אלה מעניקות ייצוג לחיי היהודים בגולה בתקופה שמשלהי המאה ה-19 ועד מלחמת-העולם השנייה. הן מתארות את העיירה היהודית על נופה, דמויותיה, מאפייניה ומנהגיה היהודים. תיאורים אלה משולבים בסיפור האוטוביוגרפי-הגנאולוגי אודות משפחת המחבר. הדמויות המרכזיות הן הורי המחבר-המספר, הסבים, הדודים, האחים, החברים וכדומה. עולם המסורת היהודית ניצב במרכז, והדגש מושם על פרטי הפרטים שבנו את ההווה היהודית בגולה.

ספרים מסוג זה, המתעדים את החיים היהודיים בגולה, ראו אור כבר בימים שבין שתי מלחמות עולם. מלחמת-העולם השנייה והשואה חיזקו מגמה זו, כאשר ליצירות אלה התווסף נופך של אבל על המשפחה, על הדמויות שנשתמרו בזיכרון המחבר ועל חורבן העיירה. היבט נוסף שהתלווה לתופעה זו היא, שהופעתם של הספרים הללו נתפסה כמאורע ספרותי של ממש, והיא לוותה בתהודה יוצאת-דופן בציבור ובביקורת הספרות ונתקבלה בחום מצד המבקרים.³⁷ בשנת 1942 פרסם דב שטוק (לימים: סדן) מסת ביקורת שבה התייחס לעליית תופעה זו בספרות העברית, של שירה, סיפורת, רשימות וזיכרונות המציבים ציון "לזכר ערי ישראל ועיירותיו":

"דומה, כאילו כל מחבר ספר כזה נגלתה לו עתה, עם חורבנם של מרכזי-גולה וקהילותיהם, דמות-דיוקנה של עיר-מולדתו, כהגלות אם, שהלכה לעולמה, בחלום בנה יחידה. [...] אכן כחלום הזה נחלום עתה כולנו, אשר ערי-מולדתנו מפרפרות בין החיים והמות – מה פלא, כי רבים ומרובים הבנים המקיימים את תפילת ערי מולדתם ואומרים קדיש ברשות הרבים [...] מידה של אטימות היא שלא להבין, כי אפילו מה שהם כותבים, לא יכול היה להכתב אלא מתוך הדינמיקה של מציאותנו פה ועתה. כי אם מה שהם כותבים הוא ציון לזכר בית היוצר הישן, בית גולה, הרי איך שהם כותבים הוא עדות להווית בית היוצר החדש, בית מולדת."³⁸

³⁵ ב. י. מיכלי, שבט תש"ה. "מביתי הישן", גליונות, כרך י"ז, חוברת ג' (צ"ט): 150–151.

³⁶ י. זמורה [בחתומת: י. זח], 8.9.1944. "ספרים על שולחני (קיצור הערכות)", דבר, מהדורת צהריים: 2; הכתב הנטוי במקור – ר.ו.ס.

³⁷ ש. י. פינלס, תמוז-אב ת"ש. "התקופה האחרונה ביצירה העברית", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 312.

³⁸ דב שטוק, 6.2.1942. "קדיש" ("קב חרובים"), דבר, מהדורת צהריים: 2.

3.1.2.1. 'בצל הדורות' מאת אברהם נחתומי (מאי 1940)

אברהם נחתומי³⁹ פרסם את הספר 'בצל הדורות' (ילדות) במאי 1940.⁴⁰ הספר, המכיל 214 עמודים בליווי ציורים פרי עטו של הצייר מ. מוקדי, יצא בהוצאת "דבר" ונמסר כמתנה לחותמים על עיתון 'דבר'.⁴¹ ספר-המשך של 'בצל הדורות', הקרוי 'שחרות', ראה אור ביוני 1946 בהוצאת "דבר". הספר הוא ספרו הראשון של המחבר, ומוקדש לזיכרונות ילדותו בפולין. הספר נכתב במקורו ביידיש, ותורגם לעברית בידי שמעון הלקין.⁴² הוא תואר כ"אפוס ספורי על רקע זכרונות מחיי ילדות של צעיר בישראל. בין כפרי פולין ועיירותיה – מואר באור אהבה אל הוי-חיים חביב ויקר, ההולך ודועך לעינינו."⁴³ הזיכרונות נסובים על עיירת הולדתו של המחבר, הכפר וולקה, המצוי בקרבת העיר קוֹפֶק. הרומן מתאר את ילדותו ואת התבגרותו של הילד אברהם על רקע העיירה היהודית. המחבר מקדיש יריעה נרחבת לתיעוד קרובי משפחתו ובני העיירה, וכן לתיאור המלמדים השונים שלימדוהו ב"חדרים". החגיגות המשפחתיות סביב חגים יהודיים על מנהגייהן הקבועים מתוארות לפרטי-פרטים. הוא תיעד את זיכרונותיו מילדותו המוקדמת בחברת בת-דודו שאהב, פֶּרְלָה. במהלך הזמן, נחשף אברהם לבעיותיה של היהדות בגולה, והוא מתחיל לחוש תחושת אימה: "בעולמי, עולם הילד, התחילה להדהד 'הגלות החשכה' ושתי מלים אלו ממש הכאיבוני. [...] באותם ימים היו מספרים וחוזרים ומספרים על שחיתות ופרעות."⁴⁴ הרעיונות הציוניים חודרים אל בית המשפחה והוריו של אברהם חולמים לעלות לארץ-ישראל, אך הרב משכנע את האב להישאר בעיירה. מאותו יום, אביו לא דיבר עוד על ארץ-ישראל.⁴⁵ הסיפור מסתיים ביום בר-המצווה של הנער.

ספר זה זכה להתייחסות נרחבת בביקורת.⁴⁶ שלמה צמח זיהה בסקירתו על הספרות העברית של שנת ת"ש תופעה ייחודית שאותה הכתיר בכותרת "הגלות בחורבנה". הוא ייחד לרומן 'בצל הדורות' יריעה רחבה. הוא מצא בספר פגמים אמנותיים: "חזרה על כליל ממותק זה המכורך במנהגי ישראל, שכבר משמשו בו כל הידים וכל העטים חרקו עליו. [...] ושוב אותה כתיבה רגשנית

³⁹ אברהם נחתומי (1900–1978): סופר. יליד וולקה, פולין. עלה ב-1923.

⁴⁰ 19.5.1940. "חדשה בספרות הממוארת-ספורית! יצא בהוצאת 'דבר' בצל הדורות" [פרסומת], **דבר** : 6.

⁴¹ 29.7.1941. "דעת סופרים על הספר בצל הדורות לאברהם נחתומי", **דבר** : 3.

⁴² פרק מתוך הספר ראה אור כחודש לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה: אברהם נחתומי, 4.8.1939. "הדרכים (פרק מתוך הספר 'בצל-הדורות' העומד להופיע)", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים : 1–2.

⁴³ 19.5.1940. "חדשה בספרות הממוארת-ספורית! יצא בהוצאת 'דבר' בצל הדורות" [פרסומת], **דבר** : 6.

⁴⁴ אברהם נחתומי, ת"ש. **בצל הדורות: ילדות**, הוצאת דבר : קכב.

⁴⁵ שם : קסד.

⁴⁶ ביקורות על **בצל הדורות** לנחתומי :

1. עמנואל בן-גריון, 23.5.1940. "בצל הדורות" (עם קריאה ראשונה), **דבר** : 3.
2. ב. י. דוחובני, סיון-אלול ת"ש. "בצל הדורות", **גלילות**, כרך י', חוברת י"א-י"ב : 328–329.
3. י. יציב, 21.6.1940. "בצל הדורות", **דבר** : 3.
4. י. סערוני, תמוז-אב ת"ש. "בשבי הזכרון", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג-ד' (נ"ט-ס') : 331–332.
5. א. פורשטיין, סיון-תמוז תש"א. "בצל הדורות", **גזית**, כרך ד', חוברת ג-ד (ל"ט-מ) : 61.
6. ש. צמח, תש"א. "הספרות העברית בשנת ת"ש : הספרות היפה", בתוך : יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דבר, ספר שישי : 472.
7. דב שטוק, 6.2.1942. "קדיש" ("קב חרובים"), **דבר**, מהדורת צהריים : 2.
8. מ. חאריטון, 6.8.1942. "ספרים נפתחים", **העולם**, כרך 30, גיליון מ"ה : 383.

ומתרפקת, שלאחר 'עצירתו' של אַש אין בה אלא חיקוי".⁴⁷ יוסף סערוני⁴⁸ שיבח את כשרונו של נחתומי והדגיש את הצורך הפנימי של הסופר לשמר ולתעד כל פרט ופרט של זיכרונותיו מפולין. אולם כתיבה זו, אליבא דסערוני, עומדת בעוכריה של היצירה הספרותית. לטענתו, נחתומי נשאר נאמן לעובדות, אך התעלם מהאמת האמנותית. הוא תלה את שורש הבעייה בנאמנותו המוחלטת אל הזיכרון: "א. נחתומי עורך מפקד לכל הדודים והדודות, הקרובים והשכנים לא מפני שהם ממלאים תפקיד מסויים בריעת ספורו, אלא רק משום שהם מזדקרים מתוך מסגרת זכרונו, אין הוא יכול להשתחרר מדמויות אלה. ורוצה להנציחן לדורות."⁴⁹

לעומתם, יצחק יציב ודב שטוק שיבחו את הספר. יצחק יציב הדגיש בביקורתו את החשיבות של תיעוד העולם היהודי שחרב: "חותם אמת על הדברים המסופרים בספר, וזו חשיבותו. כן, היה היה עולם יהודי שלם בסביבות אלה בפולין."⁵⁰ דב שטוק טען כנגד דברי שלמה צמח בשנתון 'כנסת' וכתב בזכותה של ספרות זו: "כקורא מתמיד של הספרות הזאת אני נוטל לעצמי רשות לומר, כי כמעט שלא נמצא לי בה חיבור או ספר, שלא תהא בו תוספת-תיאור, גיוון-אווירה, חידוש-נושא, המצריכים ומחייבים פירסום ברשות הרבים".⁵¹

3.1.2.2. 'בית סבתא שחרב' מאת ישראל זרחי (יוני 1941)

'בית סבתא שחרב' מאת ישראל זרחי⁵² הופיע בהמשכים מעל דפי העיתון 'אמר' ב-16 פרקים בין החודשים פברואר 1941 למרס 1941⁵³ ויצא לאור כספר ביוני 1941.⁵⁴ היצירה היא נובלה אוטוביוגרפית-גנאלוגית המגוללת את סיפור חייה של סבתו של ישראל זרחי. סיפורה הוא אספקלריה לתהליכים שחלו בקרב יהדות פולין למן סוף המאה ה-19 ועד לימים הראשונים של מלחמת-העולם השנייה. התהליכים שהתרחשו בקרב משפחה זו אפיינו משפחות יהודיות רבות באותה תקופה.

הסיפור פותח בפרשת השידוכין של אסתר (סבתו של המחבר) אל יונה, נכדו של העשיר ישראל זרחי. הסיפור מתאר את קשיי הפרנסה של הזוג הצעיר, את נדודיהם על אדמת פולין ואת בעיות החינוך היהודי של ילדיהם. רוח הזמן והתמורות שחלו בקרב החברה היהודית עולה מתוך עלילת הנובלה:

⁴⁷ ש. צמח, תש"א. "הספרות העברית בשנת ת"ש: הספרות היפה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שישי: 484.

⁴⁸ **יוסף סערוני (1901–1990)**: יליד פופלנסטויה, אוקראינה. ב-1928 הוגלה לסיביר על פעילות למען הלשון העברית, וב-1929 עלה לארץ-ישראל.

⁴⁹ י. סערוני, תמוז-אב ת"ש. "בשבי הזכרון", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'–ד' (נ"ט-ס'): 331–332.

⁵⁰ יצחק יציב, 21.6.1940. "בצל הדורות", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 3.

⁵¹ דב שטוק, 6.2.1942. "קדיש" ("קב חרובים"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2; דברי הביקורת כוונו כלפי ביקורתו של שלמה צמח: ש. צמח, תש"א. "הספרות העברית בשנת ת"ש: הספרות היפה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שישי: 472–488.

⁵² **ישראל זרחי (1909–1947)**: סופר. יליד ינדז'ויב, פולין. בשנים 1924–1925 היה בטירול האיטלקית. עם שובו נכנס להכשרה בגרוכוב למשך כשנה. ב-1929 עלה לארץ-ישראל ועבד כפועל בפתח-תקוה ובשרון. בין השנים 1932–1937 למד באוניברסיטה העברית, ועבד במזכירות האוניברסיטה. כתב סיפורים קצרים ורומנים. ספרו הראשון ראה אור בשנת תרצ"ג.

⁵³ הפרק הראשון: ישראל זרחי, 11.2.1941. "בית סבתא שחרב (1)", **אמר**: 2; הפרק האחרון: ישראל זרחי, 7.3.1941. "בית סבתא שחרב (16)", **אמר**: 2.

⁵⁴ 3.6.1941. "בהוצאת אחיאסף ירושלים יצא לאור ספרו החדש של ישראל זרחי" [פרסומת], **דבר**: 3.

”שוב לא הלכו הבנים בדרכיהם התמות של האבות ומעשי האבות שוב לא שימשו סימן לצעירים. [...] אגודות-אגודות נתחברו, אחת משונה מחברתה; [...] אלה מדברים על ארץ-ישראל ולא על זו של התורה הקדושה ושל מערת-המכפלה והכותל המערבי אלא על ארץ-ישראל שתהא מדינה כשאר המדינות, להבדיל, עם מלך של יהודים, שתהא לו שררה כאחד המלכים של הגויים; ואלה מדברים על תהפוכות שתבואנה בארץ רוסיה הגדולה ויעלו תחתונים למעלה ועליונים ירדו למטה ולא עוד יהא צאר על המדינה“.⁵⁵

אחד מילדיהם, נטע, בורח בבחרותו לאמריקה וזוכה להצלחה מזהירה בעסקיו. הזוג מקים עסק בקרבת מסילת ברזל חדשה, והעסק משגשג, אף בימי מלחמת-העולם הראשונה. אך לאחר תום המלחמה, עם ראשית שלטונה של פולין, הגיעו ימים של פרעות ביהודים. תקופה זו לוותה בהגבלות על מסחר בקרב היהודים שפגעה בעסקי המשפחה, והתאפיינה בפרידת הילדים מבית הסבתא ובהתיישבותם במקומות רחוקים. באותה נקודה, ישראל זרחי מספר על עצמו בגוף שלישי על היום בו הודיע לסבתו על כוונתו לעלות לארץ-ישראל:

”יום אחד בא בכור הנכדים, הוא ישראל זרחי היקר לכל המשפחה כמרגלית טובה והודיע לסבתא שגמר אומר לנסוע אל כפר של חלוצים המכשירים עצמם לעליה לארץ הקודש. ידע הנער שאם יקבל הסכמתה של סבתא לא יהיה מכשול על דרכו. [...] משראה שעומדת סבתא בסרובה, אף שידע כי אוהדת היא בלבה את מעשי החלוצים, נתמלאו עיניו דמעה ואמר: איני רוצה, איני רוצה כל טוב הארץ הזאת; פת חרבה במלח מי יתן לי בארץ-ישראל ואהיה הולך שם אחר סוס בשדה“.⁵⁶

ואמנם, בשנת 1926 או 1927, הצטרף ישראל זרחי להכשרה בגרוכוב למשך כשנה, וב-1929 עלה לארץ-ישראל.

גזירות המשטר והמיסים הובילו למכירת העסק המשפחתי, והסיפור מסתיים בימיה הראשונים של מלחמת-העולם השנייה, עם בריחת הסבתא וצאצאיה שנותרו איתה כפליטים בחזרה אל עירתה. הסיום מנסה להתחקות אחר תחושותיהם של מי שהיו ”שם“ בימים שלפני פרוץ המלחמה והוא מסתמך בתיאוריו על הידיעות שזרמו אל העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1939–1941: ”אלא שעוד נותרה פינה בלב שמאנה לתת אימון בפחד הנורא ולא הניחה לעולם להאמין באפשרות האכזרית של שפיכות הדמים, של הרס וחורבן [...] עוד נתנחמו הבריות בידיעות על דרישות קלות ערך מאת המתפרצים, שאם רק תבואנה על סיפוקן ויבוא הכל על מקומו בשלום“.⁵⁷ הסבתא לא נתפסה להתרגשות הכללית, ונשארה במקומה עד לפרוץ המלחמה. ועם תחילת המלחמה, החלה מנוסת היהודים: ”והשמועות הקפואו את הדם בעורקים [...] כבר ספרו על הרג רב שעשו חילות-השמד ביהודים; הגברים הובהלו עם הגדודים ולא נודעו עקבותיהם;

⁵⁵ ישראל זרחי, 1941. **בית סבתא שחרב**, הוצאת אחיאסף: 32.

⁵⁶ שם: 67–68; קטע אוטוביוגרפי נוסף מופיע בעמ' 73–75.

⁵⁷ שם: 82.

הנשארים ניתנו לשמצה ולקלון ופת הלחם נכרתה מפיהם.⁵⁸ זרחי תיאר את העיירה, שהפכה מקלט עבור פליטים מן הסביבה לזמן קצר, עד לכיבושה בידי הצבא הגרמני. עם הכיבוש, החלו פרעות בכל היהודים שהתקבצו בעיירה. הגרמנים התיירו את דמם של היהודים ורכושם. לבסוף, הם שמו קץ למהומות ופתחו בפעולותיהם: הפיכת יהודים לעובדי-כפייה, מאסר הבחורים הצעירים וחקיקת חוקים מיוחדים לגבי היהודים. עם פלישת הצבא הסובייטי אל מזרח פולין, נקרעה המשפחה: הגברים היו בשטחי רוסיה, והנשים והטף נשארו בציפורני הנאצים. העלילה מסתיימת במותה של הסבתא לאחר דעיכה ממושכת, כאשר איננה יודעת מה עוד יעלה בגורל ילדיה ונכדיה.

ספר זה, בדומה ל'בצל הדורות', זכה לתהודה נרחבת בביקורת.⁵⁹ שלמה צמח, למשל, ייחד לספר עיון ביקורתי משבח במסגרת מאמרו המסכם בשנתון 'כנסת' על הספרות העברית בשנת תש"א.⁶⁰ ביקורתו של ב. י. מיכלי (בחתימת: מ. הדסין) על 'בית סבתא שחרב' מדגישה את הסמליות של חורבן בית הסבתא לגבי חורבנה האחרון של יהדות פולין: "מבעד לאודים העשנים של הבית האחד מצטייר החורבן הכללי של כנסת ישראל בפולין, הנתונה בצרה ובמצוקה ונחנקת בדם בניה ובנותיה [...] הגרעין האישי והגרעין הקיבוצי מתלכדים לצער-הווייה אחד, למראה חורבנו של בית סבתא והריסותיו של בית ישראל בגולת-פולין רבתי".⁶¹ שלושה מהמבקרים טענו, כי מוטב לו סיומו של הספר היה טרם החורבן של ימי השואה. ב. י. דוהובני כתב ברשימת ביקורת נוספת: "עדי-ראיה רבים, סופרים וסתם רואים, ניסו לתאר את שואת פולין. מברשם חזו את האימים והשתדלו לספר עליהם, ללא קישוטים וסלסולי-אמנות. התיאורים הנאמנים סימרו את השערות. מה בא זרחי לחדש? הכרוניקה שניתנה בעתונות אף היא מזעזעת יותר מתמונות החורבן שלו, שראה אותן רק בדמיונו."⁶² שלום קרמר⁶³ ביקר את תיאורי המלחמה והחורבן בפולין עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה, "שנתפסו מתוך דמיונו החופז בעזרת קטעים מתאימים מן העתונות. [...] נקודת-התורפה של זרחי היא בנקודת-השיתוף: זרחי נחפו מהר מדי לעשות מעשהו."⁶⁴ ל. קופרשטיין

⁵⁸ שם: 85.

⁵⁹ ביקורות על הספר **בית סבתא שחרב**:

1. ב. י. מיכלי, טבת תש"א. "על שני ספרים – על אדם בחוץ למרדכי עובדיהו ועל בית סבתא שחרב לישראל זרחי", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת ב': 99–100.
 2. ב. י. דוהובני, תמוז תש"א. "על שני ספרי פרוזה", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת ח' (ס"ח): 100.
 3. שלום קרמר, אב תש"א. "בית סבתא", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 193–194.
 4. ב. י. דוהובני [בחתימת: מ. הדסין], 1942. "ישראל זרחי / בית סבתא שחרב", בתוך: זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 209–210.
 5. קופרשטיין [בחתימת: ל. ק.], נובמבר-דצמבר 1942. "בית סבתא שחרב", **גזית**, כרך ה', גיליון ג'-ד' (נ"א-נ"ב): 63; זיהוי הפסבדונים נעשה על-פי: מרדכי זיסמן, 2001. **ל. קופרשטיין: ביבליוגרפיה**, הוצאת תמוז.
 6. שלמה צמח, תש"ב. "הספרות העברית בשנת תש"א: הספרות היפה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שביעי: 440–451.

⁶⁰ ש. צמח, תש"ב. "הספרות העברית בשנת תש"א: הספרות היפה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שביעי: 449.

⁶¹ ב. י. דוהובני [בחתימת: מ. הדסין], 1942. "ישראל זרחי / בית סבתא שחרב", בתוך: זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 210.

⁶² ב. י. דוהובני, תמוז תש"א. "על שני ספרי פרוזה", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת ח (סח): 100.

⁶³ **שלום קרמר (1912–1978)**: מבקר. יליד סאנוק, גליציה. למד בבית-המדרש תחכמוני בווארשה. עלה לארץ-ישראל ב-1934 וסיים לימודיו באוניברסיטה העברית. עסק בהוראה בבתי-ספר תיכוניים.

⁶⁴ שלום קרמר, אב תש"א. "בית סבתא", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 193.

כתב: "ולא נחוץ היה להמשיך את הספור עד ועד חורבן אחרון, שהוא כולו סוף סוף נמצה מן הדמיון".⁶⁵

3.1.2.3. 'זבורוב, עיר מולדתי' מאת ר' בנימין (1940-1942)

ר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן) כתב את הסיפור התיעודי-האוטוביוגרפי "זבורוב, עיר מולדתי" (פתיחה לספר) במיוחד לשם "חוברת פולין" שראתה אור במסגרת כתב-העת 'מאזנים' באוגוסט 1940.⁶⁶ הכתיבה נעשתה בעידוד יעקב פיכמן, עורך 'מאזנים'⁶⁷ ובעידוד א. א. קבק, לו הקדיש ר' בנימין את הסיפור.⁶⁸ במהלך התקופה שבין אוגוסט 1940 לפברואר 1942, פרסם ר' בנימין ארבעה פרקים נוספים בכתב-העת 'מאזנים', תוך ציון העובדה שאלה הם פרקים מתוך ספר שייקרא 'זבורוב, עיר מולדתי'.⁶⁹ פרקים אלה, שראו אור בימי מלחמת-העולם השנייה, מצטרפים לכדי כרוניקה רחבת-היקף של עיירת המולדת, אולם הספר עצמו ראה אור רק בשנת 1950 תחת כותרת שונה, 'מזבורוב ועד כנרת'. חלקו הראשון של הספר הוא צירוף של חמשת הפרקים שראו אור ב'מאזנים' לפי סדר פרסומם ובשינויים מעטים. חלקו השני של הספר מכיל חומרים חדשים תחת הכותרת "ברפובליקה הקטנה זבורוב".⁷⁰ העיירה זבורוב שוכנת במחוז טרנופול בגליציה. היא השתייכה לשטחה המזרחי של פולין שנכבש בתחילת מלחמת-העולם השנייה בידי הצבא הסובייטי. ב-4 יולי 1941 נכבשה זבורוב בידי הצבא הנאצי וכבר באותו יום החלה השמדת הקהילה היהודית.

הסיפור מתאר את זבורוב כפי שר' בנימין זוכר אותה מילדותו, כחמישים שנה קודם לכן, בימים של יציבות ושקט. הייתה זו עיר יהודית שהוקמה על-ידי יהודים, ואחוז קטן מתושביה היו פולנים ואוקראינים. כילד, היה המחבר קורא בטיוליו בעיר את שירי מיכ"ל, את כתבי מאפו, ובעיני רוחו הפכו השדות לגבעות ציון וירושלים. הוא עזב את העיר בהיותו בן 20 (לברלין, בשנת 1901).⁷¹ ר' בנימין הקדיש פרקים לאביו ולאמו, וכן לדמויות נוספות מהעיירה זבורוב. הסיפור נפתח באקספוזיציה ארוכה למדי עם הצהרת המחבר על שאיפתו לתאר את הדברים כהווייתם, כמו בצילום, וליצור תיאור נאמן במידת האפשר:⁷²

⁶⁵ ל. קופרשטיין [בחתימת: ל. ק.], נובמבר-דצמבר 1942. "בית סבתא שחרב", **גזית**, כרך ה', גיליון ג-ד' (נ"א-נ"ב): 63.

⁶⁶ על חוברת זו ראו בהרחבה בסעיף הבא – 3.2: צעדים ראשונים ביצירת "ספרי הקהילות".

⁶⁷ יעקב פיכמן, [ללא תאריך]. מכתב אל ר' בנימין, **גזים**, 99: 9752/395.

⁶⁸ ר' בנימין כתב אל יעקב פיכמן (כ"ו אייר ת"ש [3.6.1940]): "התחלתי באיזו כתיבה בשביל חוברת פולין: 'זבורוב עיר מולדתי'. כתבתי כבר כמה וכמה עמודי דפוס. קבק קרא ואמר שעלי להמשיך." (**גזים**, 8: 5072/1). במכתב מספר ימים לאחר מכן (ד' בסיון ת"ש [10.6.1940]) כתב ר' בנימין: "בשבת זו סעדה על שלחנו רחל פיגנברג ויהי אחרי תום הסעודה 'השמנה' קראתי לפני שתי הגבירות הנכבדות, רחלי ודבורה, את אשר העליתי על הכתב בשם 'זבורוב, עיר מולדתי'. רחלי היללה. וא"ד חשבת שזה היה רושם רגעי הנה סח לי היום ר' מיכל רבינוביץ שהיא דיברה בהתפעלות על 'פרקי זכרונות' שקראתי לפני. בקיצור אפשר שמה שכתבתי היה מספיק לפרסום אלא – שזה דורש ממש כתיבה מחדש ודוקא בהתבודדות גדולה ושכחת עולם ומלואו – **ולך שכח בשעה זו את צרות העולם**." (**גזים**, 8: 5073/1; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.).

⁶⁹ ר' בנימין, תמוז-אב ת"ש. "זבורוב, עיר מולדתי (פתיחה לספר)", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג-ד' (נ"ט-ס'): 250 (בספר **מזבורוב ועד כינרת**: 7-36).

⁷⁰ ר' בנימין, תש"י. **מזבורוב ועד כנרת: סיפורי-זכרונות**, הוצאת אגודת הסופרים העברים ליד דביר.

⁷¹ ג. קרסל, 1967. **לכסיקון הספרות העברית בזרות האחרונים**, כרך שני, ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 832.

⁷² גם במכתב אל יעקב פיכמן כתב ר' בנימין על הניסיון הספרותי שערך לתאר את עיר מולדתו ביצירה זו: "זהו מין ז'נר חדש. לא אוטוביוגרפיה, לא חיי-הוי, לא דמויות, כלומר: מכל זה יש אבל לא זה העיקר. העיקר: בני העירה בכללה כמין חטיבה בפני עצמה, אולי חטיבה של עבר" (**גזים**, 8: 5072/1).

"ואף ה'אני' האוטוביוגרפי, זה המתרשם והמספר, זה הקולט והפולט, גם הוא פה אינו העיקר, אלא רק סממן הכרחי. מעין מְדִיּוּם. [...] יודע אני כמה חלשה היא מכונת הצילום שבידי ומה רפות האצבעות העושות בה. ובכל זאת אנסה דבר. בשביל מי? לא בשבילה היא. היא אלמת כיום. היא, כמאות אחיותיה, תפוסה כיום בזרועות רוסיה הסוביטית. היא כאילו נמחקה מספר החיים שלנו. תיאורי לא יגיע אליה. היא אינה כיום אלא אגדה."⁷³

מדברים אלה עולה תחושת ההכרח הפנימי של המחבר לתעד ולשמר את קורות העיר. לפיכך, לקח ר' בנימין על עצמו את תפקיד המתעד-הכרוניקן של העיר, הרושם את תולדותיה על-פי סיפורים שנתרשמו בזיכרונו ומדברים שהועברו בעל-פה: "בני זבורוב חיים את חייהם בלי עט סופר. הם אינם רושמים לזכרון את מאורעותיהם הם, ואינם חוקרים במאורעות שקדמו להם".

חמשת הפרקים שפרסם ר' בנימין בשנות השואה יצרו תהודה יוצאת-דופן. כך, למשל, כתב דוד זכאי אל ר' בנימין: "המשך וכתוב. הייתי בשבת בכינוס בדגניה והייתי עד להגדה שהעלו שתי רשימותיה הראשונות. אחדים הזכירו אותן בדבריהם."⁷⁴ ג. שופמן כתב רצנייה חיובית מאוד על הסיפור: "זיו נאצל מנפש הכותב שורה כאן על הכל, והשפה והסגנון וקצב-ההרצאה מרהיבים. דוד פרישמן קיטרט פעם: 'רגשות – ולב אין!' והנה בפרקי ר' בנימין אלה, הנדפסים והולכים ב'מאזנים', יש, יש אותו דבר שפרישמן ביקש."⁷⁵ בפתח הספר 'מזבורוב ועד כנרת' (1950), כתב ר' בנימין, כי אופן הקבלה של סיפורו הפתיע אותו: "ניגשתי לכתיבתם בלי-משים, כמעט במקרה, ולא ניחשתי כי דווקא בהם אשביע רצון סופרים וקוראים." הוא פירט מכתבים ופגישות עם סופרים שדיברו בשבת כתיבתו על העיירה זבורוב.⁷⁶ הוא ציין גם את תגובתו של א. א. קבק ש"דרש בכינוס-סופרים להושיבני בבית-סוהר, כדי שאהיה מוכרח להמשיך בכתיבת הפרקים האלה." שאול טשרניחובסקי, שקרא על שלושת הרופאים בזבורוב, "הביע בשיחתו-שמחתו אתי דברים נלבבים, כדרכו".

דב שטוק (לימים: סדן) כתב כי במסגרת כינוס הסופרים, אמר ר' בנימין שעורך 'מאזנים' משדל אותו שיוסיף וישלח פרקים של 'זבורוב, עיר מולדתי'. הוא ציין את החשיבות שביצירות מסוג זה בעיקר עבור הדור הצעיר:

"צריך שבני הדור הצעיר ידעו, יבינו, ירגישו מה נחרב עתה בגולה, צריך שיראו את הקהילה הגדולה ואת העיירה הקטנה. ומי כאנשי שירה וסיפור יכולים, איש איש וכוחו, להראותם. במידה שדברי-כתב עשויים בימינו לעזור, מי יידע אם פרק מפרקי 'זבורוב, עיר מולדתי' אינו מסוגל יותר לעזור מפרקי כרוז ועידוד לגיוס, אולי סיפור עז על לובלין,

⁷³ ר' בנימין, תמוז-אב ת"ש. "זבורוב, עיר מולדתי (פתיחה לספר)", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג' ד' (נ"ט-ס'): 250.
⁷⁴ דוד זכאי, ער"ח אדר תש"ב [17.2.1942]. מכתב אל ר' בנימין, **גנזים**, 99: א-24665.
⁷⁵ ג. שופמן, 20.2.1942. "זבורוב, עיר מולדתי" ("שתיים שלוש שורות"), **דבר**: 3; על תגובתו של שופמן ניתן ללמוד גם מהמכתב: יעקב פיכמן, ז' תשרי [ללא ציון שנה]. מכתב אל ר' בנימין, **גנזים**, 99: 8225/247.
⁷⁶ ר' בנימין, תש"י. "לספר זה (מעט שרטוטים והערות)", **מזבורוב ועד כנרת: סיפורי-זכרונות**, הוצאת אגודת הסופרים העברים ליד דביר: 7-19.

רומן נאדר על וילנה [...] על לבוב וכדומה, שהצער על חורבנם ורטט בין שיטיהם היו מסוגלים לעשות מה שאין עלולים לעשות רוב דברי קינה ומאמר והרהורים.⁷⁷

שלוש היצירות, 'בצל הדורות', 'בית סבתא שחריב' ו'זבורוב', עיר מולדתי, ובעיקר אופן התקבלותם, מדגימים תופעה חשובה: מחד, הדחף הקיים מצד הסופרים לתעד ולשמר את עולם המסורת למען העתיד ולמען הדור הצעיר, ומאידך – הצמא מצד קהילת הספרות ליצירות מסוג זה, וההתקבלות הנלהבת ורחבת-ההיקף של כל אחת מהן בנפרד, ושל כולן יחד בתור תופעה ספרותית.

3.1.2.4. "ציון לגולה" באנתולוגיה 'ילקוט ירושלמי לדברי ספרות' (ינואר 1942)

עדות נוספת למרכזיות של מגמות שימור זכר הגולה בספרות העברית בת-הזמן היא המדור "ציון לגולה" באנתולוגיה 'ילקוט ירושלמי לדברי ספרות' שראתה אור בהוצאת "אחיאסף" בירושלים בינואר 1942 בעריכת ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן. ה'ילקוט הירושלמי' החזיק 219 עמודים. השתתפו בו 33 סופרים, והוא הכיל 42 פריטים: שני טקסטים מניפסטיים מאת המערכת, שמונה-עשר שירים, שישה סיפורים, חמישה מאמרים על ספרות ועל סופרים, מאמר אחד בתחום האמנות העממית ועשר רצנויות על ספרים. המניפסט הוצב בצניעות בעמוד האחרון של החוברת, והוא קרוי "בשולי הילקוט". במניפסט הוסבר המכנה המשותף ליוצרים המשתתפים בקובץ – השתייכותם לדור הסופרים הצעירים. המבוגר בין המשתתפים היה אריה ליפשיץ (41), יליד 1901, וצעיר הסופרים – שלמה טנאי (23), יליד 1919. רבים מהסופרים המשתתפים בקובץ התגבשו כחבורה סביב כתב-העת 'ספרות צעירה' (1939).⁷⁸ על מאפיין נוסף של סופרי הקובץ הצביע השם 'ילקוט ירושלמי'. הקובץ ראה אור בירושלים, ועורכיו, ישראל זרחי, עזרא מנחם⁷⁹ וחיים תורן היו תושבי ירושלים, וכך גם רבים מהסופרים המשתתפים בקובץ.

העורכים טענו במניפסט כי ה'ילקוט' נועד להיות עדות לשלילתה של "שלילת הגולה", וכך הסבירו את האידיאולוגיה שהנחתה את בחירת התכנים:

"על שני צירים יסובו דברי הילקוט – ירושלים והגולה. [...] ונחשוב הדבר לשבחם של הסופרים הצעירים, שעם כל רבוי אפני-הבעתם פועם לבם בשעה זו בהולם אחד – ירושלים והגולה; אות הוא שהדור החדש בספרות לא נתלש ממקור חיותו והיה בבוא השעה ונפתחו

⁷⁷ דב שטוק, 24.7.1942. "על שילוח המוזה ועוד..." ("קב חרובים"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

⁷⁸ רוב משתתפי הילקוט הירושלמי היו בין צעירי הסופרים **בדפדפת לספרות עברית**, כאשר שני הקבצים יצאו במקביל (ינואר 1942). המכנה המשותף בין הקבצים הוביל לחששות מצד עורכי הילקוט הירושלמי מפני התחרות עם האלבום רחב-ההיקף וההדור של יוסף אריכא ויצחק עגן. ישראל זרחי כתב אל יוסף אריכא: "אפשר תכתוב לנו: מתי יצא בפועל הקבץ הגדול; ספקות למו'ל שלי, ואף לנו במקצת, באשר להתנגשות שני היצורים בזירת השוק."; ישראל זרחי, 12.12.1939. מכתב אל יוסף אריכא, **גנזים**, 154: א-54187.

⁷⁹ **עזרא המנחם (1907–1993)**: סופר, יליד סקופליה, יוגוסלביה. עלה ב-1914 וגדל בעיר העתיקה בירושלים. בשנים 1924–1929 עבד בבנק הלאומי בירושלים, ואחר-כך ב"מוסד ביאליק" והוצאת "עם עובד".

החרצובות ונטל בן-הגולה את הילקוט ביד וראה שלא התכחש לו סופרו במולדת ולא היה שאנן בציון...⁸⁰

עיקר העיסוק ביהדות הגולה במסגרת הקובץ מתרכז בשירה ובמדור "ציון לגולה" שבא לקראת סוף הקובץ. במדור "ציון לגולה", המכיל 15 עמודים, מכונסות רצונות על עשרה ספרים שעניינם החיים היהודיים בגולה.⁸¹ שבעה מתוך עשרת הספרים הללו יצאו לאור בטרם פרצה מלחמת-העולם השנייה. המדור נפתח במבוא בו נכתב:

"ואנו, שזכינו להתחמם באורה של מולדת, איכה לא נעלה על לוח זכר פזורי-העם, אם בגולה גדולה כים, שייסוריה גדולים הימנו, ואם בגולה רחבה וחפשית שמעבר לאוקינוס ואם בגולה מועטה אך מרה, שגעגועי בניה לגבולם עזים ולוהטים כשמש ארצם... כל אלה נזכור בצער ובתקוה במתן ציון מועט לקצת ספרי-פרוזה שנופם נוף-גולה, שיצאו מאז מלחמת-עולם ראשונה ורישומם ניכר בקרית ספר."⁸²

המשותף לכל הרצונות במדור זה הוא, שהמבקרים פירשו את הספרים (גם אלה שנכתבו עוד בטרם השואה) כקנינות על חורבן עיירת המולדת, וזאת על רקע הידיעות על המתרחש בקרב יהדות אירופה. במדור זה ניכרת תופעה מעניינת של קריאה מחדש של ספרים ישנים וחדשים לאור המציאות בהווה. הרומן 'אורח נטה ללון' ראה אור ב-139 המשכים ב'הארץ' בתקופה שבין 18 באוקטובר 1938 ל-7 באפריל 1939, היינו נכתב וגם התפרסם לפני תחילתה של מלחמת-העולם השנייה.⁸³ הרומן ראה אור כספר בהוצאת "שוקן" בספטמבר 1939. דן לאור הראה במאמרו "האם כתב עגנון על השואה?!", כי התקבלות הרומן 'אורח נטה ללון' בביקורת ובציבור לוותה בקריאתו כאפוס השקיעה של העיירה היהודית במזרח אירופה, כקנינה שמקונן המחבר על יהדות פולין שנגזר גורלה. ביקורתו של פנואלי על הספר ב'ילקוט ירושלמי לדברי ספרות' היא דוגמה לכך: "חורבנה של שיבוש חורבן שלישי הוא בישראל, כי שודד בה כוחה של תמימות בישראל. וכשם שכל חורבן וחורבן הותיר אחריו אגדות חורבן, כן יצר עגנון אגדתו של חורבן זה."⁸⁴ תחושות של צער וחרדה עולות במהלך הקריאה ביצירות שנכתבו בין שתי מלחמות העולם לאור הידיעה על גורלם של יהודי אירופה. ירוחם טולקס כתב על 'אלה מסעי הזפתים' לארי אבן-זהב (תרצ"ד): "ועתה כשבא האסון בשניה, על ההרס והכליון שירדו על אותם מחוזות, מי יודע מה גורלם של אותם יהודים פשוטים ותמימים, עתה מי יודע, היכן הם משרכים דרכיהם ובאלו

⁸⁰ ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ), 1942. ילקוט ירושלמי לדברי ספרות, הוצאת אחיאסף: 219.

⁸¹ אורח נטה ללון מאת ש"י עגנון (ת"ש), פרקים מחיי יעקב רודורפר לאשר ברש (תרפ"ח), ממחוז הילדות לדב שטוק (תרצ"ח), אלה מסעי הזפתים לארי אבן-זהב (תרצ"ו), בית סבתא שחרב מאת ישראל זרחי (תש"א), מה שהיה מאת דבורה בארון (תרצ"ט), הר הכרמים לשלמה הלליס (תרצ"א), מגילת דובובה לרחל פייגנברג (ת"ש), סיפורים מאת ח. א. פרידלנד (תרצ"ט) ומתימן לציון – קובץ של ש. גרידי וי. ישעיהו (תרצ"ח).

⁸² ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ), 1942. ילקוט ירושלמי לדברי ספרות, הוצאת אחיאסף: 203.

⁸³ ש. י. עגנון, 2002. מסוד חכמים: מכתבים 1909–1970, הוצאת שוקן: 158.

⁸⁴ ש"י פנואלי, 1942 ש"י עגנון / אורח נטה ללון", בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). ילקוט ירושלמי לדברי ספרות, הוצאת אחיאסף: 204.

ייסורים הם מתייסרים...⁸⁵ רשימתו של פ. עזאי [פינחס לנדר] על הספר 'פרקים מחיי יעקב רודורפר' מאת אשר ברש (תרפ"ח) היא קינה על העיירה היהודית: "ועכשיו, בהיות כנפי הפרס השחור והטורף של הנאציות פרושות בצורת צלב הקרס על פני יהדות זו, הרי זה כאילו שולחו אלינו מבין דפי הספר הזה שיני צבת-העצבות הגדולה והיא צובטת עד עומקה של הנפש".⁸⁶ אך עם זאת, הביע המבקר את תקוותו: "יד אכזרית מקצצת כיום בשבט זה [יהדות גליציה]. אותה יד הונפה עוד עם המלחמה העולמית הראשונה. היא לא תשיג את שלה, כי ביהדות זו אנו שומעים הד לאותו 'הימנון דתי שיש בכל רעש שבטבע'. וכל זמן שהוא מהמה בנפש – התתם הנפש?"⁸⁷ פרשנות אנכרוניסטית מאפיינת גם את קריאתו של אריה ליפשיץ ב'ממחוז הילדות' לדב שטוק (תרצ"ח): "וביחוד בימי טירוף אלה, כשיד הכליון ננעצה בקיומה ומסורתה של כנסת-ישראל בתפוצות הגולה ולא אחת נדמה כי הנה כלו כל הקיציין ח"ו – שבעתיים יקר הטבע הנפשי לאותו עולם יהודי עסיסי".⁸⁸ דוגמה לכך מצויה גם בביקורתו של י. ע-ן [יצחק עגן?] על ספרה של דבורה בארון, 'מה שהיה' שיצא בתרצ"ט: "באור יקר שבעתיים מציץ אלינו כיום, מבין סיפוריה של דבורה בארון, אותו עולם שהיה".⁸⁹

המדור "ציון לגולה" התקבל בביקורות פושרות עד שליליות ממש. יצחק יציב תקף את עורכי הילקוט על העיסוק הדל של הילקוט בנושא הגולה. הוא ציפה כנראה להתייחסות מקיפה ונרחבת עוד יותר לגולה מזו שנערכה בקובץ: "השם 'ציון לגולה' שנקבע למדור זה לא קל לבלעו. הגולה מפרפרת ביסוריה, וחיה את חייה בדמיה, ואין להציב ציונים. הערכה לנוף-הגולה בספרותנו ודאי שעה זו ראויה לה".⁹⁰ ביקורת מאת מאיר הלל בן-שמאי⁹¹ ב'גליונות' קבעה, כי העורכים לא עמדו במטרתם, שהרי הקובץ אינו חתום בחותם הנחמה של ירושלים ולא ביגונה של הגולה. לטענתו משתקפת הגולה ב'ילקוט' עוד פחות מירושלים.⁹² לגבי המדור "ציון לגולה" קבע נתן גרינבלאט, כי מדור זה "מקלקל את רושם הקובץ, שכן מתבלטות כאן מגמות מסוימות ומקצת חשבוניות-גומלין, מעלים את פלוני ומטשטשים את אלמוני..."⁹³ בסיכומו של דבר, על אף הביקורות הללו, מדור זה מתייצב כתעודה לשאיפתם של העורכים ושל המבקרים, בני דור הסופרים הצעיר, להקדיש לספרות על הגולה דיון מיוחד ולהעלות נושא זה לסדר היום הציבורי.

לסיכום, ראוי להביא מדבריהם של יצחק יציב ואברהם קריב על תופעת חיוב הגולה בספרות העברית בארץ-ישראל. יצחק יציב כתב ביולי 1943:

⁸⁵ ירוחם טולקס, 1942. "ארי אבן-זהב / אלה מסעי הזפתים", בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 209.

⁸⁶ פינחס לנדר [בחתימת: פ. עזאי], 1942. "א. ברש / פרקים מחיי יעקב רודורפר", בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 205.

⁸⁷ שם: 206.

⁸⁸ אריה ליפשיץ [בחתימת: ל. אריה], 1942. "דב שטוק / ממחוז הילדות", בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 207.

⁸⁹ י. עגן [בחתימת: י. ע-ן], 1942. "דבורה בארון / מה שהיה", בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 211.

⁹⁰ י. יציב, 1942. 6.2. "ילקוט ירושלמי לדברי ספרות" ("קו לקו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

⁹¹ **מאיר הלל בן-שמאי (1902-1979)**: מבקר וחוקר היסטוריה.

⁹² מאיר הלל בן-שמאי, אדר-ניסן תש"ב. "ילקוט ירושלמי לדברי ספרות", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ב': 104.

⁹³ נ. גרינבלאט, ניסן תש"ב. "ילקוט", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ב': 130-132.

”ברגש מיוחד אנחנו קוראים בימים האלה כל דבר, המנער בנפשנו חיות וזכרונות מן הגולה הגדולה הזאת הנמצאת בכף המציק. [...] כי למה נעלים מעצמנו? כמה נלחם הדור ששאף לשינוי ערכים ושינוי סדרי החיים היהודיים לעקור מלבו כל רגש טוב לגבי יהדות הגולה; כמה נאבק עם עצמו להאפיל על המאור שבה כדי להקל על עצמו את היציאה ממנה לקראת חיים חדשים, שדרשו מאמצים נפשיים וגופניים. הדור הזה שהסיח מלבו בכוונה את רגשיו הטובים וניתק באכזריות את המיתרים ההומים בנפשו למקום מולדתו, לבית היהודי אשר בו ראה אור ראשון בעולם – הדור הזה מצמיד עצמו עתה אל מקור מחצבתו במשנה אהבה, בהתרפקות וברחמים רבים.”⁹⁴

אברהם קריב כתב בחודש פברואר 1945, כי השואה הביאה לפרשת-דרכים בספרות העברית, וכי השינוי מתחולל אט אט:⁹⁵

”תורת הניווט היהודי נהפכה לנו למין קאנון, עליה מתחנכים בני הנוער דור אחר דור, וארסה מפעפע בלבבות, מכבה במ כל זיק של אהבת ישראל, לוחך מתוכם את הרגשת העם, מייתם את דור הבנים מהדורות הקודמים ומבית ישראל בתפוצות הגולה. [...] תקופה חדשה ממשמשת ובאה – תקופה של שיבת מקור. מעמקי שואת עמנו מתעוררת הרוח. ניצורה והולכת הנימה אשר נדמה בתרבותנו – והיא נימת היסוד בתרבות ישראל. [...] כי צמאון אחר מתחיל לפקדנו – הצמאון למצות מלוא עומק המשמעות של המהות היהודית, של הגורל היהודי, של היחוד היהודי.”⁹⁶

⁹⁴ יציב, 2.7.1943. ”עשרה שערים” (”קו לקו”), דבר, מהדורת צהריים: 2.

⁹⁵ אריה ליפשיץ הגיב על מסה זו ברצנוזיה שלו על שנתון ’דבר’: ”העבודה החשובה ביותר היא מסתו הגדולה של אברהם קריב [...] זה מזמן לא נכתבו אצלנו דברי ביקורת מסבירים ומנתחים הרצופים כל כך הרבה אהבת ישראל ודביקות בערכיה העצמיים של הספרות העברית, כפי שהנה וכפי שצריכה להיות. [...] הוא גם תובע שינוי ערכין בתפיסה, בראיית הסופר העברי את עמו וכל האצור בו”; ראו: אריה ליפשיץ, 1.6.1945. ”שנתון ’דבר’”, דבר: 21.

⁹⁶ א. קריב, תש”ה. ”ספרים מספרים”, תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, הוצאת דבר: 319–320.

3.2. צעדים ראשוניים ביצירת "ספרי הקהילות"

הסופרים העברים בארץ-ישראל ראו עצמם כחולייה בשלשלת הדורות, חולייה הנושאת בחובה זיכרון חי של אותה מציאות ההולכת ונמחית מעל פני האדמה. לפיכך, הם חשו חובה לקחת על עצמם את שימור זכר העבר למען דורם ולמען הדורות הבאים, וזאת מתוך ההנחה שבכוחה של המלה הכתובה להנציח מציאות. לנוכח ההכרה בחורבן הקהילות, התארגנו הסופרים בארץ-ישראל להנצחתן, כל אחד בהתאם לאזור הולדתו. במהלך השואה, פעלו הסופרים העברים לשם הנצחת הקהילות באופנים שונים: בהוצאת חוברות וספרים וכן בייסוד מדורים מיוחדים במסגרת במות ספרותיות שונות. כמו כן, הסופרים קיימו הרצאות לזכר עיירות שונות.⁹⁷

הז'אנר של ספרי הזיכרון התקיים כבר בימי-הביניים. לפי שמחה גולדין, בסוף המאה ה-12 הופיעו רשימות שהפכו לספרי זיכרון, הממוֹןֶבּוּךְ (Memorbuch), שנכתבו כדי לתעד את "זיכרון שמות הקדושים". ספרי הזיכרון תיעדו את הנפטרים אשר מתו על קידוש השם, ומסוף המאה ה-13 (1298), הספרים הללו תיעדו קהילות במקום אנשים.⁹⁸ לפי המאמר "לזיכרון עולם" מאת יהודית תידור באומל, תהליכי החילון שעברה יהדות אירופה מאז המאה ה-18 ניכרים גם בתחום ההנצחה. הספרות ההיסטורית היהודית שנכתבה במזרח אירופה בשנות העשרים של המאה העשרים, בניגוד לספרות המרטירולוגית, לא חיפשה מענה תיאולוגי לאירועים, אך בדומה לה, שייכה את הפרעות לרצף ההיסטורי של אלפי שנות הקיום הנרדף של העם. ספרי ההנצחה הללו נערכו בהתאם למסורת של פנקסי הקהילות ובהם הובאו תיאורי פרעות ורשימות חללי הקהילה. כמו כן, הכילו הספרים סקירות על חיי הכלכלה, החברה והתרבות של הקהילה. במקביל, בימי העלייה השנייה והשלישית, התפתחה בארץ-ישראל ספרות זיכרון בעלת אופי שונה, שהנציחה את חללי המפעל הציוני.⁹⁹

לפי הערך "ספרי זיכרון" מאת אברהם ויין ב'אנציקלופדיה של השואה',¹⁰⁰ הספר הראשון מסוג ספרי "זיכור" שיצא לאור בתקופת השואה היה 'לאדזער יזכור בוך' שיצא בהוצאת ועד ההצלה המאוחד בניו-יורק בשנת 1943. מגמת ספרי ה"זיכור" קשורה במסורת היהודית להציב יד ושם ולשמור לעתיד על ערכי התרבות וערכי הלאום. אם בעבר רושמי הכרוניקות היו מופקדים על מלאכה זו, הרי שבספרי ה"זיכור" השתתפו אנשים מכל שכבות העם. אחד המאפיינים של ספרי ה"זיכור" היא הנצחה של תקופת השואה וקורות התקופה שקדמה לה, בערך מתחילת המאה העשרים. החשש היה, שמידע חשוב יירד לטמיון משום שארכיונים, אוספי ספרים ופריטי אמנות אבדו בשואה. ספרי הזיכרון מכילים מאמרים על תולדות הקהילה

⁹⁷ כך, למשל, ועד המגבית של "הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולין" ארגן מדי שנה נשף המוקדש לעיירה היהודית בפולין. באוגוסט 1941, נשלחה אל הסופר ש"י עגנון פנייה בבקשה שינאם בנשף זה; ראו: הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולין, 11.8.1941. מכתב אל ש"י עגנון, בסל"א, ארכיונים אישיים: ארכיון ש"י עגנון, 1923: 5. במאי 1944, קיים איגוד יוצאי וילנה אסיפה ליוצאי וילנה, שבה הרצו הסופרים א. א. קבק ופ. שיפמן. בין המשתתפים היו גם אברהם ברוידס וי. ברטנוב; ראו: 4.5.1944. "תל-אביב", דבר: 4.

⁹⁸ שמחה גולדין, סמסטר ב' תשס"ה (2005). השיעור היהודים בעולם הנוצרי של ימי הביניים (ממסעי הצלב ואילך), אוניברסיטת תל-אביב.

⁹⁹ יהודית תידור באומל, 1995. "לזכרון עולם": הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", עיונים בתקומת ישראל, כרך 5: 369.

¹⁰⁰ אברהם ויין, 1990. "ספרי זכרון", האנציקלופדיה של השואה (עורך: ישראל גוטמן), כרך רביעי, יד ושם וספרית פועלים: 893-894.

מראשיתה ועד לחורבנה, תוך דגש על שנות השואה: החיים בגיטאות, חיסול הקהילות והשמדת תושביהן, תנועות המרי וההתנגדות, מחנות הריכוז, מחנות העבודה ומחנות ההשמדה, יחס בני הארצות הכבושות כלפי היהודים, חסידי אומות העולם, גורלם של הפליטים והעקורים, שארית הפליטה, ההעפלה אל ארץ-ישראל ויוצאי הקהילות בארץ ובארצות התפוצה. באופן טבעי, הנצחת הקהילות בעצם ימי השואה שמה דגש על התקופה שקדמה לשואה בשל המחסור בפרטי מידע באשר למצבה של כל קהילה בזמן השואה. כל מאמר מסתיים בידיעות על אותה קהילה שהיו ידיעות עד לאותה נקודת זמן לצד הבעת התקווה שהיא לא נחרבה כליל.

הספרים והחוברות שפרסמו הסופרים העברים בארץ-ישראל במהלך השואה הן בגדר תעודות או אנדרטאות לקהילות היהודיות ומהוות "אתר של זיכרון" (lieu de memoire), מושג שטבע הפילוסוף פייר נורה).¹⁰¹ בקבצים אלה עולה נימה של סיכום בכל הנוגע לקהילות היהודיות מתוך הכרה בחורבן. פרסומים אלה מטרימים את גלי ספרי הקהילות שעתידים להופיע בעשרות או במאות לאחר השואה. רוב קטעי הסיפורת המופיעים בקבצים אלה הם סיפורים או זיכרונות אוטוביוגרפיים במוצהר או סמי-אוטוביוגרפיים המביאים זיכרונות מימי ילדותם ונעוריהם של הסופרים, בגוף ראשון בדרך-כלל. הסיפורים מתייבשים כגלעד לדמויות, לחוויות ולנופי הילדות שעיצבו את זהותם ואת ספרותם. הטקסטים הנכללים בקבצים אלה עוסקים לא רק בהיבט האנושי של מצב האוכלוסייה היהודית אלא גם בהיבט התרבותי, של אובדן העושר התרבותי של הקהילות היהודיות.

3.2.1 "חוברת פולין" ב'מאזנים' (אוגוסט 1940)

הפנמת משמעות הידיעות אודות חורבן הקהילות היהודיות הובילה, באופן טבעי ובהכרח, גם להכרה בחורבנו של המרכז התרבותי היהודי בפולין, וכתוצאה מכך **לדברי סיכום והספד על המפעלים התרבותיים** שפעלו במרכזים היהודיים. ברוך קרופניק¹⁰² כתב כבר שבועיים לאחר פרוץ המלחמה, כי בסוף שנת תרצ"ט "נחרב עם חורבן הישוב היהודי הגדול בפולין גם המרכז הספרותי העברי שבו וארשה [...]. ברור, שהספרות העברית מעכשיו ספרות ארצישראלית. אבל כנראה שעדיין לא תפסו סופרינו את הדבר."¹⁰³

סיכום קצרצר ראשון על חורבן המרכז התרבותי בפולין נערך ביוני 1940 בעיתון 'דבר' בידי בנציון בנשלום (כ"ץ) במאמרו "הספרות העברית בפולין לפני חורבנה".¹⁰⁴ מפעל הסיכום המשמעותי הראשון שערכו סופרים עברים במהלך השואה הוא "חוברת פולין" של כתב-העת 'מאזנים'. החוברת ראתה אור כמפעל משותף של אנשי-רוח ושל סופרים עברים במסגרת כתב-העת של אגודת הסופרים העברים. רוב הסופרים שהשתתפו בחוברת כתבו את החיבורים שראו אור במיוחד לגיליון זה.

¹⁰¹ ראו: פייר נורה, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום", **זמנים**, 45: 5–19.

¹⁰² **ברוך קרופניק** (לימים: קרוא) (1899–1972): סופר, עיתונאי ומתרגם. יליד טשרנצבי, פלך פודוליה. בגיל 12 פורסם לראשונה מפרי עטו בכתב-העת **השלח**. בימי מלחמת-העולם הראשונה, נדד ברחבי אירופה. לבסוף התיישב בברלין, שם היה עד לעלייתו ב-1932. חבר מערכת **הארץ** עד 1942, ומאז ועד 1962 במערכת **הבוקר**.

¹⁰³ ברוך קרופניק, 13.9.1939. "מאזן ספרותנו לתקופת השנה", **הארץ**: 3.

¹⁰⁴ בנציון בנשלום, 11.6.1940. "הספרות העברית בפולין לפני חורבנה", **דבר**: 2–3.

העבודה על החוברת החלה חודשים ספורים לאחר פרוץ המלחמה, ככל הנראה בדצמבר 1939. לפי יעקב פיכמן, מאז ההודעה על הוצאתה, היא "עוררה ענין רב בחוגי הסופרים והעסקנים".¹⁰⁵ בחוברת כסלו-טבת ת"ש של 'מאזנים' נקבע, כי חוברת פולין תהא החוברת השלישית בכרך. הווה אומר: החוברת נועדה לצאת לאור בשבת ת"ש, אך היא התעכבה עקב סגירת בית הדפוס של טברסקי¹⁰⁶ והוצאתה נדחתה מספר פעמים.¹⁰⁷ לבסוף, החוברת ראתה אור כשנה לאחר כיבוש פולין (אוגוסט 1940, תמוז-אב ת"ש). חוברת זו נדפסה בפורמט של חוברת כפולה (108 עמודים) והחוברת אחריה הייתה חוברת רגילה, שהכילה המשכים של מאמרים מ"חוברת פולין".¹⁰⁸

"חוברת פולין" היא מחווה לקיבוץ היהודי בפולין. החוברת מוקדשת רובה ככולה לעבר ולהווה של יהדות מזרח אירופה מתוך רצון למקד את תשומת הלב לתרבותה של קהילה זו ולמעגל ההשפעה שלה.

"חוברת פולין" היא ציון דרך בתהליך של הערכה מחודשת ביחסי יישוב – גולה, וזאת עוד בטרם התחילו הגרמנים בביצועו של הפתרון הסופי. הפנמת הידיעות על הפגיעה הקשה בקהילות היהודיות במהלך שנה זו וההכרה במשבר הפוקד את יהדות פולין הובילו לתגובה ספרותית בטווח זמן מיידי. המאפיין המייחד את תגובתה של "חוברת פולין" למתרחש על אדמת אירופה הוא **המרתה של התפיסה הרווחת של "שלילת הגלות" בתפיסה של המשכיות ורצף** בין התרבות היהודית במרכזים השונים ההולכים ונמחים מעל אדמת פולין ובין המרכז בארץ-ישראל. מאמרו של יוסף קלוזנר ב"חוברת פולין" אודות הספרות העברית במרכזים שונים בפולין, למשל, הסתיים כך:

"ויהא-נא התאור הקצר והחטוף של העושר התרבותי, שהכניסה היהדות הפולנית בשלושת מרכזיה העבריים – הגאליצאי, הווהליני-פודולי והווארשאי – לתוך הספרות העברית החדשה, תרומה קטנה למס-הכבוד, שאנו חייבים לקיבוץ יהודי גדול וחשוב, שכמעט כל האומה הישראלית נשענה עליו במשך דורות וכל היהדות הלאומית ניזונה מיצירותיו התרבותיות – והנה הוא חרב ומוחרב על-ידי עריצים סאדיסטיים."¹⁰⁹

החוברת מדגישה את ערכו של המרכז התרבותי בפולין בהתפתחותה של התרבות העברית בכלל, ושל הספרות העברית בפרט. לפי מחקרה של נורית גרץ, כתב-העת 'מאזנים' ייחס כבר בשנות השלושים חשיבות מכרעת לשימור העבר היהודי על כל רבדיו ולקשר עם מסורת הגולה.¹¹⁰ אין תמה, אם כך, שהאירועים של מלחמת-העולם השנייה אך הגבירו מגמה זו.

¹⁰⁵ יעקב פיכמן, 2.1.1940. מכתב אל ר' בנימין, גנזים, 99: 8221/243.

¹⁰⁶ יעקב פיכמן, 26.7.1940. מכתב אל יצחק שנברג, גנזים, 131: א-45733.

¹⁰⁷ יעקב פיכמן כתב אל צבי וויסלבסקי: "עלי להתכונן לחוב' על פולין. בידיעה על חוב' זו פרסמתי גם את שמך [הכוונה לוויסלבסקי] בין המשתתפים בה, ועליך להתכונן לכך בעוד זמן. חושב אני, שהחוב' תצליח: הבטיחו רבים וכן טובים. אני אומר לכתוב בעדה מסה בשם 'נוסח פולין'"; יעקב פיכמן, 3.1.1940. מכתב אל צבי וויסלבסקי, גנזים, 69: א-7890.

¹⁰⁸ יעקב פיכמן, 26.7.1940. מכתב אל יצחק שנברג, גנזים, 131: א-45733.

¹⁰⁹ יוסף קלוזנר, תמוז-אב ת"ש. "שלושת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג'-ד': 224.

¹¹⁰ נורית גרץ, 1988. ספרות ואידאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים, האוניברסיטה הפתוחה: 100.

החבורת מתאפיינת בריבוי מאמרים מחקריים וביצירות פרוזה רבות. היא מכילה שבעה מאמרים על תולדות יהדות פולין מאת אנשי רוח, חוקרים ידועים ודמויות מפתח ביהדות פולין, וכן תשעה סיפורים וקטעי זיכרונות מאת סופרים ילידי מזרח אירופה. מספר מועט יחסית של שירים ראו אור בחוברת זו, והם שלושה במספר. ההעדפה לז'אנרים של הפרוזה והפובליציסטיקה עשויה להיות מוסברת במגמה של כתב-העת להוות **תעודה ספרותית והיסטורית** לעבר שהיה ואיננו עוד.

בחוברת יש ייצוג לסופרים ואנשי רוח בני כל הדורות הספרותיים. השתתפו בה גם מוותיקי היישוב, וגם כאלה שמקרוב באו. כחצי מהמשתתפים, רובם מפולין, עלו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה וזמן קצר לאחריה, והם נמצאו מחוץ לתחומה של פולין זה שנים. בהם וותיקי היישוב, בני העלייה השנייה: ר' בנימין (יליד 1880, עלה ב-1907), שלמה צמח (יליד 1886, עלה ב-1904), יעקב שטיינברג (יליד 1887, עלה ב-1914) ואשר ברש (יליד 1889, עלה ב-1914). הנציגים הבולטים של העלייה השלישית והרביעית הינם: ש. שלום (יליד 1904; עלה ב-1922), ישראל כהן (יליד 1905, עלה ב-1925) ודב שטוק (יליד 1902, עלה ב-1925). מאפיין בולט בקרב המשתתפים הוא האחוז הגבוה מביניהם שעלו בעלייה החמישית: כמעט חצי מהמשתתפים בחוברת (12 מתוך 26) עלו לארץ-ישראל לאחר שנת 1933, ביניהם מרטין בובר (יליד 1878, עלה ב-1938), שמואל אבא הורודצקי (יליד 1871, עלה ב-1939) וש. י. פינלס (לימים: פנואל) (יליד 1904, עלה ב-1935). אנשי רוח אלה, שישבו במדינות מזרח ומרכז אירופה, חשו סביבם את התגברות האנטישמיות עם עליית הנאצים בגרמניה. הגיל בו עלו חצי מהמשתתפים הוא גיל מאוחר יחסית – מעל 30. רבים מהם למדו באוניברסיטאות וארשה וברלין, וחלקם אף לימדו במוסדות להשכלה גבוהה בערים הגדולות. למכלול הגורמים הללו יש השפעה, כמובן, על המשקעים התרבותיים עימם עלו לארץ-ישראל ועל יחסם כלפי הגולה.

החוברת נחלקת לחמישה מדורים, ובראשה ניצב מניפסט. במדור הראשון מובאים שבעה מאמרים שעניינם חקר היבטים היסטוריים וחברתיים של יהדות פולין. מאמרים אלה נכתבו בידי ההיסטוריונים המרכזיים בני התקופה. המדור השני מוקדש לזיכרונות מהעירות היהודיות, כאשר מיטב הסופרים יוצאי פולין כתבו סיפורים, מאמרים ורשימות המבוססים על זיכרונותיהם מילדותם בעירות. המדור השלישי של החוברת מוקדש למאמרים קצרים ולסקירות. שני המדורים הבאים בסוף החוברת הם מדורים קבועים ברחון. המדור הרביעי מכיל רשימות כלליות קצרות, ובמדור החמישי מופיעות רצניות על ספרים.

החוברת נפתחת, כאמור, במניפסט מאת יעקב פיכמן, שהיה אז עורך 'מאזנים'. במניפסט ניתן ביטוי לקושי להתמודד עם חורבן הקהילות שהתקיימו מאות בשנים. הוא הבליט כי התופעה המתרחשת בקרב יהדות פולין היא תופעה חסרת-תקדים בתולדות העולם:

“מאז הוכרז על חוברת פולין [...] עמד נחשול-השמד כמעט על כל נאות יעקב באירופה,

שיד האויב הנקמנית השיגתם, ואין בנו כח עוד לראות את כל גודל הפורענות, ואף לא למנות מספר לאבודותינו ולהספיד את חללינו. גם עם מלומד ביסורים כעמנו לא ידע עוד איבת-שטן וצמאון-נקם, שפגיעתם פגיעת כליון ללא רחמים, ללא הפסק, ללא שיור. אף בימים

השחורים ביותר בתולדותנו לא פגעה בנו מדת-הדין באכזריות כזו. בזה אחר זה, ובפרק-זמן
כה קצר, שודדו משכנות ישראל עתיקי-ימים".¹¹¹

העורך מודע לכך, שעוד קשה לבטא את החורבן במלים: "איך יסופר על הרג ושווד וענויים, שאין
ניב להם ואין נקם ושילם להם – אשר דורות על דורות יזדעזעו לשמעם ולזכרם".
אולי בשל כך נקט פיכמן מדיניות עריכה, לפיה החוברת מוקדשת כולה לעברה של יהדות
פולין. המגמה היא להיזכר ולהחיות את הפריחה של מרכזיה התרבותיים, ובהתאם לכך, אין
בפריטים שבחוברת זו ביטוי ממשי ומפורש למתרחש באותם ימים עצמם. פיכמן ציין, שמטרת
החוברת להמחיש את הרצף התרבותי שבין "שם" ל"כאן", ולהראות כיצד "נעשתה היא [פולין]
בתקופה המכרעת של תקומת האומה חניה מרכזית לספרותנו החדשה, שדה-השלחין לגידולי שירתנו
הצעירים". המניפסט מסתיים בהצהרה אופטימית, שיהדות זו עוד תזכה לתקומה.

המדור הראשון הוא כאמור **המדור ההיסטורי**. מכלול המאמרים במדור זה מייחסים ליהדות
פולין חיוניות בחיי הרוח, התרבות, הציונות והפוליטיקה ומלמדים על חלקה בהתפתחות
התרבות היהודית. את המאמרים הללו ניתן לחלק לשתי חטיבות: חטיבה אחת היא חטיבת
המאמרים המחקריים-ההיסטוריים שעניינם תולדות יהדות פולין והיבטים חברתיים של יהדות
זו. מאמרים אלה נכתבו בידי החוקרים: ב. דינבורג, ש. א. הורודצקי, שמחה אסף ומרטין בובר
ובידי יצחק גרינבוים, חבר הנהלת הסוכנות היהודית ולשעבר ממנהיגיה של יהדות פולין.
המאמרים שבחטיבה זו נועדו לשמר את זכר תולדותיה של היהדות הנחרבת. החטיבה השנייה
במדור ההיסטורי היא חטיבת המאמרים שעניינם ההיסטוריה של הספרות העברית בפולין, ובה
מאמרים מאת יוסף קלוזנר ומשה קליינמן. מגמת המאמרים הללו – להמחיש את התסיסה
התרבותית במרכזים היהודיים בפולין בימי פריחתה.

מאמרו של ב. דינבורג (לימים: דינור) על "דרכה ההיסטורית של יהדות פולין", פותח את
המדור ההיסטורי ומסביר את תהליך הלאומיות שעברה יהדות פולין. המאמר "ראשיתה של
החסידות" מאת מרטין בובר עוסק אף הוא בהווי החיים היהודי בפולין ומסביר את עלייתה של
החסידות בקרבה. מאמרו של שמואל אבא הורודצקי,¹¹² "היהדות הפולנית", עוסק בצמיחתה
של היהדות הרבנית בפולין במאות ה-15 עד ה-17 ובהפיכתה של פולין לאחד מן המרכזים
הדתיים היהודיים המשפיעים ביותר על התפוצות. המאמר "החיים הפנימיים של יהודי פולין
(לפני תקופת ההשכלה)" מאת ההיסטוריון שמחה אסף¹¹³ עוסק בפרק הזמן שמן ראשית
התפתחותו של המרכז היהודי בפולין לאחר גירוש ספרד ועד גזירות ת"ח-ת"ט, מן הזווית של
סדרי החיים בקהילות היהודיות ברחבי פולין ודרכי הארגון שלהן. אסף סיים את מאמרו
באנאלוגיה בין הימים של המלחמה העולמית הנוכחית לבין הימים של גזירות ת"ח-ת"ט.

¹¹¹ יעקב פיכמן, תמוז-אב ת"ש. ללא כותרת, **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'ד' (נ"ט-ס'): 161–162.

¹¹² **שמואל אבא הורודצקי (1871–1957)**: יליד מאלין, פלך קיוב. ב-1907 עזב את רוסיה והתיישב בברלין. ב-1912
יצא לשווייץ וסיים לימודיו באוניברסיטת ברן. עם קבלת תארו האקדמי ב-1912 חזר לברלין וישב בה עד 1915.
בשנים 1915–1939 חי בשווייץ וחזר לברלין וישב בה עד עלייתו ארצה באביב 1939.

¹¹³ **שמחה אסף (1889–1953)**: יליד ליובן, פלך מינסק. עלה ב-1921. עם הקמת המכון למדעי-היהדות באוניברסיטה
העברית בירושלים (1925) הוזמן כמרצה על תקופת הגאונים.

התפיסה של אסף היא שהמשבר הנוכחי בקרב היהדות הפולנית הוא אירוע בתוך רצף הקטסטרופות מהן סבל העם היהודי לאורך ההיסטוריה. מדבריו עולה נימה של תקווה ליהדות זו, שתצליח כמו בעבר להתאושש לאחר המהלומה שניחתה עליה. באופן חריג, הוא ניצל את הבמה על-מנת לקרוא ליישוב לפעול למען האחים שבפולין:

"והנה הגיעו שוב ימים נוראים לקיבוץ יהודי מעולה וחשוב זה. קפואים ומאובנים אנו עומדים לנוכח האסון האיום. [...] אובדי עצות אנו עומדים על דם אחינו אלה, משתאים ומחרישים לדעת מה יעשה להם. על העם כולו להתאושש ולגשת לפעולת העזרה מתוך אמונה שכנסת ישראל בפולין, שנלחמה על קיומה מאות בשנים בעוז ובגבורה, יקום בה הרוח להתגבר גם הפעם על כל התלאות שהקיפוחה, ועוד תמלא תפקידים גדולים וחשובים בתולדות עמנו."¹¹⁴

יצחק גרינבוים פרסם בחוברות הקודמות של 'מאזנים' באותה שנה מאמר בהמשכים שכותרתו "על חרבן יהדות פולין".¹¹⁵ המאמר שפרסם ב"חברת פולין" תחת הכותרת "ערכו ההיסטורי של המרכז היהודי בפולין" הוא כעין המשך לאותם מאמרים, כהערכה היסטורית של יהדות פולין. לגישתו, ערכה של יהדות זו נובע מן הניסיון שנעשה בה להעמיד את חייה על יסודות לאומיים ולהתגבר על הטמיעה שארבה לה.

החטיבה העוסקת בתולדות הספרות העברית בפולין נפתחה במאמרו של יוסף קלוזנר, "שלושת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה". המאמר עוסק במרכז הגליצאי, במרכז הפודולי-והליני ובמרכז הוורשאי. קלוזנר שהה בווארשה בין השנים 1902–1907 וערך שם יחד עם ח. נ. ביאליק את כתב-העת 'השלח' בשנים 1903–1904. מאמרו בוחן את תרומתו של כל אחד משלושת המרכזים הללו לתרבות העברית החדשה: המרכז הגליצאי קירב את השירה העברית אל השירה האירופית, ובו נסללה הדרך לביקורת חריפה כלפי החברה היהודית בפובליציסטיקה ובסאטירה. המרכז הוהליני-פודולי הצטיין בעממיותו. לפי קלוזנר, המרכז הוורשאי החל להשפיע על הספרות העברית רק עם כניסתו של נחום סוקולוב לעבוד ב'הצפירה' ב-1879, אז החלו מתרכזים סופרים עברים סביב כתב-העת, ווארשה הלכה ונהייתה מרכז ספרותי חשוב. נוסדו בה כתבי-עת כדוגמת 'האסיף' בעריכתו של סוקולוב ו'כנסת ישראל' בעריכתו של שאול פנחס רבינוביץ. על הבמה עלו הסופרים דוד פרישמן וי"ל פרץ. בשנת 1891 ייסד בן-אביגדור את הספרייה "ספרי אגורה". בשנת 1893 נוסדה הוצאת "אחיאסף" בידי אחד העם. זאת ועוד, המרכז הוורשאי עשה לעיקר את הכנסת המסורות הספרותיות האירופיות לתוך הספרות העברית. החידושים של המרכז הוורשאי הובילו לעלייתה של השפה, הספרות והתרבות העברית. בדומה לשמחה אסף, גם קלוזנר חתם את מאמרו בנימה אקטואלית, אך הטון המשתמע מדבריו הינו פסימי יותר. הוא העלה את השאלות: "היהודים הפולניים, המעונים,

¹¹⁴ שמחה אסף, תמוז-אב ת"ש. "החיים הפנימיים של יהודי פולין (לפני תקופת ההשכלה)", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג-ד' (ני"ט-ס'): 199.

¹¹⁵ יצחק גרינבוים, שבט ת"ש. "על חרבן יהדות פולין", מאזנים, כרך י', חוברת ב-ג' (ני"ג-ני"ד): 161–168, והמשכו: אדר א' ת"ש. מאזנים, כרך י', חוברת ד' (ני"ה): 381–389.

הנרדפים [...] המומתים בידי תליינים והמתים מתוך רעב ועבודת-פרך, [...] האיך יקומו הם לתחייה? איך ישובו הם אל מצבם הקודם? – רק אלוהים הוא היודע!"¹¹⁶

עורך השבועון 'העולם', משה קליינמן, כתב במאמר "גליציה מלפני שלשים וחמש שנים: פרקי זכרונות"¹¹⁷ את זיכרונותיו מגליציה כמרכז תרבות יהודי בתחילת המאה. הזיכרונות מתחילים בימי מלחמת רוסיה-יפן (1904), אז נקלע לשם קליינמן כשהתכוון לשהות שם קצרה כתחנת ביניים. לבסוף, מצא עצמו מתגורר שם שלוש שנים וחצי. מאמרו מדגיש את החיוניות שבמרכז התרבות היהודי בגליציה, ומהווה תעודה לחיים הספרותיים הענפים שהתנהלו שם בסוף המאה ה-19 ובראשיתה של המאה ה-20. כאשר קליינמן הגיע ללבוב, הוא מצא בה שלושה עיתונים יהודיים שפעלו בה באותה עת.¹¹⁸ הוא הופתע לגלות כי פועל בה מעין חוג ספרותי יהודי, והתקרב אל עורכי ה'טאגבלאט'. להפתעתו הרבה, הוא מצא כי ג. שופמן משתייך לאותו חוג. במהרה, הצטרף קליינמן אל שורות העיתון, ולאחר שהעיתון נקלע למשבר, הקים קליינמן עיתון יומי בשם 'היום'. העיתון לא האריך ימים, אך בימיו הקצרים הצליח למשוך אליו את הסופרים ג. שופמן, מ. י. ברדיצ'בסקי וסופרים נוספים. במאמר הוא מספר, כי פגש בלבוב סופרים עברים כש. י. עגנון, אשר ברש, דב קמחי, ר' בנימין, וכן סופרים שישבו בה רק לפרק זמן קצר – אשר ביילין, י. ח. ברנר, שלום עליכם וי. ד. ברקוביץ. למאמר זה של קליינמן נדפס המשך בשני חלקים בחוברות 'מאזנים' כשנה לאחר "חוברת פולין".¹¹⁹

המדור השני של החוברת, הוא **המדור הספרותי**, מכיל תשעה סיפורים ורשימות וכן שלושה שירים פרי עטם של סופרים יוצאי פולין וסביבותיה, בהם גם סיפורים על עיירות שבמזרח פולין שהיו אותה עת תחת הכיבוש הסובייטי.¹²⁰ היהודים בברית-המועצות היו מנותקים מן העולם המערבי, והמשטר אשר עליהם כל פעילות תרבותית בעלת צביון יהודי. נפילת האוכלוסייה היהודית במזרח פולין לידי משטר האימים הסובייטי היוותה איום על המשך קיומה של תרבות יהודית בקרב קהילות אלו, והיא נתפסה על-ידי רוב האוכלוסייה ביישוב היהודי כאסון.¹²¹ מרכז הכובד של החוברת הם הזיכרונות – בין אם אלה מובאים במסגרת רשימה או כסיפור. במדור זה פרסמו מזיכרונותיהם הסופרים ר' בנימין, ש. שלום, יעקב שטיינברג, יעקב פיכמן, ישראל כהן וא. ז. אשכולי. העורך יעקב פיכמן כתב גם אל ש. י. עגנון בבקשה שיכתוב על בוצ'אץ' עבור החוברת: "לא דוקא ספור, כי אם קטע אוטוביוגרפי, משהו מפגישותיך הראשונות עם אישים

¹¹⁶ יוסף קלויזנר, תמוז-אב ת"ש. "שלושת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג-ד': 224.

¹¹⁷ משה קליינמן, תמוז-אב ת"ש. "גליציה מלפני שלשים וחמש שנים: פרקי זכרונות", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג-ד' (ני"ט-ס'): 240-224.

¹¹⁸ השבועון **קול מחזיקי הדת**, העיתון בשפה הגרמנית **זראהאביטשער אידישע צייטונג** והעיתון היומי בשפה היידיית ה**טאגבלאט**.

¹¹⁹ מ. קליינמן, סיון-תמוז תש"א. "גליציה לפני שלושים וחמש שנה", מאזנים, כרך י"ג, חוברת א-ב' (ס"ט-ע'): 32-41; מ. קליינמן, תשרי-חשוון תש"ב. "גליציה לפני שלושים שנה (סוף)", מאזנים, כרך י"ג, חוברת ה-ו' (ע"ג-ע"ד): 355-349.

¹²⁰ על הקשר שבין הסופרים העברים לברית-המועצות ראו לעיל, בסעיף 2.2.4: הסופרים והקהילה היהודית בברית-המועצות.

¹²¹ כך, למשל, ממחישים דבריו של א. הרטגלס בפתח החוברת **שואת יהודי פולין** (ת"ש) שהדאגה ליהדות פולין לא הייתה מוגבלת לגבי אזור הכיבוש הנאצי בלבד, כי אם גם לגבי אזור הכיבוש הסובייטי: "יהדות פולין בת שלשת המיליונים וחצי הולכת וגוועת בשני שטחי הכיבוש, ואם המלחמה לא תגמר בעוד מועד, אם לא יתרחש איזה נס, – כי אז יש על אדמתה של מדינת פולין רק בית-עלמין יהודי גדול."

רפרזנטטיביים – אולי קטע קטן בשם 'בוצץ' שיהיה בו מאפיה האינטימי של עיר מולדתך, של נופה העליון.¹²² אולם עגנון לא נענה. פיכמן פנה אליו שוב מאוחר יותר וכתב: "לא השלמתי עם הרעיון, שמקומך יפקד בחוברת על פולין – אתה שגלית לי בהרבה מושג זה. החוב' תצא באדר (א' או ב'), ואני חוזר ומבקש ממך לתת משהו לחוברת זו (דף זכרון אחד מימי הילדות)".¹²³

ר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן) פרסם בחוברת זו את זיכרונותיו מעיירת מולדתו בסיפור התיעודי-האוטוביוגרפי "זבורוב, עיר מולדתי (פתיחה לספר)".¹²⁴ "ילדות בגולה" מאת ש. שלום (שלום יוסף שפירא)¹²⁵ הוא אוסף של זיכרונות קטועים מהילדות בעיירה היהודית והוא מורכב מאוסף של 21 קטעי פרוזה קצרצרים (בין 3 ל-13 שורות כל אחד), הממוספרים ומופיעים בזה אחר זה, באופן אסוציאטיבי, ולעיתים ללא סדר ברור. הקטעים הם כעין מכתמים, קטעי זיכרונות שנרשמו בזיכרונו של המחבר כילד בגולה. ש. שלום היה נכדו של האדמו"ר מדרוהביץ' ר' חיים מאיר יחיאל שפירא ובנו של האדמו"ר והצייר אברהם יעקב שפירא. ימי נעוריו עברו עליו בחצרות האדמו"רים מצד אביו ואמו. סיפור בעל אופי אוטוביוגרפי (ח') מספר על הנסיעה ברכבת מביתו של סב אחד – הרב בגליציה – אל הסב האחר, אביה של האם, הרבי שבפולין דרוסיה. במהלך הנסיעה ברכבת, נכנס אדם ודרש: "פספורט! מתחיל יהודי מגמגם, מראה דבר מה. אגרוף מתנגש בעינו. אשה צווחת. מתחיל היהודי מתחנן. נכנסים שוטרים מלוא הקרון, עורכים אנדרלמוסיה, מקימים רעש. משנסתלקו נשאר מקום אחד פנוי, זה מקומו של היהודי שגימגם והתחנן ועתה – איננו..."¹²⁶ הסיפורים האחרונים ("ד-כ"א) נסובים סביב נדידת משפחתו של הדובר בימי מלחמת-העולם הראשונה. משפרצה המלחמה, ברחו המשפחה כולה דרך יערות וברכת. הילד שואל עצמו, אם הם בדרך לארץ-ישראל, "שם קמים כולם לתחיית המתים. שם יש כרמל ויש ירדן ויש יהודים שבוצרים ענבים. ושמש מאירה על פניהם של אותם יהודים. כך ראה אותם בסרט הראינוע שהציגו בביתם, הסרט היחידי שראהו בחייו" (י"ט). המאפיין את מכלול הטקסטים הללו הוא ההתפכחות מן התום הילדותי על רקע האנטישמיות ועל רקע התמורות שחלו בעולם.

ארבע רשימות נוספות מוקדשות לדיון בעיר או בעיירה יהודית ספציפית: יעקב שטיינברג ויעקב פיכמן כתבו על וארשה, ישראל כהן – על בוצ'אץ' וא. ז. אשכולי – על לודז'. כל אחד מן הסופרים הללו ניסה להעביר לקוראים משהו מסוד קסמו של המקום שממנו בא.

הרשימה "נוסח פולין (פתיחה למסה)" מאת יעקב פיכמן מספרת על ימי שהותו של פיכמן בווארשה במפנה המאה. פיכמן הגיע לווארשה בשנת 1903 על-מנת לנסות את מזלו שם. בווארשה, פגש את הסופרים שטיינברג, שניאור, נומברג, אש, רייזין ועוד. הרוח הבוהמיינית והאקלים המערבי והמודרני הם שמשכו אותו לווארשה: "הלב היה מכוון כאן בעצם לא כלפי

¹²² יעקב פיכמן, ג' טבת ת"ש [15.12.1939]. מכתב אל ש"י עגנון, בסל"א, ארכיונים אישיים: ארכיון ש"י עגנון, 5: 1412; ההדגשות במקור.

¹²³ יעקב פיכמן, [2.1.1940]. מכתב אל ש"י עגנון, בסל"א, ארכיונים אישיים: ארכיון ש"י עגנון, 5: 1412; ההדגשות במקור.

¹²⁴ ראו בהרחבה לעיל, בסעיף 3.1.2: סיפורת אוטוביוגרפית על הגולה.

¹²⁵ חלק מהקטעים נדפס שוב: ש. שלום, 26.12.1941. "ילדות בגולה", דבר: 3; שם נכתב, בשולי היצירה: "מתוך ספר הסיפורים 'היד השניה' המופיע בקרוב בהוצאת 'גזית'". בשנתון **תו שין גימל** ראתה אור רשימה אוטוביוגרפית מאת ש. שלום שתיארה את ימי הנדודים שלו עם משפחתו מאז פרוץ מלחמת-העולם השנייה ועד עלייתם ארצה; ש. שלום, תשי"ד. "בדרכי ציון (פרק זכרונות)", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 26-43.

¹²⁶ ש. שלום, תמוז-אב ת"ש. "ילדות בגולה (פרק)", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (ני"ט-ס'): 262.

אישים מסויימים, כי אם כלפי העיר עצמה – עירה של הספרות העברית הצעירה, מקום 'תושיה' ו'אחיאסף', 'הצופה' ו'הצפירה'.¹²⁷ לדידו, פולין שימשה היסוד המשחרר בספרות העברית הצעירה. הרשימה "וורשה" מאת יעקב שטיינברג¹²⁸ עוסקת בסוד משיכתם של יהודים צעירים מרוסיה ומאוקראינה אל וורשה. אף הוא, כפיכמו, מייחס לעיר וורשה כוח מעין-מיסטי, כוח שגרם להתעוררות בקרב היהודים שישבו בה: "דבר חדש נתן את אותותיו בכל יהודי וורשה, וביהודיה אשר מוהלין וליטא ביחוד: מעין התגלות השכל הבוחן, מבט הסובל בחוג ראיתו גם פְּדָל תערובת של גורל. יהודים עבשים באחדותם יכלו להגיע לידי חדוש זה רק בוורשה, העיר אשר נפשה התנוודה בסתר בין מלכות ומלכות וימי הבינים האלה השלימו, כביכול, את הכרתה".

העיר בוצ'אץ' שבגליציה המזרחית היא מושא רשימתו של ישראל כהן,¹²⁹ "באספקלריה של עיר אחת". כהן סקר את תולדות העיר, וגם תיאר את מראה העיר. הוא התעכב בתיאורו על האווירה בבית המדרש הישן, שם נהג עגנון (יליד העיר) לבלות. בבית המדרש הייתה ספרייה מפוארת ובה נאצרו ספרי מחקר ופילוסופיה מכל התקופות, ספרי דקדוק, מילונים ואף כתבי-יד יקרי המציאות. לפי כהן, העיר הייתה אפופה מסתורין וחלומות. העיר הסמוך לבוצ'אץ' הילך קסמים על המטיילים בו, ולאורך ההיסטוריה של העיר היו נפגשות בו חברות שונות: חסידים, מתנגדים, משכילים, אנרכיסטים, סוציאליסטים, ציונים ואף חברי "השומר הצעיר": "כאן הושרו פזמוני עם, שירי תחיה וניגוני חסידים נוגים ועלזים ונטעי נעמנים ניטעו בנשמה היהודית הצעירה".¹³⁰ בסיום המאמר, כהן כתב את תרומתה של בוצ'אץ' לתרבות העברית וציין את בני העיר שהטביעו את חותמם על התרבות העברית, ביניהם: ש. י. עגנון, איצי פרנהוף ופרופ' דוד צבי מילר. כהן חתם את מאמרו, כמו כותבים אחרים, בהתייחסות אקטואלית למצבה של העיר באותה עת תחת הכיבוש הסובייטי: "אמנם שקיעתה התחילה זה שנים, הנוער יצא מתוכה, האברכים העורגים הזדקנו. אולם כוחות רוח רבים היו גנוזים עדיין בתוכה, שהיה בהם כדי לפרנס דורות. עתה באו אלה המשימים עצמם גואלים, וספק הוא אם תהיה לה לבוצ'אץ' עליה מהם. תהא נחמתנו בכך, שמקצת מתורת בית מדרשה עלתה לא"י והיא מתקיימת בבניה ובני-בניה!"¹³¹

א. ז. אשכולי תיאר את מעמדה של לודז'¹³² בקרב יהדות פולין ואת סתירותיה הפנימיות כך: "עיר ראשונה לחסידות בכל פולין. עיר ראשונה לציונות בכל פולין. עיר ראשונה לסוציאליזם בכל פולין. עיר ראשונה ללימוד התורה בכל פולין. עיר ראשונה לחינוך העברי בכל פולין. עיר ראשונה לעושר יהודי בכל פולין. עיר ראשונה לעוני בכל פולין."¹³³ יהדות לודז' תוארה כתוססת, כמלאת חיים, כבעלת חיי תרבות ענפים, "כאמריקה נעשתה לודז'".¹³⁴ זרמים שונים ביהדות התקיימו בה זה לצד זה, בצבעים, בלשונות, במנהגים ובתלבושות שונים מן הקצה אל הקצה. אשכולי סיפר

¹²⁷ יעקב פיכמן, תמוז-אב ת"ש. "נוסח פולין (פתיחה למסה)", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג' ד' (נ"ט-ס'): 301.

¹²⁸ יעקב שטיינברג (1887-1947): יליד אוקראינה. למד באוניברסיטאות ברן ולוצרן. עלה ב-1914.

¹²⁹ ישראל כהן (1905-1986): יליד אולשקובצה, גליציה. עלה ב-1925. חבר מערכת הפועל הצעיר מ-1934.

¹³⁰ ישראל כהן, תמוז-אב ת"ש. "באספקלריה של עיר אחת", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג' ד' (נ"ט-ס'): 269.

¹³¹ שם: 270.

¹³² לימים, הוציא לאור א. ז. אשכולי את ספר הזכרון לקהילת לודז': אהרן זאב אשכולי, 1948. קהילת לודז':

תולדות עיר ואם בישראל, המחלקה לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית.

¹³³ א. ז. אשכולי, תמוז-אב ת"ש. "שרטוטי לודז'", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג' ד' (נ"ט-ס'): 282.

¹³⁴ שם: 283.

על אחת הדמויות הבולטות בלודז', יהודי שנחשב מלך התעשייה בפולין עד לשנת 1939. הוא התנכר אל עמו בעוד שהתעשר בכסף ובבתים, העביר בתי-חרושת גדולים לרשותו והשתלט על העיר. בזקנתו, הוא חזר בתשובה והחל לתרום לקהילה היהודית. מלכות פולין לקחה ממנו את כל נכסיו, עד שהעיר נכבשה בידי הצבא הנאצי, והוא נלקח אל הגיטו. המחבר מסיים את הרשימה בנימה אקטואלית על גורל העיר: "אימתי היה כל זה? אימתי עמדו התמונות האלה עוד בחיותן? תמול, רק תמול, ואולם, בשעה שבא החתף על עיר ואם בישראל, כבר לא היה בה אלא צל, צל שנשאר תועה אחרי מה שהיה ולא ישוב להיות."

לאחר צאת "חוברת פולין", המשיך כתב-העת 'מאזנים' במגמה של פרסום מאמרים על ערים ועיירות שחרבו בימות המלחמה. ברוך קרופניק פרסם את המאמר "ברדיטשוב שחרבה (הספד על עיר)".¹³⁵ המאמר מכיל את זיכרונותיו של הסופר, והוא עורך בו השוואה בין ברדיטשוב ובין העיר העברית תל-אביב.

רשימה יוצאת דופן במדור הספרותי של "חוברת פולין" היא הרשימה "אנו הולכים לוילנא" מאת בנציון בנשלוס (כ"ץ).¹³⁶ זוהי עדות על בריחתו מווארשה דרך לבוב במסעו עם משפחתו לארץ-ישראל, ומתארת את פולין של אותם ימים בגוף ראשון בעיניו של פליט.

בצד הזיכרונות, יש בחוברת גם קומץ שירים, שראוי להעניק להם תשומת לב. שניים מתוך שלושת השירים שנדפסו בחוברת נותנים ביטוי לחווייתם של אלה היושבים ממרחק וצופים במתרחש בעיירות המולדת מתוך תחושה של חוסר-אונים. דוד רוקח, יליד לבוב, היה צעיר המשתתפים בחוברת. שירו "ימים" מתאר את תחושתו לאחר כיבוש עירו בידי הצבא הנאצי. הדובר מונה את הימים למן כיבוש עירו ובית הולדתו ומתאר את תחושת היגון שמילאה אותו.¹³⁷ השיר "בני גיליי" מאת פינחס לנדר, יליד רופשיץ שבגליציה, מתאר את החווייה הדורית (השיר נוקט במכוון בלשון "מדברים") של הצעירים שעלו לארץ-ישראל והשאירו את משפחותיהם מאחור. הצעירים הללו, שכעת היו כבר בעלי משפחות משל עצמם, סבלו מסייטם על בית אביהם. בסייטם אלה, הם שמעו רעם תותחים וראו מראות של דם נשפך. אותם צעירים זוכרים את נתיב בריחתם בצעירותם מעיר המולדת אל ארץ-ישראל. סיום השיר הוא טראגי: אין דרך חזרה אל בית אבא, שהרי הדרך אותה עשו מ"שם" ל"כאן" חסומה כעת בפניהם: "עֲתָה אֵיךְ נוֹכַל אֶל בֵּיתְנוּ הַגֵּיעַ. / וְהוּא הֵן רְחוֹק וְאֵין הֶרֶף עוֹד. / בְּרִטְט צָפוֹן נִסְתַּכַּל בְּרִקְיעַ / מוֹפֵת אִם יִתְגַּל אוֹתוֹ." כעת, כל מה שנותר לדובר ולבני דורו, הוא לחכות לאות מ"שם" ולצפות לגאולה: "וּמִוֹל תְּבַעֲרָה שְׁלֹפְתָהּ אֶת הַחֹלֶד / נִצְבְּנוּ כּוֹשְׁלִים, נוֹחֵל וְנִדּוּם; / וְעוֹד נִצְפָה: / כְּבֹאֲנוּ הַפְּלֵא / כְּתָם לֵיל אֶדָם."¹³⁸ השיר השלישי נכתב במקור בשפת יידיש על-ידי אברהם רייזן ותורגם על-ידי א. גרינשפן. רייזן היה יליד קוידנוב בפלך מינסק ועמד במרכז חבורת סופרי היידיש בווארשה.

¹³⁵ ברוך קרופניק, אב תש"א. "ברדיטשוב שחרבה (הספד על עיר)", מאזנים, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 133–135.

¹³⁶ ראו על עדותו של בנשלוס בהרחבה לעיל, בסעיף 1.1.2: התגובה למצבם של הפליטים היהודים.

¹³⁷ דוד רוקח, תמוז-אב ת"ש. "ימים", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 288–289; ראו על השיר בהרחבה לעיל, בסעיף 1.3: מבשרם מרחוק: האבל של הסופרים העברים בארץ-ישראל על אובדן בני משפחותיהם.

¹³⁸ פינחס לנדר, תמוז-אב ת"ש. "בני גיליי", מאזנים, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 298–300.

השיר מספר על יהודי החי בעוני, במרתף טחוב ברחוב סמוצי'א.¹³⁹ הווייתו וקיומו נשענים על היכולת לסחור, והוא מתפרנס מכך בדוחק רב.¹⁴⁰

במדור השלישי סקר ש. י. פינלס את התקופה האחרונה ביצירה העברית. מאמר זה הוא הפריט היחיד בחוברת העוסק במישרין בשנים האחרונות של יהדות פולין, ומתאר את הידלדלות הפעילות הציבורית והספרותית במרכז זה. טענתו היא, שהמצב המדיני והכלכלי החמור השתיקו בקרב יהודי פולין את הרצון ליצור, ואותו שיתוק פגע ביצירה הספרותית העברית, ובעיקר בתחום הפרוזה. הוא עוסק בסופר צ. ז. ויינברג, במשורר יעקב כהן שעלה לארץ-ישראל ב-1934, וכן במשוררים מתתיהו שוהם וברל פומרנץ. על ברל פומרנץ כתב עם סיום הרשימה: "היזכה, שבוי-נכר, להעביר את 'ארץ-הצבי', הגנוזה בדמו, לארץ-ישראל הגיאוגרפית?"¹⁴¹ הקורא ממרחק השנים יודע, שתקוותו של המחבר לא נתגשמה, וברל פומרנץ נספה בשואה.

המדור הרביעי, שכותרתו "רשימות", מוקדש לעניינים שוטפים של אקטואליה ותרבות. במסגרתו מופיע הטור הקבוע "משהו" מאת ר' בנימין. טור זה מכיל את תגובותיו על אירועים ועניינים אקטואליים שונים. הוא פותח את דבריו ב"מעט התנצלות", ובה הוא מסביר את חוסר השתתפותו בחוברות האחרונות של כתב-העת 'מאזנים'. ההסבר נעוץ במשבר שחוה בעקבות מצוקות השעה: "כלום ניתן לבאר מה שגרם לכך? המצב, שנויים עצומים שהתרחשו בעולם. מעין רעש אדמה. האי-יש מן הצורך לעת כזאת להתבודד מעט ולשוב מחדש את החשבון הישן?"¹⁴² כמו כן, מופיעים במדור זה הרצאתו של שלמה צמח על חיים נחמן ביאליק ששודרה ברדיו וטורו הקבוע של יעקב פיכמן "בשולי-היריעה", ובה התייחסות לאנטישמיות בצרפת. לפי פיכמן, בנפול צרפת בידי הכובש הנאצי "כל הנחשים יצאו ממאורותיהם, והם מריקים עתה את הרעל שנאסף בין שניהם הרקובות מימי דרייפוס ואילך."¹⁴³

המדור החמישי מכיל שלוש ביקורות על ספרים: זו של שלום קרמר על הספר 'וילאות' לדב חומסקי וביקורת מאת יוסף סערונני על 'בצל הדורות' מאת אברהם נחתומי.¹⁴⁴ הרשימה השלישית היא ביקורתו של עמנואל בן-גריון על 'דברי ימי עם עולם' לשמעון דובנוב עם צאת כרך המילואים למפעל רחב-היקף זה. ביקורתו שמה דגש על חוסר-האיזון הניכר, בעיניו של המבקר, בין המרכז היהודי בגרמניה לבין המרכז היהודי בארץ-ישראל "כשפרשת תל-חי מובאה במשפט קצר, בעוד שהפרעות שהרוזן הילדורף ערך אותן בקורפירסטנדאם שבברלין בסתיו 1931 [...] מפורשות ומפורטות בה."¹⁴⁵

¹³⁹ רחוב סמוצי'א הוא אחד הרחובות בגטו היהודי בווארשה.

¹⁴⁰ אברהם רייזן, תמוז-אב ת"ש. "סחר-סחר!", עברית: א. גרינשפאן, **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 300.

¹⁴¹ ש. י. פינלס, תמוז-אב ת"ש. "התקופה האחרונה ביצירה העברית", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 316.

¹⁴² ר' בנימין, תמוז-אב ת"ש. "משהו", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 320.

¹⁴³ יעקב פיכמן [בחתומת: פלאי], תמוז-אב ת"ש. "בשולי-היריעה", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 327.

¹⁴⁴ ראו ביקורתו בהרחבה לעיל, בסעיף 3.1.2.1: 'בצל הדורות' מאת אברהם נחתומי (מאי 1940).

¹⁴⁵ עמנואל בן-גריון, תמוז-אב ת"ש. "עם סיומם של ידברי ימי עם עולם", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 333.

כאמור בפתח הדברים, "חוברת פולין" היא אתר של זיכרון לפולין כמרכז של תרבות יהודית. מחקרים, רשימות, זיכרונות, סיפורים ושירים פרי עטם של אנשי רוח בני דורות שונים הוקדשו לה, וכל אלה מייצגים מגוון של נקודות מבט. יחד, הם מהווים תעודה רחבת-היקף בעל ערך היסטוריוגרפי על תולדות יהדות פולין, ועל חשיבותה בצמיחתה של הספרות העברית בארץ-ישראל.

לאחר הופעת "חוברת פולין", פנה מ. גרדון אל יצחק גרינבוים בהצעה להקים ספרייה קטנה של מונוגרפיות על קהילות שונות. הוא ביקר את "חוברת פולין" וטען שניסיון זה, בפרט בחלקו הפובליציסטי, "משמש ביטוי לא להיאבקתה של יהדות פולניה לחיים עצמיים, בפרט בתקופה האחרונה, ולא לגילוי כוחות היצירה שלה שנתבלטו בה בשנים האחרונות, ולא לבעיות הקשר בינה לבין ארץ-ישראל הנבנית."¹⁴⁶ בעקבות כך, הוא הציע להוציא סדרה של ספרים בני 160–200 עמודים כל אחד, כאשר על קהילה יכתוב מומחה וכל ספר יכלול את הפרקים הבאים: הקדמה; תולדות היהודים באותה ארץ; מקומם בחיים הכלכליים, הפוליטיים, התרבותיים והחברתיים של הארץ; ארגונה והרכבה של הקהילה היהודית; התנועה הציונית באותה תפוצה וקשריה עם ארץ-ישראל. בסוף הספרים יובאו מפות ותמונות.

3.2.2. 'בְּסֵרְבִיָּה' (מרס 1941)

הקובץ 'בסרביה' הופיע בחודש מרס 1941 בהוצאת חוג עולים מבסרביה.¹⁴⁷ עורך הקובץ היה חיים שורר, ויעקב פיכמן היה עורך קטעי-הספרות. העבודה על הקובץ החלה מספר חודשים קודם לכן, ובאוקטובר 1940 פנה חוג יוצאי בסרביה אל "מוסד ביאליק" בבקשה לסיוע בהוצאת הספר.¹⁴⁸ פרקים מהקובץ הופיעו בעיתון היומי 'אמר' במקביל ליציאת הספר.¹⁴⁹ בסרביה היא חבל ארץ שבין הפרוט והדניסטר. בחבל זה נמצאת קישינב, העיר בה התרחשו בשנת 1903 הפרעות שבעקבותיהן כתב ח. נ. ביאליק את שירו הידוע "בעיר ההרגה". בין שתי מלחמות-העולם, הייתה בסרביה חלק מרומניה, ובשנת 1939 חיו בה כ-205,000 יהודים. לאחר חתימת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב וימים אחדים לפני פרוץ מלחמת-העולם השנייה הגישה ברית-המועצות אולטימטום לרומניה ותבעה את יציאתה מבסרביה ומחלק מבוקובינה. רומניה נאלצה לצאת, והשטחים סופחו אל ברית-המועצות. לאחר נסיגת הצבא הרומני מבסרביה ביוני 1940, הואשמו היהודים כי קיבלו את הצבא האדום הנכנס כמשחרר וכן הואשמו באהדה לקומוניזם ובהיותם יסוד עוין לרומניה, מה שהביא לפרעות קשות בקהילות היהודיות.¹⁵⁰ הקובץ 'בסרביה' יצא עוד כאשר חבל בסרביה היה חלק מברית-המועצות, בטרם "מבצע ברברוסה" (יוני 1941), ועל רקע ידיעות על פגיעה קשה ופוגרומים ביהודים בשטחי רומניה

¹⁴⁶ מ. גרדון, 2.9.1940. מכתב אל י. גרינבוים, אצ"מ: S46/317.

¹⁴⁷ 2.3.1941. "בסרביה" [פרסומת], דבר: 3; ובהארץ מתאריך 1.4.1941. הופיעה מודעה על יציאתו של הקובץ לאור. ¹⁴⁸ בקשה זו נדחתה: "המועצה דוחה את בקשת קבוצת יוצאי בסרביה לתמך בהוצאת הקובץ שהיא עומדת להוציא." ראו: 27.10.1940, 28.10.1940. החלטות המועצה הספרותית שהתקיימה בתל-אביב ב"בית ביאליק", גנזים, 25: 23079/4.

¹⁴⁹ ח. שורר, 5.2.1941. "בסאראביה וארץ-ישראל", אמר: 2; יעקב פיכמן, 2.4.1941. "בסרביה בספרות העברית", אמר: 2.

¹⁵⁰ על-פי הערך "בסרביה" באתר "יד ושם".

שסופחו אל ברית-המועצות. הסופרים העברים יוצאי בסרביה, שישבו בארץ-ישראל, הבינו כי המרכז היהודי בבסרביה, שהיה כור מחצבתם, עומד בפני סכנת חורבן.

המשתתפים בקובץ הם כולם ילידי בסרביה או כאלה שישבו ופעלו בה. עורך הקובץ, חיים שורר (1895–1968), היה יליד אובודובקה שבפלך פודוליה. הוא עלה ב-1913, מ-1922 היה חבר מערכת 'הפועל הצעיר', ומ-1936 חבר במערכת 'דבר'. הוא שירת בצבא הבריטי בין השנים 1942–1944. לימים, היה לעורך-שותף ב'דבר' (1949–1953)¹⁵¹ ואחר-כך לעורך יחיד (1954–1966). המשורר והעורך יעקב פיכמן (1881–1958), עורך מדור הספרות, הוא יליד בלצ'י בבסרביה. התחנך בקייסניב, ושם גם לימד. ישב בארץ-ישראל משנת 1919.

ניתן לראות ב'בסרביה' **דגם מקדים לספרי הזיכרון לקהילות שהחלו לצאת עם תום השואה**. במובן מסוים, ישנם קווי דמיון בין הקובץ 'בסרביה' ובין "חוברת פולין" שיצאה בעריכת יעקב פיכמן כחצי שנה קודם לכן. ניתן להעריך, כי ניסיונו של פיכמן בעריכת "חוברת פולין" תרם לגיבוש הרעיון של הקדשת קובץ לקהילה, וכי מעורבותו בקובץ 'בסרביה' נתנה את אותותיה בבחירת החומרים ובעיצוב מבנה הקובץ.

הקובץ מכיל 185 עמודים, ובו 29 מאמרים, שמונה שירים וחמישה סיפורים. הוא נחלק לחמישה מדורים: הראשון הוא מדור הפתיחה; המדור השני קרוי "לדמותה של בסרביה הציונית", ובו שמונה מאמרים על צמיחת הציונות בבסרביה, עם דגש על מקומן של פרעות קייסניב בהתפתחות הציונות בחבל ארץ זה; המדור השלישי נקרא "יהודי בסרביה", ובו שבעה מאמרים העוסקים בשאלות של חברה, כלכלה, חינוך וחקלאות בבסרביה. המדור הרביעי הוא "בסרביה בספרות העברית". מדור זה מכיל את מספר הפריטים הרב ביותר – 18, ובהם: מאמר פותח מאת יעקב פיכמן, חמישה סיפורים, שבעה שירים וחמישה מאמרים. במדור החמישי, "בנתיבי חלוצים ונוער", מופיעים שישה מאמרים.

המדור הראשון נפתח בעמוד פתיחה המעוטר בציור מאת נחום גוטמן ומתחתיו 4 שורות מתוך השיר שכתב ש. פרוג¹⁵² לאחר פרעות קייסניב: "דָם יִשְׁטֵף, דְּמָעוֹת יִזְלְמוּ, / יִתְחַוּ מְבָלֵי קְדוֹל... / אֶת פְּפוֹ פְּרֵשׁ עֲלֵינוּ / שְׁבֵר-עַם עֲתִיק, גְּדוֹל". בית זה מופיע גם כמוטו של המאמר הפותח את הקובץ – "אם אשכחך גולה... (כרוניקה של יסורים)" מאת יוסף שפרינצק. מאמר זה הוא מבוא לקובץ כולו, והוא נפתח בפסקה שעניינה המצב של יהדות בסרביה באותם ימים:

"כל ארצות הגולה מתבוססות בדמיהן וארץ הארצות שלנו – הישוב העברי – שותתת דמי כל הגלויות... בנין הישוב וקשריו הנם כאלה, שנתיב הדם מהגולה מתפתל סביב כל היותנו והתהוותנו כאן. כל קטסטרופה ממרחקים שולחת את ברקיה הנה, והברקים מאירים איזמות ותכופות, ומרעידים פעם אבר זה ופעם אבר אחר מגוף הישוב."

לאחר מכן, הביא המחבר סקירה היסטורית של הפרעות שנערכו ביהודי אירופה ושל תוצאותיהן בעליות היהודיות לארץ-ישראל למן ה"סופות בנגב" (1881), דרך פרעות קייסניב (1903), הפרעות ברוסיה (1905), הפרעות באוקראינה במלחמת-העולם הראשונה והגזירות על היהודים בגרמניה

¹⁵¹ בשנים אלה (1949–1953), היה חיים שורר חלק ממערכת קולקטיבית, שבה היו חברים גם הרצל ברגר, ויחיאל הלפרין.

¹⁵² שמעון פרוג (1860–1916): משורר יהודי שכתב בעיקר ברוסית וביידיש, וגם בעברית.

למן עליית המשטר הנאצי (1933 ואילך). לאחר מאמרו של שפרינצק, מובא מאמר שכתב נחום סוקולוב בעקבות פרעות קישינב¹⁵³ והשיר "רחמו!" מאת ש. פרוג בתרגום אברהם לוינסון נושא המדור השני הוא צמיחת הציונות בבסרביה ופרשת **פרעות קישינב** (1903) עוברת כחוט השני במאמרים השונים כנקודת ציון משמעותית בהתפתחות הציונות. במדור זה מופיעים מאמרים מאת ז. רוזנטל, ש. בן-מתתיהו, אוריה פלדמן, י. ברץ, יוסף תנאי, י. קורן, ב. ווסט וח. שורר. המאמרים עוסקים בהתפתחות הציונות ותנועות הנוער הציוניות וכן בדמויות מרכזיות בציונות בבסרביה.

המדור השלישי, "יהודי בסרביה", עוסק בהיבטים שונים של יהדות בסרביה: תולדותיה (י. ק.), נתונים סטטיסטיים על הקהילה היהודית במאות השנים האחרונות ותמונת המצב של יהדות זו לפני פרוץ מלחמת-העולם השנייה (ד"ר מ. קוטיק), מצבה הכלכלי (ח. פייגין), החינוך העברי בה (זאב אגרת), החקלאות (עקיבא אטינגר) ופרקי זיכרונות אודותיה מאת אוריה פלדמן וי. ל. טויבמן.

המדור הספרותי נפתח במאמר "הצמיחה הבסרבית" מאת יעקב פיכמן, עורכו של מדור זה. מאמר הפתיחה סוקר את תחום הספרות העברית במרכז ספרותי זה. הוא מצייר קווים לתמונת הספרות העברית בבסרביה, לסופרים ולמשוררים שנולדו בה, ולחבורות הספרותיות שישבו בחבל-ארץ זה. המאמר הוא סיכום הפעילות הספרותית והתרבותית, ומשולבים בו יסודות אוטוביוגרפיים בדמות זיכרונותיו האישיים של פיכמן מפגישותיו עם סופרים, משוררים, עורכים ופעילים ציוניים. הוא ציין את העיר סורוקי היושבת על הדניסטר, שבה ישבו הסופרים שלמה הלליס, אברמוביץ-גינצבורג ונח רוזנבלום,¹⁵⁴ העיירה הקטנה טלנשטי שבה ישבו הסופרים ש. בן-ציון, אליעזר-דוד רוזנטל ומרדכי פינקלמן,¹⁵⁵ ואת העיר סקוריאני, עיר מולדתו של יהודה שטיינברג. סמוך לראשית המאה הלכו והסתמנו בבסרביה שתי הדמויות הספרותיות הבולטות: ש. בן-ציון ויהודה שטיינברג. מאוחר יותר, הסתמן גם שלמה הלליס כסופר מרכזי, וזאת לאחר עלייתו ארצה. ש. בן-ציון ויהודה שטיינברג ייצגו, לשיטתו של פיכמן, את "נוסח בסרביה". לפי פיכמן, נוסח זה מתאפיין ב"הרגשה ארצית, משהו כפריי, תמים וצולול כאחד: מקום שתחומי מציאות ורומנטיקה יונקים. בני-כפר ביישנים אנו ברובנו, ופחד העיר על כולנו. [...] אכן בני-כפר אלה הביאו עמם לכל אשר באו חושים בריאים לטבע, להשכלה, לחופש, למולדת. משהו נשתמר כאן שטרם נפסד, טרם נאכל על ידי עוני מנוול, על ידי חבישת-ספסל ממושכת בבית-המדרש."¹⁵⁶ כשהגיע פיכמן לווארשה בסתיו 1903 גילה, כי אחוז החותמים על העיתונים הוורשאים 'הצפירה' ו'הצופה' מקרב יהודי בסרביה היה האחוז הגבוה ביותר מפלכי תחום המושב. בשנות העשרים והשלושים החלה להסתמן פריחה בספרות העברית ובספרות היידיש בבסרביה עם הופעת הסופרים אליהו מייטוס מקישינב, ק. א. ברתניני ועוד. קמו גם מבקרים ופובליציסטים ונוסדו כתבי-עת חדשים: 'שורות' שיצא בבוצי בעריכת ל. קופרשטיין,

¹⁵³ קטע מתוך **מִשְׁבֵּת לַשַּׁבָּת**, 1903.

¹⁵⁴ עיר זו תוארה בסיפורו של הלליס "הר הכרמים" המופיע בקובץ.

¹⁵⁵ עיירה זו תוארה בסיפורו של ש. בן-ציון "נפש רצוצה".

¹⁵⁶ יעקב פיכמן, 1941. "הצמיחה הבסרבית", **בסרביה**, בעריכת חיים שורר ויעקב פיכמן, הוצאת חוג עולים מבסרביה: 98.

כתב-עת בעריכת ב. י. דחובני (לימים: מיכלי) בבוקרשט ועוד.¹⁵⁷ בכך ראה פיכמן בזמנו סימן לכך "שלא רק בסרביה עצמה עתידה לשגשג, כי אם שבכוחה להפרות גם את רומניה הישנה, להטביע עליה חותם עברי". בסיכומו של המאמר, כתב פיכמן: "בסרביה העברית עמדה כולה, למרות התנאים החיצוניים הקשים, בסימן של גידול. הצלילים המפוזרים התחילו מצטרפים ועולים לניגון אחד — האמנם נפסק עתה הניגון?..."

במדור הספרותי כונסו יצירות שנכתבו ופורסמו בשנים שקדמו לצאת המאסף בידי סופרים יוצאי בסרביה.¹⁵⁸ במדור זה מופיעים סיפורים פרי עטם של יהודה שטיינברג ("ר' חיים המוזג"), ש. בן-ציון ("חיים של פרנסה"), ש. הלליס ("ההכרמים"), ש. ל. בלנק ("שבת בשדה"), ז. רוזנטל ("לפני הארון"), ושירים מאת יעקב פיכמן ("מקשאה" ו"סוף הקיץ על הפרוט", 1911), אליהו מייטוס ("בסרביה"),¹⁵⁹ יעקב קוטשר ("בסרביה"), מ. גולדנברג ([אלי!]), ק. ברתיני ("אדר") ומרים ברנשטיין-כהן ("אצל הדודה בקישינוב"). בסופו של המדור באים חמישה מאמרים עיוניים. חיים זיגלבוים (לימים: תורן) כתב על חלקה של בסרביה בספרות העברית החדשה והתווה קווים לדיוקנותיהם של ששה סופרים בסרביים, אותם כינה "יוצרי הזרם הבסרבי": יהודה שטיינברג, ש. בן-ציון, ש. ל. בלנק, שלמה הלליס, יעקב פיכמן ואליהו מייטוס.¹⁶⁰ ב. י. דחובני כתב על המרכז הספרותי הבסרבי, ושם דגש על סופרים נוספים, הבולטים פחות מקרב סופרי בסרביה: יעקב קוטשר, מרדכי גולדנברג, ז. רוזנטל, י. ויינשטיין, ק. ברתיני, ח. הוכמן ועוד. רובם, פרט לשניים-שלושה, נשארו "שם": "הרגשת בדידותם נתווספה לה גזירת האלם. הם יצטוו לכלוא את רוחם, להחניק את שירם. [...] שלשלת היצירה העברית בבסרביה, שחוליותיה נתחשלו בתנאי שכול ובדידות, לא במהרה תינתק. [...] וכך תישמר הגחלת בלבם, כך ישפכו את צקן לחשם, עד יבוא יום ויגאלו ממעגל בדידותם וכלאם."¹⁶¹ ישראל ברמן כתב על פרשת ביקורו של חיים נחמן ביאליק בקישינוב, ל. קופרשטיין כתב על חלקה של בסרביה בספרות היידיש ומ. דודזון תרם סקירה על תולדות העיתונות היהודית בבסרביה.

השער החמישי והאחרון, שכותרתו "בנתבי חלוצים ונוער", מכיל מאמרים על התפתחות הציונות בקרב הנוער בבסרביה ועל תנועות הנוער הציוניות שפעלו בה: "החלוץ", "גורדוניה" (מאת גרשוני) ו"דרור" (י. שיץ).

הקובץ 'בסרביה' התקבל בתהודה רחבה מצד כל הבמות הספרותיות החשובות של התקופה. ביקורות ראו אור הן בעיתונות הספרותית והן בעיתונות המפלגתית: 'דבר', 'אמר', 'העולם', 'עם

¹⁵⁷ בשנת 1939 ערך את כתב-העת הספרותי **נתיב** שיצא מטעם מרכז "תרבות" בבוקרשט. זאת לפי: יעקב פיכמן, 28.5.1939. מכתב אל ב. י. דחובני, בתוך: י. זמורה (עורך), 1973. **ערוגות: קובץ לזכרו של יעקב פיכמן**, הוצאת האיגוד העולמי של יהדות בסרביה: 8; במכתב זה, הודה פיכמן לדחובני על חוברת "תרבות". כתב-העת נפסק עם עלייתו לארץ-ישראל מאוחר יותר באותה שנה. לפי מכתב מאת "תרבות", בתאריך 10 באוקטובר 1939 עוד היו דחובני ואשתו בבוקרשט; תרבות, הוועד המרכזי, 10.10.1939. מכתב אל ב. י. דחובני, **גנזים**, 64: א-5046.

¹⁵⁸ עובדה זו לא נכתבה במפורש על-ידי העורכים, והעניין גרם לתרעומת מצד המבקר מ. רבא: "חבל שמערכת הקובץ לא דאגה לציין על יד כל הקטעים, שחזרו ונדפסו ממקומות אחרים, את מקורם הראשון. יש בכך משום רשלנות ביבליוגרפית."; מ. רבא, אייר תש"א. "בסרביה" ("בשדה ספר"), **גליונות**, כרך י"א, חוברת ו': 324-325. על שירו של מייטוס ראו לעיל, בסעיף 3.1: "בצל הדורות": ספרות הזיכרון.

¹⁵⁹ חיים זיגלבוים, 1941. "חלקה של בסרביה בספרות העברית החדשה", **בסרביה**, בעריכת חיים שורר ויעקב פיכמן, הוצאת חוג עולים מבסרביה: 142-152. מ. רבא כתב על מאמר זה: "מאמרו של זיגלבוים הוא בחלקו קומפילציה גרועה, שתפריה בולטים לעין, ובחלקו — פלאגיאט מסוגנן."; מ. רבא, אייר תש"א. "בסרביה" ("בשדה ספר"), **גליונות**, כרך י"א, חוברת ו': 324-325.

¹⁶¹ ב. י. דחובני, 1941. "במעגל הבדידות", **בסרביה**, בעריכת חיים שורר ויעקב פיכמן, הוצאת חוג עולים מבסרביה: 159-160.

וספר', 'העובד הציוני', 'הפועל הצעיר', 'גזית', 'מאזנים' ו'גליונות'. הביקורת קיבלה את הקובץ ברגשות מעורבים. מצד אחד, המבקרים הכירו בערך שבהצבת הגלעד ליהדות בסרביה, ומצד שני, הם הסתייגו מרמתם של התכנים ומאופן העריכה של הקובץ. אף המבקרים שמצאו בספר פגמים ברמה או בביצוע ידעו להעריך את הערך התיעודי-היסטורי של הקובץ ואת מידת הרלוונטיות שלו. ל. קופרשטיין כתב בעיתון 'אמר' על חשיבות כינוסם של הפריטים לאנתולוגיה: "ואם כי ברובם נתפרסמו ונקראו פה ושם, בכל זאת בהצטרפם לחטיבה אחת, מעין אנתולוגיה קטנה, מבליטים הם את 'שאר-הרוח' הבסאראבי. ¹⁶² ליצירת התהודה תרם ב. י. דוחובני שהשתתף במאסף, ולאחר מכן אף פרסם בעצמו רשימות ביקורת. דוחובני כתב ביקורת ב'מאזנים', וביקש לעודד מבקרים נוספים לכתוב על 'בסרביה', וכך פנה אל ידידו חיים זיגלבוים (לימים: תורן), מבקר פעיל בכתב-העת 'העולם', ואף הוא ממשותתפי הקובץ. ¹⁶³

משה קליינמן התייחס בביקורתו על הקובץ לצורך הפנימי שהנחה את עורכי הקובץ ואת משותתפיו במפעל זה: "לא יפלא, איפוא, שהעולים מקיבוץ יהודי שנחלב רוצים להקים לפחות זכר מעט לבית כנסת שלהם. [...] אין דבר טבעי יותר מזה, שאותם הניצולים יזכרו בגעגועים את חבריהם שנשארו שם ויעלו גם זכר שבתם יחד וזכר הקן הדל, אבל החם, שבנו להם שם. ¹⁶⁴ ב. י. דוחובני הדגיש את תחושת הקריסה שהניעה את הסופרים במלאכת הכנת הקובץ. לדידו, יש בהוצאת הקובץ משום נחמת-מה לתחושת האבל: "מתחילתו ועד סופו טבוע הקובץ בחותם טרגי. רוח נכאים נושבת מדפיו. [...] אנו עומדים פה עם התמוטטות. שעה שניתקה השלשלת, החייאת התמול שוב אינה עשויה לקיים את הרציפות ההיסטורית, אלא להפיג במקצת את הרגשת האבל ואולי גם ללבות את זיק התקוה לימים יבואו. ¹⁶⁵

נתן גרינבלט התמקד בביקורתו בפונקציית התיעוד של קובץ זיכרון מסוג זה: "קייבוצים יהודיים מעורים בקרקע, ומגובשים בנוסח-חיים, במסורת ציונית ובכנסי תרבות עברית, נתערערו לפתע והושלכו לתוך מערבולת טמיעה מכלה ומשמידה. הזמן הגורף בזרמתו את כל אשר יפגש בדרכו עתיד למחות גם את כל רשומי הוי היהודי ולטשטש את שרידי החיים היפים האלו, שנוצרו במאמצי דורות בפנות שונות שבגולה. ושומה איפוא עלינו להציל את הטרף משני הזמן, לצרור בדפי ספרים את החיים שגזו לפתע ולשמור בזכרוננו על הנכסים שנהרסו, למען הדורות הבאים, תוך תקוה שעוד ירדו מן הספר וישובו לחיים. ¹⁶⁶

3.2.3. גלעד לקהילות הנחרבות ב'כנסת' וב'גזית' (1943–1945)

שני גופים ספרותיים מרכזיים בעולם הספרות העברית בארץ-ישראל הגיעו לידי החלטה מודעת שלא ניתן להמשיך ולהוציא את הבמות הספרותיות כסדרן מבחינת תוכן וצורתן מבלי להתייחס לחורבן ולאובדן הקהילות היהודיות בגולה. היו אלה השנתון 'כנסת' בעריכת יעקב

¹⁶² ל. קופרשטיין [בחתימת: א. השמשוני], 29.5.1941. "בסאראביה (עם הופעת הקובץ 'בסאראביה')", אמר: 2; זיהוי הפסבדונים נעשה על-פי: מרדכי זיסמן, 2001. ל. קופרשטיין: ביבליוגרפיה, הוצאת תמוז.

¹⁶³ חיים זיגלבוים, 2.6.1941. מכתב אל ב. י. דוחובני, גזים, 64: א-5100.

¹⁶⁴ משה קליינמן [בחתימת: קורא ותיק], 19.6.1941. "ביבליוגרפיה", העולם, כרך כ"ט: 591.

¹⁶⁵ ב. י. דוחובני, ניסן-אייר תש"א. "בסרביה", מאזנים, כרך י"ב, חוברת ה' (ס"ז-ס"ח): 376–377.

¹⁶⁶ ג. גרינבלט, 23.5.1941. "בסרביה", הפועל הצעיר, שנה 34, גיליון 17: 12.

כהן ופ. לחובר וכתב-העת הספרותי 'גזית' בעריכת גבריאל טלפיר. לתופעה זו התייחס דב שטוק (לימים: סדן) במאמר מחודש מרס 1944, המסכם את יחסה של הספרות העברית לפולין בשנות השואה: "זה מקרוב גם נתייחדו מדורים מיוחדים לקהילות – תחת מדור ביאליק בא השנה ב'כנסת' מדור הקהילות ובו מסות על קהילות פולין; 'גזית' מיחדת שורה לכך".¹⁶⁷

3.2.3.1. 'כנסת': בפני החורבן (ינואר 1944)

המאסף 'כנסת'¹⁶⁸ לזכרו של חיים נחמן ביאליק יצא לאור אחת לשנה על-ידי "מוסד ביאליק" והוצאת "דביר". המאסף היה מפעל יוקרתי, ולקחו בו חלק מיטב הסופרים והידועים שבאנשי הרוח. עורכי השנתון לאורך שנות השואה היו יעקב כהן ופ. לחובר. הכרך השמיני של השנתון 'כנסת' (תש"ג-תש"ד) שהיה הראשון שראה אור לאחר הודעת הסוכנות היהודית על ההשמדה והופיע בינואר 1944.¹⁶⁹ מבנה הכרכים של 'כנסת' היה קבוע: הכרך חולק לארבעה מדורים, השווים פחות או יותר בנפחם: המדור הראשון, שכותרתו "ח. נ. ביאליק", הכיל חומרים ראשוניים מעזבונו של ביאליק (איגרות וזיכרונות), אולם בכרך זה התבטל מדור זה, ובמקומו מופיע המדור "בפני החורבן", שמתפרש על-פני 144 עמודים, שהם כשליש מנפח הקובץ.¹⁷⁰

בפתח המחלקה "בפני החורבן" באים שלושה פריטים שעניינם החורבן: המניפסט "בפני החורבן" מאת המערכת, ולאחריו המאמר "חורבן יהדות אירופה" מאת משה פראגר והמאמר "מחורבן לחורבן" מאת י. גרינבוים. במוקד הדיון כאן עומד חלקה השני של המחלקה, המכיל עשרה מאמרים מאת אנשי הרוח הבולטים של התקופה.

לראשונה בכרכי 'כנסת' הובא מניפסט. מניפסט זה שוטח את הרקע לשינוי במבנה ובתכנים של הכרך כתוצר של נסיבות הזמן:

"חורבן תש"ב ותש"ג בבית-ישראל הוא מן הגדולים ביותר, שידע והכיר העם המלומד ביסורים, בצרות ופורענויות, ב'גזרות' ובחורבנות. [...] כי היינו צאן לטבח יובל, היינו מושפלים למטה מן העפר, היינו כדומן לאדמה. [...] אדם איך, ואיך עוזר ואיך סומך ואיך שומע שועה, ואף אם היא יוצאת עם יציאת נשמתם של קבוצי בני-אדם גדולים, קבוצים המגיעים לאלפי-אלפים."¹⁷¹

מאמרו של משה פראגר תחת הכותרת "חורבן יהדות אירופה" הוא מאמר מקיף המלווה בתעודות ובעדויות שנועד לסכם את שואת יהודי אירופה על-פי הידיעות שהיו בידי היישוב היהודי באותה נקודת זמן. פראגר העלה את השאלה הנוקבת באשר לתפקיד היישוב באותה עת: "אנו, הדור, שבגורלו עלה להיות עד-ראיה לחורבן זה – הנזעק זעקה פרועה, אכזרית, כעוצם הפראות

¹⁶⁷ דב שטוק, 1944.1.3. "פולין העדינה – —", דבר: 2.

¹⁶⁸ השם 'כנסת' נבחר כנראה בהשראת שם המאסף **כנסת: דברי ספרות** שערך ח. נ. ביאליק בשנת תרע"ז. מאסף זה יצא לאור בהוצאת הקרן לתמיכת סופרים מיסודו של הלל זלטופולסקי באודיסה.

¹⁶⁹ 1944.6.1. "הוצאת 'מוסד ביאליק' ע"י 'דביר'", דבר [מודעה]: 3.

¹⁷⁰ על היקף המדור העיר עמנואל בן-גוריון: "מדור הפתיחה – 'בפני החורבן' – נבדל מיתר חלקי הספר גם על ידי מנין מיוחד של הדפים, בחינת ספר בפני עצמו."; עמנואל בן-גוריון, 1944.6.2. "זכרון בספר: כנסת תש"ג-תש"ד", דבר: 3.

¹⁷¹ המערכת, תש"ג-תש"ד. [ללא כותרת], בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 7-8.

והאכזריות של המציאות? או נחרוק שינים ונדכא את אנקת הכאב המתפרצת, כדי לנסות בכל ההתאכזרות הראה על עצמנו להסתכל אל תוך תהום השאיה, כיאות לדור, שעליו לשאת על שכמו את המאבק המכריע ברשעת עולם?"¹⁷² המאמר מתמקד בשלושה נושאים: היקפו של החורבן ואופיו; השפל המוסרי של הנאציזם; וגבורתו של דור היהודים, "שקידש לעינינו מחדש את נצח ישראל".¹⁷³

מאמרו של יצחק גרינבוים "מחורבן לחורבן" מתאר את תולדות העם היהודי בגולה כרצף של חורבנות, אך לעם היהודי, בשונה מעמים שונים שנעלמו מעל במת ההיסטוריה, סגולה של תחייה ושיבה לחיים. הוא עמד על ייחודה של השואה בתולדות החורבנות של העם היהודי בגולה. לראשונה, אין ההתכחשות ליהדות או ההתנצרות מצילים מטבת. גרינבוים עמד גם על ייחודה של השיטה שבה דיכאו הנאצים את רוחם של היהודים עד לתחילת ההשמדה השיטתית, אז כבר לא היה בכוחם להתנגד: "הוא [היהודי] מרגיש, שחדל להיות אדם בעל צורה ושם והפך אחד מרבים, מספר, שאפשר למלא את מקומו במספר אחר."¹⁷⁴

המדור "קהילות ישראל שנחרבו" מכיל עשרה מאמרים שנכתבו בידי אנשי רוח, חוקרים והיסטוריונים, רבים מהם חוקרים מסגל האוניברסיטה העברית: ב. דינבורג, יוסף קלוזנר, פ. לחובר, ג. אלון, מרדכי זאב ברודא, ש. ה. ברגמן, נ. ה. טורטשינר, יוליוס גוטמן וא. סימון. מאמרים אלה הם עיבודי הרצאות שניתנו במסגרת האוניברסיטה העברית בירושלים בקיץ של שנת 1943.¹⁷⁵ המדור נפתח במאמר הכללי "גלויות וחורבן" מאת ב. דינבורג על גלויות שונות בתולדות עם ישראל ועל חורבן. לפי דינבורג, החורבן שהתרחש בשואה איננו פרשה חדשה בתולדות ישראל, "החידוש הוא בצורתה ובהיקפה, בארגונה המחושב ובממדיה האיומים, אבל כלל וכלל לא במהותה."¹⁷⁶

לאחר מאמר זה מופיעה סדרת המאמרים על הקהילות השונות. אורכו של כל מאמר נע בין 6 ל-15 עמודים, וסדרם נקבע על-פי המיקום הגיאוגרפי של כל עיר: ממזרח אירופה למערבה. הקווים המשותפים למאמרים השונים הינם: סקירה על העיר וקורותיה, תולדות היהודים באותה עיר למן ימי-הביניים, אופייה של הקהילה היהודית והמאבקים הפנימיים שהתנהלו בקרבה, יהודים ידועים בתולדות העיר, החינוך היהודי, הכלכלה, הספרות והתרבות, צמיחת הציונות ומצב הקהילה היהודית טרם פרוץ מלחמת-העולם השנייה. סיום המאמרים בדברי קינה על הקהילה היהודית שהושמדה בשואה.

על **אודיסה** כתב יוסף קלוזנר והוא ביקש לבאר במאמרו כיצד התרחשה תופעה מיוחדת זו, כיצד "עיר קלת-חיים וקלת-דעת זו דוקא נוצר מרכז לתרבות עברית, שהיה ההפך הגמור מקלות-דעת

¹⁷² משה פרגר, תשי"ג-תשי"ד. "חרבן יהדות אירופה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 9.

¹⁷³ שם.
¹⁷⁴ ג. גרינבוים, תשי"ג-תשי"ד [תמוז תשי"ג]. "מחורבן לחורבן", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 42.

¹⁷⁵ ההרצאות ניתנו בכל יום א' מהתאריך ג' סיון תשי"ג [6.6.1943] עד כ"ט בתמוז תשי"ג [1.8.1943].
¹⁷⁶ ב. דינבורג, תשי"ג-תשי"ד. "גלויות וחורבן", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 47.

וקלות-חיים: מרכז עברי-ספרותי-מדעי, שהיה מלא הכרה ברצינותם של החיים הישראליים".¹⁷⁷ מצבה החומרי של אודיסה היהודית היה טוב ממצבן של הערים היהודיות הגדולות שבתחום המושב. העיר הייתה מלאה במוסדות צדקה ותרבות (92 מוסדות). הוא ציין במיוחד את ה"ישיבה הגדולה" באודיסה שהוא עצמו למד בה, ולאחר מספר שנים, כאשר הרב חיים טשרנוביץ ("רב צעיר") הפך אותה ל"בית מדרש עליון לחכמת-ישראל", הורה בה קלוזנר היסטוריה ישראלית ותורת-המידות יחד עם ביאליק. בית מדרש זה העמיד תלמידים כד"ר יחזקאל קויפמן, ד"ר צבי וויסלבסקי, ברוך קרופניק ועוד. גורלם של סופרים עברים חשובים רבים נקשר באודיסה. לפי קלוזנר, נעשתה אודיסה מרכז ספרותי חיוני בשנת 1860, אז נוסדו בה השבועון העברי 'המליץ' על-ידי אלכסנדר צדרבוים-ארז וכן שבועון רוסי-יהודי על-ידי יוסף (אוסוף) רבינוביץ, והעיר נעשתה למוקד משיכה לסופרים. בשנת 1866 התיישב באודיסה אחד-העם, ואחריו התיישבו ש. דובנוב, מ. בן-עמי וש. פרוג. בשנת 1890 הגיע לאודיסה המשורר שאול טשרניחובסקי ולמד בבית-הספר למסחר של חיים הוכמאן. ש. בן-ציון ייסד "חדר מתוקן" ראשון באודיסה והשתתף יחד עם ביאליק ורביניצקי בייסוד הוצאת הספרים "מוריה". יחיאל היילפרין הקים בה את בית-המדרש לגנות ושושנה פרסיץ ייסדה בה את הוצאת "אמנות". החוג הספרותי של אחד-העם יצר את 'כוורת', 'פרדס', הוצאת "אחיאסף" ו'השלח'. קלוזנר ציין, כי שלושת יוצרי התקופה החדשה בספרות העברית: מנדלי מוכר ספרים, ח. נ. ביאליק ואחד-העם הם בני חוג זה. התשובה שמציג קלוזנר לשאלתו מתחילת המאמר היא כי "פעולת-הגומלים של חכמי-ישראל וסופרי מדינות שונות בעלות תרבויות כלליות ועבריות שונות – מגאליציה, מליטא, מפודוליה-והלינייה, ועוד – היא היא שגרמה במזיגתה הבלתי-רגילה להעמקת היחס אל כל שאלות-היהדות".¹⁷⁸ בשנת 1919 עזבו רוב הסופרים העברים את אודיסה. המחבר הביע את חרדתו ליהדות אודיסה: "אין אנו יודעים, מה נשאר כיום ממאתים אלף יהודי-אודיסה, שנפלו בידי שונא-כפול – הרומנים, שעושים את רצון-הגרמנים ואת רצון-עצמם כאחד".¹⁷⁹

פ. לחובר כתב על **וארשה**, שהייתה הקהילה היהודית הגדולה באירופה, והשנייה או השלישית בגודלה בעולם כולו. לפי לחובר, היא "עשתה רושם בעיקר בעם היושב בה, עם יהודי, בעל שפע כחות חיים, שעדיין הומים, תוססים, מלאים לשד".¹⁸⁰ לא היו בה בניינים מפוארים וגם לא מוסדות חינוך ידועים, ולמרות זאת היא הייתה "עיר של תורה ושל השכלה יהודית, והיתה במשך שנים-שלשה דורות אף מרכז להשכלה יהודית, ומרכז לכל תנועה גדולה ברחוב היהודים".¹⁸¹ מאמרו מכיל סקירה היסטורית מקיפה ונרחבת על תולדות המרכז היהודי בווארשה למן ימי-הביניים, עם דגש על מעמדם המדיני של יהודי וארשה לאורך ההיסטוריה. הוא עוסק גם במחלוקת שבין המתנגדים והחסידיים בקהילה זו ואת צמיחת ההשכלה בקרבה. וארשה הייתה מרכז של ספרות עברית, ובה נוסדה 'הצפירה' בשנת 1862 על-ידי חיים זליג סלונימסקי, שחזר

¹⁷⁷ יוסף קלוזנר, תשי"ג-תשי"ד [כ"ג סיון תשי"ג]. "אודיסה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 61.

¹⁷⁸ שם: 63.

¹⁷⁹ שם: 66.

¹⁸⁰ פ. לחובר, תשי"ג-תשי"ד. "ורשה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 67.

¹⁸¹ שם.

וייסד אותה ב-1875. נחום סוקולוב המשיך את דרכו בעריכת 'הצפירה'. לחובר מזכיר את הסופרים העברים החשובים שצמחו בווארשה והיו ל"אבות" הסגנון הספרותי הוורשאי: סוקולוב, י. ל. פרץ ודוד פרישמן. החשיבות של המרכז הספרותי העברי בווארשה הייתה ניכרת גם בעיתונים ובהוצאות לאור הרבים שפעלו בה.

ב. דינבורג כתב על וילנה, שכונתה "ירושלים דליטא". דינבורג ישב מספר פעמים בוילנה, ופעם אחת אף למשך שנים רצופות.¹⁸² כתיבתו שופעת תיאורי הווי על אופי המרכז היהודי בעיר זו. ייחודו של מרכז זה, לפי דינבורג, הינו: "הטפוס האנושי-היהודי המיוחד, האויר הרוחני המיוחד, שאפף אותך והרגשת עצמך כל-כך טוב בו."¹⁸³ דינבורג סקר את התיישבות היהודים בוילנה למן ימי-הביניים ועד למלחמת-העולם השנייה ואת מצבו הכלכלי של מרכז יהודי זה. וילנה הייתה מרכז של תרבות יהודית ועברית לאורך השנים: דפוס "האלמנה והאחים ראם" ישב בוילנה, והוא הדפיס ספרי קודש וכן את ספרות ההשכלה, בהם ספרי מאפו, שירי אד"ם, מיכ"ל ויל"ג. חכמים וסופרים ישבו בה למן המאה ה-16, והידוע שבהם – הגר"א. וילנה הייתה מקום מושבם של הוועדים המרכזיים של כל המפלגות היהודיות, עיתוניהן והוצאות הספרים שלהן. "אכן לא לחנם זכתה וילנה לשם 'ירושלים דליטא'. בה הרגשת קצת מנשימתה של בירת-עם, שכל הצנורות הרוחניים שלו משתלבים בה." מכאן נובעת, לתפיסתו, דמותה המיוחדת של וילנה העברית: "המיוחד שבזרמים ותנועות אלה במסגרתם הוילנאית היה בִּשְׂרִישוֹת שלהם, באורגניות שלהם. הם השתלבו בעבר, הם היו כעין המשך ממנו, המשך עם קצת הרחבה". התקופה האחרונה הייתה תקופה של ירידה ליהדות וילנה, והאוכלוסייה היהודית נתמעטה, וכעת – "אין אנו יודעים, מה מדת חורבנה של וילנה. האומנם עלה הכורת עליה כולה? המסך של עשן-המלחמה חוצץ בינינו ובין וילנה. ברור, כי גדול החורבן."¹⁸⁴

גדליה אלון¹⁸⁵ כתב על ישיבות ליטא. נושא זה חורג מסדרת המאמרים על הקהילות היהודיות, שהרי הוא אינו מתמקד בקהילה מסוימת, כי אם במוסדות הלימוד הרבניים ברחבי ליטא בלבד. אלון פתח בתיאור שתי ה"גלויות" שגלו ישיבות ליטא. האחת התרחשה עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, אז נעקרו הישיבות מקהילותיהן ועברו לתחומיה המזרחיים של רוסיה הלבנה, לאוקראינה ואף לתוך רוסיה. גלות זו פגעה בקהילות ובישיבות, אך סייעה לקהילות שבתוכן התיישבו ישיבת-ארעי, ולאחר מספר שנים, חזרו הישיבות למקומן. הגלות השנייה היא "גלות היטלר". במקרה זה, "ידו של הצורר נשתלחה בכל מקומות ישראל שבאירופה

¹⁸² בפתח המאמר מפרט דינבורג את זיקתו אל וילנה: הוא השתייך לחוג קטן ומצומצם, חוג שהחליט "ללכת אל העם" ולראות את וילנה בדלותה. "על כל אחד מן החברים הוטלה חובת 'בקיאות' באחת החצרות הטפוסיות שבעיר [...] עמדתו קרוב לחוג קטן זה, והייתי בקי גדול בחצר גדולה באחת הסימטאות שבין רחוב וילני ונובוגורוד. [...] ומאז הריני רואה את עצמי כוילנאי שבוילנאים." ב. דינבורג, תש"ג-תש"ד. "וילנה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 81.

¹⁸³ שם.

¹⁸⁴ שם: 89.

¹⁸⁵ **גדליה אלון (1902–1950)**: יליד קוברין, פולין. התחנך ב"חדר" ובישיבה. ב-1914 בא ללמוד בישיבת סלובודקה ובפרוץ המלחמה נדד עם הישיבה למינסק ואחר-כך לקרמנצ'יג באוקראינה. ב-1919 חזר לקוברין, שם עסק בפעילות ציונית. למד בישיבת מיר ומשם עבר לוילנה, בה סיים לימודים בתיכון יידישאי. ס-1924 יצא לברלין ולמד בבית-המדרש לרבנים החרדי. עלה ב-1926. היה מבוגרי המחזור הראשון של האוניברסיטה העברית (1931). אחר-כך הורה באוניברסיטה העברית תלמוד והיסטוריה של ימי הבית השני.

[...] [תרבות של דורות, רבת שורש-וענף, אימת האבדון רבוצה עליה. התאבד?]¹⁸⁶ לפי אלון, עלייתן של ישיבות ליטא – כנסת-ישראל, כנסת בית-יצחק, מיר, רדין, טלז, נובוגרודק וישיבת לידה – התרחשה לאחר ירידתה של וולוז'ין. ישיבות ליטא היוו מוקד-משיכה לבחורים ממדינות הסביבה. אלון מאפיין את אותם בחורים צעירים שהגיעו לישיבות ליטא. הם היו בעלי כישרון, מהם שבאו מרצונם, ולפעמים בניגוד לדעת הוריהם, ומהם אלו שנשלחו בידי הוריהם. רבים מהם למדו קודם לכן בישיבות מכובדות כגון מלץ וסלוצק. מעטים מביניהם הגיעו במטרה לקבל הכשרה לרבנות או להוראה. הם הגיעו כדי לקנות תורה מסיבות רבות ומגוונות. תכלית הישיבה הייתה פתיחת שערי התורה בפני הנכנסים והכשרת כוח המחשבה של התלמיד, הדרכתו והפעלתו בעיון בתורה לשם העלאת מיצויה בדרך הראויה. המחבר דן אף בשיטת הלימוד והפלפול בישיבות ליטא.

מרדכי זאב ברודא¹⁸⁷ כתב על **לבוב** וסקר את המאפיינים ההיסטוריים, הגיאוגרפיים, המדיניים והאתנוגרפיים המייחדים את העיר לבוב, ובתוך כך את מאפייניה המיוחדים של יהדות לבוב. הקהילה היהודית התפצלה לשני יישובים נבדלים מבחינה טופוגרפית עם שתי קהילות נפרדות, שבמשך דורות היו להן רבנים ובתי-דין נפרדים. יישוב אחד היה בתוך חומות העיר והשני מחוצה להן. מצבן החוקי של שתי הקהילות היה שונה, ולכן גם גורלן היה שונה, אולם הן סייעו זו לזו ונוצרה ביניהן מעין תלות הדדית. ברודא מצא כי ישנן שלוש תכונות המאפיינות את יהודי לבוב, תכונות שהתפתחו בעקבות התנאים המיוחדים הללו. הראשונה שבהן היא "ערנות שכלית וקלות-תנועה נפשית כמזיגה בין פזיזות של עיר-מעבר ובין שאננות של שקט אזרחי", השנייה – "אומץ-לב לנוכח סכנות מבחוח, ויציבות בהתנגשויות פנימיות בין האומות", והשלישית: "קנאות לזכויות ולהישגים לאומיים וחברתיים, הרגשה של שויון ושל כבוד עצמי יחד עם הבנה לזכויותיהם של אחרים, וזריזות בסידור תנאים הדדיים בין אומות ומעמדים".¹⁸⁸ לבוב הייתה העיר הראשונה בגליציה שהוקמה בה אגודה ציונית, בשנת 1887. מייסדיה היו צעירים שבאו מבית-המדרש ומבית-הספר, שהגיעו לציונות מתוך התעמקות בספרות ישראל מחד ומניסיונם על ספסלי בתי-הספר הזרים מנגד. כמה מאותם צעירים היו לאנשי-שם לאחר מכן: מרדכי אהרנפרייז, יהושע טהון, יהודה ליב לנדא, דוד ניימרק, שלמה שילר ועוד. לבוב הייתה למקום מושב לכמה סופרים ידועים: ר. א. ברודס, ג. שופמן, י. ח. ברנר, אשר ברש ורי בנימין. מרדכי זאב ברודא סיים את מאמרו בשאלה הכואבת: "הבאמת נפסק אותו זרם חיים וחרב המעין, שהשפיע ברכה לעם רב, ואם באמת אין תקומה עוד ליהדות הלבובית בתוך יהדות אירופה, ההולכת ונהרסת? אלהי-ישראל, הקנא והרחום, ינקום נקמת עמו ויבנה הריסותיו".¹⁸⁹

¹⁸⁶ ג. אלון, תש"ג-תש"ד. "ישיבות ליטה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 91.

¹⁸⁷ **מרדכי זאב ברודא (1870-1949)**: מאבות החינוך הלאומי היהודי בפולין.

¹⁸⁸ מרדכי זאב ברודא, תש"ג-תש"ד. "לבוב", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 101.

¹⁸⁹ שם: 109.

ש. ה. ברגמן¹⁹⁰ כתב על פראג, עיר הולדתו, כי בעיניו בלטה כ"עיר של מציגת-התרבויות, ותרבותנו, תרבות-ישראל, היתה בין אלה שהטילו את חותמן של פני העיר המופלאה הזאת".¹⁹¹ ברגמן מעלה מזיכרונותיו כצעיר בעיר זו, בעלת המורשת היהודית העתיקה: "כך הזכירה לנו כל אבן את חלקנו בתולדות העיר ובאגדותיה".¹⁹² פראג הייתה העיר הראשונה שנדפסו בה ספרים עבריים. המאות ה-16 וה-17 מציינות תקופה של פריחה, עם עלייתן של דמויות כדוגמת המהר"ל, יום טוב הלר (בעל 'תוספות יום טוב') ועוד. פראג נתנה לתנועת ההשכלה בספרות העברית מספר דמויות מפתח, בהן האחים ברוך ייטליש (1762–1813) ויהודה ייטליש (1773–1838). האחרון ערך את 'בכורי העתים'. יהודי פראג היו נתונים במתח בין זהותם כיהודים לבין שייכותם למדינת-הלאום. באפריל 1899 התקיימה האסיפה הציונית הפומבית הראשונה בפראג, שהסתיימה בפיצוץ עקב התערבותם של המתבוללים הצי'כים והמתבוללים הגרמנים. המאורעות של 1938 ו-1939 באו ליהודי צ'כוסלובקיה כהפתעה נוראה, ורק מעטים הספיקו להימלט. על ימי השואה כותב ברגמן: "ההיסטוריה של אלף שנים מסתיימת לעת עתה. היא מסתיימת בלובלין, בתרזיאנשטט, במחנות-הענויים". הוא ציין, כי ידועים שמות של ציונים שהיו יכולים להימלט והעדיפו להישאר במקומם. הם ארגנו את הנוער בעבודה, שמפרי עבודתם יכלו גם הישישים לחיות. כמו כן, הוקמו מוסדות עזרה הדדית גדולים. "פרטים אין אנו יודעים, אך מה שאנו יודעים, מעיד על כך, שפרק אחרון זה לא בייש את הדורות שקדמו לו, ושנשאו ברמה את שם היהדות בקהלה קדושה פראג".¹⁹³

נ. ה. טורטשינר (לימים: טור-סיני)¹⁹⁴ כתב על וינה בנוסח אישי, בשילוב זיכרונותיו מבית-אביו. הוא היה בן 5 כשהגיע בראשית שנת 1892 לווינה. במרכז וינה היו חיים יהודיים שוקקים, עם בתי-כנסת מסוגים שונים ובתי-מדרש, אך עם ההתרחקות מהמרכז, "יהדותם הולכת ומתנוונת. אין אתה מכיר אותם עוד כיהודים, ואין הם זוכרים לא את יהדותם ולא את ההיסטוריה שהיתה יכולה לשמש להם אזהרה בדרכם".¹⁹⁵ וינה הייתה מרכז של תרבות יהודית, בה יצרו הסופרים העבריים סמולנסקין, ברוידס, בריינין ואחרים. אף היה בה תיאטרון יהודי. טורטשינר מספר על תקופה קצרה שבה אברהם גולדפדן היה בן-ביתם והיה מפיץ בווינה את הניגון העברי.

¹⁹⁰ **שמואל הוגו ברגמן (1883–1975):** פילוסוף וחוקר. יליד פראג. למד באוניברסיטאות פראג וברלין וקיבל תואר אקדמי מאוניברסיטת פראג (1905). בשנים 1907–1919 היה ספרן בספריית האוניברסיטה בפראג והיה בין פעילי תנועת הסטודנטים הציונית "בר כוכבא". היה במשתתפי ועידת הייסוד של "ההתאחדות" בפראג (1920). ב-1919 עבר ללונדון, שם ניהל את מחלקת התרבות של ההסתדרות הציונית. עלה ב-1920 וניהל מאז ועד 1935 את בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. היה חבר "הפועל הצעיר". מ-1928 מראשי "ברית שלום". שימש כמרצה באוניברסיטה העברית משנת 1928 ועד 1955, וכיהן כרקטור הראשון של האוניברסיטה (1935–1938).

¹⁹¹ ש. ה. ברגמן, תש"ג-תש"ד. "פראג", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 110.

¹⁹² שם.

¹⁹³ שם: 117.

¹⁹⁴ **נ. ה. טורטשינר (1886–1973):** פילולוג וחוקר. יליד לבוב. בנו של יצחק אייזיק טורטשינר, מחלוצי הציונות בגליציה, שביתו בווינה היה לבית-ועד לסופרים עבריים. התחנך בחינוך עברי וכללי. סיים לימודי תואר בלשונות המזרח באוניברסיטת וינה (1905–1909). במקביל, למד בבית-המדרש בווינה. לאחר קבלת התואר, למד שנה נוספת באוניברסיטת ברלין. עלה ולימד תנ"ך ועברית בגימנסיה הירושלמית (1910–1912). חזר לווינה ושימש כמרצה ללשונות שמיות באוניברסיטה הווינאית (1913–1919) וכן ניהל בווינה את הפדגוגיון העברי למורים (1918–1919). הורה תנ"ך ובלשנות שמית בבית-המדרש העליון למדעי-היהדות בברלין (1919–1933). בשנים 1933–1955 – פרופסור לבלשנות עברית באוניברסיטה העברית.

¹⁹⁵ נ. ה. טורטשינר, תש"ג-תש"ד. "וינה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 119.

לפי המחבר, חייהם התרבותיים של יהודי וינה היו חיי התרבות הכללית, וסופרים יהודים כמו שניצלר ווסרמן היו לחלק בלתי-נפרד מהספרות הגרמנית. "רק זעזועים גדולים היו יכולים להביא את יהודי-וינה לידי הכרת יהדותם, וגם אז לא לשם יהדות מלאה תוכן, אלא לשם הגנה על אותה האגדה של היהדות כדת גרידא, אשר בה מצאו הם לעצמם את בית-השבלול להסתתר בו."¹⁹⁶ זעזוע חריף בא לוינה בעקבות הציונות, אז החלה תרבות יהודית חדשה מבצבצת ועולה בווינה, וקמו בה סופרים שהתעניינו ביהדות. וינה הפכה אמנם לציונית, אך הייתה זו ציונות שלווה, שלא פעלה ממש לטובת תרבות עברית ולמען עלייה לארץ-ישראל. המחבר סיפר על ביקורו בווינה בשליחות האוניברסיטה ב-1938. הוא עזב את וינה יומיים לפני החורבן: "כאשר הגעתי בדרכי מסביב לגרמניה לבלגיה כבר נסתם הגולל על יהדות וינה. חלק ניצל, חלק בא לארץ, חלק הלך לארצות רחוקות וחלק גדול נפל חלל, נחרב מחורבן ישר או בלתי-ישר. אין אנו יודעים עדיין את החשבון. ואין אנו יודעים עדיין אם ילמד עם-ישראל את הלקח המר מגורל הקהלות החרבות האלה, מוינה ומאחיותיה שלא נשכח את זכרן."¹⁹⁷

יצחק יוליוס גוטמן¹⁹⁸ כתב על ברלין. הקהילה היהודית בברלין הפכה למרכז יהודי גדול רק בשליש האחרון של המאה ה-18. ברלין הייתה הראשונה בין ערי גרמניה שבה חדרה תרבות הזמן אל היהדות. המנהיג הרוחני של יהודי ברלין באותם ימים היה משה מנדלסון, שבמחשבתו הגיעו רעיונות ההשכלה להרמוניה טבעית עם היסודות היהודיים. נפתלי הרץ ויזל, מאנשי חוגו, פרסם בברלין בספרו 'דברי שלום ואמת' את התוכנית הראשונה לחינוך יהודי המאחד השכלה כללית עם השכלה יהודית, ורעיונותיו יושמו בפועל במהרה. בברלין נוסד בית-הספר המודרני הראשון ("פרייטשולה"). לפי גוטמן, התרגום של מנדלסון לתורה הוא התחלה לספרות היהודית בלשון הגרמנית, ובעת ובעונה אחת תחילתה של הספרות העברית החדשה (יחד עם כתב-העת 'המאסף' שהופיע אף הוא בברלין). בברלין נוסדה "החברה לתרבות היהודית ומדעה" שהוציאה לאור את 'כתב-העת למדע היהדות'. חברה זו לא שרדה זמן רב, ושניים מחבריה הידועים – אדוארד גנס והיינריך היינה – התנצרו. רק אחד מחבריה – ליאופולד צונץ – המשיך בדרך זו. התחדשות האנטישמיות בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים של המאה ה-19 גרמה למשבר עמוק בנפשם של יהודי גרמניה, בעיקר אצל אלה שהיה להם חלק פעיל בחיים הרוחניים של גרמניה. בעקבות גל נוסף של אנטישמיות בסוף שנות השמונים, חדרו אל ברלין רעיונות הציונות. עם סוף מלחמת-העולם הראשונה הגיע פרץ של יצירה גדולה במחשבה היהודית בברלין. הפילוסוף הרמן כהן ופרנץ רוזנצווייג היו קשורים בייסוד מפעל מדעי, אקדמיה למדע-היהדות, בברלין שלאחר המלחמה. בוועד המנהל של האקדמיה ישבו גדולי ברלין, ביניהם איינשטיין, אוטו ורבורג ועוד. סופרים עברים רבים מפולין ומרוסיה באו להתיישב בה, ולאחר המלחמה גדל מספרם. בזמן הבריחה מרוסיה הסובייטית היא הפכה כמעט למרכז של ספרות עברית. רובם עזבו את העיר לאחר זמן קצר, אך מספר סופרים, בהם שמעון דובנוב, נשארו בה.

¹⁹⁶ שם : 122.

¹⁹⁷ שם : 124.

¹⁹⁸ **יוליוס גוטמן (1880–1950)**: פילוסוף וסוציולוג, היסטוריון של הפילוסופיה היהודית. יליד הילדסהיים, גרמניה. למד בבית-המדרש לרבנים ובאוניברסיטה בברסלאו, שם הוסמך כרב וכד"ר לפילוסופיה. מ-1910 שימש כמרצה באוניברסיטה בברסלאו, ומ-1919 כמרצה לפילוסופיה יהודית בבית-המדרש הגבוה לחכמת-ישראל בברלין. ב-1934 עלה לארץ-ישראל והיה עד מותו פרופסור לפילוסופיה יהודית באוניברסיטה העברית. ראו: יעקב לוינגר, תשכ"ב. "גוטמן, יצחק יוליוס", **האנציקלופדיה העברית**, כרך עשירי, חברה להוצאת אנציקלופדיות: 342–343.

בין שתי מלחמות-העולם, התקרב דווקא חלק גדול מהנוער ליהדות. גוטמן מסיים את מאמרו במלים: "אין אדם יודע, אם ישארו יהודים בברלין עד סוף המלחמה, ואם תהיה בה עוד פעם קהלה יהודית. אך גם אם תשוב ותקום שם קהלה, לא תהיה זו הקהילה הישנה, זו לא תקום עוד לתחיה. אבל מה שנתנה זו ליהדות מזמנו של מנדלסזון ועד זמננו יחיה בתוכנו ויהיה לו חלק גם בבנין עתידנו."¹⁹⁹

א. סימון²⁰⁰ סקר את תולדות הקהילה בפרנקפורט-דמיין מאז ימי-הביניים ועד לשנות העשרים של המאה העשרים. התנועות הרוחניות שעברו על עם ישראל מצאו הד חזק בפרנקפורט, למן הקבלה ועד ההשכלה. הקהילה היהודית בפרנקפורט מעולם לא הייתה קהילה גדולה מאוד, וחשיבותה ניכרת בכוחה הכלכלי שאליו התלווה מתן צדקה ביד רחבה. יהודי פרנקפורט התבלטו בשיתופם בפוליטיקה ובמדע, ומספר חוקרים מפרנקפורט עסקו בחקר חכמת ישראל: יוסט, קרייצנך ואברהם גייגר. בספרייה העירונית הצטבר אוסף מקיף של ספרי-ישראל, ששירת בימי המשטר הנאצי את המוסד האנטישמי במינכן, שעסק בשאלות ישראל לאור הנאציזם. פרנקפורט לא הייתה עיר ציונית. היו בה ציוניים, אך הם לא התקבצו לכדי תנועה. סימון מסיים את המאמר כך: "הרי נחיה אותה, בזכרנו את קהלתנו, על אדמת-הקודש, על-פי סוף הקינה לר' שמואל שוטן (שאטין), שחברה לרגל חנוכת הבנין החדשה של בית-הכנסת לאחר השרפה הגדולה בשנת 1711, לאמור: 'שמחנו מהר והרחב את לבבנו, שלח את טובך וקבץ נדחינו'."²⁰¹

ביקורות רבות נכתבו על כרך זה של 'כנסת' ובעיקר על המדור המיוחד "בפני החורבן". בר-מרדכי כתב באכזבה, כי המאמרים המובאים במדור זה מפי אנשי-שם שחיו באותם מקומות תקופות נכבדות בחייהם אינם מעלים מזיכרונות הכותבים, אלא בעיקרם הם מאמרים אנציקלופדיים על כל אחת מהערים:

"הכותבים כותבים עדיין בהתרגשות ובכאב של יתומים ליד מיטת המת. אבל הרשימות הן, על פי רוב, לא זכרונות אלא סיכומים וסקירות. [...] מכמה אנשים – אולי לא מהבנים, אלא מהמכרים הקרובים ביותר – אפשר היה לבקש לספר לא על דברים הרשומים באנציקלופדיות, אלא על מה שראו עיניהם בחיי האיש. לא סקירות, לא מצבות. כמה צלומים עם הסברות, ספור ולא רשימה כרונולוגית. כי דוקא זאת יכולים אנו לבקש מדור שראה את הקהלות הללו בשגשוגן."²⁰²

¹⁹⁹ יוליוס גוטמן, תשי"ג-תשי"ד. "ברלין", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 132.

²⁰⁰ **עקיבא-ארנסט סימון (1899–1988)**: חוקר בתחום החינוך. יליד ברלין. למד באוניברסיטאות ברלין ופרנקפורט-דמיין וסיים לימודיו באוניברסיטת היידלברג (1923). הושפע מהרב נובל בפרנקפורט ובובר ופרנץ רוזנצווייג. פעיל בתחום התרבות היהודית בגרמניה. הורה בבית-ספר בפרנקפורט (1924–1928) ועלה ב-1928. בארץ עסק בהוראה. בשנים 1933–1934 עסק בהוראה ובתרבות בפרנקפורט, ומ-1936 לימד בבית-המדרש למורים העברי בירושלים. משנת 1939 לימד באוניברסיטה העברית כמרצה לחינוך.

²⁰¹ א. סימון, תשי"ג-תשי"ד. "פרנקפורט-דמיין", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 144.

²⁰² בר-מרדכי, 4.2.1944. "כנסת", **הבוקר**: 6.

עמנואל בן-גוריון הציג בדברי הביקורת שלו על המדור את העמדה האמביוולנטית של היישוב היהודי בארץ-ישראל כלפי הגולה. האשמה על דעיכת יהדות הגולה בין שתי מלחמות-עולם תלוייה בחלקה ביחסו של היישוב כלפי הגולה: "וגם אם נפרדנו פעם מהקהילות ההן, הלא אבותנו הם ומקומות מוצאנו, ובחורבן זה נאשים לא רק את האויב בלבד, כי אם גם אותנו. לא נשאר לנו כי אם לבכות, ותנחומים לא נמצא. [...]. דבר ההספדים לא חל לבד על הקהילות החרובות כי אם גם על הקהילות בזוהרן האחרון, המדומה, כשהמשיכו עדיין חיי שאננות נטולי תקוה לפני החורבן."²⁰³

י. זמורה העיד על הרגשתו, שרוב המסות המדעיות על האסון, על היקפו ועל סיבתו באותה שעה "אין בהן מאום מן העזרה לחיים ולמתאבלים על המתים האומללים, אף לא מן הבחינה המוסרית."²⁰⁴ ב. י. מיכלי כתב ביקורת חשובה, ובה עמד על מטרתו הכוללת של המדור – להזכיר את הגולה: "יפה עשו עורכיו שקבעו בראשו מדור בפני החורבן. מדור זה הוא מעין 'שיויתי' חדש, לסופר ולקורא גם יחד: שיויתי הגולה לנגדי תמיד. [...]. ואם קצרה ידנו מהושיע, הרי לא קצרה היד לאצור בנאדנו את הדם והדמעות, לרשום רשומות למעננו ולמען הבאים, למען ידעו ויזכרו את אשר עשה לנו עמלק."²⁰⁵

3.2.3.2. 'גזית': קהלות ישראל בתפוצות הגולה (נובמבר 1943–1945)

כתב-העת 'גזית' הוקדש לספרות ולאמנות בארץ-ישראל ובעולם והיה מהבמות הספרותיות נטולות היחס המיוחד כלפי האקטואליה. הצביון של כתב-העת היה שונה מהמקובל והושם בו דגש מיוחד על האמנויות הפלסטיות. מבין מכלול כתבי-העת הספרותיים, חל בצביונו המהפך המשמעותי ביותר בעקבות השואה. גבריאל טלפיר, עורך 'גזית', פתח במפעל הנצחה לקהילות ישראל שנחרבו. החל בחודש נובמבר 1943 ועד לחודש מאי 1946, כל גיליון מגיליונות 'גזית' נפתח במדור שכותרתו "קהלות ישראל בתפוצות הגולה" ובו מספר עמודים המוקדשים לקהילה אחת מקהילות ישראל. המדור מכיל בין 4 ל-14 עמודים, ובהם בין מאמר אחד לשלושה מאמרים העוסקים באותה קהילה. מנובמבר 1943 ועד סוף המלחמה באפריל 1945 ראו אור מדורים על 12 קהילות, המחזיקים 110 עמודים סך-הכל. לרוב, המדור מכיל מאמר זיכרונות מאת סופר יליד אותה קהילה, ולאחריו מופיע מאמר מחקרי על תולדות יהדות הקהילה למן ימי-הביניים. הכותבים מבליטים את המאפיינים החברתיים של הקהילה היהודית, את צמיחת הציונות בקרבה, מציינים מנהיגים וסופרים ידועים שצמחו באותה קהילה ומוסדות יהודיים בעיר. כמו כן, הם דנים בעיר כמרכז של ספרות ותרבות יהודית ועברית. המטרה היא לצייר, לתעד ולשמר כל קהילה יהודית על מאפייניה הייחודיים. בלשונו של א. וויינר, מחבר אחד המאמרים: "עיר עיר ופרצוף משלה, חיות משלה. משולה היא לאדם הנע יחד עם כולם במעגל החיים האחד, אבל יש בו בכל יחיד משהו משלו: צבע, צליל, קמטים אישיים המיחדים אותו מן האחרים, וזה כולו שלו. כאדם – כן גם עיר ומתים."²⁰⁶

²⁰³ עמנואל בן-גוריון, 6.2.1944. "זכרון בספר: כנסת תש"ג-תש"ד", דבר: 2.

²⁰⁴ י. זמורה, 3.3.1944. "כנסת", ספר שמיני, הארץ: 5.

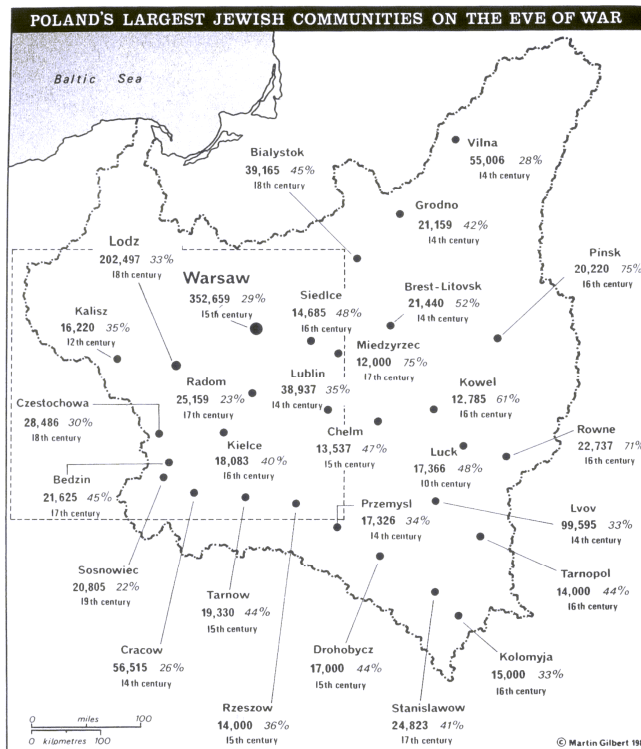
²⁰⁵ ב. י. מיכלי, 25.5.1944. "כנסת", המועל הצעיר, כרך 37, גיליון 35: 11.

²⁰⁶ א. וויינר, אוקטובר-נובמבר 1944. "פינסק", גזית, כרך ז', גיליון ב'ג' (ע"ד-ע"ה): 1.

במאמרי הזיכרונות בולטת הנימה האישית-האינטימית. מאפיין נוסף החוזר בכל מאמר הוא סיום המאמרים באזכור מצבה של הקהילה למן תחילת מלחמת-העולם השנייה וקינה על גורלה המר. נקודה נוספת הראויה לתשומת לב במדור זה הוא השוויון ביחס בין הספרות העברית לבין ספרות ותרבות היידיש. לעיתים אף מצורף שיר הנסוב על אותה עיר. המאמרים מלווים בתמונות רבות: תמונות רחובות ראשיים בעיר, תמונות בתי-כנסת וכדומה. כמו כן, בהתאם למגמת כתב-העת להדגיש את האמנות הפלסטית, מובאים איורי דמויות, תצלומים של פריטי יודאיקה, שערי ספרים עבריים עתיקים, מסמכים ופריטים מהתרבות החומרית של אותה קהילה. לצירוף התמונות לזיכרונותיהם של הכותבים יש פונקציה של **תיעוד ושימור הזיכרון גם במימד הוויזואלי**.

עיקר הקהילות שנדונו

במסגרת המדור "קהילות ישראל בתפוצות הגולה" הן הקהילות היהודיות בפולין: וארשה, לבוב, קרקוב, וילנה, לודז', לובלין, ביאליסטוק, פינסק, גרודנה, קאליש, וקהילות ווהלין.

במפה: הקהילות היהודיות

הגדולות בפולין ערב מלחמת-העולם השנייה²⁰⁷

הקהילה הראשונה שהופיעה במדור היא **וארשה**, עליה כתב אברהם לוינסון.²⁰⁸ הוא עמד על הפילוג הניכר בקרב החברה היהודית בווארשה ועסק בהרחבה במרכז הספרותי היידי. לוינסון הביע את עמדתו, כי העם היהודי בווארשה חטא בתמימותו לנוכח המתרחש: "גדולות היו עליותיו וזריחותיו, רבות היו גם תעיותיו ושגגותיו, אולם הגדול בהן היה – חטא האופטימיות היתרה שלו, חטא אמונתו היתרה באדם, חטא זלזולו באיבה האנושית".²⁰⁹ לוינסון סיים את המאמר בתיאור מרד גיטו וארשה, בו התאחדו יהודי כל המפלגות והזרמים. לאחר מאמרו הובאו

²⁰⁷ Martin Gilbert, 2008. Map 28: Poland's Largest Jewish Communities on the Eve of the War, **The Routledge Atlas of The Holocaust**, Third edition, Routledge: 32.

²⁰⁸ **אברהם לוינסון (1891–1955)**: סופר, עורך ומתרגם. יליד לודז', פולין. קיבל חינוך עברי וכללי בלודז' ובווארשה. היה פעיל בתנועה הציונית מנעוריו. מ-1912 לימודי משפטים באוניברסיטת וארשה, וסיומם ברוסטוב (1916). מ-1929 סגן ראש עיריית בריסק-דליטא ומ-1936 מנהל קרן היסוד בפולין. עלה ב-1936. תחילה היה מנהל מחלקת הפרסום והארגון של האוניברסיטה העברית. משנת 1939 ניהל את המרכז לחינוך ותרבות של הסתדרות העובדים.

²⁰⁹ אברהם לוינסון, נובמבר 1943. "וורשה", **גזית**, כרך ו', גיליון ג' (ס"ג): 3.

זיכרונות ואגדות על וארשה מאת נחום סוקולוב²¹⁰ בתרגום מידיש בידי אברהם שלונסקי.²¹¹ המאמר השלישי במדור זה הוא מאמר מחקרי-היסטורי מאת נ. מ. גלבר²¹² על תולדותיהן של משפחות האצולה (פטריצים) בווארשה החל במאה ה-18.²¹³

על הקהילה השנייה, **לבוב**, בחר שמואל אפשטיין לכתוב בנימה אישית ולבבית, ולא אקדמית-ניטרלית, כפי שמעידה כותרת מאמרו "לבוב כפי שידעתייה". הוא כתב: "כן, אהבתייה. כי את לבוב, היהודית והכללית גם יחד, אפשר היה לאהוב, וגם אהבוה. קודם לכל אהבוה. היו שהתפעלו הימנה, העריכו אותה, התיחסו אליה בהערכה, התלהבו מיפיה וכו', אך קודם לכל ומעל לכל אהבו אותה."²¹⁴ ערב מלחמת-העולם השנייה לבוב כבר לא שימשה מרכז חשוב כלפנים. היא חדלה לשמש אכסניה לספרות עברית ולא קמו מתוכה במות ספרותיות מרכזיות. המחבר עומד על חשיבותה של לבוב בצמיחת היצירה העברית. הכוחות היוצרים שצמחו בה עזבוה וקנו להם שם במרכזי יהדות שונים עולם, ביניהם: רבנים, מנהיגים, סופרים (למשל: מרטין בובר), חוקרי פילוסופיה (צבי דיזנדרוק), היסטוריונים ואמנים. כמעט כל מייסדיו של "המכון למדעי היהדות" בווארשה באו מלבוב או מערי השדה שלה. סופרים מרכזיים רבים שעלו לארץ-ישראל התחילו את פעילותם הספרותית בגליציה המזרחית ובלבוב בירתה: אשר ברש, ר' בנימין, א. צ. גרינברג, א. מ. ליפשיץ, ש. י. עגנון, י. נתנאלי, ש. מלצר, א. פינקרפלד, ש. קדרי, ש. שלום, דב שטוק, ש. שטרייט וגבריאל טלפיר. אפשטיין כתב בהרחבה על תרבות היידיש בלבוב. הוא סיים את מאמרו במלים: "עתה מתבוססת היא [לבוב] בדמיה ואין אתנו יודע מה גדול חורבנה ועד היכן הגיעה ידם של המרצחים בהשתוללות הדמים שלהם. האם אפשר להעלות על הדעת כי עתה בא הכורת על קהילת קודש זו?"²¹⁵ מאמרו של ההיסטוריון נ. מ. גלבר, "לבוב – עיר ואם בישראל" הוא סקירה על קורות יהדות לבוב למן ימי-הביניים ועד לימי מלחמת-העולם השנייה. אף הוא סיים את מאמרו במלות הספד: "קשה, קשה להאמין שזה אשר נודע לנו נכון באמת, כי לבוב עיר ואם בישראל איננה עוד. נמחקה ממפת ההוי היהודי ונשארו אך צללי העבר עם ספוריו, מעשיותיו ואגדותיו הנהדרות. היתכן?"²¹⁶

הקהילה השלישית שזכתה למדור במסגרת המדור "קהלות ישראל בתפוצות הגולה" היא **קרקוב**. דוד לאזר²¹⁷ כתב בהרחבה במאמרו "קרקוב – עיר מולדתי" על מאפייני התרבות העברית והכללית בעיר קרקוב. הוא סיפר על כתב-העת 'המצפה' בעריכת אבי המחבר, שמעון

²¹⁰ נחום סוקולוב (1859–1936): יליד וישוגרוד, ליד פלוצק ופלונסק, פולין.

²¹¹ נחום סוקולוב, נובמבר 1943. "וורשה העתיקה", מידיש: א. שלונסקי, גזית, כרך ו', גיליון ג' (ס"ג): 4–5.

²¹² נתן מיכאל גלבר (1891–1966): חוקר תולדות הציונות. יליד לבוב. עבר עם הוריו לברודי (1901) שם למד בגימנסיה הגרמנית וכן לימודים עבריים אצל י. אהרונוביץ ונ. זיגל. היה פעיל בתנועת הנוער הציונית של תלמידי הגימנסיות וב"פועלי ציון". עבר לוונייה ללמוד באוניברסיטה (1910), ואחר-כך לברלין (1912). חזר לוונייה, שם סיים לימודיו ב-1914. במלחמת-העולם הראשונה גויס ולחם באיטליה ובבלקנים. עם תום המלחמה הצטרף להסתדרות הציונית בווינה (1918–1930), והיה פעיל בעריכת העיתונות הציונית בפולין ובהסברה מטעם קרן היסוד בארצות שונות. עלה ב-1933. בארץ עבד בשירות קרן היסוד עד 1948.

²¹³ נ. מ. גלבר, נובמבר 1943. "משפחות-פטריצים יהודיות בוורשה", גזית, כרך ו', גיליון ג' (ס"ג): 6–8.

²¹⁴ שמואל אפשטיין, דצמבר 1943. "לבוב כפי שידעתייה", גזית, כרך ו', גיליון ד' (ס"ד): 1.

²¹⁵ שם: 5.

²¹⁶ נ. מ. גלבר, דצמבר 1943. "לבוב – עיר ואם בישראל", גזית, כרך ו', גיליון ד' (ס"ד): 9.

²¹⁷ דוד לאזר (1902–1974): מבקר. יליד קרקוב. בנו של שמעון מנחם לאזר. התחנך חינוך עברי וסיים לימודיו באוניברסיטת קרקוב (1931). היה מראשוני "השומר הצעיר" ובין משתתפיו הראשונים ב-1918. מ-1921 השתתף בעיתונות היהודית-פולנית ובגליציה המערבית. ערך את **נובי דזייניק** מ-1934. ב-1941 הצליח לעלות לארץ-ישראל. היה בין משתתפי הארץ מאז עלייתו, וערך את העיתון היומי הזמן.

מנחם לאזר, שהוא כתב-העת העברי היחיד שהצליח להאריך בה ימים, והגיע עד לשנתו העשרים. המחבר ציין, כי צפה מקרוב בפרק זה בתולדות העיתונות העברית מילדותו המוקדמת ועד בגרותו. בכתב-עת זה החלו את פעולתם הספרותית סופרים ילידי גליציה כדוגמת ש. י. עגנון, אשר ברש, א. צ. גרינברג, ד. קמחי, ש. שטרייט ועוד. שלמה לאזר היה קנאי לרעיון החינוך העברי, והתמסר למפעל הקמת בית-ספר עברי בקרקוב, שהתפתח לבית-ספר של יותר מאלף תלמידים. בין המורים היו בן-ציון רפפורט, שבח וואלקובסקי, נחמן מיפלב, בנציון בנשלוס, חיים לב, צבי פפר, ליפא רוזנר, מ. מילשטיין ועוד. כבר בינואר 1944, ידע דוד לאזר, כי "רק חלק קטן מהם ניצל מגיא ההריגה".²¹⁸ חלקו האחרון של המאמר מוקדש לתרבות היידיש בקרקוב, ובעיקר לתיאטרון היידי בהנהלת משה יאקוב. לאזר סיים את המאמר בסיפור אישי: "... אשמורת לילה. בין רחובות הגיטו הריקים מאדם הולך השמש של בית-הכנסת הישן, וזמר עצוב, לבבי בפיו: הוא מעורר את יהודי העיר היהודית לסליחות'. [...] עתים בלילות אני מתעורר לפתע ושומע את הזמר החרישי של השמש הזקן. דווקא את הזמר הזה – איני יודע למה. וכשתכלינה הדמעות, מתעורר בי פתאום החשק לחזור על הנגינה העצובה: – 'שטייט אויף!' קומו יהודים, קומו יהודים כשרים ויקרים, קומו! – – –"²¹⁹ המאמר הבא, מאת אריה ליפשיץ²²⁰ מבליט את השתלבות היהודים בחיים הכלכליים של קרקוב, ואת מרכזיותה של קרקוב ביהדות מזרח אירופה. לקראת סיום המאמר, הוא כתב: "הנה קמנו ועלינו, בנינו, התישבנו. אך היכן העם, אבותינו, אחינו, קרובינו?"²²¹ נ. מ. גלבר פרסם מאמר על תולדות היהדות בקרקוב למן המאה ה-13.²²²

הקהילה הרביעית היא **וילנה**, הקהילה הראשית בין קהילות ליטא. מאמרו של נתן גרינבלאט מתמקד בתולדות הספרות העברית בוילנה למן תקופת ההשכלה: הסופר מרדכי אהרן גינצבורג, והמשוררים אד"ם הכהן ומיכ"ל בנו ויהודה לייב גורדון. אחריהם באו אהרן שמואל ליברמן ואורי קובנר, שחצבו להבות ברוחם המודרנית. בוילנה הוקמו כתבי-העת 'היום' ו'הזמן'. סביב 'הזמן' התקבצו סופרים רבים, ביניהם צייטלין, ברקוביץ, בן-אליעזר, י. ל. ברוך, שניאור, פרץ הירשביין, א. נ. גנסיין, נתן גרינבלט, נח פינס ורבים נוספים. אכסניה נוספת שהוקמה בוילנה היא 'העולם', בה השתתפו יצחק גרינבוים, לייב יפה, א. דרויאנוב, יעקב פיכמן, י. ד. ברקוביץ ויהודה קרני. לאחר המהפכה הרוסית, הייתה וילנה גם למרכז של ספרות היידיש. סופרי היידיש גוריליק, ניגר, ווייטער הקימו את כתב-העת 'ליטערארישע מאנאטשריפט'. גרינבלט סיים את מאמרו בנוסח אישי: "הה, מי יתן ויחיש מועד פדותך, ויישברו אזיקיך וימוגרו שוביך – מעניך – ואם גם יחרד הלב ליום זה, בו יורמו הוילאות מעל חומותינו החרות, וייגלה לוע התהום בו צללו לעד הזכים והיקרים – אפלל לישעך ולגאולתך, ווילנא, רבתי

²¹⁸ דוד לאזר, ינואר-פברואר 1944. "קרקוב – עיר מולדתי", **גזית**, כרך ו', גיליון ה' (ס"ה-ס"ו): 5.

²¹⁹ שם.

²²⁰ **אריה ליפשיץ (1901–1986)**: סופר ומבקר. יליד קרקוב. התחנך בחינוך יהודי וכללי ועלה בשנת 1920. עבד בחקלאות, בסלילת כבישים ובבנאות. מ-1939 מעובדי מזכירות מחלקת עליית הנוער של הסוכנות היהודית.

²²¹ אריה ליפשיץ, ינואר-פברואר 1944. "קראקא עיר אבות", **גזית**, כרך ו', גיליון ה' (ס"ה-ס"ו): 9.

²²² נ. מ. גלבר, ינואר-פברואר 1944. "קרקא היהודית", **גזית**, כרך ו', גיליון ה' (ס"ה-ס"ו): 10–14; למאמר זה נדפסו שני המשכים בגליונות העוקבים של **גזית**: נ. מ. גלבר, מרץ 1944. "קרקא היהודית", **גזית**, כרך ו', גיליון ז' (ס"ז): 10–12; ו. נ. מ. גלבר, אפריל 1944. "קרקא היהודית (סוף)", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 8–11.

בעיר מכורת, 'קריה נאמנה', ירושלים דליטא.²²³ ישראל קלוזנר פרסם מאמר על תולדות יהדות וילנה למן ימי-הביניים ועד מלחמת-העולם השנייה. המאמר מסתיים בפסקה: "הלב אינו יכול להאמין לבשורות הנוראות המגיעות משטחי הכיבוש של החיה הנאצית. האם באמת רצח הרוצח את כל יהודי ווילנא? האם באמת נהרסו כל מוסדות התרבות העברית בעיר?"²²⁴ אליהו רודניצקי תיאר את ההתפתחויות שהתרחשו בקהילה היהודית בוילנה בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם, ותיאר את הדילמה המרכזית שעמדה בפני ראשי הקהילה היהודית עם פרוץ המלחמה, עוד בטרם כיבוש העיר בידי הצבא הסובייטי. החשש היה מפני התקרבות הצבא הגרמני, והאפשרויות היו הישארות, שמשמעותה מחנה ריכוז גרמני, או יציאה, שהעלתה חששות לגורל הציבור כולו והמשפחות.²²⁵

העיר החמישית בסדרת הקהילות הייתה **לודז'**. אברהם לוינסון, יליד העיר, כתב על התפתחותה הייחודית של לודז' ועל גידולה מעיירה בת 190 תושבים, ובהם 11 יהודים בשנת 1793 ועד למעמדה כעיר השנייה בפולין מבחינת גודל האוכלוסייה. החצי הראשון של מאמרו עוסק בהרחבה בהיבט הכלכלי של יהדות לודז', והחצי השני – בחיי הרוח והתרבות הענפים שהתפתחו בה – בתי-הספר, התיאטרון והספרות העברית והיידיש. בלודז' ראו שתי במות ספרותיות: ה'לודזר טגבלט' הציוני וה'לודזר פולקסבלט' הפולקיסטי-בונדאי. הסופרים המרכזיים שפעלו בה בקביעות היו יצחק קצנלסון, ישעיהו אוגר, משה ברודרזון, י. מ. ניימן ועוד. לקראת סיום מאמרו, כתב לוינסון: "ואין בטוין ולשון לגודל השואה אשר באתנו בגיהנום הנאצי, ואין ניב-שפתים לרגש המלהט ומשגע את הלב."²²⁶ לאחר מכן, מופיע שיר מאת יוליאן טובים המוקדש לעיר לודז',²²⁷ ומספר על הקשר העמוק של הדובר אל עיר הולדתו (תרגם מפולנית אברהם לוינסון). ייתכן, שתוספת השירה החד-פעמית הזו הגיעה בעקבות הצעתו של המשורר משה בסוק לגבריאל טלפיר: "האומר אתה להמשיך בפרשת הקהילות? היסופר בוילנה? – אולי הייתי מעלה משהו על עירי ואמי. אגב: מדוע אין אתה מביא משהו בשירה על הערים שבהן יסופר? – כדאי היה להביא דברי-שירה, ולו גם מתורגמים."²²⁸ הפריט השלישי הוא מאמר מאת י. מ. ניימן²²⁹ המתאר קווים להווי חיי היהודים בלודז'. חלקו השני של המאמר מתמקד בלודז' כמרכז ספרותי וב"אסכולה הלודז'אית", ובעיקר בדמויות הסופרים דוד פרישמן ויצחק קצנלסון. מקום נכבד הקדיש המחבר לספרות היידיש בלודז' וכן לתחומי המוזיקה והתיאטרון. העיר השישית בסדרה היא **לובלין**. ד"ר אלחנן הורביץ כתב על היהדות בלובלין למן ימי-הביניים. יהודים נמצאו בלובלין למן המאה ה-14. הורביץ עסק ברבנים המרכזיים בתולדות לובלין, והאריך בדבריו על מוסד "ועד ארבע הארצות", מוסד ייחודי שלא היה כמותו ליהודים בארצות אחרות. "ועד ארבע הארצות" התכנס אחת לשנה, בהשתתפות נציגי היהודים מפולין

²²³ נתן גרינבלאט, מרץ 1944. "ווילנא", **גזית**, כרך ו', גיליון ז' (ס"ז): 2.

²²⁴ ישראל קלוזנר, מרץ 1944. "ווילנא – ירושלים דליטא", **גזית**, כרך ו', גיליון ז' (ס"ז): 7.

²²⁵ אליהו רודניצקי, מרץ 1944. "ווילנא – בין שתי המלחמות", **גזית**, כרך ו', גיליון ז' (ס"ז): 7-10; המשכו: אליהו רודניצקי, אפריל 1944. "ווילנא – בין שתי המלחמות", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 11-12.

²²⁶ אברהם לוינסון, אפריל 1944. "לודז' – עיר מולדתי", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 4.

²²⁷ יוליאן טובים, אפריל 1944. "לודז'", מפולנית: א. לוינסון, **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 5.

²²⁸ משה בסוק, [ללא תאריך]. מכתב אל גבריאל טלפיר, **גזית**, 392: 3645/9. המכתב נכתב בין נובמבר 1943, מועד תחילת הופעת המדור, ובין מרס 1944, אז הופיע המדור על וילנה.

²²⁹ י. מ. ניימן, אפריל 1944. "לודז' (שרטוטים)", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 5-8.

הגדולה, פולין הקטנה, ליטא ורייסן, ובו עסקו בענייני כלכלה, חוק וחינוך. תקופת הזוהר של לובלין הסתיימה בימי חמלניצקי, בגזירות ת"ח-ת"ט, ומספר שנים מאוחר יותר, בשריפת בית-הכנסת בערב חג הסוכות 1655. המאמר מסתיים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ובניסיונו של הרב שפירא "לחדש את ימי לובלין כקדם" על-ידי הקמת הבניין של "ישיבת חכמי לובלין", אך עם כיבוש העיר בידי הגרמנים, הפך בניין זה למרכז הגסטאפו, "ולובלין היתה העיר הגדולה הראשונה בפולין, שממנה גורשו היהודים לכפר סמוך 'לפי הנוסח הידוע'...."²³⁰ המאמר הבא, מאת משה פראגר, עוסק בגורלה של לובלין בימי השואה. לאורך ההיסטוריה, בכורתה של לובלין בתחומי החיים השונים (ישיבות, ממשל ומסחר) נגזלה ממנה על-ידי ערים אחרות בפולין, וייחודה, לפי פראגר, נותרה באותנטיות של המבנים, בתי-הכנסת ובתי-הקברות העתיקים של העיר. המחבר עסק בבחירתה של לובלין למקום ה"רוואט" היהודי בידי הנאצים. לפי פראגר, הגרמנים סירבו לגלות מדוע בחרו דווקא בלובלין, וייתכן שקסמה להם "הסימבוליקה ההיסטורית" שלובלין היהודית, או שבחרו בו משום שאיזור לובלין הוא הצחיח והדל ביותר בשטחי הגנרל-גוברנמנט.²³¹ תוכנית לובלין יושמה מייד עם ראשית המלחמה. במרס 1942 רוקנה לובלין במשך שלושה ימים מתושביה היהודים שהועברו למחנה המוות בלז'ץ. לאחר הגירוש, נותצו עתיקותיה של לובלין בדינמיט על-מנת שלא יישאר מהם כל זכר. פראגר סיפר גם על ישיבת חכמי לובלין ועל חורבנה בידי הגרמנים. אולם, עם חורבן הישיבה "צצו ועלו יונקותיו"²³² בדמות ישיבות על-שם חכמי לובלין בערים שנחאי ודטרויט. המאמר האחרון במדור זה²³³ מאת נחום בנארי,²³⁴ אינו מוקדש ללובלין, כי אם לזיכרונותיו של המחבר משלל עיירות בהן תעה בימי נעוריו, ואשר זכרם עלה בו בעקבות ידיעות מחזיתות המלחמה. בנארי מספר במאמר זה על העיירות: קורסון, קאנייב, סמילה, אומאן, שפולה, זלאטופול ועוד.

העיר השביעית בסדרה היא **ביאליסטוק**, עליה נכתבו שני מאמרים: המאמר הראשון, פרי עטו של א. אורינבסקי,²³⁵ מבקש לעמוד על חיוניותה של הקהילה היהודית בביאליסטוק: "מעצם היותו נתבלטה בעליל ההכחשה החיה לשלילת הגולה והגולים ואשר הביע בלי אומר ודברים, כי לא אלמן ישראל, וכי עוד כוחות רעננים מחלחלים ברהטי אילן עתיק זה! [...] מיוסדים הדברים על עובדות היסטוריות, מציאותיות, ומיוחד על המופת החותך, כי ביאליסטוק היתה המפעל ההתישבותי-התעשייתי הגדול של תושביה-בוניה היהודים."²³⁶ המאמר מתאר את התפתחות הכלכלה היהודית בביאליסטוק באמצעות תעשיית הבדים הענפה שהתקיימה בה ואת התפתחות התרבות היהודית, צמיחת התנועות הציוניות בקרבה ועליית השפה והתרבות

²³⁰ אלחנן הורביץ, מאי-יוני 1944. "לובלין – עיר יועד ארבע הארצות", **גזית**, כרך ו', גיליון ט"י (ס"ט-ע'): 5.

²³¹ משה פראגר, מאי-יוני 1944. "לובלין בשקיעתה ובחורבנה", **גזית**, כרך ו', גיליון ט"י (ס"ט-ע'): 7.

²³² שם: 9.

²³³ נחום בנארי, מאי-יוני 1944. "העיירות ההן...", **גזית**, כרך ו', גיליון ט"י (ס"ט-ע'): 10-13.

²³⁴ **נחום בנארי** (קודם: ברודסקי) (1893-1963): סופר יליד הכפר לַבְּדִין, פלך קיוב. הוא עלה לארץ-ישראל בשנת 1914 ועבד במרחביה, דגניה וסג'רה. מ-1921 במפלגת אחדות-העבודה. היה עורכם של מספר כתבי-עת של תנועת אחדות-העבודה: **קונטרס**, **מבנים** ו**העתיד**.

²³⁵ **אהרן אורינבסקי** (לימים: בן-אור) (1890-1973): חוקר ספרות. יליד הולניקי, אוקראינה. התחנך ב"חדר" ובישיבות ליטא וכן בקורסים הפדגוגיים בגרודנה ובמחלקות הפדגוגיה של אוניברסיטאות קייב, אודיסה ווארשה. עסק בהוראה מגיל צעיר – תחילה ברוסיה ולאחר מלחמת-העולם הראשונה – בוולנה, שם ניהל את הקורסים הפדגוגיים של "תרבות" בפולין. עלה ב-1933 ולימד בבתי-ספר שונים בארץ-ישראל.

²³⁶ א. אורינבסקי, יולי-אוגוסט 1944. "לדמותה של ביאליסטוק", **גזית**, כרך ו', גיליון י"א-י"ב (ע"א-ע"ב): 1.

העברית. אורינובסקי ייחד גם יריעה נרחבת לאישים בולטים בתולדות הקהילה: הרופא ד"ר זמנהוף, מארגן האגודה "נאמני ציון" בווארשה, יוצר האספירנטו, המתמטיקאי והממציא חיים זליג סלונמסקי, שהיה גם מייסד עיתון 'הצפירה' ועורכו ועוד אנשי רוח, רבנים ואנשי מדע ותעשייה. מאמרו של ישראל הלפרין²³⁷ על טיקטין וביאליסטוק,²³⁸ מתאר את צמיחת הקהילה היהודית בטיקטין. טיקטין באותם ימים הייתה עיירה קטנה של כמה אלפי תושבים, אך בעבר הייתה תקופה שהיו כותבים "ביאליסטוק הסמוכה לטיקטין". היהודים התיישבו בטיקטין ב-1522. טיקטין הייתה נחלתו הפרטית של "פריץ" ליטאי בשם אלברכט גאשטולד שהחליט ליישב יהודים במקום. היישוב היהודי בטיקטין גדל, עד שכעבור כמאה שנה היה לאחת הקהילות החשובות בפולין. ביאליסטוק הייתה נחלה פרטית של הדוכס יאן-קלמנס בראניצקי. הוא החל ליישב בה יהודים באמצע המאה ה-18. עם סיפוח ביאליסטוק לרוסיה החלה תקופת התפתחות לקראת עתידה כמרכז תעשייה גדול וכעיר ואם בישראל.

העיר השמינית היא **בריסק דליטא**. מנקודה זו ואילך, הלך והצטמצם המדור "קהלות ישראל בתפוצות הגולה" להיקף של מאמר אחד בלבד. המאמר על בריסק דליטא נכתב בידי אהרון לוצקי.²³⁹ בריסק הייתה חלק מ"וועד ארבע הארצות" שהוקם בתחילת המאה ה-16, אך ב-1623, בעקבות סכסוכים בין ראשי המדינות פולין וליטא הופרדו קהילות ליטא מעל "וועד ארבע הארצות" והרי מאיר וואהל ייסד את "וועד קהילות ליטא" שהיה ארגון דומה ל"וועד ארבע הארצות". בגזירות ת"ח ות"ט נהרגו לפי עדות ר' שמואל ב"ר נתן כאלפיים אנשים במחוז בריסק, והיתר ברחו לפולין ולדנציג. עם חלוקת פולין בשלהי המאה ה-18 עברה בריסק לידי רוסיה, ומחמת מרידות הפולנים החליטה הממשלה הרוסית להעביר את העיר מזרחה ולהקים במקומה איזור מבוצר. היהודים תפסו מקום מרכזי בבניין העיר החדשה כקבלנים, ספקים, בנאים וכד'. האוכלוסיה היהודית בבריסק גדלה במהירות רבה. הממשלה אף הקצתה מגרשים ציבוריים לצרכי הקהילה היהודית. בשנת 1915 היו בעיר 65 אלף נפשות, מתוכן 35 אלף יהודים. התנועות החברתיות שקמו ביהדות בשלהי המאה ה-19 חדרו גם לבריסק היהודית: הבונד, הפועל הצעיר, ס. ס., פ"ס וכו'. הנוער היהודי הלאומי התרכז סביב האגודות הציוניות "צעירי ציון" ו"החוג להפצת השפה והספרות העברית", שניהלו פעילות ציונית אינטנסיבית. העיתונות העברית הארצישראלית וכן העיתונות העברית ברוסיה – 'הצפירה', 'השלח' ו'העולם' – היו אז נפוצות מאוד בקרב הנוער היהודי. באוגוסט 1915 פונתה העיר כולה על-ידי השלטונות הרוסיים. העיר הוצתה על-ידי הצבא הרוסי בנסיגתו ואחר-כך נהרסה בידי הצבא הגרמני, וכך עמדה בשיממונה עד 1918. בסוף שנת 1918, הורשו הפליטים היהודים לחזור לבריסק, ולשיקומם סייע ארגון ה"גיוינט". כבר בשנת 1919/20 החל גל עלייה מאורגנת של חלוצים. בעיר נוסדו מוסדות חינוך עברים ויידיים ובית-ספר מקצועי של "אורט". ב-1933 מנתה האוכלוסיה של בריסק רבתי כ-45 אלף נפשות, ובתוך זה 22 אלף יהודים. עם עליית היטלר לשלטון בגרמניה, הורע מצבם

²³⁷ **ישראל הלפרין (1909–1971):** חוקר תולדות ישראל בפולין. יליד ביאליסטוק. התחנך חינוך מסורתי, ואחר-כך בבית-המדרש לרבנים תחכמוני בווארשה ובבית-המדרש העליון למדע-היהדות בברלין. עלה ב-1934 וסיים לימודיו באוניברסיטה העברית.

²³⁸ **ישראל הלפרין, יולי-אוגוסט 1944.** "טיקטין וביאליסטוק", **גזית**, כרך ו', גיליון י"א-י"ב (ע"א-ע"ב): 6–8.

²³⁹ **אהרון לוצקי (1893–1957):** יליד בריסק דליטא. החל לעבוד כפקיד בהיותו בן 15 ובנערותו הצטרף ל"צעירי ציון". במלחמת-העולם הראשונה גויס לצבא הרוסי ונפל בשבי הגרמנים. לאחר שחרורו חזר לבריסק ונתמנה מזכיר "צעירי ציון" בעיר. ב-1934 עלה לארץ-ישראל, ומאז עבד במרכז קופות המלווה של הקואופרציה האשראית העובדת (לפי הספד מאת: חבריו לעבודה, 1.1958. "אהרון לוצקי (שלשים למותו)", **דבר**: 5).

הכלכלי והחברתי של יהודי בריסק. ב-1937 התרחשו פרעות ביהודי בריסק. עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה, כבש הצבא הנאצי את העיר, אך כעבור מספר ימים נסוגו בהתאם להסכם ריבנטרופ-מולוטוב והצבא הסובייטי נכנס אל העיר. ב-1940 פינו השלטונות הסובייטיים חלק מהאוכלוסיה היהודית לאזורים מרוחקים יותר, ועם פלישת הצבא הנאצי במבצע ברברוסה הייתה בריסק מהערים הראשונות שנכבשו, ויהודיה לא הספיקו להימלט מזרחה. המאמר מסתיים עם גורלה של קהילת בריסק בשואה. ביום אחד בחודש ספטמבר 1942 הושמדו רוב יהודי הגיטו על-ידי הנאצים בירי לתוך בורות. יהודים מעטים הצליחו להינצל ונמלטו לערות הסביבה. חלקם הצטרפו לפרטיזנים, וכך: "קהילה מסורתית בת מאות בשנים ששילבה את חייה הערים והמגוונים במסכת היהדות הלאומית-עממית הרוסית והפולנית כעיר ואם בישראל' נפלה לידי צר ואויב עריץ ונורא, והשלשלת של קהילה יהודית מסורתית יהודית נותקה."²⁴⁰

העיר התשיעית היא **פינסק**, שאודותיה מובא מאמר מסכם מאת א. וויינר. עם סלילת מסילות הרכבת, התפתחה פינסק בתחומי החרושת והתעשייה. לאחר מאות שנים לקיומה של העיר קמה בסמוך אליה העיר קרלין. בין שתי הערים ניטש הקרב על הבכורה. באמצע המאה ה-18 התנהל ביניהן גם קרב אידיאולוגי קשה – הקרב שבין החסידים לבין המתנגדים. לבסוף, שתי הערים צמחו והתקרבו זו אל זו עד שהתמזגו. עד לשנות השמונים של המאה ה-19 הייתה מלחמת החסידים והמתנגדים במוקד חיי פינסק, ומאז ואילך – החלו גלים חדשים להציף את הרחוב היהודי בדמות ההשכלה והציונות. התגבשה חבורה ציונית תחת מנהיגותו של צבי הירש מסליאנסקי. חיים וייצמן, שהיה תלמיד הגימנסיה הריאלית בפינסק, היה אחד מתלמידיו ומעריציו. מתוך חוגו של מסליאנסקי צמחו מנהיגים ואנשי רוח. אחד מהם הוא הסופר, המשורר והמחזאי נחום מאיר שיקביץ (המכונה ש"מ"ר). ש"מ"ר כתב 205 רומנים ביידיש ו-15 רומנים בעברית. פינסק סבלה רבות בימי מלחמת-העולם הראשונה מהיותה בקו החזית, ולאחר תום המלחמה – סבלה בגין המלחמה שהתנהלה על השלטון בעיר בין פולין ורוסיה, וביהודיה נערך טבח שבו נרצחו 35 איש, "קדושי פינסק". בין שתי מלחמות-העולם, ידעה פינסק פריחה מחודשת. את העיר מילאו תנועות "צעירי ציון" (שהפכה מאוחר יותר ל"פועלי ציון"), "פרייהייט" (דרור), "החלוץ", "החלוץ הצעיר", "השומר הצעיר", "גורדוניה" ו"הנוער הציוני". בעמק יזרעאל הוקמה קבוצה על-שם קדושי פינסק (גבת). המחבר סיים את מאמרו בסעיף שכותרתו "סוף פסוק" ובו כתב: "בפרק הטרגי האחרון של יהדות פולין לא סופר הרבה על פינסק. לא נשארו שם יהודים – כך הודיע המודיע. [...] והנה פורקה השלשלת. פינסק היתה להיסטוריה. תמה לעת עתה הפרשה, ואולי לא נשלמה..."²⁴¹

אודות העיר העשירית, **גרודנה** (הוראדנא), הופיע מאמר מאת דוד רבין. המאמר פותח בסקירת תולדות העיר בימי-הביניים למן המאה ה-12. קהילת גרודנה הייתה אחת העתיקות שבקהילות ישראל בליטא. במשך המאה ה-16 גדלה הקהילה היהודית בגרודנה. האיחוד בין ליטא ופולין ב-1569, עליית סטיפן באטורי לכס המלוכה (1576) והאישור שנתן לזכויות היהודים (1578) פתחו תקופה של פריחה חדשה בגרודנה. בתי-מדרש וישיבות הוקמו אז בגרודנה, ורבים

²⁴⁰ אהרון לוצקי, ספטמבר 1944. "בריסק דליטא – הקהלה היהודית עתיקת היום", **גזית**, כרך ז', גיליון א' (ע"ג): 6.

²⁴¹ א. וויינר, אוקטובר-נובמבר 1944. "פינסק", **גזית**, כרך ז', גיליון ב'-ג' (ע"ד-ע"ה): 5.

מבני הדור קראו לה "הר-אדני" (על בסיס שמה הר-אדנא). עם היווסדו של "ועד קהילות ליטא"²⁴², גדלה השפעתה של גרודנה על קהילות ישראל בהיותה אחת משלוש הקהילות הראשיות בוועד. ב-1788 הוקם בגרודנה על-ידי ברוך בר' יוסף ראם בית דפוס עברי ראשון בליטא. ב-1799 עבר ברוך בר' יוסף לוויננה והעביר לשם חלק מבית הדפוס. בית הדפוס בגרודנה המשיך להיות פעיל עד 1837 אז יצאה גזירה מן הממשלה הרוסית שאסרה להדפיס באותיות עבריות מחוץ לוויננה וקייב, ובית הדפוס נסגר. מקורות הפרנסה של גרודנה היהודית היו בראש וראשונה המסחר ואחריו המלאכה והתעשייה. לשון הדיבור בגרודנה הייתה יידיש במבטא הליטאי. גרודנה עברה תהליך של רוסיפיקציה של הנוער ושל האינטליגנציה. בתקופה האחרונה לשלטון הצארי הייתה הרוסית ללשון ה"תרבות", ובשנים 1915–1919 החליש הכיבוש הגרמני את מעמד הרוסית. לשון היידיש זכתה לתמיכה על-ידי החוגים הציוניים. אף הגרמנים הוציאו את פקודותיהם ואת עיתונם הרשמי גם ביידיש. לתנועה הציונית היו בגרודנה שורשים קדומים. הפעולה הציונית בגרודנה בשנות ה-90 של המאה ה-19 נקשרו בשמותיהם של האחים בצלאל ולייב יפה. עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה שותקה הפעילות הציונית. גרודנה הייתה קרובה אל החזית ופליטים יהודים החלו לזרום אל העיר, וקמו בה מוסדות רבים לעזרה. "החלוץ" בגרודנה נוסד בראשית 1919 והיה מהראשונים בליטא הפולנית. באפריל 1920 עלתה הקבוצה הראשונה של חלוצים מגרודנה. על קהילת גרודנה פסחו לאורך תולדותיה כמעט כל הפרעות ביהודי האיזור עד אשר בחג השבועות של שנת 1935 פרצו בה פרעות. כמו בריסק, אף גרודנה נכבשה על-ידי הצבא הנאצי והועברה לידי ברית-המועצות בהתאם לעקרונות ריבנטרופ-מולוטוב. המחבר סיים את מאמרו במשפטים: "ידיעה בעתונות אומרת: כ-200 יהודים, ששרדו מגרודנה, מקרינקי ומן הסביבה, התרכזו בגרודנה מן היערות וממחבואות אחרים. אלה קורות היהודים בהוראדנא. מי ינקום את דמם ואת עלבונם?"²⁴³

על העיר האחת-עשרה בסדרה, **קאליש** (ינואר-פברואר 1945), כתב י. ד. בית-הלוי.²⁴⁴ קאליש היא העיר העתיקה בפולין, השוכנת על נהר פרוסנה. היישוב היהודי בקאליש הוא אולי הראשון בפולין. קאליש הייתה מפורסמת גם בשל מתן אגרת הזכויות הידועה בשם "סטטוס קאליסקי" שניתנה ליהודים על-ידי הנסיך בולאסלב בשנת 1264, לפי דרישתם ומשא-ומתן עימם. זכויות אלו שימשו יסוד משפטי ליהודי פולין בכללם בדורות הבאים. תולדות הקהילה היהודית בקאליש רצופות אסונות. האסון הגדול ביותר היה בימי המגיפה השחורה ב-1348, אז נהרגו בה 600 יהודים, וכנראה שחרבה הקהילה היהודית לגמרי. בשנת 1465 התחוללו בה פרעות, ולאורך השנים היו בה גם עלילות דם רבות. בשנת 1656, לאחר שהדף המצביא הפולני טשרניצקי את פלישת השוודים לפולין, האשים את היהודים שעמדו לצד השוודים וערך טבח במספר קהילות יהודיות, ביניהן קאליש. עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה נפגעו יהודי קאליש קשות בידי הצבא הגרמני. בית-הלוי היה עצמו עד לפרעות שהתרחשו ביהודי העיר בשנת 1919. יהודי

²⁴² "ועד קהילות ליטא": ראו על כך לעיל, בסקירה על קהילת בריסק-דליטא.

²⁴³ דוד רבין, דצמבר 1944. "עדת ישראל בהוראדנא", **גזית**, כרך ז', גיליון ד' (ע"ו): 6.

²⁴⁴ **ישראל דוד בית-הלוי (1888–1978)**: חוקר תולדות ישראל. יליד פיטרקוב, פלך וארשה. התחנך חינוך חרדי. בגיל שבע עבר עם הוריו ללודז' ולאחר נישואיו עבר לקאליש (1909), שם חי עד שעלה ארצה עם משפחתו ב-1920. בתחילה עבד כספרן בספרייה המרכזית של ההסתדרות עד לסגירתה ב-1930, ואחר-כך – עד צאתו למלאות – עבד בבנק הפועלים. בשנת 1961 ראה אור ספרו **תולדות יהודי קאליש**. הוא הקדיש מאמר זה לבנו אברהם בצלאל יליד קאליש, שנהרג בחזית ניו-גיניאה ביום כ"ה טבת תש"ד.

קאליש התפרנסו ממסחר ומתעשייה. המחבר מתאר את ערגת בני קאליש לארץ-ישראל ומזכיר את אנשי קאליש שעלו לארץ-ישראל בתקופת ההשכלה. בית-הלוי מסיים את המאמר בידיעות המעטות שהגיעו על גורל יהדות קאליש. הגרמנים כלאו את יהודי קאליש בבניין השוק והחזיקו אותם במשך כמה שבועות בצפיפות ובתנאים קשים. הוא סיים את מאמרו במשפט: "מי יתן ובני קאליש, ה'אודים המוצלים', התועים עדיין אי שם בדרכי 'עולם התוהו', יתלקטו לארצנו ויהיו אתנו בין הבונים עתידנו."²⁴⁵

במרס 1945 הופיע המאמר "חיים מדיניים של היהדות בפולין המשוחררת (בתקופה 1919–1939)" שכתב א. הרטגלס. מאמר זה אינו משתייך לסדרת המאמרים "קהלות ישראל בפולין". מאמר זה מבקש לסכם את ארגון הקהילות בפולין במהלך התקופה שבין שתי מלחמות-העולם ואת מעמדן המדיני המיוחד במדינת פולין.

הקהילות הבאות בסדרת "קהלות ישראל בתפוצות הגולה" היו קהילות ווהלין שלהן יוחד המדור בחודשים אפריל-מאי 1945,²⁴⁶ יוני 1945²⁴⁷ ויולי-אוגוסט 1945.²⁴⁸ הנצחת הקהילות נמשכה בשנה שלאחר תום המלחמה בגיליונות נוספים שהוקדשו לקהילות סוסנוביץ (אוקטובר-נובמבר 1945),²⁴⁹ סטניסלבוב (ינואר-פברואר 1946)²⁵⁰ וקרמניץ (מאי 1946).²⁵¹ יצחק יציב כתב על שני מפעלי הנצחה אלה: על מפעל הנצחת הקהילות היהודיות ב'כנסת' הוא כתב, ש"העלאתם לפני עינינו בתמצית הוייתם היא ביטוי להרגשת יחידים, איש איש כיכלתו, להתייחד עם חלק מן האסון ולחיותו." הוא קידם את חוברות 'גזית בברכה': "חוברת אחר חוברת מעלה זכר קהילות ישראל בתפוצות הגולה [...] בהעלאת זוהר קהילות הללו תדע נפשנו לבבות במסתריה על הייה שאבד מאתנו. ניצוצות ניצוצות מבית-ישראל שהוכה גם הוכה."²⁵²

* * * * *

מפעל נוסף להנצחת הקהילות שנחרבו הוא סדרת הבולים "לא נשכח הגולה" מטעם הקרן הקיימת לישראל, שנועדה לסייע בהנחלת זיכרון הקהילות היהודיות.²⁵³ מועצת המורים למען הקרן הקיימת לישראל החליטה על קיום מפעל חינוכי זה שמטרתו קירוב לבבות הילדים אל הגולה: "לבם של ילדינו נפתח היום לקראת הבנת הגולה, ומחובתנו לחשוף לפנייהם את המאור שביהדות זו, למען יראו לא רק את הגולה הדוויה והסחופה של ימינו אלה, אלא ירגישו את החמימות הנפשית הרבה ויכירו את הסגולות האנושיות הנעלות שהיו נחלתה של יהדות זו."²⁵⁴ בספטמבר 1943 יצאו לאור עשרים הבולים הראשונים של מחזור זה. בולים אלה כללו ציורים של ה. שטרוק, א.

²⁴⁵ כ. ד. בית-הלוי, ינואר-פברואר 1945. "קאליש", גזית, כרך ז', גיליון ה' (ע"ז-ע"ח): 7.

²⁴⁶ ח. ב. אילון, אפריל-מאי 1945. "קהלות ווהלין: אוטטראה", גזית, כרך ז', גיליון ח' (פ"א-פ"ב): 1-4. א. אבטיחי-הדרי, אפריל-מאי 1945. "קהלות ווהלין: רובנה", גזית, כרך ז', גיליון ח' (פ"א-פ"ב): 4-7.

²⁴⁷ יוני 1945. "קהלות ווהלין", גזית, כרך ז', גיליון י' (פ"ב).
²⁴⁸ יולי-אוגוסט 1945. "קהלות ווהלין", גזית, כרך ז', גיליון י"א-י"ב (פ"ג-פ"ד).

²⁴⁹ אוקטובר-נובמבר 1945. "קהלת סוסנוביץ", גזית, כרך ח', גיליון ב' (פ"ו-פ"ז).

²⁵⁰ ינואר-פברואר 1946. "סטניסלבוב – עיר מולדת", גזית, כרך ח', גיליון ה' (פ"ט-צ').

²⁵¹ מאי 1946. "קרמניץ", גזית, כרך ח', גיליון ט' (צ"ג).

²⁵² י. יציב, 2.6.1944. "ירגשי יחידים" (יקו לקו"), דבר, מהדורת צהריים: 2.

²⁵³ תש"ה. לא נשכח הגולה (40 בולי הגולה של קרן הקיימת), הקרן הקיימת לישראל.

²⁵⁴ 22.9.1943. "לא נשכח, הגולה", דבר: 2.

מ. לילין, תצלומי בתי-כנסת בוולפה, פראג, ברודי וכן תצלומי רחובות יהודיים בוולנה, לובלין, טוניס, קרקוב ופראג.

דב שטוק הגיב על מפעל זה בחיוב: "תלמידים בכיתות של קטנים ניתנו להם פנקסאות והם מביאים בהם בולי הקרן הקיימת – וילנא וורשא, לובלין, וקראקא, לבוב וברודי, תמונות של בתי כנסת ורחובות – מראה עינים." הוא העיד, כי יהודה קרני כתב "דברים חמים על הבולים הקטנים ועורר לעשות יתירה – ספרים קטנים על הקהילות וחייהם. גם עתה, כנראה, תעשה הקרן הקיימת.²⁵⁵ ואמנם, חודש לאחר מכן, החליטה מועצת המורים למען קרן-קיימת לישראל להוציא שורת מונוגרפיות על קהילות ישראל בגולה שנחרבו על ידי הנאצים.²⁵⁶ המועצה פנתה לשורת סופרים מיוצאי הקהילות האלה שיחברו את תולדותיהן. החוברת 'לא נשכח הגולה' ראתה אור בהוצאת הקרן הקיימת לישראל בשנת תש"ה. בחוברת זו 40 בולים ומונוגרפיות קצרות והיא נחלקת לארבעה מדורים: "גולה וגלות", "דמויות", "בנינים ומצבות זכרון" ו"ברחובות היהודים". כל מונוגרפיה מכילה את הבול לצד טקסט קצר, לעתים בתוספת קטע משיר או מסיפור הנוגע בנושא הבול. לכל בול מוקדשים בין שניים לארבעה עמודים.

מפעלים להוצאת ספרי "יזכור" התקיימו במסגרת מוסדות נוספים ביישוב היהודי. התאחדות עולי אוסטריה הכריזה כבר באפריל 1943 על הכוונה להוציא לאור ספר "יזכור" לקהילת יהודי וינה וביקשה מציבור עולי אוסטריה למסור פרטים על קרוביהם ועל ידיהם שנרצחו בידי הנאצים.²⁵⁷ המחלקה לקהילות של חברת "ידע עם" התכנסה באוקטובר 1943 לפגישה בנושא הצלת הארכיונים והאוספים המדעיים היהודיים שאבדו על אדמת אירופה. ד"ר נ. מ. גלבר הרצה מתוך התפיסה, שיש להיערך לתביעות ביום שלאחר המלחמה. הוא שיבח את המוזיאון והארכיון לתולדות ישראל בירושלים שכבר החל באותו שלב בפעולה בתחום זה. חלק מהמפעל שהוצע כלל העלאת על הכתב של זיכרונות מאת עסקנים שמילאו תפקידים בחיים המדיניים בתפוצות. כמו כן, עלתה ההצעה להוציא מונוגרפיות על קהילות גדולות ו"לקסיקון לתולדות הקהילות הקטנות".²⁵⁸

* * * * *

לסיכום, ארבעה מפעלים ספרותיים ייחודיים של הנצחת קהילות – "חוברת פולין", הקובץ 'בסרביה', המדור "קהילות ישראל שנחרבו" ב'כנסת' והמדור "קהילות ישראל בתפוצות הגולה" ב'גזית' – כל אחד מהם בעל מאפיינים המייחדים אותו, ראו אור מעל במות ספרותיות או כספרים על-ידי סופרים עברים בתקופה שבין אוגוסט 1940 לבין אפריל 1945. בכולם מחלחלת ההכרה בחורבן הקהילה ובחורבן התרבות שנוצרה ופעלה בה. הסופרים ואנשי הרוח בארץ-ישראל, שראו עצמם כחוליה מקשרת בין הדורות שנשמדו "שם" ובין הדור החדש שקם בארץ-ישראל, לקחו על עצמם את המחויבות להנציח מתוך זיכרונם את הדמויות ואת ההווי על-ידי העלאתם על הכתב, וזאת למען יישמר זכרם.

²⁵⁵ דב שטוק, 1.3.1944. "פולין העדינה – –", "דבר" : 2.

²⁵⁶ 21.4.1944. "סופר וספר", "הארץ" : 4.

²⁵⁷ 15.4.1943. "ספר 'יזכור'", "דבר" : 2.

²⁵⁸ 13.10.1943. "ארץ ישראל לחקר תולדות הגולה", "דבר" : 8.

3.3. מן השוליים אל המרכז: השינוי ביחס אל היידיש

בחברת המהגרים שהתגבשה ביישוב היהודי בארץ-ישראל, היו שפות הלעז, וכן היידיש, מהמרכיבים המגדירים של הזהות היהודית הגלותית. לפי מחקרה של יעל חבר על ספרות היידיש בארץ-ישראל, יהודי מזרח אירופה דיברו יידיש מעל אלף שנה, והרוב המכריע של יהודי היישוב בעשורים המוקדמים של המאה העשרים היו דוברי יידיש כשפת-אם. מבחינה היסטורית, העברית נחשבה מרכיב אינטגרלי בתרבות היהודית הרב-לשונית, ונתפסה כבעלת יוקרה יותר מאשר היידיש ושאר השפות המדוברות. המאבק להשלטת השפה העברית היה מן המאבקים הראשונים והחשובים בתולדות התרבות העברית בארץ-ישראל. לפי חבר, בעידן המודרני הייתה היידיש מיטונימית למה שנחשב שלילי בקיום היהודי הגלותי, בעוד שהעברית (לצד שפות אירופאיות) ייצגה את המהפכה היהודית.²⁵⁹

בשנת 1913 התנהלה "מלחמת השפות" על מעמד העברית במערכת החינוך היהודי ביישוב היהודי בארץ-ישראל. חברת "עזרה" הגרמנית, שתרמה כספים לשם הקמת הטכניקום (הטכניון) בחיפה, החליטה ששפת הלימוד במוסד תהיה גרמנית ולא עברית. כתוצאה מהחלטה זו, פתחו תלמידי המחזור הראשון של גימנסיה "הרצליה" במחאה חריפה, וכן התפטרו חברי ההנהלה הציוניים מהנהלת המוסד. כעבור מספר חודשים, נכנעה חברת "עזרה" והכריזה ששפת הלימוד בטכניקום תהיה עברית.²⁶⁰ לפי מחקרו של שמעון א. שור, הייתה זו אחת ההכרעות ההיסטוריות בתולדות התנועה הציונית.²⁶¹ כעשור מאוחר יותר, באביב 1923, הוקם "גדוד מגני השפה". קבוצה מתלמידי גימנסיה "הרצליה" בסיוע מוריהם הקימו את "גדוד מגני השפה" לשם מאבק להשלטת השפה העברית בכל תחומי החיים. ארגון זה פעל למען טהרנות לשונית ביישוב היהודי, ובמידה רבה יצא נגד היידיש כשפת דיבור. הגדוד פעל להפצת השפה העברית, לתעמולה בעד העברית ולעמידה על המשמר בפני זלזול בה. הגדוד פיזר כרוזים שקראו: "עברי דבר עברית!", "פירוד לשונות – פירוד לבבות" ועוד. גם בין הסופרים העברים בארץ-ישראל ניכר המאבק כנגד היידיש. בחודש מאי 1927, פרץ "ריב הלשונית" לאחר ביקורם של סופרי היידיש שלום אש ופרץ הירשביין. בעת ביקורם, נאם ח. נ. ביאליק לכבודם ואמר שהעברית והיידיש הן "בחינת רות ונעמי". דברים אלה עוררו את זעמם של סופרים עברים רבים.²⁶² סערה נוספת התעוררה בנובמבר 1927 סביב הצעת התוכנית לייסוד הקתדרה ליידיש באוניברסיטה. התוכנית נגזזה בעקבות מאבקו החריף של "גדוד מגני השפה".²⁶³ בשנות השלושים עד תחילת שנות הארבעים פעל ביישוב "האיגוד להשלטת העברית" שהוציא לאור מספר פרסומים, בהם השבועון 'העברי': עתון מנוקד לעם' בעריכת יהודה ליב מטמון-כהן (תרצ"ה-תרצ"ז). באוגוסט 1933 יצא במסגרת

²⁵⁹ Yael Chaver, 2000. "What Must Be Forgotten": Yiddish Literature in Zionist Palestine, a dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of California: 27.

²⁶⁰ על המאבק ראו בפירוט: שמעון א. שור, 2000. **גדוד מגני השפה בארץ ישראל, 1923–1936**, הוצאת מוסד הרצל לחקר הציונות וללימודה, אוניברסיטת חיפה: 8–9.

²⁶¹ שם: 2.

²⁶² חגית הלפרין וזיוה שמיר, אפריל-מאי 1979. "ראשיתו של 'מאזנים'", **מאזנים**, ספר היובל, כרך מ"ח, גיליון 5–6 : 24 ; 163-167 ; 6. Chaver, 2000. *ibid.*

²⁶³ Chaver, 2000, *ibid.*: 177-187.

"האיגוד להשלטת העברית" קונטרס מאת אברהם שבדרון בשם 'לדוברי אידיש בכל אתר לשקול הדעת'.²⁶⁴

למרות המאבקים שהתנהלו כנגד שפת היידיש, נמשכה פעילותם של סופרי היידיש בארץ-ישראל. במהלך שנות השלושים, פעל בארץ-ישראל "מועדון הסופרים והעיתונאים ביידיש בארץ-ישראל" (1928–1939), ובמסגרתו הוצאו 19 קובצי ספרות, שירה וביקורת.²⁶⁵ כמו כן, העיתון היידי 'ניוועלט' בעריכת נ. י. רפאלקס מייסודה של המפלגה "פועלי ציון שמאל" ראה אור בתל-אביב בין השנים 1934–1955.²⁶⁶ אך פעילות זאת התקיימה בשולי שדה התרבות הארצישראלית.

במהלך ימי מלחמת-העולם השנייה והשוואה הלך והסתמן שינוי מסוים ביחסה של הספרות העברית כלפי ספרות היידיש. בתחילת תקופה זו, ראו אור מספר ספרי פרוזה שנכתבו יידיש בתרגום לעברית, כדוגמת 'מגילת דובובה' לרחל פייגנברג (1940)²⁶⁷ ו'בצל הדורות' (1940) לאברהם נחומי.²⁶⁸ הביקורת הספרותית קיבלה את הספרים הללו ברוח אוהדת. רחל פייגנברג הייתה לדמות מרכזית בפעולה למען שפת היידיש ותרבותה ביישוב היהודי בארץ-ישראל.

החל משנת 1943, הסתמן ראשיתו של מפנה ביחס כלפי שפת היידיש עם תחילתה של פעילות ספרותית מאורגנת ומאומצת למען היידיש מטעם עורכים והוצאות ספרים. ייתכן, ששינוי זה נבע מן התובנה, שתרבות היידיש באירופה נמחתה בשואת יהודי אירופה. בשלב זה כבר היה ידוע על מותם של סופרי יידיש רבים. לדוגמה, בידיעה שהתפרסמה בעיתון 'דבר' ב-2 באוגוסט 1943 נמסר כי הסופרים והאמנים היהודיים לייזר וולפי, קוטאי, שיינברג, אברהם יודיצקי, בוריס מהרשק והמשוררת אניוט פיאטיגורסקי מתו בדרך נדודיהם הארוכים ברוסיה. זאת על-פי רשימה מפורטת שאגודת סופרי יידיש ועברית באנגליה קיבלה מן הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי בקויבישב. עוד נודע כי מתו הסופרים: שמעון הורונטשיק, א. ש. זאקס, מטרופוליטנסקי וליפא קאסטיין.²⁶⁹ כחצי שנה לאחר מכן, הופיעו במדור "אישי קרבנותינו" בשנתון 'תו שין גימל' נקרולוגים על אנשי רוח שכבר נודע כי נספו בשואה, בהם ההיסטוריון

²⁶⁴ 18.8.1933. "בספרות ובאמנות", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 4; המאמר נדפס לראשונה בעיתון **הארץ**, 12.7.1933: 2.

²⁶⁵ מערכת העיתון, נובמבר 2009. "ללא ארץ, ללא גבולות": תרבות יידיש בתקופת השואה ולאחריה", **זיקה**, עיתון מקוון של "יד ושם".

²⁶⁶ גם בימי מלחמת-העולם השנייה נמשכה בחוגים מסוימים ביישוב ההתנגדות לשפת היידיש. שיר מאת נתן אלתרמן הקרוי "פרק ניולט" מתייחס למודעה שיצאה כנגד העיתון. מודעה זו מעידה כי "ישאלת מלחמתן של לשון פלשון, / של עברית ושל אידיש, בארץ רועמת" (נתן אלתרמן [בחתומת: נתן א.], 9.7.1943. "פרק ניולט" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2). חברי אגודת נוער למען השפה העברית איימו על קוני העיתון ועל מדפיסיו ואף שרפו קיוסקים שמכרו אותו. קבוצת "ברית הקנאות העברית" פרסמה כרוז חריף כנגד העיתונות הלועזית. ב-29 ביוני 1943 הושלכה פצצה לבית הדפוס בו הודפס העיתון ברמת-גן. על פרשה זו ראו בהרחבה: נתן אלתרמן, 2009. **הטור השביעי, 1943–1945**, כרך ראשון: שירי העת והעיתון, עריכה וביאורים: דבורה גילולה, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 280–281.

²⁶⁷ יוסף קלוזנר ורחל כצנלסון כתבו אל רחל פייגנברג מכתבי-תגובה נרגשים (רחל כצנלסון, 31.3. מכתב אל רחל פייגנברג, **גנים**, 602: א-45431; יוסף קלוזנר, ערב ר"ח אייר ת"ש [8.5.1940]. מכתב אל רחל פייגנברג, **גנים**, 602: א-45484). קלוזנר כתב: "קיבלתי בתודה את 'מגילת דובובה' ובחרדה ורטט קראתי. אין אני יודע, אם יש בספרותנו אפופיאה מדהמת ומדכדכת כאחת כספר זה, שהוא היסטוריה, כרוניקה ויצירה פיוטית כאחת. ראוי היה, שיתפשט ספר זה בין המוני הקוראים. [...] גם את הסיפור שלה 'בדרכי נכר' קראתי בעיון ועשה עלי רושם. זהו אחד מן הטובים ביותר שברומאנים מחיי הגולה. בני=ארץ=ישראל שוב אינם מבינים סיפורים כאלה".

²⁶⁸ על ספר זה – ראו בהרחבה לעיל, בסעיף 3.1.2.1: 'בצל הדורות' מאת אברהם נחומי (מאי 1940).

²⁶⁹ 2.8.1943. "גורל סופרים ואמנים יהודים", **דבר**: 1.

הידוע שמעון דובנוב,²⁷⁰ ההיסטוריון יצחק שיפר,²⁷¹ הסופר וההיסטוריון של הספרות היהודית ישראל צינברג²⁷² והסופר והעיתונאי הלל צייטלין.²⁷³

ביטוי לשינוי שחל כלפי ספרות ותרבות היידיש במהלך שנות השואה ניתן למצוא בדבריו של יצחק יציב לקראת ועידת הסופרים בדצמבר 1943. יצחק יציב ביקש להעלות לסדר היום של הוועידה את נושא חיזוק הקשר שבין הסופרים העברים בארץ-ישראל לבין סופרים יהודיים ברחבי העולם הכותבים ביידיש ובשפות לעז: **"הויכוח הישן בין עברית ויידיש מתחיל והולך מעצמו**. אין עינו של העברי צרה ביצירה בשפת יידיש. לא צרות-עין ולא צרות-לב. הענין היהודי יקר לנו", "הסופרים העברים בארץ ישראל חייבים לרכז סביבם את כל הסופרים היהודים בעולם".²⁷⁴ הנימוק לכך הוא: "התחום היהודי בעולם נצטמצם בשנים האחרונות צמצום אכזרי. [...] אף רחוקים נעשו קרובים יותר. בהכרח נעשו. יש כמובן רוחק שונה בין הסופרים היהודים ללשוניותיהם. אבל ככולם יש נקודה יהודית שממנה ניתזים ניצוצות [...] הסופר העברי בארץ ישראל הוא נקודה מרכזית במרכז".²⁷⁵

3.3.1. תרגום ספרות היידיש וכינוסה באנתולוגיות הספרותיות

השינוי ביחס כלפי היידיש התבטא במספר אפיקים, והראשון שבהם הוא תרגום ספרות היידיש ופרסומה בעיתונות התקופה. התרגומים נערכו על-ידי המשוררים המרכזיים בני התקופה: אברהם שלונסקי, נתן אלתרמן, לאה גולדברג, עזרא זוסמן, משה בסוק ושמשון מלצר וכן על-ידי משוררים צעירים ובלתי-ידועים באותה עת, כדוגמת שלמה טנאי, חנה אדלר ויחיאל חגיז.

לתרגום ספרות היידיש היו מספר מטרות: המרכזית שבהן היא **הנחלת השינוי הערכי כלפי תרבות הגולה** על-ידי פרסום יצירות חשובות שנכתבו ביידיש. פרסום זה נועד בעיקר עבור הציבור ביישוב היהודי שלא ידע יידיש, ובעיקר עבור האוכלוסייה הצעירה: ילדים, נוער ובחורים צעירים ילידי הארץ. **בתרגום השירה בידי מיטב המשוררים היה משום הצהרה על חשיבותה של היידיש בעיני מכוני התרבות העברית בארץ-ישראל**. הספרות שנכתבה "שם" בעצם אותם ימים נכתבה בעיקרה ביידיש. השירים שתורגמו נכתבו בידי משוררים כותבי יידיש שנשארו על אדמת אירופה ונכלאו בגיטאות, במחנות הריכוז ובמחנות ההשמדה ושיריהם היו עדויות מבפנים על המתרחש שהתגלגלו בדרך בלתי-נודעת לידי המשוררים העברים בארץ-ישראל. הדרך היחידה להביא ספרות זו בפני כלל הציבור הארצישראלי היה תרגום ספרות זו לעברית. למשל, משה בסוק תרגם שיר "מן השירים שהיו מושרים בפי חברינו בגיטאות". השיר נמסר על-ידי ניצולים שהגיעו לארץ-ישראל מספר שבועות לפני כן. מחבר השיר הוא ברוך גאפטק, שהיה חבר בקיבוץ ההכשרה בבנדין ומפקד ההתגוננות. הוא מצא את מותו בבונקר

²⁷⁰ ב. דינבורג, תש"ד. "שמעון דובנוב ומפעלו ההיסטוריוגרפי", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 317–325.

²⁷¹ ז. רובשוב, תש"ד. "יצחק שיפר", שם: 325–328.

²⁷² י. קלינוב, תש"ד. "ישראל צינברג", שם: 328–335.

²⁷³ שמחה בונים אורבאך, תש"ד. "הלל צייטלין", שם: 335–337.

²⁷⁴ י. יציב, 1943.12.22. "לקראת ועידת הסופרים (הערה אחת לסדר יומה)", **דבר**: 2; ההדגשות במקור – ר.ו.ס.

²⁷⁵ שם.

הנודע בבנדון, שעה שפתח באש על כוח הגיטאפו שבא לחסל את שרידי הגיטו.²⁷⁶ חנה אדלר תרגמה משירי ילדי טרנסדניסטריה, אותם רשמה מפי הילדים כאשר טיפלה בהם בעתלית ואחר-כך במעון על הר הכרמל. אחד השירים חובר על-ידי אביה של ילדה מסורוקי, שהיה שר ורוקד עם בנותיו בשעות של רעב ומצוקה. האב נספה במחנה-הסגר.²⁷⁷ לאחר פרסום השירים בידי אדלר, הביא דב שטוק שיר יידי שחובר בידי ילדים וצירף תרגום עברי לשיר זה. בעקבות גילויים אלה של שירים מתוך הגיטאות והמחנות, כתב שטוק: "ודאי מצויים שירים רבים כאלה, שהביאו ניצולים, ומצוה לאספם ולהוציאם במגילת ספר"²⁷⁸ שלמה טנאי ופסח גינצבורג תרגמו משיריו של אברהם סוצקבר שנכתבו בגיטו וילנה בשנים 1942–1943.²⁷⁹ אברהם שלונסקי נמנע כמעט מכתובת שירים בתקופת השואה. הוא הפנה את רוח היצירה שלו בעיקר לתרגום שירים, עם דגש מיוחד על שירת יידיש.²⁸⁰ הוא תרגם את המנון הפרטיזנים ("אל נא תאמר: 'הנה דרכי האחרונה'") שנכתב בידי הירש גליק,²⁸¹ שבהיותו בן 25 נרצח בידי איכרים בהיותו עם פרטיזנים ביערות. כחודש לאחר מכן תרגם שלונסקי שיר של מחבר עלום-שם שנספה בטרבלינקה.²⁸² כמו כן, תורגמו שירים שנכתבו בידי המשוררים היידיים שישבו במוסקבה בזמן מלחמת-העולם השנייה כדוגמת איציק מאנגר, פרץ מארקיש, יוסף פפירניקוב, איציק פפר ולייב קוויטקו, שרבים משיריהם תורגמו בידי אברהם שלונסקי ובידי משוררים אחרים; בנוסף, תורגמו משירי המשוררים היידיים שחיו ופעלו באותם ימים בארץ-ישראל ובאמריקה. זאת ועוד, בתור עורך המוסף "דף לספרות" של העיתון 'משמר', הביא שלונסקי לעתים תכופות שירי יידיש מתורגמים. באפריל 1945 אף הקדיש לכך מדור נפרד, לו קרא: "שירים מאידיש", וכלל בו שירים פרי עטם של לייב קוויטקו, פרץ מרקיש, ש. כולודנקו, אברהם סוצקבר וח. פפירניקוב.²⁸³ באפריל 1941 כתבה רחל פייגנברג אל ברל כצלסון בניסיון לחולל שינוי ביחסה של ההסתדרות כלפי היידיש: "הייתי מייעצת למנהיגות של ההסתדרות לעשות איזו רביזיה ביחס ליידיש [...] יידיש אינה קיימת יותר בגולה כגורם תרבותי של המוני העם [...] בכל אופן אתם צריכים

²⁷⁶ ברוך גאפטק, יוני 1944. "משירי הגיטו", עברית: משה בסוק, **מבנים**, כרך י': 137.
²⁷⁷ חנה אדלר [בחתימת: ח. א.], 26.9.1944. "משירי ילדי טרנסדניסטריה", **דבר הפועלת**, שנה י', גיליון 8–9: 143–144.

²⁷⁸ דב שטוק, 13.10.1944. "שימה דמעתי בנאדך", **דבר**: 4.
²⁷⁹ אברהם סוצקבר, 16.2.1945. "אל אחי", **הארץ**, מיידיש: שלמה טנאי: 5, בשולי השיר נדפס: "גטו וילנה, מאי 1942"; אברהם סוצקבר, 23.6.1944. "לוחות-העופרת מבית-הדפוס ראם", **הארץ**, מאידיש: פ. ג. [פסח גינצבורג]: 2, בשולי השיר נדפס: "נכתב בגטו וילנה, ביום 12 בספטמבר 1943, ערב צאתו ליער".

²⁸⁰ על כך עומדים מרבית החוקרים המייחדים דיון לנושא זה. ראו למשל: אברהם הגורני-גריין, 1970. "פרק שלישי: משירי השואה של שלונסקי", **לנושא השואה בשירתנו**, עקד: 44–52; דן מירון, 1992. "דמענות החוזה: בין אלם לאמת – על שיר אחד של אברהם שלונסקי מימי קרבות תש"ח", **מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות**, האוניברסיטה הפתוחה וכתר: 158–175; עוזי שביט, 2003. **שירה מול טוטליטריות: אלתרמן ו'שירי מכות מצרים'**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה. בעיקר, נתן שלונסקי ביטוי להדי התקופה באמצעות פעילות ענפה של תרגום, עריכה וכתובה פובליציסטית. מדי שבוע, בימי ו', פרסם את הטור האקטואלי "דגש קל" בעיתון **הארץ**. כמו כן, ערך את הקובץ הספרותי **ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון** (תש"ב), בהשתתפות סופרי חבורת "יחדיו" (לאה גולדברג, נתן אלתרמן, רפאל אליעזר ועוד) וכן ערך את הספר **6 פרקי שירה** [תש"א]. נוסף על כך, תרגם משירת רוסייה וערך יחד עם לאה גולדברג את הקובץ **משירת רוסייה** (1942) וכן תרגם משירת העולם וכינס את האנתולוגיה **שירי הימים: ילקוט משירת העולם על מלחמת-העולם** (1945), שיצא לאחר תום המלחמה.

²⁸¹ הירש גליק, 16.2.1945. "שיר של פ. א. ש.", **משמר**, עברית: א. ש. [א. שלונסקי]: 2.
²⁸² משירי אלמונים בגיטו, 14.3.1945. "וארשה", עברית: ש. [א. שלונסקי], **משמר**: 2; בשולי השיר נדפס: "השיר חובר בידי אחד מקדושי טרבלינקה עלומי-השם". כונס בתוך: א. שלונסקי, תש"ו. **שירי הימים: ילקוט משירת העולם על מלחמת העולם**: 119–120.

²⁸³ ראו: 20.4.1945. "שירים מאידיש", **משמר**: 4.

להתיחס לענין מתוך עמדה פרינציפיונית תקיפה כדי למנוע בישוב חרדה בפני כל סילוף יידישאי.²⁸⁴ לברל כצנלסון היה יחס חיובי כלפי שפת היידיש, אך הוא החזיק בעמדה אמביוולנטית לגבי ספרות היידיש.²⁸⁵ מצד אחד, הוצאת "עם עובד" בראשותו פעלה בתחום תרגום מיידש. בהרצאתו על הוצאת "עם עובד" בקיץ 1943 הוא טען: "ברור, שענין הצלת מיטב ספרות אידיש הוא אחד מתפקידינו". הוא סיפר על תחילתה של פעילות ההוצאה באמצעות ספרייה של מיטב הספרות הסוציאליסטית היהודית, שנכתבה על-ידי סוציאליסטים יהודים ביידש. ערכה של ספרייה זו בהיותה "בעיקר ספרות ממואריסטית, בעלת ערך היסטורי להכרת העבר שלנו". במסגרת ספרייה זו, נכללה אנתולוגיה של דברי פועלים יהודים. אך מצד שני, היו לו הסתייגויות מתרגום יידיש מבחינת האיכויות של ספרות זו. כמו כן, בין השיטין ניכר כי הוא נרתע ממה שנדמה בעיניו כהעדפה להוצאת ספרות יידיש על-פני ספרות עברית. הוא טען:

"לקחת דברים רק כדי לשלם מס=אהבה לאידיש של רבים מאתנו אינני מוכן, [...] עוד לא ראיתי תרגומים מאידיש לעברית שיניחו את דעתי. [...] שירת אידיש גדולתה בעממיות שבה. אידיש עוד לא יצרה כלים לליריקה – זה ענין של מאות שנים של תרבות. שירת אידיש חשובה מאד רק בתור שירה עממית [...] אשר לבלטריסטיקה מאידיש – ראיתי עכשיו את הרשימה של רחל פייגנברג. עם כל יחסי לספרות אידיש – אינני יכול ללכת בדרך זו. אם אנחנו רוצים, שהילד שלנו יאהב את הספרות הזאת שנוצרה בגולה – צריך לחפש את המשובח שבה והמשובח איננו מרובה. [...] חובבי=אידיש ישנם בארץ=ישראל, אבל יודעי=אידיש אינם כל=כך מרובים. עזרתם מתבקשת."²⁸⁶

צעד נוסף בתהליך של תנועת ספרות היידיש משולי שדה התרבות בישוב היהודי בארץ-ישראל אל המרכז הוא הכללת שירת יידיש בשתי אנתולוגיות ספרותיות שראו אור בחודש אוגוסט 1943, שתיהן יצאו לאור במסגרת הוצאות מפלגתיות מרכזיות. בהוצאת אנתולוגיה יש משום ניסיון להשפיע על דעת הקהל ולעצבה על-ידי בחירת הסופרים שישתייכו לקאנון הספרותי ועל-ידי קאנוניזציה של טקסטים מסוימים. לפיכך, בהכללת שירי היידיש ישנה כוונה להחדיר את ספרות היידיש לתוך מחזור הדם של הספרות והתרבות בארץ-ישראל.

האנתולוגיה 'עלי טרף: משירי העמים במלחמה' בעריכת עזריאל שווארץ (לימים: אוכמני), שיצאה בהוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר מקדישה מקום נכבד לשירת יידיש.²⁸⁷ הספר מכיל 38 שירים בסך-הכל, וערוך בהתאם ללאום המשוררים. הספר נחלק לשתי קטגוריות נפרדות: הראשונה מכילה שירים שנושאים המלחמה פרי-עטם של משוררי אומות העולם. הקטגוריה השנייה מכילה את שיריהם של משוררים בני העם היהודי. בחטיבה זו שני חלקים: הראשון מוקדש לשירים יידיים, ובו שבעה שירים. החלק השני והאחרון באנתולוגיה מכיל תשעה שירים בעברית פרי-עטם של משוררים בארץ-ישראל.

²⁸⁴ רחל פייגנברג, ח' ניסן תשי"א [5.4.1941]. מכתב אל ברל כצנלסון, אח"ע: IV-104-71-2-23.
²⁸⁵ לפי אניטה שפירא, בצעירותו, ברל הציג עצמו כלפי חוץ כיידישיסט גמור ואהבתו לשפת האם לא נפגמה מהעדפתו ונאמנותו לשפה העברית (אניטה שפירא, 1980. ברל, כרך א', ספריית אפקים, עם עובד, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן, בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב: 147, 36).
²⁸⁶ ב. כצנלסון, קיץ תשי"ג. שיחה בענייני "עם עובד", אח"ע: IV-267-20: 31-32.
²⁸⁷ ראו בהרחבה על אנתולוגיה זו לעיל בסעיף 2.1.2: אנתולוגיות בנושא השואה.

שבעת השירים היידיים הנכללים באנתולוגיה הם פרי-עטם של ששת המשוררים: א. נ. שטנצל,²⁸⁸ פ. בינצקי,²⁸⁹ פרץ מרקיש,²⁹⁰ ה. לויק,²⁹¹ דוד איינהורן²⁹² וקדיה מולודובסקה.²⁹³ שירים אלו תורגמו על-ידי משוררים עבריים מרכזיים באותם ימים: ארבעה מהם בידי אברהם שלונסקי, ושלושת האחרים בידי לאה גולדברג, מ. בסוק ושמשון מלצר.²⁹⁴ בשירים אלה נוכחת, בדרכים שונות, הידיעה על השמדת היהודים. א. נ. שטנצל ישב באותה עת בלונדון, פרץ מרקיש ופסח בינצקי – בברית-המועצות, וה. לויק, קדיה מולודובסקי ודוד איינהורן ישבו בארצות-הברית. אף הם, כמו הסופרים העבריים בארץ-ישראל, צפו למרחוק בשואת יהודי אירופה מתוך תחושות של חוסר-אונים ואזלת-יד. הדובר בשירו של א. נ. שטנצל מנסה לתאר את תחושתו של אדם לפני מותו בעת מצוקה. הוא אומר, מתוך מודעות גבוהה: "אַךְ פִּינֵן שְׁכֵתוֹבוֹת שוֹרֹתִי, / זֶה סִימֵן וּמוֹפֵת פִּי עֲדִין / הֵן לֹא מֵת אָנֹכִי, פִּי-אִם חֵי. // אֶבֶל מִי זֶה יוֹכֵל לְהִבְטִיחַ, / פִּי בְּבֹא אֶל פְּלוֹנֵי כְּתָב-יְדִי, / לֹא תִהְיֶה כְּבָר הָאוֹת שְׁפִתְבְּתִיָּה / אַךְ בְּדוֹתָהּ מְאַחֶרֶת, בְּכָדִי."²⁹⁵ שירו של פ. בינצקי, "גזעי", כתוב במתכונת הסונטה, ועושה שימוש במושג הגזע במהופך לשימוש שעשתה בו האידיאולוגיה הנאצית, וכך טוען לנצחיות העם היהודי. לפי בינצקי, הגזע היהודי הוא חזק כאילו עתיק-יומין שלא ניתן להכריתו: "גְזֵעֵי עֲתִיק-יוֹמִין, לְשׂוֹא עַל אֲבָרָיו / יְדִידֵי הָרוֹצְחוֹת הַנְּחִיתוֹ הַכְּפִים".²⁹⁶ פרץ מרקיש כתב על רצח היהודים ובעיקר על תאוות הרצח הבלתי-נלאית של הנאצים. הנאצים משולים ל"תולעת הקברים" (כשם השיר), הנטפלת אל הקורבנות גם בקברם.²⁹⁷ שירו של ה. לויק עוסק בידעיות המגיעות על אודות שואת היהודים ועל חוסר היכולת להיות אדיש ("הושם לאל חפצי תמים פשה היות") לנוכח "בשורות הפלקה על דרוס ועל

²⁸⁸ **אברהם נחום שטנצל (1897–1983)**: משורר יידי. יליד פולין. למד בישיבת סוסנוביץ. ב-1917 עזב את ביתו והצטרף לתנועת "החלוץ". עזב את פולין ב-1918. ב-1921 התיישב בברלין. ביכורי שירתו ביידיש ראו אור ב-1925. ב-1936 שטנצל נאסר ועונה בידי הגסטאפו. לאחר שחרורו, ברח לבריטניה ושם ישב עד למותו.

²⁸⁹ **פסח בינצקי (1910–1966)**: משורר יידי. יליד ביאליסטוק. בימי מלחמת-העולם השנייה ישב בברית-המועצות. עלה לארץ-ישראל ב-1949.

²⁹⁰ **פרץ מרקיש (1895–1952)**: משורר, סופר ומחזאי יידי. יליד העיירה פולונוגה בפלך ווהלין. בשנת 1941, עם פלישת גרמניה לברית-המועצות היה ממייסדי הוועד היהודי האנטי-פשיסטי. נעצר ב-1949 יחד עם עסקנים יהודים רבים הוצא להורג עם קבוצת הרוגי המלכות בברית-המועצות ב-12 באוגוסט 1952.

²⁹¹ **ה. לויק (1888–1962)**: שם העט של ליוויק האלפרן. משורר יידיש, מחזאי וסופר. יליד העיירה ליוויקגולד ליד מינסק, בלארוס. התחנך בלימודים תורניים, גורש מהישיבה והצטרף לתנועת ה"בונד". ביכורי שירתו ביידיש הופיעו בשנת 1904. ב-1906 נכלא על-ידי המשטרה הצארית וישב במאסר כארבע שנים. הוא הועבר לסיביר, שם נידון למאסר עולם בשנת 1912. ב-1913 הצליח להימלט ממחנה המעצר והגיע לניו-יורק.

²⁹² **דוד איינהורן (1886–1973)**: משורר יידיש. יליד בלארוס. החל את פרסומו הספרותי בשפה העברית, ובנעוריו הצטרף לחוגי ה"בונד" וזנח את השפה העברית. נעצר כפעיל ה"בונד" ונאסר למשך חצי שנה. עם שחרורו, נדד בין שוויץ, פולין, גרמניה וצרפת. לאחר נפילת פריז בידי הנאצים, הצליח להימלט לאמריקה והשתקע בניו-יורק, שם נפטר.

²⁹³ **קדיה מולודובסקי (1894–1975)**: משוררת וסופרת יידיש. ילידת קרטוז-ברזה שבצפון פולין. למדה גננות עברית אצל חיאל הלפרין בווארשה, ולאחר מכן עברה לאודיסה. אחרי מלחמת-העולם הראשונה חזרה לווארשה ולימדה בבתי-ספר יהודיים. ב-1935 עברה לניו-יורק, ושם ישבה (מלבד השנים 1950–1952 בארץ-ישראל) עד מותה.

²⁹⁴ יש לציין, שהעורך עזריאל שווארץ היה מקורב אל שלונסקי וגולדברג עוד מימי חברות "כתובים". שווארץ השתתף בשבועון **כתובים**, והצטרף אל שלונסקי עם מעברו לשבועון **השומר הצעיר** והקמת המוסף "דפים לספרות".

²⁹⁵ א. נ. שטנצל, 1943. "פגיעה ישירה", בתוך: עזריאל שווארץ (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 50–52.

²⁹⁶ פ. בינצקי, 1943. "גזעי", בתוך: עזריאל שווארץ (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 52; שיר זה נדפס במקביל באותה שנה גם באנתולוגיה **בסער** (ראו בסעיף 4.2.2: פעילותה של אגודת הסופרים למען המאמץ המלחמתי), בה הופיע תחת שמו של א. שלונסקי, ולא כתרגום.

²⁹⁷ פרץ מרקיש, 1943. "תולעת הקברים", בתוך: עזריאל שווארץ (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 53–54; שיר זה נדפס קודם לכן: פרץ מארקיש, 1943. 5.2. "תולעת הקברים", מיידיש: אברהם שלונסקי, **הארץ**: 2.

רְצוּת.²⁹⁸ שני שירים מאת קִדְיָה מולודובְּסְקָה, שראו אור מספר חודשים קודם לכן בבטאון 'מבפנים',²⁹⁹ ביטאו את הפחד מפני הבשורה על גורל היקרים לה.³⁰⁰ שירו של דוד איינהורן פונה אל "אחי שְׁלִי שְׁבַעֲוֹלָם פֵּלוֹ, / יוֹשְׁבֵי הַגֵּיטָאוֹת וּמִתְנַחֲתוֹת-רְפוּזוֹ" בתקווה לנצחון הקרב של בעלות הברית הנלחמים גם לשם הגנה על העם היהודי: "עֲתָה הֵם נִלְחָמִים כָּלָם אֶת מְלַחְמָתָנוּ".³⁰¹

באוגוסט 1943 ראתה אור האנתולוגיה 'בין סער לסער: מספרות אידיש בתפוצות',³⁰² בעריכת דב בר מלכין³⁰³ בהוצאת ספריית פועלים.³⁰⁴ אנתולוגיה זו מוקדשת לספרות היידיש, והיא מכילה 16 סיפורים מאת 15 סופרים: יונה רוזנפלד, דוד ברגלסון, רחל קורן, י. בשוויס, ב. שלוין, הרץ ברגנר, מ. ארונסקי, אל. שכטמן, ב. מילר, ב. אולייבסקי, א. רבוי, ברוך גלוזמן, ש. מילר, משה נדיר וי. אופטושו. התרגומים נערכו ברובם על-ידי העורך דב בר מלכין (7), וכן בידי מנשה לוי (3), א"ש עמיאל (2), אביגדור המאירי (2), ח. ש. בן-אברם וש. גנס. מאמר המבוא מאת העורך דב בר מלכין סוקר את הדמויות המרכזיות ובעיקר את המהלכים שהתרחשו בספרות היידיש בחלוקה שבין שלושת המרכזים: פולין, אמריקה ורוסיה הסובייטית בימים שבין שתי מלחמות-עולם. הוא מתאר את הקונפליקט שבין הספרות העברית לבין הספרות הנכתבת ביידיש. הספרות העברית ראתה את ספרות היידיש כעניין זמני, כתקופת-ביניים, ואילו ספרות היידיש ראתה עצמה "כצופיה למרחוק וכחלוצת המחנה לקפיצת-יציאה מתוך הווה זה שנגזר עליו להיבלע או להתמוזג בהווה אחר ושל-אחרים."³⁰⁵ החלק המסיים את המבוא, שכותרתו "בהשתולל הסער" נוגע בשאלה האקטואלית של גורל תרבות זו בימים שבהם יצאה האנתולוגיה לאור: "המחר, – עם כל צעד המקרב אליו גוברת הזוועה שבשאלה: מה נותר עוד מגולת ישראל באירופה? על כן: בעצם היום הזה, יום אֵימֵי-הוּדוּאֵי וְנַחֲמַת' הַשְּׂמָא, שְׂמָא לֹא כָלוּ שֵׁם כָּל הַקִּיצִין, בֵּא הַרְצוֹן הַתּוֹקֵף וְהַכּוֹפֵה לַחֲזוֹר וּלְרֵאוֹת מִקְרֹב אֶת הַגּוֹלָה הַיְהוּדִית בַּפְּרָק-זְמַן קֶצֶר-וְאָרוּךְ זֶה שְׂבִין סַעַר לְסַעַר".³⁰⁶ עמנואל בן-גריון כתב בביקורתו על המאסף: "הספר, כאוסף, מעיד, בא למלא חסרון. הצבור שלנו יש לו הערכה משלו לגבי טיב החיים היהודיים בשלושת המרכזים האלה, [...] והנה ניתן לנו בספר זה חומר חדש, שמתוכו אפשר ללמוד, מה נשתנה שם ומה לא נשתנה. אנחנו יודעים מכבר ומכירים מחדש: תוגת ישראל אחת היא ופנים לה שבעים."³⁰⁷ ב. י. דוחובני כתב

²⁹⁸ ה. לויק, 1943. "כל יום", בתוך: עזריאל שוורץ (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 54–55.

²⁹⁹ קדיה מולודובסקי, מרץ 1943. "אגרות מהגיטו", "שיר לביתי", "לילדי טברזה", "אגרת לאלהיו הנביא", **מבפנים**, כרך ט', חוברת א': 115–118. חתום: "ניו-יורק, 1942". מאידיש: משה בסוק.

³⁰⁰ קדיה מולודובסקה, 1943. "מכתבים מן הגיטו", "אגרת לאלהיו הנביא", בתוך: עזריאל שוורץ (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 56–59.

³⁰¹ דוד איינהורן, 1943. "כמה אני רוצה לפתוח את לבי", מידיש: ש. מלצר, **דבר**: 3; כונס בתוך: עזריאל שוורץ (עורך), 1943. **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 59–60.

³⁰² ד. ב. מלכין (עורך), 1943. **בין סער לסער: מספרות אידיש בתפוצות**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.

³⁰³ **דב בר מלכין (1901–1966)**: מבקר. יליד מינסק. למד בישיבות ורכש השכלה כללית באוניברסיטאות חארקוב ופטרבורג. בימי מלחמת-העולם הראשונה היה במינסק, ולאחריה בווארשה. היה פעיל ב"צעירי ציון" ותקופה קצרה בתנועת ה"בונד". עלה ב-1934. מ-1919 עסק בכתיבה על נושאים ספרותיים, בעיקר ביידיש. היה מהמשתתפים הראשונים ב**דבר** מפולין, ומאז שעלה השתתף בקביעות בעיתונות הספרותית.

³⁰⁴ 1943. 30.7. "בעולם הספרות", **משמר**: 4. באותו גיליון התפרסמה ידיעה על-פי הספר עומד להופיע באותם ימים בסמוך לידיעה, נדפס מאמר המבוא לאנתולוגיה מאת ד. ב. מלכין.

³⁰⁵ ד. ב. מלכין [בחתימת: ד. ב. מ.], 1943. "בין סער לסער", בתוך: ד. ב. מלכין (עורך), **בין סער לסער: מספרות אידיש בתפוצות**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: ה.

³⁰⁶ שם: טו-טז.

³⁰⁷ עמנואל בן-גריון, 1943. 24.9. "בין סער לסער" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר**: 3.

ביקורת על האנתולוגיה וטען: "כל נסיון להריק לאוצרנו מספרות אידיש בתפוצות ראוי לשבח. לערכם העצמי של הדברים מתווסף הגוון היהודי, ובימינו הטרופים חשיבות יתירה נודעת לתוספת זו: קיבוצים גדולים של יהדות אירופה נידונו לכליון, ולא נשתיירה מהם אלא בבואתם האמנותית בלבד." ³⁰⁸ לצד זאת, דוחבני ביקר את בחירותיו של מלכין בסופרים ובסיפורים ואת היעדרם של סיפורי ש. אש, רייזין, וייסנברג וזינגר מן האנתולוגיה.

האנתולוגיה 'שירי הימים' בעריכת אברהם שלונסקי ראתה אור מספר חודשים לאחר תום המלחמה. אנתולוגיה זו כוללת הן משיריו של שלונסקי עצמו, והן שירים שתורגמו על-ידו ועל-ידי אחרים משירת העולם. מטרתה של האנתולוגיה לפי דבריו בפתיחת הקובץ: "שירי-הימים – על דרך: דבר-י-הימים. מעין אבטוביגורפיה-של-דור, כתובה בחרוזים ובאורח קולקטיבי. [...]. וכך – מעם לעם, ומענין לענין. מעין מונטאז'ה של שירים שכוונתם ליתן ביטוי לתאריכיה הגדולים של התקופה." ³⁰⁹ אנתולוגיה זו כוללת שירים רבים שתרגם שלונסקי בימי המלחמה ושראו אור בעיתונות העברית ובאנתולוגיות ספרותיות עד לצאת האנתולוגיה. עיקר תרגומו של שלונסקי מידיש מופיעים במדור האחרון של הספר, הקרוי "מן הטבח", מדור אותו הוא מגדיר כך: "מן הטבח", דהיינו: רק קצתו, ולא מיצויו, – כי מי יוכל למצות היום את כל עומק האסון אשר בא עלינו." ³¹⁰ מדור זה מרכז עשרים שירים שנכתבו בידי משוררי יידיש, ביניהם: ה. ליוויק, פ. בינצקי, קדיה מולודובסקה, פרץ מרקיש, וכן שירי אלמונים בגיטאות ושירי הפרטיזנים היהודים, ועוד.

אנתולוגיה ייחודית נוספת לשירת יידיש בתרגום עברי היא 'זמר עם: קובץ לפולקלורה מוסיקלית יהודית' בעריכת יצחק אדל, יהויכין סטוצ'בסקי, שמשון מלצר ודב שטוק (לימים: סדן) ובהוצאת מ. ניומן. הספר הוא קובץ של שירי-עם בתרגום מידיש ובצירוף תווים. ידיעה על הופעתו הקרובה של הספר נתפרסמה בפברואר 1944, ³¹¹ אולם הספר ראה אור רק שנתיים מאוחר יותר, בינואר 1946. ³¹² המבוא עוסק, בין השאר, בשאלת הדיאלקטיקה שבין העברית והיידיש בקרב יהדות הגולה, ובפרט בתחום שירי-העם. לדברי העורכים, הלשון העברית שימשה בשירי-העם בתחומים המשותפים לעם היהודי, כגון זמירות לשבת וכדומה, אך פרט לכך "ויתרה" כביכול מהיות שפת שירת-העם. האנתולוגיה ממחישה את הדחף לשמר את התרבות היידיש העממית ³¹³ ולהנחילה בחברה הארצישראלית, כדברי העורכים בסוף המבוא לספר: "ויהי נא הספר הזה אחיעזר לך ולכל אשר לך לנטוע בלבך את האהבה לשיר העם, שבו גנוז אוצר ששונם ויגונם של דורי דורות, מזכרת-נגינתם של חיי ישראל אדירי-הרחש, שגדול-אויבינו שיקעם בנהרי נחלי דם, אך רוחם יתנוסס בשארית ישראל, להגביר כוחה לחיים של חירות וגאולה." ³¹⁴

³⁰⁸ ב. י. דוחבני, 1943.11.25. "בין סער לסער", הגלגל, כרך א', גיליון 10: 19.

³⁰⁹ אברהם שלונסקי, תש"ו. "פתח דבר", שירי הימים: ילקוט משירת העולם על מלחמת-העולם, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הוצאת הקבוץ המאוחד: 5.

³¹⁰ שם.

³¹¹ 1944.2.23. "סופר וספר", הארץ: 5.

³¹² 1946.1.25. "ספרים חדשים", דבר: 5.

³¹³ על החשיבות שייחס דב שטוק (לימים: סדן) לזמר העם מעיד המאמר: דב שטוק, 1943.8.6. "זמר עם", דבר: 3; והמשכו: דב שטוק, 1943.10.6. "זמר עם", דבר: 2.

³¹⁴ יצחק אדל, יהויכין סטוצ'בסקי, שמשון מלצר ודב שטוק, תש"ו. "שיר עם", זמר עם: קבץ לפולקלורה מוסיקלית יהודית, הוצאת מ. ניומן: 25.

3.3.2. "המאסף": מפעל תרגום מיטב היצירות בידיש לעברית

בשלהי שנת 1943 התעוררה יוזמה של סופרים עברים לתרגום מיטב היצירות בידיש לעברית במסגרת חברת "המאסף".³¹⁵ מפעל "המאסף" התארגן בירושלים כהוצאת ספרים לאומית, "שמטרתה להוציא בעברית את הספרות הכתובה יידיש על כל הטוב והמשובח שבה ולקרב את יהודי הגולה אל התרבות העברית." אנשי הרוח והספרות שהיו מעורבים במפעל "המאסף" היו בין הידועים והבולטים באותה תקופה. למנהלי "המאסף" נבחרו אברהם לוינסון ודוד זכאי, ובחברה היו מעורבים גם: י. קלוזנר, בן-ציון דינבורג, רחל ינאית, דוד לויין ורחל פייגנברג (לימים: אמרי). מטרת ההוצאה הוגדרה כחינוכם של קוראים עברים חדשים ביישוב ובגלויות. בין הסופרים שיצירתם נבחרה לתרגום בתחילת המפעל: י. אפטושו, ד. ברגלסון, פרץ הירשביין, קדיה מולדובסקה, ה. לויק, משה ליב היילפרין, ד. הופשטיין, פרץ מרקיש ואהרן צייטלין,³¹⁶ וכבר בתחילה הוזמנו התרגומים הבאים: 'תולדות הספרות של היהודים מימי הביניים עד ימינו' (עשרה כרכים) מאת ד"ר י. צינברג בתרגום א. ראובני; כתבי דוד ברגלסון בתרגום נ. מלצן; כתבי משה קולבק בתרגום מ. ליפסון; כתבי יונה רוזנפלד בתרגום פאלק היילפרין; וכתבי י. זינגר בתרגום ש. מלצר. בידיעה שפורסמה בעיתון 'דבר' ביוני 1944, נכתב: "אינן בדעת להוציא ספרים מתורגמים מידיש סתם. המטרה כפולה ומשולשת. גאולת הטוב והמשובח שבספרות הכתובה יידיש הוא דבר לאומי חשוב בפני עצמו. על-ידי ספרות חדשה זו של הגולה שנוצרה אחרי תקופת מנדלי, שלום עליכם, נכיר ונדע את אפיים של יהודי זמננו."³¹⁷ היינו, למפעל נודעה חשיבות לאומית. תפיסה זו ראתה בספרות היידיש חלק מתרבות הלאום היהודית.

הנעת המפעל הצריכה סכומי כסף גבוהים, והכספים הדרושים למימון ההוצאה התקבלו בעזרת חברת מניות שבתחילתה ביקשה לגייס 3,000 לירות. מארגני המפעל האמינו, כי ליישוב היהודי יש מחויבות להתגייס לטובת ספרות הגולה: "כשבני הישוב ימלאו את חובתם לספרות הגולה ויכסו את סכום המניות של שלושת אלפי הלירות, יפנו מיסדי המפעל גם ליהודי הגלויות שבעבר לים ויבקשו את השתתפותם גם הם בהוצאה זו, כי יסודה חנוך ותרבות בעזרת העם למען העם ביישוב ובתפוצות כאחת."³¹⁸ הוצאת "המאסף" פנתה לגופים שונים וכן אל הקהל הרחב בהצעה להצטרף כמנויים למפעל תמורת השקעה.³¹⁹

³¹⁵ ידיעות על הקמת "המאסף": 10.12.1943. "המאסף": הוצאת ספרים צבורית בירושלים, "הבוקר": 4; 30.11.1943. "המאסף", "דבר": 3; 16.12.1943. "המאסף", "העולם", כרך ל"ב, גיליון י": 85.

³¹⁶ רשימת הסופרים המלאה שהופיעה בעיתון "העולם": ד"ר י. צינברג, י. אפטושו, ד. ברגלסון, מ. קולעק, י. זינגר, פרץ הירשביין, ש. ניגר, יונה רוזנפלד, י. מנגר, א. שטיינברג, ישראל שטרן, קדיה מולדובסקה, רחל קורן, ה. לויק, משה ליב היילפרין, מני ליב, ד. הופשטיין, פרץ מרקיש, ראבאי, א. רייזין, ד. פינסקי, י. פרלה, אהרן צייטלין, א. כהנובסקי, ש. הורונציק, ח. גראדה, ז. סיגלוביץ ואחרים; 16.12.1943. "המאסף", "העולם", כרך ל"ב, גיליון י": 85.

³¹⁷ 11.6.1944. "המאסף" בפעולתו, "דבר": 4; תוכנית ההוצאה לאור השתנתה, והיא כללה אז כספר ראשון את ספרו של ישראל יהושע זינגר, "יהדות פולין בתקופתנו"; יהדות אוקראינה לפי סיפורי דוד ברגלסון; יהדות ליטא לפי סיפורי מ. קולבק ומבחר סיפורים של יונה רוזנפלד מחיי הפועל והפועלת בערי הגולה ועירויותה.

³¹⁸ 16.12.1943. "המאסף", "העולם", כרך ל"ב, גיליון י": 85.

³¹⁹ התוכנית הייתה, כי כעבור שלוש שנים מהוצאת הספר הראשון של "המאסף", לאחר שהמפעל יתבסס, ינתן לבעלי-המניות דיווידנד שנתי, והם יקבלו גם הנחה כמנויי הספרייה של ההוצאה. הרווחים ישמשו רק לשיפור המפעל, לשכלול הספר ולהזולתו. לפי התוכנית יקבלו המנויים ספר בכל חודש.

הפרסום על הקמת המפעל עורר הד בקרב הסופרים אוהדי היידיש ביישוב היהודי, והוביל לפניות מרובות אל רחל פייגנברג,³²⁰ שריכזה את פעילות "המאסף". מרדכי עובדיהו, למשל, הציע לתרגם במסגרת "המאסף" פרוזה ביידיש, כדוגמת הסיפורת של י. אופטושו ומשה נאדיר.³²¹ מ. מבש"ן כתב כי בידיו תרגומים למבחר מסיפוריו של דוד פינסקי אותם פרסם ב'דואר היום' וב'החיים', וחלקם עוד בכתב-יד.³²² מרדכי כ"ץ הציע לסייע בתרגום שירה ופרוזה מיידית.³²³ משה שלגי הציע לעזור בתרגום שיריהם של המשוררים העומדים על הפרק בפעולת "המאסף",³²⁴ ואפרים תלמי הציע לתרגם את שיריו של משורר יידי צעיר מפולין.³²⁵ בתחילת שנת 1944, כחודשיים אחרי הפרסום אודות הקמת המפעל, החלה הסופרת רחל פייגנברג לפנות אל גופים מרכזיים ביישוב – הוצאת "ספרית פועלים", אגודת הסופרים ו"מוסד ביאליק" – במטרה להשיג את תמיכתם במפעל. "ספרית פועלים" דחתה את הבקשה. בתשובתם נכתב, כי בדיון במוסד התנועה הוחלט, כי ההוצאה לא תיקח על עצמה את ביצוע התוכנית, וכן צוין כי לו היה מוקם קונסורציום של כל מוסדות ההוצאה של ההסתדרות ("עם עובד", "ספרית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד") לצורך מטרה זו – היו משתתפים, אך אינם יכולים להיות יוזמי של מהלך זה.³²⁶

בקשה נוספת לתמיכה שוגרה אל הגוף המאגד את פעילות הסופרים העברים בארץ-ישראל – אל אגודת הסופרים. הנושא עלה לדיון בישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים מיום 1 בפברואר 1944. כל המשתתפים הצהירו כי מפעל "המאסף" הוא מפעל חשוב, אך היו מספר סופרים שהביעו הסתייגויות משיקולים שונים לתמיכת אגודת הסופרים במפעל זה. יוסף אריכא ופנחס לנדר התנגדו להצעה. טענתו של לנדר הייתה: "המפעל הזה הוא אולי חשוב. אבל דוקא משום כך לא יי[ע]שה ע"י אנשים פרטיים. והאגודה אינה צריכה להתחייב כל עוד לא תראה פירות של המפעל. אם נתחייב במניות ישתמשו גם בשמנו."³²⁷ רוב הסופרים תמכו ברעיון והציעו שהאגודה תשתתף בסכום נכבד. מ. ז. וולפובסקי שלל את העקרון שהעלה לנדר לגבי היוזמה הפרטית, והתייחס בחיוב לתמיכת האגודה במפעלים פרטיים כמו כתבי-העת 'גליונות' ו'גזית', ועל כן הציע לתמוך במפעל התרגום מיידית לעברית. יתר על כן, הוא טען: "תמיכתנו תביע גם יחס לספרות-האחות, שהיא מתחום החיים [ה]יהודיים." יעקב פיכמן ביסס את הטענה, שאין לפסול את המפעל מכיוון שהוא יוזמה פרטית, וטען כי מפעל זה נמצא בידים כשרות. מדבריו עולה התחושה, שהתמיכה במפעל זה היא חובתם של הסופרים העברים כתיקון או כפיצוי על השנים שבהן קופחה היידיש בגלל השתלטות השפה העברית: "מטעמים מוסריים עלינו לתמוך

³²⁰ רחל פייגנברג (לימים: אמרי) (1885–1972): סופרת. ילידת ליובאן, פלך מינסק. נתייממה בגיל צעיר ובני משפחת אימה טיפלו בחינוכה והביאו אותה לאודיסה. בעזרת שאול גינזבורג עברה לפטרבורג, שם קיבלה תעודת מורה. עסקה בהוראה ועברה לכתובה עיתונאית וספרותית. עלתה ב-1924 ולאחר שנתיים חזרה לאירופה. התיישבה בארץ-ישראל למן שנת 1933.

³²¹ מרדכי עובדיהו, 30.11.1943. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45471.

³²² מ. מבש"ן, 12.12.1943. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45445.

³²³ מרדכי כ"ץ, 30.1.1944. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45428.

³²⁴ מ. שלגי, 28.10.1944. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45570.

³²⁵ אפרים תלמי, 15.5.1944. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45574. תלמי לא ציין את שם המשורר, אך לפי שמות ספריו: אויסגעשטרעקטע הענד וטראפענס טוי, המדובר בחיים סמיטיצקי (1908–1943).

³²⁶ דוד הנבכי, מערכת ספריית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 27.2.1944. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45457.

³²⁷ 1.2.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גנזים, 25: 84850.

במפעל זה, היה זמן ששתי הספרויות עמדו בצרורות זו לזו. נתן גרינבלט טען כי הפעולה היא חשובה, והציע להשתתף בקניית 10 מניות. גם שמעונוביץ תמך ברכישת המניות בטענה שעל אף שהאגודה מוגבלת מבחינת אמצעים, עליה לשמש דוגמה לאחרים. אין עדות בפרוטוקולים באשר להחלטה שנתקבלה לבסוף.

כשנה מאוחר יותר, בחודש ינואר 1945, נדון הנושא בישיבת המועצה הספרותית של "מוסד ביאליק" בשיתוף אגודת הסופרים. המועצה התייחסה להצעת רחל פייגנברג לתמוך במפעל התרגומים, וביקשה ממנה להמציא תוכנית ודו"ח מפורטים על מפעל זה על-מנת להחליט בנושא מתוך ידיעת העניין.³²⁸ כחודשיים מאוחר יותר, עלה הנושא לדיון במסגרת ישיבת הקורטוריון של "מוסד ביאליק".³²⁹ אשר ברש הציע לתת סכום קטן, כיוון שטרם נתברר טיבו של "המאסף", ו"מוסד ביאליק" נהג לתמוך רק במפעלים שהיו מבוססים. יצחק גרינבוים הציע לתמוך בתחילה בהוצאת ספרו הראשון של "המאסף", שהוא ספרו של י. זינגר. מ. גרדון הצהיר, כי הרעיון של "המאסף" הוא בעיניו רעיון חשוב, אך בדומה לאשר ברש טען כי יש להביא בחשבון את העובדה, שמפעל זה איננו מבוסס דיו, ולכן הציע לדחות את הדיון בנושא לאותה שעה. י. בן-צבי התעקש כי יש לתמוך במפעל, וזאת כיוון ש"זהו מפעל של גאולה לספרות הגולה, ולא נצא ידי חובתנו אם לא נתמוך לפחות בהוצאת ספר אחד". בתגובה לכך, ענה אשר ברש שיש קרנות אחרות שמתפקידן לתמוך במפעלים מסוג זה (קרן לואיס למד באמריקה), והציע לתמוך לא בספר אחד, אלא לתת סכום מסוים למפעל בכללו (50 לירה), ולהתנות שהוא נועד לשני ספרים לפחות. היו"ר י. גרינבוים הצהיר: "אין אנו בני-חורין מלהידרש לו [למפעל], למצער, לספר אחד". בסוף הישיבה נקבע, כי הקורטוריון לא ראה אפשרות לתמוך במפעל בכללו אלא בהוצאת ספר אחד בלבד. על מ. גרדון הוטל לברר את מצב הדברים ולקבוע את סכום התמיכה. בסיכומו של דבר, ביוני 1945 התפרסמה ידיעה ב'דבר' לפיה הקורטוריון של "מוסד ביאליק" הקציב 250 לירות להוצאת "המאסף".³³⁰

פעילות ההוצאה לאור של "המאסף" החלה לשאת פרי באוקטובר 1945. הספר הראשון שראה אור במסגרת ההוצאה היה 'משני עברי הויסלה', קובץ סיפורים מחיי יהודי פולין מאת י. זינגר בתרגום שמשון מלצר.³³¹ הספר השני, 'דמדומים' מאת דוד ברגלסון ובתרגום א. מייטוס, ראה אור ביוני 1946.³³² בפתח כל קובץ הובא מאמר הערכה על המחבר ויצירתו מאת רחל פייגנברג (אמרי).

לסיכום, התגייסותם של אנשי הרוח לתרגום יצירות בידיש ומאוחר יותר – להקמת מפעל לאומי לתרגום ספרות יידיש לעברית – מעידה על מוטיבציה חזקה מצד הסופרים העברים בארץ-ישראל להקנות לספרות היידיש מעמד נכבד בספירת התרבות המתגבשת בארץ-ישראל. היה במאמץ נרחב זה אולי גם משום ניסיון לכפר על העוול שנגרם לספרות זו בשנות העשרים

³²⁸ 11.1.1945. ישיבת המועצה הספרותית שע"י מוסד ביאליק שנתקיימה בבית ביאליק בתל-אביב ביום 1.1.1945, **גנזים**, 25 : 23087/4.

³²⁹ 26.3.1945. תמצית זכרון דברים מישיבת הקורטוריון של מוסד-ביאליק, **גנזים**, 49.

³³⁰ 6.6.1945. "הקצבה ל'המאסף'", **דבר** : 1.

³³¹ 3.10.1945. "זה עתה יצא לאור משני עברי הויסלה" [פרסומת], **דבר** : 4.

³³² 4.6.1946. "זה עתה יצא לאור דמדומים" [פרסומת], **דבר** : 7.

והשלושים של המאה העשרים בגין הלהט הציוני המהפכני שהתאפיין בגישה שוללת-גולה, והוביל להידרדרות של תרבות היידיש בארץ-ישראל. ברקע, עמדה ההכרה באשר לחורבנה של תרבות היידיש בגולה ועובדת מותם של גדולי סופריה ומשורריה בשואה. היה בכך משום גאולה לכתביהם, אשר יוכלו להיקרא בהווה ובעתיד על-ידי הדורות שאינם יודעים שפה זו. אף שהתוצאות של מפעל "המאסף" אינן עומדת בציפיות שהוגדרו מלכתחילה – עצם הקמתו ופעילותו הם עדות למפנה ביחס ליידיש.

3.4. ראשיתה של התנועה הכנענית

תופעה ייחודית ויוצאת-דופן שהתרחשה במהלך השואה הייתה צמיחתה של התנועה הכנענית, תנועה אנטי-גלותית במהותה. התופעה הפכה מרכזית יותר בשדה התרבות העברית בשנות החמישים והשישים, אך ניצניה הופיעו במרחב התרבות הארצישראלית כבר בשלהי מלחמת-העולם השנייה. בראש התנועה עמד המשורר יונתן רטוש,³³³ ואליו הצטרפו סופרים ואנשי רוח. השם "כנענים" הוצמד ל"וועד לגיבוש הנוער העברי" כשם גנאי על-ידי אברהם שלונסקי במחצית השנייה של שנות הארבעים. לפי יעקב שביט, "הוא בא להלעיג את תמונת העולם הקדום שלהם ועל 'תחושת' השייכות שלהם ל'כנענים' ולא אל ההיסטוריה היהודית והיהודים."³³⁴

התנועה הכנענית זכתה להתייחסות נרחבת במחקר תחומי ההיסטוריה, הספרות והתרבות העברית.³³⁵ ברוך קורצווייל טען במאמרו "מהותה ומקורותיה של תנועת 'העברים הצעירים' ('כנענים')", שהתנועה הכנענית הייתה תוצר של החינוך הספרותי שהעניק הדור הקודם לדור הצעיר בארץ. החינוך האנטי-מסורתי "הצליח" לגבי הנוער במידה מפתיעה, במידה שלא ציפו לה מחנכי הדור הקודם.³³⁶ יעקב שביט טען שעליית תופעת הכנעניות היא תוצאה של מתחים בחברה הארצישראלית עוד קודם לשנות הארבעים, כחברה שחותרה להגדרת זהותה הקיבוצית.³³⁷

על-פי הביוגרפיה של יונתן רטוש מאת יהושע פורת, עם שובו של רטוש מצרפת בשנת 1939, הוא החל לגבש חבורה שתתמוך בתפיסותיו הפוליטיות. חבריו הקרובים חברו אליו, וצירפו את חבריהם. בשנת 1940 כינתה עצמה החבורה "הוועד לגיבוש הנוער העברי".³³⁸ ב-1942 החליטו חברי הוועד שיש להעלות את תורת התנועה על הכתב ולהרחיב את שורותיה, ועל כן שקדו על הכנת חוברת והפצתה.³³⁹ יונתן רטוש חיבר את שני מסמכי-היסוד של התנועה הכנענית: הטקסטים "כתב אל הנוער העברי"³⁴⁰ ו"משא הפתיחה"³⁴¹ שיצאו בהוצאת "הוועד לגבוש הנוער העברי". "כתב אל הנוער העברי" ראה אור בשנת 1943 כחוברת בת 5 עמודים, ולדברי פורת, לא זכה להשפעה של ממש.³⁴²

³³³ יונתן רטוש (קודם: אוריאל הלפרן) (1909–1981): בנם של יחיאל ופנינה הלפרן. חונך בבית בשפה העברית. עלה עם הוריו לארץ. בוגר גימנסיה "הרצליה", אחר-כך למד שנה משפטים ויצא ללמוד בלשנות בפריס. ב-1926 פורסם שירו הראשון בהארץ. הצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית והיה במשך שנים במערכת עיתונה הירדן.

³³⁴ יעקב שביט, 1972. **האידיאולוגיה של "האנטי-ציונות הארץ-ישראלית"**, 1940–1960, הוגש כעבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב: 66, 236.

³³⁵ ראו למשל: דן לאור, 2000. "מי'הדרשה' ליכתב אל הנוער העברי: הערות למושג 'שלילת הגולה'", אלפיים, קובץ 21 : 171–186; חזר ונדפס בספרו: 2009. **המאבק על הזיכרון: מסות על ספרות, חברה ותרבות**, עם עובד, ספרית אפקים: 233–249; ליאת שטייר-לבני ויעקב שביט, 2009. "יונתן רטוש, 'הכנענים' ויחסם לשואה 1943–1953", בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 85–99.

³³⁶ ברוך קורצווייל, תשכ"ח. "מהותה ומקורותיה של תנועת 'העברים הצעירים' ('כנענים')", **ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?**, הוצאת שוקן: 289.

³³⁷ יעקב שביט, 1972. **האידיאולוגיה של "האנטי-ציונות הארץ-ישראלית"**, 1940–1960, הוגש כעבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב: 20–21.

³³⁸ יהושע פורת, 1989. **שלח ועט בידו: סיפור חייו של אוריאל שלח (יונתן רטוש)**, הוצאת מחברות לספרות: 186.

³³⁹ שם: 188–191.

³⁴⁰ הוועד לגבוש הנוער העברי, 1943. "כתב אל הנוער העברי", בתוך: יונתן רטוש, 1982. **ראשית הימים: פתיחות עבריות**, הדר הוצאת ספרים: 32–37.

³⁴¹ יונתן רטוש, 1944. "משא הפתיחה במושב הוועד עם שליחי התאים" (מושב ראשון), בתוך: 1982. **ראשית הימים: פתיחות עבריות**, הדר הוצאת ספרים: 149–203.

³⁴² פורת, 1989: 193.

"כתב אל הנוער העברי" הוא מניפסט המופנה אל הנער העברי, ומבקש לאחד את הנוער על בסיס הסלידה מהגלות ומהגלותיות. לפי המניפסט, "הוועד לגיבוש הנוער העברי" מורכב מחבר אנשים מכל הגילאים, שגדלו והתפתחו בארץ-ישראל, ולא היה להם וגם אין להם שום קשר אישי עם שום גולה מפזורת היהודים. הם הצליחו לבער מליבם כל מה שביקשו הוריהם ומוריהם להנחיל להם ושחררו את מחשבתם "מכל נטל השעבוד של הפזורה היהודית לצורתה".³⁴³ כעת, לאחר שרעיונות הוועד בשלו, הם מבקשים להפיצם בקרב הנוער העברי בארץ-ישראל.³⁴³ במניפסט יש התייחסות ישירה אל שואת יהודי אירופה, שהתרחשה באותם ימים: "הוועד-לגבוש-הנוער-העברי איננו פונה אליך מפני שנשמדו כל וכך יהודים בכך וכך גלויות ומשקלו היחסי של היישוב עלה בכך וכך מעלות בחשבון של הפזורה היהודית העולמית."³⁴⁴

המניפסט פונה אל הנוער העברי שרואה בארץ-ישראל את מולדתו, "ולא כפתרון לשאלת היהודים, ולא כפתרון לשאלות עולמיות, ולא כפתרון לתסביכים נפשיים שונים של מוכי-גלויות".³⁴⁵ הוא מדגיש את יכולתם של הצעירים לנער מעליהם את הקשר עם הגלות מתוך הכרה בפער התהומי השורר ביניהם ובין בני הגולה:

"באשר מיטב מאמציהם של הורים, מורים ומנהיגים ואנשי-רוח תלושים לא הועילו לחבב עליך ולקרב אל נפשך את רקע העיירה היהודית ואת ההיסטוריה של הפזורה היהודית, על הפוגרומים והגירושים ומקדשי השם; לא הועילו לעקור מלבך את ההתנכרות הטבעית לכל מבשרי הציונות בני הפזורה, ולכל אבותיה של הספרות היהודית בלשון העברית, ולכל ההוי של הפזורה היהודית, ולכל הפרובלימות של הפזורה היהודית."³⁴⁶

מדברים אלה, שנכתבו על רקע מרד גיטו וארשה, עולה שלילה של המוות על קידוש השם. המניפסט שולל באופן יסודי את כל העקרונות עליהם התחנך הנוער היהודי בארץ-ישראל ומבטא את שאיפת התנועה למחות את ההיסטוריה של יהדות הגולה מלבותיהם של הצעירים. מן הטקסט עולה גם החרדה מפני השפעת יהודי הגולה על הנוער העברי: "פן יפתח לבבך אחר הלך-רוחו וקנה-מדתו והוקרתו והערכתו של הערב-הרב הזה של פליטים ועולי-רגל; פן תמצא לך בהם דוגמה ומופת. פן תלמד אל דרכיהם ותדבק בהם, ותשכח מפניהם את עצמותך, עצמותו של גוי נורמלי, עצמותו של הגוי העברי העולה."³⁴⁷ יתרה מכך, עולה מן המסמך החשש מפני היסחפות הנוער בהשפעת הרושם החזק שיצרו גילויי הגבורה היהודית בשואה באותם ימים: "ושוב לא תוכל לראות חזון וגאולה בגדוליה של הפזורה היהודית [...] על מקדשי-השם שלה ועל משיחיה ועל ציוניה, ועל נאמני הגנות-עצמיות ועל גבורי הגיטאות האבודים."³⁴⁸

המסמך השני שיצא במסגרת "הוועד לגיבוש הנוער העברי" היה "משא הפתיחה". טקסט זה הינו עיבוד של הרצאת רטוש במסגרת ישיבת הוועד הראשונה שהתכנסה (בשם "מושב הוועד עם

³⁴³ הוועד לגבוש הנוער העברי, 1943. "כתב אל הנוער העברי", בתוך: יונתן רטוש, 1982. ראשית הימים: פתיחות

עבריות, הדר הוצאת ספרים: 34.

³⁴⁴ שם: 32; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

³⁴⁵ שם.

³⁴⁶ שם: 33; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

³⁴⁷ שם.

³⁴⁸ שם.

שליחי התאים") במרס 1944, בשעה שהגיע מספר החברים לכעשרים.³⁴⁹ דבריו של רטוש ראו אור בשנת 1944 כחוברת בת כ-50 עמודים.³⁵⁰ "משא הפתיחה" הוא פרוגרמה מפורטת של יסודות התנועה,³⁵¹ ולפי יהושע פורת, בטקסט זה נקבעו שני עקרונות-יסוד: הראשון הוא בכורת היסוד הטריטוריאלי-מולדתי בעיצוב הזהות הלאומית, והשני הוא הניגוד המוחלט בין "עבריי" ל"יהודיי".³⁵² רטוש הביא מדבריה של עמליה בהרצאה שנשאה מעל במת הקיבוץ המאוחד. היא פרצה "בהתייחסות קורעת לב" על כך שמעולם לא למדה את שפת היידיש מהוריה או מבני קבוצתה, "ואין לה למסכנה הקטנה שלנו לשון משותפת עם כלל ישראל סבא הדווי והסחוף".³⁵³ רטוש תקף את דבריה בטון של זלזול, שהרי לדידו הנוסטלגיה אל העבר היהודי ואל שפת היידיש אינם אלא מן הסממנים של "התולעת היהודית" המכרסמת בקרב הנוער העברי. תופעה זו המתחוללת בקרב הנוער היהודי מחוזקת על-ידי תחושת הכבוד להורים ומן המשמעת למנהיגים, וכן כתוצאה ממה שמכנה רטוש "רעל אורית המהגרים". אף בטקסט זה, כמו בקודמו, מופיעה התבטאות בוטה באשר לשואת יהודי אירופה תוך ניסיון להמעיט בכוח השפעתו של מרד הגיטאות: "ובתור דמות עילאית של גבורה מציבים את הגבורה שבמלחמת הגיטו, אותה גבורת-השפן, שגם הוא נלחם כידוע בכל מלוא מעוט כוחו, ועד הנשימה האחרונה, בשעה שהוא נתפס בירכתי מאורתו, ושוב אין לו שום דרך להמלט".³⁵⁴ כמו כן, יצא רטוש כנגד המגמה של חיוב הגולה שהתרחשה בעקבות השואה:

"והטבח הנאצי הוסיף והחריף את כוחה של העיירה בלבכם של המהגרים, ועמה את שאלת-הצברים של הציונות. המהגרים כולם הזדעזעו מן הטבח וממלחמות הגיטו אשר בסיומו בכל עומק הויתם האישית והיהודית. הנוער העברי – הדבר לא נגע אלא בנימה האנושית שלו בלבד. וגם זה מתוך התנכרות לגבורת השפן שבהגבה היהודית. וגם זה מתוך רוגז מחלחל על שאת אלה מבקשים להציב לו לדוגמה ולמופת. וגם זה דהה והלך ונמוג והלך עד כדי אדישות ושאת לנוכח השמוש היהודי הנחות והריק והטורד בכל אלה, אשר המשורר היהודי הגדול ביאליק היטיב מאין כמוהו לנסחו בכל חרפתו כבר לפני ארבעים שנה, עם הטבח הקטן של קישינוב ('בעיר ההריגה')."³⁵⁵

רעיונות ה"כנענים" או דומים להם מצאו ביטויים גם בסיפורים קצרים שנכתבו בעת השואה, אם כי כתופעה שולית בלבד. הסופרים יצחק שנברג וחיים הזז נתנו ייצוג לעובדת קיומו של "אתוס כנעני" במרחב התרבות הישראלי. כך, למשל, תפיסת ההיסטוריה היהודית של התנועה הכנענית מצאה ביטוי בסיפורו של יצחק שנברג "חצר עזובה" שראה אור בשנתון 'כנסת' לשנת

³⁴⁹ שם: 194.

³⁵⁰ יעקב שביט, 1972. **האידיאולוגיה של "האנטי-ציונות הארץ-ישראלית"**, 1940–1960, הוגש כעבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב: 236.

³⁵¹ יונתן רטוש, 1944. "משא הפתיחה במושב הוועד עם שליחי התאים" (מושב ראשון), בתוך: 1982. **ראשית הימים: פתיחות עבריות**, הדר הוצאת ספרים: 149–203.

³⁵² פורת, 1989: 195.

³⁵³ יונתן רטוש, 1944. "משא הפתיחה במושב הוועד עם שליחי התאים" (מושב ראשון), בתוך: 1982. **ראשית הימים: פתיחות עבריות**, הדר הוצאת ספרים: 164.

³⁵⁴ שם: 174.

³⁵⁵ שם: 196.

תש"ב ביולי 1942.³⁵⁶ הדובר בסיפורו של שנברג, מדריך בתנועת נוער, משרטט קווים לחמש דמויות שפגש מעולי גרמניה, מבוגרים וצעירים שברחו או גורשו לאחר עליית המשטר הנאצי. אחת מדמויות אלה הוא הנער ויקטור שולמן, בן להורים גליצאיים שהיגרו לגרמניה. הוריו של הנער עמדו לצאת את גרמניה, אך נעצרו במסעם והושמו במחנה הסגר. הבן ניצל ונמלט ארצה. הדובר-המדריך מצא פתקה בכתב-ידו של ויקטור מתוך יומנו, ובו כתובים המשפטים:

"מִי המבול ישובו מעל הארץ וראשי ההרים יָראוּ שנית ושוב ימצאו להם היהודים פֶּסַת חיים באותה מדינה — ושוב יסתגלו להויה המאוסה [...] הם אינם יכולים לצאת מן הגלות, אינם יכולים, אינם יכולים! אלֵפִים שנה אינם יכולים. לא יכלו בשעה שזמו ט"ז מיליונים נפש, ולא יוכלו גם לאחר שהצורר יותיר בחיים רק את המחצית מזה — עצם היכולת להתקיים בגלות אות קלון היא לנו בפני שמים וארץ —".³⁵⁷

הדברים אותם הביא שנברג מאת הנער ויקטור שולמן הינם ניסוח חריף של רעיון שלילת גולה, על אחת כמה וכמה כאשר הם נכתבים על רקע ימי השואה. מדברים אלה עולה גישה של זלזול כלפי העם היהודי בגולה: גם לאחר שהסופה תחלוף והשואה תסתיים עם השמדה של יהדות אירופה, הניצולים יישארו בגולה, משום ש"הם אינם יכולים לצאת מן הגלות".

דוגמה נוספת היא הסיפור "הדרשה" מאת חיים הזז, שעם הופעתו זכה לתהודה עזת-רושם ביישוב היהודי בארץ-ישראל. לפי דן לאור, לסיפור אף הייתה השפעה על יונתן רטוש, שחודשים מספר לאחר מכן חיבר את "כתב אל הנוער העברי".³⁵⁸ הסיפור "הדרשה" מאת חיים הזז נדפס לראשונה ב'לוח הארץ' לשנת תש"ג שיצא לאור בחודש ספטמבר 1942.³⁵⁹ יצירה זו הייתה מקור להשראה עבור התנועה הכנענית, שהרי הייתה בה משום תמיכה רעיונית לאידאולוגיה שהלכה ונתגבשה במסגרת "הוועד לגיבוש הנוער העברי" שהחל לפעול בשנת 1940. במרכז הסיפור "הדרשה" ניצבת דמותו של יודקה, המבקש לדבר בפני הוועדה בקיבוץ. בדבריו, הוא אומר דברים חריפים ביותר ברוח שלילת הגלות, במידה של אנטישמיות עצמית. יודקה מכריז בפתח הדברים שהוא מתנגד להיסטוריה היהודית.³⁶⁰ זאת ועוד, הוא שולל את ההיסטוריה היהודית כהיסטוריה של פסיביות: "מה יש בה? ... גזירות, עלילות, רדיפות וקידוש-השם. [...] רק ציבור של דוויים וסחופים, נאנחים ובוכים ומבקשי רחמים."³⁶¹ יודקה תובע כי החינוך בארץ-ישראל יהיה חינוך אנטי-גלותי: "אני בכלל הייתי אוסר ללמד לילדים שלנו את ההיסטוריה היהודית. לאיזה שד ללמד אותם קלון אבותיהם? אני פשוט הייתי אומר להם: 'חברה! לנו אין היסטוריה! מיום שגלינו מארצנו אנחנו הננו עם בלי היסטוריה, אתם פטורים, לקחו לשחק בכדור-רגל!'"³⁶² על רקע השואה,

³⁵⁶ 6.7.1942. "הוצאת מוסד ביאליק" ע"י 'דביר' [פרסומת], דבר: 2; וכן: 9.7.1942. "נתקבל במערכת", דבר: 3.
³⁵⁷ יצחק שנברג, תש"ב. "חצר עזובה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שביעי: 177.

³⁵⁸ דן לאור, 2000. "מ'הדרשה' לכתב אל הנוער העברי: הערות למושג 'שלילת הגולה'", **אלפיים**, קובץ 21: 171–186; חזר ונדפס בספרו: 2009. **המאבק על הזיכרון: מסות על ספרות, חברה ותרבות**, עם עובד, ספרית אפקים: 249–233.

³⁵⁹ 8.9.1942. "המתנה היפה ביותר..." [פרסומת], **הארץ**: 1.

³⁶⁰ חיים הזז, 1942. "הדרשה", **לוח הארץ לשנת תש"ג, 1942/1943**, הוצאת חיים: 83.

³⁶¹ שם: 85.

³⁶² שם: 85–86.

בולטת ההתייחסות לנושא קידוש השם כאשר יודקה טוען שהעם היהודי אוהב את הייסורים: "אנחנו גם אוהבים את היסורים, יסורים בכלל... אנחנו רוצים ביסורים, להוטים אחריהם, משתוקקים... היסורים משמרים אותנו, מקיימים אותנו."³⁶³ נקודה נוספת העולה מנאומו של יודקה היא העיוות הפסיכולוגי שגרמו החיים בגולה לעם היהודי: "נוצרת פסיכולוגיה אחרת, כמין פסיכולוגיה של לילה".³⁶⁴ גם בנאומו של יודקה, כמו באידיאולוגיה הכנענית, ניכרת אמונה כי חיי היהודים בארץ-ישראל הם ישות אחרת, שונה בתכלית הווייתה מכל מה שקדם לה: "עם אחר, ובראש ובראשונה עם היוצר לו את תולדות ימיו בעצמו, בכוחו ורצונו".³⁶⁵

מספר רשימות ביקורת התייחסו לסיפור "הדרשה".³⁶⁶ ש. ז. שרגאי יצא ברשימתו בעיתון 'הצפה' כנגד גישתו של יודקה, כי העם היהודי בארץ-ישראל הוא ישות נפרדת מיהדות הגולה: "היא [הציונות] אינה באה ליצור עם חדש. היא באה לתת לאומה הישראלית אפשרות של קיום."³⁶⁷ נח טמיר טען, כי בסיפור נשמע קולו של הזו עצמו המופיע כמוכיח "כלפי 'פילוסופי' ההיסטוריה האומללה שלנו ומזייפיה שענייהם מטייפות כלפי ה'נצח' והם מוצאים שמפלת עמם היא התנאי העיקרי לתקומת העולם". בנוסף, עמד טמיר על הקשר שבין סיפורו של הזו לבין משנתו של יוסף חיים ברנר וראה בו מעין המשך לרשימות ברנר בהן ביטא "שלא-בעקיפין את רעיונותיו הפסימיים החריפים על היהדות המתכחשת לעצמה".³⁶⁸ ממרחק השנים, כתב ההיסטוריון יוסף חיים ירושלמי: "יודקה, המתנגד להיסטוריה יהודית, יש לו עבר, אלא שחלה בו הפסקה של אלפיים שנה כמעט. עבר זה נעצר וחדל עם נפילת מצדה במאה השניה ונתחדש עם שיבת ציון בשלהי המאה התשע-עשרה. מה שקרה בינתיים, עבור יודקה אינו אלא חלום-בלהות שמוטב לשכוח אותו."³⁶⁹

לסיכום, לפי דן לאור, אל מול זוועות השואה, הכנענים הפגינו יחס של אדישות עד סלידה כלפי התרבות היהודית הגלותית. בימים שבהם היה ידוע בארץ-ישראל כי על אדמת אירופה מתבצעת השמדה, כתב רטוש על יהדות הגולה בזלזול וכינה את מרד הגיטאות "גבורת השפן". ההשקפה הכנענית הייתה אמנם תופעה שולית, אולם כדברי ברוך קורצווייל, היא נתנה ביטוי לתחושות אותנטיות שהתקיימו בחברה הארצישראלית.

³⁶³ שם : 86.

³⁶⁴ שם.

³⁶⁵ שם : 95.

³⁶⁶ דן לאור ציין במאמרו שלושה מאמרי ביקורת :

1. יצחק יציב, 9.10.1942. "הדרשה להזו" ("קו לקוי"), דבר, תוספת ערב.

2. ש. ז. שרגאי, 16.10.1942. "דרשה של דופי", הצפה : 5, 6.

3. ר. גורפיין, 23.12.1942. "ובלבד שיתקיים...", השומר הצעיר.

נוסף על זה ראו הביקורת : נ. טמיר, כסלו תש"ג. "ילקוט קטן : עם קריאת 'הדרשה'", גליונות, כרך י"ד, חוברת ח' (פ') : 107-108.

³⁶⁷ ש. ז. שרגאי, 16.10.1942. "דרשה של דופי", הצפה : 6.

³⁶⁸ נ. טמיר, כסלו תש"ג. "ילקוט קטן : עם קריאת 'הדרשה'", גליונות, כרך י"ד, חוברת ח' (פ') : 107-108.

³⁶⁹ יוסף חיים ירושלמי, 1988. "דילמות מודרניות : היסטוריוגרפיה בלא-נחת", זכור : היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, ספרית אפקים, עם עובד : 126.

3.5. סיכום

השואה הביאה לשידוד מערכות באידיאולוגיה הציונית. הציונות, שהטיפה עד אז לשלילת הזהות הגלותית על כל מרכיביה, לא יכולה הייתה, כמובן, לעצום עיניה אל מול המתרחש ונאלצה להתמודד עם משמעויותיו של חורבן יהדות הגולה. בתוך כך, שדה התרבות העברי, שקשר את גורלו במפעל הציוני והיה לו תפקיד מרכזי בהנחלת ערכיו ובהטמעתם, עבר שינויים מרחיקי לכת. הסופרים העברים בארץ-ישראל תפסו עצמם כחולייה בשרשרת הדורות ששורשיהם נעוצים "שם", ואילו המשכם נטוע באדמת ארץ-ישראל. כחולייה המקשרת בין הדורות, הם הפנימו את מחויבותם לעולם הגולה.

מספר תופעות ומגמות של הערכה מחודשת של הגולה חושפות את השינוי העמוק שחל בקרבם ביחסם כלפי הגולה. הם תרגמו את הזיכרון החי שפעם בקרבם לפעילות בתחומי עשייה רבים ומגוונים: הראשון שבהם הוא השירה והפרוזה שתיעדו את מציאות הגולה וקבעו יד ושם לדמויות ולמוסדות שנחרבו. ספרות זו מתבוננת אל העבר במבט נוסטלגי ומבכה, אם במישרין ואם בעקיפין, את חורבן ערש הילדות. התחום השני הוא יצירת מסורת של ספרים המוקדשים לקהילות היהודיות שחרבו, כדוגמת: "חוברת פולין", הספר 'בסרביה' והמדורים על קהילות שחרבו בכתבי-העת 'כנסת' ו'גזית'. הסופרים הנציחו את הקהילות בהן צמחו ומאפיינים רבים הניכרים בארבעת מפעלי ההנצחה הללו מצאו דרכם אל ספרי ה"יזכור" שראו אור לאחר השואה.

אחד מן השינויים המהותיים שהתחוללו ביחס לאידיאולוגיה של שלילת הגלות נגע ליחסם של הסופרים לספרות היידיש. שינוי זה ניכר באופן המובהק ביותר אצל המשורר אברהם שלונסקי. בשנת 1927, נטל שלונסקי חלק מרכזי ב"ריב הלשונית". נאומו של ביאליק לרגל ביקורם של סופרי היידיש אש והירשביין בארץ-ישראל, בו טען שהעברית והיידיש הן "בחינת רות ונעמי", הסעיר את שלונסקי שתקף את דברי ביאליק. והנה, כחמש-עשרה שנה מאוחר יותר, על רקע ימי השואה, שלונסקי הקנה לשירת היידיש מעמד מרכזי בפעילותו הספרותית, ואף התמסר למלאכת תרגום שירת יידיש אותה כינס באנתולוגיה שפרסם לאחר השואה. במהלך השואה, נכנסה ספרות היידיש לתוך מחזור הדם של הספרות בארץ-ישראל, הן על-ידי הופעת תרגומים במוספי הספרות, הן בכינוס תרגומים אלה באנתולוגיות ספרותיות, והן בהקמת מפעל "המאסף" על-ידי מספר אנשי רוח בולטים, ששאפו להחדיר את ספרות היידיש אל "ארון הספרים" הארצישראלי ולחנך את דורם ואת הדורות הבאים גם על ברכי ספרות זאת.

אך בצד כל אלה, לא ניתן להתעלם לגמרי מתופעה מנוגדת לחלוטין שעלתה אף היא באותם ימים, והיא צמיחתה של האידיאולוגיה הכנענית. אידיאולוגיה זו, של שלילת הגלות עד להפגנת סלידה של ממש ואף שנאה כלפיה, גם בעצם ימי המלחמה והשואה, הייתה תופעה יוצאת-דופן ושולית בהיקפה, שהלכה וצמחה בספירת התרבות בארץ-ישראל בעיקר בשנות החמישים של המאה העשרים.

פרק 4.

בחזית ובעורף¹:

היישוב לנוכח המלחמה

בימי מלחמת-העולם השנייה והשואה, היישוב היהודי בארץ-ישראל היה נתון בתוך שלושה מעגלי התייחסות: האחד, הפנימי ביותר, הוא היישוב עצמו ואיום הפלישה אליו; השני הוא ההזדהות עם בעלות הברית במלחמת הטוב מול הרע בעולם והדאגה לגורל העולם החופשי; השלישי הוא ההזדהות עם הגורל היהודי בעקבות השואה והחרדה לגורל יהדות אירופה ולמשפחות שרבים מבני היישוב שאירו מאחוריהם. שנים אלה היו שנות מעמסה נפשית כבדה מאוד עבור היישוב.

התקרבות חזיתות המלחמה אל ארץ-ישראל הייתה מלווה בחרדה קיומית לגורל היישוב. ניתן לשער, כי אילו היו צבאות הציר פולשים לארץ-ישראל, עלול היה הדבר להוביל ליישום המדיניות הנאצית כלפי תושביה היהודים, והמשמעות הייתה שגורלם יהיה כגורל אחיהם באירופה. זאת ועוד, הציבור היהודי היה נתון בתוך סביבה ערבית עוינת, שעלולה הייתה לחבור אל הכובשים על-מנת לעשות חשבון דמים עם היישוב היהודי. יש לזכור, שעל אף שמאורעות תרצ"ו-תרצ"ט נבלמו לקראת פרוץ מלחמת העולם השנייה, המתיחות בין שתי האוכלוסיות הללו המשיכה להתקיים ועדיין נתפסה כסכנה ממשית.

איום של ממש נשקף ליישוב היהודי בארץ-ישראל בשלוש נקודות זמן מרכזיות בין קיץ 1940 לשלהי 1942. בפועל, היישוב ניצל בסופו של דבר מפלישה של צבאות הציר ומהגורל שהיה מנת חלקה של מרבית יהדות אירופה. בראשונה, הורגשה הסכנה ביישוב היהודי בקיץ 1940. באביב 1940 עלתה האפשרות שאיטליה תצטרף למלחמה לצד גרמניה. עם התממשות האיום והצטרפותה של איטליה ב-10 ליוני, גברה הסכנה ליישוב היהודי. מטוסי צבא איטליה החלו להפציץ את העיר חיפה החל ביולי 1940, ומאז הפציצו לעתים תכופות למדי עד לסוף 1942.² בשנית, נשקפה ליישוב היהודי סכנה מצפון, מכיוון סוריה. לאחר כניעת צרפת ביוני 1940 והקמת ממשלת וישי, צפונה של ארץ-ישראל כבר לא גבל במדינה ידידה, שהרי הצבא הצרפתי בסוריה הכריז על נאמנותו למשטר וישי. באביב 1941 התערער מעמדה של בריטניה במזרח התיכון עם הגעת רומל עד גבול מצרים, כיבוש יוון וכרתים בידי הנאצים, המרד בעיראק

¹ הפרק הנוכחי נקרא על-שם סדרת האירים של הצייר אריה נבון שראו אור תחת הכותרת "בחזית ובעורף". אריה נבון, יליד רוסיה (1909), עלה עם משפחתו בשנת 1919, ולמד ציור בתל-אביב ובפריס. מראשוני הקריקטוריסטים בארץ, צייר בקביעות קריקטורות לעיתון **דבר**. לאורך שנות המלחמה, פרסם נבון סדרה של אירים בה הגיב על ענייני השעה בגליונות יום ו' של עיתון **דבר**. בשנת 1943 קיבץ את הקריקטורות הקשורות בהתיישבות בארץ-ישראל בספר **גלויות מן העמק**, ובשנת 1945 אסף את הקריקטורות הקשורות למלחמת-העולם השנייה והדפיסן בספר ששמו **בחזית ובעורף**. ספר זה נחלק למספר מדורים, בהם: המדור ששמו "בחזית" המרפץ קריקטורות על יחסי בעלות הברית ומדינות הציר, והמדור "בעורף" שעניינו היישוב לנוכח התקדמות חזיתות המלחמה, וממנו ניתן ללמוד רבות על הלך הרוח ששרר ביישוב בימות המלחמה. הספר כולל גם אירים העוסקים בשואה.

² יואב גלבר, 1990. "מצדה": ההגנה על ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 20; יואב גלבר, 1995. "התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936–1947", בתוך: משה ליסק (עורך ראשי), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, חלק שני: תקופת המנדט הבריטי, הוצאת האקדמיה הישראלית למדעים ומוסד ביאליק: 421–422.

וההשפעה הגרמנית העקיפה בסוריה. החשש ביישוב היהודי היה מפני פלישת האוייב וחיים תחת כיבוש גרמני-איטלקי בחדש הערבים.³ החרדה הגיעה לשיאה בחודש יוני 1941, עם תחילת פלישת הצבא הבריטי אל סוריה. המערכה בסוריה נגמרה בתוך כחודש בתבוסתם של כוחות וישי, ועם סיום המערכה באה הרגיעה. בסופו של דבר, למרות החששות הרבים, קיץ 1941 עבר בשקט יחסי.

בשלישית, הורגשה הסכנה בקרב היישוב היהודי – וביתר שאת – במהלך שנת 1942, ובמיוחד בקיץ 1942, עם התקדמות צבאות הציר בראשותו של רומל בצפון אפריקה. האפשרות של כיבוש ארץ-ישראל על-ידי צבאות הציר נראתה קרובה מתמיד. המצב הקודר הוביל להעלאת רעיונות ערטילאיים אודות "מצדה", "מוסה דאג" או "טוברוק" יהודית חדשה באזור הכרמל.⁴ האיום הוסר עם המפנה שחל לטובת בעלות הברית, כאשר הצבא בראשותו של גנרל מונטגומרי הדף את צבאות הציר בשלהי שנת 1942, וכן בעקבות הנצחון של הצבא האדום בקרב על סטלינגרד בראשית 1943.

מבחינת ארץ-ישראל, המלחמה נסתיימה למעשה בסתיו 1942, אם כי משטר ההאפלה שהונהג ביוני 1940 בוטלה רק בקיץ 1943.⁵

הסופרים העברים בארץ-ישראל עסקו בנושאי חזיתות המלחמה לאורך התקופה כולה.⁶ העיסוק בחזיתות המלחמה נבע, בין השאר, מתוך דאגה מתמדת לעתיד העולם החופשי. העמידה לנוכח איום הפלישה וייצוגיה הספרותיים הוא רק חלק מן השיח על המלחמה. פרק הזמן שבין אוגוסט 1940 לשלהי 1942 היה התקופה העיקרית בה מיקדו את הקשב אל המתרחש ביישוב היהודי על רקע המלחמה והסכנות האפשריות שניצבו בפניו. ככל שהסכנות ליישוב נראו קרובות ומאיימות יותר, כך גדל המשקל של העיסוק בהן על חשבון העיסוק בשאלת גורלם של יהודי אירופה, הן מצד העיתונות והן מצד הסופרים בארץ-ישראל.

החל מאביב 1940, נתנה העיתונות היומית העברית בארץ-ישראל ביטוי לחששות היישוב באשר לגורלו. מדיניות העריכה הבליטה את הידיעות על ההתפתחויות בחזיתות השונות בעמודים הראשונים, לעיתים בליווי איורי מפות. לפי מחקרו של יוסף גורני על העיתונות העברית לנוכח השואה, בתקופה שבין 1939–1942, עיתון 'דבר' למשל העניק למצב בחזיתות המלחמה מעמד בכורה.⁷ בתוך כך, עסקו ידיעות רבות במצב היישוב, בסכנה הנשקפת לו ובהכנות לשעת חירום. בכך היה משום שינוי במיקוד הקשב: מן המתרחש בקרב יהדות הגולה אל המתרחש ביישוב היהודי. הידיעות על החמרת מצבן של הקהילות היהודיות תחת הכיבוש הנאצי, שבחודשים ספטמבר 1939 עד פברואר 1940, תפסו מקום מרכזי בעמודים הראשיים, עברו לשולי העמוד, כותרותיהן כבר לא הובלטו באותה מידה, והידיעות עצמן תפסו נפח קטן

³ שם: 421.

⁴ שם: 423.

⁵ שם: 424.

⁶ ביצירתם של הסופרים העברים בארץ-ישראל בימי מלחמת-העולם השנייה ישנם מוקדי התייחסות לחזיתות, שאינם נוגעים בגורל היישוב או בגורל היהודים. ספרות זו אינה נסקרת במסגרת עבודה זו היות והיא אינה עוסקת בתגובת הסופרים לשואה.

⁷ יוסף גורני, 2009. קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939–1945, הוצאת הקיבוץ המאוחד, המכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 34.

יותר. לפי יוסף גורני, בשנת 1940 פחתה תכיפות הידיעות כמו גם המאמרים בעניין מצבם של היהודים.⁸ ניתן להעלות מספר השערות לגבי שינוי הדגשים הזה מהדגש על גורל יהודי אירופה המצויים תחת הכיבוש הנאצי אל היישוב ואיום הפלישה. הסבר אחד הוא מידת הרלוונטיות של הידיעות עבור קהל הקוראים. ככל שהידיעות נוגעות ישירות לגורל הקוראים, כך הן זוכות למיקום מרכזי יותר, בבחינת כל אדם קרוב אצל עצמו. הסבר שני קשור לתיאוריית "סדר היום" בחקר התקשורת. בידיעות על המתרחש בקרב היהודים באירופה כבר לא היה "חידוש", ולכן הן כבר לא נחשבו "חדשות". שיקול שלישי של העורכים הוא חוסר האמון בידיעות על היקף רצח היהודים באזורי הכיבוש הנאצי, שהלכו וצברו נפח רב. ככל הנראה, יש בשינוי שחל משום צירוף של מספר גורמים גם יחד.

⁸ שם : 38.

4.1. בין החזית ובין העורף: איום הפלישה וספרות התעמולה להתגייסות (1940–1942)

הסופרים והמשוררים נתנו ביטוי למגוון של נושאים בתחום תגובת היישוב לנוכח המלחמה: הם כתבו על אוירת המתח של ימי ההפצצות ועל החרדה של חודשי אי-הוודאות; הם עסקו בשאלת ההגנה על היישוב, בנושא ההתגייסות לצבא הבריטי ועוד. חלק מהסופרים בחרו אף לגייס את קולמוסם לטובת נושאים שעמדו אז על סדר היום הלאומי. הסופרים היו מודעים למעמדם הציבורי ולהשפעתם על הציבור, ואולי בשל כך, בקונפליקט שבין הפואטיקה לבין צורכי השעה, גברה בקרב סופרים רבים ההבנה שיש לעשות כל שניתן כדי לתרום מעצמם למען היישוב.

הספרות שעניינה מעורבות היישוב היהודי במלחמת-העולם היא ספרות אקטואלית, המגיבה לאירועי השעה. באופן טבעי, הפובליציסטיקה היא מן הכלים המרכזיים ששימשו את הסופרים להבעת תחושותיהם באופן ישיר. הסיפורת והשירה נוטות לעתים לסגנון של רפורטז'ה בניסיון לתעד התרחשויות שאירעו במהלך המלחמה. השירה היא לרוב שירה מגוייסת, ומתאפיינת בסוגות ייחודיות, כגון: שירי תעמולה להתגייסות שמטרתם לעודד את הקוראים להתגייסות לצבא או להתגייסות למאמץ המלחמתי ושירי לכת שמטרתם לעודד את רוחם של החיילים. הביטוי הלירי הוא נדיר למדי ביצירות אלה, והמסר בהן הוא גלוי לעין. לצד השירים המתגייסים לטובת המאמץ המלחמתי, ניתן למצוא גם שירים הבוחנים את המציאות באספקלריה ביקורתית.

הבמות המאכלסות שירים מסוג זה הן בעיקר מוספי הספרות בעיתונות היומית, וכן, במידה מעטה יותר, כתבי-העת הספרותיים. כתבי-עת בולטים מבחינה זו הם: כתב-העת 'גליונות' שעורכו, יצחק למדן, נהג לפרסם טורים פובליציסטיים בהם הגיב על אירועי השעה וכתב-העת 'מאזנים' של אגודת הסופרים העברים, שעסק בשאלות היישוב יותר מכתבי-העת הספרותיים האחרים, וזאת אולי בשל מעמדה הציבורי של אגודת הסופרים העברים בקרב היישוב. עורכי האנתולוגיות והשנתונים בחרו לרוב שלא "לגייס" את דפיהם למטרות אלה, אולי בשל התדמית הספרותית הנמוכה המאפיינת את הז'אנר.

ההתגייסות לצבא הבריטי נבעה מגורמים רבים, כגון הסכנה לגורל היישוב, ההזדהות עם גורל היהודים באירופה והרצון להצטרף למאמץ העולם החופשי במלחמתו בנאצים. לפי מחקרו של יואב גלבר, גל ההתגייסות הראשון החל עם פרוץ המלחמה, כאשר נתגלתה מגמה של התגייסות ספונטנית. עשרות אנשים התייצבו בבסיסי צבא, בתחנות משטרה ובמשרדי שלטון, וביקשו להתנדב. עד יוני 1940 התגייסו לצבא הבריטי כ-2,000 מבני היישוב. בנוסף, מאות יהודים מהיישוב היהודי התגייסו לצבא הצרפתי ולצבא הציכ⁹. ההתגייסות בחודשי המלחמה הראשונים החלה בסימן השתתפות במאמץ המלחמה הכולל, עוד קודם שזו התפשטה למזרח התיכון.¹⁰

⁹ גלבר, 1995. שם: 424–425.

¹⁰ גלבר, 1990. שם: 14.

מקיץ 1940 עמדה ההתנדבות לצבא יותר ויותר בסימן ההתגייסות להגנת הארץ. לפי גלבר, בתחילת יולי, בהשפעת אירועי קיץ 1940, קראו המוסדות הלאומיים – שעד אז הסתייגו מההתגייסות לצבא הבריטי – להתנדב לצבא.¹¹ כשבוע לאחר ההפצצה האיטלקית בתל-אביב קראה הממשלה לגיוס בני הגילאים 21–23, והסוכנות היהודית והוועד הלאומי הכריזו על התגייסות מספר גדול של מתנדבים לפלוגות תחבורה וסיוע יהודיות, כמו גם לשירותים צבאיים אחרים. מספר המגויסים הגיע לכמה אלפים, אולם צרכי השעה חייבו התגייסות לטובת ההגנה על היישוב. בכרוז הסוכנות היהודית והוועד הלאומי נכתב: "כיום נתבע הישוב העברי להעמיד במערכה מתגייסים לפלוגות יהודיות של חיל הרגלים המיועדות להגנתה הישירה של הארץ."¹² היינו, תקיפת חיל האוויר האיטלקי באדמת ארץ-ישראל הגבירה את ההתגייסות, והאירועים של ראשית ספטמבר הגבירו מגמה זו אף יותר בעקבות ההכרה בהכרח לדאוג להגנת הארץ.

הגיוס בראשית 1941 היה בשפל המדרגה, אך עקב החרדה הבטחונית המתחדשת קיבל תנופה,¹³ ובמאי 1941 הוציאה הסוכנות והוועד הלאומי צו ראשון לרווקים בגילאים 20–30.¹⁴ באביב 1942, הרחיבה הסוכנות היהודית את צו הגיוס והחילה אותו על כל הרווקים ועל הגברים הנשואים שאין להם ילדים, בגילאי 20–30.¹⁵

4.1.1 הפצות הצבא האיטלקי על חיפה ותל-אביב (יולי-ספטמבר 1940)

עם תחילת המערכה על אירופה המערבית באביב 1940, עלתה האפשרות שאיטליה תצטרף למלחמה לצד גרמניה. משמעות הדבר הייתה הרחבת המלחמה לחזית המזרח התיכון, בה היו גבולות משותפים בין האימפריה הקולוניאלית האיטלקית ובין שטחי ההשפעה הבריטיים.¹⁶ החשש היה מפני הפצות מן האוויר, וזאת בעיקר על רקע אופי המערכה בפולין ובצרפת וה"בליץ" הגרמני על בריטניה. החשש המרכזי היה נתון בראש ובראשונה לעיר חיפה, ששימשה לבריטים בסיס ימי משני לזירת מזרח הים התיכון, ושרוכזו בה יעדים אסטרטגיים כמו מחסנים צבאיים ובתי זיקוק. תל-אביב נתפסה אף היא כיעד אפשרי לתקיפה בשל היותה עיר מרכזית, פְּרוּזָה ובלתי מוגנת, דווקא מפני שלא היו בה מתקנים צבאיים ולא היו בה יחידות הגנה. המחלקה המדינית בסוכנות דנה עם שלטונות המנדט בפינוי האוכלוסייה האזרחית מהערים לאזורים הכפריים, אך הבריטים לא העריכו כי המצב מחייב פינוי של האוכלוסייה האזרחית וסירבו להכין תוכניות לפינוי כזה.¹⁷

הסכנה ליישוב גברה והייתה לממשית יותר עם כניסתה של איטליה למלחמה ב-10 ליוני 1940. על רקע זה, הגביר חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, את לחציו על הממשלה בלונדון שתאפשר ליישוב להקים כוח יהודי לוחם, ובמקביל, דעת הקהל היהודית בארצות-הברית תבעה מבריטניה לאפשר ליישוב להגן על עצמו. צ'רצ'יל התייעץ עם לויד ג'ורג', שהתנגד

¹¹ שם : 20.

¹² 15.9.1940. "כרוז הסוכנות היהודית והוועד הלאומי", הארץ : 1 ; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

¹³ חוה אשכולי (וגמון), 1994. אלם : מפא"י לנוכח השואה 1939–1942, יד יצחק בן-צבי : 248.

¹⁴ פורת דינה וויץ יחיעם (עורכים), 2002. בין מגן דוד לטלאי צהוב : היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות, יד ושם : 420.

¹⁵ גרשם בנדס, 1942. "ארץ ישראל בשנת תש"ב", לוח הארץ לשנת תש"ג 1942/1943, הוצאת חיים : 46.

¹⁶ גלבר, 1990. שם : 16.

¹⁷ גלבר, 1990. שם : 18 ; גלבר, 1995. שם : 421.

נחרצות להקמת כוח יהודי ועמד על דעתו שהגנת היישוב מובטחת.¹⁸ הסכנה הפוטנציאלית הפכה למציאותית כאשר מטוסי צבא איטליה הפציצו את העיר חיפה החל ביולי 1940 ומאז הפציצו בארץ-ישראל לעתים תכופות למדי עד לסוף 1942. ב-11 לספטמבר 1940 – הופצה גם העיר תל-אביב, בהפצה שנפלו בה יותר מ-100 קורבנות.¹⁹

תגובת הסופרים להפצצות הראשונות, שבהן נפגעו קורבנות מעטים יחסית, הייתה תגובה שהתייחסה להיבטים של **ההווי ומציאות החיים בימי ההפצצות**, למשל: ההאפלה, צפירת האזעקות, השהייה במקלטים ועוד. אולם, לאחר ההפצצות הקטלניות הרבה יותר שהתרחשו בספטמבר 1940 התגבר החשש לגורל היישוב, התגובות הפכו קודרות ופסימיות יותר, והפגינו חרדה קיומית של ממש. הכתיבה הספרותית האקטואלית בשלב זה הייתה נחלתם של סופרים רבים, וביניהם: יהודה קרני, פינחס לנדר, יעקב פיכמן, ג. שופמן ועוד.

ש. שלום כתב על ההאפלה ועל הצופרים שנשמעו בערים בשירו "הס, תוקעת הסירנה... (ליל סיון ת"ש)". השיר מתאר את המציאות של ימי ההאפלה ואת רגעי הישמע הצפירה: "הס, תִּזְקַעַת הַסִּירְנָה, / עִיר, עִירִי בְּמֵאֲפְלִיָּה", "לְבַדְּךָ הַצִּגְתָּ בְּנִצְחָה, / מִטְרָה הַפְּקַרְתָּ בְּיָקוּם / לְשִׁלְהֶבֶת וְלִרְצָח, / בְּכָל רִגְעַת כִּי יָקוּם.", "הֵן מְגוּר פֶּה מְכָל עֶבֶר / וְהֵלֵב נִחְמָס דְּחִיל. / אֶף קָבוּר חַיִּים בְּקֶבֶר / לֹא יֵדַע אֶת זֶה הַחִיל."²⁰

מצוקות השעה הובילו את המשורר יהודה קרני לכתוב שיר הומוריסטי-אירוני דווקא על הווי החיים בעיר ארצישראלית בימי ההפצצות. השיר ראה אור בטורו הקבוע "ענינים" בעיתון 'הארץ'. השיר מתאר כיצד שינתה מציאות המלחמה את שגרת החיים ביישוב היהודי. סביב הבתים פוזרו שקי חול להגנה מפני פצצות, ובלילה הבתים היו שרויים בחשכה בשל ההאפלה: "יֻזְמָם הַבְּתִים 'חֲגָרוּ שְׂקִים' / לְהַתְּגוֹנְנוֹת מִפְּנֵי פְּצֻצוֹת וְרִסְסִים / וּבְלִילָה הֵם שְׂרוּיִים בְּמַחְשָׁפִים."²¹ רגעי האזעקה וההפצה היו רגעי כאוס, שהחשש מהופעתם הפתאומית הוביל להתארגנות מחודשת של שגרת החיים. המלצרים במסעדות ובבתי-הקפה דרשו את התשלום עבור המזון באופן מיידי, אפילו מידי הלקוחות הקבועים, מחשש שכל רגע תהיה אזעקה, והלקוחות יברחו מבלי לשלם: "דוֹרְשִׁים בְּעֵד קְצִיצוֹת וְגוֹלְשִׁים' / אֶת הַמְּחִיר הַשְּׂוֹה / תִּכְרֵךְ וּמְנִיד וְאֶפִּילוּ מֵאֵת אֹרֶחַ מְכָר, / מְשוּם שֶׁהַמְּצָב אֵינְנוּ 'סְטָבִיל' / וַיֵּשׁ חֲשַׁשׁ לְהַתְּקַפֵּת מִפְּצִיצִים, / שְׁלֵא תִסְפִּיק לְשֵׁלֶם בְּעֵד הַמְּצִיצִים / אוּ מְרָק הַפְּרוֹת הַקָּר / אוּ מְרָק הָאֶפְרוֹנָה הַמְּהֻבֵּל". אותן דקות של אנדרלמוסיה ובלבול נוצלו על-ידי כייסים לגניבה: "אֶף אֵל תִּמְחָקָה, יְדִידֵי לְנִסִּים, / וְהִזְהֵר לֹא רַק מִפְּנֵי טִיסִים, / אֲלָא מִפְּנֵי פִיסִים". חרוזיו של קרני מקנים לתופעות הללו נימה הומוריסטית.

¹⁸ גלבר, 1990. שם: 19; מאחורי התנגדות הבריטים להקמת כוח צבאי יהודי עמד החשש שביום מן הימים, תשמש ההכשרה הצבאית לצורך לחימה בבריטים עצמם.

¹⁹ גלבר, 1990. שם: 20; גלבר, 1995. שם: 421–422.

²⁰ ש. שלום, 21.6.1940. "הס, תוקעת הסירנה... (ליל סיון ת"ש)", דבר, מוסף לשבתות ולמועדים: 1.

²¹ יהודה קרני [בחתומת: מ"ט], 1.8.1940. "אספי עיר: בערבים", הארץ: 2.

רשימות רבות עסקו בימי ההאפלה ובחוויות מן השהייה במקלטים, כגון רשימתו של יעקב פיכמן "דמות באפלה" ורשימתו של שטיינמן "לאור הלילות האפלים". מרשימות אלה עולה הערכה מחודשת של השגרה שנראתה מובנת מאליה בימים כתיקונם.²²

ג. שופמן כתב ברשימתו הקצרצרה "מערב עד צהרים" מאוגוסט 1940 על האווירה המתוחה במקלט בעת ההפצצות, ועל תחושת האושר המלווה את רגעי היציאה מן המקלט, עם ההערכה לאותם דברים פשוטים שלפתע כבר אינם מובנים מאליהם. עם צאתו של המספר מן המקלט, שמחתו כה גדולה, עד שהשמיים נראו לו תכולים יותר מאשר בימים המאושרים ביותר בחייו, כמו היום בו הצליח לגנוב את הגבול מרוסיה לגליציה ויום הגעתו אל חופי ארץ-ישראל:

"איזה שקט בחוץ! שלווה עליונה, לא מעולם זה. ומה זכים השמים עכשיו, מה ענוגים ועמוקים! נפלאה היתה התכלת בילדותי, בהיותי מוטל פרקדן על הדשא שלפני ביתנו. תכלת כזו הבהיקה לעיני. אחרי שנים הרבה, בעברי את הגבול, נמלט על נפשי, מרוסיה לגליציה; ושוב: ברדתי מעל הספינה, עם כניסתי לארץ; אבל את 'עצם השמים לטוהר' בכל עדנתו ראיתי רק עכשיו, בפתח המקלט, בטרם צפירת הארבעה... אלה הם שמים!"²³

ההפצצות הקטלניות על תל-אביב וחיפה בספטמבר 1940 היכו את היישוב בתדהמה. בהפצצה בתחילת ספטמבר על העיר תל-אביב נספו, כאמור, יותר מ-100 בני אדם, נפצעו עשרות, פרצו דליקות ובתים נזוקו.²⁴ ב-21 לספטמבר 1940 הפגיו חיל האוויר האיטלקי את העיר חיפה, ובהתקפה זו נספו 39 בני-אדם.²⁵

התגובה לאירועים אלה ביטאה זעזוע עמוק.²⁶ יעקב פיכמן ביכה את גורלה של העיר תל-אביב. הוא תיאר את רגעי ההפצצה כרגעים טראומטיים שהיכו את תושבי העיר בפתאומיות וייחקקו לעד בזיכרונם: "הרגע ההוא, שלתוך לב התכלת התמה, השלוה, הוטל פתאום רעם קדמוני זה, והלב הומם מן האסון, ממהו שאין ניב יביע אותו, – אותו לא נשכח לעולם." האסון הוא כפול ומכופל בגלל ההרג המיותר וחסר ההבחנה של אנשים תמימים – ילדים, זקנים ונשים: "ולא

²² יעקב פיכמן כתב ברשימתו הסיפורית "דמות באפלה" על לילות ההאפלה, בהם מתחדדים החושים. היציאה מפתח הבית אל חומת-החשכה בלילות מתוארת כחוויה מעוררת אימה, כאשר בבואות הבתים, האילנות, צלמי האנשים – "כל חלל העולם ימלא אין". יעקב פיכמן, חשון-כסלו תש"א. "דמות באפלה" ("קטעי שירה ופרוזה"), מאזנים, כרך י"ב, חוברת א-ב' (ס"ג-ס"ד): 9; עוד על ההאפלה ראו ביצירות הבאות: מרדכי עובדיה, 1940. 19.6. "בלילות האפלה: מן האפלה", דבר לגולה: 7; ד. מלך, תש"ב. "בערב האפלה", חוף: למחשבת התנועה, הגות, ספרות יפה ובקורת, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, סניף חיפה: 76–77; יעקב כהן, 1943. 22.1. "מן התיק (רשמים וזכרונות): שביל האור", הארץ: 3; ומאמרו של א. שטיינמן: 14.6.1940. "לאור הלילות האפלים", דבר: 2.

²³ ג. שופמן, 1940. 9.8. "מערב עד צהרים", דבר, מוסף לשבתות ולמועדים: 3; ג. שופמן כתב רשימה נוספת העוסקת בשהייה במקלטים. הרשימה קרויה "בטרם אות-הארבעה", ועניינה הצפיפות במקלט אל מול הקסם והשקט שבעולם שמחוצה לו. הרשימה מסתיימת במלים: "מה נהדר היקום בטרם ארבעה!". ראו: ג. שופמן, תש"ב. "לפני אות-הארבעה", בטרם ארבעה: רשימות, עם עובד, לדור: 160.

²⁴ 11.9.1940. [ידיעה עם רשימת ההרוגים], הארץ: 1–2.

²⁵ 23.9.1940. "לאחר הפצצת חיפה", הארץ: 1.

²⁶ מרדכי נאור ציין במחקרו הטור השמיני, שיר של נתן אלתרמן שנקרא "הגנה פסיבית" (2.11.1940) ובו הגיב אלתרמן על המתקפה על תל-אביב בספטמבר 1940. האיטלקים טענו שתל-אביב הופצצה כי היא בסיס חשוב של הצבא הבריטי. על כך הגיב אלתרמן: "בקיצור, / הגידו בשם אֶלְקִים, / איזה עסק יש לה עם האיטלקים." בשיר עולה ביקורת מצידו של אלתרמן לגבי חוסר המעש בכל הקשור להגנת היישוב: "יש אמנם שואלים מה עושים בזו העת, / להגנת העיר התל-אביבית? / אך כיון שאין עושים שום דבר בהחלט, / זה נקרא הגנה פאסיבית." ראו: נתן אלתרמן [בחתומת: נתן], 2.11.1940. "הגנה פסיבית", במחנה, בתוך: מרדכי נאור, 2006. הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדריאה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 342–343.

נשכח פראות אנושית זו שפגעה בילדים קטנים משחקים לבטח על מדרכות-שמש, בישישים חוסים בצל התורה, שהמיתה אם על עוללה והצמיתה חיים פורחים, יקרים, ללא רעיון, ללא נימוק, ללא שמץ הכרח מבחינה צבאית. ארורות הידים שעשו זאת!"²⁷

ג. שופמן ראה בהפצצות התגשמות של נבואות הזעם הקודרות ביותר, על-פיהן מטרת הלחימה היא להביא להשמדת תושבי הארץ: "ניתך ברד הפצצות. מה שהשכל הבריא חייב מלכתחילה, נתקיים סוף-סוף. כל ההשערות האחרות לא היו אלא אשליות-שוא. זו האיבה הגלויה, המפורשת! ... עכשיו ברי: להשמידנו הם מתאוים."²⁸ שופמן תיאר באותה רשימה את החרדות והשכול של ימי ההפצצות, ואת פליאתו על כוחות הנפש שהפגינו תושבי תל-אביב על רקע טראומת ההפצצה: "כגבורים וגבורות גדולים נראים כל העוברים והשבים ברחובות, כל אנשי המעשה, כל בעלי החנויות והנערות המוכרות. הלא בכל רגע, בכל רגע עלול האסון להישנות – והם איש על פנו!"

תגובה מרשימה ביותר לאירועי ספטמבר 1940 היא שירו של פינחס לנדר, "סמטה בעיר". זהו אחד השירים הבולטים הנותנים ביטוי לאבל היישוב על הרוגי ההפצצות. השיר חתום: "תל-אביב, ת"ש", ויש בכך עדות לכוונת המשורר לתעד את קורות העיר באותם ימים. לשיר ארבעה חלקים, המכילים שלושה בתים כל-אחד. דובר בגוף ראשון, המתהלך ברחובות העיר, מתאר דרך עיניו סמטה על בתיה ויושביה לפני ההפצצה ולאחריה. המתח הולך ומתפתח לאורך השיר עד שהוא מגיע לשיאו בסוף השיר. האווירה המאפיינת את החלק הראשון של השיר היא של שלוה רווייה במתח. הסמטה מתוארת "כְּלֶהָב סֶפִּיץ", אך הכל מתנהל כהרגלו ו"הַמַּיִת תִּינוּק נִשְׂאת בְּרוּחַ חָרֶשׁ / כְּעֵלָה מְאוּשׁ". בחלק השני, הדריכות גואה עם ההבחנה ב"צְבוֹת תְּתוּלִים בְּזוּנוֹק". לקראת רגע ההפצצה, הכל נראה לדובר זר ומוזר. נדמה היה לו, כי "הִפְכוּ אוֹתֵיזוֹת מוֹכְנֵן עַל פְּנֵי כָּל שְׁלֵט", ותחושת הזרות שלו גברה עד ששאל: "הֵאֵם לְעוֹלָם אַחַר כָּאֵן הַפְּנִיָּה?". החלק השלישי מכיל רמז על העתיד לקרות: "נִחְשׂוּ תוֹשְׁבֵי סְמֵטָה שְׂקֵטִים, / מֶה יָבֹא מִחֶר. אֶחָד הַסּוֹד פְּעֻנַח / וְלָמוֹת הַקְּדִים."²⁹ מותו של אחד מתושבי הסמטה מתפרש כאירוע מיסטי, הנובע מידיעה מוקדמת שלו על האסון האיום העומד להתרחש. בחלק הרביעי מופיע תיאור דרמטי של רגע ההפצצה עצמו ושל הזוועה שבעקבותיה. בחלק זה, פונה הדובר אל הסמטה כנמענת. הוא מספר, שלא היה בסמטה ברגע ההפצצה, והגיע אחר כך, לאחר שהכל כבר נדם. השיר מלווה לאורכו את אותו תינוק, שבסוף השיר מתגלה גורלו האכזרי – גופו בותר במהלך ההפצצה:³⁰

²⁷ יעקב פיכמן [בחתימת: פלאי], אלול ת"ש-תשרי תש"א. "פשע ההפצצה של תל-אביב" ("בשולי היריעה"), מאזנים, כרך י"א, חוברת ה' (סא-סב): 443–445.

²⁸ ג. שופמן, 20.9.1940. "תל-אביב", דבר: 4.

²⁹ פינחס לנדר, 2.10.1940. "סמטה בעיר", הארץ: 3.

³⁰ שיר מאת אביגדור המאירי שראה אור ב-1944 מתאר אף הוא את ההפצצה שהתרחשה לפתע בעיר שהתנהלה בה שגרה. אף בשיר זה, כמו בשירו של לנדר, מתוארת פגיעה בתינוק, שהוא דמות המסמלת את חוסר הישע: "לפני צְהָרִים, בְּסִנְוֵרֵי-זֵיו, / בְּסִאֹן טִילִים עִם עֵגְלוֹת תִּינוּקוֹת, / חֵלֶף חֵישׁ הַפְּנֵי הַפְּעִיר תֵּל-אָבִיב: / צְרִיחַת תִּינוּק קֵט מְנַפֵּץ אֶל הַסֵּלַע. – / לְפָנֵי צְהָרִים, בְּסִנְוֵרֵי-זֵיו / אִישׁ לֹא הִרְגִישׁ בְּקוֹל הַזְּוֹעָה, / רַק תִּינוּק בֶּן-שְׁנָה עָזָה זְוִית-פִּי / וְנָעָה בְּכִכְיָה. אִמּוֹ הִתְחַלְחָלָה."; אביגדור המאירי, 1944. "משא בין-ערבים", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 180.

לא הייתי תוכף בכבוש המות בתיך,
נפתחו הרקיעים, והוא זנק אליך
מנופף תרמשו לקצור קציר האמים.
באתי והפל דמים, זעקו אך הדמים,
הדמים

הם עשנו עוד הבתים, נחו קטועי אבר.
ונשמות המומתים שנתו מכל עבר.
אנשתן עדי הגיעה כשועה, ויהי
כאלו אילנות שרדו נשאו נהי,
אבנים פרוצו בככי.

ומתחת חרבות, תלי מפלת,
גוף תינוק חפש אתרי גלגלת
שטוחה באור חמה ובת-צחוק על פה.
נתקרב הגוף וקראו אז זה לזה. - -
ואאבן במתזה.

שני סיפורים קצרים שענינם ימי ההפצות על היישוב היהודי נכללו באנתולוגיה 'סדרים' שהופיעה בהוצאת אגודת הסופרים בחודש פברואר 1942. עמנואל בן-גריון הבחין בביקורתנו בכך ש"עניני מקלטים והאפלות ופקודות לשעת חירום" משמשים רקע לסיפורים האקטואליים שהופיעו באנתולוגיה 'סדרים'.³¹ הראשון הוא סיפור מאת שלמה רייכנשטיין העוסק בהווי ביישוב במהלך ימי ההאפלה. הסיפור מתאר לפרטים את האווירה שאפיינה את ימי החרדה: נוהלי ההאפלה, השיחות והחרדה מפני ההפצות. כמו כן, מעלה הסיפור שאלה כללית שהעסיקה את אנשי הרוח למן פרוץ המלחמה: **מה תפקידה של התרבות לעת כזאת?** שאלה זו מיוצגת באמצעות פעולתה של רחל אמוראית שהיא הממונה על העבודה בנקודה. היא כועסת על כך שבמשך חודשים לא התקיימה הרצאה בשאלות של חברה או ספרות ואמנות. באותם ימים, הכל מתרכז סביב הפוליטיקה וענייני השעה. היא מזמנת ישיבה, אלא שלישיבה מגיע רק חבר אחד, חיים תבורי, המביע עמדה המנוגדת לדעתה. הוא חושב שבאותם ימים מוטב לצפות במשהו "קל, מבדח ומבדר. מין קונצרט של נגינה קלה, זמרה ודקלום. לב הצבור לא הולך עתה אחרי קונצרטים 'כבדים', לא אחרי שיחות ספרותיות-אמנותיות ולא אחרי הרצאות בשאלות החברה: משהו קל ומבדח לגרש את המרה-השחורה לערב אחד לפחות, ככה –"³² רחל מתרגזת לשמע דבריו

³¹ עמנואל בן-גריון, 1.4.1942. "סדרים (ספורי המאסף 'סדרים')", דבר, מהדורת צהריים: 2.
³² ש. רייכנשטיין, 1942. "שלהי זמנים", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 23.

וטוענת שדווקא בשעה זו יש מקום לפעילות כבדת-משקל: "כשיש לשמור מכל משמר ערכים מקודשים שצפויה להם התערערות והתמוטטות בעולם מבולבל ומטורף זה; כשיש צורך להכניס קצת סדר במוחות המשובשים – 'משהו קל, מבדח ומבדר'. זהו זלזול מפורש בצבור ובדרישותיו הרוחניות! זוהי ירידה! זוהי השפלה! זוהי –" אורי תלמי בוחר בדרך העשייה בהתמודדותו עם מאורעות השעה, ומשקיע את כל מאמציו בטיפוח גן הירק. אך האשם על התרחקותו מקרובי משפחתו המצויים "שם" רודף אותו. פליטי ההפצצות ביישוב השכן נדמים בעיניו כבני משפחתו המתהלכים כפליטים "שם" והוא נתקף רגשות אשם:

"כל השנים הללו שכה קל היה לבוא עמם בקשר – צריך היה רק לשבת ולכתוב ומיד נתקבלה התשובה, אז לא חש כל צורך וענין בבני משפחתו וקרוביו, שזכרם ניטשטש בו והלך, ורק עתה, משניטלו כל האפשרויות, קמו עליו יסורי הגעגועים לענותו. החליט אורי תלמי כי עליו לקבל מהם ידיעה כלשהי ויהי מה [...] וכששכב במטתו, שקע מיד בתוך שינה כבדה כבתוך מרתף אפל, נאבק אורי תלמי עם זקיפי גבול מכודני רובים, הערים עליהם, הסתתר ביערות וזחל בשדות מושלגים כדי לחדור אל עמקי מכרות האוראל, שהתחלפו מיד במכלאת החנק, שחיות צהבות בדמות קלגסים מזויינים שומרים עליה לבל יימלט אחד מתוך שעריה האטומים."³³

הסיפור השני הוא "בקומה א'" מאת עבר הדני בו מתוארות ההכנות ביישוב לקראת ההפצצות ורגעי פגיעת הפצצות בעיר. עם שמיעת המטחים המגיעים מן השמיים, רצים דיירי הבניין במורד המדרגות, ועד מהרה: "הגיעו כבר קולות-צלצל מהרחובות ושאוין גלגלים רצים, צופרים, תוקעים, וחיים שאובנו מקודם התעוררו מקפאונם. [...] פליט ראשון בא מהרחוב: – שם נהרס הרבה... – ונפש? – גם נפשות רבות נספו..."³⁴

ימי ההפצצות על הערים חיפה ותל-אביב בקיץ 1940 נתפסו על-ידי הסופרים כשעת מבחן לחוסנו של היישוב וכמבחן לחוזק רוחו. כעם היושב בארצו, נקראו בני העם היהודי להתגייס. מספר סופרים פרסמו מאמרים בעד הצורך של העם היהודי בארץ-ישראל להתגייס למלחמה, כאשר הדגש הושם על הגנת הארץ תוך הפגנת ערכים של גבורה והקרבה. בהמשך, הלך והתגבר הרצון להצטרף למלחמה נגד צבאות מדינות הציר, השותפות לפגיעה בבני העם היהודי באירופה. יעקב פיכמן, למשל, התבטא במסה על ההכרח להתגייס למען הגנת הארץ עם כניסת איטליה למלחמה. פיכמן הדגיש את העיקרון של **ההגנה על אדמת הארץ**. המאורע הזה בעיניו מבחן של ממש לכוחות הפיזיים ולכוחות הנפשיים שצבר היישוב במהלך ארבע השנים הקודמות – מאז מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט.³⁵ ברשימתו של פ. היילפרין,³⁶ "שנת מלחמה" מובלט ערך

³³ שם: 30.

³⁴ עבר הדני, 1942. "בקומה א'", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 111.

³⁵ יעקב פיכמן [בחתומת: פלאין], אייר-סיוון ת"ש. "בשולי היריעה", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת א'-ב' (נ"ז-נ"ח): 158-156.

ההקרבה כערך מרכזי שעל היישוב להפגין באותם ימים של מלחמת מגן: "כקדושים מלפנים, ששחטו את נשיהם ועוללי טיפוחם על קידוש השם כמו ידיהם ובברכה על שפתותם, כן אנו שולחים עכשו את בנינו אל המערכות, באויר, בים וביבשה. מלחמת קודש היא לנו, מלחמת מגן."³⁷ שלמה צמח פרסם ב'מאזנים' מאמר שכותרתו "כי תצא למלחמה". מאמר זה הוא חלק מפולמוס של אנשי-עט שהחל בעקבות מאמר שפרסם א. ליבנשטיין.³⁸ שלמה צמח גרס כי היציאה למלחמה "חובה ראשונה ועליונה היא, שזכותה לתבוע מאת כל אדם ואדם את היקר לו מאד מאד – את חייו. בימים כבימינו ובמצב כבמצבנו הופך שדה הקטל למזבח קודש ואין קרבן אשר לא ישוה לו."³⁹

לצד הפובליציסטיקה, נכתבו גם יצירות ספרות ששיקפו ערכים זהים. השיר "מנחם" מאת דוד שמעונוביץ משקף את התפיסה שעל היישוב להתארגן להגנה עצמית. התשתית הערכית בבסיס השיר היא **הניגוד שבין ארץ-ישראל והגולה**, על הדימויים הנקשרים בכל אחד מהמושגים הללו. השיר מספר על נער בשם מנחם, נכדו של ר' מנחם, בן ונין לאדמו"רים. הסב, שנכסף לארץ-ישראל בכיסופים עזים, נספה בפרעות על אדמת אירופה ו"מת מות קדושים". נכדו נהרג במלחמה על ירושלים. השניים נפגשים בעולם הבא, אז הסב שואל בצער: "גם אני תלל נפְּלְתִי, אף נפְּלְתִי בְּגִלוֹת... / אָבֵל בִּירוּשָׁלַיִם (תִּבְנֶה וְתִגְאָל!) /... / הַכְּגִלוֹת יַעֲשׂוּ אֶת אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל?" והנכד ענה לסבו: "הֲלֹא עַל זֹאת מְתִי מִיתַת הַתְּעַלְלוֹת: / לְמַעַן לֹא יַעֲשׂוּ אֶת אֶרְצֵנוּ כְּגִלוֹת..."⁴⁰ השיר נשען על הדיכוטומיה שבין התדמית של יהדות הגולה ובין היהדות החדשה בארץ-ישראל. כאמור, כעם היושב על אדמתו, היהודים בארץ-ישראל נקראו להגן על ארצם.

השיר "זְכֹר אֶת הַחַיִּל" שפרסם יהודה קרני בטורו הקבוע "עניינים" הוא שיר תעמולה אשר נועד לעורר בקרב הציבור היהודי את התודעה לנושא ההתנדבות. הקוראים התבקשו לנצור בליבם את החיילים שהתנדבו וחירפו את נפשם למען אלה שנותרו בעורף, ובלשון השיר: "זְכֹר פִּי הוּא לָךְ מְגִן / בְּבִשְׂרוֹ וְדָמוֹ."⁴¹ ההיבט היהודי-הלאומי הוא ציר מרכזי בשיר, שהרי בלכתו, החייל היהודי "נִטֵּל רַק תַּנְ"ף עִמוֹ / וְרוֹבָה וְחָלִיפַת מְדִיו". השיר ביקש לעורר את בני היישוב להתגייס למען המאמץ המלחמתי: עליהם להוקיר תודה לחיילים ולתמוך במשפחותיהם שנותרו מאחור כיוון שהחיילים נפרדו מנשותיהם, מילדיהם ומהוריהם ומוכנים להקריב הכל: "זְכֹר אֶת הַחַיִּל, שְׁהַתְּנַדֵּב לְצָבָא / וְעוֹמֵד אֵי-שָׁם, / בְּאֶרֶץ אוֹ עַל הַגְּבוּל בְּעֶרְבָה / לְהִגֵּן עַל אֶרְצְךָ לְבַל תִּשָּׁם." בלוח השיר עומדת התביעה מהקורא להוקיר תודה לחיילים שהתנדבו, על כך שהם מאפשרים לו להמשיך לחיות את שגרת חייו. ההשוואה בין האזרח שנותר בעורף לבין החייל המתנדב בחזית מרמזת לכך שעל הקורא-האזרח לחוש רגשות אשם, שהרי בעוד שהאזרח נשאר בבית, מחוץ לסכנה, ואינו מדיר עצמו משמחה ומגיל, הרי שאחיו החייל לן במערות "יְכַל שְׁעָה הוּא צְפוּי

³⁶ פאלק הלפרן (1876–1945): סופר, משורר, מתרגם ופובליציסט. יליד נייסוויש, רוסיה הלבנה. עסק בחינוך במינסק, וילנה, פטרבורג, וארשה ועוד. היה בין חלוצי החינוך העברי המתוקן. עלה ב-1938 ונעשה אחד הסופרים הקבועים בדבר.

³⁷ פ. היילפרין, 30.8.1940. "שנת מלחמה", דבר: 2.

³⁸ וראו גם מאמרו של שלמה צמח במסגרת הפולמוס: שלמה צמח, אייר-סיוון ת"ש. "על פולחן הנוער", מאזנים, כרך י"א, חוברת א'-ב' (נ"ז-נ"ח): 149–150. צמח יצא כנגד התפיסה שהציג ליבנשטיין במאמרו בדבר, ומצא בו "ספיחי נאציזם" כיוון ש"כולו שבח והודייה לעצם מהותה של הצבאיות ותכונותיה הרמות."

³⁹ ש. צמח, אלול ת"ש-תשרי תש"א. "כי תצא למלחמה", מאזנים, כרך י"א, חוברת ה'-ו' (ס"א-ס"ב): 337–341.

⁴⁰ דוד שמעונוביץ, 5.4.1940. "מנחם", דבר: 9.

⁴¹ יהודה קרני [בחתומת: מ"ט], 3.12.1940. "זכר את החייל", הארץ: 2.

לְאָבְדוֹן". לפי הדובר, יש לחתור להתגייסות מסיבית יותר של חיילים מבני היישוב. מסקנה זו מגיעה בשורות הסיום של השיר: "זְכֹר אֶת הַחֵל, שֶׁהִתְנַדַּב לְצָבָא / וְאָז הָאֵלֶף הָאֶחָד יִהְיֶה לְרִבְבָּה."

4.1.2. אל מול איום הפלישה לארץ-ישראל

בשנית, כאמור, נשקפה ליישוב היהודי בקיץ 1941 סכנה מצפון, מכיוונה של סוריה. החל מקיץ 1940 חשש הצבא הבריטי, שצבא האוייב עלול לפלוש למזרח התיכון מצפון, והנחה זו התחזקה לאחר נפילת צרפת ששלטה בסוריה.⁴² אפשרות זו חייבה את המנהיגות והאליטה האינטלקטואלית של היישוב היהודי לדון בשאלת ההגנה על היישוב בעת פלישה אפשרית. היו שתמכו בגישה אקטיבית ובעמידת היישוב על נפשו, ולעומתם היו כאלה שאימצו גישה פסיבית, שללו את הלחימה ותמכו בקיום משא-ומתן עם הכובשים. יצחק טבנקין, בנאומיו במסגרת כינוס מדריכי נוער (27 למאי 1940) וכן במליאת מזכירות הקיבוץ (7–8 ליוני 1940), אמר: "לאור המתרחש ביהדות כיום, עלה ערך הציונות בחיזיונותה הגורלית לעתיד העם – כמקלט הצלה היחיד והאחרון. [...] יסודות האקטיביות היהודית מושתתים על ההכרה הוודאית, שלנו ולציונות אין תקווה ואין משען הצלה זולתי בנו בעצמנו [...] לנו אין בחירה ואין ברירה בחזית [...] ואנו עלולים כאן בארץ להימצא בימים הקרובים בתחומיה ממש. אנו הגרעין היחידי שיש ביכולתו לרכז את מלחמת העם על עתידו."⁴³ אף דבריו של ברל כצנלסון,⁴⁴ איש ההסתדרות ומפלגת "אחדות העבודה" ומייסד ועורך עיתון 'דבר', בכינוס ה"הגנה" (25–29 ליוני 1940) היו ברוח טבנקין. הם התפרסמו באנתולוגיה 'בכור: מאסף בן-זמנו', שיצאה בעריכתו ביוני 1941. נאומיו הוכתרו בכותרת "בגבנו אל הקיר", והם נדפסו בחתימת הפבסדונים "אסיר חיים".⁴⁵ בנאומו אמר כצנלסון: "חייבים אנו להיות מוכנים. ואם יוטל עלינו לשאת את חלקנו בהגנת היישוב לבדנו, חייבים אנו להיות מוכנים גם לכך. [...] בתולדות מלחמות היהודים חוזר מפעם בפעם, מימי גדעון ויהודה המכבי, החזיון: מעטים כנגד רבים. אפשר זהו מה שמחכה לנו גם בימים הקרובים. אל נבייש את גורלנו."⁴⁶ לעומת זאת, בין שוללי הלחימה היו פרופסור י"ל מאגנס וקבוצתו, שהוציאו בחודש מאי 1940 את החוברת 'למועד' ובה התפרסם מאמר מאת מ. אבי-שאול, "מברכת יעקב אבינו". מאמר זה בנוי במבנה

⁴² אורי ברנר, 1984. נוכח איום הפלישה הגרמנית לארץ ישראל בשנים 1940–1942: מקורות ועדויות, מהדורה שנייה, יד טבנקין, מחברות מחקר ד': 19.

עם כניעת צרפת ביוני 1940, שררה אי-בהירות בשאלה האם ישמור הממשל הצרפתי בסוריה אמונים לממשלת וישי, או ימשיך במלחמה לצד בריטניה. ההכרעה נפלה ב-3 ביולי 1940 כאשר מפקד הצבא הצרפתי בסוריה, הגנרל מיטלהוויזר הכריז על נאמנותו לממשלת וישי. בשנה שחלפה מאז, הפך הגבול הצפוני מקור לחששות עבור היישוב היהודי. ראו: יואב גלבר, 1990. "מצדה": ההגנה על ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 19.

⁴³ שם: 24.

⁴⁴ ברל כצנלסון (1887–1944): איש ציבור, פובליציסט ועורך. יליד בוברויסק, רוסיה הלבנה. עלה ב-1909. עבד בחקלאות והיה פעיל בהסתדרות החקלאית של פועלי יהודה. התנדב לגדוד העברי. היה הרוח החיה ביצירת מפלגת "אחדות העבודה" (1919). מאז היה שליח המפלגה וההסתדרות, שהוא היה בין מייסדיה, וכן במוסדות היישוב והתנועה הציונית. ב-1925 הקים את העיתון היומי דבר והיה עורכו הראשי עד מותו.

⁴⁵ ברנר, 1984. שם: 26.

⁴⁶ ברל כצנלסון [בחתימת: אסיר חיים], 1941. "שברים", בתוך: ברל כצנלסון (עורך), בכור: מאסף בן-זמנו, הוצאת חוג אבניים: 157–158.

של דיאלוג בין מורה ותלמיד והוא מגלה תפיסה פציפיסטית ושולל את "הערך המוסרי כשלעצמו של הגנת היהודים על עצמם".⁴⁷

4.1.2.1. "בין טרם-שואה וערב-הג": 'שמחת עניים' לנתן אלתרמן (מרס 1941)

את הפואמה 'שמחת עניים' לנתן אלתרמן ניתן לפרש כתגובה ראשונית לחשש מפני הפלישה לארץ-ישראל. הספר 'שמחת עניים' מאת נתן אלתרמן נמסר לדפוס בדצמבר 1940 ויצא לאור במרס 1941.⁴⁸ היינו, הרקע ההיסטורי לכתיבתו היה אירועי מלחמת-העולם השנייה עד לסוף 1940, וכן אווירת המתחיות והדריכות ששררה בארץ-ישראל. 'שמחת עניים' נחשבת אחת מיצירות המופת של השירה העברית. חנן חבר טען במאמרו על נתן אלתרמן בתקופת השואה, כי "יותר מכל תרמה הפואמה 'שמחת עניים' להצבתו של אלתרמן כדובר לאומי מרכזי של השירה העברית בתקופת המלחמה." מיד לאחר פרסומה, רכשה הפואמה מעמד של טקסט "הבולט בייצוגו ובכינונו של עולם ערכים לאומי קולקטיבי, בעידן של סכנת קיום קולקטיבית".⁴⁹

הפואמה 'שמחת עניים' היא יצירה סמלית-חידתית מורכבת שהעסיקה את מחקר הספרות מאז צאתה במרס 1941 ועד היום.⁵⁰ היצירה בנויה ממערכות סמלים המקשות על פרשנות אחדותית של הטקסט כולו. לפי אורה באומגרטן, היצירה היא "קשה" וה"פחות בהירה" ביצירותיו של אלתרמן, ופרשנויות שונות ורחוקות זו מזו ניתנו לה על-ידי מבקרים שונים. מספר מבקרים ביקשו לקראה כמערך שירי סמלי, המבטא את עולמו הפנימי של המשורר, אך רוב המבקרים ביקשו להעניק ליצירה פרשנות אלגורית חברתית-היסטורית.⁵¹

מספר שירים ב'שמחת עניים' מתארים סיטואציה של עיר נצורה (לדוגמה: "גר בא לעיר"), כאשר לוחמי המחתרת בה מתכוננים לשעת המבחן של הגעת האויב אל שערי העיר (למשל: "המחתרת", "ליל המצור" ו"נופלת העיר"). על רקע המתחיות ששררה ביישוב היהודי בשנת 1940, ניתן לפרש את "העיר הנצורה" כאנלוגיה ליישוב היהודי המצוי בסכנת פלישה, ואת התנהגות הלוחמים כמייצגת אידיאל של גבורה ולחימה לשם הגנת הארץ במקרה של פלישת צבאות הציר (ברוח נאומיהם של מנהיגי היישוב, ראו לעיל). בשיר "המחתרת" מתוארת כוונותם של הלוחמים: "רק לאות מחכה מחתרת, / ופקודה אל האות עינה / האחים, האחים, האחים, [...]. הפונו, הפונו, הפונו, / כי לגער גרונות נכוננו!"⁵² השיר "ליל המצור" מספר על התקרבות האויב ועל התחושה של החששות ערב שעת הלחימה: "קומי בפתח, כי צר צועד. / קומי בפתח. אמצעי נשקך. / הפוני, כי בא מועד.", "ראיתך נואשה. ראיתך חמושה. / שריד ופליט לי, ומצח נחוששה. //

⁴⁷ מ. אבי שאול, ניסן ת"ש. "מברכת יעקב אבינו", **למועד**, הוצאה חד-פעמית: 10–11; וראו: ברנר, 1984. שם: 22–23.

⁴⁸ ב-1941.17.4. הופיעה ידיעה במדור "קריית ספר" **בארץ** (עמ' 8) על הופעת הספר; וראו גם אצל: בעז ערפלי, **תשמ"ג. עבודות של חושך**, מכון פורטר והקיבוץ המאוחד: 147.

⁴⁹ חנן חבר, 2009. "עברו תולדות עמים כשוד בצהריים: נתן אלתרמן בתקופת השואה", בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 48–84.

⁵⁰ ראו ביבליוגרפיה מקיפה ועדכנית על **שמחת עניים** אצל: עוזי שביט, 2007. **לא הכל הבלים והבל: החיים על קו הקץ על פי אלתרמן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 289–298.

⁵¹ אורה באומגרטן, 1971. "קוים בהתפתחות ביקורת אלתרמן", בתוך: אורה באומגרטן (ליקטה וצירפה מבוא וביבליוגרפיה), **נתן אלתרמן: מבחר מאמרי ביקורת על שירתו**, עם עובד: 14–15.

⁵² נתן אלתרמן, תשי"א [1941]. "המחתרת", **שמחת עניים**, מהדורה רביעית, הוצאת מחברות לספרות: 70–72.

ראיתיך ואבין כמה דק הפג / שבין טרם-שואה וערב-הג' ("ליל המצור").⁵³ השיר "נופלת העיר" מתאר את ההתרחשות עצמה ואת התגייסות האחים בעמידתם האחרונה: "האחים! אולי פעם לאלף שנה / יש למונתנו שחר! // האחים! זאת הפעם אולי לא בכדי! / ואמן עונים אחיך. / ארץ, ארץ, עבי מחשפי ובגדי / אם גם זאת תשפתי, אם ב' א ת תבגדי, / את הצחוק אל ידעו חייך!", "עיר דולקה ונלפדת חצר, חצר / קץ, בתי! בא הקץ!" ("נופלת העיר").⁵⁴

רשימת ביקורת ראשונה על הספר נכתבה על-ידי ישראל זמורה והופיעה מעל דפי 'מחברות לספרות'.⁵⁵ כתב-עת זה, בעריכת זמורה, היה הבמה הספרותית בה פרסם אלתרמן את שיריו באותם ימים. עמנואל בן-גריון טען בביקורתו, כי זוהי "שירה הטעונה פירוש וזקוקה לפרשנות [...] לא אחת ניסית לשבור את החידה ויהי מה ונכשלת וחזרת ונכשלת; הפעם הנך נעזר אפילו על ידי ביאור רשמי – רצנייה ראשונה של המחזור על ידי ישראל זמורה, [...] ואתה יכול לחזור על כל שורה ושורה מתוך ההנחה המפורשת שם."⁵⁶ דוד כנעני טען בביקורתו על הספר, כי זהו חשבון נפש שערך המשורר באשר לחרפת הפסיביות המאפיינת את תולדותיו של עם ישראל. על העם היהודי לבטא את כבודו העצמי בעת העמידה בסיטואציה של מצור: "חשבון אכזרי ואמיץ של נגעיו ומומינו, חולשתנו וחרפתנו, השבעת-נקמה וקול ענות-קרב. בלהט ובזעף הוקיע כאן משורר עברי את חרפתנו. [...] זו החרפה המופרה לנו היטב, ששני דורות של תנועת התחייה לא יכלו לעקרה, [...] תביעה של כבוד ראשוני היא. היא מחייבת ביום מצור – כאשר ואם נצטרך לעמוד על החומה".⁵⁷ אולם, הדמיון בין הסיטואציה המתוארת בפואמה ובין המציאות שהיכתה בגיטאות על אדמת אירופה כשנתיים לאחר זאת הספר הובילה מבקרים שונים שניגשו אל היצירה ממרחק שנים להעניק ליצירה פרשנות אנכרוניסטית, ולייחס את הסיטואציה המתוארת בה למרד הגיטאות שהתרחש לאחר לפרסום היצירה. אחדים מהמבקרים אף ייחסו ליצירה סגולות נבואיות.⁵⁸ כך, למשל, טענה רחל כצנלסון-שז"ר ברשימת ביקורת מיולי 1944: "בשנת תש"א יצאו לאור השירים. אולם ב'נופלת העיר' ובשיר שלפניו, 'ליל המצור' – בשורת חורבן וארשה של תש"ג והופעת מגיניה."⁵⁹ כעבור 14 שנה, פרסם דוד כנעני מסה מקיפה יותר על שירת אלתרמן. קריאתו ב'שמחת עניים' הפכה לקריאה שבדיעבד: "שירה זו יפה לכל הזמנים והעמים, ובו-בזמן כולה שלנו ביהודיותה, בחשבונה הנוקב ובנבואה שנוקת בה – כראיתו של אחד גלוי-עיניים אשר מבטו חודר עתידות. [...] היא נהגתה שנים לפני מרד גיטו ורשה, גבעתי וירושלים ויד-מרדכי – ואתה קורא בה את קורותיהם."⁶⁰

⁵³ שם: 87–89.

⁵⁴ שם: 91–92.

⁵⁵ ישראל זמורה, אפריל 1941. "שמחת עניים", מחברות לספרות, כרך א', חוברת ג'-ד': 101–102.

⁵⁶ עמנואל בן-גריון, 22.5.1941. "נתן אלתרמן: שמחת עניים" ("עם קריאה ראשונה"), אמר: 2.

⁵⁷ דוד כנעני, 9.9.1941. "שמחת עניים", השומר הצעיר, שנה עשירית, גיליון 28, דפים לספרות: 9–10; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

⁵⁸ ערפלי, תשמ"ג. שם: 151.

⁵⁹ רחל כצנלסון-שז"ר, 13.7.1944. "שירי זמננו (שמחת עניים) ושירי מכות מצרים' לנ. אלתרמן", דבר הפועלת, חוברת העשור: 106.

⁶⁰ דוד כנעני, 1991. "על קו הקץ", בתוך: זיוה שמיר וצבי לוז (עורכים). הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן: מסות על 'שמחת עניים' ושירי מכות מצרים', הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 47–56; נדפס לראשונה: 1955. "על קו הקץ: על שירת נתן אלתרמן", בינס לבין זמנס, ספרית פועלים: 220–245.

בעז ערפלי טען כי מועד פרסומו המוקדם של הספר מבטל טענה שנשמעה מספר פעמים בביקורת, כי הספר עוסק במרד הגיטאות. הוא פירש את היצירה כתגובה למצבו של היישוב העברי בתחילת מלחמת-העולם השנייה וטען בפרשנותו: "כמדומה שסיטואציית היסוד של היצירה ('העיר הנצורה') נבנתה מלכתחילה, לפחות מבחינות מסויימות, כאנאלוג לסיטואציה ההיסטורית שבה מצא אלתרמן את עצמו (או חשב שהוא עתיד במהרה למצוא בה את עצמו) כאדם וכיהודי בראשית שנות הארבעים."⁶¹ לפיכך, הדילמות האנושיות העולות ביצירה הן תוצר של התחושות שהתעוררו בלבו של אלתרמן עקב סיטואציה זו.

אהרן מגד ייחס את היסוד הנבואי ביצירה לדמותו של נתן אלתרמן, שהיה, לדבריו, "בעל חושים חדים" והחרדה מפני הצפוי היא שהולידה את מה שהוא מגדיר כ"חזיונות האלה של ימי-קץ".⁶² פרשנות מעניינת נוספת הוצגה במחקרו של עוזי שביט. אלתרמן אמנם "בחושיו המיוחדים ובאינסטינקט החרף שלו, תפס היטב, ב'שמחת עניים', את הסיטואציה של 1940; אבל טרם יכול היה לדעת ולתפוס אז את מה שידע ותפס בהמשך".⁶³ שביט פירש את הרעיונות העולים ביצירה על רקע אירועי מלחמת-העולם השנייה, כשילוב בין הנרטיב היהודי והנרטיב האוניברסלי. קריאתו ב'שמחת עניים' נשענת על המאבק העולמי הכולל שבין העמים הדמוקרטיים ובין המשטרים הפאשיסטיים: "מאבק מלוכד כנגד הצר, המבוסס על מורשת רוחנית משותפת ושותפות גורל. הסיום האופטימי של הישועה נותן ביטוי לאמונה גדולה ולחזון אוטופי אידיאלי, אך משקף גם, באורח סמלי, רגע היסטורי קונקרטי, אמיתי או מדומה, של שלהי 1940."⁶⁴

4.1.2.2. ימי איום הפלישה מצפון (1941)

לפי מחקרו של יואב גלבר, החששות מפני פלישה מכיוון צפון הפכו לבהלה של ממש באביב 1941 עם התפנית לרעה שחלה במהלך המלחמה ועם ערעור מעמדה של בריטניה במזרח התיכון: הגעת רומל עד גבול מצרים, כיבוש יוון וקרתים, המרד בעיראק וחדירת ההשפעה הגרמנית העקיפה לסוריה. התפתחויות אלה נראו כהקדמה לאפשרות של נסיגה כללית של הבריטים מהאיזור, נסיגה שהייתה מותירה את הציבור היהודי בארץ-ישראל מבודד מול הציבור הערבי. חששות אלה הפכו בתוך שבועות אחדים לחרדה מפני פלישת האוייב וחיים תחת כיבוש גרמני-איטלקי בחסד הערבים. ברמה המדינית, הכינה הסוכנות היהודית תוכניות לקבלת פניו של שלטון הכיבוש.⁶⁵ החרדה הגיעה לשיאה באמצע חודש יוני 1941, בתקופה שקדמה לפלישת הצבא הבריטי אל סוריה ולנוכח התקפת-נגד צרפתית באזור מטולה, כאשר החשש המרכזי היה נתון לגורל יישובי הצפון. שמועות שווא נפוצו על נסיגת הצבא הבריטי והחלה בריחת תושבים

⁶¹ בעז ערפלי, תשמ"ג. **עבותות של חושך**, מכון פורטר והקיבוץ המאוחד: 147; וראו גם: בעז ערפלי, 1991. "עבותות של חושך", בתוך: זיוה שמיר וצבי לוז (עורכים). **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן: מסות על 'שמחת עניים' ו'שירי מכות מצרים'**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 177-185.

⁶² אהרן מגד, 1989. "אלתרמן ושירת קו הקץ", **שולחן הכתיבה: קובץ מאמרים בענייני ספרות**, עם עובד: 250.

⁶³ עוזי שביט, 2007. **לא הכל הבלים והבל: החיים על קו הקץ על פי אלתרמן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 224.

⁶⁴ שם: 231.

⁶⁵ גלבר, 1995. שם: 421-422.

ממטולה ומיישובים נוספים בצפון. הרגיעה הגיעה כעבור כחודש, עם סיום המערכה בסוריה בתבוסתם של כוחות וישי ובכניעתם ב-14 ליוני 1941.⁶⁶

ההתייחסות לאיום הפלישה מצפון מצד הסופרים לא הייתה בעלת נפח משמעותי. נתן אלטרמן הגיב להתקרבות החזית אל ארץ-ישראל מצפון בשירו "בקשה יחידה" בטור "רגעים" ב'הארץ'. השיר נכתב בנימה ביקורתית כלפי ההנהגה בגין התעמולה של הוועד הפועל ומנהיגי היישוב בצורת נאומים וכרוזים מעוררי דאגה. "הרוח הכרוזית" תקפה את היישוב: "מְדֵי פֶעַם בְּפֶעַם מוֹפִיעַ כְּרוֹז / הַחֹזֵר עַל קוֹדְמוֹ / בְּתִשְׁעִים-אַחוּז, / בְּצִרוּף הוֹכְחוֹת שְׁהֵנָה, זֹאת אוֹמְרֵת, / דֵּי לְשָׁקוּט עַל שְׁמָרִים, כְּבָצֵק, בְּמִשְׁאֲרֵת, / וּבְתוֹסֶפֶת תְּגִלִּית חֲדָשָׁה, הַקּוֹבְעָה / שְׁהֵנָה הַחֲזִית, זֹאת אוֹמְרֵת, קְרוֹבָה."⁶⁷ הוועד הפועל הכריז: "נַעֲשֶׂה מְאָמֵץ נֶאֱדָר וּמְרַעֵשׂ / וְנִמְצָא לְצָבָא / עוֹד חֲמֵשׁ מְאוֹת אִישׁ!". הדובר בשיר קורא למנהיגים למחות את דמעותיהם, למנוע את קולם מבכי ולחדול לזמן מסוים מנאומי התוכחה המלווים באנחות. כל אלה נועדו לעורר בקרב תושבי היישוב חרדה עמוקה עם התקרבות החזית והם בגדר קינה ומספד על האסון שעלול לבוא, אך לדידו של המשורר אין בהם כל תועלת כיוון שהם אינם מעוררים לפעולה ממשית אלא מייצרים חרדות בלבד: "נוֹשְׂאִים דְּבְרֵינוּ, כְּלָפִי מְנַגֵּנָה, / עַל כָּל יְשׁוּבָנוּ / מְסַפֵּד וְקִינָה, // לְאִמּוֹר: 'רַק לְהִבָּל הַרְבֵּינוּ עֲשׂוֹת. / קִהְתָּה בְּיִשׁוּב / הַפֶּרֶת הַחֹבָה. / הוּא אֵינְנוּ תוֹפֵס, הַמְסַכֵּן, אֶת הַסּוֹד, / שְׁהֵנָה הַחֲזִית, זֹאת אוֹמְרֵת, קְרוֹבָה." הדובר מבקש מהמנהיגות לחדול מלהלעז על בני היישוב, שהרי הללו היו מתגייסים לו היו מקבלים הוראות מדויקות וחד-משמעיות במקום קריאות של הפחדה. כמו כן, הצורך בגיוס היישוב הוא ברור, ולכן החזרה על הדברים היא מיותרת. הוא נותן למנהיגים עצה: "קְבֹעוּ (וְאוֹלֵי כְּבֹר קְבֻעָתֶם בְּנַחוּץ) / אֵיפֶה הַחֶסֶר וּמְקוֹמוֹת הַתּוֹרָף. / כְּמָה אֶפְשֶׁר לְהוֹצִיא לַחוּץ, / וְכְמָה דְרוֹשׁ לְמַגֵּן לְעוֹרְףֵךְ. // וְהוֹדִיעוּ, / הוֹדִיעוּ מִדֵּ, בְּלִי שְׁהִיָּה: / מִי, / לְאָן, / בְּאִיזוֹ שְׁעָה!"

הסיפור "עץ התאנה הצעיר" מאת דוד שמטרלינג, איש דגניה א',⁶⁸ הוא רפורטז'ה על חייהם של תושבי צפון הארץ בימי התלקחות החזית בצפון. הסיפור מספר על יום עבודה בחורשת התאנים. הכל מתנהל כביכול כסדרו, "אך מסביב, מסביב...!! בפאתי החורשה נחפרו חפירות בידי חיילים בידיים קרות כברזל ועיני פלדה צופות... שמא, כדברי ירמיהו: 'מִצַּפּוֹן תִּפְתַּח הַרְעָה?' משם, מעבר להר הישיש, המכוסה שיבת שלגים, רועמים תותחים. גם בשמים האלה טסות מנסרות צפרים זרות-מוזרות וכנפי פלדה קרות להן."⁶⁹ עצי התאנה משמשים עבור הדובר עוגן. הם מנחמים את הדובר, כי "כעבור שנים, בשוך הסערה הזו המבעיתה, האיזמה מכל – יהלכו בצלנו גם בחורייכם, אשר יחזרו משם..."

בחודשי הקיץ של 1941 התריעו כמה מן הסופרים על הצורך בהגברת הפעילות של היישוב היהודי במסגרת הגיוס והמלחמה.⁷⁰ ביוני 1941 כתב ר' בנימין רשימה שכותרתה "צ'מברלין וצ'רצ'ייל" ובה התייחס לשאלת ההתגייסות של בני היישוב. ר' בנימין יצא כנגד המוסדות

⁶⁶ שם: 423.

⁶⁷ נתן אלטרמן [בחתומת: אגב], 2.5.1941. "בקשה יחידה", הארץ: 2.

⁶⁸ דוד שמטרלינג (לימים: דוד גלעד) (1890–1957): סופר. יליד קופיטשינצה, גליציה. למד באוניברסיטאות לבוב ווינה והצטרף לתנועת הסטודנטים הציונית "גדעון". עלה ב-1914. ב-1916 הצטרף לדגניה א' וחי בה עד ימיו האחרונים.

⁶⁹ דוד שמטרלינג, 8.8.1941. "עץ התאנה הצעיר", דבר: 4.

⁷⁰ ש. צמח, סיון-תמוז תש"א. "הדרך האחת", מאזנים, כרך י"ג, חוברת א'-ב' (ס"ט-ע'): 1–4.

הלאומיים על הצהרת הגיוס לרווקים בלבד בגילאי 20–30. הוא ביקר בחריפות את האדישות הלא מובנת וחוסר ההפנמה של חומרת המצב שמפגין היישוב והנהגתו בשאלת ההתגייסות לנוכח הסכנה הממשית האורבת לו:

”אין להתפלא על יעילותה המעטה של ההכרזה. אם גם עוד עכשיו מי שהוא למעלה משלשים פטור ומי אשר אשה לו עודנו פטור, – הרי זה סימן [...] שעוד לא כלתה הרעה, שהמצב עדיין איננו רציני ביותר ויש עוד שהות להתמהמה. ואכן רבים וכן מרובים שוהים ומתמהמהים. הרי לא ראינו שום עם ושום צבור המרגיש כי חרב חדה מונחת על צוארו והוא יגביל את הגיוס רק לרווקים ורק לגיל שבין 20–30.”⁷¹

ב-27 באוקטובר 1941 פרסם ר' בנימין מאמר תחת הכותרת ”בהתנדב עם (הגיוס ביישוב כמו שהוא – וכמו שהוא צריך להיות)” ובו סקירה על מצב הגיוס נכון לאותה נקודת זמן לצד קריאה להתגייסות מקיפה ונרחבת.⁷²

לנוכח חלופי סכנת כיבושה של הארץ מצפון בקיץ 1941, ועל רקע הידיעות הרבות שכבר נצטברו על גורל יהודי אירופה – הקריאה להתגייסות החלה להזגיש את הצלת האחים המעונים באירופה, אף כי לא באורח בלעדי, שהרי עדיין נשקפה סכנה ליישוב מדרום.

נתן אלתרמן כתב את השיר ”פרשת הדיוויזיה” בסתיו 1941. השיר נכתב כתגובה לסירוב שלטונות המנדט הבריטי להקים חטיבה צבאית יהודית, שאחת ממטרותיה תהיה עזרה לעם היהודי על אדמת אירופה. אלתרמן כתב: ”כְּאֶשֶׁר עָרְכִים נְכַחְנִים לְרוֹיִזְיָה / וּמִנְבְּאִים לְאוֹמוֹת תּוֹר תְּחִיָּה וְאָבִיב / רַק הָעַם הַיְדוּעַ שֶׁל זֶה הַדְּיוֹיִזְיָה / הוּא תְּמִיד / אֶחְרוֹן אֶחְרוֹן תְּכִיב.”⁷³ ביקורתו של אלתרמן מגיעה לשיאה עם תום השיר, כאשר המשורר מצטט את הפתגם ”טחנות אלוהים טוחנות לאט אבל לבטח” (המהווה גם מוטו לשיר), אך מסקנתו עגומה. בסופו של דבר, צופה אלתרמן, תוקם הדיוויזיה, ”אֶךְ הָעַם בִּינְתֵימִים נִטְחָן וְנִכְרָת / לְאֵט לְאֵט / אֶבֶל לְבִטָּח.”

אחד הסופרים שכרך את נושא ההתגייסות למען היישוב יחד עם ההתגייסות למען יהודי אירופה היה י. ל. ברוך,⁷⁴ שכתב ב-14 לאוקטובר 1941 על החורבן הצפוי ליהדות העולם מידי הצורר הנאצי. ברוך טען כי מטרתו של היטלר היא השמדת העם היהודי, והפעולה הנדרשת לנוכח הרצח המכוון של יהודים ביבשת אירופה היא ההתגייסות. ברוך התייחס בדבריו גם לסכנה הנשקפת ליישוב היהודי: ”בימים האיזמים האלה, שחרב מונחת על צוארו של רוב העם היהודי, בימי הזועה והאימים האלה, שאולי לא היו כמותם במרוצת המרטירולוגיה הארוכה שלנו,

⁷¹ ר' בנימין, סיון-תמוז תש"א. "צימברלין וצ'רצ'יל", מאזנים, כרך י"ג, חוברת אי-ב' (ס"ט-ע'): 116–117.
⁷² ר' בנימין [בחימת: ר' ב.], 10.1941.27. "בהתנדב עם (הגיוס ביישוב כמו שהוא – וכמו שהוא צריך להיות)", דבר: 2.

⁷³ נתן אלתרמן [בחימת: אגב], 21.11.1941. "פרשת הדיוויזיה", הארץ: 2.
⁷⁴ יצחק לייב ברוך (קודם: ברוכביץ) (1874–1953): סופר ומתרגם. יליד טאווריק, ליטא. עבר לאודיסה ב-1897. ב-1901 יצא לברן בשווייץ ושם סיים לימודיו ב-1906. ב-1907 השתקע בוויילנה והורה שם בגימנסיה העברית. ב-1916 עבר יחד עם הגימנסיה ליקטרינוסלב. ב-1921 חזר לליטא ולימד בגימנסיה העברית בקובנה. ב-1923 עבר להומבורג בגרמניה, שם עבד כעורך ומתרגם של הוצאת "אמנות". עלה ב-1926 והורה בגימנסיה "הרצליה" עד 1935.

חייב כל אדם מישראל, שהפורענות עדיין לא באה עליו, לראות את עצמו קרוא ומצווה לצאת למלחמה עם המולך הגרמני.⁷⁵

בשלהי שנת 1941 התקיים שבוע "עצרת הגבורה" שנועד להעלות את מודעות הילדים והנוער בארץ-ישראל לנושא מלחמתו של העם בנאציזם.⁷⁶ המשורר-החייל פסח ליפובצקי נשא בעצרת זו נאום תעמולה להתגייסות: "אלפים ורכבות מאחינו לוחמים בגבורה בצבאות בנות הברית בכל החזיתות [...] על עתיד עמנו יצאו לחרף נפשם כל אלה אשר התנדבו לצבא, גם לחמו ולוחמים מכרתים ועד טוברוק!"⁷⁷ חודש לאחר מכן, התקיימה בחיפה תערוכת "אנשי הצבא בישראל", ובה נאם פסח ליפובצקי בנושא "הגבורה בישראל". בנאום זה, יצא ליפובצקי כנגד הצעירים שאינם מתגייסים למערכה וטען כי בארץ-ישראל יקומו העברים הגאים והזקופים שייטלו את גורלם בידיהם.⁷⁸

יעקב עמית טען כנגד חוסר-התגייסותו של היישוב בתרומה כספית במאמרו שהופיע באנתולוגיה 'ניסן': "הבורגנות הארצישראלית – ובתוכה חלקים המתעשרים מעסקי-מלחמה – לבה ערל לגבי כל תביעה כספית לצרכים יישוביים וציוניים. היישוב, ככלל מאורגן, עני ודל, בעוד שארנקיהן של 'מאתיים משפחות' תופחים ועולים, בעוד שבבנקים נגזזים פקדונות לשתי עשרות מיליוני ויותר, כאבן-שאין-לה-הופכין."⁷⁹

בסופו של דבר, למרות החששות הרבים, קיץ 1941 עבר בשקט יחסי. יצחק לופבן⁸⁰ פרסם ב-4 ליולי 1941, עשרה ימים לפני כניעת צבא וישי בסוריה, מאמר שכותרתו "בין הזמנים" בעיתון 'הפועל הצעיר'. דבריו ממחישים את החששות העמוקים שאפיינו את ימי המתח, ובכלל זה – חרדה של ממש לעתידו של המפעל הציוני:

"ההרגשה שאפפה את כולנו כי הנה ניגש האויב אל שערי הארץ הזאת ממש, וסכנת הפלישה קרובה היא – רפתה במקצת בימים האחרונים. [...] יש ערך מיוחד לעובדה זו, לא רק שבבילנו תושבי הארץ, אלא בשביל האומה העברית כולה, אשר ארץ-ישראל והמפעל היהודי בתוכה נשאר נקודת האור והעידוד היחידה באפלת התקופה הזאת. חרדתנו באותם הימים והלילות, כאשר משלושת העברים, מצפון, מנגב ומים, נשמע רעש הסאונים ושריקות כלי המשחית של האויב, לא היתה חרדה לנפשנו בלבד, אלא חרדה לאותם המאורות שהועלו כאן לבל ידעכו, לאותה רקמת ההיסטוריה הישראלית החדשה לבל תיקרע ותיחרב בראשיתה. הרבה סכנות אורבות למפעלנו בארץ הזאת, אך אין בכל אלה אף שמץ של דמיון

⁷⁵ י. ל. ברוך, 14.10.1941. "מלחמתנו", דבר, 14.10.1941: 2.

⁷⁶ 8.12.1941. "מפעל ההסברה בבתי-הספר למען הגיוס", דבר, 4.

⁷⁷ פ. ליפובצקי, 11.12.1941. "צרת ישראל וגבורת ישראל (באזני התלמידים בפתיחת שבוע 'עצרת-הגבורה' בחיפה, ביי"ח בכסלו)", דבר, 2.

⁷⁸ פסח ליפובצקי, תש"ב. "על הגבורה בישראל" (מתוך נאום מטבת תש"ב), חוף: למחשבת התנועה, הגות, ספרות יפה ונקרות, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, סניף חיפה: 14. המאמר הוא קטעים מתוך הרצאה בפתיחת התערוכה "אנשי הצבא בישראל" מטעם הוועדה הציבורית לענייני גיוס באולם "ביתנו", חיפה, טבת תש"ב.

⁷⁹ י. עמית, 1942. "בחודש האביב", בתוך: א. שלונסקי (עורך), ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון, ספרית פועלים: 4.

⁸⁰ יצחק לופבן (1888–1948): מהפובליציסטים הבולטים של מפלגת "הפועל הצעיר" ועיתונה. יליד דמביץ, גליציה המערבית. עלה ב-1908. עבד במערכת עיתונו של א. בן-יהודה, תוך פעילות במפלגת "הפועל הצעיר". ב-1910 יצא ללימודים באוניברסיטת ציריך, וחזר ב-1912. מ-1914 ערך יחד עם י. אהרנוביץ את הפועל הצעיר. ב-1921 יצא לפולין וערך את עיתוני "הפועל הצעיר" ביידש ובגרמנית בווארשה ובברלין לסירוגין. מאז שפרש אהרנוביץ מעריכת הפועל הצעיר (תרפ"ג), היה לופבן לעורך העיתון עד לימיו האחרונים.

לאותה הסכנה האיומה פן יהיה למרמס לרגלי אויב עז ואכזרי אשר קידש מלחמת השמד על האומה היהודית.⁸¹

4.1.2.3. כנגד השאננות: לנוכח איום הפלישה מדרום (1942)

בשלישית, ובאופן החריף ביותר, הורגשה הסכנה ביישוב היהודי במהלך שנת 1942, ובעיקר בקיץ אותה השנה, עם התקדמות צבאות הציר בראשותו של רומל בצפון אפריקה. האפשרות של כיבוש ארץ-ישראל על-ידי צבאות הציר נראתה מוחשית מתמיד, כאשר הנציב העליון הודיע באופן רשמי ליצחק בן-צבי, יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי, כי בלונדון הוחלט שאם תיפול אלכסנדריה – יפנו הבריטים את המזרח התיכון.⁸² לפי ספרה של דינה פורת 'הנהגה במילכוד', לתושבי הארץ היה ברור, כי אם צבא גרמני יפלוש ארצה, הוא יעזר באוכלוסייה הערבית כדי להרוג את היהודים, כשם שנעזר באוקראינים ובליטאים במזרח אירופה. המופתי של ירושלים, חגי אמין אל-חוסייני, הצהיר כי הפתרון הגרמני לשאלת היהודים היא בעיניו הצלה לערבים, וביקש להמריץ את היטלר ומוסוליני בביקוריו אצלם.⁸³

החרדה לא הורגשה מייד בקרב כלל היישוב, אלא בקרב מנהיגותו. במוסדות היישוב, ובעיקר בוועד הפועל של ההסתדרות ובצמרת ההגנה, נדונו רעיונות שונים לשעת הפלישה: מפינוי נשים וילדים אל אחת מבעלות הברית או הארצות הנייטרליות; ריכוז היישוב בעיר ירושלים, מתוך תקווה שהגרמנים לא יפציצו את העיר הקדושה לכל הדתות; השגת מעמד של שבויי מלחמה ליישוב כולו; גיוס הנוער לצבא הבריטי, כך שהנוער שיינצל יוכל להשתתף מאוחר יותר בכיבוש הארץ מחדש. כמו כן, הועלו רעיונות של כניעה לגרמנים ועבודה בשירותם תוך כדי התארגנות מחתרנית עד יום הניצחון כדוגמת מעשיהם של עמים אחרים באירופה הכבושה. רעיונות אלה נדחו בסופו של דבר והוחלט במוסדות להכין את היישוב להגן על נפשו "עם הגב אל הקיר", ולתכנן התבצרות על הכרמל, הן בגלל נתוני הטבעיים, והן כדי שנמל חיפה ישמש לקשר עם החוץ.⁸⁴

דבריהם של מנהיגי היישוב, הן בעיתונות והן בנאומים פומביים, מגלים את השבר הגדול ביישוב היהודי בשנת 1942.⁸⁵ דוגמה לכך היא נאומו של יצחק טבנקין, "אל מול האימה", שנישא במועצת הקיבוץ המאוחד, גבעת ברנר ב-15 באפריל 1942:

"אם אפשרית פלישה לארץ, אם אפשרית נסיגה צבאית מהארץ, הרי אין להעלות על הדעת את נסיגתנו אנו. אך האפשרית עמידת היהודים בארץ? שתיים הן הברורות. האחת – כניעה, שתוכנה – צורות השמדה שונות, כפי שהן מועילות למנצח, לאויב: שיעבוד, עבודת כפייה, שימוש במשק, הסגרתנו כשוחד פוליטי לאיש-הכנופיייה, לבעל הברית, השפלת האדם, היהודי

⁸¹ יצחק לופבן, 4.7.1941. "בין הזמנים", הפועל הצעיר; חזר ונדפס בתוך: דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), 2002. **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות**, יד ושם: 68.

⁸² דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945**, עם עובד: 56–57.

⁸³ שם: 57.

⁸⁴ שם: 57–58.

⁸⁵ ישראל גלילי, 30.4.1942. "לגיוס כוחנו", **צור מכתבים**, 183 (118): 6; חזר ונדפס בתוך: דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), 2002. **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות**, יד ושם: 68–69.

והפועל. ברה שנייה – ניסיון של עמידה. [...] האיום מכל הוא שמפעל זה של שמירה [ו]הגנה, של כבוד אדם עברי, של ערך עצמי לאדם יהודי, מפעל שהולך ונרקם בארץ זה ארבעים שנה, ייגמר בבוא היום בביזיון לדורות – לא תל-חי ולא מצדה, אלא נמירוב. זוהי אימת החורבן. חורבנות רבים, חורבן אדם ורכוש, עברו עלינו, אבל רכשנו לנו נכס אחד שהוא יסוד [...] לאמונתנו וערובה יחידה לעתידנו – דור העומד על נפשו, על כבודו ואם דור זה אף לא ינסה לעמוד ולהתגונן – אפשרות זו מהלכת עלינו אימים.⁸⁶

סדר היום שהוכתב על-ידי האירועים ואזהרות ההנהגה היהודית חלחלו, כמובן, ליישוב היהודי בכלל ולסופריו בפרט. על רקע הידיעות המרובות שהצטברו עד אביב 1942 על גורל יהודי אירופה, גברה ביישוב החרדה מפני אפשרות הכיבוש של ארץ-ישראל. הלך הרוח של קיץ 1942 מצא את ביטויו בעיקר במאמרים כאשר הבולט בכותבים הוא יצחק למדן שקרא לאחדות פנימית ולהפסקת האדישות והשאננות בקרב היישוב. מאמריו יוצאים כנגד חוסר ההפנמה של המאורעות המתרגשים על יהדות אירופה ואי-ההבנה של משמעותם לגבי הציבור היהודי בארץ-ישראל, הניצב בפני סכנה דומה. ביולי 1942 כתב:

"האזיר ספוג צפית-חרדה. אין אתנו יודע מה ילד יום. מערכת העולמות [...] מטילה כעת את כובד צלה גם על המזרח התיכון ובתוכו על ארץ זו – קו-המגן היחידי שלנו. מהו קו-מגן זה לנו ולאומה כולה – יודעים אנו יפה. [...] פה ושם נשמעה וחזרה ונשמעה קריאת-ההטחה: 'שאננות!' אבל זו עברה על האזנים כזמזום רחוק וסתמי, זמזום חולף שאין בו אפילו כדי להטריד לרגע."⁸⁷

באוגוסט 1942, הוא כתב אף ביתר חריפות – כנראה בשל עליית רמת הסכנה שנסקפה ליישוב היהודי. הוא הביע טרוניה על אי-ההיענות של הציבור היהודי ל"מגבית ההתגייסות" שהחלה לפעול בקיץ 1942, ועסקה באיסוף תרומות וימי עבודה של פועלים כדי לסייע למשפחות המגויסים. כספי המגבית מימנו את פעולות "הוועד למען החייל העברי".⁸⁸ באפריל 1943 צורף נושא ההצלה למטרותיה של המגבית והיא נקראה מאז "מגבית ההתגייסות וההצלה".⁸⁹ למדן הטיח ביקורת כלפי היישוב על אדישותו לנוכח המתרחש בקרב יהדות אירופה:

"אם לחרפתנו כל מה שקרה עד עתה ליהדות הגולה לא החרידנו עד תוך תוכנו ולא חייב אותנו זה מ כ ב ר למה שהוא מחייב – מה שם נקרא לעורון-עינים-ולב זה שקיים פה בחלקי צבור רבים גם כ ע ת, כשהיד הנטויה של הצד הצורר קרובה גם לגבולותינו אנו, ועדיין אנו

⁸⁶ יצחק טבנקין, 30.4.1942 [15.4.1942]. "אל מול האימה", דברים במועצת הקיבוץ המאוחד, גבעת ברנר, צרור מכתבים, 183 (118): 9-10; חזר ונדפס בתוך: דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), 2002. בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1942 – קובץ תעודות, יד ושם: 69-70.

⁸⁷ יצחק למדן [בחתימת: ח. שואל], אייר תש"ב. "על הסף" ("ראשי פרקים"), גליונות, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"ה): 117.

⁸⁸ מאוחר יותר, הורחבה מסגרת פעילותה כ"מגבית ההתגייסות וההצלה", והיא כללה גם סיוע לניצולי השואה. ראו: מרדכי נאור, 2006. הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדריהא וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 86-87.

⁸⁹ תש"ד. "מגבית ההתגייסות וההצלה בתש"ג", ת שין גימל, הוצאת "דבר": 351.

זקוקים להסברה, הסברה למגבית ההתגייסות, הסברה לעניין הגיוס עצמו! הסברה, הסברה, הסברה.
הסברה".⁹⁰

אסתר איזקסון כתבה בשיר "סכתי", שהתפרסם בסוכות שנת תש"ג, על תחושת חוסר הביטחון של ימי סתיו 1942, המיוצגת באמצעות הסוכות הרעועות המצויות תחת איום האוייב: "רַפְת־אוֹנִים אַתָּה, סַכְתִּי, / רוּחַ בָּךְ יִתְגַּר. / לִי וְלֵךְ הַצֵּר אוֹרֵב, / מִלֵּל צוֹפֵר".⁹¹

בשיר "מגבית ההתגייסות" מאת נתן אלתרמן נרמזת ביקורת על היישוב על התגייסותו הדלה לתרומות למען המאמץ המלחמתי: "מִי יָבֵא מַעֲפָה לְהַטִּיל בָּנוּ מוֹם, / שְׂיִדְנוּ קְפוּצָה וְלַבְנוּ נְחוּם / לְקוֹלָם שֶׁל פְּלֻקְטִים, דְּרָשׁוֹת וּבִנְקָטִים, / הִנְנוּ מְקַרְיָבִים / אֶת קְרִיבַן הַגְּרוּשׁ!"⁹² בהמשך לגישתו הביקורתית-הצינית של אלתרמן בשירים המכילים ביקורת כלפי המנהיגות, גם כאן הוא כותב בהומור: "וַיֵּשׁ צוֹרֵךְ עַל כֵּן בְּסִסְמָה מְלִיצִית / שְׂיִהֶיהָ הַתּוֹרֵם נִהְיָה וְנִרְגַּשׁ / וְאִם לָאוּ – יֵשׁ לְמִשׁוֹךְ אוֹתוֹ גַּם בְּצִיצִית / בְּפוּעַל מִמֶּשׁ".

היצירה המרכזית שנכתבה על נושא ההתגייסות של בני היישוב היא הפואמה "מכתב לאי-שם" מאת דוד שמעונוביץ. היא נדפסה לראשונה בעתון 'אחדות העבודה' בקיץ 1943⁹³ ובחודש מרס 1944 ראתה אור כחוברת בת 51 עמודים בצירוף איוריו של נחום גוטמן בהוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל.⁹⁴ הפואמה בנויה משני חלקים: הראשון הוא מכתבו המפויט של הבן גדעון, חייל ותיק בצבא הבריטי אל הוריו הנמצאים בארץ-ישראל. מכתב זה משתרע על-פני פרק אחד, ואילו מכתב התשובה של אביו מתפרש על-פני שישה פרקים. מכתב הבן מתאר את ההווי של השירות הצבאי במדבר. הבן מתפייט על יפי הטבע סביבו תוך העלאת השאלה, האם מותר לאיש צבא להפליג בתיאורים מסוג זה. הוא מבקש מאביו שיכתוב לו על הכפר, שהרי האב כה מיטיב לתאר במכתביו את המתרחש, עד שלבן נדמה שהוא עצמו הולך אחרי המחרשה יחד עם אביו ושהוא עצמו הולך לרדות את הדבש. הוא מביע את אכזבתו מכך שמכתביו האחרונים של האב הלכו והצטמקו ומתוכם כבר לא נודפים ריחות העונה. הוא בעיקר רוצה לשמוע על העלייה של חבריו אל הנקודה החדשה תחת הדרכת האב. הייתה זו הגשמת חלום שעליו חלמו שנים רבות. במכתב התשובה של האב יהודה, הוא מבשר על החלטתו להתגייס לצבא הבריטי. הוא מסביר לבן, שבמכתביו פחתו תיאורי נוף המולדת מכיוון שאת עיניו מכסה תבלול כבד ועבה המסתיר את יופיים של הארץ והשמיים. תבלול זה איננו פיזי, כי אם רוחני, והוא נגרם מן הידיעות המגיעות על אודות שואת יהודי אירופה, "שֶׁפָּעַת שְׂמוּעוֹת-הַחֵיל מִכָּל הַגְּרָדָּמִים / אֲשֶׁר אֲחִינוּ כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל' / נוֹפְחִים שֵׁם אֶת נַפְשָׁם בְּעִנּוּיִים, / לְעֲמָתָם יְחֹר כָּל גִּיהוֹנוֹם".⁹⁵ בעקבות הערפל הנפשי שאפף אותו, לחל בקרבו רגש של תיעוב. החדווה שבעבודת האדמה החליפה מקומה בתחושת בחילה ומיאוס בעולם. האב מספר כי כאשר הגיעו השמועות הראשונות על הקמת הגיטאות

⁹⁰ יצחק למדן, אב-אלול תש"ב. "זה לעומת זה" ("ראשי-פרקים"), גליונות, כרך י"ג, חוברת ו': 292; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

⁹¹ אסתר איזקסון, 25.9.1942. "סכתי", דבר: 4.

⁹² נתן אלתרמן, 4.9.1942. "מגבית ההתגייסות" ("רגעים"), הארץ: 2.

⁹³ ד. שמעונוביץ, אלול תש"ג. "מכתב לאי-שם", אחדות העבודה, ב': 109–122.

⁹⁴ 17.3.1944. "נתקבלו במערכת", הארץ: 4.

⁹⁵ דוד שמעונוביץ, תש"ד. מכתב לאי-שם, הוצאת מרכז מפלגת פועלי ארץ-ישראל: 19.

בפולין ומאסרים של יהודים, עוד פיעמה בו תקווה, אך עם הגעת בשורות האיוב על ההשמדה השיטתית הוא החל לחוש רגשות אשם על כך שהוא נושם את אוויר הדרור וריח השדה, "כִּי בְּאוֹתוֹ הִרְגַע שָׁם בְּתַפֶּת / אֲחִינוּ הִתְעוֹתוֹ בְּתוֹךְ אֲדֵי הָרֶעַל, / כִּי בְּאוֹתוֹ הִרְגַע אֲחִיוֹתֵינוּ / הָיוּ מְדָרְס לְמִתְעַבְּי חַיִּים".⁹⁶ המרה השחורה שתקפה אותו הדאיגה את הסובבים אותו. אחד טען שקיצוניות אחת גוררת את היפוכה, ולכן יהודה, שהיה אדם בעל בטחון, נתקף ייאוש. אחר גרס שהעייפות שנגרמה עקב שנות השמירה הרבות מתחו את עצביו יתר על המידה וחיפש עבורו בית מרגוע. אחר טען שהדיכאון נגרם מתוך געגועים לבן. כך או אחרת, כל אותו זמן הוא היה אדיש לסובב אותו והמשיך בעיסוקיו מתוך הרצון שלא להכאיב לאשתו ולבנו. ברם, היו אלה מכתבי הבן שחילצו אותו ממצוקתו. מן המכתבים, הוא למד שנשמת הבן הייתה קשובה לטבע כמקודם והגיע למסקנה, שהעולם אינו מסתיר פניו מגדעון כיוון שהוא שקוד על תיקון העולם. כך הבין האב שעליו להתגייס. מאז שגמלה בלבו ההחלטה, הוא מסוגל להביט שוב בטבע, אמנם בכאב, אך לא מתוך משטמה לעולם כפי שהיה קודם לכן. הוא יוצא לקרב מתוך תחושת השליחות ומתוך התחושה שאיננו יכול יותר לשאת את מבטן של מיליוני העיניים, "עֵינֵי הַמְּעֻנִים, / הַשְׂוֹאֲלוֹת, מִתְחַנְנֹת, תוֹבְעוֹת: / וּמָה אָתָּה בֹצֵר לָנוּ פְּעֻלָּתְךָ?"⁹⁷ בפרק האחרון בפואמה נזכר האב בנוסטלגיה ובתוגה בעיירת הולדתו ובדמויות שליוו את ילדותו. הוא מספר על הרגעים שמילאוהו אושר: עלייתו לארץ, יציאתו הראשונה עם עדר אל ההרים, נטיעת עצים בביצות, דהירתו עם חבריו למושבה שכוחת-אל כדי להגן עליה מפני האוייב, עליית מאות ואלפים מן הגולה, המילים הראשונות שאמר בנו בעברית, הפעם הראשונה שראה את בנו הולך מאחורי המחרשה והיום שבו הבן הצעיר הלך לשמור על חוות אלונים. הוא מסיים את המכתב בחתימה:

"וְרַב שְׁלוֹמוֹת לְךָ, תְּהֵל וְתִיק, / מֵאֵת אָבִיךָ הַטִּירוֹן..."⁹⁸

הפואמה מתארת את התגשמות המפעל הציוני בדמות ההתיישבות בארץ-ישראל ואת הקשר הנפשי העז שחשים הצעירים הארצישראליים כלפיה. כמו כן, היצירה מתארת את תחושת המסירות של האב לעמו בארץ-ישראל ובגולה. אך מעל לכל, היצירה עוסקת בנושא ההתגייסות על רקע שואת יהודי אירופה. השימוש בתבנית המכתב מאפשרת למשורר לפרוש את עולמן הרגשי-הפנימי של הדמויות ואת לבטיהן על-פני יריעה נרחבת.

עמנואל בן-גריון כתב על הספר, מייד עם צאתו, שהוא מהווה ביטוי לכל ההרגשות "המצטלבות בלב איש יהודי בארץ עתה",⁹⁹ וברשימה מאוחרת יותר הגדיר את היצירה כ"שיר סיפורי על רקע ההתנדבות הכפולה, של חלוצי עבודת האדמה ושל חלוצי עבודת הצבא".¹⁰⁰ הסופרים גילו התלהבות רבה למקרא היצירה והביעו במכתבים ששלחו אל שמעוןוביץ. דב קמחי כתב אליו: "יגאל בני כתב לי מכתב שלם בשעתו על 'מכתב מאי=שם' שלך, מלא התפעלות. דברים, שראויים להישמע".¹⁰¹ ש. שלום כתב כי הספר "הביא לי שעה של עידוד מהול בשמחה, כי לא נס ליחך וכי כנוחך אז כן כנוחך עתה, לשאת ביד אחת חרב גאולים נוקמת מבלי להניח את

⁹⁶ שם : 25.

⁹⁷ שם : 36.

⁹⁸ שם : 51.

⁹⁹ עמנואל בן-גריון, "דוד שמעוןוביץ / מכתב לאי-שם" (יעם קריאה ראשונה"), דבר : 3.

¹⁰⁰ עמנואל בן-גריון, "זכרון בספר (סקירה חדשית)", דבר : 4.

¹⁰¹ דב קמחי, "מכתב אל דוד שמעוןוביץ, גנזים, 165 : א-75839.

המחרישה שבניר המכורה מן היד השניה.";¹⁰² א. א. קבק כתב אל דוד שמעונוביץ דברי שבח לאחר קריאת הפואמה: "אי אפשר יהיה לו לאדם שיבוא ללמוד את ההיסטוריה שלנו בהוה, אל הלכי-הרוח והמחשבה היהודיים בזמננו, בלא לקרוא את הפואמות שלך, שכל נשמתנו מקופלת בהם."¹⁰³

4.1.3. "תנו לנו נגון וְשִׁירָה, בָּם נֵצֵא לְקִרְאת מְנַדִּינוּ":¹⁰⁴ תרומת המשוררים להווי החיילים העברים

כתיבת שירי לכת הייתה תופעה רווחת בקרב הסופרים העברים בארץ-ישראל כמו גם בקרב הסופרים שהתגייסו. הסופרים חשו תחושת מחויבות כלפי החיילים המתנדבים, והתגייסו לספק להם "מזון רוחני" שילווה אותם בחזיתות המלחמה. שני שירונים עבור החיילים היהודים הוכנו על-ידי הוועדה הבין-קבוצתית לפעולה מוסיקלית¹⁰⁵ וראו אור בעריכת ישעיהו שפירא¹⁰⁶ בהוצאת הוועד הארצי למען החייל היהודי. השירון 'מזמורים לחייל היהודי' ראה אור בשתי מהדורות: הראשונה ראתה אור באפריל 1942 והשנייה בשנת 1943.¹⁰⁷ המהדורה השלישית, שנקראה 'שיר ומזמור לחייל', יצאה לאור ב-1945. השירונים הם כעין אנתולוגיות לשירי זמר שנתחברו בידי מיטב משוררי התקופה, בהם: נתן אלתרמן, אברהם שלונסקי ועוד.

הקובץ משנת 1942 נפתח במניפסט קצרצר המסביר את המניעים להוצאתו, ובראשם ייצור מסורת של זמר לחיילים העברים: "מזמורים אלה הם אצלנו נסיון ראשון לחיבור 'שירי חיילים' וודאי לקויים הם בחסר וביתר. טרם נוצרה בתוכנו מסורת רבת שנים בהווי צבאי ואף הביטוי השירי אינו שלם. אולם נראה לנו, כי חוברת זו תשמש תרומה להתהוות המסורת הזאת ולהפצת שירי המולדת והצבא בקרב החיילים היהודים."¹⁰⁸ בספר 74 שירים, בתוכם 28 שירים עברים עם תווים, 7 שירים לועזיים עם תווים ו-39 שירים ללא תווים. השירון זכה לפופולריות רבה בקרב החיילים העברים, והודפס במהדורה נוספת בשנת 1943.¹⁰⁹

מרבית השירים העברים שראו אור במהדורה המוקדמת של שירון זה נכתבו עוד בטרם פרוץ מלחמת-העולם השנייה. כך, למשל, שירו של חיים נחמן ביאליק "למתנדבים בעם" שזמן כתיבתו היה בין השנים תר"ס-תרס"א, השיר "כאן על פני אדמה" מאת רחל המשוררת (תרפ"ז).

¹⁰² ש. שלום, י"ח אדר תש"ד [13.3.1944]. מכתב אל דוד שמעונוביץ, גנזים, 165 : א-75865.
¹⁰³ א. א. קבק, 22.11.1944. מכתב אל דוד שמעונוביץ, גנזים, 165 : א-75825; קבק ככל הנראה טעה בתאריך כיוון שהוא נפטר בתאריך 18 בנובמבר 1944.

¹⁰⁴ שאול טשרניחובסקי, 8.6.1943. "זמירות", הארץ : 3.
¹⁰⁵ "הוועדה הבין-קבוצתית לפעילות מוסיקלית" נוסדה בשנת 1942. זאת על-פי: נתן שחר, 1989. השיר הארץ-ישראלי בשנים 1920-1950: היבטים סוציומוסיקליים ומוסיקליים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהדרכת ד"ר בתיה באיאר : 273.

¹⁰⁶ ישעיהו שפירא (1903-1986): חיבר מאמרים וספרים בזמר ובפולקלור היהודי והישראלי. יליד קרקוב. קיבל חינוך מסורתי וכללי. למד באוניברסיטה בקרקוב ובקונסרבטוריון בלבוב. היה עורך של שבועון תרבותי בקרקוב. ביקר בארץ-ישראל בשנים 1924, 1930 ו-1939. היה חבר קיבוץ חולדה. היה חבר המרכז לתרבות ולחינוך של הסתדרות העובדים הכללית. משנת 1948 היה מנהל התוכניות של "קול ישראל".

¹⁰⁷ 3.4.1942. "בספרות ובאמנות", דבר, מהדורת צהריים : 2; נתן שחר, 1989. השיר הארץ-ישראלי בשנים 1920-1950: היבטים סוציומוסיקליים ומוסיקליים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהדרכת ד"ר בתיה באיאר : 272.

¹⁰⁸ ישעיהו שפירא (עורך), 1942. מזמורים לחייל היהודי, הוצאת הוועד הארצי למען החייל היהודי.
¹⁰⁹ תמר וולף-מונזון, ניסן תשס"ח. "ושיר לפי חרב זמרי": שירה, מאבק ומרי ב'להקה הצבאית העברית", קתדרה, 92 : 127.

"זמר הפלוגות" נכתב על-ידי נתן אלתרמן ב-1937, ו"שיר המתנדבים" מאת נח שטרן (שהתגייס בעצמו זמן לא רב לאחר מכן) הולחן בשנת 1938.

בין השירים שנכתבו לאחר פרוץ המלחמה נכלל בשירון שירו של נתן אלתרמן, "דרך, דרך, נתיבה". זהו שיר לחייל בשדה-הקרב בליווי התווים לפי לחנו של מ. זעירא שראה אור לראשונה ב'לוח הארץ' לשנת תש"ב (ספטמבר 1941). השיר התפרסם על רקע התגייסות בני היישוב היהודי לצבא הבריטי, וסיפר על בחורים שיצאו אל הקרב ושרו את שיר הלכת בעת לכתם. הבחורים התגברו על מכשולים רבים בדרך, עד אשר: "יַעַת נַפְל שְׁנֵי מִבֵּין הַשְּׂנִיִּים, / [...] נָשְׂאוּ רִחוֹת שִׁיר-זֶמֶר שְׂפָזָה: / דְּרָף, דְּרָף, נְתִיבָה, / דְּרָף, דְּרָף, עֲרָבָה, / לְרִגְבֵיךָ אֵין חֲקִים, / לְנוֹפְלֵיךָ אֵין מְקִים, / וְיֹדְעֵת אַתְּ, הַדְּרָף, / וְאֲנִי, הָרוּחַ, עֵד: / רַק הַמַּת כָּף, דְּרָף, דְּרָף, / לֹא יָשׁוּב מִמֶּךָ בּוֹגֵד."¹¹⁰

"שיר הלגינות" חובר על-ידי יעקב אורלנד¹¹¹ והולחן בידי מרדכי זעירא בשלהי קיץ 1939, עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה. זהו שיר שבועה למולדת, המצהיר על נכונות החיילים להקרבה למען ארצם: "אַרְצִי, אַרְצִי, שְׂאֵי שְׁלוֹם כְּנִיף! / דְּמַנְנוּ לָךְ, חֲרָבְנוּ לְחֵיף!"¹¹² לפי תמר וולף-מונוזון, שיר זה זכה עם הופעתו להתקבלות יוצאת דופן והושמע בפתח שידורי השעה העברית "קול ירושלים" בשידורי הרדיו של המנדט הבריטי, והלחן של זעירא נוגן על-ידי התזמורת הצבאית העברית ועל-ידי תזמורות צבאיות בריטיות.¹¹³ השיר "עז, עז" מאת אהרן אשמן ובלחנו של דניאל סמבורסקי (1940) הוא שיר התגייסות הקורא להתגייסות של כל שכבות האוכלוסייה בארץ מתוך התפיסה של הגנה על היישוב היהודי בארץ-ישראל מפני פלישה אפשרית: "הַעֲרִיץ פֹּה בְּמִנְףָךְ / לֹא יִרְמַס זֶקֶן וְטָף. / עַל דְּגֻלְנוּ פֹּה חֲרוֹת: / אֵין חַיִּים כְּלִי חֲרוֹת."¹¹⁴ שירו של ש. שלום, "בגבולות המדבר", ראה אור לראשונה מעל דפי 'דבר' ב-6 בנובמבר 1940 עם ההקדשה: "לאחים אי-שם".¹¹⁵ הוא הולחן על-ידי ר. גוילי ונכלל בימזמורים לחייל היהודי. השיר מתאר את המתח שחשים החיילים היהודים החונים במדבר ומציג את הקשר שבין התגייסותם של בני היישוב היהודי לגורל היהודים באירופה. החיילים שואלים עצמם: "הַחֲזִירוּ מְגֻלוֹת, מִנְכָר / הָאֲחִים הַפְּזוּרִים בְּתֵבֵל?"¹¹⁶ שירי לכת נוספים לחייל העברי הינם "אנו צועדים קדימה" מאת ר. קלצקין, "פלגה עברית" מאת ברונזפט ושירים נוספים שנכתבו בידי "הסופרים במדים": "זמר לכת" מאת דב חומסקי ו"שיר לכת" מאת יצחק יצחק.

במרס 1945 יצאה לאור החוברת 'שיר ומזמור לחייל' בעריכת ישעיהו שפירא. החוברת מכילה יותר ממאה עמודים של שירי עם תווים ובלי תווים, שירים לקול יחיד, שני קולות ויותר. ב-28

¹¹⁰ נתן אלתרמן, 1941. "דרך, דרך, נתיבה", **לוח הארץ לשנת תש"ב 1941/42**, הוצאת חיים: 101.

¹¹¹ **יעקב אורלנד (1914–2002)**: משורר, מחזאי ומתרגם. יליד סטיוב, פלך קיוב, אוקראינה. עלה ארצה עם הוריו ב-1921. למד בירושלים ואחר-כך באקדמיה הממלכתית לדרמה בלונדון.

¹¹² א. אורלנד, 1942. "שיר הלגינות", בתוך: ישעיהו שפירא (עורך), **מזמורים לחייל היהודי**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי: 22–23.

¹¹³ תמר וולף-מונוזון, ניסן תשס"ח. "ושיר לפי חרב זמרי": שירה, מאבק ומרי ב'להקה הצבאית העברית", **קתדרה**, 92: 127.

¹¹⁴ א. אשמן, 1942. "עז, עז", בתוך: ישעיהו שפירא (עורך), **מזמורים לחייל היהודי**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי: 24–25.

¹¹⁵ ש. שלום, 1940. 6.11. "אי-שם על גבולות המדבר", **דבר**: 2.

¹¹⁶ ש. שלום, 1942. "בגבולות המדבר", בתוך: ישעיהו שפירא (עורך), **מזמורים לחייל היהודי**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי: 26–27.

בפברואר 1945 הוגשה בתוכנית לחייל התוכנית "שיר ומזמור לחייל" בעריכת מר שפירא, שאמר בדברי ההקדמה שלו, שמאז פרסום 'מזמורים לחייל היהודי' התפתחה מסורת שירת החיילים העברים, "חלפו שנתיים ונוספו שירי חיילים שחוברו על ידי מחברים מקצועיים וחיילים אלמוניים; אולם בטוים השירי אינו שלם יותר."¹¹⁷

שירון זה מבוסס על גרסתו הקודמת, 'מזמורים לחייל היהודי', אך הוא נבדל ממנו הן באופן העריכה והן בכמות השירים שהוא מכיל. השירון מכיל 128 עמודים ונחלק לשבעה מדורים: שירי עם ומולדת (35 שירים), שירי חיילים (17 שירים), שירי גולה (4 שירים), שירי שבת ומועד (10 שירים), שירי מחול, שירי אהבה, קנונים ושירי ילדים. המגוון העשיר של נושאי השירים מעיד על שאיפת העורך למלא באמצעות שירון זה צרכים רבים ומגוונים של החייל העברי, ובתוך כך גם שירים לשבתות ולמועדים, שירים לשירה בקנון בצוותא וזמירות לריקודים. בתחום שירי ההתגייסות ושירי הלכת נוספו מספר שירים: "נצעדה באון" המכונה "שיר הבריגדה" מאת ב. רוטמן, "שיר נקם", "שיר החייל" ו"בין עופרת לעופרת" מאת יעקב אורלנד, "שיר לכת לבריגדה" מאת הל. נחום, "שיר לכת" מאת שמשון חלפי, "תותחני החוף", "התותחן" מאת חיים שורר, "הורה בנכר" ו"שיר הגדוד הראשון" מאת יצחק יצחק. צמיחת תחום שירי הלכת הוא תוצר טבעי של הזמן שחלף מאז הוצאתו לאור של השירון הראשון בשנת 1942. המדור "שירי גולה" מכיל ארבעה שירים שנכתבו בגולה בזמן השואה ותורגמו בידי אברהם שלונסקי ואברהם לוינסון: "שיר הפרטיזנים היהודים", "העירה בוערת" מאת מרדכי גבירטיג, "שירת העור" ו"מאי קא משמע לך".

'למתנדבים בעם' של המלחין נחום נרדי (תש"ג) הוא שירון נוסף שנועד עבור החיילים העברים. השירון מכיל שמונה שירים מאת כותבים שונים והוגש כשי לחיילים העברים.¹¹⁸ על שירון זה כתב משה ברונזפט: "לא כל השירים שוים בערכם. [...] ועולה על כולם ה'שיר למולדת' (החרוזים – יעקב ליכטמן) בקצב ההליכה לדוגמה, כמו בנעימתו הלבבית המתרוננת."¹¹⁹

נוסף על כך, שירי לכת נדפסו מאת משוררים עברים מעל דפי העיתונות. כך, למשל, פרסם יהודה קרני במאי 1943 שיר לכת לחיילים היהודים. בבית הראשון של השיר, מתואר כיצד החיילים העברים מוצאים על "צוק בַּמִּלְחָמָה" חרב שחלדה בחלוף השנים והם משחזרים אותה לקראת הקרב. פתיחה זו רומזת להתחדשות הגבורה העתיקה של העם היהודי שישב בארץ-ישראל, לפני החורבן. הפזמון מתמקד בחרב המכסיפה בלילה והמזהיבה בימים, "אֵלֶם תִּלְהֶט כְּחוֹט שְׁנֵי / מִמְּחֵץ בְּגָרְמָנִי."¹²⁰ הבית השני מתאפיין באלימות שמטרתה נקמה באוייב הגרמני: "לִי חֶרֶב נֹקְמָת / וְיָד חֲזָקָה, / בְּחֶמֶשׁ הוֹלְמָת, / חוֹלְפֵת רֶקֶה; / אוֹיְבֵנוּ מִמְּחֵץ / יְכַרַע וְנָהֵם; / נִקְחָ מִבְּנֵי שַׁחֵץ / נִקְמָת כָּל הָעָם."

¹¹⁷ [ללא שם מחבר], 1.3.1945. "מהווי החיילים: שיר ומזמור לחיילי", הגלגל, כרך ב', גיליון 24: 17.

¹¹⁸ השירים הכלולים בשירון הינם: "דרכו עז" ("למתנדבים בעם") לביאליק, "שיר החילה" למרים וולמן-שיראטשק, "לחייל העברי" לראובן גרוסמן, "שי לחיל" לליון קיפניס, "חילה עברית הנני" לאסתר איזקסון, "גדוד חילים יהודים" לבן-ירושלים, "ואף-על-פי-כן" לדוד שמעונוביץ ו"שיר למולדת" ליעקב ליכטמן.

¹¹⁹ משה ברונזפט, 21.7.1944. "רשימות מוסיקליות", דבר, מהדורת צהריים: 2.

¹²⁰ יהודה קרני [בחתומת: י. ק.], 23.5.1943. "שיר לכת" ("שירי מלחמה"), הארץ: 2.

אברהם שלונסקי העיד על תרומה מיוחדת שנדרשה מאת הסופרים העברים. לידיו הגיעה חוברת של 'מסעות ומעשים', כלי מבטאה של "הפלוגה הא"י להובלה כללית ר.א.ס.ק.". הוא ציין, שמצא בחוברת פנייה מיוחדת במינה אל הסופרים העברים, והעתיק את לשון הפנייה: "רבותי הסופרים העברים! ... באחת הועידות דנתם והתווכחתם ימים ולילות, במה וכיצד לעזור לחייל העברי, אנחנו תעשו עמנו חסד גדול, הבו לנו מילון, ולא מילון סתם, מילון בחסד עליון... מלון – הקללות בעברית. ... חסרה לנו קללה עברית! אינכם יודעים ואינכם יכולים לתאר מצבו של סרג'אנט יהודי, המוכרח – כן, מוכרח! – לקלל את חייליו באנגלית, רוסית, גרמנית, אונגארית. – בכל שפה יכול כל אחד לעשות כרצונו, לכופף את הלשון לכל צד, ורוח, לשיר ולספר, לבכות ולקלל. ורק בעברית, הוי בעברית, אין אנו יכולים לקלל... לפני הקמת גדודים עברים אנחנו, וכיצד יכולים אתם לתאר גדודים עברים שיתקיימו בלי קללה עברית?"¹²¹

שלונסקי הביע את נכונותו לסייע לחיילים העברים במילוי בקשה זו: "ואני עבדכם, הקטן באלפי ישראל, מוכן ומזומן 'לשרת בחולין' ולתת גם את חלקי הדל במלאכה זו של בריאת ניב עברי חריף וממולח, מפולפל ושובב, כאשר אהבתי, כאשר חימדתי בכל יצרי נפשי ההומיה."

¹²¹ א. שלונסקי [בחתימת: אשל], 17.2.1943. "דגש קל: הבו לנו קללה עברית!", הארץ: 2.

4.2. הפעילות הציבורית של הסופרים להגברת ההתגייסות

מעבר לתגובה שבכתב, נתקיימה פעילות ציבורית רחבת-היקף של הסופרים העברים למען ההתגייסות ולמען המתגייסים ובני משפחותיהם. ר' בנימין היה דמות בולטת בתחום הפעילות למען ההתגייסות והוא הקים את התנועה "המלחמה – מלחמתנו" שתכליתה להגביר את ההתגייסות. אגודת הסופרים קיימה קשר עם הסוכנות היהודית בנוגע להתגייסות של סופרים שהיו בגיל הגיוס. נוסף על כך, ר' בנימין השפיע על אגודת הסופרים לקיים כינוס מיוחד שיוקדש לנושא ההתגייסות (יולי 1942). במסגרת כינוס זה הוחלט על הוצאת מאסף מיוחד למען החיילים העברים. מאסף זה ראה אור בסתיו 1943 תחת השם 'בסער' והוא נשלח כשי לחיילים. חלק ממשנתפי המאסף הם סופרים שהתגייסו, ובתכניו ישנה התייחסות לנושא ההתגייסות והשירות בצבא הבריטי.

4.2.1. ייסוד התנועה "המלחמה – מלחמתנו"

במאי 1942, פתח ר' בנימין במאמצים לייסד ארגון עממי ששמו "המלחמה – מלחמתנו". במאמר שראה אור מעל דפי עיתון 'דבר', העיד ר' בנימין על מפגש של אישים מחוגים שונים שנענו לקריאתו ושמעו את הרצאתו על הצורך להקים ארגון זה. לפי דבריו, ההד שמצאו דבריו בקרב הנוכחים עודד אותו לפנות מעל דפי העיתונות לקהל רחב יותר. במאמר זה שטח ר' בנימין את היסודות לארגון זה. ר' בנימין טען, כי אילו היה היישוב קשוב למתרחש בקרב יהדות אירופה, ואילו היו הרבנים למשל מקריאים את "מגילת הרצח והענויים"¹²² בפני ציבור המתפללים בכל שבת לאחר קריאת התורה, ואילו היו המורים קובעים מידי יום שיעור בנושא זה של סבלות ישראל, הרי שהעם היה משנה את אורח חייו מן הקצה אל הקצה והיה מזדהה עם "מליונות אחים-קרובות-עקדות ונתינים בכפות ידיו של הרוצח". ואילו היו נשמעים הצעירים והצעירות ביישוב היהודי לצו השעה, "לא היה נשאר בהם אף אחד בלי להתגייס למלחמת-קידוש-השם על הרוצח וגרוריו". ר' בנימין טען, כי המסקנה המתבקשת מן המצב השורר בעולם למן פרוץ מלחמת-העולם השנייה היא: "מלחמה בעמלק לא-כל תנאי"¹²³ ללא-כל-הגבלה, ואף בנסבות הקשות ביותר.¹²⁴ מדבריו עולה בבירור הקשר בין מצב יהדות אירופה לבין הצורך בהתגייסותו של היישוב היהודי. לפי ר' בנימין, על בני היישוב להיות החלוץ בצבא הנלחם כנגד הנאצים. הגיוס חייב להיות לא רק גיוס של אנשים, כי אם גם גיוס של כספים להוצאות המלחמה. לצורך מימוש המטרות הללו, יש להקים את הארגון "המלחמה – מלחמתנו" שפעילותו תהיה בעלת אופי מוסרי-חינוכי. ארגון זה יחזק, מלמטה כלפי מעלה, את המאמץ המלחמתי בגיוס אנשים, כסף, בחומר וברוח, ירים את המצב המוסרי של היישוב ויחזק את הקשרים בין ישראל לעמים ויסייע במידת יכולתו למפלת צבאות הציור. ר' בנימין סיים את המאמר בקריאה להצטרפות אל ארגון זה: "היקום הארגון? היפעל? דבר זה תלוי בקוראים ובאלה

¹²² ר' בנימין [בחתומת: ר' ב.], 17.5.1942. "המלחמה – מלחמתנו", דבר: 2.

¹²³ כך נדפס במקור, כנראה שנפלה שגיאת דפוס והיה צריך להיות: "ללא-כל תנאי".

¹²⁴ שם; ההדגשה במקור – ר.ו.ס.

הקרובים אליהם. אני לשירותה של הפעולה, כאחד משמשיה. אני מחכה להד. עשרה הראשונים יקבעו ויכריעו, והזמן דוחק!"

מייד לאחר פרסום מאמר זה, קיים ר' בנימין את אשר תבע מחבריו הסופרים, בבחינת "נאה דורש – נאה מקיים". הוא העביר אל הוועדה המרכזית לטיפול במשפחות החיילים תרומה על סך חמישים לירות, והבטיח להוסיף תרומה בסכום זהה תוך זמן קצר. הסכום נתקבל מהלוואה שקיבל ר' בנימין עבור שעבוד ביתו.¹²⁵

זמן קצר לאחר מכן, ביוני 1942, פרסם ר' בנימין רשימה קצרה בה העיד על הפניות הרבות שקיבל בעקבות מאמרו "המלחמה – מלחמתנו", ביניהן בחר לציין במיוחד את הנרייטה סולד.¹²⁶ פונים רבים העלו שאלות על קווי הפעולה של הארגון, חובות החברים וכדומה. על-מנת לברר את השאלות הללו ולקבוע את דרכי התעמולה הוחלט לקיים פגישות בערים שונות. ר' בנימין ביקש מן הקוראים המעוניינים לקחת חלק בפגישות אלה לפנות אל נציגי הארגון בירושלים (י. ספיבק), תל-אביב (פ. שניאורסון), חיפה (שלמה רויקוביץ), רחובות (משה סמילנסקי) ופתח-תקווה (שלום שטרייט). רשימת האישים מעידה על גרעין של פעילים שהתגבש סביב הצעתו של ר' בנימין לייסוד התנועה.

ביולי 1942 כתב ר' בנימין על מכתב שבו פנתה אישה צעירה, בת 26 ואם לילדה בת שבע, לארגון "המלחמה – מלחמתנו" וביקשה לדעת האם הארגון יכול לסייע לה להתגייס ולממן את הטיפול בבתה בזמן שירותה הצבאי. דוגמה זו ממחישה את הצורך של היישוב להתגייס גם בתרומות למען משפחות המגויסים. ר' בנימין ביקש לעורר את היישוב במאמר זה לתרומות בסך מיליון לא"י. הוא ציין במאמר זה, כי הרעיון להקמת התנועה נולד בשעה שמצב הגיוס היה בשפל. בינתיים, באה התעוררות כללית בשטח הגיוס. לאור זאת, הוא העלה את השאלה האם יש עוד צורך בארגון "המלחמה – מלחמתנו", שהרי מטרת הארגון הלכה והתגשמה באותם ימים. תשובתו היא: "אנו מהססים ומחכים לראות, אולי יתעורר כל העם מקצהו, ובבת אחת ובזמן קצר יעשה את הדרוש."¹²⁷

פעילות התנועה נמשכה גם בחודשי הקיץ של שנת 1942. במסגרת נאומו של ר' בנימין בכינוס המיוחד של הסופרים שנערך ביולי 1942, הוא קרא לציבור הסופרים להצטרף לארגון.¹²⁸ התנועה ביקשה לקיים ביישוב היהודי בארץ-ישראל יום שייקרא "יום 'המלחמה – מלחמתנו'". במאמר מחודש אוגוסט 1942, ביקשו אנשי התנועה לעורר את המוסדות העליונים של היישוב להכריז על יום השנה הרביעי לפרוץ מלחמת-העולם השנייה כיום מיוחד בו יפגין היישוב את הסולידריות שלו עם מעצמות הברית, ובו יקדיש היישוב מאמץ להגברת ההתגייסות ויערוך פעולה רחבה לטובת מגבית ההתגייסות. העיתונות באותו יום תוקדש לגמרי למאמץ המלחמתי ולענייני הגיוס. יום זה ישמש הכרזת מלחמה כנגד השאננות. באותו יום גם יוקם הארגון העממי "המלחמה – מלחמתנו" של פטורי הגיוס לשם מתן עזרה לעבודת הגיוס.¹²⁹

¹²⁵ 25.5.1942. "נאה דורש ונאה מקיים", דבר : 1.

¹²⁶ ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 11.6.1942. "המלחמה – מלחמתנו", דבר : 2.

¹²⁷ ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 9.7.1942. "הבו מיליון לא"י לצרכי הגיוס!", דבר : 2; חתום: י"ז בתמוז.

¹²⁸ ר' בנימין, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 380.

¹²⁹ 20.8.1942. "יום 'המלחמה – מלחמתנו' (הצעה לעם ולמוסדות העליונים)", דבר : 2.

פעילות התנועה דעכה למשך מספר חודשים עד שהתנועה הוחלפה למעשה בתנועה "אל-דמי" בהנהגת ר' בנימין ופישל שניאורסון. תנועה זו נועדה לעורר את הנהגת היישוב ואת בני היישוב להגיב על שואת יהודי אירופה, ובין מטרותיה הייתה גם הגברת הגיוס.¹³⁰

4.2.2. פעילותה של אגודת הסופרים למען המאמץ המלחמתי

לקראת הוועידה ה-11 של אגודת הסופרים, שנערכה בדצמבר 1941, ביקש ר' בנימין לעורר את ציבור הסופרים לפעילות לטובת הגיוס במאמרו "כינוס לסופרים".¹³¹ במאמר זה, הוא הציע כי בוועידה תוקדש ישיבה אחת לענייני המלחמה. היישוב היהודי, לפי ר' בנימין, עוד לא מילא את חובותיו למלחמה והלך הרוח המוסרי איננו משיב רצון: הגיוס עוד לא הגיע לגבול היכולת, וכך גם בעניין התרומות לטובת משפחות המגויסים. לקהילת הסופרים העברים היה משקל מבחינת איכותה וכמותה בתוך היישוב, ולפיכך על כינוס הסופרים לתרום לתיקון המצב. על גדולי הסופרים והמשוררים לשאת דברים בוועידה הבאה על תפקידי השעה באזני היישוב ובאזני העם היהודי כולו. אולם, בוועידת הסופרים שהתקיימה בדצמבר 1941, יועדה התייחסות אחת ויחידה לנושא המלחמה ולאבדן הקהילות היהודיות באירופה, שהתקיימה כנראה לאחר תום דיוני היום הראשון ולא כחלק אינטגרלי מהוועידה, בהרצאתו של ד"ר אפרים שמואלי מטעם קלוב פא"ן.¹³²

באביב 1942, עמדו הסופרים על הצורך לקיים קשר עם החיילים המתנדבים, לתרום לפעילות התרבותית במחנות הצבא ולחזק את רוחם של החיילים. הסופרים יזמו פינה קבועה ברדיו ירושלים בשם "דבר הסופר העברי לחייל העברי", שהתקיימה במסגרת "פינת החייל היהודי".¹³³ את הסדרה פתח דוד שמעונוביץ ב-27 למאי 1942, כשהוא קרא משיריו ורביקה מחט שרה את שיריו המולחנים.¹³⁴ ביוני 1942 נשלחה פנייה אל ש"י עגנון להשתתף בפינה זו ובה "לאמר כמה דברי עידוד לנמצאים במערכה ולקרוא קטעים מיצירותיו".¹³⁵ תקציר "פינת החייל" הודפסה בשבועון 'הגלגל', ולעתים הובאו בפינה זו תכנים ספרותיים.¹³⁶ בינואר 1945 עלתה לדיון במסגרת ועד אגודת הסופרים הצעתו של נתן גרינבלט לקבוע שידור מיוחד של סופרים ברדיו למען החיילים העברים, והוטל על עבר הדני לברר לעומק את ההצעה.¹³⁷

במקביל להכרת הסופרים בחשיבות מעורבותם בגיוס ובשמירת הקשר עם החיילים המגויסים, המוסדות הלאומיים הכירו בחשיבותה של הירתמות קהילת הסופרים למשימה

¹³⁰ על תנועת "אל-דמי" ראו לעיל, בסעיף 2.2.3.

¹³¹ ר' בנימין, תשרי-חשוון תש"ב. "כינוס לסופרים", מאזנים, כרך י"ג, חוברת ה' (ע"ג-ע"ד): 390.

¹³² רפי עגנון, 2001. **בימי צרה ומצוקה: ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה**, עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב: 48-49.

¹³³ "פינת החייל היהודי": באפריל 1941 בא הוועד הארצי למען החייל היהודי בדברים עם הנהלת שירות הרדיו הארצישראלי בדבר קביעת פינה מיוחדת למען החייל היהודי ברדיו ירושלים. על קיום הפינה התקבלה החלטה ביוני 1941 (9.4.1941). "רדיו ירושלים למען החייל היהודי", **דבר**: 1. בכל יום ד' בשבוע הוקדשה חצי השעה שבין 15:15 ל-21:45 לפינה זו (24.6.1941). "רדיו ירושלים למען החייל היהודי", **דבר**: 3.

¹³⁴ 1942.5.27. "דבר הסופר העברי לחייל העברי", **דבר**: 3.

¹³⁵ הוועד הארצי למען החייל היהודי, 11.6.1942. מכתב אל ש"י עגנון, **בסל"א**, ארכיונים אישיים: ארכיון ש"י עגנון, 1927: 5.

¹³⁶ כך, למשל, באוגוסט 1943 הובאה הרצאתו של ד. ב. מלכין בנושא "הרצל וביאליק" (תכנית כ'); ראו: 5.8.1943. "הרצל וביאליק" (פינת החייל), **הגלגל**, כרך א', גיליון 2: 20.

¹³⁷ 10.1.1945. ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, **גזנים**, 25: ק-84851.

הלאומית שנטל היישוב על עצמו, ופנו אל אגודת הסופרים. הוועד הארצי למען החייל היהודי¹³⁸ היה מעוניין בשיתוף הסופרים בשימור הקשר בין היישוב ובין החייל היהודי. במכתב מחודש מאי 1942 טענו אנשי הוועד הארצי, כי בעזרת הסופר יעלה בידם: "לתת לפעולתו התרבותית תוכן ומשמעות מיוחדים, אשר יסייעו להעמקת הרגשת ההתנדבות בלב החייל ולהעמדת ענינה של החיילות בישראל, המשמשת בטוי בימינו להיאבקות היהודית, במרכז חייו הרוחניים של היישוב."¹³⁹ הוועד הארצי ביקש ליזום, בשיתוף אגודת הסופרים, כינוס של סופרים וחיילים. כעבור עשרה ימים ממועד כתיבת המכתב, הזמין ועד אגודת הסופרים לשיבתו את באי כוח הוועד למען החייל היהודי. הישיבה התקיימה בהשתתפות חיילים וכן בהשתתפות בנציון ישראלי, ז. פיינשטיין וראובן בורשטיין (לימים: ברקת), שהיה המזכיר הכללי של הוועד הארצי למען החייל בימי מלחמת-העולם השנייה.¹⁴⁰ בישיבה זו, הביע דוד שמעונוביץ טרוניה כלפי הוועד למען החייל, על כך ש"לא מצא לנכון להזמין את הסופרים למסבות, למחנות הצבא כפי שהוא נוהג ביחס לעסקני צבור שונים." שמעונוביץ טען, שעל הסופרים לפגוש את החיילים, לשוחח עימם ולקרוא לפנייהם ולכן יש לקבוע תוכנית תרבותית עבור החיילים בשיתוף הסופרים. אברהם ברוידס, מזכיר אגודת הסופרים, סיכם את עיקרי התוכנית שעלו בישיבה: צעד אחד הוא ארגון פגישות סופרים עם חיילים שבמסגרתן יוכלו החיילים לחלוק את חוויותיהם עם הסופרים. צעד נוסף הוא שימוש ברדיו לקריאת דברי ספרות למען החיילים. כמו כן, הוצע להכין חומרים תרבותיים, כגון תוכניות למועדים מסוימים הקשורים בתולדות העם והיישוב וגיוס תרומות של ספרים באמצעות פרסום כרוז עבור הספרייה בסרפנד (צריפין) שעלתה באש.¹⁴¹

כשבועיים לאחר ישיבה זו, נערכה פגישה בין סופרים ובין קצינים, חיילים וחיילות בוועד למען החייל בתל-אביב. בין הסופרים שהשתתפו בישיבה היו יעקב פיכמן, דוד שמעונוביץ, ר' בנימין, עבר הדני וגבריאל טלפיר. אחד החיילים הוותיקים טען במהלך הפגישה: "על הסופר העברי לתמוך בידי תנועת ההתנדבות לא רק מפאת הסכנה הישירה הנשקפת לפתחה של הארץ, ולא מפאת ההכרה בזיון הכללי, אלא משום שעתה היא השעה של פרעון חובנו ההיסטורי!"¹⁴² ונשמעה קריאה לקיום קשר רציף בין הסופר העברי ותנועת ההתנדבות.

ב-12–13 ביולי 1942 התקיים הכינוס המיוחד של אגודת הסופרים.¹⁴³ העומד מאחורי יוזמת הכינוס היה ר' בנימין.¹⁴⁴ בישיבת הוועד של אגודת הסופרים בתאריך 20 במאי 1942 הועלה לדיון מכתבו של ר' בנימין שקרא לערוך כינוס סופרים כדי לדון בשאלת הגיוס ובשאר ענייני

¹³⁸ "הוועד הארצי למען החייל היהודי" נוסד באוקטובר 1940. ראו: 13.10.1940. "הוועד הארצי למען החייל היהודי", **דבר**: 4. לפי ידיעה זו, הישיבה הראשונה התכנסה ב-י' תשרי תש"א [8.10.1940]. בישיבה זו, הגדירו מ. שרתוק וי. בן-צבי את תפקידי הוועד והוכנה תוכנית פעולה.

¹³⁹ ר. בורשטיין, הוועד הארצי למען החייל היהודי, 31.5.1942. מכתב אל אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: 21453/4.
¹⁴⁰ **ראובן בורשטיין** (לימים: ברקת) (1905–1972): יליד טאווריק, ליטא. למד ספרות ומשפטים בסורבון ובאוניברסיטת שטרסבורג. ממייסדי "החלוץ הצעיר" ויושב ראש "העברי הצעיר" בליטא. עלה לארץ-ישראל בשנת 1926. שימש כמזכיר המחלקה להתיישבות של "המרכז החקלאי" (1928–1933), ומנהל מחלקת הקשרים הציבוריים במפעל ה"העברה" של רכוש יהודי גרמניה בשנים 1933–1938.

¹⁴¹ 10.6.1942. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: ק-84874; וראו גם הידיעה: תמוז תש"ב. "פגישה עם באי-כוח החיילים", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ה': 328.

¹⁴² 25.6.1942. "פגישת סופרים וחיילים", **דבר**: 1; פינחס לנדר [בחתימת: פ. עזאי]. 1.7.1942. "מלחמה זו היא מלחמת היהודים", **הארץ**: 2; ראו גם המאמר: ב. חבס, 5.7.1942. "עוד לא נאמר הכל", **דבר**: 2.

¹⁴³ על כינוס זה ראו גם בסעיף 2.2.1. העלאת השואה על סדר היום הציבורי בוועידות ובכינוסי הסופרים.

¹⁴⁴ 20.5.1942. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25: ק-84874.

השעה. מאמרים רבים התפרסמו לקראת הכינוס, ביניהם מאמרו של ר' בנימין שכתב: "זוהי הפעם הראשונה, שמלה עברית של הסופר העברי תגיע ללב חייל עברי וללב חיילת עברית. בפעם הראשונה בהיסטוריה אחרי הפסקה של אלפי שנים. וגם בזה יש מן החידוש."¹⁴⁵

בכינוס עצמו, הביא דוד שמעוניביץ בנאומו את דבר הכינוס אל היישוב היהודי. לאחר שתיאר את סבלות יהדות אירופה, פנה בדברי תוכחה ותביעה ליישוב: "מה עשיתם למען יהיה טעם למותם של אחינו בגולה, למען יהיה טעם לחייכם? יש בתוכנו כאלה שהקדימו להקיץ, שהטו אוזן וגם שכב. אולם אלה עודם מעטים ובודדים. מדוע בוששה התגבורת לבוא? העם הנתון לבז ולמשיסה מחכה לקול הגדול: בנערינו ובזקנינו נלך!"¹⁴⁶ בדברים אלה, הודגש מצב היהודים באירופה כמניע מרכזי להתגייסות. תפיסה זו הודגשה גם בדבר הסופרים אל היישוב העברי שנכתב בעקבות הכינוס ונתפרסם בעיתונות:

"המאמץ המלחמתי של הישוב העברי בארץ, כל אלה לא ערך ולא הגיון להם בעוד האויב קיים ומבקש לעקור את ה כל, לכלות, חס ושלו, את אילן ישראל על שרשיו וענפיו גם יחד. יפעם נא את כולנו רוח אחת, רצון אחד, נכונות יחידה ודרוכה: לעמוד בפני אויב ישראל והאנושות! על כל יחיד ויחיד בישוב להרגיש ולדעת מה מאמץ מלחמתי זה דורש ממנו מיד ולאחר, כי מלחמה זו, [...] לא מלחמת רשות היא לנו, כי אם מלחמת-חובה [...] והיא [המלחמה] קוראת לכולנו להתייצב במערכה, איש איש במקום המיועד לו לפי צו השעה – לצבא, להגנה ולעבודה! אל יעדר איש ואל תנתן הצדקה לכל פורש מן החובה."¹⁴⁷

ר' בנימין טען במסגרת הכינוס, כי בתחום הגיוס, הסופרים עמדו עד זמן קצר לפני כן מן הצד ועסקו בענייניהם, תוך התעלמות משאלת ההתגייסות:

"וכדי להרגיע את מצפונם בא ה'בעל דבר' ולחש לאזנם: הזהרו נא! אל נא תגעו בשאלה זו! זו אינה שאלה פשוטה, זו שאלת דיני נפשות! החיים והמות בידי הגיוס! כלום התגייסת אתה? אתה יושב בבית ואחרים תשלח לשדה קטל? והסופר מאזין ומקשיב לדברי השטן ונפתח לו. הוא מתריש. הוא אינו יוצא למערכה בכלי-זין אשר לו, בעטו אשר בך אותו בו אלקים."¹⁴⁸

בעת הכינוס, הופצה עצומה שקראה לגיוסם של כל הסופרים.¹⁴⁹ עלו הצעות מצד מספר סופרים להקים ועדה מיוחדת שתעסוק בנושא ההתגייסות. מרדכי גיאורגו לנגר תבע להקים "ועדה

¹⁴⁵ ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 7.7.1942. "הסופר והזמן (לקראת כנוס הסופרים בירושלים בכ"ז תמוז)", הארץ: 2.

¹⁴⁶ 13.7.1942. "קריאת הכינוס של סופרי א"י", הארץ: 4.

¹⁴⁷ 24.7.1942. "דבר סופרים עברים בארץ-ישראל", הארץ: 2.

¹⁴⁸ ר' בנימין, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 379.

¹⁴⁹ על כך ראו בהרחבה בסעיף הבא, 4.3: סופרים במדים: התגייסות סופרים עברים לצבא הבריטי.

מתמדת לטפול בגיוס",¹⁵⁰ ובן-ציון כ"ץ הציע שהכינוס יקים ועדה מיוחדת, אולי בשיתוף ציבור העיתונאים: "לדון במה נוכל להועיל למאמץ המלחמתי."¹⁵¹

מן הכינוס שוגר דבר הסופרים העברים בארץ-ישראל אל "אחינו המעונים בגלות". בדברים אלה ביקשו הסופרים להדגיש, שאף בימי החרדה מפני הפלישה האפשרית, הדאגה ליהודי אירופה איננה משה מלבם:

"בימי החרדה האלה, כשהצר אינו רחוק משערי ארצנו, ימים הרי-גורל לנו ולעתידנו, אנו זוכרים אתכם בכאב ובאהבה ושולחים לכם יד אחים. [...] אלפים ורכבות ממבחר בנינו ובנותינו יוצאים לקראת האויב, שכם אחד עם בני עמים רבים, גדולים וקטנים, מרי-נפש ונאפדי-נקמה וצמאי-גאולה. אשריהם, שניתנה להם הזכות הגדולה לקדש בדמם את מעשה הפדות והישע."¹⁵²

בסוף הכינוס הוחלט להטיל על הוועד המרכזי של אגודת הסופרים להוציא "קובץ מוקדש למאמץ המלחמתי" והוטל עליהם גם להקים ועדה מיוחדת, "לריכוז ועידוד השתתפותו של הסופר העברי במאמץ המלחמתי."¹⁵³ מייד לאחר הכינוס, פנה פישל שניאורסון, חבר התנועה "המלחמה – מלחמתנו" אל ועד אגודת הסופרים, וביקש לוודא כי הצעות מעשיות שהועלו על-ידי נואמים שונים בכינוס יזכו ליישום על אף שלא הועמדו להצבעה. בין ההצעות הללו: בחירת ועדת גיוס מייעצת, שתיתן לסופרים המעוניינים בייעוץ בנושא האפשרות ודרכי הגיוס בקרב חוגי הסופרים.¹⁵⁴ בעקבות מכתבו, דן הוועד המרכזי של אגודת הסופרים בהצעה וקיבל מספר החלטות. המרכזית והחשובה שבהן היא הרכבת ועדה בת שלושה חברים לשם פעולה לשיתוף הסופרים במאמץ המלחמתי.¹⁵⁵ ביולי 1942 הקימה אגודת הסופרים העברים את ה"וועדה למען המאמץ המלחמתי". תפקידה של ועדה מצומצמת זו היה לפעול לטובת המאמץ המלחמתי בקרב ציבור הסופרים, וחבריה היו: יוסף אריכא, א. אשמך ועבר הדני.¹⁵⁶

באוגוסט 1942, כחודש לאחר הכינוס, פנה הוועד המרכזי של אגודת הסופרים אל ד"ר בארט מנשיאות "מגבית ההתגייסות" בשאיפה לייסד שיתוף פעולה רציף, שיטתי וקבוע בין אגודת הסופרים ובין מוסדות הגיוס. פנייה זו נבעה מהכרתם של הסופרים, שכל פעולה נקודתית – אין לה השפעה ניכרת.¹⁵⁷

ב-10 באוגוסט 1942, התקיימה ישיבת סופרים בבית ביאליק בעקבות כינוס הסופרים שנערך חודש לפני כן בירושלים. בישיבה זו, שנערכה בהשתתפות חשובי הסופרים והמשוררים העברים בארץ, ובהם א"ז רבינוביץ, נדונו התפקידים המוטלים על הסופר העברי בגיוסו של

¹⁵⁰ מרדכי גיאורגו נגור, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 382.

¹⁵¹ בן-ציון כ"ץ, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 389.

¹⁵² אלול תש"ב. "דבר הסופרים העברים בארץ-ישראל", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו': 329–330.

¹⁵³ אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 393.

¹⁵⁴ פ. שניאורסון, 24.7.1942. מכתב אל ועד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, **גנזים**, 25 : 21483/4.

¹⁵⁵ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 2.8.1942. מכתב אל פרופ' פ. שניאורסון, **גנזים**, 25 : 21437/4.

¹⁵⁶ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 4.8.1942. מכתב אל חברי האגודה, **גנזים**, 25 : 21436/4.

¹⁵⁷ 12.8.1942. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**, 25 : 21431/4.

היישוב. הוחלט, כי ציבור הסופרים העברים ישתתף בפעולות ההסברה בעל-פה ובכתב למען מגבית ההתגייסות.¹⁵⁸ עוד הוחלט, כי במסגרת עשרת ימי ההסברה שנועדו להתקיים בהמשך החודש, יופיעו הסופרים לפני המוני ישראל כדי לעוררם ולעודדם למפעל ההתגייסות בנפש וברכוש. בנוסף, ציבור הסופרים ישקוד על "חומר ספרותי מעולה, שיש בו כדי לצייד את נפש החייל והחיילת במערכה, ולהיות להם ל'מדי רוח'". לשם יישום התוכניות נבחרה ועדה שתפקידה לשמור על קשר עם כל הגורמים הפועלים ביישוב בתחומי ההתגייסות. החברים שנבחרו לוועדה זו הם: י. אריכא, א. אשמן, י. בורלא, מ. ברנשטיין-כהן, א. ברוידס, נתן גרינבלט, עבר הדני, י. פיכמן ופרופ' פ. שניאורסון. לתפקיד מזכיר הוועדה נבחר אברהם ברוידס.¹⁵⁹ בעקבות האסיפה, הפנה הוועד המרכזי של אגודת הסופרים מכתב אל הסוכנות היהודית, בו נכתב שההתעוררות בציבור הסופרים בנוגע למאמץ המלחמתי ופניות מצד מגבית הגיוס והוועד למען החייל היהודי "העמידו אותנו לפני השאלה, איך לכוון את פעולות הסופר לתכלית זו כיוון רציונלי, ובעיקר – איך לעשות את השתתפותו במאמץ המלחמתי קבע. [...] גיוס הספרות לטובת הענין הגדול העסיקה את אספת הסופרים האחרונה בת"א, והוצעה תכנית מסועפת חשובה שעל הסופר לבצעה ביצוע שיטתי וקבוע."¹⁶⁰ ואמנם, שבוע לאחר מכן, ב-18 לאוגוסט 1942, בשבת "כי תצא למלחמה", נאמו סופרים ואנשי רוח (יעקב פיכמן, זלמן רובשוב, פ. שניאורסון, יהודה בורלא, דוד זכאי, שיפמן, מ. ליפסון, נתן גרינבלט ועוד) בבתי-הכנסת המרכזיים בעיר תל-אביב בקריאה להתגייסות ולסיוע בתרומות.¹⁶¹ פ. שניאורסון נשא הרצאה במסגרת אגודת הסופרים בנושא "היצירה הספרותית ברתמת המלחמה" בהשתתפות: נתן גרינבלט, דוד שמעונוביץ, דב שטוק, יוסף סערוני, מרדכי עובדיהו, יעקב פיכמן, שרה איזקסון ואברהם ברוידס. שניאורסון עמד על הצורך בגיוס כוחות הסופר העברי גם מבחינה רוחנית.¹⁶²

ביוני 1944 התקיים כינוס מיוחד נוסף של אגודת הסופרים בכפר שמריהו. החייל י. מנוח נאם וביקש מאת ציבור הסופרים, שהסופרים ייקחו חלק בעידוד גל ההתנדבות החדש של חיילים.¹⁶³ את דבר החייל העברי הביא לכינוס הקורפוראל מ., שטען: "איך קשר חי בין הציבור בכלל וציבור הסופרים בפרט ובין פלוגות החיילים העבריים במצרים ובאיטליה. החייל העברי סובל סבל רק בלל ניתוק זה של הקשרים."¹⁶⁴ מן הכינוס נשלחו ברכות עידוד והצלחה "לכל החיילות והחיילים העברים בכל מקום שהם על משמרתם למלחמה באויב עמנו ובאנושיות וקורא ליישוב להגביר את גיוסם של כוחות נוספים עליהם."¹⁶⁵

¹⁵⁸ 10.8.1942. "הסופר העברי ישתף מאמץ בגיוסו בנפש וברכוש", **דבר** : 1.

¹⁵⁹ 12.8.1942. "הכל למען מגביתו של עם לוחם", **דבר** : 1.

¹⁶⁰ יעקב פיכמן, בשם הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, 12.8.1942. מכתב אל מ. שרתוק, הסוכנות היהודית, **אצ"מ**: 19-S25/2762.

¹⁶¹ 18.8.1942. "במגביתו של עם לוחם", **דבר** : 4.

¹⁶² תשרי תשי"ג. "מידיעות הוועד המרכזי של אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת א' (פ"א) : 62.

¹⁶³ י. מנוח, אב תשי"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תשי"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג) : 348.

¹⁶⁴ 6.6.1944. "הממלא הסופר העברי את חובתו לעמו בשעה זו?", **דבר** : 1.

¹⁶⁵ 5.6.1944. "דבר הסופר העברי בכינוסו", **דבר** : 1.

4.2.2.1. הוצאת האנתולוגיה 'בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת

סופרי ארץ-ישראל' (1943)¹⁶⁶

האנתולוגיה 'בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרים ארץ-ישראל' בעריכת יעקב פייכמן יצאה לאור בהוצאת אגודת הסופרים העברים בסתיו 1943. המאסף היה פרי יוזמתו של ר' בנימין. לפי הצעתו במכתב ששלח לפני כינוס הסופרים ביולי 1942, על הסופרים המתנדבים לקחת חלק במאסף: "צריך שאגודת-הסופרים תקבע שורה של פעולות משלה בקשר עם הגיוס. צריך ליצור קשר בינה ובין החיל העברי ובין החיילה. צריך להוציא ספר תשורה לחייל העברי בשיר ובפרוזה. צריך לקבוע יחס גם לסופר המתנדב."¹⁶⁷ ר' בנימין העלה את הצעתו גם במהלך כינוס הסופרים שהתקיים ב-12–13 ביולי 1942. הוא טען כי על הסופרים "לעשות מפעל מיוחד. עליהם להוציא קובץ בתור תשורה לחייל. והכל בהתנדבות: הנייר, הדפוס, השתתפות הסופרים והעריכה, ההכנסה – לטובת משפחות המגויסים."¹⁶⁸ ואמנם, בתום הכינוס התקבלה החלטה על הוצאת מאסף ספרותי שיוקדש למתגייסים, ויהווה עדות לחלקו של הסופר העברי במאמץ המלחמתי.¹⁶⁹

כארבעה חודשים מאוחר יותר, באוקטובר 1942, שיגר הסופר המגויס א. ז. אשכולי¹⁷⁰ מכתב מהחזית אל אגודת הסופרים. במכתב זה, ביקש ליזום הוצאת מאסף של סופרים-חיילים במסגרת אגודת הסופרים, ספר שיהיה קובץ מיוחד לאותה שנה (בסדרת ה"סדרים") במסגרת סדרת מאספי סופרי ארץ-ישראל.¹⁷¹ היוזמה באה, לפי אשכולי, בעקבות הבעת הנכונות של אגודת הסופרים לשיתוף פעולה במאמץ המלחמתי. אשכולי התווה מספר עקרונות למאסף: העקרון הראשון הוא, שהקובץ יכיל דברי פובליציסטיקה, סיפורים ושירים שמחבריהם יהיו החברים הנמצאים בשירות פעיל. עקרון שני הוא, שכל החומר הספרותי מבחינת התוכן יהיה על רקע המלחמה: מצב הארץ, מצב העם, נושאים על רקע החיים בצבא וכדומה. העקרון השלישי הוא, שהעריכה, שתהיה אף היא בידי חייל, תהיה קפדנית, והטיב של החומרים ייקבע לפי מבחן ספרותי ולא בזכות היות החבר חייל.

פנייתו נדונה כפי שהובטח לו במסגרת ועד אגודת הסופרים, אך האגודה ביקשה להקנות למאסף גוון שונה:¹⁷² במכתב שנשלח אל א. ז. אשכולי בסוף אוקטובר, נכתב כי הוועד המרכזי של האגודה ניגש לקיים את החלטת כינוס הסופרים בירושלים בדבר הוצאת קובץ ספרותי שיהא מוקדש למאמץ המלחמתי. עריכת הקובץ נמסרה לידי יעקב פייכמן, ש"שמח, כמובן,

¹⁶⁶ על אנתולוגיה זו ראו גם בסעיף 2.1.2: אנתולוגיות בנושא השואה.

¹⁶⁷ ר' בנימין [בחתמת: ר' ב.], ד' בסיון תשי"ב (20.5.1942). מכתב אל ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25 : 21494/4.

¹⁶⁸ ר' בנימין, אב-אלול תשי"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 380.

¹⁶⁹ ועד אגודת הסופרים, תמוז תשי"ג. [ללא כותרת], בתוך: יעקב פייכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: א.

¹⁷⁰ ראו עליו בהרחבה בסעיף הבא: 4.3. סופרים במדים: התגייסות סופרים עברים לצבא הבריטי.

¹⁷¹ א. ז. אשכולי, א' חול המועד סוכות תשי"ג [27.9.1942]. מכתב אל הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים בא"י, גנזים, 25 : 21497/4.

¹⁷² אגודת הסופרים, 6.10.1942. מכתב אל ד"ר א. ז. אשכולי, גנזים, 25 : 21434/4.

לשתף את חברינו הנמצאים בצבא. " המכתב הסתיים בפנייה אל אשכולי ואל יתר הסופרים- החיילים לשלוח כתבים מתאימים מפרי עטם עבור קובץ זה.¹⁷³ אולם, א. ז. אשכולי וחבריו מהחזית התעקשו על הוצאת מאסף עצמאי והעניין התפתח לכדי ויכוח עם אגודת הסופרים. הדברים הגיעו עד לחשש מצידו של יעקב פיכמן, שמא הסופרים המגויסים לא יסכימו להשתתף במאסף של אגודת הסופרים ופרוייקט המאסף יסתיים בכשלון. יעקב פיכמן כתב אל צבי וויסלבסקי:

"בדבר אשכולי, כל העניין תמוה. [...] כלום הועד מחוייב לקבל כל הצעה, וביחוד שבכלל הצעתנו גם הצעתו. הועד היה קשור בהחלטה מפורשת של הכינוס – להוציא מאסף למאמץ המלחמה והאומנם אשכולי, שאינו טפוש, אינו מבין, שבספרות אין להבדיל בין חיילים לאינם חיילים, וכי סכנה לצמצם את המאסף במסגרת שהציע? הצעתי להקציע מדור מיוחד לסופרים=חיילים מקובלת, וביחוד שהובאה לכתחלה בחשבון גם על ידי הועד, ובהודעות שפרסמנו אמור בפירוש, שמדור אחד הוקצע למגויסים."

בסוף המכתב, אמר פיכמן שהוא סומך על אשכולי "שלא יתן לחבריו לעשות מעשה=שטות זה". בנוסף, שלח פיכמן מכתב אל אשכולי, ובו ביקש ממנו: "שיהיה לי לפה ולמליץ בפני חבריו ויארגן את משלוח החומר למאסף".¹⁷⁴ ואמנם, לבסוף ה"סופרים במדים" לקחו חלק במאסף.

ב-22 בנובמבר 1942 הופיעה ידיעה הקוראת למשלוח חומרים למאסף, ש"ביסודו הונח רעיון התנדבותו של הסופר העברי למאמץ המלחמה".¹⁷⁵ כמו כן, נאמר כי הואיל והמפעל נושא אופי של התנדבות, הוחלט לא לשלוח הזמנות אישיות, וכך גם תיבחן מידת רצונו של הסופר העברי לתת חלקו למאסף המלחמה.

עד שנקבע שמו של המאסף, הוא נקרא בידיעות ובדיונים בשם "מאסף למאמץ המלחמה". בישיבת ועד אגודת הסופרים שהתקיימה בתאריך 24 באוגוסט 1943 הוחלט על הנוסח הסופי של שמו: "בסער" מאסף מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ-ישראל".¹⁷⁶ השם 'בסער' מצביע על הקשר שבין האנתולוגיה, היוצאת בעצם ימי הסערה, לבין אירועי השעה. השם הוא אלוזיה לפסוק המקראי: "והצתי אש בחומת רבה, ואכלה ארמונותיה; בתרועה ביום מלחמה, בסער ביום סופה".¹⁷⁷ פסוק זה לקוח מנבואות הפורענות שניבא עמוס לגויים.

בהוצאת המאסף חל עיכוב משמעותי והוא נדפס רק 15 חודשים לאחר קבלת ההחלטה על הוצאתו. העיכוב העלה ביקורת מצד כותב בעיתון 'דבר': "אם כבר התמהמהה שנה ורבע, יכלה להתמהמה עוד כהנה והיה זה מאמץ-שלום".¹⁷⁸ אגודת הסופרים השיבה מעל דפי 'דבר', כי הנייר לצורך הדפסת המאסף הוקצב רק בחודש ניסן תש"ג (אפריל 1943), וכי הדפסת מאסף בן 400

¹⁷³ הועד המרכזי של אגודת הסופרים, 21.10.1942. מכתב אל א. ז. אשכולי, גנזים, 25 : 21434/4. יעקב פיכמן, 20.11.1942. מכתב אל צבי וויסלבסקי, גנזים, 69 : א-7904; ההדגשות במקור – ר.ו.ס.

¹⁷⁵ 22.11.1942. "בדבר המאסף למאמץ המלחמה", דבר : 4.

¹⁷⁶ 24.8.1943. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25.

¹⁷⁷ עמוס א 14.

¹⁷⁸ [ללא שם מחבר], 27.8.1943. "למשמע אוזן", דבר : 6.

עמודים "טעונה זמן כלשהו, וביחוד בדוחק שבבתי-הדפוס של עכשיו. עכשיו צא וחשוב, כמה מן ההפרזה בהלצה על 'התמהמהות' המאסף לשנה ורבע." ¹⁷⁹

לפי זאב גריס במאמרו על 'בסער', המאסף נועד לשמש אמצעי של קשר, תמיכה והזנה תרבותית עבור החיילים המתנדבים. בבסיס היוזמה עמדה ההכרה כי "ללא מזון וסעד רוחני תיחלש הלילה רוחם של המתנדבים, שרחקו מביתם ומשפחתם ובחרו לצאת למאבק שאולי יסתיים במסירת נפשם." ¹⁸⁰ עידוד התרבות העברית בקרב החיילים וחיזוק הקשר שביניהם ובין ארץ ישראל נתפסו כאחת מחובותיו של העורך. **הציפייה ממאסף המוקדש לחייל היא, שהוא יכיל ספרות על גבורה, שירי לכת ותעמולה. אך בפועל, יצירות הספרות באנתולוגיה עוסקות ברובן בשואת יהדות אירופה.** ¹⁸¹ לפי המניפסט שבפתח הספר, המאסף נועד לשמש "עדות לחלקו של הסופר העברי במאמץ המלחמה", וכן בא לציין כי "רוח היוצר העברי מתיצבת גם היא על משמר המגן לעם ולאדם." אולם, הן מהדברים של ועד אגודת הסופרים והן מדבריו של העורך עולה, כי פרק הזמן שעבר מאז ההחלטה על הוצאת המאסף ועד לצאתו שינה את מטרת המאסף והקנה לו צביון שונה מזה שיועד לו מלכתחילה. בפתח המאסף, ניצב מניפסט שנכתב בידי העורך יעקב פיכמן. האופי ה"מגויס" של המאסף מתבטא בעיקר בדברי הפתיחה והסיום. המניפסט מנסח את אחד הרעיונות המרכזיים הניצבים מאחורי כינוס האנתולוגיה – מחווה לחיילים העברים שהתגייסו לצבא הבריטי. לדברי פיכמן, חיילים אלה, בהתגייסותם, נענו לצו השליחות להגן ולהציל, וכך פיצו על תחושת אזלת-היד שממנה סבלו בני היישוב, ובה בעת הסירו מעט מתחושת האשם שלהם על העמידה מנגד בחוסר אונים. וכך כתב פיכמן בדברי הפתיחה: "השתמטות – בכל צורה שהיא: מגיוס, מעזרה, מהשתתפות בכל מפעל של הצלה – השתמטות בשעה זו היא צידוק הדין, צידוק הנבלים, צידוק מעשיהם. כי עם אשר בניו עומדים מרחוק לעת כזאת – עם כזה אבד גם כשלא יקומו היטלרים להשמידו." ¹⁸² לפי פיכמן, המתגייסים ממלאים את הצו של הצלת האומה היהודית, וכך קושר פיכמן בין ההתגייסות לבין שואת יהודי אירופה. ואמנם, לאורך האנתולוגיה כולה קשורים שני הנושאים זה בזה, ומובלט הקשר ביניהם.

השיר הפותח את המאסף הוא שירו של המשורר-החייל נח שטרן. במאסף השתתפו גדולי הסופרים של התקופה, ונראה שהבחירה להעמיד שיר זה, מאת משורר שבאותם ימים היה יחסית לא ידוע, בפתח דברי הספרות, משקפת את אחת ממטרות המאסף, "לקבוע יחס גם לסופר המתנדב." במאסף נדפס שיר נוסף מאת שטרן, "בחול ובמים", והשיר "מגרש האימונים" של המשורר-החייל דב חומסקי. כמו כן, לקראת סוף המאסף הובאה רשימה פרי-עטו של הסופר והעורך חיים שורר, שאף הוא שירת בצבא הבריטי. ¹⁸³

כאמור, לאורך האנתולוגיה כולה, בולט הקשר שבין ההתגייסות למלחמה ובין שואת יהודי אירופה. כך גם בשירו של נח שטרן, שכותרתו הפשוטה "שיר-לכת", יוצרת את הרושם שזהו שיר

¹⁷⁹ מערכת 'בסער', 30.8.1943. "מכתבים למערכת", דבר : 2.

¹⁸⁰ זאב גריס, 2009. "נשק רוחני-ספרותי: 'בסער': מאסף לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל", עת-מול, 205 : 22.

¹⁸¹ ראו בהרחבה על תוכן המאסף לעיל, בסעיף 2.1.2 : אנתולוגיות בנושא השואה.

¹⁸² יעקב פיכמן, תשי"ג. "בסער", [1-2, לא ממוספר]; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

¹⁸³ על הסופרים המתנדבים ראו בהרחבה בסעיף 4.3 : סופרים במדים : התגייסות סופרים עברים לצבא הבריטי.

עידוד לחיילים. למעשה, שיר זה הוא **שיר לכת לחייל היהודי**. משלושת הבתים של השיר, מוקדש לנושא היהודי הבית האמצעי, השוטח את הבסיס למוטיבציה של החייל היהודי בשדה-הקרב. כבר בשורה הפותחת את השיר, נרמז הצער שנושא עימו חייל זה, המתבקש: "הִרְחֵק אֶת הַצֵּעַר",¹⁸⁴ כי עליו להתמקד במשימתו. הבית השני מסביר את תפקידו של החייל היהודי בעת הזאת. על החייל לזכור את אחיו השוקעים בתהום, לנקום את רצח בני עמו, ולשאת את דגל המלחמה בגאון. מעניין תיאורו של המשורר את העם היהודי היושב בארץ-ישראל כבנו המיותם של העם היהודי בגולה: "אֲנַחְנוּ יִתְמָנוּ / מֵעַם לֹא רַחַם עוֹד, / גּוֹלוֹת שֶׁל עַמָּנוּ שׁוֹקְעוֹת בְּתֵהוֹם. / אֶף כָּל עוֹד לֹא תִמְנוּ / נִקְוִים אֶת הָעַם עוֹד, / נִשְׂא אֶת דְּגְלֵי מְלַחְמָתֵנוּ בְּרוֹם." הבית השלישי והאחרון מנסה להרחיק שוב את הצער מלב החייל ולמקדו במלחמה. על החייל לעורר בקרבו את "הגבורה העתיקה", את הגבורה היהודית הקדומה, לצלוח את הסערה ולהתמיד במשימתו "עַד שְׁחַר כְּרַעַם יָבִיא אֶת הַדְּרוֹר".

שירו של המשורר דב חומסקי, ששירת אותה עת בצבא הבריטי, מתאר את ההווי הצבאי דרך תיאור מגרש האימונים. לאחר צאתם של החיילים מן האימון, מגרש האימונים שקט ודומם, אפילו פסטורלי. אך החסד לא אורך זמן רב, והשלווה נסדקת עם שחר, עם תחילת הירי: "עַם בְּקֶר שׁוֹב הָרִז / נְמוֹג, נְמוֹג בְּגַעַשׁ הַעוֹפְרֵת..."¹⁸⁵

שיר נוסף העוסק בהתגייסות היישוב למלחמה הוא שירו של אליהו מיטוס, "עורי נא...", הקורא להשבת הגבורה של העם היהודי מעברו הרחוק, מימי מלחמות בני ישראל בתקופת המקרא: "הִקְיִצוּ וְעָלוּ, גִדְעוּנִים, יִפְתְּחִים, / בְּאֶשֶׁר אֲתָם שָׁם לְנִקְמַת הָאֲחִים".¹⁸⁶ על הגבורה להתעורר בקרב היהודים בכל רחבי העולם – הן אצל החיילים היהודים והן בקרב יהודי התפוצות, בהם אף יהודי פולין ורוסיה. הקריאה להילחם ולנקום ב"מחנות עמלק" על רצח האחים יוצאת לכל יהודי העולם: "הֵטְרֵם תְּרָאוּ וְזַעַת יִשְׂרָאֵל, / הַזּוֹעֵק לְנִקְמָה, לְלוֹחֵם, לְגוֹאֵל?" פרט לשירים אלה, מובאים במאסף שירים רבים מאת גדולי המשוררים באותם ימים. המכנה המשותף לשירים אלה הוא נושאם: **שואת יהודי אירופה**.¹⁸⁷

המדור הבא הוא מדור הפרוזה והפובליציסטיקה, ובו קטעים מאת רחל פייגנברג, א. שטיינמן, אשר ברש, חיים הזז, דוד שמעוניוביץ, ש"י עגנון, יעקב רבינוביץ, מ. סמילנסקי, יהודה בורלא ועוד. סיפורו של יעקב רבינוביץ, "אם", הוא סיפורה של משפחה המתרחש על רקע מלחמת-העולם השנייה. זהו סיפור אקטואלי המתיישב עם מטרתו הראשונית של המאסף ונושאו הוא התגייסות היישוב למאמץ המלחמתי. אחד מארבעת הילדים התגייס ושניים נוספים התגייסו לעבודה לטובת הצבא. רק בן אחד נותר בקרבת האם, והיא דואגת לילדיה שבחזית ושואלת את עצמה: "מדוע דווקא עליה עלה הגורל, בעוד שבניו של פלוני ובנותיה של אלמונית – קרוביה, שכניה ומיודעיה – יושבים להם במנוחה, תופסים משרות טובות, הרחק מכל סכנה? [...]"

¹⁸⁴ נח שטרן, תש"ג. "שיר-לכת", בתוך: יעקב פייכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 1.

¹⁸⁵ דב חומסקי, תש"ג. "מגרש האימונים", בתוך: יעקב פייכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 24.

¹⁸⁶ אליהו מיטוס, תש"ג. "עורי נא...", בתוך: יעקב פייכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 12-13; השיר חתום: "ת"א, תשרי, תש"ג".

¹⁸⁷ על שירים אלה ראו בהרחבה בפרק 1. כתר קינה לכל בית ישראל.

מפני מה אין שויון לכל הפחות בענינים כאלה, בחובות אדם, מדוע אין המשתמט יודע מה זו חובת אדם ויהודי בזמן כזה?¹⁸⁸ דברים אלה כתובים בנימה של ביקורת כלפי תופעה של השתמטות של צעירים רבים מהיישוב לטובת רווחתם האישית.

במדור החמישי מופיעים מאמרים אקטואליים שחלקם קוראים להתגייסות, וחלקם פונים אל הקוראים-החיילים. בין המאמרים הקוראים להתגייסות מופיע מאמרו של ש. ה. ברגמן בו הצהיר: "יש רק נקמה אחת: הנשק ותנועת-גיוס כנה, כשרה וטהורה."¹⁸⁹ מגמת המאמרים המופנים אל החיילים היא לעורר בקרב החיילים את הגבורה, ולהמחיש כי זוהי חולייה בשרשרת מפוארת של לוחמים בתולדות מלחמות היהודים. מאמרו של יוסף קלוזנר, "סטלינגרד-טולון – ירושלים-מצדה" עוסק בגבורת לוחמי טולון בצרפת ולוחמי סטלינגרד באנלוגיה ללוחמי מצדה: "החיים אינם הנכס היקר ביותר של החיים". יש נכס יקר מהם – המצפון, החירות, קיום-האומה, הצלת-המולדת מידי וואנדאלים. [...] ודבר זה הבינו והכירו הקנאים והסיקריים בירושלים, ויוחנן מגוש-חלב ושמעון בר-גורא בראשם.¹⁹⁰ א. מ. הברמן פרסם שלושה שירי מלחמה מימי-הביניים, וצירף להם מבוא בו כתב כי שירים אלה הם "שי לאלה העומדים גם כיום במלחמת מצווה. יראו כי הם ממשיכים את המלחמה הקדומה ברע וכי אינם יחידים במלחמתם."¹⁹¹ במדור זה מובאת גם רשימתו של חיים שורר, סופר מגויס, שהצהיר: "כל רובה ביד יהודי – אם ידים כאלה תהינה רבבות, רבבות, היא הצלת חיינו, הצלת נפשנו!"¹⁹² בנוסף, במדור זה באים שלושה מאמרים העוסקים בתרבות הגרמנית: מאמרו של אהרן קמינקא, "הגרמנים לפי טציטוס" מאמרו של א. ראובני, "חשבונה המוטעה של גרמניה", ומאמרו של דב שטוק, – "לנושא: מופת הפרוסיות".

לסיכום, נושאי **ההתגייסות והשואה** כרוכים זה בזה לאורך כל מדורי האנתולוגיה 'בסער'. המאסף ממחיש את ההשפעה המיידית של מאורעות הזמן על סדר היום הספרותי, שהרי בתוך שנה מאז שהוחלט על הוצאתו, נשתנתה מגמתו מהמטרה שנועדה לו מלכתחילה. הודעת הסוכנות היהודית על ההשמדה (נובמבר 1942) שינתה באחת את סדר היום הציבורי של היישוב, ובתוך כך את סדר היום של קהילת הסופרים. כתוצאה מכך, נשתנה צביון המאסף, והעניין ניכר בעיקר במדור השירה, שהמסה הקריטית שלו עוסק בשואה.

¹⁸⁸ יעקב רבינוביץ, תש"ג. "אם", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 94.

¹⁸⁹ ש. ה. ברגמן, תש"ג. "שברי רעיונות בימים אלה", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 284.

¹⁹⁰ יוסף קלוזנר, תש"ג. "סטלינגרד-טולון – ירושלים-מצדה", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 264.

¹⁹¹ א. מ. הברמן, תש"ג. "זכרי-מלחמה קדומים", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 287.

¹⁹² ח. שורר, תש"ג. "לילה במשמר", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 335.

4.3. סופרים במזים:

התגייסות סופרים עברים לצבא הבריטי¹⁹³

"... האם נאָה לַאִישׁ-צָבָא וְתִיק
לְהִשְׁתַּפֵּף כְּמוֹ פִּיטֵן נֶרְגֵשׁ
עַל תְּמוּדוֹת הַטֵּבֵעַ? עַל יְפִי
קָמָה בְּשֵׁלָה... עַל חֵן הַעֲנָוָה
אֲשֶׁר לְדִישׁ בְּמוֹרָג פְּשׁוּט
רְתוּם לְעִיר וּלְפָרָה כְּחוּשָׁה..."¹⁹⁴

כאמור בסעיפים הקודמים, סופרים רבים ראו במעשה ההתגייסות כורח המציאות, ואגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל כגוף המייצג את קהילת הסופרים נתנה ביטוי רשמי לתפיסה זו. קהילת הסופרים העברים בארץ-ישראל לא עמדה מנגד. סופרים רבים התגייסו למאמץ המלחמתי לא רק בקולמוסם, אלא גם בגופם. בשלב מסוים, אף נשמעה קריאה גורפת להתגייסותם של כל חברי אגודת הסופרים.

מספר סופרים התגייסו לשירות בצבא הבריטי, בהם המשוררים אמיר גלבע, דב חומסקי, נח שטרן, בנימין גלאי, אשר זליג פוסק, יעקב אורלנד, יהושע טן-פי, צבי ברמאיר, פסח ליפובצקי, מיכאל אייזנשטט,¹⁹⁵ מרדכי טביב,¹⁹⁶ אלה וילנסקי-אמיתן¹⁹⁷ המשורר והמתרגם אברהם בירמן והמשורר היידי שמחה אייזן;¹⁹⁸ הסופרים אריה טבקאי, ישראל זרחי, יהושע בר-יוסף, אריה ליפשיץ, יהודה האזרחי, הסופר והחוקר א"ז אשכולי, המבקר שלום קרמר, העורכים משה מוסנזון, משה בן אלול,¹⁹⁹ הסופר והעורך חיים שורר²⁰⁰ ואחרים. נוסף על כך, ללא מעט סופרים מבוגרים יותר היו בני משפחה שהתגייסו: בעלה של הסופרת שושנה שרירא היה מגויס,²⁰¹

¹⁹³ נושא זה ראוי למחקר נפרד בפני עצמו, והוא חורג במידת-מה מתחומי מחקר זה, העוסק בקהילת הסופרים העברים היושבים בארץ-ישראל. בפרק זה באים ראשי הפרקים והנקודות המרכזיות החשובות להבנת מקומם של הסופרים שהתגייסו הן במערכת הספרותית של היישוב וכשלוחה נפרדת של מערכת זו, והן כקהילה בפני עצמה המקיימת חיים ספרותיים עצמאיים משלה.

¹⁹⁴ דוד שמעונוביץ, תש"ד. **מכתב לאי-שם: פואימה**, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל: 3.

¹⁹⁵ **מיכאל אייזנשטט** (לימים: דשא) (1915–1998): סופר ומשורר. עלה עם הוריו ב-1925. סיים לימודיו בבית-הספר החקלאי מקווה-ישראל ב-1930. בשנים 1936–1938 למד בבית-המדרש למורים בירושלים ומ-1938 עסק בהוראה. פרסם את שירו הראשון **בבמעלה** בשנת 1937. ספר השירה הראשון שלו ראה אור בתש"א.

¹⁹⁶ **מרדכי טביב** (1910–1979): סופר ועורך. נולד בארץ-ישראל שנה לאחר שהוריו עלו מתימן. בגיל צעיר החל לעבוד כדי לסייע בפרנסת המשפחה.

¹⁹⁷ **אלה וילנסקי-אמיתן** (1900–1995): משוררת ומתרגמת. ילידת דורפאט, אסטוניה. לאחר שסיימה שתי שנות לימוד בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה בעיר הולדתה, עלתה ב-1925 וסיימה לימודיה באוניברסיטה העברית. עבדה שנים רבות כמוכירה ומתרגמת בלשכה המרכזית של קרן היסוד. שירה הראשון נדפס ב**דבר לילדים** ב-1934.

¹⁹⁸ **שמחה אייזן** (1896–1958): משורר יידי וצייר, בן קבוצת "חבריה טראסק". איש העלייה השנייה. מ-1913 עבד כפועל בכרכור. בימי מלחמת-העולם הראשונה התנדב ל"גדוד נהגי הפרדות". עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה התנדב לצבא הבריטי (ר. כ. [רבקה כצנלסון?]) ונתן אלתרמן, 19.8.1958. "שמחה אייזן", **דבר**: 2.

¹⁹⁹ **משה בן-אלול** (1901–1981): עיתונאי ועורך. יליד רוסיה. עלה ב-1920. השתתף בעיתון **דבר** מאז היווסדו והיה חבר המערכת. משנת 1931 ערך את בטאון הנוער העובד **במעלה**. שירת בצבא הבריטי בשנים 1942–1945. היה עורך **דבר השבוע** למן הקמתו ב-1946 ועד 1956.

²⁰⁰ **חיים שורר** (1895–1968): עורך. יליד אובודובקה, פלך פודוליה. עלה ב-1913. מ-1922 היה חבר מערכת ה**פועל הצעיר**, ובמערכת **דבר** מ-1936. שירת בצבא הבריטי בשנים 1942–1944. לימים, היה עורך-שותף ב**דבר** (1949–1953).

²⁰¹ שושנה שרירא, "על כושר האידיאליזציה שאבד לנו (רשימה אוטוביוגרפית עד 1948)", בתוך: ראובן קריץ, 1978. **הסיפור של דור המאבק לעצמאות**, הוצאת פורה: 237–238. נושא הצבא היה נוכח בכתבתה של שושנה שרירא בימי המלחמה. לדוגמה, סיפור "שבוע בגבעה" מספר על יוחנן החייל שיוצא לשבוע חופשה בגבעה. עם סיום חופשתו, אהובתו אורה מאחלת לו: "מחר תלך למרחקים. אם תגיע עד מחילה שבה מסתתר ילד יהודי אכול סיום חופשתו, אהובתו אורה מאחלת לו: "

וסופרים רבים היו הורים לחיילים שהתגייסו, ביניהם: יעקב פייכמן, יהודה בורלא, פ. לחובר, יעקב פייכמן, אנדה פינקרפלד ודוד שמעונוביץ.²⁰² לסופר מאיר מוהר, לדוגמה, היו שלושה בנים, בנו המשורר יחיאל מר היה הראשון לעלות לארץ-ישראל, ובעקבותיו עלו מאיר מוהר, אשתו והבן ישעיהו ב-1939. בשנות המלחמה הוא היה נתון בחרדה מתמדת לשניים מהם: בנו הבכור שירת בצבא הבריטי במצרים, ובנו האמצעי אברהם נמצא ברוסיה ולא נשמע ממנו אות חיים. עקבותיו נעלמו בשואה. הבן הצעיר נמצא באותן שנים בקיבוץ.²⁰³ ב-3 במאי 1948 נפל הבן ישעיהו במלחמת השחרור.

הסופרים שהתגייסו שימשו חלקם כחיילים מן השורה וחלקם כאנשי תרבות וכרבנים. הנכונות של הסופרים להתגייס בגופם למאמץ המלחמתי נבעה בראש ובראשונה מהתחושה הפנימית של החובה המוסרית בגיוס. ייתכן, כי במקרים מסוימים, היו מניעים אישיים לגיוס בגלל דאגות של פרנסה או מהרצון למימוש שאיפות אישיות, הגשמה אישית ועוד; מבחינה חברתית, הסופרים הצעירים חשו תחושה של מחויבות ציבורית להתגייסות שחלה על כלל היישוב, ובגלל מעמדם כאנשי רוח – אולי חשו מחויבים יותר מאנשים אחרים; אך מעבר לכל אלה, ההתגייסות נבעה מהזדהות של הסופרים עם הגורל היהודי באירופה. מכנה משותף ביוגרפי לחלק הארי של הסופרים שהתגייסו הוא הקשר אל הגולה. כמעט כולם ילידי אירופה שעלו לארץ-ישראל בתור ילדים או כנערים, והשאירו מאחוריהם בני משפחה וחברים. תחושת האשם והרצון בנקמה פעלו להגברת המוטיבציה של הסופרים להתגייס, ותחושות מסוג זה עולות מן היצירות שכתבו בעת שירותם הצבאי.

4.3.1. הספר והסיף: הפולמוס על גיוס הסופרים

קולות ראשוניים למען התגייסות הסופרים לצבא נשמעו כבר בתחילת המלחמה. בחודש אוקטובר 1939 נדרש אברהם שלונסקי לשאלת גיוסם של הסופרים למלחמה: לדעתו, בעתות מלחמה, על המשוררים להתגייס ככלל האזרחים: "אין אפ ש רות לגייס את 'השירה הצרופה, האמיתית', לשרות אזרחי בשעת חירום. [...] ובכן השירה – לא! והמשורר? כאדם, כאזרח – כן! יחד עם כולם. ו בד י ו ק כמו כולם. כלומר: בכלי המגן ממש, ולא בכלי היצירה."²⁰⁴ באוקטובר 1941, כתב ר' בנימין רשימה בה ביקש לעורר את הסופרים לפעולה, ובין היתר להתגייסות: "שמענו גם על התגייסות חברים. גם זו היא נקודה חשובה. במלחמה ההיא [מלחמת-העולם הראשונה], שהיתה רק מלחמת רשות ולא חובה ומצוה והכרח כהיום, התנדב משה סמילנסקי²⁰⁵ והתנדבו אחרים מראשי עם. ואיך הדבר היום?"²⁰⁶

פחד-מוות, נשק לו מנשיקתי". ראו: שושנה שרירא, תשרי-חשוון תש"ה. "שבוע בגבעה", גליונות, כרך שבעה-עשר, חוברת א' (צ"ז): 9-17.

²⁰² הועד המרכזי של הסופרים, 5.11.1942. מכתב אל ועדת הגיוס בת"א, גנזים, 25 : 21426/4.

²⁰³ מאיר מוהר, כ' באייר תש"ג [25.5.1943]. מכתב אל יצחק למדן, גנזים, 196 : 51590/1.

²⁰⁴ אברהם שלונסקי, 27.10.1939. "פיקוח הנפש", השומר הצעיר, שנה שמינית, גיליון 41-42, דפים לספרות: 11.

²⁰⁵ משה סמילנסקי (1874-1953): איכר, סופר ופובליציסט עברי. יליד טלפינו, פלך קייב באוקראינה. עלה בשנת 1891 והתיישב ברחובות. לקראת סיום מלחמת-העולם הראשונה התנדב לגדוד העברי הארצישראלי.

²⁰⁶ ר' בנימין, תשרי-חשוון תש"ב. "כינוס לסופרים", מאזנים, כרך י"ג, חוברת ה"י (ע"ג-ע"ד): 390.

האגודה עמדה בקשר עם לשכת הגיוס של הסוכנות היהודית בנוגע להתגייסותם של סופרים שעליהם חל צו הגיוס. הסוכנות היהודית עודדה את הסופרים ליצור "אווירה למען הגיוס".²⁰⁷ באוקטובר 1940, פנתה הסוכנות אל אגודת הסופרים בעניין גיוס הסופרים. ועד האגודה החליט להשיב שכל חברי אגודת הסופרים הם למעלה מגיל הגיוס שהוכרז עליו עד אז.²⁰⁸ האגודה והייתה שותפה להטלת סנקציות על סופרים שלא מילאו את חובתם המוסרית. כך, לדוגמה, שלחה לשכת הגיוס מכתב בעניינו של המשורר אשר זליג פוסק שחויב בגיוס על-ידי ועדת הגיוס הציבורית בהתאם לצו הגיוס של המוסדות הלאומיים, אך לא קיים זאת. הוועדה הכריזה עליו כמשתמט ממילוי חובתו הלאומית, וביקשה מאגודת הסופרים – אם הוא חבר בה – להוציאו מהאגודה,²⁰⁹ אולם אשר זליג פוסק התגייס בסופו של דבר.

הפעילות בתחום התגייסות הסופרים הגיעה לשיא בכינוס הסופרים המיוחד שנערך בירושלים ב-12–13 ביולי 1942, פרק הזמן שבו היה שיא ברמת החרדה ביישוב היהודי. אחרון הנואמים ביום הדיונים הראשון של הכינוס היה פסח ליפוביצקי,²¹⁰ ששירת בצבא הבריטי. הוא פנה אל הנאספים "בקריאה נלהבת להיות שותפים למלחמה לא רק כקרבנות אלא כפעילים".²¹¹ לפי מחקרו של רפי עגנון, ביום הראשון לדיונים התארגנה קבוצת סופרים, שאין פרטים על זהות השותפים לה, והגישה עצומה הקוראת להחליט שעל כל הסופרים להתגייס. עצומה זו הפתיעה כנראה את מארגני הכינוס.²¹² ידיעה על כך נתפרסמה למחרת ב'דבר':

"נודע לנו, שקבוצת סופרים הגישה אתמול דרישה לנשיאות הכינוס להכריז על התגייסות הכינוס כולו. במכתב שחתמו עליו עשרות סופרים נאמר: המעשה היחיד שיתן משקלו לדברינו הוא, לדעתנו, התייצבות כללית של כל המשתתפים בכינוס להרשמה בלשכת הגיוס הקרובה שתקבע אחר כך את השרות המתאים לכל אחד, זקן וצעיר. מי שלא קיים את צו השעה בגופו אין לו זכות לשאת את דברו באזני האומה."²¹³

מחלוקת נתגלעה בין אותה קבוצת סופרים לבין סופרים שהאמינו, שעל איש הרוח מוטל תפקיד חיוני במערכה, ולא דווקא בתור לוחם, כי אם בתור מעודד ומנחם. עצומה זו הובילה לפולמוס ער במסגרת היום השני לדיונים בנושא: כיצד צריך איש הרוח לבטא את מעורבותו לטובת המאמץ המלחמתי של היישוב ולהצלת יהדות אירופה? יעקב פיכמן העלה את הנושא ומייד

²⁰⁷ לשכת ההתגייסות בתל-אביב, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 26.11.1942. מכתב אל אגודת הסופרים, אצ"מ: S37/895.

²⁰⁸ ועד אגודת הסופרים, 28.10.1940. פרטוקול ישיבת הוועד, גנזים, 25: ק-84872.

²⁰⁹ לשכת הגיוס תל-אביב, הסוכנות היהודית לארץ ישראל, 8.3.1942. מכתב אל אגודת הסופרים, גנזים, 25: 21450/4.

²¹⁰ פסח ליפובצקי (לימים: בן-עמרם) (1902–1962): יליד מאריופול, פלך יקטרינוסלב. עלה ב-1913 ללמוד בגימנסיה "הרצליה" בתל-אביב. בזמן מלחמת-העולם הראשונה, נדד עם הגימנסיה לשפיה ולזכרון-יעקב. הצטרף אל מגיני הגליל במטולה ולאחר מכן בגליל התחתון. ב-1921 הצטרף לגדוד העבודה ויצא לחו"ל בשליחות הגדוד. ב-1925 חזר ארצה ועסק בהוראה. בשנים 1930–1931 שהה בארצות-הברית, ועם שובו חזר להוראה. במלחמת-העולם השנייה התנדב לצבא הבריטי. פרסומו הספרותי החל בשנת תר"ף.

²¹¹ 13.7.1942. "קריאת הכינוס של סופרי א"י", הארץ, 4.

²¹² רפי עגנון, 2001. בימי צרה ומצוקה: ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה, עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב: 162.

²¹³ 13.7.1942. "כינוס הסופרים לענייני השעה", דבר: 1–2.

הוסיף שהנושא אינו עולה לדיון אלא לתשומת לב בלבד.²¹⁴ מ. שרתוק (לימים: שרת), מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שליווה את מפעל הגיוס כמעט למן היום הראשון למלחמה, טען ביום הדיונים השני: "מקומו של הסופר הוא, גם כיום, בעיקר בחדר עבודתו הוא. מאת הסופרים יש לנו לדרוש, בראש וראשונה, ספרות, אלא, שגם בשטח הספרות מתפקידו של הסופר לתת מבע להולם ההווה ולהכוון ליום מחרת."²¹⁵ הוא טען שציבור הסופרים:

"לא יוכל למלא חובתו זאת אם לא יהיו מתגייסים בתוכו. [...] יש כאן באולם הזה ובכינוס הזה ראשי-שיבה רבים, שאת בניהם אני פוגש כחיילים צנועים או כחיילים בעלי-מדרגה במחנות הצבא וכמובן שאי אפשר לאבותיהם להלוות אליהם על דרכם. אבל ישנם בצבור הסופרים צעירים אשר כוחם אתם ועליהם החובה להכנס בפנים לתוך שורת המתגייסים, לחיות את חייהם ואת חיותיהם ולתת אחר-כך את כל זה בצורות-ספרות מתאימות. אם לא יקומו מתגייסים מבין הסופרים יהא מן ההכרח שיקומו סופרים מבין המתגייסים!"²¹⁶

סופרים רבים נאמו בכינוס זה ותבעו את התגייסותו של ציבור הסופרים בארץ-ישראל. ד"ר י. רבקאי טען: "על הסופרים העבריים בארץ לעשות כמעשיהם של הסופרים היהודיים ברוסיה ולתגייס למערכה ממש. יהיו נא גם מתוכנו חברים, אשר יילחמו לא בלבד בעטם, כי אם גם ברוביהם."²¹⁷ אהרן פולאק טען אף הוא: "אין ספק, שחיבי-הגיוס אשר בינינו צריכים, בראש וראשונה, לקיים את המצוה בפועל ממש, היינו, לקום ולהתגייס."²¹⁸ פ. שניאורסון הציע בכינוס זה שאגודת הסופרים תקים ועדת גיוס מייעצת, שתבוא בקשר עם לשכת הגיוס של הסוכנות ותייעץ לסופרים בעניין האפשרויות והדרכים לגיוסם, "איש איש לפי גילו, כשרונותיו וסוג עבודתו האחראית."²¹⁹

מרדכי עובדיהו, לעומת זאת, טען בכינוס שהציפייה מהסופרים איננה התגייסות פיזית, אלא התגייסות ספרותית. הוא הציע מעורבות שונה של הסופרים במערכה וטען שעליהם להפנים את רוח המלחמה ולשקף אותה ביצירתם: "סבורני שהישוב ומ. שרתוק בתוכו אינו מתכוון לגיוס פלוגות תותחנים מתוכנו – הוא מצפה ממנו לדבר הרוח. [...] ניעשה איפוא כולנו סופרי מלחמה, סופרים צבאיים. ידאגו נא מוסדות הגיוס שלנו, שסופרים יצאו משלחות משלחות אם לא לקן החזית ממש, הרי למחנות חיילינו, ללשכות הגיוס, שם יפגשו עם החייל, עם המגוייס, עם בעיותיו וחיותיו."²²⁰

²¹⁴ 14.7.1942. "חשבון הנפש של הסופר והישוב העברי בארץ", דבר: 1.

²¹⁵ מ. שרתוק, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 386–388.

²¹⁶ שם: 387.

²¹⁷ י. רבקאי, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 388.

²¹⁸ אהרן פולאק, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 392.

²¹⁹ פ. שניאורסון, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 385.

²²⁰ מרדכי עובדיהו, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 392.

יהודה קרני כתב בעקבות הכינוס על החובה בגיוס הסופרים, כל אחד לפי כוחו ויכולותיו. הסופרים שאינם יכולים להתגייס מחויבים, לדידו, לגייס את עטם: "החייב בגיוס ילבש מדי צבא, ומי שאינו מתקבל לצבא חייב לעשות את עטו כלי שימוש גם לענייני יום יום, הקשורים בצרכי השעה הטרופה, אשר כמותה לא ידע הישוב עד כה."²²¹ כמו כן, קרא קרני ברשימה זו להתגייסות הסופרים לפעילות של תעמולה למען קרן של סיוע למגויסים ולמשפחותיהם.

לאחר הכינוס, החלה אגודת הסופרים לשתף פעולה עם המוסדות הפעילים בתחום הגיוס. אגודת הסופרים פעלה בשיתוף עם "הוועד הארצי למען החייל היהודי" ועם לשכת הגיוס של הסוכנות היהודית. בקיץ 1942 ביקשה הסוכנות היהודית בתל-אביב מאת אגודת הסופרים לשלוח נציג מטעם האגודה לשמש כחבר בוועדת הבירורים של לשכת הגיוס. בהתאם לכך, פנה ועד אגודת הסופרים אל המשורר יהודה קרני בבקשה שיקבל על עצמו תפקיד זה.²²² בתגובה, ענה קרני כי איננו מסכים לקבל עליו תפקיד זה, ולתפקיד נבחר פ. לחובר.²²³

כאמור, כחודש לאחר הכינוס, התקיימה אסיפה בבית ביאליק לבירור תוצאותיו. דברי א. חרמוני באסיפה התייחסו להשפעת הכינוס להתגייסות של ציבור הסופרים: "ואין לאמור, שרושם הכינוס ניכר היה בגיוס הסופרים בכבודם ובעצמם." לדברי חרמוני, מתוך קהל הסופרים אמנם התגייסו שניים-שלושה סופרים. אולם, אין לייחס התגייסות זו לנאומים שנשמעו בכינוס. הוא התבטא בציניות: "ואם כי אחד הנואמים סיים את דבריו בקריאה נלהבת 'הסופרים – למערכה!' מהרו רב הסופרים בגיל-הגיוס, בשובם מהכינוס – למערכות... העיתונים." הוא אף התייחס לעצומה שקראה להתגייסות של כלל הסופרים: "וקבוצת הסופרים שהציעה, שאגודת-הסופרים תתגייס בסיטונות, לא יכלה לצאת גם היא למחנה-האמונים, כי ההצעה ירדה בכבוד גדול הסלה. לו עמדו הסופרים, כיאות להם, בראש התנועה בראשית המלחמה, היו יכולים להשפיע על חלק גדול – ואולי על רובו – של 175,000 המתנדבים, כי יצאו למערכה."²²⁴ בסוף אסיפה זו יצאה הצהרה מאת נציגי אגודת הסופרים: "כל סופר עברי, בין שהוא בגיל הגיוס ובין שהוא למעלה מהגיל, אך יש בידו להתגייס מיד – יעשה את חובתו."²²⁵

למחרת פרסום מסקנותיה של אסיפה זו, ראה אור מעל דפי 'דבר' מאמר מאת אברהם שרון, ובו תקף את העובדה, שבכינוס לטובת המאמץ המלחמתי ולעידוד ההתגייסות השתתפו סופרים צעירים רבים, שמקומם לדעתו לא בבית הסוכנות, כי אם "אי-שם", "והם ירימו את קולם בתוכחה לאחרים שימהרו ויתאמנו ויצאו להסתכן בשדה הקרב?" לפיכך, טען שרון, כי ראוי היה שאגודת הסופרים תפרסם עם הכינוס את רשימת הסופרים שכבר התגייסו ושל הצעירים שהם בגיל הגיוס וטרם התגייסו, בצירוף טעמיהם לעיכוב. הוא התייחס לקבוצת הסופרים שהפיצה את העצומה לגיוס כלל הסופרים בקרב הכינוס, וטען כי התגייסות של מאה או מאתיים סופרים

²²¹ יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 16.7.1942. "פעולה ראשונה" ("עניינים"), הארץ: 2.

²²² הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, י"ד באב תש"ב [28.7.1942]. מכתב אל י. קרני, גנזים, 25 : 21441.

²²³ 30.7.1942. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, גנזים, 25 : ק-84874.

²²⁴ א. חרמוני, תשרי תש"ג. "על-כנוס הסופרים ותוצאותיו (דו"ח על אספת סופרים בת"א, שנתקיימה ביום כ"ז באב תש"ב)", מאזנים, כרך ט"ו, חוברת א': 71.

²²⁵ 10.8.1942. "הסופר העברי ישתף מאמץ בגיוסו בנפש וברכוש", דבר: 1.

הייתה פועלת הרבה יותר לתכלית מאשר כל הנאומים שנישאו במהלך הכינוס.²²⁶ אברהם שרון מזכיר רשימה מאת עובד לשכת הגיוס, שפירט מפגשים עם באי הלשכה ואת תירוציהם מדוע אינם יכולים להתגייס. שניים מן הסיפורים הללו עוסקים בסופרים. האחד הוא סיפורו של סופר ומחנך, שטען כי נפלה טעות ברישום שנת לידתו שאיננה 1911 כפי שנרשם אלא הוא נולד לפני כן ולכן גילו הוא מעל גיל הגיוס (30) וסופר אחר, סטודנט, הביא מכתב מפרופסור, בו העיד על כשרונו הספרותי. אותו סופר מוכן לגיוס מכל סוג, אך לא לצבא: "אין הוא רשאי להפקיר את כשרונו, כי מתנבאים לו עתידות..."²²⁷

באוקטובר 1942 נערכה פגישת סופרים של אגודת הסופרים במסגרתה נדונו דרכי השיתוף של הסופר העברי במאמץ המלחמה של היישוב. למחרת פרסמה האגודה הודעה מעל דפי העיתון 'דבר' על-פיה "כל הסופרים העברים חייבי הגיוס עשו את חובתם נאמנה ונצטרפו לשורות הצבא וחיל הנוטרים."²²⁸ ובחוברת 'מאזנים מאותו חודש נכתב: "נבדקה רשימת חברי אגודת הסופרים. חייבי הגיוס מלאו את חובתם."²²⁹

4.3.2. שירת החיילים

מספר משוררים צעירים שבתרו להתנדב לצבא הבריטי היו לחלוצים בשדה חדש של הספרות העברית: **שירת החיילים**. משוררים אלה היו בני 18–27 בעת שפרצה המלחמה, והיו בשלבים שונים של הקריירה הספרותית שלהם: שירו הראשון של **אמיר גלבע** (1914–1987)²³⁰ ראה אור בתחילת 1941, והוא אף הספיק להוציא את ספר השירה הראשון שלו, 'לאות', בשנת 1942, **דב חומסקי** (1913–1976) פרסם את שיריו כבר מאז 1931, והספיק לפרסם שני ספרי שירה לפני המלחמה וארבעה ספרים במהלכה. **נח שטרן** (1912–1960)²³¹ החל לפרסם שירה כבר בילדותו, אולם לא זכה לפרסם ספר שירה כל ימי חייו. **אשר זליג פוסק** (1915–1987)²³² פרסם שלושה ספרי שירה בימי המלחמה. **בנימין גלאי** (1921–1995)²³³ הוציא את ספרו הראשון זמן קצר

²²⁶ אברהם שרון, 11.8.1941. "הערות-צדדין לענין הגיוס", **דבר** : 2.

²²⁷ ד. אביצור, 12.7.1942. "בלשכת הגיוס", **דבר** : 2.

²²⁸ 13.10.1942. "הסופר העברי לשרותו המלחמתי של היישוב", **דבר** : 1.

²²⁹ חשון תשי"ג. "מידיעות הועד המרכזי של אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ב' (פ"ב) : 136.

²³⁰ **אמיר גלבע** (קודם: ברל פלדמן) (1914–1987): יליד רדזיבילוב, אוקראינה. למד כשנתיים בבית-ספר של "תרבות", ואחר-כך למד בבית-ספר פולני עד 1930. הצטרף לתנועת "החלוץ", ובין 1933–1937 השתתף בהכשרה מטעם "החלוץ". עלה ב-1937.

²³¹ **נח שטרן** (1912–1960): יליד יאנובה בליטא. שיריו ורשימותיו החלו להיפרסם כבר מילדותו בעיתונים העבריים בליטא (לפי קרסל: משנת 1924, לפי יגיל ואדלהייט: 1926). ב-1928 סיים את לימודיו בגימנסיה העברית בקובנה, ולמד שנה נוספת בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה בקובנה. בשנת 1929 יצא לקנדה ולמד באוניברסיטאות אוטאוה ומונטריאול. בשנים 1930–1934 למד באוניברסיטת הרווארד, בה סיים את לימודיו בתחום הספרות. עלה ב-1935 ועסק בהוראה ובתרגום במערכת **דבר**. היה המתרגם הראשון של ט. ס. אליוט לעברית (**ארץ השממה**, 1940). בשנות החמישים נאסר בשל אישום בניסיון רצח. בשנתיים האחרונות לחייו היה מאושפז חלק מהזמן בבית חולי רוח בבת-ים, ושם קץ לחייו ב-1960. על הביוגרפיה של שטרן ראו: רן יגיל ועמוס אדלהייט, 2002. "מבוא", בתוך: נח שטרן, 2002. **אגרוף גורלו המר: מבחר שירים**, ספרי מופת עבריים, עמדה/ביתן" הוצאה לאור : 5–8. פרשת המשפט של נח שטרן זכתה לעיבוד ספרותי ברומן **נקישות ורמזי אור** מאת רן יגיל (2003).

²³² **אשר זליג פוסק** (1915–1987): בנו של הרב הלל פוסק. בימי המלחמה פרסם שלושה ספרי שירה: **חרוזים** (1941), **עלי יגון: שירים** (1942) ו**ונוגות: שירים** (1944).

²³³ **בנימין גלאי** (1921–1995): יליד ולדיבוסטוק, רוסיה. ב-1926 עלתה משפחתו לארץ. נתחנך בתל-אביב.

לאחר תום המלחמה. **צבי ברמאיר** (1915–1981)²³⁴ פרסם שירים וסיפורים מעל דפי עיתון 'דבר' למן שנת 1938 וספרו הראשון ראה אור בשנת 1944.

המשורר אמיר גלבע התגייס לצבא הבריטי ביולי 1942, הצטרף לבריגדה היהודית חי"ל (חטיבה יהודית לוחמת) שהוקמה בספטמבר 1944, וסיים את שירותו הצבאי באוגוסט 1946. גלבע שירת כנהג ב"יחידה הארצישראלית להובלה כללית" מס' 178 – יע"ל.²³⁵ אשר זליג פוסק שירת עם גלבע באותה יחידה.²³⁶ בנימין גלאי שירת בחיל האוויר המלכותי הבריטי. דב חומסקי התגייס כבר בשנת 1941. בישיבת ועד אגודת הסופרים שהתקיימה ב-21 באוקטובר 1941, נדונה שאלת גיוסו של חומסקי והוחלט להעביר המלצה בדבר כניסתו לבית-הספר לקצינים.²³⁷ כעבור מספר ימים דווח בעיתונות על התנדבותו בין המגויסים מקרב חברי אגודת הסופרים.²³⁸ נח שטרן התגייס ככל הנראה בשל קשייו הכלכליים, כיוון שלא מצא משרה מסודרת בארץ, ואולי בגלל סבלו על גורל יקיריו שנותרו מאחור, בליטא.²³⁹ תקופה מסוימת שירת בחיל-הרגלים²⁴⁰ ולאחר תקופת המתנה עבר לאיטליה עם שאר גדודי החטיבה.²⁴¹

ארבעה מתוך ששת המשוררים – פרט לנח שטרן ואשר זליג פוסק – פרסמו בזמן המלחמה, או זמן קצר לאחר סופה, ספרי שירה המכנסים חלק מן השירים שפרסמו בימי המלחמה. בספרים אלה ניכרת נוכחות משמעותית של חוויית המלחמה ומפגשם עם נושא השואה. שיריו של גלבע ראו אור בחלקם בספר 'שבע רשויות' (1949), אך לאחרונה נתגלו כתבי-יד של שירים ננוזים שנכתבו על-ידו. שירים אלה ראו אור בספר 'הנה ימים באים: שירים 1942–1946' ובו 74 שירים שכתב בתקופת שירותו בבריגדה.²⁴² דב חומסקי פרסם שני ספרי שירה בהם השירים מימי הצבא מהווים נדבך מרכזי: הספר 'אי-שם: שירים' (ראה אור לקראת סוף המלחמה, בינואר 1945)²⁴³ ו'משירי המדבר: 1942–1944' (1947). ספרו של בנימין גלאי, 'עם הרוח: שירים' (1946), מרכז שירים רבים שנכתבו בתקופת שירותו בצבא הבריטי. ספרו הראשון של צבי ברמאיר, 'שירי דאגה', יצא לאור ברומא בשנת 1944, בעת ששירת שם כחייל.

במהלך שירותם הצבאי נתקבלו שיריהם של המשוררים-החיילים לפרסום בבמות ה"נחשבות" ביותר של התקופה. כך, למשל, נח שטרן ודב חומסקי היו משתתפים קבועים בשלושת המאספים של אגודת הסופרים: ב'סדרים' (1942) נדפסו שיריו של נח שטרן; ב'אסיף'

²³⁴ **צבי ברמאיר** (קודם: אדלר) (1915–1981): יליד הונגריה. עבד בעיתון הציוני **אוי-קלט** ולאחר עלייתו היה סופר קבוע בעיתון **דבר**.

²³⁵ חגית הלפרין, 2007. "'בְּרָל, האדמה בוערת': אמיר גלבע ושירתו בימי שואה ומלחמה", בתוך: אמיר גלבע, **הנה ימים באים: שירים 1942–1946**, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 11–12.

²³⁶ וראו: [ללא שם מחבר], 1990. **הפולגות העבריות להובלה במלחמת העולם ה-II**, 2 כרכים, הוצאת פ. קופל.

²³⁷ 21.10.1941. פרוטוקול ישיבת ועד אגודת הסופרים, **גנזים**: ק-84873.

²³⁸ 2.11.1941. "בתנועת ההתנדבות: חברי אגודת הסופרים מתגייסים", **דבר**: 4; בידיעה זו נזכרים גם הקצין טוביה אשכנזי, בנו רותנברג ואריה טבקאי.

²³⁹ ראו: רן יגיל ועמוס אדלהייט, 2002. שם: 7; חיים נגיד, תשל"ד. "איש הבינים: קווים לביוגרפיה של נח שטרן", בתוך: נח שטרן, תשל"ד. **בין ערפלים: שירים, תרגומים, רשימות**, הוצאת אגודת הסופרים העברים, מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת: 16; זאב גריס, 2009. "נשק רוחני-ספרותי: 'בסער': מאסף לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל", **עת-מול**, 205: 23.

²⁴⁰ אברהם ברוידס, תשל"ד. אחרית דבר, **בין ערפלים: שירים, תרגומים, רשימות**, הוצאת אגודת הסופרים העברים, מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת: 333.

²⁴¹ חיים נגיד, תשל"ד. שם: 16.

²⁴² אמיר גלבע, 2007. **הנה ימים באים: שירים 1942–1946**, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב.

²⁴³ ראו: 12.1.1945. "ספרים חדשים", **דבר**: 4.

(1942) בעריכת גבריאל טלפיר²⁴⁴ השתתפו הסופרים "במדים" אמיר גלבע, דב חומסקי, שלמה שפאן, צבי ברמאיר ואברהם בירמן;²⁴⁵ באנתולוגיות של אגודת הסופרים 'בסער' (1943) ו'דברי סופרים' (1944) נדפסו שירים מאת חומסקי ושטרן; בשנתון "דבר" יתו שין דלת' (פברואר 1945) נדפסו שלושה משירי "אי-שם" של דב חומסקי. נוסף על כך, באנתולוגיה 'בליל זה: ילקוט משירי הזמן' (1945), נדפסו השירים "שדה-קרב" לדב חומסקי ו"שיר-לכת" לנח שטרן. בפרסום שיריהם של המשוררים מן החזית היה הן משום ביטוי לסקרנות והצמא לשמוע קולות מ"אי-שם" והן משום הכרת תודה והפגנה של כבוד לאותם משוררים על נכונותם להקריב למען החברה.

עיתון 'דבר' התבלט ביחסו אל הסופרים במדים. במוספו הספרותי פורסמו שירים ומאמרים מאת סופרים שהיו בחזיתות השונות. במהדורת הצהריים של 'דבר' פורסם לעתים קרובות עמוד תחת הכותרת: "מן המערכה: מחיי החייל והחיילת העברים". במדור זה הופיעו מאמרים מאת חיילים. כמו כן, פורסמו רשימות מאת חיילים מתוך עיתוני החיילים – 'יומן יעל', 'החייל העברי' ורשימות מטורו הקבוע של משה מוסנזון. החל באוקטובר 1943 התפרסם ב"עמוד לענייני ספרות ואמנות" של מהדורת הצהריים טור מאת צבי ברמאיר. שלושה מהעורכים של כתבי-העת הספרותיים המרכזיים של התקופה – גבריאל טלפיר, עורך 'גזית', אברהם שלונסקי, עורך המדור הספרותי של 'הארץ' (עד 1943) ואחר-כך עורך המוסף ב'משמר' (מאז 1943) ויצחק למדן, עורך 'גליונות' – עודדו את המשוררים הללו לשלוח את כתביהם לפרסום בבמותיהם. ואמנם, הסופרים עמדו בקשר רציף עם העורכים. יצחק למדן אף פרסם לעתים מדור שכותרתו "הרהורים במשמר" מאת שלמה מאיר וכן טורים פרי עטו של נח פסח. דב חומסקי עמד בקשר רציף עם יצחק למדן, עורך 'גליונות' וכן פרסם שירים רבים ב'גזית' בעריכת גבריאל טלפיר. אמיר גלבע פרסם בעיקר ב'גזית' ובמשמר' ובנימין גלאי פרסם משיריו ב'משמר'.

אמיר גלבע ובנימין גלאי השתייכו שניהם לחבורת "ילקוט הרעים", החבורה שסימנה תקופה חדשה בתולדות הספרות העברית. ארבעה קבצים של כתבי-העת 'ילקוט הרעים' ראו אור בין אפריל 1943 למאי 1946,²⁴⁶ כאשר רק החוברת הראשונה יצאה לאור בעצם ימי המלחמה. חוברת זו יצאה ללא ציון תאריך בהוצאת "ארח" בתל-אביב. בחוברת זו 30 עמודים, ונדפסו בה שירים בלבד. המשתתפים בחוברת זו היו: משה הרפז, שלמה טנאי, עוזר רבין, אמיר גלבע ובנימין גלאי. אמיר גלבע פרסם בחוברת זו את "שירים בודדים", ובנימין גלאי פרסם את השיר "פולקה".²⁴⁷

החוויות ושותפות הגורל בין המשוררים הללו הובילה ליצירת תשתית שירית משותפת. הנושאים שעלו בשירתם היו רבים ומגוונים, ובהם: המוות, תחושת השליחות והשואה. משה שרתוק טען בכינוס הסופרים ביולי 1942 שהיווצרותה של ספרות חיילים עברית היא הכרחית:

²⁴⁴ גבריאל טלפיר, עורך 'גזית', עמד בקשר רציף עם הסופרים הצעירים שהתגייסו לצבא הבריטי, ועודד אותם לשלוח מכתביהם לפרסום בממתו. מדיניות זו חלה גם במאסף זה, שיצא בהוצאת "גזית".

²⁴⁵ במכתב של אברהם בירמן, שהיה אותה עת בחזית (6.10.1942), אל גבריאל טלפיר, כתב: "אודה לו [לדב שטוק] מאד, אם, במקרה שלא הופיע עדין מאסף-הסופרים 'אסיף', ישתדל להכניס משהו משלי, אל נא יתן לי להרגיש את עצמי כאן מחוץ לזרם הספרות."; אברהם בירמן, 6.10.1942. מכתב אל גבריאל טלפיר, גנזים, 392: 3604/9.

²⁴⁶ תאריכי הופעת החוברות: 13.4.1943, 3.8.1945, 12.12.1945 ו-31.5.1946; ראו: ראובן קריץ, 1978. **הסיפור של דור המאבק לעצמאות**, הוצאת פורה: 63, וכן: נורית גוברין, 2002. "ילקוט הרעים" – מציאות של המשך ומיתוס של התחלה", **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך ב', הוצאת גוונים: 109.

²⁴⁷ על שירים אלה ראו להלן.

"עלית הנשמה בשעת מעשי-גבורה או במסבת ליל שבת אי-שם במחנה או עריכת ה'סדר' אי-שם בחולות מדבר מצרים, במרחק מאות מילים מאיזה ישוב יהודי – כל זה מחכה עוד לעט נאמן של הסופר ברוך-הכשרון".²⁴⁸

אחד המאפיינים הבולטים לעין הוא השוני ב"תפאורה" הניצבת ברקע השירים. משוררים אלה נהגו לחתום בשולי השיר את מיקומם בעת שחיברו את השיר, וכך ניתן לגלות היכן שירת כל אחד מהם. בשיריו של בנימין גלאי, למשל, מופיעים המקומות: קהיר, מאלא-קלא (סודן), חרטום; אצל גלבע: חולות ג'ניפה, אל-דאבה (סולום), קפוצו, אג'דב'נה, בנג'זי, טריפולי, אל-עג'ילה, בר'צה-ד'ר'נה, מלטה, פירנצה, נסטו (איטליה), אג'קונה, רומא, קסינו, ומר'צנו. לצד שמות המקומות הקונקרטיים, ישנם לעתים תכופות ציונים ערטילאיים של מקומות: "במדבר", "במדבר המערבי", או "אי-שם", מונח שמשמעו "קביעת האלמוניות של מקום חנייה אשר לחיילים בימי המלחמה".²⁴⁹ כפועל יוצא מן השירות במקומות מרוחקים, שירתם עוסקת במפגש עם המרחבים הזרים והתרבויות הזרות. המשוררים מצאו עצמם מהופנטים מן התרבויות בהן נתקלו. בשירי דב חומסקי בולטת ההתפעמות מן המדבר, בעיקר בשירי המדור "במדבר" בספרו 'אי-שם' ובספרו המוקדש למדבר – 'משירי המדבר'.²⁵⁰ בשירי בנימין גלאי ניכרת היקסמות מהתרבות הפרימיטיבית והאקזוטית, למשל השיר "הפולקה" המתאר ערב של בילוי והוללות: "נָשִׁים פּוֹת הָיוּ אֶז בְּקָהִיר!...", "הַיֵּינן הַלְבָן, הַחֹלִיגִינִים, / הַפִּסְטָה, הַנְּשִׁים-הַרוֹעֲדוֹת – / כָּף, כָּף, / שְׂכָחְנוּ אֵי-מֵאֵין בְּאֵנוּ, / וְאֵן הָיוּ פְּנִינוּ מוֹעֲדוֹת..."²⁵¹

המוות, באופן טבעי, הוא נושא מרכזי בשירת החיילים. המוות היכה בפתאומיות בחברים לפלוגה, שיצאו למשימות שמהן לא שבו. שירי המשוררים מן החזית מעידים על תחושת הסכנה האורבת למשוררים ולחבריהם. שיר מאת אמיר גלבע שנכתב במדבר המערבי בשנת 1942 מתאר את הפגישה עם המוות לאחר מות חברו ליחידה: "אֶתְמוֹל נִהְרַג פֶּה חֶבֶר. / וְהַיּוֹם עוֹד לֹא תִבְכְּהָ לּוֹ חוֹזְתוֹ מִרְחוֹק. / הִנֵּה הוּא מוֹטֵל לְפָנַי / צָעִיר / בְּקַפְאֹנּוֹ עוֹד עֵר / וְלָבוֹשׁ כַּחֵק".²⁵² נושא זה עלה גם בשירתו של אשר זליג פוסק, שפרסם בנובמבר 1944 את השיר "קדיש": "יֵצֵא חֶבֶר תְּמִים אֶל שְׂדֵה הַקָּרֵב / הַלֵּךְ לֹא שָׁב [...] הַרְחֵק בְּאַרְץ-נֶכֶר, בְּהַ יָאוֹר – / חוֹלוֹת מְדַבֵּר. / בְּאֵל חוֹלוֹת, תְּמִים וְכֹה-טָהוֹר – / אֵי-שָׁם נִקְבְּר".²⁵³ גם בנימין גלאי התייחס בשיריו למות החברים ליחידה: "לֹא הַמְתִּים הַיּוֹם יְהַלְלוּךָ יְהוָה. / אֶתְדֹ-אֶתְדֹ מְדַקְרִים יְזוּבוּ. / וְאֵם אַחַת הִיא עוֹד, אֵם פְּכָה וְאֵם כָּף, / הֵן הַמָּה הַהוֹלְכִים שְׁלֹא יְשׁוּבוּ. // הֵן שָׁמָּם עוֹד יִכְסֶה בַחֲשָׁךְ, יְהוָה-אֱלֹהֵי. / אֶתְדֹ-אֶתְדֹ הֵלְכוּ וְלֹא הִגִּיעוּ. / חֲזוּר אֶל הַעֲפָר הַנֶּעַר הַהָרוּג".²⁵⁴ בשיר "צואה לרעי" של בנימין גלאי ניכרת האקראיות והפתאומיות של המוות ("כְּחֶתֶף, כְּשׂוֹאָה, / הוּא רָד עַל כָּל בְּשָׂר"), שהובילה את גלאי לכתוב שיר-צוואה זה. השיר מתאר

²⁴⁸ מ. שרתוק, אב-אלול תשי"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 387.

²⁴⁹ פינחס נדר [בחתומת: א. פלס], יולי-אוגוסט 1945. "אהלים", גזית, כרך ז', חוברת י"א-י"ב (פ"ג-פ"ד): 57-58.

²⁵⁰ ראו: דב חומסקי, 1944. "במדבר" [מדור], אי-שם: שירים, הוצאת אחיאסף: 58-74; דב חומסקי, תשי"ז. משירי המדבר (1942-1944), הוצאת אחיאסף.

²⁵¹ בנימין גלאי, 1946. "הפולקה", עם הרוח: שירים, הוצאת מחברות לספרות: 10-11.

²⁵² אמיר גלבע, 2007. שם: 66.

²⁵³ אשר פוסק, 8.11.1944. "קדיש", הגלגל, כרך ב', גיליון 9: 16.

²⁵⁴ בנימין גלאי, 1946. "על ההולכים שלא ישובו", שם: 16.

לחברו בפרוטרוט מה עליו לעשות בבוא עתו "לִילֶךְ אֶל הַכְּלָבִים".²⁵⁵ בשיר "התמול גואה" של דב חומסקי ניכר גם כן הפחד מפני המוות במלחמה: "הַפְּדוּרִים טָסִים הַרְחֵק וְהַפְּצִצוֹת לְמִטָּה. / לְבִי, לְבִי, הַגֵּד נָא לִי – אִם חַי אַתָּה אוּ מֵת?"²⁵⁶

מוטיב נוסף הבולט אצל משוררים אלה הוא תחושת השליחות. בנימין גלאי כתב בשירו "עם הרוח" החתום "קהיר": "טְהוּר-עֵינַיִם, רָם. — אֶל אֲלֵהִים, / אֶן שְׁלַחְתָּנִי – אֶן אֲנִי שְׁלוּחַ?".²⁵⁷ אשר זליג פוסק כתב אל הוריו בשיר "בלכתני" על התחושה הפטרוטית שמילאה אותו לפני לכתו לצבא: "אָמָא, אֶל-תְּבַכֵּי, כִּי הִלַכְתִּי! / אִם עֲבָרְיָה לֹא בּוֹכָה", "קְרָאָה לְבַנְכֶם הַמְכוֹרָה / וַיִּקָּם וַיֵּצֵא אֶל הַקָּרֵב."²⁵⁸

לצד תיאור תחושותיהם וחוויותיהם של המשוררים מן החזית, בולטת בשיריהם הנוכחות של נושא השואה.²⁵⁹ בסוף 1942, לאחר שפגש בפליטי השואה, החל אמיר גלבע להבין שהולך ופחות הסיכוי שבני משפחתו עדיין בחיים. השיר "גן נעול בוער" מאת אמיר גלבע ראה אור ב"ילקוט הרעים" והוא חתום: "בחיל", בשדה, ערב חג-החירות תש"ה.²⁶⁰ השיר מתאר ביקור של הדובר בעיירתו, במהלכו הוא מתוודע להרס הרב המיוצג בידי העצים הבוערים: "עַד הָאֲדָמִים הַמְרָאָה אֶת בְּקָרִי מוּל עֵיר הָאֲדָם-הַצּוֹנֵחַ / בְּגִלְשִׁים חַמִּים לֹא-מִכָּאֵן שֶׁדָּמוֹ לְמֵאֲרָה נּוֹקְמֵת. / וּבְקָר עֵירִי אֶל יוֹם בְּפָרְעִיו עוֹלָה וּפּוֹרֵחַ / וְעֵירִי בְּיָגוֹן וּבְחִיל אֶת עֶשֶׂן הַשְּׂרָפָה נוֹשְׁמֵת."

אף המשורר דב חומסקי כתב שירים רבים מאוד על השואה בזמן התרחשותה. החלוקה של שבין שירי המלחמה ובין שירי השואה עולה בבירור מאופן העריכה של ספרו שיצא לקראת תום המלחמה – 'אי שם: שירים' (1945). המדור "ברתמה" בספר זה מכיל 14 שירים שנושאים השואה.²⁶¹ מספר שירים עוסקים במוותם של בני משפחתו בשואה ובדחף הנקם הבוער בו.²⁶² שיר קצרצר בן 22 מלים מבטא את תחושת שליחותו כחייל השואף להגן על אחיו היהודים. השיר מביע גם את תחושת האחוה של החייל עם אחיו בגולה. להלן השיר במלואו: "מִי יִתְּנֵנִי כְּכֹל דְרָכֵי / מְלוֹךְ אֲחִי. / בְּזָה רוֹכֵי לְסֹף בְּעֵדִים / מְקֻלוֹן וּמְדָם – / לֹא בְּצוּם וְלֹא בְּסָגוּף, / אַחַת הִיא הַנְּפֶשׁ וְאֶחָד הוּא הַגּוּף."²⁶³ "שיר ערש" היא כותרת אירונית לשיר שבו האב מספר לילדו על השואה ומנסה לזעזעו במטרה שלא ינום ולא ישקוט. השיר נפתח במילים: "אֵל הָס, יְלָדִי, אֵל הָס". האב קורא לו להריח את האדמה החרוכה ולהקשיב להלמות בעת ש"אֲחִיךָ מוֹכְלִים לְמוֹת / בְּמִרְחָק". האב מספר לילדו שהימים אינם ימי השלווה כתמול שלשום. הוא קורא לילדו לשאוב מראות בְּעֵתָה של

²⁵⁵ בנימין גלאי, 1946. "צואה לרעי", שם: 28.

²⁵⁶ דב חומסקי, 1944. [התמול גואה], **אי שם: שירים**, הוצאת אחיאסף: 20.

²⁵⁷ בנימין גלאי, 1946. "עם הרוח", שם: 3.

²⁵⁸ אשר זליג פוסק, תש"ג. "בלכתני", **עלי-יגון (שירים)**, הוצאת ידידים: 3.

²⁵⁹ על שירת אמיר גלבע ודב חומסקי על בני משפחותיהם ראו בהרחבה בסעיף 1.3: מבשרם מרחוק: האבל של הסופרים העברים בארץ-ישראל על אובדן בני משפחותיהם.

²⁶⁰ אמיר גלבע, קיץ תש"ה. "צרור שירים" (מתוך "חיי עולם"): "שירי", "שמש בהרים", "אביב" ו"גן נעול בוער", **ילקוט הרעים: לספרות חדישה**, הוצאת "הרעים": 53–56.

²⁶¹ שלושת המדורים "בפתח", "מלילות במשמר" ו"ארחות" מתרכזים בשירות הצבאי. בנוסף, המדור "מדבר" מכיל, בעקבות השירות הצבאי בחולות המדבר של צפון אפריקה, שירי התפעמות מכוחו הקמאי של המדבר.

²⁶² שירים אלה נדונים במסגרת הסעיף "מבשרם מרחוק".

²⁶³ דב חומסקי, 1944. [מִי יִתְּנֵנִי], **אי-שם: שירים**, הוצאת אחיאסף: 42.

"גְּלָגְלוֹת עֲרוּפוֹת / לְאִין חֶטָּא." ולשמוע את הזעקות והיללות. השיר מסתיים בהעברת ציווי זיכרון השואה מדור לדור: "זְדוֹן מְפָל עֶבֶר נְשָׁקָה, / רְוֵה חֲרוֹן שְׁלוֹמִים עַד מְעַמְקוֹ / וְזָכַר..."²⁶⁴

השיר החותם את ספרו של אשר זליג פוסק, 'נוגות', הוא השיר "בגסס היום". הדובר מתאר את אוירת הנכאים בימי השואה: "הַחִיל עוֹלָה מְפָל רְצַפַת מְדַרְכָּת, / הַמּוֹן נִבְעַת צוֹעַד פְּבִלְוִיָּה, / הַלְבָּנָה אֶת-חֲרוֹנָה נוֹסְכָת, / הַלֵּב חָרַד – פִּי תִתְחַלֵּל שׁוֹאָה."²⁶⁵

אחת החוויות שעיצבו את שירתם היא **חויית המפגש עם הניצולים**. שירו של צבי ברמאיר, "לך, לך מי יסלח"²⁶⁶ התפרסם מעל דפי מהדורת הצהריים של עיתון 'דבר' בפברואר 1944. השיר מתאר את מפגשו של החייל עם יהודי בנגזי, ניצולי מחנה הריכוז היהודי גייזדו, מחנה שפעל בעת שלטון מוסוליני. מעניין לציין, ש"הסופרים במדים" היו בין הסופרים הראשונים שהתייחסו לשואת יהודי צפון אפריקה, וזאת בשל הסיבה הפשוטה שהם היו עדים במו עיניהם לחורבן הקהילות היהודיות בעת שירותם הצבאי באותם אזורים. המשורר נוכח, בעת הליכתו בעיר, בחורבן העמוק של יהדות בנגזי ובטראומה העזה שעוד רודפת את הניצולים סביב מחנה הריכוז שכבר פסק מלפעול בינואר 1943, לאחר כיבושו בידי הבריטים. הוא כותב כיצד, "בְּפֶתַח בַּיִת פְּצוּעַ נִצְבַת אַחַת / מִן הַיִשְׂרָאֵלִיּוֹת, גְּדוֹלַת תּוֹגָה וְעֵין, / שְׂפָלָה עֵין / שְׂפָלָה דְמַעַ / וּמְדַמְיָעָה וּבּוֹכִיָּה פֶּךָ / וּמְקַטְרָגָת: 'צִ'דוּ, גִ'דוּ!'. נערה מפוחדת ממלמלת: "שְׁהִינּוּ בְּגִ'דוּ, הִיָּה הַמְּנוֹת / מְמוֹתָת בְּנוּ מָאָד!". מעל לעיר מרחפת רוחו של מוסוליני בדמות תמונותיו. השיר מסתיים באמירה מתריסה כלפיו: "מִי יִסְלַח אֶת אֶפְסֵ-הַמְּחָר / בְּבִכֵי הַנְּעֻרוֹת? וְהַטֵּף לְאֵן יוֹבֵל? / מוֹל פְּרָצוּפֶךָ, הָאֲבִיר, נִצָּב אָנִי / וּפִי יִתִּיז פֶּךָ לְעַמְתֶּךָ: / מִן גֵּל!".

אף המשורר נח שטרן תיאר את מפגש החיילים עם הניצולים בשיר "קבר בקסינו": "מְטַעֲי-הַמְּנוֹת הַדְּמִיוֹנִיִּים בֵּין בְּבוֹאוֹת-תְּמוֹנוֹת / וּמְגֵן-דָּוִד – נִצָּב בְּשְׂפוּלֵי שְׂדֵה – / לֹא עָתָה יִבְכּוּם תִּילִים נִקְשִׁים בְּרַפְכָת עוֹבְרַת בִּיעָף, / אֵף לֹא פְּלִיטִים הַנוֹשָׂאִים הַחֲרָבֵן בְּעֵינֵים."²⁶⁷

הביקורת הספרותית סימנה את עלייתה של תופעת "שירת החיילים" בספרות העברית וקידמה אותה בברכה. כך, למשל, בעקבות הופעת ספר שיריו של דב חומסקי, 'אי-שם', כתב פינחס לנדר על שירים אלה: "נארגת מסכת אינדיבידואלית עדינה במעמקים, שאין ההמוניות שבחוייה מטשטשתה. שירי אהבה ומות אין כמלחמה היודעת להעלותם, לחשפם מבעד לסגין נכך במקור – ר. ו. ס. הגם החיילי, מבעד למדי החאקי הדעים, אחידי הצבע."²⁶⁸ חיים תורן כתב על שירי חומסקי, שעצם הנושא של שירתו – תיאור אורח חיים מיוחד זה על נפו והווייתו, "יש בהם משום חידוש. [...] ואולם מתחת למעטה של רגשי נקם וזעם, של עלבון צורב ושנאה יוקדת, שאינה יודעת גבול, לאותו עם וואנדאלי, שהביא לעולם מלחמה ארורה זו, אין המשורר יכול לעקור

²⁶⁴ דב חומסקי, 1944. "שיר ערש", **אי-שם: שירים**, הוצאת אחיאסף: 38.

²⁶⁵ אשר זליג פוסק, אב תש"ד. "בגסס היום", **נוגות: שירים**, הוצאת ידידים: 40.

²⁶⁶ צבי ברמאיר, 1944. 11.2. "לך, לך מי יסלח", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

²⁶⁷ נח שטרן, 1945. 4.5. "קבר בקסינו", **הד ירושלים**, שנה ו', גיליון 30: 1.

²⁶⁸ פינחס לנדר [בחתמת: א. פלס], יולי-אוגוסט 1945. "אהאליים", **גזית**, כרך ז', חוברת י"א-י"ב (פ"ג-פ"ד): 57-58.

מלבו את ההרגשה האנושית, הזכה והטבעית כל-כך [...] אלומת שירים זו מכילה רחשי-לב אנושיים טהורים של משורר עברי צעיר על אימי המלחמה ובלהותיה.²⁶⁹

4.3.3. סיפורת החיילים

הסיפורת של אריה טבקאי ויגאל קמחי עסקה בשירות בצבא הבריטי ובהווי החיילים. אריה טבקאי²⁷⁰ עלה לארץ-ישראל בשנת 1935, בהיותו בן 31, והתיישב בקיבוץ גבעת השלושה. ב-1942 יצא לאור ספר סיפוריו הראשון, 'בית וים'. טבקאי התגייס בקיץ 1941,²⁷¹ שירת כנהג²⁷² והיה עורך הבטאון 'החייל העברי' במהלך שנתו הראשונה, החל בשלהי ספטמבר 1941. הסיפורים שכתב אריה טבקאי בימי שירותו בצבא הבריטי כונסו בספרו 'חיים מלאים' (1953). במרכז רבים מסיפורי טבקאי ניצבים יסודות אוטוביוגרפיים כאשר הדמות המרכזית היא של מתנדב מבוגר המשרת ביחידת נהגים. הסיפור "ראשית" פרי עטו ראה אור באנתולוגיה 'בכור: מאסף בן-זמנו'²⁷³ בעריכת ברל כצנלסון (יוני 1941).²⁷⁴ הסיפור מוקדש כולו לנושא ההתגייסות. גיבור הסיפור, חולתי, החליט להתנדב לצבא הבריטי בגיל מבוגר מתוך מאבק פנימי ומאבק עם חבריו בקיבוץ. בהתגייסותו הוא ביקש להשלים מה שלא הצליח בצעירותו. בלבו נחרת "חרון אי-אונים ועלבון" מהימים בהם רצה להתנדב לגדוד הראשון אך נמצא צעיר מדי. המניע השני להתגייסותו הוא "חבל ארץ זה המשתרע מנגד, ארץ רחבת ידים, ישרה, רוויה מים רבים, [...] יש דבר-מה העומד למעלה מכל זה, קשה יותר, גורלי יותר, המקנה את הבעלות המוחלטת על כל אדמות הארץ, ואת זה קונים במערכה."²⁷⁵ הסיפור מספר על קשייו של חולתי להתאים עצמו לדרישות הקפדניות של הסמל. לקראת סיום הסיפור, חולתי מתפלל וכל חבריו היהודים מתכנסים סביבו ואומרים: "אחינו אתה – והרגישו שדבר היותם גם הם במקום הזה, ביחידת אימון יהודית, בראשיתו של גדוד יהודי – לא רק מקרה בלבד." הסיפור "חיים מלאים" עוסק אף הוא בחייל מבוגר, תבורי, הנחוש להגיע לחזית המלחמה ולהילחם בעצמו, אולם אין הוא מקבל את האישור הרפואי להילחם. הוא נותר מאחור, במחנה הצבאי, בעוד שחבריו ליחידה יוצאים אל החזית.²⁷⁶ הסיפור "מכתבים

²⁶⁹ חיים תורן, 12.4.1945. "משולחן הספרים: 'אי-שם'", **הגלגל**, כרך ב', גיליון 29: 14.
²⁷⁰ **אריה טבקאי** (קודם: טבקנהדלר) (1904–1982): נולד בטריסק, ווהלין. קיבל חינוך מסורתי וכללי. ראשית פרסומו בכתב-העת **קולות** בווארשה (1923). ב-1928 יצא לברזיל ולאחר כשנה חזר לפולין. עלה ב-1935, ומ-1938 החל לפרסם מסיפוריו במוסף הספרותי של עיתון **דבר** ובבמות ספרותיות נוספות.

²⁷¹ 2.11.1941. "בתנועת ההתנדבות: חברי אגודת הסופרים מתגייסים", **דבר**: 4.
²⁷² ש. ה. ברגמן, 25.9.1942. "שנה ליחייל העברי", **דבר**: 4.

²⁷³ באנתולוגיה 313 עמודים, ובהם 30 פריטים שנחלקו כמעט שווה בשווה בין דברי הגות ודברי ספרות. המחצית הראשונה של המאסף הכילה 14 פריטים מתחום הפובליציסטיקה וההגות החברתית מאת הוגים מרכזיים בתנועת העבודה. 16 הפריטים האחרונים במאסף הם מתחום הספרות, ובהם גם רשימות פרי-עטם של סופרים ומשוררים מרכזיים. גולת הכותרת במאסף **בכור** היא סיפורו של ש"י עגנון "הרופא וגרושתו", שהתפרסם באנתולוגיה לאחר מאבק קשה בין ברל כצנלסון וגרשום שוקן, בעל הוצאת "שוקן". כצנלסון פנה אל עגנון כבר באוקטובר 1940 על-מנת להאיץ בו לשלוח את הסיפור, אך נאלץ להיאבק בגרשום שוקן, בעלי הוצאת "שוקן", והריץ אליו מכתבים על-מנת שייתן את רשותו לפרסום הסיפור. על פרשה זו ראו: אניטה שפירא, 1980. שם: 648–649; דן לאור, 1998. **חיי עגנון**, הוצאת שוקן: 333–338; ש"י עגנון, 2002. **מסוד חכמים: מכתבים 1909–1970**, הוצאת שוקן: 186–191.

בנוסף, נדפסו שירים מאת ש. שלום, י. רבינוב ומ. ז. וולפובסקי; סיפורים מאת חיים הזז [בחתומת: זכריה אוזלן] ורשימות מאת רחל כצנלסון, אברהם קריב וברכה חבס.

מודעה על הופעת הקובץ הופיעה ב**דבר** בתאריך 13.6.1941.

²⁷⁴ א. טבקאי, 1941. "ראשית", בתוך: ברל כצנלסון (עורך), **בכור: מאסף בן-זמנו**, חוג אבנים: 244–249.

²⁷⁵ הפרסום הראשון של סיפור זה: א. טבקאי, אב-אלול תש"ג. "חיים מלאים", **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת ג' (פ"ז): 115–122; חזר ונדפס בספרו: 1953. **חיים מלאים: סיפורים**, הוצאת אגודת הסופרים ליד דבר: 63–75.

מאמצע הדרך במדבר" מורכב מסדרה של ארבעה מכתבים שכותב חייל שנתקע עם רכבו במדבר וממתין לחילוץ.²⁷⁷ הסיפור "צבר" מספר על יחידת הנהגים הארצישראלית. הסיפור נפתח בקליטת חיילים חדשים ביחידה. הרב-סרן שואל כל חייל חדש לסיבת התגייסותו: "כדי להכות את היטלר – כזו היתה תשובתם של רוב החיילים".²⁷⁸ הסיפור מתמקד בדמותו של עמרם, נער יהודי בן 16, ובהתאקלמותו בחיי הצבא. הסיפור "הסמל שמואלי רוכב על חמור" מספר על חייל ארצישראלי המגיע לחופשה לבקר את אשתו ובנו הקטן.²⁷⁹

באפריל 1945 התפרסם פרולוג למחזה פרי עטו של טבקאי בכתב-העת 'גליונות'. קטע זה מתאר את שיחתם של שמונה חיילים יהודים בצבא הבריטי לעת ליל במדבר לוב. הם יושבים בבקתה הבנויה בתוך האדמה ששימשה את הגרמנים בזמן ההפצצות. הבקתה מוארת על-ידי נרות ממחסניהם של הגרמנים. החיילים משוחחים על החוסר בקשר המכתבים עם בני משפחותיהם שנשארו "שם". חייל אחד אומר לפתע שהמערה מלאה נשמות. אחד הסמלים פוקד לכבות את הנר לקראת השינה ואז אהר'לה, החייל היחיד המזוהה בשמו, קורא: "לא! לא! לא לכבות את הנר". הוא חוסה בגופו על הנר ואומר: "אני רואה אותם! אני רואה אותם! את אבא, את אמא, את דבורה, את הסב הזקן. הה, תנו לי להביט לתוך פניהם".²⁸⁰ סיפורים אלה וכן סיפורים נוספים פרי עטו של טבקאי מתארים את הווי החיילים היהודים בצבא הבריטי ואת הקשיים המלווים את שירותם הצבאי ומאירים את מניעי ההתגייסות שלהם.

יגאל קמחי שימש כמתרגם בכיר במזכירות הראשית של ממשלת המנדט הבריטי בין השנים 1936–1942. בשנת 1942 התגייס לצבא הבריטי ושירת בחיל האוויר במזרח התיכון ובאיטליה. הוא החל לפרסם סיפורים קצרים בשנות השלושים, וב-1944 פרסם את אסופת הסיפורים 'אהלים: סיפורים מאי-שם' בספריית "דרור" של הוצאת "מסדה". בפתח הספר מופיעה הקדמה מאת ההוצאה. ההקדמה מאפיין את שמונת סיפורי הספר כסיפורים "מן ה'אוהל'", הקשורים כולם בארץ ובאהבת הארץ. אף סיפוריו של יגאל קמחי מושתתים על יסודות אוטוביוגרפיים. הסיפור "גיוני" מספר על החייל האנגלי גיוני, שהוא נוצרי אדוק. המספר הוא הארצישראלי הראשון שהגיע ליחידה זו בחיל התעופה של הצבא הבריטי.²⁸¹ החייל גיוני מגיע לחופשת החלמה בארץ-ישראל לאחר שנפצע, והוא מתאהב בארץ ושוקע בחלומות משיחיים על הקמת כנסייה בנהלל, שאליה ינהרו יהודים ונוצרים כאחד. כאשר הוא חוזר לבסוף ליחידתו, ניכר עליו שנטרפה דעתו. לבסוף, הוא משוחרר מן הצבא וחוזר לביתו באנגליה, אך מבטיח למספר שעוד ישוב לארץ-ישראל ויגשים את חלומו. "סיפור שלא סופר" עוסק בהווי החיילים ובסיפורי הרכילות שהם מספרים בשעות של מנוחה וחוסר מעש. "עם הרוח"²⁸² הוא סיפור על חיילת-נהגת מארץ-ישראל, ודרכו מאיר הסופר את עולמן של הנשים העבריות המגויסות המבצעות

²⁷⁷ הפרסום הראשון של סיפור זה: א. טבקאי, אדר-ניסן תש"ב. "מכתבים מאמצע הדרך במדבר", גליונות, כרך י"ג, חוברת ב' (עז): 79–81; חזר ונדפס בספרו: 1953. **חיים מלאים: סיפורים**, הוצאת אגודת הסופרים ליד דביר: 76–81.

²⁷⁸ אריה טבקאי, 1953. "צבר", **חיים מלאים: סיפורים**, הוצאת אגודת הסופרים ליד דביר: 99.

²⁷⁹ אריה טבקאי, 1944. 16.6. "סרג'נט שמואלי רוכב על חמור", **דבר**: 3; חזר ונדפס תחת הכותרת "הסמל שמואלי רוכב על חמור" בספרו: 1953. **חיים מלאים: סיפורים**, הוצאת אגודת הסופרים ליד דביר: 177–187.

²⁸⁰ אריה טבקאי, אדר-ניסן תש"ה. "לתוך פניהם (פרולוג למחזה)", **גליונות**, כרך י"ז, חוברת ד' (ק'): 166–168.

²⁸¹ נתון זה בסיפור הוא אוטוביוגרפי לפחות בחלקו, שהרי כזכור, יגאל קמחי עצמו שירת בחייל האוויר של הצבא הבריטי.

²⁸² הסיפור נדפס לראשונה: יגאל קמחי, ניסן תש"ג. "עם הרוח", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"ב (פד): 285–290.

שירות צבאי תובעני במדבר המערבי. שני הסיפורים הבאים עוסקים בנושא השואה: "מוטיל פארטיזאן" מספר את קורותיו של פרטיזן יהודי; ו"השי" מספר את סיפורו הטראגי של ניצול שואה המתנדב לצבא הבריטי.²⁸³ "רודריק" הוא סיפור על צעיר יהודי מצרי ממוצא איטלקי החדור להט ציוני ומחליט להתגייס ליחידה עברית בצבא הבריטי. הסיפור "מלכת שבא"²⁸⁴ נסוב סביב דמותה של הצעירה היפה יונה שֶׁבַח המשמשת אחות בבית-חולים צבאי. הסיפור "המחרוזת" מגולל את סיפור ימי חופשתו של חייל עברי במצרים, בדרכו לארץ-ישראל. שלל הסיפורים הללו מציינים קווים למציאות של החיילים הארצישראלים שהתנדבו לצבא הבריטי ואשר שירתו בחזית המדבר המערבי. קמחי בוחר דמויות מגוונות – נשים וגברים, יהודים בני מוצא שונה – ודרכן טווה קווים להווי החיילים היהודים בצבא הבריטי.

עמנואל בן-גריון כתב על אסופת סיפורים זו: "הנושאים לקוחים מתוך אותה המציאות החדשה, אשר ילידי-הארץ גילו אותה על אדמת נכר ובעקבות המלחמה ונסבות מיוחדות לאיש-צבא יהודי בזמנים האלה". עם זאת, בן-גריון ביקר את הרמה האמנותית של סיפוריו של יגאל קמחי.²⁸⁵ מבקר נוסף ביקר אף הוא את סגנונם הספרותי של סיפוריו של יגאל קמחי. גם בביקורת זו הושם הדגש על התוכן הלכותי מחיי החיילים, שיש בו עניין רב: "החומר בסיפוריו עולה על עיצובו. סיפוריו מ'אי-שם' טבועים בחותם הארצי-יהודי הצבאי עצמם."²⁸⁶

משה מוסנזון וחיים שורר ליקטו את כתביהם ופרסמו אותם בספרים שיצאו לאור בזמן שירותם הצבאי ולאחר שחרורם. הספר 'החיל תשע אחת שבע שנים'²⁸⁷ מאת חיים שורר הוא אסופה של רשימות יומן פרי עטו. הספר ראה אור בהוצאת המשמרת הצעירה של מפלגת פועלי ארץ-ישראל בשנת תש"ו. שני ספרים מאת משה מוסנזון ראו אור כבר בשנת תש"ד. ספר אחד הוא 'מכתבים מן המדבר' שנערך בידי משה ברסלבסקי. ספר זה ראה אור בהוצאת הקיבוץ המאוחד בשלהי שנת 1943;²⁸⁸ והשני הוא הספר 'רשימות חייל עברי' המכנס 39 מרשימותיו שהופיעו בבטאון 'החייל העברי' בין השנים 1941–1943. הספר יצא לאור בינואר 1944²⁸⁹ בסדרת "מן המוקד" של הוצאת "עם עובד".²⁹⁰ לגבי משה מוסנזון כתב עמנואל בן-גריון: "בשולי הפרוזה הספורית התפתח בשנים האחרונות סוג ספרותי מיוחד, יומני-עתיים; עדות-עצמם של בני הדור הזה שנתנסו בנסיונות ובפיהם להעיד על גודל ישראל ועל תעודת ישראל. [...] העלם הזה מילא שליחות גם בכתבו את הכתבים ואת המכתבים האלה, שבהם לא ביקש כי-אם לרשום את אשר הרגיש לבו של אחד מבני-

²⁸³ ראו בהרחבה על הסיפורים "מוטיל פארטיזאן" ו"השי" בסעיף 1.2.2.2: הסיפורת על חורבן יהדות אירופה.
²⁸⁴ הסיפור נדפס לראשונה: יגאל קמחי, טבת-שבט תש"ד. "מלכת שבא", גליונות, כרך ט"ז, חוברת ז' (ס"א): 30–32.

²⁸⁵ עמנואל בן-גריון, תש"ה. "הספרות היפה העברית בתש"ד", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר תשיעי: 318.

²⁸⁶ א. י., יולי-אוגוסט 1945. "אהלים", **גזית**, כרך ז', חוברת י"א-י"ב (פ"ג-פ"ד): 61.

²⁸⁷ 9172 היה מספר החייל של חיים שורר.

²⁸⁸ 3.3.1944. "ספרים חדשים", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

²⁸⁹ 21.1.1944. "ספרים חדשים", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

²⁹⁰ על ספריית "מן המוקד" ראו בהרחבה לעיל, בסעיף 2.1.1: ייסוד ספריית "מן המוקד" בהוצאת "עם עובד".

עמנו שנפגש בגורל הימים.²⁹¹ ברשימה נוספת בה התייחס בן-גוריון לספריו של מוסנזון כתב: "ספרות מיוחדת במינה וראי נאמן למציאותנו דו-הפרצופים, הנתונה מאז ומקדם בין פורענות לפדות, היא עדות עצמם של המתנדבים בעם. [...] על שלושה דברים עומד עולמו של אחינו זה: על אהבת האח אל אחיו, על אהבת החבר אל החבר, על אהבת בן-האדם אל כלל האדם."²⁹²

4.3.4 מעורבותם של הסופרים המגויסים בפעילות התרבותית במחנות

הצבא

ביחידות שאליהן הגיעו – תובלה, תותחנים, חיל רגלים ועוד – הסופרים במדים שימשו כסוכני תרבות עברית עבור החיילים היהודים. הם יצרו ספרות בעלת אופי מגוון: שירה, פרוזה, ספרי מכתבים וספרי זיכרונות; והיו מעורבים בהקמה של עיתונים עבריים עבור החיילים.²⁹³ הם יצרו מרכז ספרותי עצמאי, באמצעות יוזמה של הקמת כתבי-עת. העורכים של כתבי-העת הם עיתונאים וסופרים שהתגייסו. כתבי-העת מכילים דברי ספרות שנכתבים בעיקר על-ידי הסופרים-החיילים. בין השנים 1939 ל-1945 הוקמו עשרות כתבי-עת עבריים של יחידות שונות.²⁹⁴ שניים מהמרכזיים שבהם הם הדו-שבועון 'החייל העברי' והיומון 'לחייל': עלון-חדשות יומי לחיילים עבריים ביבשת אירופה. הגיליון הראשון של 'החייל העברי' של היחידה להובלה במצרים הופיע בערב ראש השנה תש"ב, 21 בספטמבר 1941.²⁹⁵ שבועון זה ראה אור במצרים ואחר כך בקירנאיקה שבלוב. עורכו הראשון של כתב-העת היה אריה טבקאי, ששירת כנהג באותה יחידה עם אמיר גלבע ואשר זליג פוסק.²⁹⁶ לכתב-עת זה הייתה חשיבות רבה בעיצוב המסגרת החברתית והתרבותית בפלוגות העבריות.²⁹⁷ בגיליון שראה אור בספטמבר 1941 נכתב כי כוונתו לבטא "את החיים הפנימיים של היחידה ואת הנעשה בכלל החיילים העבריים ואת מחשבותיהם". כיוון שהיו גם חיילים שאינם דוברי עברית, הוקצתה פינה בשפה האנגלית.²⁹⁸

²⁹¹ עמנואל בן-גוריון, תש"ה. "הספרות היפה העברית בתש"ד", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר תשיעי: 318. ראו רשימת ביקורת על **מכתבים מן המדבר**: עמנואל בן-גוריון, 21.4.1944. "זכרון בספר (סקירה חדשית)", **דבר**: 4.

²⁹² עמנואל בן-גוריון, תש"ה. "ספרות מלחמה בעברית", **תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 348–354.

²⁹³ הדיון הממצה בכתבי-העת שיצאו על-ידי יחידות המגויסים של בני היישוב בצבא הבריטי הוא נושא למחקר נפרד.

²⁹⁴ שמות כתבי-העת מעידים על הקשר ההדוק שלהם אל הווי החיילים: **יומן יעל**, **עין המדבר** (יעל, 5 W.T.), **בדרכים** (יעל, 11 W.T.), **פעמי הרכב** (יעל, 650 G.T.), **מסעות ומעשים** (462 G.T.), **ניב התותחן** (תותחני החוף), **בטאון התותחנים** (הסוללה ה-1 האנטי-אווירית), **במחנה** (גדוד ב' פלוגה 12), **בצעוד** (גדוד ג'), **שלוחות** (בקורת הנמלים בכוחות פרס ועיראק), **דקלים** (חיל הציוד וההספקה בבנגאזי), **חיל החרושת**, **במבחן** (גדוד א') וכן חוברות בודדות: **החיילת**, **הד המחנה**, **אהלינו**, **ניב החייל העברי**, **חיל הרגלים**, **שנה באי** ועוד.

ראו: עבר הדני, 1953. **עם במלחמתו: שלושים שנות מלחמתנו מגאליפולי עד החי"ל**, מהדורה שלישית, הוצאת יוסף שרברק: 368; [ללא שם מחבר], 1990. **הפלוגות העבריות להובלה במלחמת העולם ה-II**, כרך ב', הוצאת פ. קופל: 433.

²⁹⁵ שם.

²⁹⁶ אמיר גלבע, **הנה ימים באים: שירים 1942–1946**, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 135.

²⁹⁷ [ללא שם מחבר], 1990. **הפלוגות העבריות להובלה במלחמת העולם ה-II**, כרך ב', הוצאת פ. קופל: 433.

²⁹⁸ בתוך: עבר הדני, 1953. **עם במלחמתו: שלושים שנות מלחמתנו מגאליפולי עד החי"ל**, מהדורה שלישית, הוצאת יוסף שרברק: 367.

מאוחר יותר, נערך השבועון בידי משה מוסנזון (1910–1979),²⁹⁹ והגיע לתפוצה רחבה יותר. המשוררים נח שטרן, דב חומסקי ואמיר גלבע תפסו מקום מרכזי בין משתתפי הביטאון של היחידה, ופרסמו מהשירים שכתבו בזמן שירותם הצבאי.

העיתון 'לחייל', המיועד לחיילים עברים ביבשת אירופה, ראה אור באיטליה ממרס 1944 ונדפס בבית-הדפוס האיטלקי על-שם פיוס ה-10. לאחר שעבר המשורר נח שטרן מאיטליה לבלגיה, היה שותף שם במשך כשנה לעריכת המוסף הספרותי של עיתון 'לחייל' (שקיבל לאחר זמן מה את השם 'במאבק') יחד עם ח. בן-אשר,³⁰⁰ ורבים משיריו שחותם הזמן טבוע בהם נדפסו מעל דפי עיתון זה.³⁰¹ הופעתו של כתב-העת נפסקה עם שחרורם של החיילים ב-1946.

הסופר וחוקר היהדות אהרן זאב אשכולי (1901–1948) היה נשוי ואב לבת כאשר התנדב לצבא הבריטי. אשכולי היה שותף ל"חוברת פולין" שיצאה לאור במסגרת כתב-העת 'מאזנים' עם רשימתו על העיר לודז' (קיץ 1940).³⁰² זעזוע מלחמת-העולם השנייה, הדאגה לנשאים בפולין וההכרח לפעול הניעו את אשכולי להתנדב לצבא הבריטי.³⁰³ ביולי 1942, הוא נשא הרצאה בבית-העם בירושלים, והאירוע הפך ל"הפגנת התנדבות ספונטאנית".³⁰⁴ אשכולי התגייס באוגוסט 1942³⁰⁵ ושירת בצבא הבריטי עד שנת 1945. בתחילה, חוייל כחייל פשוט, אך תוך זמן קצר שינה את ייעודו, לאחר שביקשו ממנו חבריו מן "ההגנה" לנצל את סמיכתו לרבנות ולשמש רב צבאי, וזאת על-מנת שלא רק אנשי "המזרחי" יכהנו במשרה זאת, אלא גם חברים בתנועת העבודה.³⁰⁶ הוא שירת בחזיתות מצרים וסוריה ועבר עם הבריגדה היהודית לאיטליה, שם ארגן מוסדות-סעד ושימש קצין מקשר בין הצבא הבריטי ובעלות-הברית. אשכולי המשיך את פעילותו הספרותית בזמן שירותו הצבאי. כאמור, הוא ביקש להיות מעורב בהכנת המאסף 'בסער' שהוציאה אגודת הסופרים כמחווה לחיילים היהודים המשרתים בצבא הבריטי ונאבק על מעמדם של הסופרים במדים במסגרת מפעל זה.³⁰⁷ הוא כתב קונטרסים קטנים עבור החיילים בעניין שמירת טהרה ומידות: 'איגרת לחייל' ו'איגרת לחיילת' (1945), ובעיקר היה "לכתובת, כמדורי דורות, לתשובה מוסמכת לבעלי מצוקות בין החיילים המתלבטים ומבקשים עצה נוכח מה שחוו במלחמה".³⁰⁸ בין הפעולות שנקט לקידום התרבות במחנות הצבא הייתה פנייה אל דניאל פרסקי בבקשת משלוח ספרים לאיטליה לצורך ייסוד בית-מדרש לחיילים היהודים מצבאות

²⁹⁹ משה מוסנזון (1910–1979): עורך וסופר, יליד קמניץ, פודולסק. בשנת 1911 עלתה משפחתו והתיישבה במושב העובדים עין גנים ליד פתח-תקוה.

³⁰⁰ חיים בן-אשר (1904–1998): יליד אודיסה. עלה ב-1923 לאחר ראשית לימודים באוניברסיטה. תחילה, היה חבר קיבוץ גבעת-השלושה ולאחר מכן בין מקימי קיבוץ גבעת-ברנר. היה שליח הקיבוץ המאוחד בגרמניה (1929–1931). במלחמת-העולם השנייה שירת בבריגדה וערך את העיתון היומי של החייל לחייל.

³⁰¹ חיים נגיד, תשל"ד. שם: 17. אברהם ברוידס, תשל"ד. אחרית דבר, שם: 333.

³⁰² ראו לעיל סעיף 3.2.1: "חוברת פולין" בימאזנים' (אוגוסט 1940).

³⁰³ זאב גריס, 2004. "סופרו של משיח – אהרן זאב אשכולי", פעמים, 100: 154.

³⁰⁴ 28.7.1942. "ההתנדבות מעל במת בית-העם בירושלים", דבר: 1.

³⁰⁵ 16.8.1942. "המסיבה הצנועה שנערכה לד"ר אשכולי", דבר: 3.

³⁰⁶ זאב גריס, 2004. שם: 154.

³⁰⁷ ראו על כך בהרחבה לעיל בסעיף 4.2: פעילותה של אגודת הסופרים למען המאמץ המלחמתי.

³⁰⁸ זאב גריס, 2009. "נשק רוחני-ספרותי: 'בסער': מאסף לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל", עת-מול, 205: 25.

שונים של בעלות הברית, ושפתם המשותפת הייתה בעיקר יידיש.³⁰⁹ אף אריה טבקאי יזם משלוח ספרים מאת חברי אגודת הסופרים אל מחנות הצבא. בעקבות בקשתו, החליט הוועד המרכזי של האגודה לפרסם ב'מאזנים' ובעיתונות היומית בקשה מחבריה להביא למשרד האגודה מספריהם כדי להעבירם כמתנה לחיילים בחזית.³¹⁰

גם החוקר אפרים אלימלך אורבך, לימים פרופסור לתלמוד ומומחה לספרות חז"ל ולתולדות ההלכה, התגייס ושירת כרב צבאי. הרבנים היו מעורבים בייזום ועידוד הכתיבה לעיתונות לחייל העברי שנוצרה בבריגדה, בצורת עלונים ובטאונים של פלוגות עבריות.³¹¹

4.3.5. "אל נא יתן לי להרגיש את עצמי כאן מחוץ לזרם הספרות":³¹²

הסופרים המגויסים כשלוחה של המערכת הספרותית בארץ-ישראל

הסופרים והמשוררים שהתגייסו ויצאו אל חזיתות המלחמה שאפו לשמר את הקשר עם חיי הספרות בארץ. הם נהגו לשלוח שירים ותרגומים לעורכי הבמות הספרותיות וכך היו מעורבים באופן פעיל בחיי הספרות, מרחוק. מכתבי הסופרים מעידים על כך, שהם קיבלו מידי פעם עיתונים מארץ-ישראל ועקבו אחר המתרחש בחיי הספרות בארץ. מן העבר השני, עורכי כתבי-העת והאנתולוגיות הספרותיות בארץ-ישראל רצו לשמר את הקשר עם הסופרים ולטפח את כתיבתם, שהרי הם היו אז ברובם בראשית דרכם ופרסומם הספרותיים. נוסף על כך, אין ספק שקהל הקוראים בארץ היה צמא לשמוע את הקולות מ"אי-שם". כך, למשל, נכתב בהערת מערכת בדו-השבועון 'בגלגל': "פעם בפעם נייחד פינה זו לשירים קטנים או גדולים, שאנו מקבלים מחיילינו הקרובים והרחוקים, שלעתים אמנם אינם ממלאים כל חובת הפואיזיה הטהורה, אבל יש בהם מבע נאמן לנפש הסובלת וראויים משום כך להשתמר באותיות אלו שבדפוס גם להווה וביחוד לבאות."³¹³

"הסופרים במדים" חשו תסכול עקב ריחוקם הפיזי, אך גם הרוחני, מן החיים הספרותיים בארץ-ישראל, וכן כיוון שלא היה ביכולתם להמשיך את כתיבתם הספרותית כמקודם. שירים פרי עטו של המשורר והמתרגם אברהם בירמן³¹⁴ הופיעו במהלך המלחמה במוסף הספרותי של עיתון 'דבר' ובכתבי-העת 'גזית' ו'העולם'. כמו כן, השתתף בעיתון 'לחייל'. מקצת משיריו עסקו בנושא השואה. מכתביו מעידים על הקושי של הסופר המצוי בקו החזית. מחד גיסא, הוא רצה להמשיך ולהיות חלק פעיל בקהילת הסופרים בארץ-ישראל ושותף לחיי הרוח והתרבות המתפתחים ביישוב, ומאידך גיסא – עובדת גיוסו לצבא יצרה מרחק גיאוגרפי ומרחק רוחני שלא ניתן לגשר עליו. כשהיה בחזית, כתב בירמן אל גבריאל טלפיר: "אודה לו [לדב שטוק] מאד, אם, במקרה שלא הופיע עדין מאסף-הסופרים 'אסיף', ישתדל להכניס משהו משלי, אל נא יתן לי

³⁰⁹ שם: 155.

³¹⁰ ועד אגודת הסופרים, 16.9.1941. פרוטוקול ישיבת הוועד, גנזים, 25: ק-84873.

³¹¹ גריס, 2009. שם: 25.

³¹² אברהם בירמן, 6.10.1942. מכתב אל גבריאל טלפיר, גנזים, 392: 3604/9.

³¹³ הערת מערכת, 8.11.1944. "משירי חיילנו אי-שם", בגלגל, כרך ב', גיליון 9: 16.

³¹⁴ אברהם בירמן (1923-?): יליד אודיסה. עלה ב-1925. עיקר עיסוקו בתרגומי שירה ופרוזה מאנגלית. למד בבית-הספר הריאלי בחיפה ובאוניברסיטה העברית.

להרגיש את עצמי כאן מחוץ לזרם הספרות." ³¹⁵ ארבעה חודשים מאוחר יותר, כתב בירמן אל טלפיר: "ברגע זה הנני יושב באהל, ובחוץ רוקד השטן וממטיר עתרת-זלעפות של חול ואבק תוך סערת-אימים ושריקה ויבב. על-כן אין לבי לספרות. [...] הזכר-נא למר שטוק הנכבד, אשר בקשני לשלוח מדברי, כי לא גונב אל אזני כל שמץ חדש!" ³¹⁶

אמיר גלבע כתב מכתב אל גבריאל טלפיר מהחזית בו קבל על כך שחוברות כתב-העת 'גזית' אינן מגיעות לידי. במידה מסוימת של התנצלות העיר גלבע, שבשירים ששלח לכתב-העת אין ניחוח מלחמה. מדבריו עלתה הציפייה שחשו "הסופרים במדים", שעל יצירותיהם הנכתבות בחזית לשקף את הווי החיילים, ואת תחושתם שעליהם לספק את הביקוש:

"כאן קבלתי לפני שבוע את 'ילקוט הַרְעִים' ששלמה [טנאי] עסק בו. הָא, איכה תגיד: 'הפרטיזנים הצעירים עושים מעשים'. אך 'ראש' הפרטיזנים, כשם שקראת לי פעם שולח לך בזה שני שירים שאין בהם משום ריח מלחמה ואלי – כשתדפיסם, שלח את החוברת. מתחתם תרשום לא 'אי-שם' אלא 'בְּנֶכֶר' או 'בְּדֶרֶךְ מְדָר'." ³¹⁷

אברהם שלונסקי ביקש לטפח את כשרונו של בנימין גלאי וללוות את ראשית דרכו הספרותית. במכתב שכתב לו ב-7 באפריל 1943, כתב:

"יְקָרָה לִי, בנימין הצעיר, יקרת לי מאד, והספור נשא חן בעיני מאד=מאד. ואיני רוצה בשום אופן [...] שִׁדְפָס סתם, במקום שאיני מכבדו (ושאין לכבדו). בקשתיך שתתן לי עוד ספור או שנים – ואז יצטרף החומר לְחֻבְרַת קטנה ונאה (אולי 'דורון' – הראית?) [...] תכנית יש לי – והיא תתגשם בקרוב – להוציא קונטרס ספרותי, קובץ קטן, ילקוט דברים הטובים בעיני באמת – ויעדתי את הספור הזה לשם. [...] אתה חביב עלי, גלאי, כי אתה בעל כשרון, ולדעתי כשרון מיוחד, בלתי נדוש, עם נקודה של עצמאות, עם נִיגוֹן שלך! [...] לְךָ ורק לך דואג אני כשאני מדפיס את סיפורך במקום אחר, אלא רוצה להדפיסו במקום שאני אחראי לו. ומקום זה עתיד להתהוות בקרוב! אני אוציא 'דורון' מיוחד בצורת קובץ ספרותי ואתן שם מן המעולה. היש לך שירים?" ³¹⁸

א. ז. אשכולי כתב, בעת ששהה בבית-חולים בנצרת, אל צבי וויסלבסקי בעניין ביקורת שהתחייב לכתוב עבור כתב-העת 'מאזנים' על אודות ספר מאת ש. שלום. הזמן הרב שחלף מאז צאת הספר העלה את השאלה, האם הביקורת לא תבוא במועד מאוחר מדי. מסקנתו היא, שבגלל היותו חייל, נפגעה עבודתו הספרותית: "לי לא נעים בפני המחבר – אך גם לא יתכן לבקר ספר אחרי זמן רב מאד. נו, וגם אין זה מן היושר כלל. וכי משום שאני חייל הפסדתי?" ³¹⁹ גם במכתב שהפנה אל יצחק למדן הביע את תחושת הקרע שבין חובתו של החייל ובין תפקידו של הסופר: "הבטחתי לך

³¹⁵ אברהם בירמן, 6.10.1942. מכתב אל גבריאל טלפיר, גנזים, 392 : 3604/9.

³¹⁶ אברהם בירמן, 20.2.1943. מכתב אל גבריאל טלפיר, גנזים, 392 : 3599/9.

³¹⁷ אמיר גלבע, 28.4.1943. מכתב אל גבריאל טלפיר, גנזים, 392 : 3711/9.

³¹⁸ אברהם שלונסקי, 7.4.1943. מכתב אל בנימין גלאי, מרכז קיפ : 16:1-301 ; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

³¹⁹ א. ז. אשכולי, 14.2.1943. מכתב אל צבי וויסלבסקי, גנזים, 69 : א-4148.

פרק יפה. מבטיחני אותך שאעמוד בדבורי. [...] קשה לחייל למצוא שעה לעצמו במלוי חובתו כתקונה. ואולם בהיותו נודד ונדח – לא יתכן הדבר לגמרי.³²⁰

חיים זיגלבוים (לימים: תורן) כתב אל דב חומסקי בבקשה שישלח שירים לקראת תוכנית רדיו שתוקדש לנושא "הספרות בימי מלחמה". ישראל זרחי הוסיף באותו מכתב מספר שורות בכתב-ידו, ובהן כתב: "אני רק אוסיף שתשלח מיד שירים אחדים למבחר שיהא בהם: (1) הוי, או הרגשת=המלחמה (2) סגנון קל וטוב לקריאה (3) מתאים לנוער ולעם (4) קצר".³²¹

לסיכום, חוויות המלחמה והמפגש עם ניצולי השואה עיצבו את ספרותם של "הסופרים במדים", הן ביצירתם שנכתבה בתקופת המלחמה, והן לאחריה. פרשת ההתגייסות מהווה עדות למעורבותם העמוקה של הצעירים מבין הסופרים בגורל היישוב ובגורל העולם היהודי באירופה שהלך ונחרב באותם ימים. חנוך ברטוב, למשל, התגייס לצבא הבריטי בשנת 1943, בהיותו בן 17. סיפורו הראשון נדפס לאחר תום מלחמת-העולם השנייה בכתב-העת 'הגלגל'.³²² במסתו "אין אמת בדיבה על אדישותנו לשואה" (1992), הוא בא לסנגר על עצמו ועל בני-דורו אל מול ההאשמות, לפיהן שואת יהודי אירופה איננה ניכרת בכתובתם של בני "דור בארץ", כיוון שאלה התעסקו ב"פופיק" הארץ-ישראלי. הוא טען, כי התגייסותו אל שורות הבריגדה היהודית, היא היא זו שעיצבה את תפיסת עולמו ואת ספרותו. עדות לכך היא הספר הידוע שפרסם כעשרים שנה לאחר תום מלחמת-העולם השנייה, הרומן 'פצעי בגרות',³²³ שניתן לכנותו "רומן הבריגדה", שהרי הוא מספר על הווי החיילים ועל מפגשם עם האויב ועם הפליטים היהודים.

³²⁰ א. ז. אשכולי, 15.3.1943. מכתב אל יצחק למדן, גנזים, 196 : 16702/1.

³²¹ חיים זיגלבוים (תורן), 6.1.1943. מכתב אל דב חומסקי, גנזים, 337 : 52654/1.

³²² חנוך ברטוב (קודם: הלפגוט) (1926): יליד פתח-תקוה. סיפורו הראשון, "צל העבר", התפרסם בשבועון הגלגל בנובמבר 1945.

³²³ חנוך ברטוב, 1965. פצעי בגרות, עם עובד, ספריה לעם.

4.4. סיכום

במשך התקופה שבין אביב 1940 לנובמבר 1942, הגיבו הסופרים העברים בארץ-ישראל לאיום הפלישה לארץ-ישראל, בתחילה בעיקר מתוך תפיסת האיום על היישוב העברי כחלק מן המערכה הצבאית העולמית, ובהמשך גם מתוך תפיסת האיום כחלק מן המערכה של המשטר הנאצי כנגד העם היהודי. בתחילה, בקיץ 1940, התגובה הספרותית התמקדה באופן ההתנהלות של היישוב בימי ההפצצות של חיל האוויר האיטלקי, וכשנה לאחר מכן, בקיץ 1941, הופיעה תגובה לחששות שמקורם במתיחות בגבול הצפוני. אולם, החל בסתיו 1941, התריעו הסופרים בפני הסכנה הנשקפת ליישוב על רקע הידיעות על גורלם של יהודי אירופה. בשנת 1942, בימי התקדמות רומל בחזית צפון אפריקה, גבר החשש לגורל היישוב העברי. על רקע זה ועל רקע הידיעות על רצח היהודים באזורי המשטר הנאצי, ביקשו הסופרים להתריע כנגד השאננות ביישוב והקריאה להתגייסות קיבלה צביון של מאבק יהודי בנאציזם ותביעה לנקמה. לפיכך, ביקשו הסופרים לעורר את היישוב להירתמות למאמץ המלחמתי, אם על-ידי התנדבות לצבא הבריטי, ואם באמצעות תרומות למגבית ההתגייסות.

תגובת הסופרים לא הייתה ספרותית בלבד. בתחום זה, פעלה אגודת הסופרים באופן רחב-היקף. היא יזמה הוצאת מאסף למען החיילים, ארגנה מפגשי סופרים וחיילים, ושיתפה פעולה באופן שוטף עם מוסדות היישוב, בהם "הוועד הארצי למען החייל היהודי" ולשכת הגיוס של הסוכנות. יתרה מזו, סופרים רבים התנדבו לצבא הבריטי.

בנקודת הזמן של סוף נובמבר 1942 התרחשה הצטלבות של שני מאורעות היסטוריים בעלי חשיבות מכרעת בתולדות עם ישראל. מאורע אחד הוא הרגיעה בחזית המזרח התיכון עם הדיפת צבאות הציר בצפון אפריקה, והשני הוא ההודעה הרשמית מטעם הסוכנות היהודית שהתפרסמה בתאריך 23 לנובמבר 1942 על אודות ההשמדה השיטתית של יהודי פולין ויהודי אירופה המרכזית והמערבית שגורשו לפולין. הודעה זו הביאה **למפנה בתודעת היישוב בנוגע לשואת יהודי אירופה**.³²⁴ היישוב, שהיה עסוק עד לנובמבר 1942 באיום הפלישה, הוכה בתדהמה מהידיעה, לפיה נספו כבר מאות אלפי יהודים על אדמת אירופה. ייתכן, שהבנה זו גרמה בדיעבד לתחושת אשם קשה של היישוב על חוסר הקשב שלו ליהדות הגולה בשנים הראשונות למלחמת-העולם השנייה והשואה, שנים שבהן היה נתון היישוב בארץ-ישראל בסכנה. הודעת הסוכנות גרמה לזעזוע בקרב קהילת הסופרים בארץ-ישראל, וכבר בחודש הראשון שלאחר פרסום ההודעה, הוצפה העיתונות הספרותית בארץ-ישראל **בגל אדיר של יצירות על השואה**, ובהן בעיקר שירי קינה על היהודים שנספו ועל בני המשפחה שנתרו מאחור. גל זה העיד על מעבר לתקופה חדשה בספרות העברית על השואה, ועל כך מפורט בהרחבה לעיל בפרק "כתר קינה לבית ישראל: חורבנה של יהדות אירופה".

³²⁴ דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד: 56–67.

פרק 5.

הגבורה בשואה בראי הספרות: מרד הגיטאות והמוות על קידוש השם

הציונות מראשיתה ביקשה לקדש מערכת ערכים חדשה ולרוב מנוגדת לזו שהייתה מקובלת באורח החיים הרבני-מסורתי. בתוך כך, אחת הדוגמאות להבנייה תרבותית מיוחדת היא זו של מושג הגבורה. למן סוף המאה ה-19, קראה התנועה הציונית ל"יהדות השרירים" במושגיו של מקס נורדאו. במסגרת שלילת הגלות ושלילת אורח החיים היהודי, ביקשו ההוגים הציוניים לעצב את דמותו של "העברי החדש" כאדם פעיל, חזק, השולט בגורלו, שיוכל להגשים את יעדי הציונות, בניגוד לתדמית של היהודי הגלותי, הפסיבי והחלש. הבניית דמותו של "העברי החדש" נערכה על בסיס מודלים ידועים בהיסטוריה הרחוקה של העם היהודי לפני אלפיים שנות גלות: הציונות שאבה השראה מגיבורים מקראיים כמו דוד וגדעון, ומגיבורים היסטוריים כמו החשמונאים ועוד. הציונות הייתה "קפיצת הדרך" מימי הריבונות היהודית בתקופת המקרא והגבורה היהודית של מצדה ומרד בר-כוכבא בימי הבית השני עד לימי ההתיישבות בארץ-ישראל, מתחרת ניל"י, הקמת ארגוני ההגנה "בר גיורא" ו"השומר", גבורת תל-חי (1920) והקמת ה"הגנה".

בתוך כך, שללו הוגי הדעות של התנועה הציונית את דפוסי ההתנהגות הפאסיביים של יהדות הגולה של ימי-הביניים והעת החדשה, ובתוך כך את תופעת המוות על קידוש השם שזכתה לאידיאליזציה בימי הפרעות ביהודים שהתרחשו באירופה.¹ האידיאליזציה התבטאה בספרי קינה שנכתבו בידי המשוררים הבולטים בני אותן קהילות: אליעזר בן נתן (הראב"ן) כתב קינות על פרעות תתנ"ו (1096); יוסף הכהן כתב במאה ה-16 את 'עמק הבכא', ספר על תולדות עם ישראל; נתן נטע הנובר חיבר את הספר 'יון מצולה' על פרעות חמלניצקי בשנים ת"ח ות"ט (1648–1649). בעידן המודרני, ראה אור המפעל 'ספר הדמעות' בשלושה כרכים בעריכת שמעון ברנפלד בין השנים 1923–1926. זוהי אסופה של תעודות אודות הפרעות בתולדות העם היהודי ועל מעשי קידוש השם. ניתן לראות מפעל היסטוריוגרפי זה כהמשך וכסיכום לאותה ספרות מרטירולוגית של ימי-הביניים. לפי מחקרו של דוד רוסקיס, איסוף המקורות "היה דרך מודרנית לחזק את השורות, לאשש מחדש את האחדות החיונית של החוויה היהודית בעמק-הבכא המתמשך במרחב ובזמן."²

הציונות תבעה פעולה של הגנה עצמית בכוח הגוף והנשק. לפי אניטה שפירא, פוגרום קישינב (1903) היה קו פרשת המים, שבעקבותיו השתנה יחסם של צעירים יהודים לפגיעה ביהודים. אחד-העם, שמעון דובנוב ואחרים קראו, בכרוז שפרסמו, להתארגנותה של הגנה יהודית עצמית.

¹ על המהלך ההיסטורי בהתפתחות היחס של התרבות היהודית אל קידוש השם ראו: אלן מינץ, 2003. **חורבן: תגובות בספרות העברית על אסונות לאומיים**, תרגם מאנגלית: יצחק קומס, מוסד ביאליק; וכן: דוד רוסקיס, 1984. **אל מול פני הרעה: תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה**, מאנגלית: ידידיה פלס, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

² דוד רוסקיס, 1984. פרק א': "ערים חרות שבנפש", אל מול פני הרעה: תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה, מאנגלית: ידידיה פלס, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 21.

אחת מאבני הדרך בהגדרת הגבורה בספרות ובתרבות העברית החדשה הייתה יצירתו של ביאליק, "בעיר ההרחה" ("משא נמירוב"), שנכתבה בעקבות פרעות קישינב. יצירה זו חוללה מהפך ביחס כלפי דפוסי ההתנהגות היהודים, ונודעה לה השפעה של ממש על הציונות ועל ארגוני ההגנה היהודיים. ביאליק תיאר את הגברים היהודים כפחדנים וכפסיביים, והם מתחבאים, מציצים מבעד לחורים ורואים כיצד נשותיהם נאנסות בידי הפורעים. הוא כתב: "וְרָאִיתָ בְּעֵינֶיךָ אִיפֹה הָיוּ מִתְחַבְּאִים / אַחֲרֵי בְנֵי עַמֶּךָ וּבְנֵי בְנֵיהֶם שָׁל-הַמַּכְבִּים", "מְנוּסֵת עַכְבָּרִים נָסוּ וּמִחָבֵא פֶשְׁפְּשִׁים הִתְחַבְּאוּ, / וַיְמוּתוּ מוֹת פְּלָבִים שָׁם בְּאֶשֶׁר נִמְצְאוּ".³ לפי שפירא, דברי ביאליק "היו כמכוות אש לבני אותו הדור. הבושה, שאיפת הנקם, ובייחוד השאיפה לעשות מעשה ולא לחכות במחבואים לבוא הרוצחים, היו לתחושות הדומיננטיות של הדור".⁴

נקודות ציון בהגות הציונית היו מסותיהם של הסופרים מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יוסף חיים ברנר ושמריהו לוי. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי דיבר על הגבורה במונחי הניגוד שבין הסיף לבין הספר. בהגותו – כמו גם בספרותו – חזר על התפיסה על-פיה, מאז צאתו של עם ישראל לגולה, השתבש האיזון בין הגוף והנפש, והיהודים לקו ברוחניות-יתר. התקופה האידיאלית בתולדות עם ישראל הייתה תקופת המקרא, בה אבות האומה מיזגו בין תכונות גשמיות ויצריות ובין תכונות רוחניות.⁵ ביטוי לתפיסה זו ניתן למצוא במסה "סתירה ובנין": "ובשעה אשר אנו הולכים לפנים ונלחם מלחמת-קיומנו אנו נפנים לאחור, לימי דגל מחנה יהודה, גיבורי ומלומדי מלחמותינו, גדולינו ומאורי רוחנו".⁶

סופר מרכזי נוסף בעל השפעה על עיצוב התפיסה הציונית, יוסף חיים ברנר, חיבר שני טקסטים מכוננים בתחום ערכי הגבורה היהודית החדשה: הראשון הוא הסיפור "הוא אמר לה" (1905) והשני – המאמר "הערכת עצמנו בשלושת הכרכים" (1914). הסיפור "הוא אמר לה" מאת יוסף חיים ברנר הוא נקודת ציון בתפיסת הגבורה בתרבות העברית בראשית המאה העשרים. ברנר כתב את הסיפור בלונדון בשנת 1905, כתגובה על פרעות שהתחוללו בז'יטומיר באפריל אותה שנה. הסיפור, לפי אניטה שפירא, הוא "קריאה נסערת אל צעירי ישראל להתגייס להגנה העצמית".⁷ זאת ועוד, בפתח החוברת שבה נדפס הסיפור נכתב: "המחיר קודש לטובת ההגנה העצמית הישראלית ברוסיה". הסיפור כתוב כמונולוג מפי יהודי צעיר אל אמו. הצעיר מסביר לאמו את תחושת השליחות המפעמת בו הקוראת לו ללכת ולשנות ממנהג אבותיו. הוא יוצא כנגד החינוך היהודי ב"חדר" ובבית ההורים. מאמו היה שומע את כל סיפורי הפרעות ביהודים, מספרים כגון 'שבט יהודה' ו'עמק הבכא'. את אביו, שהיה רוכל ונרצח על-ידי גויים, הוא מכנה שפל ופחדן. הוא יוצא כנגד העובדה שכאשר אביו הותקף, הוא לא גילה סימני גבורה וניסה להתחבא. המספר מצהיר על הצטרפותו להגנה היהודית, לחבריו המתכוננים ל"מלחמה לבני

³ חיים נחמן ביאליק, 1983 [1903]. "בעיר ההרחה", **כתבי ח'נ' ביאליק**, הדפסה כ"ו, הוצאת דביר: 126.

⁴ אניטה שפירא, 1992. "הופעתו של אתוס לאומי, 1881–1904", **חרב היונה: הציונות והכוח 1881–1948**, עם עובד, ספרית אפקים: 63.

⁵ נורית גוברין, 2003/4. הקורס "ממרכזים למרכז", סמסטר א', החוג לספרות עברית, אוניברסיטת תל-אביב.

⁶ מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, תש"ד [1903–1900]. "סתירה ובנין", בתוך: **כתבי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי)**, **מאמרים**, הוצאת דביר: כט-ל.

⁷ אניטה שפירא, 2008. **ברנר: סיפור חיים**, ספרית אפקים, עם עובד: 82.

יענקיל הדלים ביוצאי ירך החמלניצקים החזקים לדור דור.⁸ בביוגרפיה על ברנר מאת אניטה שפירא, היא קבעה, כי הסיפור "ברבות הימים היה לאחת היצירות הפופולריות ביותר ורבות-ההשפעה בחינוך של תנועות הנוער 'המחנות העולים' והנוער העובד".⁹ משה שמיר ציין כי "הוא אמר לה" נקרא בתנועת הנוער של "השומר הצעיר" בימי שיש.¹⁰ במאמרו "הערכת עצמנו בשלושת הכרכים", כתב ברנר בגנות האדרת המרטרולוגיה והמוות על קידוש השם בתולדות היהדות:

"ובאים הם ואומרים: המרטרולוגיה! הבו גודל לעם-המרטרולוגיה, שנשא הכל ונתקיים, למרות כל הרדיפות, הגזירות והשנאה [...] אבל השנאה הלא היתה דבר שבהכרח, ולכן היה הכרחי גם הקיום. קיום, כמובן, כיאות לבריה שכזו, קיום בלי מלחמות על עניני העולם הזה, כביכול (מלבד הפרנסות הידועות להתפרנס ככלבים וכנושכי-נשך), אלא של עניינים ומרטרולוגיה על עולם הבא, על מלכותא דשמיא..."¹¹

הסופר והמנהיג הציוני שמריהו לוי¹² כתב בשלהי 1914 על אודות ההבדלים שבין גבורה "של גלות" וגבורה "של חירות": "גבורה של חירות יוצרת את הגבור, התופס את הלב להעריצו, ואילו הגבורה המשועבדת מעלה את המעונה, הממשיך על עצמו יותר השתתפות בצער מאשר התלהבות, הרגשת רחמים יותר מאשר הערצה: הגבור מכאן והקדוש מכאן." לדבריו, הגבורה זקוקה לקרקע משלה, שהרי "על אדמת נכר מתגלגלת היא בקדושה, בקבלת יסורים, היא מתקפלת בתוך עצמה ומתגלית בדמות התגוננות, עמידה על הנפש."¹³

בעקבות המאורעות שהתחוללו בארץ-ישראל (תר"ף, תרפ"א, תרפ"ט ותרצ"ו-תרצ"ט), נוספה למושג הגבורה משמעות של הגנה עד חורמה על ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל וחזוק כוחות ההגנה.

⁸ י. ח. ברנר, תרס"ה. "הוא אמר לה (דף מקונטרס קטן)", בתוך: 1960. כל כתבי י. ח. ברנר, הוצאת הקיבוץ המאוחד ודביר: 22–23.

⁹ אניטה שפירא, 2008. ברנר: סיפור חיים, ספרית אפקים, עם עובד: 82.

¹⁰ אביבה מהלו, תשס"ה [30.12.2003]. "על 'דור בארץ' ועוד, ריאיון עם משה שמיר ז"ל", מסד: מאסף לענייני ספרות והוראתה, גיליון 3: 97.

¹¹ יוסף חיים ברנר [בחתומת: י. ח. ב.], תרע"ד. "הערכת עצמנו בשלושת הכרכים", רביבים, בעריכת י. ח. ברנר, קובץ חמישי: 112–113.

¹² שמריהו לוי (1867–1935): יליד סביסלאץ' שבפלך מינסק, בלארוס. היה פעיל מנעוריו בתנועת "חיבת ציון". מראשי הדוברים בקונגרסים הציוניים ומיוזמי הקמת הטכניון בחיפה ומעסקני האוניברסיטה העברית. בשנות מלחמת-העולם הראשונה שהה בארצות-הברית ובקנדה ועסק שם בפעילות ציונית. לאחר המלחמה התיישב בברלין, שם היה שותף להקמת הוצאת "דביר" של חיים נחמן ביאליק. עלה ב-1924 ובארץ עסק בעיתונאות.

¹³ שמריהו לוי, 1949 [25.12.1914]. "תשובה לפסימיסטים מישראלי", במאבק: מבחר מאמרים ונאומים, הוצאת דביר: 145; על-פי אתר פרויקט בן-יהודה; האותיות מופרדות במקור – ר.ו.ס.

5.1. נקודות ציון בדינמיקה של מושג הגבורה בשנים הראשונות לשואה (עד סוף 1942)

נושא הגבורה עמד על סדר היום הציבורי של היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז תחילת מלחמת-העולם השנייה. ערך הגבורה, כפי שנתגבש בעשורים הראשונים של הציונות, עמד למבחן לנוכח השואה. זו הרי הייתה תופעה חסרת-תקדים בתולדות העם היהודי ובתולדות העמים בכלל. הקונספציה של הגבורה הושפעה מהמטען של ההגות הציונית שהתחדדה על-ידי האתוס שנוצר ביישוב לצד התפיסה שהחלה להתגבש באשר למה שמתרחש "שם" בימי המלחמה. עם הזמן, הלכו והתבררו ממדי השואה ועימם – הבחירות וההכרעות הבלתי-אפשריות שהיהודים בגיטאות ובמחנות הריכוז הועמדו בפניהן מדי יום. גבורתם התבטאה בעמידה במבחנים שיצרה המדיניות הנאצית.

מספר נקודות ציון בספרות העברית בארץ-ישראל בשנים 1939–1942 ערערו על התפיסה ההגמונית של מושג הגבורה. תפיסת מושג הגבורה בתקופה זו מתגלה כתפיסה מורכבת ורבגונית, שאיננה עשויה מקשה אחת. בשנת 1940 ראה אור ספרה של רחל פייגנברג (לימים: אמרל), 'מגילת דובובה: תולדות עיר שעברה ובטלה מן העולם' שתורגם מידיש. ספר זה מביא את קורות פרעות פטלורה שהתחוללו בשנת 1919 על אדמת אוקראינה. הספר זכה לתשומת לב יוצאת דופן מצד ביקורת הספרות וקצר שבחים רבים.¹⁴ ביקורת מאת רבקה גורפיין הציבה את הספר בהקשרו בתוך שרשרת הכרוניקות על פרעות ביהודים ('יון מצולה' ו'ספר הדמעות') והראתה את האקטואליות והרלוונטיות שלו על רקע הימים בהם ראה אור: "כל מי שיבוא להמשיך אחרי הנובר, ברנפלד, פייגנברג, במגילת יסורים – ימצא כבר בימינו אלה חומר נוסף לכרכים אין-מספר, הנכתבים והולכים יום ביום אחינו הפזורים בכל אפסי תבל."¹⁵ המציאות

¹⁴ יוסף קלוזנר ורחל כצנלסון כתבו אל רחל פייגנברג מכתבי-תגובה נרגשים (רחל כצנלסון, 31.3. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45431; יוסף קלוזנר, ערב ר"ח אייר ת"ש. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45484). קלוזנר כתב: "קיבלתי בתודה את 'מגילת דובובה' ובחרדה ורטט קראתייה. אין אני יודע, אם יש בספרותנו אפופיאה מדהמת ומדכדכת כאחת כספר זה, שהוא היסטוריה, כרוניקה ויצירה פיוטית כאחת. ראוי היה, שיתפשט ספר זה בין המוני הקוראים. [...] גם את הסיפור שלה 'בדרכי נכר' קראתי בעיון ועשה עלי רושם. זהו אחד מן הטובים ביותר שברומאנים מחיי-הגולה. בני-ארץ=ישראל שוב אינם מבינים סיפורים כאלה".

כמו כן, התקיימו על הספר הרצאות (ראו במכתבים הבאים: מ. רבינוביץ, י"ט אייר ת"ש. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45531; יצחק ספיבק, 27.4.1940. מכתב אל רחל פייגנברג, גנזים, 602: א-45463). ביקורות רבות נכתבו על הספר, ובהן:

1. פליט, 26.3.1940. "מגילת דובובה" ("מסביב"), דבר: 4.
2. משה קליינמן [בחתימת: קורא ותיק], 11.4.1940. "ביבליוגרפיה", העולם, כרך כ"ח, חוברת ל': 475–476.
3. רחל כצנלסון, 7.5.1940 [חתום: ערב פסח ת"ש]. "לחשבוננו", דבר הפועלת, שנה ז', גיליון 2: 54–55.
4. רבקה גורפיין, 7.5.1940. "עם מסכת יסורים", דבר הפועלת, שנה ז', גיליון 2: 55–56.
5. פ. [יעקב פיכמן?], אייר-סיוון ת"ש. "על 'מגילת דובובה'", מאזנים, כרך י"א, חוברת א'-ב' (נ"ז-נ"ח): 132–134.
6. מ. בן-אליעזר, 28.6.1940. "מגלת דובובה (רשימות קורא)", הארץ: 3.
7. נ. נ., 1940. "מגלת דובובה", בתוך: א. א. קבק וא. שטיינמן (עורכים). מאסף סופרי ארץ-ישראל: לספרות ולדברי מחשבה, המפעל העצמי של אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל: 475.
8. שאול גינזבורג, 17.2.1941. "מגילת דובובה", דבר: 2.
9. ש. צמח, תש"א. "הספרות העברית בשנת ת"ש: הספרות היפה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שישי: 472–488.
10. מרים טל, 1942. "רחל פייגנברג / מגילת דובובה", בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). ילקוט ירושלמי לדברי ספרות, הוצאת אחיאסף: 212–214.

¹⁵ רבקה גורפיין, 7.5.1940. "עם מסכת יסורים", דבר הפועלת, שנה ז', גיליון 2: 55–56.

הקשה של חיי היהודים תחת המשטר הנאצי כבר בחודשי המלחמה הראשונים הובילה להבנה, שלא תמו ימי ספרי הכרוניקות והקינות לקהילות ישראל בגולה.

כותבים שונים נדרשו בנאומיהם ובמאמריהם לשאלת גילויי הגבורה בשואה. דבריהם מגלים תפיסה מורכבת ורבת-פנים של הגבורה, מתוך הכרה הן בגבורה האקטיבית והן בגבורה הפסיבית. כך, למשל, ר' בנימין כותב: "אם חלילה גזרת על עמך ישראל שיפול כולו בידיו הטמאות של הצר-הצורר, אנא תן לנו למות על קידוש שמך יתברך כלוחמים וכלחמים ולא כצאן לטבחה."¹⁶ בראשית שנת 1942, המשורר "במדדים" פסח ליפוביצקי ביטא במסגרת נאום את התפעלותו מרוח קידוש השם בשואה:

"הכרוניקה של הימים האחרונים הביאה לנו את הידיעה, כי מאת חבר יהודים, תושבי העיר אודסה, דרש האויב, כי יכו איש את אחיו. איש לא עשה זאת. כולם נורו ונהרגו עד אחד. ואנו מחזירים בכת אחת אל גבורות ישראל שבקדוש השם, זו שידעה לקבוע הלכה מפורשת, המובאת בספר חסידיים: 'אם הגויים אומרים: תנו לנו נפש אחד מכם ונהרגנו, ואם לא נהרוג כלכם – יהרגו ואל ימסרו נפש אחת מישראל!'"¹⁷

בכינוס הסופרים שנערך ביולי 1942, ניסחו חברי אגודת הסופרים קריאה "לאחינו המעונים בגלות". קריאה זו מגלה תפיסה שוויונית לגבי גילויי הגבורה הפיזית וגילויי הגבורה הרוחנית. העמידה בסבל אף היא סוג של גבורה: "גם בסבלותיכם למעלה מכוח אנוש אנו רואים ממידת הגבורה: בכל מקום שיש היכולת אתם נותנים ידכם לקמים על הרשע ולוקחים חלק עם לוחמי החירות נגד העריץ והמשעבד למען הכשיל את כוחו. ולא פחות מן הגבורה האקטיבית תפעם אתכם גבורת הנפש, בשאתכם את עינוייכם בכבוד ובצפותכם באמונה לגאולה הקרובה."¹⁸

באביב 1941 יצא לאור הכרך הראשון של 'ספר הגבורה: אנתולוגיה היסטורית-ספרותית' בעריכת ישראל היילפרין, חוקר תולדות ישראל בפולין.¹⁹ הדפסת כרך א' החלה באוקטובר 1940,²⁰ אך הספר התעכב חודשים רבים בדפוס.²¹ זהו מפעל אנתולוגי בן שלושה כרכים שיזמה ההסתדרות,²² והספר הראשון שיצא בהוצאת הספרים של ההסתדרות, הוצאת "עם עובד".²³

¹⁶ ר' בנימין [בחתומת: ר' ב.], 27.10.1941. "בהתנדב עם (הגיוס בישוב כמו שהוא – וכמו שהוא צריך להיות)", **דבר**: 2.

¹⁷ פסח ליפוביצקי, תש"ב. "על הגבורה בישראל", **חוף: למחשבת התנועה, הגות, ספרות יפה וביקורת**, הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל: 11; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

¹⁸ אב-אלול תש"ב. "דבר הסופרים העברים בארץ-ישראל", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו': 329–330.

¹⁹ **ישראל הלפרין (1909–1971)**: יליד ביאליסטוק. התחנך חינוך מסורתי, ואחר-כך בבית-המדרש לרבנים תחכמוני בווארשה ובבית-המדרש העליון למדע-היהדות בברלין. עלה ב-1934 וסיים לימודיו באוניברסיטה העברית (1946).

²⁰ י. היילפרין, ערב יום-הכיפורים תש"א [11.10.1940]. מכתב אל ברל כצנלסון, **אח"ע**: IV-104-71-2-23.

²¹ "אני רואה שגמר ההדפסה של ספרי הולך ונדחה. ודאי ישנם עיכובים שקשה להתגבר עליהם ואין לי תרעומת"; י. היילפרין, 18.2.1941. מכתב אל ברל כצנלסון, **אח"ע**: IV-104-71-2-23.

²² ב-8.11.1940 שלח ישראל היילפרין, עורך הספר, מכתב לברל כצנלסון. באותה נקודת זמן, הספר כבר היה מוכן כמעט לדפוס. "נראה לי שאין ימים יפים להפצת הספר הזה מאשר ימי החנפה, ואני עושה כל מה שבידי כדי שהספר יהיה מוכן להפצה עוד לפני כן." (ישראל היילפרין, 8.11.1940. מכתב לברל כצנלסון, **אח"ע**: IV-104-71-2-23).

ידיעות על צאת הספר ראו: 11.4.1941. "הוצאת 'עם עובד'" [פרסומת], **דבר**: 12; 2.5.1941. "קריית ספר", **הארץ**: 4.

עניינו של כרך א' הוא ההתגוננות וקידוש השם מימי מצדה ועד ראשית האמנציפציה, ובפתחו ניצב מבוא מאת ברל כצנלסון. הכרך השני של 'ספר הגבורה' ראה אור באפריל 1944, והוא מכיל עדויות על התגוננות וקידוש-השם מראשית ימי האמנציפציה ועד ראשית הציונות המדינית והסוציאליזם היהודי.²⁴ הכרך השלישי ראה אור מספר שנים מאוחר יותר, במאי 1950.²⁵ לפי מחקרו של ישראל ברטל על מפעלי האנתולוגיות הציוניים, האנתולוגיות היו כלי של הטמעה תרבותית במהלך התקופה המעצבת של התרבות העברית בארץ-ישראל. ואמנם, במקרה של 'ספר הגבורה' ניכרת השאיפה להטמיע באמצעותו ערכים בחברה הארצישראלית. הספר שווק לקהל הרחב ולכל הגילאים: "ספר למועדים ולכל ימות השנה, למבוגר ולנער",²⁶ ואף חולק כשי לבוגרי בתי-ספר תיכוניים.²⁷

נדמה, כי שלושת כרכי 'ספר הגבורה' נועדו להוות תחליף אידיאולוגי לשלושת כרכי 'ספר הדמעות'²⁸ הנזכר לעיל. טענה זו נתמכת על-ידי מחקרו של דוד רוסקיס על התגובות לפורענות בתרבות העברית החדשה.²⁹ הקשר בין שתי האנתולוגיות גלוי לעין: שתייהן בנויות כמקבץ של כרוניקות, תעודות ויצירות ספרות אודות אירועים היסטוריים בתולדות העם היהודי. בהקדמה לכרך הראשון של 'ספר הדמעות' שמעון ברנפלד כתב שמטרתו לייסד את תולדות המרטירולוגיה של עם ישראל על-פי הרישומים ההיסטוריים שאסף במחקרו: "ספרי זה הוא 'נאד של דמעות' – ספורי מאורעות הרדיפות והשמדות שעברו על ישראל. [...] אמרו על אבותינו, כי היו מחבבים את הצרות ועל כן רשמו אותן זכרון בספר."³⁰ במבוא לכרך השלישי והאחרון כתב לסיכום מפעלו האנתולוגי, כי לפנינו "מרטירולוגיה ארוכה נמשכת והולכת אלפים שנה ויותר".³¹ לעומת זאת, ישראל היילפרין ביקש לכנס ב'ספר הגבורה' ולהעלות ממעמקי ההיסטוריה היהודית גילויי גבורה בעלי אופי שונה. בהקדמה לכרך הראשון של 'ספר הגבורה' כתב ברל כצנלסון³² כי גילויי הגבורה היהודית נדחקו מן הזיכרון הקולקטיבי במשך אלפיים שנות הגלות: "האם הגיעה

²³ ההכרזה הרשמית על ייסוד הוצאת "עם עובד" ניתנה באפריל 1942, אולם ספר זה יצא כאחד מספריה הראשונים. למעשה, החליטה מועצת ההסתדרות בישיבתה המ"ב שנערכה ביום 28.1.1941 על הקמת הוצאת הספרים של ההסתדרות, ובחרה בברל כצנלסון לעורך; ראו: אניטה שפירא, 1980. **ברל**, ספריית אפקים, עם עובד, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן, בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב: 630. "ספר זה, **ראשון להוצאת ההסתדרות**, מבקש לגולל לפני הקורא את מגילת הגבורה בישראל בארץ ובגולה למן חורבן המדינה העברית ועד ימינו"; "עם עובד" הוא שמה של הוצאת הספרים ההסתדרותית, לפי ההחלטה שנתקבלה בישיבת המליאה של הועד הפועל ביום ל' שבט תש"א (27.2.41) ואושרה בהצבעה שניה בישיבה ביום כ"א אדר תש"א (20.3.41)"; 17.4.1941. "מהועד הפועל", **דבר**: 3.

²⁴ 6.6.1944. "ספרים חדשים בעם עובד", **דבר**: 1; 12.5.1944. "נתקבלו במערכת", **הארץ**: 4.

²⁵ 17.5.1950. "הופיעו בעם עובד" החודש הספרים הבאים" [פרסומת], **דבר**: 4.

²⁶ 11.4.1941. "הוצאת 'עם עובד'" [פרסומת], **דבר**: 12.

²⁷ כך, למשל, חולקו שני הכרכים הראשונים לבוגרי המחזור הראשון של בית-הספר המקצועי "עמל" בירושלים; 10.7.1946. "ככל עוד בנים כאלה לנו אין תבוסה", **דבר**: 3.

²⁸ שמעון ברנפלד, 1923–1926. **ספר הדמעות: מאורעות הגזרות והרדיפות והשמדות**, כרך ראשון (תרפ"ד/1923): מזמן אנטיוכוס אפיפנס עד גרוש היהודים מאנגליה; כרך שני (תרפ"ד/1924): מזמן גזרת רינדפלייש עד שרפת האנוסים באנקונה (נ"ח-שי"ו לאלף השישי); כרך שלישי (תרפ"ו/1926): מן גירוש ביהם עד גזירת גונטא, הוצאת אשכול, ברלין.

²⁹ דוד רוסקיס, 1984. פרק א': "ערים חרבות שבנפש", **אל מול פני הרעה: תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה**, מאנגלית: ידידיה פלס, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 20–21.

³⁰ שמעון ברנפלד, תרפ"ד/1923. "הקדמה", **ספר הדמעות: מאורעות הגזרות והרדיפות והשמדות**, כרך ראשון: מזמן אנטיוכוס אפיפנס עד גרוש היהודים מאנגליה, הוצאת אשכול, ברלין: ה.

³¹ שמעון ברנפלד, תרפ"ו/1926. "מבוא", **ספר הדמעות: מאורעות הגזרות והרדיפות והשמדות**, כרך שלישי: מן גירוש ביהם עד גזירת גונטא, הוצאת אשכול, ברלין: לח.

³² המבוא מאת ברל כצנלסון ראה אור במקביל בעיתון **דבר**; ברל כצנלסון, 25.4.1941. "עם הספר", **דבר**: 2.

לידינו שורה אחת מספרות הקנאים? גילויי הגבורה העברית שלא זכו לנצחון נדונו למחיקה. [...] כל גבורה שלאחר החורבן, כל נסיון לפרוק שעבוד-גלויות, כל הקרבנות העצומים של לוחמים עזי-נפש שלא השלימו עם מלכות הזדון – נדחו מן הזיכרון".³³ לפי מכתבו של עורך הספר ישראל היילפרין,³⁴ היסודות להקדמה הונחו בנאומו של ברל כצנלסון "בזכות המבוכה ובגנות הטיח" בכינוס מדריכי עליית הנוער בקיץ 1940.³⁵ אולם, בפועל 'ספר הגבורה' הכיל לא רק תיאורי גבורה של לחימה, כי אם גם תיאורים לא מעטים של מוות על קידוש השם. לצד סיפורי מצדה ומרד בר כוכבא מופיעים קטעי כרוניקה על מקדשי השם בימי-הביניים, ולמעשה כחצי מתוכן האנתולוגיה נסוב סביב מעשים של קידוש השם. בחירה זו משקפת ערבוב תחומים במשמעויות הקשורות במושג הגבורה.

במפעל האנתולוגי של 'ספר הגבורה' גלויה לעין האקטואליות של נושא הגבורה בנוגע ליהדות ארץ-ישראל וליהדות התפוצות. לפי ישראל ברטל, הטקסטים שנבחרו בקפידה ליספר הגבורה' הדגישו את האומץ של היהודים שנלחמו להגן על עצמם בתקופות של רדיפות ומלחמות. אנתולוגיה זו נתפסה כמשקל-נגד לקבוצת אנתולוגיות שכינסו תיאורי רצח של יהודים בימי-הביניים המוקדמים ועד הפוגרומים באוקראינה בראשית המאה העשרים.³⁶ טענה זו מדגישה את רעיון ההגנה העצמית באנתולוגיה, אך איננה מבטאה את המשקל הרב שניתן ב'ספר הגבורה' למעשים של מוות על קידוש השם. כאמור לעיל, ברל כצנלסון מתייחס במבוא לתופעת קידוש השם בתור אחת מגילויי הגבורה בשנות הגלות, שהרי "הגבורה העברית מאז החורבן היא גבורה ללא סיכויי נצחון".³⁷ בדומה, כתב העורך ישראל היילפרין בהקדמה לספר: "ספר זה מבקש לגולל לפני הקורא את מגילת הגבורה בישראל [...] ואלה הם גילויי הגבורה בתקופה הזאת: מלחמות-חירות, התגוננות, קדוש השם".³⁸

הוצאתו של הספר בהוצאת ההסתדרות הובילה להתייחסות מקיפה מצד ביקורת הספרות.³⁹ ביקורתו של עמנואל בן-גוריון עמדה על שינוי הערכים הניכר כבר בכותרת הספר: "עוד בימינו אנו סודרה אנתולוגיה היסטורית חשובה בשם 'ספר הדמעות' – והנה אנו קוראים: 'ספר הגבורה'. בשורה למפנה בגישה".⁴⁰ העיסוק הנרחב בקידוש השם הוביל לתגובות מצד רוב מבקרי

³³ ב. כצנלסון, בימי אבל הששה, טבת תש"א. "עם הספר", בתוך: היילפרין ישראל, תש"א. **ספר הגבורה: אנתולוגיה היסטורית ספרותית**, חלק א': התגוננות וקדוש השם מימי מצדה ועד ראשית האמנציפציה, עם עובד: ט-יא.

³⁴ "כעין רמז של הקדמה קראתי בשעתו במאמרו "בשבח המבוכה ובגנות הטיח" וראויים הדברים שיתפרשו ויבוארו יותר בראש ספרי." (ישראל היילפרין, 8.11.1940. מכתב לברל כצנלסון, **אח"ע**: IV-104-71-2-23).

³⁵ הנאום נדפס בשלושה חלקים בעיתון **דבר**: ב. כצנלסון, 20.9.1940. "בזכות המבוכה ובגנות הטיח: בעקבות שיחה עם מדריכים בכינוס מדריכי עליית הנוער (בי תמוז ת"ש)", **דבר**: 2-3; 22.9.1940. "בזכות המבוכה ובגנות הטיח: בעקבות שיחה עם מדריכים", **דבר**: 2; 23.9.1940. "בזכות המבוכה ובגנות הטיח: בעקבות שיחה עם מדריכים", **דבר**: 2.

³⁶ Israel Bartal, 1997. The Ingathering of Traditions: Zionism's Anthology Projects, **Prooftexts**, 17(1): 87.

³⁷ ב. כצנלסון, בימי אבל הששה, טבת תש"א. "עם הספר", בתוך: היילפרין ישראל, תש"א. **ספר הגבורה: אנתולוגיה היסטורית ספרותית**, חלק א': התגוננות וקדוש השם מימי מצדה ועד ראשית האמנציפציה, עם עובד: יא.

³⁸ י. היילפרין, תש"א. "פתיחה", **ספר הגבורה: אנתולוגיה היסטורית ספרותית**, חלק א': התגוננות וקדוש השם מימי מצדה ועד ראשית האמנציפציה, עם עובד: יג.

³⁹ עמנואל בן-גוריון, 8.5.1941. "ספר הגבורה" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר**: 3. צבי קרול, סיון-תמוז תש"א. "ספר הגבורה", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת א-ב' (ס"ט-ע'): 101-102. מרדכי גיאורגו לנגר, ספטמבר 1941. "ספרים", **גזית**, כרך ד', חוברת ה' (מ"א): 35.

⁴⁰ עמנואל בן-גוריון, 8.5.1941. "ספר הגבורה" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר**: 3.

האנתולוגיה בזמנו. גדליה אלקושי כתב על החשיבות שבערך הגבורה נכון לאותם ימים: "הרחבה זו דומני שיש מקום לחלוק עליה. הרי הספר שלפנינו תפקיד חינוכי נעלה לפניו: עליו לבסס ביסוס היסטורי את צו ההתגוננות העברית, שדורנו במיוחד עומד בסימנו במולדת, ומבחינה חינוכית זו, מן הראוי היה שלא לערבב את התחומים. קידוש השם לחוד והתגוננות פעילה לחוד."⁴¹ צבי קרול כתב: "לא נשאל, מה גבורה יותר, – גבורת הצבא בשדה-קרב או גבורת העולים על המוקד בקידוש-השם? ברור, כי זו האחרונה יסודה בכחות הנפש", וטען שהליקוי הבולט באנתולוגיה הוא "הסטיה מתכליתו. כלומר ערבוב-התחומי של ה'התגוננות' ו'קידוש-השם', ודומה גם שהמסדר החסיר הרבה ב'התגוננות' ופרט ב'קידוש-השם'."⁴²

האנתולוגיה 'פרקי גבורה מספרות ישראל' בעריכת זרבבל גלעד ראתה אור באוקטובר 1943 בהוצאת "מערכות", אשר הוקמה בשנת 1939 כהוצאה לאור צבאית על-ידי אלעזר גלילי.⁴³ בפתח האנתולוגיה מופיע מניפסט מאת המלקט, ובו הסביר את הנסיבות שהובילו להוצאת החוברת. הוצאת החוברת היא, לדברי גלעד, תגובה לבקשה החוזרת ונשנית מצד החיילים המגויסים מקרב בני היישוב לחומרים לערבי חג ומסיבות. מאז מלחמות בני-ישראל בפלשתיים, בבבלים וברומאים ועד ימי השואה – העם נלחם על קיומו ובכל דור "מצאה לה מלחמה זו על כבוד ישראל את גבוריה". גיבורים אלה פעלו להגנה עצמית, אם "כקרבנות הפושטים צוארם ברינת עוז של מקדשי השם", ואם "כמגינים בכוח הזרוע".

דב שטוק (לימים: סדן) כתב אף הוא על מושג "קידוש השם" במבוא לאנתולוגיה, וערער על ההבחנה בין גבורה אקטיבית לגבורה פסיבית:

"ידעתי, כי שימוש-הלשון המצוי, המקובל, מעמיד את קידוש השם ואת הגבורה כעניין וניגודו, או לפחות כעניין וחילופו, כשם שידעתי, כי שימוש-הלשון המצוי, המקובל, רואה את קידוש-השם כדיוטה מועטת, לפי שביטויה על דרך הפאסיביות, ואילו את הגיבור כדיוטה מעולה,⁴⁴ לפי שביטויה על דרך האקטיביות. [...] אין הגבורה בכללה נמדדת לפי גילויה וכליה, אלא לפי עצימותה, לפי מידת המסירות האחרונה לאמת, שהגבורה באה לשמשה ולהעיד על האמונה בה."⁴⁵

האנתולוגיה מכילה 268 עמודים של דברי ספרות לצד פרקי היסטוריה מהמקרא, מהאגדה ומן התיעוד ההיסטורי. הסופרים שכתביהם נכללים בקובץ הם הסופרים המרכזיים בספרות העברית החדשה: י. ל. גורדון, ח. נ. ביאליק, ש"י עגנון ורבים נוספים. הקטעים הנכללים בו נדפסו כולם קודם לכן בספרים שונים. הקובץ נחלק לארבעה מדורים: המדור הראשון נקרא "יהוד קדומים", והוא עוסק בקרבות היהודים עד לחורבן הבית השני: בני יעקב, המכבים,

⁴¹ גדליה אלקושי [בחתימת: ג. א.], אב-אלול תשי"א. "ספר הגבורה", גליונות, כרך י"ב, חוברת ט (סט): 157–158.

⁴² צבי קרול, סיון-תמוז תשי"א. "ספר הגבורה", מאזנים, כרך י"ג, חוברת א'-ב' (ס"ט-ע'): 101–102.

⁴³ כסלו תשי"ד. "ספרים חדשים שנתקבלו במערכת", גליונות, כרך ט"ו, חוברת ו (צ): 381.

⁴⁴ כך במקור – ר.ו.ס.

⁴⁵ דב שטוק, 1943. "במבואי הילקוט", בתוך: [גלעד] זרבבל (עורך), פרקי גבורה מספרות ישראל, "מערכות", ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 6.

מצדה, מרד בר-כוכבא ועוד. המדור השני, "בין הגויים", עוסק בניסיונות העמידה של העם בשבתו בתפוצות הגולה, בין העמים – למן גלותם של ארבעת השבטים דן ונפתלי, גד ואשר, היישוב היהודי בימי שלטון הביזנטים, ממלכת הכוזרים, הפרעות בימי מסעות הצלב וגזירות ת"ח-ת"ט, הפרעות ביהודי ורמייזא, נמירוב, טולצ'ין, קישינב ועוד. המדור השלישי, "החומה", עניינו בפרשיות השמירה וההגנה על היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל עד לאותם ימים. נכללים בו דברי ספרות אודות ימי הביל"ויים, שומרי פתח-תקוה, גיבורי ניל"י, גבורת יוסף טרומפלדור ותל-חי, מאורעות תרפ"ט ומאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, הנוטרים וכדומה. המדור הרביעי, "במערכה זו", עוסק בהשתתפות העם בחזיתות הקרב מול צבאות האויב. עיקרו של מדור זה הוא גבורתם של החיילים העברים בצבא הבריטי, ובהם שירו של יעקב פייכמן "הן ידענו מאז" שנדפס קודם לכן בעיתון 'דבר' ועניינו האנטישמיות שטופחה בקרב העם הגרמני מדור אל דור. לפיכך, טוען פייכמן, "יִדְעָנוּ מֵאֵז", מן הדורות הקודמים בהם פגעו הגרמנים בעם היהודי. ומאז, במהלך השנים, "שגשג דורות היער השחור", וכל אותו הזמן, "לא יָדַע עוֹלָם, כִּי כָּל סְדָקִיו / יִרְמוּ תוֹלְעִים וּמָסַס רָקֵב / וְאֵין לְשִׁקְטָא אֶל שְׁמֵשׁ מוֹל קָנָם, – // כִּי שְׁמֵשׁ לֹא יִכּוֹן כָּל עוֹד יִשְׁנָם."⁴⁶ שיר נוסף הוא "על גבולות המדבר" מאת ש. שלום על פחדיהם של החיילים הארצישראלים החונים במדבר. עוד מכיל מדור זה רשימות פרי עטם של חיילים בצבא הבריטי: רפורטז'ה מאת חייל החתום "אחד" על ימי הפלישה לסוריה (1941), רשימה מאת מ. בן-אריה אודות החיילים שהגיעו אל סומליה במהלך הקרבות במדבר ומאמר מאת "סמל עברי" על יחידת הקומנדו העברית שמילאה תפקיד חשוב במערכה בקרבת אריתריאה.

⁴⁶ יעקב פייכמן, 26.2.1943. "הן ידענו מאז...". דבר : 3 ; כונס בתוך : זרבבל [גלעד] (עורך), 1943. פרקי גבורה מספרות ישראל, "מערכות", ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות : 229.

5.2. גבורת לוחמי הגיטו: התגובות למרד גיטו וארשה

במהלך מלחמת-העולם השנייה והשוואה, הפנה היישוב היהודי תשומת לב מרובה אל סמלי הגבורה – אל הלוחמים בשדות הקרב, אל מורדי הגיטאות ואל הפרטיזנים. עורכי הבמות הספרותיות בארץ-ישראל הרבו לפרסם יצירות "מבפנים"⁴⁷: הם עודדו את המשוררים והסופרים הצעירים שהתגייסו לשורות הצבא הבריטי לשלוח משירתם, ולמן שנת 1944 פרסמו משירי הפרטיזנים ובעיקר משיריהם של הפרטיזנים היהודיים אברהם סוצקבר ואבא קובנר.⁴⁸ בנוסף על השירים שהגיעו מ"שם" – מחזיתות המלחמה ומן היערות – נכתבו יצירות רבות ובהן התייחסות לגילויי הגבורה הללו על-ידי סופרי הארץ.⁴⁹

5.2.1. התגובות הראשונות ביישוב היהודי לנוכח מרד גיטו וארשה

הידיעות על מרד גיטו וארשה הגיעו אל היישוב בזמן אמת כמעט. על רקע הידיעות אודות ההשמדה ההמונית והמכוונת של יהודי אירופה, התקבלו הידיעות על מרד גיטו וארשה ביישוב היהודי בגאווה מהולה בדאגה של ממש. הלחימה הנואשת ועמידת הגבורה העיקשת של לוחמי הגיטו נתפסו בעיני רבים ביישוב כדוגמה וכמופת להתקוממות כנגד הכובש הנאצי.

החל בחודש יולי 1942, הנאצים פתחו בפעילות שתכליתה הייתה לחסל את גיטו וארשה. ההתקוממות הראשונה שנקראה "פעולת ינואר" התרחשה בין ה-18 ל-21 בינואר 1943, ובה נתקלו החיילים הנאצים בהתנגדות מזוינת כאשר נכנסו אל הגיטו לבצע פעולת גירוש של יהודים למחנות ההשמדה. פעולה זו הסתיימה בתחושת ניצחון בקרב יהודי הגיטו, כיוון שהגרמנים נסוגו מבלי שהשלימו את מטרותם.⁵⁰ מרד גיטו וארשה פרץ בערב פסח תש"ג, ה-19 באפריל

⁴⁷ על כך ראו בהרחבה בפרק 4: בחזית ובעורף: היישוב לנוכח המלחמה.

⁴⁸ הירש גליק, 16.2.1945. "שיר של פ. פ. א. (=פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע)", המקור ביידיש עם תרגום עברי מאת אברהם שלונסקי, **משמר** 2; ראה אור גם ב: 20.4.1945. **לחייל**, גיליון 339. אברהם סוצקבר, 23.6.1944. "לוחות-העופרת מבת-הדפוס ראם", **הארץ**, מאידיש: פ. ג. [פסח גינבורג] 2, בשולי השיר נדפס: "נכתב בגטו ווילנא, ביום 12 בספטמבר 1943, ערב צאתו ליער"; אברהם סוצקבר, 16.2.1945. "אל אחי", מידיש: שלמה טנאי, **הארץ** 5, בשולי השיר נדפס: "גטו וילנא, מאי 1942". אבא קובנר, 1.9.1944. "והיה לבבכם לכנור." (את השיר הזה במקורו העברי קבלנו באמצעות... א. סוצקבר, הכותב: "מחבר השיר הזה, היה חבר מטה בארגון הפרטיזנים בגיטו ווילנא, ועתה הוא מפקדה של החטיבה הפרטיזנית היהודית בליטה "נקמה". את השיר המציא החבר אורי מיערות ליטא("), **הארץ** 3. עוד ראו: נ. רודניב, 12.3.1943. "שבועת הפרטיזן", עברית: א. שלונסקי [בחתומת: אשל], **הארץ** 2. וכן: רדולה סטינסקי, 9.4.1943. "ויהי בנסוע הפרטיזנים (באלאדה סרבית)", עברית: א. שלונסקי [בחתומת: אשל], **הארץ** 2.

⁴⁹ **על הפרטיזנים:**

שלמה סקולסקי, 26.12.1941. "פרטיזנים", **הארץ** 4. יוסף אופאטושו, 7.5.1944. "יהודים פארטיזאנים (סיפור)", עברית: נ. מלצן, **דבר**, מהדורת צהריים 2. ד. אהרוני, 2.5.1945. "נקמה (רומן מחיי הפרטיזנים)", תרגם מכתב-יד: נ. מלצן, **דבר**, מהדורת צהריים 2; ראה אור בהמשכים מדי יום עד 3.9.1945. יגאל קמחי, ינואר-פברואר 1944. "מוטיל פארטיזאן (ספור)", **גזית**, כך ו', חוברת ה'ו' (ס"ו-ס"ז): 25–27; כונס בספרו: 1944. **אוהלים, ספורים מאי-שם**, הוצאת מסדה, ספריית דרוו: 59–70. ⁵⁰ מריאן אפלבוים, 2004. **בחזרה לגטו ורשה: התקוממות האיגוד הצבאי היהודי**, יד ושם: 157–166; לני יחיל, "מרד גיטו וארשה", **השוואה: גורל יהודי אירופה 1932–1945**, כך שני, הוצאת שוקן ויד ושם: 636–641.

1943,⁵¹ לאחר שנודע למחתרת כי הנאצים מתכוונים לחסל את הגיטו באותו יום. לפי מחקרה של חוה זיינפלד על מרד גיטו וארשה בראי העיתונות העברית, בארץ-ישראל נודע לראשונה על המתרחש בווארשה מידיעה שהתפרסמה בעיתון 'דבר' ב-22 באפריל 1943. ידיעה זו הועתקה למחרת בכל העיתונים היומיים, ומביניהם בלטה הידיעה בעיתון 'הזמן', שהיה כבר אז הראשון להשתמש במושג "גיבורים" בהקשר ללוחמי הגיטו. בשבוע האחרון של חודש אפריל 1943, התרבו הידיעות על הלוחמה היהודית בווארשה.⁵² ב-26 באפריל 1943 שיגרו המורדים הודעה בחתימת מנהיגים ותיקים של פועלי-ציון בפולין. המסר היה בקשה דחופה לעזרת העולם למען עמידת המורדים: "אנו נלחמים עם נשק ביד על כבודם ועל חייהם של שרידי המוני עם ישראל. חסרים אמצעים לרכישת נשק לעומדים במערכה להצלת ילדים. מצפים לעזרה דחופה. ברכת לוחמים לפועלים היהודים בארץ-ישראל ובכל העולם כולו".⁵³ החל ב-13 במאי דיווחו העיתונים על קצו של גיטו וארשה.⁵⁴ לסיכום אופן הסיקור של המרד בעיתונות הארצישראלית, טוענת חוה זיינפלד, כי תוצאות הסיקור "שייכות גם למיתוס הגבורה שהלך ונוצר, ושראשיתו באותם ימים רחוקים של אפריל-מאי 1943".⁵⁵

הנהגת היישוב ביצעה מספר מהלכים שנועדו לסייע למרד באמצעות גיוס תרומות ובצעדים של הפגנת סולידריות עם המורדים. על-פי מחקרה של דינה פורת, ב-6 במאי 1943 ערכה ההסתדרות כינוס מיוחד והכריזה על שבעה ימי תרומה "לעידוד מתגונני הגטאות".⁵⁶ גם אגודת הסופרים לקחה חלק במגבית ותרמה 25 לא"י לטובתה. ועד אגודת הסופרים הכריז בחוברת 'מאזנים': "סכום מצער זה בא רק לבטא את יחסו של הסופר העברי למעשה רב זה. הועד פונה לכל חברי אגודת הסופרים בקריאה להשתתף במגבית זו, כל אחד במיטב יכולתו".⁵⁷ בנוסף, נציגי היישובים ונציגי הוועד הפועל של ההסתדרות נפגשו עם הנהלת הוועד הלאומי והוחלט על קיום יום שבתון בשם "יום וארשה", אסיפת-עם והחתמת היישוב כולו על עצומה. ידיעות על מרידות בגיטאות נוספים הגיעו במהלך החודשים הבאים. לפי חוה זיינפלד, בידיעה ב'דבר' מתאריך 21 במאי 1943 התפרסם לראשונה דיווח על המרד בגיטו ביאליסטוק, ובהמשך הופיעו ידיעות נוספות על פעולות של פרטיזנים כנגד רכבות שהובילו יהודים אל מחנות ההשמדה.⁵⁸ מלך ניישטט⁵⁹ ציין במאמר מסוף שנת 1943, כי טרם ידועים כל הפרטים על פרשות אלה, אולם ידיעות מוסמכות למדי מפריכות טעויות שהיו מושרשות בציבור, כגון הדעה

⁵¹ ביום 19 באפריל 1943, ערב חג הפסח ויום פרוץ המרד, פרסם נתן אלטרמן את השיר "פסח של גליות": "אֶת הַלִּילָה הַזֶּה, זָבַח פֶּסַח הַזֶּה / לֹא יִשְׁפַח לָךְ, תִּבְּלִי! לֹא יוּכַל לְשַׁפֵּחַ!". בדיעבד, השיר נראה כמעט נבואי; נתן אלטרמן [בחתימת: נתן א.], 19.4.1943. "פסח של גליות" ("הטור השביעי"), **דבר**, 2.

⁵² חוה זיינפלד, 1988. "מרד גיטו וארשה בראי העיתונות בארץ ישראל, אפריל-מאי 1943", **קשר**, גיליון 3: 69.

⁵³ יצחק למדן, ניסן תשי"ג. "עם הקול הקורא", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"ב: 321–320.

⁵⁴ חוה זיינפלד, 1988. שם: 72–73.

⁵⁵ שם: 76.

⁵⁶ דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945**, עם עובד: 94.

⁵⁷ אייר תשי"ג. "מידיעות הוועד המרכזי של אגודת הסופרים העבריים", **מאזנים**, כרך ט"ז, חוברת ב': 128.

⁵⁸ חוה זיינפלד, 1988. שם: 72.

⁵⁹ **מלך ניישטט** (לימים: נוי) (1895–1959): יליד רדומיסל. מאנשי ההנהגה של תנועת העבודה הציונית בפולין. עלה ב-1926. מעלייתו ועד 1929 היה מנהל קפא"י (קופת פועלים ארץ ישראלית). בשנים 1929–1934 היה בשליחות בפולין. משנת 1936 היה מנהל לשכת המס המרכזית של הסתדרות העובדים. פרסם מאמרים ב**דבר**, **קונטרס**, **הפועל הצעיר** ועוד. ערך זמן מה את העיתון **דאס ווארט בווארשה**.

שליהדות פולין "אין יותר כל כוח מניע וכל כוננות נפשית להתנגדות פעילה." ⁶⁰ משה פראגר עמד אף הוא על עובדת ההתקוממות בגיטאות נוספים: "וארשה, הגיטו הגדול ביותר וגם המאורגן והמלוכד ביותר, שימשה חלוץ עובר לפני המחנה ובעקבותיה יצאו, לפי ידיעות הממשלה הפולנית, קהילות גדולות וקטנות, כגון לבוב, סאנדומיר (צ'וזמיר), מינסק מאזוביאצק, אוטובצק, ניאָסויד, ביאליסטוק ועוד רבות אחרות, שעליהן לא הגיעו עוד אלינו הידיעות." ⁶¹

הנצחת נופלי מרד הגיטאות נערכה גם במסגרת התנועות הפוליטיות השונות ביישוב, כאשר כל לוחם הונצח במסגרת התנועה שאליה השתייך. בפעולות הנצחה אלו ניכרת מטרה חינוכית-תעמולתית של הטמעת ערכים לחברי התנועה ולחניכיה על-פי המופת של סמליה. בעיקר בולטת הבנייתו המהירה של המיתוס סביב שתי הנשים המורדות – צביה לובטקין, ממנהיגי תנועות "החלוץ הצעיר" ו"דרור" וטוסיה אלטמן, פעילת "השומר הצעיר" בפולין. ההנצחה נערכה באמצעות העיתונות המפלגתית, באזכרות שנערכו באסיפות התנועה ובכינוס רחב-היקף לזכר גיבורי ההגנה בפולין מטעם הקיבוץ המאוחד ותנועת "החלוץ הצעיר" שהתקיים בגור מייד בשבוע שבו התקבלה הידיעה המוטעית בדבר מותן. הידיעה על מותן של טוסיה וצביה ⁶² (מהתאריכים 27 ו-30 באפריל 1943) ⁶³ פורסמה בעיתון 'דבר' ב-1 ביוני 1943. ⁶⁴ בסמוך לכותרת הופיעו הספדים לשתי הנשים ⁶⁵ שבתחילתם נכתב: "עתה אין עוד כל צורך בהירות, עתה מותר כבר לפרסם את שמותיכן – צביה וטוסיה. הנוגש הנאצי לא יוכל עוד לעשות לכן כלום." ⁶⁶ בכינוס שנערך ביגור, הוצבו תמונותיהן של טוסיה וצביה על לוח עץ שטוף שחורים שמצדדיו התנוססו דגלי פועלי ארץ-ישראל. אישים שונים, ובהם מנהיגי התנועה (פ. בן-דור, ל. לויטה, אמה לוי, י. חזן, א. גולבר, י. וינר, מ. ניישטט וי. טבנקין) סיפרו על צביה וטוסיה מהתרשמויות מההיכרות עימן. כמו כן, דובר אודות מורדי גיטו וארשה "אשר הצילו את כבוד ישראל ויצרו בחייהם ובמותם אחת מאגדות הגבורה הנעלות ביותר בקורות עמנו [...] על מסדה חדשה זו יחונכו דורות". ⁶⁷

ב-14 ביוני 1943 התקיים בתל-אביב מושב מיוחד של מועצת הפועלות שהוקדש לזכרון של הנופלות בגיטו וארשה. בהכרזה שגובשה במסגרת המושב נאמר עליהן, ש"בעמידתן עד תום, קידשו את כבוד ישראל וכבוד האדם וכבוד האשה. בערב זה נעלה בגאון את הוד הגבורה של

⁶⁰ לדבריו של ניישטט, "בלב פעולת המחתרת של תנועתנו השנה עומדת התגוננות הגבורה בגיטו וארשה ובמקומות אחרים בפולין"; מ. ניישטט, תש"ד. "תנועה במחתרת", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 118.

⁶¹ משה פראגר, תש"ד. "יהדות אירופה על המוקד", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 109.

⁶² צביה לובטקין שרדה את השואה ובשנת 1946 עלתה לארץ-ישראל עם בעלה והייתה בין מקימי קיבוץ לוחמי הגטאות. טוסיה אלטמן נפטרה ב-24 במאי 1943, לאחר שהסתתרה עם יהודים נוספים בבית-חרושת לצלולואיד שעלה באש. היא נלכדה ונמסרה לידי הגרמנים, וכעבור זמן-מה נפטרה מפצעה. הידיעות על מותה הגיעו ארצה באיחור רב, דרך קשרי מכתבים של תנועת "השומר הצעיר", אך גם אז, לפי מחקרה של זיוה שלו, נפוצו שמועות כי היא עודנה בחיים וראו אותה במחנה זה או אחר, ואף בשנת 1945 עוד התקשו חברי ההנהגה בארץ-ישראל לקבל את הגרסה כי טוסיה מתה; זיוה שלו, 1989. **טוסיה אלטמן: מההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" להנהגת הארגון היהודי הלוחם**, הוגש כעבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי-הרוח, בהדרכת ד"ר דינה פורת, אוניברסיטת תל-אביב: 348–350.

⁶³ 1.6.1943. "צביה לובטקין וטוסיה (טובה) אלטמן", **דבר**: 1.

⁶⁴ זיוה שלו, 1989. **טוסיה אלטמן: מההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" להנהגת הארגון היהודי הלוחם**, הוגש כעבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי-הרוח, בהדרכת ד"ר דינה פורת, אוניברסיטת תל-אביב: 3.

⁶⁵ ראו: א. רייס, 1.6.1943. "צביה", **דבר**: 1; א., 1.6.1943. "טוסיה", **דבר**: 1.

⁶⁶ מ. נ. [מרדכי ניישטט?], 1.6.1943. "צביה לובטקין וטוסיה (טובה) אלטמן", **דבר**: 1.

⁶⁷ 6.6.1943. "לכבוד גבורת ישראל בגיטאות פולין: אספת אזכרה ביגור מטעם הקיבוץ המאוחד", **דבר**: 1.

החלוצה במחלתת אשר התייצבה בראש מחנה המגינים כמדריכה, מעודדת ולוחמת".⁶⁸ בנוסף, הוכרז במושב זה על הקמת בית-ספר מקצועי לזכרון להכשרת הנערה העובדת.

תהליך הנצחת המרד התרחש גם במסגרת הרצאות לקהל הרחב. ב-18 ביוני למשל נערכה בקלוב הדרום של מועצת פועלי תל-אביב הרצאתו של ד"ר י. אהרנשטם על מורדי הגיטו לצד "שירי גבורה ומולדת" בהדרכת א. מינדלין.⁶⁹ מעבר לעיתונות העברית, המרד זכה להנצחה גם בספרים. בחודש יולי 1943, יצאה במסגרת הוצאת "מערכות" חוברת בשם 'גבורת ורשה' שהיא כעין אנתולוגיה לזכר המרד. הספר נועד בעיקר עבור החיילים העברים מארץ-ישראל המשרתים בצבא הבריטי.⁷⁰ בשנת תש"ה ראה אור ספר מאת משה פראגר, 'מורדי הגיטו',⁷¹ בסדרת "ספרית המכון למדריכים" של המחלקה לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית.⁷² דמויות נוספות שזכו למפעלי הנצחה הן האחיות הצעירות חנצ'ה ופרומקה,⁷³ שתיהן בנות תנועת "החלוץ" שנפלו במרד גיטו וארשה. דמויותיהן זכו להתייחסות מעטה בזמן השואה,⁷⁴ אך כבר בסוף 1943 הוחל בהכנות להוצאת חוברת האגרות שלהן בהוצאת הקיבוץ המאוחד.⁷⁵ החוברת ראתה אור לבסוף בשלהי המלחמה, כשנתיים לאחר המרד.⁷⁶ זאת ועוד, מייד לאחר תום מלחמת-העולם השנייה והשואה, זכה נושא מרד גיטו וארשה למחקר נרחב.⁷⁷

ב-7 אפריל 1944, ראה אור מוסף מיוחד בעתון 'דבר' במלאת שנה למרד. עתון 'דבר' נהג לייחד מוספים מיוחדים לרגל אירועים מיוחדים ובימי השנה לאירועים מכווננים, וביניהם כאלה שהתרחשו בשואה. כך, למשל, צוינו ימי השנה לפרוץ מלחמת-העולם השנייה מידי שנה. המוסף לזכר מרד גיטו וארשה הוא בן עמוד אחד, ובראשו הופיעה הכותרת "יום השנה הראשון למרד בגיטו וארשה". מוסף זה מכיל ארבעה פריטים: מאמרים מאת משה פראגר וי. מ. ניימן והשירים "קינת אלמון" מאת ש. שלום ו"מורדי הגיטו" מאת יעקב גלדשטיין בתרגום עברי של

⁶⁸ 11.7.1943. "לגבורות הגיטו וארשה: מושב מועצת הפועלות", **דבר הפועלת**, שנה ט', גיליון 6–7: 82.

⁶⁹ 18.6.1943. "במועצת פ. ת"א ובאגודות" ("תל-אביב"), **דבר**: 6.

⁷⁰ על חוברת זו ראו בהמשך פרק זה.

⁷¹ ניתן לראות את היסודות לספר זה במאמרו המקיף של משה פראגר בגיליון **דבר** לרגל יום השנה הראשון למרד. ראו: משה פראגר, 7.4.1944. "יום השנה הראשון למרד בגיטו וארשה", **דבר**: 4, 6.

⁷² החוברת היא סיכום קורות המרד, ובה 11 פרקים על שלבי המרד. החוברת, בת 56 עמודים, מבוססת על עדויות מעיתונות המחלתת ומן העיתונות הפולנית ועל עדויותיהם של עדים למרד, יהודים ולא-יהודים. פראגר שילב בין ציטוטי המקורות ודברי-הערכה; משה פראגר, תש"ה. **מורדי הגיטו**, ערכים: ספרית המכון למדריכים, י"ד, יוצא לאור על ידי המחלקה לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית בהוצאת ראובן מס.

⁷³ **פרומקה פלוטניצקה (1914–1943)**: חברת "דרור" ו"הארגון היהודי הלוחם" בגטו וארשה. ילידת פלוטניצה. בימי מלחמת-העולם השנייה הגיעה כקשרית לגיטאות והביאה לווארשה את הידיעות על הרצח ההמוני של היהודים וב-10 בינואר 1942 דיווחה על כך ללשכת הקשר של "החלוץ" בז'נבה. בספטמבר 1942 נשלחה לבנדין לרכז את תנועת ההתנגדות בז'גלמביה, ונפלה ב-3 באוגוסט 1943 בהגנה על בונקר של אי"ל בבנדין.

⁷⁴ א. וויינר כתב במאמרו על יהדות פינסק: "שני שמות, שמות שתי נערות, הבקיעו את חומת הגיטו והגיעו אלינו. הלא הן חנצ'ה ופרומקה בנות פינסק שקדשו את שם ישראל, את כבוד ישראל ואת תקות ישראל. שתי נערות אלו, נצר מגזע החסידות הקרלינית ובנות 'החלוץ', התהלכו בגיטאות פולין והפיצו אורה, רחמים ואהבה. לאחת מהן העניק הגיטו את תואר הכבוד האנושי העליון ביותר: די מאמע, האם – כך קראו לפרומקה בוורשה, בנדין ובכל הדרכים האבלות שבין גיטו לגיטו. בבונקר, בפריצת שערי גיטאות ובנשק ביד נפלו בנופלים"; א. וויינר, אוקטובר-נובמבר 1944. "פינסק", **גזית**, כרך ז', גיליון ב'ג' (ע"ד-ע"ה): 1–5.

ראו: זרבבל [גלעד], 16.12.1943. מכתב אל מנחם דורמן, **אי"ט**: 15-51/2/10.

⁷⁵ זרבבל גלעד (עורך), תש"ה. **חנצ'ה ופרומקה: מכתבים ודברי-זכרון**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י, הוצאת הקיבוץ המאוחד; ראו: רחל בן-גרין, 29.6.1945. "שתי אחיות גבורות", **דבר**: 5.

⁷⁷ רחל אוירבך, 1963. **מרד גיטו וארשה**, הוצאת המנורה; חיים לזר, תשכ"ג. **מצדה של וארשה**, הוצאת מכון ז'בוטינסקי; ישראל גוטמן, תשכ"ג. **מרד הנצורים**, ספרית פועלים; מריאן אפלבוים, 2004. **בחזרה לגטו ורשה: התקוממות האיגוד הצבאי היהודי**, יד ושם; איתמר לויין ושלומית לן, 2009. **הקרוב האחרון**, ידיעות אחרונות; משה ארנס, 2009. **דגלים מעל הגטו**, ידיעות אחרונות.

זכרונות: צביה לובטקיין, 1980. **בימי כליון ומרד**, מהדורה שלישית, קיבוץ לוחמי הגיטאות; יצחק צוקרמן, 1982. **פרקים מן העזבונו**, הוצאת הקיבוץ המאוחד; יצחק צוקרמן, תשמ"ה. **בגיטו ובמרד**, בית לוחמי הגיטאות.

אברהם לוינסון.⁷⁸ מאמרו של פראגר סיכם את המידע על המרד על-פי מקורות מוסמכים. המאמר "איך נפלו גבורים (הדים מפולין)" מאת י. מ. ניימן הציב ציון לאישים ידועים שנספו בשואה: הרב משה חיים לומר, המשורר עממי משה נבירט ויאנוש קורצ'אק וכן ההיסטוריון מאיר בלבן שאיבד עצמו לדעת. הוא ציין אישים אלה וסיפר על קורותיהם בימות השואה כדי להעלות את זכרם: "כשאנו מעריצים את גבורי-ההתקוממות, נזכור גם את אלה, שנשקם היחידי שניתן להם, היה הנשק הרוחני והמאמץ הנפשי – גם הם עמדו על משמרם, ודגלם בידם, וגם עליהם, על קדושים וטהורים אלו בפולין יסופר ויוספד: 'איך נפלו גיבורים'..."⁷⁹

5.2.2. שירת המרד

הסופרים והמשוררים לקחו חלק מרכזי בהבלטת ובהוקרת מרד גיטו וארשה. הם טיפחו את הערכים המגולמים בו, וכך היו שותפים ל"פולחן המרד". הז'אנרים הבולטים בתגובה על מרד גיטו וארשה הם השירה, המחזאות והפובליציסטיקה.⁸⁰ שנים-עשר שירים הוקדשו למרד גיטו וארשה. יצירות אלה חושפות את מגוון התחושות שהתעוררו בקרב היישוב לנוכח המרד: אבּל על מות המורדים; גאווה גדולה על גבורתם; תחושת חוסר-אונים ואשמה של היישוב על חוסר יכולתו לסייע; וזעם כלפי העולם שעמד מנגד ולא נענה לזעקת המורדים לעזרה.

שלמה סקולסקי פרסם שני שירים בנושא המרד.⁸¹ השיר "המרד בגיטו" מאת סקולסקי הוא השיר הראשון שהתפרסם בעיתונות הארצישראלית והוא הופיע בעיתון 'המשקיף', עיתונה של המפלגה הרוויזיוניסטית. השיר מצייר את פרוץ המרד ואת העימות בין הכוחות: הקרבות מתנהלים באמצעות גרזנים וקרדומים, הנאצים זועקים "הייל היטלר" ולעומתם היהודים צועקים: "ארור". בני הקהילה כולם לוקחים חלק במרד כאשר כל אחד נלחם באמצעות הכלים העומדים לרשותו: הסבּל בחבלו, הסנדלר במרצעו, הנפח במוטות ברזל, העגלון בשוטו. הקצב שוחט באמצעות סכיניו: "מִכָּה תַחַת נֶכֶד וְדָם תַחַת נִין".⁸² השו"ב [שוחט ובודק] מלטש את סכיניו אך הפעם, בניגוד להרגלו, אינו חושש כלל שמא היא פגומה. אָם הרב הזקנה יורקת בפגר ובוועטת בו, תוך סיכון חלקה בעולם הבא. הכידונים נשלפים ודשים בבשר הגרמנים. המשורר מתאר את זעם הנקם של המורדים ואת עיניהם הבווערות מתוך טירוף: "יְשׁוּר. אֵיךְ הוּצַת בְּעֵינַיִם הַשָּׁנֵעַ, / חוֹרֵק הַנֶּקֶם וּבוֹכָה מֵתוֹךְ צְחוּק". הדחף המניע את המורדים בלחימתם הוא הדחף לנקם: "אֲנַחְנוּ נוֹקְמִים! וְנִקְמָה רַק פְּכָה! / הַלִּילָה הַגִּיטוֹ קָרָא לוֹ חֲרוּת / אִם לָנוּ הַשְּׂמֵשׁ לְנִצָּחַ דְּעֶכָה – / נִקָּם אֵךְ הַפֶּעַם וְאַחַר נְמוּת!" המסר העולה מן השיר הוא הלקח לעולם על עוצמתו של העם היהודי שמתוכו צמחו לוחמים-נוקמים אלה: "הַיּוֹם בְּזִבְחֵימָם נִקְדָּשׁ אֵת הַשֵּׁם! / יִשְׁמַע הָעוֹלָם וְיִהְיֶה עוֹד יְדוּעַ / פִּי קָם מִדְּמִי יִשְׂרָאֵל הַנוֹקֵם!"

⁷⁸ על שיר זה ראו להלן, בסעיף 5.2.2: שירת המרד.

⁷⁹ י. מ. ניימן, 7.4.1944. "איך נפלו גבורים (הדים מפולין)", דבר: 4.

⁸⁰ על השירה שנכתבה בארץ-ישראל נכתב מאמר חלקי: זמיר בן-דוד, 1993. "המרד – שירים ראשונים, תגובות ספרותיות ראשונות", עדות, חוברת ט': 70–80; במאמר נזכרים השירים: "הצילו!" מאת אנדה פינקרפלד, "נערה עבריה" מאת נתן אלתרמן, "על גיטו ורשה השרוף" מאת יעקב פיכמן. כמו כן, המאמר עוסק גם בשירים מאת אורי צבי גרינברג ויצחק קצנלסון.

⁸¹ שלמה סקולסקי (1912–1982): סופר, משורר, עורך ומתרגם. יליד פולין. ב-1944 נעצר על-ידי הבריטים בשל פעילות בפלוגות ההגנה של תנועת בית"ר. היה עצור במחנה המעצר בלטרון במשך שנתיים.

⁸² ש. סקולסקי, 23.5.1943. "המרד בגיטו (קטע מן הפואימה 'הנוקמים')", המשקיף: ב.

השיר "מורדי-הגיטו" מאת שלמה סקולסקי ראה אור כחצי שנה לאחר פרוץ המרד, אף הוא בעתון 'המשקיף'. זהו שיר עלילתי ארוך. השיר "המרד בגיטו" מאת סקולסקי שנסקר לעיל נכלל בשיר זה, ומהווה את שבעת בתי השיר האחרונים. "מורדי-הגיטו" מתאר תמונות ממקומות שונים בגיטו ביום פרוץ המרד. חלקו הראשון של השיר מתאר את מציאות השילוחים מהגיטו. המשורר עורך האנשה של רחוב בית-הכנסת, שסביבו מתהדקת טבעת התיל, ומספר שהרחוב עומד לגרדום. בתי הרחוב משפילים מבטם בפחד והחלונות בוכים, כאשר על קירות הבתים שורצת יד התליין. יום יום, שער הגיטו נפתח עם אור בוקר ודרכו "הגיטו מקריב את עולת התמיד [...] המון נדונים, פקודי ליל האמש, / יוצא ללא שוב ופוסע בפף.⁸³" החלק השני מתאר את העברת האות לקראת פרוץ המרד במקומות שונים בתוך הגיטו. לראשונה, אבן מושלכת לחלון בית המדרש ועליה הפתק: "באים הם הליל, / הצר מזמה תדשה כפר חרש..." במחתרת נשמעים לחשים, כי הלילה יוזעק הגיטו למרד. המחותרת מחליטה על האות לכל הלוחמים שיתכנסו במרתף: "היום תתיצב במרתף, לאות סתר / שלש פעמים על הפתל תשרש..." התמונות הבאות מתארות את העברת המסר במקומות הבאים: באחד מרחובות הגיטו בו אנשים הולכים כפופים ורוטטים, עיניהם מוצתות מרעב ושפתיהם כחולות; בסמטה בה זקן עטוף-סחבות שוכב בין גרוטאות; ובשוק הגיטו בו מוכר אב את כתונת בנו שנרצח זמן קצר לפני כן. המשורר מתאר את ההתעוררות שחלה בקרב אנשי הגיטו ואת התגלות העוצמה הפנימית המתגברת על חולשות הגוף. בין השאר הוא כותב: "ישור, איך היד הצמוקה, התורת, / אשר אי שם בקרן הפת תבקש – / אספה אצבעות ותהי כפר אחרת: / אגרוף שאבן, אגרוף מתאש. [...] בגיטו עוברת רוחו של שמשון..." החלק האחרון של השיר מתאר את כניסת החיילים הגרמנים אל בתי הגיטו ואת מעשי הרצח שהם עורכים ביהודים ובסופו, כאמור, נכללים שבעת בתי השיר "המרד בגיטו".

שירה של אנדה פינקרפלד "הצילו!" ראה אור בשלהי חודש מאי 1943, כחודש לאחר פרוץ המרד. שיר זה סובב סביב קריאתם של הלוחמים בגיטו וארשה לעזרה, וכמוטו לשיר הובאה כותרת העיתון: "קריאה הצילו! מגיטו וארשה – המתגוננים לוחמים על כל בית ובית".⁸⁴ המשוררת נקטה בלשון מדברים וסיפרה את סיפור המרד מפי המורדים כביכול. שיר זה מציג את המאבק של המעטים והחלשים אל מול החזקים המזוינים בנשק כבד: "אף אנו מרימים ידינו למרד, / בקרש מול תותח, / קופיץ מול תרב מתהפכת." קריאתם של לוחמי הגיטו מהדהדת בכל העולם: "האזיר רועד ונעים גליו, / ברהט נושאים שליחותם / על ארבע רוחות העולם; / לכל און הקריאה יחדירו, / בכל נשמה קצקע יחריטה / בשמועה נאמנה", אך הקריאה איננה מובילה למעשים וכתוצאה מכך מתחזק תסכולם של בני הישוב. פינקרפלד נקטה בלשון ביקורתית בתיאורה את חוסר המעש של העולם החופשי לנוכח קריאתם הנואשת: "ובזעקה זו: הצילו! / נשעשע לבכנו / בהזיות תמות של אנדות, / בבת-חיוף אחרונה: / אולי, אולי תושיעו, / אתם הנושמים לרוחה / במרחבי העולם; / כצפרי-שמים תבואו ממעל, / בציציות ראשינו תמשונו / ממרתפי הרעל, / מן הדי החטוי, / מלהבות אש חיות. // הלא תאחרו? / הצילו!"

⁸³ שלמה סקולסקי, 8.10.1943. "מורדי-הגיטו", המשקיף: ה.

⁸⁴ אנדה פינקרפלד, 28.5.1943. "הצילו", דבר: 3.

מספר ימים לאחר מכן, ראה אור שירו של נתן אלתרמן "נערה עבריה", שנכתב בעקבות הידיעה המוטעית על מותן של טוסיה אלטמן וצביה לובטקין. השיר נפתח במוטו שהוא לשון המברק שהתקבל אודות מותן של צביה וטוסיה: "צביה גרה בשכנות המידית עם המות. טוסיה נמצאת אצל צביה".⁸⁵ השיר מוקדש לדמותה של צביה לובטקין ("עַת מְשַׁעַר הַגַּחַת וְכַרְעַת כְּצַבְיָה, / כְּצַבְיָה סִחְרָרָה וּמְסַנְרֶת"). כותרת השיר מתכתבת עם שירו הידוע של יל"ג, "קוצו של יוד", המתנה את צרותיה של בת ישראל ופותח במלים: "אֲשֶׁה עֲבָרְיָה מִי יָדַע תִּיָּדָע?" לפי חנן חבר, בשיר "נערה עבריה", אלתרמן "נוקט את השם 'צביה' כאלגוריה לנערה החשוקה בשירה העברית בימי הביניים".⁸⁶

כבר בעצם ימי המרד, גילו הסופרים דאגה באשר לאופן שבו יישמר זיכרון המרד בדורות הבאים. נתן אלתרמן כתב בשיר זה: "נַעֲרָה, בְּךָ דְּבָרֵי-הַיָּמִים מְבִיטִים, / לְזִכְרֶךָ וְלִשְׁמֹר אֶת מְרָאֶיךָ." הוא כתב זאת מתוך הבנה, שאירוע זה יהפוך לאחד מהאירועים המרכזיים בתולדות ישראל. השיר עורך הקבלה בין הבית המצוי תחת מצור לבין העם היהודי. ברובד הראשוני של השיר, מתוארת נערה הטורחת בבית אביה ומתפקדת כעקרת הבית, וברובד הסמלי מייצג הבית את העם היהודי, והאב – את האלהים. המורדת מצטיירת כלוחמת וכפעלתנית וחסרת-ליאות: "לְרִיצוֹת, לְדָאָגוֹת, לְפָרְטֵי הַפָּרְטִים / זְוִטוֹת הַמְּצוֹר פְּלִי מְרָפָא וּפְלִי מִים." כמו בימי ילדותה, בבית אביה, היא לבושה שמלה לבנה והיא עמלה ויגיעת-כפיים. היא מסורה בכל מאודה לעמה ומתפקדת כעקרת הבית "בְּבִיתוֹ שֶׁל הָעַם הַמּוֹמֵת", "בְּבִיתוֹ הֶרְחֵב שֶׁל מוֹת גְּרֵת, / בְּבִיתוֹ שֶׁנִּכְסַף לְעִקְרַת-בֵּית".⁸⁷ הדובר מבטיח לה כי האל יזכור אותה גם בנקוף השנים: "אֶךָ הָאֵב וְזִכְרֶךָ, נַעֲרָה נְבוֹנָה, / הוּא תְּמִיד יִזְכְּרֶךָ בְּשִׁמְלָה לְבָנָה, / עֲמָלָה, יְגִיעַת-כַּפַּיִם." והעם כולו יתאבל על מותה של המורדת: "שִׁחַ הָעַם הַנִּצְחִי עַל אֲרוֹן הָעֵץ / אֲשֶׁר בּוֹ גּוֹפְתֶךָ רוֹדְמֶת."

ניתן למצוא קווים משותפים בין המורדת בשיר "נערה עבריה" ובין דמות הרעיה בשמחת עניים מאת נתן אלתרמן (1941). בשיר "ליל המצור" משמחת עניים הוא תיאר את הרעיה כך: "אֶךָ יָדָךְ הַדּוֹקָה עַל קַת",⁸⁸ - - - "וְהִבָּא עַד סִפְךָ יִסְפָּה בְּאֶחָת. / כִּי נִצְבָּתְךָ אֶל הַקִּיר וְיָדָךְ עַל הַקַּת".⁸⁹ וב"שיר שמחת-עניים" מתוך "שמחת עניים" נכתב: "בְּבִיתְךָ הַמּוֹעֵד לְאֶסוֹן, / אֶת שְׂבִים לְרֵאשֶׁף עוֹנֵבְתָ. / [...] רַעְיָה נְרַצְעָה וְנִצְחִית, / אִם כָּל חַי הַצּוֹפֶה תִּצְרָמְנֹת, / אֶת שׂוֹמְרַת הַקּוֹ הַיְחִיד, / הַמְּבַדִּיל בֵּין תִּיָּנוּ לְמוֹת".⁹⁰ גם בשיר "נערה עבריה" ציין אלתרמן את דריכותה: "וּבְלִילוֹת אֵין-מְנוּס בְּחִלּוֹן נִצְבָּתְךָ / וְהַקַּת הַדּוֹקָה אֶל לְחִי." וצייר את דמותה של המורדת כשומרת הסף. המורדת מתוארת כעקרת בית השומרת הלוקחת חלק באחד האירועים המכריעים בתולדות ישראל: "הֵם רְאוּךָ,

⁸⁵ נתן אלתרמן [בחימת: נתן א], 4.6.1943. "נערה עבריה", דבר: 2.

⁸⁶ חנן חבר, 2009. "עברו תולדות עמים כשוד בצהריים": נתן אלתרמן בתקופת השואה", בתוך: דינה פורת (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 70.

⁸⁷ ייתכן, שהקבלה זו מבוססת על נוסח מכתבה של צביה בתגובה להצעה להעלותה ארצה: "מתנגדת באופן פרינציפיוני. מתכונת לעבור אל ביתו הרחב והגדול של רופין [=בית המות], שיספיק לכל המשפחה."; ראו: זרבבל, תמוז תש"ג. "נערות עבריות", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 70.

⁸⁸ נתן אלתרמן, תשי"א [1941]. "ליל המצור", **שמחת עניים**, מהדורה רביעית, הוצאת מחברות לספרות: 87.

⁸⁹ נתן אלתרמן, תשי"א [1941]. "ליל המצור", שם: 88.

⁹⁰ נתן אלתרמן, תשי"א [1941]. "שיר שמחת-עניים", שם: 29–30.

נערה, ונדעו אותו-ליל, / כי הסף שעליו את נופלת / הוא אחד הספים של תולדות ישראל, / סף המות וסף התחלת.

ביוני 1943 התפרסם שירו של זרבבל, "צביה". שיר זה מוקדש אף הוא לדמותה של צביה לובטקין. זרבבל הכיר את צביה.⁹¹ הוא עבר בקיבוצי הכשרה של תנועת "החלוץ" בפולין מאז שלהי 1937 לשנת 1939, לפני פרוץ המלחמה.⁹² ישנה אפשרות, שהוא וצביה לובטקין שהו באותו קיבוץ הכשרה של תנועת "החלוץ" לפרק זמן מסוים.⁹³ השיר נפתח באמירה של המשורר על הכתיבה בימי השואה: מעיינות שירתו חרבו, ושיר זה הוא ניגון יתום, הניגר מלבו "פנטזים של דם".⁹⁴ השיר נחלק לשני חלקים: החלק הראשון נסוב על הימים בהם שהה במחיצתה של צביה. הוא זוכר את קולה ה"חרישי ובוטח" בעת ששרה את השורה "מחול מסדה מתלקח – –" מתוך הפואמה "מסדה" של יצחק למדן. דמותה מצטיירת כמסורה וחרוצה ("רק את עוד ערה") ואמהית ("נשימת-אם"). החלק השני מנסה להתחקות אחר המתרחש "מבפנים", ומתאר אותה בימייה האחרונים. המשורר דמיין כיצד היא שרה כיום אותה שורה מהפואמה של למדן בתוך שעות הקרב, אך הפעם חל בה שינוי. כעת היא מצטיירת כמנהיגה: "קולך החרישי היה לזעק-אש / פולח לכבות", "מעל לתרבות, / מעל לנרמסים [...] / קולך גואה מתוף הלהבות, / קולך נורא-הוד, גובר". השיר עורך אנאלוגיה בין המורדים הנצורים בגיטו וארשה לבין הנצורים במצדה בימי המרד הגדול באמצעות אזכור שורות מתוך הפואמה "מסדה" ליצחק למדן שלוש פעמים לאורך השיר ובאמצעות המהלך שחל לאורך השיר. יצחק למדן חיבר את הפואמה "מסדה" במהלך השנים 1923–1924,⁹⁵ והיא ראתה אור בשלמותה כספר בשנת 1927. לפי בלאושילד, וכן לפי מחקרו של דן ביתן אודות מיתוס מצדה, החל מסוף שנות העשרים, ל"מסדה" ליצחק למדן נזקף חלק בהשרשת מיתוס מצדה ובתפיסתה כמופת לגבורה.⁹⁶ בפעם הראשונה, שורות "מסדה" עולות כזיכרונות של הדובר מהימים שבהם בילו זה במחיצת זו, בהם שרה צביה את השורות מתוך הפואמה: "זכר אזור את קולך / קול חרישי ובוטח, – / בזמרה את השיר / בנפש נסערת: / מ' ח' ל' מ' ס' ד' ה' מ' ת' ל' ק' ח' – –". בפעם השנייה, מתוארת שירתה במהלך המרד: "מ' ח' ל' מ' ס' ד' ה' מ' ת' ל' ק' ח' – –", ובפעם השלישית והאחרונה, היא שרה את שורה ברגע מותה: "מ' ח' ל' מ' ס' ד' ה' מ' ת' ל' ק' ח' / ו – ב – ו – ע – –".

⁹¹ זרבבל היה בקשר מכתבים עם צביה לובטקין בתקופת השואה ונשא עליה הספד לאחר מותה. ראו: בלה גוטמן, 2011. **צביה האחת: סיפור חייה של צביה לובטקין**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ויד ושם: 30, 279.

⁹² זרבבל [גלעד], תש"ה. "עם פרומקה", בתוך: גלעד זרבבל (עורך), **חנצ'ה ופרומקה: מכתבים ודברי-זכרון**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 171.

⁹³ לא מצאתי הוכחה חותכת לכך. שתי עדויות המרמזות על כך הן דברי ההספד שכתב זרבבל על צביה בחוברת **גבורת ורשה**, בהם הוא מספר על דמותה בימי קיבוץ הכשרה (ראו: זרבבל, תמוז תש"ג. "נערות עבריות", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 65–71; וכן במכתבה של חנצ'ה פלוטינצקי אל זרבבל מה-6 באפריל 1940, היא כותבת: "צביה פורסת בשלומך". גלעד זרבבל (עורך), תש"ה. **חנצ'ה ופרומקה: מכתבים ודברי-זכרון**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 87.

⁹⁴ זרבבל [גלעד], יוני 1943. "צביה", **מבנים**, כרך ט', חוברת ב': 243.

⁹⁵ פרקים ממנה פורסמו בכתבי-העת בין השנים 1924–1927.

⁹⁶ תמרה בלאושילד, 1985. שם: 21; דן ביתן, 1990. "מצדה – הסמל והמיתוס", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **ים המלח ומדבר יהודה: 1900–1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי: 224.

ביולי 1943 פרסם יעקב פיכמן⁹⁷ את שירו "על גיטו ורשה השרוף". השיר נכתב בלשון מדברים מפי בני היישוב המתבוננים מרחוק במתרחש בגיטו וארשה. התמונה המצטיירת בבית הראשון היא תמונה של שלהי המרד: לפיד אחרון עוד מעלה עשן ונשמעת זעקה חנוקה. סנונית בנתה קן מעל משקוף חרוך והיא מרדימה את גוזליה. ועל אף שדליקת המרד כבר כבתה, בלבבות בני היישוב מהדהד עוד קול הנפץ ותרועת העדה שיצאה "לְקָרֵב וְלְמָוֶת" מתוך תחושה של לית ברירה, שהרי דם המורדים, לפי פיכמן, "לְדָבָר לֹא יָקוּ עוֹד"⁹⁸. בני היישוב מביטים על הגיטו בעיניים דומעות התרות אחר המדורות השחורות כדי לראות כיצד "כָּל פְּלוֹנָה זוּ לְמָרוֹד / הַפְּלִיאָה בְּעוֹ מוֹל הַתְּהוֹם הַזֹּעֵצֶמֶת". כמו כן, פיכמן עמד על הדיסוננס שבחיים השלווים-יחסית ביישוב היהודי אל מול הסערה שהתחוללה בגיטו וארשה: "כָּל יוֹם, תַּחַת שָׁמֶשׁ נִלְוֶה, עוֹד נִרְאָה / הָעִיר בּוֹעֵרָה, סוֹעֵרָה, נֶאֱבָקֶת, / נִרְאָה כָּל נֶבֶל מִתְקַלֵּס וַיִּוְרָה, / נִרְאָה כָּל גּוֹיָה הַנוֹפֵלָה מְרֻסָּקֶת". פיכמן מתאר את המרד כמעשה של גבורה עד המוות: "אֲכֵן כִּי קִמְּתָם מְחֹמוֹת כְּלֵאָכֶם, / בְּקֶסֶם לָכֶם קָרַב כְּקֶסֶם הַדְּוֹת מָוֶת / אוֹר-יָהּ אֲזוּ נִפְלַעַל כָּל אֶחָ הַלּוֹחֵם –". שניים מבתי השיר עוסקים גם בסוגיית זיכרון השואה ומצהירים על מחויבות היישוב לשמר את זכרה.⁹⁹

שירו של יואל מסטבוים "על חרבות ורשה" בתרגומו של נתן אלתרמן הופיע ב-1 בספטמבר 1943 במסגרת מוסף ספרותי מיוחד של העיתון 'דבר' שהוקדש לנושא "ארבע שנים לשואת יהודי פולין"¹⁰⁰. השיר מתאר את המאבק שבין היהודים והנאצים כמאבק שבין שֶׁה לבין זאב. על אף חוסר השוויון בין שני הכוחות במערכה, לפי מסטבוים, ידו של העם היהודי תהיה על העליונה: "לְכֵן קוֹם לַיּוֹם דִּין, / עַד אִם דִּין יַעֲשֶׂה. / כִּי נִצַּח יִנְצַח / לֹא הַזָּאב רַק הַשֶּׂה."¹⁰¹ המשורר מאמין שהמרכז היהודי בווארשה לא ישתקם אלא לאחר מאות שנים: "הַרְבֵּן / לְמֵאֲתִים, שְׁלֶשׁ, / אֲרַבֵּעַ מֵאוֹת שָׁנָה". הוא ביכה את חורבנם של גזיבוב¹⁰² ומרתף גנשה,¹⁰³ בו "מֵתוּ אִם עֲלֵי בְּנֵה / וּמוֹתָם מוֹת הַשֶּׂה // לְבָדָד, לְבָדָד, / זֶה בְּנֵה חֲבוּקִים". כמו כן, הוא הצר על חורבן המרכז הספרותי בווארשה, שבו צמחו אחדים מהסופרים הגדולים בתולדות הספרות העברית: "הָאֵם פְּרִישְׁמַן שְׁנֵי עוֹד יָקוּם? / אוֹ אֵם פֶּרֶץ יֵשׁוּב וְחָזָה? / הֵיִשׁ יוֹם וְעוֹד צֵיטְלִין כְּזֶה יַחְזוֹר? / אוֹ הַרְשָׁלָה, גִּילְפֶּרְט... כֵּן,

⁹⁷ צבי לוז מבחין בשירת פיכמן על השואה בין שירים בהם בוקעת הנימה האישית לבין השירים הנותנים בגדר צו השעה או תגובה לעניין ציבורי. לפי לוז, השיר "על גטו ורשה השרוף" הוא מן השירים הציבוריים, שהינם "פובליציסטיקה מחורזת, נאה, אך שגרתית וחסרה את מגע-הקסם של ההבעה הפיכמנית"; צבי לוז, 1989. "שירת-ציבור של יחיד (שירי שואה)", *שירת יעקב פיכמן: מונוגרפיה*, פפירוס – בית ההוצאה באוניברסיטת תל-אביב: 162.

⁹⁸ יעקב פיכמן, 9.7.1943. "על גיטו ורשה השרוף", *דבר*: 3; כונס בתוך: יעקב פיכמן (עורך), תש"ג. *בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל*, הוצאת אגודת הסופרים העבריים: 29–30; כונס בספרו *פאת שדה: שירים*, הוצאת שוקן, תש"ה/1944: 78–79; בנוסח זה חל שינוי של ממש בבית האחרון, ובו נכתב: "אֲכֵן כִּי קִמְּתָם מְחֹמוֹת כְּלֵאָכֶם, / בְּקֶסֶם לָכֶם קָרַב כְּחֶדְוָה הַנִּשְׁאָרָה, / לְבִנּוּ דְמַעַ וַיִּרְבֵּן עִמְכֶם, / לְבִנּוּ שִׁרְף בְּאֶשְׁכֶם הַמְטֵהֶרֶת!".

⁹⁹ על בתים אלה ראו בהרחבה בסעיף 6.3.1: הטלת אות קלון על האומה הגרמנית ועונשם של פושעי המלחמה.
¹⁰⁰ מוסף זה מכיל שני שירים: שירו של מסטבוים ושירו של משה בסוק, "אל תסירו לבי", מאמר מאת משה פראגר, "העולה על מוקדה", מאמר מאת יוסף קרוק, "וארשה בת אל-מות" וביקורת של א. ש. שטיין על הקובץ המיוחד *גבורת וארשה* שהוקדש למרד. על קובץ זה ראו להלן.

¹⁰¹ יואל מסטבוים, 1.9.1943. "על חרבות ורשה (מהספר 'צילילי פולין')", תרגום מידיש: נ. א., *דבר*: 2; נדפס שוב: 13.4.1961. *דבר*: 3.

¹⁰² גזיבוב היה אחד הרחובות המרכזיים בגיטו היהודי בווארשה.

¹⁰³ רחוב גנשה היה בין הרחובות הראשונים בגיטו וארשה שבהם התנגשו המורדים והגרמנים.

כֵּן הָיָה הֵיכָה... הוא ביכה גם את מותם של מנהיגים יהודיים בני וארשה בזמן השואה: "הַיָּבֹא שִׁכְנָא זְאֵגָאן בְּיוֹם מְיָמַי? / אוּ צִיִּיִּיקוֹב, כְּעַת חָיָה? / אוּ זִיגְלָבוּיִם אֶרְתוֹר... מְתִי וְאֵיךְ?" באותו יום, ראה אור בעתון 'משמר' השיר "לייום יהדות פולין" מאת יוסף ויטלין¹⁰⁴ בתרגום מפולנית של בנימין טננבוים. אף שיר זה, כמו שירים אחרים, מתייחס לגיטו וארשה שלאחר המרד והוא מופנה אל רוחם של הנופלים במרד. השיר מצייר את תמונת הגיטו לאחר המערכה: הדם שקידש את השם נקרב על מרצפת בפולין ועצמותיהם של המורדים מלבינות שם. הרחובות ברובע היהודי שוממים. לאחר שהתאבד צ'רניאקוב באמצעות נטילת רעל, קידם את פניו בעולם הבא ראש העיר סטז'ינסקי שהיה ראש העיר של וארשה בזמן פרוץ המלחמה וארגן את הגנת העיר. סטז'ינסקי נפל בשבי הגרמנים והוצא להורג ביום השנה לכיבוש העיר. המשורר מבכה את הלוחמים שנפלו ואומר: "הוֹי, אַחֵי, אֵת שִׁירֵי הַעֶצֶב אֲשֶׁר מְמַרְחֵק-הַגּוֹלָה."¹⁰⁵ לשיר זה יש מטרה נוספת מלבד הקינה על הנופלים והיא מטרה סמלית: השיר שהוא שולח ישמש תכריכי נייר בהם ייעטפו הנופלים: "יַעֲטֹכֶם הַמָּוֹת בְּתַכְרִיכֵי-נִיָּר. / בְּנִיָּר: בְּכַנְפֵיִם סְרוּחוֹת שֶׁל מְלֶאךֶם-הַמָּוֹת הַחֲדִישׁ / יִרְשָׁרֵשׁ בְּלִילוֹת-נְדוּדִים שִׁירֵי, שֶׁיִּגְוֹן בּוֹ וְרִישׁ."

בדצמבר 1943 ראה אור שירו של אליהו טסלר¹⁰⁶ "ורשה" בשנתון 'תו שין גימל'. טסלר כתב על בדידותה של וארשה, הצועקת תוך המרד, אך צעקה זו אינה מביאה לסיוע: "קְרִיָה וְאֵם צוֹעֶקֶת מְמַרְיָה / וְהָד לֹא יִשׁוּעַ, כִּי קוֹל לֹא יִשְׁמַע. // מֵאֲכֻלֹת הַמְדוּרוֹת! מְפֻלֵת הַדּוּרוֹת! / לֹא תִגְאָלֶם הַיָּד, לֹא תִגְלֹם מְקַבֵּת."¹⁰⁷ יתרה מכך, העולם האדיש ממשיך להתנהל במסלולו, בעוד שההשמדה תימשך ועוללים יהודים לא יבואו לעולם: "עוֹד יִדְרֹךְ תִּירוֹשׁ מְכָרִים שְׁנֹבְצֵר / וְצַפְרִים פּוֹרְחוֹת תִּגְעֶשְׁנָה כְּמִמְלֶכֶת. // וְעוֹלָלֵי עַמִּי לֹא יִקְרְמוּ בְּשָׁר / וְלֹא יִבּוֹאוּ אֶל הַלְחָם." תובנה זו מזכירה את האמירה של ביאליק בשיר "בעיר ההרעה": "כִּי-קָרָא אֲדֹנָי לְאָבִיב וְלְטַבַּח גַּם-יָחַד: / הַשְּׁמֵשׁ וְרָחַה, הַשְּׁטָה פְּרָחָה וְהַשְּׁחִט שְׁחִט."¹⁰⁸

כאמור, ב-7 אפריל 1944, ראה אור מוסף מיוחד בעתון 'דבר' במלאות שנה למרד, ובמסגרתו ראה אור השיר "מורדי הגיטו" מאת יעקב גלדשטיין.¹⁰⁹ הדוברים בשיר זה הם המורדים עצמם, והשיר מבקש לתאר את ימות המרד "מבפנים". השיר מתאר את הניגוד שבין חולשתם של המורדים את תחושתם של המורדים עם הצלחתם בהריגת החיילים הנאצים: "שְׁחִטְנוּ, תִּנְקְנוּ, / רְאִינוּ דָמָם הַנֶּגֶר", "אֵת דָּמָם רְאִינוּ. / שְׁכַעְנוּ רְצוֹן, כִּי הַצֵּלְחָנוּ. / יְהוּדִים נָאִים וְגָאִים, / שׁוֹפְעֵי-אוֹר-זֶהר אֲנִיחָנוּ."¹¹⁰

¹⁰⁴ יוסף ויטלין (1896–1976): משורר וסופר יהודי ממוצא פולני. התגייס לצבא האוסטרו-הונגרי במלחמת-העולם הראשונה. בתחילת מלחמת-העולם השנייה ישב בצרפת, וב-1941 הצליח להימלט לארצות-הברית.

¹⁰⁵ יוסף ויטלין, 1943. 1.9. "לייום יהדות פולין", מפולנית: בנימין טננבוים, **משמר** 2.

¹⁰⁶ אליהו טסלר (1901–1965): משורר. יליד אומאן באוקראינה. עלה מפולין ב-1920 ולאחר שעבד במקומות שונים, עבד בהנהלת חשבונות **בדבר** (1942–1960). ראשית שירתו התפרסמה בכתב-העת **הדים**, ומאז בבמות ספרותיות שונות.

¹⁰⁷ אליהו טסלר, תש"ד. "ורשה", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 82–83.

¹⁰⁸ חיים נחמן ביאליק, 1983 [1903]. "בעיר ההרעה", **כתבי ח"י ביאליק**, הדפסה כ"ו, הוצאת דביר: 126.

¹⁰⁹ יעקב גלדשטיין (1896–1971): סופר ומשורר יידיש. יליד לובלין. התחנך חינוך דתי וחינוך חילוני. היגר מפולין לארצות-הברית ב-1914. נפטר בניו-יורק.

¹¹⁰ יעקב גלדשטיין, 1944. 7.4. "מורדי הגיטו", עברית: אברהם לוינסון, **דבר** 4.

בנימין טננבוים (לימים: טנא) פרסם שלושה שירים בעניין המרד: השיר הראשון הוא "ככלות תור דמים... (לגיטו ורשה)" שהופיע כשנה לאחר המרד; קרוב לשנה אחריו (פברואר 1945) הופיע "קולך עוד ירן לי" המוקדש "לנערת הגטו"; ובמלאת שנתיים לפרוץ המרד התפרסם שירו "אגדת הגיטו" (אפריל 1945).

שירו הראשון של טננבוים, "ככלות תור דמים... (לגיטו ורשה)", שנדפס בשלהי מאי 1944, מוקדש לנושא זיכרון המרד. השיר מדבר על העולם בעתיד, "כְּכִלּוֹת תּוֹר דָּמִים", בימים שלאחר תום המלחמה ושפיכות הדמים. אנדרטאות משיש יוצבו בראש חוצות לציין את מרד הגיטו: "מְשִׁישׁ חוּצָה אֲזֵ תְרוֹם הָאֲנֵדְרָטָא, / בְּלֶהֱב הַקָּר שֶׁל פִּיהַ תְּלֹאֲט: / כָּאֵן זִבְתָּ דָמִים, כָּאֵן חֲרָשׁ בְּעֶרְתָּ, / רְשִׁשְׁתָּ גְלָמוֹד, גְּרֻעַתָּ בְּדָד."¹¹¹ טננבוים חזה את האדרת המרד, אולי על בסיס היחס כלפי המרד בעצם אותם ימים: "וּתְהִי אֲגֻדָּה שְׁחִיָּה וְזוֹהֶרֶת". הוא צפה שבנאומים יעלה פולחן המרד: "מְבַחֵר הַמְּלִים יְקָטִירוּ לָךְ מֶר". טננבוים יוצא כנגד העסקנים בארץ ובעולם שאטמו את ליבם בזמן המרד ולא פעלו בעדו, ולאחר המלחמה ינאמו ויעשו שימוש במרד עד שישחקו את זכרו: "יְבֹאוּ אִף הֵם – שְׂבָגְדוּ אֲזֵ בְךָ בְּגָד, / אֲטָמוּ אֵת לְבָם מְזַעֵק הַשְּׂכּוֹל, / עֲדַת מְתַכְּשִׁים וּשְׂפָתָם זָכָה מְגֹד, / וְרֵהֵב גְּרוֹנָם יְגַבֵּר עַל הַפֶּל: // מְלִים שְׁחֻקוֹת... מְתַחֲתִית כּוֹר הַמְּלָל. / עַל מוֹת-גְּבוּרִים... קְדוּשׁ וְנִשְׁגָּב. / הוּי, מָה אֲשַׁנְּאֵם, מְנַעֲמֵי קוֹל וְיִלָּל. / רְחֲמֵיהֶם – מְרָמָה. בְּכֵים – אֵךְ כְּזָב." המשורר מביע את חששותיו מפני דעיכת זיכרון המורד והילתו. המשורר שם בפי המורדים את השאלה-התוכחה: "הֵיכֵן נָס קוֹלְכֶם, כִּי כְּרַעְנוּ לְמוֹת?! " והם אומרים: "אָרוּר עָם וְעָם, כִּי כְּלֹאֵת אֲזֵ הֶגְה! " טננבוים מביע את משאלתו: "הוּי, גִּיטוֹ מוֹרֵד! אֵיךְ נִקְלַעַתָּ לְסֵאן! / חֲלֻמְתִי כָל-כַּף גֹּצֵךְ לְהַצְפִּין [...] לְדַעַת תְּמִיד, כִּי אֵי-פַעַם הֵייתָ, / עַל לויח לְבִי שְׂאֵתְךָ כְּחוֹתֶם, / נֶצֶר אֲגֻדָּה, דָּם אַחֵי הַיָּא הַלְהִיטָה. / בְּחִיָּהֶם דְּלִים – מָה שְׂגָבוּ בְּמוֹתָם!"

שירו השני של טננבוים, "קולך עוד ירן לי..." ראה אור בשנתון 'תו שין דלת'. שיר זה, בדומה לשירו של זרבבל, מבוסס כנראה על היכרותו של המשורר עם אחת מן הצעירות שנפלו במהלך המרד.¹¹² חלקו הראשון של השיר מוקדש לזיכרונות של המשורר מהימים בהם שמע את קולה מזמר בשעת בין ערביים, עד היום שבו נפרדו דרכיהם ("אֲזֵ צָפָה דְמוֹתְךָ בּוֹ, עֲצִיבְתִי אֵי-אֶמֶש").¹¹³ חלקו השני של השיר נסוב על דמותה בימות המרד. הדובר מגלה התפעמות מכוחה של המורדת. יחס זה ניכר באמצעות השימוש באנאפורה: שש משורות השיר פותחות במלים "איך" ו"איכה", המבוססות על נוסח הקינה של מגילת איכה. על ידיה העדינות של הנערה הוא שואל: "אֵיךְ הֵן הַנִּיפּוֹ אֵת דְּגַל הַמְּרָד? / אֵיךְ הֵן שָׂרוּ בְּמַצוֹר לְבְּדָד?", ומגבורתה של הנערה לנוכח המוות הוא מתפעל: "אֵיכָה זֶה נִלְחַמְתָּ בּוֹ בְּיוֹם רַב-עֲצָבָת", "אֵיכָה זֶה הִגַּחְתָּ מְשׁוּחָה וּמְשַׁחַת, / מְבוֹר אֲחֶרוֹן, בּוֹ שְׂרִית וְשַׁחֹת". הבית האחרון פותח באותו זיכרון שהועלה בשתי השורות הראשונות של השיר:

¹¹¹ בנימין טננבוים, 26.5.1944. "ככלות תור דמים... לגיטו ורשה", משמר: 3.

¹¹² ייתכן, שהשיר מוקדש לדמותה של צביה לובטקין. כאמור, בנימין טננבוים היה בהכשרה בסלונים. לפי מחקרה הביוגרפי של בלה גוטרמן על צביה לובטקין, צביה יצאה יחד עם בני קבוצתה בתנועת "פריהייט" למושב התנועה בסלונים-ברנוביץ שהתקיימה ב-1932. כעבור שנה הייתה פעילה בקבוצת "החלוץ" של ביטן ובוועד הגלילי של "פריהייט" בסלונים. מאוחר יותר, עברה לקיבוץ ההכשרה ליצקה בפולין. ראו: בלה גוטרמן, נובמבר 2007. "בתוך עמה: קרקע הצמיחה של צביה לובטקין", ילקוט מורשת, גיליון 84: 18; ראו הפרקים: "לאחיות": 140–127, "המפקד": 141–164.

¹¹³ בנימין טננבוים, תש"ה. "קולך עוד ירן לי...", תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, הוצאת דבר: 65–66; חתום: "אילון תש"ד".

"קולך עוד ירן לי קָאָז, בין ערבים: / זמיר מתנפח בחרש חבוי." קולה לא דעך למרות הכל, והוא נשמר בזיכרוננו: "איכה לא נבל הוא בצחית שפתים? / איכה לא דעך הוא כאוד הפכוי?" מעניין לציין, שבספר שיריו של בנימין טננבוים 'תמולים על הסף' שראה אור בשנת 1947, פיתח טננבוים את נושא מרד גיטו וארשה לכדי פרקי שירה ארוכים, המתפרשים על-פני עשרות עמודים. טננבוים פנה אל המורדת בכינוי "אחותי", וביטויים בשירה זו מזכירים את שורות השיר "קולך עוד ירן לי", למשל: "יךך מַצְחִיךָ, עֲדִינָה, הַנְּאֻהָ! / הַאֲמָנָם – לִימִים – בָּהּ לְבֵית אֵשׁ שֶׁל מְרָד? / עַל הַגִּיטוֹ דְלִקְתָּ מִשׁוֹאָה לְוַהֲבָה?"¹¹⁴

השיר "אגדת הגיטו" מאת בנימין טננבוים ראה אור במסגרת גיליון מיוחד של העיתון 'משמר' במלאת שנתיים למרד גיטו וארשה. השיר דן בהתגבשות זיכרון המרד והפיכתו לכדי אגדה. יש בשיר זה דמיון רב לשירו הראשון של טננבוים על המרד ("ככלות תור דמים"). אגדת הגיטו, לפי המשורר, נכתבה בדליקות שקרעו את הלילה, בדמע ובדם ניגר – הוא דמם של המורדים – המשחיר על המדרכה. כעת, לאחר זמן, "הדם מתריש, הדמע מה-קר",¹¹⁵ אך ההד של אנחות הגסיסה לא נדם. המשורר מבטא את הקושי שבעיבוד האירוע ההיסטורי לכלל שיר. הוא פונה אל אגדת הגיטו ושואל אותה: "אי נב אביעך, אי מלה מועצת". חרף זאת, מצהיר הדובר על מחויבותו לשימור "אגדת הגיטו", שהרי אין עוד אגדה "שקמוך היא דואבת, / קמוך מבעיתה ומכה בטרופה".

המרד נזכר במספר שירים נוספים. שני הבתים האחרונים בשיר שכתב אביגדור המאירי מאזכרים את המרד. וכך כתב המאירי: "פּרָטִיזְנִית צְעִירָה / יוֹרְקֶת בַּפְּנֵי מְעַנָּה – / [...] בְּבֵית אַחַת הַחֲרֻבוֹת, / בְּגֵתוֹ וְרִשְׁהָ הַנְּחֻרְקֶת, / תִּינוֹק נוֹלָד לְמִזְל-טוֹב, / אִמּוֹ לוֹ נֶצַח מְתִיכֶת / וְדַמְעַת-יָהּ נִתְקַת."¹¹⁶ אלוהים בוכה לנוכח הולדתו של תינוק בגיטו וארשה, כי גורלו נגזר. בית אחד מבתי השיר "אזעקה" מאת ש. שלום מיוני 1944 מוקדש לנושא המרד במחתרת. השיר כולו הוא קריאה להתקוממות כנגד הנאצים. הדובר מבקש לעורר את העולם להפסיק לעמוד מנגד: "קוים אדם ופקח עין-בה, / עם עמי נרצח אלה, / עונה העולם משנת! / אם עמי יתם לגוע, / חשך ישופכם לעד! / נשמחכם שם במחתרת – / מרד! מרד! מרד! מרד! / כל אדם רק דם אחד!"¹¹⁷ השיר מסתיים בקריאת אזעקה אל העולם לפעול כל עוד ניתן להציל.

5.2.3. סיפורת ומחזאות

ארבעה סיפורים בהקשר למרד גיטו וארשה ראו אור מעל דפי הבמות הספרותיות בארץ-ישראל, רובם בתרגום לעברית. כמו כן, שלושה מחזות נכתבו לאחר המרד: המחזה 'מרד הגיטו, או מועצת הזקנים' בורשה' מאת ישראל חיים בן-דוד (חיים אלחנן) יצא לאור ב-1943, המחזה 'נס המרד בגיטו ווארשה' מאת נ. ק. גרשוני נכתב ביולי 1943 וראה אור בפברואר 1945 והמחזה 'הם מרדו' מאת ג. אדירי ראה אור במרס 1945. ראוי לציין כי המחזאות מאפיינת במיוחד את

¹¹⁴ בנימין טננבוים, 1947. תמולים על הסף, ספרית פועלים, הוצאת הקבוץ הארצי השומר הצעיר: 132.

¹¹⁵ בנימין טננבוים, 20.4.1945. "אגדת הגיטו", משמר: 3.

¹¹⁶ אביגדור המאירי, 3.9.1943. "שיר", משמר: 4.

¹¹⁷ ש. שלום, 9.6.1944. "אזעקה", דבר: 3.

התגובה למרידות בזמן אמת. בן-עמי פיינגולד כתב על המחזות שנכתבו בזמן השואה, כי על אף רמתם האמנותית, הם מסייעים להצביע על העובדה שמוטיבים רבים בשיח על השואה, "דוגמת היחס לעם הגרמני ולתרבות הגרמנית, המאבק העקרוני בשאלה – אם למרוד או לשתף פעולה כדי לנסות ולהציל מה שניתן – או תופעת ה'יודנראט' השנוייה בחלוקת [...] כבר עולים לראשונה במחזות אלה."¹¹⁸

אחת היצירות המוקדמות העוסקות במרד בגיטאות, עוד בטרם מרד גיטו וארשה, היא המחזה 'צעקת עניים'¹¹⁹ מאת י. ח. בן-דוד (חיים אלחנן)¹²⁰ המתאר מרד בגיטו ראדום. לפי לני יחיל, בסוף אוגוסט 1942 רוקנו הגיטאות במחוז ראדום, ביניהם שידלץ, קיילצה וראדום עצמה ורבות היהודים גורשו מהם לטרבלינקה. בקילצה נכשל ניסיון להכין התקוממות ובשידלץ הצליחו כמה מאות אנשים לברוח ליער וניסו להשיג נשק ולהקים פלוגה פרטיזנית.¹²¹ המחזה נכתב בין דצמבר 1942 לפברואר 1943 וראה אור כספר באפריל 1943.¹²² העלילה מתקיימת בליל סוף דצמבר 1942 ובראשית 1943. המערכה הראשונה מתרחשת במרתף המאכלס עשרים יהודים, כאשר דייריו מגיעים ומספרים על המתרחש מעל האדמה – סיפורי התעללות, אונס ורצח של יהודים. במרכז העלילה ניצבות דמויותיהם של נפתלי, שוטר בגיטו, ואשתו חנה, הנושאת עובר ברחמה. נפתלי מארגן את המרד לאחר שנודע לו שעומדים לחסל את הגיטו באותו לילה. הוא מבשר לחבריו, כי יצאה פקודה להוציא את היהודים בערב לעבודת פרך לשם בניית במה. נפתלי נושא נאום שנועד לעורר את רוח החברים למרד: "ועתה – תפקיד חדש, הטלנו על עצמנו – לא למות כפשפשים [...] הקשיבו-נא, רבותי! ברגעי-הגסיסה הקשים – בשעה שכלנו, כלנו נדרשים! ועלינו להקריב חיינו בשלמותם."¹²³ המערכה השנייה נפתחת בעבודת הבנייה של היהודים בכיכר. נפתלי מסכם עם הגברים, שכאשר המורדים יירו במכוונות הירייה, יהיה זה האות שהמרד החל, והמרד יתנהל מבית לבית: "כל יהודי ילחם בביתו, כל משכן – מצודה משומרת!"¹²⁴ קרולינה מפתה את הקצין הנאצי אלכס ורוצחת אותו וכך פורץ המרד. היהודים מצליחים לחסל מספר חיילים נאצים. המערכה השלישית חוזרת אל המרתף, בו כורעת חנה ללדת. החיילים הנאצים מגיעים למרתף ומבקשים לפנות את חנה, את חותנתה יוכבד ואת המיילדת. הנשים נאבקות בחיילים והורגות אותם תוך חירוף נפשן. לאחר מכן, קרולינה מגיעה אל המרתף ומגלה את מרחץ הדמים. היא רואה שחנה מתה, ומחלצת את העובר מבטנה. היא ונפתלי מצליחים להבריח את התינוק אל מיניקת גוייה מחוץ לגיטו וכך הילד ניצל. לאחר מכן, נפתלי וקרולינה עובדים בעבודות פרך של כריית בורות לקברי יהודים. אף במצב זה, מצליח

¹¹⁸ בן-עמי פיינגולד, 1989. **השואה בדרמה העברית**, הקיבוץ המאוחד : 10.

¹¹⁹ השם "צעקת עניים" מבוסס על הפסוק הבא המשמש גם כמוטו ליצירה: "כי דורש דמים אותם זכר – לא שכח צעקת-עניים" (תהלים ט 12).

¹²⁰ **ישראל חיים בן-דוד (1893–1963)**: משורר ומחזאי. יליד סקרישוב, פולין. עלה לארץ-ישראל בשנת תרס"ט ועסק בחקלאות ובבניין. החל לפרסם שיריו ב**מולדת** (תרע"ד) והשתתף בעיתונות הארצישראלית בכינוי חיים אלחנן.

¹²¹ לני יחיל, 1987. **השואה: גורל יהודי אירופה 1932–1945**, כרך ב', הוצאת שוקן ויד ושם : 514.

¹²² י. ח. בן-דוד (חיים אלחנן), "בהוצאת 'שניר' תל-אביב" [פרסומת], **דבר** : 7.

¹²³ י. ח. בן-דוד (חיים אלחנן), תש"ג. **צעקת-עניים: מחזה**, בשלוש מערכות עם אפילוג, הוצאת שניר : 24–25.

¹²⁴ שם : 31.

נפתלי לארגן את היהודים הלקוחים למוות למרד, וכאשר הם ניצבים בשורות לפני הבורות, הם מסתערים על עמדות הירי ורוצחים את החיילים היורים תוך חירוף נפשם עד מותם.

לאחר המרד, ראה אור המחזה 'מרד-הגיטו' או 'מועצת הזקנים' ב'נרשה' מאת י. ח. בן-דוד. המחזה עוסק בהתפתחות המרד בגיטו וארשה בחודשים הראשונים של שנת 1943. המחזה נפתח בישיבת מועצת הזקנים של הגיטו בהשתתפות קציני הגיסטאפו. בין הצדדים מתחיל ויכוח באשר למספר היהודים ששמותיהם נמסרו לידי הנאצים. חבר המועצה מיכלזון מתפרץ על הנאצים ואז פורץ ויכוח בין חברי מועצת הזקנים האם להתנגד ולצאת כנגד הפקודה או להמשיך במשא-ומתן. אחד החברים מתפרץ ואומר כי אי אפשר להמשיך כך עוד ויש להתנגד, ואחר עונה לו: "השכחת את האחריות, אם גם כלפי זה השטן?"¹²⁵ מיכלזון ממשיך ומתפרץ במהלך הישיבה ומונה את העוולות ואת הפשעים ואת הרציחות שעורכים הנאצים ביהודים ומנבא לגרמניה תבוסה והרס רב. לאחר סיום הישיבה, מפנים את מיכלזון הפצוע אל המרפאה. הוא מסביר, כי לדעתו אין להחריש לנוכח המתרחש. בינתיים, עורכים הרשמה ליציאה לעבודה ושוררת אנדרלמוסיה בקרב המון היהודים. הנרשמים מאמינים שהעבודה תצילם מההשמדה. צפורה ושפרה, שליחות הסתדרויות הפועלים "החלוץ" ו"הפועל הצעיר" מגיעות עם בשורה קשה מן הקהילות היהודיות בהן ביקרו. ציפורה אומרת: "לשוא פה מאמצים, חשבונותיכם, נפתליכם והתלבטויותיכם הנעוים, אחים – אין מנוס! לא תוכלו עוד למלט את נפשותיכם ונפשות-משפחותיכם ובתיכם, אחים!"¹²⁶ היא מספרת, כי בגיטאות ברדום, בצנסטיחוב, בזגלמביה ובלודז', בערב העבודה הראשון רצחו את היהודים כולם. השתיים מעוררות את תושבי הגיטו להכריז על מרד. חברי מועצת הזקנים מגיעים ולבסוף תומכים בהחלטה. בשלב מסוים, אנשי המועצה היהודית שוקלים להתאבד ולבסוף מתים בעת הפצצה. המחזה מסתיים בתיאור המרד.

ב-7 באפריל 1944, עם מלאות שנה למרד, ראה אור סיפורו של דוד פלינקר, "בליל-ניסן היה הדבר...: למלאות שנה למרד גיטו ווארשה", שנסוב סביב אלמנט הנקמה. הסיפור מתחקה אחר תודעתו של אדם בשם שלמה חסיד, יהודי-דתי המכשיר עצמו להשתתף במרד, ומתאר את קורותיו מאז כיבוש העיר וארשה בידי הנאצים. שלמה עבר עינויים, נלקח לעבודות פרך, ומשסירב לעבוד בימי שבת, הוכה שוב ושוב, אך עמד בסירובו וקיבל את הייסורים באהבה. המניע שלו להצטרף למרד היה אבדן משפחתו שנלקחה מן הבית יום אחד. "כעת יוקדת בלבו תשוקה אחת: – נקמה! ושפתיו מלחשות תפילה חרישית: – אם אמנם חטאתי לפניך, רבון העולמים, רחם-נא עלי בזכות אבותינו הקדושים ותן לי עוד מנת-חיים קטנה עד אשר אתן את נקמתי בטמאים האלה..." בערב פסח, תחת פיקודו של המפקד ברל, הוא אחד הראשונים לירות ולהרוג חיילים נאצים המנסים להיכנס אל הגיטו, ובאותו ערב הוא מת לאחר שהגשים את שאיפתו לנקמה: "בליל-ניסן גשום סילק את חשבוננו האחרון".¹²⁷

¹²⁵ י. ח. בן-דוד (חיים אלחנן), תש"ג. מרד-הגיטו, או 'מועצת-הזקנים' ב'נרשה': מחזה בשלש מערכות עם אפילוג, הוצאת שניר: 6.

¹²⁶ שם: 19.

¹²⁷ ד. פלינקר, 7.4.1944. "בליל-ניסן היה הדבר...: למלאות שנה למרד גיטו ווארשה", הבקר: 5.

הסיפור "בגיטו של וארשה" מאת יוסף אופאטושו¹²⁸ מספר על שני חברים יהודים המסתתרים במערכת הביוב בגיטו וארשה ערב המרד.¹²⁹ האיש אותו מכנה המספר "הקוצקאי", כלומר בן העיר קוצק, פיתח יכולות של האזנה לרעשים ופענוח המתרחש מעל פני הקרקע. בידי הקוצקאי נותר כלי נשק אחרון – רימון-יד עליו הוא שומר מכל משמר והוא תלוי על צווארו כקמיע. חברו, המכונה "המלאבאי", נורה ברגלו זמן קצר קודם לכן וקדח מחוס. השניים הכירו ארבע שנים קודם לכן בדרכם לווארשה בחורף הראשון של מלחמת-העולם השנייה. הם נקלעו, יחד עם ילדים ונערים אחרים, לבית הקברות של גינשה, וחלקם שכחו את שמותיהם ואף את לשונם. כך החל המנהג לכנות כל נער על-פי עיר מוצאו. שבעה נערים שהצליחו להתגבר על הרעב והמחלות התכנסו במרתף ריק בבית ברחוב גינשה. כשפרץ המרד בגיטו, היו שבעתם כבר בני 18–19. לאחר שלושת השבועות הראשונים למרד, נשארו מהם רק שניים – הקוצקאי והמלאבאי – והם השתקעו במנהרות הביוב, שם פגשו עוד יהודים רבים. הקוצקאי הרג חיילים נאצים רבים באמצעות חנק, ומשמרות החלו לחפש אחריו. יום אחד, איתר כלב-ציד את הקוצקאי ועמד להתנפל עליו. הקוצקאי חנק את הכלב, ואז הופיע חייל גרמני כאשר רובהו מוכן לירי. הקוצקאי השתלט עליו וחנק גם אותו. שלושה חיילים התקרבו וקראו לחייל ולכלב, ואז הטיל הקוצקאי את הרימון לעברם.

הסיפור "קץ הגיטו" מאת איליה אהרנבורג ראה אור מעל דפי העתון 'משמר' באוגוסט 1944. במרכז הסיפור תיאור של מרד באחד מן הגיטאות בפולין (המחבר אינו מציין מקום מפורש). המחצית הראשונה של הסיפור מתמקדת בתיאור אופיו של יוסט, מפקד הגיטו. הפקידוהו לחסל גיטו בעיירה מסוימת ולהרוג 16 אלף יהודים. יוסט מתגלה כאדם סאדיסט השואב הנאה מצפייה בפחדם של העומדים למות והוא מחסל את יהודי הגיטו באיטיות ותוך המצאת מיתות שונות. יום אחד, יוסט רצח את אשתו של היהודי כהן ואת שני בניו. כהן נותר עם שנאה עזה כלפי יוסט והוא מארגן את "פלוגת המרד". סביבו מתקבצים חמישה יהודים המהווים את ההנהגה, והפלוגה כולה מונה מאה ושבעים לוחמים. המטרה שמציב כהן היא היחלצות מהגיטו והבקעת הדרך אל הפרטיזנים. הוא אומר: "לא כצאן לטבח נהיה, אלא כאנשי-מלחמה".¹³⁰ המחותרת חופרת עיר תחתית מתחת לגיטו ורוכשת כלי נשק. המרד מתוכנן לאחד במאי, אך ב-17 באפריל הרוטנפיהרר הייזה חוקר את הפרוון זליג וזה מסגיר את כהן. יוסט מקבץ מייד את כל יהודי הגיטו ופוקד על כהן להגיע אל שער הגיטו בתוך ארבע שעות, אחרת יירצחו כל תושבי הגיטו. כהן מכנס את "ועדת השישה" של פלוגת המורדים ומחליט להסגיר עצמו ולמנות לו מחליף לתפקיד המפקד. השיקול המנחה את החלטתו הוא העובדה, שבתוך מספר ימים פלוגת המורדים אמורה לקבל שתי מכונות ירייה ולהשלים את חפירת התעלה אל מחסן הנשק אותו הם מתכננים לפוצץ. כהן יוצא לפגוש את יוסט ומתריס בפניו: "הלא תבין: אני שונא אותך..." הוא מסתכל ליוסט בעיניים "שחורות כדיו" ויוסט ציווה לנקר את עיניו של כהן. כהן עומד בכל הייסורים והעינויים הקשים ומת למחרת בשתיקה. עם בוקר, הגרמנים גוררים

¹²⁸ י. אופאטושו (יוסף מאיר אופטבסקי) (1886–1954): סופר יידיש. יליד מלאווה, פולין. בשנת 1905 נסע לצרפת להשלים לימודי הנדסה בפוליטכניון. בשל חוסר אמצעים חזר לפולין. ב-1907 היגר לאמריקה, שם השלים את לימודי ההנדסה. ב-1910 נדפס סיפורו הראשון בעתון יידיש בניו-יורק.

¹²⁹ י. אופאטושו, 1944. 29.6. "בגיטו של ורשה", **העולם**, כרך ל"ב, גיליון ל"ח: 326–327; לא מצוין שם המתרגם מיידיש.

¹³⁰ איליה אהרנבורג, 1944. 18.8. "קץ הגיטו" ("מספורי הזמן הזה"), **משמר**: 6.

את גופתו לגיטו. בחלק האחרון מתואר המרד: באחד במאי הגרמנים מציתים את בתי הגיטו. ארבעים מורדים מצליחים לפוצץ את מחסן הנשק של הגרמנים. הסופר מתאר מה עלה בגורלם של חברי "ועדת השישה", אלה שחברו אל כהן בתחילה. האחים שניאור הורגים כחמישים גרמנים. לייזר מצליח להבקיע דרך אל הפרטיזנים. יוסט תופס את הזקן רוטמאן, צוחק למראהו ואמר: "אהא, 'היהודי הנצחי האחרון'." הסיפור מסתיים כאשר בתגובה, השוחט קופץ על יוסט והורג אותו.

הסיפור "הפסח האחרון (מסיפורי גיטו ורשה)" מאת פ. פלקסר ראה אור מעל דפי העתון 'שערים' של תנועת פועלי אגודת ישראל. הסיפור עוסק בפלוגת המורדים הדתית בגיטו וארשה היושבת ב"חורבה" והוא מתרחש בערב פסח תש"ג, הוא יום פרוץ המרד. המורדים הם בני ישיבת פרנצייסקנסקה שהצליחו להינצל מהגירושים הקודמים. מנהיגם הרוחני, ר' אראלי גוורדוקר, מלווה אותם מתוך תחושת השליחות להישאר עימם עד הרגע האחרון לחייהם. הרב מתואר כצדיק ובעל מראה של קדוש, שהלוחמים – אף הלא-דתיים שבהם – באים לקבל ממנו ברכה לפני שייצאו לקרב. המורדים מצפים לבואו של הירשל, מפקד האזור, שאמור להבריח עבורם "כזית מצה" כדי שיוכלו לקיים את סדר הפסח. כאשר הוא מגיע עם המצה, הוא מביא עימו את הבשורה שהגרמנים מתכוננים להתקיף את האזור באותו לילה ומוסר פקודות ללוחמים כיצד עליהם להתנהג במקרה של הסתערות. ר' אראלי ותלמידיו עורכים את סדר הפסח בחפזון, בעמידה ומתוך תחושת דריכות. בנימיקה בן העשר שאביו נרצח שנה קודם לכן שואל את ארבע הקושיות. על רקע הרצאתו של ר' אראלי על קידוש השם נשמעים לפתע פיצוצים ושריקות כדורים, אך הרב משולהב כולו ואינו מרגיש במתרחש. כשהוא מקיץ ממצב העלפון, הוא רואה את תלמידיו נושאים את נשקיהם ואומר להם: "אתם יוצאים עכשיו להלחם בעמלק ובכך תדעו בני, אתם תקיימו עכשיו את הצו האלקי – מחה תמחה את זכר עמלק... – לכו והצליחו והאלקים יהא בעזרכם."¹³¹ הרב מתפלל כל אותו הלילה, בעוד שתלמידיו נלחמים, ועם בוקר יוצא אל עמדות הלוחמים כשהוא לבוש בקיטל ועטוף טלית. הוא מבחין במפקד הנאצי, ואז אחד מתלמידיו משליך רימון לעבר המפקד והורג אותו. באותו רגע, מפלח כדור את לבו של הרב והוא נפטר. תלמידיו מספיקים לכרות לו קבר ולומר עליו קדיש. סיפור זה, הכתוב מנקודת מבט דתית, מדגיש את חלקה של היהדות הדתית במרד גיטו וארשה ומתאר את מעשה המרד במונחים של קדושה וקידוש השם.

הסיפור "מאיר באלאבאן (ימים בגיטו וארשה)" מאת י. אופאטושו¹³² בתרגום מנשה לויך הוא אחד משבעת הסיפורים שראו אור באנתולוגיה 'בין מלחמה לשלום' בהוצאת ספרית פועלים (מאי 1945). הידיעות על מותו של מאיר בלבן בגיטו וארשה הגיעו לעיתונות בארץ-ישראל בסוף חודש מרס 1943.¹³³ מאמר מאת י. מ. ניימן שהופיע במלאת שנה למרד גיטו וארשה (אפריל 1944) סיפר על גורלו של בלבן כפי שנמסר לו מידי פליט: בלבן נשאר בתוך התופת הנאצית בווארשה והמשיך לעסוק במחקריו עד שאסרו אותו הנאצים. פקיד בכיר במכון הנאצי לחקר

¹³¹ פ. פלקסר, 28.3.1945. "הפסח האחרון (מסיפורי גיטו ורשה)", **שערים**, גיליון י"ב: 3.

¹³² **יוסף אופאטושו (יוסף מאיר אופטובסקי) (1886–1954)**: סופר ועיתונאי יידיש. יליד מלאווה בפולין. התחנך בחינוך כללי. ב-1905 החל לימודי הנדסה בנאנסי בצרפת, אך מפאת מחסור כלכלי לא סיים את לימודיו וחזר לפולין. ב-1907 היגר לניו-יורק, שם השלים את לימודיו.

¹³³ 30.3.1943. "מאיר בלבן", **דבר**: 1.

היהודים הציע לו: "נשמור עליך. לא נמית אותך. תהיה עד-ראיה כיצד אנו מחסלים את הגיטו, ואתה, בתור היסטוריקון, תכתוב את הפרק האחרון של דברי ימי-יהודי-פולין."¹³⁴ בלבן הסכים לקבל על עצמו את העבודה, אך הוא ביקש חדר מיוחד על-מנת שיוכל להתרכז. לאחר שניתן לו מבוקשו, הוא נעל עצמו בחדר ותלה את עצמו.

סיפורו של אופאטושו מבוסס באופן חלקי על הידיעות הללו באשר לגורלו של בלבן. הסיפור מלווה את מאיר בלבן, ההיסטוריון של יהדות פולין בימים שלאחר מרד גיטו וארשה. אולם סיפור זה מתרחש לאחר חיסול הגיטו ולאחר תום המרד, בחודש יוני 1943. המספר מתאר את מראה הגיטו: "בצהרי יום יוני עמדו עשן וריחות מעופשים. העשן תימר-עלה מחורבות עוממות, הרוחות המעופשים – מערימות של גוויות שהתגוללו סמוך לבתים ההרוסים [...] עכשיו – שום סימן של רחוב, של בית, של צל אדם, בכל אשר תשור העין – עיי-מפולת עשנים, כלאחר רעידת-אדמה נוראה ואימה שקירקה-ריסקה הכל".¹³⁵ מאיר בלבן, השריד היחיד מגיטו וארשה, הגיע לגיטו מלווה בתלמידו לשעבר, האנס וורצל, גרמני מלודז' שנתמנה אחראי על הספריות היהודיות ועל המוזיאונים היהודיים. לאחר כיבוש פולין על-ידי הגרמנים, שינה וורצל את שמו מוויירז'ינסקי והתנכר לחבריו הפולנים. לאחר שהתמנה למפקח, הטיל על בלבן את מלאכת המיון, ובלבן כתב עבורו מחקר בגרמנית בשם 'תולדות יהודי וארשה'. בזמן הליכתם בחרבות הגיטו, שאל וורצל את בלבן היכן הוא עומד במונוגרפיה שלו על יהודי וארשה. בלבן ענה לו, ששלושה חלקים מהספר כבר מוכנים. וורצל ביקש ממנו שיכתוב את הפרק האחרון, על נפילת גיטו וארשה. בלבן מצר על כך שנותר השריד היחיד מהגיטו. הוא חזר לביתו, וקרא לאשתו, גיטל, וכן לבתו ולשני בניו, אך "איש לא ענה, לפי שאשתו ובתו מתו. ושני בניו? האם נספו בקרבנות הגיטו? הוא לא ידע."¹³⁶ בלבן נפל לתרדמת עמוקה של תריסר שעות, וכשהתעורר – היה זה ערב שבועות, והוא חש שהוא מצוי במציאות שונה: הוא חזר ללבוב, שם התגוררו סבו ואביו. השנה הייתה 1886, וסבו זירז את מאיר בן העשר ללכת להתפלל בבית-הכנסת הישן ומאיר נזכר בסיפור של קידוש השם. הוא שאל את סבו: "סבא, היה עומד בך כוח למות על קידוש השם?", אך מאיר לא חיכה לתשובת סבו. "בן-עשר כבר הרגיש שיש בו הכוח למות על קידוש השם." בלבן קם, מתכסה בטלית, מתפלל וממלמל: "אבא, אמא, מאירצ'ה לא יכתוב את הפרק האחרון על יהודי וארשה..."¹³⁷ הסיפור מסתיים בהתאבדותו של בלבן.

המחזה 'נס המרד בגיטו וורשה' מאת ג. ק. גרשוני,¹³⁸ נכתב ביולי 1943 וראה אור בהוצאת אחיאסף בפברואר 1945.¹³⁹ זהו מחזה בן שלוש מערכות הנפתח ביום בו התרחש גירוש של 5,000 יהודים למקום "בלתי-נודע", וגם למחרת נדרשה רשימה של 5,000 איש נוספים. המחזה מתאר את המאבק שבין "שתי הדרכים".¹⁴⁰ צעיר אחד יוצא כנגד דרך השתדלנות שמייצגים אנשי

¹³⁴ ג. מ. ניימן, 7.4.1944. "איך נפלו גבורים (הדים מפולין)", **דבר** : 4.

¹³⁵ ג. אופאטושו, 1945. "מאיר באלאבאן", בתוך: ש. אוורבך, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר : 199.

¹³⁶ שם : 200.

¹³⁷ שם : 201.

¹³⁸ **גרשוני ק. גרשוני (1902–1969)**: מחזאי ומבקר תיאטרון ואמנות קבוע בשבועון **העולם**.

¹³⁹ 23.2.1945. "נתקבלו במערכת", **הארץ** : 4.

¹⁴⁰ ביטוי שטבע נתן אלתרמן במסגרת פולמוס שהתקיים באמצע שנות החמישים, סביב משפט קסטנר, בנוגע לשתי הדרכים האפשריות בימי השואה: הלחימה מול השתדלנות.

הוועד היהודי בגיטו ואומר: "חבל על כל פרוטה שנותנים להם. תחילה יקחו את הכסף, את הרכוש, ואחר כך גם את הנפש".¹⁴¹ וצעירה אחרת, בתו של ראש הוועד ששמו ראקוב, עונה: "אבא סובר, כי עוד אפשר לבטל הרבה גזרות ע"י שתדלנות". קבוצה של צעירים עוברת ומחלקת נשק בגיטו תחת הקריאה: "בשם אחינו הנרצחים, נקם וישלם." בונס, ממנהיגי המורדים, מוסר לאביו ישראל, גם הוא מאנשי הוועד, את הבשורה בדבר הצטרפותו למחתרת, ואביו מפקפק ביכולתו של הגיטו למרוד: "ומי ומי בלוחמים? מזי רעב, נדכאים, חולים ותשושי כוח! הוי חמומי המוח, אתם אך תגבירו את השואה."¹⁴² אולם, בונס טוען שהנוער "לא יסכים שיובילוהו לטבח כצאן כבול".¹⁴³ הם מוכנים להשתמש במעט הכוח שנותר להם לצורך ההתקוממות. עם פרוץ המרד, מעודדת המנהיגה טובה, אהובתו של בונס, את חבריה: "הילחמו איפוא, חברים כגברים. זכרו את מרד בר-כוכבא... מסרו את חברינו הגבורים בארץ-ישראל זכרו כי נינים אנו לגבורי מצדה."¹⁴⁴

המחזה 'הם מרדו': מחזה-תוגה בשלש מערכות עם פתיחה ואחרית-דבר מאת ג. אדירי,¹⁴⁵ ראה אור בהוצאת ראובן מס במרס 1945.¹⁴⁶ המחזה מתרחש בשנת 1943 בפולין והוא מעלה סוגיות רבות שעלו בעקבות השואה: סוגיית תפקידה של המועצה היהודית, הדילמות עימן היא מתמודדת והיחסים שבינה ובין כלל יושבי הגיטו, הלבטים של היוצאים למרד, סוגיית אחריותם של העמים שבקרבתם התרחשה השמדת היהודים, סוגיית מעמדה של המשטרה היהודית בגיטו; וסוגיית האמונה לנוכח השואה. הפתיחה הקצרה מתארת את פרוץ המלחמה בשנת 1939. המערכה הראשונה נפתחת בישיבת המועצה היהודית בגיטו המקבלת פקודה להכין מדי יום רשימה של אלף איש שירוכזו בכיכר הגיטו; אם לא יעשו כן – יועמדו אנשי המועצה בפני עונש מוות. חברי המועצה מבינים את משמעות הפקודה על רקע ידיעות מגיטאות אחרים. יחזקאל וידרה, ראש המועצה, אומר בתגובה שזוהי דרישה "שאם נמלא אחריה, אזי כאילו הושטנו יד למרצחים המבקשים את נפשותינו."¹⁴⁷ חברי המועצה דנים באחריות המוטלת על כתפיהם ובאפשרות הסירוב לפקודה. הם מבינים, שסירובם פירושו הפקרת הגיטו כולו למוות. אחת הטענות שעולה הינה: "נשליך קרבן לתוך לוע החיה, אולי נשביע אותה ונציל את הנותרים."¹⁴⁸ ראש המועצה וסגנו יוצאים להיפגש עם הנס פון-ונדורף, מפקד העיר הנאצי, כדי להביא בפניו את סירוב המועצה לערוך את הרשימות המבוקשות. לפני פיזור ישיבת המועצה, מגיע המון המבקש להביע את קשייו בפני מועצת היהודים. משלחת מתוכם מתקבלת לישיבה ושמעון, ראש המורדים, אומר: "העם דורש מעשים, הבו לו הצלה או מוות."¹⁴⁹ במהלך הוויכוח המתפתח בין שמעון ובין יחזקאל, ראש המועצה, יחזקאל גורס שעל אנשי הגיטו לעמוד על נפשם ולא לדחור לקראת המוות מבלי לחפש דרכי הצלה. אחד משיקוליו הוא שכאשר תסתיים המלחמה, חומות

¹⁴¹ נ. ק. גרשוני, תש"ה. **נס המרד בגיטו ווארשה**, אחיאסף: 6.

¹⁴² שם: 8.

¹⁴³ שם: 10.

¹⁴⁴ שם: 20.

¹⁴⁵ **גדליהו אדירי (1904–1988)**

¹⁴⁶ 15.3.1945. "ספרים שנתקבלו במערכת", **העולם**, כרך ל"ג, גיליון 25: 240.

¹⁴⁷ ג. אדירי, תש"ה. **הם מרדו: מחזה-תוגה בשלש מערכות עם פתיחה ואחרית-דבר**, הוצאת ראובן מס: 6.

¹⁴⁸ שם: 7.

¹⁴⁹ שם: 12.

הגיטו ייפלו. שמעון טוען שהעם אדיש לחזון על ימים שיבואו. יחזקאל עומד בסירובו לתת את הסכמתו והסכמת המועצה לתכניות המרד. התמונה השנייה נפתחת בחדרו של המפקד הנאצי פון-ונדורף כאשר אהובתו ריטה מגיעה ללשכתו. פון-ונדורף מרעיף עליה מתנות בדמות תכשיטי יהלומים שנגזלו מנשים יהודיות בגיטו. ריטה שומעת ממרחק קולות של יהודים מעונים ומוכים. כך, אט אט, מחלחלת בה ההבנה כיצד הגיעו לידי התכשיטים ואז היא, כנוצרייה מאמינה, מדובבת אותו על מעשיו ומטיחה בו ביקורת. היא שואלת: "האם ההשגחה העליונה צותה עליו [על הפיהרר] להשמיד את היהודים ולרשת אותם? [...] ולהרוג בלי רחמים את ילדיהם, את הפעוטות התמימים, שהם בחירי אלהים – האם גם על זאת צותה אליכם ההשגחה העליונה?" פון-ונדורף עונה: "אני מקבל פקודות מאת הממונים עלי, ומבצע אותן בלי לחשוב ובלי להרהר. פקודה וחסל."¹⁵⁰ כאשר ריטה מגלה שבכוונת הנאצים גם להשמיד את הכמרים הנוצריים, היא תוקפת אותו באמצעות טיעונים תיאולוגיים ושואלת לבסוף: "מה היא תורת הפיהרר לעומת תורת ישו?"¹⁵¹ לפתע, מתחילה ריטה לראות דם מכסה את תכשיטי היהלומים שהעניק לה פון-ונדורף והיא שומעת יללות של מעונים ונשחטים. היא יוצאת מן הלשכה כעס ומייד לאחריה נכנסים שני חברי המשלחת של המועצה היהודית. השניים משיבים לו שאין בכוונת מועצת היהודים לספק את הרשימה. הוא אוסר אותם כבני ערובה ופוקד על הגסטאפו לאסוף לא אלף מיהודי הגיטו, כי אם חמשת אלפים. המערכה השנייה נפתחת במפקדת המורדים בגיטו. על רקע תחילת הגירוש, נשמעות יריות ובכך ניתן האות לתחילת המרד. רנדז, ראש המיליציה היהודית בגיטו, מודיע כי שליחי מועצת היהודים הוצאו להורג. הוא מבקש להצטרף לשורות המורדים תחת הנהגתו של שמעון. אחד מתושבי הגיטו מגיע למפקדה ומספר כי היהודים פוגעים בחיילים המגיעים לבתיהם. התמונה השנייה במערכה השנייה מתרחשת בכיכר הגיטו לפנות בוקר. המחבר מציג דמויות שונות הנאספות בכיכר: אם וילדה, אדם מטורף ועוד. כולם מנסים להבין מדוע אספוס החיילים הגרמנים בכיכר. במסגרת דו-שיח בין שני יהודים, עולה הסוגייה הסבוכה של המשטרה היהודית בימי השואה. יהודי אחד אומר שהשוטרים היהודים הם תמיד לעזר ליהודים וחברו עונה: "לא כך הדבר, השוטר היהודי רמס את בני עמו, לא לעזר כי אם לזרז היה לנו."¹⁵² סוגייה נוספת העולה בשיחות בין היהודים בכיכר היא השאלה התיאולוגית של אלוהים בזמן השואה. אחד היהודים מציע להתפלל ואחר עונה שאינו מעוניין להתפלל לאלוהי הנקם הנוקם בעמו שבו בחר. הוא מתריס בפני שמייים: "דין וחשבון מסור לנו אלהים אדירים, דין וחשבון! מדוע נטבח בלא רחמים צאן מרעיתך, מדוע לא תשמע זעקות הנשחטים, מדוע לא תראה את פני העוללים המומתים בידי האכזר, מדוע תחריש! אמור, מדוע?"¹⁵³ בינתיים, שמעון נואם בפני הלוחמים לפני צאתם לקרב והלחימה מתחילה. התמונה השלישית במערכה ב' מתרחשת בבית-מלאכה בגיטו. היהודים עובדים במלוא מרצם כדי לעמוד במכסות והמפקח הנאצי מתעמר בהם. לבסוף, אחד הפועלים מכה את המפקח והפועלים מתגברים על השוטרים הנכנסים אל המפעל. התמונה הראשונה במערכה השלישית מתרחשת במרתף המשמש את

¹⁵⁰ שם: 19.

¹⁵¹ שם: 20.

¹⁵² שם: 39.

¹⁵³ שם: 40.

הלוחמים היהודים. הם מתכננים השתלטות על אחד ממחסני הנשק של הנאצים, אך אז מגיע שליח המודיע כי החיילים הציתו אחד מהבתים בגיטו על נשיו וילדיו. הלוחמים יוצאים לשם והורגים את החיילים הגרמנים הצרים על הבית. לוחמים יהודים רבים בכל חלקי הגיטו נופלים בקרבות, ולבסוף שמעון נותר האחרון מביניהם, והוא מתייצב בפני המפקד פון-ונדורף והורג אותו, ומייד נהרג אף הוא. דמותו של מלאך המוות מופיעה על הבמה ויוצאת במחול. אחריה מופיעה דמותה של רחל אמנו והיא פותחת במונולוג בו היא מקוננת על היהודים שנספו שואה. אחרית הדבר של המחזה מתרחשת כעבור שנתיים, לאחר שגרמניה נוצחה. המחבר העניק למחזה מסגרת כרונולוגית. הוא נפתח בפסקה קצרה על פרוץ המלחמה ב-1939 ומסתיים באחרית דבר המתרחשת לאחר סיום המלחמה. חיילי בעלות הברית, ובראשם החיילים מארץ-ישראל, מגיעים אל מקום המרד ופוקדים את קבר האחים. חמישה חיילים נושאים דברים מעל הקבר. הראשון הוא החייל העברי המביע צער על כך שאיחרו להצילם. הוא אומר שהלוחמים בגיטו הצילו את כבוד ישראל ומעשיהם יהיו מופת בלבנות עם ישראל לעד. דמם לא נשפך לשווא, שהרי ציון קמה לתחייה. ארבעת החיילים האחרים מציינים את הגבורה שהפגינו הלוחמים.

5.2.4. הפובליציסטיקה

הכתיבה הפובליציסטית, מטבעה, נותנת ביטוי רחב-היקף לאותן סוגיות ודילמות הקשורות במרד הגיטאות, שבשירה זוכים אך לביטוי תמציתי. דמויותיהן של המורדות זכו לתשומת לב נרחבת גם בפובליציסטיקה. בפעולות ההנצחה הרשמיות וכן בשירה ובפובליציסטיקה שנכתבו, הושם דגש על **דמויותיהן של הנשים הלוחמות**.¹⁵⁴ על התופעה של מתן הבכורה לדמויות הנשים בתיאור הגבורה בימי מלחמת-העולם השנייה עמד אברהם שלונסקי כבר ביוני 1943:

”ובוודאי יבוא עוד קורא-הדורות, אשר יעמוד על החזיון המופלא הזה, המתחולל לעינינו במלחמה הזאת, – שאת דפי ההירואיקה האישית, על כל פנים שיאה הסמלי, כותבת עכשיו (בכל אומה!) דווקא האשה. אלו הנערות הקדושות – הנוקם יקום דמן! – שסמלי דבורה ויוהאנה ד'ארק, אך במהדורה הרבה יותר אנושית, עוטרם את זכרן הטהור. אם טאניה הרוסית, ואם טוסיה וצביה – זכר קדושות לברכה!”¹⁵⁵

אחד המוטיבים המרכזיים העולה בשירה שנכתבה אודות המרד הוא, כאמור, המוטיב של המרד כמלחמה של מעטים וחלשים מול רבים וחזקים. מוטיב זה מעוגן היטב באתוס היהודי: דוד מול גוליית, שמשון, המכבים מול היוונים, וכן מיתוס מצדה. הפובליציסטיקה שנכתבה בתגובה למרד גיטו וארשה ביקשה להראות את המרד כגילוי אולטימטיבי של גבורה. באמצעות האנאלוגיה לנצורי מצדה עולה, כי המורדים הם חולייה בשלשלת הדורות למן העת העתיקה,

¹⁵⁴ במדור “אישי קרבנותינו” בשנתון ‘דברי תו שין גימל שראה אור בדצמבר 1943, כתבה שולמית קארל על טוסיה אלטמן: “זרה היתה לך שאלת הבחורה”, אשר חברותיך הרבו לדוש בה. ידעת – אשה רבת-חן את ולא תוותר על נשיותך, אבל הנך גם אדם אידיאי מסור, שופע כוחות יוצרים. [...] בכל תנועות החופש באירופה הכבולה בכבלי הכיבוש הנאצי רב חלקה של האשה. על נשים אלה נכתב הרבה. מי ירשום, אי עט הסופרים, אשר יתאר את דרכך, חברות צעירות של ‘החלוץ’?”; שולמית קארל, תש”ד. “טוסיה”, **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 340–341.

¹⁵⁵ א. שלונסקי [בחימת: אשל], 18.6.1943. “דגש קל: על הבאלאדה דלהלן”, **הארץ**: 2.

וצאצאיו של העם שהוליד את מופת גבורת מצדה. יהודה קרני נתן ביטוי לתפיסה של מלחמת מעטים ברבים:

"הם הלכו לקרב מתוך ידיעה גמורה, כי אין להם תקווה גדולה לנצח את האויב. [...] כנסת ישראל זו התקוממה לפתע פתאום ממש כארי נגד תלייניה ומשעבדיה וקידשה מלחמה על הטאנקים והתותחים של הנאצים והעמידה מתוכה מבפנים מחנות מחנות של בני-אדם, שאחת החליטו בנפשם למות בכבוד כגבורים על שדה קטל ובלבד לא ליתן עצמם להשפלה למרמס ולטבח. [...] הדוגמא ההיסטורית שלנו: 'המועט כנגד הרבים', 'החלש נגד החזק ממנו' קמה לתחיה בגיטו וורשה ובשאר הגיטאות של אותה יהדות 'מזרחית'."¹⁵⁶

בדברי קרני נרמזות הגבורה היהודית הקדומה של מורדי מצדה שנעורה בקרבם ("אש הקנאות", "המועט כנגד הרבים" ועוד): "רוח הגבורה הישראלית החלה לפעם והבעירה בנשמותיהם אש הקנאות והנקמות, והמרידתם על אלה, שעמים גדולים וחזקים נכנעו לפנייהם בתקופה הראשונה של מלחמת העולם השנייה."¹⁵⁷ יש דמיון בין תיאור התעוררותה של הגבורה בקרבם להתעוררות מתי המדבר בפואימה של ח. נ. ביאליק "מתי מדבר": "פְּתַע פְּתָאם יִתְנַעַר דּוֹר עֲזוּז וְגִבּוֹר, דּוֹר גִּבּוֹר מְלַחֵמָה / וְעֵינֵיהֶם פְּרָקִים וּפְנֵיהֶם לְהִבֵּים – / וְיַדֵּיהֶם לְחִרְבוֹת!"¹⁵⁸

יצחק למדן, מחבר הפואמה "מסדה" (1927)¹⁵⁹ ועורך כתב-העת 'גליונות' פעל פעילות ענפה במיוחד בתחום הפובליציסטיקה. למדן פרסם מאמר אודות מרד גיטו וארשה מייד בגיליון של ניסן תש"ג, ובגיליון הבא של כתב-העת 'גליונות' (אייר-סיון תש"ג) הקדיש למרד את שלושת עמודי הפתיחה של חוברת 'גליונות'. למדן הכיר בכך, שהמרד הוא של מעטים מול רבים, מרד חסר-סיכוי: "מרד מעטים, מרד צללי-אדם מעוניי כפן ולחץ, נטולי מגן, בודדים ונעזבים מכל וכל במלוא עולם, נגד מפלצת-אנוש אדירה, מפורזלת ומשוריתת מכף רגל ועד ראש"¹⁶⁰. הוא ראה במרד גיטו וארשה מעשה של נקמה בנאצים. קולם של המורדים המשועים לעזרה מתוך הגיטו הוא קול "נאפד נקמה וגבורת-יאוש"¹⁶¹. למדן ראה במעשה המרד ביטוי לגבורת נואשים שכבר לא נותר להם מה לאבד, אבל מתוך ההתקוממות עצמה הם יכולים לזכות "בקידוש שם ישראל בנקם, בהצלת כבוד האדם שבנו וביצירת אות ומופת לדור ולדורות."¹⁶² מדבריו של יצחק למדן במאמריו עולה, כי הוא ראה במרד גיטו וארשה חולייה בשלשלת של אירועים של הפגנת הגבורה היהודית לאורך הדורות, למן המופת של גבורת מצדה: "מבעד לכל סִיגֵי-האימים וקירות כלא-התופת הגיענו הקול 'אנחנו על החומה!' – קול-קדומים ישראלי שנתגלגל אל ההווה בגלגול חדש"¹⁶³. לוחמי הגיטו, לפי למדן, לא העלו בדמיונם כי יוכלו לעמוד בפני הרכבים המשוריינים,

¹⁵⁶ יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 6.6.1943. "עם כל ידיעה" ("עניינים"), **הארץ**: 2.

¹⁵⁷ יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 6.6.1943. "עם כל ידיעה" ("עניינים"), **הארץ**: 2.

¹⁵⁸ חיים נחמן ביאליק, 1983 [1902]. "מתי מדבר", **כתבי ח"נ ביאליק**, הדפסה כ"ו, הוצאת דביר: 124.

¹⁵⁹ יצחק למדן, 1952 [תרפ"ז]. **מסדה: פואימה**, מהדורה שמינית, הוצאת דביר.

¹⁶⁰ יצחק למדן [בחימת: ח. שואל], אייר-סיון תש"ג. "לאור האש של גיטו ורשה", **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת א' (פ"ה): 1–3.

¹⁶¹ שם.

¹⁶² יצחק למדן, ניסן תש"ג. "עם הקול הקורא", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"ב: 320–321.

¹⁶³ שם.

התותחים והמטוסים של האויב, והם בחרו במות-כבוד ופעלו על-פי המופת של גבורת שמשון.¹⁶⁴ למדן ציין נקודות דרך מרכזיות בקורות הגבורה היהודית לאורך ההיסטוריה היהודית – מימי מצדה, דרך הפוגרומים בימי-הביניים ועד לעמידת הגבורה של היישוב היהודי במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט:

"עלילת המתקוממים של גיטו ורשה אינה אפיזודה. פרק אורגני הוא בתולדות ישראל [...] פרק זה חותר ועובר כפלג-מעמקים עז בעבי המוראות של תולדותינו החל מאותו יום א' של פסח, בשנה שלישית לחורבן, במסדה, דרך פולמוס טריאנוס, ימי עקיבא ובר כוכבא, המרידות בימי אנטונינוס פיוס וספטימיוס סורו; אלרואי, ראובני, מלחמת בני קנריטה, מוקדי לויש, מגיני יורק, עלילות הגבורה בימי מסעי-הצלב, בספרד, מגיני גיטו וריונה, מצור טולטשין, מלחמת יהודי לבוב במאה הי"ז, עמידת יהודי פוזנא, [...] ההגנה העצמית ברוסיה, תל-חי, חולדה, עמידתנו בארץ בשנות תרצ"ו-תרצ"ח ועד גיטו ורשה בשנת תש"ג [...] האינכם מכירים בקול זה [מתוך הכרוז] את הקול מאז-מאז, את קולו של אלעזר בן יאיר?"¹⁶⁵

לפי למדן, הלקח מן המרד הוא שהגבורה היא הנתיב שבו חובה על העם היהודי להמשיך לצעוד: "פלג זה או שהוא-הוא יהיה לאפיק-המוצא היחיד של ההיסטוריה הישראלית וְטָה לתוך זרמו את כל אגמי המים העומדים של האומה, או – –". ממשפט זה, המסתיים בקיטוע, משתמעת דעתו של למדן באופן חד-משמעי: הגבורה היא הדרך היחידה בעתיד העם.

בשנות הארבעים המאוחרות ובשנות החמישים נשתרשה בתרבות הישראלית הדיכוטומיה שבין השואה לבין הגבורה, בין ההולכים "כצאן לטבח" ובין המורדים.¹⁶⁶ התפיסה הרווחת במחקר היא, שאהדתם של בני היישוב כבר למן ימי מלחמת-העולם השנייה הייתה נתונה ליהודים שבחרו בדרך המרד.¹⁶⁷

יצחק למדן כתב בשבח המרידה והביע עמדה מרומזת כנגד הליכה אל המוות ללא כל התנגדות. לדעתו, ההתמרדות היא תגובה טבעית למתרחש על אדמת אירופה: "העקודים שוב אינם פושטים את צוארם לשוחטים באלם ונכנעים. [...] סוף-סוף בא מה שמוכרח היה לבוא: גבורת נואשים אשר שוב אין להם מה לאבד".¹⁶⁸ יהודה קרני השמיע עמדה זו בנימה קיצונית אף יותר, והשתמש במטבע הלשון "**כצאן לטבח**" לציון ההתנהגות הפסיבית של היהודים בשואה:

"אנו חרדים גם לכבוד היהודי, שלא יתן עצמו לטבח מתוך כניעה. ונראים הדברים, כי שארית היהדות הפולנית קיבלה החלטה שלא לפשוט צואר למאכלת, אלא להתגונן ולהלחם עד יציאת נשמה אף כי תוצאות הקרב בין הטאנקים הנאציים ובין הנשק היהודי אינן מוטלות בספק. הדבר מובן: קל יותר לאדם ליפול עם נשק בידו מליפול בלי נשק. ואם יש טעם לחיים

¹⁶⁴ ש.ם.

¹⁶⁵ ש.ם.

¹⁶⁶ וראו על כך בהרחבה: דן לאור, 1989. "עוד על שתי הדרכים", בתוך: נתן אלתרמן, **על שתי הדרכים**, ההדיר, ביאר והוסיף אחרית-דבר: דן לאור, הוצאת הקיבוץ המאוחד: 113–155; וכך: רוני שטאובר, 2000. **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, יד יצחק בן-צבי והמרכז למורשת בן-גוריון.

¹⁶⁷ ישראל גוטמן, תשמ"ד. "ההתנגדות היהודית – שאלות והערכות", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה** (הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה – ניסן תשמ"ג), יד ושם: 536.

¹⁶⁸ יצחק למדן, ניסן תש"ג. "עם הקול הקורא", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"ב: 320–321.

הרי צריך שיהיה גם טעם למיתה. אין להיות מובלים כצאן לטבח. מעל המוקד, מעל הגרדום, מעל התליה יראה היהודי כוח התגוננות ולא יניח נשקו מידו עד רגעו האחרון.¹⁶⁹

חודש מאוחר יותר, נתן קרני ביטוי לדיכוטומיה שבין הקרבנות הפסיביים המובלים "כצאן לטבח" לבין הגבורה האקטיבית שביציאה למלחמה: "לבכות מותר על קרבנות פאסיביים, על אלה המובלים כצאן לטבח ללא התנגדות והתמרדות. אבל אין לבכות על גורלם של אנשים, שהחליטו בכל האחריות לחיי עצמם ולחיי הנשים והטף, לקדש את שמם ושם ישראל במלחמת מצוה. על אנשים כאלה אומרים הלל ותשבחות וקושרים להם כתרים של גבורי האומה."¹⁷⁰

בכינוס הסופרים שנערך בחולדה ביוני 1943, נאם י. גרינבוים ובנאומו הארוך שנמשך כשעה וחצי, הוא ניתח את מצב היהדות בגולה ובארץ-ישראל. בדבריו, התייחס למרד גיטו וארשה, ואמר "שזו הדרך להקים חזית יהודית ממשית. אילו כך התחילו ודאי לו שהרבה דברים היו משתנים לטובת היהודים."¹⁷¹ כעבור כחודש, כתב במאמר נוסף: "וזוהי קללת הגלות האיומה ביותר, זהו עצם מהותה: אבדן כושר ההתגוננות, התגברות הרצון לחיות בכל התנאים, לקיים חיים ריקים מכל, חיי עבדות ושפלות ובדידות מבוזים – ולהעדיף כל אלה על כליון מתוך התמודדות גבורה עם האויב העולה בכוחותיו לאין ערוך עם הגורל שנחרץ."¹⁷²

לעומת ההתפעלות וההערכה שהביעו למדן, קרני וגרינבוים כלפי המרד, סופרים אחרים גילו תפיסה מורכבת יותר של המציאות בשואה. מ. ניישטט גילה במאמרו מחודש דצמבר 1943 תפיסה הנחשבת בחקר ההיסטוריה והתרבות של החברה הישראלית תפיסה מתקדמת, המשתייכת לשנות השישים, זו שהתגבשה לאחר משפט אייכמן (1961). מלך ניישטט הקדים את דברי אלתרמן בשנות החמישים אודות שתי הדרכים, תפיסה שנחשבה אז פורצת דרך: "היום אנו יודעים, כי גם בימים שההשמדה הגיעה לשיאה המחריד – היו ויכוחים והיו שיקולים אם להתחיל בהתגוננות חיצונית-פעילה. היו שחשבו, כי אולי יצליחו בדרך אחרת להציל לפליטה שארית מבית-ישראל, ואת התפקיד הזה ראו לעצמם כראשון וראשי."¹⁷³ הוא כתב מתוך הבנה עמוקה של הדילמות שבפניהם ניצבו היהודים בתוך הגיטאות: "ואל ניטול לנו רשות – אנו היושבים כאן – לשפוט אותם. אנו קוראים מתוך רטט במכתב, שלמחנה מסוים, שבו נדונו הכלואים לכליה, הגיע שליח מתוך סיכון רב, כדי להציל איש מסוים – והוא מסרב למלט את נפשו, כי יש פקודה שיירו עשרה יהודים במחנה תמורת האחד אשר ייעלם."¹⁷⁴ באותו כרך של שנתון 'דבר', פרסם זלמן רובשוב את מאמרו "מורשת תש"ג", המבטא גאווה במרד לצד הבנה, שהמרידה לא הייתה בגדר אפשרות מובנת מאליה: "לא חרפתנו היא כי נשרפנו ונתנקנו ונקברנו חיים, בידי טמאי אדם, שלהם

¹⁶⁹ יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 6.5.1943. "ברמודה' שלנו" ("עניינים"), הארץ: 2; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

¹⁷⁰ יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 6.6.1943. "עם כל ידיעה" ("עניינים"), הארץ: 2; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

¹⁷¹ 8.6.1943. "סופרי איי קוראים לאחדות בעת צרה", הארץ: 5.

¹⁷² י. גרינבוים, תשי"ג-תשי"ד [תמוז תשי"ג]. "מחרבן לחרבן", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 44.

¹⁷³ מ. ניישטט, תשי"ד. "תנועה במחירת", תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, הוצאת דבר: 119; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

¹⁷⁴ שם; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

הכוח והשלטון. אולם כי קמו מעוני וארשה וענו באש על תעלולי רודפיהם העולים עליהם במספר ובכוח פי מאה ושילמו בחייהם בעד התקוממותם – באותה שעה קמה שכינה מעפרה.¹⁷⁵

דגש מיוחד על מרד גיטו וארשה הושם בכרך של השנתון 'כנסת' לשנים תש"ג-תש"ד. פ. לחובר טען במאמרו על הקהילה היהודית בווארשה, בדומה ללמדן, שהמרד הוא גלגול של סיפור מצדה: "קהלת וורשה, [...] היתה לנו **כמצדה שניה**".¹⁷⁶ משה פראגר¹⁷⁷ במאמרו על חורבן יהדות אירופה באותן כרך טען, כי רוח המרד שררה בגיטו זה זמן רב טרם המרד: "הרוח המרדנית, הנכונות-לקרב המוחלטת, הלעג-לסכנת-מות, הן היו מסגולות אפיו של הגיטו למיום היוסודו".¹⁷⁸ כך, למשל, הניסיון הראשון להקים גיטו בווארשה נערך כבר באוקטובר 1939, אך בגלל התנגדותה של מועצת היהודים נדחה ניסיון זה, ורק כעבור כשנה, ב-16 בנובמבר 1940, נסגרו היהודים בתוך הגיטו. במאמר נוסף שפרסם משה פראגר כתב: "על שיעבוד ענה בארגון החיים היהודיים במחתרת [...] ועל הרצח ההמוני השיב הגיטו – במלחמה גלויה, מזוינת, עם הנשק ביד. –"¹⁷⁹ על המרד עצמו הוא כותב: "נפתוליו של עם חסר-מגן המובל לגרדום מצאו את ביטויים הטרגי, המזעזע עד היסוד, בהתקוממות המזוינת של אסירי-הגיטו האחרונים, מזי-הרעב ולחמי הקטב, כנגד משטר-הרוצחים האיום".¹⁸⁰ עמנואל בן-גריון סיכם את מרד הגיטאות בביקורת על מאמרו של פראגר: "פרשת מצדה של ימינו: מרד הגטאות".¹⁸¹

אחד המוטיבים החוזרים ועולים בשירה על מרד גיטו וארשה הוא **פנייתם של המורדים אל העולם בזעקה לעזרה**. חוסר ההיענות של העולם לקריאה זו עוררה תחושה מרה, בעיקר על רקע העובדה, שב-19 באפריל 1943, באותו יום בו פרץ המרד, התכנסה ועידת ברמודה. מטרתה המוצהרת הייתה מציאת מקומות מקלט לפליטים, והיא עוררה תקווה מסויגת שתסייע גם ליהודים, אלא שלמעשה לא כך היה הדבר.¹⁸² לפי דינה פורת, מטרתה לא הייתה להציל, כי אם "לעיף את דעת הקהל".¹⁸³ כבר במהלך ההכנות לוועידה בחודש מרס, סיכמו נציגי בריטניה וארצות-הברית ששתיהן עשו כמיטב יכולתן לקלוט פליטים, וכי מדיניות "הספר הלבן" תישאר

¹⁷⁵ ז. רובשוב, תש"ד. "מורשת תש"ג", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 9.

¹⁷⁶ פ. לחובר, תש"ג-תש"ד. "ורשה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דבר, ספר שמיני: 66; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

¹⁷⁷ על תגובתו של משה פראגר ראו בהרחבה: מלי אייזנברג (גוטדינר), תשס"ו. **עד, מזעיק, מתעד ומנציח: ר' משה פראגר והשואה, 1940-1984**, אוניברסיטת בר-אילן, סדרת "תשתית למחקר", מספר 15: 32-36.

¹⁷⁸ משה פרגר, תש"ג-תש"ד. "חרבן יהדות אירופה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דבר, ספר שמיני: 36-37.

¹⁷⁹ משה פראגר, תש"ד. "יהדות אירופה על המוקד", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 109.

¹⁸⁰ משה פרגר, תש"ג-תש"ד. "חרבן יהדות אירופה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דבר, ספר שמיני: 36.

¹⁸¹ עמנואל בן-גריון, 1944. 6.2. "כנסת תש"ג-תש"ד" ("זכרון בספר"), **דבר**: 2-3.

¹⁸² דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945**, עם עובד: 91.

¹⁸³ שם: 270.

בעינה. על אף שההבנות הללו נשארו חסויות, היו די עדויות גלויות לכך שהוועידה עתידה להסתיים בלא תוצאות.¹⁸⁴

משה פראגר הביע במאמרו את מורת-הרוח מתוצאות ועידת ברמודה על רקע זעקת לוחמי הגיטו לעזרה:

"הגיטו הנאבק אותה אזעקות לעולם: 'הצילו את שארית הפליטה של היהדות הנשחטת!' במה ענתה ברמודה על קריאה זו? – לא בשתיקה. לא, ברמודה לא ישבה בחיבוק ידים. לקריאת הגיטו הנואשת ענתה ברמודה בדחית כל תכניות ההצלה הרציניות, שהוצעו מצדדים שונים, על שום 'שהן בלתי ריאליות ואינן ניתנות לביצוע'. [...] חרפת דורנו חסרת התיאור. העולם כבר לא היה מחוסר ידיעות. קריאות האזעקה בקעו יום-יום. מורדי הגיטו מצאו את הדרך אל העולם. יום-יום אותה תחנת הראדיו החשאית הפולנית קריאות 'הצילו!' – ותשובה לא באה."¹⁸⁵

בפובליציסטיקה עולה ניסיון לעורר את הקשב של היישוב אל המרד לצד תחושת חוסר-אונים ואזלת-יד בשל חוסר היכולת לנקוט בפעולה של ממש לסיוע ולהצלה. כמו כן, עולה תוכחה כלפי היישוב על שאננותו לנוכח שוועת המורדים. יהודה קרני כתב: "במה יכולים אנו לעזור עמהם או כיצד תבוטא השתתפותנו בהיאבקות גורלית זו? אלפי מילין מפרידים בינינו. הם סגורים ומסוגרים מכל עבריהם בבריחי ברזל כאריות שבוים."

זלמן רובשוב עמד על הקשר שבין המורדים בגיטו וארשה ובין גילוי הגבורה של יהודי ארץ-ישראל בהתגייסותם. כאמור, איום של ממש נשקף ליישוב היהודי, כאשר הסכנה הורגשה ביישוב היהודי בעיקר במהלך שנת 1942, ובמיוחד בקיץ 1942, עם התקדמות צבאות הציר בראשותו של רומל בצפון אפריקה. האפשרות של כיבוש ארץ-ישראל על-ידי צבאות הציר נראתה קרובה מתמיד.¹⁸⁶ זלמן רובשוב ערך אנאלוגיה בין יהודי ארץ-ישראל ובין יהודי הגיטו המורדים: "ומורדי הגיטאות ומציתי טרבליאנקה לא היו היחידים במערכות ישראל. שלוש הרבבות ויותר של צעירי וצעירות ישראל בארץ אשר קיבלו עליהם השנה עול הנהלת האומה ולפי קריאתה התחלצו ברצונם הטוב להתגייס לצבא לכל צורותיו למען השתתף בפועל במלחמת העמים באויב – אחיהם הם ואחיותיהם."¹⁸⁷

5.2.3. 'גבורת ורשה': ילקוט לזכר מרד הגיטו' (יולי 1943)

ביולי 1943, זמן קצר מאוד לאחר המרד, ראתה אור החוברת 'גבורת ורשה': ילקוט לזכר מרד הגיטו' בהוצאת "מערכות" ללא ציון שם העורך.¹⁸⁸ החוברת מכילה 72 עמודים ובהם דברי הספד, קטעי זיכרונות, סיפורי ניצולים, מכתבים ודברי ספרות. הקובץ נחלק לשלושה מדורים:

¹⁸⁴ שם: 269–270.

¹⁸⁵ משה פראגר, תש"ד. "יהדות אירופה על המוקד", תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, הוצאת דבר: 108.

¹⁸⁶ ראו על כך בהרחבה בפרק 4: בחזית ובעורף: היישוב לנוכח המלחמה.

¹⁸⁷ ז. רובשוב, תש"ד. "מורשת תש"ג", תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה, הוצאת דבר: 9.

¹⁸⁸ 1943.7.30. "ספרים חדשים", דבר, מהדורת צהריים: 2.

"על החרבות" – דברי הספד וזיכרון; "בין חומות הגיטו" – עדויות ומכתבים של אנשים שנמלטו מהתופת; ו"המרד" – טלגרמות אחרונות והנצחת גיבורי הגיטו. בפתח החוברת מופיע מניפסט שבו נכתב: "ורשה – הקדושה בחזיתות. כי בה לחמו על דבר ששום רוצח-מנצח לא יוכל לכבוש: על כבוד אומה. [...] גם אם נדם כבר קול-הרעמים על חרבות גיטו ורשה, לא נדם קול-הם הרוחת, דם המוני אחינו ואחיותינו השפוך. אלינו הוא זועק. אותנו הוא מייב." ¹⁸⁹ לפי המניפסט, מטרת הילקוט היא לקבץ את ההדים שהגיעו מתוך חומות הגיטו ולתאר את רוח העוז והמרי של הנוער החלוצי שפעל במרד גיטו וארשה.

המדור הראשון, "על החרבות", מכיל שישה פריטים שעיקרם **קינה על שואת יהודי פולין**: שלושה שירים מאת ש. שלום, יהושע רבינוב וקדיה מולדובסקה, יצירה בפרוזה מאת שלום אש, קטע מנאום של זלמן רובשוב וכן קטע מתוך רשימה של נחום סוקולוב. המדור נפתח בשיר "טוב לחיות עם המות בעינים" מאת ש. שלום. ¹⁹⁰ נושא מרכזי בשיר זה הוא הקשר שבין הלוחמים היהודים הפזורים במקומות שונים בעולם ובין בניין היישוב היהודי בארץ-ישראל. לאחר מכן, מובא קטע מקינה שכתב שלום אש. ¹⁹¹ הקינה נכתבת בגוף ראשון, כסיפור אישי של סופר שנתייתם מעמו, ועתה הוא כותב את הדף האחרון בספרותו על יהדות פולין: "אך על עמי לבד לומר קדיש אֶחָפוֹץ, על עמי בְּפּוֹלִין. אֶמָּה שְׁלֵמָה נִכְרְתָה – וְיֹשֵׁב בְּשָׁמַיִם רָאָה וְלֹא עָצַר. [...] וְאֲנֹכִי נִתְיַתְמָתִי מֵאֶמָּה שְׁלֵמָה, הָאֶמָּה הַיְהוּדִית-פּוֹלְנִית, אֲשֶׁר מְשׁוֹרְרָה – אֶתְכַבֵּד לְהוֹדִיעַ – הַיִּיטִי, וְאֵת חַיִּיהָ תֵּאֲרָתִי [...] עֲתָה הַשְׁלֵמָתִי אֵת הַדָּף הָאֶחָד בְּ"תִגְדֵּל וְיִתְקַדֵּשׁ". עֲתָה נֹתְרָתִי לְבִדִּי." ¹⁹² לאחריו, מובא קטע מתוך נאום של זלמן רובשוב (שז"ר), המבכה את אבדנה של וארשה היהודית בעלת ההיסטוריה העשירה, חיי התרבות, המסחר והפוליטיקה. דבריו שמים דגש על עתידו של היישוב היהודי לנוכח השמדת היהדות בפולין: "אסור לנו להואש ואסור לנו להפיץ יאוש בקרב האומה. [...] הוא [היישוב] צריך ביום איד שחור זה לעמוד בקרב האומה האכולה, זקוף קומה." ¹⁹³ השיר "עם הפנים לגולה" מאת יהושע רבינוב הוא שיר נוסטלגי על העיירה היהודית. ¹⁹⁴ רשימה מאת נחום סוקולוב עוסקת בקורותיה של וארשה ובדמויות בתולדותיה במאות ה-18 וה-19. הפריט האחרון במדור זה הוא שלושת הבתים הראשונים מתוך שירה של קדיה מולדובסקה, "לילדי טְבֻרְדָּה". השיר מתאר חלום על ימיה כמורה בווארשה. מהרחובות הוורשאים טברדה וטְשֶׁפֶלָה באו הילדים כצאן, והיא הייתה הרועה. בכיתה, היא לימדה אותם לכתוב בעברית ועיניהם היו

¹⁸⁹ [ללא שם עורך], תמוז תש"ג. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 3-4.

¹⁹⁰ השיר ראה אור לראשונה למעלה משנתיים לפני כן בעיתון **דבר**: ש. שלום, 30.4.1941. [טוב לחיות עם המות בעינים], **דבר**: 2.

¹⁹¹ **שלום אש (1880-1957)**: סופר. יליד קוטנא, פולין. התחנך ב"חדר" ובבית-המדרש. ב-1900 עבר לווארשה ובהשפעת י. ל. פרץ ערך את צעדי הראשונים בספרות. ראשית כתיבתו הייתה בעברית, ואחר-כך עבר ליידיש עד שכתב יידיש בלבד. כל ימיו היה נע ונד בארצות אירופה וארצות-הברית. ביקר בארץ-ישראל מספר פעמים עד שהשתקע בה ב-1954.

¹⁹² שלום אש, תמוז תש"ג. "קינה (קטע)", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 8-9.

¹⁹³ זלמן רובשוב, תמוז תש"ג. "ורשה", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 12.

¹⁹⁴ השיר ראה אור לראשונה מספר חודשים לפני צאת החוברת: יהושע רבינוב, מרץ 1943. "עם הפנים לגולה", **מבנים**: 103-105.

נשואות אליה. אך החלום מסתיים בחזיון המבטא את המציאות: "פְּתָאם אַרְיָה: כָּל הַקִּירוֹת מְתַפְּרִים בְּאֵין / וּלְבִדֵי אֲנִי. סְבִיב שׁוּמֵם הַלָּל."¹⁹⁵

המדור השני, "בין חומות הגיטו", מכיל חמישה פריטים שעיקרם – עדויות "מבפנים" על השואה: מאמר מאת מ. גור-ארי, שיר מאת אברהם ברוידס, מאמר מאת ירחמיאל על החלוצים במחנת, ושני פריטים מבין החומות: עדות ואגרות מן הגיטאות. מאמרו של מ. גור-ארי תחת הכותרת "עדויות" מבקש לסכם עדויות שהגיעו על המציאות הקשה של יהודי פולין בגיטאות עד לגירושם, ומאז תחילת הגירוש. המחבר עמד על הפרובלמטיקה שבמוסד ה"יודנראט": "רבתה המשטמה אליהם ביחוד עם הגירושם, כי חשדו בהם, שידעו על האסונות המתרחשים לבוא ולא הודיעו עליהם בעוד מועד, ועוד המריצו את היהודים להתייצב לפי הפקודה במקומות הפורענות שמהם נשלחו האומללים למקומות שבאיהם לא ישובו." אמנם במקומות אחדים ניצלו רבים מחברי היודנראט, וגם עלה בידם להציל את בני-משפחותיהם וידידיהם, אולם במקומות אחרים הרגו הנאצים גם את חברי המועצה.¹⁹⁶ כמו כן, תיאר המחבר את ההטעייה המכוונת מצד הנאצים כלפי חברי היודנראט. לאחר המאמר, מופיע שירו של אברהם ברוידס, "עיניים", הדובר בשיר זה נרדף על-ידי עיניהם של היהודים המעונים בנכר.¹⁹⁷ המאמר "חלוצים במחנת" מאת מחבר המזוהה בשם ירחמיאל היא עדות בגוף ראשון על חברי מרכז "החלוץ" למן פרוץ מלחמת-העולם השנייה. בית התמחוי שארגנה ה"קבוצה" בווארשה הפך למרכז עבור הקהילה. שם קרא יצחק קצנלסון לראשונה את שירו הראשון מאז פרוץ המלחמה, שנכתב לזכר הקרבנות הראשונים שנלקחו משם לעבודה ולא שבו.¹⁹⁸ ביום הכיפורים תש"א הוכרז על הקמת הגיטו, והמחבר מתאר את מציאות החיים היומיומית בגיטו, את הרעב, המוות והרצח. בפברואר 1941 הוחלט על הוצאת משלחת בת שישה חברים שתנסה להעפיל אל ארץ-ישראל, בתוכה גם מחבר המאמר. הוא הציג את הדילמה שבפניה ניצבו חברי המשלחת: "אולי טוב להישאר במקום ולתת יד לעבודה הקדושה מאשר להפליג לדרך שאין עמה גם סיכויים, בלתי אם אפשרות להיות יותר קרוב לגבול. אכן, קיננה בנו האמונה, כי למרות הכל נבוא ארצה, ובעקבותינו יבואו רבים."¹⁹⁹ המאמר הבא, "בין החומות", מאת מחברת המזוהה בשם חנה, מתאר אף הוא את מציאות היומיום בווארשה למן תחילת המלחמה ולאחר הקמת הגיטו. היא סיפרה על פעילותה של צביה לובטקין ועל בית-היתומים של יאנוש קורצ'אק. החלק האחרון במדור זה נקרא "אגרות מן הגיטאות" ובו עשרה קטעי מכתבים שנכתבו מהגיטאות בין אוקטובר 1941 ופברואר 1943, ללא זיהוי

¹⁹⁵ השיר ראה אור לראשונה זמן קצר לפני צאת החוברת: קדיה מולודובסקי, 17.5.1943. "לילדי טברדה", תרגום: משה בסוק, **דבר הפועלת**, שנה ט', גיליון 5: 46; בשולי השיר נדפס: "מתוך קובץ שירים העומד להופיע בהוצאת הקיבוץ המאוחד, בעריכת י. פייכמן". נראה, שהכוונה לקובץ שיריה של מולודובסקי, **פתחו את השער**. הקובץ יצא לאור בעריכת פייכמן ובצירוף מבוא פרי-עטו בהוצאת הקיבוץ המאוחד בשנת תש"ה. השיר נדפס שוב חודשיים אחר כך: קדיה מולודובסקי, יוני 1943. "לילדי טברדה", **מבפנים**: 116; וכן: קדיה מולודובסקה, תמוז תש"ג. "לילדי טברדה", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 18.

¹⁹⁶ מ. גור-ארי, תמוז תש"ג. "עובדות", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 23.

¹⁹⁷ השיר ראה אור לראשונה שלוש שנים קודם לכן: אברהם ברוידס, 7.6.1940. "עיניים", **דבר**: 9.

¹⁹⁸ השיר "א ייד איז ארויס אין אקענטשע" ("יצא יהודי לאוקנטשה"); אוקנטשה: שדה-תעופה ליד וארשה. ירחמיאל, תמוז תש"ג, בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 37.

המוענים או הנמענים. בראש המקבץ מופיע קטע משיר של קדיה מולודובסקי.²⁰⁰ האגרות מספרות, בעזרת צפנים, על גירושים שהתרחשו ועל מות חברים.

במדור השלישי והאחרון, "המרד", מופיעים חמישה פריטים: שיר מאת יעקב פיכמן, אגרות אחרונות מן הגיטו, לקט טלגרמות בעניין המרד ודברי הספד על צביה לובטקין וטוסייה אלטמן והמאמר "נוכח שואת הגולה (דברים בשיחה)" מאת מ. ט. המדור נפתח בשיר "הספנו ליגון" מאת יעקב פיכמן, ובו השורות הקוראות לנקמה: "אָךְ לֹא לְהִתְפַּלֵּץ וְלֹא לְדַמּוּעַ, / כִּי יוֹם וְלַיִל חֲשָׁל אָגְרוּף-נוֹקְמִים, / וּבְנִבְלִים הַכּוֹת וְלֹא לְרַגֵּעַ – / כֹּה נֶעְקַר עַד תָּם מִפְּאֵב מְשָׁמִים."²⁰¹ לאחר השיר מובאות אגרות אחרונות מתוך הגיטו. האיגרת הראשונה היא המכתב של חיה פלדמאן אודות התשעים-ושלוש.²⁰² אחריו מופיעים שמונה קטעי מכתבים, רובם מפולין, מהחודשים דצמבר 1942 ועד מרס 1943. הקטעים מופיעים ללא זיהוי המוענים והנמענים, אך חלקם נכתבו על-ידי חנצ'ה ופרומקה ונדפסו מאוחר יותר בספר שיצא לזכרון בעריכת זרבבל.²⁰³ האגרות עוסקות בהכנה לפעילות המרד. לאחר מכן, מובא לקט של טלגרמות מסוכנויות ידיעות: המסר ששוגר ב-19 במאי 1943 על התאבדותו של שמואל זיגלבוים בצירוף מכתב ההתאבדות שכתב; המסרים מהחודשים מאי ויוני על-דבר המרד ועל חיסול המורדים. הפריט הבא נקרא "נערות עבריות" מאת זרבבל, ובראשו מובא בית משירו של נתן אלתרמן, "נערה עבריה", שנדון לעיל. המאמר מכיל דברי הספד על צביה וטוסייה. הפריט האחרון הוא מאמר קצרצר שכותרתו "נוכח שואת הגולה" מאת מחבר החתום "מ. ט.", והוא יוצר את הקשר שבין תחושת חוסר-האונים לגבי השמדת היהדות באירופה ובין המפעל הציוני בארץ-ישראל: "תגובתנו הבריאה היא: צמאון לכוח, חושים לכוח, 'שגעון' לכוח. כוח ממש, שלנו, לרשותנו. [...] לכן סיסמתנו צריכה להיות כיום: ציונות קנאית, חסרת סבלנות לחכות."²⁰⁴ החוברת לא זכתה לתהודה של ממש. ביקורתו של א. ש. שטיין היא היחידה שנמצאה, ובה כתב: "הוד טראגי מרחף בין שורות הקובץ הזה. [...] ביטוי-אמת הוא קובץ להגות כולנו בימים אלה."²⁰⁵

לסיכום, האנתולוגיה 'גבורת וארשה' מרכזת יצירות ספרות המשקפות את האובדן העצום שבחורבן קהילת וארשה והמבטאות רגשי נוסטלגיה לצד יצירות המאדירות את המרד. האנתולוגיה אף מכילה טקסטים שמציגים את הדילמות המוסריות שליוו את אנשי גיטו וארשה. הוצאת האנתולוגיה בסמיכות לקץ המרד ותכני האנתולוגיה מעידים על הדחף שהניע את הוצאת "מערכות" להטמיע בקרב קהל קוראיה, חיילים בעיקר, את ערכי המרד.

²⁰⁰ השיר איננו מוזהה, המדובר בשיר "מכתבים מן הגטו". ראו: קדיה מולודובסקה, יוני 1943. "מכתבים מן הגיטו", **מבנים**: 115–118; כמו כן, השיר כונס בתוך: עזריאל שוורץ (עורך), 1943. **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 56–59.

²⁰¹ יעקב פיכמן, תמוז תש"ג. "הסכנו ליגון", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו, מערכות**, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 57; נדפס לראשונה: 13.11.1942, **דבר**: 2; כונס בתוך: עזריאל שוורץ (עורך), 1943. **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 62–63.

²⁰² ראו על איגרת זו בהרחבה בסעיף הבא.
²⁰³ גלעד זרבבל (עורך), תש"ה. **חנצ'ה ופרומקה: מכתבים ודברי-זכרון**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

²⁰⁴ מ. ט., תמוז תש"ג. "נוכח שואת הגולה", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 72.

²⁰⁵ א. ש. שטיין, 1.9.1943. "גבורת וארשה", **דבר**: 2.

בעקבות מרד גיטו וארשה ראו אור מספר ספרים שבחנו את המרד מנקודת מבט מחקרית-היסטורית. בשנת 1943, ראתה אור החוברת 'הגבורה בישראל', בת 20 עמודים, מאת צבי קוליץ,²⁰⁶ כחוברת השנייה בסדרת "ספריית בית-העם בירושלים" שהדפיסה הרצאות שנישאו מעל בימת בית-העם. צבי קוליץ הסביר את התנאים שיצר היטלר בגיטאות, של פתולוגיה חדשה של אדישות, הן מצד הרוצחים והן מצד הנרצחים. על השאלה כיצד הנלקחים למוות אינם מתמרדים הוא כתב: "היטלר הפך, כפי שתכן מראש, את חיי היהודים בארצות הכיבוש לחיים ללא רצון חיים [...] אין רצון להתנגד למות, כיון שכל החושים האנושיים המחייבים את החיים – הומתו בשיטתיות על ידי הנוגש".²⁰⁷ ואולם, נפל דבר ובזה אחר זה התרחשו שני אירועים של התנגדות: פרשת התשעים-ושלוש והתקוממות גיטו וארשה. קוליץ העלה את השאלה: כיצד יכולים היו היהודים החלשים להתקומם כמתי מדבר? הוא מסביר את התפרצות כוחותיהם ככוח מסתורי, בלתי-ניתן לפענוח, השומר על נצחיות העם. לפי קוליץ, קידוש השם היא "עטרת תפארת הגבורה היהודית שלא מתה ולא תמות לעולם". הוא השווה בין הגבורה היהודית ובין מעשי גבורה של עמים לאורך ההיסטוריה: "גבורתם של צבאות הגויים היא גבורה לפי פקודה מגבוה, אבל גבורתם של אנשים ונשים מישראל, גבורת קדוש השם, היא לפי פקודת המצפון בלבד".²⁰⁸

לקראת סוף מלחמת-העולם השנייה, ראו אור שני פרסומים שעניינם מרידות היהודים בגיטאות: האחד הוא הספר 'חזית יהודית באירופה' בעריכת ישראל קלויזנר עם הקדמה מאת יצחק גרינבוים שראה אור במרס 1945.²⁰⁹ ספר זה ראה אור כספר ראשון בסדרת הספרים "מפרשת השואה" בהוצאת ועד ההצלה.²¹⁰ עניינו של ספר זה בסיכום גילויי ההתנגדות וההתקוממות של היהודים בגיטאות שונים: וארשה, ביאליסטוק, וילנה, זגלמביה (בנדין וסוסנוביץ), ראדומסק, צ'נסטוחוב; התקוממות היהודים במחנה ההשמדה טרבלינקה, התגוננות היהודים במחנות העבודה טראווינקי ופוניאטוב והתגוננות יהודי בלגיה וצרפת. הספר מורכב מעדויות ומדו"חות של אנשים וגופים שונים על מרידות היהודים בגיטאות. בסוף הספר מובאת "רשימת פושעי המלחמה ששמותיהם פורשו בספר".

השני הוא החוברת 'מורדי הגיטו' מאת משה פראגר שראתה אור ביולי 1945²¹¹ במסגרת ספריית "ערכים", שיצאה לאור על-ידי המחלקה לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית.²¹² החוברת נועדה לעזור בהנחלת ובהטמעת גבורתם של המורדים בקרב הנוער היהודי בארץ-ישראל. בפתח החוברת מופיעה מפת וארשה ובה מסומנים גבולות הגיטו והרובע הצפוני בתוכו נלחמו מורדי הגיטו. החוברת נחלקת ל-11 פרקים ובסופה רשימה ביבליוגרפית של פרסומים על המרד שראו אור עד אז בעברית, בידיש, באנגלית ובפולנית. החוברת מבקשת לסכם, על בסיס

²⁰⁶ **צבי קוליץ (1912–2002)**: סופר. יליד ליטא. ב-1929 התמנה לסגן מזכיר של התנועה הרוויזיוניסטית בקובנה. ב-1936 עבר לאיטליה וסיים את לימודיו באוניברסיטת פירנצה. בשנת 1936 גם פרסם את ספרו **מוסוליני: אישיותו ותורתו**. לאחר כשלוש שנים, עלה לארץ-ישראל והיה פעיל בתנועה הרוויזיוניסטית.

²⁰⁷ שם: 6.

²⁰⁸ שם: 13.

²⁰⁹ 1945. 16.3. "ספרים חדשים", **דבר**: 4.

²¹⁰ ישראל קלויזנר, [ללא ציון שנה]. **חזית יהודית באירופה**, דברי הקדמה מאת יצחק גרינבוים, מפרשת השואה: תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים (א), יוצא לאור על-ידי הוועד למען יהודי אירופה הכבושה (ועד ההצלה) ליד הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, בהוצאת ראובן מס.

²¹¹ 1945. 26.7. "מורדי הגיטו", **דבר**: 4.

²¹² משה פראגר, תש"ה. **מורדי הגיטו**, ערכים: ספריית המכון למדריכים, י"ד, יוצא לאור על ידי המחלקה לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית בהוצאת ראובן מס.

כל המקורות שהיו לרשות המחבר באותה נקודת זמן (ספרים, עיתונות, עדויות ויומני הלוחמים)
את סיפור המרד : ההכנות לקראתו, המרד ואחריתו.

5.3. המוות על קידוש השם:

פרשת התשעים-ושלוש

והתאבדותם של מנהיגים יהודיים בשואה

במסורת היהודית, נצטוו היהודים על קידוש החיים ושמירה עליהם גם במחיר של ויתור על מצוות ובמחיר של עבירה על איסורים. בשלוש העבירות החמורות ביותר חלה האמירה "ייהרג ובל יעבור", ואלה הן: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים.²¹³ לפי מחקרה של אסתר פרבשטיין, לנוכח השואה ובהשפעתה, התרחשה מגמה של שינוי בהגדרת המושג "קידוש השם" ובמטען התרבותי הנלווה אליו. פרבשטיין מתארת במחקרה את ההגדרות השונות שנתגבשו למושג "קידוש השם" בשואה.²¹⁴ אחד הטיועונים הוא שמיליוני היהודים שנהרגו על-ידי הנאצים הם מקדשי השם, כיוון שהם חללי המערכה הרוחנית שבין הנאצים לבין היהדות. הגדרתו של הרב שמעון הוברנד היא מצומצמת יותר. לפי הגדרתו, יש ב"קידוש השם" משמעות לסיבת ההליכה למוות. הגדרתו מחייבת בחירה אקטיבית ומתמקדת בערכיו ובמניעים שהביאו למוות על קידוש השם.²¹⁵ הגדרה נוספת, שאין לה בסיס במקורות, היא של ההיסטוריון מרק דבורצקי. הגדרה זו שמה דגש על דרך ההליכה למוות ועל אלמנטים של בחירה באותה שעה: הליכה מתוך זקיפות קומה ומתוך אמונה. כך, למשל, הפילוסוף אליעזר שביד כותב, כי ישנן עדויות רבות על יהודים מאמינים, "שהלכו להריגה מתוך השלמה, ללא התנגדות ומתוך הכרה שהם מקדשים שם שמים ברבים. [...] אין שום ספק, איפוא, כי מנקודת-הראות שלהם, וגם מנקודת-הראות של קהילת היהודים שעמדה אתם לגורלה, הם היו בחזקת נהרגים על 'קידוש השם'".²¹⁶

5.3.1. פרשת תשעים ושלוש בנות "בית יעקב"

פרשה יוצאת-דופן מבחינת אופן התקבלותה בקרב קהילת הסופרים העברים בארץ-ישראל היא "התשעים-ושלוש". פרשה זו מהווה מקרה מבחן למוות המתפרש כקידוש השם. פרשה זו זכתה להד בעיתונות, בייחוד העיתונות הדתית והחרדית,²¹⁷ ובה ניכר מלכתחילה **תהליך של הבניית הזיכרון הקולקטיבי**. מייד לאחר פרסום הפרשה, נערכו לזכר התשעים-ושלוש אסיפות אזכרה

²¹³ קידוש השם מיוסד על הפסוק המקראי "ולא תחללו את שם-קדשי ונקדשתי בתוך בני ישראל אני ה' מקדשכם" (ויקרא כב 32).

מסכת שבת, פרק טז, יד: "לא נתנו מצות לישראל אלא לחיות בהן שנאמר (ויקרא יח) אשר יעשה אותם האדם וחי בהן וחי בהן ולא שימות בהן אין לך דבר עומד בפני פיקוח נפש חוץ מע"ז [עבודה זרה] וגילוי עריות ושפיכות דמים בד"א שלא בשעת הגזירה אבל בשעת הגזירה אפילו [מצוה] קלה שבקלות אדם נותן נפשו עליה שנא' (ויקרא כב) ולא תחללו את שם קדשי".

²¹⁴ אסתר פרבשטיין, 2002. "עליך הורגנו: קידוש השם בימי השואה", **בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, הוצאת מוסד הרב קוק: 400.

²¹⁵ שם: 401-402.

²¹⁶ אליעזר שביד, 1990. פרק רביעי: "דילמות של מוסר ואמונה בספרות שנכתבה בשואה", **מאבק עד שחר**, ספריית "היילל בן-חיים", הוצאת הקיבוץ המאוחד: 129.

²¹⁷ ראו בעיתונים **הדרך וקול ישראל**. לדוגמה: ו' אדר א' תש"ג [11.2.1943]. "93 מורות 'בית יעקב' שמסרו את נפשן על קדושת השם", **הדרך**, גיליון כ"ב: א; מ. ש. ק., כ' אדר א' תש"ג [25.2.1943]. "משהו על התשעים ושלוש", **הדרך**, גיליון כ"ד: ג; הרב משה בלויא, 18.2.1943. "בית יעקב", **קול ישראל**, כרך 22, חוברת 1: 22.

ברחבי ארץ-ישראל ונקראו על-שמן רחובות בערים שונות.²¹⁸ מאפייניו הייחודיים של המקרה הובילו להתייחסות רחבת-היקף כלפיו מצד סופרים בני זמנים שונים ותנועות שונות. כמה מגדולי המשוררים העברים של התקופה – הן ביישוב היהודי בארץ-ישראל והן בגולה – נדרשו לעניין זה, ביניהם: יהודה קרני, דוד שמעונוביץ, ש. שלום ואברהם ברוידס. כמו כן, התפרסמה שירה על התשעים-ושלוש בעיתונות הדתית.²¹⁹

הפעילות הספרותית והציבורית סביב מורשתן של תשעים ושלוש הבנות החלה בחודש ינואר 1943, עם פרסום שהופיע בעיתונות היהודית האמריקאית של מכתב שנכתב לכאורה בגיטו קרקוב בחודש יולי 1942 על-ידי חיה פלדמאן, אחת מתוך תשעים ושלוש הבנות.²²⁰ המכתב מספר על מעשה התאבדותן של 93 בנות "בית יעקב",²²¹ בנות 14–22, לאחר שנתפסו ביום 27 ביולי 1942 על-ידי הגסטאפו. הן הועברו אל חדרים אפלים, ומספר ימים מאוחר יותר, ב-9 באוגוסט, הורשו להתרחץ והולבשו בכותנות. נאמר להן, כי בקרוב יבואו חיילים גרמנים "לבקר" אותן, ואז הן הגיעו להחלטה משותפת להרעיל עצמן למוות באמצעות סם. לפי יהודית תידור-באומל, המכתב בן שני העמודים שנכתב ביידיש, מוען למאיר שנקולבסקי בניו-יורק, מזכיר תנועת "בית יעקב" העולמית וחבר הוועד המרכזי של "אגודת ישראל".²²² אולם, לפי פייקאז' ותידור-באומל, אמיתותו ההיסטורית של הסיפור מוטלת בספק. פייקאז' טוען, כי התברר – בלי צל צלו של ספק – שסיפור זה לא התרחש, "אלא במשאלות לבם של ממציאיו (וכנראה במשרדי 'אגודת ישראל' בארצות הברית)".²²³ לפי מאמרו של יצחק גנוז, "זו היא אגדה היסטורית מובהקת, והיא נושאת בחובה צלומי הראליה כפי שנחרתו בזכרון האומה, אך היא אינה צמודה לקואורדינטות של זמן ומקום. [...]. בתנאי המציאות הטראגית שאין דומה לה, היתה סבירות

²¹⁸ על אסיפת האזכרה בתל-אביב ראו: 14.2.1943. "לזכר אחיותינו הקדושות", **דבר**: 3; "יג אדר אי תשי"ג [18.2.1943]. "יום זכרון לנשמות 93 מורות בית-יעקב הקדושות הוכרז מטעם קרן התורה בא"י", **בדרך**, גיליון כ"ג: א. על אסיפת האזכרה בחיפה ראו: 4.3.1943. "לזכר בנות ישראל שקידשו את השם", **דבר**: 4; ראו גם המחקר: שרון גבע, 2010. "אחר כך אמרו לי שהסיפור לא היה ולא נברא, אגדה כזו", **אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים: 206–203.

²¹⁹ העיתונות הדתית והחרדית אינן נכללות במסגרת מחקר זה, אולם שלושת השירים שהופיעו בעיתונות זו יידונו כאן כחלק מהתגובה על הפרשה, שזכתה למשמעות מיוחדת בקרב המגזר הדתי.

²²⁰ להלן נוסח המכתב כפי שהתפרסם בעיתונות: "אינני יודעת מתי יגיע מכתב זה לידכם, וגם אם כבודו עדיין זוכר אותי. כשמכתב זה יגיע לידכם כבר לא אהיה בחיים. עוד שעות אחדות והכל יהיה שייך לעבר. היו לנו כאן 4 חדרים אנחנו כאן 93 בחורות מגיל 14–22. כולנו מורות 'בית יעקב'. ביום 27 ליולי באו סוכני ה'גיסטאפו', הוציאו אותנו מדירתנו והשליכו אותנו לחדר אפל. יש לנו רק מים לשתות. הבחורות הצעירות מפחדות מאד, אבל אני מנחמן, כי עוד מעט נתראה ונהיה ביחד עם אמנו שרה (הכונה לשרה שנייר, מייסדת 'בית יעקב' – המעתיק). אתמול הוציאו אותנו מחדר החשך, רחצו אותנו ולקחו את כל בגדינו. השאירו רק כותנות לבשרנו. אמרו לנו, כי היום יבואו החיילים הגרמנים לבקר אותנו. מיד נשבענו כל אחת לעצמה למות ביחד. הגרמנים אינם יודעים, כי המרחץ שנתנו לנו היה הטבילה לפני מותנו: כולנו הכינונו סם. כשהחיילים יבואו נשתה את הסם. היום הננו כולנו אומרות וידוי כל היום. אין אנו מפחדות כלום. יש לנו רק בקשה אחת מכבודו: אמרו קדיש אחרי 93 בנות ישראל! עוד מעט נהיה עם אמנו שרה. על החתום: חיה פלדמאן מקרקוב."

ראו: [ללא שם עורך], אייר תשי"ג. **93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במוות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז: א; וראו גם: משה פרגר, תשי"ג-תשי"ד. "חרבן יהדות אירופה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 37.

²²¹ "בית יעקב": ב-1917 נוסד בקרקוב הראשון ברשת מוסדות דתיים-מקצועיים לבנות על-ידי שרה שנייר (1883–1935).

²²² על גלגולי המכתב עד הגעתו ליעדו ראו:

Tydor-Baumel Judith and Jacob J. Schacter, 1992. "The Ninety Three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology", in: Jacob J. Schacter (ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, Jason Aronson: 93-130.

²²³ מנדל פייקאז', 2003. **ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי**, מוסד ביאליק: 28.

מלאה שדבר זה יקרה, ואכן גם קרה, גם אם לא בהתאם לכל הפרטים ופרטי הפרטים, או המתכונת, כפי שהאגדה העממית עיצבה אותה".²²⁴

דבר המכתב הגיע לארץ-ישראל רק באמצע פברואר 1943 בשל עיכובים במשלוח הדואר והופץ בתחילה בשבועוני "אגודת ישראל" "קול ישראל" ו"הדרך", ולאחר מכן גם בעיתונים 'הצופה', 'דבר', 'המשקיף' ו'הד ירושלים'.²²⁵ משה פראגר הביא את המכתב בשלמותו בתוך מאמרו ב'כנסת' וכתב על מעשה זה: "וכשנשבו בידי חיות בצורת אדם אותן נערות הגיטו, צ"ג המורות בבתי-הספר לבנות הדתיים 'בית יעקב' [...] טרפו נפשן בכפן בהתאבדות קבוצית".²²⁶

5.3.1.1. הספרות על התשעים-ושלוש

שמונה שירים הוקדשו לפרשת תשעים ושלוש הבנות: בפברואר 1943 ראה אור השיר הראשון, "תשעים ושלוש" מאת יהושע לנדוי.²²⁷ במרס 1943 התפרסם שיר מאת משה טבנקין ("תפלה אחרונה").²²⁸ כמו כן, הפרשה נזכרת בקצרה כחלק משירו של ש. שלום "דודי רב אהר'לי" שהופיע אף הוא בחודש מרס 1943. בחודש אפריל 1943 ראו אור ארבעה שירים פרי עטם של המשוררים אברהם ברוידס ("התשעים ושלוש"),²³⁰ יצחק י. לוית ("לתשעים ושלוש"),²³¹ דוד שמעונוביץ ("התשעים ושלוש"),²³² יהודה קרני ("הקרברן", לימים: "התשעים ושלוש").²³³ במאי 1943 הופיע שיר מאת הרב ד"ר א. קמינקא ("מות קדושים"),²³⁴ ובספטמבר 1943 ראה אור השיר "על יד קברן" מאת ברינדל באום.²³⁵

²²⁴ יצחק גנוז, 1984. "הסיפור הטראגי על צ"ג הבנות בשואה, לאור המאורעות של גזירות ת"ח ות"ט", **ידע-עם: במה לפולקלור יהודי**, מס' 51–52 : 61.

²²⁵ מנדל פייקאז', 2003. **ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי**, מוסד ביאליק : 27 ; מ. פייקאז', בהשתתפות ב. צ. אופיר, ו. ארד (עורכים), 1966. **השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית**, ביבליוגרפיה, כרך ד' ; לפי המפתח: "תשעים ושלוש בנות יעקב בקראקא";

Tydor-Baumel Judith and Jacob J. Schacter, 1992. "The Ninety Three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology", in: Jacob J. Schacter (ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, Jason Aronson: 93-130.

²²⁶ משה פרגר, תש"ג-תש"ד. "חרבן יהדות אירופה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני : 37. לפי מ. א. ז'ק, פראגר הביא עדות זאת על-מנת "להוציא מלבם של קטני אמנה, שאננים, הלוחשים לעצמם לחש מפני האימה שבחוץ שלא תפריע את השלווה מבפנים: דמיון מופלג, שמועות מופרזות" וכדי לטפוח על פניהם ; מ. א. ז'ק, שבט תש"ד. "כנסת", **מאזנים**, כרך י"ז, חוברת ה' (צ"ו) : 290–294.

²²⁷ יהושע לנדוי, 1943. 18.2. "תשעים ושלוש", **קול ישראל**, כרך 22, חוברת 22 : 2.

²²⁸ משה טבנקין, 1943. 12.3. "תפלה אחרונה" ("דמעות"), **דבר** : 3.

²²⁹ ש. שלום, 1943. 26.2. "דודי רב אהר'לי", **דבר** : 3 ; חתום: "אדר א תש"ג".

²³⁰ אברהם ברוידס, מרץ-אפריל 1943. "התשעים ושלוש...", **גזית**, כרך ה', חוברת ז' ח' (נ"ה-נ"ו) : 19.

²³¹ יצחק י. לוית, כ"ה אדר ב' תש"ג [1.4.1943]. "לתשעים ושלוש", **הדרך**, גיליון כ"ט : 2.

²³² ד. שמעונוביץ, 1943. 9.4. "התשעים ושלוש", **דבר** : 3 ; ראו גם בתוך: [ללא שם עורך], אייר תש"ג. 93: **לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז : ג ; כונס בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך : 6.

²³³ י. קרני, 1943. 19.4. "הקרברן", **הארץ** : 2 ; כונס בתוך: ב. י. מיכלי (עורך), 1945. "התשעים ושלוש", **בליל זה...**: **ילקוט משירי הזמן**, הוצאת עדי : 24–25.

²³⁴ הרב ד"ר א. קמינקא, אייר תש"ג. "מות קדושים", בתוך: 93: **לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז : ט-י.

²³⁵ ברינדל באום, ט' אלול תש"ג [9.9.1943]. "על יד קברן של [תשעים ושלוש] בנות "בית יעקב" בקראקוב", **הדרך**, גיליון נ"ב : ו.

השירה שנכתבה אודות הפרשה מגלה תפיסה דתית-מיסטית של גבורת התשעים-ושלוש, שהיו כקורבנות הנעקדים על המזבח. שירים אלו עושים שימוש נרחב באלוזיות מקראיות. המשוררים נשענים על מודלים היסטוריים מן הספרות המקראית, כגון: סיפור העקידה, מעמד הר סיני, הלכות הכהנים ונבואות. ברוב השירים עולה דימויו של 93 הבנות לקורבנות העולים לעולה. עניין זה מתואר בהתאם למסורת המקראית של סיפור העקידה. נקודה חשובה נוספת היא הדגש על בחירתן של התשעים-ושלוש במוות על-פני החיים בטומאה. לפי מחקרו של שמחה גולדין, הכתיבה המרטירית מתאפיינת באידיאל של ההמתה העצמית שהוא במרכז הסיפור וגם אבי המסרים הנובעים ממנו. המקורות מדגישים את הפן הפומבי של המעשה בטקס פומבי, והמעשה מזכיר מיתוס, כגון: עקדת יצחק, הקרבת קורבנות בבית-המקדש וכדומה. קטעים מרכזיים במקורות הם קינות ותפילות.²³⁶ לפי אסתר פרבשטיין, "בעדויות מימי השואה משתקפת תופעה מיוחדת של יהודים שתוך כדי מאבקם על החיים, או בעומדם על פי מוות, ביקשו לזכות במצוות קידוש השם – אם תגיע השעה – מתוך הכנה ומודעות."²³⁷ פרשת התשעים-ושלוש הוא מקרה העונה לדגם שניסחה פרבשטיין של מצוות קידוש השם בשואה מתוך "התכוונות". פרבשטיין מצאה מספר מאפיינים של הכנה למצוות קידוש השם בדגם זה: הכנה עיונית-אמונית, אמירת דברי פרידה אחרונים, תפילה אחרונה, לבישת בגד מיוחד ומעשים סמליים.²³⁸ המשותף לכל השירים הוא הדגש על טוהר הבנות ועל מותן בטוהר. היותן של התשעים-ושלוש נערות צעירות, בתולות וטהורות הוא מאפיין הכרחי בהכרה בקדושתן כקורבנות.

שירו של יהושע לנדוי, "תשעים ושלוש", ראה אור בעיתון 'קול ישראל' ב-18 בפברואר 1943. השיר מכיל תשעה בתים בני שני שורות כל-אחד. השיר פותח ומסיים בתיאור העיר וארשה.²³⁹ בתחילה, העיר שרויה בדממה, כאשר מדי פעם נשמעים קולות של יריות. הגיטו היהודי ישן, "אָךְ בְּבֵית-בוֹשֶׁת נֶאֱצִי – רֵן. / שֶׁם עֲרוֹת תְּשָׁעִים וְשָׁלֹשׁ בְּנוֹת יִשְׂרָאֵל, שְׁבִיּוֹת-קְלוֹן."²⁴⁰ הבנות מגיעות יחד להחלטה כי מוטב המוות על-פני חיים עם פצע מר. לנדוי מדגיש את מותן בטוהר, וכותב כי גופותיהן "שׁוֹכְבוֹת לְלֹא נוֹעַ, טְבוּחוֹת וְטְהוּרוֹת!"

ש. שלום הזכיר את הפרשה בשיר "דודי רב אהרלי" שנדפס ב-26 בפברואר 1943. השיר כתוב כפנייה של המשורר אל דודו אהרלי מסטולין ובו עורך המשורר סיור מדומיין ברחובות גיטו וארשה. המשורר מבקש מדודו שיִראה לו את כל קרוביו שהלכו לעולמם, "אֵלֶּה שְׂאֵהֶבְתִּי וְאֵינָם."²⁴¹ הוא שואל את הדוד: "הֲזֶה הַרְחֹב דּוֹדִי רַב אֶהְרָלִי, / בּוֹ גָרוּ הַתְּשָׁעִים וְהַשָּׁלֹשׁ, / אֲשֶׁר בְּחֵרוֹ, דּוֹדִי רַב אֶהְרָלִי, / בְּיַד עֲצָמָן בְּמֹת הַקְּדוֹשׁ, / בְּבוֹא הַצָּר, דּוֹדִי רַב אֶהְרָלִי, / לְקַלְגָּסִיו אֶת גּוֹפֵיהֶן לְדְרוֹשׁ." בדברים אלה, הוא שם דגש על מרכיב הבחירה במעשה קידוש השם. כמו כן, הוא הדגיש את הטוהר של התשעים-ושלוש הבנות: "יוֹנִים עֲפוֹת, בְּלִיל מְרָאָן לְבָן. / יוֹנָה, יוֹנָה הוֹמָה לְנִשְׁמָתָן."

²³⁶ שמחה גולדין, 2002. עלמות אהבוך, על-מות אהבוך, הוצאת דביר: 139.

²³⁷ אסתר פרבשטיין, 2002. שם: 403.

²³⁸ שם: 403–418.

²³⁹ לנדוי כותב על וארשה בעוד שהמקרה התרחש לפי המכתב בקרקוב. כנראה, שעניין זה נובע מחוסר הבהירות ששררה עם תחילת פרסום הפרשה.

²⁴⁰ יהושע לנדוי, 18.2.1943. "תשעים ושלוש", קול ישראל, כרך 22, חוברת 2: 2.

²⁴¹ ש. שלום, 26.2.1943. "דודי רב אהרלי", דבר: 3; חתום: "אדר א תשי"ג".

המשורר משה טבנקין, בנו של יצחק טבנקין, ממנהיגי הקיבוץ המאוחד, כתב על הפרשה את השיר "תפלה אחרונה" במחזור "דמעות". השיר ראה אור לראשונה בעיתון 'דבר' ב-12 במרס 1943, והוא חתום בתאריך: "אדר א' תש"ג". בראש השיר מופיע מוטו מתוך העיתונות שזו לשונו: "מן העתון: '92 תלמידות ומורות ביה"ס החרדי 'בית יעקב' איבדו עצמן לדעת לאחר שהביאום הנצים לבית-בושת". השיר מכיל שבעה בתים בני ארבע שורות כל אחד. הוא נכתב כביכול מנקודת מבטה של אחת מבין תשעים ושלוש הבנות, ומנסה להתחקות אחר מחשבותיה ברגעים האחרונים לפני ההתאבדות. במחשבתה ניכרת במובהק ההפרדה בין הגוף לבין הנפש. היא מבקשת לשחרר את נפשה הטהורה מתוך גופה, וזאת בטרם ייטמא הגוף. היא פונה אל אברי גופה בזה אחר זה ונפרדת מהם. לדמה היא אומרת: "אֶתָּה, דְּמִי אֲשֶׁר תָּרוֹן, / דִּם כ' שְׁנוֹתֵי לֹהֵט-סוּעָר – / עָלִי רִצְפַת בֵּית הַקְּלוֹן / נָא הַנָּגֵר!".²⁴² "וּלְכִבֵּי אֲשֶׁר פָּרְצְתָּ מִחֲזֵי תְּמִיד, / הִנֵּה אֶקְרָא לְךָ דְּרוֹר הַיּוֹם – / תְּדַל נָא לְפָרֵר וּלְהַרְעִיד / וְהִרְךָ מִלְּפָעוֹם! –". היא מבכה את ידיה הענוגות, שדיה ועיניה, שטרם חוו מה שציפתה לחוות במהלך חייה. טבנקין כותב דרך עיניה של אחת הבנות: "גופי הִרְעַנֵּן, גופי הִצַּח, / לְמַעַן קַדְשֶׁתְךָ הַצֵּיל / אוֹתְךָ אֲזַנַּח! –". "אֶתָּם, שְׂדֵי, שְׁלֹא הֵינִיקוּ בֵּן!". השיר מסתיים בפנייה אל האל מתוך הקרבה עצמית בבקשה שיקבל את גופה הקדוש ויאסוף את דמה. בדבריה היא מתריסה בפני האל אמירה שיש בה אירוניה חריפה: "אֶתָּה, שְׂפָךְ בְּחַרְתָּ בְּעַמִּי! –". האירוניה נובעת מהישענות המשפט על אחד העקרונות היסודיים באמונה היהודית והוא הבחירה של ה' בעם ישראל כעם סגולה ("והייתם לי סגולה מכל-העמים").²⁴³ מותן של הנערות מתואר כטקס מיסטי של הקרבה עצמית לאל, המלווה בתחושת התעלות: "חַיֵּי הָאֱהוּבִים, עֲזֹבוּנוּ נָא עִתָּה, / פָּרְחוּ לְכֶם מִכָּאן, חַיֵּי שְׁלֵי! / אֶסְפֶּם נָא אֶל חִיקְךָ אֶתָּה, / הָאֱלֹהִים, אֵלֵי." דרך עיניה של אחת הנערות, טבנקין כותב על החשש שהן תישכחנה: "עֵינֵי שְׁלֵי, שְׁפָה צָמְאוּ לְרֵאוֹת! / מִי יִבְכֶּה אֶתְכֶן? ! – – –".

שירו של אברהם ברוידס, "התשעים ושלוש", ראה אור בכתב-העת 'גזית' לחודש מרס-אפריל 1943. אברהם ברוידס בחר להדגיש את ייחודיות המקרה על רקע חשכת ימי השואה באמצעות מערכות של ניגודים: בין שחור ללבן, בין אפלה לאור ובין אימה לבין קדושה. מבנה השיר, של בתים בני שתי שורות כל-אחד, מחדד את המבנה הניגודי, שכן שורה אחת מתוך השתיים מוקדשת לרוב לתיאור התקופה הנוראה, והשורה השנייה מתארת את הווייתן של התשעים-ושלוש. ימי השואה מתוארים באמצעות דימויים של אסונות טבע ושל אפלה: "בְּמַבּוּל הַשְּׁחֹר", "גּוֹעֲשִׁים הַגְּלִים וְהוֹרְסוֹת הַסּוּפּוֹת", "אֵימֵי הַסְּעָרוֹת", "בְּעוֹלָם הַנְּמוּט". לעומתם, מותן של התשעים-ושלוש על קידוש השם מתואר באמצעות דימויים של אור וקדושה. שיר זה מדגיש את טוהרן של תשעים-ושלוש הבנות ומתאר אותן כיונים לבנות, או כמלאכיות מרחפות העטופות "הוד עליון". הן מתוארות בשיר קצר זה באמצעות דימויים רבים ושונים המתארים את הטוהר שלהן: "כִּיּוֹנִים לְבָנוֹת", "פְּנִיָּהֶן הַבְּרוֹת", "הַתְּשָׁעִים וְשָׁלֹשׁ הַתְּמוֹת, הַצְּחוֹת". נשמותיהן קרובות עתה לאל: הן "כִּיּוֹנִים לְבָנוֹת תְּרַחֲפָנָה", "הוֹד עֲלִיוֹן עֲטוּפוֹת", "וּפְרוּשׁוֹת בְּקִדְשָׁה פְּנִיָּהֶן הַבְּרוֹת", "הֵן דּוֹמֵם עַל

²⁴² משה טבנקין, 1943.12.3. "תפלה אחרונה" (דמעות), דבר : 3.

²⁴³ שמות יט 5.

הָאוֹר הַגָּנוּז סוֹכְכוֹת", "תִּזְרְחֶנָּה תִּשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ נְשָׁמוֹת". שירו של ברוידס מדגיש את הרושם האדיר שהותירה פרשת התשעים-ושלוש בימים קשים וחשוכים.

שירו של יצחק י. לוית, "לתשעים ושלוש", ראה אור בעיתון 'הדרד' ב-1 באפריל 1943. זהו שיר הלל לתשעים ושלוש על בחירתן למות על קידוש השם ולהיעקד על המזבח: "תִּשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ מִזְבְּחוֹת, / בְּגִלוֹת פּוֹלִין הַקִּמְתָּן. / לְד' מִיִּשְׂרָאֵל שֵׁי הַגִּשְׁתָּן", "וּכְעוֹלֵת כָּלִיל / עַל מִזְבַּח ד' / עֲלִיתָן." שירו של דוד שמעונוביץ, אף הוא קרוי "התשעים ושלוש", ראה אור לראשונה בעיתון 'דבר' ב-9 באפריל 1943. בשיר שלושה בתים בני ארבע שורות כל אחד. בבית הראשון מציג שמעונוביץ את מותן של התשעים-ושלוש על קידוש השם כמעשה מופתי: "לֹא עָלְתָה עוֹד עוֹלָה כְּתִשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ הָעוֹלוֹת, / מִמּוֹרָא הַדְרָן כֹּל תִּפְאָרַת תַּחֲנוּר וְתִגְזוּ." הוא אף משווה את האירוע למעמד הר סיני: "זֶה סִינֵי שֶׁל הַדָּף וְהָעֵז!" שירו של שמעונוביץ מדגיש את ייחודיות הקרבן של התשעים-ושלוש: "לֹא עָלְתָה עוֹד עוֹלָה כְּתִשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ הָעוֹלוֹת". בשיר זה מתואר יופיין החיצוני כיוצא דופן ("מּוֹרָא הַדְרָן"). שני הבתים הבאים ממקמים את האירוע בתולדות העם היהודי. שמעונוביץ טען, כי יש לשמר את מורשת התשעים-ושלוש בזיכרון האומה לנצח: "סֵף הָרַעַל הַהוּא יִגְנֹז כְּצִנְצֶנֶת הַפֶּן / בְּזִכְרוֹן הָאֵמָה לְדוֹרוֹת, לְיוֹבְלוֹת עַד בְּלִי דִי." הביטוי "צנצנת המן" לקוח מסיפור חטא המן המתואר בשמות, פרק ט"ז: "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אֶהֱרִן קַח צִנְצֶנֶת אַחַת וְתֵן-שָׁמָה מִלֵּא-הַעֲמֵר מִן וְהִנֵּחַ אֹתוֹ לִפְנֵי ה' לְמִשְׁמַרְתָּ לְדֹרֹתֵיכֶם".²⁴⁴ לפיכך, המשיל שמעונוביץ את הרעל שנטלו תשעים ושלוש הבנות למן שאכלו בני ישראל ארבעים שנה בלכתם במדבר. בעצם ימי השואה, מסקנתו של שמעונוביץ מפרשת התשעים-ושלוש היא נצחיותו של העם היהודי: "אַף גִּדַע, כִּי לְשׂוֹא תִתְחַלֵּל סְעֵרָה אֵימָה: / אִם הַשָּׂרֵשׁ פֹּה עֵז – אֵת הָעֵץ הָעֲתִיק לֹא תִתְלַשׁ! / לֹא תָמוּת כִּי תִתְּיָה לְעוֹלָמֵי עוֹלָמֵים הָאֵמָה / אֲשֶׁר לָהּ הַתִּשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ!..." מותן הוא מיסודות קיומו של העם היהודי.

השיר "הקרבן" מאת יהודה קרני ראה אור לראשונה בעיתון 'הארץ' ב-19 באפריל 1943, ערב פסח ומועד פרוץ מרד גיטו וארשה. לאחר מכן, עם פרסום השיר במסגרת האנתולוגיה 'בליל זה' בעריכת ב. י. מיכלי (מרס 1945), שונה שם השיר ל"התשעים ושלוש". השיר בנוי משלושה בתים בני שש שורות כל אחד. שיר זה נשען במידה רבה על המקרא. הבנות מתוארות באמצעות דימויים של טוהר וקדושה. הבית הראשון הוא פתיחה הקוראת להלל את מעשה התשעים-ושלוש: הִלְלוּ בְּשִׁפְתֵי רִנְנוֹת / שֵׁי תִשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ הַבָּנוֹת;²⁴⁵ פסוק זה נשען על מזמורי תהלים: "כמו חלב ודשן, תשבע נפשי; ושפתי רננות, יהלל-פי".²⁴⁶ תיאור הכנתן של הבנות לטקס ההתאבדות מדומה באמצעות אלוזיות מקראיות אל ההנחיות להקמת המשכן: "ועשית פרכת תכלת וארגמן [...] והבדילה הפרכת לכם בין הקדש ובין קדש הקדשים".²⁴⁷ בדומה, כותב קרני: "הֵן אֶרְגְּוּ פְּרוֹכוֹת לְקִדְשֵׁי גְדֻשִׁים". טקס רחצתן לפני המוות מתואר בהתאם להנחיות ללבוש הכהנים בספר שמות, פרק כח: "ושבצת הכתנת שש ועשית מצנפת שש ואבנט תעשה מעשה רוקם".²⁴⁸ קרני כתב: "הֵן

²⁴⁴ שמות טז 33.

²⁴⁵ בנוסח בליל זה השורה שונתה ל: "שמות בנות".

²⁴⁶ תהלים סג 6.

²⁴⁷ שמות כו 31–33.

²⁴⁸ שמות כח 39.

טָבְלוּ וְעָלוּ וְלֹאֲחֵר נִסְתַּפְּגוּ / לְכָשׁוּ כְּתָנוּת שֵׁשׁ לְעוֹרָן / וַיִּבְהִיק הָעוֹלָם מְאוֹרָן". בדומה לשמעונוביץ, קרני הביע אף הוא את העמדה, שעל הפרשה לתפוס מקום של ממש במורשתו של עם ישראל: "בְּבֵית יִשְׂרָאֵל עוֹד תִּנְוָה טְהֵרַת הַמּוֹרֶשֶׁת". חשוב לציין, שיהודה קרני התייחס אף בפובליציסטיקה לנושא שימור זכרון של התשעים-ושלוש. בחודש מרס 1943 הוא כתב רשימה בשם "נר תמיד" במסגרת טורו הקבוע "ענינים". ברשימה זו הוא תיאר את הזעזוע העמוק שגרמה בקרב הפרשה וקונן על מות תשעים ושלוש הבנות. הוא כתב, כי "ראויות הבנות האלה להרשם בקדושה ובטהרה כפרק מיוחד בספר היחסין ובתולדות המרטירולוגיה שלנו. [...] וי, וי לנו על האי שופרא. וי, וי לנו על 93 בנות ישראל. אך יתגדלו ויתקדשו שמותיהן בכל הדורות."²⁴⁹ ברשימה זו הוא קרא למלא את צוואתן האחרונה שיאמרו עליהן "קדיש" והציע להדליק נר-תמיד לזכרון בכל בתי-הכנסת ובתי-המדרש.²⁵⁰

שירו של הרב ד"ר קמינקא,²⁵¹ "מות קדושים", ראה אור לראשונה במסגרת החוברת '93, שיצאה במאי 1943 לזכר התשעים-ושלוש בהוצאת "הוועד להגנה על כבוד בת ישראל".²⁵² החלק השלישי והאחרון בשיר מוקדש לפרשת התשעים-ושלוש, והוא נפתח בתיאור גורלן המר של בנות ישראל בעת השואה. אחיהן והילדים נרצחו באכזריות, ואילו אותן זוממים הנאצים לעשות לזונות. הן נשבעות שלא לתת להם לטמא את טוהרתן, תוך הצדקת המוות על קידוש השם: "אַל תִּחְשׁוּב, אֵל, לְעוֹן! לֹא בְּמֶרֶד וּבְמַעַל, / כִּי לְכָבוֹד עִם יִשְׂרָאֵל נִשְׁתָּה כּוֹס רַעַל". קמינקא כתב: "לְךָ נִחְזֵר, אֵל שְׂדֵי, נִשְׁמַתְנוּ טְהוֹרָה." השיר נשען על נבואת הנחמה של קיבוץ הגלויות בפרק ל"א של ספר ירמיהו: "כֹּה אָמַר ה', קוֹל בְּרֵמָה נִשְׁמַע נְהִי בְּכִי תִמְרוּרִים - רַחֵל, מִבְּכָה עַל בְּנֵיהָ מֵאֵנָה לְהִנָּחַם עַל-בְּנֵיהָ כִּי אֵינְנוּ. כֹּה אָמַר ה' מְנַעֵי קוֹלְךָ מִבְּכִי וְעֵינֶיךָ מִדְּמָעָה כִּי יֵשׁ שֹׁכֵר לִפְעֻלְתְּךָ נְאוּם-ה' וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב."²⁵³ הן מבקשות כי רחל תבכה את מותן: "כִּי תִבְכִּי מִקְּבָרֶךָ, רַחֵל, עַל בְּנֵיךָ, / גַּם עָלֵינוּ תִזַּל דְּמָעָה מֵעֵינֶיךָ." זאת ועוד, הן מבקשות כי בהעלאת עצמן לקורבן יבואו כפרה ורחמים על שאר עם ישראל. קמינקא אזכר את סיפור העקידה במפורש: "רְאֵה אוֹתְנוּ הַיּוֹם עַל מִזְבֵּיךָ נִצְעָדוֹת / בֵּין רִבְבוֹת הַרוּגִים וְשָׁרוּפִים לְאֶפֶר; / רַחֵם שְׂאֲרֵית יַעֲקֹב, יִשְׁעֵ בְּעַת צָרָה - / וַיְהִי קָרְבַּן בְּנוֹתָיו לְךָ מִנְחַת אֲזַנְרָה." שורות אלה נשענות על הפסוק: "כִּי-כֹה אָמַר ה' רְנוּ לִיעֲקֹב שִׂמְחָה וְצַהֲלוּ בְּרֵאשֵׁי הַגּוֹיִם הַשְּׂמִיעוּ הַלְלוּ וְאָמְרוּ הוֹשַׁע ה' אֶת-עַמֶּךָ אֶת שְׂאֲרֵית יִשְׂרָאֵל."²⁵⁴

השיר "על יד קברך" מאת ברינדל באום ראה אור בעיתון 'הדרך' בספטמבר 1943. השיר נחלק לשני חלקים בני שמונה שורות כל אחד. הסיטואציה המתוארת היא עמידתה של

²⁴⁹ יהודה קרני [בחתימת: י. ק.], 29.4.1943. "נר תמיד" ("ענינים"), הארץ: 2.

²⁵⁰ הצעה דומה הועלתה קודם לכן, באסיפת האזכרה שנערכה בתל-אביב, על-ידי מרת ד"ר גלעדי. מרת ד"ר גלעדי הציעה להוסיף לנרות השבת במשך שנה אחת נר לזכר התשעים-ושלוש. ראו: [ללא שם עורך], אייר תשי"ג. 93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במוות קדושים לבלתי המסר לקלון, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז.

²⁵¹ הרב ד"ר אהרן קמינקא (1866-1950): רב, משורר ומתרגם. יליד ברדיצ'ב. התחנך בבית המדרש לרבנים בברלין. למד פילוסופיה, שפות המזרח וכלכלה פוליטית באוניברסיטאות בהמבורג, ריגה וברלין. קיבל תואר דוקטור והוסמך לרבנות. היה פעיל ציוני. ממייסדי אגודת "חובבי ציון" בברלין ובשנת 1897 השתתף בקונגרס הציוני הראשון בבזל. בשנת 1903 נשלח מטעם ה"אליאנס היהודי של וינה" לקשינב עם ביאליק כדי לחקור את הפרעות שהתחוללו בעיר. בשנת 1912 ביקר בארץ-ישראל. בשנת 1938, לאחר השתלטות הנאצים על אוסטריה ב"אנשלוס", נעצר על-ידם לתקופה קצרה, ועם שחרורו עלה לארץ-ישראל.

²⁵² על חוברת זו ראו בהמשך.

²⁵³ ירמיהו לא 14-15.

²⁵⁴ ירמיהו לא 6.

המשוררת-הדוברת מול קבר הבנות תוך אמירת תפילה לה'. הדוברת מבקשת לראות את פניהן של התשעים-ושלוש, המתוארות במלים: "הטהורות והקדושות", "הזכות", למען תוכל לקדש את שם ה' בעצמה, ולשמר את זכר הבנות לדורות הבאים. הדוברת חשה תחושת שליחות לשימור זכר התשעים-ושלוש בעתיד: "נא הראני תמונתן [...] למען אוכל לצייר / לפני דורות הבאים / זוהר נשמתן / בקידוש אלוקים."²⁵⁵

5.3.1.2. החוברת '93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות

קדושים לבלתי המסר לקלון' (מאי 1943)

לזכר התשעים-ושלוש ראה אור, כבר בחודש אייר תש"ג (מאי 1943), מפעל של הנצחה בדמות חוברת בת ל"ב עמודים בהוצאת "הוועד להגנה על כבוד בת ישראל" במסגרת הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז. החוברת הייתה יוזמתו של פ. שניאורסון, ממנהיגי תנועת "אל-דמי"²⁵⁶. בידיעה שהופיעה בעיתון 'דבר' על אספת האזכרה שנערכה לזכר התשעים-ושלוש בתל-אביב, נכתב: "הוחלט לפי הצעת פרופ' פ. שניאורסון להוציא לאור חוברת '93' לזעזע את מצפון העולם ולדרוש מאומות הברית שיפיצו אותה בכל לשונות אירופה."²⁵⁷ כלומר, לחוברת נועדו מטרות של תעמולה ביישוב היהודי ובעולם כולו. חוברת זו מכנסת תגובות שונות על הפרשה מצד רבנים, אנשי ציבור וסופרים. בחוברת נדפסו גם שלושה מן השירים שנדונו לעיל: "התשעים ושלוש" מאת דוד שמעוניוביץ, "מות קדושים" מאת ד"ר א. קמינקא ו"במבול השחור" מאת אברהם ברוידס.²⁵⁸

בשער החוברת מופיעה מכתבה של חיה פלדמאן מקרקוב, ולאחר מכן מופיע טקסט קצר תחת הכותרת "גל-עד", שהוא מעין "יזכור" ל-93 בנות "בית יעקב".²⁵⁹ בהתאם למוסד העומד מאחורי הוצאת החוברת לאור, יש בדברי ה"יזכור" גם לקח ומוסר בתחום הדת.²⁶⁰ העורכים עצמם היו ערים לחשיבותו של מפעל הנצחה של ה-93, כפי שמעידים דבריהם בפתח החוברת לזכרן. לפי העורכים, אסיפות האבל, קריאת רחובות על שמן וצורות הנצחה נוספות "בצירוף החוברת הצנועה הזאת ישמש מצבת-זכרון, גל-עד, לקדושות האלמוניות שבמותן הוסיפו כבוד לישראל ולאלקי ישראל. מעשיהן יחרת לנצח בתולדות עמנו וזכרן לא ימוש מקרבנו."²⁶¹

עיקר החוברת בשבעה מאמרים: המאמר "הנפש" מאת הרב ד. פראטו, יו"ר הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, עוסק במושג הנפש ביהדות. מאמרו של יוסף קלוזנר, "קדושות וטהורות", דן בשני המושגים "קדוש" ו"טהור". לפי קלוזנר, מושגים אלה אינם זהים זה לזה על אף שהם באים פעמים רבות בסמיכות זה לזה: "קדוש" היה נהוג לקרוא לכל מי שנרצח בידי נוכרים,

²⁵⁵ ברנדל באום, ט' אלול תש"ג [9.9.1943]. "על יד קברן", הדרך, גיליון נ"ב: 1; השיר אינו מנוקד במקור.

²⁵⁶ על תנועת "אל-דמי" ראו בהרחבה לעיל בסעיף 2.2.3.

²⁵⁷ 19.2.1943. "יזעזעו ה-93 את מצפון העולם!", דבר: 1.

²⁵⁸ השיר "במבול השחור" מאת אברהם ברוידס זהה לשיר "התשעים ושלוש".

²⁵⁹ [ללא שם עורך], אייר תש"ג. "גל-עד", 93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז: ב.

²⁶⁰ "וראוי הוא דף מזהיר זה במרטירולוגיה של עם ישראל בתקופתנו הטראגית לשמש כפרה לפשעי חלק מבנות ישראל, שאינן זהירות בכבודן ובכבוד עמן; וראוי הוא דף ה-93 לשמש סמל לחיי צניעות ותום ולקח להליכות חיים של בנות ציון, בל יסטו מדרך של 'כבודה בת מלך פנימה'" [ללא שם עורך], אייר תש"ג. "גל-עד", שם: ב.

²⁶¹ [ללא שם עורך], אייר תש"ג. "גל-עד", שם: ב.

ואילו המושג "טהור" מוגדר באמצעות מידות ומעשים; תשעים-ושלוש הבנות הפגינו את שתי התכונות הללו, ובשתייהן "זכו אותן תשעים ושלוש הצעירות מישראל, שהצורר האיום, [...] ביקש לטמא את גופן ואת נשמתן כאחד. [...] ואולם בנות-ישראל האמיצות הוכיחו, שלא רק על הנשמה אין שלטון לרשע – 'אין אדם שליט ברוח לכלוא את הרוח' – אלא שאין העריץ שליט אפילו על הגוף.²⁶² מהמאמר עולה סוגייה סבוכה בנושא קידוש השם בשואה, שהרי ההוגים ששיבחו את ההתנהגות של מוות על קידוש השם בשואה, נדרשו לסוגייה תיאולוגית מורכבת במיוחד. לפי היהדות, "המאבד עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא", ובאשר לסוגייה זו, קלוזנר טען: "יש גבול לשמירת-החיים גם ביהדות." קלוזנר הצדיק מעשה זה של תשעים ושלוש הבנות, שהרי אין המדובר בימים כתיקונם, כי אם בשעת חירום, ובשעה כזו נמצאו נערות צעירות שעמדו נגד רצון העריץ. "כגיבורי-מִצְדָּה לפנים שיחררו את נשמותיהן הקדושות מתוך גופיהן הטהורים והניחו לעריץ רק גופות קרות ומותות."²⁶³ השוואתן לגיבורי מצדה היא מקרה ייחודי. השוואה זו נפוצה עד למאוד בהקשר למורדי גיטו וארשה.²⁶⁴ קלוזנר אף התייחס בדבריו ישירות ללקח שיש להפיק ממעשיהן של התשעים-ושלוש: "הן תהיינה למופת בחייהן ובמותן לבנות-ישראל. הן תלמדנה את בנינו ובנותינו, ש'אין החיים הנכס החשוב ביותר של החיים': שחיים מזוהמים ומטומאים אין שמם חיים ומוטב להסתלק מהם."²⁶⁵ לדבריו, התשעים-ושלוש יזכו למעמד בזיכרון הקולקטיבי כמו חנה ושבעת בניה או הנשים ממגנצה ומוורמיזא שבימי גזרות תתנ"ו בחרו לרצוח את ילדיהן ולהתאבד.

מאמרו של הרב משה בלויא, "גאווה קדושה", עוסק בהעמדת טובת האומה מעל קדושת החיים.²⁶⁶ הרב ד"ר שמואל גרינברג כתב כי מעשה זה ייזכר כמו המקרה של ד' מאות השביות ששמו קץ לנפשן בקפצן לשאול תחתיה (מס' גיטין, נ"ז).²⁶⁷ מאמרו של משה מארק (פראגר) נקרא "קדוש השם".²⁶⁸ הוא מתאר את התשעים-ושלוש כנתונות במצב שבו אין להן לא עבר ולא עתיד. מאחוריהן "אלפיים שנות גלות איומה", ו"ים גדול ורחב" לא השתרע לפניהן. ייחודן הוא בכך ש"הן גילו את נצוץ קדוש השם החבוי גם בדורנו זה."²⁶⁹ בן-ציון כץ כתב במאמר "ציון ולא אבל", כי בהנצחתן של התשעים-ושלוש יש משום ציון לכל אותם "הקרבנות היקרים והקדושים שאין עליהם ידיעות."²⁷⁰ מאמר נוסף, "אל בכה", מאת משה אפשטיין, מכיל דברי הספד על התשעים-ושלוש.

לאחר המאמרים, הובאו מספר ידיעות קצרצרות הקשורות במפעלי ההנצחה, ביניהן ידיעה אודות החלטת עיריית פתח-תקוה להנציח את זכרן של התשעים-ושלוש על-ידי קריאת רחוב על-

²⁶² יוסף קלוזנר, אייר תש"ג [ר"ח ניסן תש"ג]. "קדושות וטהורות", שם: ז; חתום: "ירושלים – תלפיות, ר"ח ניסן, תש"ג".

²⁶³ יוסף קלוזנר, אייר תש"ג [ר"ח ניסן תש"ג]. "קדושות וטהורות", שם: ז-ח; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

²⁶⁴ ועל כך ראו בהרחבה בסעיף הבא.

²⁶⁵ יוסף קלוזנר, אייר תש"ג [ר"ח ניסן תש"ג]. "קדושות וטהורות", שם: ח.

²⁶⁶ הרב משה בלויא, אייר תש"ג. "גאווה קדושה", שם: יא.

²⁶⁷ אגדה זו מופיעה בעמוד שאחרי המאמר.

²⁶⁸ קודם לכן, פרסם פראגר מאמר אודות התשעים-ושלוש בעיתון הדרד: פראגר משה [בחתימת: משה מרק], כ"ה אדר ב' תש"ג. "93", הדרד, גיליון כ"ט: ב-ג, ז.

²⁶⁹ משה פרגר [בחתימת: משה מארק], אייר תש"ג. "קדוש השם", שם: טו-טז.

²⁷⁰ בן-ציון כץ, אייר תש"ג. "ציון ולא אבל", שם: יח.

שמן וההחלטה כי אחד הרחובות בשכונת חפץ חיים בתל-אביב ייקרא על-שמן. אספות אבל ואזכרה לזכר התשעים-ושלוש נערכו על-ידי הסתדרות בנות אגודת-ישראל ו"בית יעקב" בערים: ירושלים, תל-אביב, חיפה, צפת, פתח-תקוה ועוד.

מדור נפרד בחוברת מוקדש לאספת אזכרה לזכר ה-93 שנערכה באולם הגדול של בית-הספר "בילו" בתל-אביב. מובאת תמצית דבריהם של הנואמים: הרב הראשי עמיאל, הרב הראשי טולידנו, פרופ' פ. שניאורסון וגב' ד"ר ח. גלעדי. הרב הראשי עמיאל הציב את המעשה של ה-93 בהקשר ההיסטורי-המקראי: "הן הראו, כי בנות ישראל בנות מלכים הן: בנות שאול ויהונתן בנו, שנעצו בעצמם חרב בלבם מפני 'פן תשמחנה בנות פלשתים פן תעלוזנה בנות הערלים...' הן הראו כי בנות הן למרים החשמונאית, שעבד האדומי נתן עיניו בה ורצה לטמאה והיא עלתה על גג והפילה עצמה לארץ ויצאה נשמתה בטהרה."²⁷¹ הרב הראשי טולידנו הביא דוגמאות מתולדות יהדות ספרד למעשים דומים של התאבדות נשים יהודיות שלא היו מוכנות להיטמא בידי נוכרים.²⁷²

המדור האחרון בחוברת קרוי "הד העתונות", ובו מקבץ ידיעות על התשעים-ושלוש מן העיתונות הארצישראלית.²⁷³ העמוד האחרון הוא קול קורא "אל בת ישראל הנבוכה בארץ" מאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל המבקש מן הבנות היושבות לבטח בארץ-ישראל לקחת דוגמה מ-93 הבנות ולהתבונן בחיים "לא כאל נשף הוללות תמידי המוכן לפניך, כי אם אל דבר נשגב אשר ניתן מאת יוצר הכל לשם תעודה נעלה יותר"²⁷⁴ וכן להזכיר, כי יש להן חובות כלפי האומה, ובראשן לשמור על כבודן ותומתן. החוברת מסתיימת בתפילת "אל מלא רחמים".

כעבור ארבע שנים (תש"ז), ראתה אור חוברת נוספת אודות התשעים-ושלוש, הפעם בעקבות עדות חדשה אודות הפרשה – מכתב עדות מאת חנה וייס, אחת מתלמידות הסמינריון "בית יעקב" בקרקוב שהייתה לכאורה עדת-ראייה למקרה ומתארת במכתבה את המאורע עד לרגעיו האחרונים. מכתבה זה ועדותה הנרחבת נדפסו בחוברת הצנומה הן במקורם היידי והן בתרגום לעברית.²⁷⁵ כמו כן, בשנת 1947 ראה אור סיפור מאת שלום אש בשם "תשעים ושלוש בנות-יעקב".²⁷⁶

מורשת התשעים-ושלוש הונצחה גם במרחב הציבורי עד ימינו: רחובות נקראו בשם "התשעים ושלוש" בערים רבות בארץ: תל-אביב, חיפה, פתח-תקוה,²⁷⁷ הרצליה ונתניה. בעיר בני-ברק נקראה גינה על-שמן. כמו כן, הפרשה נדונה רבות במחקר ההיסטורי.²⁷⁸

²⁷¹ הרב הראשי עמיאל, אייר תש"ג. "מדברי הנואמים", שם: כא-כב.

²⁷² אשתו של הרב משה גאון בן הרב חנוך, שכאשר נמצאו על אניית גולים בשעת גירוש ספרד, נתן בה רב החובל עיניו והיא התאבדה בקפיצה לים. מקרה נוסף הוא של סוליקא חגיואל, שהמלך המרוקני דרש ממנה להמיר דתה ולהינשא לו.

²⁷³ הארץ, הצופה, דבר, המשקיף, היסוד, הדרך, קול ישראל, הד המזרח וקול החשמונאי.

²⁷⁴ הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, אייר תש"ג. "אל בת ישראל הנבוכה בארץ", שם: לב.

²⁷⁵ [ללא שם עורך], תש"ז. "קדוש השם: מות גבורה של '93 הבנות בניטו קרקה ב-י"ג מנחם אב תש"ב: מסופר מפי עד-ראיה, תלמידת הסמינריון למורות "בית יעקב" בקרקה, הוצאת ספרים בית יעקב, ירושלים. [39 עמודים]

²⁷⁶ שלום אש, 4.4.1947. "תשעים ושלוש בנות-יעקב", עברית: בן-ציון ידידיה, הבקר: 8-9.

²⁷⁷ זלמן פיק, 3.9.1946. "ראיתך אחותי... (לפתיחת הרחוב '93' בפתח-תקוה, על שם 93 בנות יעקב' בפולין, שקידשו שם שמים במותן, הי"ד)", הצפה: 3.

²⁷⁸ שלמה אשכנזי, 1946. נשי ישראל בגבורתן, הוצאת יהושע צ'צייק: קנד-קנה; שלמה אשכנזי, 1961. גיבורות בישראל, הוצאת יבנה: 259-260; מנדל פייקאז', 2003. ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי, מוסד ביאליק;

5.3.2. התאבדותם של מנהיגים יהודים בשואה

החל בשנת 1942, נודע בארץ-ישראל על מקרי התאבדות של אנשי ציבור יהודים ידועים בגולה כמו ראש היודנראט בגיטו וארשה, אדם צ'רניאקוב, ושמואל זיגלבוים, פעיל הציבור ומנהיג תנועת ה"בונד", שהתאבדותו הייתה מעשה של מחאה כנגד אדישות העולם לנוכח השואה. ידיעות אלה היכו גלים ביישוב היהודי, וקראו לחשיבה יסודית ומעמיקה בנושא מצבם של היהודים באירופה.

אדם צ'רניאקוב נולד בשנת 1880 בווארשה. הוא החל בפעילות ציבורית יהודית סמוך למלחמת-העולם הראשונה. קרוב לשלושה עשורים, היה אחד האישים המרכזיים בציבור בעלי המלאכה היהודיים בפולין. במקביל, שימש צ'רניאקוב כמורה בבתי-הספר המקצועיים של הקהילה היהודית בווארשה. בשנים 1927–1934 היה חבר נבחר של מועצת עיריית וארשה כנציג בעלי-המלאכה ברשימת הגוש היהודי הלאומי. לפני פרוץ מלחמת-העולם השנייה התמנה צ'רניאקוב להנהלת הקהילה היהודית בווארשה כנציג הסתדרות בעלי המלאכה, ומאז לקח חלק פעיל בכל תחומי החיים הציבוריים, החברתיים והכלכליים. ב-23 בספטמבר 1939 קיבל מראש העיר וראש ההגנה האזרחית שלה מינוי כיו"ר הקהילה.²⁷⁹ הוא היה לראש היודנראט בגיטו וארשה. בתאריך 23 ביולי 1942 הוא כתב ביומנו: "על השאלה, כמה ימים בשבוע תהיה מבוצעת האקציה, ניתנה תשובה ששבעה ימים בשבוע [...]. השעה 3. לעת עתה ישנם 4,000 ליציאה. עד לשעה 4 חייבים – לפי פקודה – להיות 4,000 [9,000]"²⁸⁰ ריכוז 4,000 מגורשים במשך שעה הייתה עדות בעינינו לגזירת ה"אקציה" שעמדה להתנהל, והביאה להכרעה בנפשו. במשך כל תקופת כהונתו כיו"ר היודנראט, היה מוכן אצלו רעל למקרה שיקבל פקודה הנוגדת את מצפונו, והוא התאבד.²⁸¹

בשיר "דודי רב אהר"לי", עורך ש. שלום מסע מדומין ברחובות גיטו וארשה. תיאר את התאבדותו של צ'רניאקוב כמעשה של קידוש השם: "הַרְאָה, הַרְאָה, דוֹדֵי רַב אֶהְרָ'לִי, / הֵיכָן קָבוּר פֶּה כָּל בְּחוּר נְטוּב. / כָּל מְקַדֵּשׁ, דוֹדֵי רַב אֶהְרָ'לִי, / שֵׁם נֶצַח יִשְׂרָאֵל כְּצ'רניאקוב."²⁸² סופרים רבים התייחסו להתאבדותו של צ'רניאקוב במאמרים פובליציסטיים ובנאומים. הם ניסו להבין, מרחוק, מדוע פעל צ'רניאקוב כפי שפעל, וגילו הבנה מעמיקה של הקונפליקט הנפשי שהתקיים בקרבו בתפקידו כראש היודנראט. נתן גרינבלט כתב במאמר שהוקדש לצ'רניאקוב, כי הוא "הכיר בחוסר אוניו להושיע ונפשו בודאי בכתה במסתרים", ולמרות הקשיים, הוא לא עזב את תפקידו "כי שליחותו שליחות-גורל היתה ולא יבגוד בעדתו". לטענת גרינבלט, בבוא היום ייפתחו שערי הגיטאות ואז תתגלה "כל פרשת חיי-הגבורה של אחינו שנכלאו שם – ואז גם תגלה בכל

Tydor-Baumel Judith and Jacob J. Schacter, 1992. "The Ninety Three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology", in: Jacob J. Schacter (ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, Jason Aronson: 93-130.

²⁷⁹ יוסף קרמיש, תשכ"ט. מבוא, בתוך: אדם צ'רניאקוב, **יומן גיטו וארשא: 23.7.1942–6.9.1939**, בעריכת נחמן בלומנטל, אריה טרטקובר, נתן עק, יוסף קרמיש, יד ושם: ז-ח.

²⁸⁰ אדם צ'רניאקוב, **יומן גיטו וארשא: 23.7.1942–6.9.1939**, בעריכת נחמן בלומנטל, אריה טרטקובר, נתן עק, יוסף קרמיש, יד ושם: 327–328.

²⁸¹ יוסף קרמיש, תשכ"ט. מבוא, בתוך: אדם צ'רניאקוב, **יומן גיטו וארשא: 23.7.1942–6.9.1939**, בעריכת נחמן בלומנטל, אריה טרטקובר, נתן עק, יוסף קרמיש, יד ושם: כז.

²⁸² ש. שלום, 26.2.1943. "דודי רב אהר"לי", **דבר**: 3; חתום: "ירושלים, אדר א' תש"ג".

הודה גבורת חייו ומותו של שליח-צבור קדוש זה – צ'רניאקוב.²⁸³ יצחק למדן כתב, כי התאבדותו מסמלת את הטרגדיה שבמצב שבו היה נתון: "מותו של קדוש זה מעיד למדי על מהותם של החיים שם. זעקת-האלם של סמל מחריד זה מביעה את הכל."²⁸⁴ משה פראגר כתב, כי התאבדותו של צ'רניאקוב נועדה לזעזע את העולם. צ'רניאקוב, "שצריך היה להיות, בתוקף משרתו, צייתן שבצייתנים", פעל במעשה של התנגדות לפקודת המרצחים: "וזרק להם לרוצחים אותה פקודה אכזרית בפניהם ובמעשה ההתאבדות שלו הזעיק עולם ויושבויו."²⁸⁵ זלמן רובשוב (שזר) השווה בנאמו את התאבדותם של צ'רניאקוב ויאשוונסקי²⁸⁶ להתאבדות של רבי קלונימוס הפרנס ממגנצה מימי מסעות הצלב: "זו דמות פרנס ישראל הנאבק עם שר הגולה עד הרגע האחרון ואחר כך הוא עולה בעצמו על המוקד, בעצמו שם את המאכלת על צוארו בשעה שאין ברירה."²⁸⁷

איש ציבור ידוע נוסף שהתאבד היה שמואל זיגלבוים, הנציג היהודי במועצה הפולנית בלונדון. הוא כתב במכתב לפני התאבדותו ב-12 במאי 1943: "איני יכול לשתוק, איני יכול להמשיך בחיים בזמן שמתות בפולין שאריות היהודים שאני נציגן. הם נפלו בגיטו ורשה עם נשק ביד, בהתגוננות הגבורה האחרונה. לא ניתן לילמות אתם יחד מות גבורים, אבל להם אני שייך ולקבריהם ההמוניים."²⁸⁸ לפי יוסף גורני, התאבדותו של שמואל זיגלבוים הובלטה בעיתונות הארצישראלית (וכן בעיתונות האנגלית והאמריקאית), אולי מכיוון שמעשה זה "היווה המחאה הזועקת ביותר נגד השתיקה וחוסר המעש של העולם החופשי לנוכח רצח העם היהודי – תחושה שכל העיתונות היהודית הייתה שותפה לה."²⁸⁹

יצחק למדן הגיב על התאבדותו של שמואל זיגלבוים ברשימה שכותרתה "באור קידוש השם". למדן ציין, כי על אף שזיגלבוים היה רחוק בדעותיו מהגישה הציונית בנושא תקומת העם היהודי, והיה אף אויב לחזון הציוני: "אם כך מת האיש – אות היא כי נשמה בעלת כאב ישראלי גדול היתה צפונה בו. [...] מותו זה העלה אותו מעל לתחומי דעותיו וצרפהו למעונו ישראל בכל הדורות, לעדת מקדשי-שמנו בכל הזמנים."²⁹⁰

²⁸³ נ. גרינבלאט, אב-אלול תש"ב. "על המשמר הקודר (למותו הטרגי של צ'רניאקוב)", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ו' (ע"ח): 335.

²⁸⁴ יצחק למדן, אב-אלול תש"ב. "ראשי-פרקים: זה לעומת זה", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ו': 292.
²⁸⁵ משה פראגר, תש"ג-תש"ד. "חרבן יהדות אירופה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 37.

²⁸⁶ יוסף יאשוונסקי התאבד יחד עם צ'רניאקוב ושני חברי יודנראט נוספים. יאשוונסקי היה עסקן בפולין והיה מעורב בארגון "אורט". בשנות השלושים התקרב אל תנועת הבונד. ראו: פ. היילפרין, 18.2.1943. "לזכר נעדרים: יוסף יאשוונסקי", **דבר**: 2.

²⁸⁷ זלמן רובשוב, תמוז תש"ג. "ורשה", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 12.

²⁸⁸ יצחק למדן [בחתימת: י. מתבונן], אייר-סיון תש"ג. "מפרשיות השעה" ("במסכת"), **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת א' (פ"ה): 43.

²⁸⁹ יוסף גורני, 2009. **קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939–1945**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, המכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדראה וצירלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 18.

²⁹⁰ יצחק למדן [בחתימת: י. מתבונן], אייר-סיון תש"ג. "מפרשיות השעה" ("במסכת"), **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת א' (פ"ה): 43.

דוד שמעונוביץ כתב את השיר "שנים" המוקדש "לזכרם הקדוש של אדם צ'רניאקוב ושמואל זיגלבוים".²⁹¹ משיר זה עולה הערכה כלפי שני האישים שעמדו חסרי אונים לנוכח ההתעללות בבני עמם, בעולם של "השתוללות-שטנים של צר אכזר, נקלה, / אֶשֶׁר בְּעַם עֶקוּד אֶת כָּל אֲרִסוֹ יָכַל." שניהם לא יכלו לשאת את המתרחש וביקשו לעורר את העולם באמצעות מעשה התאבדותם. המשורר מנסה להבין את מצבו הנפשי של צ'רניאקוב ולהתחקות אחר תודעתו בעת שקיבל את ההחלטה להתאבד: "מַעֲבָר לְסוּגָר, בּוֹ צַר טוֹרֵף עֲמָדָה, / בְּלִבְךָ אָדָם וְעַם זֵיק יְהִי עוֹד יֵשׁ לְמִצּוֹא; / אוֹלֵי יְקָרָה הֵגַס וְצִעֲקַת דָּמָךְ / תִּעֲוֵר הַזֵּיק הַנָּם מִתַּחַת לְרַמְצוֹ..." ההבדל בין מצבם של שני האישים בזמן השואה, לפי שמעונוביץ, הוא שצ'רניאקוב נפל קורבן לזדון גלוי, ואילו זיגלבוים נשבר "מִרְשַׁע בְּמִסְנָה". המשורר רומז לעובדה שזיגלבוים התדפק על דלתות ממשלות ופרלמנטים, אך הרשע "בְּפָנָי אוֹבְדִים אֶת כָּל דְּלֹתָיו יִנְעַל". שמעונוביץ כותב שהמשבר שהוביל להתאבדות זיגלבוים הוא חוסר המענה וחוסר הפעולה של העולם לנוכח השואה: "נִשְׁבֵּר נִשְׁבֵּר לְבוֹ מִרְשַׁע מִתְחַסֵּד / לֹוֹבֵשׁ כְּמַעֲוֵל צְדָקָה, בְּשִׁמְן וְךָ טָבוֹל, / שִׁפְתָיו נוֹטְפוֹת רַחֲמִים, אֶךְ בְּלִי רַחַת עוֹמֵד / עַל דָּם נְקִי שֶׁל עַם בְּאֲזִיקִים כְּבוֹל.".

²⁹¹ ד. שמעונוביץ, 28.5.1943. "שנים", דבר : 3.

5.4. סיכום

הכתיבה על השואה הציבה קשיים פואטיים וקשיים רגשיים בפני הסופרים. מרד גיטו וארשה ופרשת התשעים-ושלוש הם בגדר מקרי מבחן לתגובה המיידית והישירה של הסופרים. הספרות אודות שתי הפרשות ממחישה כיצד התרחשויות מסוימות מובילות לגל של תגובות. סמיכות הזמנים בין שניהם מהווה קרקע להשוואה בין התגובות אודותיהם, שהרי האירועים הללו התפרשו על אותו רקע של ידיעות בדבר הגירושים למחנות ההשמדה. היישוב קיבל ידיעות על פרשת התשעים-ושלוש בינואר 1943, כעבור חמישה חודשים ממועד התרחשותה, ודיווחים שהגיעו באיחור-מה על מרד גיטו וארשה, שהחל באפריל 1943. הרקע האקטואלי ניכר היטב ביצירות על שני האירועים, אם בעצם כותרות השירים ואם באמצעות הצבת ציטוטי ידיעות מתוך העיתונות בראשי השירים.

מכנה משותף הניכר בכתיבה על מרד גיטו וארשה ועל פרשת התשעים-ושלוש הוא השימוש במודלים מרכזיים מן האתוס הלאומי היהודי. השימוש במודלים אלה מסייע להפנים את האירועים ולפרשם כחוליה בשלשלת הדורות. הדימויים ביצירות על התשעים-ושלוש נשענים בעיקר על עולם המקרא והספרות הרבנית; ולעומת זאת, ביצירות על מרד גיטו וארשה הבסיס הוא אבני-היסוד של הספרות העברית החדשה, ובעיקר יצירותיו של ביאליק ("בעיר ההרחה" ו"מתי מדבר"). בשני המקרים, יש משמעות לאינטרסקסטואליות לא רק באופן הצגת המאורעות בהקשר של העבר היהודי, אלא גם בהבנייתם כחלק מן האתוס הלאומי בעתיד.

בשני האירועים בולטות הנשים כגיבורות ההתרחשויות. במרד גיטו וארשה, הנשים המורדות מצטיירות בתור אחיות ואמהות הלוקחות חלק מרכזי בארגון המרד וכן כלוחמות חזקות ונחושות. לעומת זאת, בפרשת התשעים-ושלוש היות הבחורות צעירות, טהורות ותמות הוא היסוד למיתוס שהתפתח סביב התאבדותן – הן היו לקרבנות תמימים שנעקדו.

מרכיב חשוב נוסף בשירה שנכתבה אודות שתי הפרשות הוא סוגיית הזיכרון ותפקידו של היישוב בשימור זכר המורדים וזכר התשעים-ושלוש. הדמיון בין שני האירועים ניכר גם במסגרת פעולות ההנצחה. כפי שתהליך הבניית הזיכרון של נופלי הגיטאות התנהל במסגרת התנועות הפוליטיות השונות ביישוב, כל לוחם במסגרת התנועה שאליה השתייך, כך פרשת התשעים-ושלוש הונצחה במסגרת התנועות החרדיות והדתיות-הלאומיות. בפעולות ההנצחה ניכרת מטרה חינוכית-תעמולתית של הטמעת ערכים לחברי התנועה ולחניכיה על-פי המופת של סמליה. בשני המקרים יצאו חוברות לזכר המאורע, ובהן ניכר ייעודן בחינוך ובתעמולה.

השירים בשני הנושאים זכו להכרה במסגרת במות ספרותיות נחשבות, וחלקם כונסו באנתולוגיות הספרותיות שראו אור באותן שנים – שירו של יעקב פיכמן, "על גיטו ורשה השרוף" כונס באנתולוגיה 'בסער' שראתה אור בסתיו 1943 ובאנתולוגיה 'פרקי גבורה מספרות ישראל' (1943). שירו של יהודה קרני, "הקרבת" (ששמו שונה ל"התשעים ושלוש") ושירו של זרבל, "צביה" כונסו באנתולוגיה לשירת השואה 'בליל זה' בעריכת ב. י. מיכלי שיצאה לאור במרס 1945.

התגובות על שתי הפרשות ממחישות את התפיסה המורכבת של מושג הגבורה לנוכח השואה. כך, למשל, פאלק היילפרין כותב ברשימה שכותרת "עדת קדושים" זה בצד זה על הגיבורים הלוחמים ועל הגיבורים שמתו על קידוש השם, ללא הבחנה בין סוגי הגבורה:

"הרשימה של גיבורינו מתוספת ומתארכת מיום ליום. הנה שמות חדשים: צביה לובטקין וטוסייה אלטמאן. [...] מעכשיו יהיה שמן לסמל הגבורה וכבוד האדם. צ'רניאקוב, יאשונסקי, זיגלבוים, זאגאן,²⁹² צביה, טוסייה, לא שמות פרטיים הם, אלא סמלים. [...] בגבורה התאחדו צ'רניאקוב, האזרח העממי, יאשונסקי האינטיליגנט, זיגלבוים הבונדאי, זאגאן מפועלי ציון שמאל, צביה החלוצה, וטוסייה השומרית. הרוח מפעמת בכל הפינות, כל העם קדוש. כל העם קדוש, והם – הקדושים שבקדושים."²⁹³

לקראת סוף המלחמה ראה אור מאמרו של אשר ברש על תופעת קידוש השם. במאמר זה, טען ברש כי קידוש השם "אינו אקט של רצון אלא של אונס, ואפילו אם הוא מתלבש בצורה של רצון. גם אלה ש'הלכו למות' מתוך הכרה, אלא ש'נהרגו ולא עברו' בודאי היו בוחרים בחיים [...] אלא של א יכלו אחרת."²⁹⁴

משה פראגר נתן ביטוי לשינוי במושג "קידוש השם" בשואה: "כל יהודי, שנספה באשר הוא יהודי, קדוש הוא לפי מושגי היהדות, כמקדש השם ברבים. כיון שכך, הרי לא היה עוד דור של קידוש השם כדורנו."²⁹⁵ במאמר נוסף הוא עשה בכל זאת הבחנה בין דרגות שונות של קידוש השם: "ובכל זאת נמצאו יהודים, שברגע האחרון התלקחה בהם אש ההתלהבות של קידוש השם והלכו לקרונות המות במלבושי שבת ויום-טוב, בראש מורם, ובלהט שלא מעלמא הדין בעינים. ובכל זאת נמצאו יהודים שהתגברו סוף-סוף על הפסיכוזה ואירגנו את המרד נגד הרוצחים הצוחקים [...] הגיטו הלך בדרך הקשה ביותר של קידוש השם. יש קידוש השם של הקרבה עצמית חד-פעמית, של קפיצה אחת, נאדרת בגבורה, לתוך לשונות האש. ויש קידוש השם של היאבקות בלתי פוסקת בסכנות מות, של מסירות נפש מתמדת לשם החזרת הקיום של יהודים ויהדות."²⁹⁶

²⁹² אזכרה לכבודו נערכה בחודש מאי 1943: 28.5.1943. "לזכר שכנא זאגן", דבר: 5.

²⁹³ פ. היילפרין, 4.6.1943. "עדת קדושים" ("מיומני"), דבר: 4.

²⁹⁴ אשר ברש, אדר-ניסן תש"ה. "קדוש השם", גליונות, כרך י"ז, חוברת ד': 202–203; חתום: אדר, תש"ה.

²⁹⁵ משה פראגר, תש"ג-תש"ד. "חרבן יהדות אירופה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמניני: 29–30.

²⁹⁶ משה פראגר, 1.9.1943. "העולה על מוקדה", דבר: 2.

פרק 6.

משואה לתקומה

החורבן שהומט על העם היהודי בארצות הכיבוש הנאצי במלחמת-העולם השנייה אישש בדרך טראגית את הנחת היסוד של הציונות, וליתר דיוק את תפיסת הציונות הקטסטרופלית, שתמציתה: אסון ממשמש ובא על קהילות ישראל באירופה, ולפיכך יש למהר ולהקים מקלט בארץ-ישראל.¹ לאורך השנים 1939–1945 התברר, שהנבואות הקודרות ביותר קורמות עור וגידים. חשוב לציין, שבשום נקודת זמן לאורך השואה לא היה ברור כלל כמה יהודים נותרו על אדמת אירופה, אולם אט אט נתגבשה התמונה ועימה ההכרה, שהמרכז היהודי באירופה הולך ונמחה מעל פני האדמה. בתהליך זה, עלתה מידת המחויבות כלפי הניצולים מצד הקהילות היהודיות בתפוצות ישראל שאינן באירופה: בארץ-ישראל, באמריקה הצפונית, באמריקה הדרומית, באוסטרליה וכן בדרום-אפריקה. אך מעל כולם, עלתה חשיבותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל בשל תפקידו ההיסטורי בהגשמת החזון הציוני. תקומת העם היהודי הייתה כרוכה בבניין בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל. הגשמת חזון זה תבעה מאבק אל מול אומות העולם ובעיקר מול בריטניה. הסרת המגבלות על כניסת יהודים לארץ-ישראל הייתה תנאי ראשון ועיקרי לתקומת העם בארצו. מובן, שהסופרים לא היו יכולים להתבטא בנושא זה בחופשיות בשל מגבלות הצנזורה, ובכל-זאת עולה מדבריהם עמדה ביקורתית כלפי מדיניות המנדט הבריטי בנוגע לעלייה.

למהלכי המלחמה בחזיתות השונות היו השלכות ישירות ומכריעות על גורל היהודים באירופה ובצפון אפריקה. נקודות מפנה משמעותיות במהלך מלחמת-העולם השנייה השפיעו על הלכי הרוח באשר לעתיד היהדות בעולם. בשלוש השנים הראשונות למלחמת-העולם השנייה, השואה נתפסה עדיין כאירוע נוסף ברצף הקטסטרופות בתולדות היהדות, שידעה חורבן, פוגרומים, עלילות דם ועוד. לפי דינה פורת, המידע המקיף שהגיע לארץ בשנת 1940 טרם גרם לתחושה שבאירופה מתרחש משהו החורג מגדר ההיסטוריה של העם היהודי למוד הסבל. בוודאי שלא חשבו אז על תוכנית לטווח רחוק המכוונת נגד היהדות כולה, ושהמאורעות של שנת 1940 היוו לה הקדמה.² בתפיסת השואה כאירוע ברצף הקטסטרופות בהיסטוריה היהודית הייתה נחמת-מה, שהרי אם העם היהודי שרד את כל מאורעות העבר, הוא עתיד לצלוח גם את המתרחש כיום. כך, למשל, כתב אליעזר שטיינמן ב-13 ביוני 1941 על התקומה העתידית של העם, כאשר דבריו מבוססים על קורות העם היהודי למוד-הסבל: "כוחות רבים יצמחו, שלא יתנו לשלוח יד בחלום התקומה של העם, אשר חושל וצורף בכור מערכות לאין שיעור. [...]. עלינו לגולל

¹ אניטה שפירא, 2003. "לאן הלכה שלילת הגלות", אלפיים, 10–11: 25.
² דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד: 36.

תמיד לנגד עינינו את מפת דברי ימינו כתובה באותיות של קידוש לבנה בשביל לדעת ולהאמין כי גם שמשנו יעל וגאולתנו תבוא.³

בחלוף הזמן הלך והתבהר, כי תקוותה של היהדות באירופה תלויה בנצחונות בעלות הברית. מרגע ההודעה של הסוכנות היהודית אודות ההשמדה ההמונית של יהודים בפולין (נובמבר 1942), התבססה ההכרה בכך שמדובר במירוץ נגד הזמן, ולכל יום נוסף יש משמעות מבחינת ממדי ההשמדה. לפי דינה פורת, כיבוש הונגריה והידיעות על השילוחים של 430,000 מיהודי הונגריה למחנות ההשמדה היו לנקודת מפנה ביחסו של היישוב לנושא השואה, שאחריה נושא ההצלה משטחי הכיבוש נדון פחות, ובמקומו החלו לדון יותר בסיוע לשארית הפליטה בשטחים ששחררו מן הכיבוש.⁴

אחד הנושאים שעלה ביתר הבלטה לקראת סוף המלחמה הוא נושא הנקם על הפשעים חסרי-התקדים שהתרחשו נגד יהודים בשואה. לדיון הציבורי בנושא הנקמה תרמו גילויי הגבורה הרבים שהתפרסמו אודות מורדי גיטו וארשה ואודות הפרטיזנים היהודים וכן תנועת ההתגייסות רחבת ההיקף של בני היישוב לצבא הבריטי, שכללה סופרים ומשוררים.⁵ הדיון באופי הנקם היה דיון מהותי סביב סוגיות של מוסר, ועלה בו מגוון של דעות מצד הסופרים. הנחלת זיכרון השואה היה נושא נוסף שהעסיק את הסופרים בשנתיים האחרונות למלחמה. מספר שירים מביעים חרדה מפני שכחת השואה ומפני אפשרות הסליחה לאומה הגרמנית בעתיד. הסופרים עסקו הן בזיכרון הפרטי והן בזיכרון הקולקטיבי ובחובה לשמר את זכר השואה לדורי דורות. הם, כבני הדור שבו התרחשה השואה, חשים מחויבות לשאת את עדותם לטובת הדורות הבאים.

³ א. שטיינמן, 13.6.1941. "אזעקות", **דבר** : 2 ; ראו גם מאמריו : א. שטיינמן, 1.11.1940. "היהדות בימינו", **דבר** : 2 ; וכן : א. שטיינמן, 25.8.1940. "ירמיהו בדורנו", **דבר** : 2 ; המסה נתפרסמה בשלושה חלקים. שני החלקים הראשונים התפרסמו ב**דבר** בתאריכים : 9.8.1940 ; 4 : 16.8.1940 .
⁴ דינה פורת, 1986. **הנהגה במילכוד : הישוב נוכח השואה 1942–1945**, עם עובד : 168.
⁵ על כך ראו בהרחבה בפרק 4 : בחזית ובעורף : היישוב לנוכח המלחמה.

6.1. תקומה: ארץ-ישראל כבית לעם היהודי וכמקלט עבור שארית הפליטה

6.1.1. התחדשות העולם בבוקר שלמחרת המלחמה

בתחילת שנת 1943 חל מפנה משמעותי בחזיתות מלחמת-העולם השנייה לאחר הדיפת כוחותיו של רומל בחזית צפון אפריקה ולאחר מתקפת-הנגד הסובייטית בחזית סטלינגרד. בתקופה זו, נכתבו מספר שירים המתבוננים אל היום שלאחר המלחמה. אחד הביטויים החזקים לתקווה ולחלום ההתחדשות הוא שירה הידוע של לאה גולדברג, הפותח במלים "האמנם עוד יבואו ימים", שראה אור ב'דבר' ביום 19 בפברואר 1943, ולאחר מכן כונס במספר אנתולוגיות בנושא השואה.⁶ משיר זה עולה כמיהה לחזרתו של העולם לשגרה. השיר מופנה אל נמענת כלשהי ומביע תקווה לבוא הימים שבהם ניתן יהיה ליהנות מן הדברים הפשוטים, ליום בו תוכל אותה נערה או אישה ללכת בשדה, לחוש את דקירתם העדינה של השיבולים ברגליה, או לחוש את הגשם הקל לוטף את גופה. אלה הימים שבהם "ופְּשׁוּטִים הַדְּבָרִים, וְחַיִּים, וּמְתָר בָּם לְנֶגֶע, / וּמְתָר וּמְתָר לְאֵהָב".⁷ הרמו לימי השואה ניכר בשורות: "אֵת תְּלֹכֵי בְּשָׂדֵה. לְבִדָּף. לֹא נִצְרָכָת בְּלֶהֱט / הַשְּׂרָפוֹת, בְּדָרְכִים שְׂסֻמְרוּ מְאִימָה וּמְדָם / וּבִישׁוּר-לֵבָב שׁוֹב תִּהְיֶי עֲנֹוה וְנִכְנַעַת / כְּאֶחָד הַדְּשָׁאִים, כְּאֶחָד הָאֲדָם." הקשר שבין השיר לזמנו ניכר ברשימה שפרסמה לאה גולדברג כשבועיים לאחר הופעת השיר, בה הביעה עמדה העשויה להאיר את הרקע לכתיבת השיר: "והרגשה אחת יסודית היא המפעמת אותנו עכשיו – הם הולכים שלובי יד: האביב והמות".⁸ גולדברג מסמנת בכך את הניגוד הבינארי המרכזי סביבו בנוי השיר "האמנם עוד יבואו ימים", והוא הניגוד בין המוות המסמל קץ ונבילה, שהוא המאפיין את זמן כתיבת השיר, ובין האביב המסמל התחדשות ופריחה, היינו התקווה לעתיד. שבוע לאחר הופעת השיר פרסם אברהם שלונסקי מאמר פרשנות העוסק בפן האקטואלי של השיר על רקע ימי השואה. הוא טען, כי שיר זה הוא:

"אחד המעטים, מעטים עד מאד, בשירה האקטואלית שלנו, שהשירה שבו לא טשטשה הבהירה⁹ ביתר אור את האקטואלי שבו, והאקטואלי לא קיפח, אלא הצית ביתר כאב, את השירי שבו. וכך נצטרפו האור והמכאוב והתפרנסו זה מזה, – והאם לא זהו הצירוף היחידי, שזכותו מגינה עלינו כשאנו באים לדבר שיר על נושאים שהזמן השוטף גורמם ושמרב הפרפור שבהם נדמה, כי אי אפשר, כביכול, אי אפשר כלל "לחרוז" עליהם?"

מטאפורת האביב והמוות בשיר וברשימה מאת לאה גולדברג עוברת כחוט השני גם בשירים נוספים העוסקים בנושא תקומת העולם לאחר מלחמת-העולם השנייה. שירו של מרדכי כ"ץ, "ניסן", שראה אור באפריל 1943, קושר בין תקופת השנה של חודש ניסן ובין תקומת העם, וזאת

⁶ השיר כונס מספר חודשים מאוחר יותר במאסף עלי טרף: משירי עמים במלחמה, בסער, אבן מקיר תזעק. ראו על אנתולוגיות אלה בהרחבה לעיל, בסעיף 2.1.2: אנתולוגיות בנושא השואה.

⁷ לאה גולדברג, 19.2.1943. "האמנם עוד יבואו ימים", דבר: 3.

⁸ לאה גולדברג [בחימת: ל. ג.], 5.3.1943. "שירת האביב", דבר, מהדורת צהריים: 2.

⁹ נראה שחסרה מלה; כך במקור – ר.ו.ס. אברהם שלונסקי, 26.2.1943. "האמנם עוד יבואו ימים..." ("דגש קלי"), הארץ: 2.

– בזיקה כפולה. האביב הוא עונת ההתחדשות בטבע ובו גם חל חג הפסח המציין ימים של שחרור לאומי בתולדות העם היהודי. כ"ץ מבקש מחודש ניסן שיביא עימו את בשורת הגאולה: "ניסן, הו, ניסן! פסק נא לנו פסוקך. / מאז ומקדם נשאת נסך: / נס חפשי, שחרור, נס מועד ונס חג. / וגם לאחר חרף זה עוד תביא / חרות לעולם ופרחי האביב: / ישוב ויפרח עוד הכל מסביב." בשיר עולה גם השאלה של גאולת העם: "הגם גאולה בכנפיך צרורה / לאשר משארת ישראל עוד שרד?"¹⁰

שיר נוסף העוסק בהתחדשות העולם לאחר הסערה הקשה הוא "אביב" (במקור "גלי אביב") מאת אמיר גלבע. השיר נכתב בתאריך 6 במאי 1943 בזמן שגלבע שהה כחייל במלטה,¹¹ וראה אור ב"לקוט הרעים".¹² בדומה לשני השירים שנדונו לעיל, גם בשיר זה מסמלת עונת האביב את ההתחדשות והבנייה מחדש לאחר התופת: "קרני אדמה מכחילות אל כל אפק / פגיל החי וצומח, והשגב הרן. / ואדם סודם גוזר על התפת / זכות החיות שפדם."

6.1.2. תקומת העם היהודי בארץ-ישראל

במהלך השואה, התפיסה ההגמונית בקרב קהילת הסופרים העברים בארץ-ישראל הייתה, שתקומת העם היהודי כרוכה בבניין בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל שבו ייטלו חלק גם ניצולי השואה שיעלו לארץ-ישראל. כך, למשל, הכריזה אגודת הסופרים העברים בתום ועידתה האחת-עשרה: "אין הצלת אמת לעם ישראל אלא בשוב ישראל אל מולדתו ותיקון העוול ההיסטורי על ידי השרשת העם העברי באדמתו כעם הפשי".¹³ נוסף על כך, ארץ-ישראל נתפסה כבעלת תפקיד חברתי בשיקום הניצולים.

מאז המפנה לטובת בנות-הברית שהחל בשלהי 1942 ונמשך במהלך 1943, התגייסו הסופרים העברים בארץ-ישראל במאמריהם וביצירתם הספרותית לטובת המטרה הלאומית, באופן דומה להתגייסותם לתעמולה למען המאמץ המלחמתי בשנות המלחמה הראשונות (בעיקר עד סוף 1942).¹⁴ סופרים מסוימים חזרו והדגישו ממש למן פרוץ מלחמת-העולם השנייה, כי הציונות היא הפתרון היחיד עבור יהדות אירופה, וחיזקו את דבריהם של סופרים והוגים שחזו כליון ליהדות זו בשנים שבין שתי מלחמות-העולם. על רקע הגילוי אודות השמדתה של מרבית יהדות אירופה, הלכה והתגברה בקרב סופרי היישוב ההבנה, שיש לעשות כל שניתן על-מנת לקדם ככל האפשר ובמלוא הדחיפות את סדר היום הציוני. בנוסף, הקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל הייתה מטרה עליונה בהבטחה ששואה לא תוכל להתחולל שוב בעתיד. פתיחת שערי ארץ-ישראל לעלייה נתפסה כהכרחית בראש ובראשונה לשם הצלת יהודים בזמן המלחמה וכן לשם קליטת שארית הפליטה לאחר תום המלחמה. העיסוק בנושא התקומה כרוך בשאלת הניצולים, הפליטים היהודים שימצאו עצמם חסרי בית בתום המלחמה. כזכור, גורל הפליטים

¹⁰ מרדכי כ"ץ, 23.4.1943. "ניסן", הארץ: 3.

¹¹ על-פי: אמיר גלבע, 2007. הנה ימים באים: שירים 1942–1946, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 54.

¹² אמיר גלבע, קיץ תש"ה. "צרור שירים" (מתוך "חי עולם"): "שירי", "שמש בהרים", "אביב" ו"גן נעול בוער", ילקוט הרעים: לספרות חדישה, הוצאת "הרעים": 53–56; השירים חתומים: "בחילל, בשדה, ערב חג-החירות תש"ה".

¹³ 24.12.1943. "ננעלה ועידת הסופרים", הארץ: 8.

¹⁴ על כך ראו בהרחבה בפרק 4: בחזית ובעורף: היישוב לנוכח המלחמה.

היה גם אחד מנושאי המרכזיים של הספרות העברית בנושא השואה בשנים 1939–1942, אולם באותה תקופה הושם הדגש על תיעוד מצב היהודים באירופה על בסיס עדויות מפי הפליטים. בשנים 1943–1945, הנימה הפסימית שאפיינה את הספרות על הפליטים התחלפה בגישה קונסטרוקטיבית. יעקב כהן כתב בטון כמו-נבואי בפואמה הדרמטית "וזאת לישראל": "רק חלק מעם יגאל! / [...] רק חלק מעם, שארית הפלטה ממנו, יקים את-העם, מעט מעט ישוב יקים את-בית ישראל".¹⁵ שיר מאת י. רבינוב על הצער והכאב באובדן האח שנשאר מאחור, מתאר את המרת תחושת האבל לנתיבים של בנייה והתחדשות: "בצעק אלים הגוע בעמק / צעק פי דמדך שלעד לא ידם. / ואמר להטות הנקמה האוכלת / לאפיק העמל שבגבע וגי. / בשיר השירים להצמית את הצער / ובקצב המעש הדביר את הדן".¹⁶

6.1.2.1. השירה

שלושה משוררים בולטים בשירתם בנושא תקומת העם היהודי על אדמת ארץ-ישראל ברוח החזון הציוני: ש. שלום, מרדכי טמקין ונתן אלתרמן.

השיר הראשון מאת ש. שלום העוסק בקשר שבין חורבן היהדות על אדמת אירופה ובין תקומת העם על אדמת ארץ-ישראל הופיע כבר בחודש מרס 1940 תחת הכותרת "במראה": "עמנו פתאם תנער מסבלו, / ויקום / עלו לפרק ולצאת מתבלו / של עכו"ם.", "והארץ הזאת תהי לנו לעד, / לנו לעד! / ואויב לברכנו ישא את היד".¹⁷ השיר מציג תמונה אוטופית של עליית שארית הפליטה מאדמת אירופה לארץ-ישראל שתהיה ביתו של העם לנצח. שיר אחר מאת ש. שלום המופיע בפתח האנתולוגיה "ילקוט ירושלמי לדברי ספרות" (ינואר 1942) נפתח במלים "טוב לחיות עם המוות בעיניים". שיר זה מציג את הקשר שבין הגולה לבין ירושלים כקשר בין עבר לעתיד, וזאת בהתאם למגמת הקובץ. לפי השיר, בניין ירושלים הוא מפתח לעתיד העם היהודי. בני היישוב היהודי בונים את ירושלים לטובת הדורות הבאים ולטובת הרחוקים והנידחים שעוד יעלו אליה: "אנחנו בונים את ירושלים / פעולים לגרדום. // טוב לחזות הדורות שיבואו. / טוב להושיט לרחוקים את היד".¹⁸ בשיר נוסף פרי עטו, "משירי החיים במות", דן המשורר בתקומת העם היהודי ובהמשכיות הדורות באמצעות דימוי העץ. העם מדומה לעץ שעלה באש, וענף שנותר ממנו יישתל על קברי האבות ויצמח מחדש. דימוי זה ממחיש את ההמשכיות בשלשלת הדורות, כאשר הדור החדש נשען על אבותיו כעץ היונק משרשיו: "וכי הצלנו אוד מקרבות, / פארה שתלנו על קברי אבות – / לבי, לבי לגזע שנסרף. // אשרי שפתים תחרזנה רן, / עת אור חדש יופיע על ציון – / אני אל אלה שאינם נאסף..."¹⁹

¹⁵ יעקב כהן, 3.3.1942. "וזאת לישראל: מדברי אריאל", דבר: 2.

¹⁶ י. רבינוב, 1944. "באר השקיעה", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 172.

¹⁷ ש. שלום, 6.3.1940. "במראה", דבר (אמר): 2.

¹⁸ ש. שלום, 1942. [טוב לחיות עם המוות בעיניים], בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). ילקוט ירושלמי לדברי ספרות, הוצאת אחיאסף: 5; נדפס לראשונה: 30.4.1941. דבר: 2.

¹⁹ ש. שלום, 1944. "משירי החיים במות", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 189.

ארבעה שירים מאת מרדכי טמקין עוסקים בתקומת העם היהודי על אדמת ארץ-ישראל. שירו "שומה עלינו לחיות..." (דצמבר 1943) עוסק בחובתם של בני היישוב להשקיע את כל מאודם בבניין הארץ: "שומה עלינו עוד לחיות / ולְאָדיר גְזַעְנוּ בְּאֶרֶץ הַזֹּאת." טמקין מציג את הבניין כתהליך של שיקום רגשי, שמחד גיסא נובע מתוך האבל והכאב, ומאידך גיסא מסייע בתהליך הריפוי: "לְצַמֵּיחַ יִשַׁע מְאִיד וּפְדוּת מִמְּכָאוֹב, / אֵת מְתִינּוּ לְקַבֵּר וּפְזוּרֵינוּ לְאַסֵּף. / וְתֵהִי שוּמָה עָלֵינוּ לְשַׁפֵּחַ הַפֶּל / פְּחָלוֹם-בְּלֵהוּת, הַמְּוֹת עִם הַשְּׂכָל, / וּבְתֵהֱלוּכַת-הַנְּצַחוֹן לְפִידְנוּ לְבָעִיר, / וְתַת קוֹלְנוּ הֶחֱנוּק מִבְּכֵי בְּשִׁיר." ²⁰

שירו של טמקין "הוי, רוחות הומים" מפברואר 1944, מתמקד בקריאה אל הניצולים לעלות לארץ-ישראל ולהשתתף בתהליך בניין הארץ. גם במקרה זה, תהליך הבניין מצטייר כשיקומי: "הוי, בוא לחסות בבייתך, מפלט מעט, / מחבא לתקנות-עם ממשך וממרט! / הרחב גבולך בארץ, העמק המעניתי, / עד ימלא גרנדך בר ולחם לשאריתי." במקביל, טמקין עוסק באחריות ובמחויבות של היישוב כלפי הניצולים וקורא ליישוב היהודי להיערך לקליטתם: "שארית ישאל ישוב, פליטת חרב ונוד, / הכינה בית למו, מחסה ומבטח משד, / פי למחיה שלחך אלהים לפניהם בארץ הזאת." ²¹

מרדכי טמקין עושה שימוש בשירו "אתכם אנכי בצרה" בדימוי העץ, בדומה לש. שלום ב"משירי החיים במות" שנדון לעיל. הניצולים יכו שורש באדמת ארץ-ישראל עד שיתאקלמו, ישתקמו ויניבו פירות בארץ. הוא מצביע במפורש על הקשר שבין שואה לבין תקומה כזיקה שבין סיבה ותוצאה: "פי בפעור פיה התהום, פאל סלע משגב / נמלטנו הלום, לחיות עם רב, / פה שרש להכות, עד פריז ישיק, / ראו, שואתכם זאת לא תלפה לריק!" ²²

לקראת סוף המלחמה, במרס 1945, ראה אור שירו של מרדכי טמקין "לפליט", שהוא שיר המכוון אל הפליטים העתידים להגיע אל ארץ-ישראל. שיר זה עוסק אף הוא בתהליך השיקום של הניצולים על אדמת ארץ-ישראל: "מה טוב אור השמש המאדים / לעיניך, תשכו ממראות-אימים. // פדוי ממנות, מעני וקלון, / מה רבה התנינה! מה רב הרן". אף למשחקם של הילדים מסביב תהיה השפעה מרפאה על הניצולים: "דם וכף אונך לשחוק-משוכתם, / גם לך השפול בם ינחם." ²³

לסיכום, שירו של מרדכי טמקין עוסקים בהיבטים שונים של תקומת העם על אדמת ארץ-ישראל. תהליך זה כרוך במחויבות מצד אנשי היישוב לבניין הארץ ולקליטת שארית הפליטה. השקעת המשאבים הרגשיים בבנייה מתוארת כתהליך שיקומי הן עבור הוותיקים והן עבור אלה שעוד יבואו.

בשנים 1944–1945 הקדיש נתן אלתרמן מספר שירים במסגרת "הטור השביעי" לנושא עליית שארית הפליטה לארץ-ישראל. אלתרמן כתב מתוך פריזמה ביקורתית כלפי מדיניות המנדט

²⁰ מרדכי טמקין, 31.12.1943. "שומה עלינו עוד לחיות", הארץ: 3.

²¹ מרדכי טמקין, 25.2.1944. "הוי, רוחות הומים", דבר: 3.

²² מרדכי טמקין, 13.4.1944. "אתכם אנכי בצרה...", הארץ: 2.

²³ מרדכי טמקין, 28.3.1945. "לפליט", הארץ: 7.

הבריטי וכלפי הנהגת היישוב, וכמו ברבים משיריו, יצא בדברים חריפים כנגד מנגנוני הבריורקרטיה. שירו "עגלת הילדים" נכתב בעקבות הידיעה מעיתון 'הארץ' "על גג המכונית הראשונה שהובילה את עולי 'ניאסה' מן הנמל היתה מונחת עגלת-ילדים". השיר עוסק בדמותו של תינוק יהודי. התינוק איננו מסוגל לספר את מדורות הגיהנום שעבר, "אָבֵל הוּא, וְאֶחָיו הֶקְטָנִים, הֵם יוֹדְעִים, / הֵם יוֹדְעִים (עַם קָטָן וּמְלֻמֵּד) / מֵה פְּרוֹשׁ לְעֵבוֹר בְּעֵגְלַת-יְלָדִים / אֶת אַרְוֶפֶה בִּימֵי תַשׁ"ד".²⁴ עגלת-הילדים הנדחפת בידי האם מצליחה לגבור על כל המכשולים: על גבולות, על הרי האלפים, הפירנאים והקרפטים וכן על ועדות וביורוקרטיה, בדרכה לארץ-ישראל. הבחירה בדמות של פעוט איננה מקרית: נתן אלתרמן כותב אודות ילדים ברבים משירי "הטור השביעי" על-מנת לתאר את עוולות השואה. במקרה זה, מסמל הילד שעבר את השואה תקווה לתקומת העם.

שירו של אלתרמן "משטר של עליה" דן ביום בו יוכרז משטר של עלייה. האנייה עוגנת בנמל, והארצישראלים הוותיקים מחלקים לעולים תפוחי זהב. מהשיר עולה ביקורתו של אלתרמן כלפי המוסדות בארץ-ישראל באשר לרמת הארגון והמוכנות לקליטת העולים. 300 העולים החדשים, בני גילאים שונים, מגיעים אל בית העולים וישנים בדוחק רב, כפי שישנו קודם לכן, בימות השואה. האיש הזקן שוכב בבדידות ובעלבון, "הִנֵּה כֶּהָה הוּא נָח / גַּם בְּעִיר לִיסְבוֹן". האמהות יושבות גב אל גב ומניעות את התינוקות כפי שישבו "גַּם בְּאֵי הַדְּמָעוֹת". הכוכבים ממרום המתבוננים כביכול על קבוצה זו ומחפשים בה עולים, רואים בה מהגרים ("אמיגרנטים") בלבד. אין בבית העולים לא תנאים סניטריים ולא סדר וניקיון, והרי "הָהָה, גַּם פֶּר וּמְטָה / וְקִצָּת-קֵט נְקִיזוֹן / הֵם הַתְּנָאִים חֲשׂוּבִים / לְשִׁיבַת צִיּוֹן. // אֵךְ אִם אֵלֶּה אֵינָם / מְסַבֵּה מִפְּלֵאָה, / טוֹב שְׂיִישׁ לְפָחוֹת / מְשֻׁטָּר שֶׁל עֲלִיָּה".²⁵

השיר "הסרטיפיקט האחרון" מאת אלתרמן מתייחס באירוניה למדיניות חלוקת הסרטיפיקטים הפועלת לפי מנות קצובות של רשיונות עלייה ליהודים. אלתרמן עוסק בשיר זה בסרטיפיקט האחרון בתור "אַנְדְּרֵטָה וְסֵטִירָה".²⁶ הוא מייעד לו תפקיד של מוצג היסטורי שיעיד על הישגי דורו. בימי השלום שיבואו, חוקרים יבחנו אותו כמוצג תמוה מתקופת האבן. הוא אומר לסרטיפיקט האחרון באירוניה, כי נועד לו תפקיד להעיד "עַל צֶדֶק לְעַמִּים / בְּדוֹר הַצִּדְרִיטֵר הָאֲטְלָנְטִי". זאת ועוד, אלתרמן מבקר בחריפות את בעלות הברית. העם היהודי אמנם "נִחְלָץ מִיַּדֵּי הַתְּלִינִים / לְגִסּוֹס בִּיַּדֵּי הַבִּירוֹקְרָטִים". אלתרמן סיים את השיר בנימת "ואף-על-פי-כן", שהרי "רַבִּים, רַבִּים לָךְ זְקוּקִים, / אֵךְ הֵם יְבוֹאוּ בְּלֻעְדִּיךְ".

ב'דבר' מיום 11 במאי 1945, שלושה ימים לאחר סוף המלחמה באירופה, התפרסם שיר מאת נתן אלתרמן במסגרת "הטור השביעי", העוסק במלחמה הצפויה של העם היהודי על עתידו. השיר, הקרוי "ואם יהיה צורך – לבדנו", מופנה אל העם הבריטי בבקשה להכיר בנחיצותו של קרב זה. אלתרמן עושה שימוש במכנה המשותף לבריטים וליהודים. מאז תחילת מלחמת-העולם השנייה, בריטניה נדחקה אל הקיר בודדה, והחליטה להילחם בכל הזמן שיידרש ובכל מקום

²⁴ נתן אלתרמן [בחימת: נתן א.], 4.2.1944. "עגלת הילדים" ("הטור השביעי"), דבר: 2.

²⁵ נתן אלתרמן [בחימת: נתן א.], 18.2.1944. "משטר של עליה" ("הטור השביעי"), דבר: 2.

²⁶ נתן אלתרמן [בחימת: נתן א.], 30.3.1945. "הסרטיפיקט האחרון" ("הטור השביעי"), דבר: 2.

שיידרש: על החופים, בבתים, ברחובות, בעננים, במדברים ובים, "וְאִם יִהְיֶה צָרְךָ – / לְבַדְנוּ!"²⁷ כמו העם הבריטי בימי מלחמת-העולם השנייה, כך העם היהודי כעת – ניצב לבדו אל קיר אחרון. וכעת, העם היהודי מוכן להילחם כמו העם הבריטי, בכל מקום ולמשך הזמן שיידרש. אלתרמן פונה אל העם הבריטי בבקשה שיברך את העם היהודי במאבק אליו הוא נערך: "הָאֲנִלִי הָעֵטוֹר נִצְחוֹן – / בְּרִכְנוּ לְקָרֵב אֶתְרוֹן!". שיר זה, במועד המיוחד בו ראה אור, ממחיש את קו התפר הכרונולוגי והקונצפטואלי שבין שואה ותקומה.

6.1.2.2. הפובליציסטיקה

הפובליציסטיקה העוסקת בתקומת העם היהודי בארץ-ישראל מציגה ביתר פירוט את מורכבות הרגשות שחשו בני היישוב היהודי, שנעה בין הצורך להתאבל על הנרצחים לבין מציאת הכוחות להמשך בניין ארץ-ישראל מתוך מבט אל עתיד העם.

בימי מרד גיטו וארשה, העיד יהודה קרני על הייאוש שתקף לטענתו את היישוב: "אנחנו כאילו לא חר י א ו ש." היישוב נאלץ לעסוק לא במתים, כי אם באלה שיישאו בחיים אחרי הטבח. קרני הצביע על הרגשות שחשו בני היישוב שעל כתפיהם מוטל העול להמשיך הלאה על אף תחושת האבל הקשה. היישוב נושא בתפקיד של דאגה לעתיד העם היהודי התובעת הימנעות משקיעה בתחושת האבל וחוסר האונים: "מה אכזרי הוא גורלנו, המת מוטל לעינינו ואנו מוכרחים כבר לדאוג לחיים."²⁸ שבועיים מאוחר יותר, כתב קרני: "השוחט לא ישחט את הכל, [...] הקרבנות יהיו לכבוד ולתפארת, והשרידים – לברכה ולישועה לעתיד העם ולתקומתו השלמה בארץ יעודו."²⁹ מספר סופרים הביעו תפיסה לפיה רוח הגולה צריכה לשכון בארץ-ישראל והיא תשרה בה בעזרת הניצולים שישרדו מן הקהילות השונות. כאמור, תפיסת ההמשכיות של העם היהודי בארץ-ישראל כחולייה בשלשלת הדורות עלתה בשירה באמצעות דימוי העץ ששרשיו לקוחים מן הגולה וענפיו צומחים ופורחים על אדמת ארץ-ישראל. במאמרים שהוקדשו לקהילות יהודיות שנחרבו, הביעו הסופרים תקווה שרוח הגולה תמשיך להתקיים על אדמת ארץ-ישראל תודות לעלייתם של הניצולים לארץ. גם במאמרים אלה, בצד האבל על החורבן מתגלה תפיסה של המשכיות. ב. דינבורג כתב במאמרו על וילנה: "ובשעה שאנו מעלים על לבנו את הריסות הגולה, רק תפלה אחת בלבנו: נזכה להעלות שרידיה לציון... נזכה, שהשכינה, שהיתה שרויה במשך דורות על דורות בקהלה זו, גם היא תצא מגלותה ותשכון בתוכנו ותתן עלינו מרוחה, רוח השלמות של ההויה היהודית, המרץ היהודי ומסירות הנפש היהודית."³⁰ יוסף קלוזנר כתב: "וכשתקום מדינת-ישראל בארץ-ישראל יידע כל נער וזקן מאתנו, שהדבר הגדול – תחית-ישראל המדינית, הכלכלית והתרבותית – קמה ונהיתה במידה לא-מועטת גם מתוך שפע-הכוחות הישראליים, שינקה ציון

²⁷ נתן אלתרמן [בחימת: נתן א.], 11.5.1945. "ואם יהיה צרך – לבדנו!", דבר : 2.

²⁸ יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 25.5.1943. "למקרא הידיעות החדשות" ("ענינים"), הארץ : 2.

²⁹ יהודה קרני [בחימת: י. ק.], 6.6.1943. "עם כל ידיעה" ("ענינים"), הארץ : 2.

³⁰ ב. דינבורג, תשי"ג-תשי"ד. "וילנה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני : 89.

מאודיסה היהודית.³¹ י. ד. בית-הלוי כתב במאמרו לזכר קהילת קאליש: "מי יתן ובני קאליש, ה'אודים המוצלים', התועים עדיין אי שם בדרכי 'עולם התוהו', יתלקטו לארצנו ויהיו אתנו בין הבונים עתידנו."³²

שלושה מאמרים בשנתון "דבר" 'תו שין גימל' שראה אור בדצמבר 1943 עסקו בנושא הקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל. בפתח הקובץ הופיע מבוא תחת הכותרת "מורשת תש"ג" מאת העורך זלמן רובשוב, לימים נשיא מדינת ישראל, שהתווה את הרקע ההיסטורי לצאת הקובץ. רובשוב סיכם את התהליך שעבר על יהדות אירופה עד לאותה נקודת זמן: "אירופה נמחקה והולכת מתוך המציאות העברית."³³ התרחשויות אלה התוו את הכיוון והמגמה של היישוב היהודי בארץ-ישראל: "שומה עלינו לא רק לחיות את שואת השנה הזאת, כי אם להתגבר עליה, ומתוכה לטוות הלאה את רקמת תולדותינו לקראת יום מחר אחר וחדש"³⁴. לפי רובשוב, אף מדינאים שלא היו בעלי נטייה לציונות הגיעו במהלך שנת תש"ג למסקנה, שלאחר תום המלחמה, כאשר העולם ייגש לטיפול בנושא היהודים, לא יוכל העם להשתקם מבלי שתיפתח בפניו ארץ מקלט להגירה גדולה, ארץ שתהיה לו למולדת. זאת ועוד, רובשוב טען שהנכונות לבחון את יכולתה של הציונות הבשילה בהכרתם של "חותכי גורל עמים". בחינת יכולתה של הציונות כללה עמידה על פוטנציאל הארץ לקלוט את שארית הפליטה ואת היהודים מארצות הנכר ובחינת יכולתו של העם להיאבק בשיטתיות על הגשמת חזונו מבלי להירתע בפני מכשולים ותוך גילוי כוחות בניין המצויים בקרבנו.³⁵ עוד בכרך זה הופיע מאמר מאת דוד בן-גוריון המבוסס על הרצאתו בוועד הפועל הציוני מיום 15 באוקטובר 1942. מאמר זה מניח קווים-יסוד לעקרונות של הקמת מדינה יהודית, ובהם: עלייה רבתי של יהודים מייד לאחר פתיחת האפשרות לכך; מפעלי בניין רחבי היקף לקליטת העלייה ועוד. הוא עמד על חלקה המרכזי הצפוי של יהדות אמריקה בהגשמת המפעל הציוני ובהשפעה על הממשלה האמריקנית.³⁶

יצחק למדן כתב בינואר 1945, כי לשארית הפליטה אין תקווה "שם" גם לאחר השחרור. אף לאחר השואה, משזרע הכיליון אמנם יסתלק, זרעיו יישארו "בכל בקיעי האדמה המזועזעת והוא נובט ומכה שורש בין עיי המפולת." המסקנה הנובעת מהנחה זו, לפי למדן, היא שנתר רק מקום אחד לעם היהודי – ארץ-ישראל:

"שוב אין מקום באירופה למשכנות ישראל, לא לבתי-מדות ולא לאהלי-דלים. לבנין

בית-ישראל נשאר עוד רק מקום-היות-ותקוה אחד עלי אדמות – אחד ואין שני. לעברו רמזו

³¹ יוסף קלוזנר, תש"ג-תש"ד [כ"ג סיון תש"ג]. "אודיסה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 66.

³² י. ד. בית-הלוי, ינואר-פברואר 1945. "קאליש", **גזית**, כרך ז', גיליון ה'ו' (ע"ז-ע"ח): 7.

³³ ז. רובשוב, תש"ד. "מורשת תש"ג", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 5-10; ההדגשה במקור – ר.ו.ס.

³⁴ שם.

³⁵ שם: 7-8.

³⁶ ד. בן-גוריון, תש"ד. "תכנית פעולה ציונית ויהדות אמריקה", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 154-165.

לנו כל אותות-הזמנים, אותתו אצבעות הגורל ולא רצינו להבין את הרמזים. עכשיו הוברר והובן לנו הדבר בכוח א ג ר ו פ ו המוחץ של הגורל.³⁷

מאמרים שהופיעו לקראת סוף המלחמה מעידים על חשיבה מוקדמת לקראת קליטתם של ניצולי השואה בארץ-ישראל. המאמר "יהדות פולין בהתגוננותה" מאת אברהם לוינסון מסתיים בפרק "נציל את האודים העשנים", ובו עוסק לוינסון בתקומת העם בעזרת הבאת שארית הפליטה לארץ-ישראל ושיקומה בה: "מיסורים – יגדל עם, יגבר כוח היצירה שלו. אבל לא נסתפק בחיבוק יסורים בלבד. נחבב את עמנו, את עתידנו, נבנה, ניצור, נלחם. הבה נלך מפה לשם אל האודים העשנים, נביאם הנה. ניטעם על אדמתנו, נביאם אל המנוחה ואל נחלת האבות."³⁸

יוסף קלוזנר ויהודה קרני כתבו לקראת סוף המלחמה מאמרים העוסק בקליטת הפליטים שהגיעו לארץ-ישראל ושיגיעו בעתיד, ועסקו בעיקר בבעיית הדיור עבור הניצולים. יוסף קלוזנר כתב באביב 1944: "השתדלנו – אפשר, לא במידה מספקת ולא בדרכים המדיניות המתאימות ביותר, אבל השתדלנו – להציל את שארית-הפליטה מן השמד ההיטלראי האיום. והצלנו מאות נפשות, ויש תקווה, שנציל עוד אלפים ורבות.³⁹" הניצולים שיגיעו בגמר המלחמה יגיעו לארץ-ישראל, ולפי קלוזנר "שום כוח שבעולם לא יוכל למנוע אותם מלהתפרץ דרך שערים צרים או רחבים אל תוך הארץ". אך היישוב לא הכין את עצמו להגעתם – אין עבורם דירות מפאת מחסור בחומרים לבניין שייתכן שבכוונה אין נותנים אותם, ואין עבורם אפילו אוהלים מבד. יהודה קרני כתב בינואר 1945 בעקבות שאלות שעלו במסגרת שיחות פרטיות והוא ביקש להעלותן לדיון ציבורי. אחת ההצעות שהציג קרני במאמר היא הקמת בתים ודירות בערים ובכפרים. הוא טען, כי רבים מבני העיר היו מקבלים ברצון לביתם פליטים לשבועות אחדים ואף לזמן ממושך יותר, אך הם חוששים להכניס לביתם אנשים שאינם מכירים. הרעיון המרכזי שהוא מעלה במאמר הוא הקמת "מועדונים לפליטים", שבהם יוכלו הניצולים להיפגש עם אחיהם לספינה ועם בני עירם. שם הם יוכלו ללמוד עברית, להתעדכן בידיעות מחיי הארץ ולהתייעץ באשר לבניית עתידם בארץ-ישראל. מועדונים אלה צריכים להתאפיין "לא באוירה רשמית של עסקנות ציבורית, אלא באוירה של מועדון."⁴⁰

6.1.2.3. 'בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן' (מאי 1945)

האנתולוגיה 'בין מלחמה לשלום' מייצגת את השילוב שבין התחדשות העולם לאחר המלחמה ובין תקומת העם היהודי בעולם זה. זמן הופעתה של האנתולוגיה הוא מאי 1945, החודש בו הסתיימה המלחמה באירופה.⁴¹ שמה, 'בין מלחמה לשלום', מעיד על טבעה: הרצון לגבש את קווי המתאר על-פיהם ייכון העולם שלאחר מלחמת-העולם השנייה ולאחר השואה. בהתאם

³⁷ יצחק למדן [בחתימת: ח. שואל], שבט תש"ה. "ראשי פרקים", גליונות, כרך י"ז, חוברת ג' (צ"ט): 109–110.

³⁸ אברהם לוינסון, 11.5.1945. "יהדות פולין בהתגוננותה", דבר: 2.

³⁹ יוסף קלוזנר, אייר-סיון תש"ד. "מהפכת המחר – כלום אנו מוכנים לקראתה?", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ב' (ק')-ג' (ק"א): 68; חתום: י"א באדר תש"ד.

⁴⁰ יהודה קרני [בחתימת: י. ק.], 31.1.1945. "דברים של טעם" ("עניינים"), הארץ: 2.

⁴¹ 30.4.1945. "ספרית פועלים מביאה לאור במא"י, דבר: 7; 10.5.1945. "בין מלחמה לשלום", דבר: 10; 11.5.1945. "ספרים חדשים", דבר: 6.

לאידיאולוגיה של עורכיה ושל המסגרת בה היא מופיעה, היא מתאפיינת בתפיסה סוציאליסטית-מרקסיסטית, ובראייה של התחדשות העולם לאחר המלחמה לאור התורה המרקסיסטית. האנתולוגיה ראתה אור בהוצאת ספרית פועלים, במסגרת ספריית "לכלי" ובהוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה. לאנתולוגיה ארבעה עורכים: ש. אוורבוך, אל. הכהן, ד. הנגבי וי. חזן. האנתולוגיה מכילה 320 עמודים ובהם 36 פריטים, רובם מאמרים פובליציסטיים. הקובץ נחלק לארבעה מדורים: "בין מלחמה לשלום", "מספרות הזמן", "לאור המאקסיזם" ו"רשימות".

המדור הראשון, "בין מלחמה לשלום", מכיל שלושה-עשר מאמרים. שלושת המאמרים הראשונים, מאת מאיר יערי, דניאל בן-נחום ודוד כנעני, עוסקים בשאלה היהודית עם תום המלחמה ובנושא תקומת העם היהודי ועתידה של שארית הפליטה. יערי קרא במאמרו להקמת מדינה יהודית סוציאליסטית, ודן גם בנושא העלייה בשנים שמייד לאחר המלחמה.⁴² מאמרו של דניאל בן-נחום, "מפיזור לריכוז", עוסק בתמונת המצב של יהדות העולם עם תום המלחמה, ובעתידה של שארית הפליטה על אדמת אירופה. מאמרו של דוד כנעני, "קיבוץ גלויות", נפתח בנימה של הכאה על חטא על חוסר הנכונות להאמין בידיעות שהגיעו ליישוב היהודי אודות היקף השמדת היהודים על אדמת אירופה. הוא עמד על העובדה, שלשואה אין אף מקבילה בתולדות העמים. הוא טען: "והרי כל דרכנו להבא בבניין עם מחודש חייבת להיעשות מתוך הידיעה שנקטעה יד-ימיננו, אם לא הרבה יותר מזה. [...] עלינו להעמיד במרכז תודעתנו את העובדה, שיהדות אירופה איננה עוד, ששרדו ממנה שרידים, ולא מיליונים רבים, שאבדו המוני בית-ישראל שהם-הם היו העם".⁴³ כנעני שם דגש על חשיבותה של יהדות המזרח לבניין ארץ-ישראל וקורא למיזוג גלויות וליצירת אומה אחת.

חמשת המאמרים הבאים עסקו בשאלות הקשורות ביישוב היהודי בארץ-ישראל בהיבטים שונים: הכלכלה בארץ-ישראל לאחר המלחמה (אברהם כהן), המשק החקלאי (צבי לוריא), ההון הנדרש לכינון ולפיתוח המדינה היהודית (אל. פרג), היבטים כלכליים של המזרח התיכון במלחמה ולאחריה (יוסף ואשיץ) ושאיפת האחדות של הערבים (אליעזר באואר). חמשת המאמרים האחרונים במדור עסקו בסוגיות בינלאומיות, כולם מנקודת מבט סוציאליסטית: עתידה של אירופה (יעקב חזן), ברית-המועצות והאינטרנציונל (שמחה אוורבוך), הקפיטליזם באנגליה ובאמריקה (יגאל צור), שאלת הלאומיות ואחוות העמים (פייגה אילנית), בפקיסטן ובאחדותה הלאומית של הודו (ג. אזיקארי).

המדור השני, "ספרות הזמן", נערך בסיועו של אברהם שלונסקי, שהיה באותה תקופה חבר "ספריית פועלים". המדור הספרותי מכיל תשעה פריטים: שבעה סיפורים קצרים ושתי רשימות ביקורת. מעניינת נוכחותם של שני סופרים צעירים באנתולוגיה: יגאל מוסנזון ומשה שמיר. חמשת הסיפורים הראשונים הם מן הספרות העברית ומהספרות היהודית וארבעת הראשונים

⁴² מאמרו של מאיר יערי הוא חלק מנאום שנשא באסיפת פועלים ב-1 במאי 1944. כמו כן, הוא עוסק בעתידן של שלוש המעצמות המנצחות: אנגליה, ארצות-הברית וברית-המועצות. הוא צופה כי נצחונה של ברית-המועצות, בשונה מהשתיים האחרונות, יהיה נצחון סוציאלי. ראו: 1945. "בשולי הקובץ", בתוך: ש. אוורבוך, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 320.

⁴³ ד. כנעני, 1945. "קיבוץ גלויות", בתוך: ש. אוורבוך, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 31.

ביניהם עוסקים בשואה. המדור נפתח בסיפור "מאיר באלבאן (ימים בגיטו וארשה)" מאת י. אופאטושו בתרגום מנשה לוי. ⁴⁴ הסיפור השני במדור זה הוא "הדרך" מאת אמה לוי. הסיפור השלישי, "ביום שואה" מאת נח לוריא התפרסם בקובץ הסיפורים 'ביים אפענעם גרוב' במוסקבה ותורגם לעברית על-ידי מ. גילר. ⁴⁵ הסיפור מתאר אקציה באחת מעיירות אוקראינה בספטמבר 1941. הסיפור הרביעי, "אפורים כשק" מאת יגאל מוסנזון, מספר אודות שני אנשי קיבוץ, שמעון ומיכאל, שסייעו לחיילים אוסטרליים בחזית הצפונית, בקרבת העיר צור, ואף הוא נוגע בשואה. ⁴⁶ הסיפור "כוחו של גשם" מאת משה שמיר עוסק בהווי ההתיישבות בארץ-ישראל. לאחר חמשת סיפורים אלה, מופיעים שני סיפורים מספרות העולם: "האופי הרוסי" מאת אלכסיי טולסטוי ו"פאטריוטים ובוגדים" מאת אגנס סמידליי, וכן המאמרים "הספרות הרוסית והמערב" מאת ט. מוטילובה, ו"מלחמה ושלוש" לטולסטוי בעיני דורנו" מאת לאה גולדברג.

המדור השלישי, "לאור המארקסיזם", בוחן שאלות שונות על-פי תפיסת העולם המרקסיסטית, ובו שישה מאמרים. המדור הרביעי, "רשימות", מכיל רשימות בנושאים שונים. י. ח. בילצקי כתב את הרשימה "בשפת הכאב" בנוסח אינטימי ובה כתב על אובדנו האישי בשואה. ⁴⁷ הוא סיים את הרשימה במסקנה המתבקשת לדעתו מן השואה: "הישוב העברי במולדת הוא בחזקת 'צופה נתתיך לבית ישראל' וחייב להזהיר השכם ודבר לנשאים בחיים באירופה: מלטו נפשכם, הכונו ליציאת-אירופה. אל יהא זכרונכם קצר, אל יסופו מלבכם מראות האימה, יהיו עיניכם פקוחות: שובו, שובו – ולמה תמותו, בית ישראל –". ⁴⁸ לאחר מכן, מובאים קטעים מתוך מכתבי חיילים המתארים ברובם את מפגש החיילים עם איטליה של שלהי המלחמה. המדור מכיל מספר רשימות נוספות מאת כותבים שונים.

6.1.3. אגודת הסופרים

תקומת העם היהודי לאחר השואה עלתה על סדר היום של אגודת הסופרים העברים החל בכינוס הסופרים המיוחד שנערך בירושלים ביולי 1942. הסיבות להופעתו המאוחרת של הנושא בדיוני הסופרים הן מובנות, שהרי קודם לכן טרם היה ידוע סדר הגודל של ההשמדה בארצות הכיבוש הנאצי, ובשנות המלחמה הראשונות היה היישוב טרוד בהגנה עצמית מפני אפשרות של פלישה. ⁴⁹ המחשבה על ה"יום שאחרי" הייתה מרחיקת לכת בשלבים אלה. אולם, ככל שנתגלה היקף האסון, החל להתברר כי הציונות היא הפתרון היחיד לשאלת היהודים, וכן התגלה היקף הפעולה הנרחבת שתידרש להעלאת ניצולי השואה ולשיקומם על אדמת ארץ-ישראל. נושא זה

⁴⁴ על סיפור זה ראו בהרחבה לעיל בסעיף 5.2: גבורת לוחמי הגיטו: התגובות למרד גיטו וארשה.
⁴⁵ 1945. "בשולי הקובץ", בתוך: ש. אוורבך, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 320.

⁴⁶ ראו על הסיפור בהרחבה לעיל, בסעיף 1.2.2.2: הסיפור על חורבן יהדות אירופה.
⁴⁷ על רשימה זו ראו בהרחבה בסעיף 1.3: מבשרם מרחוק: האגל של הסופרים העברים בארץ-ישראל על אובדן בני משפחותיהם.

⁴⁸ י. ח. בילצקי, 1945. "בשפת הכאב", בתוך: ש. אוורבך, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 295.

⁴⁹ ראו בהרחבה בפרק 4: בחזית ובעורף: היישוב לנוכח המלחמה

עלה בארבעת כינוסי הסופרים המיוחדים שנערכו בין יולי 1942 ליוני 1944, ולא עלה לדיון במסגרת ועידות הסופרים שהיו בִּפְנֵי לעיסוק בענייני הפנים של האגודה. בכינוס הסופרים המיוחד בירושלים ביולי 1942 עלה הנושא בדברי העידוד ששלחו הסופרים לאחר הכינוס אל האחים המעונים בגולה: "גם אתם, אחינו היקרים, העקודים על עקדות רבות, זכרו ודעו: גם חלליכם לא נפלו לשוא, דמכם ודמעתיכם, כאבכם וחרונכם יהפכו כוח חיים חדש וגדול. רבים מכם יזכו ויראו באור החדש אשר יופיע על העולם ולאור הזה תראה לכם הדרך העולה ציונה, דרך תקוה וגילה ואחרית טובה, חזקו והתחזקו!"⁵⁰ ובקריאת הסופרים "אל העמים והממשלות" נאמר: "חזקו את רוחו של העם הנושא ע"י התחייבות ברורה לפתור עם הנצחון את שאלת קיומו ועתידו הלאומי. כל שעה אחרת לא הוכיחה הוכחה מזעזעת כזו את צדקת התביעה של העם העברי לתקומתו בארץ מולדתו, כל פתרון אחר אינו פתרון של קיימא לשאלתו הטראגית, שהפכה טרגדיה לאנושות כולה."⁵¹

כינוס הסופרים המיוחד בחולדה התקיים ביום 7 ביוני 1943. לקראת כינוס זה, שיגרה הקרן הקיימת לישראל איגרת לאגודת הסופרים, שבה ניכר הרצון להעלות על סדר היום של הכינוס את נושא תקומת העם היהודי והמאמצים הנדרשים מאת הציבור בארץ-ישראל למען מטרה זו. הקרן הקיימת וקרן היסוד הן האחראיות על ההיבט הפיזי של רכישות הקרקע וההתיישבות למען שארית הפליטה של עם ישראל, ואילו על הסופרים מוטל לקחת חלק בהיבט הרוחני של מפעל זה: "מאמצים אלה זקוקים להשראת הסופר העברי, אשר יעמוד במערכת עם המשווע מתהום יסוריו לגאולה ולפדות." על כן, הקרן הקיימת לישראל ביקשה מאגודת הסופרים לקראת כינוסה: "עוררו את העם העברי לכל פלגותיו ופזוריו שיתלכד ויקום כאחד למען פתרון ציוני מוחלט של שאלת היהודים, העלו את שועתנו בפני אומות העולם, נושאי גחלת המצפון האנושי, שיהיו אתנו במלחמת צדקנו."⁵² דברי הקרן הקיימת מצביעים על האופן שבו נתפס תפקידו של הסופר העברי בתהליך קליטתה של שארית הפליטה ושיקומה בארץ-ישראל.

נושא תקומת העם עלה בחמישה מתוך שבעת הנאומים בכינוס – בנאומיהם של אשר ברש, בן-ציון דינבורג, יצחק גרינבוים, פישל שניאורסון וישראל ריטוב. אשר ברש אמר בנאום הפתיחה, כי חובת הסופר "לקרוא לאמונה ציונית שלמה. 'הסופר חייב לקרוא ולא לחדול: גאולה, גאולה, אולי ישמע העם, אולי ישמעו אומות העולם.'⁵³ באותו כינוס, אמר בן-ציון דינבורג: "יש פתרון אחד יהודי ואנושי להצלת ישראל – ארץ-ישראל."⁵⁴ יצחק גרינבוים הסביר מהם אמצעי ההכנה שיש לנקוט בהם בארץ-ישראל לקראת העתיד ובעיקר לימי המעבר שלאחר המלחמה. פישל שניאורסון דיבר בנאומו על הסכנות המרחפות על היחיד ועל הציבור לכשיפתחו הגבולות ויתגלו ממדי ההשמדה. שניאורסון הציג שתי אפשרויות תגובה: האחת היא הייאוש והדיכאון והשנייה היא היצירה. תפקידם של אנשי הרוח הוא להוביל את העם לנתיב היצירה: "לעת כזאת

⁵⁰ אב-אלול תש"ב. "דבר הסופרים העברים בארץ-ישראל", מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו': 329–330.

⁵¹ שם.

⁵² א. קמיני, ז. טשרטוק, קרן קימת לישראל, 6.6.1943. מכתב אל אגודת הסופרים העברים, גזנים, 25: 21487/4.

⁵³ 8.6.1943. "סופרי א"י קוראים לאחדות בעת צרה", הארץ: 1, 5.

⁵⁴ 8.6.1943. "סופרי א"י קוראים לאחדות בעת צרה", הארץ: 5.

מצווים ומיועדים אנשי הרוח שבדור בצוות עם המדינאים להאיר לעם את דרכו ההיסטורי ולהפנותו בעוד מועד ממהפכה נפשית הרסנית למהפכה נפשית שביצירה וגאולה.⁵⁵ ישראל ריטוב, יו"ר הוועד הארצי של קרן היסוד, סיפר על ההכנות שעורכת קרן היסוד לקראת הבאות.⁵⁶

אף בהחלטות שנתקבלו בסוף הכינוס, נושא התקומה עלה בכמחצית מן הסעיפים (6 מתוך 13). לפי הסעיף השני, "אסון זה יכול היה להתרחש בממדים כאלה רק מפני מצבנו כעם גולה, מפוזר וחסר-מגן." הסעיף השלישי עסק בלקח העולה מן השואה: "עלינו ללמוד מן הטרagedיה הזאת לקח אחרון ולדרוש מעצמנו ומאומות העולם שנוי יסודי במצב עצמנו."⁵⁷ על-פי הסעיף השישי, שיקומו של העם היהודי לא יתבצע בהבעות אהדה, בפירווי זכויות ובנדבות מידי יחידים, כי אם בהתגייסות המונית של כל תפוצות היהדות. סעיפים 7–9 עניינם תפקידיהם של הסופרים העברים נכון לאותה שעה: הסופר העברי "כמבטא רוחה ומצפונה של האומה" מתחייב לא לשקוט עד ששאיפת הגאולה של העם תוליד מעשים גדולים ומכריעים (סעיף 7), הסופר העברי קורא לסלק את כל חילוקי הדעות בין חלקי העם (סעיף 8) והסופר יחזק בלב האומה את האמונה הציונית ואת הרצון הציוני, הנחוצים שניהם על-מנת להתגבר על המכשולים בדרך לגאולת העם (סעיף 9).

בימים י"א-י"ב בתשרי תש"ד (10–11 אוקטובר 1943) נערך **כינוס "קול האדמה"** על-ידי אגודת הסופרים בשיתוף הקרן הקיימת לישראל בקריית-ענבים ובהר הצופים. בשיתוף הפעולה עם הקרן הקיימת היה משום המשך למגמת שיתוף הפעולה של אגודת הסופרים עם מוסדות היישוב, כדוגמת הוועד הלאומי והסוכנות היהודית. כינוס זה עמד בסימן עתידו של העם היהודי ותקומתו על אדמת ארץ-ישראל. הכינוס נערך במלאת שנתיים למותו של מנחם אוסישקין, שהיה יו"ר הקרן הקיימת לישראל עד מותו בשנת 1941. מטרת הכנס הייתה "לתת ביטוי לעמדתם של עובדי התרבות העברים כלפי שאלת הקרקע כבסיס לבנין הציוני בעתיד."⁵⁸ במסגרת ההכנות לכינוס, התקיימה ישיבת דירקטוריון של הקרן הקיימת, ולקראת פנתה הקרן הקיימת במכתב אל ברל כצנלסון ביולי 1943. מכתב זה נועד להכין את כצנלסון לכך שבישיבת דירקטוריון זו תעלה ההצעה שהוא יעמוד בראש הכינוס ויהיה המרצה הראשי בו.⁵⁹ בסופו של דבר, דוד שמעונוביץ כיהן כיו"ר, וכצנלסון נשא את ההרצאה המרכזית בכינוס.

באוגוסט 1943 פורסם דבר קיום הכינוס שנועד לדון בתוכנית הקרן הקיימת לישראל "לקראת התפקידים הגדולים העומדים לפניה עם תום המלחמה."⁶⁰ מברקים וברכות נתקבלו לקראת הכינוס מאת שורה ארוכה של אישי ציבור ומוסדות בארץ ובעולם, וביניהם: חיים ויצמן, פרופ' ז. ברודצקי, רבנים בארץ (מאיר ברלין) ובעולם (י. ה. הרץ מבריטניה) וסופרים ואנשי-שם יהודים ולא-יהודים מאנגליה ומארצות-הברית, ביניהם: פרופ' אלברט איינשטיין,

⁵⁵ פישל שניאורסון, אלול תש"ג. "מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה", מאזנים, כרך ט"ז, חוברת ו' (צ"ב): 375–380; חזר ונדפס: שניאורסון פישל, תש"ד. **מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה (הרצאה בכינוס הסופרים בחולדה בשנת תש"ג)**, דפוס הפועל הצעיר; 10.6.1943. "מדברי הסופרים בכינוס בחולדה", הארץ: 4.

⁵⁶ 8.6.1943. "סופרי א"י קוראים לאחדות בעת צרה", הארץ: 5.

⁵⁷ 8.6.1943. "סופרי א"י קוראים לאחדות בעת צרה", הארץ: 1.

⁵⁸ האזרחי, קרן קימת לישראל בע"מ, 21.9.1943. מכתב אל ברל כצנלסון, אח"ע: IV-104-71-2-25.

⁵⁹ האזרחי, קרן קימת לישראל בע"מ, 23.7.1943. מכתב אל ברל כצנלסון, אח"ע: IV-104-71-2-25.

⁶⁰ 20.8.1943. "קול האדמה", דבר: 1.

שלום אש ועוד.⁶¹ הכינוס נפרש על פני יומיים: ביום הראשון נערכה "עצרת אנשי התרבות והמדע" וביום השני נערך כינוס "קול האדמה". לאחר הכינוס, הוציאה הקרן הקיימת חוברת תחת הכותרת 'ימי קול האדמה' המכילה 56 עמודים ובה ההרצאות שנישאו במהלך היום השני לכינוס שהתקיים על הר הצופים ב-י"ב תשרי תש"ד (11.10.1943).⁶² בסוף החוברת מובאים דברי המתווכחים, החלטות הכינוס, המניפסט אל היישוב העברי בארץ-ישראל, וכן מכתבים וטלגרמות ששוגרו אל הקרן הקיימת לקראת הכינוס.

"עצרת אנשי התרבות והמדע" התקיימה ב-10 באוקטובר 1943 בבית הקרן הקיימת בקריית-ענבים. יושב הראש של העצרת היה, כאמור, דוד שמעונוביץ.⁶³ קהל רב של סופרים נכח באירוע זה, ובין 150 ל-200 סופרים השתתפו בעצרת.⁶⁴ לאחר נאום קצר מפי ד"ר א. גרנובסקי, נשא המשורר דוד שמעונוביץ את נאום הפתיחה. בנאום זה הוא התווה את הקו שיאפיין את העצרת – דיון אנשי הרוח בעניינים ארציים, חומריים, בנושא אדמת ישראל המשוועת לגאולה.⁶⁵ הוא אמר: "רוצים וזכאים אנו לחיות ואין חיים לעם בלי קרקע. לא רק קול דמי אחינו זועק אלינו, גם קול האדמה העזובה והשחורה זועק אלינו: מי יודע כמה קרבנות שלנו יכולנו למנוע אילו היתה אזננו קשובה יותר גם לזעקה זו."⁶⁶ הוא עמד על תפקיד אנשי הרוח באותם ימים: "להחדיר קודם כל את עצמנו בהכרת גורליות השעה, בהכרת הממדים החדשים, שבהם אנו צריכים לגשת מהיום ולמחר אל מפעל גאולת הקרקע."⁶⁷

ברל כצנלסון נשא את ההרצאה המרכזית בעצרת, בנושא "אדמת העם ורוח העם", ונאומו ריתק את הנוכחים. אף הוא עסק בייעודו של איש הרוח לעת הזאת. הוא הביע את עמדתו שעל הסופר להיות "כחלוץ למחנה, כאדם ההולך בראש."⁶⁸ כצנלסון הביע את הקושי הכרוך בהגשמת האוטופיה הציונית ואת הכשלים שהתרחשו בתהליך זה. הוא הטיח ביקורת כלפי הספרות העברית: "אין לי הרגשה כי הספרות העברית בדורנו חיה את חיי המפעל הציוני והחלוצי."⁶⁹ הוא טען שהספרות העברית מסתכלת מן הצד, למעלה מהתנועה הנאבקת.⁷⁰ בהתאם לכך, הוא קרא אל הסופרים העברים: "יש צורך לחלוצי האומה בליכוד מחודש, ליכוד רוחני, ליכוד בין איש האדמה ואיש הרוח, בין מפעל האדמה ומפעל הרוח."⁷¹

הרב פרופ' מ. אסף הביא את ברכת האוניברסיטה העברית לעצרת, והביא בדבריו מקורות היסטוריים המעידים על קיומו של יישוב יהודי בארץ בשטחים נרחבים גם מאות שנים לאחר

⁶¹ 11.10.1943. "יש צורך בליכוד מחודש של מפעל האדמה ומפעל הרוח", **דבר** : 1.

⁶² תש"ד. **ימי "קול האדמה": י"א-י"ב בתשרי תש"ד**, הוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל.

⁶³ 8.10.1943. "ימי קול האדמה", **הארץ** : 6.

⁶⁴ ראו הדיווחים השונים: 11.10.1943. "קול קרקע ארץ-ישראל המשועת לגאולה נשמע אתמול בכינוס אנשי-הרוח העברים", **הארץ** : 1; וכן: 11.10.1943. "יש צורך בליכוד מחודש של מפעל האדמה ומפעל הרוח", **דבר** : 1.

⁶⁵ [ללא תאריך], "ימי 'קול האדמה' בירושלים", **אצ"מ** : KKL5/12912.

⁶⁶ 11.10.1943. "יש צורך בליכוד מחודש של מפעל האדמה ומפעל הרוח", **דבר** : 1.

⁶⁷ 11.10.1943. "קול קרקע ארץ-ישראל המשועת לגאולה נשמע אתמול בכינוס אנשי-הרוח העברים", **הארץ** : 1.

⁶⁸ 11.10.1943. "יש צורך בליכוד מחודש של מפעל האדמה ומפעל הרוח", **דבר** : 1.

⁶⁹ 11.10.1943. "קול קרקע ארץ-ישראל המשועת לגאולה נשמע אתמול בכינוס אנשי-הרוח העברים", **הארץ** : 1.

⁷⁰ [ללא תאריך], "ימי 'קול האדמה' בירושלים", **אצ"מ** : KKL5/12912.

⁷¹ 11.10.1943. "יש צורך בליכוד מחודש של מפעל האדמה ומפעל הרוח", **דבר** : 1.

החורבן. מכס ברוד⁷² קרא להכנה נפשית ומעשית לקליטת העלייה הגדולה של הניצולים. היהודים שבגולה "הם נושאים עיניהם לארץ. עלינו להכין את הקרקע גם מבחינה רוחנית. אין עם בונה את מולדתו רק במרחב שבשטח, עליו לבנות גם במרחב שבזמן, זו ההיסטוריה שלו, שבה מגובשים כל ערכי התרבות שיצר."⁷³ ד"ר ברוך בן-יהודה עסק בחשיבותה של הקרן הקיימת בתפקידיה החינוכיים ובגאולת הקרקע.

בישיבה השנייה נאם יוסף הפטמן, שהביא לעצרת את ברכת העיתונאי העברי, וקרא לשינוי באופיו של הסיקור בעיתונות, שעליו לבטא לדעתו את הקשר אל בניין הארץ ואל אדמת הארץ: "יותר ביטוי לכפר העברי", "יותר תיאור של הנוף, יותר הרגשת האדמה הירוקה והגשם השוטף".⁷⁴ חיים שורר הביא את ברכת החיילים היהודים, סיפר על הווי החיילים ועל המקום שענייני הרוח והתרבות תופסים בחייהם. יצחק ורפל (לימים: רפאל) מסר את ברכת איגוד הסופרים הדתיים, ש. חיימוביץ הביא את ברכת כפר-עציון, ואת ברכת קריית-ענבים הביא החבר מלחי. לאחר מכן, התקיים דיון בהשתתפות: ש. ב. פלדמן, ל. ריקליס, נ. לוי וזרבלל חביב. דוד שמעונוביץ חתם את האירוע.

דוד בן-גוריון היה נשיא הכינוס "קול האדמה" ביום השני. הכינוס נפתח בדרכי אזכרה לאוסישקין במלאת שנתיים לפטירתו. מ. סולוביטשיק הרצה על אוסישקין, על תפיסותיו ועל מקומו בתולדות התנועה הציונית. הרב הראשי י. א. הלוי הרצוג עסק בקשר שבין גאולת עם ישראל וגאולת ארץ ישראל במקורות. הוא יצא בפנייה אל הציבור החרדי בארץ-ישראל, שימלא את תפקידו בגאולת הקרקע באמצעות תרומות והקמת יישובים חרדיים נוספים. הרב הראשי ב"צ מאיר חי עוזיאל הצביע על הקשר שבין "קול דמי אחינו" ובין "קול האדמה". הוא עמד על המצווה להכין את הקרקע לעלייתם של ניצולי השואה. נאומה של הנרייטה סולד התמקד בהתפתחות ארץ-ישראל בעשורים הקודמים בעזרת הקרן הקיימת.

יוסף קלוזנר נשא הרצאה על חורבן הגולה ובניין הריסותיה. הוא פתח בדיון בסכנה שבשתי התפיסות הקיצוניות שקנו להן אחיזה בציבור הארצישראלי: האחת היא שהפגיעה בעם היהודי בארצות הכיבוש הנאצי אינה נוראה כפי שמתארים, והדיווחים לוקים בהגזמות ובהפרזות. תפיסה זו עלולה להוביל לחסר בהשקעת מאמצים להצלת היהודים. התפיסה השנייה והמנוגדת היא, שהעם היהודי באירופה הולך ומושמד כליל, ולאחר המלחמה לא יישארו ניצולים. תפיסה זו עלולה לגרום לרפיון ידיים, שהרי לדידה אין לטובת מי לפעול כלל. קלוזנר טען, כי לא ייתכן שיהדות אירופה כולה תושמד, שהרי ישנם יהודים פרטיזנים, ויש כאלה שמתחבאים, ויש כאלה שברחו למדינות שכנות. לפי קלוזנר, יש להכין עבור שארית הפליטה קרקע בארץ-ישראל. קלוזנר טען, כי בפני המצוקה הקשה של השעה אין כל מחסומים, לא הגבלות על רכישת קרקעות ולא הספר הלבן. הניצולים יבואו "מפני שהם מוכרחים לבוא".⁷⁵ הוא העלה שאלות בדבר אפשרויות הקליטה של הניצולים הרצוצים והדוויים ושיקומם בגופם וברוחם. כמו כן, הוא דן בקשיים הצפויים לניצולים בהתאקלמות בתרבות העברית. מסקנתו של קלוזנר היא זו:

⁷² **מכס ברוד (1884–1968)**: סופר, פובליציסט ומלחין. יליד פראג. למד משפטים באוניברסיטת פראג.

⁷³ 11.10.1943. "קול קרקע ארץ=ישראל המשועת לגאולה נשמע אתמול בכינוס אנשי=הרוח העברים", **הארץ**: 1.

⁷⁴ 11.10.1943. "יש צורך בליכוד מחדש של מפעל האדמה ומפעל הרוח", **דבר**: 1.

⁷⁵ יוסף קלוזנר, תש"ד [11.10.1943]. "חורבן הגולה והקמת הריסותיה", בתוך: **ימי "קול האדמה": י"א-י"ב בתשרי תש"ד**, הוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל: 16.

"רק הכפר יוכל להציל את העולים האלה, רק בחיי-כפר, חיי-אדמה, יוכלו לחדש את חייהם, הגופניים והתרבותיים." ⁷⁶ בנוסף לכך, תהיה בעלייתם משום פתרון שאלת היהודים והגשמת הציונות. דוד בן-גוריון, נשיא הכינוס, הרצה בנושא "משא השממה". הוא טען, כי תעודתו של העם היהודי היא לשוב לאדמת ארץ-ישראל ולהפריח את השממה ששררה בה מאז חורבן בית שני. בן-גוריון סקר אזורים שונים בארץ והדגים כיצד היהודים שישבו בהם בתקופת המקרא פיתחו בהם את היישוב, החקלאות, התעשייה, המסחר ועוד. ומאז שעזב העם היהודי את ארצו, הפכה כל חלקה טובה לעזובה ולשממה בגלל פגעי הכובשים ופגעי הטבע. בן-גוריון תקף את מדיניות בריטניה בעקבות שתי הגזירות שגזרה על היהדות בשנים 1939–1940: "הספר הלבן" וגזירת הקרקע. הוא הצביע על המאבק הצפוי ליהדות בעתיד: "היעוד הכפול שנטלנו על עצמנו – יעוד התקומה של העם והארץ – מצווה עלינו לעמוד נגד הגזירה הזאת. במה נעמוד? בשלושת אלה: במדע, בעבודה, בגבורה!" ⁷⁷

א. גרנובסקי הרצה על מפעל גאולת הארץ בשנת תש"ג ועל התוכניות לעתיד וא. קמיני נאם על הקרן הקיימת בימי השואה ושליחותה "קרקע לפליטת ישראל" באמצעות גיוס תרומות. ⁷⁸ בסוף הכינוס התקבלו שבע החלטות. ⁷⁹ הסעיף הראשון הוקדש להעלאת זכרו של אוסישקין. הסעיף השני ציין לטובה את הישגי הקרן הקיימת לישראל בשנה הרביעית למלחמה תחת הגזירות החמורות על הקרקע. הסעיף השלישי שיבח את אלפי העסקנים והתורמים של הקרן הקיימת בארצות החופשיות ובארץ-ישראל על העלאת הכנסות הקרן בשנת תש"ג. ארבעת הסעיפים האחרונים דנו בתפקידי הקרן הקיימת לעתיד לבוא בהקשר לשואה. הסעיף הרביעי עניינו התפקיד החשוב שעומדת הקרן הקיימת ליטול בקליטת "פליטי ישראל והתאמתם לחיי בנין ויצירה במולדת". לשם כך נדרשת רכישת קרקעות בהיקף משמעותי שכמוהו לא נודע בתולדות התנועה הציונית. הסעיף החמישי עוסק בדאגה לחיילים היהודים בגמר שירותם כחלק מחובת היישוב כלפי בניו שהתנדבו לעמוד מול האויב. על הקרן הקיימת ועל יהודי התפוצות לדאוג להכנת שטחי קרקע להתיישבות עבור החייל העברי. הסעיף השישי דן בתפקידה של הקרן הקיימת להרחיב את גבולות ההתיישבות העברית לשם הקמת יישובים חדשים ולשם הקמת מרכזי הכשרה לילדי הגולה. לצורך כך, התנועה הציונית בתפוצות חייבת להגדיל את מאמציה ולהעמיד לרשות הקרן הקיימת סכום של שני מיליון לירות. הסעיף השמיני הוא קריאה לקהילות ישראל בכל העולם: בארצות-הברית, בבריטניה, באמריקה הדרומית, בארצות המזרח, במדינות החופשיות באירופה ובארץ-ישראל – להתלכד סביב מפעל גאולת הקרקע. בנוסף לכך, הוציא הכינוס קול קורא אל היישוב ברוח החלטות הכינוס.

כינוס הסופרים שנערך בכפר שמריהו ב-4 ביוני 1944 היה כינוס הסופרים המיוחד הרביעי והאחרון שארגנה אגודת הסופרים בימי מלחמת-העולם השנייה ומטרתו "לדון בענייני אומנתו

⁷⁶ שם.

⁷⁷ דוד בן-גוריון, תש"ד [11.10.1943]. "משא השממה", בתוך: ימי "קול האדמה": י"א-י"ב בתשרי תש"ד, הוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל: 30.

⁷⁸ 14.9.1943. "כינוס 'קול האדמה' – בי"ב תשרי", הארץ: 4.

⁷⁹ י"ב תשרי תש"ד [11.10.1943]. "החלטות כינוס 'קול-האדמה'", בתוך: ימי "קול האדמה": י"א-י"ב בתשרי תש"ד, הוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל: 46–47.

לקראת הבאות".⁸⁰ אולם, עיקר הדיון נסוב בפועל סביב השואה וההצלה ובפולמוס על תגובת הסופרים לנוכח השואה.⁸¹ נושא התקומה עלה בעיקר בדברי דוד שמעונוביץ ובהחלטות הכינוס. דוד שמעונוביץ פתח את הכינוס בנאום על תפקיד הסופר באותה שעה ואמר שהיישוב מצווה לא לשקוט כלפי פנים וכלפי חוץ: "הרי אנו דורשים פתיחת שערי הארץ ועלינו להאדיר ולהגביר את תביעתנו זו במרץ גדול פי כמה מאשר עשינו זאת עד עתה; הרי אנו מצפים לבואם של רבבות אחים שרידי חרב, מדוכאים ומזועזעים, מחוסרי כל".⁸² זאת ועוד, שמעונוביץ עסק במסגרת נאומו בסוגיית ההכרה הציונית בקרב יהדות אמריקה ודרום אפריקה. לטענתו, על הסופר העברי בארץ-ישראל מוטלת חובה גם בתחום הכשרת הלבבות בקרב תפוצות אלה, שהרי בבוא העת יהיה צורך לגייס את האמצעים החומריים הנדרשים מידי אותן תפוצות.

נושא התקומה עלה בארבע מתוך שמונה סעיפי ההחלטות שנתקבלו בעקבות הכינוס. הסעיף הראשון חזר על נוסח החלטות קודמות בטענה ש"אסון זה שבא על עמנו יכול היה להתרחש בממדים כאלה רק מפני מצבנו כעם גולה מפוזר וחסר-מגן".⁸³ הסעיף השני בהחלטות הוא פנייה למנהיגי העמים לוחמי החופש "לכונן את ארץ ישראל כמדינה עברית, שתשמש מקלט לכל שרידי החרב והרדיפות האכזריות ומרכז לחיים של יצירה וכבוד לעם העברי". הסעיף השישי הוא פנייה אל היישוב פנימה, "לקדם את פני אחינו פליטי השמד באהבה ובדאגה לצרכיהם, לסייע לשיכונם ולקיומם". סעיף נוסף הקשור בתקומה הוא הסעיף הרביעי, שהופנה בעיקר אל היישוב על רקע הפלגנות שהתגלתה בו באותם ימים וקרא לאיחוד של העם בארץ ובחו"ל לזרמיו ולמפלגותיו ולהתגברות על חילוקי הדעות "כדי להוות כוח מוסרי ומדיני מאוחד להצלת העם ולבנין ביתו בארץ מכורתו".

⁸⁰ הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, י" אייר תש"ד [3.5.1944]. מכתב אל דוד בן-גוריון, **גנזים**, 25 : 21417/4.
⁸¹ על הוויכוח בעניין תגובת הסופרים לנוכח השואה ראו בסעיף א.2 ברקע: דברי סגוריה על ציבור הסופרים.
⁸² דוד שמעונוביץ, אב תש"ד. "דברי פתיחה", בתוך: "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג) : 330.
⁸³ אב תש"ד. "החלטות כינוס הסופרים העברים", בתוך: "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג) : 350-351.

6.2. "ביום נקם ושלם": הקריאה לנקמה

היקף חורבנו של העם היהודי בשואה ומותם של בני משפחה ומכרים שנשארו "שם" עוררו רגשות מורכבים ועזים בקרב בני היישוב היהודי – רגשות של אבלי, זעם, חרדה, חוסר אונים, דחף להצלה ועוד. הדחף לנקם היה אחת מהתגובות שהתעוררו אצלם. לפי דינה פורת, השאיפה לנקום בערה ביהודים והיא הובעה באמצעי ביטוי שונים: בצוואות, בשירים, בשיחות ועוד.⁸⁴ שאלת הנקם על עוולות השואה מעלה שורה של שאלות מתחום המוסר והאתיקה. פשעים נגד האנושות בסדר הגודל החריג אשר התחולל בשואה חורגים מתחומי המוסר, ועל כן גם שאלת התגמול על פשעים מסוג זה הייתה בשנות השואה שאלה ראשונית, וסביבה התפתח דיון בקרב אנשים מן היישוב ובקרב אנשי הרוח וההנהגה. ראשית, מיהו ה**נוקם**? האם הנקם צריך לבוא מידי שמייים, או שלאדם יש זכות ליטול לידי את ההחלטה לנקום במעוולים? ואם מותר לאדם לנקום, האם כל אדם רשאי לעשות דין לעצמו, או שהנקמה צריכה להתקיים על-פי החלטה של מוסדות רשמיים? מיהו **מושא הנקם**: האם האשמה חלה על העם הגרמני כולו, היינו הן על אזרחים גרמניים שהיו פסיביים לנוכח השואה, והן על חיילים, או אולי רק על החיילים והקצינים שלקחו חלק במנגנון ההשמדה עצמו? וכיצד ניתן לזהות בוודאות את אותם הפושעים? ומה בדבר אותם משתפי פעולה מרצונם או שלא מרצונם מקרב היהודים ומקרב עמי הארצות הכבושות, כמו הפולנים, האוקראינים, הליטאים ועוד? בהתאם לכך, עולה שאלת ה**אחריות** בגין הפשעים נגד האנושות שנערכו במהלך השואה: האם האחריות היא קולקטיבית ומהי דרך הנקם הנאותה? האם יש לפגוע באומה הגרמנית כולה, האם יש להטיל עליה לשלם פיצויים? או שיש להסתפק בהעמדת פושעי המלחמה בלבד לדין? מהו **אופיו ההולם של העונש**?

שאלות אלה ואחרות העסיקו את היישוב, את הנהגתו ואת אנשי הרוח כצפוי בשאלות מורכבות מעין אלה. לפי מחקרה של נעימה ברזל על התביעה להענשת גרמניה בקרב היישוב בין השנים 1944–1947, התביעה לנקם בגרמנים הוצגה בעיתונות התקופה כמשאת נפש עליונה וכגמול מתחייב.⁸⁵ לא התקיימה תפיסה אחת של נקם שהייתה בגדר קונצנזוס ביישוב.⁸⁶ מושג הנקם בעקבות השואה עשוי לקבל פרשנויות שונות: פעולה פיסית של עין תחת עין, או משמעות פסיכולוגית של עמידה על תקומת העם והמשכיותו למרות כוונת החיסול הסופי מצד הנאצים ועוד.⁸⁷ ג. שופמן כתב מאמר נזעם בנובמבר 1942, זמן קצר לאחר פרסום הודעת הסוכנות, ובו יצא כנגד אלה המתנגדים לנקמה: "פה ושם נשמעת נעימה בעתונותנו, שלא לעשות בהם שפטים יותר מדי מתוך יצר הנקמה. סופרים עבריים מתחננים ממש: צדק ולא נקם! 'לאט לי לנער'...!"⁸⁸ הוא המשיך את דבריו מתוך נימה צינית: "יש אנשים מישראל המודאגים מאוד, פן יבולע להם אחרי

⁸⁴ דינה פורת, 2000. **מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר**, עם עובד ויד ושם: 228.

⁸⁵ נעימה ברזל, 1994. "התביעה ביישוב להענשתה של גרמניה (1944–1947)", **קתדרה**, 73: 160.

⁸⁶ באוגוסט 1942 יצא הקונגרס היהודי העולמי בלונדון בתביעה: "צדק ומשפט ולא נקם"; 7.8.1942. "צדק ומשפט ולא נקם, תובע הקונגרס היהודי העולמי", **דבר**: 1.

תביעה זו הייתה הדים בארץ-ישראל, ובעקבותיה כתב י. גוטהלף מאמר שצייד בתפיסה זו, והציע כי במהלך המלחמה ולאחריה ייענשו הגרמנים בהחרמת רכושם כדי לפצות את היהודים שנגזל מהם רכושם; י. גוטהלף, 7.10.1942. "צדק או נקם", **דבר**: 2.

⁸⁷ חוה זקצר, 1997. **נקם לאחר השואה**, חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח", בהדרכת דינה פורת, אוניברסיטת תל-אביב: 14.

⁸⁸ ג. שופמן, 27.11.1942. "לאט לי לנער..." ("ישתים שלוש שורות"), **דבר**: 3.

תבוסתם יתר על המדה. זהו ראש דאגתם עכשיו. אינם ישנים בלילות!" האשמות אלו הופנו כלפי מי שכינה שופמן "תפוסי פולחן ה'דויטש'" המתנגדרים ב"גרמניותם".

הביטויים לדחף הנקם ביישוב היהודי היו ההתגייסות הנרחבת של בני היישוב לשורות הצבא הבריטי.⁸⁹ לאחר הודעת הסוכנות היהודית החלו להישמע ביתר שאת קריאות לנקם כגון: "נהפוך אבלנו לזעם נקם", "אל אבל ואל דמע – נקם".⁹⁰ כמו כן, בשאיפה לתקומת העם היהודי על אדמת ארץ-ישראל ובהמשך פיתוח ההתיישבות היה משום נקם, שהרי בכך הייתה התרסה כלפי המרצחים, שמטרתם לכלות את העם היהודי מעל פני האדמה לא הושגה. אולם, לפי דינה פורת, התביעה לנקמה כאפשרות מעשית או מוסרית לא נדונה בשום פורום של מוסדות היישוב.⁹¹

שאלות אלה כולן עולות בשירה, בסיפורת ובפובליציסטיקה בימות השואה. השאלות יעלו לדיון בהיקף נרחב לאורך שנות החמישים של המאה העשרים עם הפולמוס הסוער שעתיד להתקיים בנושא השילומים. תחום נוסף שבו יידונו שאלות אלו הוא היחס כלפי פושעי המלחמה הנאציים שנתפסו במהלך העשורים הבאים. הדין במושעי המלחמה הנאציים היה לנושא בוער שזכה לטיפול מיידי לאחר הקמת המדינה באמצעות ה"חוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, תש"י – 1950".

6.2.1. נקם בידי האל

כבר מתחילת המלחמה והשואה, החלה להישמע התביעה לנקמה בגרמניה על מעשיה כלפי היהודים. ימי השואה היו שעת מבחן לאמונה באל, שהרי נדמה היה שהתפיסה התיאולוגית היסודית בדבר שכר ועונש התערעה. אחד מכינויו של האל במקרא הוא "אל נקמות": "אל נקמות ה'; אל נקמות הופיע. הנשא, שופט הארץ, השב גמול, על-גאים. עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלזו".⁹² הקריאה לנקמה בידי האל עלתה כבר מתחילת המלחמה בשירה ובפובליציסטיקה. שירים רבים מביעים את ההרגשה שהאל איננו משגיח על הנעשה לעמו. החרפת הידיעות בדבר מצב היהודים גרמה לתחושה, שהתפילה הנישאת למענם אינה נשמעת, או לחלופין שהאל שומע את התפילות, אך בכל-זאת עומד מנגד. השירים מסתיימים פעמים רבות בקריאה לאל הנקמות להופיע ולעצור את החורבן.

יהודה קרני פרסם בטור "משירי הפנקס" בדצמבר 1939 שיר תחינה אל האל כשליח ציבור בשם קהל המאמינים.⁹³ הוא כתב על זעקת העם היהודי והתריס בפני האל, שישמע לזעקת עמו וינקום בכוחות הרשע: "ממַעַמִּים הַזְעִיקֵנִי זְעַקַת עַמֶּךָ, / אֵל נָקָם וְשָׁלֵם; / אֵינִי יָכוֹל לְהִתְחַלֵּף תַּחַת שְׁמֶיךָ / חַרְשׁ וְאֵלִים. // [...] אֵינִי מְסַפֵּיק לְאַסֶּף עַד עָרֵב עַל שְׂדֵיךָ / דָם חָלְלִי." המצב הקיומי בו הוא מצוי קשה כל-כך, עד שהוא מבקש להעמיד את האל בפני מבחן קיצוני ומבקש מהאל לרצוח

⁸⁹ ראו על כך בהרחבה בפרק 4: בחזית ובעורף: היישוב לנוכח המלחמה.

⁹⁰ 30.11.1942. "נהפוך אבלנו לזעם נקם", דבר: 1.

⁹¹ דינה פורת, 2000. מעבר לגשמי: פרשת חיינו של אבא קובנר, עם עובד ויד ושם: 229.

⁹² תהלים צד 1-3.

⁹³ יהודה קרני, 17.12.1939. "משירי הפנקס", הארץ: 2.

אותו על לא חטא. בקשה זו מעידה על ההרגשה, שהעולם שרוי במצב של אנדרלמוסיה, ללא רציונל של שכר ועונש. זאת ועוד, הדובר מוכיח את האל על כך, שוודאי לא ברא את האדם כדי שזה יברך על המוות: "הַזְעִיקָנִי, אֱלֹהִים, וְעַקַת שְׁלֹהֶבֶת / או רִצְחָנִי בְּדִיף עַל לֹא חֲטָא; / כִּי קְלוּם יִצְרָתִנִּי, שְׁאֶבְרַךְ כָּל הַיּוֹם עַל הַמָּוֶת / בְּרוּךְ דִּין הָאֱמֶת."

באפריל 1942 ראה אור שירו של מ. ב. לזבניק, "שפך חמתך". השיר מתבסס על נבואת ירמיהו: "שפך חמתך על-הגוים אשר לא-ידעוך ועל משפחות אשר בשמך לא קראו כי-אכלו את-יעקב ואכלוהו ויכלהו ואת נהו השמו".⁹⁴ השיר של לזבניק הוא קריאה אל האל לקיים את הבטחתו לעם ישראל: "שפך חמתך אל גוים ומדינות, / אכלו את יעקב ואת נהו השמו! / וזכר שבועתך ומהר והציל, / כל עוד אחרוני נאמניך לא תמו..." המשורר קורא אל האל לרדוף כל אויב אכזרי ולנקום את מותם של חפים מפשע: "שפך חמתך, אל! והננו לנקם / דם שב ועולל, ואמות מזלילות, / וקהל פליטי הרג, טרפום ובלעום / זאבי ערבות ודגי ים במצולות..."⁹⁵ שירו של יהודה קרני, "היכן אתה", שראה אור ב'מאזנים' באייר תשי"ב מפנה לאל את השאלה: "היכן אתה, אל נקמות / ושלמים? / הרי נדמת כממות, / או נמשלת עם אלמים."⁹⁶ המשורר מביע את הצורך בקבלת אות כלשהו מן האל, "כי לא ענית במו אש עקדה, / ולא ענית במצולה; / לא לכל העדה, / ואף לנפש אחת שכולה."

מייד לאחר הודעת הסוכנות על ההשמדה השיטתית, הופיע שיר מאת אברהם ברוידס המוקדש לנקמה. השיר נקרא "נקם גם נקם", והוא קורא לנקמת האל על מות האח והאחות: "נקם גם נקם, אלהי, את נקמת / אחותי הרטושה ואחי המומת." נוסף על כך, הדובר קורא לאל להעניש את הגויים בעונש מר: "ברכב ועמך, הקנא ונוקם, / מגר מרצחניו, לעפר הדקם. // יתפלצו במארה, יעקרו משרשם. / שפך חמתך המרה על ראשם. // דקורי ישראל, טבוחי יד אדום, / לעולמי עולמים דקם לא ידם..."⁹⁷

שירו של י. צ. רמון⁹⁸ "אבך בקודש, אהמה..." הוא שיר תחינה בפני האל, בו העם היהודי נמשל לשה, והנאצים – לזאבים. המשורר אינו מבין כיצד האל מאפשר את המשך הפגיעה בעמו והוא מפציר בפניו: "ואני גועה בככי: / אלי אבי, צור ישעי משנבי! / האמנם יתם שך, / ולא תכרית זאבים שבעים?!"⁹⁹

השיר "גדר בעדנו..." מאת מרדכי טמקין מביע את בדידותו של העם היהודי בין אומות העולם. לנוכח השואה, נדמה שהאל איננו משגיח על עמו ואיננו נוקם את חורבנו: "אכן יש גואל בעולם לגוי ולאדם / שיקום את דקם ויגאל את שדם", "אף מי יגאל אותנו? על מי נשען? / שבענו

⁹⁴ ירמיהו י 25.

⁹⁵ מ. ב. לזבניק, 7.4.1942. "שפך חמתך: הגדה לפסח (עם 'כוס אליהו)', דבר: 3.

⁹⁶ יהודה קרני, אייר תשי"ב. "היכן אתה" (ישירים מן הפנקס), מאזנים, כרך י"ד, חוברת ג': 161.

⁹⁷ אברהם ברוידס, שבט תשי"ג. "נקם גם נקם", מאזנים, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה): 282.

⁹⁸ יוסף צבי רמון (1889–1958): למד בישיבות. עלה בתרס"ט. בתחילה היה מזכיר בכולל וארשה, ואחר-כך עבר להוראה בבית-הספר "תחכמוני" ביפו. נפצע קשה בידי ערבים בתרפ"א, ובמשך שנים רבות התבודד בבית-הכנסת של האר"י בצפת. בשלהי שנות השלושים חזר לתל-אביב.

⁹⁹ י. צ. רמון, 1944. "אבך בקדש, אהמה...", בתוך: אשר ברש ויצחק למדן (עורכים), 1944. דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ ישראל, החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל: 181.

הַבְּטָחוֹת וּבְנִחָמוֹת-שָׂא נִמְאֵן ! / שְׂדָדְנוּ מִפֶּל עִם וְגוֹי, נִכְזְבְּנוּ מִפֶּל, / וְעַל רֹאשׁ שְׂמִיחַת-תָּבֵל ?בוֹאֲנוּ
הַשָּׂכֵל !”¹⁰⁰

השיר "נחמו, נחמו עמי" מאת מ. ב. לזבניק מוקדש "לשרידים בגיטאות פולין". בפתח השיר מובאת הבטחת האל לנחמה בנוסח הנביא ישעיהו: "שְׁרִידֵי טְהוֹרֵי, שְׂרָפוּ, חֲנָקוּ, נִפְצוּ אֶל בּוֹר / מִשָּׁב עַד יָלֵד וְאִם חוֹבֶקֶת עוֹלָלָה ! // אָמְרוּ לָעָם : אֲבָלְנוּ וְכָאֲבָנוּ אֵשׁ / תִּיקַד בְּחַמַּת נוֹקְמִים."¹⁰¹ לפי המשורר, העם היהודי "יָשִׁיב נֶקֶם לָצָר, יָשִׁיב לְלִבָּבוֹ הוּא / חֲזוֹן דְּרוּרוֹ וְאִמָּתוֹ מִיְמֹת עוֹלָם." המשורר שם מלים בפיו של האל, המכה על חטא על כך ש"גְּמוּל בְּרִית קִדְשׁ זֹאת לֹא בָּא עוֹד עַד הַיּוֹם ; / עוֹד מִתְאַבֵּל, עוֹד בּוֹשׁ אֲנִי בְּעוֹלָמִי..." והאל מבטיח: "אֲשַׁמֵּד רוּצְחִים, וּמִתְחַסְּדִים תּוֹמְכֵי עוֹשֵׂקִים / יוֹסִיפוּ שֵׁים גַּם אֲז תִּרְמִית מִשְׁפָּט מִחֶסֶם – / יִטְהַר נָא אֵף יִתְעַל עַמִּי בִּיקוּד אֲבָלוֹ, / קְרוֹב הַיּוֹם, יָשִׁיב בּוֹ לְמִשְׁנֵאָיו נֶקֶם."

הסיפור "ארבעת הכדים (אגדה)" מאת יוסף אריכא שפורסם ב-1942 מתאר – כבר בשלב זה של המלחמה – חזון של סוף המלחמה, כאשר שני כרובים ירדו מן הרקיע וראו לראשונה את הזוועות שפשטו על פני האדמה. הם הפצירו במיכאל: "הה, מיכאל! רד והראה לדרי מטה כוחך הגדול! פרוש כנפיך והראה כי לא הפקר ישראל, כי יש עין צופיה, כי יש אלהים בשמים אשר שליחיו עושי רצונו ידם רב להם לנקום נקמתם ולהושיעם תשועת עולם!"¹⁰² מיכאל הוציא מגנוזי השמיים ארבעה כדי בדולח, וירד יחד עם שני הכרובים אל האדמה. שניים מהכדים כונו אל האוייב. הכד הראשון הוא "כד הדמעות", בו נאגרו "דמעותיהם של קרבנות הצורר [...] דמעות ירויים, טבוחים ומעונים לרובות..."¹⁰³ הכד השני הוא "כד הדמים", המכיל את "דמי קרבנות הצורר השפוכים חינם... דמי אנשים לאלפים ולרובות". מיכאל פתח את פי הכדים, והזרם מתוכם שטף את האוייב. הכד השלישי הוא "כד הזעקות", המכיל את "צעקות הטבוחים והמעונים בגיטאות, במחנות הריכוז, במרתפים, בשדות וביערות..." מהכד הרביעי פורחות אותיות עבריות, עד שנתלקטו והפכו למשפטים, שנישאו כמגילות עפות אל ארץ הצורר. משפטים אלה אינם קללות, כי אם "צו החיים והשלום", "ברכת הטוב והנעלה", שימצאו דרכם אל לב הנשואים בחיים ויטעו בהם את אהבת האדם. יצירה מוקדמת זו קוראת לנקם בידי כוחות שמימיים, בידי המלאכים שהם נציגיו של האל. שלושת הכדים הראשונים מייצגים את הפשעים הקשים שנעשו נגד העם היהודי, והם משמשים כנשק נגד האוייב, ואילו הכד הרביעי מייצג את חזון העולם החדש שייכון לאחר מפלת האוייב, עולם שבו חלים צו החיים, השלום ואהבת האדם.

¹⁰⁰ מרדכי טמקין, 4.2.1944. "גדר בעדנו...", הארץ: 3.

¹⁰¹ מ. ב. לזבניק, 8.9.1944. "נחמו, נחמו עמי...", דבר: 3.

¹⁰² יוסף אריכא, 1942. "ארבעת הכדים (אגדה)", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). סדרים, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 141.

¹⁰³ שם: 142.

'שירי מכות מצרים' לנתן אלטרמן

בסוף פברואר 1944 ראה אור ספרו של נתן אלטרמן, 'שירי מכות מצרים', בהוצאת "מחברות לספרות".¹⁰⁴ נושא היצירה הוא עשר המכות הניחתות על העיר המצרית הקדומה נא-אָמוֹן. הנקמה היא תמה מרכזית ביצירה, אולם בין החוקרים שורר ויכוח באשר לזיקה של היצירה אל אירועי השעה. לפי מחקרו של עוזי שביט בספרו 'שירה מול טוטליטריות', אלטרמן החל בכתיבת היצירה 'שירי מכות מצרים' לפני פרוץ המלחמה.¹⁰⁵ שלושת השירים הראשונים של 'שירי מכות מצרים', 'דס', 'צפרדע' ו'כינים', ראו אור מעל דפי 'השומר הצעיר' ב-1 בספטמבר 1939, יום פרוץ מלחמת-העולם השנייה.¹⁰⁶ בשנתון 'תו שין גימל' של "דבר", שראה אור בדצמבר 1943, פרסם אלטרמן את "פתיחה לשירי מכות מצרים".

"בדרך נא-אמוֹן", השער הפותח את 'שירי מכות מצרים', מתאר את תלישת שעריה של העיר הבצורה נא-אמוֹן ואת עשר מכות מצרים המתחוללות על העיר: "וּתְבַאֲנָה מְכוֹת מִצְרַיִם / לְעִשׂוֹת כֶּף מְשֻׁפֵּט בְּלִיל".¹⁰⁷ הפתיחה רומזת לאשם של אנשי העיר ושל הנהגתם שבעטיו באות עשר המכות כעונש על העיר. הערוב והדבר עומדים על גבול העיר, ומטרתם "לְהַצִּיג לָהּ תְּדִיּוֹן הַגְּמוּל. // לְהַאִיר לָהּ בְּגִידַת שְׂרִיָּה / וּלְהַאִיר לָהּ בְּגִידַת הַמוֹן, – / וְעַל כֶּף נְדֻלְקוֹת עֲרִיָּה, / כְּבִלְפִיד, כְּמִכּוֹת אָמוֹן".¹⁰⁸ עם תחילתן של המכות על העיר, מתכנס האספסוף "וְקוֹלֵר הָאֲשָׁמָה עִמּוֹ / לְתִלּוֹתוֹ בְּשָׂרִים וְמֶלֶךְ / וּלְפָרְקוֹ מִצְּוֹאֵרֵי עֲצָמוֹ".¹⁰⁹ נא-אמוֹן מתוארת כעיר שנואה וחסאיה מתוארים כחסאיה של חברה פושעת: "אֶת הַפְּרֵשׁ הַרְץ לְפָנֵי הַמַּגְפָּה. / אֶת הַמְּאַסֵּף הַבָּא אַחֲרֵי הַמְּלָחְמוֹת. / שְׂפָחָה, גַּם לָךְ, גַּם לָךְ עוֹד תִּשְׁתַּחֲוֶן אֲמוֹת." ("כינים").¹¹⁰

השיר מתבונן במעשה הנקם מתוך ראייה מורכבת, שהרי בנא-אמוֹן ישנם גם צדיקים והפגיעה בהם משאירה טעם מלח של "דְּמִעַת הַחֲפִים מִחֶטָּא".¹¹¹ המכות ניחתות הן על האשמים והן על הצדיקים והתמים.¹¹² עשרת שירי השער 'שירי מכות מצרים' מפרטים את עשר המכות הניחתות על נא-אמוֹן בזו אחר זו. כל אחד מעשרת השירים מסתיים בדו-שיח שמתקיים בין בן בכור לאביו בעיר. הבן מבקש מהאב שיציל אותו, והאב מסביר לו כי זהו "לִיל נְקָמוֹת"¹¹³ והנקמה תימשך עד שתושלם במלואה: "בְּכוֹרֵי הַבֵּן, לֹא בָּא עוֹד גְּמוּל עַד נִפְשׁ. / אֵין דֵּי לוֹ, בְּנֵי בְּכוֹרֵי, בְּנִפְשׁ תַּחַת נִפְשׁ. / עוֹר תַּחַת עוֹר יִקַּח. שְׂמוּרָה תַּחַת שְׂמוּרָה. / כָּל אֲצָבַע תִּגְבָּה. כָּל שֵׁן, כָּל שְׁעָרָה." "עשרת מכות מצרים"

¹⁰⁴ בינואר 1944 מופיעה ידיעה לפיה "מחרוזת שירים חדשה" מאת נתן אלטרמן, "שירי מכות מצרים", "עומדת להופיע בימים הקרובים בהוצאת 'מחברות לספרות'"; 7.1.1944. "סופר וספר", הארץ: 3. וכן: 2.3.1944. "ספרים שנתקבלו במערכת", הפועל הצעיר; חנון חבר, 2009. "עברו תולדות עמים כשוד בצהריים": נתן אלטרמן בתקופת השואה", בתוך: דינה פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948, יד יצחק בן-צבי: 60.

¹⁰⁵ עוזי שביט, 2003. שירה מול טוטליטריות: אלטרמן ו'שירי מכות מצרים', הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, זמורה-ביתן: 21.

¹⁰⁶ נתן אלטרמן, 1.9.1939. "דס", "צפרדע", "כינים", השומר הצעיר, שנה ח', גיליון 33: 9–10.

¹⁰⁷ נתן אלטרמן, תש"ד. שירי מכות מצרים, הוצאת צבי, ע"י הוצאת מחברות לספרות: 5.

¹⁰⁸ שם: 6–7.

¹⁰⁹ שם: 7.

¹¹⁰ שם: 17.

¹¹¹ שם: 9.

¹¹² שם: 10.

¹¹³ שם: 18.

(”כינים“).¹¹⁴ הדו-שיח המתנהל בין הילד לבין אביו חסר-האונים מעורר את חמלתו של הקורא כלפי היחידים החפים מפשע. השער ”שירי מכות מצרים” מסתיים במכת בכורות ובמותו של הבכור. הבן מקבל בהשלמה את הגורל שנגזר עליו ואומר לאביו: ”אָבִי, עָלֵי הַקְּתָנָה. אָבִי, אֲנִי נֶכֶן.” והאב צונח מעל בנו עם תום מכות מצרים: ”שָׁלְמוּ מְכוֹת אֲמוֹן. עֲמוּד הַשֶּׁחֶר קָם.”¹¹⁵

לפי חנן חבר, העיסוק בנושא מכות מצרים ביצירה שנכתבה בעיצומה של השואה העלה ציפייה טבעית שהיא תעסוק בנקמה היהודית בנאצים. ואמנם, הביקורת בת-הזמן ראתה ב”שירי מכות מצרים” תגובה למאורעות הזמן, שהרי ”כמו באורח מובן מאליו נרקמה אז השוואה היסטורית בין העבר המקראי לבין ההווה של מלחמת העולם השנייה.”¹¹⁶ לאה גולדברג כתבה כי דברים כמו אלה שעלו ב”שירי מכות מצרים” טרם נאמרו סביב נושא הנקמה בשירה העברית. לדעתה, הנושא העיקרי של הפואמה הוא ”הקרע הזה של הנקמה הצודקת והזכרון כי כל פרט עלי אדמות, יהיה מי שיהיה, הוא אדם חי.”¹¹⁷ רחל כצלסון-שז”ר כתבה בביקורתה: ”שנת תש”ד נותנת פה את קולה – זוועות המלחמה הניתכות על העולם החוטא מימי מצרים ועד היום: הד פסק הדין של מות על ערים וארצות, הסיפוק שבנקמה והעצב שבנקמה.”¹¹⁸ יצחק יציב רמז אף הוא לזיקת היצירה למאורעות השעה: ”בכבשונו של עולם חוזרים הדברים כבגלגל, אך החוזה גלוי-העינים יראם ראייה רצופה, סובבים.”¹¹⁹

ממרחק השנים, החידתיות של היצירה המשיכה לעורר פרשנויות שונות מצד חוקרים. דוד כנעני טען כי היצירה עשויה להיות מובנת רק על רקע האקלים בה נוצרה.¹²⁰ לפי אידה צורית, נציגו היחידים של העם המצרי המופיעים בשיר הם האב, הבן והעלמה (המופיע בחלק המסיים את הספר – ”איילת”) ואהדתו של המשורר נתונה להם.¹²¹ עמדה זו שוללת את ההקבלה ההיסטורית בין נא אמון לגרמניה. עוזי שביט טען כי זו אחת משלוש היצירות השיריות הגדולות באמצעותן ניסה אלתרמן להתמודד בסוף שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים ”עם האתגר המאיים של הטוטליטריות הנאצית הפאשיסטית.”¹²² לפי שביד, נא-אמון היא סמל למלחמות שעברו על האנושות לאורך ההיסטוריה, אך ברור שהניסיון העומד מאחורי היצירה הוא ”נסינונו

¹¹⁴ ש.ס.

¹¹⁵ ש.ס: 32.

¹¹⁶ חנן חבר, 2009. ”עברו תולדות עמים כשוד בצהריים”: נתן אלתרמן בתקופת השואה”, בתוך: דינה פורת (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאצים ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 60.

¹¹⁷ לאה גולדברג [בחתומת: עדה גראנט], 21.1.1944. ”מכות מצרים” (”יומן ספרותי”), **משמר**: 4.

¹¹⁸ רחל כצלסון-שז”ר, 13.7.1944. ”שירי זמננו (שמתח עניים) ו”שירי מכות מצרים” לנ. אלתרמן), **דבר הפועלת**, חוברת העשור: 106.

¹¹⁹ יציב, 7.4.1944. ”משורר האקטואליה: עם שירי מכות מצרים”, **דבר**: 5.

¹²⁰ דוד כנעני, 1991. ”על קו הקץ”, בתוך: זיוה שמיר וצבי לוז (עורכים), **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 47; נדפס לראשונה: 1955. ”על קו הקץ: על שירת נתן אלתרמן”, **בינם לבין זמנם**, ספרית פועלים: 220–245.

¹²¹ אידה צורית, 1991. ”דמעת החפים מחטא: האב, הבן והעלמה ב”שירי מכות מצרים””, בתוך: זיוה שמיר וצבי לוז (עורכים), **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 28; נדפס לראשונה: אידה צורית, תשל”ד. **הקרוב והברית (עיונים בשירת נתן אלתרמן)**, הוצאת דביר: 110–122.

¹²² עוזי שביט, 2003. **שירה מול טוטליטריות: אלתרמן ו”שירי מכות מצרים”**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, זמורה-ביתן: 10.

של המשורר ודורו".¹²³ ועם זאת, לא ניתן לערוך ליצירה פרשנות אקטואלית, שהרי מכת הבכורות היא "התרחשות במישור שההיסטוריה אינה יכולה להגיע אליו. היא נשארת מנגד, ולכן אין לו כל פירוש 'אקטואלי', לא על דרך המשל ולא על דרך הדרשה".¹²⁴ לסיכום, לדעת המבקרים השונים, התקופה בה נכתבו 'שירי מכות מצרים' מהווה רקע ליצירה, אם כי לא ניתן לפרשה על בסיס הקבלה ישירה בינה ובין ימי השואה.

6.2.2. נקמה בידי אדם

מספר שירים מוקדשים לסוגיית הנקמה בנאצים בידי אדם. שירים אלה מתייחסים לרוב לבני היישוב הלוחמים בשורות הצבא הבריטי וכן לפרטיזנים שהיו מונעים מתוך רגש הנקמה. השירים הללו הופיעו בדרך-כלל בחצי השני של מלחמת-העולם השנייה, עניין הנובע בעיקר משלושה גורמים: תופעת ההתגייסות הנרחבת של בני היישוב בשנים 1940–1942; לחימת הגבורה של לוחמי גיטו וארשה; והגעת סיפורים אודות מעשי גבורה ונקם של פרטיזנים יהודים על אדמת אירופה.¹²⁵ השירים שעניינם בחיילים הארצישראלים מביעים את העמדה שהעם היהודי בארץ-ישראל הוא אדון לגורלו, ויש בכוחו להילחם במו ידיו.

שירי הנקמה מבקשים להפנות את רגשות התסכול, האבל והייאוש – שהם רגשות המתחוללים בתוך הנפש פנימה – לפעולה כלפי חוץ, למעשים של נקמה. ביטוי ציורי לכך ניתן למצוא בשיר "לא אבך" מאת אפרים תלמי.¹²⁶ בשיר זה עולה תפיסה של פריקת רגשות הכאב באמצעות הנקם. לפי השיר, יש לצבור את הכאב בדממה והכאב שופע הרעל יצטבר ויתרומם לכדי נד לוהט כאש. נד זה יהווה "אות קִין וְקַלֶּחַן / לְדֹר רֶשַׁע וְזֶד, / עַל דָּם עֹמֵד ... / לֹא אֶבְךָ וְלֹא אֶזְעַק, / דֹּמָם אֲמִתִּינָה רַק / בְּזַעְמִי אֶלֶם / לְיוֹם נֶקֶם, שְׁלָם..."¹²⁷ בעקבות הודעת הסוכנות על ההשמדה השיטתית של יהודים, כתב אשר ברש בינואר 1943 על הצורך לנתב את המטען הרגשי של האבל לרגש אקטיבי: "אך אין די באבל, הרגש הפסיבי. הכרח לקיומנו לטפח גם רגש אחר, אקטיבי – והוא רגש הנקמה מתוך הכרה. [...] רגש הנקמה יוסיף טעם חדש לרצוננו להיות עם, הוא עצמו נבט פורה של כוח."¹²⁸ יהודה קרני התייחס לנושא הנקם בטור אותו הקדיש למרד גיטו וארשה. לטענתו, הנקמה היא צוואתם של מורדי הגיטו: "משאלתם האחרונה שבאחרונות [של לוחמי הגיטו] מן האומות המאוחדות היא: להחיש נקם ושזה יבוא ב מ פ ו ר ש כתגמול על השמדת

¹²³ אלי שביד, 1991. "שירי עיר נצורה", בתוך: זיוה שמיר וצבי לוז (עורכים), **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 111; נדפס לראשונה: אלי שביד, תשכ"ד. **שלוש אשמורות**, עם עובד: 167–153.

¹²⁴ אלי שביד, 1971. "על שתי יצירות של אלתרמן", בתוך: אורה באומגרטן (עורכת), **נתן אלתרמן: מבחר מאמרי ביקורת על שירתו**, עם עובד: 148; מתוך המאמר: "האמונה הגנוזה", **מולד**, כ"ו, חוברת 166–167 (מאי-יוני 1962): 209–214.

¹²⁵ ראו למשל: 6.11.1942. "יהודי ססס"ר והמלחמה", **דבר**: 2; 24.1.1943. "פרטיזאן יהודי הציל אסירים יהודים", **דבר**: 1; 18.4.1943. "פרטיזנים יהודים פעילים בפולין", **דבר**: 1; 13.6.1943. "פרטיזנים יהודים בפולין בעבודתם", **דבר**: 1; 28.12.1944. "שני מכתבים על ראטנה" ("כתובים בדמע"), **דבר**: 2.

¹²⁶ **אפרים תלמי (1905–1982)**: משורר ועורך. יליד שרפץ, מחוז פלוצק, פולין. היה פעיל בתנועת נוער ציונית. עלה לארץ-ישראל ב-1925. עבד בעבודות חקלאיות ואחר-כך בפקידות. מ-1944 חבר מערכת **דבר**.

¹²⁷ אפרים תלמי, 18.6.1943. "לא אבך...", **דבר**: 3; חתום: תש"ג.

¹²⁸ אשר ברש, שבט תש"ג. "גיטו תש"ג", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה): 282–283.

שארית הפליטה של היהדות הפולנית.¹²⁹ בנובמבר 1944 כתב קרני על הצורך בנקם בהקשר כללי: "ולא רק כבוד העם דורש נקם. הצדק דורש זאת. לא יהיה צדק בעולם אם רוצחים ותליינים אין מספר יתהלכו על פני האדמה מבלי לקבל את עונשם המלא."¹³⁰ באותו טור, הקדיש חלק נפרד תחת הכותרת "הבריגאדה העברית", לנקם באמצעות ההתגייסות והשירות בבריגדה היהודית: "ככל שירבה מספר המגויסים והנכנסים לבריגאדה זו, ככל שיגדל כוחו ופעולותיו בשדה הקרב על גבולות גרמניה ואח"כ בגרמניה גופה, כן ירבה כבודנו בעיני עצמנו ובעיני אומות העולם, כן תהיה לנו היכולת לנקום את נקמת מיליוני אחינו ולהשקיט את דמם הרוחה והצועק מכל אדמת אירופה."¹³¹

שירו של מ. ב. לזבניק, "צו פרדה אחרונה", מספר אודות סב ושני נכדים יהודים שברחו משדה הקטל, כאשר הנכדים נשאו את הסב על גבם עד לבית איכר. מוקד השיר הוא בפרידת הסב מנכדיו. צו הפרידה האחרונה של הסב הוא קריאת נקם על מה שאירע לאם, לאחות, לבני העיר ולבני העם. הוא מנחה אותם להמשיך בלעדיו מאותו רגע, "וְאַל דַּמְעַ לְכֶם – גּוֹרְלְכֶם הַנֶּקֶם, / נְקָם אִם וְאָחוֹת וּבְנֵי עִיר... וּבְנֵי עָם, / שְׁנוֹת אֶלְף טַבָּחוּ, וּדְמִיָּהֶם עַד הַיּוֹם / אֵךְ שְׂוֹא צוֹעֲקִים מְבוֹרוֹת לְמָרוֹם..." שורות אלה מאזכרות את הרצח הראשון, שעליו הוכיח ה' את קין: "ויאמר, מה עשית, קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה."¹³² הסב מבקש מנכדיו שדם הנרצחים לא יישכח מלבם ושהם ינקמו יחד עם כל המעונים: "וְיִצְעַק מִהַיּוֹם בְּלִבְכֶם זֶה הַדָּם! / וְעַם כָּל הַמּוֹנֵי מְעַנֵּי הָעוֹלָם / זְנוּקוֹ לְהָרוֹס, לְהַפּוֹךְ תֵּל שְׂמָמָה, / קִנֵּי צָר אֶכְזֹר, בְּרַק עֵינָיו מִשְׂטָמָה."¹³³

שירו של יעקב פיכמן, "הסכנו ליגון", ראה אור לראשונה ב'דבר' בתאריך 13 בנובמבר 1942. השיר הוא שיר נקם העוסק בחידוש כוחותיו של העם ובלחימה בעוז לטובת הערכים של המרי, האהבה ופדות האדם, לנוכח היגון והייאוש. השיר מציע הפנייה של רגשות האבל מבכי וייאוש לצורכי נקמה: "כִּי יוֹם וְלֵיל תִּשָּׁל אֶגְרוֹף-נוֹקְמִים, / וּבְנִבְלִים הַפּוֹת וְלֹא לְרָגַע – / כֹּה נִעְקָר מִפְּאֵב בְּטֵל, מִשְׁמִים."¹³⁴

שיר נוסף הקורא להתעוררות גבורת העם היהודי הוא "עורי נא..." מאת אליהו מיטוס: "עוֹרֵי נָא, עוֹרֵי, גְבוּרַת יִשְׂרָאֵל, / בְּשֹׁאֵג נְקָם הַתְּנַעַר, אֶרִיאֵל, / מִתּוֹךְ שְׁלֵהָבוֹת עֲקֵדוֹת תְּזַנֵּק / וְכֹה תִשְׁתַּעַר עַל מַחְנוֹת עֲמֶלֶק."¹³⁵ המשורר קורא לקומם של ה"גדעונים" וה"יפתחים" באשר הם שם בכל רחבי תבל – בקצווי צפון, במדבריות, באפריקה, אסיה, פולין, רוסיה – "לְנִקְמַת הָאֲחִים". הוא מייחל לבואם של יהודים "קְנָאִים תְּסוֹנִים" וחמושים מכל התפוצות, כולם מאוחדים בדופק חד "סוֹעֵר וְעַז-מְרִי בְּנִקְמָה כַּחַץ חָד, הנשלח אל האוייב "בְּשִׁנְאָת-עַם מְרָה".

¹²⁹ יהודה קרני [בחתימת: י. ק.], 2.6.1943. "עניינים", הארץ: 2.

¹³⁰ יהודה קרני [בחתימת: י. ק.], 9.11.1944. "הדרך היחידה" ("עניינים"), הארץ: 3.

¹³¹ יהודה קרני [בחתימת: י. ק.], 9.11.1944. "הבריגאדה העברית" ("עניינים"), הארץ: 3.

¹³² בראשית ד 10.

¹³³ מ. ב. לזבניק, 8.1.1943. "צו פרדה אחרונה...", הארץ: 3.

¹³⁴ יעקב פיכמן, 13.11.1942. "הסכנו ליגון...", דבר: 2; כונס בתוך: תמוז תש"ג. גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 57. כונס בתוך: עזריאל שורף (עורך), 1943. עלי טרף: משירי העמים במלחמה, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 62–63.

¹³⁵ אליהו מיטוס, תש"ג. "עורי נא...", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 12–13.

יהודה קרני כתב שיר לכת לחייל העברי. נושא הבית האחרון הוא הנקם: "לִי חֶרֶב נֹקְמָת / וְיָד חֲזָקָה, / בַּחֲמָשׁ הוֹלְמָת, / חוֹלְפֹת רֶקָה; / אוֹיְבֵנוּ מִמַּחֵץ / יִכְרַע וְנָהֵם; / נִקַּח מִבְּנֵי שַׁחֵץ / נִקְמָת כָּל הָעָם."¹³⁶ קרני הפנה שיר נוסף, "עֲלוּ מִיָּם וּיְבִשָּׁה", לצבאות בעלות הברית ובו קרא להם לעלות מן הים ומן היבשה בטנקים ובמטוסים על אירופה המשועבדת ולשחרר כל לאום ומולדת. הוא קרא להם לנקום בצבאות מדינות הציר: "וְיִהְיֶה הַלְהֵט שְׂפִיזָעִים קִדְשׁ קִדְשִׁים / וּבְרַד אֲבָנֵי גִפְרִית – מְשַׁלַּחַת עֲנָשִׁים / עַל כַּת הַתְּלִינִים, קִדְשׁוֹ הַטָּבַח; / נִחְמוּ עַמִּי, נִחְמוּ כָּל עָם, / שֶׁהִמְרָצַח עֲרָפִים, עָנָם, קָלָם, / בְּסִתֵּר צִינוּקוֹת וּבְשַׁעֲרֵי הַתְּוֹךְ."¹³⁷

שירו של יעקב כהן, "חדל מאבל, אחי", נכתב זמן קצר לאחר הקמת הבריגדה היהודית ביולי 1944. השיר מתאר אותו תהליך של הפיכת האבל לרגש אקטיבי וקורא להתגייסות וללחימה מול האוייב. הזעם יהפוך לכלי נשק, לרעל, כנגד האוייב: "וְאֵת הַמְרוֹרִים, אֲשֶׁר בְּחִיּוֹן נִפְשָׁךְ כִּבְשָׁתָּ, / זְמִים עַל שָׁנִים, / גִּלְהָ וְהָיוּ לְרַעַל-שָׂרְפָה לְטָבֵל הַחֲצִים בּוֹ, / תִּשְׁלַח בְּשׁוֹנָאִים."¹³⁸

הקריאה לנקם הייתה תופעה מרכזית בשירתם של "הסופרים במדים". הדילמה של חיילי הבריגדה היהודית בעניין הנקמה בנאצים זכתה לייצוג ספרותי מאוחר ברומן 'פצעי בגרות' מאת חנוך ברטוב (1965). ברטוב התגייס לצבא הבריטי בשנת 1943 ובעדויות אוטוביוגרפיות הוא מתייחס לתקופת שירותו הצבאי בבריגדה כתקופה מכוננת בחייו בכלל וביחסו לשואה בפרט.¹³⁹ רומן זה מציג את הדילמות בהן נתקלו החיילים היהודים במפגשם עם שבויים גרמניים בסוף מלחמת-העולם השנייה.¹⁴⁰

לפי דינה פורת, כאשר הוטל על הבריגדה להיות חיל כיבוש בגרמניה, צוידו חיילי הבריגדה היהודית בתריסר דיברות שמוטיב הנקמה מופיע בהן, אך לא במובן של עין תחת עין. למשל, נוסח הדיבר החמישי היה: "זכור – הופעתנו כחטיבה על דגלה וסמלה – לעיני העם הגרמני בארצו, נקמה היא!", ונוסח הדיבר השישי: "זכור – נקמת הדם היא נקמת הכלל – כל מעשה בלתי אחראי מכשיל את הכלל."¹⁴¹ אזהרה זו נבעה מהידיעה שחיילים בבריגדה, בייחוד כאלה שבני משפחותיהם נרצחו, עשו שפטים בגרמנים ובאוסטרים באופן עצמאי. כדי למנוע מעשים של נקם פרטי, הוקם מטה בבריגדה בהנהגת חיים לסקוב, מאיר זורע, ישראל כרמי, שייקה ויינברג ועוד, ובחודשים מאי עד יולי 1945, הם נהגו לצאת עם חיילים וקצינים מהבריגדה ולהוציא להורג אנשים שזוהו כפושעי מלחמה נאציים.¹⁴² מיכאל בר-זהר טען במחקרו על הנקם היהודי בנאצים לאחר מלחמת-העולם השנייה: "נקל להבין את דרך המחשבה וההרגשה של ניצולי המחנות, קרובי

¹³⁶ יהודה קרני [בחתימת: י. ק.], 23.5.1943. "שיר לכת" ("שירי מלחמה"), הארץ: 2.

¹³⁷ קרני, תשי"ג. "עלו מים ויבשה", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), בסער: מאסף, מוגש לחיילת ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 18.

¹³⁸ יעקב כהן, 15.12.1944. "חדל מאבל, אחי", דבר: 3; חתום: ח' כסלו תשי"ה.

¹³⁹ חנוך ברטוב, 1992. "אין אמת בדיבה על אדישותנו לשואה", עתון 77, 144–145: 66–69.

¹⁴⁰ נקמת החיילים היהודים נדונה גם בספרו של מיכאל בר-זהר, 1991. "היהודים באים!", ביום נקם: פרשת הנקם היהודי בנאצים, הוצאת טפר – מגל: 22–32.

¹⁴¹ דינה פורת, 2000. מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, עם עובד ויד ושם: 229.

¹⁴² שם.

הנספים, החיילים הארצישראליים שנלחמו לצד בנות-הברית, שחשו כולם בדחף של זעם עיוור ותסכול מכאיב, והחליטו ליטול לעצמם את הזכות שאיש לא נתן להם: להעניש את רוצחי עמם.¹⁴³

השירון 'שיר ומזמור לחייל' בעריכת ישעיהו שפירא בהוצאת הוועד הארצי למען החייל היהודי שראה אור בחודש מרס 1945 מכיל שירים עבור החיילים היהודים ששירתו בצבא הבריטי.¹⁴⁴ אחד ממדורי השירון קרוי "שירי חיילים", ושבעה מתוך 17 השירים בו עוסקים במישרין בנושא הנקם.¹⁴⁵ השירים מצביעים על הזיקה שבין השואה ובין לחימתו של החייל העברי בחזיתות, והם קוראים לחייל העברי לזכור את אחיו שנרצחו ולנקום את מותם.

שיר הבריגדה מאת ב. רוטמן, הנקרא "נצעדה באון", הולחן על-ידי דניאל סמבורסקי. מוטיב מרכזי בשיר זה הוא הנקם באוייב והגמול על פשעיהם: "נְכָה, לֹא נְחָמָל / נַעֲקֹר אֶת הָרָשָׁע; / כְּמַעֲשֵׂיהֶם נִגְמָל, / נָשִׁים קָץ לְפִשָׁע. / נְרִימָה דְגִלְנוּ / לְמַעַט הַפְּלִיטָה; / נְבַשֵּׁר לְעַמְנוּ / אֶת בּוֹא הַגָּאֵלָה". פזמון השיר הינו: "דְּגִלְנוּ-נָקָם / נִשָּׂא בְרָמָה, / זְהוּ צוּ הָעָם / וְזֹאת הַשְּׂבוּעָה."¹⁴⁶

שני שירים נוספים באותו שירון הם פרי עטו של יעקב אורלנד, שהתגייס לצבא הבריטי בשלהי 1939.¹⁴⁷ הראשון שבהם הוא "שיר-נקם" שהולחן על-ידי ידידיה גורוכוב. השיר עוסק בשני דורות – דור האבות "שִׁפְרָעוּ עַל בְּרָכָם" ודור הבנים "שִׁשְׁבְּרוּ אֲזִיקָם", והם "לֹא יִנְיָחוּ נַשְׁקָם". הם נקראים לנקום את מות האבות. פזמונו של השיר פותח בשורות: "חִי חִי הַיְּהוּדִים!". השיר מסתיים במלים: "אֲשֶׁרֵי שׁוֹלֵף מִתַּעַר / חָרַב נִקְמֹת!"¹⁴⁸ שירו השני של אורלנד בשירון, "שיר החייל", נכתב ב-1942¹⁴⁹ והולחן על-ידי מרדכי זעירא. החיילים נשבעים לנשקם שלא יושב מבלי שימלא את ייעודו לנקום, אם כי לא מפורש מהו מושא הנקם: "דְּמִנּוּ נְהָר וְאֶשֶׁד, / בְּרִיתֵנוּ קוֹרֵאת: נָקָם! / נְשַׁבְּעֵנוּ, אֲחִים, לְנַשֵּׁק / אֲשֶׁר לֹא יָשׁוּב רֵיקָם."¹⁵⁰ לפי מחקרה של תמר וולף-מונוזון, השיר היה לאחד משירי הזמר הנוודעים של התקופה, אך לשיא הפופולריות שלו הגיע לאחר הקמת הבריגדה היהודית, אז זכה למעמד של המנון החטיבה.¹⁵¹

שיר נוסף בשירון שעניינו מניע הנקם ששרר בקרב חיילי הבריגדה היהודית הוא שירו של הל. נחום, "שיר-לכת לבריגדה" אותו הלחין ע. פוגצ'וב. המשורר מכנה את הבריגדה בשם "בְּרִיגַדַת שְׁחָרוֹר וְנָקָם". לפי השיר, תפקידי הבריגדה הינם שחרור ונקם, הבאת גאולה לארץ הנועדת והשבת הבנים לגבולם. בית אחד בשיר מוקדש לנקמה: "בְּקָרְב וּבְזַעַם / בְּרִיגַדָה תַעֲזֹר / לְמַלְחַמַת-הָעָם / שְׂבָנְכָר, / בְּקָרְיָאָה שֶׁל הַדָּם / וּבְתוֹרֵעָה שֶׁל הַדְּרוֹר / לְכַחַד, לְמַגֵּר, / מִגֵּר הַצָּר."¹⁵²

¹⁴³ מיכאל בר-זהר, 1991. **ביום נקם: פרשת הנקם היהודי בנאצים**, הוצאת ספר – מגל: 279.

¹⁴⁴ על שירון זה ועל מהדורתו המוקדמת ראו בפרק 4: בחזית ובעורף: היישוב לנוכח המלחמה.

¹⁴⁵ עוד מופיע במדור זה "שיר הפרטיזנים" מאת אברהם שלונסקי, בלחן של א. א. בוסקוביץ. שלונסקי לא התגייס לצבא הבריטי, ולכן הצבת שירו במדור זה אינה הולמת את העקרון המאפיין את המדור.

¹⁴⁶ ב. רוטמן, 1945. "נצעדה באון": שיר הבריגדה", בתוך: ישעיהו שפירא (עורך), **שיר ומזמור לחייל**, הוצאת הוועד הארצי למען החייל היהודי: 46–47.

¹⁴⁷ תמר וולף-מונוזון, ניסן תשס"ח. "יושיר לפי חרב זמרי": שירה, מאבק ומרי ב'להקה הצבאית העברית", **קתדרה**, 89: 127.

¹⁴⁸ י. אורלנד, 1945. "שיר-נקם", שם: 48–49.

¹⁴⁹ וולף-מונוזון, שם: 100.

¹⁵⁰ י. אורלנד, 1945. "שיר החייל", שם: 66.

¹⁵¹ וולף-מונוזון, שם: 100–101.

¹⁵² הל. נחום, 1945. "שיר-לכת לבריגדה", שם: 54–55.

בשירים של תותחני-החוף, שמחברו לא נודע ומלחינו הוא מ. ביק, הנקם הוא עניין מרכזי: "כי מאש לילות אדמו! / לאורם ראינו עם / שבניו בנשק קמו – / להדליק לפיד נקם!"¹⁵³ בשיר "התותחן" מאת חיים שורר, לימים עורך 'דבר', מופיע הבית: "צר אכזר עלינו קם, / אומר להכחידנו; / בכלינו אש נקם, / לא יקרב עדינו!"¹⁵⁴

נוסף על השירים הללו שנכתבו בידי "הסופרים במדים" ושנועדו לשמש שירי זמר עבור החיילים העברים,¹⁵⁵ התפרסמו מעל דפי העיתונות הספרותית שירים ליריים מאת "הסופרים במדים". אחד השירים הבולטים בתחום שירי הנקמה הוא שירו של אמיר גלבע "טל נקמות" שנכתב בנובמבר 1944, בעת שירותו הצבאי בבריגדה היהודית.¹⁵⁶ השיר בנוי מחמישה חלקים. האחרון שבהם, הפותח במלים "אני הולך לקראתך" עוסק במפגש הצפוי עם האויב הגרמני: "אני הולך לקראתך / בחיל. / אני הולך לקראתך / ביוזעים. / אני הולך לקלף בחרון / ובכני", "אני הולך אל אשך שצנן / לקרע את גלימות כל מולדיך / ולקבר / את קשיותך הגוססת / בטמאת השרפות של עריך." גלבע מסביר את המניע לנקמה זו בשתי השורות האחרונות של השיר: על כפות ידיו הנוקמות "צואות קדושי – / טל נקמות!"¹⁵⁷

דב חומסקי חיבר מחזור שירים בן שלושה שירים שעניינו נקמת החייל היהודי בעם הגרמני. השיר הראשון פותח במלים "שולחן רעוע" ונקרא מאוחר יותר בשם "הסב והנכד", וזהו משיריו הבולטים על השואה, שראה אור במהלך שירותו הצבאי.¹⁵⁸ השיר עוסק ברצח היהודים בשואה – צעיר ושׁב, אמהות ותינוקות. הדובר נזכר בסבו, ומבטא את תחושתו הפנימית, כי עליו לנקום את מות סבו: "סבי תקן חצות עם רוח משתרכת, / אתי זיני נכון והוא מזעיק: שלם! / פרוז הנה סבי, וְאָנְכִי – הַנְּכָד, / תּוֹבֵעַ בְּאוֹנֵי עֲנוֹת יְרוּשָׁלַם..." נקמה זו באוייבים מתאפשרת בבחירה להתנדב לצבא הבריטי וללחום כנגד כוחות הציר. השיר השני, הפותח במלים "שאוני, הרוחות, ברלינה", מתאר את יצר הנקמה הבווער בו להגיע לברלין ולנקום בה בהריסתה בידי חרבו: "אשך עשו אתי אֶזְפָּרָה / ולא אשפח עד יום גְּזֵעִי. / חרבי בה לא תפג אַחֲרָה / עד אם תהי חרבה ועי." ¹⁵⁹ אך אף הרס זה אין בו, לפי חומסקי, תמורה ראויה עבור פשעיהם, ויש להכות בהם מכה אנושה: "אשך עשו בקרון רפכת, / עשו במחנה הסגר – / אני אפה בָּהֶם פִּי שָׁבַע / וסוד נצחי לא ישקר..." השיר השלישי במחזור השירים נפתח במלים "הכדורים האלה" והוא נקרא מאוחר יותר "מן המצר". נושא שיר זה הוא הכדורים שברובהו של המשורר. על כדוריו שלא נורו הוא מבקש, "גאל את חרפְּתֶם" ועל חרבו הוא מבקש: "את צמאונה רנה מיד",¹⁶⁰ שהרי בוערת בו שליחות: "קברות אחי במרחקים טופחים עלי: נקם!"

¹⁵³ [ללא שם מחבר], 1945. "תותחני-החוף", שם: 59.

¹⁵⁴ ח. שורר, 1945. "התותחן", שם: 60–61.

¹⁵⁵ וראו שיר נוסף שלא נכלל בשירון ופזמונו עוסק בנקם: "זה שיר-בני-עם-שדוד / על קרב נקם חולמים."; יוסף פרידמן, 23.3.1945. "בשלוש", דבר, מהדורת צהריים: 2; חתום: אי שם עם החייל העברי.

¹⁵⁶ גלבע כתב את השיר בעת שהותו בית-החולים בפירנצי, 7.11.1944. ראו: אמיר גלבע, 2007. **הנה ימים באים: שירים 1942–1946**, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 146.

¹⁵⁷ אמיר גלבע, 26.1.1945. "טל נקמות", משמר: 5.

¹⁵⁸ דב חומסקי, 6.10.1944. [שולחן רעוע...], דבר: 3; חזר ונדפס בספרו: 1944. **אי-שם: שירים**, אחיאסף: 34.

¹⁵⁹ דב חומסקי, 6.10.1944. [שאוני, הרוחות, ברלינה], דבר: 3.

¹⁶⁰ דב חומסקי, 6.10.1944. [הכדורים האלה], דבר: 3; חזר ונדפס בספרו: 1944. **אי-שם: שירים**, אחיאסף: 37.

6.3. היחס כלפי גרמניה לאחר המלחמה

התרבות הגרמנית – ספרותה, שירתה והגותה – השפיעו השפעה ניכרת על התרבות המערבית המודרנית. שאלת האחריות בגין הפשעים נגד האנושות שנערכו במהלך השואה: האם האחריות היא קולקטיבית ומהי דרך הנקם הנאותה? האם יש לפגוע באומה הגרמנית כולה באמצעות הטלת אות קלון עליה לדיראון עולם, האם יש להטיל עליה לשלם פיצויים?

6.3.1. הטלת אות קלון על האומה הגרמנית ועונשם של פושעי המלחמה

אחת השאלות המרכזיות שעלו בימי השואה היא היחס כלפי האומה הגרמנית ב"יום שאחרי". מספר משוררים הביעו את התביעה, שהאומה שחוללה את השואה תישא **אות קלון** לדיראון עולם. בהקשר למדיניות האנטישמית של גרמניה עזרא זוסמן¹⁶¹ כינה את גרמניה "אימפריה מפקרת"¹⁶² כבר בשיר מחודש אוגוסט 1940.

דוד שמעונוביץ כתב בשירו "הגידו בגת..." מדצמבר 1942 על העונש שיוטל על הגרמנים. הם יישאו באות קלון על כך שעמדו מנגד בעת שדם היהודים ניגר כמים: "אם רק לנו הקאב – הן להם, רק להם, הקלון, / פי מנגד עמדו עת דמנו זרם כנחלים." שם השיר מבוסס על הפסוק: "אל תגידו בגת, אל תבשרו בחוצות אשקלון פן תשמחנה בנות פלשתים, פן-תשמחנה בנות פלשתים"¹⁶³. שמעונוביץ נשען על נבואת ישעיהו אל מלך בבל:¹⁶⁴ "פי ביום אבדני התעלמת מני, פלשת כלך, / פי לא קמת, לא השמעת קולך – / מה תגידי בבוא (הוא יבוא!) יום נקם ושלם, / בו יצעק, בו ישאג זה דמי הקרוש, האלם..."¹⁶⁵

בלדה מאת פניה ברגשטין, "בלדה על אם בארץ אשכנז", שראתה אור בפברואר 1943, מסופרת מנקודת מבט של אם הנמצאת בגרמניה, ובנה הוא חייל בצבא הגרמני. בפתח השיר, היא מצפה בחרדה למכתבים מבנה המשרת בחזית רוסיה וחוששת לגורלו – האם נפל בקרב? האם הוא שבו בידי האויב המנצח? היא מקבלת ממנו מכתב המוכתם בדם ועל כן מסיקה שהוא פצוע, אך כתמי הדם מתחילים לגדול והם עולים מן המכתב בזרם מתמשך. שנתה מתחילה לנדוד כיוון שהיא מדמיינת שהיא שומעת את קולו של בנה זועק ממכאוב ממרחקים. היא כותבת מייד אל בנה, ומבקשת שיספר לה על פציעתו. במכתב התשובה, הוא כותב לה כי הדם איננו דמו, כי אם דמם של יהודים: "לשוא תרדת אם. אף אנה, תסלחי לי, / פי לא הטבתי אף לרחץ את שתי ידי." אולם, כתמי הדם שבמכתב ממשיכים לטרוד את מנוחת האם בלילות. הכתמים מתפשטים בכל מקום סביבה: על הכרים, על שמיכתה, והם אף מטפסים על צווארה

¹⁶¹ עזרא זוסמן (1900–1973): משורר, מבקר ומתרגם. יליד אודיסה. למד אגרונומיה בחרקוב, ועלה ארצה ב-1922 לאחר ששוחרר ממאסר בבסרביה. זוסמן היה חבר מערכת דבר עד מותו.

¹⁶² עזרא זוסמן, 2.8.1940. "דולקים פצעיד", דבר, 2.

¹⁶³ שמואל ב, א 20.

¹⁶⁴ "הילילי שער זעקי-עיר, נמוג פלשת כלך. כי מצפון עשן בא, ואין בודד במועדיו"; ישעיהו יד 31 (וכן פסוק 29).
¹⁶⁵ דוד שמעונוביץ, 11.12.1942. "הגידו בגת", דבר, 2; כונס בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 6.

באצבעות אדם. היא כותבת לבנה, שהדם ששפך ממשיך לרדוף אותה ומתייפח ביללת נשים ובבכי ילדים. האם מפצירה בבנה: "אל נא תשא ידך עוד, / ולו למעני, על ילד ועל אם". בתשובה, כותב לה הבן שיקפיד מעתה לרחוץ את ידיו לפני שיכתוב לה. הוא רומז על אופי הסבון המיוחד בו יעשה שימוש, סבון מסוג חדש הקרוי "סבון היהודים", והוא ישלח כזה גם לה במתנה. האם מתרחצת בסבון לפני שנתה וגופה מגיב מייד. ידיה "מרטטות קודחות עלי קלקת סדין, / החל עורה קפוד פורת ותופח... / היתה עם בקר אור גופה מכה שחין". היא ניגשת בחרדה לפתוח את תיבת המכתבים כדי להבין מה פשר העניין, ולפתע החל לזרום דם מהתיבה שהציף אותה מרגל ועד לצוואר, ויחד עם הדם נישא קצף של סבון. האם פותחת את דלת ביתה וזרם של דם פורץ ממנו כמו מבול. היא זועקת, כי יום הדין של האומה הגרמנית הגיע, "וזהם קלקתה עלי סביבה יחול: / ארור, ארור, ארור! – בקצף תשוע / ותגופף ידה גרומה, מפת השחין. / אני, אם אשכנז, אני היא הדוכרת: / הגיע יום הדין, הגיע יום הדין!"¹⁶⁶ השיר מביע עמדה בדבר אחריותו של העם הגרמני כולו לרצח היהודים, לא רק של פושעי המלחמה, אלא גם של היושבים בעורף. הכול היו עדים לעיוות שחל בקרב האומה ולמחלה הפושטת בקרבה, ובבוא יום הדין, האומה כולה תישא באות הקלון.

בראש השיר "מליון נעלים" מאת אנדה פינקרפלד מופיע ציטוט מתוך דו"ח ממחנה ההשמדה מיידנק: "את מספר חנוקי הגזים במאידנק אפשר לקבוע לפי מספר הנעלים, אשר נותרו שם". שיר זה מנסה להתחקות אחר סיפורן של נעליים המונחות בערימה. בין כל הזוגות מתבלט זוג נעליים קטנות עשוי מלאכת מחשבת מקטיפה כחולה. לפי המשוררת, נעליים כאלה, שבהן האהבה רקומה בכל תפר, הן נעליים שתפרה אם לילדה. ערימת הנעליים הולכת וגדלה מידי יום לכדי פירמידת ענק. יום אחד, שומר הערימה נתקף בהלה כאשר הפירמידה החלה לרעוד. הקלגס נבעט ומוכה מכל עבר עד שהוא מוצא את מותו. בכך ניתן האות ליציאת הנעליים למסע של נקמה בנאצים. הן יוצאות ופורצות לכל כיוון וכולן, חזקות כחלשות, מונעות בכוח המטרה. הנעליים החלשות מתקדמות באטיות, בשארית כוחן, וזוכרות: "מטרה! מטרה! / אליה יגיעו, במאחר, במקדם, / אין עוד יד תעצרים, אין עוד פת נגדם."¹⁶⁷ מסע הנקם מתחיל בנער נאצי הנושא רובה ואקדח וכובע פלדה לראשו. הוא הוגה במנהיגו ותמה מדוע כיבוש העולם מתמהמה. לפתע הוא חש מעין רעידת אדמה. הוא חש שנחשול מתקרב אליו ויורה ברובו, אך בפני הנעליים אין מפלט או מגן: "ונבלע נער נצי בתוך גל נעלים, / נשטף פלא-היה. אף סמן מנו אין" הנעליים נפוצות גם ברחבי גרמניה ופוגעות בחיילים נאצים חמושים, כאשר אין כלי נשק המסוגל לעמוד מולן. הן פוגעות בכל – בגיבורים ובמוגי לב, בילדים ובזקנים, בנשים ובגברים. כולם אחוזי אימה ומנסים לנוס מפניהן, "כמו עכברים, רמשים, מקקים, / הם שורצים לפרצות, מרתפים וסדקים, / אך מגל-נעלים, אנפילות, מגפים, / אין מנוס ומפלט, הם גורפים, סוחפים; / מכל עיר בצורה, מכל פר דשנה / תל-עיים אך נותר, אף חרבה עשנה." בבית האחרון מתגלה כי את נחשול הנעליים מובילה נעלו של הילד העשויה קטיפה כחולה. השיר נותן ביטוי לזעזוע מהפגיעה בחסרי הישע, שהרי בשיר מודגשות נעלי הילדים והזקנים. לפי המשוררת, האומה הגרמנית כולה תישא באחריות לטבח.

¹⁶⁶ פניה ברגשטיין, 12.2.1943. "בלדה על אם בארץ אשכנז", דבר: 3; חתום: גבת, ינואר 1943.
¹⁶⁷ אנדה פינקרפלד, 30.3.1945. "מליון נעלים", דבר: 3; חתום: "ינואר 1945" ומוקדש ליהודית שמחוניית.

השיר "לאמה זו..." מאת יעקב פיכמן מציג את התפיסה, שכל דור ודור יביט לאחור ויתמה כיצד ייתכן, ש"כִּזְהָ הִיָּה אָדָם. כְּזֹאת – אֵמָה."¹⁶⁸ אשמתה של האומה הגרמנית היא ב"לְכַתֵּף אוֹבְדָה אַחֲרָיו, כְּאַחֲרֵי מְשִׁיחָ; / קְדִישָׁךְ אֶת כָּל טָמֵא בָּךְ, הַשְּׁלִיכָךְ / אֶת כָּל יָקָר תְּמוֹלְךָ לְזֵהוּם-עוֹלָם." עונשה של האומה, לדעת פיכמן, צריך להימשך שנים ארוכות, עד אשר אפילו "יָנִין, לָךְ יוֹלֵד, לֹא יִנְקָךְ". כל הדורות עוד יתמלאו אימה אל מול חשכתה של אומה זו: "וְתִהְיוּ, לֹא שְׂעָר, אֲשֶׁר גָּלִית, / כְּבוֹר פְּעוֹר דּוֹרוֹת עוֹד יִבְעֵת, / וְהִתְפַּלְצוּ דּוֹרוֹת עוֹד לְחֶשְׁךְךָ." חמישה חודשים לאחר מכן, בעקבות מרד גיטו וארשה, כתב פיכמן את השיר "על גיטו ורשה השרוף", בו טען כי אין נקמה ראויה בעבור מותם של ילדים וטהורים: "הֵה, הֵם שְׁשָׁרְפוּ יְלֵדֵינוּ חַיִּים, / הֵם שְׁחַנְקוּ בְּיָדָם הַמְזֻהָמָת / בְּחִירֵי וּטְהוֹרֵי תַחַת גְּלֵי עַיִים – / הֵיִשׁ כִּי יָקָם דָּם כְּזֵה וַיִּשְׁלַם עוֹד?"¹⁶⁹ פיכמן מצהיר על המחויבות לא לאפשר לעולם לשכוח את העוול, מחויבות שעליה להתבטא באזכור קלון האומה הגרמנית לכל אדם: "וְאֵם יֵשׁ מִי יִשְׁפַח, וְאֵם יֵשׁ מִי קָבַר / מֵתוֹ וְנַחֵם וְשָׁקַט בְּכָלֵי דַעַת, – / אֲנַחְנוּ בְּכָל יְשִׁמוֹן, לֹא עֶבֶר / אָדָם בּוֹ, נַחְרוֹת קְלוֹן אֵמָה זוֹ פּוֹשְׁעֵת."

באוקטובר 1943 ראה אור שירו של יצחק למדן, "תפלת נקם", באנתולוגיה 'בסער' בהוצאת אגודת הסופרים העברים. שיר זה קורא לנקמה אכזרית ביותר בנאצים, נקמה שאינה במוות – שיש בו גם מן השחרור – כי אם בחיים נמשכים ובלתי-נסבלים, כעין גיהנום עלי אדמות: "יָק מָוֶת וְלֹא עוֹד? / הֵה, לֹא וְלֹא! / ח י י מ נָא תֵן לָהֶם, חַיִּים לְאִין נְשָׂא, / אֲשֶׁר כָּל רִגַע בָּם עַד מַעֲמַקְיוֹ / בְּסִפְיָנוּ מְגוֹר וּבִלְהוֹת / פְּלוֹחַ וּמְנַקֵּב."¹⁷⁰ למדן מבקש גם שהמעוולים יחוו תחושות המזכירות את אלה שחוו קורבנותיהם, תחושה של פחד מתמיד ממוות קרב: "בְּתוֹךְ ח י י הֵם הַעֲמַק קָבַר לָהֶם וּשְׂאוֹל, / וַיִּרְגִּישׁוּ יוֹם יוֹם וְשָׁעָה שְׁעָה / בְּאֶחָל בְּהֵם הַפְּחַד כְּרָמָה, / בְּדָקָר בְּשָׂרָם צְמַרְמַרְת-זוֹעָה!" הוא אף מבקש שתימנע מהם כל אפשרות לתחושה של רווחה על-ידי גזילת כוחם להיאנח ולבכות. הוא מבקש שבכל אשר יילכו תשתקף לנגד עיניהם דמות עצמם, "זוֹ דְמוּת הַזְעָרָה / מְחוּקֶת צֶלֶם הָאָדָם!"¹⁷¹ זאת ועוד, המשורר מבקש שלא יוכלו ליהנות יותר מן הטבע בפריחתו. הם, שערב לאזנם בכי השכול המחריד, ושזעקת ילדים עוררה את צחוקם, אינם זכאים ליהנות משום דבר. למדן חושש, כי עוד יבוא היום בו יסלח להם העם היהודי: "יְדַעְתִּי, אָנוּ שׁוֹב נִסְלַח / כְּאֲשֶׁר סִלְחָנוּ כְּפַעַם כְּפַעַם." בקשתו היא, שסליחה זו לא תצלח, והם לא יוכלו להבין דבר פרט לחריקת שיני-זעם. למדן מסכם את הדברים במשפטים המעידים על העקרון המנחה את השיר – מידה כנגד מידה: "ח י י מ, חַיִּים הַעֲנֵק לָהֶם – לְסִיּוֹט וּדְאָבָה, / הַשְּׁקָם הַתְּרַעְלָה בָּהֶם הַשְּׁקָו אוֹתָנוּ, / וּמִבְּשָׂרָם יִחַזוּ אָז, מִנְּפִשָׁם יִדְעוּ / מַה לָּנוּ עוֹלָלָה יָדָם הַמְתַּעֲבָה!", אך למרות זאת, יודע המשורר, כי אין בנקמה זו משום עונש מספיק: "מָה רַחוּם הוּא עֲנֵשׂ זֶה, מַה קָל הוּא / לְאֶלֶה אֲשֶׁר מָוֶת בְּזָבוּ"

¹⁶⁸ יעקב פיכמן, 12.2.1943. "לאמה זו..." ("קטעי שירה ופרוזה"), דבר: 3.

¹⁶⁹ יעקב פיכמן, 9.7.1943. "על גיטו ורשה השרוף", דבר: 3. כונס בתוך: יעקב פיכמן (עורך), תש"ג. בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 29–30.

¹⁷⁰ יצחק למדן, תש"ג. "תפלת נקם (מתוך 'מספר הימים')", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 19.

¹⁷¹ שם: 20.

סביבם / כְּבִזְבוּ נֶשֶׁר-תַּעֲנוּגוֹת בְּאֶפֶס יָד! / חִי יִם נָא תֵן לָהֶם, אֵל נֶגֶם וְשָׁלֵם, / בְּהֵם יִכְפַּל לְמוֹ שְׂבָעִים
וְשְׂבָעָה / כָּל אֲשֶׁר לְיִשְׂרָאֵל עוֹלָלוּ! ¹⁷²

באותה אנתולוגיה ראה אור שירו של זלמן שניאור, "לסולחים". השיר מצביע על היחס הרצוי של האדם היהודי כלפי האומה הגרמנית אחרי המלחמה. שניאור קרא לאומה היהודית להזכיר לגרמנים את פשעיהם ולהטמיע את זכר השואה בתוך מציאות החיים הגרמנית: "הֵן מְקַלֵּט כָּל נֶבֶל הַסְּלִיחָה... אֵל חַיָּךְ בְּפָנֵי הַחֲזִירִים, / שְׁפָרְסֵמוּ יְלִדֵיכֶם וְטַמְאוּ נְשִׁיכֶם וְקִבְּעוּ מְסָמְרִים." ¹⁷³ לפי שניאור, זכר השואה צריך לרדוף את הגרמנים: "וּבְרָאשֵׁי חַגֵּיהֶם תִּשְׁלִיחוּ / אֶת צִלְלֵי קְדוֹשֵׁיכֶם, הַזְרוּעוֹת הַפְּרוֹתוֹת, הַגְּרוּנִים הַשְּׁחוּטִים... / לְכֹלֹתֵיהֶם גְּלִגְלוֹת תִּגְיִשׁוּ, וְלְאוֹרְגוֹת – זְקִנֵיכֶם הַמְּרוּטִים, / וְאֶת שְׁלֵדֵי יְלִדֵיכֶם הַרְצוּצִים בְּתוֹךְ עֲרִיסוֹתֵיהֶם תִּנְיִחוּ, // וְאֶת צְמוֹת בְּנוֹתֵיכֶם הַמְּעַנּוֹת תִּסְרְגוּ בְּמַעֲשֵׂי-פֶשְׁעֵינֶם, / וּתְלִיתֶם אֶת עֵינֵי נְעָרֵיכֶם הַנִּקְוֹרוֹת בֵּין פְּרֵי דְבִדְבָנֵם". זאת ועוד, שניאור אומר שגם אם ייטלו האוייבים את כל הלבבות הכבדים של בני העם היהודי, לעולם לא יוכלו להשוות אליו שום נטל, "וְכִף-הַמְּאֻזְנִים לֹא תֵרֵד וְתִקְדִיר אֶת בְּקָר-חֲרוֹתֶם."

מספר שירים עסקו בשאלה של הנקמה בפושעי המלחמה. יעקב פיכמן הביע בשירו "הם כה מרובים" את החשש מפני חוסר האפשרות לאתר את כל פושעי המלחמה, שהרי הם כה מרובים ולא ניתן לספור אותם, קל וחומר למצוא אותם, ואין פינת-הארץ שאינה נגועה. ¹⁷⁴ בשיר שכתב מספר חודשים לאחר מכן, "צלילים מיער העולם", כתב פיכמן שהמרצחים צריכים להיענש בעונשים הקשים ביותר: "אֵךְ אֵל יָשׁוּב אֶחָד מִן הַמְּרַצְחִים / לְרֵאוֹת בֵּיתוֹ, לְנִשְׁק בְּנִי / בְּפִי הַמְּגֹאֵל דָּם! / אֵל נָא יִחַרֵּשׁ אֲדַמַּת גִּנוֹ / בְּאֵדֶם יוֹם טְלוּלָה, / אֵל יִרְאֶה לְעַד שְׂדוֹת זֹרְחִים / וְאֵל תִּבְצוֹר אֲשָׁפוֹל עֵנָב / הֵיד אֲשֶׁר שִׁכְּלָה!" ¹⁷⁵

שיר מאת שרגא קולר, "הזמן לא יסלח בבאות...", ראה אור שלושה ימים לאחר תום המלחמה, והוא מציג תפיסה על-פיה הזמן לא ישכח ולא יביא לסליחה את זוועות ההשמדה, המיוצגות באמצעות מחנה טרבלינקה: ¹⁷⁶ "הַזְמָן לֹא יִסְלַח בְּבָאוֹת אֶת אֶפְרַי טְרַבְלִינְקָה לְעַד / עֲשָׂנֵם יִכְרַסֵּם וַיְזוּיעַ בְּלֵב הַגּוֹיִם הָאֶפֶל!". אל גרמניה מפנה המשורר את הדברים הבאים: "גְּרַמְנִיָּה קוֹרְסָה מְפֹשְׁעִים, אֵי גְמוּל לָךְ. צוֹדֵק וְאֵי נוֹקֵם?! / גַּם בְּנֶפֶל חוֹמוֹתֶיךָ בְּנִפְנֵץ וְזַעַק כְּמִים עוֹבְרֶךָ. — — // עַד כְּלוֹת! עַד יַגֵּר אוֹר-יוֹמֶךָ. וּבַחֲתֵל אֶת שְׁמֶךָ דְּמִדּוּמִים / עוֹד תַּחֲתֵי, אֲרוּרָה, בְּכַפְּיֶךָ הָאֵשׁ בַּה לְבַנְתָּ גְרַדְמִים — — —"

6.3.2. היחס כלפי השפה והתרבות הגרמנית

רבים מאנשי הרוח ומן הסופרים העברים בארץ-ישראל היו חניכי התרבות הגרמנית. אולם, כבר מתקופת עליית המפלגה הנאצית בגרמניה, מעשה התרגום מן השפה הגרמנית לעברית נתפס

¹⁷² שם: 21.

¹⁷³ ז. שניאור, תש"ג. "לסולחים", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 17.

¹⁷⁴ יעקב פיכמן, 26.5.1944. "הם כה מרבים...", הארץ: 5.

¹⁷⁵ יעקב פיכמן, תש"ה. "צלילים מיער העולם", תו שין הא, הוצאת דבר: 6; השיר חתום: "חשון, תש"ה".

¹⁷⁶ שרגא קולר, 11.5.1945. "הזמן לא יסלח בבאות...", הארץ: 5.

כמעשה אידיאולוגי של הכשרת התרבות הגרמנית. כבר בשנת 1941 התנהל ויכוח סוער סביב תרגום הספר 'שיחות עם היטלר' מאת הרמן ראושנינג מגרמנית לעברית.¹⁷⁷ במסגרת דיון זה עלו מספר טיעונים כנגד התרגום. יצחק לופבן, עורך 'הפועל הצעיר', שאל מה הטעם בתרגום הספר לעברית ובעשותו ספר עממי.¹⁷⁸ בין הטענות נשמע גם הטעון המוסרי שבתרגום דברי היטלר לשפת הקודש. ברוך קרופניק השיב לדברי לופבן ויצא כנגד הנהגת צנזורה מוסרית על ספרים באשר הם, מכיוון ש"אין אפיטרופוסות לספרים ולדעות".¹⁷⁹ הוא ציין את העובדה שהספר נפוץ בארץ בלועזית בעותקים רבים יותר מאשר בשפה העברית ועל כן לא נשמעה ביקורת. הוא ביקר את היחס של לשון קודש לעברית, שהרי על-פי הביקורת שהושמעה, "דוקא בעברית אסור". הוא שיבח את הוצאת "מוסד ביאליק" על מעשה התרגום של ספר אקטואלי שייצר דיון ציבורי וחתם את טיעונו במשפט: "אל תהא הספרות העברית המקורית והמתורגמת דוקא אתמולית ושלשומית ואל תפחד מפני החיים כמו שהם." עמנואל בן-גריון טען, שלא טוב עשו המו"לים בתרגום דברי היטלר ללשון הקודש מחמת "טומאת הנושא".¹⁸⁰ מבקר החתום אי"ב תקף את "מוסד ביאליק" על בחירתו להוציא ספר זה, שבעיניו הוא פסול להוצאה לאומית עברית.¹⁸¹ ועל אף הביקורת, ציבור הקוראים הארצישראלי קיבל את הספר בעניין רב. הספר ראה אור ב-5,000 עותקים, ולפי מסמך של הוצאת "מוסד ביאליק" מחודש פברואר 1941, המהדורה הראשונה של ארבעת הספרים הללו נמכרה כולה.¹⁸² זאת ועוד, סקר שהתפרסם בינואר 1941 הראה על-פי מספר ספריות, שהציבור הארצישראלי קורא בעברית יותר מבשאר השפות האחרות גם יחד. במקום השני ניצבת השפה הגרמנית. עם זאת, צוין שחלה ירידה ניכרת במספר הספרים הגרמניים שהושאלו ועלייה במספר הספרים האנגלים. לגבי ספרי הזמן, צוין כי הקהל דורש פובליציסטיקה ורפורטז'ה, ו"את השיא השיגו במובן זה שני ספרי ראושנינג בגרמנית".¹⁸³

אף בקרב הנהלת היישוב התנהל ויכוח אידיאולוגי באשר לשאלת השפה הגרמנית. לפי דינה פורת, ב-30 ביוני 1942 בישיבת הנהלת הסוכנות נדונה שאלת זכותם של יהודי גרמניה בארץ להוציא עיתון בגרמנית דווקא בתקופה כזאת.¹⁸⁴ ביוני 1944 הוכרז על פרס טשרניחובסקי לתרגומי מופת מטעם עיריית תל-אביב. הייתה זו השנה השנייה לחלוקת הפרס. בוועדת השופטים השתתפו באי כוח האוניברסיטה העברית, אגודת הסופרים וועד הלשון העברית.¹⁸⁵ כעבור זמן קצר, הוחלט לא לחלק את פרס התרגום ליצירה גרמנית מכיוון שהשופטים לא הצליחו להגיע לכלל הסכמה. בספטמבר 1944 נדונה סוגיית הפרס במסגרת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים. הדיון התקיים ביוזמת דב שטוק שהיה מבאי הכוח מטעם אגודת הסופרים בחבר השופטים של ועדת הפרס.

¹⁷⁷ אי"ב, 29.2.1940. "נקודות קטנות", דבר : 2 ; א. ליבנשטיין, 2.4.1940. "עולמו של כופר בעיקר", דבר : 2 ; א. ליבנשטיין, 3.4.1940. "עולמו של כופר בעיקר", דבר : 2 ; א. ליבנשטיין, 4.4.1940. "עולמו של כופר בעיקר", דבר : 2 ; ר' בנימין [בחתומת : ר' ב.], 18.6.1940. "פורד ישמיד את היטלר!", דבר : 2.

¹⁷⁸ לופבן, 22.1.1941. "על דבר ספר אחד", הפועל הצעיר : 2.

¹⁷⁹ ברוך קרופניק, 30.1.1941. "בנות קול", השעה : 2.

¹⁸⁰ עמנואל בן-גריון, 5.3.1941. "מלחמת מצוה", דבר : 2.

¹⁸¹ אי"ב, 5.3.1941. "מוסד ביאליק", דבר : 2.

¹⁸² מ. גרדון, מוסד ביאליק, 2.2.1941. מכתב אל חברי ההנהלה, אצ"מ : A107/892 ; לשם השוואה, הספרים הראשונים בספריית "רמון" – הככל האדם האנגלים? מאת וגסטף רניר, גזר דינו של פגניני מאת אנטולי וינוגרדוב ורחוב החתול הצד דגים מאת יולן פלדש – נדפסו ב-3,000 עותקים כל אחד במהדורתם הראשונה.

¹⁸³ ב. מ., 3.1.1941. "המלחמה והקורא העברי", הארץ : 5.

¹⁸⁴ דינה פורת, 1986. הנהגה במילכוד : הישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד : 56.

¹⁸⁵ 12.6.1944. "פרס טשרניחובסקי לתרגומי מופת", דבר : 1.

בישיבת השופטים עלתה השאלה העקרונית "אם אפשר לתת השנה את הפרס ליצירה גרמנית ולהכריז שהלאום העברי שמח על תרגומה."¹⁸⁶ אשר ברש ודב שטוק טענו נגד חלוקת הפרס, ולעומתם טען בעד הפרס פרופ' שובה, בא כוח האוניברסיטה העברית. אשר ברש הסביר את השיקולים שהביאוהו להתנגד: "לדעתי אין מעשה של נידוי, של חרם. זה ענין שבטאקט, של רגש. אין הלב נותן לעשות כך, בשעה שהאומה הגרמנית כולה בחרה לה לראש אדם שהכריז בראשיתו על השמדת העם היהודי." הדברים עוררו מחלוקת בקרב חברי הוועד. נתן גרינבלט הציע לקבוע שאין להביא בחשבון יצירה גרמנית בקשר למתן פרסים. פינחס לנדר היה בעד חלוקת הפרס ליצירה שתורגמה מגרמנית והביא כדוגמאות את הסופר היהודי פרנץ ורפל ותומאס מאן, זוכה פרס נובל. לגבי גיתה, אמר לנדר: "חושבני שלהוציא פסק-דין על גיתה, מכיון שכתב גרמנית, שאינו גרמני, אין זה הוגן. גיתה בעצמו אמר שאינו גרמני. סופרים עברים הושפעו מגיתה והוציאו לכבודו גליון מיוחד של 'מאזנים', ואז לא הזכירו שהוא שונא ישראל. הוא הופקע מן הגרמניות שלו ע"י כך שאין עם בעולם אשר לא תרגם והושפע מיצירות גיתה." הוא הציע לתת את הפרס מבלי לתת לכך פרסום. לבסוף, הוחלט ברוב דעות וכנגד דעת יחיד של לנדר, להסכים לדעתם של דב שטוק ואשר ברש, "כי אין שעה זו כשרה לדיון על יצירה לאומית גרמנית לשם מתן פרס."¹⁸⁷ בינואר 1945 הוכרז על הזוכים בפרס טשרניחובסקי. בסופו של דבר, י. ד. ברקוביץ זכה ב"פרס כבוד מיוחד" בסך 100 לירות כמתרגם יצירותיו של שלום עליכם לעברית. על מתן הפרס לתרגום מופת בספרות היפה נכתב, כי הוא נדחה בשנה "בגלל חילוקי דעות עקרוניים שנתגלעו בוועדת השופטים בנוגע לדיון על תרגומי ספרים שמחבריהם גרמניים."¹⁸⁸

¹⁸⁶ 5.9.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גנזים, 25.

¹⁸⁷ 5.9.1944. פרוטוקול ישיבת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, גנזים, 25.

¹⁸⁸ 30.1.1945. "פרס טשרניחובסקי", דבר, 1.

6.4. הלקח לדור: ¹⁸⁹ זיכרון השואה והנצחתה

תרבות הזיכרון ואבן השואה החלו כבר בעצם ימי השואה. בדיון על הנחלת זיכרון השואה עלו שני מרכיבים: **הזיכרון הפרטי והזיכרון הקולקטיבי**. הסופרים עסקו בצורך להנחיל את זיכרון השואה לדורי דורות בשני הרבדים הללו, וזאת הן ברמה הלאומית והן ברמה האוניברסלית. השירים בנושא זיכרון השואה נוגעים בנושא המעסיק את העולם היהודי למן ימי השואה ועד לימינו, והוא נושא מחויבותה של האומה היהודית ושל העולם כולו לזיכרון השואה ולשימור נוכחותה של השואה בשיח הציבורי.

טקסים של זיכרון והתייחדות עם אסונה של יהדות אירופה היו נחלתה של החברה היישובית כבר במהלך השואה. רחל חדאיו מציינת במחקרה על התפתחותו ודמותו של יום הזיכרון לשואה, שהכרזת צום, תקיעת שופר ותפילות מיוחדות הן תגובות נהוגות לאסונות גדולים בתולדות העם היהודי. היא מצביעה על היסודות לקיומו של יום מיוחד לזכר השואה כבר בתקופת השואה. ימי האבל הוכרזו בעקבות הגעת ידיעות על גורל יהדות אירופה, והחל באמצע 1942 עמדו ימי האבל בסימן "הפתרון הסופי". הרבנות הראשית הארצישראלית הכריזה, יחד עם אגודת הרבנים בארצות-הברית ובקנדה, על תענית ציבור עולמית ביום 12 באוגוסט 1942, ערב ראש חודש אלול תש"ב, בהשתתפות יהודים מ-13 מדינות חופשיות.¹⁹⁰ מייד לאחר הודעת הסוכנות היהודית, החליטה הנהלת הוועד הלאומי על קיום "שלושת ימי תגובה: ימי אזעקה, מחאה וקריאה".¹⁹¹ בשלושת הימים הללו התקיימו מפגני מחאה, עצרות עם ותהלוכות לצד התארגנויות ספונטניות של יחידים. כעבור שבועיים בלבד, הכריז הוועד הלאומי על שלושים ימי אבל. ימים אלה התאפיינו בהימנעות משמחות פומביות והוקדשו להתייחדות עם זכר הקורבנות וכן להוראת הנושא במסגרת בתי-הספר. מאז ועד מאי 1945 התקיימו שני ימי תענית ציבוריים ויום זיכרון תנועתי-מפלגתי בעקבות הידיעות שהגיעו מגיטו וארשה.¹⁹² לצד זאת, נושא ההנצחה נדון במוסדות היישוב כבר בימות השואה.¹⁹³

שירו של אברהם שלונסקי "נדר" ראה אור באפריל 1943 והיה לאחד משירי השואה המוכרים והנקראים ביותר בימי הזיכרון לשואה ולגבורה.¹⁹⁴ השיר בנוי משני בתים בני שש שורות כל אחד. הדובר בשיר הוא דובר בגוף ראשון, שתפקידו הוא בבחינת נציג או דובר של עם. כביכול, ההצהרה היא שבועה אישית של הדובר, שלא ישכח את הזוועות ואת השכול שעניו רואות, אולם לא ניתן לנתק את ההצהרה הזו מהרובד הלאומי. המסר המרכזי העולה מן השיר הוא השמירה על זיכרון השואה: "נְדַרְתִּי הַנְּדָר לְזָכוֹר אֶת הַפֶּלַל / לְזָכוֹר – וְדָבָר לֹא לְשָׁכֹחַ".

¹⁸⁹ "הלקח לדור" הוא ציטוט של שם שירו של נתן אלתרמן, 12.8.1955. "ולענין הלקח לדור", **דבר**: 2.

¹⁹⁰ רחל חדאיו, 1995. **קיום להתפתחותו ולדמותו של יום הזיכרון לשואה 1942–1961**, חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך למדעי הרוח", בהדרכת דינה פורת, אוניברסיטת תל-אביב: 11–13.

¹⁹¹ שם: 15.

¹⁹² שם: 22.

¹⁹³ ראו על כך בהרחבה: מולי ברוג, תשס"ב. "זכר חלום לברכה: מרדכי שנהבי ורעיונות ההנצחה הראשונים של השואה בארץ-ישראל, 1942–1945", **יד ושם: קובץ מחקרים**, ל': 241–270; וכן: רוני שטאובר, 2000. **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, יד יצחק בן-צבי והמרכז למורשת בן-גוריון.

¹⁹⁴ א. שלונסקי, 1943.30.4. "נדר", **הארץ**: 2.

שתי המלים הפותחות את השיר – "על דעת" – הן המלים הפותחות את התפילה בליל יום הכיפורים, שנאמרת לפני "כל נדרי". החזרה על הביטוי "על דעת" פעמיים – בפתח השורה הראשונה והשלישית – מאזכרות ממש את מבנה הנוסחה הנאמרת לפני "כל נדרי": "על דעת המקום ועל דעת הקהל אנו מתירים להתפלל עם העבריינים". שלונסקי עושה בקונוטציה התרבותית הזו שימוש המהפך את משמעותה המקורית של אמירת "כל נדרי", שהרי במקום התרת נדרים ומחילה על חטאים, האמירה הנובעת מהשיר היא זיכרון העוול שנעשה לעם היהודי לדורי דורות: "על דעת רחמי שהורוני למחול" – "נדרתי הנדר לזכור את הפל. / לזכור – ונדבר לא לשפוח".¹⁹⁵ הביטוי "עד דור עשירי" הוא אלוזיה מקראית,¹⁹⁶ כשלמעשה כוונת הביטוי "דור עשירי" היא לנצח, עד עולם. האלוזיה, אם כן, מחזקת את נצחיות השבועה. אין זה מקרה, שאיברי הגוף שאינם מרפים מן הדובר, ואינם נותנים לו מנוח, הם העיניים והלב ("על דעת עיני שראו את השכול / וצמסו זעקות על לבי השחות"). אלה הם האיברים הקולטים את המתרחש – העיניים הן הקולטות את המציאות החושית-האמפירית, בעוד שהלב מייצג את ההפנמה, את תרגומה של המציאות למשמעויות רגשיות.

נושאי הזיכרון והשכחה העסיקו את שלונסקי בהגותו. ספרו של שלונסקי, 'לא תרצח' (1933), ראה אור בין שתי מלחמות-העולם ועל רקע עליית כוחן של המפלגות הפאשיסטיות והנאציות באירופה. כבר בשלב מוקדם זה, בטרם מלחמה ושואה, שלונסקי שטח את תפיסתו באשר למנגנוני הזיכרון והשכחה, שהם בעיניו חלק מהטבע הבסיסי של האדם באשר הוא: "כי האדם אינו לומד כלום מלקחי העבר! רק מן ההווה הוא לומד, וזכרונו כזכרון ילד: נחבל – בוכה – ושב ואץ בבת-ראש אל הסכנה".¹⁹⁷ בשיר עצמו ניכרת ביקורת נוקבת מסוג זה, של הדובר כלפי עצמו, או למעשה – כלפי הציבור אותו הוא מייצג – כאשר הוא אומר: "קונים אם לפקר אֶחָזֹר לְסוּרֵי / וּמָאוּם לֹא אֶלְמַד גַּם הֵפֶעַם".¹⁹⁸ כחודשיים לפני פרסום השיר כתב שלונסקי בטור במסגרת מדורו הקבוע "דגש קל":

"האמנם כל אדם ראוי לסליחה עוורת, כל מעשה זכאי לכפרה ויהי מה, – ואין הבדל, לא שום הבדל או גבול? ימים רבים האמין המשורר, כי יוכל לפרוע את השטר והתעקש להשיב: הן! הן מפורש, טוטאלי, בלא נדנוד ספק, בלא שיעורין ותנאי. [...] הה, מה רבים קמו אז לזעוק את זעקת השנאה וצווי הנקם. בפה מלא, בלבב שלם, בלא שום ריתוי כלל. ושנאת לאויבך, ושנאת אותו עד חרמה, עד דור עשירי, עד סוף כל הדורות, – תמחה את זכר עמלק וכו'..."¹⁹⁹

הטור "על שירו של החתום לעיל" שפרסם שלונסקי בצמוד לשיר "נדר" בטור "דגש קל" מיום 30 באפריל 1943 מסביר את הנסיבות שבמסגרתן חובר השיר, ומשמש עדות באשר לדחף שחש

¹⁹⁵ נוסף על כך, הפתיחה "קונם אם" היא לשון של שבועה המוכרת מן המשנה ומן התלמוד. עניין זה מחזק את הטון ההצהרתי של השיר, וכן את השבועה של הדובר לזכור ולא לשכוח.

¹⁹⁶ "לא יבוא ממזר בקהל ה' גם דור עשירי לא יבוא לו בקהל ה'". לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה' גם דור עשירי לא יבוא להם בקהל ה' עד-עולם"; דברים כג 3–4.

¹⁹⁷ א. שלונסקי (עורך), תרצ"ב [1933]. **לא תרצח: ילקוט קטן של שירים נגד המלחמה**, הוצאת יחדו: 5.

¹⁹⁸ א. שלונסקי, 1943. "נדר", **הארץ**: 2.

¹⁹⁹ א. שלונסקי [בחינת: אשל], 1943. "בחינת השה ויללת הזאב" ("דגש קל"), **הארץ**: 2.

המשורר להגיב על הידיעות אודות השמדת היהודים באירופה. חיבור הסבר של המשורר לשירו איננו דבר שבשגרה, ושלונסקי פתח את הטור במעין אפולוגטיקה על המעשה: "...כן, העניין נראה משונה במקצת: אדם כותב פירושים לעצמו. לא, לא פירושים, – רק מעט ביוגרפיה."²⁰⁰ הטור נועד לשרת צורך פנימי שהתעורר אצלו עם פרסום השיר. ייתכן, שהעניין נובע מהצורך שלו לכוון את הקורא ואולי לשמש מעין "פורקן-מה", בלשונו של שלונסקי. הוא סיפר, כי השיר נכתב תוך כדי שיבת קבוצת סופרים בקיבוץ, "שם ישבנו גם שוחחנו", כתב שלונסקי.²⁰¹ חשוב היה לו לציין מפורשות את נושא השיחה שהוביל לכתיבת השיר "נדר": "וראש הנושאים: בדידותה של אומה... בדידות כזאת עוד לא ברא השטן; עוד לא בדה מלבו שום סופר-בלהות; עוד לא ידעה אפילו כנסת ישראל המלומדת בבדידות. זו השתיקה בעולם – הקרה המתנכרת. וזו ההתעוררות למעשים – האיזמה והמתנכרת ממנה שבעתיים."²⁰² במשך השיחה התגלע ויכוח, במהלכו ביקשו ממנו המשתתפים בשיחה לחוות את דעתו, ואז ענה: "אמרתי: 'טוב, חברים, אצא ואביא תשובה'. הדברים נראו תמוהים ומוזרים. אך באמת היו פשוטים מאוד. זה לי ימים רבים הומה בי מחזור שירים, שאני 'מבשילם' בלב ונמנע מ'לבצרם' בכתב. [...] פרשתי לחדר אחר והעליתי פרק אחד מן המחזור השייך לענין, וחזרתי למסיבת הרעים וקראתי."²⁰³ עדות זו משתדלת לעשות הפשטה של תהליך הכתיבה. ייתכן, שהיא מנסה לכסות על תהליכים פנימיים מורכבים המתלווים לכתיבה.

שירו של שלונסקי, "מול יום האכזבות", פותח את מדור הספרות ב'לוח הארץ' לשנת תש"ה שיצא לאור באוקטובר 1944. השיר דן ביום שבו תסתיים המלחמה: "עוד כְּכִי אֶחְרוֹן יִגּוֹעַ מִפְּהָ לְאֵזֶן, / וְעַל תְּבוּסוֹת-דְּשָׁאִים מְשַׁחַק הַטֵּל יִדְעֶךָ, –"²⁰⁴ יום זה יבוא בפתאומיות, "כחתף", ושלונסקי חושש, שמייד עם סיום המלחמה, ישובו העניינים לקדמותם, כבטרם השואה: "וּכְקֶדֶם יַעֲלוּזוּ / כָּל נַחְלֵי-גוֹיִים בְּלִהְגֵם הַלַּח. // קֶדֶם. / כְּאִי אֶזְ? / כְּבִטְרָם סְדוּם נְרַצָּח. / כְּלֹא הָיָה דְבָר (וְלֹאִי וְאֶתְבְּרָה!) –". שלונסקי מביע את חששו מפני השכחה באמצעות המלים "ולואי ואתבדה" המוצבים בתוך סוגריים המחזקים את תחושת הספק בהתממשות תקוותו. בסוף השיר, חוזר שלונסקי ומביע את עמדתו בנוגע למנגנון הזיכרון והשכחה, כפי שהובע בשיר "נדר" ובמבוא שכתב לאנתולוגיה 'לא תרצח': "הֵן גַּם הַלֵּב יִשְׁפַח, בֵּין-לִילָה וְלַנְּצִחַ, / כְּמוֹ שְׂיִשְׁפַח הָעֵץ שְׂבִיטָהּ." ישראל זמורה ערך עיון יסודי בשיר במסגרת ביקורת על 'לוח הארץ' לשנת תש"ה, בה כתב:

"המשורר עצמו כאילו שכור-פחדים, אבל אותנו רוצה הוא ל פ כ ח, שנחוש ונמשש את האכזבות הצפויות לנו; א. שלונסקי עצמו כאילו עוצם עיניו מראות אפילו זיק של נחמה, ואלו אותנו הוא מכשף ממש ל פ ק ו ח עינינו – לראות אימות שתצמחנה מ'מרזח הנצחון'; מלומד זוועות הוא המשורר, – וכמה מפליא הוא להמחישן בשיריו! אין הוא מאמין עוד,

²⁰⁰ א. שלונסקי [בחתימת: אשל], 30.4.1943. "על שירו של החתום לעיל" ("דגש קלי"), הארץ: 2.

²⁰¹ על משקל "על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזוכרנו את ציון", תהלים קלז: 1.

²⁰² שם; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

²⁰³ שם.

²⁰⁴ א. שלונסקי, 1944. "מול יום האכזבות", לוח הארץ לשנת תש"ה 1944/1945, הוצאת חיים: 125; חזר ונדפס: 14.3.1945. משמר: 1.

כנראה, בחזרה למוטב [...] כקינה אחת, שלימה ומסוגרת מכל עבריה, הוא שירו של א. שלונסקי, ואין ספק בדבר, כי אינו רואה נחמה".²⁰⁵

אנדה פינקרפלד כתבה את השיר "הַכָּאזִי?" ביער גניגר שבמזרע באלול תש"ג. המשוררת פנתה לאלהים, שכביכול מתגלה אליה בביקוריה ביער: "כִּי מְצֹאֲתִיךָ, אֱלֹהִי, בְּיַעַר זֶה, / מְגִיחַ שׁוֹכֵב מִבֵּין הָעֵלִים, / גּוֹלֵשׁ מְאַרְבּוֹת הַתְּכֵלֶת, / מִתְפַּלֵּשׁ בְּכַתְמֵי שְׂמֵשֶׁךְ לְרִגְלֵי הָעֵצִים."²⁰⁶ המשוררת התריסה בפני אלהים, כיצד ייתכן שלא התחולל משבר בקרבו: "הָאֲמָנָם לֹא הִשְׁפַּרְתָּ בְּשִׁבְרוֹן עוֹלָמְךָ?", "וּכְאֹז פֶּן עֲתָה תִּשְׁפַּע חֵן וְאִשֶּׁר?". המשוררת הביעה עמדה המתנגדת לאפשרות להמשיך את חייה במסלולם. היא הצהירה על מחויבותה לשמר את הזיכרון בלבה: "דַּע, / אֲנִי לֹא אֶשְׁתַּוְּבָב, כְּאֹז, עֲמֻדָךְ, / פִּי לֵב לִי, / לֵב-לֹא-סֵלַח, לֵב-לֹא-שָׁפַח".

דוד שמעונוביץ הביע את תפיסתו בדבר זיכרון השואה בשיר "ואם יארע הפלא..." תפיסה זו היא של תקומה והמשכיות לצד זיכרון תמידי של השואה. המשורר מבטא את התקווה שיזכה לראות עולם חדש שיקום לאחר המלחמה, עולם שבו ישכנו אהבה, צדק ושלוש. גם כאשר יברך על הדור החדש, פצעו ימשיך לשתות דם לנצח, כשם שדמם של אחיו שנת עד שלבם נדם. כאשר יראה את עמו פורח וחופשי על אדמתו הנגאלת, הרי שישמש כ"אֶסְקֶפָה / לְדוֹר הַפְּדוּת, אָף גַּם מְשִׁיר הַדְּרוֹר / תְּבַקֵּעַ אֲנִי הַתְּנוּקָה".²⁰⁷ המשורר מרחיק לכת ואומר, שאף אם יתרחש נס תחיית המתים וכל האחים והאחיות המעונים שנספו יקומו לתחייה, גם אז "אֵת לְבִי, כֵּל עוֹד יְדַפֵּק לְבִי, / הָאֶפֶל יִלְוֶה, אוֹתוֹ הָאֶפֶל / אֲשֶׁר אָפַף אֲחִי עַל גְּרִדוֹמָם..." זאת ועוד, גם אם אלוהים עצמו יגיש לו את "פּוֹס-הַשְּׂכָחָה", לא ייגע בה ויבקש מאלוהים סליחה ויסביר לו, שאם יטעם מכוס-השכחה "אֲנִי אֶהְיֶה לֹא אֲנִי! / וְכֵן עוֹד בִּי יְדַפֵּק לְבִי, / וְכֵן עוֹד לֹא אֲדַע עַל מֶה וְלָמָּה / עוֹלָלְתָּ כֵּל אֲשֶׁר עוֹלָלְתָּ – / לְשֹׁפֵחַ לֹא אוֹכֵל, לְשֹׁפֵחַ לֹא אֲרַצָּה!..." השיר נותן ביטוי למשא הזיכרון שנושאים בני הדורות שחיו בתקופת השואה, כעדים לימים האפלים: אסור שמשוהו ימחה את זיכרון השואה מלבם כל ימי חייהם, כל עוד לבם ממשיך לפעום.

השיר "היום" מאת אפרים תלמי נכתב במלאות חמש שנים לפרוץ מלחמת-העולם השנייה, והוא חתום: "י"ז באלול תרצ"ט-י"ז באלול תש"ד [5.9.1944–1.9.1939]. השיר עוסק בחובה לזכור את הנרצחים, וכתובת השיר לרגל יום פרוץ המלחמה נובעת מתפיסה של הצורך להזכיר את המתים ביום השנה להירצחם: "היום / נִזְכָּר כֵּל אֶח / נְטִיבָה, נְרַצָּח. / וְכֵן אֶחֻז / עֲנִתָה עַד מוֹת — / נִזְכָּר כֵּל לֵב / פִּקַּע מְכָאב, / כֵּל רֹאשׁ יָקִיר / נִפְץ לְקִיר, / כֵּל נֶטְף דָּם / נִשְׁפָּף חָנָם... / נִזְכָּר, נָדָם. / בְּלֵב נְחֹתָם / הָדָם / עֲדֵי עוֹלָם —".²⁰⁸

ש. בס כתב בשיר "נזכר" (מהמחזור "בסוד האימים") על החשש שסיפורי גבורה מימי המלחמה יוטמעו בזיכרון הדור הבא על-פני זיכרון השואה: "וְשׁוֹב אוֹלֵי יְרִיחַ כְּפִיו זֶה דוֹר פּוֹשֵׁעַ / וְאֵל כִּרְת-מִתָּר יִסַּב לְלֹא הַסּוֹס; / וּבְשִׁיר גְּבוּרָה הָאֵב אֶת בְּנוֹ יִשְׁעֵשֶׁע, / אָף מֵאוֹם לֹא יִסְפֵּר עַל יְהוּדֵי

²⁰⁵ זמורה, 1.10.1944. "על לוח 'הארץ' לשנת תש"ה", הארץ: 3.

²⁰⁶ אנדה פינקרפלד, 8.10.1943. "הכאזי?", דבר: 3.

²⁰⁷ ד. שמעונוביץ, אייר-סיון תש"ד. "ואם יארע הפלא", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ב' (ק')-ג' (ק"א): 160.

²⁰⁸ אפרים תלמי, 17.9.1944. "היום", דבר: 2.

רמוס." הוא מסיים את השיר בשתי השורות התובעות שכל דור ודור יזכור את השואה ולעולם לא יסלח לפושעים: "אָרוֹר יְהִי הַנֵּיִן אֲשֶׁר יֵאָבֵה הַשְּׁפָת, / אֲשֶׁר יִסְלַח לְדוֹר הַדְּמָע וְהָדָם!"²⁰⁹

השיר "צלילים מיער העולם" מאת יעקב פיכמן נותן ביטוי לתפקידם של כל אלה ששרדו את השואה – להנחיל את מורשת זכר השואה. הם אלה שיכולים לשאת עדות על מה שהתרחש: "אֲנַחְנוּ שְׁנוּלְדָנוּ לְאֵהוֹב, / וְכִי־יֵצֵעִים עָכָר / תִּעֲבָנוּ כָּל אֵיבָה [...] אֲנַחְתְּ הַעֲדוֹת נִכְאָב / לְדוֹר אֲחֵרוֹן: זְכוֹר! זְכוֹר!". השיר מציג את הקונפליקט הפנימי שבין טבע האדם שהוא – לדידו של פיכמן – לאהוב, ובין הצו הנובע מן השואה – לשנוא את המרצחים. הוא כתב, כי אצבעותיו רעדו וקדחו, "עַת רֵאשׁוּנָה חָרְתוּ / צוּ זֶה זֹעֵם: לְשָׁנָא! / מֵה בְּעָרוּ שְׁפָתֵי / אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ קָב / בְּקִלְלֵי אוֹתָם!"²¹⁰

שירו של י. רבינוב, "הדורות הבאים ישכחו", מביע אף הוא את החשש שעם הזמן תישכח השואה, אך הוא מעיד לגבי עצמו כי לעולם לא ישכח ולא יסלח. הדגש כאן הוא על הזיכרון הפרטי: "הַדּוֹרוֹת הַבָּאִים יִשְׁכְּחוּ, יִסְלְחוּ, / וְקִסוּמִים לְשִׁירָם וּמְחוּלָם - - / אֲנִכִי לֹא אֶשְׁכַּח, אֲנִכִי לֹא אֶסְלַח, / אֲחַכָּה עַד עוֹלָם, עַד עוֹלָם!"²¹¹

לעומת שירים אלה, כתב שלמה טנאי²¹² בשיר "בני העולם המט" על תחושתם של הצעירים שלא ניתן לשקוע באבל. תפיסתו היא שהעולם מתנהל במחזוריות, ועולם חדש יקום מתוך החרבות:²¹³ "אֶף אָנוּ הַנְּעוּרִים, בְּנֵי הָעוֹלָם הַמֵּט, / אֵינָנוּ יְכוּלִים לְשַׁכַּח בֵּית הָאָבֶל. / עוֹלָם גָּדוֹל קָרַס וּבִיסוּרִים אָבֵד - / עוֹלָם אַחֵר יָקוּם מִתּוֹךְ עֲפָרוֹת הַסָּבֶל.", "כִּי גַם בְּלֹא יַד אוֹיֵב, כִּי גַם בְּלֹא שׂוֹד וְרִצְחָ / עוֹבֵר הַזְּמַן וּמְסַדֵּק אֶת הַקִּירוֹת, / קוֹמֵט אֶת הַפְּנִים, מְשַׁחֵת פְּרֵי טָהָר וּפְרֵי בְּצֵעַ / מְמִית וּמְחַיֶּה אֶת הַדּוֹרוֹת."

שאלת הנצחת השואה עלתה בעיקר לאחר מרד גיטו וארשה. יהודה קרני שלל את האפשרות להנציח את נופלי מרד הגיטאות באמצעות הספרות. הוא שאל, איך יכול היישוב לבטא את השתתפותו במאבק זה: "לחבר להם המנונים ולשיר לכבודם שירי תודה ומזמורי תהילה? אין אנו רשאים לעשות גם זאת. מפני שעלה בגורלנו המר להיות צופים ושומעים ממרחקי אלפי מילין את פרשת גבורתם מבילתי יכולת ליתן להם גם מדמנו".²¹⁴

יחחק למדן כתב על האופן בו לדעתו על היישוב לזכור את המרד: "נרכין דומם ראשו בפני שגבה הקודר והדומע, נשוך דומם שפתינו ונקשיב לקול-הדמים המצוה העולה משם, נקשיב עד נבינהו לכל עומק משמעותו – להיותו לנו צו מחייב." למדן הציע לשמר את זכר המרד בחוג המשפחה, בנוסח "והגדת לבנך": "איש איש בפינתו, בביתו, במשפחתו, ידליק נא את נרו באש שלהבת זו שהשתלה לרגע במחשכי גלות פולין כברק מאיר מרחקים. ישיחו אבות ואמהות

²⁰⁹ ש. בס, תשרי-חשוון תשי"ה. "בסוד האימים", גליונות, כרך י"ז, חוברת א' (צ"ז): 8.

²¹⁰ יעקב פיכמן, תשי"ה. "צלילים מיער העולם", תו שין הא, הוצאת דבר: 5-8 (6); השיר חתום: "חשוון, תשי"ה"; ההדגשות שלי – ר.ו.ס.

²¹¹ י. רבינוב, תשי"ה. "הדורות הבאים ישכחו", בתוך: ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה), פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 15.

²¹² שלמה טנאי (1919-2000): משורר ועורך. יליד ביליץ בפולין. עלה לארץ-ישראל ב-1929. בראשית שנות הארבעים יזם וערך יחד עם משה שמיר את כתב-העת ילקוט הרעים. משנת 1944 היה חבר מערכת הארץ.

²¹³ שלמה טנאי, 13.10.1944. "בני העולם המט", הארץ: 3.

²¹⁴ יהודה קרני [בחתומת: י. ק.], 6.6.1943. "עם כל ידיעה" ("עניינים"), הארץ: 2.

לילדיהם, חבר לחברו, מורה לתלמידו, ישיחו ויספרו חרש ויצקו בלבות השומעים את טעם מלחמתם ומותם של גבורי ורשה".²¹⁵ בדרך זו יידעו הכול כי הלוחמים בגיטו וארשה לחמו למענם. למדן התייחס בהרחבה לנושא זיכרון השואה וכבר בקיץ 1943 דן בכך במאמר "חשבוננו אנו" בו טען כי השכחה והסליחה הן "חתייה תחת המאמץ ההיסטורי העליון שלנו: הציונות".²¹⁶ הוא היטיב לנסח במאמרו "תגובה ונקם" שראה אור בקיץ 1944 את הסוגיות השונות של הזיכרון, השכחה והסליחה. הוא ציין כמודל להתנהגות הרצויה את החרם שהטילו היהודים על ספרד לאחר הגירוש. לטענתו, היהודים צריכים להחרים את גרמניה ולהימנע מלהיכנס לשטחה במשך מאה שנה לפחות, עד אשר התקומה הציונית תושלם והעם היהודי ישכון לבטח בארצו. לפי למדן, תגובה כזו תמחיש לעמים כי לאחר השואה אין העם עובר לסדר היום הרגיל וכי בני העם "זוכרים ומזכירים, זוכרים ונוטרים ולא סולחים. זוכרים ומסיקים למעשה את כל המסקנות מזכירה זו, כדי שגם העמים שוב לא יוכלו לחזור לסדר-התמול שלהם כלפינו".²¹⁷

לקראת סיום מלחמת-העולם השנייה, כתב יהודה קרני מאמר בו ביקש לשרטט קווים ראשוניים באשר לאופי הנצחת הנספים בשואה.²¹⁸ האבל ביישוב היהודי במהלך השואה התאפיין לדעתו כך: "היינו מתאבלים ועורכים מספרים מרים על כל ל היהודים והקהילות של הערים והעיירות ולא על הפרט." יוצאי הדופן היו מקרים בהם הגיעו ידיעות קונקרטיות על מותם של אנשי-שם, "גדולים בתורה, אנשי מדע, סופרים ועסקני ציבור, שהועלו לגרדום, אבל שמותיהם של מיליוני סתם-יהודים שנטבחו או נשרפו או נקברו חיים לא ידענו." ואולם, לקראת סיום המלחמה החלה להתרחש תופעה שנבעה משחרור הארצות הכבושות: הגעת ידיעות על-ידי ניצולים אל קרובי משפחתם בארץ-ישראל. תוכן המכתבים הללו, לפי קרני, הינו "הרס וחורבן ואבדן כל מחמד נפש." תופעה זו הובילה באופן טבעי לשינוי באופי האבל: מאבל קולקטיבי לאבל פרטי: "אם עד עכשיו בכינו על כלל ישראל הרי מעכשיו מתחיל הבכי על כל בית ומשפחה בתוך כל בית ומשפחה בישראל. א י ז ה יהודי מתושבי ארץ ישראל לא היו לו קרובים ומחמדי נפש בכל אותן הארצות שנכבשו בשעתן לפני הנאצי?" זאת ועוד, קרני ציין כי באותם ימים התנהל דיון ראשוני בעניין הנצחת כל אדם ואדם שנשפה.²¹⁹

לקראת סוף המלחמה, הקונגרס הציוני העולמי החל לנסח תוכנית משלו להנצחת השואה. במקביל, גם האוניברסיטה העברית החלה לגבש תוכנית להקמת מוסד להנצחה על הר הצופים, והקווים לתוכנית זו פורסמו בידיעה בעיתון 'הארץ'. בפברואר 1945 ניתנה סקירה ראשונה על המפעל שנקרא "יד ליהדות אירופה" לנציגי העיתונות בתל-אביב על-ידי גזבר האוניברסיטה, מ. שניאורסון. התוכנית כללה: מוזיאון לתרבות יהודית, ארכיון, בית אוסף לדברי זיכרון ועוד.

²¹⁵ יצחק למדן [בכתימת: ח. שואל], אייר-סיון תשי"ג. "לאור האש של גיטו ורשה", גלינות, כרך ט"ו, חוברת א' (פ"ה): 1-3.

²¹⁶ יצחק למדן [בכתימת: ח. שואל], אב-אלול תשי"ג. "חשבוננו אנו" ("ראשי פרקים"), גלינות, כרך ט"ו, חוברת ג' (פ"ז): 115.

²¹⁷ יצחק למדן [בכתימת: ח. שואל], אלול תשי"ד. "על נקם ותגובה" ("ראשי פרקים"), גלינות, כרך ט"ז, חוברת י"ב (צ"ו): 247.

²¹⁸ נושא ההנצחה נדון כבר בימות השואה בעקבות הצעותיו החוזרות ונשנות של מרדכי שנהבי. ראו על כך בהרחבה: מולי ברוג, תשס"ב. "זכר חלום לברכה: מרדכי שנהבי ורעיונות ההנצחה הראשונים של השואה בארץ-ישראל, 1942-1945", יד ושם: קובץ מחקרים, ל': 241-270; וכן: רוני שטאובר, 2000. הלך לדור: שואה וגבורה במחשבה הציונית בארץ בשנות החמישים, יד יצחק בן-צבי והמרכז למורשת בן-גוריון.

²¹⁹ יהודה קרני [בכתימת: י. ק.], 3.12.1944. "קרנן הפרט" ("עניינים"), הארץ: 2.

הוקם ועד לעניין מפעל זה, ואליו צורפו פרופסורים מהאוניברסיטה. לאחר הסקירה, נאמו באירוע מספר אישים, ביניהם מרטין בובר.²²⁰ אברהם לוינסון, שהיה באותן שנים מנהל מחלקת הארגון והפרסום של האוניברסיטה, פרסם כעבור כחודש מאמר תחת הכותרת "לזכר הגולה" ובו התווה קווים להנצחת שואת הגולה במבנה שיוקם על הר הצופים ביוזמת האוניברסיטה העברית. מבנה זה יהיה "הפנתיאון של רוח-ישראל, כמצבת-עד לגולה וכמזכרת-נצח לנו ולדורות הבאים."²²¹ הוא תיאר את תחושת השליחות המפעמת במפעל זה: "מפי שר-האומה צווינו להנציה לפחות את זכר תרבותה, לצוות לדור אחרון את מורשת היצירה, האמונה והגבורה של הגולה העקורה והשסופה, שתשמש מצבת עד ליסורי עם-קדושים ועדות-נצח לחרפת הגויים." הנספים יונצחו ב"היכל הגולה" שבו יבער נר-תמיד והוא יכיל אולמות שונים. אחד מהם הוא "היכל הקהילות", שבו ירוכזו ארכיוני הגולה, פנקסי הקהילות, כתבי-יד, מכתבים, ספרות, עיתונות ועוד. פנקסי הקהילות יצטרפו לפנקסי ארצות, ויחד – לפנקס-הגולה. אולם נוסף הוא "היכל הטלאי הצהוב" שמטרתו ל"קעקע אות-קין נצחי על מצחה של האומה הגרמנית, שתהיה לחרפה ולדראון לדורות הבאים". אולמות נוספים הם "היכל מורדי הגיטו", "היכל הקדושים" שינציח את אנשי המדע, הסופרים והאמנים שנספו. אולם מיוחד נוסף הוא "היכל הילד" שירכז את מפעל החינוך היהודי בגולה. האחריות הלאומית על המפעל תוטל על האוניברסיטה העברית שתפעל לצד הסוכנות היהודית להשגת החומרים מן הגולה. כמו כן, המפעל יקיים מרכז מחקרי, "היכל לחקר הגולה", שבו יעבדו את החומר ההיסטורי ויבצעו מחקר אודות הקהילות השונות.

²²⁰ 12.2.1945. "ייד לגולה" – על הר הצופים, הארץ : 2.

²²¹ אברהם לוינסון, 9.3.1945. "לזכר הגולה", דבר : 3.

6.5. סיכום

הדיון בנושא התקומה נמשך לאורך המלחמה כולה, ומאפיין בעיקר את השנים 1943–1945, לאחר שחל המפנה המשמעותי בחזיתות המלחמה, וניתן היה לדון בעולם שייכון שלאחר המלחמה. דיון זה כלל מספר מרכיבים. הראשון במעלה היה המהותי ביותר לעתידו של העם היהודי, והוא הצורך להקים בית לאומי עבור העם היהודי, שבו יוכל העם לשבת לבטח ובו יוכלו גם להשתקם ניצולי השואה. הקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל ושאלת היחס כלפי הניצולים וקליטתם בחברה היישובית תבעו מהיישוב הכנה מוקדמת והובילו לכתובה ענפה בנושא גם מצד הסופרים. מן השירים עולה יחס של חמלה מעורב בתקווה כלפי הניצולים. מספר שירים מציגים את הניצולים כענף שנשתמר מעץ עתיק, ויש לשתלו באדמת הארץ וממנו יצמח עץ חדש שיניב פירות. יום סיומה של מלחמת-העולם השנייה באירופה ב-8 במאי 1945 היה קו גבול לימינלי בכל היבטי החיים של היישוב היהודי בארץ-ישראל והצריך שינוי תפיסה מהיר של התגייסות להשגת היעד הציוני. את קו התפר שבין שואה לתקומה היטיב לבטא נתן אלתרמן בשיר שהתפרסם שלושה ימים לאחר תום המלחמה "ואם יהיה צורך – לבדנו" (11.5.1945).

גם באופן ציבורי, כינוסי אגודת הסופרים בשנתיים האחרונות למלחמה שבו וקראו להתגייסות של העם היהודי בארץ-ישראל ובתפוצות – בעיקר באמצעות תרומות – למפעל גאולת הקרקע שהוא היסוד להמשך המפעל הציוני. מלבד הקדשת דיונים לנושא התקומה בכינוסים שונים, היא פעלה יחד עם הקרן הקיימת לישראל לטובת ארגונו של כינוס מיוחד תחת הכותרת "קול האדמה" שנערך באוקטובר 1943. הסופרים השתדלו לברר מה ביכולתם, בתור אנשי רוח, לעשות כדי לממש את שתי המטרות: קידום הקמתו של בית לאומי וקליטת הניצולים.

הנקם היה מוטיב מרכזי ביותר הן בשירתם של הסופרים העברים שישבו בארץ-ישראל בזמן המלחמה והן בשירתם של "הסופרים במדים" ששירתו בצבא הבריטי. ההבדל ביניהם הוא בדמותו של נוטל הנקם: לרוב, שיריהם של היושבים בארץ ביקשו מן האל שינקום את נקמת העם, בעוד שבשירת החיילים, ובעיקר בשירי הלכת שלהם, הגיבורים הם החיילים עצמם. עניין זה מעיד על המעמד שהיה לנקם כמניע למוטיבציה של החיילים העברים בלחימתם. שירי הנקם נותנים ביטוי למגוון נרחב של אופני נקמה: נקם בכוח הנשק; או נקם מטאפיזי שיחול על העם הגרמני לדיראון עולם וישיב לו בחיי היומיום על העוולות שעשה, למשל: שיריהם של יעקב פיכמן, יצחק למדן ואנדה פינקרפלד. נושא זה של נקם היה מלווה בעיסוק בשורה של שאלות פילוסופיות-מוסריות, כגון: מיהו הנוקם? מיהו מושא הנקם? האם האחריות לפשעים שהתרחשו בשואה היא קולקטיבית? מהו אופיו ההולם של העונש?

נושא נוסף שעלה לסדר היום לקראת סוף המלחמה היה הנצחת השואה, הן בזיכרון הפרטי והן בזיכרון הקולקטיבי. שירו של אברהם שלונסקי, "נדר", הוא הביטוי הבולט לנושא זה, וכמעט תמציתו: הצהרת נדר ברמה האישית והלאומית – "לְזָכֹר – וְדָבָר לֹא לְשָׁכֹחַ", לדורי דורות.

סיכום

”וכי ישאלך בנך מקר :

מה עשית אבא,

להציל שארית ישראל ?

אמר-לו :

צחקנו מאד-מאד באזני-תבל,

יותר מקף בני אין לאל ידנו.¹

– כך כתב אביגדור המאירי לקראת סוף מלחמת-העולם השנייה, מתוך ההבנה שהדורות הבאים יבחנו את תגובת היישוב בכלל, ובתוכה את תגובת הסופרים, לשואה בזמן התרחשותה. תשובתו של המאירי הינה, שהסופרים בארץ-ישראל עשו כל מה שבכוחם לעשות בכלים שעמדו לרשותם כסופרים : הם השמיעו את זעקתם באזני העולם.

תגובת הסופרים בארץ-ישראל לשואה בעת התרחשותה נבחנה בעבודה זו באמצעות הספרות, המפעלים הספרותיים ופרקטיקת החיים של הסופרים בימי השואה. מאות רבות של יצירות עסקו בשואה מתוך רגישות רבה וגם שיקפו שינוי אידיאולוגי מהותי ביחס כלפי הגולה. תגובת הסופרים בימי השואה באה לידי ביטוי גם בפרקטיקת החיים על-ידי התגייסות של עשרות רבות מהם לצבא הבריטי וכן בהתגייסותם של אנשי-רוח להעלאת נושא השואה לסדר היום הציבורי בארץ-ישראל ובעולם כולו. הודעת הסוכנות היהודית על ההשמדה השיטתית מנובמבר 1942 חוללה משבר ומפנה בתחום הפעילות הציבורית של הסופרים. מפעלים ספרותיים מיוחדים כגון אנתולוגיות וספריות מיוחדות הוקדשו להנצחת הגולה ולנושא השואה. הפנמת משמעותן של הידיעות הובילה להבנה של הסופרים שעליהם להתארגן כציבור, ואגודת הסופרים החלה לקיים כינוסים מיוחדים שנועדו לדון במאורעות השעה. בהרצאות ובדיונים שהתקיימו במסגרות אלה, ניתן ביטוי נרחב לשואת יהדות אירופה. החל בקיץ 1942, אגודת הסופרים החלה לארגן כינוסים מיוחדים סביב נושא השואה. מדוע, איפוא, יצאו רבים כנגד הסופרים העברים כבר בזמן השואה וגם לאחריה בטענות, כי הסופרים שתקו, התעלמו, או לא עשו די לנוכח השואה?

השואה הייתה תופעה חסרת-תקדים בתולדות העם היהודי ובתולדות התרבות המערבית בכלל. אנשי הרוח נאלצו להתמודד עם תופעה זו מבלי שהיו בידיהם הכלים המתאימים לכך. נגזר עליהם ליצור וליזום את אופני ההתמודדות במהלך ההתרחשויות. במקרים רבים, הסופרים בחרו להישען על מודלים קיימים לקינה על החורבן מתולדות העם היהודי – למן שירת הקינה של מגילת איכה ועד לספרי הזיכרון מימי-הביניים. ואמנם, אברהם קריב העיד : ”בימים כימינו מה מאד נדרש לנו מחדש ספר מסעד, ספר תנחום ומזור, כזה שהיה לאבותינו.²”

¹ אביגדור המאירי, 18.8.1944. ”שירים”, משמר : 4.

² א. קריב, 7.3.1941. ”שביבים ושביבים”, דבר : 4.

טענות רבות הושמעו כנגד קהילת הסופרים בנושא תגובתה לנוכח השואה. ההערכות השונות על ספרות התקופה בהקשר זה הן כמובן הערכות סובייקטיביות, אך הן מביאות לידי ביטוי תחושות אותנטיות של אכזבה ותסכול. אחד הטיעונים שהושמעו היה מן ההיבט הכמותי, וביטא תחושה שקהילת הסופרים לא התגייסה כראוי לייצוג השואה. ומנגד, עבודה זו דנה במאות רבות של יצירות פרי עטם של עשרות סופרים שהתייחסו לשואה בזמן אמת.

טיעון נוסף נשען על ההיבט האיכותי. ממאמרי הביקורת עולה, כי שני מופתים עיקריים של תגובה למקרים של חורבן בתולדות הספרות העברית ניצבו לנגד עיני המבקרים: הספר 'יון מצולה' מאת נתן נטע הנובר שנכתב בעקבות גזירות ת"ח-ת"ט (1648–1649) והפואמה "בעיר ההרחה" מאת חיים נחמן ביאליק שנכתב כתגובה מיידית לפרעות קישינב בשנת 1903. עבור אנשי הרוח, שתי היצירות הללו – ובמיוחד היצירה המודרנית "בעיר ההרחה" מאת המשורר הלאומי – היו קני המידה על-פיהם נבחנו התגובות הספרותיות שנכתבו בזמן השואה. בעיני המבקרים, כל התגובות כולן נפלו בכוחן הספרותי מהמורשת הספרותית שהשאיר אחריו ביאליק. העניין מודגש במיוחד בדברי יוסף קלוזנר שנכתבו בראשית שנת 1944:

"אבל הראוני-נא יצירה אחת, שתלטלנו טלטלה עזה ולא תתן מנוחה לרוחנו, שתכריחנו לחשב את חשבוננו של עולמנו ההרוס והמוחרב, שתזעזע את כל נימי-נפשנו ותכריחנו לבקש דרכים חדשות ורחבות כגודל החידוש ועוצם-ההתהומיות שבחיי-העולם ובחיי האומה כאחד? – 'בעיר-ההריגה' ו'מגילת-האש' לביאליק, 'ברוך ממאגנצה' ו'לנוכח פסל אפולו' של טשרניחובסקי, 'עם צילי המאגנדולינה' ו'היה באחרית...' של שניאור, 'לאן?' של פייארברג, הרי טילטלו וזיעזעו, הרי היטו את אפיק-המחשבה שלנו לצד חדש, הרי גרמו לתנועה חדשה בישראל. ומָהם הפוגרומים בקישינב והומל ומאורעות כיוצא בהם לעומת מה שעובר על האנושיות ועל עם ישראל כיום הזה?"³

זאת ועוד, חסרונו של משורר במעמד של "סופר לאומי" שהורגש מאז מות ביאליק בשנת 1934 השאיר את ספירת התרבות העברית בתחושה של יתמות מאב רוחני. בקיץ 1944, יצחק למדן ייחד רשימה לנושא שירת הזעם של ביאליק בה התייחס לשאלה: "מה היה כותב או אומר ביאליק אילו חי בימינו?"⁴ תשובתו הייתה, שכדי לענות על השאלה יש לחזור לשירים שכתב ביאליק בזמנו, שהרי המייחד את המורס-מעם הוא שבתחום זמנו הוא מקפל זמנים ודורות שיבואו. הוא כותב שבימות השואה הקוראים נדחפים וחוזרים אל שירת הזעם והתוכחה של ביאליק כשם שהם חוזרים אל פרקי התנ"ך ואל המדרשים, הכרוניקות והקינות העתיקות, "כי ימים אלה למדונו להעריך יותר את הצפון בפרקים אלה. כי מְבַשֵּׁר נַחֲזָה בהם את היסוד הסמלי הקִּים." בתחילת שנות הארבעים לא היה מי שתפס את מקומו של ביאליק כמשורר וכאיש רוח. נתן אלתרמן, שפרסם את ספרו הראשון 'כוכבים בחוץ' כשנה לפני פרוץ המלחמה, היה בתחילת המלחמה בן 29, ובאותן שנים נמצא בתהליך של עליית מעמדו כמשורר עברי מרכזי. שתיקתו

³ יוסף קלוזנר, אייר-סיון תש"ד. "מהפכת המחר – כלום אנו מוכנים לקראתה?", מאזנים, כרך י"ח, חוברת ב' (ק')-ג' (ק"א): 69; חתום: י"א באדר תש"ד.

⁴ יצחק למדן [בחימת: י. מתבונן], אב-תמוז תש"ד. "שירת הזעם ודמעתה (למלאת עשר שנים לפטירת ח. נ. ביאליק)", גליונות, כרך ט"ז, חוברת י"א (צ"ה): 211–212.

הרועמת של אורי צבי גרינברג, משורר ותיק ובעל מסורת של תגובה לאירועים אקטואליים, העלתה תמיהה מצד מבקרים שונים שקראו לו להשמיע את קולו, אך כאמור, הטרגדיה האישית שחוה מנעה ממנו לבטא את רחשי לבו.

מספר יצירות מופת מתבלטות בקורפוס היצירות שראו אור בזמן השואה. אלה הן יצירות על-זמניות שיפות לא לשעתן בלבד, והן עומדות במבחן הזמן. השירים "מכל העמים" לנתן אלתרמן, "נדר" לאברהם שלונסקי ו"האמנם עוד יבואו ימים" ללאה גולדברג ביצרו את מעמדם כיצירות מופת על השואה והן נחקקו בזיכרון הקולקטיבי ונקראים עד היום בטקסים לזכר השואה. יצירות רבות נוספות בעלות איכויות ספרותיות לא נשתמרו בזיכרון הקולקטיבי, כגון שיריו של שאול טשרניחובסקי "בלדת הזאב" ושירו של ש. שלום "יזכור", וכן שירים פרי עטם של יעקב פיכמן, אנדה פינקרפלד, אברהם ברוידס ואביגדור המאירי. איכותה של השירה שנכתבה בזמן אמת משתקפת, ולו באופן חלקי, באנתולוגיה שערך ב. י. מיכלי. בתחום הסיפורת לא נרשמו הישגים יוצאי דופן, וככלל השירה מתגלה במחקר זה כמדיום התגובה הזמין והמיידני שבו הגיעו המשוררים להישגים משמעותיים, לעומת הסיפורת שלהתהוותה נדרש על-פי-רוב זמן ממושך יותר. יש לציין בתחום הסיפורת את סיפוריו של ש"י עגנון, ובעיקר את יצירתו האלגורית "האדונית והרוכל" ואת סיפוריהם של סופרי "דור בארץ" – שושנה שרירא, יגאל קמחי ויגאל מוסינזון.

בתחום הפובליציסטיקה מתבלטת דמותו של יצחק למדן כמוכיח העומד בשער. בזמנו, למדן ביטא את הלך רוחו של דור שלם בפואמה "מסדה" (1928), אך הוא בחר בנתיב הפובליציסטיקה למתן ביטוי לימות השואה. למעשה, למן הקמת כתב-העת בעריכתו 'גליונות' בשנת 1932, החל למדן בכתיבה ענפה אודות משמעויותיה של עליית הנאצים. כחצי מהטורים שפרסם בפתח כל חוברת של 'גליונות' במהלך השואה הוקדשו לנושא השואה ונתנו ביטוי חד וחריף לתחושותיו ולביקורתו כלפי היישוב. סופר נוסף שליווה את המאורעות מקרוב בטורים פובליציסטיים הוא יהודה קרני. בנוסף, מתבלטים דב שטוק ויצחק יציב כמנסחי מגמות ותופעות שהתרחשו בספרות העברית נוכח השואה. ר' בנימין נקט במאמריו בגישה של הסברה ותעמולה לטובת שינוי חברתי ביישוב היהודי. שלושת האחרונים היו חברי תנועת "אל-דמי" שנתנו מזמנם וממרצם להעלאת נושא השואה לסדר היום הציבורי.

הסבר נוסף להתגבשות המיתוס בדבר שתיקת הסופרים עשוי להיות חוסר קשב מצד קהל הקוראים לספרות השואה. ייתכן, שהמעמסה הנפשית על הציבור הארצישראלי בתקופת מלחמת-העולם השנייה והשואה הובילה להתעלמות מיצירות שתבעו התמודדות רגשית קשה לנוכח המתרחש. טענה זאת נתמכת על-ידי דברי ברל כצנלסון בסמינר שהתקיים על הכרמל בקיץ 1944, בו העיד שהספרים בנושא השואה בספריית "מן המוקד" לא נמכרו. מהדורות הספרים על הבליצ' או ספרי מלחמה על מאבק העמים נמכרו מייד, ולעומתם "הספרים שעוסקים בשואה, כמו המכתבים מן הגיטאות, נשארו מונחים על המדפים, ואין להם קונים."⁵ כלומר, ההיצע הספרותי המגוון נותר ללא ביקוש מצד הקוראים העברים. ברשימה שנדפסה ב'גליונות' בקיץ 1944 הביא המחבר עדות מפי אחד העובדים בהוצאת ספרים גדולה, כי באותם ימים פחתה

⁵ אניטה שפירא, 1997. "בין שואה למלחמה", יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, ספרית אפקים: 108.

ההתעניינות של הקוראים בספרים העוסקים באסונה של יהדות אירופה ומכירת הספרים מסוג זה ירדה באופן משמעותי. המחבר מעלה השערות שונות באשר לסיבה לכך: הקוראים אינם עומדים במעמסה הרגשית שבתיאורים המזעזעים; או שהחומר הזה מפר את שאננות חייהם; או שהחומר כבר התחיל, כלשונו, "לשעמם" אותם.⁶

תחושת חוסר האונים ואזלת-היד של היישוב גרמו למועקה מתמדת, שלא נעשה די להצלת היהודים תחת המשטר הנאצי. תחושה זו חלה גם על תחום הספרות בת-הזמן, שהיו שטענו שאין בה תגובה הולמת למאורעות הזמן. עניין נוסף הוא ההכרה בחוסר היכולת של הספרות לשנות את המציאות, או במילותיו של ג. שופמן: "בשירים לא נכה את היטלר".

מן המחקר הנוכחי עולה, כי ישנם פערים ביחסן של הבמות הספרותיות השונות לנוכח השואה. בעיקר הבמות הספרותיות שבעיתונות היומית, יותר מכתבי-העת הפריודיים, שימשו קרקע לפרסומן של יצירות שהן תוצר של ענייני השעה. הבמה שהקדישה את הנפח הנרחב ביותר לנושא יהדות אירופה הייתה מוסף הספרות של 'דבר', בו כמעט ולא חלף שבוע ללא יצירה או רשימה שהגיבה על הידיעות הקשות. מוספי הספרות של 'הארץ' ו'משמר' נקטו בקו עריכה של מזיגה בין הספרות העברית ובין ספרויות העולם.

מספר כתבי-עת בחרו מלכתחילה להעלות את נושא השואה על סדר היום. במסגרת הירחון 'מאזנים' יצאה "חוברת פולין" והובאו רשימות רבות שעניינן בפגיעה ביהודים באזורי הכיבוש הנאצי. הירחון 'גזית', שנקט לרוב במגמה של הימנעות מאקטואליה והתאפיין במדיניות עריכה המושתתת על עקרונות אמנותיים "טהורים", נתן ביטוי לחורבן יהדות אירופה באמצעות פרסום של סדרת רשימות על הקהילות היהודיות שנחרבו. מדור זה פתח את חוברת 'גזית' מאז נובמבר 1943 והתפרש על-פני מספר עמודים. לעומת כל אלה, שמר כתב-העת 'מחברות לספרות' על מגמה של "אמנות טהורה" והתרחקות מהדי הזמן. כבר בינואר 1940 כתב מנחם דורמן אל פניה ברגשטיין כי חוברת 'מחברות לספרות' "לא נולדה מתיק היסורים, אלא מתיק בית-הקפה. כיצד אפשר להוציא בימים כאלה דבר מודפס מבלי אף שורה אחת על השבר היהודי העצום ונורא."⁷ כך, למשל, הייתה זו הבמה היחידה שלא נתנה ביטוי לזעזוע שחל בעקבות הודעת הסוכנות בשלהי 1942.

מחקר זה מציג קורפוס עשיר של יצירות שעסקו בשואה וכן של פעולות ומפעלים שיזמו הסופרים בתגובה על השואה, שרובם נשתכחו מן הזיכרון. ממרחק הזמן, ולאור הממצאים והמסקנות העולים ממחקר זה, ניתן להעריך מחדש את תגובתה של קהילת הסופרים לנוכח השואה בזמן אמת. ניתן לטעון, כפי שטען המאירי בשירו שהובא לעיל, שהסופרים – כיחידים וכקהילה – עשו מאמצים כבירים בניסיון למצוא את התגובה הראויה ואת המילים ההולמות את האסון שהלך ונגלה לנגד עיניהם, בבחינת "צֹחֲנוּ מְאֹד-מְאֹד בְּאֲזִי-תְבִל, / יוֹתֵר מִכֶּן בְּנֵי אֵין לְאֵל יִדְנוּ."⁸

⁶ דן, אלול תש"ד. "בשולי יספר עדות", גליונות, כרך ט"ז, חוברת י"ב (צ"ו): 290–291.
⁷ מנחם דורמן, 30.1.1940. מכתב אל פניה ברגשטיין, אי"ט: 15-51/2/7; מקור המכתב: ארכיון גנוזים.
⁸ אביגדור המאירי, 18.8.1944. "שירים", משמר: 4.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

1. מקורות ראשוניים מתקופת השואה

א. ארכיונים:

מכון גנזים: אגודת הסופרים (25), ארי אבן-זהב (40), יוסף אריכא (154), מרטין בובר (146), אשר ברש (49), צבי וויסלבסקי (69), דב חומסקי (337), יוסף חנני (163), גבריאל טלפיר (392), פ. לחובר (16), יצחק למדן (196), ב. י. מיכלי (64), יצחק עגן (169), רחל פיגנברג (602), יעקב פייכמן (8), ר' בנימין (99), דוד שמעונוביץ (165) ויצחק שנברג (131).

המרכז לחקר הספרות והתרבות העברית ע"ש לאורה שוורץ-קיפ, אוניברסיטת תל-אביב: אמיר גלבע ובנימין גלאי.

ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה על-שם אביעזר ילון, אוניברסיטת תל-אביב (אח"י): אוסף פישל שניאורסון (א-30).

ארכיון יד ושם: המאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה.

הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ).

מכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון (אח"ע): ברל כצנלסון וש. שלום.

ארכיון יד טבנקין (אי"ט): מנחם דורמן.

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (בסל"א): ש"י עגנון.

ארכיון בן-גוריון (אב"ג).

ב. מוספי ספרות בעיתונות היומית והשבועית

הארץ (1939–1945)

דבר (1939–1945)

משמר (1943–1945)

הגלגל (1943–1945)

העולם (1939–1945)

השומר הצעיר (1939–1943)

ג. כתבי-עת ספרותיים

גזית (1939–1945)

גליונות (1939–1945)

ילקוט הרעים (1943–1945)

מאזנים (1939–1945)

מחברות לספרות (ת"ש-תש"ה)

ד. שנתונים ספרותיים

כנסת (1945–1940)

לוח הארץ (1945–1940)

שנתון דבר (1944–1943)

ה. אנתולוגיות ספרותיות:

אוורבוך ש., הכהן אל. ועוד (עורכים), 1945. **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.

אריכא יוסף ועגן יצחק (עורכים), ת"ש-תש"ב. **דפדפת לספרות עברית: שירים וספורים ממבחר יצירותיהם של מאה משוררים ומספרים**, הוצאת צ. ליינמן.

ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים), 1942. **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה.

ברש אשר ולמדן יצחק (עורכים), 1944. **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ ישראל**, החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל.

ב[רתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך.

[גלעד] זרבבל (עורך), 1943. **פרקי גבורה מספרות ישראל**, "מערכות", ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות.

היילפרין ישראל, תש"א. **ספר הגבורה: אנתולוגיה היסטורית ספרותית**, חלק א': התגוננות וקדוש השם מימי מצדה ועד ראשית האמנציפציה; תש"ד. חלק ב': התגוננות וקידוש השם מראשית ימי האמנציפציה ועד ראשית הציונות והסוציאליזם היהודי, עם עובד.

זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ), 1942. **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף.

כצנלסון ברל (עורך), 1941. **בכור: מאסף בן-זמנו**, חוג אבניים.

מיכלי ב. י. (עורך), 1945. **בליל זה...: ילקוט משירי הזמן**, הוצאת עדי.

מלכין ד. ב. (עורך), 1943. **בין סער לסער: מספרות אידיש בתפוצות**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.

פיכמן יעקב (עורך), תש"ג. **בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים.

קבק א. א. ושטיינמן א. (עורכים), ת"ש. **מאסף סופרי ארץ-ישראל: לספרות ולדברי מחשבה**, המפעל העצמי של אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל.

שוורץ עזריאל (עורך), 1943. **עלי טרף: משירי עמים במלחמה**, דורון, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.

שורר חיים (עורך) ופיכמן יעקב (עורך קטעי-הספרות), 1941. **בסרביה: קובץ**, הוצאת חוג עולים מבסרביה; הציורים מאת נ. גוטמן.

שטוק ד., קסטל מ. ושמיט מ. (עורכים), תש"ג. **אסיף: כנסת סופרים ואמנים בארץ-ישראל**, הוצאת גזית.

שלונסקי א. (עורך), 1940. **6 פרקי שירה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר-הצעיר.

שלונסקי א. (עורך), 1942. **ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון**, ספרית פועלים.

ו. ספרים שראו אור בתקופת השואה

[ללא שם עורך], [1940]. **בימי שואה: מפי שליחים ל'החלוץ'**, הוצאת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הקיבוץ המאוחד.

[ללא שם עורך], 1940. **על משואות פולין**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.

[ללא שם עורך], 1940. **שואת יהודי פולין**, בהוצאת הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולין.

[ללא שם עורך], אייר תש"ג. **93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז.

[ללא שם עורך], תמוז תש"ג. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות.

[ללא שם עורך], תש"ד. **ימי "קול האדמה": י"א-י"ב בתשרי תש"ד**, הוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקימת לישראל.

[ללא שם עורך], 1944. **חורבן יהודי בסרביה**, הוצאת הוועד לעזרת יהודי בסרביה בא"י.

[ללא שם עורך], תש"ה. **לא נשכחך הגולה**, הוצאת הקרן הקימת לישראל.

אבן-זהב ארי, 1941. **אדם וספינה: רומן**, הוצאת יבנה.

אדירי ג., תש"ה. **הם מרדו: מחזה-תוגה בשלש מערכות עם פתיחה ואחרית-דבר**, הוצאת ראובן מס.

אלתרמן נתן, תש"א [1941]. **שמחת עניים**, מהדורה רביעית, הוצאת מחברות לספרות.

אלתרמן נתן, תש"ד. **שירי מכות מצרים**, הוצאת צבי, ע"י הוצאת מחברות לספרות.

בן-גבריאל מ. י., תש"ה. **בית בפרג: רומן**, תרגם מכתב-היד ש. שלום, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (26).

בן-דוד י. ת. (חיים אלחנן), תש"ג. **צעקת-עניים: מחזה**, בשלוש מערכות עם אפילוג, הוצאת שניר.

בן-דוד י. ת. (חיים אלחנן), תש"ג. **מרד-הגיטו**, או "מועצת-הזקנים" בורשה: **מחזה בשלש מערכות עם אפילוג**, הוצאת שניר.

בנשלום בנציון, תש"ג. **הספרות העברית בין שתי מלחמות-עולם**, המחלקה לענייני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית, הוצאת ראובן מס.

בנשלום בנציון, תש"ד. **בסער ביום סופה: פרקי פולין**, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (23).

גולדברג לאה, [1944]. **מביתי הישן**, דורון, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.

גלוזמן שרה, תש"ב. **אוקראינה: פואימה**, הוצאת העולם.

גלעד זרבבל (עורך), תש"ה. **חנצ'ה ופרומקה: מכתבים ודברי-זכרון**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

גרשוני נ. ק., תש"ה. **נס המרד בגיטו ווארשה**, אחיאסף: 6.

הכהן שמעון, תש"ג. **מן השבי הגרמני: מכתבים ורישומים**, "מן המוקד", עם עובד.

זילברטל משה, 1944. **במחיצתו של יאנוש קורצ'אק**, דורון, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, ספרית פועלים.

זרחי ישראל, 1941. **בית סבתא שחרב**, הוצאת אחיאסף.

חבס ברכה, תש"ג. **שנים-עשר פליטים**, ספריה מן המוקד, עם עובד.

חבס ברכה, תש"ג. **קול דמי אחים: תעודות מגיטאות תש"ג**, ספריה מן המוקד, עם עובד.

חבס ברכה (עורכת), תש"ג. **מכתבים מן הגיטאות**, מן המוקד, עם עובד.

חומסקי דב, 1944. **אי-שם: שירים**, הוצאת אחיאסף.

טורברג פ., תש"ד. **לי נקם ושלום**, תרגם מגרמנית ש. שלום, דברי-לואי מכס ברוד, עם עובד, מן המוקד.

פֶּנְרֵת ראובן, תש"ג. **ובינתים – שבי**, תרגם מכתב-יד פולני: דב שטוק, מן המוקד, עם עובד.

ליפשיץ אריה, [1945]. **אורי צבי גרינברג: משורר אֲדֹנֹת האומה**, ספרית השעות, הוצאת גחלת.

מוסנזון משה, תש"ד. **רשימות חייל עברי**, סדרת "מן המוקד", עם עובד.

מסטבוים יואל, ת"ש. **ששים יום בפולין של היטלר: רשימות של עד ראייה**, תרגם: יעקב קויפמן, הוצאת דבר.

מסטבוים יואל, 1944. **ורשה 1939: ספר הזכרון**, תרגם: יעקב קויפמן, הוועד להוצאת כתבי יואל מסטבוים.

נחתומי אברהם, ת"ש. **בצל הדורות: ילדות**, הוצאת דבר.

נרדי נחום, תש"ג. **למתנדבים בעם: שמונה שירים**, מפעיל.

פוסק אשר זליג, תש"ג. **עלי-יגון (שירים)**, הוצאת ידידים.

פוסק אשר זליג, אב תש"ד. **נוגות: שירים**, הוצאת ידידים.

פיגנברג רחל, 1940. **מגלת דובובה: תולדות עיר שעברה ובטלה מן העולם**, הוצאת לעם.

פרגר משה, תש"א. **יון-מצולה החדש: יהדות פולניה בצפריני הנאצים**, מסדה בהשתתפות הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולניה ומוסד ביאליק, ספרית רמון (11).

פראגר משה, תש"ה. **מורדי הגיטו**, ערכים: ספרית המכון למדריכים, י"ד, יוצא לאור על ידי המחלקה לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית בהוצאת ראובן מס.

קוטיק מאיר, 1944. **גולה במאבקה: מערכת הסבל והגבורה של יהדות רומניה**, מסדה, ספרית רמון (25).

קוליץ צבי, תש"ג. **הגבורה בישראל, מוקדש ללוחמי הגיטו**, ספריית בית-העם ירושלים, חוברת ב', הוצאת בית-העם.

קופרשטיין ל., תש"ב. **מגלת סטרומה**, הוצאת התאחדות עולי רומניה בארץ-ישראל.

קופרשטיין ל., תש"ד. **גורל יהודי רומניה**, "מן המוקד", עם עובד.

קלויזנר ישראל, [ללא ציון שנה]. **חזית יהודית באירופה**, דברי הקדמה מאת יצחק גרינבוים, מפרשת השואה: תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים (א), יוצא לאור על-ידי

הועד למען יהודי אירופה הכבושה (ועד ההצלה) ליד הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, בהוצאת ראובן מס.

ראושנינג הרמן, 1941. **שיחות עם היטלר**, תרגם מגרמנית ואנגלית: מ. ז. וולפובסקי, מסדה בסיוע מוסד ביאליק, ספרית רמון (4).

רודין אלישע, תש"ג. **לבן**, ספריה "מן המוקד", עם עובד.

רודניצקי אליהו, תש"ה. **שנה ברוסיה**, תרגם מכתב-יד אידי: ש. זרחי, "מן המוקד", עם עובד, דפוס אחדות.

רוזן שלמה, תש"ד. **מתוך המפלת**, תרגם מכתב-יד אידי: חיים טרטקובר, "מן המוקד", עם עובד.

שניאורסון פ., [תדפיס מ'הצופה', 20.10.1944]. **דבר הפסיכיאטרים למדינאי העולם (על המצב של הפסיכו-פאתולוגיה הסוציאלית בימינו)**, הוצאת אל-דמי, דפוס הצופה.

שניאורסון פישל, תש"ד. **מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה (הרצאה בכינוס הסופרים בחולדה בשנת תש"ג)**, דפוס הפועל הצעיר.

שניאורסון פ., [ללא ציון שנה]. **לנגעי הפסיכולוגיה הפוליטית של ימינו**, חוברת א', הוצאת אל-דמי.

שפירא ישעיהו (עורך), 1942. **מזמורים לחייל היהודי**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי.

שפירא ישעיהו (עורך), 1945. **שיר ומזמור לחייל**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי.

2. מקורות ראשוניים נוספים

ז. ספרים:

[ללא שם עורך], תש"ז. **קדוש השם: מות גבורה של '93' הבנות בגיטו קרקא ב-י"ג מנחם אב תש"ב**: מסופר מפי עד-ראיה, תלמידת הסמינריון למורות "בית יעקב" בקרקא, הוצאת ספרים בית יעקב.

אדל יצחק, סטוב'בסקי יהויכין, מלצר שמשון ושטוק דב, תש"ו. **זמר עם: קבץ לפולקלורה מוסיקלית יהודית**, הוצאת מ. ניומן.

בורלא יהודה (עורך), תש"ו. **מבית: קובץ ספרותי מסופרי ארץ-ישראל לאחים השרידים באירופה**, הוצאת אגודת הסופרים העברים בא"י.

ביאליק חיים נחמן, 1983. **כתבי ח"נ ביאליק**, הדפסה כ"ו, הוצאת דביר.

ברטוב חנוך, 1965. **פצעי בגרות**, עם עובד, ספריה לעם.

ברנפלד שמעון, 1923–1926. **ספר הדמעות: מאורעות הגזרות והרדיפות והשמדות**, כרך ראשון (תרפ"ד/1923): מזמן אנטיוכוס אפיפנס עד גרוש היהודים מאנגליה; כרך שני (תרפ"ד/1924): מזמן גזרת רינדפלייש עד שרפת האנוסים באנקונה (נ"ח-שי"ו לאלף השישי); כרך שלישי (תרפ"ו/1926): מן גירוש ביהם עד גזירת גונטא, הוצאת אשכול, ברלין.

גלאי בנימין, 1946. **עם הרוח: שירים**, הוצאת מחברות לספרות.

גלבע אמיר, 2007. **הנה ימים באים: שירים 1942–1946**, עריכה ומבוא: חגית הלפרין, עורך משנה: אילן ברקוביץ, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב.

חומסקי דב, תש"ז. **משירי המדבר (1942–1944)**, הוצאת אחיאסף.
 טבקאי אריה, 1953. **חיים מלאים: סיפורים**, הוצאת אגודת הסופרים ליד דביר.
 טננבוים בנימין, 1947. **תמולים על הסף**, ספרית פועלים, הוצאת הקבוץ הארצי השומר הצעיר.
 למדן יצחק, תרפ"ז. **מסדה: פואימה**, הוצאת דביר.
 ר' בנימין [רדלר-פלדמן יהושע], תש"י. **מזבורוב ועד כנרת: סיפורי-זכרונות**, הוצאת אגודת
 הסופרים העברים ליד דביר.
 שופמן ג. (עורך), תש"ז. **מעט מהרבה: מאסף סופרי ארץ ישראל**, החברה למפעלי הספרות
 העברית בארץ ישראל על יד אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל בהשתתפות קרן
 התרבות באמריקה.
 שטרן נח, תשל"ד. **בין ערפלים: שירים, תרגומים, רשימות**, הוצאת אגודת הסופרים העברים,
 מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת.
 שלונסקי אברהם, תש"ו. **שירי הימים: ילקוט משירת העולם על מלחמת-העולם**, ההסתדרות
 הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הוצאת הקבוץ המאוחד.

ח. ספרי מכתבים:

וייס יפעת וטיקוצקי גדעון (עורכים), 2009. **נערות עבריות: מכתבי לאה גולדברג מן
 הפרובינציה, 1923–1935**, ספרית פועלים.
 זמורה י. (עורך), 1973. **ערוגות: קובץ לזכרו של יעקב פייכמן**, הוצאת האיגוד העולמי של יהדות
 בסרביה.
 עגנון ש. י., 2002. **מסוד חכמים: מכתבים 1909–1970**, הוצאת שוקן.

ט. מפתחות

גלרון-גולדשלגר יוסף, 1986. **כתבי דב סדן**, הקיבוץ המאוחד, ביזמת הועד הציבורי להוצאת
 כתבי דב סדן.
 לחובר ש., תשי"א. **אברהם שלונסקי: ביבליוגרפיה (תרפ"ב-תש"י)**, ספרית פועלים.
 פייקאז' מנדל, 1966. פרק שנים-עשר: "השואה וספיחיה בספרות היפה ובאמנויות", בתוך:
השואה והגבורה באספקלריה של העתונות העברית: ביבליוגרפיה, כרך שלישי, יד ושם:
 897–982.
 פייקאז' מנדל, תשל"ד. פרק ארבעה-עשר: "ספרות יפה", בתוך: **השואה וספיחיה בספרים
 העבריים שיצאו לאור בשנים 1933–1972: ביבליוגרפיה, כרך שני**, יד ושם: 529–632.

עיון, מחקר וביקורת

אבן-זהב ארי, 1939.4.27. "מרשות היחיד", **ספרות צעירה**, גיליון 7: 2.
 אבן-זהב בשמת, 1988. **צמיחת הדגם הספרותי של "העברי החדש"**, עבודת גמר לקראת התואר
 "מוסמך למדעי הרוח" בהדרכת פרופ' גדעון טורי, אוניברסיטת תל-אביב.
 אבן-שושן שלמה, תשמ"ד. **יצחק קצנלסון מקונן השואה**, בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק
 קצנלסון.

- אורבך רחל, 1963. **מרד גיטו וארשה**, הוצאת המנורה.
- אופנהיימר יוחאי, 1997. **תנו לי לדבר כמו שאני: שירת אבות ישורון**, הקיבוץ המאוחד.
- אייזנברג (גוטדינר) מלי, תשס"ו. **עד, מזעיק, מתעז ומנציח: ר' משה פראגר והשואה, 1940–1984**, אוניברסיטת בר-אילן, סדרת "תשתית למחקר", מספר 15.
- אילון עמוס, 2004. **רקוויאם גרמני: יהודים בגרמניה לפני היטלר, 1933–1943**, מאנגלית: דני אורבך, הוצאת דביר.
- אלמוג עוז, 1997. "שלילת הגלות והיהודי הגלותי – הצבר כהתגלמות היהודי החדש", **הצבר – דיוקן**, ספרית אפקים, עם עובד: 127–137.
- אפלבאום מריאן, 2004. **בחזרה לגטו ורשה: התקוממות האיגוד הצבאי היהודי, יד ושם**.
- ארנס משה, 2009. **דגלים מעל הגטו**, ידיעות אחרונות.
- אשכולי (וגמן) חוה, 1994. **אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939–1942**, יד יצחק בן-צבי.
- אשכולי-וגמן חוה, תשס"ד. **בין הצלה לגולה: הציונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה**, יד ושם.
- אשכנזי שלמה, 1946. **נשי ישראל בגבורתן**, הוצאת יהושע צ'צ'יק.
- אשכנזי שלמה, 1961. **גיבורות בישראל**, הוצאת יבנה.
- באואר יהודה, 1963. **דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית 1939–1945**, ספרית פועלים.
- באואר יהודה, 1983. **תגובות בעת השואה: נסיונות עמידה, התנהגות, הצלה**, משרד הבטחון – ההוצאה לאור.
- באומגרטרן אורה, 1971. "קוים בהתפתחות ביקורת אלתרמן", בתוך: באומגרטרן אורה (ליקטה וצירפה מבוא וביבליוגרפיה), **נתן אלתרמן: מבחר מאמרי ביקורת על שירתו**, עם עובד: 7–26.
- בית-צבי ש. ב., תשל"ז. הפרק "השתקה עמוקה", **הציונות הפוסט-אוגנדיית במשבר השואה**, הוצאת ברונפמן: 37–67; חזר ונדפס בתוך: פורת דינה ונאור מרדכי (עורכים), 2002. **העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 66–101.
- ביתן דן, 1990. "מצדה – הסמל והמיתוס", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **ים המלח ומדבר יהודה: 1900–1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי: 221–235.
- בלאושילד תמרה, 1985. **עלייתה ונפילתה של הפואמה "מסדה" ליצחק למדן**, עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח", בהדרכת פרופ' נורית גוברין, אוניברסיטת תל-אביב.
- בן-דוד זמיר, 1993. "המרד – שירים ראשונים, תגובות ספרותיות ראשונות", **עדות**, חוברת ט': 70–80.
- בסוק משה, תשכ"ג. **מבחר שירת יידיש: למן י. ל. פרץ עד ימינו**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הקיבוץ המאוחד.
- בצלאל עמיקם, תש"ס. **נירים ראשונים: ההתיישבות בימי העלייה החמישית**, יד יצחק בן-צבי.
- בר-זהר מיכאל, 1991. **ביום נקם: פרשת הנקם היהודי בנאצים**, הוצאת טפר – מגל.
- בר-טורא אברהם, 1988. "אברהם בר-טורא (ברר) מספר", בתוך: **פודוולוצ'יסקה והסביבה**, ארגון יוצאי פודוולוצ'יסקה והסביבה בישראל: 49–60.

- ברדיצ'בסקי מיכה יוסף, תש"ך [1900–1903]. "סתירה ובנין", בתוך: **כתבי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי), מאמרים**, הוצאת דביר: כט-ל.
- ברוג מולי, תשס"ב. "זכר חלום לברכה: מרדכי שנהבי ורעיונות ההנצחה הראשונים של השואה בארץ-ישראל, 1942–1945", **יד ושם: קובץ מחקרים**, ל': 241–270.
- ברוידס אברהם, תשל"ד. אחרית דבר, בתוך: נח שטרן, תשל"ד. **בין ערפלים: שירים, תרגומים, רשימות**, הוצאת אגודת הסופרים העבריים, מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת: 327–336.
- ברוידס אברהם, 1976. "ציונים לתולדות אגודת הסופרים העבריים", **פגישות ודברים**, הוצאת מסדה: 275–295.
- ברזל נעימה, 1994. "התביעה ביישוב להענשתה של גרמניה (1944–1947)", **קתדרה**, 73: 158–180.
- ברטוב חנוך, 1992. "אין אמת בדיבה על אדישותנו לשואה", **עתון 77**, 144–145: 66–69.
- ברנר אורי, 1984. **נוכח איום הפלישה הגרמנית לארץ ישראל בשנים 1940–1942: מקורות ועדויות**, מהדורה שנייה, יד טבנקין, מחברות מחקר ד'.
- ברנר יוסף חיים, תרס"ה. "הוא אמר לה (דף מקונטרס קטן)", בתוך: 1960. **כל כתבי י. ת. ברנר**, הקיבוץ המאוחד ודביר: 22–23.
- ברנר יוסף חיים [בחתומת: י. ת. ב.], תרע"ד. "הערכת עצמנו בשלושת הכרכים", **רביבים**, בעריכת י. ת. ברנר, קובץ חמישי: 74–119.
- ברתנא אורציון, 1.5.2000. "ביתנו על סף שואה מתמדת", **אתר נש"ר (נשים ברשת)**, כתובת המאמר: <http://www.wol.co.il/magazine/press.asp?categoryCode=28&id=732>
- גבע שרון, 2010. "אחר כך אמרו לי שהסיפור לא היה ולא נברא, אגדה כזו", **אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית**, הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים: 203–206.
- גוברין נורית, תשמ"ג. **מאופק אל אופק: ג. שופמן – חייו ויצירתו** (2 כרכים), הוצאת יחדיו, אוניברסיטת תל-אביב.
- גוברין נורית, תשמ"ד. **מאניפסטים ספרותיים: מבחר מאניפסטים של כתבי-עת ועיתונים עבריים בשנים תקפ"א-תשמ"א (1821–1981)**, אוניברסיטת תל-אביב.
- גוברין נורית, 2002. "ילקוט הרעים" – מציאות של המשך ומיתוס של התחלה", **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך ב', הוצאת גוונים: 100–131.
- גוברין נורית, 2002. "מבְּשָׁרָם מרחוק: התגובות על השואה בספרות העברית של מי שלא היו 'שם'", **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך א', גוונים: 303–323.
- גוברין נורית, 2002. "מניפסטים ספרותיים", **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך ב', הוצאת גוונים: 9–14.
- גוברין נורית, 2003/4. הקורס "ממרכזים למרכז", סמסטר א', החוג לספרות עברית, אוניברסיטת תל-אביב.
- גוטמן ישראל, תשכ"ג. **מרד הנצורים**, ספרית פועלים.
- גוטמן ישראל, תשמ"ד. "ההתנגדות היהודית – שאלות והערכות", בתוך: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה** (הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה – ניסן תשמ"ג), יד ושם: 527–554.

- גוטרמן בלה, נובמבר 2007. "בתוך עמה: קרקע הצמיחה של צביה לובטקין", **ילקוט מורשת**, גיליון 84 : 13–38.
- גוטרמן בלה, 2011. **צביה האחת: סיפור חייה של צביה לובטקין**, הקיבוץ המאוחד ויד ושם.
- גולדין שמחה, 2002. **עלמות אהבוך, על-מות אהבוך**, הוצאת דביר.
- גולדין שמחה, סמסטר ב' תשס"ה (2005). **השיעור היהודים בעולם הנוצרי של ימי הביניים (ממסעי הצלב ואילך)**, אוניברסיטת תל-אביב.
- גורני יוסף, 2009. **קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939–1945**, הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב.
- גלבע יהושע א., 1972. "הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי", **השנים השחורות: יהדות בריט-המועצות, 1939–1953** : 37–59.
- גלבר יואב, 1970. "העתונות העברית בארץ-ישראל על השמדת יהודי אירופה 1941–1942", **זפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה, מאסף א' (העורכים: צבי שר, שלמה דרך), בית לוחמי הגטאות: 30–58; חזר ונדפס בתוך: פורת דינה ונאור מרדכי (עורכים), 2002. **העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 35–65.
- גלבר יואב, 1990. "מצדה": **ההגנה על ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.
- גלבר יואב, 1995. "התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936–1947", בתוך: משה ליסק (עורך ראשי), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, חלק שני: תקופת המנדט הבריטי, הוצאת האקדמיה הישראלית למדעים ומוסד ביאליק: 303–463.
- גלן מנחם גרשון, 1969. **ארי אבן-זהב: המספר ומשורר ירושלים**, הוצאת עם הספר.
- גלרון-גולדשגור יוסף (עורך אחראי), **לקסיקון הספרות העברית החדשה**, באתר: <http://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon>
- גנוז יצחק, 1984. "הסיפור הטראגי על צ"ג הבנות בשואה לאור המאורעות של גזירות ת"ח ות"ט", **ידע עם: במה לפולקלור יהודי**, מס' 51–52 : 54–65.
- גריס זאב, 2004. "סופרו של משיח – אהרן זאב אשכולי", **פעמים**, 100 : 147–157.
- גריס זאב, 2009. "נשק רוחני-ספרותי: 'בסער': מאסף לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל", **עת-מול**, 205 : 22–25.
- גרץ נורית, 1988. **ספרות ואידאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים**, האוניברסיטה הפתוחה.
- דגן יהודית, 1991. **מוספים ספרותיים כראי של תקופה**, עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב.
- דודאי רנה, 2003. "פרימו לוי מדבר מן האש", **אלפיים**, 25 : 133–154.
- דר-קליין יעל, 1997. **אגדת הלאום המתהווה: הסיפורים לילדים ולנוער שכתבה וערכה ברכה חבס בשנים 1933–1940**, עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב.
- דר יעל, תשס"ו. **ומספסל הלימודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939–1948**, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.

- הגורני-גרין אברהם, 1970. "פרק שלישי: משירי השואה של שלונסקי", **לנושא השואה בשירתנו**, עקד: 44–52.
- הדני עבר, 1953. **עם במלחמתנו: שלושים שנות מלחמתנו מגאליפולי עד החי"ל**, מהדורה שלישית, הוצאת יוסף שרברק.
- הולצמן אבנר, 2002. "אנשים אחרים הם: דיוקנה של שארית הפלטה בסיפורת של דור תש"ח", **יד ושם: קובץ מחקרים**, גיליון 30: 271–293; חזר ונדפס: הולצמן אבנר, 2006. **אהבות ציון: פנים בספרות העברית החדשה**, כרמל: 370–387.
- הורקין אמיר, 1991. "השתקפות אירועי השואה בשנים 1939–1942 בעיתון 'העולם'", **קשר**, גיליון 9: 100–101; חזר ונדפס בתוך: פורת דינה ונאור מרדכי (עורכים), 2002. **העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 189–190.
- הלפרין חגית ושמיר זיוה, אפריל-מאי 1979. "ראשיתו של 'מאזנים'", **מאזנים**, ספר היובל, כרך מ"ח, גיליון 5–6: 23–37.
- הלפרין חגית, 2007. "בְּרָל, האדמה בוערת": אמיר גלבע ושירתו בימי שואה ומלחמה", בתוך: גלבע אמיר, **הנה ימים באים: שירים 1942–1946**, עריכה ומבוא: הלפרין חגית, עורך משנה: ברקוביץ אילן, הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 7–39.
- הרמן תמר, 2008. "הרעיון הדו-לאומי בישראל/פלסטין: עבר והווה", בתוך: גורדון עדי (עורך), **'ברית שלום' והציונות הדו-לאומית: השאלה הערבית כשאלה יהודית**, הוצאת כרמל: 19–41.
- וולף-מונזון תמר, ניסן תשס"ח. "ושיר לפי חרב זִמְרִי": שירה, מאבק ומרי ב'להקה הצבאית העברית", **קתדרה**, 127: 89–112.
- ויין אברהם, 1990. "ספרי זכרון", **האנציקלופדיה של השואה** (עורך: ישראל גוטמן), כרך רביעי, יד ושם וספריית פועלים: 893–894.
- ויץ יחיעם, 1994. **מודעות וחוסר-אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943–1945**, יד בן-צבי.
- זיינפלד חוה, 1988. "מרד גיטו וארשה בראי העתונות בארץ ישראל, אפריל-מאי 1943", **קשר**, גיליון 3: 69–76.
- זיסמן מרדכי, 2001. "ציוני דרך", **ל. קופרשטיין: ביבליוגרפיה**, הוצאת תמוז: 9–11.
- זקצר חוה, 1997. **נקם לאחר השואה**, חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח", בהדרכת דינה פורת, אוניברסיטת תל-אביב.
- זר-ציון שלי, 2007. "התיאטרון הארצישראלי (התא"י): תנועה בין פריפריות תרבותיות", **זמנים**, חוברת 99: 16–25.
- חבר חנו, 2000. "הזמר תם": לאה גולדברג כותבת שירי מלחמה", בתוך: רות קרטון-בלום וענת ויסמן (עורכות), **פגישות עם משוררת: מסות ומחקרים על יצירתה של לאה גולדברג**, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית וספריית פועלים: 116–134.

- חבר חנוך, 2009. "עברו תולדות עמים כשוד בצהריים": נתן אלתרמן בתקופת השואה", בתוך: פורת דינה (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאצים ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 48–84.
- חדאיו רחל, 1995. **קיום להתפתחותו ולדמותו של יום הזיכרון לשואה 1942–1961**, חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך למדעי הרוח", בהדרכת דינה פורת, אוניברסיטת תל-אביב.
- חלמיש מרדכי, 1990. **יידיש בישראל**, עקד.
- טיקוצקי גדעון, 2006. **ייצוג הנוף הארץ-ישראלי בשירת לאה גולדברג כזירת התמודדות עם מוסכמות ספרותיות ואידיאולוגיות**, חיבור לקבלת תואר "מוסמך", בהנחיית ד"ר אריאל הירשפלד, האוניברסיטה העברית.
- טנא בנימין, 1982. **החצר השלישית**, עם עובד: 176.
- יגיל רן ואדלהייט עמוס, 2002. "מבוא", בתוך: שטרן נח, 2002. **אגרוף גורלו המר: מבחר שירים**, ספרי מופת עבריים, עמדה/"ביתן" הוצאה לאור: 5–8.
- יהושע א"ב, 1989. "המכשולים האסתטיים של ספרות השואה", **הקיר וההר**, זמורה-ביתן: 133–141.
- יונאי חביבה, 1987. "שאלו טשרניחובסקי: נגד חלוקה, בעד 'חומה ומגדל': עיון בכמה משיריו שנכתבו בתקופת ה'מאורעות'", בתוך: נאור מרדכי (עורך), **ימי חומה ומגדל, 1936–1939**, סידרת עידן, יד יצחק בן-צבי: 181–192.
- יחיל לני, 1987. **השואה: גורל יהודי אירופה 1932–1945** (2 כרכים), הוצאת שוקן ויד ושם.
- יעוז חנה, 1995. **הניגון והזעקה: מחקר בשירת השואה של משוררי שנות ה-40 בארץ-ישראל**, עקד.
- יפה א. ב., 1984. **פגישות עם לאה גולדברג**, צ'ריקובר.
- יפה א. ב., 1977. 28.1. "בראשית הייתה המוזיקה, בראשית היה הריתמוס" – שיחה עם לאה גולדברג בשנת 1959 – מובאת במלאת שבע שנים לפטירתה", **ידיעות אחרונות**: 1.
- ירושלמי יוסף חיים, 1988. "דילמות מודרניות: היסטוריוגרפיה בלא-נחת", **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי**, ספרית אפקים, עם עובד: 101–132.
- כנען חביב, 1969. **מלחמתה של העיתונות: מאבק העיתונות העברית בארץ-ישראל נגד השלטון הבריטי**, הספריה הציונית על יד הנהלת ההסתדרות הציונית.
- כנעני דוד, 1991. "על קו הקץ", בתוך: שמיר זיוה ולוז צבי (עורכים), **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 47–56; נדפס לראשונה: 1955. "על קו הקץ: על שירת נתן אלתרמן", **בינס לבין זמנס**, ספרית פועלים: 220–245.
- כ"ץ יעקב, תשל"ט. "השואה – האם היה ניתן לחזותה מראש?", בתוך: **לאומיות יהודית: מסות ומחקרים**, הספריה הציונית על יד ההסתדרות העולמית: 54–71.
- כצמן אבי, תשנ"ג. "מול הדן השותק", **אפס שתיים**, 2: 97–105.
- לאור דן, 1983. **השופר והחרב**, אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד.
- לאור דן, אפריל 1984. "בעיני המתבונן: הערות מבוא לפובליציסטיקה של יצחק למדן", **ספר הכנס: הכנס הבינאוניברסיטאי לחקר הספרות העברית (9.4.84–12.4.84)**, בעריכת זיוה

- שמיר, מכון כץ לחקר הספרות העברית, החוג לספרות עברית, אוניברסיטת תל-אביב: 61–62.
- לאור דן, 1989. "עוד על שתי הדרכים", בתוך: נתן אלתרמן, **על שתי הדרכים**, ההדיר, ביאר והוסיף אחרית-דבר: דן לאור, הקיבוץ המאוחד: 113–155.
- לאור דן, 1995. "האם כתב עגנון על השואה?", **ש"י עגנון: היבטים חדשים**, ספריית פועלים: 60–97.
- לאור דן, 1998. **חיי עגנון**, הוצאת שוקן.
- לאור דן, 2000. "מ'הדרשה' ליכתב אל הנוער העברי: הערות למושג 'שלילת הגולה'", **אלפיים**, קובץ 21: 171–186; חזר ונדפס בתוך: לאור דן, 2009. **המאבק על הזיכרון: מסות על ספרות, חברה ותרבות**, עם עובד, ספרית אפקים: 233–249.
- לאור דן, סמסטר ב' תשס"ז. "שירה אחרי אושוויץ", **אוניברסיטת תל-אביב**, החוג לספרות.
- לאור דן, סמסטר א' תשס"ט. "הספרות העברית והמחשבה הציונית", **אוניברסיטת תל-אביב**, החוג לספרות.
- לאור דן, 2008. "ש"י עגנון בגרמניה", **הרצאות הקתדרה על-שם בראון לתולדות היהודים בפרוסיה**, 14, אוניברסיטת בר-אילן.
- לאור דן, 2009. "אל מול פני הרעה: ש"י עגנון כותב על השואה, 1933–1948", בתוך: דינה פורת (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 24–47.
- לבסקי חגית, תש"ן. **בטרם פורענות: דרכם וייחודם של ציוני גרמניה, 1918–1932**, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.
- לובטקין צביה, 1980. **בימי כליון ומרד**, מהדורה שלישית, קיבוץ לוחמי הגיטאות.
- לוביץ' רות, 1984. **קורותיה של יידידות**, הוצאת תנועת הידידות ישראל – ברית-המועצות.
- לוז צבי, 1989. "שירת-ציבור של יחיד (שירי שואה)", **שירת יעקב פיכמן: מונוגרפיה**, פפירוס – בית ההוצאה באוניברסיטת תל-אביב: 159–168.
- לוי איתמר ולן שלומית, 2009. **הקרב האחרון**, ידיעות אחרונות.
- לוי שמריהו, 1949 [25.12.1914]. "תשובה לפסימיסטים מישראל", **במאבק: מבחר מאמרים ונאומים**, הוצאת דביר: 143–146.
- לוינגר יעקב, תשכ"ב. "גוטמן, יצחק יוליוס", **האנציקלופדיה העברית**, כרך עשירי, חברה להוצאת אנציקלופדיות: 342–343.
- לזר חיים, תשכ"ג. **מצדה של וארשה**, הוצאת מכון ז'בוטינסקי.
- ליפסקר אבידב, 2006. **יצחק עגן משורר 'גליונות': אקולוגיה ספרותית בשנות השלושים והארבעים בארץ ישראל**, הוצאת המרכז למורשת בן-גוריון.
- מגד אהרן, 1989. "אלתרמן ושירת קו הקץ", בתוך: **שולחן הכתיבה: קובץ מאמרים בענייני ספרות**, עם עובד: 244–251.
- מהלו אביבה, תשס"ה [30.12.2003]. "על 'דור בארץ' ועוד, ריאיון עם משה שמיר ז"ל", **מסד: מאסף לענייני ספרות והוראתה**, גיליון 3: 91–101.

- מילנר איריס, 2003. **קרעי עבר: ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני**, המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן, אוניברסיטת תל-אביב.
- מילנר איריס, 2008. **הנרטיבים של ספרות השואה**, ספריית "הילל בן-חיים", הקיבוץ המאוחד.
- מינץ אלן, 2003. **חורבן: תגובות בספרות העברית על אסונות לאומיים**, תרגם מאנגלית: יצחק קומס, מוסד ביאליק.
- מירון דן, 1992. "דמעות החוזה: בין אלם לאמת – על שיר אחד של אברהם שלונסקי מימי קרבות תש"ח", **מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות**, האוניברסיטה הפתוחה וכתר: 175–158.
- מירון דן, תשנ"ג. "מול דמעות התנין: הערות למאמרו של אבי כצמן", **אפס שתיים**, 2: 106–118.
- מירון דן, 2009. "אורי צבי גרינברג נושא קינתו אל דמויות הטובעים", בתוך: פורת דינה (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1948–1933**, יד יצחק בן-צבי: 3–23.
- מלצר אביב, יהודה ומולי ובק מלכה, 2009. הקדמה, בתוך: מלצר שמשון, **אור זרוע: מבחר שירים**, ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות, ספרי חמד: [9]–[10].
- נאור מרדכי, 1978. **ההעפלה 1948–1934**, משרד הבטחון – ההוצאה לאור.
- נאור מרדכי, 2002. "העיתונות היהודית בארץ-ישראל בתקופת מלחמת-העולם השנייה", בתוך: פורת דינה ונאור מרדכי (עורכים). **העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור: 11–23.
- נאור מרדכי, 2006. **הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן**, הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדריאה וצירלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב.
- נגיד חיים, תשל"ד. "איש הבינים: קווים לביוגרפיה של נח שטרן", בתוך: נח שטרן, תשל"ד. **בין ערפלים: שירים, תרגומים, רשימות**, הוצאת אגודת הסופרים העברים, מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת: 7–44.
- נורה פייר, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום", **זמנים**, 45: 5–19.
- ניגור מרדכי (מוטי), 1999. **מוספי הספרות ועיצוב התרבות הישראלית: מוספי הספרות בעתונות היומית הישראלית 1948–1995 כיוצרי תמורות וכמשקפי תופעות בתרבות, בחברה, בעתונות ובספרות**, עבודה לתואר "דוקטור", האוניברסיטה העברית.
- סחיש ירון, 1990. "שתיקת המשורר והבוקר שלמחרת", **דפים למחקר בספרות**, 7: 25–36.
- עגנון רפי, 2001. **בימי צרה ומצוקה: ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה**, עבודת גמר לתואר "מוסמך", בהדרכת פרופ' דן לאור, אוניברסיטת תל-אביב.
- עופר דליה, 1988. **דרך ביס: עלייה ב' בתקופת השואה, 1939–1944**, יד יצחק בן-צבי.
- ערפלי בעז, תשמ"ג. **עבותות של חושך** (על 'שמחת עניים' לנתן אלתרמן), מכון פורטר והקיבוץ המאוחד.

- ערפלי בעז, 1991. "עבותות של חושך", בתוך: שמיר זיוה ולוז צבי (עורכים). **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן: מסות על 'שמחת עניים' ו'שירי מכות מצרים'**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 177–185.
- פורת דינה, 1983. "אל דמי": אנשי רוח בארץ ישראל נוכח השואה 1943–1945, "הציונות, ח': 245–275; חזר ונדפס בספרה: 2011. "בין הבנה להנצחה – אל דמי", אנשי רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943–1945, "קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, עם עובד ויד ושם: 45–80.
- פורת דינה, 1986. **הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945**, עם עובד.
- פורת דינה, 2000. **מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר**, עם עובד ויד ושם.
- פורת דינה וויץ יחיעם (עורכים), 2002. **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות**, יד ושם ויד יצחק בן צבי.
- פורת דינה ונאור מרדכי (עורכים), 2002. **העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939–1945**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- פורת יהושע, 1989. **שלח ועט בידו: סיפור חייו של אוריאל שלח (יונתן רטוש)**, הוצאת מחברות לספרות.
- פיינגולד בן-עמי, 1989. **השואה בדרמה העברית**, הקיבוץ המאוחד.
- פייקאז' מנדל, 2003. **ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי**, מוסד ביאליק.
- פינקוס בנימין, 2007. **'יחסים מיוחדים': ברית המועצות ובעלות בריתה ויחסיהן עם העם היהודי, הציונות ומדינת ישראל, 1939–1959**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פלאי ברכה, 1984. **חיים של ברכה**, הוצאת מסדה.
- פרבשטין אסתר, 2002. "עליך הורגנו: קידוש השם בימי השואה", **בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, הוצאת מוסד הרב קוק: 395–426.
- צביאלי רינה, 1995. **הדינמיקה החברתית של חבורת הסופרים "יחדיו" ופואטיקת השירה שלה**, עבודת לתואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.
- צוקרמן יצחק, תשמ"ה. **בגיטו ובמרד**, בית לוחמי הגיטאות.
- צוקרמן יצחק, 1982. **פרקים מן העזבונו**, הקיבוץ המאוחד.
- צורית אידה, 1991. "דמעת החפים מחטא: האב, הבן והעלמה ב'שירי מכות מצרים'", בתוך: שמיר זיוה ולוז צבי (עורכים), **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 25–34; נדפס לראשונה: צורית אידה, תשל"ד. **הקרנן והברית (עיונים בשירת נתן אלתרמן)**, הוצאת דביר: 110–122.
- צמרת צבי, 2009. "בין פלשתינוצנטריות ליודוצנטריות: בן-ציון דינבורג (דינור) ושואת יהודי אירופה", בתוך: פורת דינה (עורכת). **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 263–295.
- צ'רניאקוב אדם, **יומן גיטו וארשא: 6.9.1939–23.7.1942**, בעריכת נחמן בלומנטל, אריה טרטקובר, נתן עק, יוסף קרמיש, יד ושם.

- קורצווייל ברוך, תשכ"ח. "מהותה ומקורותיה של תנועת 'העברים הצעירים' ('כנענים')", **ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?**, הוצאת שוקן: 270–300.
- קריץ ראובן, 1978. **הסיפור של דור המאבק לעצמאות**, הוצאת פורה.
- קרמיש יוסף, תשכ"ט. מבוא, בתוך: אדם צ'רניאקוב, **יומן גיטו וארשא: 23.7.1942–6.9.1939**, בעריכת נחמן בלומנטל, אריה טרטקובר, נתן עק, יוסף קרמיש, יד ושם: ז-כט.
- קרסל ג., 1967–1965. **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים (2 כרכים)**, ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- רדליך שמעון, 1990. **תחייה על תנאי: הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי הסובייטי: עלייתו ושקיעתו**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון והקיבוץ המאוחד.
- רוסקיס דוד, 1984. פרק א': "ערים חרבות שבנפש", **אל מול פני הרעה: תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה**, מאנגלית: ידידיה פלס, הקיבוץ המאוחד: 9–22.
- ריבנר טוביה, 1980. **לאה גולדברג: מונוגרפיה**, מכון כ"ץ לחקר הספרות העברית, בית הספר למדעי היהדות ע"ש ח. רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב: 69–75.
- שביד אלי, 1971. "על שתי יצירות של אלתרמן", בתוך: באומגרטן אורה (עורכת), **נתן אלתרמן: מבחר מאמרי ביקורת על שירתו**, עם עובד: 145–148; מתוך המאמר: "האמונה הגנוזה", **מולד**, כרך כ', חוברת 166–167 (מאי-יוני 1962): 209–214.
- שביד אליעזר, 1990. פרק רביעי: "דילמות של מוסר ואמונה בספרות שנכתבה בשואה", **מאבק עד שחר**, ספריית "הילל בן-חיים", הקיבוץ המאוחד: 105–139.
- שביד אלי, 1991. "שירי עיר נצורה", בתוך: שמיר זיוה ולוז צבי (עורכים), **הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן: 109–123; נדפס לראשונה: שביד אלי, תשכ"ד. **שלוש אשמורות**, עם עובד: 153–167.
- שביט זהר, תשמ"ג. **החיים הספרותיים בארץ ישראל, 1910–1930**, הקיבוץ המאוחד.
- שביט יעקב, 1972. **האידיאולוגיה של "האנטי-ציונות הארץ-ישראלית", 1940–1960**, הוגש כעבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב.
- שביט יעקב ושטייר-לבני ליאת, 2009. "יונתן רטוש, 'הכנענים' ויחסם לשואה 1943–1953", בתוך: פורת דינה (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 85–99.
- שביט עוזי, 2003. **שירה מול טוטליטריות: אלתרמן ו'שירי מכות מצרים'**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, זמורה-ביתן.
- שביט עוזי, 2007. **לא הכל הבלים והבל: החיים על קו הקץ על פי אלתרמן**, הקיבוץ המאוחד.
- שגב תום, 1991. **המיליון השביעי**, הוצאת דומינו.
- שור שמעון א., 2000. **גדוד מגני השפה בארץ ישראל, 1923–1936**, הוצאת מוסד הרצל לחקר הציונות וללימודה, אוניברסיטת חיפה.
- שחר נתן, 1989. **השיר הארץ-ישראלי בשנים 1920–1950: היבטים סוציומוסיקליים ומוסיקליים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהדרכת ד"ר בתיה באיאר.
- שטאובר רוני, 2000. **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, יד יצחק בן-צבי והמרכז למורשת בן-גוריון.

- שטייר-לבני ליאת ושביט יעקב, 2009. "יונתן רטוש, 'הכנענים' ויחסם לשואה 1943–1953", בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933–1948**, יד יצחק בן-צבי: 85–99.
- שטרסברג-דיין שרה, 2008. "ציון: מלכות שמים או מלכות ישראל: בין 'ברית שלום' ל'ברית הבריונים'", בתוך: גורדון עדי (עורך), **'ברית שלום' והציונות הדו-לאומית: 'השאלה הערבית כשאלה יהודית**, הוצאת כרמל: 181–192.
- שיינטוך יחיאל, 1978. **ספרות יידיש ועברית תחת שלטון הנאצים במזרח אירופה: כתביו האחרונים הדו-לשוניים של יצחק קצנלסון ויצירתם בגיטו של אברהם סוצקובר ושעיהו שפיגל**, דיסרטציה.
- שיינטוך יחיאל, 1990. **יצחק קצנלסון – כתבים שניצלו מגיטו וארשה וממחנה ויטל**, י"ל מאגנס.
- שיינטוך יחיאל, 1995. **ישעיהו שפיגל – פרזיה סיפורית מגיטו לודז': שישה-עשר סיפורים מפוענחים על פי כתבי-יד שניצלו בצירוף מבוא וראיון עם המחבר**, מאגנס.
- שלו זיוה, 1989. **טוסייה אלטמן: מההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" להנהגת הארגון היהודי הלוחם**, הוגש כעבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי-הרוח, בהדרכת ד"ר דינה פורת, אוניברסיטת תל-אביב.
- שלונסקי א. (עורך), תרצ"ב [1933]. **לא תרצח: ילקוט קטן של שירים נגד המלחמה**, יחדו. שלם חיים, אפריל 2005. "מכתבי זעקה של הלל זיידמן ממחנה ויטל", **ילקוט מורשת**, ע"ט: 39–50.
- שפי נעמה, 1994. **ספרות גרמנית בתרבות העברית, 1882–1948: תרגום והתקבלות**, דיסרטציה בהנחיית דן לאור ושולמית וולקוב, אוניברסיטת תל-אביב.
- שפירא אניטה, 1980. **ברל**, ספרית אפקים, עם עובד, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן, בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב.
- שפירא אניטה, 1992. "הופעתו של אתוס לאומי, 1881–1904", **חרב היונה: הציונות והכוח 1881–1948**, עם עובד, ספרית אפקים: 19–83.
- שפירא אניטה, 1996. "השואה: זכרון פרטי וזכרון ציבורי", **זמנים**, 57: 4–13; חזר ונדפס בספרה: **יהודים חדשים יהודים ישנים**, עם עובד, ספרית אפקים: 86–103.
- שפירא אניטה, 1997. "בין שואה למלחמה", **יהודים חדשים יהודים ישנים**, עם עובד, ספרית אפקים: 104–121.
- שפירא אניטה, 2003. "לאן הלכה שלילת הגלות", **אלפיים**, 25: 9–54.
- שפירא אניטה, 2008. **ברנר: סיפור חיים**, ספרית אפקים, עם עובד.
- תדהר דוד, 1947–1971. **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו** (19 כרכים), ספרית ראשונים.
- תידור באומל יהודית, 1995. "לזכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 5: 364–387.
- [ללא שם מחבר], 1990. **הפולוגות העבריות להובלה במלחמת העולם ה-II**, 2 כרכים, הוצאת פ. קופל.
- מערכת העיתון, נובמבר 2009. "ללא ארץ, ללא גבולות: תרבות יידיש בתקופת השואה ולאחריה", **זיקה**, עיתון מקוון של "יד ושם".

- Aaron Frieda W., 1990. **Bearing the Unbearable: Yiddish and Polish Poetry in the Ghettos and Concentration Camps**, State University of New York, Albany.
- Bartal Israel, 1997. The Ingathering of Traditions: Zionism's Anthology Projects, **Prooftexts**, 17(1): 77-93.
- Chaver Yael, 2000. **"What Must Be Forgotten": Yiddish Literature in Zionist Palestine**, a dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of California.
- Ferry Anne, 2001. **Tradition and the Individual Poem: An Inquiry into Anthologies**, Stanford University Press.
- Friedlander Saul, 1992. Introduction, in: Friedlander Saul (ed.), **Probing the Limits of Representation**, Harvard University Press: 1-21.
- Friedman Philip, July 1951. American Jewish Research and Literature on the Jewish Catastrophe of 1939-1945, **Jewish Social Studies**, Vol. 13, No. 3: 235-250.
- Gilbert Martin, 2008. **The Routledge Atlas of The Holocaust**, Third edition, Routledge.
- Hewison Robert, 1977. **Under Siege: Literary life in London, 1939-1945**, Weidenfeld and Nicolson.
- Hofmann Klaus, 2005. Poetry After Auschwitz – Adorno's Dichtung, **German Life and Letters**, 58 (2): 182-194.
- Horowitz Sara R., 1997. **Voicing the Void: Muteness and Memory in Holocaust Fiction**, State University of New York Press.
- Howe Irving, 1988. Writing and the Holocaust, in: Lang Berel (ed.). **Writing and the Holocaust**, Holmes & Meier: 175-199.
- Kressel Getzel, 1971. Newspapers and Periodicals, Hebrew, **Encyclopedia Judaica**, I (Index): 193-219.
- Lang Berel (ed.). **Writing and the Holocaust**, Holmes & Meier.
- Langer Lawrence L., 1975. **The Holocaust and the Literary Imagination**, Yale University Press.
- Langer Lawrence L., 1990. Fictional facts and factual fictions: History in Holocaust literature, in: Randolph L. Braham (ed.), **Reflections of the Holocaust in Art and Literature**, Columbia University Press: 117-129.
- Swanson Roy Arthur & Brogan T. V. F., 1993. Anthology, in: Preminger Alex and Brogan T. V. F., **The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics**, Princeton University Press: 74-76.
- Tydor-Baumel Judith and Jacob J. Schacter, 1992. "The Ninety Three Bais Yaakov Girls of Cracow: History or Typology", in: Jacob J. Schacter (ed.), **Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung**, Jason Aronson: 93-130.

נספח

הפריטים מהעיתונות, מהמאספים ומהספרים שנסקרו בעבודה

- א., 1.6.1943. "טוסייה", **דבר** : 1.
- א. י., יולי-אוגוסט 1945. "אהלים", **גזית**, כרך ז', חוברת י"א-י"ב (פ"ג-פ"ד) : 61.
- א. פ., תמוז-אב-אלול ת"ש. "ספרים : קול", **גזית**, כרך ג', חוברת י"א-י"ב (ל"ה-ל"ו) : 63-64.
- אבטיחי-הדרי א., אפריל-מאי 1945. "קהלות ווהליון : רובנה", **גזית**, כרך ז', גיליון ח"ט' (פ"פ-א) : 4-7.
- אבי שאול מ., ניסן ת"ש. "מברכת יעקב אבינו", **למועד**, הוצאה חד-פעמית : 10-11.
- אביצור ד., 12.7.1942. "בלשכת הגיוס", **דבר** : 2.
- אבן-זהב ארי, 6.6.1940. "אדם וספינה. רומן", **העולם**, כרך כ"ח, גיליון ל"ח : 594-595.
- אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל ומרכז קלוב פא"ן העברי, 2.2.1943. "סופרי כל עם הרימו קולכם!", **דבר** : 1.
- אדלר חנה [בחתמת : ח. א.], 26.9.1944. "משירי ילדי טרנסדניסטריה", **דבר הפועלת**, שנה י', גיליון 8-9 : 143-144.
- אהרוני ד., 2.5.1945. "נקמה (רומן מחיי הפרטיזנים)", תרגם מכתב-יד : נ. מלצן, **דבר**, מהדורת צהריים : 2 ; ראה אור בהמשכים מדי יום עד 3.9.1945.
- אהרנבורג איליה, 18.8.1944. "קץ הגיטו" ("מספורי הזמן הזה"), **משמר** : 6.
- אות, 20.4.1945. "ילקוט משירי הזמן" ("במשעול הספרים"), **הארץ** : 3.
- אוישיסקין מ. מ., הרב הראשי הרצוג ואחרים, 28.9.1941. "אחים יהודים ברוסיה, שמעו קולנו!", **דבר** : 1-2.
- אופאטושו יוסף, 7.5.1944. "יהודים פארטיזאנים (סיפור)", עברית : נ. מלצן, **דבר**, מהדורת צהריים : 2.
- אופאטושו י., 29.6.1944. "בגיטו של ורשה", **העולם**, כרך ל"ב, גיליון ל"ח : 326-327.
- אופאטושו י., 1945. "מאיר באלאבאן", בתוך : ש. אוורבוך, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום : קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר : 199-201.
- אורבאך שמחה בונים, תש"ד. "הלל צייטלין", **תו שין גימל : בעולם, באומה, בתנועה ובארץ : שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר : 335-337.
- אוריובסקי א., יולי-אוגוסט 1944. "לדמותה של ביאליסטוק", **גזית**, כרך ו', גיליון י"א-י"ב (ע"א-ע"ב) : 1-6.
- אורלן חיים, 30.12.1943. "שארית לסופרי ישראל", **דבר** : 2.
- אורלן חיים, 28.1.1944. "בעירי...", **דבר** : 3.
- אורלנד י., 1942. "שיר הלגיונות", בתוך : שפירא ישעיהו (עורך), **מזמורים לחייל היהודי**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי : 22-23.
- אורלנד י., 1945. "שיר-נקם", בתוך : שפירא ישעיהו (עורך), **שיר ומזמור לחייל**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי : 48-49.
- אורלנד י., 1945. "שיר החיל", בתוך : שפירא ישעיהו (עורך), **שיר ומזמור לחייל**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי : 66.
- אטלס יצחק, 5.9.1941. "כנף רקיע ארגמן...", **הארץ** : 5.
- איו"ב, 29.2.1940. "נקודות קטנות", **דבר** : 2.
- איו"ב, 5.3.1941. "מוסד ביאליק", **דבר** : 2.
- איזקסון אסתר, 25.9.1942. "סקת", **דבר** : 4.
- איינהורן דוד, 1943. "כמה אני רוצה לפתוח את לבי", מיידיש : ש. מלצר, **דבר** : 3 ; כונס בתוך : שורף עזריאל (עורך), **עלי טרף : משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר : 59-60.
- אילון ח. ב., אפריל-מאי 1945. "קהלות ווהליון : אוסטראה", **גזית**, כרך ז', גיליון ח"ט' (פ"פ-א) : 1-4.

- אלון ג., תש"ג-תש"ד. "ישיבות ליטה", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 91–99.
- אלקשי גדליה [בחתימת: ג. א.], אב-אלול תש"א. "ספר הגבורה", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת ט' (ס"ט): 157–158.
- אלקשי גדליה [בחתימת: ג. א.], אייר תש"ב. "סדר בקרת", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ג': 163–166.
- אלתרמן נתן, 1.9.1939. "דס", "צפרדע", "כינים", **השומר הצעיר**, שנה ח', גיליון 33: 9–10.
- אלתרמן נ., 22.9.1939. "מכתב על אותו נושא", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 36, דפים לספרות: 9–10.
- אלתרמן נתן [בחתימת: אגב], 27.11.1939. "לובלין", **הארץ**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן], 2.11.1940. "הגנה פסיבית", **במחנה**, בתוך: נאור מרדכי, 2006. **הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות של העם היהודי על שם אנדריאה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב: 342–343.
- אלתרמן נתן, 1941. "דרך, דרך, נתיבה", **לוח הארץ לשנת תש"ב 1941/42**, הוצאת חיים: 101.
- אלתרמן נתן [בחתימת: אגב], 2.5.1941. "בקשה יחידה", **הארץ**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: אגב], 21.11.1941. "פרשת הדויזיה", **הארץ**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: אג"ב], 29.5.1942. "באו מים עד נפש (הפסוק העברי מתוך השידור של יהודי רוסיה)", **הארץ**: 2.
- אלתרמן נתן, 4.9.1942. "מגבית ההתגייסות" ("רגעים"), **הארץ**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: אגב], 27.11.1942. "מכל העמים", **הארץ**: 2; כונס בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), 1943.
- עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 68–70.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 5.2.1943. "נקדת ארכימדס" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 26.3.1943. "בעית הפליטים" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 19.4.1943. "פסח של גלויות" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 23.4.1943. "איי הברמודים" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 4.6.1943. "נערה עבריה" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 11.6.1943. "התנאי העקרי" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 9.7.1943. "פרק ניולט" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 8.10.1943. "הלשון השודית" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 4.2.1944. "עגלת הילדים" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 18.2.1944. "משטר של עליה" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 24.3.1944. "משמעות הפלישה" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 14.7.1944. "הרצל והילדים" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 30.3.1945. "הסרטיפקט האחרון" ("הטור השביעי"), **דבר**: 2.
- אלתרמן נתן [בחתימת: נתן א.], 11.5.1945. "יואם יהיה צרך – לבדנו!", **דבר**: 2.
- אנכי ז. י., 9.8.1940. "בימים אלה", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 3.
- אסף שמחה, תמוז-אב ת"ש. "החיים הפנימיים של יהודי פולין (לפני תקופת ההשכלה)", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'–ד' (נ"ט–ס'): 184–199.
- אפשטיין שמואל, דצמבר 1943. "לבוב כפי שידעתיה", **גזית**, כרך ו', גיליון ד' (ס"ד): 1–5.
- אריכא יוסף, תש"ב. "הטוחן הזקן", **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שביעי: 211–218; כונס בתוך: [רתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 46–52.

- אריכא יוסף, 1942. "ארבעת הכדים (אגדה)", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 141-142.
- אש ש., תמוז תשי"ג. "קינה (קטע)", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 8-11.
- אש שלום, 4.4.1947. "תשעים ושלוש בנות-יעקב", עברית: בן-ציון ידידיה, **הבקר**: 8-9.
- אשכולי א. ז., תמוז-אב תשי"ש. "שרטוטי לודז", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת גי-ד' (ני"ט-ס'): 280-288.
- אשמן א., 1942. "עז, עז", בתוך: שפירא ישעיהו (עורך), **מזמורים לחייל היהודי**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי: 24-25.
- ב. א., 28.9.1956. "י. מ. ניימן", **דבר**: 12.
- ב. מ., 3.1.1941. "המלחמה והקורא העברי", **הארץ**: 5.
- באום ברינדל, ט' אלול תשי"ג [9.9.1943]. "על יד קברן של [תשעים ושלוש] בנות "בית יעקב" בקראקוב", **הדרך**, גיליון נ"ב: 1.
- בובר מ., אב-אלול תשי"ב. "לשם התבצרות פנימית", בתוך: "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 380-382.
- בובר מ., ניסן תשי"ד. "שתיקה וזעקה", **בעיות: במה חדשית לחיי צבור**, שנה א', חוברת א': 21-23.
- ביילין א., 20.12.1939. "מסביב לשרשרת", **דבר לגולה**: 6-7.
- בילצקי י. ח., 1945. "בשפת הכאב", בתוך: ש. אוורבך, אל. הכהן ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 293-295.
- בינצקי פ., 1943. "גזעני", בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 52.
- בית-הלוי י. ד., ינואר-פברואר 1945. "קאליש", **גזית**, כרך ז', גיליון ה' (ע"ז-ע"ח): 1-7.
- בלויא משה (הרב), אייר תשי"ג. "גאווה קדושה", בתוך: 93: **לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז: יא.
- בן-אליעזר מ., 28.6.1940. "מגלת דובובה (רשימות קורא)", **הארץ**: 3.
- בן-אליעזר מ., 10.1.1941. "ספרי רימון", **הארץ**: 5.
- בן-אליעזר מ., 22.1.1943. "רשימות קורא", **הארץ**: 4.
- בן-אליעזר מ., 19.3.1943. "רשימות קורא", **הארץ**: 4.
- בן-אליעזר מ., 27.5.1943. "הספר הקטן (רשימות קורא)", **הארץ**: 3-4.
- בן-אליעזר מ., 14.1.1944. "מספרות המלחמה (רשימות קורא)", **הארץ**: 4.
- בן-אליעזר מ., 25.2.1944. "ספרי רימון (רשימות קורא)", **הארץ**: 4.
- בן-גוריון דוד, תשי"ד [11.10.1943]. "משא השממה", בתוך: **ימי "קול האדמה": י"א-י"ב בתשרי תשי"ד**, הוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקימת לישראל: 18-31.
- בן-גוריון ד., תשי"ד. "תכנית פעולה ציונית ויהדות אמריקה", **תו שין גימל: שנתון לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 154-165.
- בן-גוריון עמנואל, 23.5.1940. "בצל הדורות" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר**: 3.
- בן-גוריון עמנואל, תמוז-אב תשי"ש. "עם סיומם של 'דברי ימי עם עולם'", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת גי-ד' (ני"ט-ס'): 333-334.
- בן-גוריון עמנואל, 16.1.1941. "הרמן ראושנינג: שיחות עם היטלר" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר**: 2.
- בן-גוריון עמנואל, 5.3.1941. "מלחמת מצוה", **דבר**: 2.
- בן-גוריון עמנואל, 8.5.1941. "ספר הגבורה" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר**: 3.
- בן-גוריון עמנואל, 22.5.1941. "נתן אלתרמן: שמחת עניים" ("עם קריאה ראשונה"), **אמר**: 2.

- בן-גריון עמנואל, 31.12.1941. "ועידת הסופרים העשירית", **דבר** : 2.
- בן-גריון עמנואל, 1.4.1942. "סדרים (ספורי המאסף 'סדרים')", **דבר**, מהדורת צהריים : 2.
- בן-גריון עמנואל, 24.9.1943. "בין סער לסער" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר** : 3.
- בן-גריון עמנואל, 5.11.1943. "זכרון בספר (סקירה)", **דבר** : 3.
- בן-גריון עמנואל, 6.2.1944. "זכרון בספר: כנסת תש"ג-תש"ד", **דבר** : 2-3.
- בן-גריון עמנואל, 25.2.1944. "זכרון בספר", **דבר** : 4.
- בן-גריון עמנואל, 24.3.1944. "דוד שמעונוביץ / מכתב לאי-שם" ("עם קריאה ראשונה"), **דבר** : 3.
- בן-גריון עמנואל, 31.3.1944. "עם קריאה ראשונה", **דבר** : 4.
- בן-גריון עמנואל, 21.4.1944. "זכרון בספר (סקירה חדשית)", **דבר** : 4.
- בן-גריון עמנואל, 17.9.1944. "זכרון בספר", **דבר** : 13.
- בן-גריון עמנואל, 3.10.1944. "שתי רצוניות", **דבר** : 3.
- בן-גריון עמנואל, תש"ה. "הספרות היפה העברית בתש"ד", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר : 307-319.
- בן-גריון עמנואל, תש"ה. "ספרות מלחמה בעברית", **תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר : 348-354.
- בן-גריון רחל, 29.6.1945. "שתי אחיות גבורות", **דבר** : 5.
- בן-יצחק מ., 6.2.1940. "פרטים חדשים על מותו הטראגי של ש. הורונטשיק", **דבר** : 2.
- בן-נחום ד., 13.8.1943. "סופר עברי בברית-המועצות", **משמר** : 4.
- בן-שמאי הלל מאיר, אדר-ניסן תש"ב. "ילקוט ירושלמי לדברי ספרות", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ב' : 104-106.
- בנארי נחום, מאי-יוני 1944. "העיירות ההן... ", **גזית**, כרך ו', גיליון ט"י-י (ס"ט-ע"י) : 10-13.
- בנדס גרשם, "ארץ ישראל בשנת תש"ב", **לוח הארץ לשנת תש"ג 1942/1943**, הוצאת חיים : 46-58.
- בנשלום בנציון, 11.6.1940. "הספרות העברית בפולין לפני חורבנה", **דבר** : 2-3.
- בנשלום בנציון, תמוז-אב ת"ש. "אנו הולכים לויילנא", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג' (נ"ט-ס') : 278.
- בס ש., אדר ב' תש"ג. "הגברת סרלי", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"א (פ"ג) : 236-242.
- בס ש., תשרי-חשוון תש"ה. "בסוד האימים", **גליונות**, כרך י"ז, חוברת א' (צ"ז) : 8.
- בער יצחק, תש"ג. "גרוש היהודים מספרד", בתוך: פייכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים : 119-132.
- בר-מרדכי, 4.2.1944. "כנסת", **הבוקר** : 6.
- ברגמן ש. ה., 25.9.1942. "שנה ליחיל העברי", **דבר** : 4.
- ברגמן ש. ה., תש"ג. "שברי רעיונות בימים אלה", בתוך: פייכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים : 283-286.
- ברגמן ש. ה., תש"ג-תש"ד. "פראג", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ת. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני : 110-117.
- ברגשטיין פניה, 12.2.1943. "בלדה על אם בארץ אשכנז", **דבר** : 3.
- ברגשטיין פניה, 31.3.1944. "על קבר אבות", **דבר** : 3; כונס בתוך: ב[רתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), תש"ה.
- אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך : 16.
- ברוד מ., 31.5.1940. "פנקס קטן", **דבר** : 11.
- ברודא מרדכי זאב, תש"ג-תש"ד. "לבוב", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני : 99-109.

- ברוידס אברהם, 27.9.1939. "אני איש יהודי...". **דבר** : 6.
- ברוידס אברהם, שבט ת"ש. "שלג בפולין יורד..." **מאזנים**, כרך י', חוברת ב' ג' (ני"ג-נ"ד) : 260.
- ברוידס אברהם, 7.6.1940. "ענינים", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים : 1; כונס בתוך: תמוז תש"ג. [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות : 29.
- ברוידס אברהם, 20.9.1940. "בצלו של הנס", **דבר** : 4.
- ברוידס אברהם, 19.9.1941. "וילנה", **דבר** : 3.
- ברוידס אברהם, שבט תש"ג. "נקם גם נקם", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה) : 282.
- ברוידס אברהם, מרץ-אפריל 1943. "התשעים ושלוש...", **גזית**, כרך ה', חוברת ז' ח' (נ"ה-נ"ו) : 19.
- ברוך י. ל., 14.10.1941. "מלחמתנו", **דבר**, 14.10.1941 : 2.
- ברונזפט משה, 21.7.1944. "רשימות מוסיקליות", **דבר**, מהדורת צהריים : 2.
- ברטורא א., 3.1.1940. "מעשה-פלא של נגריד", **הארץ** : 5.
- ברמאיר צבי, 11.2.1944. "לך, לך מי יסלח?", **דבר**, מהדורת צהריים : 2.
- ברש אשר [בחתימת: ב. פליכס], אלול ת"ש-תשרי תש"א. "ממחברתי", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ה' ו' (ס"א-ס"ב) : 443-442.
- ברש אשר, תשרי תש"ג. "משירי הימים הנוראים", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת א' : 14; המשכו של השיר: חשון תש"ג, **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ב' : 9.
- ברש אשר, שבט תש"ג. "גיטו תש"ג", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה) : 283-282.
- ברש אשר, אדר-ניסן תש"ה. "קדוש השם", **גליונות**, כרך י"ז, חוברת ד' : 203-202.
- ב[רתנא] מרדכי, 8.9.1939. "אם אין לי...", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים : 1.
- ב[רתנא] מרדכי, תמוז תש"א. "קדיש", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת ח' (ס"ח) : 59.
- ב[רתנא] מרדכי, תמוז תש"ב. "עקדה", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ה' (ע"ז) : 251.
- ב[רתנא] מרדכי, כסלו תש"ד. "לא מכתב ולא אות", **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת ו' (צ"ז) : 329.
- ב[רתנא] מרדכי, 10.1.1944. "שיר השירים לשנאה", **העובד הציוני**, שנה ז', גיליון ו' ט' (98-101) : 28; כונס בתוך : ב. מרדכי וי. חנני (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך : 19-20.
- ב[רתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), תש"ה. "בשער החוברת", **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך : 3.
- ג. א., 16.9.1943. "מתוך ההפיכה", **הגלגל**, כרך א', גיליון 5 : 18.
- גאפטק ברוך, יוני 1944. "משירי הגיטו", עברית: משה בסוק, **מבפנים**, כרך י' : 137.
- גוטהלף י., 7.10.1942. "צדק או נקם", **דבר** : 2.
- גוטמן יוליוס, תש"ג-תש"ד. "ברלין", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני : 132-124.
- גולדברג לאה, 8.9.1939. "על אותו הנושא עצמו", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 34-35, דפים לספרות : 10-9.
- גולדברג לאה, 5.10.1939. "מול פני השירה", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 38 : 9, 12.
- גולדברג לאה, 19.2.1943. "האמנם עוד יבוא ימים", **דבר** : 3; כונס בתוך: פייכמן יעקב (עורך), תש"ג. **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים : 2.
- גולדברג לאה [בחתימת: ל. ג.], 5.3.1943. "שירת האביב", **דבר**, מהדורת צהריים : 2.
- גולדברג לאה, 23.4.1943. "על האשם", **דבר** : 3.
- גולדברג לאה, 29.9.1943. "זכרון עיר", **משמר** : 7.
- גולדברג לאה [בחתימת: עדה גראנט], 21.1.1944. "מכות מצרים" ("יומן ספרותי"), **משמר** : 4.
- גולדברג לאה [בחתימת: עדה גראנט], 6.10.1944. "יומן ספרותי: בעידן דריתחא", **משמר** : 4.

- גולדברג לאה, 20.4.1945. "בלילות", **משמר** : 4.
- גור-ארי מ., תמוז תש"ג. "עובדות", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 21–28.
- גורפיין רבקה, 7.5.1940. "עם מסכת יסורים", **דבר הפועלת**, שנה ז', גיליון 2: 55–56.
- גורפיין ר., 23.12.1942. "ובלבד שיתקיים...", **השומר הצעיר**.
- גינזבורג שאול, 17.2.1941. "מגילת דובובה", **דבר** : 2.
- גינזבורג שמעון, כסלו-טבת ת"ש. "לביאליק", **מאזנים**, כרך י', חוברת א' (נ"ב): 13–15.
- גלבע אמיר, 1.12.1944. [עיני קרועה לפחד], **לחייל**, גיליון 224 : 2; כונס בתוך: **הנה ימים באים: שירים 1946–1942**, עריכה ומבוא: הלפרין חגית, עורך משנה: ברקוביץ אילן, הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 99–100.
- גלבע אמיר, 10.11.1944. "הנה ואכבהו", **לחייל** : 2; כונס בתוך: **הנה ימים באים: שירים 1946–1942**, עריכה ומבוא: הלפרין חגית, עורך משנה: ברקוביץ אילן, הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב: 65.
- גלבע אמיר, 26.1.1945. "טל נקמות", **משמר** : 5.
- גלבע אמיר, קיץ תש"ה. "צרור שירים" (מתוך 'חיי עולם'), **ילקוט הרעים: לספרות חדישה**, הוצאת "הרעים" : 53–56.
- גלבר נ. מ., נובמבר 1943. "משפחות-פטריציים יהודיות בוורשה", **גזית**, כרך ו', גיליון ג' (ס"ג): 6–8.
- גלבר נ. מ., דצמבר 1943. "לבוש – עיר ואם בישראל", **גזית**, כרך ו', גיליון ד' (ס"ד): 5–9.
- גלבר נ. מ., ינואר-פברואר 1944. "קרקא היהודית", **גזית**, כרך ו', גיליון ה' (ס"ה-ס"ו): 10–14.
- גלבר נ. מ., מרץ 1944. "קרקא היהודית", **גזית**, כרך ו', גיליון ז' (ס"ז): 10–12.
- גלבר נ. מ., אפריל 1944. "קרקא היהודית (סוף)", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 8–11.
- גלדשטיין יעקב, 7.4.1944. "מורדי הגיטו", עברית: אברהם לוינסון, **דבר** : 4.
- גלילי ישראל, 30.4.1942. "לגיוס כוחנו", **צרור מכתבים**, 183 (118): 6. כונס בתוך: פורת דינה וויץ יחיעם (עורכים), 2002. **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות**, יד ושם: 68–69.
- גליק הירש, 16.2.1945. "שיר של פ. פ. א. (=פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע)", המקור ביידיש עם תרגום עברי מאת אברהם שלונסקי, **משמר** : 2; ראה אור גם ב: 20.4.1945. **לחייל**, גיליון 339.
- [גלעד] זרבבל, יוני 1943. "צביה", **מבפנים**, כרך ט', חוברת ב': 243.
- [גלעד] זרבבל, תמוז תש"ג. "נערות עבריות", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 70.
- [גלעד] זרבבל, תש"ה. "עם פרומקה", בתוך: גלעד זרבבל (עורך), **חנצ'ה ופרומקה: מכתבים ודברי-זכרון**, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י, הקיבוץ המאוחד: 171–176.
- גרינבוים יצחק, שבת ת"ש. "על חרבן יהדות פולין", **מאזנים**, כרך י', חוברת ב' (נ"ג-נ"ד): 161–168.
- גרינבוים יצחק, אדר א' ת"ש. "על חרבן יהדות פולין", **מאזנים**, כרך י', חוברת ד' (נ"ה): 381–389.
- גרינבוים י., ספטמבר 1941. מבוא, בתוך: משה פרגר, **יון-מצולה החדש: יהדות פולניה בצפרי הנאצים**, ספרית "רמון", הוצאת מסדה, בהשתתפות הועד המאוחד לעזרת יהודי פולניה ומוסד ביאליק: 5–10.
- גרינבוים י., תש"ג-תש"ד [תמוז תש"ג]. "מחרבן לחרבן", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 40–45.
- גרינבלאט נתן, 28.3.1940. "החזרת העטרה ליושנה", **העולם**, כרך כ"ח, חוברת כ"ח: 439.
- גרינבלאט נתן, תמוז-אב ת"ש. "שלשה ספרים על חרבן פולין", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג' (נ"ט-ס'): 316.
- גרינבלאט נ., 23.5.1941. "ביסרביה", **הפועל הצעיר**, שנה 34, גיליון 17 : 12.
- גרינבלאט נתן, ספטמבר 1941. "הספרות, הסופר והאגודה", **גזית**, כרך ד', חוברת ה' (מ"א): 33–34.

- גרינבלאט נ, ניסן תש"ב. "ילקוט", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ב': 130–132.
- גרינבלאט נ, אב-אלול תש"ב. "על המשמר הקודר (למותו הטרגי של צ'רניאקוב)", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ו (עח): 335.
- גרינבלאט נתן, טבת תש"ג. "זאת השעה" ("במסכת"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 153–154.
- גרינבלאט נתן, יולי-אוגוסט 1943. "על כינוסי סופרים", **גזית**, כרך ה', חוברות י"א-י"ב (נ"ט-ס'): 52.
- גרינבלאט נ, שבט תש"ד. "על שלשה קבצים", **מאזנים**, כרך י"ז, חוברת ה': 295.
- גרינבלאט נתן, מרץ 1944. "ווילנא", **גזית**, כרך ו', גיליון ז' (ס"ז): 1–2.
- גרינבלאט נ, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 335–337.
- דחובני ב. י., סיון-אלול תש"ש. "בצל הדורות", **גליונות**, כרך י', חוברת י"א-י"ב: 328–329.
- דחובני ב. י., ניסן-אייר תש"א. "בסרביה", **מאזנים**, כרך י"ב, חוברת ה"י (ס"ז-ס"ח): 376–377.
- דחובני ב. י., 1941. "במעגל הבדידות", **בסרביה**, בעריכת שורר חיים ופיכמן יעקב, הוצאת חוג עולים מבסרביה: 153–160.
- דחובני ב. י., תמוז תש"א. "על שני ספרי פרוזה", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת ח (סח): 99–100.
- דחובני ב. י. [בחתומת: מ. הדסי], 1942. "ישראל זרחי / בית סבתא שחרב", בתוך: זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 209–210.
- דחובני ב. י., תשרי תש"ב. "בכור: על חלק הספרות היפה" (בשדה ספר), **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י": 216.
- דחובני ב. י., אייר תש"ב. "סדר סופרים", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ג': 155–158.
- דחובני ב. י., 1942.7.2. "סדרים", **הפועל הצעיר**, כרך ל"ה, גיליון 37–38: 11–12.
- דחובני ב. י., 1943.10.28. "ובינתים – שבי", **הגלגל**, כרך א', גיליון 8: 20.
- דחובני ב. י., 1943.11.25. "בין סער לסער", **הגלגל**, כרך א', גיליון 10: 19.
- דחובני ב. י., 1943.12.9. "מכתבים מן הגיטאות", **הגלגל**, כרך א', גיליון 11: 20.
- דינבורג ב., תש"ג-תש"ד. "גלויות וחורבן", בתוך: כהן יעקב ולחורבן פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 46–60.
- דינבורג ב., תש"ג-תש"ד. "ווילנה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 80–90.
- דינבורג ב., תש"ד. "שמעון דובנוב ומפעלו ההיסטוריוגרפי", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 317–325.
- דן, אלול תש"ד. "בשולי ספר עדות", **גליונות**, כרך ט"ז, חוברת י"ב (צ"ו): 290–291.
- האלטר מרדכי, 1941.3.2. "השומרים אמונים לעברית בליטא המועצתית", **דבר**: 2.
- האלטר מרדכי, 1941.2.28. "ראשיתה של המחותרת (פרק מספר הנדודים)", **דבר**: 4.
- האלטר מרדכי, 1941.4.11. "הפסח האחרון בוילנה", **דבר**: 5.
- האלטר מרדכי, 1941.5.23. "בשולי ההרפתקאות (פרק מספר הנדודים)", **דבר**: 4–5.
- הברמן א. מ., תש"ג. "זכרי-מלחמה קדומים", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 287–290.
- הדני עבר, 1942. "בקומה א'", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 107–114.
- ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, 1942.4.1. "לקורא העברי", **דבר**: 1.
- הוועד לגבוש הנוער העברי, 1943. "כתב אל הנוער העברי", בתוך: רטוש יונתן, 1982. **ראשית הימים: פתיחות עבריות**, הדר הוצאת ספרים: 32–37.

- הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, אייר תש"ג. "אל בת ישראל הנבוכה בארץ!", בתוך: 93: **לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז: לב.
- הוועד לעזרת יהודי בסרביה בארץ ישראל, 15.9.1944. "לכל יוצאי בסרביה בארץ-ישראל", **דבר**: 6.
- הורביץ אלחנן, מאי-יוני 1944. "לובלין – עיר יועד ארבע הארצות", **גזית**, כרך ו', גיליון ט"ז (ס"ט-ע"ו): 1–5.
- הורוביץ יעקב, 4.2.1944. "היכן היא שירת הדור? (בשולי ויכוח ספרותי אחד)", **הארץ**: 5.
- הזז חיים, 1942. "הדרשה", **לוח הארץ לשנת תש"ג**, 1942/1943, הוצאת חיים: 82–96.
- היילפרין י., תש"א. "פתיחה", **ספר הגבורה: אנתולוגיה היסטורית ספרותית**, חלק א': התגוננות וקדוש השם מימי מצדה ועד ראשית האמנציפציה, עם עובד: יג-טו.
- הלפרין ישראל, יולי-אוגוסט 1944. "טיקטין וביאליסטוק", **גזית**, כרך ו', גיליון י"א-י"ב (ע"א-ע"ב): 8–6.
- היילפרין פ., 24.7.1940. "ששים יום בפולין של היטלר" ("מיומני"), **דבר**: 2.
- היילפרין פ., 30.8.1940. "שנת מלחמה", **דבר**: 2.
- היילפרין פ., 29.1.1943. "מורים" ("מיומני"), **דבר**: 4.
- היילפרין פ., 18.2.1943. "לזכר נעדרים: יוסף יאשונסקי", **דבר**: 2.
- היילפרין פ., 4.6.1943. "עדת קדושים" ("מיומני"), **דבר**: 4.
- המאירי אביגדור, ינואר-יוני 1942. "הד מתופת", **גזית**, כרך ד', חוברת ז'–י"ב (מ"ג-מ"ח): 11.
- המאירי אביגדור, 3.9.1943. "שיר", **משמר**: 4.
- המאירי אביגדור, 1944. "משא בין-ערבים", בתוך: ברש אשר ולמדן יצחק (עורכים), **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 179–180.
- המאירי אביגדור, 1.9.1944. "ברגע זה", **הארץ**: 3.
- המאירי אביגדור, 18.8.1944. "שירים", **משמר**: 4.
- המאירי אביגדור, 8.10.1944. "אשפיזין", **הארץ**: 4.
- המערכת, תש"ג-תש"ד. [ללא כותרת], בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 4–3; 7–8.
- ה[פטמן, יוסף], 19.9.1941. "משולחן הספרים", **הבוקר**: 4.
- וויינר א., אוקטובר-נובמבר 1944. "פינסק", **גזית**, כרך ז', גיליון ב'–ג' (ע"ד-ע"ה): 1–5.
- ויטלין יוסף, 1.9.1943. "ליום יהדות פולין", מפולנית: בנימין טננבוים, **משמר**: 2.
- וויינברג צ. ז., 1942. "שלהי קיץ", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 59–65.
- וילנסקי אלה, 3.9.1943. "In memoriam: לאב"י", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- ולפובסקי מ. ז., 1941. "מדליקי הפנסים (סיוט)", בתוך: כצנלסון ברל (עורך), **בכור: מאסף בן-זמנו**, הוצאת חוג אבניים: 250.
- ולפובסקי מ. ז., 22.1.1943. [ילדים חורים], **דבר**: 3.
- ולפובסקי מ. ז., שבת תש"ג. "גיטו תש"ג", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה): 279.
- ועד אגודת הסופרים, תמוז תש"ג. [ללא כותרת], בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: א.
- ורחפט מרדכי, 11.12.1942. "קול", **הארץ**: 4.
- ורחרן אמיל, 1943. "עני, גרמניה!", בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 8–7.
- זוסמן עזרא, 2.8.1940. "דולקים פצעיד", **דבר**: 2.

- זוסמן עזרא, 2.9.1943. "מן השבי הגרמני" ("בשדה ספר"), **דבר** : 2.
- זיגלבוים חיים, 14.11.1940. "ביבליוגרפיה", **העולם**, כרך כ"ט, גיליון ו': 96.
- זיגלבוים חיים, 1941. "חלקה של בסרביה בספרות העברית החדשה", בתוך: שורר חיים ופיכמן יעקב (עורכים), **בסרביה**, הוצאת חוג עולים מבסרביה : 142–152.
- זמורה י., אפריל 1941. "שמחת עניים", **מחברות לספרות**, כרך א', חוברת ג'-ד': 101–102.
- זמורה י., מאי 1942. "סדרים", מאסף סופרי ארץ-ישראל לספרות ולדברי מחשבה", **מחברות לספרות**, כרך שני, מחברת א': 94–95.
- זמורה י., דצמבר 1943. "מפנקסו של מבקר", **מחברות לספרות**, כרך ב', מחברת ג': 118–119.
- זמורה י., 3.3.1944. "כנסת", ספר שמיני, **הארץ** : 5.
- זמורה י. [בחתימת: י. זה], 8.9.1944. "ספרים על שולחני (קיצור הערכות)", **דבר**, מהדורת צהריים : 2.
- זמורה י., 15.9.1944. "בתחומי ספרותנו", **הארץ** : 3.
- זמורה י., 1.10.1944. "על לוח 'הארץ' לשנת תש"ה", **הארץ** : 3.
- זמורה י. [בחתימת: י. זה], 5.1.1945. "רשמי קריאה בספרים", **דבר**, מהדורת צהריים : 2.
- ז'ק מ. א., שבט תש"ד. "כנסת", **מאזנים**, כרך י"ז, חוברת ה' (צ"ו) : 290–294.
- זרחי ישראל, 11.2.1941. "בית סבתא שחרב (1)", **אמר** : 2; הופיע ב-15 המשכים בגליונות **אמר** עד 7.3.1941.
- חאריטון מ., 6.8.1942. "ספרים נפתחים", **העולם**, כרך 30, גיליון מ"ה : 383.
- חבס ב., 5.7.1942. "עוד לא נאמר הכל", **דבר** : 2.
- חבס ב., 23.2.1943. "היכרות ראשונה עם ילדי טהראן", **דבר** : 2.
- חבס ברכה [בחתימת: ב. ח.], 8.10.1943. "מכתבים מן הגייטאות" (דברי הקדמה לקונטרס העומד לצאת בימים אלה בספרית 'מן המוקד'), **דבר** : 3.
- חבס ברכה, 25.12.1946. "בקונגרס הציוני הכי"ב", **דבר** : 3.
- חומסקי דב, תש"ג. "מגרש האימונים", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים : 24.
- חומסקי דב, 1944. "שיר ערשי", **אי-שם: שירים**, הוצאת אחיאסף : 38.
- חומסקי דב, 1944. [מי יתנני], **אי-שם: שירים**, הוצאת אחיאסף : 42.
- חומסקי דב, 6.10.1944. [שולחן רעוע...], **דבר** : 3; חזר ונדפס בספרו : 1944. **אי-שם: שירים**, אחיאסף : 34.
- חומסקי דב, 6.10.1944. [שאוני, הרוחות, ברלינה], **דבר** : 3.
- חומסקי דב, 6.10.1944. [הכדורים האלה], **דבר** : 3; חזר ונדפס בספרו : 1944. **אי-שם: שירים**, אחיאסף : 37.
- חומסקי דב, 1944. [קרוב נוסף], **אי-שם: שירים**, הוצאת אחיאסף : 39.
- חזן ל., 25.10.1940. "בנתיבות עולם", **דבר** : 4–5.
- חלפי אברהם, 27.10.1939. "שורות", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 41–42, דפים לספרות : 13.
- חנני יוסף, תשרי-חשון תש"ג. "שקיעה", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ז' (כ"ט) : 13–18.
- חרמוני א., תשרי תש"ג. "על-כנוס הסופרים ותוצאותיו (דו"ח על אספת סופרים בת"א, שנתקיימה ביום כ"ז באב תש"ב)", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת א' : 71.
- טבנקין יצחק, 30.4.1942 [15.4.1942]. "אל מול האימה", דברים במועצת הקיבוץ המאוחד, גבעת ברנר, **צרוך מכתבים**, 183 (118) : 9–10; חזר ונדפס בתוך: פורת דינה וויץ יחיעם (עורכים), 2002. **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1942 – קובץ תעודות**, יד ושם : 69–70.
- טבנקין משה, 12.3.1943. "תפלה אחרונה" ("דמעות"), **דבר** : 3.
- טבקאי א., 1941. "ראשית", בתוך: כצנלסון ברל (עורך), **בכור: מאסף בן-זמנו**, חוג אבנים : 244–249.
- טבקאי א., אדר-ניסן תש"ב. "מכתבים מאמצע הדרך במדבר", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ב' (עד) : 79–81.
- טבקאי א., אב-אלול תש"ג. "חיים מלאים", **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת ג' (פ"ז) : 115–122.
- טבקאי אריה, 16.6.1944. "סרגינט שמואלי רוכב על חמור", **דבר** : 3.
- טבקאי אריה, אדר-ניסן תש"ה. "לתוך פניהם (פרולוג למחזה)", **גליונות**, כרך י"ז, חוברת ד' (ק) : 166–168.

- טוביה שרה, 11.7.1941. "פליט", **הארץ** : 5.
- טובים יוליאן [מפולנית: א. לוינסון], אפריל 1944. "לודז", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח) : 5.
- טולקס ירוחם, 20.9.1940. "עירתי החרבה", **הארץ** : 3.
- טולקס ירוחם, 1942. "ארי אבן-זהב / אלה מסעי הזפתים", בתוך: זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף : 209–208.
- טורטשינר נ. ה., תש"ג-תש"ד. "וינה", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני : 125–118.
- טל מרים, 1942. "רחל פינגברג / מגילת דובובה", בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף : 214–212.
- טלפיר גבריאלי [בחתומת: ג. ט.], טבת-שבט-אדר ת"ש. "בן-ציון בנשולם (לבואו לארץ)", **גזית**, כרך ג', גיליון י" (ל"ד) : 37.
- טלפיר ג., נובמבר-דצמבר 1942. "ספרותנו בצוק העתים", **גזית**, כרך ה', חוברת ג'-ד' (נ"א-נ"ב) : 2–4.
- טלפיר ג., נובמבר-דצמבר 1942. "הינשוף השחור (מתוך 'בזעף ימים')", **גזית**, כרך ה', חוברת ג'-ד' (נ"א-נ"ב) : 27.
- טמיר נ., כסלו תש"ג. "ילקוט קטן: עם קריאת 'הדרשה', **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ח' (פ'): 108–107.
- טמקין מרדכי, 1.9.1939. "למשורר הזמן", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים : 1.
- טמקין מרדכי, 22.4.1940. "פולין", **דבר** : 2.
- טמקין מרדכי, 6.8.1943. "תפלה", **הארץ** : 3.
- טמקין מרדכי, 2.9.1943. "אמרתי אשירה...", **הגלגל**, כרך א', גיליון 4 : 16.
- טמקין מרדכי, 31.12.1943. "שומה עלינו עוד לחיות", **הארץ** : 3.
- טמקין מרדכי, 4.2.1944. "גדר בעדנו...", **הארץ** : 3.
- טמקין מרדכי, 25.2.1944. "אבל יחיד", **הארץ** : 3.
- טמקין מרדכי, 13.4.1944. "אתכם אנכי בצרה...", **הארץ** : 2.
- טמקין מרדכי, 28.3.1945. "לפליט", **הארץ** : 7.
- טנאי שלמה, 13.10.1944. "בני העולם המט", **הארץ** : 3.
- טננבוים בנימין, ת"ש-תש"ב. "ענות", בתוך: אריכא יוסף ועגן יצחק (עורכים), **דפדפת לספרות עברית: שירים וספורים ממבחר יצירותיהם של מאה משוררים ומספרים**, הוצאת צ. ליינמן : ק.
- טננבוים בנימין, 10.12.1943. "שחרית", **דבר** : 3.
- טננבוים בנימין, 26.5.1944. "ככלות תור דמים...: לגיטו ורשה", **משמר** : 3.
- טננבוים בנימין, 1944. "עטי איך אטבלה בדם...", בתוך: ברש אשר ולמדן יצחק (עורכים). **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ ישראל**, החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל : 207–206.
- טננבוים בנימין, 13.10.1944. "ילדות", **דבר** : 3.
- טננבוים בנימין, תש"ה. "קולך עוד ירן לי...", **תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר : 66–65.
- טננבוים בנימין, 20.4.1945. "אגדת הגיטו", **משמר** : 3.
- טסלר אליהו, תש"ד. "ורשה", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר : 83–82.
- טשרניחובסקי שאול, 2.10.1940. "נשאת בעולם", **הארץ** : 9.
- טשרניחובסקי שאול, 23.10.1940. "ואומרים יש שופר", **הארץ** : 5.
- טשרניחובסקי שאול, 1941. "על תל הערבה", **לוח הארץ לשנת תש"ב 1941/42**, הוצאת חיים : 71–64.
- טשרניחובסקי שאול, אייר תש"ב. "בלדות ורמיזא (נרות האלמונים)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ג' : 146.
- טשרניחובסקי שאול, 7.8.1942. "בלדת הזאב", **הארץ** : 3.

- טשרניחובסקי שאול, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 370.
- טשרניחובסקי שאול, 1942. "בעותי לילה", **לוח הארץ לשנת תש"ג** 1942/43, הוצאת חיים: 81.
- טשרניחובסקי שאול, 8.6.1943. "זמירות", **הארץ**: 3.
- י. פ. [יעקב פיקמן?], אייר-סיוון ת"ש. "על 'מגילת דובובה'", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת א'-ב' (נ"ז-נ"ח): 132-134.
- יערי יהודה, 30.1.1942. "בין שתי אמהות (סיפור)", **דבר**: 3-4; המשכו: 6.2.1942. "בין שתי אמהות (סיפור) (סוף)", **דבר**: 3.
- יציב י., 21.6.1940. "בצל הדורות", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 3.
- יציב י., 6.2.1942. "ילקוט ירושלמי לדברי ספרות" ("קו לקוי"), **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 8.
- יציב י., 27.2.1942. "סדרים" ("קו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 10.4.1942. "עם-עובד" ("קו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 10.7.1942. "לקראת כנוס הסופרים" ("קו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 9.10.1942. "הדרשה' להזו" ("קו לקוי"), **דבר**, תוספת ערב.
- יציב י., 6.11.1942. "הכרוניקה והספור" ("קו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 22.1.1943. "מעשי ידי טובעים בים" ("קו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 12.3.1943. "לכינוס העתונאים", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 19.3.1943. "האלם והתגובה" ("קו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 2.7.1943. "עשרה שערים" ("קו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 22.12.1943. "לקראת ועידת הסופרים (הערה אחת לסדר יומה)", **דבר**: 2.
- יציב י., 7.4.1944. "חורבן שלא מן המניין", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 7.4.1944. "משורר האקטואליה: עם 'שירי מכות מצרים'", **דבר**: 5.
- יציב י., 2.6.1944. "רגשי יחידים" ("קו לקוי"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- יציב י., 30.6.1944. "ר' בנימין", **דבר**: 3.
- יציב יצחק, 29.9.1944. "בשולי רצנויה אחת", **דבר**: 3.
- יציב י., 20.4.1945. "דברי-שיר מגיטו פולין", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- ירחמיאל, תמוז תש"ג. "חלוצים במחתרת", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 30-37.
- כהן יעקב, 3.11.1939. "ראו את הרשע", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1.
- כהן יעקב, 3.3.1942. "יזאת לישראל: מדברי אריאל", **דבר**: 2.
- כהן יעקב, 22.1.1943. "מן התיק (רשמים וזכרונות): שביל האור", **הארץ**: 3.
- כהן יעקב, תש"ה. "נדודי אריאל", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר תשיעי: 4.
- כהן יעקב, תש"ה. "הוי כי באוננו", בתוך: [ברתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 5.
- כהן יעקב, 15.12.1944. "חדל מאבל, אחי", **דבר**: 3.
- כהן ישראל, תמוז-אב ת"ש. "באספקלריה של עיר אחת", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 265-270.
- כנעני דוד, 9.9.1941. "שימחת עניים", **השומר הצעיר**, שנה עשירית, גיליון 28, דפים לספרות: 9-10.
- כנעני דוד, 15.9.1941. "הבית והעולם", **השומר הצעיר**, שנה עשירית, גיליון 38, דפים לספרות: 8.
- כנעני ד., 1945. "קייבוץ גלויות", בתוך: אוורבך ש., הכהן אל. ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 29-37.

כ"ץ בן-ציון, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)",
מאזנים, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 389.

כץ בן-ציון, אייר תש"ג. "ציון ולא אבל", בתוך: **93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז: יז-יח.

כ"ץ מרדכי, 23.4.1943. "ניסן", **הארץ**: 3.

כצנלסון ב., 20.9.1940. "בזכות המבוכה ובגנות הטיח: בעקבות שיחה עם מדריכים בכינוס מדריכי עלית הנוער (ב' תמוז ת"ש)", **דבר**: 2-3; המשכיו: 22.9.1940. "בזכות המבוכה ובגנות הטיח: בעקבות שיחה עם מדריכים", **דבר**: 2; 23.9.1940. "בזכות המבוכה ובגנות הטיח: בעקבות שיחה עם מדריכים", **דבר**: 2. כצנלסון ב., בימי אבל הששה, טבת תש"א. "עם הספר", בתוך: היילפרין ישראל, תש"א. **ספר הגבורה: אנתולוגיה היסטורית ספרותית**, חלק א': התגוננות וקדוש השם מימי מצדה ועד ראשית האמנציפציה, עם עובד: ט-יב.

כצנלסון ברל, 25.4.1941. "עם הספר", **דבר**: 2.

כצנלסון ברל [בחתימת: אסיר חיים], 1941. "שברים", בתוך: כצנלסון ברל (עורך), **בכור: מאסף בן-זמנו**, הוצאת חוג אבניים: 138-164.

כצנלסון רחל, 7.5.1940 [חתום: ערב פסח ת"ש]. "לחשבונו", **דבר הפועלת**, שנה ז', גיליון 2: 54-55.

כצנלסון-שז"ר רחל, 13.7.1944. "שירי זמננו (שמחת עניים וישרי מכות מצרים' לנ. אלתרמן)", **דבר הפועלת**, חוברת העשור: 106-107.

לאה א' [לאה אלתרמן?], 27.10.1939. "דברים מן השורה", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 41-42, דפים לספרות: 12-13.

לאזר דוד, 27.10.1941. "בשולי המאורעות", **הארץ**: 2.

לאזר דוד, ינואר-פברואר 1944. "קרקוב – עיר מולדתי", **גזית**, כרך ו', גיליון ה' (ס"ה-ס"ו): 1-5.

לוינסון אברהם, נובמבר 1943. "וורשה", **גזית**, כרך ו', גיליון ג' (ס"ג): 1-3.

לוינסון אברהם, אפריל 1944. "לודז – עיר מולדתי", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 1-4.

לוינסון אברהם, 9.3.1945. "לזכר הגולה", **דבר**: 3.

לוינסון אברהם, 11.5.1945. "יהדות פולין בהתגוננותה", **דבר**: 2.

לויק ה., 1943. "כל יום", בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 54-55.

לוית יצחק י., כ"ה אדר ב' תש"ג [1.4.1943]. "לתשעים ושלוש", **הדרך**, גיליון כ"ט: 2.

לופבן י., 22.1.1941. "על דבר ספר אחד", **הפועל הצעיר**: 2.

לופבן יצחק, 4.7.1941. "בין הזמנים", **הפועל הצעיר**; כונס בתוך: פורת דינה וויץ יחיעם (עורכים), 2002. **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1942 – קובץ תעודות**,

יד ושם: 68.

לוצקי אהרון, ספטמבר 1944. "ברייסק דליטא – הקהלה היהודית עתיקת היומין", **גזית**, כרך ז', גיליון א' (ע"ג): 1-6.

לוריא ירוחם, טבת תש"ג. "ובקרונות מתים...", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 121.

לזבניק מ. ב., 20.3.1942. "בן... בן... בן...: סיפורו של פליט", **דבר**: 3.

לזבניק מ. ב., 7.4.1942. "שפך חמתך", **דבר**: 3.

לזבניק מ. ב., 4.9.1942. "מי יתניני...", **הארץ**: 3.

לזבניק מ. ב., 25.12.1942. "על פני תהום...", **דבר**: 3.

לזבניק מ. ב., 8.1.1943. "צו פרדה אחרונה...", **הארץ**: 3.

לזבניק מ. ב., 8.9.1944. "נחמו, נחמו עמי...", **דבר**: 3.

לחובר פ, תשי"ג-תשי"ד. "ורשה", בתוך: יעקב כהן ופ. לחובר (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני:

79-66.

ליבנשטיין א., 1940. 2.4. "עולמו של כופר בעיקר", **דבר**; 2; והמשכיו: 1940. 3.4. **דבר**; 2; 1940. 4.4. **דבר**; 2. ליכטנבוים י., נובמבר-דצמבר 1942. "אפלה חיה", **גזית**, כרך ה', חוברת ג' ד' (נ"א-נ"ב): 4. ליפוביצקי פ., 1941. 11.12. "צרת ישראל וגבורת ישראל (באזני התלמידים בפתיחת שבוע 'עצרת-הגבורה' בחיפה, ביי"ח בכסלו)", **דבר**; 2.

ליפוביצקי פסח, תשי"ב. "על הגבורה בישראל" (מתוך נאום מטבת תשי"ב), **חוף: למחשבת התנועה, הגות, ספרות יפה ובקרת**, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, סניף חיפה: 11-15.

ליפסון מ., אייר תשי"ג. "והיה כי ישאלך בנך...", **מאזנים**, כרך ט"ז, חוברת ב' (פ"ח): 112-117. ליפשיץ אריה [בחתימת: ל. אריה], 1942. "דב שטוק / ממחוז הילדות", בתוך: זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 207. ליפשיץ אריה, ינואר-פברואר 1944. "קראקא עיר אבות", **גזית**, כרך ו', גיליון ה' (ס"ה-ס"ו): 6-9. ליפשיץ אריה [בחתימת: א. ל.], מרץ 1944. "עם נפילת פולין", **גזית**, כרך ו', חוברת ז' (ס"ז): 35-36. ליפשיץ אריה, 1945. 1.6. "שנתון 'דבר'", **דבר**; 17, 21.

ליפשיץ מ., 1939. 1.9. "הספרות במלחמה", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 33: 9. למדן יצחק, תשרי-כסלו ת"ש. "התוצאות הגלויות" ("במסכת"), **גליונות**, כרך ט', חוברת ד' (ז'): 357-358. למדן יצחק [ללא ציון שמו], טבת-אדר א' ת"ש. [ללא כותרת], **גליונות**, כרך י', חוברת ז' (ח' (נ"ה-נ"ו)): 110. למדן יצחק [בחתימת: ח. שואל], סיון-אלול ת"ש. "ראשי פרקים", **גליונות**, כרך י', חוברת י"א-י"ב (נ"ט-ס'): 279-277.

למדן יצחק [בחתימת: ח. שואל], תשרי תשי"ב. "סבב הלך המעגל" ("ראשי-פרקים"), **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י" (ע'): 169.

למדן יצחק [בחתימת: ח. שואל], תשרי תשי"ב. "ראשי-פרקים", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י" (ע'): 169-170. למדן יצחק [בחתימת: י. מתבונן], חשון תשי"ב. "שאלות והערות" ("במסכת"), **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י"א (ע"א): 264-265.

למדן יצחק [בחתימת: י. ל.], 1942. "לסדר השירים", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 256.

למדן יצחק [בחתימת: ח. שואל], אדר-ניסן תשי"ב. "צו הזכירה" ("ראשי פרקים"), **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ב' (ע"ד): 57.

למדן יצחק [בחתימת: ח. שואל], אייר תשי"ב. "על הסף" ("ראשי פרקים"), **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"ה): 117.

למדן יצחק, אב-אלול תשי"ב. "זה לעומת זה" ("ראשי-פרקים"), **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ו': 292. למדן יצחק [בחתימת: י. מתבונן], שבט-אדר א' תשי"ג. "מפרשיות השעה: כתמול שלשום" ("במסכת"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י" (פ"ב): 211-212.

למדן יצחק [בחתימת: י. מתבונן], שבט-אדר א' תשי"ג. "מפרשיות השעה: אשנב למרחב?" ("במסכת"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י (פ"ב): 212.

למדן יצחק, אדר ב' תשי"ג. "ואף-על-פי-כן" ("במסכת"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"א: 267-268. למדן יצחק, ניסן תשי"ג. "ברמודה" ("במסכת"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"ב: 319. למדן יצחק, ניסן תשי"ג. "עם הקול הקורא", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"ב: 320-321.

למדן יצחק [בחתימת: ח. שואל], אייר-סיון תשי"ג. "לאור האש של גיטו ורשה", **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת א' (פ"ה): 1-3.

- למדן יצחק [בחתומת: י. מתבונן], אייר-סיון תש"ג. "מפרשיות השעה" ("במסכת"), **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת א' (פ"ה): 42.
- למדן יצחק [בחתומת: ח. שואל], אב-אלול תש"ג. "חשבוננו אנו" ("ראשי פרקים"), **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת ג' (פ"ז): 115.
- למדן יצחק, תש"ג. "תפלת נקם (מתוך 'מספר הימים')", בתוך: פיכמן יעקב (עורך) **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 19–21.
- למדן יצחק, כסלו תש"ד. "היכן הם עתה?", **גליונות**, כרך ט"ו, חוברת ו' (צ'): 351–350.
- למדן יצחק [בחתומת: י. מתבונן], אב-תמוז תש"ד. "שירת הזעם ודמעתה (למלאת עשר שנים לפטירת ח. נ. ביאליק)", **גליונות**, כרך ט"ז, חוברת י"א (צ"ה): 212–211.
- למדן יצחק [בחתומת: ח. שואל], אלול תש"ד. "על נקם ותגובה" ("ראשי פרקים"), **גליונות**, כרך ט"ז, חוברת י"ב (צ"ו): 247–245.
- למדן יצחק [בחתומת: ח. שואל], שבט תש"ה. "ראשי פרקים", **גליונות**, כרך י"ז, חוברת ג' (צ"ט): 110–109.
- לנגר מרדכי גיאורגו, ספטמבר 1941. "ספרים", **גזית**, כרך ד', חוברת ה' (מ"א): 35.
- לנגר מרדכי גיאורגו, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 382.
- לנדוי יהושע, 18.2.1943. "תשעים ושלוש", **קול ישראל**, כרך 22, חוברת 22: 2.
- לנדר פינחס, סיון-אלול ת"ש. שירים: "שבת" ו"מכתב", **גליונות**, כרך י', חוברת י"א-י"ב (נ"ט-ס'): 304–303.
- לנדר פינחס, תמוז-אב ת"ש. "בני גילי", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 300–298.
- לנדר פינחס, 2.10.1940. "סמטה בעיר", **הארץ**: 3.
- לנדר פינחס [בחתומת: פ. על], תשרי תש"ב. "שנתים לשואת פולין", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י' (ע'): 210–209.
- לנדר פינחס, 1942. "פולין: פרקי פואימה" בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 29–32.
- לנדר פינחס [בחתומת: פ. עזאי], 1942. "א. ברש / פרקים מחיי יעקב רודורפר", בתוך: זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 205–206.
- לנדר פינחס [בחתומת: פ. עזאי]. 1.7.1942. "מלחמה זו היא מלחמת היהודים", **הארץ**: 2.
- לנדר פינחס [בחתומת: פ. על], אייר תש"ב. "סדרים", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ג': 155.
- לנדר פינחס, כסלו תש"ג. "אל מעבר לסוגר", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ח' (פ'): 72–71.
- לנדר פינחס [בחתומת: פ. על], טבת תש"ג. "עד בוא היום" ("במסכת"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 153–152.
- לנדר פינחס [בחתומת: פ. עזאי], דצמבר 1943. "בסער", **גזית**, כרך ו', חוברת ד' (ס"ד): 33–32.
- לנדר פ., ספטמבר 1944. "שירת אורי צבי גרינברג", **גזית**, כרך ז', חוברת א' (ע"ג): 32–28.
- לנדר פינחס [בחתומת: א. פלס], יולי-אוגוסט 1945. "אהלים", **גזית**, כרך ז', חוברת י"א-י"ב (פ"ג-פ"ד): 57–58.
- מ. ט., תמוז תש"ג. "נוכח שואת הגולה", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 72.
- מ. נ. [מרדכי ניישטט?], 1.6.1943. "צביה לובטקין וטוסיה (טובה) אלטמן", **דבר**: 1.
- מאירוביץ אהרן, 23.1.1942. "מולדת בית אבי", **דבר**: 3.
- מאירוביץ אהרן, 23.2.1945. "שמעתי את קולך", **משמר**: 4.
- מוהר מאיר, 26.10.1939. "לא הפקר תבלי", **העולם**, כרך כ"ח, גיליון ו': 93.
- מולודבסקה קדיה, 1943. "מכתבים מן הגיטו", "אגרת לאליהו הנביא", בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), **עלי טורף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 56–59.

- מולודובסקי קדיה, מרץ 1943. "אגרות מהגיטו", "שיר לביתי", "אגרת לאליהו הנביא", מאידיש: משה בסוק, **מבפנים**, כרך ט', חוברת א': 115–118.
- מולודובסקי קדיה, 17.5.1943. "לילדי טברדה", תרגום: משה בסוק, **דבר הפועלת**, שנה ט', גיליון 5: 46; חזר ונדפס: יוני 1943. "לילדי טברדה", **מבפנים**: 116; כונס בחוברת: תמוז תש"ג. "לילדי טברדה", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 18.
- מולודובסקה קדיה, יוני 1943. "מכתבים מן הגיטו", **מבפנים**: 115–118; כונס בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 56–59.
- מוסינזון יגאל, 17.9.1944. "אפר", **משמר**; כונס בספרו: תש"ו. **אפורים כשק**, ספריית פועלים: 100–108. מוסנזון יגאל, 1945. "אפורים כשק", בתוך: אוורבוך ש., הכהן אל. ועוד (עורכים). **בין מלחמה לשלום: קובץ לשאלות הזמן**, ספרית פועלים / לכל, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 217–223.
- מוסנזון משה, 16.7.1943. "שנאה: מפנקסו של חייל עברי", **דבר**: 2.
- מייטוס אליהו, 27.9.1940. "בסרביה", **דבר**: 4; כונס בתוך: שורר חיים ופיכמן יעקב (עורכים), 1941. **בסרביה**, הוצאת חוג עולים מבסרביה: 121.
- מייטוס אליהו, אב תש"א. "שרופה באש (אלגיה)", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 135–136.
- מייטוס אליהו, 1942. "תפלתו של קלמן-ליב, שואב-מים", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 166–167.
- מייטוס אליהו, 25.9.1942. "מזמור שיר לים תל-אביב", **הארץ**: 3.
- מייטוס אליהו, 7.5.1943. "ענשו של פֶּרִיץ (בלדה)", **הארץ**: 3.
- מייטוס אליהו, תש"ג. "עורי נא...", בתוך: יעקב פיכמן (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 12–13.
- מייטוס אליהו, 10.3.1944. "המלחמה והשירה העברית", **דבר**: 4.
- מיכלי ב. י., טבת תש"א. "על שני ספרים – על אדם במוץ למרדכי עובדיהו ועל בית סבתא שחרב לישראל זרחי", **גליונות**, כרך י"ב, חוברת ב': 99–100.
- מיכלי ב. י. [בחתומת: הדסי מ.], כסלו תש"ב. "יון-מצולה החדש" ("בשדה ספר"), **גליונות**, כרך י"ב, חוברת י"ב (ע"ב): 325.
- מיכלי ב. י., 25.5.1944. "כנסת", **הפועל הצעיר**, כרך 37, גיליון 35: 11.
- מיכלי ב. י., 1944. "המלחמה ושואת ישראל בשירתנו", בתוך: ברש אשר ולמדן יצחק (עורכים), **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 320–329.
- מיכלי ב. י., שבט תש"ה. "מביתי הישן", **גליונות**, כרך י"ז, חוברת ג' (צ"ט): 150–151.
- מיכלי ב. י., 1945. [מניפסט], בתוך: מיכלי ב. י. (עורך), **בליל זה...: ילקוט משירי הזמן**, הוצאת עדי: 5–8.
- מירסקי אהרן, 19.4.1943. "איך אברא המספד", **הארץ**: 3.
- מלכין ד. ב. [בחתומת: ד. ב. מ.], 1943. "בין סער לסער", בתוך: מלכין ד. ב. (עורך), **בין סער לסער: מספרות אידיש בתפוצות**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: ה-טז.
- מלך ד., תש"ב. "בערב האפלה", **חוף: למחשבת התנועה, הגות, ספרות יפה ובקורת**, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, סניף חיפה: 76–77.
- מלצר יהודה, 7.10.2008. "כאילו בכלל בעולם את אינך!", **הארץ**, תרבות וספרות.
- מלצר שמשון, 5.1.1940. "מאיר הכליזמר נעשה קומיסר", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1–3; המשך השיר: 1940. 31.5.1940. **דבר**: 1–2.
- מלצר שמשון, 7.4.1942. "אגרת", **דבר**: 3.

- מלצר שמשון, תש"ה. "עוד אזכר... (פרקים מספר)", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר תשיעי: 84–88.
- מנוח י., אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 347–348.
- מסטבוים יואל, 26.4.1940. "בלילה בשוק הישן", **דבר**: 3.
- מסטבוים יואל, 15.3.1942. "פרופיסור שור נפרד מעירו וארשה", **דבר**: 2.
- מסטבוים יואל, 1.1.1943. "הבן והאב" ("סופרים ואמנים שנשארו בגיטו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- מסטבוים י., 8.1.1943. "אני נפרד מעם יצחק שיפר", "יצחק קצנלסון" ("עם הנותרים בגיהנום"), **דבר**: 3–4.
- מסטבוים יואל, 8.1.1943. "פרופיסור מאיר באלאבאן" ("סופרים ואמנים שנשארו בגיטו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- מסטבוים יואל, 12.2.1943. "מותו של שמעון הורונטישק" ("סופרים ואמנים שנשארו בגיטו"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- מסטבוים יואל, 26.2.1943. "עם הנותרים", **דבר**: 3.
- מסטבוים יואל, 15.6.1943. "אהרון איינהורן, איש מהעורף", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- מסטבוים יואל, 1.9.1943. "על חרבות ורשה (מהספר 'צלילי פולין')", תרגם מידיש: נ. א., **דבר**: 2.
- מערכת 'בסער', 30.8.1943. "מכתבים למערכת", **דבר**: 2.
- מרקיש פרץ, 5.2.1943. "תולעת הקברים", **הארץ**: 2; כונס בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 53–54.
- משירי אלמונים בגיטו, 14.3.1945. "וארשה", עברית: ש. [א. שלונסקי], **משמר**: 2.
- נ. נ., 1940. "מגלת דובובה", בתוך: א. א. קבק וא. שטיינמן (עורכים). **מאסף סופרי ארץ-ישראל: לספרות ולדברי מחשבה**, המפעל העצמי של אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל: 475.
- נחום הל., 1945. "שיר-לכת לבריגדה", בתוך: ישעיהו שפירא (עורך), **שיר ומזמור לחייל**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי: 54–55.
- נחתומי אברהם, 4.8.1939. "הדרכים (פרק מתוך הספר 'בצל-הדורות' העומד להופיע)", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1–2.
- ניימן י. מ., 6.3.1940. "זעקת יהודי מפולין", **דבר (אמר)**: 2.
- ניימן י. מ., 19.4.1940. "הרגש הראשון (מפנקסו של עולה מפולין)", **דבר**: 3.
- ניימן י. מ., 5.7.1940. "לב האומות", **דבר**: 4.
- ניימן י. מ., 3.1.1941. "לזכר נעדרים בפולין (שנה למותם)", **דבר**: 3.
- ניימן י. מ., 7.4.1944. "איך נפלו גבורים (הדים מפולין)", **דבר**: 4.
- ניימן י. מ., אפריל 1944. "לודז (שרטוטים)", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 5–8.
- ניישטט מ., תש"ד. "תנועה במחלת", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 117–126.
- סוצקבר אברהם, 23.6.1944. "לוחות-העופרת מבית-הדפוס ראם", **הארץ**, מאידיש: פ. ג. [פסח גינבורג]: 2.
- סוצקבר אברהם, 16.2.1945. "אל אחי", מידיש: שלמה טנאי, **הארץ**: 5.
- סוקולוב נחום, נובמבר 1943. "וורשה העתיקה", מידיש: שלונסקי א., **גזית**, כרך ו', גיליון ג' (ס"ג): 4–5.
- סטינסקי רדולה, 9.4.1943. "ויהי בנסוע הפרטיזנים (באלאדה סרבית)", עברית: שלונסקי א. [בחתימת: אשל], **הארץ**: 2.
- סימון א., תש"ג-תש"ד. "פרנקפורט-דמיין", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 132–144.
- סערוני י., תמוז-אב ת"ש. "בשבבי הזכרון", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 331–332.

- ספורטה רפאל, 26.3.1942. "זאת כל השארית", **דבר** : 2.
- ספורטה רפאל, 23.7.1942. "קינה", **דבר** : 2.
- ספורטה רפאל, ספטמבר-אוקטובר 1942. "בין גל ובין שמים", **גזית**, כרך ה', חוברת א'-ב' : 19.
- סקולסקי שלמה, 26.12.1941. "פרטיזנים", **הארץ** : 4.
- סקולסקי ש., 23.5.1943. "המרד בגיטו (קטע מן הפואימה 'הנוקמים')", **המשקיף** : ב.
- סקולסקי שלמה, 8.10.1943. "מורדי-הגיטו", **המשקיף** : ה.
- עגן יצחק, 29.12.1939. "אל שרשי ומקורי", **דבר** : 2.
- עגן יצחק, 29.12.1939. "בגן העיר וילנה", **דבר** : 2.
- עגן י. [בחתימת: י. ע-ן], 1942. "דבורה בארון / מה שהיה", בתוך: זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף : 210-211.
- עגן יצחק, 28.8.1942. "פגישה", **דבר** : 3.
- עגנון ש"י, 1941. "הרופא גרושתו", בתוך: כצנלסון ברל (עורך), **בכור: מאסף בן-זמנו**, הוצאת חוג אבניים : 181.
- עגנון ש"י, ניסן תש"ג. "בין הבית ולחצר", **מאזנים**, כרך ט"ז, חוברת א' (פ"ז) : 12-15.
- עגנון ש. י., תש"ג. "האדונית והרוכל", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים : 84-93.
- עגנון ש"י, אייר-סיון תש"ד. "הסימן", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ב' (ק'-ג' (ק"א)) : 104.
- עגנון ש"י, 17.9.1944. "בדרך", **הארץ** : 5-6.
- עובדיהו מרדכי, 19.6.1940. "בלילות האפלה: מן האפלה", **דבר לגולה** : 7.
- עובדיהו מרדכי, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ') : 392.
- עובדיהו מרדכי, 19.4.1943. "פגישה", **דבר** : 4.
- עמיאל (הרב הראשי), אייר תש"ג. "מדברי הנואמים", בתוך: 93: **לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז : כא-כב.
- עמית י., 8.9.1939. "קצת השגות", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 34-35, דפים לספרות : 12.
- עמית י., 1942. "בחודש האביב", בתוך: שלונסקי א. (עורך), **ניסן: קובץ לדברי ספרות ועיון**, ספרית פועלים : 4-6.
- פזרשטיין א., סיון-תמוז תש"א. "בצל הדורות", **גזית**, כרך ד', חוברת ג'-ד' (ל"ט-מ') : 61.
- פולאק אהרן, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ') : 392.
- פוסק אשר זליג, תש"ג. "בלכת", **עלי-יגון (שירים)**, הוצאת ידידים : 3.
- פוסק אשר, 8.11.1944. "קדיש", **הגלגל**, כרך ב', גיליון 9 : 16.
- פוסק אשר זליג, אב תש"ד. "בגסס היום", **נוגות: שירים**, הוצאת ידידים : 40.
- פטאי יוסף, 10.5.1945. "למה עזבתכם...", **העולם**, כרך ל"ג, גיליון ל"ב : 307.
- פיכמן יעקב, כסלו-טבת ת"ש. "על 'מאזנים'", **מאזנים**, כרך י', חוברת א' (נ"ב) : 148-150.
- פיכמן יעקב [בחתימת: פלאי], כסלו-טבת ת"ש. "בשולי היריעה", **מאזנים**, כרך י', חוברת א' (נ"ב) : 150.
- פיכמן יעקב [בחתימת: פלאי], אייר-סיון ת"ש. "בשולי היריעה", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת א'-ב' (נ"ז-נ"ח) : 158-156.
- פיכמן יעקב, תמוז-אב ת"ש. ללא כותרת, **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס') : 161-162.
- פיכמן יעקב, תמוז-אב ת"ש. "נוסח פולין (פתיחה למסה)", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס') : 301.
- פיכמן יעקב [בחתימת: פלאי], תמוז-אב ת"ש. "בשולי-היריעה", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס') : 327-329.

- פיכמן יעקב [בחתימת: פלאי], אלול ת"ש-תשרי תש"א. "פסע ההפצצה של תל-אביב" ("בשולי היריעה"), **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ה' ו' (סא-סב): 443-445.
- פיכמן יעקב, חשון-כסלו תש"א. "דמות באפלה" ("קטעי שירה ופרוזה"), **מאזנים**, כרך י"ב, חוברת א'-ב' (ס"ג-ס"ד): 9.
- פיכמן יעקב [בחתימת: פלאי], חשון-כסלו תש"א. "בשולי היריעה", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת א'-ב' (ס"ג-ס"ד): 108-111.
- פיכמן יעקב, 2.4.1941. "בסרביה בספרות העברית", **אמר**: 2.
- פיכמן יעקב, 1941. "הצמיחה הבסרבית", בתוך: שורר חיים ופיכמן יעקב (עורכים), **בסרביה**, הוצאת חוג עולים מבסרביה: 97-100.
- פיכמן יעקב [בחתימת: פלאי], אב תש"א. "אסון יהודי רוסייה", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 206.
- פיכמן יעקב, 1942 [ת"ש]. "לנכח החוף", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 155-156; כונס בתוך: ב[רתנא] מרדכי וחנני יוסף (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 8.
- פיכמן יעקב, 13.11.1942. "הסכנו ליגון...", **דבר**: 2; כונס בתוך: תמוז תש"ג. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 57. כונס בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), 1943. **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 62-63.
- פיכמן יעקב, 27.11.1942. "מול כוכבים", **דבר**: 3.
- פיכמן יעקב, 1.1.1943. "ורשה" ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.
- פיכמן יעקב, שבט תש"ג. "עם קריאת יון מצולה", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה): 269-276.
- פיכמן יעקב, 12.2.1943. "לאָמה זו..." ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.
- פיכמן יעקב, 26.2.1943. "הן ידענום מאז...", **דבר**: 3; כונס בתוך: [גלעד] זרבבל (עורך), 1943. **פרקי גבורה מספרות ישראל**, "מערכות", ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 229.
- פיכמן יעקב, 26.3.1943. "בסרביה" ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.
- פיכמן יעקב, 19.4.1943. "לדמותו של יאנוש קורצ'אק" ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.
- פיכמן יעקב, 9.7.1943. "על גיטו ורשה השרוף", **דבר**: 3. כונס בתוך: פיכמן יעקב (עורך), תש"ג. **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 29-30.
- פיכמן יעקב, תש"ג. "בשער", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: [1-2, לא ממוספר].
- פיכמן יעקב, תש"ג. "מאת העורך", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 360.
- פיכמן יעקב, 17.12.1943. "קינה", **דבר**: 4.
- פיכמן יעקב, 4.2.1944. "לפולמוס על שירתנו" ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.
- פיכמן יעקב, 26.5.1944. "הם כה מרבים...", **הארץ**: 5.
- פיכמן יעקב, תש"ד. "לספרות השנה (הערות וסימני-שאלה)", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ, שנתון לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 241-252.
- פיכמן יעקב, 1944. "חנה של בסרביה", בתוך: **חורבן יהודי בסרביה**, הוצאת הועד לעזרת יהודי בסרביה בא"י: 3-4.
- פיכמן יעקב, 7.7.1944. "בכי ימינו" ("קטעי שירה ופרוזה"), **דבר**: 3.
- פיכמן יעקב, אב תש"ד. "על תפקידי ספרותנו בשעה זו", בתוך: "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 333-335.
- פיכמן יעקב, תש"ה. "צלילים מיער העולם", **תו שין הא**, הוצאת דבר: 5-8.

- פינלס ש. י., תמוז-אב ת"ש. "התקופה האחרונה ביצירה העברית", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג' ד' (נ"ט-ס'): 312.
- פינלס ש. י., אייר תש"ב. "סדר שירים", "סדר מאמרים", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ג': 158–163.
- פינקרפלד אנדה, 14.2.1940. "ואני את נפשי הצלתי...", **דבר לגולה**: 8.
- פינקרפלד אנדה, 25.3.1942. "ליורדי 'סטרומה'", **דבר**, מהדורת צהריים: 1.
- פינקרפלד אנדה, 28.5.1943. "הצילו!", **דבר**: 3.
- פינקרפלד אנדה, 8.10.1943. "הכאז?", **דבר**: 3.
- פינקרפלד אנדה, 13.4.1944. "כפפות לבנות", **דבר**: 4.
- פינקרפלד אנדה, 12.5.1944. "זאבים הלילוי", **דבר**: 3.
- פינקרפלד אנדה, 23.6.1944. "אם שכולה", **דבר**: 3.
- פינקרפלד אנדה, תמוז תש"ד. "כי לבבה לב ברזל...", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ד' (ק"ד): 294.
- פינקרפלד אנדה, 30.3.1945. "מליון נעלים", **דבר**: 3.
- פיק זלמן, 3.9.1946. "ראיתיך אחותי... (לפתיחת הרחוב '93' בפתח-תקוה, על שם 93 בנות 'בית יעקב' בפולין, שקידשו שם שמים במוותן, הי"ד)", **הצפה**: 3.
- פליט, 26.3.1940. "מגילת דובובה" ("מסביב"), **דבר**: 4.
- פלינקר ד., 7.4.1944. "בליל-ניסן היה הדבר...: למלאות שנה למרד גיטו ווארשה", **הבקר**: 5.
- פלנטובסקי נח, 11.7.1940. "קדיש", **העולם**, כרך כ"ח, חוברת מ"ג: 672.
- פלנטובסקי נח, 19.7.1940. "בתור", **דבר**: 3.
- פלנטובסקי נח, 1942. "יזכר", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 186.
- פלנטובסקי נח, 9.12.1943. "תינוקות ישראל", **הגלגל**, כרך א', גיליון 11: 8.
- פלנקס פ., 28.3.1945. "הפסח האחרון (מסיפורי גיטו ורשה)", **שערים**, גיליון י"ב: 3.
- פנואלי ש. י., 1942. "ש"י עגנון / אורח נוטה ללון", בתוך: זרחי ישראל, מנחם עזרא ותורן חיים (הטורחים בהוצאת הקובץ). **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 203–205.
- פנואלי ש., כסלו תש"ג. "מן המוקד" ("בשדה ספר"), **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ח': 105–106.
- פראגר משה [בחתימת: י. בן-עמרם], 8.7.1940. "בדרך היסורים", **הצופה**: 2.
- פראגר משה [בחתימת: משה מארק], אייר תש"ג. "קדוש השם", בתוך: **93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במוות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז: טו-טז.
- פראגר משה [בחתימת: משה מרק], כ"ה אדר ב' תש"ג [1.4.1943]. "93", **הדרך**, גיליון כ"ט: ב-ג, ז.
- פראגר משה, 1.9.1943. "העולה על מוקדה", **דבר**: 2.
- פראגר משה, תש"ג-תש"ד. "חרבן יהדות אירופה", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 9–39.
- פראגר משה, תש"ד. "יהדות אירופה על המוקד", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 93–110.
- פראגר משה, 7.4.1944. "יום השנה הראשון למרד בגיטו וארשה", **דבר**: 4, 6.
- פראגר משה, 19.11.1944. "אנו דורשים את האמת על מיידאנק", **דבר**: 2.
- פראגר משה, מאי-יוני 1944. "לובלין בשקיעתה ובחורבנה", **גזית**, כרך ו', גיליון ט"ו-י (ס"ט-ע'): 6–9.
- פרינד אלי, תש"ד. "יואכים סימון (שושו)", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 343–344.
- פרידמן יוסף, 23.3.1945. "בשלושת", **דבר**, מהדורת צהריים: 2.

- פרנקל מאיר, 26.12.1941. "אדם וספינה" (ארי אבן זהב, הוצאת יבנה, ת"א), **דבר** : 4 ; חזר ונדפס בשינויים : מאיר פרנקל, 1943. "אדם וספינה", **בצרון: ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן**, ניו-יורק, שנה ה', כרך ט', חוברת א' (49) : 75.
- צמח שלמה, אייר-סיוון ת"ש. "על פולחן הנוער", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת א'-ב' (נ"ז-נ"ח) : 149-150.
- צמח ש., אלול ת"ש-תשרי תש"א. "כי תצא למלחמה", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ה'-ו' (ס"א-ס"ב) : 337-341.
- צמח ש., תש"א. "הספרות העברית בשנת ת"ש : הספרות היפה", בתוך : כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שישי : 472-488.
- צמח ש., סיון-תמוז תש"א. "הדרך האחת", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת א'-ב' (ס"ט-ע') : 1-4.
- צמח ש., תש"ב. "הספרות העברית בשנת תש"א : הספרות היפה", בתוך : כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שביעי : 440-451.
- צמח ש., 6.8.1943. "אהבת הקללה", **הארץ** : 3.
- ק., 29.1.1943. "בסימן תמיחה", **דבר** : 2.
- קארל שולמית, תש"ד. "טוסייה", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר : 340-341.
- קבק א. א., 25.1.1940. "הרהורים בקוים שבורים", **דבר**, מהדורת צהריים : 2-3.
- קבק א. א., 2.1.1942. "לבעיות ספרותנו (דברים שנאמרו בוועידה העשירית של אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל)", **דבר** : 3.
- קובנר אבא, 1.9.1944. "והיה לבבכם לכנור", **הארץ** : 3.
- קוטיק מ., 3.3.1942. "אסון 'סטרומה'", **דבר** : 2.
- קויפמן יהודה, 15.12.1939. "הרצאות וויכוחים באגודת הסופרים : תרעומת על שתיקת הסופרים", **הארץ** : 2.
- קויפמן יהודה, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג) : 340-341.
- קולר שרגא, 11.5.1945. "הזמן לא יסלח בבאות...", **הארץ** : 5.
- קופרשטיין ל. [בחתימת : א. השמשוני], 29.5.1941. "בסאראביה (עם הופעת הקובץ 'בסאראביה')", **אמר** : 2.
- קופרשטיין ל. [בחתימת : ל. ק-ן], 3.3.1942. "הגיהנום ברומניה (מהיכן ברחו בני סטרומה?)", **דבר** : 2-3.
- קופרשטיין ל. [בחתימת : ל. ק.], נובמבר-דצמבר 1942. "בית סבתא שחרב", **גזית**, כרך ה', גיליון ג'ד' (נ"א-נ"ב) : 63.
- קופרשטיין ל., דצמבר 1943. "ספרית 'מן המוקד'", **גזית**, כרך ו', חוברת ד' (ס"ד) : 36.
- קורצווייל ברוך, 26.6.1942. "סדרים (סדר מאמרים וסדר בקורת)", **הארץ** : 3.
- קורצווייל ב., 11.2.1944. "בסערי", **הארץ** : 5.
- קלויזנר יוסף, תמוז-אב ת"ש. "שלושת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'ד' : 214-224.
- קלויזנר יוסף, אב-אלול תש"ב. "ישראל לעמים", בתוך : "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ') : 374-377.
- קלויזנר יוסף, אייר תש"ג [ר"ח ניסן תש"ג]. "קדושות וטהורות", בתוך : **93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז : ו-ט.
- קלויזנר יוסף, תש"ג. "סטלינגרד-טולון – ירושלים-מצדה", בתוך : פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים : 264-271.
- קלויזנר יוסף, תש"ד [11.10.1943]. "חורבן הגולה והקמת הריסותיה", בתוך : **ימי "קול האדמה"** : י"א-י"ב **בתשרי תש"ד**, הוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל : 13-17.

- קלוזנר יוסף, תשי"ג-תשי"ד [כ"ג סיון תשי"ג]. "אודיסה", בתוך: כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שמיני: 61–66.
- קלוזנר יוסף, אייר-סיון תשי"ד. "מהפכת המחר – כלום אנו מוכנים לקראתה?", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ב' (ק"ג-ג' (ק"א)): 67–71.
- קלוזנר ישראל, מרץ 1944. "ווילנא – ירושלים דליטא", **גזית**, כרך ו', גיליון ז' (ס"ז): 3–7.
- קליינמן משה [בחתימת: קורא ותיק], 11.4.1940. "ביבליוגרפיה", **העולם**, כרך כ"ח, חוברת ל': 476–475.
- קליינמן משה, תמוז-אב ת"ש. "גליציה מלפני שלשים וחמש שנים: פרקי זכרונות", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 224–240.
- קליינמן מ., סיון-תמוז תשי"א. "גליציה לפני שלושים וחמש שנה", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת א'-ב' (ס"ט-ע'): 32–41.
- קליינמן משה [בחתימת: קורא ותיק], 19.6.1941. "ביבליוגרפיה", **העולם**, כרך כ"ט: 591.
- קליינמן מ., תשרי-חשוון תשי"ב. "גליציה לפני שלושים שנה (סוף)", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ה'-ו' (ע"ג-ע"ד): 349–355.
- קליינמן משה [בחתימת: קורא ותיק], 25.12.1941. "ביבליוגרפיה", **העולם**, כרך 30, גיליון י"ג: 104.
- קלינוב י., תשי"ד. "מבילטימור-ירושלים עד כנסית ניו-יורק", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 165–178.
- קלינוב י., תשי"ד. "ישראל צינברג", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 328–335.
- קמחי ד., 23.8.1944. "מן הצד: עיירותי, עיירות ישראל", **הארץ**: 2.
- קמחי יגאל, ניסן תשי"ג. "עם הרוח", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י"ב (פד): 285–290.
- קמחי יגאל, טבת-שבט תשי"ד. "מלכת שבא", **גליונות**, כרך ט"ז, חוברת ז' (ס"א): 30–32.
- קמחי יגאל, 3.2.1944. "השי", **הגלגל**, כרך א', גיליון 15: 8.
- קמחי יגאל, ינואר-פברואר 1944. "מוטיל פרטיזאן", **גזית**, כרך ו', חוברת ה'-ו': 25–27; כונס בספרו: 1944.
- אהלים: ספורים מאי-שם**, הוצאת מסדה, ספריית דרור: 59–70.
- קמינקא הרב ד"ר א., אייר תשי"ג. "מות קדושים", בתוך: 93: **לזכר תשעים ושלש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז: ט-י.
- קמינקא אהרן, 1944. "ההיסטוריה הישראלית בתפיסתו של דובנוב", בתוך: ברש אשר ולמדן יצחק (עורכים), **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 294.
- קרול צבי, סיון-תמוז תשי"א. "ספר הגבורה", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת א'-ב' (ס"ט-ע'): 101–102.
- קרול צבי, אב תשי"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תשי"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 342–343.
- קרופניק ברוך, 13.9.1939. "מאזן ספרותנו לתקופת השנה", **הארץ**: 3.
- קרופניק ברוך, 12.12.1939. "עם ועידת הסופרים", **הארץ**: 2.
- קרופניק ברוך, 30.1.1941. "בנות קול", **השעה**: 2.
- קרופניק ברוך, אב תשי"א. "ברדיטשוב שחרבה (הספד על עיר)", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 133–135.
- קריב אברהם, 24.5.1940. "רשימות", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 2.
- קריב אברהם, 9.8.1940. "תוך כדי קריאה", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 3.
- קריב א., 7.3.1941. "שביבים ושביבים", **דבר**: 4.
- קריב א., תשי"ה. "ספרים מספרים", **תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 319–344.

- קרמפף רחל, 3.3.1942. "לא הלבוש יקרע", עברית: י. ליכטנבוים, **דבר**: 2.
- קרמר שלום, אב תש"א. "בית סבתא", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 193–194.
- קרני יהודה, 17.12.1939. "משירי הפנקס", **הארץ**: 2.
- קרני יהודה, 19.12.1939. "סיכום קצרי" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק-], 28.1.1940. "ראה והביטה", **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: מ"ט], 1.8.1940. "אספי עיר: בערבים", **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: מ"ט], 3.12.1940. "זכר את החייל", **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 9.12.1940. "אספתי את פזורי", **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 5.3.1942. "עם היסדרים" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרני יהודה, אייר תש"ב. "היכן אתה" (שירים מן הפנקס), **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ג': 161.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 16.7.1942. "פעולה ראשונה" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרני י., 2.12.1942. "אבלנו", **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 13.4.1943. "קשה – ואין ברירה" (יעניינים), **הארץ**: 3.
- קרני י., 19.4.1943. "הקרבו", **הארץ**: 2; כונס תחת כותרת שונה בתוך: מיכלי ב. י. (עורך), 1945. "התשעים ושלוש", **בליל זה...: ילקוט משירי הזמן**, הוצאת עדי: 24–25.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 29.4.1943. "נר תמיד" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 6.5.1943. "ברמודה שלנו" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 23.5.1943. "שיר לכת" (שירי מלחמה), **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 25.5.1943. "למקרא הידיעות החדשות" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 2.6.1943. "יעניינים", **הארץ**: 2.
- קרני י., תש"ג. "עלו מים ויבשה", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 18.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 5.10.1943. "לחדש ההצלה", **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 4.4.1944. "תרומת נפש" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 9.11.1944. "הדרך היחידה; הבריגאדה העברית" (יעניינים), **הארץ**: 3.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 3.12.1944. "קרבו הפרט" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרני יהודה [בחתימת: י. ק.], 31.1.1945. "דברים של טעם" (יעניינים), **הארץ**: 2.
- קרניאלי ישראל, 10.6.1937. "עם הכנוס הימי הראשון: כיבוש היס", **דבר**: 4.
- ר' בנימין, כסלו-טבת ת"ש. "בשולי הועידה", **מאזנים**, כרך י', חוברת א' (ני"ב): 144–146.
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 18.6.1940. "פורד ישמיד את היטלר!", **דבר**: 2.
- ר' בנימין, תמוז-אב ת"ש. "זבורוב, עיר מולדתי (פתיחה לספר)", **מאזנים**, כרך י"ב, חוברת ה' (ס"ז-ס"ח): 298–304.
- ר' בנימין, תמוז-אב ת"ש. "משהו", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג' (נ"ט-ס'): 320–325.
- ר' בנימין, ניסן-אייר תש"א. "זבורוב, עיר מולדתי" (פרק ב'), **מאזנים**, כרך י"ב, חוברת ה' (ס"ז-ס"ח): 298–304.
- ר' בנימין, סיון-תמוז תש"א. "צימברלין וצ'רצ'יל", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת א' (ס"ט-ע'): 116–117.
- ר' בנימין, אב תש"א. "זבורוב, עיר מולדתי" (ג), **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 137–145.
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], אב תש"א. "לא אמות כי אחיה", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ג' (ע"א): 203.
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 25.7.1941. "חנניות בזבורוב (פרק מתוך כתב-היד של הספר זבורוב, עיר מולדתי)", **הצפה**: 7.
- ר' בנימין, תשרי-חשוון תש"ב. "זבורוב, עיר מולדתי", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ה' (ע"ג-ע"ד): 304–313.
- ר' בנימין, תשרי-חשוון תש"ב. "כינוס לסופרים", **מאזנים**, כרך י"ג, חוברת ה' (ע"ג-ע"ד): 390.

- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 27.10.1941. "בהתנדב עם (הגיוס בישוב כמו שהוא – וכמו שהוא צריך להיות)",
דבר : 2.
- ר' בנימין, אדר תש"ב. "זבורוב, עיר מולדתי", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת א': 32–41.
 ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 12.3.1942. "השיר והשעה", **דבר : 2.**
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 17.5.1942. "המלחמה – מלחמתנו", **דבר : 2.**
 ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 11.6.1942. "המלחמה – מלחמתנו", **דבר : 2.**
 ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 30.6.1942. "לקראת כינוס הסופרים", **דבר : 2.**
 ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 7.7.1942. "הסופר והזמן (לקראת כנוס הסופרים בירושלים בכ"ז תמוז)", **הארץ : 2.**
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 9.7.1942. "הבו מיליון לא"י לצרכי הגיוס", **דבר : 2.**
 ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 17.7.1942. "כינוס שהצליח", **דבר : 3.**
- ר' בנימין, אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**,
 כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 377–381.
 דלר-פלדמן י. (ר' ב.), 30.12.1942. "אל דמי!", **דבר : 2.**
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], תש"ג. "ועידת-עשור לסופרים", בתוך: שטוק ד., קסטל מ. ושמיט מ. (עורכים).
אסיף: כנסת סופרים ואמנים בארץ-ישראל, הוצאת גזית: 160.
 ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], 4.1.1944. "דברים", **דבר : 2.**
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], ניסן תש"ד. "הצלה (נסיון שלא הצליח?)", **בעיות: במה חדשית לחיי צבור**, שנה
 א', חוברת א': 15–21.
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], סיון תש"ד. "דו" (עמי חולה – דרכי רפוי והצלה)", **בעיות: במה חדשית לחיי
 צבור**, שנה א', חוברת ג': 104–116.
- ר' בנימין, אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד,
 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג): 337.
- ר' בנימין [בחתימת: ר' ב.], אלול תש"ד. "במלחמת ההצלה", **בעיות: במה חדשית לחיי צבור**, שנה א', חוברת
 ה': 193–196.
- רבא מ., אייר תש"א. "בסרביה" ("בשדה ספרי"), **גליונות**, כרך י"א, חוברת ו': 324–325.
 רבין דוד, דצמבר 1944. "עדת ישראל בהוראדנא", **גזית**, כרך ז', גיליון ד' (ע"ו): 1–6.
 רבינוב יהושע, סיון תש"ב. "כי תהלך, רעי", **גליונות**, כרך י"ג, חוברת ד' (ע"ו): 194.
- רבינוב י., טבת תש"ג. "אני ואחיי", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת ט' (פ"א): 119; כונס בתוך: [ברתנא] מרדכי וחנני
 י. (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה,
 הוצאת המרכז לחנוך: 15.
- רבינוב יהושע, מרץ 1943. "עם הפנים לגולה", **מבפנים**: 103–105.
- רבינוב י., 1944. "באור השקיעה", בתוך: ברש אשר ולמדן יצחק (עורכים), **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-
 ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-
 ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 171–173.
- רבינוב י., תש"ה. "נבל ישראל", בתוך: **תו שין דלת: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי
 ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 53–55.
- רבינוב י., תש"ה. "הדורות הבאים ישכחו", בתוך: [ברתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), **אבן מקיר תזעק (על
 שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך: 15.
- רבינוביץ יעקב, תש"ג. "אם", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת
 סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 94–104.
- רבינוזון חיים, 13.10.1944. "וידג הפליט... (מתוך דברים במסיבת אגודת הסופרים בתל אביב)", **דבר : 3.**

- רבקאי י., אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 389–388.
- רדלר-פלדמן יהושע – ראו: ר' בנימין רובשוב זלמן, תמוז תש"ג. "ורשה", בתוך: [ללא שם עורך]. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 11–12.
- רובשוב ז., תש"ד. "מורשת תש"ג", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 5–10.
- רובשוב ז., תש"ד. "יצחק שיפר", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר: 328–325.
- רודניב נ., 12.3.1943. "שבועת הפרטיזן", עברית: שלונסקי א. [בחתימת: אשל], **הארץ**: 2.
- רודניצקי אליהו, מרץ 1944. "ווילנא – בין שתי המלחמות", **גזית**, כרך ו', גיליון ז' (ס"ז): 7–10.
- רודניצקי אליהו, אפריל 1944. "ווילנא – בין שתי המלחמות", **גזית**, כרך ו', גיליון ח' (ס"ח): 11–12.
- רוזנפלד מוריס, 3.3.1942. "בחיק ימים", **דבר**: 2.
- ברוך רוטמן, 27.3.1945. "נעלים (בלדה)", **העולם**, כרך ל"ג, גיליון 26–27: 254.
- רוטמן ב., 1945. "נצעדה באון: שיר הבריגדה", בתוך: ישעיהו שפירא (עורך), **שיר ומזמור לחייל**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי: 46–47.
- רוקח דוד, תמוז-אב ת"ש. "ימים", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 288–289.
- רטוש יונתן, 1944. "משא הפתיחה במושב הועד עם שליחי התאים" (מושב ראשון), בתוך: 1982. **ראשית הימים: פתיחות עבריות**, הדר הוצאת ספרים: 149–203.
- ריזון אברהם, תמוז-אב ת"ש. "סחר-סחר", עברית: א. גרינשפאן, **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג'-ד' (נ"ט-ס'): 300.
- רייכנשטיין ש., 12.4.1940. "מותו של החלוץ שמואל וולף", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1–3.
- רייכנשטיין ש., 1942. "שלהי זמנים", בתוך: ברש אשר, למדן יצחק, שטיינמן אליעזר וויסלבסקי צבי (עורכים). **סדרים**, החברה למפעלי הספרות בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, בהשתתפות קרן התרבות באמריקה: 21–38.
- רייס א., 1.6.1943. "צביה", **דבר**: 1.
- רינג ישראל, 7.11.1944. "הזועקים מבור (בשבעה בנובמבר 1941 הומתו במינסק 25 אלף יהודים)", **משמר**: 3.
- רמון י. צ., 1944. "אבך בקדש, אהמה...", בתוך: ברש אשר ולמדן יצחק (עורכים), 1944. **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ ישראל**, החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל: 181.
- ש. ו., 27.8.1943. "לספרינו נוסף", **במעלה**, גיליון 16: 11.
- שה-לבן יוסף, 27.7.1944. "ספריה מן המוקד", **הפועל הצעיר**, 11: 44.
- שוורץ עזריאל, 28.9.1939. "בעינים יהודיות", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 37, דפים לספרות: 9–10.
- שוורץ עזריאל [בחתימת: ע. ש.], 1943. [מניפסט], בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 5–6.
- שופמן ג., 9.8.1940. "מערב עם צהרים", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 3.
- שופמן ג., 20.9.1940. "תל-אביב", **דבר**: 4.
- שופמן ג., תש"ב. "לפני אות-הארגעה", **בטרם ארגעה**: 160.
- שופמן ג., 20.2.1942. "זבורוב, עיר מולדתי" ("שתיים שלוש שורות"), **דבר**: 3.
- שופמן ג., 6.3.1942. "על כל הנעשה לנו" ("שתיים שלוש שורות"), **דבר**: 3.
- שופמן ג., 27.11.1942. "לאט לי לנערי..." ("שתיים שלוש שורות"), **דבר**: 3.
- שורר ח., 5.2.1941. "בסאראביה וארץ-ישראל", **אמר**: 2.
- שורר ח., תש"ג. "לילה במשמר", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 334–335.

- שורר ח., 1945. "התותחן", בתוך: ישעיהו שפירא (עורך), **שיר ומזמור לחייל**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי: 60–61.
- שטוק דב, 18.10.1939. "סעיפים קטנים (על תעודתה של הספרות בימי מלחמה)", **דבר לגולה**: 10.
- שטוק דב, ת"ש. "כינוס סופרים אצלנו", בתוך: קבק א. א. ושטיינמן א. (עורכים). **מאסף סופרי ארץ-ישראל: לספרות ולדברי מחשבה**, המפעל העצמי של אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל: 452–456.
- שטוק דב, 6.2.1942. "קדיש" ("קב חרובים"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- שטוק דב, 10.7.1942. "לכינוס הסופרים" ("קב חרובים"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- שטוק דב, 24.7.1942. "על שילוח המוזה ועוד..." ("קב חרובים"), **דבר**, מהדורת צהריים: 2.
- שטוק דב, 28.7.1942. "פסיפס", **דבר**: 2.
- שטוק דב, 7.8.1942. "משהו על משה שור", **דבר**: 3.
- שטוק דב, 27.11.1942. "קרעי דפים", **דבר**: 3.
- שטוק דב, 1943. "במבואי הילקוט", בתוך: [גלעד] זרבבל (עורך), **פרקי גבורה מספרות ישראל**, "מערכות", ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 6.
- שטוק דב, 1.1.1943. "אל דמי!: הערות לפי שעה", **דבר**, מהדורת צהריים: 2; המאמר נדפס בשינויים כעבור שבוע בעתון היומי המנוקד **הגה**: שטוק דב, 8.1.1943. "על חטא שחטאנו אנחנו העתונאים העברים", **הגה**: 3.
- שטוק דב, 8.6.1943. "זמר עם", **דבר**: 3; והמשכו: 10.6.1943. "זמר עם", **דבר**: 2.
- שטוק דב, 1.3.1944. "פולין העדינה — —", **דבר**: 2.
- שטוק דב, 13.10.1944. "שימה דמעתי בנאדך", **דבר**: 4.
- שטיין א. ש., 29.12.1939. "בעקבות היהודי זיס", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1–3.
- שטיין א. ש., 1.9.1943. "גבורת וארשה", **דבר**: 2.
- שטיינמן א., 14.6.1940. "לאור הלילות האפלים", **דבר**: 2.
- שטיינמן א., 9.8.1940. "ירמיהו בדורנו", **דבר**: 4; המשכי המאמר: 16.8.1940; 4; 25.8.1940: 2.
- שטיינמן א., 1.11.1940. "היהדות בימינו", **דבר**: 2.
- שטיינמן א., 13.6.1941. "אזעקות", **דבר**: 2.
- שטיינמן א., 27.11.1942. "ברוך ממגנצה בימינו", **דבר**: 3.
- שטנצל א. נ., 1943. "פגיעה ישירה", בתוך: שוורץ עזריאל (עורך), **עלי טרף: משירי העמים במלחמה**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר: 50–52.
- שטראוס אריה ל., 2.12.1942. "קינה", **הארץ**: 1.
- שטרן נח, תשי"ג. "שיר-לכת", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), **בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים: 1.
- שטרן נח, 4.5.1945. "קבר בקסינו", **הז ירושלים**, שנה ו', גיליון 30: 1.
- שיין, 15.12.1943. "הסופר העברי, ארגונו ופעולותיו", **דבר**: 1.
- שלום ש., 6.3.1940. "במראָה", **דבר (אמר)**: 2.
- שלום ש., 11.4.1940. "יזכור...", **דבר**, לעולה: 4.
- שלום ש., 21.6.1940. "הס, תוקעת הסירנה... (ליל סיון ת"ש)", **דבר**, מוסף לשבתות ולמועדים: 1.
- שלום ש. [בחתימת: בן-ירושלים], 19.7.1940. "מחול", **דבר**: 4.
- שלום ש., תמוז-אב ת"ש. "ילדות בגולה (פרק)", **מאזנים**, כרך י"א, חוברת ג' (ד' (נ"ט-ס'): 262.
- שלום ש., 6.11.1940. "אי-שם על גבולות המדבר", **דבר**: 2.
- שלום ש., 30.4.1941. [טוב לחיות עם המות בעינים], **דבר**: 2; כונס בתוך: ישראל זרחי, עזרא מנחם וחיים תורן (הטורחים בהוצאת הקובץ), 1942. **ילקוט ירושלמי לדברי ספרות**, הוצאת אחיאסף: 5; וכן בתוך: [ללא שם עורך], תמוז תשי"ג. **גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו**, מערכות, ירחון לשאלות מדיניות, כלכליות וצבאיות: 7.

- שלום ש., 25.7.1941. "שלום לך ארופה", **דבר** : 4.
- שלום ש., 5.12.1941. "לועידת הסופרים", **דבר** : 3.
- שלום ש., 26.12.1941. "ילדות בגולה", **דבר** : 3.
- שלום ש., 1942. "בגבולות המדבר", בתוך: שפירא ישעיהו (עורך), **מזמורים לחייל היהודי**, הוצאת הוועד הארצי למען החייל היהודי : 26–27.
- שלום ש., 7.4.1942. "צנאה", **דבר** : 2.
- שלום ש., 26.2.1943. "דודי רב אהרילי", **דבר** : 3.
- שלום ש., 2.9.1943. "מן השבי הגרמני" ("בשדה ספרי"), **דבר** : 2.
- שלום ש., תש"ד. "בדרכי ציון (פרק זכרונות)", **תו שין גימל: בעולם, באומה, בתנועה ובארץ: שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה**, הוצאת דבר : 26–43.
- שלום ש., 1944. "משירי החיים במות", בתוך: ברש אשר ולמדן יצחק (עורכים), **דברי סופרים: מאסף סופרי ארץ-ישראל**, בהוצאת החברה למפעלי הספרות העברית בארץ-ישראל על-יד אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל בהשתתפות קרן התרבות באמריקה : 188–189.
- שלום ש., 9.6.1944. "אזעקה", **דבר** : 6.
- שלונסקי אברהם, 27.10.1939. "פיקוח הנפש", **השומר הצעיר**, שנה שמינית, גיליון 41–42, דפים לספרות : 11.
- שלונסקי א. [ללא חתימה], 23.6.1942. "סופרים בעמיהם" ("דגש קלי"), **הארץ** : 2.
- שלונסקי אברהם [בחתימת: אשל], 21.7.1942. "על קריאת ביניים אחת" ("דגש קלי"), **הארץ** : 2.
- שלונסקי א. [בחתימת: אשל], 15.1.1943. "אוי, לעבוד! אוי, לעבוד!" ("דגש קלי"), **הארץ** : 2.
- שלונסקי א. [בחתימת: אשל], 12.2.1943. "בחינת השה ויללת הזאב" ("דגש קלי"), **הארץ** : 2.
- שלונסקי א. [בחתימת: אשל], 17.2.1943. "הבו לנו קללה עברית!" ("דגש קלי"), **הארץ** : 2.
- שלונסקי אברהם, 26.2.1943. "האמנם עוד יבוא ימים..." ("דגש קלי"), **הארץ** : 2.
- שלונסקי א., 30.4.1943. "נדר", **הארץ** : 2.
- שלונסקי א. [בחתימת: אשל], 30.4.1943. "על שירו של החתום לעיל" ("דגש קלי"), **הארץ** : 2.
- שלונסקי א. [בחתימת: אשל], 18.6.1943. "דגש קל: על הבאלאדה דלהלן", **הארץ** : 2.
- שלונסקי א., 1944. "מול יום האכזבות", **לוח הארץ לשנת תש"ה 1944/1945**, הוצאת חיים : 125.
- שלנגר משה, 30.6.1944. "שבילי בשדה", **דבר** : 3.
- שמואלי אפרים, שבט-אדר א' תש"ג. "מן האלם", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י' (פ"ב) : 172–176.
- שמטרלינג דוד, 8.8.1941. "עץ התאנה הצעיר", **דבר** : 4.
- שמעונוביץ דוד, כסלו-טבת ת"ש. "דברי פתיחה בוועידה התשיעית של אגודת הסופרים", **מאזנים**, כרך י', חוברת א' (נ"ב) : 88.
- שמעונוביץ דוד, 5.4.1940. "מנחם", **דבר** : 9.
- שמעונוביץ דוד, 29.11.1940. "עתה באנו...", **דבר** : 3; כונס בתוך: ב[רתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), תש"ה.
- אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך : 5.
- שמעונוביץ דוד, אב-אלול תש"ב. "דבר אל הישוב", בתוך: "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ'): 371–374.
- שמעונוביץ דוד, 11.12.1942. "הגידו בגת", **דבר** : 2; כונס בתוך: ב[רתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחנוך : 6.
- שמעונוביץ ד., שבט תש"ג. "ובנך לא ישאל...", **מאזנים**, כרך ט"ו, חוברת ה' (פ"ה) : 276; כונס בתוך: מיכלי ב. י. (עורך), 1945. **בליל זה... ילקוט משירי הזמן**, הוצאת עדי : 33–34.
- שמעונוביץ ד., 2.4.1943. "ברגע זה — — —", **דבר** : 3.
- שמעונוביץ ד., 9.4.1943. "התשעים ושלוש", **דבר** : 3; ראו גם בתוך: [ללא שם עורך], אייר תש"ג. **93: לזכר תשעים ושלוש מאחיותינו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, הוצאת הוועד להגנה על

- כבוד בת ישראל, הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז : ג ; כונס בתוך : ב[רתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחינוך : 6.
- שמעונוביץ ד., 28.5.1943. "שנים", **דבר** : 3.
- שמעונוביץ ד., אייר-סיון תש"ד. "ואם יארע הפלא", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ב' (ק) – ג' (ק"א) : 160.
- שמעונוביץ דוד, אב תש"ד. "דברי פתיחה", בתוך : "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג) : 329–331.
- שנברג יצחק, ת"ש. "שבעה שהלכו...", **מאסף סופרי ארץ-ישראל : לספרות ולדברי מחשבה**, בהוצאת המפעל העצמי של אגודת הסופרים בארץ-ישראל בהשתתפות "קרן התרבות" באמריקה : 41–42.
- שנברג יצחק, 1942. "אספרנצה", בתוך : שלונסקי א. (עורך), **ניסן : קובץ לדברי ספרות ועיון**, ספרית פועלים : 8–18 ; כונס תחת הכותרת "ההתקוה הטובה" : ב[רתנא] מרדכי וחנני י. (עורכים), תש"ה. **אבן מקיר תזעק (על שואת הגולה)**, פרקים לבתי-הספר ולנוער מספרותנו החדשה, הוצאת המרכז לחינוך : 21–28.
- שנברג יצחק, תש"ב. "חצר עזובה", בתוך : כהן יעקב ולחובר פ. (עורכים), **כנסת : דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק**, יוצאת אחת לשנה על-ידי מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לא"י, הוצאת דביר, ספר שביעי : 177.
- שניאור ז., 16.10.1940. "פנדרי הגבור", **דבר** : 3.
- שניאור ז., תש"ג. "לסולחים", בתוך : פייכמן יעקב (עורך), **בסער : מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל**, הוצאת אגודת הסופרים העברים : 17.
- שניאורסון פ., אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ') : 384–385.
- שניאורסון פישל, 4.6.1943. "פרק רביעי : חורבן שלא מן המנין (ניגון הבכי והריקוד)", מתוך : "הרופא והפילוסוף (סיפור פלאים על הרופא יונה גיטליש)" – חלק שלישי, **הצופה** : 3 (המשכי הפרק בתאריכים : 11.6.1943, 9.7.1943, 16.7.1943, 30.7.1943).
- שניאורסון פישל, אלול תש"ג. "מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה", **מאזנים**, כרך ט"ז, חוברת ו' (צ"ב) : 375–380 ; חזר ונדפס : שניאורסון פישל, תש"ד. **מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה (הרצאה בכינוס הסופרים בחולדה בשנת תש"ג)**, דפוס הפועל הצעיר.
- שניאורסון פ., 8.9.1943. "על השיתוק ועל השתיקה במלחמה ההצלה (השכל הבריא ותסביך-היאוש)", **דבר** : 2.
- שניאורסון פ., תש"ד. "ההתרשמות הנפשית של ילדינו מהידיעות על שואת הגולה", **חקרי חנוך : קובץ פדגוגי-פסיכולוגי**, בעריכת פ. שניאורסון, ד. לוי ויעקב לוי : 1–12.
- שניאורסון פ., 11.2.1944. "הצעקה העולמית על טרבליאנקה, למה ואיך? (ל'פילוסופי היאוש והשתיקה בימינו)", **הצופה** : 3.
- שניאורסון פ., 18.8.1944. "צעקת מיליונים על טבח מיליונים (לפסיכולוגיה הסוציאלית של הסבל)", **הצופה** : 4.
- שניאורסון פ., אב תש"ד. "בימי צרה ומצוקה (דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו, ט"ו בסיון תש"ד, 4.6.44)", **מאזנים**, כרך י"ח, חוברת ה' (ק"ג) : 344–346.
- שניאורסון פ., 20.10.1944. "דבר הפסיכיאטרים למדינאי העולם", **הצופה** : 4.
- שפירא א. ד., 5.2.1941. "העתון היומי והספרות", **השומר הצעיר**, שנה עשירית, גיליון 6, דפים לספרות : 10.
- שפירא א. ד., אפריל 1941. "ששה פרקי שירה בעריכת א. שלונסקי", **מחברות לספרות**, שנה ראשונה, מחברת ג' : 90–92.
- שפירא א. ד., 1942. "שלהי ניסן : מענה לשון", בתוך : שלונסקי א. (עורך), **ניסן : קובץ לדברי ספרות ועיון**, ספרית פועלים : 96.
- שרגאי ש. ז., 16.10.1942. "דרשה של דופי", **הצפה** : 5, 6.

- שרון אברהם, 11.8.1941. "הערות-צדדין לענין הגיוס", **דבר** : 2.
- שרירא שושנה, שבט-אדר א' תש"ג. "הנערה מהגיטו", **גליונות**, כרך י"ד, חוברת י' (פ"ב) : 176–180.
- שרירא שושנה, תשרי-חשון תש"ה. "שבוע בגבעה", **גליונות**, כרך י"ז, חוברת א' (צ"ז) : 9–17.
- שרתוק מ., אב-אלול תש"ב. "בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)", **מאזנים**, כרך י"ד, חוברת ו' (פ') : 386–388.
- תורן חיים, 12.4.1945. "משולחן הספרים : אי-שם", **הגלגל**, כרך ב', גיליון 29 : 14.
- תלמי אפרים, 18.6.1943. "לא אבך...", **דבר** : 3.
- תלמי אפרים, 17.9.1944. "היום", **דבר** : 2.
- [ללא שם מחבר], 18.6.1943. "הפרטיזנית ורה דרגיץ' (בלדה סרבית)", עברית : שלונסקי א. [בחתימת : אשל], **הארץ** : 2.
- [ללא שם מחבר], 27.8.1943. "למשמע אוזן", **דבר** : 6.
- הערת מערכת, 8.11.1944. "משירי חיילנו אי-שם", **בגלגל**, כרך ב', גיליון 9 : 16.
- [ללא שם מחבר], 1945. "תותחני-החוף", בתוך : ישעיהו שפירא (עורך), **שיר ומזמור לחייל**, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי : 59.
- [ללא שם מחבר], 1.3.1945. "מהווי החיילים : שיר ומזמור לחייל", **הגלגל**, כרך ב', גיליון 24 : 17.

Tel-Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities
The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies

**The Community of Hebrew Writers
in Eretz Israel and Its Response
to the Holocaust (1939-1945)**

Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy

By

Raquel Werdyger-Stepak

Under the Supervision of

Professor Dan Laor

Submitted to the Senate of Tel-Aviv University

May 2011

Abbreviated Table of Contents

Abstract	I-VII
Introduction	1
Background	15
a. The controversy surrounding the authors' silence during the Holocaust	15
b. The difficulty in the literary representation of the Holocaust	24
c. Winds of war: The controversy and the ideological rift in the "Yachdav" group in the beginning of World War II (the end of the year 1939)	34
Chapter 1. Keter Kina for the House of Israel: The Destruction of European Jewry	41
1.1. The response to the injustices of the Nazi regime towards the Jews until the announcement of the Jewish Agency about the systematic annihilation (September 1939-November 1942)	43
1.2. The turning point in the attitude of the Yishuv towards the Holocaust: following the announcement of the Jewish Agency about the annihilation (November 1942-May 1945)	81
1.3. Of their flesh from afar: the mourning of the Hebrew writers in the Land of Israel over the loss of their family members	113
1.4. Summary	128
Chapter 2. In Days of Trouble and Distress: the Community of Writers in the Presence of the Holocaust	129
2.1. Literary enterprises dedicated to the Holocaust	129
2.2. The response of the writers' association	153
2.3. The Al-Domi (Don't Be Silent) Group	212
2.4. Summary	225
Chapter 3. The Diaspora: Between Negation and Affirmation	226
3.1. "In the Shadow of the Generations": literature of remembrance	228
3.2. First steps in creating community books	243
3.3. From the margins to the canon: The change in the attitude towards the Yiddish language	278

3.4. Rise of the Canaanite Movement	290
3.5. Summary	295
Chapter 4. At the Front and the Homefront: The Yishuv in the Presence of the War	296
4.1. Between the front and the homefront: The threat of invasion and the literature of propaganda for enlistment (1940-42)	299
4.2. The authors' public activity for the enhancement of volunteering	322
4.3. Writers in Uniform: enlistment of Hebrew writers in the British Army	334
4.4. Summary	353
Chapter 5. Jewish Heroism through the Prism of Literature: Ghetto Revolts and Martyrs' Death	354
5.1. The dynamics of the term heroism in the first years of the Holocaust (until the end of 1942)	357
5.2. The heroism of the Ghetto fighters: Responses to the Warsaw Ghetto Revolt	363
5.3. Martyrdom: The case of the ninety-three and the suicides of the Jewish leaders in the Holocaust	393
5.4. Summary	406
Chapter 6. From Holocaust to Rebirth	408
6.1. Rebirth: The Land of Israel as a home for the Jewish People and as a shelter for the refugees	410
6.2. "On the Day of Vengeance and Retribution": the call for revenge	426
6.3. The attitude towards Germany after the War	437
6.4. The lesson for a generation: the memory of the Holocaust and its memorialization	443
Summary	452
Bibliography	456
Appendix	473
Abstract [in English]	
Abbreviated Table of Contents [in English]	

Abstract

This research examines the **response of the community of Hebrew writers in Eretz Israel to the Holocaust while it was taking place, between the years 1939 and 1945**. The research presents the literary and public activity of the authors, poets and critics during the Holocaust.

The response of the community of Hebrew writers in the Eretz Israel to the Holocaust while it was taking place is a controversial and highly charged subject, and in spite of the fact that since the days of World War II and until this day, many claims and statements were made regarding this subject, it has never been systematically researched. Many contend that the writers living in Eretz-Israel during the Holocaust paid scant attention to the subject of the Holocaust in their writing, at least. There are even those who claim that the attitude of the Hebrew writers during the years of the Holocaust and the first few years afterwards, expressed apathy bordering on ignoring the horrors of the Holocaust; and there are some who go even further and accuse them of cultural silence.

The current work examines mainly the following questions: did the literature written in Eretz-Israel during the Holocaust reflect the events of the time? Did the Hebrew writers of Eretz-Israel respond publicly to the Holocaust? If so, when did their response begin, what was its character, and its extent? And if not, what can explain this behavior? And what were the social, psychological and poetic reasons which might explain their refraining from writing about the Holocaust?

This research discusses, as stated, the response in "real time" and encompasses both the literature written by these writers as well as their public activity, especially through the activity of the Hebrew Writers Association. The research is based upon comprehensive and systematic study of the literary platforms published in Eretz-Israel during the Holocaust: literary supplements in the daily press (*Davar*, *Ha'aretz*, and *Mishmar*); the weekly press (*Ha'olam* and *Ha'galgal*); literary periodicals (*Moznaim*, *Gilyonot*, *Gazit*, *Makhbarot Le'sifrut* and *Yalkut Ha'Reim*); annual publications (*Knesset*, *Lu'akh Ha'aretz*, *Shnaton Davar*); and some twenty anthologies which were published during this period. These platforms act as a seismograph or prism to the *Zeitgeist*, spirit of the times, and they are the means through which one may examine the response of the community of writers to events in real time. They reflect the development of the authors' response to the Holocaust and their struggle with the personal and public-national trauma. Likewise, this research examines the publishers' activity with regard to the Holocaust, by assessing books which were published at the time of the Holocaust with focus upon special series which were established in the

time (*Min Hamoked* published by Am Oved; and *Rimon* of Mossad Bialik publishing house in cooperation with the Writers' Association).

The research deals with various literary genres: poetry, prose, essays and translation. These genres are examined as different aspects of response to the trauma which was brought about by the Holocaust. The research relies primarily on analysis of the periodical literature. Examination of historical documentation (protocols, letters, speeches, and more), from various archives, and especially *Gnazim* Archive of the Hebrew Writers Association, accompany the research.

The conclusion of this research is that the community of Hebrew writers treated the subject of the Holocaust intensively both in their literary activity and in their public activity. Many hundreds of works written between the years 1939-1945 dealt with the Holocaust. They were written with great sensitivity and also reflect a profound ideological change with regard to the Diaspora. Publishers' enterprises and anthologies were dedicated to the subject of the Holocaust, both at the initiative of private individuals and also at the initiative of publishing houses and political movements. The tremendous commitment of the writers of Eretz Israel was expressed in the personal lives of many of them, for instance in the volunteering of dozens of them to serve in the British army ("authors in uniform") or in the activities of the *Al-Domi* group, whose members enlisted physically and spiritually, in the presence of the Holocaust. The Hebrew writers Association worked in numerous ways in order to encourage the writers to action and in order to keep the Holocaust on the public agenda of the Yishuv.

The Holocaust decisively influenced the Hebrew writers in Eretz Israel, and they struggled with the moral and poetic ramifications of writing about the Holocaust while it was going on. Already at the beginning of World War II, a debate broke out among some of the most important writers of the time (Avraham Shlonsky, Leah Goldberg, Nathan Alterman and others) over writing literature in time of war. The greater the revelations of details about the harsh damage to the Jewish communities in the areas of Nazi occupation, the more writers had to deal with different questions regarding writing about the Holocaust: can one write about the Holocaust from afar? What are the suitable poetic tools for this subject?

Chapter One, "Keter Kina for the House of Israel: the Destruction of European Jewry", examines the literary response to news about the Holocaust in two periods: the first, with the outbreak of war in September 1939 and until the Jewish Agency's announcement in November 1942 about the systematic annihilation, and the second, from the time of the public announcement and until the end of World War II in May 1945. This

chapter illustrates the continuous literary activity which took place from the beginning of the War in response to the condition of the Jews in the regions under Nazi occupation at once and by various means: short stories which present in retrospect the fifth *aliyah* as an *aliyah* of salvation, stories of Jewish refugees uprooted from their homes seeking refuge beyond the borders of their countries; many poems were written as a result of the first news about systematic murders of Jews. A special response was aroused by the cases of the sinking of ships bringing Jewish refugees to the shores of Eretz Israel (*Patria*, *Salvador* and *Struma*), when the poets expressed deep mourning over the tragedy of hundreds of Jews who had succeeded in escaping the claws of the Nazis, and just before reaching safe harbor, had drowned. Likewise, already in this early period, the literature expressed feelings of guilt and helplessness in the presence of the Holocaust. The announcement of the Jewish Agency caused an earthquake of response of the Yishuv, including among the writers. This matter was perceptible in most of the literary supplements. Poetry published after the Jewish Agency's message tried to describe the reality of annihilation on the basis of the news published. Poetry responded mainly to the extermination of entire Jewish communities and to the injury to helpless populations – children and women. In contrast, prose refrains from dealing with annihilation and focuses primarily on the destruction of the Jewish *shtetl* and in the meeting between the Yishuv society and the survivors. An important factor in literature in those years is literature written in the shadow of the anxiety over family members who had remained behind, and mourning following news of their death in the Holocaust.

Chapter Two, "In the Days of Trouble and Distress: the Community of Writers in the Presence of the Holocaust", relates the literary enterprises which were dedicated to the Holocaust. An examination of all these works shows that also in the public sector, there was a decided transition following the Jewish Agency's announcement of November 1942. Whereas in the first three years of the War, it is possible to define the public response as almost minimal, beginning in November 1942, the Hebrew writers awoke to widespread public activity in various ways. The first path is the publishers' projects, including establishment of the series *Min Hamoked* by Am Oved; and publication of anthologies dedicated to the Holocaust by various editors; and in the framework of various publishers. Beginning in 1943, four special anthologies were published, whose very names bear witness to their substance: *Alei Teref* [Leaves of Prey]; *Basa'ar* [In the Storm]; *Even m'kir tizaak (Sho'at Ha-gola)* [A Stone from the Wall will Shout (Holocaust of the Diaspora)]; and *B'leil ze: Yalkut m'shirei Hazman* [On this Night: Collection of Poems of Our Time]. This chapter examines the anthologies and their response to the Holocaust at the time of its occurrence. A second path is that of the activity of the Hebrew Writers Association. The Writers Association strove to put the subject of the Holocaust on the public agenda of the writers in

particular and of all the Yishuv, in its extraordinary meetings beginning in July 1942. The Writers Association maintained connections with the Jewish writers in the Soviet Union. During all of the period of the Holocaust, the Association worked towards obtaining information about the Jewish writers in the areas of the Nazi occupation and worked in various ways in attempting to rescue them. This was done through writers who were in neutral areas of Europe and in cooperation with the Jewish Agency. In addition, Mossad Bialik worked together with the Writers Association in the *Rimon* series in which framework a number of books were published on the subject of the Holocaust. Another central step in the public activity of the writers was founding the group known as *Al Domi* [Don't Keep Silent] by Rabbi Binyamin and Fishel Schneerson, who worked through various means to waken the Yishuv and its political and spiritual leadership to respond to the Holocaust.

Chapter Three, "The Diaspora: Between Negation and Affirmation", describes the change which took place in the attitude towards the Diaspora during the years of the Holocaust. Zionism from its inception was based upon the ideology of negation of the Diaspora, which determined changes in values as a true revolution in the Jewish way of life. By means of a system of dichotomies, Zionism negated the "old" which was attributed to the way of life in the Diaspora, and promoted the "new". The new Hebrew culture was meant to replace the world of Jewish tradition, which had among its characteristics the *shtetl*, the Rabbinic Jewry and the Yiddish language. However, the news about the Holocaust changed all this when it became clear that the world of the Diaspora was being erased from the face of the earth. The writers of those times, most of who were born in the Diaspora, mourned the bitter loss and took it upon themselves to preserve its memory. These writers wrote nostalgic poetry about their birthplaces and the regions of their childhood, and also autobiographical stories describing their youth. Above these stories, hovered a mournful atmosphere which stemmed from the knowledge that these places had been destroyed and their Jewish communities injured, and later exterminated. Another phenomenon which took place during the Holocaust is the creation of "Memory books" to the communities by writers. Already one year after the beginning of the War, *Hoveret Polin* [Polish Booklet] was published in the framework of the periodical *Moznaim*. This booklet was characterized by changing of the common concept of "negating the Diaspora" with a concept of continuation and sequence between the Jewish culture in the Jewish center of Poland and the culture of Eretz Israel. Additional works for memorializing communities include the collection *Bessarabia* (1941); the section *Bifnei Ha-horban* [Facing the Destruction] in the *Knesset* yearbook (1944); and the section *Israel Communities in the Diaspora* which was published since November 1943 in the periodical *Gazith*. Another change in the attitude

towards the Diaspora is perceived with regard to the attitude towards the Yiddish language, and was revealed in two central ways: the first is translation of Yiddish literature and its inclusion in anthologies, and the second is establishment of *Ha-Me'asef* series which was intended to publish the best Yiddish literature in translation to Hebrew for the readers in Eretz Israel. Not everyone was satisfied with this conceptual change. Against the background of all these moves, among a limited group of authors who later were named the "Canaanites", an opposing trend developed, of radicalization regarding negation of the Diaspora.

Chapter IV, "At the Front and at the Homefront" deals with the responses of the writers to the war itself, and particularly to the threat faced by the Jewish community in Eretz Israel. The Yishuv was in those years part of three main cycles of reference: the first and most internal, was the Yishuv itself and the threat of invasion; the second was the solidarity with the Allies in the war of the Good against the Evil in the world; and the third was identification with the fate of the Jewish people facing the Holocaust. Events in each of these cycles encouraged enlistment of the Yishuv in favor of the war effort. The writers expressed in their work the atmosphere of anxiety which was felt in the Yishuv particularly at three points of time: in the days of the Italian air attacks on Haifa and Tel-Aviv (summer 1940), in the days of the threat of invasion from the north (summer 1941) and also in 1942, which was the year of fear of invasion of Eretz Israel from the south. The literature of the time did not merely seek to reflect the events, rather to form a new public agenda and to create a change in the Yishuv's attitude towards enlistment. The writers used their work and newspaper columns in order to encourage the Jewish population to enlist in favor of the war effort, whether by volunteering for the British Army, or by making contributions. With the passage of time, as the magnitude of the annihilation of European Jewry became clear, this matter more and more took a central place in the words of propaganda towards enlistment. While this was happening, Rabbi Binyamin founded the movement *The War – Our War* in an attempt to encourage the Yishuv to enlist in the war effort. The Writers' Association was active in the realm of enlistment and acted by various means in enlisting Hebrew writers in Eretz Israel in the British Army. An important phenomenon which typified the time of the Holocaust is the enlistment of the "writers in uniform", many of whom enlisted with motives of revenge against the murderers. These writers created poetry and short stories dealing with the War. They served as cultural agents in the army camps in which they served, and dedicated themselves to activity regarding Hebrew culture. Many of them took part in publishing soldiers' newspapers.

Chapter V: "Jewish Heroism through the prism of literature: Ghetto Revolts and Martyrs' Death", deals with the dialectic of the term heroism during the years of the

Holocaust. Since the end of the 19th century, Zionism aspired to create an image of a new Jew, active, physically strong, able to achieve the goals of Zionism. Zionism demanded self-defense activity by the strength of one's body and with weapons – and rejected the passive mode of behavior of the Jews of the Diaspora of the Middle Ages and of modern times, and also martyrdom. However, the news about what was happening in the Holocaust created a complicated world view where the possibility of self-defense was very limited. In the reality of the ghettos and the camps, the Jews were starved and weakened, and each person was forced to fight for his own existence, so that it became very difficult to organize for defense in rebellion. In addition, this very same reality placed the impulse to rebel in an impossible dilemma: an uprising would be responsible for punishment of others in the vicinity and even for their deaths. Thus, already at the beginning of the period, public discourse reveals that there were changes in the meanings of the words "heroism" and "martyrdom" in the eyes of the Yishuv in Eretz Israel, and the boundaries between these two terms began to become vague. The anthology project of *Sefer Ha-gvura* [Book of Heroism] published by the Histadrut (1941, 1944), accentuates this: the book's title stresses heroism, but in fact, acts of martyrdom encompass about half of the volume of the anthology. At the center of this chapter stand two test cases for the events in real time: one of these is the Warsaw Ghetto Uprising, and the second is the story about the suicides of ninety-three girls of *Beit Ya'akov*—of which the actual fact of its having taken place is controversial according to the historic research—but nonetheless one cannot discount its importance and the authentic response to it. The news about these events arrived in close time proximity and in both, Jews sacrificed their lives in an act which constituted their last resort. The heroism in the uprising and in death by martyrdom received glorification in the voices of many writers, of different generations. In both cases, the acts were immediately memorialized in poetry, in short stories, in newspapers columns and in anthologies. The writers took a central part in stressing the Warsaw Ghetto Uprising and in its glorification, and nurtured the imbedded values it encompassed, and therefore became partners in the "Uprising worship". Poems dedicated to the Warsaw Ghetto Uprising reveal a variety of feelings which arose among the Yishuv in the presence of the Uprising: mourning over the death of the rebels; great pride over their heroism; feelings of helplessness and guilt of the Yishuv, watching from afar, for its inability to help; and anger towards the world which stood by and did not respond to the cries of the rebels for help. Juxtaposed to this, the poetry written about suicide of the ninety-three girls of *Beit Ya'akov* shows a religious-mystic conception of their heroism, going like sacrifices slaughtered at the altar. In response to the suicide of the Jewish leaders Adam Czerniakov and Shmuel Zigelboim, a number of writers expressed a complex conception with regard to the Jewish leadership acting under impossible conditions. This chapter

illustrates how the dichotomy between Holocaust and heroism, which according to the research, began in the days of the Holocaust itself, and took hold in Israeli society until the trial of Adolph Eichmann, was not the common conception among writers. On the contrary, the words of the authors show a more complex view of the reality of the Holocaust.

Chapter VI, "From Holocaust to Rebirth", is about topics relating to the day after the War. The main topics with regard to "the day after" include four central angles, and they are: rebirth of the Jewish people in the land of Eretz Israel by both *aliyah* and rehabilitation of the survivors; the matter of revenge on the German people; the attitude toward the German people in the future; and endowing the memory of the Holocaust and memorializing it. These matters arose especially in the last two years of World War II, following the turning point which took place on the different fronts in favor of the Allies. As far as the recognition grew, that the Jewish center in Europe was being erased from the face of the earth, the extent of commitment to the survivors from the Jewish communities of the Diaspora grew, but above all, the importance of the Yishuv in Eretz Israel grew because of its role in materializing the Zionist ideology. This vision was expressed both in poetry and in the conferences of the Writers Association. Moreover, the writers dealt with the question of vengeance by G-d and by man in the tangle of moral questions which this matter raises. The matter of memorializing the Holocaust dealt with the question of preserving the memory of the Holocaust in the future generations, both in the private arena and the collective arena.

In summary, this research presents a comprehensive picture of the authors' activity during the Holocaust. The research shows, that the community of Hebrew writers did in fact comprehend the meaning of the news concerning what was occurring on the land of Europe and took various steps in the presence of the Holocaust, according to the means accessible to it. The authors acted on the personal level – in their literature – in order to express their sense of anxiety, sorrow and loss over the destruction of Jewish communities and their personal loss. In addition, they acted in the public sphere in an attempt to waken the Yishuv to action and to put the Holocaust on the public agenda, both among the writers and among the Jewish population as a whole. Moreover, they set an example – according to their public status as intellectuals – to the people of the Yishuv, by enlisting in the war effort, by attempting to save their colleagues – the Jewish writers who remained "there", and by raising their cry in Eretz Israel and in the world.